

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Dette er en digital kopi af en bog, der har været bevaret i generationer på bibliotekshylder, før den omhyggeligt er scannet af Google som del af et projekt, der går ud på at gøre verdens bøger tilgængelige online.

Den har overlevet længe nok til, at ophavsretten er udløbet, og til at bogen er blevet offentlig ejendom. En offentligt ejet bog er en bog, der aldrig har været underlagt copyright, eller hvor de juridiske copyrightvilkår er udløbet. Om en bog er offentlig ejendom varierer fra land til land. Bøger, der er offentlig ejendom, er vores indblik i fortiden og repræsenterer en rigdom af historie, kultur og viden, der ofte er vanskelig at opdage.

Mærker, kommentarer og andre marginalnoter, der er vises i det oprindelige bind, vises i denne fil - en påmindelse om denne bogs lange rejse fra udgiver til et bibliotek og endelig til dig.

Retningslinjer for anvendelse

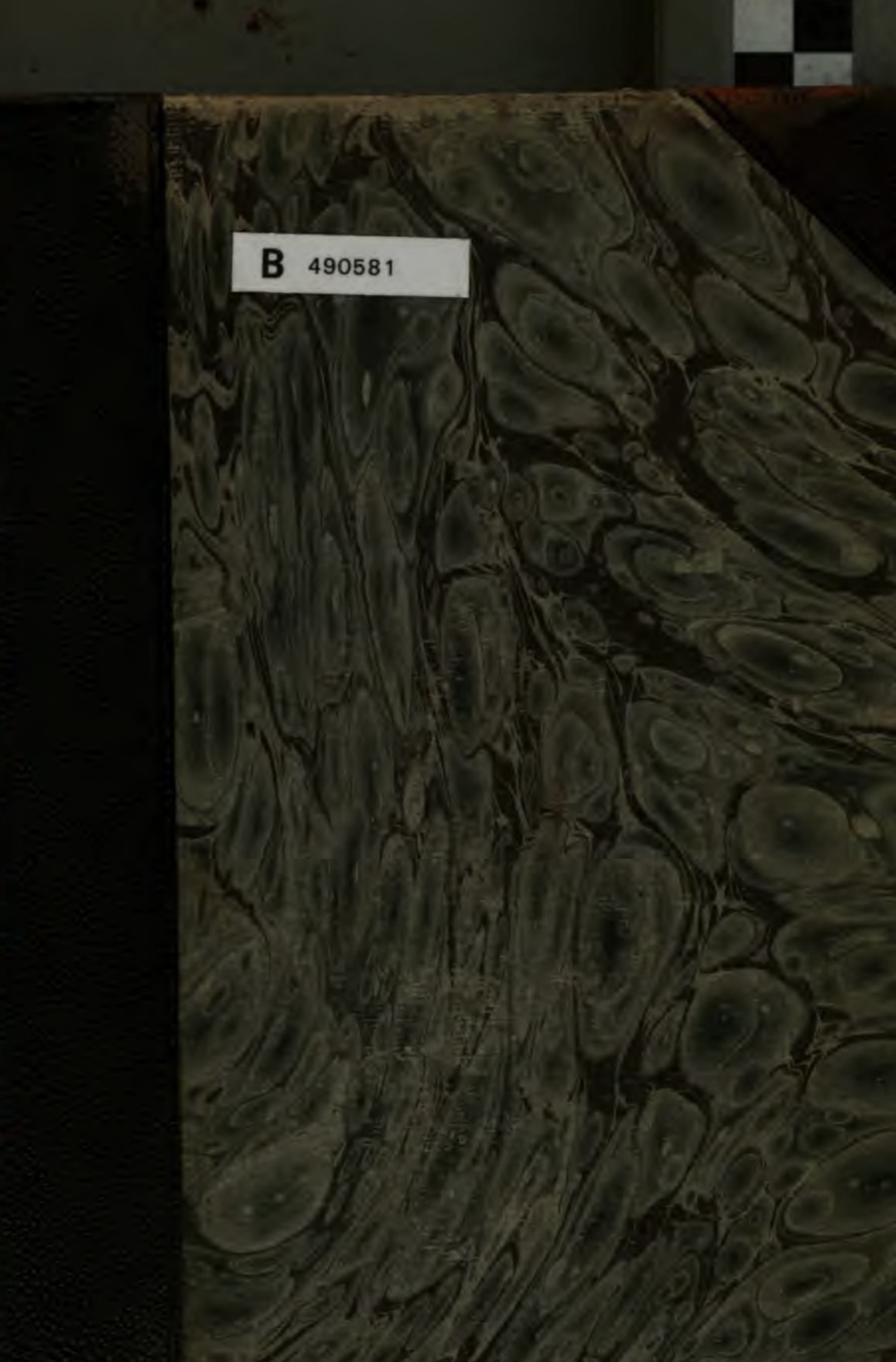
Google er stolte over at indgå partnerskaber med biblioteker om at digitalisere offentligt ejede materialer og gøre dem bredt tilgængelige. Offentligt ejede bøger tilhører alle og vi er blot deres vogtere. Selvom dette arbejde er kostbart, så har vi taget skridt i retning af at forhindre misbrug fra kommerciel side, herunder placering af tekniske begrænsninger på automatiserede forespørgsler for fortsat at kunne tilvejebringe denne kilde.

Vi beder dig også om følgende:

- Anvend kun disse filer til ikke-kommercielt brug
Vi designede Google Bogsøgning til enkeltpersoner, og vi beder dig om at bruge disse filer til personlige, ikke-kommercielle formål.
- Undlad at bruge automatiserede forespørgsler
Undlad at sende automatiserede søgninger af nogen som helst art til Googles system. Hvis du foretager undersøgelse af maskinoversættelse, optisk tegngenkendelse eller andre områder, hvor adgangen til store mængder tekst er nyttig, bør du kontakte os. Vi opmuntrer til anvendelse af offentligt ejede materialer til disse formål, og kan måske hjælpe.
- Bevar tilegnelse
Det Google-"vandmærke" du ser på hver fil er en vigtig måde at fortælle mennesker om dette projekt og hjælpe dem med at finde yderligere materialer ved brug af Google Bogsøgning. Lad være med at fjerne det.
- Overhold reglerne
Uanset hvad du bruger, skal du huske, at du er ansvarlig for at sikre, at det du gør er lovligt. Antag ikke, at bare fordi vi tror, at en bog er offentlig ejendom for brugere i USA, at værket også er offentlig ejendom for brugere i andre lande. Om en bog stadig er underlagt copyright varierer fra land til land, og vi kan ikke tilbyde vejledning i, om en bestemt anvendelse af en bog er tilladt. Antag ikke at en bogs tilstedeværelse i Google Bogsøgning betyder, at den kan bruges på enhver måde overalt i verden. Erstatningspligten for krænkelse af copyright kan være ganske alvorlig.

Om Google Bogsøgning

Det er Googles mission at organisere alverdens oplysninger for at gøre dem almindeligt tilgængelige og nyttige. Google Bogsøgning hjælper læsere med at opdage alverdens bøger, samtidig med at det hjælper forfattere og udgivere med at nå nye målgrupper. Du kan søge gennem hele teksten i denne bog på internettet på <http://books.google.com>

The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with a traditional marbled paper pattern, featuring swirling, organic shapes in various shades of brown, tan, and black. A small, rectangular white label is affixed to the upper left portion of the cover. The label contains the text 'B 490581' in a bold, black, sans-serif font. The book is set against a dark, almost black background. In the upper right corner of the overall image, a small portion of a black and white checkerboard calibration target is visible.

B 490581

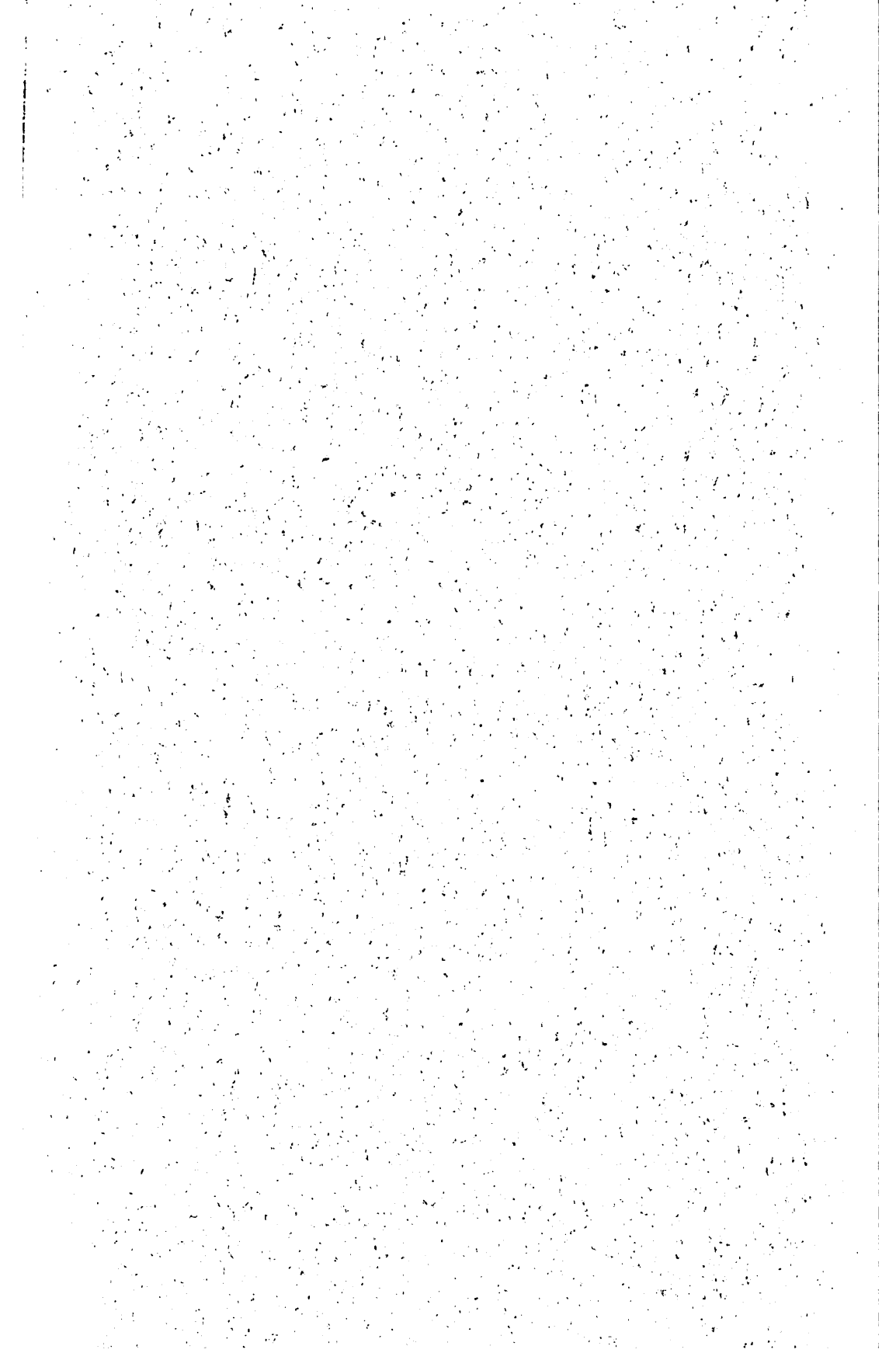
SILAS WRIGHT DUNNING
BEQUEST
UNIVERSITY OF MICHIGAN
GENERAL LIBRARY

FROM THE LIBRARY OF
CHRISTIAN JENSEN

DL

109

B91

DANMARK .

DANMARK

LAND OG FOLK

HISTORISK-TOPOGRAFISK-STATISTISK

HAANDBOG

UDGIVET VED

DANIEL BRUUN

UNDER MEDVIRKNING AF EN RÆKKE FAGMÆND

BIND IV

GYLDENDALSKEBOGHANDEL-NORDISK
FORLAG-KJØBENHAVN OG KRISTIANIA
MDCCLXXII

**COPYRIGHT 1922 BY GYLDENDALSKE BOGHADEL
NORDISK FORLAG**

**GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KJØBENHAVN**

DUNNING
HILL
12-14-33
39886

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
RIBE AMT	1
<i>Indledning af Mag. J. O. Bøving-Petersen</i>	3
<i>Geologiske Forhold af Professor O. B. Bøggild</i>	9
<i>Klima af Mag. H. Hansen</i>	15
<i>Plantevækst af Prof., Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	16
<i>Forhistoriske Mindesmærker af Museumsinspektør Hans Kjær</i>	21
<i>Langs Kongeaen af Dr. phil. Villads Christensen</i>	27
<i>Voldsteder og Herregaarde af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	45
<i>Kirker af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	48
<i>Købstæder af Mag. Hugo Matthiessen, Oberstløjtnant M. J. Darre og Eks- peditionssekretær Svend Rode (Ribe, Varde, Esbjerg)</i>	65
<i>Ribe Amts Landdistrikter: Statistik af Ekspeditionssekretær Svend Rode</i>	85
<i>Nogle Erhverv af Landbrugskandidat Niels Siggaard, Prof. Johs. Helms og Mag. J. O. Bøving-Petersen</i>	89
<i>Sognebeskrivelser af Oberstløjtnant M. J. Darre med Bistand af Mag. Chr. Axel Jensen, Museumsinspektør Hans Kjær og Arkivsekretær S. Nygdrd</i>	94
<i>Fortegnelse over Skyldkredse m. m.</i>	114
<i>Sognekommunernes Statistik af Svend Rode</i>	116
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 120,000 Kr. Ejendomsskyld</i>	121
VEJLE AMT	125
<i>Indledning af Mag. J. O. Bøving-Petersen</i>	127
<i>Geologiske Forhold af Professor O. B. Bøggild</i>	132
<i>Klima af Mag. H. Hansen</i>	138
<i>Plantevækst af Prof., Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	139
<i>Forhistoriske Mindesmærker af Museumsinspektør Hans Kjær</i>	145
<i>Grænsefæstninger og kongelige Slotte i Vejle Amt af Dr. phil. Villads Chri- stensen</i>	150
<i>Voldsteder, Herregaarde og Slotte af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	165
<i>Kirker af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	170
<i>Købstæder af Mag. Hugo Matthiessen, Oberstløjtnant M. J. Darre og Eks- peditionssekretær Svend Rode (Vejle, Fredericia, Kolding)</i>	179
<i>Vejle Amts Landdistrikter: Statistik af Ekspeditionssekretær Svend Rode</i> ..	204
<i>Nogle Erhverv af Landbrugskandidat Niels Siggaard og Prof. Johs. Helms</i> ..	208
<i>Sognebeskrivelser af Oberstløjtnant M. J. Darre med Bistand af Mag. Chr. Axel Jensen og Museumsinspektør Hans Kjær</i>	211
<i>Fortegnelse over Skyldkredse m. m.</i>	233
<i>Sognekommunernes Statistik af Svend Rode</i>	236
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 120,000 Kr. Ejendomsskyld</i> ..	241
DE SØNDERJYDSKE AMTER:	
HADERSLEV, AABENRAA, TØNDER OG SØNDERBORG	1
<i>Indledning af P. Lauridsen</i>	3
<i>Geologiske Forhold af Prof. O. B. Bøggild</i>	39
<i>Klima af Mag. H. Hansen</i>	42
<i>Plantevækst af Prof., Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	44

	Side
<i>Oldtidsmindesmærker og Oldtidsbebyggelse af P. Lauridsen</i>	49
<i>Den nordlesvigske Bondestand af P. Lauridsen</i>	57
<i>Voldsteder, Slotte og Herregaarde af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	81
<i>Kirker af Museumsdirektør, Dr. phil. M. Mackeprang</i>	89
<i>Nogle Erhverv af Landbrugskandidat Niels Siggaard og Prof. Johs. Helms</i>	113
HADERSLEV AMT: Haderslev Købstad	119
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	127
<i>Sognebeskrivelser</i>	128
<i>Fortegnelse over Skyldkredse m. m.</i>	137
AABENRAA AMT: Aabenraa Købstad	139
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	144
<i>Sognebeskrivelser</i>	146
<i>Fortegnelse over Skyldkredse</i>	152
TØNDER AMT: Tønder Købstad	153
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	158
<i>Sognebeskrivelser</i>	159
<i>Fortegnelse over Skyldkredse</i>	169
SØNDERBORG AMT: Sønderborg Købstad	170
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	176
<i>Sognebeskrivelser</i>	179
<i>Dybbøl og Sønderborg under Krigene</i>	187
<i>Fortegnelse over Skyldkredse</i>	200
<i>Fortegnelse over større Gaarde i de sønderjydske Landsdele</i>	201
<i>Skematisk Oversigt over de vigtigste administrative Inddelinger</i>	221

FYN:

<i>Indledning af Professor O. B. Bøggild</i>	3
<i>Geologi af Professor O. B. Bøggild</i>	8
<i>Klima af Mag. H. Hansen</i>	16
<i>Plantevækst af Prof., Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	19
<i>Oldtidsmindesmærker og Oldtidsbebyggelse af Museumsinspektør Hans Kjær</i>	29
<i>Fyn og Fynboerne af Dr. phil. Villads Christensen</i>	36
<i>Voldsteder, Herregaarde og Slotte af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	53
<i>Kirker af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	69
<i>Nogle Erhverv af Landbrugskandidat Niels Siggaard og Prof. Johs. Helms</i>	87
ODENSE AMT: Købstæder af Mag. Hugo Matthiessen, Oberstl. M. J. Darre og Ekspeditionssekretær Sv. Rode (Odense, Kerteminde, Bogense, Middelfart, Assens)	97
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	136
<i>Sognebeskrivelser af Oberstl. M. J. Darre med Bistand af Mag. V. Hermansen, Mag. Chr. Axel Jensen og Museumsinspektør Hans Kjær</i>	139
<i>Fortegnelse over Skyldkredse m. m.</i>	165
<i>Sognekommunernes Statistik</i>	168
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 120,000 Kr. Ejendomsskyld</i>	173
SVENDBORG AMT: Købstæder af Mag. Hugo Matthiessen, Oberstl. M. J. Darre og Ekspeditionssekretær Svend Rode (Nyborg, Svendborg, Faaborg, Rudkøbing, Ærøskøbing, Marstal)	187
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	221
<i>Sognebeskrivelser af Oberstl. M. J. Darre med Bistand af Mag. V. Hermansen, Mag. Chr. Axel Jensen og Museumsinspektør Hans Kjær</i>	225
<i>Fortegnelse over Skyldkredse m. m.</i>	253
<i>Sognekommunernes Statistik</i>	256
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 120,000 Kr. Ejendomsskyld</i>	261

	Side
MARIBO AMT	1
<i>Indledning af Mag. J. O. Bøving-Petersen</i>	3
<i>Geologiske Forhold af Prof. O. B. Bøggild</i>	9
<i>Klima af Mag. H. Hansen</i>	12
<i>Plantevækst af Prof., Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	13
<i>Oldtidsmindesmærker og Oldtidsbebyggelse af Museumsinspektør Hans Kjær</i>	21
<i>Folk og Færd gennem Tiderne af Amtsforvalter Axel Holck</i>	27
<i>Voldsteder og Herregaarde af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	46
<i>Kirker af Mag. Chr. Axel Jensen</i>	54
<i>Købstæder af Mag. Hugo Matthiessen, Oberstl. M. J. Darre og Ekspeditions-</i>	
<i>sekretær Svend Rode (Maribo, Nakskov, Rødby, Sakskøbing, Nysted,</i>	
<i>Nykøbing, Stubbekøbing)</i>	67
<i>Landdistrikternes Statistik</i>	94
<i>Nogle Erhverv af Landbrugskand. Niels Siggaard og Prof. Johs. Helms</i>	97
<i>Sognebeskrivelser af Oberstl. M. J. Darre med Bistand af Mag. V. Herman-</i>	
<i>sen, Mag. Chr. Axel Jensen og Museumsinspektør Hans Kjær</i>	103
<i>Fortegnelse over Skyldkredse m. m.</i>	131
<i>Sognekommunernes Statistik</i>	134
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 120,000 Kr. Ejendomsskyld</i> ..	139
 FÆRØ AMT	 1
<i>Indledning af Daniel Bruun</i>	3
<i>Geologiske Forhold af Prof. O. B. Bøggild</i>	9
<i>Klima af Mag. H. Hansen</i>	16
<i>Plantevækst af Professor, Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	19
<i>Dyrelivet af Overlæge O. Helms og Prof. C. H. Ostenfeld</i>	25
<i>Færøfolket gennem Tiderne af Daniel Bruun</i>	32
<i>Nogle Erhverv ved Daniel Bruun</i>	51
<i>Statistik af Ekspeditionssekretær Svend Rode</i>	63
<i>Sysselbeskrivelser af Daniel Bruun</i>	65
<i>Thorshavn ved Daniel Bruun</i>	66
 KØBENHAVN-FREDERIKSBERG	 1
<i>København og Frederiksberg af C. C. Clausen</i>	3
<i>Københavns Havn af fhv. Havnedirektør, Borgmester H. C. V. Møller</i>	30
<i>Københavns Kommunes Administration af Sekretær ved Københavns Borger-</i>	
<i>repræsentation N. Andreasen m. fl.</i>	44
<i>Frederiksberg Kommunes Administration ved S. A. Jung, Kontorchef i Kom-</i>	
<i>munens juridiske Forvaltning</i>	70
<i>Statistik af Ekspeditionssekretær Svend Rode</i>	73

FORTEGNELSE OVER BILAGSBILLEDER OG KORT

RIBE OG VEJLE AMTER		Side
<i>Elliot Hjuler: Østergade, Tønder (Farvebillede)</i>		Titel
<i>Rasmus Christiansen: Stuedrift (Farvebillede)</i>		32
— — — — —	Brænding af Sten til Husbygning (Farvebillede)	40
Ribe, Grundplan		72
Varde, Grundplan		80
Esbjerg, Grundplan		88
Vejle, Grundplan		184 a
<i>Fr. Kraul: Vejle (Farvebillede)</i>		184 b
Fredericia, Grundplan		192
Kolding, Grundplan		200
DE SØNDERJYDSKE AMTER		
<i>Elliot Hjuler: Graasten Slot (Farvebillede)</i>		88
Haderslev og Christiansfeld, Grundplaner		120
<i>Elliot Hjuler: Gram (Farvebillede)</i>		134
Aabenraa, Grundplan		144
Graasten, Grundplan		152 a
Tønder med Højer og Løgumkloster, Grundplaner		152 b
<i>Elliot Hjuler: Schackenborg (Farvebillede)</i>		168
Sønderborg, Grundplan		176
Nørborg (Nordborg) og Augustenborg, Grundplaner		184
Dybbøl, Kort		192
FYN		
<i>Elliot Hjuler: Hollufgaard (Farvebillede)</i>		64
Odense, Grundplan		112
Kerteminde og Middelfart, Grundplaner		120
Assens og Bogense, Grundplaner		128
<i>Elliot Hjuler: Harridslevgaard (Farvebillede)</i>		152
Nyborg, Grundplan		193
Svendborg, Grundplan		201
Faaborg og Rudkøbing, Grundplaner		208
Ærøskøbing og Marstal, Grundplaner		216
<i>Tom Petersen: Fra Ærøskøbing (Farvebillede)</i>		224
MARIBO AMT		
<i>Elliot Hjuler: Rudbjerggaard (Farvebillede)</i>		48
Maribo, Grundplan		72 a
Nakskov, Grundplan		72 b
Sakskøbing og Rødby, Grundplaner		80
Stubbekøbing og Nysted, Grundplaner		88 a
Nykøbing F., Grundplan		88 b
FÆRØ AMT		
Thorshavn, Grundplan		72
KØBENHAVN		
<i>Elliot Hjuler: Københavns Raadhustaarn</i>		16
<i>C. A. Begtrup Christiansen: Gamle Huse paa Christianshavn</i>		24
AMTSKORT		
Ribe Amt	bag i Bogen	
Vejle Amt	—	
Sønderjylland	—	
Fyns Stift	—	
Lolland og Falster	—	
Færøerne	—	
København	—	

Elliot Hjuler: Østergade, Tønder.

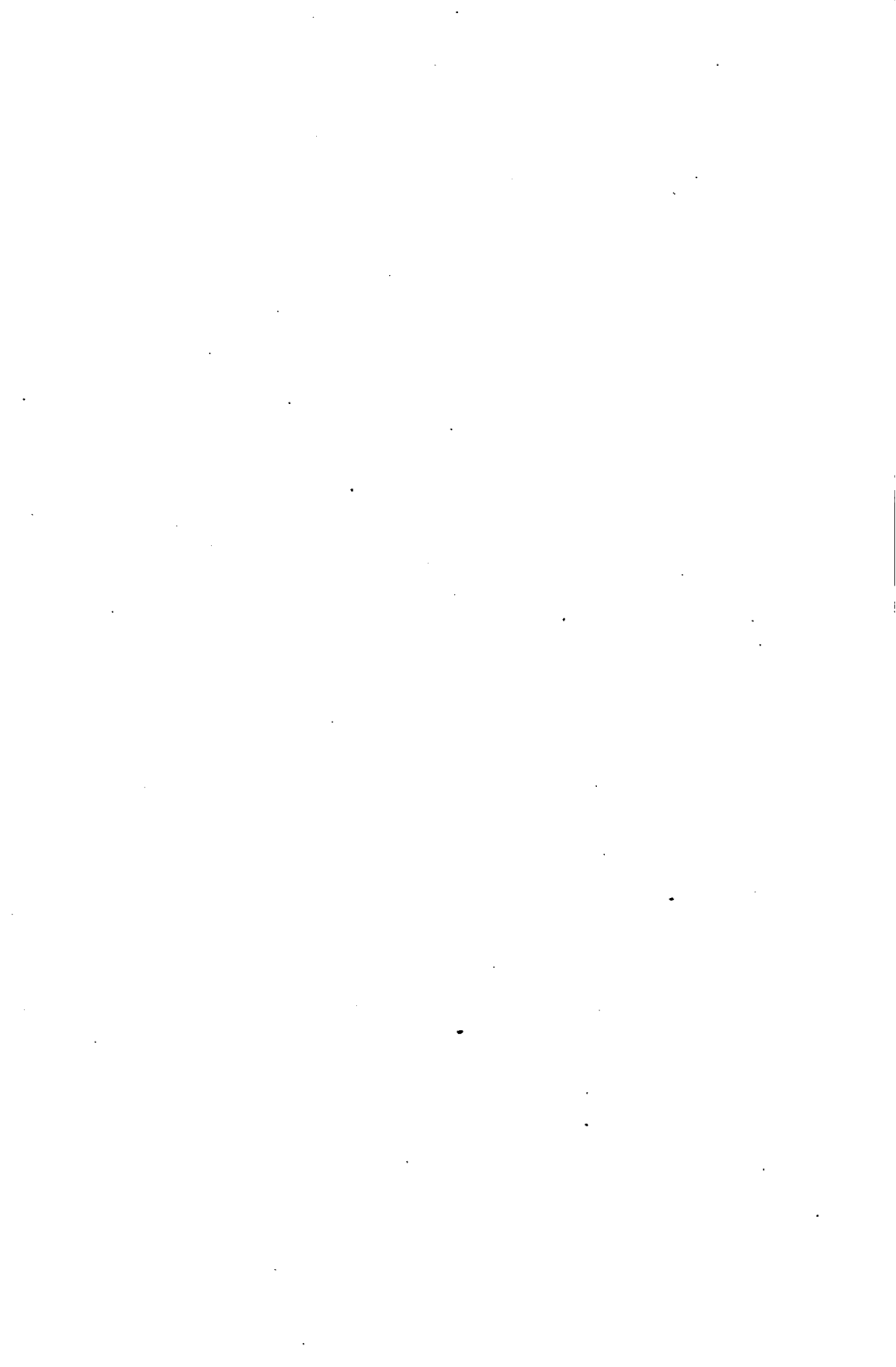

RIBE AMT

Hus i Nordby paa Fanø.
(Chr. Bertelsen fot.)

Varde Aa ved Sig.
(C. Raunkjær fot.)

RIBE AMT

INDLEDNING

AF MAG. SCIENT J. O. BØVING-PETERSEN

Den korte Rejse fra Kolding — umiddelbart ved Amtets Østgrænse — til Fanø giver allerede et Indtryk af Ribe Amt's stærkt vekslende Natur, fra bakkede, frugtbare Østkystegne til mere og mere aabne Flader, hvor Skovene efterhaanden bliver Krat eller helt viger, medens Lyngen viser sig — indtil sluttelig Vesterhavskystens Klitrække indrammer Landskabsbilledet. Og dog fattes paa denne Rute to Karaktertræk: de delvis betydelige Hedestrækninger, der endnu er tilbage i Amtets centrale og nordvestlige Egne, og fremfor alt de grønne Marskenge, der kranser Ho Bugtens indre Bredder og Kystlandet ud for Ribe.

Landskabeligt set er det ubetinget Amtets Vesteregn, der er interessant. Frodig, fed Marsk og gølge Klitter og Heder støder her umiddelbart op til hinanden og giver disse Egne et ganske særegent Præg.

Intet Steds er disse Naturejendommeligheder saa fremherskende som omkring Blaavandshuk — Jyllands yderste *far west*, en altfor lidt

kendt og paaagtet Egn, skønt netop alt det, der er typisk vestjysk Natur, ikke blot midtsamles her, men fremtræder i renere Linjer og med større Former end noget andet Sted.

Allerede Forstranden mellem Havet og Klitrækken imponerer og betager ved sin uhyre brede, ganske jævne og næsten stenfri Sandflade, der som et mægtigt, hvidskuret Gulv spænder fra Horizont til Horizont, — en kæmpemæssig Dansesal med Himlen til Loft og Hornsbjerges yderste hvide Klitrække til Væg, medens Havets dybe Brænding er det altid tonende Orkester. — Som Stranden er den bredeste paa Halvøens Vestkyst, er Klitterne her de højeste. Staar man paa en af disse Toppe og ser ind over Landet, hvor de hvide Klitter afløses af graa Klitrækker og indenfor dem igen af mørke Heder, kan man — hvis man vender Ryggen til Havet og stopper Ørerne for Brændingens Orgelbrus — drømme sig paa en norsk Højfjeldsvidde. Saa øde og aabent er Landet og saa afdæmpet nuancerende dets Farvetoner. I Nord løfter Blaabjerg sin regelmæssige, jævnt stigende Kegel, fortonende sig som et „rigtigt“ Bjerg, og inde mod Øst takkes Horizonten af mørke Bræmmer af Fyrre- og Granplantager, som godt kunde forestille Naaleskovenes yderste Udløbere paa Fjeldvidden. Her mere end noget andet Sted bliver Vestjydernes Navn for Klitter — „Bjerget“ — anskueliggjort og forstaaet.

Indenfor de graa Klitter breder den store Kalsmærsk Hede sit mørke Lyngtæppe, hist og her oplivet ved smaa, solblinkende Søer, endnu ubeboet og saa temmelig uberørt — en af de skønneste Hedestrækninger, vi har tilbage. Øst for den følger Plantagerne omkring Oxby og endelig, som et nyt Karaktertræk i denne Egnens Fysiognomi, Marskengene langs Ho Bugt. — Men Blaa vand-Egnens Ejendommeligheder er endda ikke udtømt hermed: Syd for Ho og Oxby strækker Skallingens milelange Sandflade sig som en hvid Ørken, ubeboet og uberørt som Kalsmærsk Hede, men stærkere virkende end denne ved sin Mod-sætning mellem Sandets lyse Flade og det blaa Hav, der omslutter Halvøen til tre Sider. Et Stykke oprindeligt og i vort Land enestaaende Natur, der burde fredes, ligesom man har fredet Raabjerg Mile.

Fra Skallingens Sydspids er Afstanden over Graadybs Rende til Fanø kun ringe, og paa Fanø genfinder vi lignende Natur som den, vi kom fra — men altsammen i mindre Maalestok og mindre umiddelbart. Her er Byer i Stedet for Landsbyer, Badehoteller i Stedet for Kroer, og Kulturen har gjort denne vor nordligste Vesterhavso til noget af en Idyl — indtagende, ganske vist, men ikke betagende, som Egnen omkring Blaa vand er det.

De yderste Klitter. Vestkysten af Fanø, nord for Badehotellerne.
(A. Jessen fot.)

Vestkysten af Fanø, set mod Nord: Længdedal og bagved (øst for) liggende Klitrække med den flade Vindside. Badehotellerne i Baggrunden.
(A. Jessen fot.)

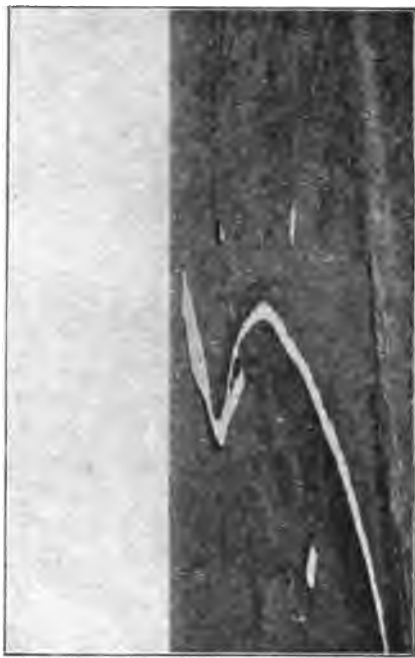
Klitrække syd for Manø By.

Diget.

Loer i kileget Strandsand paa Vestkysten.

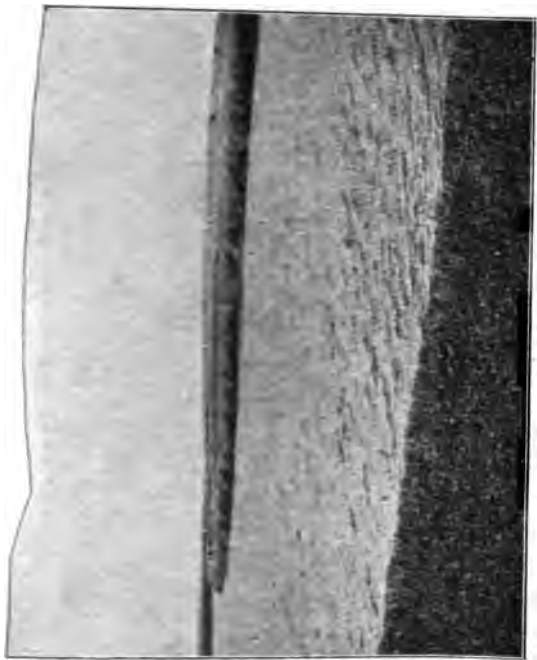

Lo paa Østkysten, set oppe fra Diget.

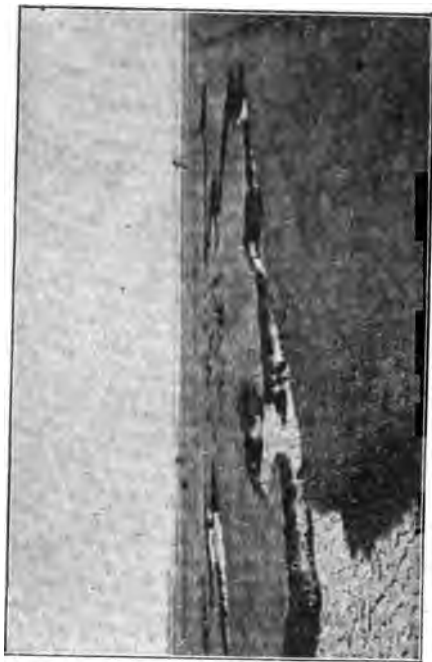
Fra Manø.

(Fotografier af A. Jessen.)

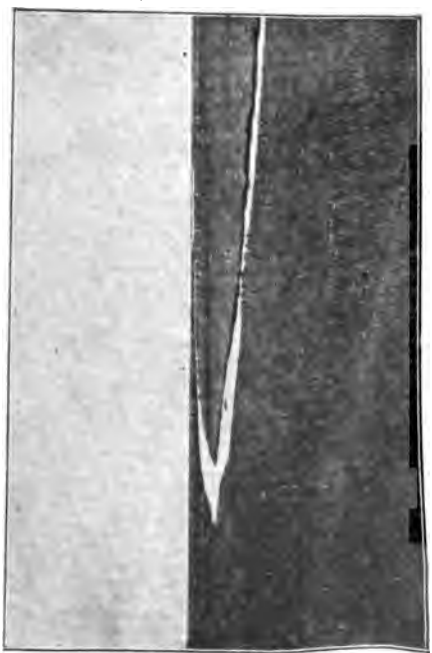
Marskandskab ved Ribe Aa.

Loer i ældre Marsk ved Ribe Aa.

Ved Ribe Aa.

Gammel Ribe Aa ved Manø Høvide.
Landskabet mellem indfaldet af ung Marsk.

**Bølgeslagslinier paa Peder Mejers Sand syd for Fanø.
(A. Jessen fot.)**

**Loer i ældre Marsk, syd for Nordby paa Fanø.
(A. Jessen fot.)**

Langs Fanøs Læside, ligesom paa den lille Manø, træffer vi atter Marskenge, men det er dog især inde paa Fastlandets Kyst, omkring Ribe Aa og Kongeaaens nedre Løb, at de præger Landskabet. Staar man oppe paa Ribe Domkirkes flade Tag eller paa Slotsvolden vest for Byen og ser ud over disse grønne Engstrækninger, er Billedet ganske hollandsk, og en Tur ad Aaen til „Holmene“ ved Forsommertid, inden Høslæt, mens Engene endnu staar i deres fulde Blomsterpragt, giver en Farvefryd for Øjet, som selv den tropiske Skov i Blomstrings-tiden vanskelig kappes med.

Indenfor Ribe Enge er Naturen lidet udpræget — et aabent, fladt Land, hvor magre Marker ret ofte afbrydes af Hedepletter; — men naar vi til Holsted og fortsætter østpaa, brydes Fladerne af Krat og Skov, Markerne bliver frugtbare, og store Stationsbyer med købstad-agtigt Ydre vidner om Driftighed og Velstand. Det, der særpræger denne Strækning, er imidlertid dens halvhundredaarige Egenskab af Grænseland, indtil Grænsen igen for nylig flyttedes sydpaa. Askovs viden om berømte Højskole og Skibelund Krats monumentale Skat af nationale Mindesmærker betegner — ligesom Skamlingsbanken i Vejle Amts sydligste Del — Yderforterne i den lange, sejge Grænsekamp.

Rent landskabeligt set er disse Egne kun lidet ejendommelige, og det samme gælder Amtets Indre, omkring Varde og Grindsted, hvor vi møder den samme, mere eller mindre udviskede Hedenatur, som vi allerede kender saa godt fra Vejle og Ringkøbing Amter.

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Amtet er i geologisk Henseende et af de mest ensformede i Landet. Af ældre Formationer kendes kun Tertiæret og ovenikøbet kun den ene Afdeling, Miocænet, der til Gengæld har en ret fyldig Udvikling, idet alle dens tre Afdelinger er repræsenterede. At det kun er denne den yngste af alle i Danmark forekommende ældre Dannelser, der optræder her, staar i Forbindelse med, at Lagene i det hele synes at hælde svagt mod Sydvest; man vilde altsaa ved Boringer sikkert finde alle de Dannelser, der forekommer under det øvrige Land, repræsenterede, men der er ikke foretaget saa dybe Boringer, at dette har kunnet konstateres.

Det ældste Miocæn repræsenteres af Brunkulformationen, der som sædvanlig udgøres af forsteningsfri Glimmerler og -sand med Brun-

kul; disse har dog ikke her i Amtet nogen praktisk Betydning, idet der kun ved en enkelt Boring, ved Skovlyst nær Brørup, er fundet et Kullag paa lidt over 1 Meters Mægtighed i en Dybde af ca. 70 Meter.

Mellemmiocænet udgøres af marint Glimmerler og sand, med forskellige Forsteninger. Denne Formation er fundet et Sted i Nærheden af Ansager og navnlig ved en Boring paa Torvet i Varde i Aaret 1890; den havde en Mægtighed af 88 Meter og indeholdt 53 forskellige Arter Forsteninger. Muligvis samme Formation, men uden Forsteninger, ses i en Skrænt ved Hjerting.

Det øverste Miocæn udgøres her, som ellers i Landet, af graat, glimmerholdigt Ler, som efter den almindeligste Forstening kaldes Astarteleret, men som i øvrigt indeholder ret talrige Forsteninger af Skaldyr. Dette Ler er fundet i en nu nedlagt Teglværksgrav i den østlige Udkant af Esbjerg.

Blandt Istidsdannelserne spiller Moræneleret kun en underordnet Rolle og træffes væsentlig i de aller østligste Dele af Amtet, hvor dette griber ind i det frugtbare østjyske Bælte, f. Eks. i Omegnen af Vamdrup og vest for Kolding. Isolerede, mindre Partier kan træffes spredt paa Bakkeøerne, der i øvrigt langt overvejende bestaar af sandede Aflejringer, mest Diluvialsand, hvilket ogsaa er Tilfældet med det meste af den østlige Del af Amtet. Endvidere danner Diluvialsandet Underlaget for Hedesletterne. Til Istidsdannelserne hører ogsaa de erratiske Blokke, af hvilke særlig maa mærkes Tislundstenen.

Forsteningsførende Istidsaflejringer findes i ret stor Mængde og har meget stor videnskabelig Interesse, naar det gælder om at konstatere, hvordan Dyr- og Plantelivet har været her i Landet i Interglacialtiderne. Særlig Interesse knytter sig til nogle ejendommelige, ikke særlig store Tørveaflejringer, der i Terrænet kendetegnes ved en flad For- dybning, og som i Reglen dækkes af Sandlag, der almindelig antages at være dannet ved Udskridning fra Siderne. Tørven er altsaa ikke i almindelig Forstand interglacial, men den er dog dannet i Tiden, før Isen naaede frem til den midtjydske Israndslinie, og de Forekomster, der ligger øst for denne, dækkes ogsaa af virkelige Istidsdannelser. I Tørven findes Rester af flere af de Skovtræer, der er almindelige i Moser efter Istiden, men ogsaa en Del, som ikke er kendte i disse, saaledes f. Eks. Rødgran, Avnbøg, Kristtorn m. m. Af større Dyr maa særlig mærkes Daadyret, som heller ikke i vild Tilstand optræder her i Landet efter Istiden. Hvor Aflejringerne er fuldstændigst, findes i Midten Dyr og Planter af fuldstændig tempereret Præg og over og under dem saadanne, der tyder paa koldere Klima. Den interglaciale Tørv er

**Klinten n ord for Hjerting. Glimmersand med Partier af Moræneler. I Baggrunden
Salborg Klint.
(A. Jessen fot.)**

**Klinten ved Esbjerg.
(A. Jessen fot.)**

fundet flere Steder i Amtet, hvoraf navnlig maa mærkes Brørup Stationsby og en Mængde Steder i Omegnen af denne; endvidere kan nævnes Ejstrup, Bramminge, Høllund Søgaard m. m.

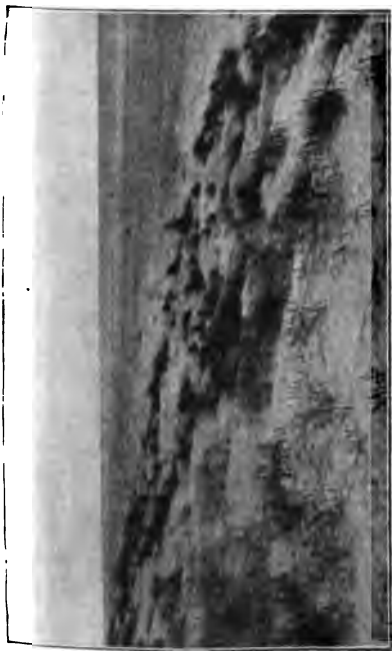
Ogsaa marine interglaciale Aflejringer kendes fra Amtet, f. Eks. det ældre Yoldialer ved Esbjerg, som indeholder talrige Skaller af arktiske Dyr, og hvis Lejringsforhold viser, at det er interglacialt. Det benyttes en Del til Teglværksbrug. Andre marine Aflejringer er fundne ved Boringer ved Vognsbøl, tæt ved Esbjerg, ved Manø Hølade (Cypri- naler) og ved Ansager.

De af Istidsdannelserne frembragte Terrænforhold er i det væsentlige analoge med dem i Ringkøbing Amt, til hvilket derfor kan henvises. Adskillelsen mellem Bakkeøer og Hedesletter er dog næppe saa udpræget i Ribe Amt. Af Bakkeøer henhører til Amtet den største Del af Øen nord for Varde, endvidere den mellem Varde Aa og Sneum Aa og mellem denne og Kongeaaen; denne sidste Bakkeø er ved Holme Aaens Dal skilt fra den nordligere Heinsvig Bakkeø. Af Hedesletter maa navnlig mærkes den store Grindsted Slette med dens talrige Forgreninger og Udløb, dels mod Nordvest gennem Skjernaadalen og dels mod Sydvest gennem Varde og Sneum Aa. Den Gang Hedesletterne blev dannet, har Isranden haft en nord-sydlig Retning midt op igennem Jylland, og det Stykke af den, der forløber her i Amtet, gaar omtrent fra Vejen til Egnen vest for Egtved. Senere har Isranden i det væsentlige beholdt samme Hovedretning, men er rykket længere mod Øst, har først staaet nogen Tid i Vamdruppegnen og derefter ved en Linie gennem Ødis, inden den er gaaet ud af det her behandlede Omraade.

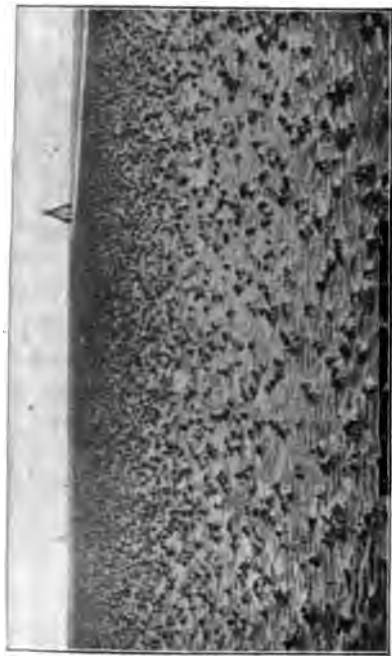
Blandt de nyere Dannelser maa foruden Tørvemoserne, der findes i stor Udstrækning i Amtet og udnyttes efter en vidtstrakt Maalestok, særlig fremhæves Flyvesandet og Marsken.

Selv om Klitarealet ikke er særlig stort i Amtet, har det dog en væsentlig større Bredde end i Ringkøbing Amt. Paa Strækningen fra Nymindegab og til Blaavandshuk danner det et Bælte paa 2—5 Kilometers Bredde, og sydligere fylder det mere eller mindre fuldstændigt Skallingen og Fanø. Billederne Side 5 viser Klitter paa denne Ø, dels de ydre, helt eller delvis ubevoksede, og dels de indre, vegetationsdækkede, „graa“ Klitter. Samme Modsætning genfindes i øvrigt overalt i Kliterrænet.

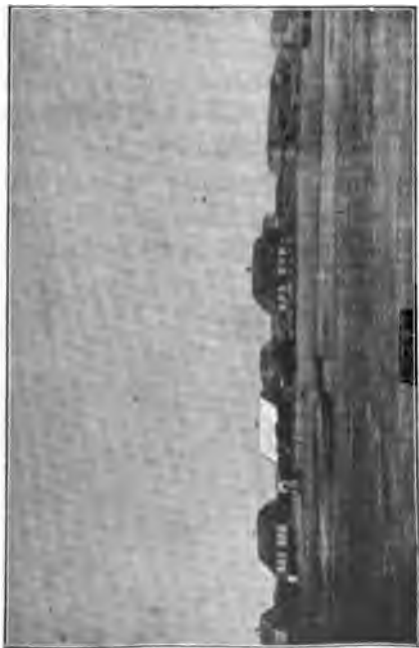
Ribe Amt er det eneste af de tidligere danske Amter, der har en udpræget Marskdannelse, og selv om denne i Storslaethed staar langt tilbage for den tilsvarende Dannelse i Sønderjylland, kan der dog

**Nordvestsiden af Fane. Stranden og den yderste Del af
Klitterne efter stærk Sandfygning.**
(A. Jessen fot.)

Sandormetuer syd for Fane.
(A. Jessen fot.)

Hjerding.
(Magdalene Heise fot.)

Stranden ved Roborghus. Flodtid.
(A. Jessen fot.)

være Grund til at omtale den med et Par Ord. Hele Strækningen indenfor Skallingen, Fanø og Manø udgøres af de saakaldte „Vader“, ganske flade Partier, der adskilles ved flodlignende Render „Loer“, der udad mod det aabne Hav forener sig til enkelte større „Dyb“. Gennem disse strømmer Vandet ved indtrædende Højvande med stor Kraft, hvorved en Del Materiale løsrives og slæbes med ind over Vadderne, hvor det bundfældes i de Timer, Vandet staar fuldstændig stille, efter Omstændighederne enten som fint Slik eller som Sand. Ved denne Bundfældning medvirker paa forskellig Maade en Del Planter og Dyr, som navnlig bidrager til at forhindre, at det afsatte Materiale slæbes med ud igen. Efterhaanden som Jordbunden højnes, bliver Vegetationen stadig tættere, og man faar da den egentlige Marsk, Enge, som kan være overordentlig frugtbare, naar Jordbunden er fed, og Havets Indtrængen forhindres ved Inddigning. Marsken findes navnlig i et trekantet Parti mellem Vedsted, Ribe og Darum, i mindre Udstrækning ogsaa paa Fanø, Manø og andre Steder ved Kysten.

Kystlinien er i Marskegnene naturligvis overordentlig ustabil. Under normale Forhold vil der, som nævnt, over store Strækninger finde en jævn Højning Sted med medfølgende Indvinding af Land, men dette Forhold modvirkes delvis, ved at Havet eroderer paa andre Steder. Disse Forhold kompliceres yderligere, ved at Landet til forskellige Tider har været underkastet Hævninger og Sænkninger, og i senere Tider tillige i ret høj Grad ved Menneskets Indvirkning. Hvad Niveauforandringerne angaar, synes det, at Landet har ligget højest i Stenalderhavets Tid, mens det nordøstlige Danmark laa lavest, derefter er det sunket saa stærkt, at Kysten har trukket sig tilbage til den saakaldte „Gestrand“, Marskens indre Grænse mod det diluviale Land. Men fra Broncetiden har der saa igen fundet en Højning Sted, som dog rimeligvis nu er ophørt.

Den østlige Grav i Mergellejet ved Klaaby Gaard (Møræneler).

(A. Jessen fot.)

KLIMA

AF AFDELINGSCHEF MAG. H. HANSEN

Maaned	Middeltemperatur C °			Gennemsnitligt Antal Frostdage			Middelnedbør mm			Antal Dage med Nedbør i Vamdrup
	Varde	Holsted	Askov	Varde	Holsted	Askov	Varde	Holsted	Vamdrup	
Januar	-0.1	-0.5	-0.6	21	23	24	46	46	48	12
Februar....	0.0	-0.5	-0.6	20	21	23	37	40	41	10
Marts	1.6	1.4	1.2	19	20	19	44	46	47	12
April.....	5.6	5.6	4.9	9	10	8	37	41	42	10
Maj	10.2	10.5	9.8	2	2	1	38	46	45	11
Juni	13.9	14.4	13.9	0	0	0	52	54	55	10
Juli	15.3	15.7	15.2	0	0	0	75	79	70	14
August.....	14.8	15.1	14.9	0	0	0	89	96	100	17
September .	12.1	12.1	11.8	0.3	0.7	0.1	81	84	71	15
Oktober ...	7.7	7.4	7.4	4	5	4	93	94	87	17
November .	3.8	3.4	3.3	12	12	11	62	62	59	14
December .	0.9	0.4	0.4	18	20	19	58	60	58	14
Aaret	7.2	7.1	6.8	105	114	109	712	748	723	156

Aarets Middeltemperatur er højest, 7.3°, langs Kysten og lavest, c. 6.5°, i Egnen mellem Grindsted og Brørup. Januars Middeltemperatur er gennemgaaende lavest, men kun lidt forskellig fra Februars, Julis er den højeste. Det aarlige Antal Frostdage varierer fra 77 (paa Fanø) til 120 (i Grindsted). Middeldatum for sidste Frost om Foraaret er paa Fanø d. 12. April, i Varde og Holsted d. 7. Maj og i Grindsted d. 14. Maj, Middeldatum for første Frost om Efteraaret i Grindsted d. 5. Oktober, i Varde d. 11. Oktober og paa Fanø d. 3. November. Ribe Amt er Danmarks regnrigeste Amt; for Amtet som Helhed er saavel Sommerens og Efteraarets som hele Aarets Middelnedbør større end i noget andet Amt; Vinterens og Foraarets Middelnedbør er derimod lidt mindre end i Thisted Amt. Den aarlige Middelnedbør er 722 mm; den er mindst, c. 660 mm, paa Fanø og størst, c. 810 mm, mellem Holsted og Grindsted. Middelnedbøren er gennemgaaende mindst i Februar; i den overvejende Del af Amtet er den størst i August, men paa Fanø og langs Kysten i Oktober. Naar undtages Egnen omkring Vamdrup, er Efteraarets Middelnedbør i hele Amtet noget større end Sommerens.

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Ribe Amt naar med sit sydøstlige Hjørne næsten til Kolding, og dette østlige lille Parti afviger i Henseende til Natur og Plantevækst i høj Grad fra det øvrige, idet vi dér træffer den frodige østjydske Natur med dens gode Agerjord og med naturlige Bøgeskove paa Muldbund. Rejser man med Jærnbanen fra Kolding vestpaa, vil man ikke kunne undgaa at blive slaaget af den store Forskel, der er paa Egnen, mens man kører i Kolding Aas Dalgang, og naar man kommer op paa den flade Højslette; i Løbet af faa Minutter skifter man fra det østjydske, smilende og frugtbare Landskab til det vestjydske, mere dystre og magre.

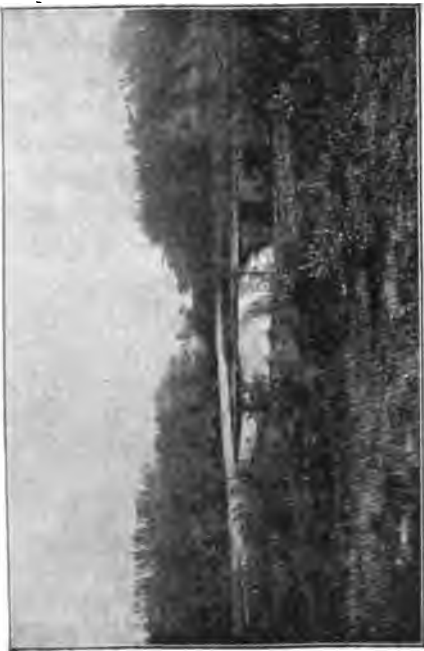
Resten af Amtet har omtrent samme Natur som Ringkøbing Amt. Det bestaar hovedsagelig af store flade Hedestrækninger, som nu for største Delen er opdyrkede eller beplantede. Naturskov forekommer der kun meget lidt af, derimod store Hede- og Klitplantager. Endelig har vi Klitterne og de store vestgaaende Aaløb, samt Kysten.

Fra Nymindegab til Blaavandshuk strækker sig den sædvanlige Klitbræmme, her udmærket ved sine høje Klittoppe, men iøvrigt med den sædvanlige Plantevækst. Indenfor ligger — som i Ringkøbing Amt — et lavtliggende Parti med Klitmose (Karlsmærsk Hede) eller Klithede, hvori den store lavvandede Fil Sø. I Klitegnene her findes store og gamle Klitplantager, saaledes Bordrup Plantage nær Vestsiden af Ho Bugt. Denne Plantage er saa gammel, at der begynder at indfinde sig naturlig Skovbund i den, bl. a. er den smukke Linnæa fundet der.

Fra Blaavand og til Graadyb bøjer Kysten i sydøst; her ligger den mærkelige Halvø, *Skallingen*. Store Dele af den er en plan og vegetationsløs Sandflade, men stedvis bærer den dog smaa Klitter. Over Graadyb kommer vi dernæst til *Fanø*, hvis hele vestlige og midterste Del er Klitterræn, medens der i Øst findes Marskdannelser.

Marskenge og Vader træffes desuden i større Udstrækning langs Kysten omtrent fra Esbjerg sydpaa og endvidere langs Ho Bugt og paa *Manø*. Den Udvikling, som disse Plantesamfund har i disse Egne, kendes ellers ikke her i Landet, og dette staar sikkert i Forbindelse med, at vi intet andet Sted har saa stærk Ebbe og Flod¹⁾. Marskengenes Plantevækst er først og fremmest Græsser, nemlig Fioringræs (*Agrostis alba*) og Rød-Svingel (*Festuca rubra*) paa det lidt højere Niveau, Harrilgræs el. Botnisk Siv (*Juncus Gerardi*) paa Mellem-Niveauet, og

¹⁾ Sønderjyllands Vestkyst undtaget.

Mølledammen ved Letbæk.
(A. Jessen fot.)

Møgelbjerg sydøst for Næsbjerg, set fra Nord.
(A. Jessen fot.)

Hegn af Eg, Tjørn og Gran. Nørholm ved Varde.
(Hedeselskabets Samling.)

Aaen ved Varde.
(Hugo Matthiessen fot.)

Annelgræs (*Atropis maritima*) paa det laveste Niveau. Imellem disse Karakterplanter vokser en hel Del andre Arter, saasom f. Eks. den smukke blaa violette Hindebæger (*Limonium vulgare*) og det lyserøde Engelskgræs (*Statice armeria*). Ved Flodtid oversvømmes Marskens lavere Dele daglig, de højere liggende derimod kun ved Springflod.

Udenfor Marskengen kommer *Vaden*. Det kan være en Sandvade og saa bærer den ikke nogen højere Plantevækst, og det kan være en Slikvade. Smukt udviklede Slikvader kan man iagttage paa Fanø lige syd for Nordby. Inderst — altsaa nærmest Marsken — staar Kveller eller Salturt (*Salicornia*), en mærkelig, kandelaberformet Urt med tykke saftige, halvt gennemsigtige Stængler og Grene og uden egentlige Blade. Længere ude, og kun synlig ved Ebbetid, er Dyndbunden bevokset med Aalegræs eller Bændeltang (*Zostera*), der, naar Vandet har trukket sig tilbage, ligger med sine baandformede mørkegrønne Blade henover Bunden. Vaden er tørlagt ved Ebbetid og vanddækket ved Flodtid. Idet Vandet synker, efterlader det fine opslemmede Partikler (Slik), der holdes tilbage af Planterne, som paa den Maade medvirker til Landvinding.

Forlader vi nu disse forskellige Plantesamfund, der alle er i det mindste i nogen Grad paavirkede af Havet, og gaar ind i Landet, er det naturligt først at standse et Øjeblik ved de store Aaløb (Varde Aa, Sneum Aa, Konge Aa og Ribe Aa), der alle har deres Rørsumpe og Bræmme af grønne Enge, ganske som Aaløbene i Ringkøbing Amt. Flere af de ejendommelige vestjydske Vandplanter træffer vi her igen, saaledes Flod-Billebo i Varde Aa, Tætbladet Vandaks mangededs og Vandranke fleresteds (se iøvrigt under Ringkøbing Amt). I Kongeaaen vokser en Vandaks-Art (*Potamogeton juncifolius*), som ellers er meget sjælden her i Landet, og i Ribe Aa flere sjældne Bastarder af denne artsrige Vandplanteslægt.

En zoologisk Ejendommelighed er der i Varde Aa; her har nemlig den ægte Flod-Perlemusling sit eneste danske Findested.

Større stillestaende Vandsamlinger — Søer — findes næsten ikke i Amtet (Klitsøen Filsø er nævnt ovenfor). Ved en lille Sø ved Ribe voksede en ellers ikke her i Landet forekommende lille Plante Bitterblad (*Cicendia*), der hører til længere syd paa, foruden flere andre sjældnere Søbred-Planter.

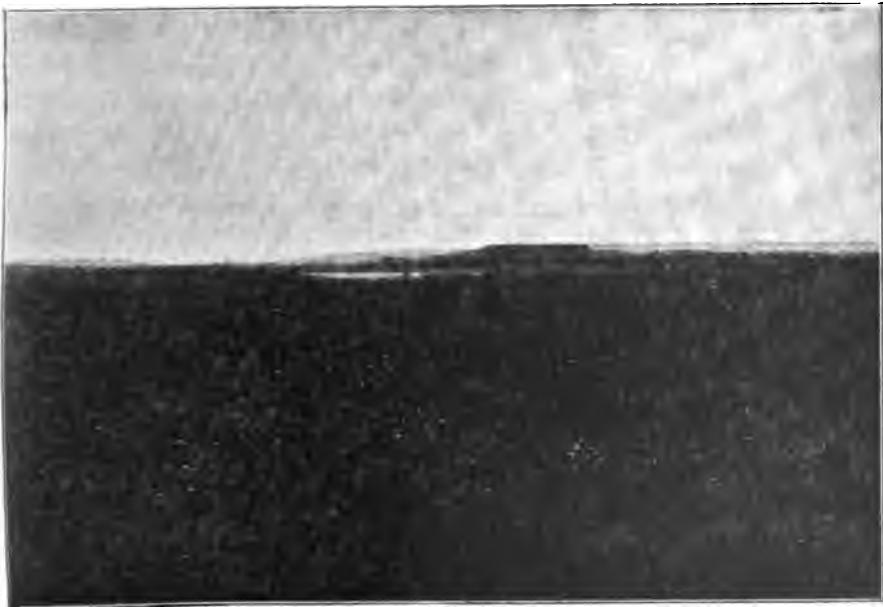
Om Heden og Hedelavningerne (Hedemoser o. lign.) er der ikke noget særligt at meddele; de har ganske samme Karakter som ellers i Vest- og Midtjylland. Det fortjener at nævnes, at en smuk Hede ved Nørholm, nord for Varde, er fredet som saadan.

En Vindmaaler.
(Hedeselskabets Samling.)

Træstamme fra Sub-marin Tørv.
Kysten syd for Esbjerg ved Ebbetid.
(N. Hartz fot.)

Hølund Søgaard Plantage (Vorbasse Sogn). I Forgrunden Egekrat. I Baggrunden Skovridergaarden omgivet af en 10aarig Plantning.
(Hedeselskabets Samling.)

Mangesteds findes *Egekrat*. De har samme Udseende og samme Plantevækst som *Egekrattene* i Ringkøbing Amt; men her er maaske flere endnu af dem. Grimstrup Krat er allerede nævnt under Ringkøbing Amt paa Grund af Forekomsten af den sjældne Lund-Ranunkel (*R. nemorosus*); det er et stort og frodigt *Egekrat*. Kendt for sine Mindestene og som Folkemødested er Skibelund Krat, som desværre delvis er forvandlet til Naaetræsplantage.

En rigtig *Egeskov* findes ved Nørlund Herregaard. Dens Plantevækst er ikke forskellig fra *Krattenes* og viser saaledes, at *Krattene*, om de blev fredede, vilde være Smaaskove. En anden Skov er Klaaby Skov syd for Ribe; her findes en Del *Bøg*, som maaske er oprindelig, maaske plantet af Menneskehaand. Ellers er *Bøg* en stor Raritet undtagen i Amtets østlige Hjørne. —

Sjældne Planter i Amtet. Foruden de i det foregaaende omtalte sjældne Plante-Arter bør der nævnes nogle Klitplanter, nemlig Klit-Star (*Carex trinervis*), Sølv-Melde (*Atriplex arenarium*) og Smaakro-net Limurt (*Silene otites*), Arter, der ogsaa findes i Ringkøbing Amt, men ellers næsten ikke i Danmark; det er ligesom de fleste ovenfor omtalte Planter Arter, hvis Udbredelse ellers ligger i sydvestlig Retning i Forhold til vort Land. Til samme plantegeografiske Kategori hører endvidere en Ager-Ukrudtsplante, Gul Hanekro (*Galeopsis dubia*), der kendes fra Vamdrup Egnen.

En ganske anden (nordligere og østligere) geografisk Udbredelse har Vaar-Kobjælde (*Pulsatilla vernalis*), der træffes paa Kæmpehøje i Vorbasse-Egnen. Den forekommer, som tidligere omtalt, desuden i Ulfborg-Egnen og i Vendsyssel paa den jyske Aas mellem Allerup og Tolne. Derimod slutter den sjældne Tysk Visse (*Genista germanica*), som findes flere Steder i Heden i Amtets sydlige Del, sig nærmest til de øvrige sjældne Arter i Henseende til geografisk Udbredelse.

I Ribe vokser ved Gærder den klatrende Urt Tvebo-Galdebær (*Bryonia dioeca*); det er uden Tvivl oprindelig en Lægeplante, som har holdt sig fra Dyrkning i Middelalderen. Saadanne gamle Lægeplanter findes jo ikke sjældent endnu i vore Dage paa Steder, hvor Slotte og Klostre har staaet.

Langdysse ved Vittrup, Lindknud S.
(Fot. i Nat. Mus.)

FORHISTORISKE MINDESMÆRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

Ribe Amt har i arkæologisk Henseende gennem Tiderne et eget, skiftende Præg. Delvis kan dette vel forklares ud fra Naturforholdene, delvis ogsaa af Beliggenheden saa langt i Syd. Alligevel er den mærkelige Skiften ikke helt forklarlig alene ud fra disse Forhold.

At de ældste Tider, de 2 gamle Perioder, der i Fastlands- og Sænkningstiden betegner Samler-, Jæger- og Fiskerstadiet, saa at sige ikke kendes, kan have sin Aarsag i, at Kysten ogsaa i Oldtiden kun har været lidet gæstmild. Disse Stadier havde jo deres Udbredelse i de lunere Egne, Øerne og Østjylland. Selv ved Limfjorden bliver Sporene stedse sparsommere, jo længere man kommer mod Vest. Og ikke anderledes er det i Sønderjylland. Ogsaa der foreligger fra Vestkysten kun svage Tegn til, at de „ældste Mennesker“ færdedes i disse Egne. Ganske vist er de jo nu totalt forandrede fra den Skikkelse, de maa have haft i forhistorisk Tid. Men største Delen af Ribe Amtets Kyst har utvivlsomt aldrig budt blot taalelige Vilkaar. Og end ikke ved selve Ribe er der synderlig Udsigt til at finde nogen Kystboplads. Men betegnende nok er det derimod ved Aaen, ved Seem, at de eneste sikre Spor af Køkkenmøddingernes Mennesker er fremkomne. Bopladslaget var her anvendt som Fyld i en Høj fra yngre Stenalder, men er selvfølgelig taget fra et Sted i umiddelbar Nærhed. Bostedet her maa da sammenstilles med de Indlandsbosteder, som er sporede især ved Silkeborgsøerne.

Heller ikke kunde det ventes, at de ældste bofaste Mennesker, Dyssernes og Jættestuernes Byggere, skulde i større Udstrækning have besat denne Del af Landet. Imidlertid, der findes dog Vidnesbyrd om en vis

om end spredt Bebyggelse, mest paa et ret afgrænset Terræn i Halvøens Midte, hovedsagelig i Lindknud Sogn og nærmest omliggende Stræknin-ger, Bække, Vorbasse, ialt ca. 30 Mindesmærker. Hidtil ganske isoleret ligger en lille Jættestue ved Mejls, nord for Varde, som en ensom Ny-bygger. Men selv i det nævnte Indlandsstrøg ligger Mindesmærkerne un-derlig spredt.

Disse den ødanske Stenalder's Mindesmærker er i og for sig baade karak-teristiske og anselige. Ved Klelund ligger en Runddysse, samt en Lang-dysse, som er en af de anseligste, i alt Fald længste, som kendes, 120 m l., andre ved Gilbjerg og Vittrup, ved Bække og paa Fladen nord for Vor-basse, med 3 nu noget forstyrrede Kamre. Nogen samlet eller blot nogen-lunde sluttet Koloni kan Mindesmærkerne vel næppe betegne. Men den gamle Befolkning synes dog at have holdt sig til Stenalderens Slutning, og der er Tegn til, at den i Sæd og Skik har paavirket den nye Stenal-der's Mennesker, modsat Kolonierne i Ringkøbing Amt, der synes op-slugte eller kvalte af den nye Strøm. Og dog kendes denne mellemeuro-pæiske Stenalder, som venteligt er, i større Fylde end i noget andet Land-skab nord for Kongeaaen, med tidligere Begyndelse og derfor ogsaa med længere Varighed, og med tættere Udbredelse end i nogen anden Egn. Der er i hele Amtet paavist ca. 6150 Høje, næsten udelukkende Rund-høje, kun ganske faa aflange. Hovedmængden af disse tilhører den nye Stenalder, Enkeltgravenes. Bronzealdershøjene ligger mest paa særlige Strøg. Stærkt træder denne Mangfoldighed af Mindesmærker frem i Landskabets Flader og Højdestrøg. Selv for den, der kun ser ud over Landet fra Jernbaneliniens forholdsvis lave Udsyn, fanger Øjet næsten stedse færre eller flere af de kuplede Silhuetter. Meget forskellige er de dog i Størrelse, oftest et Par Metre, men navnlig i de samlede Grupper tit det dobbelte. Saaledes er det nutildags, forhen end mere. Her som i andre Egne er der i nyere Tid hærget stærkt ved Angreb fra Land-brugets Side. Heldigvis har disse Angreb dog tillige ført til et stort Antal Undersøgelser. Men desværre maa det ogsaa nævnes, at navnlig Slaugs Herred i en Aarrække, ved 1900, i en uhyggelig Grad er bleven hærget af Gravrovare, overfor hvem Befolkningen viste en mærkværdig God-modighed. Et stort Materiale til Belysning af Egnens Fortid er uhjælpe-lig tabt.

I ingen anden Egn viser den *jydske* Stenalder's kultur sig saa udpræ-get. Hver af Højene rummer ofte 3, 4 eller flere Gravanlæg over hinan-den, sænket under Markflade, i Højde med denne, i et å to højere Lag, — eller flere væs. samtidige kan ligge i samme Niveau. Tilsammen spænder de over flere Hundrede Aar, fra den ældste Periodes „Undergrave“ med

Langdysse i Klelund. Lindknud S.

(Fot. i Nat. Mus.)

de fint udformede og prydede Stridsøxer af finkornede Sandstenskonglomerater til de Dolkgrave, der her som i Dyseomraadet afslutter Stenalderen. Tillige viser denne Stenalder sig gennem Mindesmærkerne udbredt ogsaa over de magre Indlandsflader, som en senere Periode synes væsentlig at have opgivet.

Som Type for Opbygningen af saadanne Høje kan t. Eks. nævnes en af Nationalmuseet udgravet Høj under *Slauggaard* i Vorbasse S., ca. $3\frac{1}{2}$ m. h. Dybest laa den seldste Stenaldersgrav, med 2 Stridsøxer og et Lerkar, paa et Stentæppe, som har tjent til Underlag for Træ, Planker eller Bulkiste; $\frac{1}{2}$ m. højere laa en yngre Grav, atter med Stentæppe og med Stridsøxe, 2 af de i Sydjylland almindelige, skiveformede Ravsmykker, samt en Flintkniv; $\frac{2}{3}$ m. højere laa en Dolkgrav, og derover atter en lignende, $1\frac{1}{2}$ m. under Højtoppen. Højens Overdel rummede Grave fra Bronzealderen. Saaledes voxede den oprindelig vel $1-1\frac{1}{2}$ m. h. Høj til det anselige Mindesmærke.

De nordlige og vestlige Egne maa betegnes som overvejende Stenaldersterræn. Mindesmærkerne er talrige. I Skads H., med ialt over 2000, er Brøndum Sogn ualmindeligt rigt med ca. 300, deraf enkelte meget store, saaledes ved Tarp Kro et Par paa 6 m. De høje Flader har været gunstige for Bebyggelsen. Rigt er fremdeles et Omraade i Guldager, Dele af Alslev og Hostrup, med store, samlede Grupper. I Jerne Sogn har der været en Række store Høje; de fleste er nu sløjfede eller forstyrrede, men

fordum tegnede de sig stærkt, især gennem den sydvestlige Del, afsluttede i Esbjerg Bavnehøj. Tanken om en Oldtids-Vestkysthavn er nærliggende. V. Horne H. har ca. 1000, Ø. Horne 600 Mindesmærker. Ud mod Vest tager de af i Tal, og en milebred Rand ud mod Havet synes at have været helt ubeboet. Svagere staar Ribe H., med kun 130 Høje (deraf kun 11 nogenlunde uskadt!); der er ingen i Ribes nærmeste Omegn og Marskegnene; alle ligger i det højere Land, især mod Øst. Her er Stenalderpræget lidet fremtrædende; overvejende er Højene fra Bronzealderen. Det er næsten, som har Stenalderstrømmen gaaet stærkest gennem Halvøens Midte, modsat den ødanske Kulturs Tilknytning til Kysterne.

Gjording H. har knap 500 Høje, atter Stenaldersterræn, Malt Herred tæller ca. 960, men Anst, i Ø., kun 350. En stor Bygd strakte sig langs Kongeaa, med Vejforbindelser, som endogsaa afmærker de gamle Overgangssteder og tydeligt sammenhænger med Bebyggelsen sønden Aa. Navnlig ses det, at en Hovedovergang var ved Foldingbro, med Linier bl. a. til en stor Bygd ved Lejrskov, samt mod Havdrup—Vamdrup. Ogsaa ved Villebøl og Gredstedbro har der været gamle Overgangssteder.

Paa dette Omraade som paa adskillige andre har man sikkert i *Bronzealderen* fulgt Fortidens Tradition. Men det Særpræg, som Bronzealderbygderne stundom fremviser, kommer frem, navnlig ved en stor Bebyggelse mellem Havdrup og Vamdrup, opr. med mere end 25 mest store Høje. Mærkelig er denne Højgruppe ogsaa ved de rige Fund, som er komne herfra, navnlig i Ege-Bulkister fra en ret tidlig Del af Bronzealderen. „Guldhøj“ dækkede 3, „Trindhøj“ (Treenhøj) og „St. Kongehøj“ hver 4. Rigest og bedst oplyst er Fundet fra *Guldhøj*, undersøgt af V. Boye 1891. En Bulkiste stod midt paa Bunden af den store Høj, dækket af svære Træflader. Svøbt i en Dyrehud, snarest en Oxehud, var gravlagt en Mand, med Hue, og dækket af en Kappe. En anden Hue laa mellem Kappens Folder, ligesaa et Stykke af en Vadmelssko. Ellers fandtes kun lidet af Dragten, men et righoldigt Udstyr: Paalstav (altsaa Stridsøxe), Dolk, 2 Træskaale, en Spaanæske, Hornske, samt en mærkelig, prydet Foldestol, hvis Sæde havde været af Odderskind. Til Siden for denne Bulkiste fandtes de 2 andre, den ene en Barnekiste, bl. a. med 3 Skovæbler.

En smuk *Helleristningssten*, med talrige skaalformede Fordybninger, Ildens symbolske Tegn, fra Maltbæk, staar nu ved Askov.

Den *ynge Bronzealder* har næppe synderlig ændret Højenes Præg, om end den ofte benyttede Fortidens Mindesmærker til Gemme for sine Grave. Talrige brændt Bens Grave vidner tilstrækkeligt om den fortsatte Bebyggelse. Blandt disse Grave, Urnegrave i Reglen, er den mærke-

ligste en Urne fra Bramminge. Overdelen er meget tydeligt formet som et Hus, og ornamenterede Linier angiver Detailler. Det er det runde, gammeleuropæiske Hus. Det senere, aflange Hus naaede næppe hertil før i Jernalderen. Som enkelte Vidnesbyrd om Velstand kan nævnes 3 Guldskaale fra Gjerdrup, fundne 1774 (kun én bevaret), og Lurer, fundne ved Maltbæk.

Som i de fleste andre Egne er de over Jorden kendelige Mindesmærker fra *Jernalderen* lidet fremtrædende. Gravene ligger vistnok mest under flad Mark, i alt Fald i største Delen af denne Periode, og mest var det brændt Bens Grave, som sjælden fremkalder større Anlæg. Dog var det i den ældste Jernalder, Aarhundrederne før Kr. F., almindeligt i alt Fald i Nordvestegnene, at tue smaa Høje over Lerkarret, som gemte Resterne fra Ligbaalet, men ganske vist Tuer af saa ringe Anselighed, $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ m H., 5—9 m Br., at de let udslettes og kun i Egne, som har været upaagtede af Landbruget, har kunnet bemærkes og undersøges. Mere end 1000 saadanne Tuer har ligget i Aarre S., mellem Aarre og Gunderup; $\frac{1}{4}$ af dem er undersøgt; der var i Urnerne kun ringe Følgebods, ofte en Øskenring, vel fra Livbæltet, og andre Smaagenstande, men Fundene var dog af megen Værdi til Oplysning af denne saa sparsomt belyste Periode; ca. 60 laa ved Hulvig, v. Varde, en mindre Gruppe ved Jernvedlund i Ribe H. Baade i dette og de følgende Tidsafsnit mærkes Bølgeslaget fra de sydlige Kulturer, og Importgenstande dukker op; en emailleret Bronzeskaal med Løvværk, fra Maltbæk Mose, er en af de bedste. Men ellers træder den *romerske Jernalder* ikke stærkt frem. Ligbrænding var almindelig — modsat Skeletgravlægningen i nordligere Egne, især i Randers—Aarhuseggen som ogsaa ved Holstebro—Lemvig. Det kan dog spores, at Bebyggelsen er gaaet længere udad mod V., end i ældre Tid, f. Eks. er dette set ved Ribe. De vigtigste Fund er fra Brokjær, Hjortlund S., ved Ribe, bl. a. med store Bronzekedler. Ogsaa *Folkevandrings-tiden* kendes kun sparsomt. En større Gravplads (Skeletgrave) kendes fra Næsbjerg, andre ved Sneumgaard ved Ribe og Kisbøl, Anst H. Ogsaa i Højene anlagdes stundom Grave i denne Periode.

Glimtvis mærkes den *etterromerske Tid* gennem særlige Fund, navnlig *Brakteatfund*; 14 Guldbrakteater, deraf 2 og 4 slagne med samme Stempel, samt en Del af en stor, forgyldt Sølvfibula fandtes ved Skonager ø. f. Varde, 6 ens ved Orten, Varde Landsogn, 13 og et svært Guld-mundstykke til en Sværdskede ved Darum. Ikke meget anderledes er det med det sidste Afsnit, *Vikingetiden*. Ogsaa her er Kundskaben hidtil meget ringe. Et og andet tyder paa Velstand. Den største danske *Guldskat* er fra V. Vedsted, c. 940, med Arm- og Halsringe, Smykker med

Filigran; 2 prægtige, store hvælvede Guldsmykker med Filigran, samt en Armring, er fra Hornelund ved Varde; et mærkeligt Sæt af Sølvkar er fundet nær Ribe. Som jordfast tegner Perioden sig med enkelte Runesten. Ejendommeligt er Bækkemindesmærket, Rævne's Sten over Moderen Viborg, fra 960—70, mærkeligt ikke blot ved Maaden, hvorpaa Runestenen fandtes 1858: Husmanden havde set Lys paa Marken og gik næste Dag ud for at finde Skatten; han saa paa Stedet Kanten af den næsten helt dækkede Sten, — men ogsaa ved, at den synes at have været anbragt i en Art Stenallé udgaaende fra en Høj. Fremdeles er der den anden Bækkesten, lidt ældre, smuk og god, sat til Minde for en uden Tvivl højbaaren Kvinde af Navnet Tyre, rejst af 3 Mænd, Tove af Ravns Æt, Funden og Gnyple. Atter Læborg Stenen er rejst for „Tyre“; Ravnunge-Tove var denne Gang alene om at rejse Minde for sin, „Drotning“, Husfruen, Herskerinden. Ogsaa den hermed samtidige Sten fra Horne rejstes af Tove af Ravns Æt. Mærkeligt sammensluttede synes disse Mindesmærker at være, men for faa til at drage mere almindelige Slutninger om fremtrædende Personligheder. Langt senere, fra 13. Aarh., er Føvlingstenen, nærmest en Ligsten for en Mand med det mærkelige Navn Asbjørn Langsom; han „ligger her, hvilende i Kristus“, siger Indskriften, paa Latin.

Af Amtets Mindesmærker er 349, samt Runestenerne fredlyste.

Tirlund Stenen, som Harald Blaatand vilde flytte til Jellinge.
Hedeselskabets Samling.

Kongeaadalen og Randen af Højlandet ved Store Gravlund, sydøst for Bobøl.
(A. Jessen fot.)

LANGS KONGEAAEN

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

Ribe Amt strækker sig fra Vesterhavet lige over til Kolding Byporte. Den gamle Grænse mellem Nørre- og Sønderjylland er i det væsentlige ogsaa Amtets Sydgrænse.

Selve Kongeaaen er dog kun et ubetydeligt Vandløb og har aldrig været andet. Tyske Forfattere, som gerne har villet sætte et dybt Skel mellem Kongeriget og Hertugdømmet, har fremsat Paastande om, at en Havarm fra Vesterhavet engang har skaaret sig midt ind i Halvøen, at Kongeaaens Leje som en dyb og bred Flodseng strakte sig helt over til Kolding Fjord, og at der yderligere fandtes en langstrakt, nu forsvunden Indsø ved Hjarup, som fuldstændiggjorde Sønderjyllands Adskillelse fra det øvrige Danmark. Professor Steenstrup har i en Artikel „Jylland og Jyder“ i Historisk Tidsskrift paavist, at alt dette er det rene Opspind. Det er, siger han, efter de arkæologiske Forhold udelukket, at der i de sidste 2—3 Aartusinder eller mere i disse Egne har været en Bugt, en Fjord eller endog en Strøm, der var synderlig bre-

dere end den, der nu løber. Det Grænseskel, der er sat ved Kongeaaen, er bleven sat af Menneskene, ikke af Naturen.

Kongeaaens Dybde er sjældent mere end 4 Fod, og den løber med meget ringe Fald gennem et lavt og jævnt Bækken. Den har altid været let at passere, og Vadesteder var der mange af. Allerede 1390 nævnes Gamlevad i Skodborgaa, og i Forordninger fra 16. Aarh. nævnes Isenvad, Halkevad, Ejstrup Møllebad, Klegebæk og andre ulovlige Vadesteder, hvor hele Kvægdrifter kunde drives over. Heller ikke i den fjerne Oldtid kan Aaen have ført en synderlig større Vandmængde end nu. Thi baade nord og syd for Aaen ligger Kæmpehøje tæt ud til det nuværende Løb. Aaens ældste Navn er Skodborg Aa, et Navn der allerede forekommer hos islandske Skjalde i 11. Aarh., og som vedblev at være det sædvanlige helt op i det 18. Navnet Kongeaa forekommer — efter Professor Steenstrup — første Gang 1727. I Danske Atlas 1769 bruges de to Navne jævnsides.

Det lille Vandløb blev dog allerede i Middelalderen gjort til et Grænseskel, da Slesvig oprettedes til et særligt Hertugdømme, Landet „for sønden Aa“. Og som *Toldgrænse* maatte Kongeaaen gøre Tjeneste gennem Aarhundreder, saa urimeligt det end var, at en saadan Toldgrænse var trukket tværs gennem dansk Land.

Det var navnlig Udførselen af Stude og Heste, som i ældre Tid var Genstand for Toldbeskatning, og Tolden paa Jyllands Sydgrænse opkrævedes derfor paa de Steder, hvor Oksevejene gik over Grænseskillet. Kolding og Ribe var oprindelig de eneste Toldsteder; og saa længe Tolden kun var ringe og Vejene faa og daarlige, var Fristelsen til at drive uden om dem ikke stor. Men i 1542 blev Kvægtolden forhøjet fra 2 til 20 Skilling pr. Hoved, og fra den Tid af begyndte Smugleriet ved Grænsen at florere.

Allerede 1545 udgik det første Kongebrev mod Smugleri over Kongeaaen. Kongen havde erfaret, at baade Købmænd, Herremænds Bud, Bønder og anden Almue farer og driver med Heste og Foler, Øksne, Kør, Korn, Flyttelse og andet Gods over ulovlige Vadesteder mellem Kolding og Ribe. Det indskærpes derfor, at intet maa udføres uden gennem de to Købstæder; og hvis nogen forsøger at komme uden om, skal han miste alt, hvad han har at fare med, og desuden staa til Rette som for Tyveri. Et nyt Kongebrev af 1. Jan. 1567 forbyder at drive Øksne over de ulovlige Vadesteder i Anst og Malt Herreder, og Overtræderen skal nu straffes paa Livet. Derimod kunde Driften over Foldingbro og Gredstedbro ikke hindres, og i 1570 blev der ansat Opsynsmænd paa disse to Steder for at paase, at Tolden rigtig blev

betalt. Disse Foranstaltninger og Forbud magtede jo ikke at standse den ulovlige Trafik, og i 1574 blev en Købmand grebet paa fersk Gerning i at drive Øksne over mellem Kolding og Skodborghus. Lensmanden fik da Ordre til „straks at lade rejse en dobbelt Galge paa samme Sted, som samme Gerning haver sig tildraget, andre til Afsky, og der paa Galgen lade slaa et Oksehoved med Hornene.“

Smuglerierne fandt ikke saa meget Sted paa den østlige Grænsestrækning, hen ad Kolding til, hvor store vejløse Skove dækkede Landet og længe gjorde det umuligt at drive Kvæg uden for Hovedvejen. Men des mere fristende var Forholdene mod Vest, hvor de frisiske Øer dannede en udmærket Operationsbasis for Smuglerne, der herfra kunde forsyne hele Vestkysten lige op til Varde med toldfri Varer. Her, i Omegnen af Ribe, var efterhaanden hele Befolkningen bleven mer eller mindre indviklet i Smugleri, der jo nu ikke længer udelukkende drejede sig om Stude, men om alle de Varer, der efterhaanden inddroges under Regeringens Konsumtionsforordninger: Salt, Tobak, Jærn og ikke mindst den kære Brændevin. „Intetsteds i Landet,“ siger Lærer Alkær-sig, der grundigt har gennemforsket disse Forhold, „var Smugleriet en saa lovlig anerkendt Levevej som her i disse Egne, og i en Fattigbetænkning fra de sydlige Enklaver nævnes det ogsaa ligefrem som en Næringsvej!“

For Tolderne var Stillingen særdeles vanskelig, naar de skulde begaa sig mellem en Befolkning, hvor *alle* smuglede. De blev efterhaanden nødte til at lukke Øjnene for meget, og desuden: Nær jen fo'r en Pund Tobak o den jen Yw aa en Dukat o den anden, hudden sku jen saa ku sie? Toldpersonalet var ogsaa i lang Tid aldeles utilstrækkeligt. Der fandtes i 17. Aarh. en Tolder i Kolding og Ribe, en Bromand ved Folding og Gredsted Broer og en „Vadstedrider“ paa Strækningen mellem Kolding og Skodborg. Ved Aarhundredets Midte begyndte Tolderne dog tillige at holde Udridere, som vel bevæbnede og to og to i Følge skulde afpatrouillere Grænsen ud fra Kolding og Ribe og mødes i Skodborg Kro. Med denne Ordning hjalp man sig indtil 1760, da der, foruden Toldembedsmændene i Kolding og Ribe, blev ansat 10 Kontrollører, som fik fast Bolig langs med Grænsen.

Alle Smuglerkneb kendtes allerede dengang. Af en Forordning fra 1666 ses, at Sukker og Tobak blev indført i Salttønder og udgivet for Salt, og at Silkevarer indførtes i Tvebakstønder og blev udgivet for Brød. 1668 siges, at Tobak, Sæbe, fransk Brændevin og Salt førtes over Grænsen baade ved Dag og Nat under Tørv og Halm i Bøndervogne. Og særdeles almindeligt var det, at Varerne i Smaabaade førtes

tilsøs uden om Toldstedet og kastedes i Land paa den anden Side Grænsen. Sonden fra sejlede man saaledes op ad Varde Aa til Jandrup Kirke, hvor der var Oplagssted for de indsmuglede Varer! Høkerne paa Landet stod i Forbindelse med Smuglerne eller smuglede selv; og da Købmændene i Byerne derfor ikke kunde konkurrere med dem, nødtes de til ogsaa at smugle. Det siges saaledes, at Grunden til den forholdsvis betydelige Velstand, der i 18. Aarh. fandtes blandt Handelsstanden i Horsens, var et vidt drevet Smugleri. Købmændene lod Varerne komme toldfrit i Land paa Vestkysten ved Hjerting eller Varde og kørte derfra det indsmuglede Gods tværs gennem Jylland til Horsens.

Regeringen stod næsten helt magtesløs over for dette omfattende Smugleri. Den truede med alle tænkelige Straffe: Livsstraf, Bremerholm, Fæstningsarbejde og store Mulkter foruden selvfølgelig Konfiskation af det paaagrebne Gods. Den lokkede for Angivere med store Pengeløfter. Og den paalagde i 1766 Præsterne at prædike imod Smugleriet „ikke alene én Gang om Aaret, hvortil Anledningen kunde tages af Evangeliet paa 23. Søndag efter Trinitatis (giver Gud hvad Guds er, og Kejseren hvad Kejsers er), men endog oftere at foreholde deres Menigheder, hvor strafværdig denne Synd er, saa vel i Henseende til Guds som Kongens Lov.“

En stor Smugleriproces fra 1728 er fortalt af Lærer Alkærsig i „Jyd-ske Samlinger“; det drejede sig om „Udpraktisering“ af Stude fra Nørrejylland, og det ses, at *samlige* Bønder i Byerne mellem Kongeaaen og Ribe var indstævnedes og blev dømtes tillige med deres Præster, Hr. Jørgen Ravn i Farup og Hr. Christoffer Barchmann i Vilslev, der hver maatte betale 100 Rdlr. i Mulkt. Foruden Bønderne dømtes ialt 29 Personer, en til Fæstningsarbejde, en til Bremerholm paa Livstid, en til Embedsfortabelse, Resten til Bøder, der ialt løb op til 15—16,000 Kr. foruden Tabet af alle de konfiskerede Stude. Det var Kvægdrifter helt oppe fra Holstebroegnen, som i store Flokke dreves over Toldgrænsen. Det fremgaar af denne og andre Retssager, at ogsaa Smuglerne udviste en vis Ærlighed: det var deres Skik kun at smugle Halvdelen af Studeflokken over, medens de fortoldede den anden Halvdel. Naar Flokken nærmede sig Ribe, blev den delt i to. Den ene Flok dreves gennem Byen og fortoldedes der, den anden blev drevet vest om Byen ud over Ribeholme. Her var ganske vist en „Holmmand“ til at passe paa; men for en Betaling af 20 Skilling aabnede han Bommene for dem. Vi faar fremdeles at vide, at Øksentolden paa den Tid var saa høj — 25 til 40 pCt. af Værdien —, at Handelen aldeles ikke kunde

Sønderho Kro.
(Dorothy Buchwaldt fot.)

Erik Henningsen: Udenfor en jydsk Kro.

svare sig, hvis man ikke fik i hvert Fald en Del af Studene toldfrit igennem. Det var altid de magre Græsstude, der blev smuglede over, da de var hurtigere til at løbe end Fedestudene, og disse desuden bedre kunde bære Afgiften.

Kunde Smuglerne ikke komme forbi „Holmmanden“ og det øvrige Opsyn, maatte de drive helt til Havs. Studene vadede, saa langt de kunde, men ud for Kongeaaens Munding maatte de svømme. Manden, der jog paa bagfra, greb da den sidste i Halen og blev slæbt med, og saaledes gik Farten gennem det vaade Element, indtil man var tilstrækkelig langt paa den anden Side Grænsen.

De strenge Straffe, der faldt ved en saadan enkelt Lejlighed som den nævnte i 1728, hjalp naturligvis intet. Nogle Aar efter synes Forholdene endog at være bleven langt værre; thi i 1735 skriver Stiftamtmand Gabel i Ribe, at Kvægsmuglerne nu rotter sig sammen, 20—30—40 Mand stærk, og med ladt Gevær driver forbi Toldstederne! Han foreslaar nye skærpede Forholdsregler, og Regeringen var godt i Gang med at paabyde saadanne, da imidlertid Kvægsygen udbrød og for lange Tider gjorde alle disse Foranstaltninger overflødige.

Saa længe Kvægpesten stod paa, var Grænsen fuldstændig spærret af Militær. Men da Forholdene bedredes efter 1770, og der igen var Kvæg i Landet til Udførsel, var Smuglerne atter paa Pletten. Det hedder i en Betænkning fra 1775, at Toldbetjentene næsten aldrig konfiskerer noget, uagtet Toldsvigen er vel bekendt. „Man kan vel ikke tilskrive disse Betjente nogen Utroskab eller særdeles Efterladenhed, men mere, at de risikere Liv og Lemmer, om de ville attackere en Flok Stude, som har et stærkt bevæbnet Mandskab til Bedækkelse og ved Nattetider passerer Toldskellet.“ I nogle Aar derefter tumlede Regeringen endnu med de gamle haabløse Forsøg paa at forhindre Smugleriet. Men saa mærkedes det endelig, at friere økonomiske Anskuelser var ved at gøre sig gældende. I 1788, omtrent samtidig med Stavnbaandets Løsning, foretog Regeringen den første *Toldnedsættelse*, og det viste sig snart, at denne billige Reform betalte sig. Smugleriet tog af, Udførselen af Kvæg steg til det dobbelte, af Heste til det 3—4 dobbelte, og Toldindtægterne øgedes Aar for Aar. I 1827 blev Kvæghandelen givet fuldstændig fri; og i 1851 flyttedes endelig den hele Toldgrænse fra Kongeaaen til Ejderen.

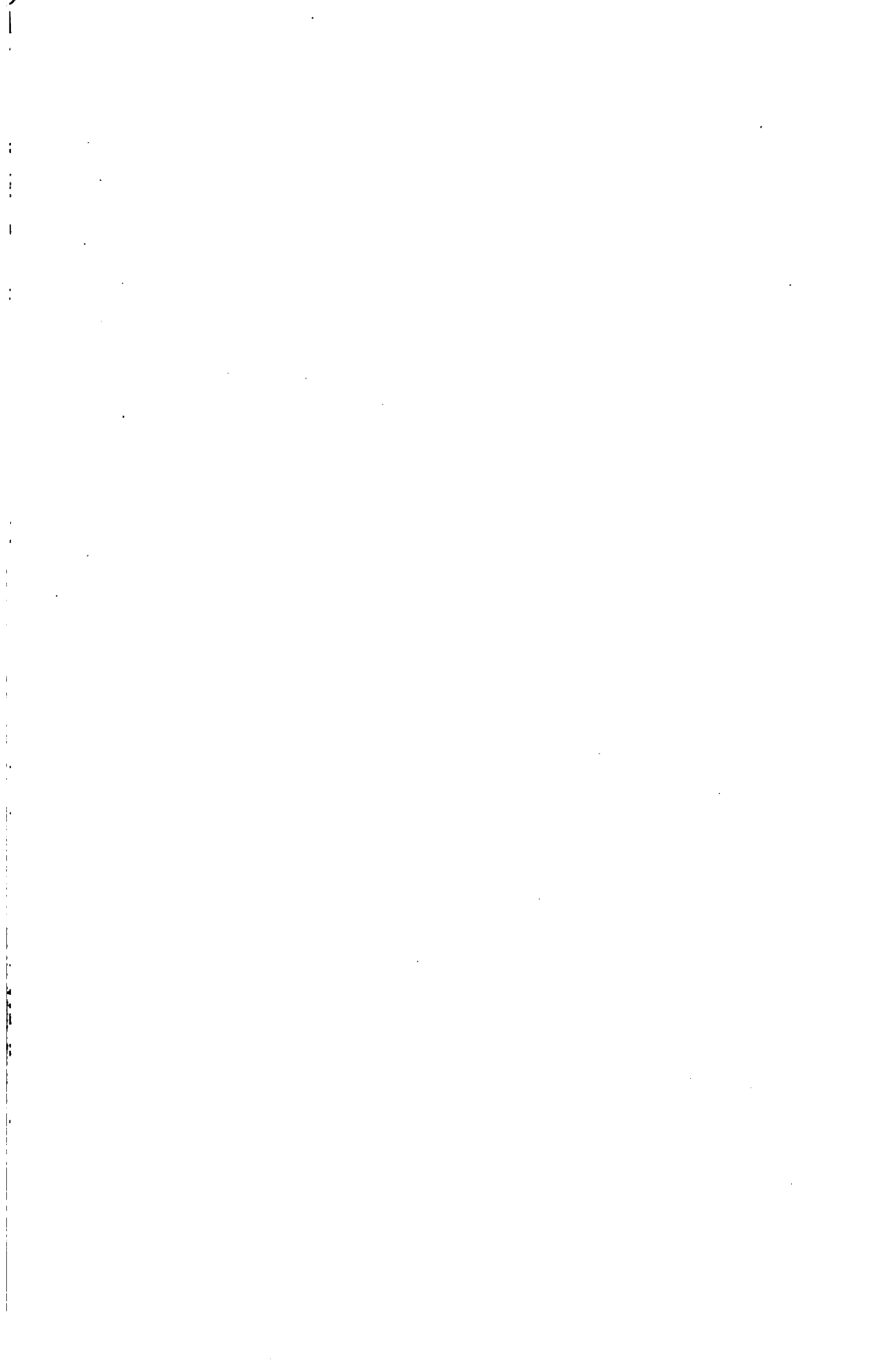
Medens det navnlig var Stude, som skulde smugles ud over Toldgrænsen, var det omtrent alle Udlandets Varer, som skulde smugles ind. Smugleriets gyldne Periode var Napoleonskrigenes og Fastlandsspærringens Tid. Lærer Alkærsig siger herom, at Smugleriet i disse Aar

Stuedrift fra Nørrejylland til Husum og Tønder Markeder. Udenfor en jydsk Hedekro, o. Aar 1800

De magre Stude opdrættes paa store Studegaarde i Salling, paa Mors og i Thy. De dreves tidlig paa Foraaret ned igennem Jylland til Markederne i Sleevig, hvorfra de sendtes til Fedning i Marskegnene. Der kunde være løjret mange Hundrede Stude i Lyngnen omkring en saadan Hedekro: de var adskillte i Flokke paa ca. 50 Stk. og hvert Par Stude fik udleveret 1 Lpd. Hø til Fortæring.

(Akvarel af Rasmus Christiansen)

var saa overvældende, at omtrent al Handel stod og faldt dermed. „At de kongelige Embedsmænd selv var indviklede deri, er en gammel Historie; men før var det dog Undtagelsen, om den end var hyppig, — nu var det Reglen. Og i den Grad var Smugleriet sat i System, at der var Selskaber, som for visse Procenter assurede mod Tabene derved!“ Men endnu længe efter Krigenes Ophør vedblev den samme Demoralisation at raade i Toldvæsenet. Ved en Undersøgelse i Kolding i 1817 viste det sig, at Toldbøgerne var forfalskede, og at de to Toldere ved Foldingbro alene for deres Vedkommende i de sidste tre Aar havde skaffet sig en ulovlig Indtægt af 23.141 Rdl. — Hvor Toldvæsenet for en Gangs Skyld gjorde sin Pligt, lagde det sig ud med Befolkningen. I 1827 anholdt saaledes to Toldkarle i Føvling Sogn en Vogn med Kolonialvarer, der var smuglede over Kongeaen. Medens de under Transporten bedede med Vognen i Stenderup, samledes Bymændene med Oldermændene i Spidsen, Toldbetjentene blev gennempryggede, saa de maatte holde Sengen i flere Dage derefter, og alle Varerne blev bortførte fra Vognen. Sagen blev her alvorlig nok for Gerningsmændene, idet 8 af dem dømtes til Tugthusstraf eller Vand og Brød.

Saaledes tog Befolkningen overalt Parti for Smuglerne. Selv en sølle Jødekræmmer, der i 1829 blev grebet af Toldbetjentene fra Ribe, medens han gik omkring og solgte indsmuglede Kramvarer, blev ikke ladet i Stikken. Fire ridende Karle, bevæbnede med Stokke og „Sla-weler“, satte efter Toldbetjentene, der maatte lade Jøden løbe og selv ty ind i en Gaard med hans værdifulde Kramkiste. Men de fire Karle fulgte med, flere andre kom til, og Toldbetjentene maatte finde sig i, at Bønderne bemægtigede sig Størsteparten af de konfiskerede Varer og leverede dem tilbage til Jøden. For denne uegennyttige Op-træden blev 6 af Bønderne idømte Bøder paa indtil 50 Rdl. — Kendte Smuglerbander i disse Aar var „Axelsønnerne“ og „Nissumkræmmerne“ eller „Harbokræmmerne“ fra Byen Fjand i Sønder Nissum Sogn, om hvilke der endnu gaar Sagn i Vestjylland. De drev det tilsidst saa vidt, at de i 1831 slog en Toldbetjent ihjel.

Toldvæsenet skulde ikke blot passe paa Smuglerne ved Grænsen. Det havde ogsaa den Opgave at efterspore Bøndernes ulovlige Brændevinsbrænden.

Over hele Jylland var *Brændevinen* en kær Drik, men intetsteds maaske mere end i Ribe Amt. „Brændevinsdrik er Folkesynden herude,“ siger Dr. H. F. Feilberg i sine Skildringer fra Vester-Jylland. „Det første, der bydes den fremmede, er en Snaps, det første, Husfaderen

nyder om Morgenen, er en Pons. — At gaa med „en Hat“ er ingen Skam, det kan enhver være bekendt, maaske dog Præst og Degn undtagne; men der er ogsaa Hundreder af Udtryk, alle med en Skjæmt, der give Fuldskaaben Navn, lige fra at være „skjævt læsset“ og have „en Blis“ eller „en Snisser“ til at have „en Brand“, „trække med en Bjørn, som man ikke kan faa Grimen over Ørene paa“, eller ligge i en Grøft og være „godt tillakket“. Feilbergs Skildring gælder Midten af forrige Aarhundrede; og Forholdene bliver jo ikke bedre ved, at vi gaar længere tilbage i Tiden.

Bønderne brændte i gamle Dage selv deres Brændevin, og til Inventaret i en vel udstyret Bondegaard hørte ogsaa et Sæt „Brændevinstøj“ — Hat, Piber og Svaletønde. Men denne private Brændevinsbrænding var ganske ulovlig og talrige Gange forbudt. Allerede i 1689 udkom en Forordning om, „at herefter ej nogen Destiller-Pander eller Brændevins-Hatte paa Landsbyer af Bønder maa bruges“ under Straf af Varernes og Redskabernes Konfiskation og 10 Rigsdalers Bøde til nærmeste Hospital. Denne Bestemmelse gentoges i 1734: inden 3 Maaneder efter Forordningens Offentliggørelse skulde alt Brændevinstøj paa Landet være afskaffet, Kedler og Hat skulde slaas i Stykker og Stumperne derefter sælges. Disse Bestemmelser hjalp dog intet, og i en Forordning af 1. Febr. 1757 hedder det, at Overdaadighed i Brændevinsdrikken indsniger sig mere og mere, og mange, især af Almuen, henfalder til Fylder og Drukkenskab og andre deraf følgende Laster. Alle Forseelser skal derfor straffes med dobbelte Bøder, naar de er begaaet i Drukkenskab, og hvis nogen af Almuen paa Landet befindes at være drukken, skal han straffes med Bøder, dobbelt op for hver Gang, selv om han ingen Forseelse har begaaet. Ved en anden Forordning samme Aar fik Købstadfolk Ret til at anstille Husundersøgelse paa Landet efter ulovligt Brændevinstøj, og for Godejere og Embedsmænd blev det gjort til Pligt at foranstalte saadan Undersøgelse mindst en Gang om Aaret „paa en dertil bekvem og mellem dem aftalende Tid, som ingen under vilkaarlig haard Straf forud maa bekendtgøre“. Dermed var Jagten paa Brændevinstøj organiseret, og i Forudfølelse af de Vanskeligheder, som nu vilde møde, bestemte Forordningen videre, at „dersom Bønder eller andre, naar bemeldte Inkvisitioner foretages, enten samle sig for deri at gøre Hinder eller Modstand, eller og naar nogen truer eller overfalder dem, som Inkvisitionen forrette, da skal de skyldige derfor uden Forskaansel undgælde med Fæstningsarbejde og anden Straf efter Sagens Omstændigheder“. At det stadig intet hjalp, indrømmer Regeringen aabent i en Forord-

ning af 2. Sept. 1773: De udgangne Anordninger har hverken hemmet den utilladelige Brændevinsbrænden paa Landet eller den skadelige Misbrug af overflødig Brændevinsdrik, men samme har tværtimod mere taget Overhaand til Sædernes Fordærvelse, de kongelige Intraders Forringelse og det Almindeliges Skade. Embedsmændene faar derfor Paalæg om „med fordoblet Iver“ at gøre deres Pligt. Og da Bønderne fandt paa at lukke og stænge deres Huse, naar Konsumtionsbetjentene var i Byen, fik Betjentene Ret til med Magt at aabne alle Porte og Døre.

Forordningen af 1773 fik samme Skæbne som sine Forgængere. Tre Aar efter hedder det, at Kongen meget ugerne maa erfare, at den ikke har haft sin behørigte Virkning, men endog paa sine Steder formedelst aabenbare Hindringer er bleven sat tilside. De aabenbare Hindringer er naturligvis Bøndernes Modstand. Den skal nu brydes, og den nye Forordning af 26. April 1776 tyder paa, at Regeringen er bleven vred. Straffene skærpes eftertrykkeligt, hemmelige Angivere opmuntres, og hele Landsbyen gøres ansvarlig for, at der ikke lægges Husundersøgelsen nogen Hindring i Vejen. Hvis dette sker, „skal tvende af Byens vederhæftigste Gaardmænd straksen arresteres og forblive udi Arresten, indtil de have navngivet de skyldige; og af disse skal da 2 eller flere efter Lodkastning dømmes til Fæstningsarbejde paa et eller flere Aar efter Sagens Beskaffenhed. Skulde ved Arresteringen af bemeldte tvende Gaardmænd møde nogen Hinder eller Modstand af Almuen, har vedkommende at indberette saadant til Stedets Amtmand, som straks af nærmeste Garnison haver at rekvirere et fornødent Antal af militær Mandskab til bemeldte Mænds Paagribelse og Befordring til nærmeste Fæstning“.

Disse Bestemmelser var jo alt andet end vel overvejede, og det vilkaarlige i, at et Par tilfældige Gaardmænd kunde fængsles paa ubestemt Tid og tvinges til at spille Angivere, og at Byens Befolkning senere skulde trække Lod om, hvilke af dem der skulde gaa i Slaveriet, var jo rigtig egnet til at sætte ondt Blod. Det var da ogsaa langt fra, at Regeringens Trusler knækkede Bøndernes Modstand.

En Scene som den, der forefaldt den 27. Marts 1782 paa Askov Gade, har i disse Aar ikke hørt til Sjældenhederne. Konsumtionsbetjentene fra Kolding var kommen kørende til Byen for at lede efter Brændevinstøj. Men de naaede kun at faa den første Gaard undersøgt; thi medens de var inde i den, stimlede Byens Folk sammen paa Gaden, og da Betjentene atter kom ud, indtog Mængden en saa truende Holdning imod dem, at de ikke turde fortsætte. De fandt det raadeligst at

komme op paa Vognen og ud af Byen, ledsagede af et Bombardement af Jordklumper og Sten.

Der blev nu, som Loven bød, anlagt Sag mod alle Askov Bymænd; og da ingen af dem tilstod sig skyldig, blev de allesammen dømt. To af dem skulde ved Lodtrækning udtages til et Aars Fæstningsarbejde i København. Kun de af Mændene, som turde aflægge Ed paa, at de ikke havde haft noget som helst med Opløbet at gøre, skulde være fri for at deltage i Lodtrækningen.

Det vides ikke, hvad Resultatet blev. Men Lærer Alkærsig, som har fremdraget denne Sag af Malt Herreds Justitsprotokol, nærer ingen Tvivl om, at de allesammen har aflagt Eden. At Eden var falsk har næppe generet dem synderligt; thi det angik jo kun en Sag med Toldvæsenet. „Kunde hans Nabo aflægge Eden, saa kunde han ogsaa. De har følt dette, som saa meget andet i de Dage, som en fælles Ulykke, de skulde bære sammen, og det er der næppe noget at sige til“, slutter Lærer Alkærsig.

Hvor stærkt Bønderne sørgede over, at den gamle kære Syssel med Brændvinspanderne skulde formenes dem, fremgaar af en Klagesang i den Anledning, som udkom i Haderslev, men var kendt over hele Jylland:

Kom nu alle, kom tillige,
kom og høre Ordre her,
som er for det hele Rige,
kommer, græder hver især.

at vi da herefter haver
en Godtaar at tage til,
naar de sultne Købstadmaver
kommer og ransage vil.

Posten kom nu meget fage
med Forordningen saa stærk;
at vi Bønder skulde tage
bort vort hele Brændvinsværk.

Brændvin vi til Frokost tager,
dertil Ost og Smør og Brød;
det os inderlig behager.
Ak, hvad er det sukkersød!

Ordren er, vi ej skal brænde
og ej Brændevin maa faa;
vores Tøj skal vi indsende;
hvordan vil det nu os gaa?

Godt for Kuld og godt for Hede,
godt for Hoved, Tænders Ve,
godt at tage ind at svede,
godt ogsaa for Øjnene.

Hører alle, jeg vil sige,
medens vi endnu har Tid,
brænder alle nu tillige,
brænder Dag og Nat med Flid,

Ja, ihvor man lider ilde,
om man end og halv er død,
kan den Pinen dog formilde,
O, du ædle Brændvin sød!

Bønderne holdt altsaa ikke op med deres Brænderi, hvor ofte og hvor strengt det end blev forbudt. Hvor Embedsmændene var rimelige at komme til Rette med, betalte man dem lidt for at lukke Øjnene, selv om det ikke ret mange Steder dreves saa vidt som i Salling, hvor

Exner: Fra Fanø.

Konsumtionsforvalteren ligefrem traf Aftale med Bønderne om et fast aarligt Salær for at se gennem Fingre med deres ulovlige Brændevinsbrænden. Denne Afgift betaltes i en Aarrække under Navn af Brændevinskat, og Systemet virkede i den Grad til alle Parters Tilfredshed i Salling, at der var Tale om ogsaa at indføre det paa Mors, da Sagen i 1827 tilfældigvis kom Frederik VI for Øre. Kongen blev meget forbitret derover og satte hele Enevældens Maskineri i Bevægelse for at faa Trafiken standset og de skyldige afstraffede; men det er betegnende for Tidens Bureaukratisme og den slappe offentlige Moral, at det kun i ringe Grad lykkedes ham.

Hvor Embedsmændene ikke var tilgængelige for et saadant Arrangement, maatte man altsaa brænde i Smug og tage den Risiko, der fulgte med. Og den hemmelige og ulovlige Brændevinsbrænden fik derved en Spænding, der gjorde den til et værdigt Sidestykke til Smuglerierne ved Grænsen.

Historierne om Bøndernes Kamp mod Told- og Konsumtionsbetjentene, eller mod „de sultne Købstadmaver, der kommer og ransage vil“, er Legio; og mange spændende Optrin forefaldt, naar „Snus-hanerne“ uformodet faldt over en intet anende Bondegaard og greb dens Beboere paa fersk Gerning. Kampen førtes i over halvandet Hundrede Aar, og Enevælden formaaede aldrig at faa denne sin Krig ført igennem. Endnu i 1845 udkom en ny, skrap Forordning mod ulovlig Brændevinsbrænden; og at denne Forordning blev den sidste skyldes mindre Regeringens Styrke end den nye Tidsaand, der efterhaanden trængte igennem og fik Bønderne til at betragte det som en Skam at drive denne skjulte og ulovlige Syssel.

Jagterne efter Brændevinstøj dreves dog endnu saa langt ned i Tiden, at sikkert adskillige nulevende vil kunne mindes dem. Den for faa Aar siden afdøde Branddirektør Falbe Hansen fortæller saaledes i sine Livserindringer, hvorledes han i sin Ungdom som Herredsfuld-mægtig havde været med paa en saadan Jagt. I den tidlige Morgen kørte hele Sviten afsted paa 4 Vogne under Anførsel af en Toldkontrollør, der tidligere havde været ansat ved Grænsen ved Kongeaen og var vel kendt med alle Smuglerkneb. „Alle Uniformskasketterne og deslige Kendetegn var fjernede, Vognene lignede pæne Bøndervogne, og Toget saa nærmest ud som Mænd, der skulde til Begravelse. Vi kørte meget rask, til vi fik Gaardene at se; saa kørte vi i et langsomt Bondetrav forbi den Stikvej, som fra Landevejen førte ned til de to Gaarde, indtil den bagerste Vogn med 4 Betjente var ud for Stikvejen. Denne Vogn drejede da pludselig af og satte i fuldt Firspring

ned til Gaardene, de 4 Betjente (nu med Uniformshuer og hver med en lang spids Jernsøger som et Spyd paa 3—4 Alens Længde) styrede af Vognene og placerede sig 2 og 2 ved hver Gaard. Man kunde se, at det var Folk, der var øvede i den Slags Affærer, og at Manøveren var aftalt forud. Vi andre fulgte saa bagefter i flyvende Fart med Uniformshuer paa; alle steg ud, og nu var der 10 Betjente med lange Spyd omkring Gaardene“. Alt blev nu gennemløst og gennemstukket med Spydene, og Udbyttet var et fuldstændigt Sæt Brændevinstøj, som var fælles for begge Gaardene. Det nyttede naturligvis intet, at Manden forsikrede, at det ikke havde været i Brug siden hans Bedstefaders Tid!

Det var, fortsætter Falbe Hansen, de mærkeligste Gemmesteder, Folk brugte til det dyre Kobbertøj. Saaledes fandt nogle Videnskabsmænd, som kom til Hjerm Kirke for at undersøge de gamle Grave, at Liget af den bekendte Mogens Munk til Volstrup var borte, hvorimod der i hans Kiste fandtes — en Brændevinshat. De dertil hørende Piber fandtes paa Himlen over Prædikestolen.

Den Genstridighed, der bragte Bønderne — ikke nogle enkelte Forbrydere, men hele Bondebefolkningen — til at trodse Toldvagten ved Grænsen og til systematisk at overtræde Forbudet mod Brændevinsbrænding fik ogsaa *Godsejerne* at føle. Det var i Bondeplageriets Dage ingenlunde farefrit at være Herremand i Vestjylland, og med faa Aars Mellemrum blev to af Egnens Bondeplagere, Knud Galt til Viumgaard og Jørgen Bramming til Lydumgaard, skilte ved Livet.

Da *Knud Galt* i 1698 havde mishandlet Mølleren i Vium Mølle saaledes med Hug og Slag, at han døde deraf, fulgte Svaret faa Dage efter. Medens Galt en Dag stod i Laden og saa paa, at hans Folk maalte Korn op, kom en Karl med en Pistol, stak den ind gennem et Hul i Væggen og skød Herremanden ned. Gerningsmanden blev grebet og dømt til Hjul og Stejle; men inden Dommen var bleven indstævnet til Landstinget, var han bortrømt.

Mordet paa *Jørgen Bramming* i 1702 var Resultatet af en vidt forgrenet Sammensværgelse, der omfattede de bedste af Godsets Bønder. Længe var han bleven stræbt efter Livet af sine undergivne, og man faar et ejendommeligt Indtryk af den Tids Retstilstande ved at se, at den ene efter den anden blev dømt for Mordforsøg mod Herremanden, men at der aldrig blev gjort noget Skridt til at faa disse Domme eksekverede. Smeden Christen Timsen i Lydum var Hovedmanden for den første Sammensværgelse mod Bramming. Han skød efter ham,

men uden at ramme, og sammen med fire andre blev han derpaa dømt til Bremerholm paa Livstid. Alle fem unddrog sig Straffen ved at rømme bort, — dog ikke længere end til et andet Sogn i Amtet. Da de var borte, tog Bonden Hans Jakobsen i Store Frisgaard Sagen i sin Haand. Han lejede for kontante Penge en Mand ved Navn Anders Volch til at skyde Bramming. Volch skød, men fejlede ligeledes, hvorpaa han blev dømt til Stejle og Hjul. For at undgaa denne Skæbne flyttede Anders Volch — til Ribe, hvor han endnu træffes flere Aar efter, og hvorfra han ikke betænkte sig paa at gøre Rejser til Vester Herred og optræde som Vidne paa Tinget. Hans Jakobsen forsøgte nu at faa Bramming ryddet af Vejen paa en anden Maade. Han anskaffede en Forsyning af Rottekrudt og søgte at overtale Kokkepigen paa Lydumgaard til at komme det i Brammings Grød. Men hun vilde ikke, og saa maatte ogsaa Hans Jakobsen rømme. Han lod sig hverve som Soldat og træffes senere i Holland ved et af de danske Regimenter, der kæmpede i den spanske Arvefølgekrig. Endelig stiftedes der en ny Sammensværgelse — et „Aaraad“ som det dengang kaldtes — af omtrent alle Godsets Bønder i Jandrup og Aal Sogne; og Staldkarlen paa Lydumgaard, Hans Olufsen, paatog sig at skyde Herremanden for en Betaling af 60 Rdlr. Disse Penge blev let skaffet til Veje, og Planen blev udført. To af de sammensvorne kom op paa Gaarden, hvor de sad og drak med Jørgen Bramming, til han var bleven søvrig og halvfuld. Saa hjalp de ham ind i hans Seng og lod alle Døre staa aabne efter sig, da de gik bort. Derpaa gik Hans Olufsen ind i Kammeret og skød Bramming, der laa i Sengen og sov. Hans Olufsen rømte derefter bort, som Skik og Brug var, og man hørte aldrig senere noget til ham. Men de andre S sammensvorne slap ikke saa godt fra det. De dømtes til Bremerholm paa Livstid eller til nogle Aars Tvangsarbejde.

De to her nævnte Gaarde, Viumgaard og Lydumgaard, ligger ikke langt fra hinanden, begge inden for det gamle Horne Herreds Omraade, der nu er delt i tre Herreder: Nørre, Vester og Øster. Det store Horne Herred omfattede Landet mellem Skern Aa og Varde Aa og har sikkert i sin Tid følt sig som en afsluttet Landsdel, der var parat til at gøre Front til begge Sider. At dette gjaldt mod Nord, hvor Skern Aa tillige var Sysselgrænse, siger sig selv. Men ogsaa Varde Aa synes engang at have været som et Skel mellem to Folkestammer, og lige ned til vore Dage har det kunnet paavises, at Beboerne nord og syd for Aaen betragtede hverandre som fremmede og ikke kunde mødes uden at skælde hverandre ud, — selv om denne Ordveksel efterhaanden var

Brænding af Sten til Husbygning i en aaben Lergrav uden fast Teglovn. Jylland ved Midten af det 19de Aarhundrede
De lufttørrede Sten stabledes efter et bestemt System med Trækanaler og Tørv imellem Lagene og to Indfyrringsaabninger. Foroven dækkedes det hele med Græsstørv til Regulering af Trækket. Om Aftenen samlede Egnens Beboere ved Teglbrendingen og fordrev Tiden med Historier og Skæmt (Teglovnsejov)
(Akvarel af Rasmus Christiansen)

Exner: Fra Fanø: Det vil vist næppe gaa saa glat.

Fanøkone i sin Husdør.
(M. Lundbo fot.)

bleven af ren formel Natur og ikke betød noget ondt. Naar to Mænd mødtes ved Varde Aa, raabte han paa den nordre Bred: Skjeltring, Skjeltring, Skiidvom! Og syd fra svaredes tilbage: Klægfod, Klæverast! — Tang Kristensen, som har meddelt disse Skældsord, siger derom, at „det var en fra Fædrene nedarvet Sædvane at hilse saadan, og selv gamle Mænd, der iøvrigt kunde være de bedste Venner, undlod ikke, naar de mødtes med Aaen imellem sig, at indlede Samtalen med disse Skældsord.“

Den ældgamle Skik at skælde ud paa alt, hvad der var fremmed og afvigende fra ens eget, holdt sig i det hele taget længe paa denne Egn. Det gik ogsaa ud over Fanøboerne, naar de i deres aparte Dragter kom sejlene op ad Varde Aa. Saa lød det inde fra Bredderne:

Fannike, Fannike, flok, flok, flok!
 Han binne hans Bows i en dok, dok, dok,
 Han sejler, han sejler i et Drøwtrow.

Men vi befinder os ogsaa her i Jydepotternes Hjemland og dermed i en Egn, som har formaaet at bevare en Industri næsten ganske uden Forandring lige fra Stenalderens Dage!

Jydepotteindustrien dreves særlig i Landsbyerne omkring Varde, og det egentlige Potteler forekommer kun i Sognene Torstrup, Horne, Tirstrup og Varde Landsogn. Tilvirkningen af de sorte Lerkar var, som det vel har været fra Oldtiden af, udelukkende Kvindernes Arbejde, og paa enhver Gaard, hvor Fabrikationen blev drevet, holdtes dertil en særlig „Pottepig“ eller „Pottekone“. Selv det kolde og besværlige Arbejde at ælte Leret med Fødderne, besørgedes udelukkende af Kvinderne. Naar Lermassen paa den Maade var tilstrækkelig behandlet, kom den ind i Pottestuen, hvor Pottepiggen sad paa en Stol med et halvrundt Bræt paa Skødet og et Kar Vand ved Siden og formede Karret med Fingrene, idet hun stadig vædede Leret med Vand. Naar Karret var formet, blev det lufttørret, derpaa gennemrøget over en sagte Ild af Lyngtørv og sluttelig haardbrændt mellem Tørvegløder. En dygtig Pottepig kunde forfærdige c. 3000 Potter i Løbet af en Sommer, og Fortjenesten derved var ikke ringe. Efter en Opgørelse fra Midten af forrige Aarhundrede kunde alene Horne Sogn levere 270,000 Potter om Aaret, og Værdien af dem var over 18,000 Kr.

Afsætning for Jydepotterne manglede aldrig. De fleste blev opkøbt af Pottehandlere, som pr. Vogn befordrede dem over hele Halvøen og helt ned til Berlin, Leipzig og Wien. Et Vognlæs kunde rumme c. 400 Potter, der stabledes op med Lyng imellem som et lille Hølæs. Andre

Hans Smith: Hos en Jydepottemagerske.

udførtes tilsøs af Fanøskippere fra Hjerting til Husum, Hamborg og Holland. Og over Hjarbæk forsynedes Limfjordsstæderne, Norge og København.

Det var intet Under, at de sorte Jydepotter var saa stærkt søgte; thi de opfyldte næsten alle de Fordringer, man kunde stille til et Kogekar. Kammerherre Sehested til Broholm, der har udgivet et Skrift om Jydepotteindustrien, berømmer dem stærkt: „De er fuldstændig uden Fare for Sundheden i Modsætning til glaserede, emailerede og fortinnede

Hans Smith: Jydepotterne brændes.

Kar. De taale Ilden bedre end andre Lerkar uden at springe. Maden svides ikke i dem, og de give aldrig nogen Afsmag, selv om Sagerne henstaa nok saa længe i dem. Deres eneste Fejl er den, at de ere skøre.“ Gamle Folk vil ogsaa paastaa, at alle de Mavelidelser, der nu plager Menneskeheden, først er opkommet, efter at man havde hørt op med at bruge de sorte Potter. Og den Husmoder, der var vant til at koge sine Kartofler i Jydepotten, vilde ikke indrømme, at de kunde blive lige saa velsmagende ved at koges i en Støbegyde. Men trods alt dette har de, som saa meget andet, maattet vige for Nutidens Fabrikvarer. Det er kun faa nulevende, som har set et veritabelt Læs Jydepotter med Lyng imellem efter gammel Skik. Og kun enkelte Steder i Vardegenen drives en Smule Potteindustri endnu.

Kirken paa Manø.
(A. Jessen fot.)

Udsigt fra Ribershus' Voldsted.
(Chr. Bertelsen fot.)

VOLDSTEDER OG HERREGAARDE

AF MUSEUMSINSPEKTØR CRH. AXEL JENSEN

Medens Kolding præges af Slotsruinen, kan man færdes længe i Ribe uden at finde den Voldbanke, der betegner Pladsen for det gamle Ribershus. Men den, der gennem Grønnegade naar ud til Slotstomten i Stadens nordvestre Udkant og ser den nøgne, græsklædte Banke hæve sig over de rørbevoksede Grave og de vidtstrakte Enge, glemmer ikke Stedet; end ikke det moderne Monument over Dronning Dagmar formaar at bryde dets Stemning. Paa Valdemarernes Tid spillede Slottet, der første Gang nævnes 1127, en betydelig Rolle, der genspejles i Folkeviserne om Dronning Dagmar og i Sangen om dets Erobring af „Erik den unges“ Mænd, som indtog Slottet i Dans. Endnu i 14.—15. Aarh. nævnes det hyppigt, men selv om Christian III moderniserede Slottet, kom det allerede under Christian IV i Forfald og ødelagdes under Torstensonfejden 1644, da de danske generobrede det efter at have beskydt det fra Domkirketaarnet. Senere brugtes Ruinerne som Stenbrud; paa Frederik VI's Tid kørtes de sidste Levninger ud som Skærver til Anlægget af de nye Chausséer i den stenfattige Vesteregn. Nu ses der paa Banken kun et Par Grundsten, og en af Nationalmuseet foretaget Prøvegravning har

vist, at Ødelæggelsen er foretaget med usædvanlig Grundighed. Af Christian III's store Stenhus har man omhyggelig optaget alle Grundstenene helt ned til Piloteringen under Murene, og af de mange andre Smaabygninger paa den firkantede Banke er der kun sparsomme Rester under Jorden. Rimeligvis har Christian III givet Voldstedet dets nuværende, firsidede Form og omgivet det med Fodmure og Runddele paa Hjørnerne, men flere af de Bygninger, som ses paa gamle Billeder, har utvivlsomt haft en langt højere Alder. En hyppigt gengivet moderne Rekonstruktion er meget fejlfuld og ukorrekt i Enkelthederne.

Af det gamle, men mindre berømmelige *Vardehus*, der ødelagdes under Bondeoprøret 1439, er nu endogsaa Voldbankerne forsvundne. I det hele er Amtet fattigt paa Voldsteder, og de faa bevarede er endda meget mangelfuldt kendte. Dette gælder saaledes *Trælborg* i Verst Sogn, nær det omtvistede Trældige, der maaske har været en rund Borg af den tidligste Middelalders Type, omgivet af en Fodvold. Et Par *Voldsteder* ligger langs *Varde Aa*; i Engene vest for Varde findes den fredlyste, i Historien ukendte Elkjærhøj, en oval Banke omgivet af Grav og Ydervold, og øst for Byen er der Knubholm (Kalsgaard, som 1373 blev købt af Valdemar Atterdag) og Voldstedet af det gamle Nørholm, der først nævnes under Dronning Margrete, som tilkøbte sig Domkapitlets Rettigheder til Grunden. Af andre Voldsteder kan særlig fremhæves *Skodborghus* (Vejen S., Malt H.), der 1368 belejredes af Grev Gerts Sønner og længe bestod som Herregaard; den firsidede Voldbanke er nu gennemskaaret af Vejen over Kongeaaen til Skodborg Kirkeby. Fredlyst er det ligeledes firsidede *Vamdrup* Voldsted i Haven ved Vamdrupgaard (nævnt 1473) og en lille Kælderruin ved Donslund i Vorbasse Sogn, der til c. 1660 var en Hovedgaard.

Mange af Amtets talrige smaa Herregaarde er forsvundne uden at efterlade sig arkitektoniske Spor, og i endnu højere Grad end i Ringkøbing Amt mærkes det, at den vestjydske Luft i de senere Aarhundreder ikke har været gunstig for Adelsstanden. En Gaard som *Ribe Kærgaard* (Hunderup S., Gjørding H.) gør nu Tjeneste som Fattiggård for tre omliggende Kommuner. Et Voldsted betegner dens ældre Plads ude i Engene; til sin nuværende Plads flyttedes den af Rigsraad Niels Lange († 1565), men den nu stærkt forhulede Bygning præges dog af en gennemgribende Ombygning fra 1695, og kun nede i de fantastiske Kældere finder man som Rester af den ældre Arkitektur Døre og Buer med tovsnoede Formstensstave af nordtysk Karakter. Bedre bevaret er *Sønder-skov* (Folding S., Malt H., nævnt 1440), hvis hvide Hovedbygning byggedes 1620 af Thomas Juel. Af *Krogsgaard* (Tjæreborg S., Skads H.,

nævnt 1430), der oprindelig bestod af fire Fløje, staar nu kun Portlængen, som opførtes 1644 af Wenzel Rothkirch, der frelste Christian IV's Liv i Slaget ved Luther am Barenberge. Fra 18. Aarh. stammer *Estrup* (Malt S. og H.), der ombyggedes 1721 af Overførster Hans Bachmann. Interessantest er dog en Række Hovedgaardsbygninger fra Tiden omkring Aar 1800, i nyklassisk Stil af jydsk Tilsnit, der skyldes den bondefødte Bygmester, Mikkel Stobberup. Til hans Arbejder skal høre *Brammingegaard*, *Endrupholm*, *Gjellerupholm* og *Lunderup*.

Ribe, set fra Nörd.
(Hugo Matthiessen fot.)

KIRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

Ribe Domkirke, viet Vor Frue, er paa mange Maader i Slægt med Viborg Domkirke; arkitektoniske Enkeltheder som visse Søjlehoveder er endogsaa saa nøje overensstemmende, at de maaske er gjorte af de samme Stenhuggere. Hvad Alderen angaar, er de to Kirker paa det nærmeste samtidige. Ribe grundlagdes af Bisp Thore omkring 1125 og synes i første Omgang at have staaet fuldført c. 1160; men meget tyder paa, at en Brand 1176 medførte store og gennemgribende Ombygninger, saa at de nu bevarede romerske Partier i alt væsentlig først er blevne til ved Aar 1200. Særegent for Ribe er det ejendommelige Materiale, den rhinske Tuf, hvormed de oprindelige Murflader er klædte, og hvis gule Tone staar saa godt sammen med den brogede Granit og de andre Stenarter, der er brugt til en Række Detailler baade paa den smukke Korrunding og andetsteds. Allerede de romanske Partier virker i Ribe rigere og mere afvekslende end i Viborg. Sin Lige i Danmark søger en Portal som Indgangsdøren paa den søndre Korsarm, Kathoveddøren, der har sit Navn efter et malmstøbt, Dørringen bærende Løvehoved omgivet af fire Smaadrager, som i Sagnet er bleven til Mus. Dette Malmhoved hidrører dog først fra 14. Aarh., medens Granitrelieffet i Tympanonfeltet, Korsnedtagelsen, stammer fra Kirkens ældste Byggeperiode og det store Sandstensrelief i den trekantede Portalgavl, det himmelske Jerusalem, det største romanske Relief i Danmark, ikke kan være ældre end Midten af 13. Aarh. Virkningsfuld er den romanske Komposition af Kirkens Østparti; den kraftige og rige Apsis er føjet direkte til Korsskæringen, og dennes indre krones af en oprindelig Kuppel. Yderligere livfuld og malerisk bliver Bygningen ved sine gotiske Tilføjelser. Efter en Brand 1242 fik Højskibet spidse Vinduer og elegante, unggotiske Hvælv; noget senere rejstes det store Nordvesttaarn, Stormklokketaarnet, som ombyggedes og ændredes gentagne Gange og efter Jordskælv og andre Odelæggelser fik sin nuværende, om Kolding Slotstaarn mindende Afslutning 1610, da et højt, slankt Spir med fire Spidsgavle var styrtet ned. Desuden tilbyggedes efterhaanden en Række Kapeller, som c. 1440 sammenbyggedes til de to yderste Sideskibe, der gør Ribe til Landets eneste femskibede Kirke. Af en hvælvet Gang, der omsluttede en aaben Gaard paa Kirkens Sydside, er nu kun en Stump tilbage, men ellers er de forskellige Tilbygninger heldigvis bevarede. I vore Dage er de værnede af Domkirkens Historieskriver, Pastor Jacob Helms, da der fra anden Side

Ribe Domkirke.
(M. Lundbo fot.)

Ribe Domkirke. Set mod Vest.
(Hude fot.)

Ribe Domkirke. Set mod Øst.
(Hude fot.)

**Fra Skeelernes Kapel i Ribe Domkirke.
Gravmæle over Rigsadmiral Albert Skeel († 1639) og Hustru.
(Hude fot.)**

**Ribe Domkirke. Til højre Weis'es Hus.
(M. Lundbo fot.)**

Ribe Domkirke, Nordside. (Før den sidste Istandsættelse).
(M. Lundbo fot.)

□ Kvæder. ○ Raa og kløvet Kamp. ☐ Ahl. ◆ Rhinsk Tuf. △ Tegl.
 (Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apsis, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.)

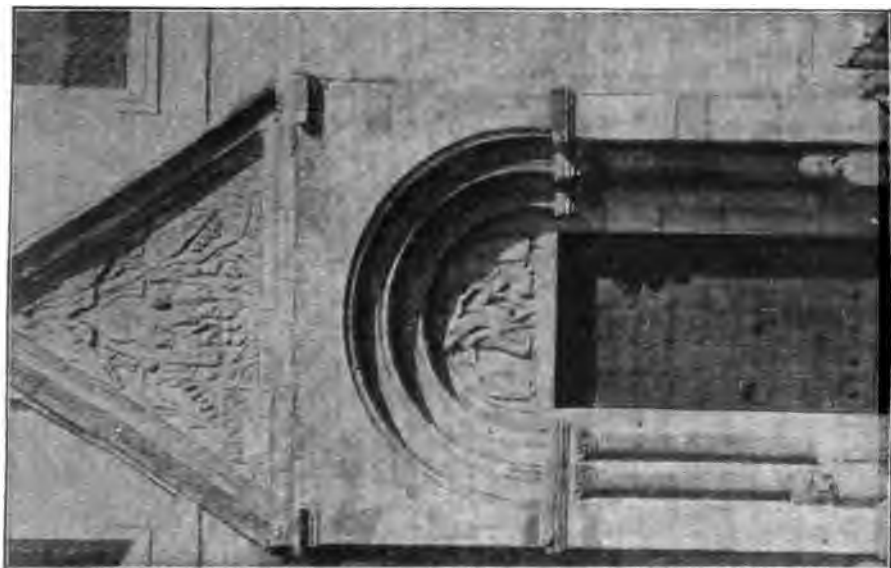
Oversigt over Landsbykirkerne i Ribe Amt.
 (Forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.)

var lagt Planer om en „stilren“ Restaurering, og ved den 1882—1904 gennemførte Istandsættelse (Arkitekt: H. C. Amberg) lykkedes det trods meget ondartede Sætninger at bevare Kirken i dens overleverede Skikkelse. Mindst heldig virker den moderne Udformning af Vestpartiet og det paa romanske Fundamenter genopførte mindre Sydvesttaarn, der skader Virkningen af Stormklokketaarnet, men hvad der mest karakteriserer Bygningen, er dog fastholdt: udadtil S sammenspillet mellem Brudstenen og de røde gotiske Munkesten, indadtil de store gotiske Vinduers Lysvirkninger i det romanske Rum, hvis Inventar desværre er ilde medhandlet og udplyndret. Fra Middelalderen stammer Malmfonten (c. 1350), en stor femarmet Messingstage, enkelte Korstole og nogle Gravsten, hvoribl. den over den sidste katolske Biskop, Ivar Munk, er meget anselig. Gravminderne over Kongerne Erik Emun († 1137) og Kristofer I († 1259) er forlængst forsvundne ligesom de oprindelige Sten over Reformatoren Hans Tausen († 1561) og Anders Sørensen Vedel. Blandt

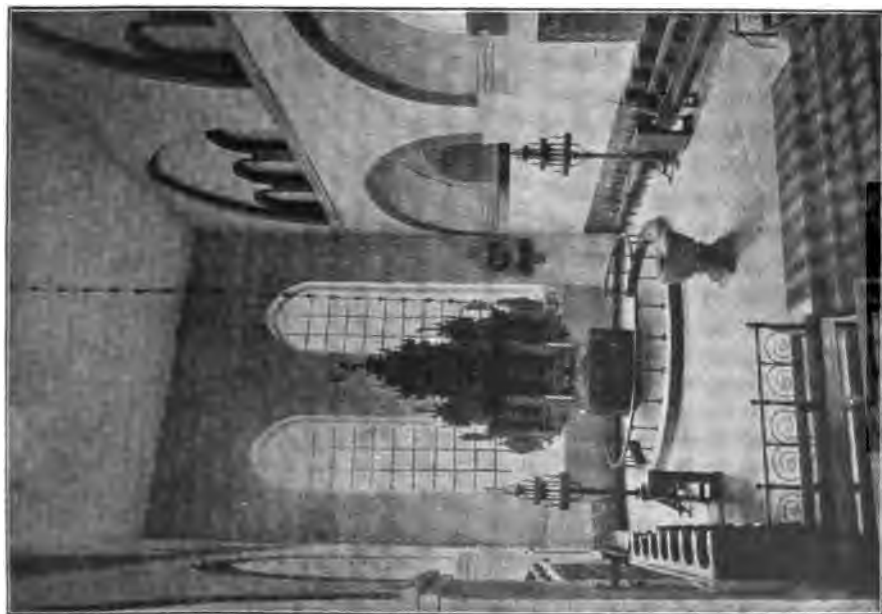
Renæssancetidens Gravmæler er det anseligste et Sandstensepitaflum over Rigsadmiral Albert Skeel († 1639).

Den vulkanske Tufsten, der fra Eifelbjærgene ved Rhinen sejledes den lange Vej til Vestjylland, er ikke blot brugt til Domkirken, men ogsaa til en Række Landsbykirker baade i Sønderjylland og i det nuværende Ribe Amt, hvor de især samler sig omkring Stiftsstadens, men dog ogsaa har en enkelt Forpost helt oppe ved Amtets Nordgrænse. Sikkert har Egnens Stenfattigdom fremmet denne Import. Mange af *Tufstenskirkerne* er stærkt ødelagte; thi det bløde, porøse Byggeæmne kan trods den værnende Hvidtekalk ikke staa for Vesteregns haarde Vejr, og ikke en eneste Vestgavl af Tuf har kunnet holde sig udækket til vore Dage. Men de smukkeste og bedste af Tufstenskirkerne har dog bevaret rige Blendingsdekorationer, ikke mindst paa Apsiderne, af hvilke Vilslev ved Kongeaaen viser de ældste og kraftigste Former, Farup, Jernved og Billum yngre og mere sammensatte. Der er i det hele mange Vidnesbyrd om, at Tufstenen er brugt i den romanske Stils seneste Periode; i mange af Kirkerne forekommer der, især i Indervæggene, brændte Sten (der iøvrigt ogsaa er fundne i Domkirkens romanske Dele), og i Granitkirken Bryndum har Koret indre Vægblendinger og smukke Hvælvninger af Tufsten i unggotisk Stil. Ligesom i Domkirken mødes den indførte Sten med den hjemlige Granit; ingen af Ribeegnens Tufstenskirker savner Granitkvadersokkel, og i flere Tilfælde er Materialerne blandede saaledes, at det kan være vanskeligt at afgøre, om Bygningen rettest bør kaldes en Tuf- eller en Granitkirke. Hyppigt forekommer det, at Kirkernes østre og ældre Dele overvejende er af Granit, medens Skibet er fuldendt med Tuf (Darum, Alslev, Aal, Outrup).

Granitkvaderkirkerne har et mere almindeligt jydsk Tilsnit, men ogsaa mellem dem findes anselige og smukke Bygninger, ofte med langt, rummeligt Kor. Som Kortet viser, forekommer Apsider kun ret sparsomt. Af oprindelige Enkeltheder kan fremhæves de fra Stiftskirken paavirkede Søjleportaler i Amtets østlige Del (Malt og Føvling, Anst, Skanderup og Vamdrup), af hvilke Malt-Portalen paa sin Tympanon bærer Majuskelindskriften: „Pulsate ac appetitur vobis“, d. v. s. „Banker paa, og eder skal oplades“, medens de tilsvarende Felter i Anst og Skanderup er dekorerede med Figurer (Kristus mellem Petrus og en anden Apostel), hvilken Fremstilling ogsaa ses i Bække K. Iøvrigt forekommer Skulpturer forholdsvis sjældent (f. Eks. det lille, cirkelrunde Relief „Bjøvlunds Troid“ i den ombyggede Holsted Kirke), men i det mindste paa Vardeegnen har de rundbuede Vinduer ret jævnlige ornamental Indramning. Et nu tilmuret romansk Vindue i Vejen synes at have

Ribe Domkirke, „Kathovedderen“.
(M. Landbo fot.)

St. Katrine Kirke i Ribe.
(Hude fot.)

været søjledelt, og paa to Vinduesoverligger i Aastrup læses en Del af Runerækken samt andre Runer, ligesom en indridset Krigerskikkelse, mærkeligt nok stillet paa Hovedet. Meget ejendommelig er en Døverligger i Gjørding. I et Par Kirker er Al det fremherskende Materiale, og mellem Kvaderkirkerne er spredt enkelte Bygninger af raa Kamp, alle vistnok tilhørende den seneste romanske Tid, medens de helt af Munkesten rejste Kirker trods deres lidet iøjnefaldende Stilpræg stammer fra den senere Middelalder. Til den sidstnævnte Gruppe hørte den meget omtalte, straatækte Kirke i Oksby, som 1891 blev erstattet med en moderne Bygning. En Særstilling indtager *St. Katrine Kirke i Ribe*, der hører til Byens endnu bevarede Sortebrødre- eller Dominikanerkloster. Ganske enkelte af Kirkens Murpartier naar omtrent tilbage til Klosterets Grundlæggelsestid (1228), men senere i Middelalderen er den bleven et Par Gange ombygget, og den nuværende, anselige, treskibede Kirke, der i Størrelse næsten kan maale sig med Domkirken, er først bleven til i Løbet af 15. Aarh.; dens ejendommelige, romanske Former er hjemmegjorte Efterligninger af Domkirkens Arkitektur. Ogsaa Klosterlængerne ved Kirkens Sydside stammer for største Delen fra sengotisk Tid, men i den ældste Østfløj er der dog bevaret en interessant Klostergang med fine, sentromanske Detaljer, og som Helhed er Klosteret i sin Art et af de bedst bevarede og stemningsfuldeste Anlæg herhjemme. Det gennemgaar for Tiden en kyndig og forsigtig Istandsættelse (Arkitekter: Lønborg Jensen og C. M. Smidt), hvorved man først og fremmest har rettet de hældende Kirkemure og givet dem ny fast Fundamentering.

Landsbykirkernes gotiske Tilbygninger fordeler sig ret ulige over Amtet. Gennemgaaende er der højest 4—5 hvælvede Kirker i hvert Herred, og selv om man medregner de noget talrigere Korhvælv, findes der ikke en eneste Hvælving i Anst Herred. Af gamle kullede Kirker forekommer enkelte i Ribe, Gørding, Malt og Slaugs Herreder, men i Skads og Hornerreder dominerer de gotiske Taarne, mellem hvilke der forekommer anselige Bygværker. Ejendommeligst er de enkelte Taarne med Spir af „Tørninglentyten“ (V. Vedsted, Seem), hvis Forbilleder har været det forlængst forsvundne sentgotiske Spir paa Domkirkens store Taarn. Hyppigere forekommer pyramideformede Taarnhætter. Ved Vilslev Kirke er Taarnet placeret nord for Koret.

Det stedlige Navn for Vaabenhus er „Skrevts“, o: Skriftehus.

Anst Kirkes Spir er opsat 1592 af Lensmanden paa Koldinghus, Kasper Markdanner. Fra 18. Aarh. stammer de to Kirker paa Fanø (Nordby 1786, Sønderho 1782), ligesom ogsaa Manø Kirke i det mindste er stærkt ombygget.

Ribe, Hospitalet.
(Hude fot.)

Gravsten over Ivar Munk, den sidste katolske Biskop i Ribe. Ribe Domkirke.
(Axel Jessen fot.)

Vilslev Kirke (Gørding Herred).

Altartavle i Brøndum Kirke
(Skads Herred).

Bortset fra selve Stiftsstaden synes der kun at være forsvundet faa Kirker. Foruden enkelte Kapeller (f. Eks. i Oksby og Thorstrup Sogne) maa fremhæves to Kirketomter i Vorbasse Sogn.

Mellem Amtets faatallige *Kalkmalerier* indtager de romanske Billeder i Aal (V. Horne H.) en fremtrædende Plads; de forestiller Scener af Helgenbispen Nicolaus af Myras Legende samt Kong David; Kampsce-nerne i Frisen allegoriserer Striden mellem Dyden og Lasten. Værdifulde er ogsaa de sentromanske Malerier i Vilslev, især Fremstillingen af Abels Offer, paa Korbuens Underside. Fra 14. Aarh. stammer Hvælvingsdeko-rationerne i Brøndum (St. Laurentius), men iøvrigt er der næsten kun bevaret Kalkmalerirester i Domkirken.

Blandt de romanske *Døbefonte* forekommer en i Vestjylland udbredt Type med smukke Profiler, men ellers i Reglen uden ornamentale eller figurlige Prydelser; en karakteristisk Repræsentant findes i Ribe Klosterkirke. Men desuden er der mange andre Former. Paa Fontene i Farup, Anst og Vilslev ses saaledes Figurer under Arkader, og Fonten i Malt K. udmærker sig ved Skulpturer i usædvanligt kraftigt Relief, deribl. to kæmpende Krigere. Paa Brøndumfonten læses Mandsnavnet „Asser“ i Runer. Malmstøbte Fonte forekommer, foruden i Domkirken, i Varde, (støbt 1437, med talrige Aftryk af Pilgrimstegn), i Ølgod (1455) og i Nordby paa Fanø.

Af andet *Kirkeinventar* fra den katolske Tid kan nævnes jernbundne Døre i Sneum og Hjortlund, og sentgotiske Altertavler er bevaret i ret stort Tal. Henne er, ialfald naar Nordslesvig ikke medregnes, den eneste Kirke herhjemme, som foruden sin katolske Højaltertavle endnu ejer to mindre Sidealtre, det ene til Jomfru Marias, det andet til S. Nicolaus' Ære. Foruden enkelte Figurer og Krucifikser findes desuden større Tavler i Anst, Grimstrup, Janderup, Jernved, Lunde, Skanderup og Starup, af hvilke flere har faaet Indfatning med Søjler og Topstykker i Renæssancestil.

Hvorvidt nogle af disse gotiske Billedskærerarbejder kan være gjorte i Ribe, er endnu usikkert. Men utvivlsomt er det, at Stiftsstaden efter Reformationens Sejr var Hjemsted for Snedkerværksteder, hvis Særpræg gennem omrejsende Landsbyhaandværkere naaede vidt om til Stiftets Kirker. Deres Inventar er ofte tilvirket i en fornøjelig, lokal vestjydsk Blandingsstil mellem Gotik og Renæssance. Det sentgotiske Foldeværk har faaet en særlig ripensisk Udvikling, idet Folderne gennembydes af Hjærter, og samtidig trives Ungrenæssancens Akantusværk i lokale Varieteter. Mange Prædikestole er i Hovedlinjerne komponerede efter gotiske Regler, men i Enkelthederne dekorerede med Renæssance-Ornamentik,

Henne Kirke (Vester Horne Herred). Sidealterskab.
Efter Restauration.
(Eigil Rothe fot.)

Stolestade i Ovtrup Kirke.
(Hude fot.)

Gravsten, Anst Kirke.
(Fot. i Nat. Mus.)

og endnu mere typiske er de talrige Stolestader med forkrøblede Spir øverst paa de lodrette Ramstykker. Snedkersignaturer er ikke helt sjældne. Prædikestolen i Henne er gjort af Hans Snedker 1573, Stolestaderne i N. Nebel af Mikkel Tuesen i Tarp 1576 „selvanden i 26 Uger“, og Prædikestolen i Jernved skal være tilvirket af Anders Katkier 1585.

De nævnte Aarstal angiver omtrentlig denne Overgangsstils Blomstringstid. Højrenæssancen sejrede lidt senere herovre end i de fleste andre Egne af Landet, men da St. Katrine i Ribe 1591 fik sin Prædikestol, udførtes den dog i den nye Smag, og det samme gælder Domkirkens Prædikestol fra 1596, af Odensesnedkeren Jens Asmussen. Fra sidstnævnte Aarstal stammer ogsaa et saa elegant Højrenæssancearbejde

Nørre Nebel Kirke.
(Hude fot.)

som Altertavlen i Ølgod, og i det hele er Altertavlerne hyppigst tilvirkede i denne Stil, under hvis Herredømme Snedkere fra Kolding ogsaa synes at gøre sig gældende i Amtets østre Del. Saa fornøjelige og selvstændige som de lidt ældre Snedkerarbejder er de ikke, men fra Senrenæssancens Tid findes dog bl. a. en Gruppe statelige, vistnok ripensiske Tavler (Ribe St. Katrine, Jannerup, Brøndum). Et rigt bruskbarokt Arbejde (med Alabastrelieffer) er Prædikestolen i Varde; den lille bruskbarokke Altertavle i Tjæreborg er udgaaet fra et fyensk Værksted (Anders Sørensen i Odense).

I de seneste Aartier har den genvaagnende Interesse for vort gamle Kirkeinventar givet sig kraftige Udslag, og mange Menigheder har bestøttet store og gode Istandsættelser, men desværre maa Inventaret i Ribe Domkirke siges at være et sørgeligt Eksempel paa, hvorledes Kirkeinventar fra Renæssancetiden ikke bør behandles!

I Modsætning til det rige og ofte smukke Inventar er *Gravminder* af større Omfang og Betydning ret sparsomme. Mellem romanske Granitsten maa fremhæves en ejendommelig Sten i Anst Kirke, med Billede af et Ægtepar og et Faar, samt Runestenen i Føvling over „Asbjørn Langsom, hvilende i Kristus“, der trods sin latinske Indskrift efter Oldtidskik har staaet rejst over Graven. Gravsten fra den yngre Middelalder og fra Renæssancetiden er især at søge i Ribe Domkirke; Adelsligsten findes i Aal og Tistrup. Større Monumenter er især bevarede i Hunderup, hvor det pragtfulde, af Flamlænderen Cornelis Floris huggede Gravmæle over Rigsraaden Nils Lange († 1565) dog ikke er opstillet i sin oprindelige Sarkofag-Form, og i Tjæreborg, i hvis Kor staar et rigt Epitafium fra 1654 over Wenzel Rothkirck. I Bramminge, hvor Kaj Lykke er begravet, findes et Monument over C. C. v. Gabel til Brammingegaard († 1748).

Ribe i Slutningen af det 16. Aarh. (Efter Braunius.)

Ribe. Udsigt fra Domkirkens Taarn over Plantagerne og Hedefloden nordøst for Ribe.
(A. Jessen fot.)

Ribe.
Udsigt fra Domkirkens Taarn mod Østsydøst op ad Ribe Aa til Varming Hede.
(A. Jessen fot.)

Ribe Domkirke set fra Puggaard.
(Hugo Matthiessen fot.)

Taarnborg.

Ribe. Gaard i Sønderportsgade.
(Hugo Matthiessen fot.)

KØBSTÆDER

RIBE

Forklaringen af Navnet Ribe som afledt af en frisisk Betegnelse for en lille Høj turde stemme ret godt overens med den ældgamle Bys Beliggenhed paa en Holm, der, omsluttet af den grenede Aa, løfter sig let over de grønne, flade Mærskenge. Trukket et Stykke tilbage fra Havet, men dog knyttet dertil ved sin sejlbare Aa blev Byen fra gammel Tid Rigets Port imod Vest, hvor de vigtigste Kulturveje gik. Ca. 860 byggede Ansgar her Nørrejylland's første kristne Kirke, 948. oprettedes Bispesædet, og gennem Aarhundrederne voksede Stadens Ry. Adam af Bremen og Saxo berømmer den højt, lige fra Knud den Stores Dage og Middelalderen igennem fandtes der her et vigtigt *Møntværksted*, og Folkeviserne kaster Glans om denne Købmændenes By, hvis Skibe besøgte Friesland, Flandern, England, Frankrig, ja Middelhavet og det hellige Land. Folkeviserne beretter ligeledes, at det var Skik at drage til Ribe for „at lade sig Klæder skære“; thi paa Skibbroen her fandtes Kulturlandenes rige Produkter og forarbejdede Luksusvarer, Vin, Silke, Klæder og Klenodier, medens en imponerende Udførsel af Korn, Fedevarer, Fisk, Heste og Øksne gik gennem Byen. I Begyndelsen af 13. Aarhundrede udførtes der saaledes over Ribe ca. 3000 Heste om Aaret, og Øksneudførselen her beløb sig 1519 til ikke mindre end ca. 11.000 Stk. Intet Under at der som Vogter over denne vigtige Havn paa en Bakke, omflydt af Aaens Arme, tæt vest for Staden byggedes en stærk Borg, det berømte *Riberhus*, som Kong Niels siges at have grundlagt. Mange mindeværdige Begivenheder knytter sig til dette Sted. der hyppigt gæstedes af Kongerne, og som Folkevisen har indspundet i et beadaerende Slør af Poesi. Frem for alt knytter Viserne til *Riberhus* Mindet om Valdemar Sejr og Dronning Dagmars Død, og Beretningerne om dets Indtagelse under Dans paa de Ribe Gader turde muligvis sigte til de Kampø, som under Broderkrigen rasede om Slottet. I Ribe døde Christoffer I 1259, muligvis forgivet af Abbed Arnfast, og blandt de mange Møder, som afholdtes her, kan især fremhæves Christian I's Hylding 1460 som Hertug af Slesvig og Greve af Holsten. — Borgen kastede Glans over Byen og beskyttede den, men selv havde Ribe dog fra gammel Tid et Hegn af Planker, som Borgerne fra 1201 begyndte at afløse af stærkere Mure, og lige til 1843 stod den grundinurede Nørreport ved Indkørselen til Nederdammen med sin kamtakkede Gavl og hvælvede Port svær og støt som et malerisk Minde om Byens middelalderlige

Befæstning. Bag denne rørte der sig et frodigt Borgerliv. — Valdemar Sejr havde stadfæstet Stadens Privilegier, som under de følgende Konger Gang paa Gang fornyedes og udvidedes, 1269 bekræftedes den bekendte *Ribe-Ret*, som ved Strenghed og haarde Straffe søgte at hævde Retssikkerhed og Orden, og de 20 *Gilder*, som viede til St. Hans, St. Knud, St. Peder, St. Antonius, St. Gertrud, St. Nikolaj og andre Helgener, stod i Blomst blandt Borgerskabet, vidner om, hvor stærkt og rigt Samfundslivet udfoldede sig i den gamle Handelsstad. I denne Udvikling har utvivlsomt den katholske Kirke sin mægtige Andel; thi omkring Domkirken og Domkapitlet byggede Gejstligheden sig i Aarhundredernes Løb en imponerende Magtstilling. Jævnside Domkirken, „*Vor Frue i Ribe*“, der mægtigt løftede sine tunge Tufstensmure over Borgernes Boliger, og hvis Billede sammen med 3 halve springende Løver pranger i Stadens middelalderlige *Signet*, husede Byen ikke mindre end 4 Klostre, 6 Sognekirker, samt flere gejstlige Stiftelser. Ældst blandt Klostrene var det af Benediktinernonner beboede *St. Nicolaj*, der allerede omtales i 12. Aarh. Efter at have været fortrængte af Johaniterne 1494—99 tog Nonnerne atter Klostret i Besiddelse, og selv efter Reformationen, da det lagdes ind under Riberhus, holdt de en Række Aar til i Bygningerne. Disse forsvandt fuldstændigt i den følgende Tid, men i Nærheden af den nuværende Banegaard er man under Gravninger stødt paa Rester af de gamle Fundamenter. Bevaret den Dag i Dag som et særdeles velholdt og stemningsfuldt Komplex er derimod det til *St. Katharina* indviede *Sortebrødre kloster*, grundlagt østligt i Byen 1228, med Klosterkirken, som efter Reformationen 1537 omdannedes til Sognekirke, medens Klostret levede videre som Hospital. I Stadens vestlige Del, hvor Navnet Graabrødregade nu er det eneste Minde, laa det 1232 til *St. Laurentius* indstiftede *Graabrødre kloster*, det første af denne Orden i Landet, et Bygningskomplex som allerede en Menneskealder efter Reformationen for en stor Del var forsvundet, og hvis Tomt 1560 overdroges Byen til Bebyggelse. Ligesaa fuldstændigt er Sporene udryddede af *St. Hans Kloster*, *Korsbrødregarden*, et Johaniterkloster, vistnok oprettet o. 1300, som efter Nedlæggelsen 1537 efterhaanden afbrødes. Paa dets Plads ligger nu Bispegaarden og Gadenavnet Korsbrødregade bevarer Mindet om det. I umiddelbar Nærhed heraf havde et *Helligaands-hus* med *Kapel* Plads, udenfor Byen vistnok ved Saltgade laa *St. Jørgensgaarden* for de Spedalske, et Hospital hvortil der ligeledes var knyttet et *Kapel*, og hertil kom en anelig Række Sognekirker. Ældgammel var *St. Peders Kirke* i Forstaden vest for Saltgade, en Bygning som først 1698 nedbrødes, og hvis Ruiner man under Gravninger har fremdraget,

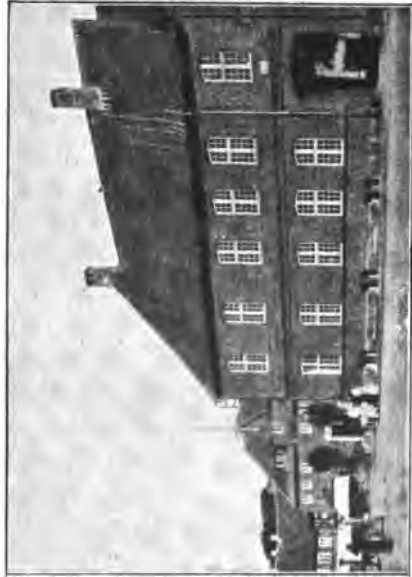

Raadhuset.

Puggaard.

Porsborg.

Skolegade.

Ribe.
(H. M. fot.)

ligesom man 1902 afdækkede Fundamenterne af *St. Clemens*, der laa i den vestlige Udkant af Byen og vistnok forsvandt i Reformationstiden. Sydligst i Bispegade havde *St. Hans Kirke* Plads, *St. Michael* i Puggaardsgade, den *hellige Gravs Kirke* i Forstaden og *St. Bartholomæi* et Sted i samme Nabolag, medens et ca. 1500 indstiftet *Helligkorskapel* var bygget Sonden for Byen.

Reformationen gjorde Ende paa al denne Kirkepragt, Bispebyens Glans blegnede stærkt, ude paa Slotsbakken stod det gamle Slot, beboet af Lensmanden, sjældnere og sjældnere besøgt af Kongerne og i stigende Grad prisgivet Forfald, men alt dette til Trods hævdede det navnkundige Ribe dog endnu et godt Aarhundrede en anselig Plads mellem Landets Stæder, mægtig ved sin Skibsfart og Handel, en Lærdomsby, hvis Skole nød Ry, og hvor Peblingene hver Majdag „førte Sommer i By“ og dansede Tranedans paa de blomstrende Enge. Allerede først i 1500erne havde der været Bogtrykkeri i Ribe, hvorfra den første trykte Udgave af Jydske Lov udgik 1504, og *Anders Sørensen Vedel* indrettede paa sit „*Liljebjerg*“ i Skolegade sit eget Trykkeri, hvor han lod flere af sine Bøger prente. I dette lyse Billede kaster Overtroen sin mørke, uhyggsvangre Skygge; thi forgæves ivrede *Jens Dinesen Jersin*, der døde som Ribebisp 1634, mod dette Onde, hvis Rødder stak dybt, og Hekseforfølgelsernes Vanvid forgiftede Staden. Udenfor Byen, hvor den mægtige, murede Galge stod, blev i Aarene 1572—1652 ikke færre end 12 ulykkelige Kvinder kastede paa Baalet. Ofte havde Sot og Ulykke gæstet Byen, hvor frygtelige Farsoter Aar efter Aar bortrev Mennesker i Mængde; i Middelalderen var Ribe flere Gange lagt i Aske, 1580 fortæredes 213 Gaarde og Huse af Flammer, og Gang paa Gang skyllede Stormflodens Bølger gennem Gyderne, ja 1634 stod Vandet et Par Alen højt i selve Domkirken. Alt dette tærede paa Byens Kraft, og de tæt paa hinanden følgende Krige i første Halvdel af 17. Aarh. slog Borgerskabet Saar, det ikke forvandt, besat af Fjenderne, brandskattet og udpint fik Staden især 1658—60 et Knæk, som tilintetgjorde dens Velstand og Virkelyst for lange Tider. Det gamle, forfaldne Riberhus brød under Krigens Omtumlelser sammen, saa man opgav enhver Tanke om at sætte det i Stand. 1684 paabegyndtes Nedbrydningen, og snart var de sidste Spor af de svære Mure forsvundne, saa ikke Sten paa Sten er tilbage paa Slotsbakken, som grøn og nøgen løfter sin brede Ryg ved de blinkende Aaløb i de vidtstrakte Enge. Ogsaa Tilintetgørelsen af den berømte Borg bidrog til at gøre Ribe fattigere. Trangere og trangere blev Kaarene, Handelen sygnede hen, Skibsfarten hørte op, Havnen forfaldt. Som en Skygge af fordums Storhed krøb Byen ind i sin gammeldags Skal, drøm-

Præstegade.

Sønderportsgade.

Ved Puggaardsstræde.

Puggaardsstræde.

Ribe.
(H. M. fot.)

mende i Duften af Fortidens Minder som en Blomst, fyldt af Farver og Poesi. Men trods Tilbagegang og Forfald satte gammel Kultur og aandeligt Liv stadig sit Præg paa Stiftstaden, hvor Salmedigteren *H. A. Brorson* beklædte Bispestolen, hvor *Chr. Falster* virkede som Rektor, *Ambrosius Stub* henlevede sine sidste Aar og *P. Terpager* 1736 skrev Byens Historie paa Latin. Trin for Trin sank Byen i Aarhundredernes Løb; thi medens dens Befolkning 1650 ansloges til ca. 3500, var Tallet 1672 dalet til 1939 og 1769 til 1827. Tabet af Sønderjylland 1864 blev et haardt Slag for Ribe, idet en betydelig Del af dens Opland bortskares af Grænsen og Haabet om en rigere Udvikling glippede. Understøttet af Staten paa forskellig Maade er Byen, som 1874 fik Bane, dog gaaet en Del frem, et nyt Bykvarter har lejret sig om Banegaarden, og i 1911—14 fuldførtes ude ved Havet det store Dige, Ribediget, som forhaabentlig for Fremtiden vil værne den lavtliggende By mod ødelæggende Stormflod, der utrætteligt i Aarhundreder var dens Plageaand. Genforeningen med Nordslesvig 1920 har aabnet nye Muligheder og vakt Forventning om en Opgangsperiode. Skulde dette Haab gaa i Opfyldelse, maa man ønske, at Udviklingen vil fare med Lempe i den gamle By, skaanende dens Skær af fin, bedaarende Poesi, Slippernes og Strædernes Patina, Bygningernes Skønhed, alle de Træk, som giver Ribe sin særlige Plads mellem Danmarks Byer.

Ribe Aa kløfter sig i 4 Arme, som dels omslutter, dels gennemskærer Byen, der tætsluttet fylker sig med røde Tage paa én stor og to mindre Øer, medens den gamle Forstad om Saltgade ligger paa en Halvø, der mod Nord begrænses af Tved Aa. I Grenene af Ribe Aa har Vandmøller fra Middelalderen bruset midt i Staden, Badstuegade fortæller om den Badstue, som da havde Plads ved en af Aaens Arme, og som Hovedøens monumentale Midte hæver Domkirken sig i Hjærtet af Bebyggelsen ved Torvet og det gamle Adelstrøg, der fra Nørreport over de mindre Øer, Neder- og Mellemdammen, førte ad Storegade, Stenbodgade og Sønderportsgade gennem Sønderport imod Syd. Byplanen er dels ribbeagtigt formet om denne Rygrad, dels bestemt af Skibbroen med Parallelgaderne Fisker-, Grønne- og Præstegade, indbyrdes forbundne af de dybe, trange *Slipper*, som tunge af Staldlugt borer sig med rindende Rendestene og toppet Stenbro ind mellem ludende Vægge af Bindingsværk. Den snævre Plads paa Øerne mellem Aaens Grene var i Stadens Storhedsdage yderligere indkneben, uforholdsmæssigt som den katolske Kirke bredte sig; den Dag i Dag er Grundene derfor gennemgaaende ret smalle, bebyggede med Gadehuse, som sender en Sidelænge langt tilbage paa det ret dybe Areal, og store Baggaarde, ombyggede paa alle

Slippe til Skibbroen.

Skomagerslippen.

Gaard paa Storegade.

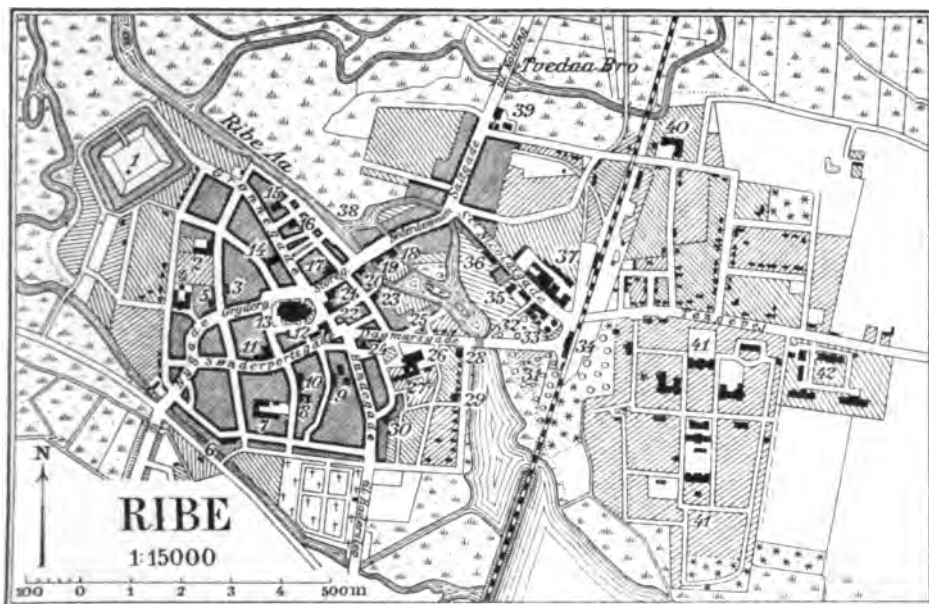

Mølledammen 11.

Ribe.
(H. M. fot.)

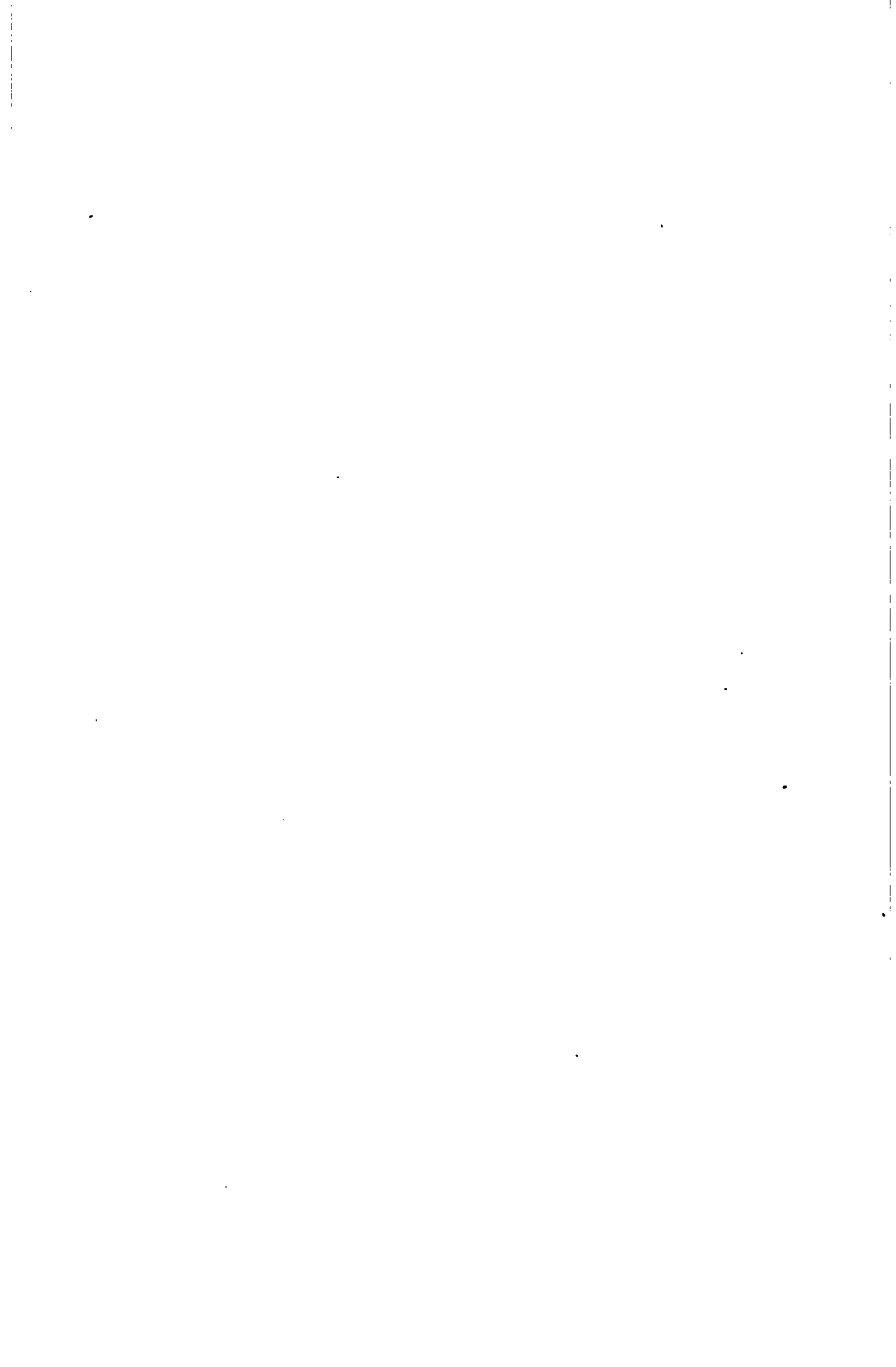
Sider, kendes ikke i Ribe, hvor Haverne ofte støder direkte op til Tværhushets Gavl.

Foruden de kirkelige Monumenter er kun et Par middelalderlige Bygninger i Behold, Skolestiftelsen *Puggaard* paa Kathedralskolens Grund og *Raadhuset* med sin karakterfulde og fast formede Façade, et gothisk Stenhus, der først 1708 indkøbtes af Byen til dets nuværende Brug. Overgangen mellem Gothik og Renaissance betegnes af *Taarnborg*, det stolte, efter Reformationen af Prælaten Oluf Munk byggede Stenhus i 2 Stokværk, som — 1761—1868 brugt som Bispegaard, nu istandsat som Posthus — borgagtigt knejser i Puggaardsstræde, medens den grundmurede Renaissance slutter op ved Torvet, ved hvis Hjørne det ca. 1580 opførte *Porsborg* breder sig tungt og værdigt. Men frem for alt er Ribe dog en Bindingsværkets By, hædede i det haarde Vejrlag, forbidte af Storm og Væde holder disse Bygninger trofast Stand, sejgt og stærkt binder Egetømmeret de skæve Vægge sammen, de stejle Gavle og Tagrygge giver Bybilledet Festlighed, og de udkragede Stokværk med udskaarne Knægte og mønstermurede Tavl fylder Gaderne med malerisk Skønhed. Bindingsværket i Ribe har naturligvis hovedsagelig samme Karakter som det andetsteds brugte, Størsteparten af Husene er fra 16. Aarh., og de da herskende Stilformer anvendes ogsaa her til Tømmerets Udsmykning. Baade den gothiserende Kølbu og de udskaarne Halvrosetter om Stolpefoden finder saaledes hist og her Anvendelse, men Byens Bindingsværk har dog uomtvisteligt et Særpræg, der spores i den korte Façade og lange Sidefløj, hvis Gavl stundom. f. Eks. Sønderportsgade 233 a og Nederdammen 6, gør sig selvstændigt gældende mod Gaden, men i Regelen opluges af Forhusets Tag. Mest iøjnefaldende er dog Ribe-Gaardenes dekorative Udstyr. Uden at være særlig rigt virker dette dog kraftigt og karakterfuldt, takket være de ret svære, firsidede, sparremønstrede eller skraattribede Knægte eller Knægte med indbuet Forside, prydet med simple, geometriske Figurer, indhugne med Huljærn. I Bygningernes Bagsider stræber Højstolper i Regelen fra Fod- til Tagrem, og bag Hvidtekalk røber Façadernes Tavl ofte pyntelig Mønstermuring. Udskaarne Port- og Dørtræer med Ejernavne, Bomærker og Aarstal er bevarede i Mængde. i Skolegade 308 f. Eks. et med Aarstal 1529, i den gamle Kapellangaard i Præstegade et med Aarstal 1576 og Ribe Bys Vaaben, og ogsaa i mangt et nyere Hus sidder sligt et lille Minde indmuret som den sidste Rest af Forgængeren. I *Weis' Hus* paa Torvet findes en sjælden godt bevaret Skænkestue fra første Halvdel af 18. Aarh., og som Type paa en statelig Bindingsværksgaard fra anden Halvdel af 17. Aarh. tiltrækker

Tegnet og reproducéret ved Søenerstatistikens fotografiske Afdeling 1921

1 <i>Riberhus Slotsbakke med</i>	15 <i>Missionshus</i>	29 <i>Dommerkontor</i>
2 <i>Mindst. f. Dronn. Dagmar</i>	16 <i>Sæseboderne</i>	30 <i>Amstue</i>
3 <i>Bispegaard</i>	17 <i>Apotek</i>	31 <i>Mindstøtte f. H. S. Wedel</i>
4 <i>Højskole</i>	18 <i>Elektricitetsværk</i>	32 <i>" " " H. K. Bevtøft</i>
5 <i>Alderdomshjem</i>	19 <i>Sydjysk Landmandsbank</i>	33 <i>Søsværk</i>
6 <i>Byfogedkontor</i>	20 <i>Folkhammer</i>	34 <i>Banegaard</i>
7 <i>Alderdomsfriløstger</i>	21 <i>Hotel "Dagmar"</i>	35 <i>Hotel "Riberhus"</i>
8 <i>Katedralskole</i>	22 <i>Diskonobank, Landbosparek</i>	36 <i>Stiftsmuseum</i>
9 <i>Silfhammandsbolig</i>	23 <i>og Borgmesterkontor</i>	37 <i>Crome og Soldschmidts</i>
10 <i>Kommuneskoler</i>	24 <i>Spare- og Laanebasse</i>	38 <i>Fabrikker</i>
11 <i>Posthus og Telegrafstation</i>	25 <i>Dandværk</i>	39 <i>Havn</i>
12 <i>Hotel "Klubben"</i>	26 <i>Mindstøtte f. faldne Krigere</i>	40 <i>Offentligt Slagtehus</i>
13 <i>Road-, Ting- og Arresthus</i>	27 <i>Skt. Kairine Kirke</i>	41 <i>Seminarium</i>
14 <i>Damkirke</i>	28 <i>Ribe Hospital (Klosteret)</i>	42 <i>Landssvøgeanstalt</i>
		43 <i>Arnts- og Epidemisygehus</i>

Empiredør.

Kapellangaarden i Præstegade.

Weis' Hus.

Grydergade.

Ribe.
(H. M. fot.)

Mellemdammen Matr. 11 sig Opmærksomhed. Opført o. 1671 af Raadmand N. Terpager har den en ualmindelig rigt udskaaren Façade, medens Bagsiden i Forening med Naboejendommen udgør en storartet, malerisk Helhed, vel nok det mest imponerende af de mange smukke Gaardinteriører, som gemmer sig i Byen. Rundt om i dens Gader snævrer Bindingsværksvæggene sammen med fremskudte Stokværk og Tag-skæg tæt og sluttet som i ingen anden By, medens de smaa, grundmurede Empirehuse, som hist og her kniber sig Plads i Husrækkerne, byggede af dybt mørkerøde Sten med hvide Fuger tilfører Gadebilledet Farve og Glød og paa sin Vis bidrager ikke lidet til at forøge dets Skønhed.

Hugo Matthliessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Stiftamtmanden over Ribe Stift, tillige Amtmand over Ribe Amt, Dommeren i Ribe Købstad m. Ribe Herred, Tingsted Ribe, Politimesteren i samme Omraade samt Gørding-Malt Herreder m. Kontorafdeling i Holsted, Borgmesteren, Biskoppen over Ribe Stift, Stiftsprovsten, tillige Provst f. Ribe Købstads og Gørding Herreds Provsti og Sognepræst til Domkirken, den res. Kapellan, tillige Sognepræst til Seem, Sognepræsten til Sct. Kathrine K., den præsteviede Kateket, Amtslægen, tillige Kredslæge i Ribe Lægekreds, andre Læger, Amtsvejinspektøren, Branddirektøren f. Ribe og f. en Del af Gørding Herred, Vicekonsulen f. De forenede Stater, Det jydsk historisk-topografiske Selskab.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Dronning Louises Børneasyl, Pastor Bruuns og Pastorinde Bangs Stiftelser, Ribe Sparekasses Friboliger, en Fattiggd., Ribe Stampeml., 2 Vmlr. (Midtmølle, Ydermølle), en Dampbadeanstalt, en Lysbade- og Massageanstalt.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et And.-Mejeri, flere Bogtrykkerier, ét Bomuldsvæveri, et Farveri, et Jernstøberi, et Kattuntrykkeri, flere Savskærerier samt Fabb. f. Cikorie, Mineralvand, Naale.

Byen har Statstlfst. og Tlfst. *Ribe Aa* løber med én Arm tæt s. om Byen, med en anden, der paa et Stykke deler sig i tre, gennem Byen. Mod N. Ø. et Anlæg. Nordøstlig f. Byen *Puggaardsminde Kro* og en Plantage m. Pavillon og Mindestøtte f. Overpræsident W. J. A. Moltke. I øvrigt findes i *Domkirkesognet Nyhede** og *Gammelhede**, en Del Eng og Mose m. N. Ø. og Marskeng (ofte oversvømmet) m. S. V. omkring Ribe Aa. I det i Ribe i 1913 indlemmede *Sct. Kathrine Sg.*, der gennemløbes af Ribe Aa, findes Byerne: *Tved, Tange* (Sk.) og *Lustrup* (Sk.), endvidere m. Ø. en Plantage, nogle Smaaplantager og *Tvedhus Kro*. Megen Eng og Mose og nogen Hede. Gaard: *Lustrupholm*. — Forh. M.: I Domkirkesognet: Høje kendes ikke. Derimod er Jernalderen sporet flere Steder i

Bo- og Gravpladser. Paa Nørremarken er gjort et smukt Fund fra Vikingetid, 1 større, orn., og 6 smaa Sølvskaale. I Sct. Kathrine Sg.: Der kendes kun 6, nu sløjfede Høje. Paa Østermarken er gjort et Fund af Sølv og Mønter fra tidlig historisk Tid, ca. 1250. *M. J. Darre.*

RIBE: STATISTIK

Areal (1916): 3372 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	610
heraf Behoelseshuse:	551
Antal Lejligheder:	1109

Befolkning:

1801: 1994	1901: 4243
1855: 3386	1916: 5089
1880: 3933	1921: 5436

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1514	
disses samlede Indkomst: Kr. 4.609200	
heraf betaltes i Skat: - 122069	

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 717	
disses samlede Formue: Kr. 12.759600	
heraf betaltes i Skat: - 31202	

Folketingsvælgere (1920): 2287

Landstingsvælgere (1920): 1853

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	848	
Kvinder:	1056	
		1904

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	28
uden — —	3

Toldindtægt (1920—21): Kr. 61484

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elever:	199

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 81257
- Ejendomsskatter:	- 5635
- personlige Skatter:	- 244518

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 46950
- Hjelpekassen og forsk. Bidrag:	- 7764
- Fattigvæsen:	- 31065
- Alderdomsunderstøttelse:	- 45647
- Forrentning af Gæld:	- 26188
- Afdrag af Gæld:	- 28857

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 1.193417
Andre Aktiver:	- 299925
	I alt Kr. 1.493342

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 795177

Skatteprocenten (1920—21): 7,74

Ligningsprocenten (1920—21): 9,1

Svend Rode.

Interiør fra Weis' Stue i Ribe.
(H. M. fot.)

VARDE

Blandt Jyllands ældste Købstæder omtales *Varde* — 1231 *Warwith* — ret tidligt i Middelalderen som Hovedstad for Warwith Syssel og Sæde for en kongelig Foged. Allerede først i 1100erne nævnes saaledes en Esge Ebbesen som Bryde af „Warwith“. Mod Slutningen af det 18. Aarhundrede sløjfedes den vest for Byen liggende, meget anseelige Borgtomt, hvor det middelalderlige *Vardehus*, der 1439 skal være tilintetgjort i et Bondeoprør, havde haft Plads tæt ved Aaen, hvis Vand fyldte dets Grave. To mindre Voldsteder, de saakaldte Skanser, en paa hver Side af Aaen, dækkede yderligere Vadestedet over denne, men af disse Værker er nu kun det sydlige i Behold, formet som en afrundet Jordhøj umiddelbart syd for Aaen, som tidligere har omgivet det paa begge Sider. Efter Ødelæggelsen genrejstes *Vardehus* aldrig mere, men Anlægget af Borgen og de to mindre Forsvarsværker ved Aaen viser Vadestedets Betydning i Middelalderen, og uden Tvivl er *Varde* — i Lighed med *Holstebro* — blomstret op i Kraft af Beliggenheden paa et Sted, hvor vigtige Driftsveje fra Nord løb sammen for at komme over *Vandløbet*. Dækket af Borgen er der her groet et lille Bysamfund frem, for hvis Trivsel *Aaens* Sejlbarhed vistnok ogsaa fra første *Færd* har spillet en Rolle, idet det har været muligt for mindre Fartøjer fra *Ho Bugt* at bane sig Vej tæt op til *Varde*, der allerede 1368 omtales som *Udførselshavn*. 1638 siges det dog, at smaa Skuder under *Højvande* kun kunde sejle „fast indtil *Byen*“, og senere klagedes der over, at *Aaløbet* tilstoppedes mere og mere, men selv da Besejlingsforholdene ad dette var gunstigere, har *Varde* dog kun været i Stand til at drive mere omfattende Skibsfart over *Losse- og Ladepladser* som *Janderup*, *Ho* og *Hjerting*, der kunde besejles af større Skibe.

Det 14. Aarhundrede igennem var *Byen* i de holstenske *Grevers* Besiddelse, men kom 1404 atter under *Kronen* og fik 1442 sine Privilegier stadfæstede. I Følge Traditionen skal den i Middelalderen have strakt sig længere mod Vest, saaledes at *Torvet*, som nu ligger i en Yderkant, tidligere betegnede *Stadens* Midte, og foruden *St. Jacobs Kirke*, som nu er *Byens* eneste Sognekirke, havde den forud ogsaa en anden, indviet til *St. Nicolaj*, de søfarendes Skytspatron. 1537 havde *Christian III* tilladt, at denne Bygning maatte nedrives, men først 1809 fuldbyrdedes dens Tilintetgørelse, og Gadenavnene *St. Nicolaj Kirkegade* og *St. Nicolaj Kirkestræde* er nu de sidste Minder om denne gamle Kirke. I *Katholicismens* Dage fandtes der desuden nord for

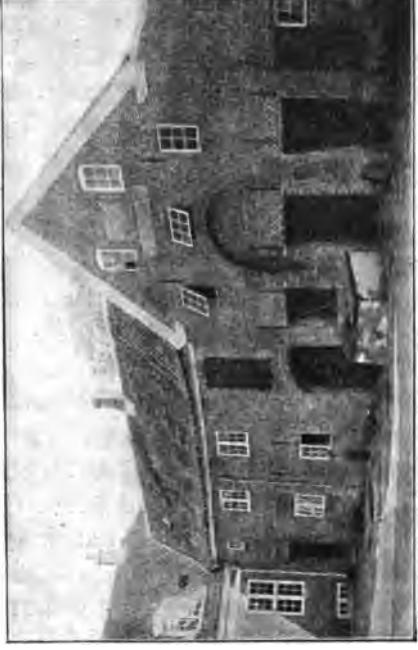
Varde: Nicolaj Kirkegade.
(H. M. fot.)

Ribe, set fra Syd.
(Axel Jessen fot.)

Varde: Den Kampmannske Gaard.
(H. M. fot.)

Byen et *Kapel*, hvoraf Ruiner var synlige endnu 1638, da Pladsen derved af og til brugtes til Kirkegaard.

En Bondehob, som under Grevens Fejde 1534 samlede sig ved Varde, „rappede sig“ — som Johan Rantzau selv beretter — da han nærmede sig med sin Hær. 1551 og 1590 hærgede voldsomme Brande Byen, og ikke alene under „Kejserkrigen“, da Wallensteins Tropper lod bygge en *Skanse* paa *Arnbjerg* øst for Staden, men især under de følgende Krige med Svenskerne brandskattedes den i frygtelig Grad. Trods alle disse Ulykker havde Varde dog som et vigtigt Udførselssted for Stude stadig holdt sig oppe, ja 1682 var den blandt de 7 Købstæder, som fik Lov til at beholde Borgmester og drive Handel paa Udlandet. Efterhaanden vakte dog Ladepladsernes Opkomst Uro, thi 1688 fik baade Oksby, Ho og Hjerting Tilladelse til at drive Sejlad, og 1692 flyttedes Toldstedet fra Varde til sidstnævnte Flække. Et Forslag 1735 om at gøre Hjerting til Købstad førte dog intet til, og den Velstand, som i denne Periode tilflød Ladepladsen, gavnede sikkert ogsaa Varde, som — trods Borgerskabets Klager — ikke alene saa nogenlunde holdt sig ved Magt, men endog vandt en Smule fremad i det 18. Aarhundrede, idet dens Indbyggertal, der 1672 beløb sig til 569, 1769 var vokset til 690. Hæmmende virkede det dog, at direkte Sejlad ad Aaen i stigende Grad besværliggjordes ved Sejløbets Tilstopning, men i Løbet af 19. Aarhundrede kæmpede Byen sig dog langsomt og støt frem med Rygstød i et Opland, hvis Værdi voksede stærkt med Hedernes stigende Opdyrkning. 1874 fik Varde Station ved den vestjydske Hovedbane, og 1903 aabnedes Sidebanen til Nebel for Trafik, men de rige Muligheder, den sidste Menneskealders stærke Udvikling har aabnet, blev Byen dog ikke ene om at udnytte, da den i det hurtigt opløbstrende Esbjerg fik en meget farlig Medbejler.

Varde, som fra Middelalderen bærer en gaende Løve i sit *Vaaben*, viser i sin Grundplan endnu tydeligt Præget af sin Tilblivelse i et Sammenløb af Veje ved et vigtigt Vadested. Fra Vest forenedes gamle Landeveje i *Vestergade* for — over *Torvet* ved St. Jakobs Kirke — gennem *Kræmmergade* at føres ud i *Storegade*, som optagende Vejene fra Nord-Øst følger det jævnt faldende Terræn ned mod Broen over Aaen, hvor den lille Havnekaj er indrettet, og syd for hvilken Bane-*gaarden* har faaet Plads.

Betydelige Bybrande 1777 og 1821 har bidraget til at udviske Vardes gammeldags Præg, som bedst findes bevaret i mere afsides Gader, *Fiskergade*, samt *Spegerborggade*, *Nicolajkirkegade* og *Smedegade*, som grupperer sig om Stedet, hvor St. Nicolaj Kirke forstum laa. I disse uregelmæssige Smaastræder møder man smaa, grundmurede

Huse af mørkrøde Mursten af samme beskedne Empirepræg, som er saa typisk for de vestjydske Byer, og som i en lille Bygning ved Torvets sydvestlige Hjørne har en særdeles nydelig Repræsentant. I Slægt hermed, men langt rigere i Arkitektur er den paa Hjørnet af Kræmmergade og Storegade liggende, grundmurede Bygning, den saakaldte *Kampmannske Gaard* — nu Telegrafstation — som 1781 er opført af den fremragende Varde-Bygmester *Michael Stobberup*, hvem ogsaa Kirkens Korsarme skyldes. Med sit kraftigt markerede Midtparti, som krones af en Kvist, med sin mōnumentale, dobbelte Stentrappe og den foran Façaden anbragte Rad af Stenpæle, forbundne med Jærnlænker, er Huset, som rejser sig dominerende i den stærkt skraanende Storegade, præget af Baroktidens Smag, medens den i sine nydelige Enkeltheder afgjort hører Nyclassicismen til. — *Raadhuset* ved Torvets Vestside er opført 1872.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Varde Købstad og Landjurisdiktion m. Øster og Vester Herreder, Tingsted Varde, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten, den res. Kapellan, Kredslægen i Varde Lægekreds, andre Læger, Driftsbestyrerne f. Banerne Varde—N. Nebel og Varde—Grindsted, Fabriksinspektøren f. 7. Kreds, Branddirektørerne f. Varde og f. Ø. og V. Horne samt Skads Herreder.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En Pg., flere private Skr., et Forskole Kvindeseminarium, en Handelssk., Spare- og Laanekassen f. Varde By og Omegn, Haandv.-Foreningens Spare- og Laanekasse, en Haandværkerforening m. Tekn. Sk., en Good Templar Loge, et Børneasyl, Varde Hospital, Stiftelsen Aldersly, en Badeanstalt.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et And.-Mejeri, flere Bogtrykkerier, et Bryggeri, flere Farverier og Garverier, en Jern- og Staalfab., et Jernstøberi og Maskinfab., et Jertraadsspinderi, et Kalkbrænderi, et Møllebyggeri, flere Savværker, et Svineslagteri, et Uldspinderi og Klædefab. samt Fabb. f. Børster, Cigarer, Cykler, Kartoffelmel, Mineralvand, Møllesten, Pakfarve, Skotøj, Skovle, Vogne.

Byen har Statstlfst. og Tlfst. Paa Torvet en Stafue af Fr. VII. N. ø. f. Byen en Skov (*Enighedslund*) m. Pavillon. S. og s. ø. f. Byen: *Varde søndre Plantage*. Paa Markjorderne, hvorigennem *Varde Aa* løber, og som m. N. er ret opfyldt af Hede, findes i øvrigt Enge ved Aaen, nogle mindre Plantager m. N. V., *Hvilested Kro* m. V., *Nykro* og *Skovlyst Kro* m. Ø., *Dortheasminde Kro* m. S. Mod N. V. *Mejsig**. — Forh. M.: 60 Høje kendes, hvoraf „Hundehøj“ i Nørremark fredl.

M. J. Darre.

VARDE: STATISTIK

Areal (1916): 3595 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	648
heraf Beboelseshuse:	565
Antal Lejligheder:	1135

Befolkning:

1801: 1020	1901: 4611
1855: 1855	1916: 4799
1880: 3497	1921: 5262

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1894	
disses samlede Indkomst:	Kr. 5.613273
heraf betaltes i Skat:	- 132904

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1422	
disses samlede Formue:	Kr. 14.556600
heraf betaltes i Skat:	- 40781

Folketingsvælgere (1920): 2719

Landstingsvælgere (1920): 1944

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	926	
Kvinder:	1085	
		2011

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	46
uden — —	5

Toldindtægt (1920—21): Kr. 62108

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elever:	92

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 58601
- Ejendomsskatter:	- 23862
- personlige Skatter:	- 382038

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 64044
- Hjælpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 14931
- Fattigvæsen:	- 37245
- Alderdomsunderstøttelse:	- 40271
- Forrentning af Gæld:	- 62347
- Afdrag af Gæld:	- 50724

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 1.348041
Andre Aktiver:	- 408812
	I alt Kr. 1.756853

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 1.481678

Skatteprocenten (1920—21): 7,8

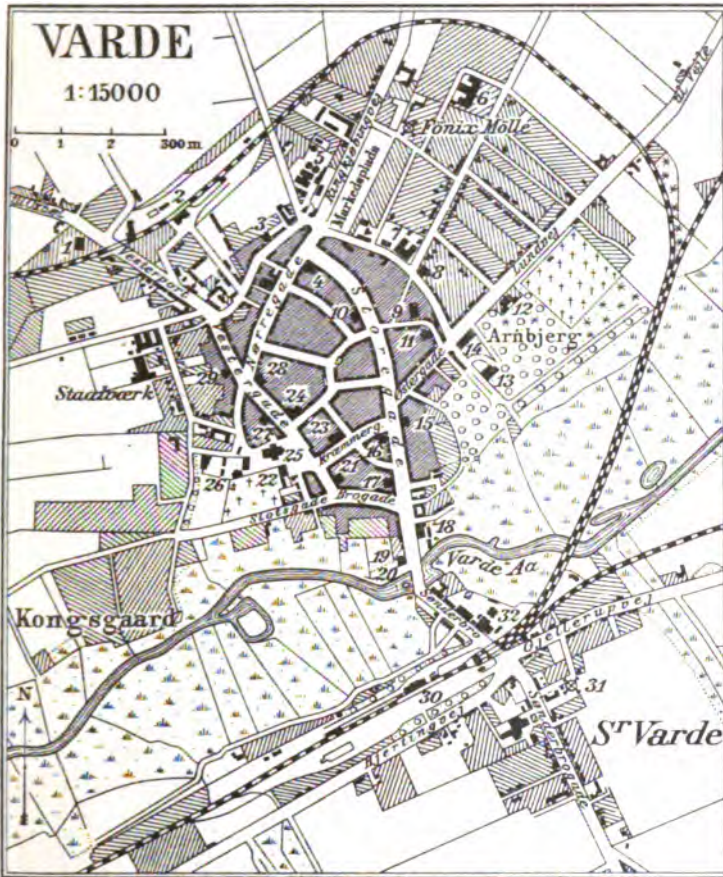
Ligningsprocenten (1920—21): 8,9

Svend Rode.

ESBJERG

Som Hedernes Opdyrkning satte Herning i Blomst, har Landbrugs-eksportens storartede Udvikling i moderne Tid skabt Esbjerg, der af Stuckenbergs med Rette er kaldt „Æventyret i et nedstemt Land, Modet, der har guldbaldyret Klittens golde Sand“. Tabet af Sønderjylland havde 1864 voldsomt sprængt de gamle Udførselsveje mod Syd, nye måtte søges, og efter nogen Vaklen fastsloges det da ved Lov 1868, at der — hvor Graadybet bøjer sin Sejlrende bag om Fanø langs den øde Vestkyst — skulde bygges en anelig Eksporthavn. Det Sted ved *Esbjerg Kleve*, hvor Ingeniører s. A. ved en tredobbelt Plovfure i den fattige Klitjord udskar Grænserne for Havnearealet, var stormpisket og nøgent, hørende ind under Jerne Sogn, kun bebygget med to Gaarde og beboet af ca. 30 Mennesker i alt, men Plads var der i Overflod for de Mænd, som Havneanlægene lokkede til, allerede 1872 husede Kolonien 450 Indbyggere, 1874 åbnedes baade Havnen og Jernbanen til Lunderskov, og Aaret efter talte Esbjerg over 1000 Indbyggere. Byens Historie er Hav-

Tegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1922

1 Fatiggaard	9 De gamle Hjem	17 Hotel „Dania“	25 Sct. Jakobs Kirke
2 Postbørggaard	10 Teknisk Skole	18 Hotel „Phoenix“	26 Borger-, Mølle- og Realskole
3 Missionshus	11 Elektricitetsværk	19 Soldsted	27 Teater
4 Børnehøjs Hotel	12 Museum	20 Havn	28 Apotek
5 Søs- og Vandværk	13 Pavillon	21 Posthus	29 Amtstue
6 Høe Sygehus	14 Fridolliger	22 Raad-, Ring- og Arresthus	30 Børggaard (Statsb.)
7 Amts- og Epidemispygehus	15 Den danske Andelsbank	23 Sparekasse	31 Søndermølle
8 Metodisk kirke	16 Telegrafstation	24 Varde Bank	32 Jernbanehotellet

Den gamle Sognekirke.

Den gamle Sognekirke.

Fiskerihavnen og Fiskepakhusene.

Den ældste Fiskerihavn.

Esbjerg.
(M. Lundbo fot.)

nens. De første Anlæg udvidedes 1881, 1886—88 udbyggedes de med Forhavn og Fiskerihavn, og i de følgende Aar udvidedes og uddybedes Havnen saa at sige uafbrudt i et imponerende Omfang, Skibsfarten paa England tog et mægtigt Opsving, Fiskeriet udviklede sig stærkt, Formuer skabtes og en Mængde kommercielle og industrielle Virksomheder startedes i denne driftige Nybyggerby, hvis Puls arbejdede feberagtigt, og hvis uhørt hurtige Opblomstring førte den ind i en uhyggelig, saakaldet „amerikansk Periode“ i 1890-erne, som gennem Kriser og Krak banede Vej for mere sunde, afklarede Forhold. Først 1894 lykkedes det Esbjerg at blive udskilt som en selvstændig Kommune, og 1. Jan. 1899 opnaede den store, stadig voksende By Rettighed som *Købstad*. — Skudt i Vejret i Løbet af faa Aar paa sandede Marker bar Byen med sine ubrolagte Gader længe Præg af det rastløse, tilfældige i dens Fremvækst, regelret og kedsommeligt lagdes Gaderne i Øst—Vest, Syd—Nord, skærende hinanden i rette Vinkler, Bebyggelsen tog saa voldsomt Fart, at der ikke blev Tid eller Tanke for et mere udviklet Plananlæg, det nybyggeragtige stak overalt i Øjnene, og banale Huse uden Skønhed eller Særpræg groede op i Rækker langs Gaderne. I den sidste Snes Aar er dog et mægtigt Arbejde sat ind paa at give Bybilledet mere Fasthed og købstadagtigt Præg, store, fuldt moderne, asfalterede Gadeanlæg — særlig Hovedgaden Kongegade forbi Torvet med Christian IX's Rytterstatue — gennemskærer Byen, flere mere monumentale private og offentlige Bygninger giver nu denne Relief, men først og sidst er den dog bestemt af sin mægtige Havn, som — udbedret i de vanskelige Aar under Verdenskrigen — veludrustet gaar de nye Tider i Møde.

Hugo Matthliessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Esbjerg Købstad, Skads Herred samt Fanø Birk, Tingsted Esbjerg, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Vor Frelzers K., den res. Kapellan, den præsteviede midl. Medhjælper, Sognepræsten til Zions K., den res. Kapellan, Kredslægen i Esbjerg Lægekreds, andre Læger, Stadsingeniøren, Branddirektøren, Italiensk Konsularagent, Konsulater f. Tyskland og De forenede Stater, Vicekonsulater f. Grækenland, England, Nederlandene, Norge, Sverrig og Portugal, Havnebestyrelsen, Kbhvnske Sø-Assuranceforening, Kgl. oktr. Søassurance-Komp.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Den danske Andelsbank, Varde Bank, en Handels-Haandv.-Industri- og Fiskeriforening, en Borgerforening, Arbejdernes Forsamlingsbygning, et Folkebibliotek, et Bør-

nehjem, en Brandstation, en Desinfektionsanstalt, en Odd-Fellow Loge, et Vandv. (i Vognsbøl i Jerne Sg.), en Ml.

Endvidere af industrielle Anlæg m.m. Flere Bogtrykkerier, Dansk Gødningskomp., flere Farverier, Fiskeeksport, et Garveri, flere Jernstøberier, et kemisk Laboratorium, et Koksværk, Korn-, Foderstof- og Kulimportforretninger, et Maskinsnedkeri, flere Mejerier, en Oplagsplads f. Det danske Petroleumsselskab, et Rebslageri, et Saltværk, flere Savskærerier og Skibsbyggerier, et Uldspinderi samt Fabb. f. Cementvarer, elektriske Apparater, Klæde- og Uldvarer, Korkvarer, Margarine, Maskiner, Mineralvand, Skotøj, Soda og Sæbe, Stempler, Sukkervarer, Tobak, Tovværk, Tran, Værktøj m.m.

I Byen findes flere Dampskibsselskaber, Dampbaad til Fanø, en Redningsstation, Statslfst. og Tlfst. Paa Torvet en Rytterstatue af Chr. IX. N. V. f. Byen Strandskoven m. Traktørsted. Indløbet til Havnen er gennem Graadyb mellem Skalling og Fanø.

M. J. Darre.

ESBJERG: STATISTIK

Areal (1916): 564 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	1333
heraf Beboelseshuse:	
med 1 Etage:	533
- 2 Etager:	459
- 3 eller flere Etager:	290
	I alt 1282

Antal Lejligheder: 4012

Befolkning:

1801:	20	1901:	13355
1855:	»	1916:	18925
1880:	1529	1921:	21185

Erhvervsfordeling (1911):

Haandværk og Fabrikdrift:	6532
Handel:	3544
Transport:	3718
Immaterielle Erhverv:	1070
Andre Erhverv:	3344
	I alt 18208

Indkomstkattedydere til Staten (1920—21):

Antal:	6536
disses samlede Indkomst:	Kr. 21.928478
heraf betales i Skat:	502382

Formueskattedydere til Staten (1920—21):

Antal:	1775
disses samlede Formue:	Kr. 29.580300
heraf betales i Skat:	92638

Folketingsvælgere (1920): 9825

Landstingsvælgere (1920): 6506

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	2511
Kvinder:	2948
	5459

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:	
med 0—5 Arbejdere:	363
- 6—20 —	52
- over 20 —	17
	I alt 432

heraf:

med mekanisk Kraft:	123
Samlet Personel:	2542
heraf:	
egentlige Arbejdere:	1875

De vigtigste Fag: Bedrifter [Personel]

Bagerier m. v.:	20	101
Slagterier m. v.:	26	273
Tobaksfabrikker:	1	169
Skrædderforretninger:	28	97
Skomagerforretninger:	48	97
Murerforretninger:	22	111
Tømrerforretninger:	19	88
Snedkerforretninger:	20	123
Malerforretninger:	21	95
Teglværker:	3	118
Maskin- og Skibsbyggerier:	10	292

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	40
uden — — —	8

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke:	115
--------------------	-----

Handelsstaade (1918):

	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	25	10999
Motorskibe:	242	2378
Sejlskibe:	5	32
I alt	272	13409

Skibsfart (1920):

	Antal	Bestuvning Reg. Tons
Indgaaede Dampskibe:		
fra danske Havne:	21	647
- fremmede -	422	68230
I alt	443	68877

heraf fra:

København:	12	383
Andre danske Byer:	9	264
Norge:	12	3475
Sverige:	2	649
Storbritannien:	209	30060
Tyskland:	139	6143

Indgaaede Sejlskibe:

fra danske Havne:	17	301
- fremmede -	151	15357
I alt	168	15658

heraf fra:

København:	3	226
Andre danske Byer:	14	75
Norge:	11	507
Sverige:	1	8
Storbritannien:	10	360
Tyskland:	80	7930

Toldindtægt (1920—21): Kr. 531508

Statsbanestationen (1919—20):

Antal Rejsende:	240183
Indtægt af Billetsalg:	Kr. 832940
— - Godsbefordring:	- 2134909

Postkontoret (1919—20):

Afsendte Breve o. l.:	2.453828
Ankomne — —	2.220686
Postanvisninger og Postopkrævninger:	
Udbetalte:	Kr. 7.574121
Indbetalte:	- 8.209783

Telegrafkontoret (1919—20):

Ankomne Telegrammer: 65190

Banker (1919—20):

Antal: 1	
Aktiekapital:	Kr. 750000
Reservefond:	- 54193
Indlaan:	- 1.275209
Balance:	- 4.022706

Eksamenskoler (1916):

Antal:	3
Elever:	807

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 372999
- Ejendomsskatter:	- 194236
- personlige Skatter:	- 2.178568

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 345891
- Hjelpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 142258
- Fattigvæsen:	- 144592
- Alderdomsunderstøttelse:	- 166091
- Forrentning af Gæld:	- 263409
- Afdrag af Gæld:	- 405898

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 6.017624
Andre Aktiver:	- 5.106359
I alt	Kr. 11.123983

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 9.863208

Skatteprocenten (1920—21): 10,75

Ligningsprocenten (1920—21): 12,6

Svend Rode.

RIBE AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:		Formueskatteydere til Staten:	
km ²	2987	Antal (1920—21)	15196
ha.....	298681	disses saml. Formue Kr. 223,400600	
Veje:		heraf betaltes i Skat -	418077
Landeveje (1920)	km 423	Folketingsvælgere (1920).....	39356
Biveje (1918)	- 2760	Landstingsvælgere (1920).....	27673
Befolkning:		Kommunale Vælgere (1921) ...	36972
1801	31532	heraf Mænd	18700
1855	48564	- Kvinder	18272
1880	64298	Erhvervsfordeling (1911):	
1901	73473	Landbrug o. l.....	50861
1916	90669	Haandværk og Fabrikdrift	13271
1921	96799	Handel.....	4140
Befolkningsstæthed:		Transport	3902
1801..... pr. km ²	10,6	Andre Erhverv.....	13765
1855.....	16,3	I alt...	85939
1916.....	30,4		
1920.....	32,4		
Indkomstkatteydere til Staten:			
Antal (1920—21)	21728		
disses saml. Indkomst Kr. 59,996560			
heraf betaltes i Skat -	1,118292		

	1916	1904
Faste Ejendomme:	18567	14406
Vurderingssum	Kr. 211,731000	117,761000
Jordværdi	- 116,762000	—
Bygningsassurance.....	- 131,159000	—
heraf:		
Gaarde	3895	3894
Hektar.....	145884	169722
Tdr. Hartkorn	9730,2	10417,3
Vurderingssum	Kr. 99,377000	63,260000
Jordværdi	- 70,265000	—
Bygningsassurance.....	- 48,141000	—
Huse:	7209	6308
Hektar	97449	83434
Tdr. Hartkorn	2576,7	2126,3
Vurderingssum	Kr. 61,969000	28,858000
Jordværdi	- 35,065000	—
Bygningsassurance.....	- 38,715000	—
heraf Statshusmandsbrug	306	45

<i>Arealets Benyttelse:</i>	1919		1912		1901	
	ha		ha		ha	
Hyede	420		659		70	
Rug	18698		18787		19242	
Byg	4197		4100		7352	
Havre	28487		32098		27871	
Blandsæd	11157		9542		6217	
Kornarealer i alt.....	62959		65186		60752	
Kartofler	6919		4999		4509	
Foderroer	16892		14702		6837	
Sukkerroer	84		76		161	
Andre Rodfrugter.....	1037		1386		837	
Rodfrugtarealer i alt.....	24932		21163		12344	
Andre Høstarealer	893		1557		4600	
Brakarealer o. l.....	2676		4789		5439	
Grønfoder og Græsningsarealer	100615		99048		119444 ¹⁾	
Hæver	1724		1799		1456	
Moser.....	3230		5052		—	
Skove	27770		25949		15089	
<i>Høstudbyttet:</i>	1920		* 1912		1901	
	hkg	hkg pr ha	hkg	hkg pr ha	hkg	hkg pr ha
Hvede	17953	23,2	14566	22,8	1267	18,1
Rug	206206	12,0	251868	13,2	237242	12,3
Byg	64391	14,8	64158	15,7	95786	13,0
Havre	340240	11,9	444237	13,8	314801	11,3
Blandsæd	150128	14,3	162598	16,9	83006	13,4
<i>Kapitelstakst:</i>			1920	1912	1901	
Hvede	Kr. pr. hkg		42,84	—	—	
Rug	-	—	40,33	12,55	10,37	
Byg	-	—	34,08	13,84	10,64	
Havre	-	—	29,37	12,83	11,06	
<i>Kreaturholdet:</i>			1921	1914	1903	
Heste			28067	27565	21895	
Hornkvæg			152079	150003	102829	
Svin			68798	112712	61020	
Faar			37381	39615	68420	
Høns			652301	538933	362980	
<i>Mejeridrift:</i>					1914	
Mejerier					76	
Mælkeleverandører					10703	
Køer					66433	

¹⁾ herunder Moser.

Indvejet Mælkemængde.....	1000 kg	166,847	
Produceret Smør.....	-	6,343	
— Ost.....	-	07	
— Fløde.....	-	263	
— Sødmælk.....	-	2,362	
<i>Salg af Landejendomme:</i>			
Gaarde:	1913—17	1905—09	1900—04
Antal.....	582	682	597
Tdr. Hartkorn.....	1414,7	1645,9	1502,8
Pris pr. Td. Htk:			
for Jord og Bygninger..... Kr.	12212	6330	5494
- Besætning og Inventar.. -	4233	2648	1891
Huse:			
Antal.....	987	1509	1015
Tdr. Hartkorn.....	495.5	726,2	501,3
Pris pr. Td. Htk:			
for Jord og Bygninger..... Kr.	19522	9163	7712
- Besætning og Inventar.. -	6903	4500	3109
<i>Haandværk og Fabrikdrift:</i>			
		1914	1906
Virksomheder med 0—5 Arbejdere.....		2484	2446
— — 6—20 —.....		65	43
— — over 20 —.....		11	8
	I alt....	2560	2497
Samlet Personel.....		5599	4766
heraf:			
Egentlige Arbejdere.....		2810	2287
<i>De vigtigste industrielle Brancher (1914):</i>			
	Bedrifter ¹⁾	Personel ¹⁾	
Møller.....	139	276	
Bagerier m. m.....	119	341	
Slagterier m. m.....	153	489	
Mejerier.....	75	296	
Skrædderforretninger.....	413	729	
Skomagerforretninger.....	202	370	
Murerforretninger.....	285	866	
Tømrerforretninger.....	196	496	
Snedkerforretninger.....	192	491	
Malerforretninger.....	141	338	
Lervarefabrikker, Teglværker.....	23	455	
Grovsmedeforretninger.....	221	424	
Maskin-, og Skibsbyggerier og værksteder.....	53	565	
<i>Udsækningssteder:</i>			
med stærke Drikke.....		82	
uden — —.....		47	
<i>Udsalgssteder med stærke Drikke (1914):</i> 180			

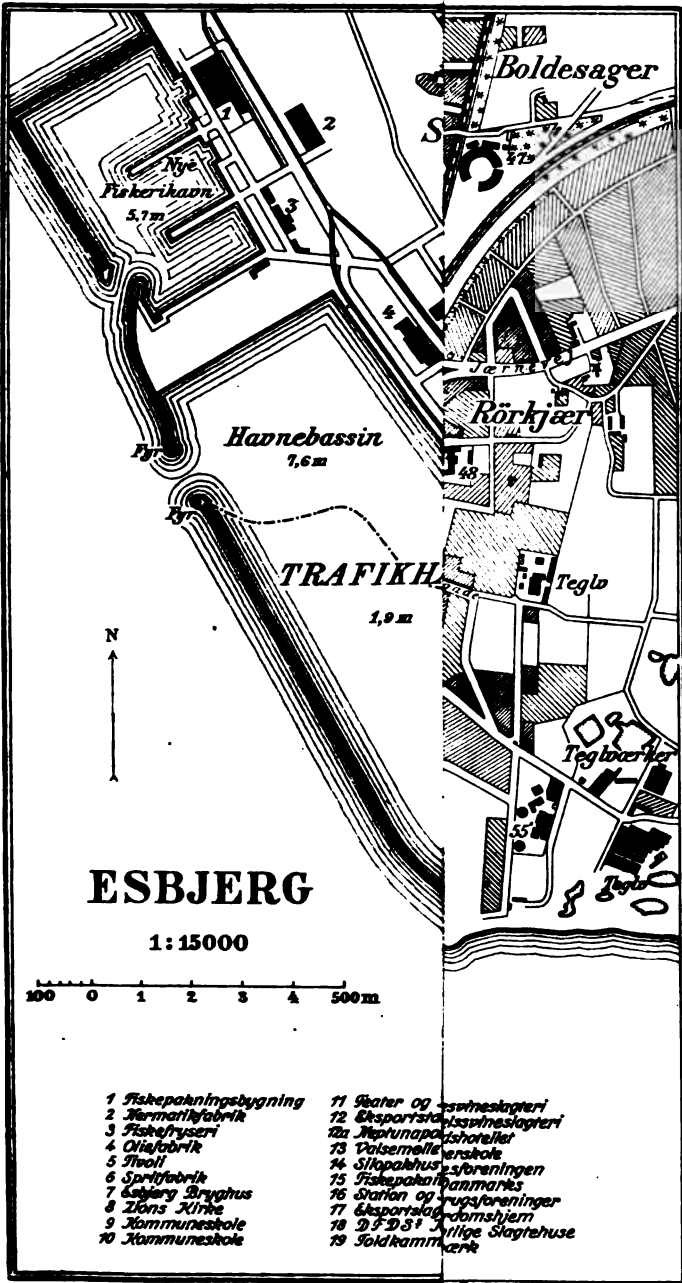
¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

	1918—19	1908—09	1908—99
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Amtsrepartitionsfonden:			
Indtægt.....	2186	1527	425
Fonden ejede.....	1987	1079	683
— skyldte.....	2343	1035	543
Amtsfattiggassen:			
Indtægt.....	10	13	11
Kassen ejede.....	13	13	13
— skyldte.....	»	»	»
Amtsskolefonden:			
Indtægt.....	745	383	—
Fonden ejede.....	58	42	—
— skyldte.....	—	—	—
Sognekommunerne:			
Indtægt.....	5888	2004	1381
Kommunerne ejede.....	6743	3209	2787
— skyldte.....	5239	2174	1806

Svend Rode.

Esbjerg. Dokporten og Dokhavnen.
(M. Lundbo fot.)

NOGLE ERHVERV

LANDBRUG

Ligesom de øvrige vestjydske Amter har dette Amt, som er Landets næststørste, Jorder af meget forskellig Bonitet, fra ret gode lermuldede Jorder i Ribe og Andst Herreder til meget skarpt sandede Hedejorder i Slaugs Herred; i det førstnævnte Herred gaar der saaledes i Gennemsnit 19,8 Tdr. Ld. paa 1 Td. Hartkorn, og i det sidste 142,2 Td. Ld. pr. Td. Hartkorn; Gennemsnittet for Amtet bliver 42,5 Td. pr. Td. Hartkorn, kun Ringkøbing Amt har en lavere Skyldsætning. Foruden en Del daarlige Hedestrækninger har Amtet et ikke ringe Klitareal, bl. a. ikke mindst paa Fanø, til Gengæld findes i dette Amt mange og gode Engstrækninger, det har i det hele det forholdsmæssige bedste Engareal, der er en stor Støtte for Landbruget, og i mange Egne udgør Højbjergningen en meget væsentlig Del af den samlede Afgrøde, og særlig i tørre Somre er det Landmændenes Haab og Støtte.

Ogsaa dette Amt har gennemgaaet store Forandringer i den sidste Menneskealder, store Opdyknings- og Kultiveringsarbejder er bleven fuldført, og det samlede Ager- og Engareal er bleven forøget med over 100,000 Tdr. Ld.; der er ogsaa gjort et godt Arbejde for Anlæg af Planlager paa Hederne og i Klitterne, og der er plantet mange Læbælter og anlagt gode Haver ved de fleste Landejendomme — takket være Landboforeningernes Interesse for disse to Forhold —, dette har givet Egnen et venligere Udseende og afbødet de tørrende Vindes skadelige Virkninger; af de vestjydske Amter har Ribe Amt det gunstigste Klima for Vegetationen, med lidt færre Frostnætter end f. Eks. Viborg Amt i Foraaret og den første Sommertid, det er maaske ogsaa noget af den Grund, at Boghvededyrkningen i gamle Dage dør var saa stærkt udbredt, i Kobbølbruget kom det som første Afgrøde i Omdriften og blev senere anvendt til Brydning af de langstraæde Afgrøders Række, ogsaa i det gamle Alsadsbrug, som har været brugt i Ribe Amt i en senere Tid end det har været kendt i de øvrige vestjydske Amter, har denne Plante været anvendt, og endnu den Dag i Dag har dette Amt langt det største Boghvedeareal. Ellers er det ogsaa i dette Amt Rodfrugtarealerne, der i de senere Aar har skabt mest Interesse.

Det er her som i det øvrige Vestjylland de gode Konjunkturer for Husdyrbruget, som har været Løftestangen for Landbruget og da ikke mindst Kvægavlen, ogsaa i gamle Dage var denne Avl Genstand for megen Opmærksomhed, om dette Forhold hedder det i gamle Skrif-

ter: „Ribe Amt er derfor, naar der er Tale om Kvægracer, et Forvirringens Land, og ikke i nogen anden Egn af Jylland træffer man paa noget lignende; men derfor tør jeg ikke paastaa, at det Kvægbrug her drives ogsaa er Forvirring; thi Indtægt har man i hvert Fald forstaaet at bringe ud deraf.“ Det maa ogsaa tilstaaes, at man i denne Egn ikke har været bange for at prøve nye Kvægracer og bruge dem til Krydsning med de hjemlige, og af og til har det set ud, som om Krydsningen i ikke ringe Grad skadede Kvægbruget; det har særlig været Racer af Fedetypen, man har prøvet sig frem med, og Blandinger af alle Farver har man truffet paa Markerne. I de senere Aartier, siden Mejeribruget fik sine varme Talsmænd her i Landet, og man blev klar over Vanskelighederne ved at kunne forene god Kødproduktion og god Mælkeproduktion i samme Individ, er man mere slaaet ind paa at holde Linierne rene, selv om det kniber for mange af dette Amts Beboere at anerkende denne Teori i Praksis.

Kærligheden til Produktion af Kødkvæg hænger vel nok sammen med, at de gamle Handelsveje gik gennem dette Amt, og Købstaden Ribe spillede en stor Rolle i gamle Dage for Handelsomsætningen, tillige Amtets nære Forbindelse med Marskegnene, og at Amtet gennem Tiderne har haft gode Græsgange, og Kærligheden holder sig endnu, det fremgaar saaledes af Kreaturtællingen fra 1914, at 60 pCt. af Bedækningsstyrene i dette Amt hørte til Korthornsracen, og 28 pCt. til den røde danske Mælkerace, og siden dette Aar har Korthornet bredt sig, takket være Krigstidens gode Vilkaar for Fedekvæg.

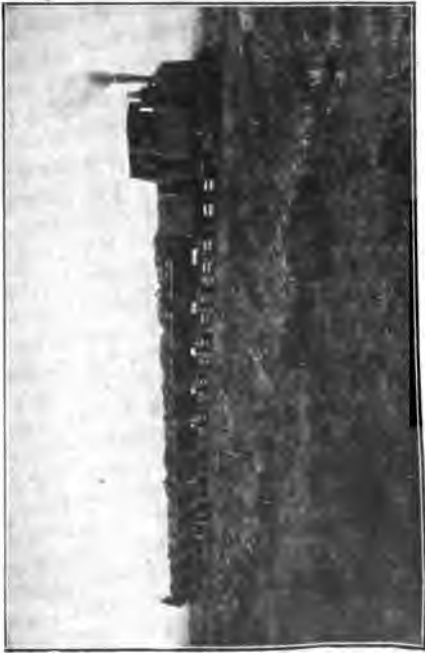
Ogsaa Svinebestanden var i gamle Dage paavirket af Marskegnene, idet disse Egnes store og grove Svin blev en hel Del benyttet bl. a. i Ribeegnen; det var Svinefedningen man holdt sig til, medens man overlod Tillæget af Smaagrisene til de østjydske Skovegne, hvorfra man om Foraaret hentede Maanedsgrisene, der blev født Sommeren over med Græs, Mælk og Valle etc. for saa at kærnefødes om Efteraaret og slagtes til Julen, en Del blev ogsaa fodret Vinteren over og først slagtet næste Efteraar, saa blev Flæskesiderne større og kunde lettere afsættes sydpaa. Da „Holstedbrosvinet“ — se under Ringkøbing Amt — kom frem, var Ribe Amts Landmænd straks til rede for at være med i Arbejdet for dets Udbredelse. Hvad angaar Hesteavl, da har denne aldrig staaet ret højt i dette Amt, maaske kommer det af, at man gennem Interessen for Fedekvæg og den dermed følgende megen Markedshandel noget er bleven sløvet overfor Lysten til at tage et Forædlingsarbejde op til Forbedring af Racerne, dog er Hestematerialet i den senere Tid bleven en Del forbedret.

Grindsted Mergelbane. Mergelgrave ved Stilbjerg.
(Fot.)

Bygning af Marskdiget mellem Kongeaa og Darum.
(Axel Jessen fot.)

Grindsted Mergelbane.

Mergelkørsel paa transportabelt Spor.

(Hedeselskabets Samling.)

Udsigt over Torsslund Plantage i Opvækst.
(Hedeselskabets Samling.)

Det er nævnt, at Krigsperioden har været gunstig for de af Landets Egne, som har været indstillet paa Kvægfedning, og skal det vise sig, hvad der af mange bliver spaaet, at denne Produktionsretning i hvert Fald i en kortere eller længere Tid vil blive begunstiget af Markedet, da vil Ribe Amt have de bedste Betingelser for at drage de største økonomiske Fordele deraf.

Niels Siggaard.

SKOVBRUG

Ribe Amt har et Skovareal paa 26606 ha og en Skovprocent paa 8,7. Der findes nogle smaa Løvskov, saaledes ved Stamhuset Nørholm og ved Skovlyst i Nærheden af Brørup, men Skovene er ellers Naaletræplantager. Fra Ringkøbing Fjord ligger i Retning mod Syd en Række store Klitplantager, nemlig: Nyminde, Blaabjerg, Kærgaard, Vrøgum, Skjødstrup-Aal, Vejrs, Bordrup, Oxby og Fanø med en samlet Størrelse af 9119 ha. Nord for Holsted ligger en hel Samling af store Hedeplantager, saaledes: Stilde (256 ha), Klelund (1765 ha), der ejes af Grevskabet Bregentved, Hovborg (375 ha), Høllund-Søgaard (444 ha), Baldersbæk (668 ha) og Fromsejr (570 ha). Varde Kommune ejer to Plantager paa tilsammen 825 ha, medens Hedeselskabet ejer Grindsted Plantage. Det pragtfulde Grimstrup Egekrat er desværre under Omdannelse til Naaletræplantage. En stor Mængde mindre Hedeplantager ligger spredt over hele Amtet.

Johs. Helms.

FISKERI OG REDNINGSVÆSEN

Esbjerg Fiskerihavn, der ligesom Handelshavnen gentagende Gange er blevet udvidet, har lige fra den blev anlagt været det vigtigste Støttepunkt for Fiskeriet fra Jyllands Vestkyst. Efterhaanden som Fiskefartøjerne gik over til at anvende Motorkraft i Stedet for Sejlkraft og samtidig blev større og mere søgaaende, tiltog Esbjergs Betydning som Centrum for et stort Kutterfiskeri, der drives ikke blot af Byens egne Fartøjer, men tillige af adskillige Kuttere, hjemmehørende paa andre Pladser. Det er særlig Kuller- og Rødspættefiskeriet — der nu begge drives hovedsagelig med Snurrevaad — som har Betydning, og for Eksporten til England og navnlig til Tyskland er Esbjerg vor vigtigste Fiskehandelsplads. Efter den i Fiskeri-Beretningen anførte Statistik udgjorde det samlede Aarsudbytte af Fiskeriet i 1919 noget over 21 Millioner kg (21,072,357) til en Værdi af ca. 9 Millioner Kroner (9,066,566 Kr.). Værdien af den i Esbjerg hjemmehørende Fiskerflaade udgjorde samme Aar — medregnet Redskaber og Liner — henved 9 Millioner Kroner (8,859,000 Kr.). Forøvrigt har Fiskeristatistikken for Esbjergs som for andre større Fiskepladsers Vedkommende under Verdenskrigen og i Aarene efter denne været underkastet betydelige Svingninger, og navnlig har Eksportforholdene til Tyskland efter Krigen været stærkt lammede af den lave Markkurs og de høje Fragtpriser. For Tiden er Udsigterne for det søgaaende Fiskeri i det hele i høj Grad usikre og alt andet end lyse.

Af *Redningsstationer* findes der i Ribe Amt 10, hvoraf 1 paa Manø, 2 paa Fanø og de øvrige paa Kyststrækningen fra Esbjerg og Skallingen til Nymindegab. Foruden det store Fyr ved Blaavandshuk findes et mindre paa Skallingens Sydspids.

J. O. Bøving Petersen.

Fra Fanø Strand.
(Chr. Bertelsen fot.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF OBERSTLØJTNANT M. J. DARRE

MED BIDRAG AF MAG. CHR. AXEL JENSEN, MUSÆUMSINSPEKTØR
HANS KJÆR OG ARKIVSEKRETÆR S. NYGÅRD

V. HORNE HERRED

Lønne Sg. (507 Indb.). Henne-Lønne Komm. Anneks til Henne. *Lønne K.*, ombygget 1904. Byer: *Nymindegab* (92 Indb., Kbm., Kro, Redningsst., Dæmning til Holmsland Klit, Statstlfst.), *Vesterlund** (Sk., Kro), *Kragelund*, *Lønne*, *Lønneslak** (Sk., Kbm., Statstlfst.), *Lønnehede*. Mod N. *Gjødel Bjerge* (21 m). Megen Plantage (*Nyminde*). En Del Eng og Mose, især m. N. Ø. Sognet begrænses m. V. af *Nymindestrømmen* og dens Forlængelse m. S., mod N. af *Gjødelen Kanal*, der nu er fortsat gennem Holmslands Klit. — *Forh. M.*: Ingen Mindesmærker; var i Oldtiden ubeboet.

Henne Sg. (1021 Indb.). Henne-Lønne Komm. Byer: *Kirkeby* (Henne K., smukt Kirkeinteriør m. gammelt Inventar, 3 Altertavler fra senkatolsk Tid, Pg., Sk.), *Henne* (Redningsst., Statstlfst.), *Hovstrup* (Kbm., Savml., Statstlfst.), *Klinting* (Sk.), *Hennebjerg*, *Stavrø* (Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Ml.), *Fidde**, *Henne Stationsby* (99 Indb., Kbm., Gæstg., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Dyreby* (Sk.), *Filse Gde. Blaabjerg* Plantage m. N. m. *Blaabjerg* (25 m) og enkelte andre. Mod V. *Grønmark Bjerg* (24 m), *Brombjerg* (26 m). Megen Hede, især m. V., Flyvesand m. V. Mod S. *Fil Sø*. En Del Eng og Mose m. Ø. og S. Sognet begrænses m. V. af *Vesterhavet*. — Gaarde: *Hennegaard* (Hg., tilhørte allerede 1145 Ribe Bispestol og kom ved Reformationen til Kronen, som 1544 solgte den; Godset solgtes i 1790erne; Gaarden blev stærkt udparcelleret 1803 og i dette Aarh.). *Henne-Møllegaard*. — *Forh. M.*: Op mod 130 Høje, ingen i vestre Del; 13, deraf „Tinghøje“ ved Dyreby og Fidde fredlyste. — Anneks Lønne.

N. Nebel Sg. (1019 Indb.). N. Nebel-Lydum Komm. Byer: *N. Nebel* (477 Indb., K., karakteristisk Kirkeinventar, Pg., Sk., Miss.-hus, 2 Læger, Dyr-læge, Ap., Spk., Varde Bank, Kbm., Afholdshot., Kro, Elektv., And.-Mejeri, Dampuldspinderi, Trikotagefab., Ølbryggeri, Farveri, Teglbænderi, Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Nebel*, *Bolkjær**, *Sædding**, *Hundhale**, *Kolle**. Megen Eng og Mose. — Gaarde: *Sædding Storgaard* ejedes i længere Tid af den 1455 adlede Slægt Barfod. — *Forh. M.*: Meget faa. — Anneks: Lydum.

Lydum Sg. (444 Indb.). N. Nebel-Lydum Komm. Anneks til N. Nebel. Byer: *Lydum* (K., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Kro, Vml., Brsml., Tlfst.), *Rærup**. Mod Ø. nogle Plantager. En Del Eng og Mose. Sognet er efter Areal (1336 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Lydumgaard* (Hg., der kendes fra Beg. af det 15. Aarh.; Godset solgtes 1773; Gaarden blev udparcelleret stærkt 1799 og oftere). — *Forh. M.*: En Langhøj, ca. 55 m l., samt 2 Høje i Lydum Pl. fredl. (af ca. 50).

Kvong Sg. (605 Indb.). Kvong Komm. Byer: *Kvong* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Fls.-Mejeri, Brsml., Tlfst.), *Hallum* (Sk., Kbm., Ml.), *Aasted** (Sk.,

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind. — Indb.-Antallet er efter Folketællingen 1921.

Kro, Ml.); *Kvorup**, *Lyne Husted** (Tglv.). Mod N. Ø. *Starbæk Vml.* En Del Hede, Eng og Mose. — Gaarde: *Kammergaard*, *Kovang*. — *Forh. M.*: Af. ca. 110 Høje er 4, deraf 2 „Faldhøje“ fredl. ved Hallum, 2 Langhøje og 4 Rundhøje, deraf „Tophøj“ og „Rishøj“ ved Kvong, 3 ved Kvorup. — Anneks: Lyne.

L u n d e S g. (1059 Indb.). Lunde Komm. Byer: *Lunde* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Skjedsbøl**, *Dybvad Gde**, *Frøstrup** (Sk., Ml.), *Ø. Debel**, *Husted**, *Lundtang* (Pg.), *Lundager**, *Kastkjer**, *Søndertarp*, *Nørretarp*, *Høllø**. Megen Hede, Eng og Mose. Mod S. Ø. *Frøstrup* Plantage m. fl. Nogle Smaaplantager. — Gaarde: *Frøstrup* (Hg., ejedes sidst i 15. Aarh. og derefter af Fam. Stygge; næsten alt Godset solgtes 1767 ff.: Gaarden blev stærkt udparcelleret 1798), *Langvig*. — Anneks: *Ovtrup*.

O v t r u p S g. (1191 Indb.). Ovtrup Komm. Anneks til Lunde. Byer: *Ovtrup* (233 Indb., K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Rottarp**, *Vittarp* (Sk.), *Bækhus**, *V. Debel**, *Allerslev**, *Løftgde**, *Torbøl**, *Dejrup**, *Skyhede**. Megen Hede, Eng og Mose. En Del Smaaplantager. — Gaarde: *Søvig* (Hg., oprettet 1639 af Chrstfr. Hvas; Godset solgtes næsten alt 1783; Gaarden blev stærkt udparcelleret 1798), *Nybro*. — *Forh. M.*: Ca. 140 Oldtidsminder; 2 Høje fredl. ved *Rottarp*.

A a l S g. (1683 Indb.). Aal Komm. *Aal K.*, anselig, i romansk Stil, af Granitkvadre fornedet, Tuf foroven, interessante romanske Kalkmalerialer. Pg. Miss.-hus. Fors.-hus. Bolig f. Valgmenighedspræsten. *Hesselmed Hospital*. Byer: *Ox-bøl* (408 Indb., Sk., Rsk., Læge, Dyr læge, Den danske Andelsbank, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kroer, Farveri, Elektiv., Vandv., Jbst., Posteksp., Stats-tlfst., Tlfst.), *Markskjel**, *Sønderbøl**, *Broeng**, *Skjødstrup*, *Grærup* (Kbm., Fls.-Mejeri, Ml., Statstlfst.), *Børsmose* (Kapel, Sk., Statstlfst.), *Kjærgaard* (Statstlfst.), *Søhus**, *Troldholm** (Ml.), *V. Vrøgum**, *Ø. Vrøgum* (Sk., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Borre**. Mod Vest *Sølager Sø*, *Holmsø*, *Langsø* og *Musso*. Mere m. S. Ø. *Gaasesø*, *Faaresø*, *Præstesø* og *Bavnso*. *Kjærgaard* Plantage m. N. V. m. *Graamul Bjerg* (30 m), *Gammelager Bjerg* (16 m), *Gejlbjerg* (22 m) og *Ragebjerg* (24 m), en Del af *Vejrs* Plantage m. S. V., *Vrøgum* og *Ox-bøl* Plan-tager m. Ø. Megen Hede, især m. V., Klit og Flyvesand m. V. Megen Eng og Mose, især m. N. ved *Filsø* og m. S. Ø. ved *Ho Bugt*. Sognet begrænses m. V. af Vesterhavet. Det er baade efter Indb. Antal og efter Areal (9411 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Hesselmed* (Hg., der kendes fra o. 1500; Godset solgtes c. 1810; samtidig blev Gaarden udparcelleret), *Vigtøft*, *Fredtøft*. — *Forh. M.*: ca. 80 Høje, hvoraf 6 fredl., bl. a. „Rosenhøj“ og „Snorrehøj“ paa Præstegaardens Tilliggende. Paa *Borre Hede*, ved „Tinghøje“ er vel Herredstinget engang i uvis Fortid bleven holdt.

O k s b y ¹⁾ S g. (697 Indb.). Ho-Oksby Komm. Anneks til Ho. Byer: *Oksby*, der deler sig i *S. Oksby**, *Ø. Oksby*, *N. Oksby** og *Midtby* (Oksby K., ombygget 1891 i Stedet for en ældre K. med Straatag, Sk., And.-Mejeri, Ml., Statstlfst.), *Blaavand** (Sk., Kbm., Kro, Redningsstat., Radiotlgst., Statstlfst.), *Vandflod**, *Vejrs*, hvoraf Dele kaldes *N. Grandelag*, *Ø. Nordby* og *S. Grandelag* (Kalds-kapellan, Sk., Redningsstat., Statstlfst.), *Mosevraa** (Filial K., Sk.), *Bordrup** (Kro). Mod S. V. *Blaavandshuk* m. Fyr, Redningsstat. og Tlgst. Mod N. Ø. *Kirkebjerge* (18 m). Megen Hede, Klit og Flyvesand. En Del Eng og Mose. Mod N. V. *Vejrs* Plantage, m. Ø. *Mosevraa* Plantage, en Del af *Bordrup* og

¹⁾ eller Oxy.

Oksby Plantager. Mod V. Tingbjerg (13 m) samt Ringbjerge og Hornsbjerge m. Højder indtil 22 m. Sognet begrænses m. V. og S. af Vesterhavet. — Forh. M.: Se Ho Sg.

Ho Sg. (291 Indb.). Ho-Oksby Komm. Byer: Ho (K., Pg., Sk., Kro, Ml., Statslfst.), Bredmose*. Hogaard And.-Mejeri. Mod V. Boldbjerge m. højeste Punkt 23 m. Mod S. Halvoen Skalling m. Benknolde (11 m), Højeknolde (12 m) og Svenskeknolde (13 m) m. V. Ved Svenskeknolde: Redningsstat. Helt m. S. et Fyr. Mod N. i Sognet Oksby Plantage. En Del Eng og Mose. En Del Hede og Flyvesand n. f. Skalling. Skalling bestaar af Klit og Flyvesand. Til Sognet hører Øen Langlidsbjerge i Hjerting Bugt. Sognet begrænses m. S. V. af Vesterhavet, m. S. af Graadyb og m. Ø. af Hjerting Bugt og Ho Bugt. Det er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Forh. M.: Sognet har som Oksby Sogn ingen Oldtidsminder og der kendes ingen Fund. Hvis ikke alt er dækket af Flyvesandet, var dette Terræn i Oldtiden ubeboet. — Anneks: Oksby.

Billum Sg. (740 Indb.). Janderup-Billum Komm. Anneks til Janderup. Byer: Billum (Stationsbyen 105 Indb., K. af Tufsten, i romansk Stil, Sk., Fors.hus, Kro, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml., Jbst., Posteksp., Statslfst., Tlfst.), Hannevang, Tarp, Kjæst (Ml.). Mod S. And.-Mejeri (Burdg.) og Terphage Færg. Sognet begrænses m. S. af Ho Bugt og Varde Aa. Megen Eng og Mose, især m. S. — Gaard: Billumkær. Hannevang var i 18. Aarh. en Avlsg. under Søvig. — Forh. M.: I Oldtiden svagt bebygget.

Janderup¹⁾ Sg. (1092 Indb.). Janderup-Billum Komm. Byer: Janderup (K., Pg., Sk., Fors.hus, And.-Mejeri, Kro, Ml., Ladeplads, Færgested, Jbst., Posteksp., Tlfst.), Hyllerslev (Sk., Jbst., Posteksp.), N. Hebo*, Kjærup (Sk., Miss.hus, Ml.), Jegum*. Mod Ø. Grydvad Vml. Sognet begrænses m. S. af Varde Aa. En Del Hede m. N. Megen Eng og Mose, især m. S. Mod Ø. nogle Plantager. — Gaard: St. Hebo (Avlsg., forhen med en Del Gode; bl. Ejerne har været Digterinden Lisbet Pedersdatter Hebo, † 1703). I Sognet har ligget den lille Hg. Jegumgaard. — Voldstedet Elkjærhøj i Hyllerslev Enge nu fredlyst. — Forh. M.: 120 Høje; 3 fredlyste. — Anneks: Billum.

Varde Landsogn (588 Indb.). Varde Landsogns Komm. I gejstlig Henseende under Varde. Sognet bestaar af en vestlig og en østlig Del. Den vestlige Del: By: Orten* (Sk., Tlfst.). Mod N. Orten Plantage m. Kjærhøj (47 m). Megen Hede. En Del Eng og Mose. Den østlige Del: Byer: Sækbæk* (en Del i Thorstrup og Horne Sogne, Sk., Kro), Mejls (Sk., Tlfst.), Blaksmark* (Fors.hus, Kro, Tglv.), Frisvad (Vml.), Gellerup (Sk.). Flere anelige Plantager. En Del Hede, Eng og Mose. — Gaarde: Lunderup (Hg., der fra 1718 har haft Ejer fælles med Nørholm, Ø. Horne Hrd.; Godset solgtes i forr. Aarhs. sidste Halvdel), Rosengård, Gellerupholm. — Forh. M.: Af ca. 130 Høje fra Oldtiden er fredlyst 4 ved Orten, 3 ved Lunderup, samt ved Mejls en lille Jættestue, helt afdækket.

Ø. HORNE HERRED

Torstrup²⁾ Sg. (917 Indb.). Torstrup-Horne Komm. Torstrup K. Pg. Byer: Sig (233 Indb., Sk., And.-Mejeri, Kro, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), Tastrup (Sk.), Tange, Vagtborg*, Sækbæk* (se Varde Landsogn, V. Horne Herred), Ovenbøl*, Firhøje*, Olling*, Yderik (Sk., Tlfst.). Mod N. Linding

¹⁾ eller Jandrup. ²⁾ eller Thorstrup.

Vml. Mod Ø. Vml. (*Nørholm*). En Del Eng og Mose. Mod Ø. en Skov og en større Plantage. — Gaarde: *Nørholm* (Hg., opført i sidste Halvdel af 14. Aarh., tilhørte bl. a. Fam. Lange, Strangesen, Vind og Lassen; 1790 oprettedes Stamhuset N. for Fam. Rosenørn-Teilman; Godset solgtes i forr. Aarhs. sidste Halvdel), *Lindinggaard*. Paa Knubholm i Varde Aa ligger Voldstedet *Kalsgaard*. — *Forh. M.*: Ca. 100 Høje; 12, deraf 11 under *Nørholm*, er fredsløst. — Anneks: *Horne*.

Horne Sg. (1382 Indb.). Torstrup-Horne Komm. Anneks til Torstrup. Byer: *Horne* (K., Sk., Kbm., Kro, Ml., Tlfst.), *Hornelund* (And-Mejeri), *Rotbøl**, *Stundsig** (Sk.), *Sækbæk* (se Varde Landsogn), *Stavskjær**, *Fruerlund**, *Hindsig* (Fattiggd.), *Transbøl**, *Gunderup**, *Malle** (Sk.), *Bjalderup** (Kbm., Ml.), *Bovnum** (Sk.), *Lervad**, *Asp*, *Dejgaard**, *Bjergmose* (Fors.-hus, Ml.), *Moesgaard** (Miss.-hus), And-Mejeri (*Aspgaard*). En Del Eng og Mose. Mod V. Malle Plantage og Smaaplantager. — *Forh. M.*: Ca. 190 Høje, deraf mange i 2 lange Rækker, der skilles ved Mosedrag og betegner gl. Færdselsveje. 10 fredede. To prægtige Guldsmykker med Filigran, fra Oldtidens Slutn., er fundne ved *Hornelund*.

Ølgod Sg. (3656 Indb.). Ølgod Komm. Byer: *Ølgod* (1311 Indb., K., anselig. smuk Allertavle fra 1596. Pg., Kapellanbolig. Sk., Læge. Dyrlæge. Sagf., Ap., Spk., Varde Bank, Kbm., Haandv., Hott., Kro, Elektv., Vandv., Bogtrykkeri, Bryggeri, Farveri, Savskæreri, Uldspinderi, Kartoffelmelsfab., Tglvr., Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Havlund**, *Vallund** (Sk.), *Forsumho** (Sk.), *Vognslund**, *Grønfeld** (Sk.), *Harkes* (Tglv.), *Østbæk* (Miss.-hus, Fattiggd., Alderdomsasyll), *Egknud*, *List**, *Agersnap**, *Hejbøl* (Sk.), *Krusbjerg Hse.* (Sk., Kbm., Ml., Tlfst.), *Lindbjerg** (Fls.-Mejeri, Ml.), *Grønlund**, *Thorlund** (Sk.), *Gammelgaard**, *Hjeding** (And-Mejeri), *Vestkjær** (Sk.), *Mejlvang**. Mod N. V. *Skjærbæk* Vml. Mod Ø. Filial-K. paa *Bejsnap* Mark. Megen Hede, Eng og Mose. Flere større og mindre Plantager. Sognet er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Lindbjerggaard* (Hg., nævnt 1527, tilhørte bl. a. Fam. Kaas og Juel; Godsets Salg begyndte vist før 1780; Gaarden blev udparcelleret stærkt 1794 og 1797 samt 1876), *Hungerbjerg*, *Hedeager*, *Katrinelund*, *Bejsnap*, *St.* og *L. Hejbøl*. — *Forh. M.*: Ca. 140 Høje, delvis i Rækker, der fortsættes i *Horne* S. og betegner Færdselsveje. 12 fredede, deraf 4 „Thinghøje“ med omliggende Terræn, ca. 2 ha paa *Vestkjær Hede*. — Anneks: *Strelluf*.

Tistrup Sg. (1842 Indb.). Hodde Tistrup Komm. Anneks til Hodde. Byer: *Tistrup* (618 Indb., K., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Varde Bank, Spk., Højskolehot., Kro, Alderdomshjem, And-Mejeri, Elektv., Benmølle, Cementvarefab., Maskinfab., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Snorup**, *Agerkrog**, *Hetoft**, *Gjødsvang** (Sk.), *Gaarde** (Kbm., And-Mejeri, Kro, Jbhpl., Tlfst.), *Hesselho* (Tglv.), *Hav** (Sk., Ml.), *Galtho**, *Bredho** (Sk.), *Tønning**, *Krarup*. En Del Eng og Mose. Nogen Skov og Plantage m. S. — Gaarde: *Agerkrog* (Hg., tilhørte fra o. 1550 bl. a. Fam. Krag, Skade og Vind; 1778 fik den komplet Gods; faa Aar efter var den lille Gaard besat med 3 Bønder), *Agentoft*, *Ure*, *Gejlgaard*, *Løvborg*, *Feld*. — *Forh. M.*: 2 Høje fredlyste (ved *Agerkrog*), af ialt op mod 100 kendte.

Hodde Sg. (512 Indb.). Hodde-Tistrup Komm. Byer: *Hodde* (K., Pg., Sk., And-Mejeri, Kro, Brsml., Tlfst.), *Hessel* (Sk.), *Hoddeskov** (Sk.), *Hulvig**. En Del Hede, Eng og Mose. Nogen Skov m. N. Ø. En Del Smaaplantager. Sognet

Hesselmed (Vester Horne Herred).

Sneumgaard (Skads Herred).

Endrupholm (Skads Herred).

Nørholm (Øster Horne Herred).

Lustrupholm. Ribe Sct. Kathrine Sogn.

Gjellerupholm. Varde Landsogn.

RIBE AMT

Østerbygaard (Anst Herred).

Vamdrupgaard (Anst Herred).

Estrup (Malt Herred).

Bramminge (Gørding Herred).

Sønderskov (Malt Herred).

Ribe Kærgaard (Gørding Herred).

er baade efter Indbyggerantal og efter Areal (2535 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: Af op mod 80 Høje er 9, deraf 5 ved Hulvig, fredlyste. — Anneks: Tistrup.

A n s a g e r S g. (3085 Indb.). Ansager Komm. Byer: *Ansager* (568 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Læge, Dyrslæge, Kbm., Kro, And.-Mejeri, Vml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Kvie* (Sk., Spk.), *Kviehede* * (Sk.), *Aalling, Lund* *, *Skovlund* (Filial-K., Kaldskapellan, Sk., Kbm., And.-Mejeri, Tlfst.), *Lærkeholt**, *Lavborg, Stenderup* (Filial-K., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Tlfst.), *Krogager* (*Afholdshot.*, Kbm., Jbst., Posteksp., Tlfst.). Mod N. V. *Mølby* Jbst. og Posteksp., *Tyndkjær* Jbhpl., *Aalling Sø, Ringbjerg* (29 m), *Faarholt Bjerge* (31 m) og *Kvie Sø*. En Del Eng og Mose. Megen Hede. Mod S. V. *Ansager* Plantage. Flere Smaaplantager. Sognet er efter Areal (9909 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Gejlgaard, Tiphede, Rotvig, Mølby, Udegaard, Holtgaard, Rødsand, Mølgaard*.

SKADS HERRED

Ø s e S g. (1461 Indb.), Øse-Næsbjerg Komm. Byer: *Øse* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kro, Jbhpl.), *L. Øse* (Ml.), *Hostrup* (Sk.), *Haltrup* (Tglv.), *Bolhede* *, *Heager, Helle* *, *Vesterbæk* * (Sk.), *Skamstrup* *, *Oved* *, *Nordenskov** (Kbm., And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlfst.). Mod Ø. *Gravlund* Jbst. og Posteksp. En Del Eng, Hede og Mose. En Del Skov og Plantage. — Gaard: *Gravlund*. *Vesterbæk* har været en Hg., der nævnes c. 1400 og synes nedlagt i Beg. af 17. Aarh. *Haltrup* har ligeledes været en Hg., oprettet kort eft. 1580, og vistnok nedlagt i Beg. af 18. Aarh. I Varde Aa har ligget en Borg *Kalsgaard*, vist nedbrudt af Dronning Margrete. — *Forh. M.*: Af ca. 175 arkæologiske Punkter i Sognet, næsten alt Rundhøje, er 10 fredlyste i Solbakke Plantage, 3 ved Helle. — Anneks: Næsbjerg.

N æ s b j e r g S g. (627 Indb.). Øse-Næsbjerg Komm. Anneks til Øse. Byer: *Næsbjerg* (K., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Kro, Ml., Jbst. og Posteksp., Tlfst.), *Skonager, Agervig* *, *Biltoft, Vestervang* *. Mod S. Ø. *Møgelbjerg* (41 m). En Del Skov og Plantage. En Del Hede, Eng og Mose. — *Forh. M.*: Af ca. 180 Høje er 5 i Gruppe i Biltoft Plantage fredlyste. Ved Næsbjerg er undersøgt en større Gravplads fra Folkevandringstiden. Ved Skonager er et Fund fra efterromersk Tid, 7 store, 6 mindre Brakteater. Fr. af en stor, orn. Bøjlenaal.

A l s l e v S g. (591 Indb.). Alslev-Hostrup Komm. Byer: *Alslev* (K., dens vestre Del af Tuf, Pg., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Tlfst.), *Toftnæs, Vibeke, Torrup* (Sk., Fattiggd.). Mod S. Ø. *Alslev Vml.* En Del Hede, Eng og Mose. Mod N. Ø. en Del af *Varde søndre Plantage*. — Gaarde: *Visselbjerg* (Hg., tilhørte Ribe Bispestol, tilfaldt ved Reformationen Kronen; siden 1567 i skiftende privat Eje; næsten alt Godset var solgt 1770; Gaarden blev stærkt udparcellet 1771), *Damsmark*. — *Forh. M.*: Ca. 80 Høje kendes; 4 fredlyste. Ved Alslev nævnes en Helligkilde, ved Alslev Mølle St. Pholmers (Folmers), til endnu, forud med Helgenbillede og Kors. — Anneks: Hostrup.

H o s t r u p S g. (439 Indb.). Alslev-Hostrup Komm. Anneks til Alslev. Byer: *Hostrup* (K., delvis af Tuf, Sk., Fors.-hus), *Kokspang* (Sk., Kbm., Ml., Tlfst.), *Kravense, Myrtue**, *Marebæk, Sønderhede**, *Sælborg* (Sk.). Mod N. V. *Terphage* Færge. Mod Ø. *Sadbjerg Kro*. Mod S. *Bolbjerg* (23 m) og *Orrehøj* (32 m). Nogen Eng og Mose m. N. Megen Hede. Flere anselige Plantager. Sognet be-

grænses m. V. af Ho Bugt. Det er efter Indb.-Antal det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: Ca. 100 Høje, fredlyst er 28, deraf 21 mindre Høje i Gruppe ved Kokspang.

V. N e b e l S g. (543 Indb.). Bryndum-V. Nebel Komm. Anneks til Bryndum. Byer: *V Nebel* (K., Sk., And.-Mejeri), *Lifstrup*, *Øllufvad* (Sk., Kro, Vml.), *Skjærbæk**, *Søhale**, *Hygum*. En Del Hede, Eng og Mose. — Gaarde: *Øllufgaard* (Hg., oprettet kort eft. 1583; det ikke betydelige Gods var solgt 1789; Gaarden udparcelleredes 1791 og 1795 og solgtes 1910 til videre Udstykning), *Foldgaard*. — *Forh. M.*: Sognet hører til de i Oldtiden svagere beboede; kun 50 Høje kendes; 3 fredlyste, deraf den anselige „Amhøj“ og 2 under Schæfergaard.

B r y n d u m ¹⁾ S g. (1216 Indb.). Bryndum-V. Nebel Komm. Byer: *Bryndum* (K., anselig, sentromansk, ejendommeligt Kor, Kalkmalerier fra ca. 1350, Pg., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Tlfst.), *Forum* (Sk., Tlfst.), *Forumlund**, *Astrup**, *Balle* (Ml.), *Bryndumdam**, *Tarp* (Kro), *Gjesing** (Sk., Fors.-hus, Spk.), *Kjærsing**. Mod S. V. *Spangsbjerg Ml.* med Kartoffelmelsfabr. En Del Hede, Eng og Mose. Mod S. V. en større Plantage. — *Forh. M.*: Sognet har været meget rigt paa Mindesmærker fra Sten- og Bronzealderen; ca. 315 kendes. Kun 5 er fredlyste, deraf den anselige „Dødshøj“ og „Fasterhøj“, samt en større Høj paa Kirkegaarden. Paa Døbefonten staar i Runer Navnet Isli (ca. 1175—1200). — Anneks: V. Nebel.

G u l d a g e r S g. (1428 Indb.). Guldager Komm. Byer: *Guldager* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Vml., Ml., Tlfst.), *Guldager Stationsby* (Kbm., Gæstg., Jbst., Posteksp., Tlgst., Statstlfst.), *Ravnshøj*, *Sæden* (Sk., Ml.), *Fovrfeld* (Fattiggd. m. Alderdomshjem), *Hjerting* (428 Indb., Sk., Kbm., Haandv., Spk., Badehotel, Kro, 2 Stiftelser f. Sømænd eller deres Enker, Fiskeeksport, Strandkontrolsted, Brsml., Statstlfst., Tlfst.), *Tobøl*. Kystsankatorium f. Drønge. Mod S. 2 Fyr. En Del Hede, Eng og Mose. En større Plantage m. N. Sognet begrænses m. S. V. af Hjerting Bugt. — Gaarde: *Sønderris* (har været en Hg., hvis Frihed blev opsagt 1688; Gaarden er i dette Aarh. blevet udparcelleret), *Sønderris-Nygaard*, *Bovbjerg*. — *Forh. M.*: Rigt beboet i Oldtiden; ca. 250 Høje, 25 fredlyste, deraf 12 i Gruppe ved Tobøl.

N o r d b y S g. paa Fanø (2314 Indb.). Nordby Komm. By: *Nordby*, der fra N. til S. bestaar af følgende Dele: *Odden*, *Nørby*, *Byen* og *Rindby* (Odden og Nørby tilsammen 1916 Indb., K., ombygget 1786, før dette Aar ved den gamle søndre Kirkegaard, Pg., Skr., Navigationssk., Tekn. Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Tvangsarbejdsanstalt, Haandv.- og Industriforening, Læge, Ap., Kbm., Sagf., Spare- og Laanekasse, Landmandsbanken, Handelsbanken, Skibsrederi, Kgl. oktr. Søassurance Komp., Bogtrykkeri, kemisk Fab., Mineralvandsfab., And.-Mejeri, Skibsværft, Hott., Gasv., Vandv., Mlr., Redningsstat., Havn, Færgested, Toldsted, Posthus, Brsml. i „Byen“, Tlgst., Statstlfst., Tlfst.). Mod V. *Fanø Nordsebad* m. Kurhotel og Badehotellerne: Strandhotellet og Hotel Kongen af Danmark, Pensionater, Landmandsbanken, Kbm., Tlgst. Mod S. Ø. *Skraanbjerg* (14 m), *Klingerbjerg* (17 m). Mod S. *Præstbjerg* (16 m), *Annesdal Bjerg* (21 m). Megen Hede, Kliit og Flyvesand. En Del Eng og Mose. *Fanø Plantage*. — Ingen Oldtidsminder kendes.

S ø n d e r h ø S g. paa Fanø (624 Indb.). Sønderho Komm. By: *Sønderho* (624 Indb., K., ombygget 1782, Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Læge, Land-

¹⁾ eller Brøndum.

mandsbanken, Kbm., Afdeling af Fanø Nordsebad, Kro, And.-Mejeri, Bagerier, Savmølle, Pakvarefab., Ml., Strandkontrolsted, Toldsted, Redningsstat., Postk., Tlgt., Statstlfst.). *Esbjerg Feriehjem*. Mod S. *Mosdal Bjerg* (20 m). Mod N. *Fanø Plantage*. Megen Hede, Klit og Flyvesand. En Del Eng og Mose. Sognet er efter Areal (1759 ha) det mindste i Herredet. — Ingen Oldtidsminder kendes.

Jerne¹⁾ Sg. (3859 Indb.). *Jerne* Komm. Byer: *Jerne* (992 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Ml.), *Boldesager* (1134 Indb., Sk., Ølbryggeri), *Frederiksberg* (344 Indb.), alle 3 Byer Forstæder til *Esbjerg*, *Vognsbøl** (*Esbjerg Vandværk*), *Spangsbjerg* (Tuberkulose-Sanatorium, Læge), *Kvaglund**, *Uglvig**, *Novrup*, *Veldbæk* (Sk.), *Maade* (Tglv.), *Gammelby* (394 Indb., Sk., Tglv., Ml.). En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af Vesterhavet og er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Anneks: *Skads*.

Skads Sg. (843 Indb.). *Skads* Komm. Anneks til *Jerne*. Byer: *Skads* (K., Sk., Vml.), *Briksbøl** (Sk.), *Oksvang**, *Andrup* (Fors.-hus, Ml., Tlfst.), *Tude** (Kro), *Knude**, *Lunde** (Sk., Vml.), *Sadderup*, *Smørpyt*, *Solbjerg*. Mod N. V. *Mølhøj* (39 m). Megen Hede. En Del Eng og Mose. — *Oksvang* har været en Hg. — *Forh. M.*: Opr. ca. 200 Høje; fredlyst 14, deraf „Mølhøj“ ved *Andrup* og „Store Torshøj“, 6 m h., ved *Lunde*. Ved „Tinghøje“, nordligst, holdtes Ting under aaben Himmel til 1637.

Tjæreborg Sg. (1082 Indb.). *Sneum-Tjæreborg* Komm. Anneks til *Sneum*. Byer: *Tjæreborg* (304 Indb., K., Epitafium over Wenzel Rothkirch, † 1655, Sk., Fors.-hus, Kbm., Gæstg., Jbst., Posteksp., Tlgt., Tlfst.), *Tradsborg*, *Krogsgaardmark** (Sk.). Mod S. V. Vml. (*Krogsgaard*) og *Roborghus* Ladeplads m. Kbm., Kro og Toldassistentstat. En Del Hede, Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. Ø. af Vesterhavet. — Gaarde: *Krogsgaard* (Hg., der nævnes all. 1430; Godset solgtes ca. 1792 og s. A. blev Gaarden udparcelleret), *Tremgaard*. — *Forh. M.*: En Oldtidshøj ved *Tjæreborg*, af ca. 60 i Sognet, er fredlyst.

Sneum Sg. (780 Indb.). *Sneum-Tjæreborg* Komm. *Sneum* K., romansk. Byer: *Allerup* (Pg., Sk., Spk., Ml.), *Spøttrup**, *Opsneum* (Sk.), *Tømmerby* (Sk.), *Terpager*, en Del af *Bramminge* m. 136 Indb., se *Bramminge* Sg. i *Gjording* Herred. En Kro i Sognets Nordvesthjørne (*Posthuskroen*). Mod N. *Aalbæk* And.-Mejeri og *Aalbæk* Tlfst. Megen Eng og Mose m. V. Sognet støder m. S. V. til *Vesterhavet*. — Gaard: *Sneumgaard* (Hg., oprettet i Beg. af 17. Aarh.; Godset solgtes sidst i 18. Aarh.; Gaarden udparcelleredes 1829 og oftere). — Anneks: *Tjæreborg*.

Nykirke Sg. (676 Indb.). *V. Nykirke* Komm. Anneks til *Grimstrup*. *V. Nykirke* K. Byer: *Størsbøl** (Kro), *Nørrevong* og *Søndervong** (Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Gummesmark*, *Ravnø* (Fattiggd.), *Omme* (Sk.). Mod N. Ø. *Endrup* Vml. m. Kro og *Endrup* Tlfst. Mod S. ved Sognegrænsen *Aalbæk* Vml., And.-Mejeri og *Aalbæk* Tlfst. Megen Hede. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Endrupholm* (Hg., oprettet kort eft. 1580 af *Byen Endrup*; det meste Gods var solgt 1833; en Afbyggergaard er frasolgt, se nedenfor), *Haragergaard* (Afbyggergaard fra *Endrupholm*, frasolgt eft. 1862).

Grimstrup Sg. (1036 Indb.). *Grimstrup* Komm. Byer: *Grimstrup* (K., Pg., Sk., Spk., Kbm., Tlfst.), *Roust* (Sk., And.-Mejeri), *Rousthøje* (Sk.), *Knoldeflod** (Sk.). Mod N. V. *Roust* Vml. Mod S. *Grimstrup* Krat. Megen Hede. En

¹⁾ eller *Jærne*.

Fra Nordby.
(Chr. Bertelsen fot.)

Nordby Kirke.
(Chr. Bertelsen fot.)

Del Eng og Mose. Sognet har en Enklave m. Ø. I Enklaven Byen *Hjortkjær** (Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Cementstøberi, Maskinsnedkeri) og lidt Hede, Eng og Mose. — Gaarde: *Knurborg, Blaaholm*. — *Forh. M.*: Af ca. 100 Høje er 7 fredlyste, deraf en anselig Høj ved Hinkbøl. — Anneks: V. Nykirke.

A a r r e S g. (689 Indb.). Aarre Komm. Anneks til Faaborg. Byer: *Aarre* (Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Kro, Ml., Brsml., Statstlfst. Tlfst.), *Jyllerup** (Sk.), *Brøndumsager**, *Gunderup, Tranbjerg*. En Del Hede, Eng og Mose. Mod N. en Plantage. *Forh. M.*: Af ca. 130 Høje er fredl. „St. Stendyssehøj“, samt 4 ved *Gunderup*. En stor Plads med opr. ca. 1000 smaa Tuer, hver dækkende en Urnegrav fra førromersk Jernalder, er delvis undersøgt 1892.

F a a b o r g S g. (1734 Indb.). Faaborg Komm. Byer: *Faaborg* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Læge, Dyr læge, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Brsml., Statstlfst., Tlfst.), *Aalunde**, *Gjestlunde**, *Fuglsig**, *Slebsager** (Sk.), *Avtrup**, *Rodebæk**, *Agerbæk* (283 Indb., Sk., Kbm., Trælasthan del, Hot., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Debel, Vrenderup** (Sk., Tlfst.). Mod S. Ø. *Faaborg Vml.* Mod V. *Gravhøj* (47 m). Megen Hede, Eng og Mose. Mod N. *Vrenderup Plantage*. Mange Smaaplantager. Sognet er efter Areal (6367 ha) det største i Herredet. — *Forh. M.*: Ved *Slebsager 1*, under *Faaborg 5* fredl. Høje (af ca. 150). — Anneks: *Aarre*.

V. S t a r u p¹⁾ S g. (786 Indb.). V. Starup Komm. Anneks til Aastrup. Byer: *V. Starup* (K., Sk., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Tofterup* (147 Indb., Sk., Kbm., Afholdshot., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Vestterp**, *Skovsende**, *Hesselho** (Sk.), *Galstho**. Mod N. V. *Ha'dbjerg* (54 m), m. Ø. *Bavnehøj* (43 m) og *Staubjerg* (38 m). Megen Hede, Eng og Mose. 2 større og mange mindre Plantager. — *Forh. M.*: Af ca. 60 Høje er 2 ved *Vestterp* fredl. Ved Kirkegaarden nævnes 1638 „St. Syllatzes Kilde“.

SLAVGS HERRED

Grindsted S g. (3165 Indb.). Grindsted-Grene Komm. Byer: *Grindsted* (1724 Indb., K., Pg., Sk., Rsk., Tekn. Sk., Miss.-hus, Kredslæge, Amtssygehus, Læge, Epidemihus, Dyr læge, Ap., Skovrider ved Hedeselskabet, Spk., Den danske Andelsbank, Varde Bank, Sagfr., Kbm., Haandv., Hott., Politistat., And.-Mejeri, Elektv., Bogtrykkeri, Uldspinderier, Maskinsnedkeri, Savværker, Bagerier, Fabb. (Cementvarer, Klæde, Skotøj, Koste og Børster), Ml., Statsjbst., Privatjbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Sønderby**, *Horsbølmark**, *St. Modvigge** (*Loft Jbhpl.*), *Morsbøl** (Sk., Kbm.), *Jerrig**, *Eg** (Kro, Kbm., Vml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Urup**, *Dyvelsrække**, *Nollund** (Filial-K., Sk.), *Grindsteddal**, *Hinum** (Sk.), *Utoft**. Mod S. V. *Sortebjerg* (34 m). Mod V. Sk. og Miss.-hus (*Lamborg*). Megen Hede, Eng og Mose. Mod Ø. *Grindsted* og *Utoft* Plantager. Mange andre anselige Plantager. Sognet er baade efter Indb.-Antal og efter Areal (13315 ha) det største i Herredet. — *Urup* har været en Hg., der i det 15. Aarh. ejedes af Fam. Lange, senere længe af Fam. Norby og af Chr. Krabbe, der 1689 opsagde dens Frihed. — *Forh. M.*: Af ca. 100 Høje, utvivlsomt ganske overvejende fra Stenalderen, er 3 ved *Modvig* og 11 i Gruppe ved *Grindsted* fredlyst. — Anneks: *Grene*.

¹⁾ eller *Starup*.

Grene Sg. (952 Indb.). Grindsted-Grene Komm. Anneks til Grindsted. *Grene K. Byer: Grene**, *Krog** (Sk.), *S. Elkjær* (Fors.-hus), *Ankelbo** (Miss.-hus), *Billund* (Sk., Kbm., And.-Mejeri, Kro, Elektv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Plovslund*. Mod V. *Løvlund*, Jbst. m. Posteksp., *Løvlund Tlfst.*, endvidere Miss.-hus, Kbm. og *Løvlund Vml.* Mod N. *Simmelbjerg* (70 m) og *Ulubanker* (68 m). Mod Ø. *Østerby* Jbhpl. En Del Hede, Eng og Mose. Mod S. V. en Del af *Gytte- gaards* Plantage med *L. Raabjerg* (59 m) og *St. Raabjerg* (68 m). Nogle mindre Plantager. Sognet er baade efter Indb.-Antal og efter Areal (5570 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Plovslundgaard*, *Søndergaard*.

Hejnsvig Sg. (1782 Indb.). Hejnsvig Komm. Byer: *Hejnsvig* (335 Indb., K., Pg., Sk., Den danske Andelsbank, Kbm., And.-Mejeri, Vandv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Trøllund**, *Gilbjerg** (Sk., Jbhpl.), *Donslund** (Sk., Kbm., Kro, Vml.), *Risbøl**, *Klink** (Miss.-hus), *Vesterhede** (Filial-K., Sk., Fls.-Meje- ri, Tlfst.), *Egebjerg**, *Askjær Gde.*, *Fugdøl**. Mod N. Tglv. (*Katrinebjerg*) og *Præstehøje* (85 m). Mod N. Ø. *Ørnsbjerg* (83 m). Megen Hede, Eng og Mose. *Gyttegaard* og *Lundgd.* Plantager. En Del Smaaplantager. — Gaarde: *Rishøj*, *Hjortlund*. — *Forh. M.*: Af henimod 250 Høje er kun 3 fredlyste, deraf én af „Præstehøje“ og 2 i Gyttegaard Pl.

Vorbasse Sg. (1505 Indb.). Vorbasse Komm. Byer: *Vorbasse* (364 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Mindesten f. E. M. Dalgas, Kbm., Kro, Børnehjem, Fattiggd., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Rankenbjerg**, *Nebel* (Sk., Spk., Ml.), *Fitting* (Sk., Ml., Tlfst.), *Frederiknaade**, *Moltkenbjerg** (Sk.), *L. Almstok** (Ml.). Mod S. V. Skovridergd. (*Høllund*) og *Trindhøj* (96 m). Mod N. Ø. *Kongenshøj* (88 m) og *Dronningenshøj* (89 m). Mod N. Ø. *Kongenshøj* (72 m). En Del Hede, Eng og Mose. Mod S. V. *Søgd.* Plantage, m. Ø. *Slavgd.* Plantage og m. N. *Fromssejr* Plantage, flere mindre Plantager. Ved Vorbasse Rytter- fægtning ²⁹/₂ 1864. 5. Esk. af 3 D. R. tog 36 Husarer til Fange. — Gaarde: *Skødebjerggaard*, *Slavgaard*. *Donslund* har været en Hg., der bl. a. tilhørte Fam. Juel og Norby; ca. 1687 tilfaldt den for Skatterestancer Kronen og blev da en Bondegaard. En stensat Kælder er bevaret. — I Fitting og Almstok Tomter af forsvundne Kirker. — *Forh. M.*: Ca. 260 Oldtidsmindesmærker, deraf 5 Sten- grave af østdansk Type; de øvrige dækker ganske overvejende Grave fra den „jydske“ Stenalder. En stor Mængde Høje her og i Nabsognene er paa en skændig Maade udgravede for Vindings Skyld, navnlig af enkelte Personer. Fredlyst er 11 Mindesmærker, deraf Bakken „Store Bavn“ med 6 Høje; 1 Høj med Stenkammer og en delvis forstyrret Langdysse med 3 Kamre.

ANST HERRED

Bække Sg. (1348 Indb.). Verst-Bække Komm. Anneks til Verst. Byer: *Bække* (318 Indb., K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Spk., Læge, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Asbo* (Sk., Tlfst.), *Kragelund* (Sk., Kbm.). Mod N. *Fitting* Jbhpl. En Del Hede, Eng og Mose. En Del mindre Plan- tager. Sognet er efter Areal (4581 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *St.* og *L. Teglgard*, *Skødegaard*. — *Forh. M.*: Ca. 140 Mindesmærker, deraf enkelte Stengrave. Fredlyste er ved Bække en tokamret Langdysse samt 2 Høje, „Karlslegoms Høje“, med en fra den sydøstre udgaaende Række af 9 rejste Sten, den yderste „Bækkestenen“, Rævne's Sten over Moderen Viborg. En an-

den anselig Runesten staar ved Kirken, med Indskrift: Tove af Ravens Æt og Funden og Gnyble, de 3 gjorde Tyres Høj (ca. 950).

Verst Sg. (619 Indb.). Verst-Bække Komm. Byer: *Verst* (K. ombygget 1896, Pg., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Husted**, *V. Thorsted* (Sk.). Thorsted Tlfst. Mod Ø. ved Sognegrænsen: *Skjær Sø*. Mod S. Ø. *Verst Skov*. En Del Smaaplantager. — Gaarde: *Margretenborg*, *Gammelenge*, *Bremerholm*, *Varregaard*, *Husted*. — *Forh. M.*: Af ialt kun ca. 30 Høje er „Knaghøj“ ved V. Thorsted og „Skinderhøj“ fredl. Trælborg i Verst Skov er vist en naturlig Forhøjning. — Anneks: Bække.

Jordrup Sg. (648 Indb.). Lejrskov-Jordrup Komm. Anneks til Lejrskov. Byer: *Jordrup* (K., ombygget 1884, Sk., Fors.-hus, Dyrlæge, Kbm., And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Knudsbøl** (Sk.). Mod N. V. *Skjær Sø*. Mod Ø. *Jordrup Skov*. Nogen Skov m. V. — Gaarde: *Jordrupgaard*, *Jordrup-Nedergaard*, *Linnetaard*, *Bundgaard*, *Damgaard*. I Knudsbøl laa i 16. Aarh. en Hg., tilhørende Fam. Lange. — *Forh. M.*: Har med kun ganske enkelte Høje i Oldtiden ligesom Seest været næsten ubeboet.

Lejrskov Sg. (1577 Indb.). Lejrskov-Jordrup Komm. Byer: *Lejrskov* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Fattiggd. m. Alderdomshjem, Tlfst.), *Højrup* (And.-Mejeri, Højrup-Ferup Tlfst.), *Ferup* (Sk., Jbst., Posteksp.), *Ferup Nyvang**, *Vraa* (Sk., Spk.), *Ure**, *Kisbøl Gde.* (Ml.), *Fynslund*, *Egholt* (Sk., Fors.-hus, Ml.). Mod N. *Korsvang* Jbst. og m. N. V. *Hundsholt* Jbhpl., Træuldfab. (*Aakjærdal*). Mod N. *Egholt* Skov og *Ferup* Skov. — Gaarde: *Margretesminde*, *Nørupgaard*, *Ferupgaard*, *Hvolbølgaard*, *Tanggaard*. — *Forh. M.*: Ca. 40 Høje; 8 fredl. Ved Kisbøl er fundet Grave fra Folkevandringstid. — Anneks: Jordrup.

Skanderup Sg. (2412 Indb.). Skanderup Komm. *Skanderup* K. Byer: *Skanderup* (Skr., Miss.-hus, Kaseinfab., And.-Mejeri, Tlfst.), *Klebæk**, *Nagbøl* (Pg., Fattiggd., Tglv.), *Dollerup* (Sk., Kbm.), *Lunderskov* (850 Indb., Sk., Læge. Dyrlæge, Kolding Laane- og Diskontobank, Kbm., Hott., Børnehjem, And.-Mejeri, Elektv., Dampthlv., Savskæreri, And.-Mejeri, Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Gjelballe* (Sk., Kbm., Tlfst.). Mod N. V. *Tinghøj* (54 m), *Dollerup Sø*, *Drabæks Vml.* og *Rolles Ml.* (Vml.). Mod Ø. *Ulveryg* (91 m). Mod S. Ø. Ml. (*Nygd.*). Mod N. Ø. og m. V. en Del Skov, mest m. N. Ø. Nogen Eng og Mose, især m. V. — Gaarde: *Vissingsminde*, *Nagbølgaard*, *Mariegaard*, *Skanderup-Nørgaard*, *Nørgaardslund*, *Elisabetslyst*, *Rolles Ml.* — *Forh. M.*: Af de ret faa Høje er fredl. en anselig Høj under St. Dollerupgaard.

Seest¹⁾ Sg. (1688 Indb.). Seest Komm. Byer: *Seest* (K., Pg., Sk., Tglv., Ml., Tlfst.), *Tandholt*, *Hylke**, *Vrannerup* (Sk., Vml. s. ø. f. Byen), en Del af *Sønder Vang* (m. 93 Indb.), Forstad til Kolding, *Munkensdam* (Forstad til Kolding, 622 Indb.). Mange mindre Skove. — Gaarde: *Skovdruplund*, *Langholtgaard*, *Virkelyst*, *Sest-Skovgaard*, *Vrannerupgaard* (tidligere Vrannerup Hovgaard og er rimeligvis den Hg., som Fru Kirsten Ulfeldt 1580 mageskiftede til Kronen). — *Forh. M.*: Helligvandskilden ved Skovgaard har været Lægedomskilde.

Hjarup Sg. (553 Indb.). Hjarup Komm. Byer: *Hjarup* (K., Pg., Bolig for Valgmenighedspræst, Sk., Miss.-hus, And.-Mejeri, Kro, Ml., Tlfst.), *Nyskov Hse**. Sognet stöder m. S. V. til *Søgaard Sø*. En Del Skov, især m. S. og Ø. Sognet

¹⁾ eller Sest.

er baade efter Indb.-Antal og efter Areal (1564 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Eliselund, Hjarupgaard*.

V a m d r u p S g. (3859 Indb.). Vamdrup Komm. Byer: *Vamdrup* (2327 Indb., K., Pg., Sk., Rsk., Miss.-hus, 2 Læger, Dyrlæge, Vamdrup Bank, Vamdrup Spk., Kolding Laane- og Diskontobank, Sagf., Kbm., Haandv., Hott., Ap., And-Mejeri, Elektv., Gasv., Bogtrykkeri, Cementstøberi og Tagstensfab., Damp-savskæreri, Savmølle, Træskofab., Farveri, Træuldsfab., Cikorieterri, Ml., Statsjbst., Privatjbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Bønstrup**, *Ø. Vamdrup* (Sk., Kbm., Tglv., Ml., Jbhpl.), *Bastrupskov**, *Bastrup* (151 Indb., Sk., Kbm., And-Mejeri, Kro, Ml.), *V. Vamdrup* (Kbm., Ml.), *Holt** (Fattiggd.), *Hafdrup*, *Horskær** (Sk.), *Østerbygaard* Fls.-Mejeri. Mod N.Ø. *Bønstrup Sø* og *Søgd. Sø*. Mod S.Ø. *Bastrup Skov*. Sognet er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Østerbygaard* (Hg., hørte til Trøjborg indtil 1772), *Vamdrupgaard* (Hg., nævnt i 15. Aarh.; Gaarden blev udparcelleret 1803 og i dette Aarh.), *Horskærgaard*. — Ved Vamdrupgaard Voldsted. — *Forh. M.*: Faa Høje, ikke over 30; fra flere af dem mærkelige Fund med Ege-Bulkister fra ældre Bronzealder; „Guldhøj“ gemte 3 Kister, den ene med rig Mandsgrav, med Kappe og 2 Huer; ligeledes gemte Trindhøj og Store Kongshøj hver flere Egekister.

A n s t ¹⁾ S g. (1770 Indb.). Anst Komm. Byer: *St. Anst* (292 Indb., K., anselig romansk Granitkvaderbygning, Pg., Skr., Miss.-hus, Læge, Spk., Kbm., And-Mejeri, Kro, Ml., Tlfst.), *Roved*, *L. Anst* (Sk., Kbm., Tlfst.), *Gamst* (Sk., Kbm.), *Fattiggd. m. Alderdomshjem*, *Jbst.*, *Posteksp.*), *Glibstrup**, *Gejsing* (Sk., Kbm.), *Anst Stationsby* (69 Indb., Kbm., Afholdshot., *Jbst.*, *Posteksp.*). Mod N.Ø. *Gejsing Skov*. En Del Eng og Mose, især m. V. — Gaarde: *Karlsminde*, *Petersborg*, *Damgaard*, *Noesgaard* (i 16. Aarh. en Hg., som ved Mageskifte kom til Kronen 1580), *Revsgaard*, *Kongsbjerggaard*. — *Forh. M.*: Ca. 60 Høje, 5, deraf „Abildhøj“ ved St. Anst fredl. Trældiget (Alverdens Dige) er nu næsten forsvundet; det var lidet anseligt og maaske ikke nogen Forsvarsvold.

G e s t e n ¹⁾ S g. (1563 Indb.). Gesten Komm. Byer: *V. Gesten* (K., Pg., Miss.-hus, Spk., Hammerværk, And-Mejeri). *Ø. Gesten* (349 Indb., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Kbm., Ap., Hot., Ml., *Jbst.*, *Posteksp.*, *Gesten Tlfst.*), *Stavshede**, *Ravnholt*, *Revsing**. Mod Ø. en Del Skov. Mod V. *Stavshede Plantage*, *Langbjerg Plantage* m. Mindesten f. E. M. Dalgas, *Revsing Plantage*. En Del Eng og Mose, især m. N. V. — Gaarde: *Kærholm*, *Gestenlund*, *Blokager*, *Toftegaard*, *Jensgaard*, *Røjlund*, *Lillersøj*, *Røjgaard* (har været en Hg., der 1798 blev udparcelleret). — *Forh. M.*: Af kun ca. 15 Høje er 5 fredl.

MALT HERRED

V e j e n S g. (3749 Indb.). Vejen Komm. Byer: *Vejen* (2838 Indb., K., flyttet 1896, Pg., Skr., Rsk., Miss.-hus, Tekn. Sk., Bibliothek, 2 Læger, 2 Dyrlæger, Bank, Spk., Sagf., Kbm., Haandv., Ap., Børnehjem, Hot., Højskolehjem, Landbohjem, Kro, Teater, And-Mejeri, Elektv., Bogtrykkeri, Uldspinderi, Dampvaskeri, Farveri, Garveri, Jernstøberier, Savskærerier, Maskinsnedkeri, Fabb. (Cikorie, Cigarer, Tagpap, Cementvarer, Lervarer, Margarine, Mineralvand, Maskiner, Møbler m. m.), Tglv., Ml., Vml., *Jbst.*, *Postk.*, *Tlgst.*, *Statstlfst.*, *Tlfst.*), *Vestermark** (Sk., Tglv.), *Vejenknode**. *Baungard* Landhushold-

¹⁾ eller St. Anst. ²⁾ eller Gjesten.

ningsssk. Mod N. Ø. *Vejen Vml.* Mod S. Skole og Kro ved Herregaarden *Skodborghus*. En Del Hede m. N. Sognet er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Skodborghus* (Hg., var 1368 et kgl. Slot og blev i Kronens Eje til 1580; Gaarden blev stærkt udparcelleret ca. 1790), *Vandamgaard* (solgtes 1915 til Udstykning), *Grønvang*, *Doroteasminde*, *L. Skovgaard*. — Skodborghus Voldsted. — *Forh. M.*: Op mod 90 Oldtidsminder; 2 Høje ved Skodborghus fredlyste. Paa Lundgaards Mark kendes 1638 St. Algiers Kilde. — Anneks: *Læborg*.

L æ b o r g Sg. (866 Indb.). Læborg Komm. Anneks til Vejen. *Læborg K.* Byer: *Læborg Hse** (Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Drostrup** (Fattiggd.), *Gammelby* (Ml., Tlfst.), *Nyby* (Sk., Tlfst.). Mod N. *Hundsbæk* Plantage med *Fru Mettes Bjerg* (91 m) og *St. Røvsbjerg* (88 m). En Del Hede, Eng og Mose, især m. S. — Gaarde: *Hundsbæk* (Hg., ejedes fra sidst i 14. Aarh. indtil 1407 af Fam. Limbek, derefter indtil 1578 af Kronen; af Kongerne brugtes den oftere som Jagtslot; senere i skiftende privat Eje; Godset var ikke betydeligt; Gaarden blev udparcelleret 1769 og flere Gange senere), *Keldbjerg*, *Murholm*, *Vigaard*. — *Forh. M.*: Af ca. 130 Høje er 6 fredede. Paa Kirkegaarden ligger en Runesten (forsøgt sprængt i uvis Tid), fra 925—50: Tove af Ravns Æt hug disse Runer efter Tyre, sin Dronning (Herskerinde?).

L i n d k n u d Sg. (1506 Indb.). Lindknud Komm. Byer: *Lindknud* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Brsml., Tlfst.), *Debel**, *Gilbjerg**, *Oxlund* (Sk.), *Vittrup* (Sk., Ml.), *Adersbøl** (Sk.), *Hyldelund**, *Klelund* (Sk., „Arbejde adler“ Koloni), *Hovborg* (Filial-K., Kbm., And.-Mejeri, Kro, Vml., Brsml., Tlfst.). Mod S. V. *Møllehøj* (74 m) og Optagelseshjem f. løsladte Straffefanger (*Adersbølgd.*). Mod Ø. *St. Stenbjerg* (102 m) og *Bavnen* (101 m). *Baldersbæk*, *Hovborg*, *Klelund* og *Stilde* Plantager. Andre mindre Plantager. En Del Hede, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (8126 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Kilholm*, *Adersbølgaard* (i 16. Aarh. en adelig Sdg.), *Østerbygaard*, *Damgaard*, *Hyldelund* var i 17. Aarh. en adelig Sdg. — *Forh. M.*: Godt 200 Mindesmærker; de fleste er Høje, men spredt i Sognet har ligget et lille Antal Stenmindesmærker, deriblandt ved Klelund en af Landets længste Langdysser, ca. 105 m l., med endnu 61 Randsten, en anden Langdysse, 75 m l. (78 Randsten), begge med bevarede Kamre, samt en Runddysse med Kammer, alle fredlyste, ligesom en Langdysse ved Gilbjerg, 40 m l., andre ved Oxlund og Vittrup; desuden 9 fredl. Høje, deraf „Præsthøj“ ved Lindknud og Ulvhøj ved Vittrup.

B r ø r u p Sg. (2241 Indb.). Brørup Komm. *Brørup K. Præstkjær* Pg. Byer: *Brørup* (1212 Indb., hvoraf 63 i Folding Sg., Sk., Miss.-hus, Læge, Dyrlæge, Banken f. Brørup og Omegn, Banken f. Vejen og Omegn, Spk., Kbm., Haandv., Hott., Amtssygehus, Ap., Elektv., Vandv., Savværk, Fabb. (Cementvarer, Maskiner, Kalksandsten), Ml., Statspoliti, Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Æskelund* (Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Kro), *Tuesbøl* (Ml. n. ø. f. Byen), *Gjerndrup* (Kbm., Kro, Tlfst.), *Surhave** (Sk., Fors.-hus, Fattiggd.), *Tislund* (ogsaa i Føvling Sg., Sk.). Mod V. *Hulkjær Vml.* Mod S. V. ved Sognegrænsen: *Tislund Bjerg* (79 m). Mod N. V. *Stilde* Plantage. Mod S. V. *Tislund* Plantage med „*Tislundstenen*“ og med Monument f. Hedeselskabet og E. M. Dalgas. Enkelte mindre Plantager. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *Risgaard*, *Nørgaard*, *Aagaard*, *Gravengaard*, *Skovhøj*. — *Forh. M.*: Ca. 140 Høje, ikke faa endnu anselige; fredlyste er 13, samt i

Skibelund Krat, t. h. „Modersmaalet“ med Buster af Digteren Edw. Lembcke og Historikeren A. D. Jørgensen ved W. Hansen Jacobsen.
(M. Lundbo fot.)

Udsigt fra Aatte Bakker i Føvling Sogn over Kongeaaedalen mod Ribe.
(M. Lundbo fot.)

Stilde Plantage, delvis i Lindknud 9, bl. a. „Store“ og „Smaa“ Thinghøje. Ved Gjerndrup fandtes 1774 5 Skaale af Guld, fra yngre Bronzealder (3 bevarede).

Malt Sg. (2198 Indb.). Malt Komm. Malt K. Pg. Fors.-hus. Ml. Byer: Askov (798 Indb., Valgmenigheds-K. m. Pg., Sk., Askov Folkehøjskole, stiftet 1865 af Ludvig Schrøder som Fortsættelse af Rødding Højsk., Meteorologisk Stat., Forsøgsstat. for Vindkraftens Anvendelse, Elektv., Vandv., Forsøgsstat. f. Plantekultur, Kbm., Tlfst.), Skibelund* (Skr.), Maltbæk (Sk., Kbm., And.-Mejeri, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Tlfst.), Estrupmark* (Sk.). Mod N. V. Ladelund Landbrugssk. Mod N. Estrup Skov og Baslund Skov. Mod S. Skibelund Krat og Skibelund Plantage m. mange Mindesmærker. — Gaarde: Estrup (Hg., der fra 1751 har tilhørt Fam. Lautrup; Godset solgtes sidst i 18. Aarh.; Gaarden blev udparcelleret flere Gange, bl. a. 1799 og 1830, se nedenfor, Katrinelund (Parcel af Estrup), St. og L. Vinding. — Forh. M.: Over 150 Høje kendes; 7 fredl. I Maltbæk Mose er gjort flere mærkelige Fund, deribl. 2 Bronzelurer, og fra den rom. Jernalder en emaillet Skaal. En stor Helleristningssten fra Maltbæk gl. Præstegaard staar nu ved Askov. — Anneks: Folding.

Folding Sg. (733 Indb.). Folding Komm. Anneks til Malt. Folding K., ombygget 1897. Miss.-hus. Byer: Ø. Folding*, N. Folding*, Nørboelling (Sk., Fors.-hus, Ml.), en Del af Brørup m. 63 Indb., se Brørup Sg., Sønderskovmark, Foldingbro (63 Indb., Kro, Kbm.). Mod N. Ø. Harebjerg (76 m). Mod S. Ø. Mlr. og Fls.-Mejeri (Sønderskov). Langeskov og Sønderskov m. Ø. Nogen Eng og Mose m. S. Sognet er baade efter Indb.-Antal og efter Areal (1937 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: Sønderskov (Hg., tilhørte i 15. Aarh. en Tid Ribe Bispestol; Godset solgtes ca. 1790; Gaarden blev udparcelleret 1789 og gentagne Gange i de følgende Aar; Hovedbyggn. er opført 1620, men oftere forandret), Skovlyst (oprettet 1850 af Hededyrkeren J. F. Momsen). — Forh. M.: Ca. 80 Høje kendte, 16 ved Nørboelling fredede.

Føvling Sg. (2200 Indb.). Føvling Komm. Byer: Føvling (K., Sk., Fors.-hus, Ml., Brsml.), Aatte (Sk.), Aagesbøl*, Bobøl (Sk., Ml., Tlfst.), Aabølling*, Tobøl (Sk., And.-Mejeri), Holleskov* (Tglv.), Astofte*, Sønderager*, Stenderup (Filial-K., Sk., Kro, Ml.), Fællesmark* (Ml.), Tved*, Lundtofte*, Bækboelling* (Pg., And.-Mejeri), Tislund (ogsaa i Brørup Sg., se dette). Mod S. Ø. Senhøj (77 m) og Vml. (Nielsbygd.). En Del Hede, Eng og Mose. — Gaarde: Nielsbygaard (Hg., nævnt 1392; det meste Gods var solgt 1795; Gaarden blev udparcelleret 1803), Lervad. — Forh. M.: „Senhøj“ ved Aatte, „Bavnehøj“, anselig, ved Bobøl, samt endnu 4 er fredlyste, af ialt ca. 100.

Holsted Sg. (2538 Indb.). Holsted Komm. Byer: Holsted By (1014 Indb., K., ombygget 1885—86, Skr., Miss.-hus, Monument for H. A. Krüger, Dommeren i Gjording-Malt Herreder, Tingsted Holsted, Kontorafdeling f. Politimesteren i Ribe Købstad m. m., Branddirektør, Læge, 2 Dyrlæger, Holsted Bank, Den danske Andelsbank, Banken f. Vejen og Omegn, Spk., Ap., Sagf., Kbm., Haandv., Hott., And.-Mejeri, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Elektv., Bogtrykkerier, Farveri, Klædefabrik, Savværk, Vml., Postk., Tlgst., Tlfst.), Holsted Stationsby (638 Indb., Sk., Miss.-hus, Kbm., Haandv., Hott., Elektv., Mlr., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), Favrskov*, Lintrup* (Sk., Ml., Tlfst.), Sekjær Gde, N. Særmark*, S. Særmark*. Tglvr. (Skyggedal og Guldager). Mod S. V. Vml. (Gjerklint Gd.). Nogle mindre Plantager. En Del Hede, Eng og Mose, især m. N. — Gaarde: Damgaard, Guldager. — Forh. M.: Af ca. 60 Høje er 5 fredl., deraf 2 store ved Gjerklint.

GØRDING¹⁾ HERRED

Aastrup Sg. (1287 Indb.). Aastrup Komm. Byer: *Aastrup* (K., Pg., Sk., Spk., Kbm., Kro), *Bolding** (Ml.), *Tvile* (Sk.), *Terpling* (Tglv.), *Glejbjerg* (Fors.-hus, And.-Mejeri, Elektv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Skovbølling** (Sk.), *Gjettrup**, *Tvilho** (Sk., Vml.). Mod S. ved Sognegrænsen: *Malthøj* (43 m). En Del Hede, Eng og Mose. Mod N. Ø. en Del af *Klelund* Plantage. Nogle mindre Plantager. Sognet er efter Areal (5762 ha) det største i Herredet. — Anneks: V. Starup i Skads Herred. — *Forh. M.*: En Høj ved Aastrup er fredlyst.

Vejrup Sg. (953 Indb.). Vejrup Komm. Anneks til Gørding. Byer: *Vejrup* (152 Indb., K., Skr., Fors.-hus, Spk., Kbm., And.-Mejeri, Kro, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Grisbæk**, *Bækmark**. Mod V. And.-Mejeri (*L. Endrup*). Mod S. Ø. Tglv. (*Rebelsiggd.*). En Del Hede, Eng og Mose. Mod S. Ø. *Bjøvlund-Aastrup* Plantage m. *Malthøj* (43 m). — Gaarde: *Lykkesgaard*, *Bjerregaard*, *Rebelsig*, *Knoldkær*. — *Forh. M.*: „Malthøj“ i Bjøvlund Plantage er fredlyst.

Gørding¹⁾ Sg. (2393 Indb.). Gørding Komm. Byer: *Gørding By* og *Stationsby* (Stationsbyen 732 Indb., K., Pg., Skr., Miss.-hus, Læge, Dyrslæge, Ap., Spk., Den danske Andelsbank, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, 2 Kroer, Elektv., Klædefab., Savskæreri, Uldspinderi, Ml., Vml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *N. og S. Lovrup** (Sk.), *Hejrskov Hse**, *Staarup** (Sk.), *Fonager**, *Tange*, *N. og S. Bøel* (And.-Mejeri, Ml.), *Ilsted** (Sk.), *Nørhø**, *Ajke*, *Hessellund**, *Bjerndrup* (Sk.). En Del Hede, Eng og Mose. Sognet er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Vardho* (har været en Hg., hvis Frihed blev opsagt 1687; ejedes bl. a. af Fam. Skram, Skovgaard, Terpger og Fridsch). *Gørdinglund*, *Karshede*. — Anneks: Vejrup.

Bramminge Sg. (1942 Indb.). Bramminge Komm. *Bramminge K.* Byer: *Bramminge* (1907 Indb., heraf i Hunderup Sg. 391 og i Sneum Sg., Skads Herred, 136, Sct. Ansgars K., Præstebolig, Sk., Miss.-hus, 2 Læger, Dyrslæge, Ap., Landmandsbanken, Den danske Andelsbank, Landbosparekassen f. Ribe og Omegn, Sagf., Kbm., Haandv., Hot., Gæstg., Højskolehjem, And.-Mejeri, Elektv., Bogtrykkeri, Savværk, Maskinfab., Klædefab., Farveri, Ølbryggeri og Soda-vandsfab., Tglv., Ml., Politistation, Jbst., Postk., Tlgst., Statslftst., Tlfst.), *Sønderhø**, *Terp**, *Nøraa* (Sk.). En Del Hede, Eng og Mose. Kaj Lykke, † ca. 1700, ligger begravet i Bramminge K. i Gravkælderens under Taarnet. Sognet er efter Areal (1857 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Bramminge* (Hg., oprettet i 1570erne af Christen Lange, i hvis Slægt den blev til ca. 1650; bl. de følgende Ejere var Erik Krag, Fam. Rantzau, C. C. Gabel, Fam. Øllgaard og Fabricius; Godset bortsolgtes i 19. Aarh.; Gaarden udparcelleredes 1828 og oftere, se nedenfor; 1916 solgtes den til Udstykning), *Bramminge Nygaard* (Parcel af Bramminge, oprettet som Afbyggersgaard 1808, men først fraskilt 1828), *Grygaard*. — *Forh. M.*: 12 Gravhøje ved Bramminge Hovedgaard og 1 ved Terp er fredede. En St. Knuds Kilde, langt S. Ø. for Hovedgaard har været Lægedomskilde.

Darum Sg. (890 Indb.). Darum Komm. Byer: *St. Darum* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Ml., Brsml., Tlfst.), *L. Darum*, *Ørnelund Gde**. Sk. (*Darummark*). En Del Eng og Mose, især m. V. Sognet begrænses m. V. af Vesterhavet. — *Forh. M.*: Ved Darum er fundet 13 store Guldbrakteater, et svært Mundstykke af Guld til en Sværdskede m. m. fra den senere Jernalder.

¹⁾ eller Gjørding.

Hunderup Sg. (1115 Indb.). Vilslev-Hunderup Komm. Anneks til Vilslev. Byer: *Hunderup* (K., af Granitkvadre og Tuf, Gravmæle over Niels Lange til Kærgaard, † 1565, Sk., Kbm., And.-Mejeri, Ml.), *Sejstrup* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Jbhpl., Tlfst.), *Kragelund, Mulvad*, en Del af *Bramminge* m. 391 Indb., se Bramminge Sg. Fattiggd. (*Kærgd.*). Megen Eng og Mose mod S. 2 Smaaskove m. S. — Gaarde: *Kærgaard* (Hg., tilhørte fra o. 1450—1662 Fam. Lange; senere ejedes den bl. a. af Erik Krag. Fam. Gersdorff, D. Kirketerp, A. C. Teilmann og Fam. Bolvig; 1868 blev den Fattiggaard; det meste Gods var solgt 1786; Gaarden blev stærkt udparcelleret 1790 og 1791; Hovedbygningen fra 1695), *Lundager, Frøsig*. — I Engene s. f. Kærgaard findes Tomten af den middelalderlige Gaard.

Vilslev Sg. (763 Indb.). Vilslev-Hunderup Komm. Byer: *Vilslev* (K., af romansk Tufsten, det sentmiddelalderlige Taarn er meget usædvanligt placeret ved Korets Nordside, Kalkmalerier, Pg., Sk., Fors.-hus, Kro), *Jested* (Sk., And.-Mejeri, Kro, Elektiv., Vml., Fiskerianlæg). Mod N. V. *Bjerget* (8 m). Megen Marskeng m. V. Sognet begrænses m. V. af Vesterhavet. Det er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Anneks: Hunderup.

Jernved Sg. (1134 Indb.). Jernved Komm. Byer: *Jernved* (K. af Tuf m. enkelte Granitkvadre, Pg., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri), *Jernvedlund* (Kbm., Ml., Tlfst.), *Plovstrup** (Sk., Ml.), *Gredsted* (Sk.), *Gredstedbro* (141 Indb., Den danske Andelsbank. Hot., And.-Mejeri, Chablonfab., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). En Del Eng og Mose, især m. S. — Gaarde: *Puggaard, Skylvad, Dybmose. Plovstrup* var forhen en Hg., maaske Hjemsted for Sorteplow, der dræbte Erik Emun; tilhørte o. 1500 Fam. Steen, senere bl. a. Fam. Vind; vistnok nedlagt i Tiden 1600—50. — *Forh. M.*: Ved Jernvedlund er undersøgt en Plads med Tuer, Dække over Urnegrave, fra den førrom. Jernalder.

RIBE HERRED

N. Farup¹⁾ Sg. (842 Indb.). N. Farup Komm. Byer: *Farup* eller *Kirkeby* (Farup K., af Tufsten, Miss.-hus, Fors.-hus, Fattiggd., Tlfst.), *N. Farup, Kjærbøl* (Pg., Skr., Kro, Ml.), *Mejlby, Tanderup, Hillerup* (Sk.). Mod Ø. *Farup Jbhpl.* Mod S. V. findes en Kanal, der for Besejling af *Ribe Aa* forbinder denne m. Vesterhavet. Store Marskenge m. V. Sognet begrænses m. V. af Vesterhavet. Det er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Tanderup, Dorteashvile* (oprettet o. 1850 af T. Tranberg, der opkaldte den efter sin Hustru, *Lundgaard, Gersdorffsgave* (forhen Nygaardsholm); fik sit nuv. Navn af Frk. A. A. Gersdorff, † 1803. *Ørnsøgaard, Hillerupholm, Aalbygaard*. En kgl. Avlsg. *Segeberg*, paa Lundgaards Mark, blev nedlagt 1561.

Hjortlund Sg. (390 Indb.). Hjortlund Komm. Byer: *Hjortlund* (K., af Tufsten, Pg., Skr., Fors.-hus), *Brokjær**, *Hedegaard, Stens, Bæk*. En Del Hede, Eng og Mose. — *Forh. M.*: Der kendes 19 Høje; 2. kun disse i Herredet, er fredlyste. En Gravplads fra romersk Jernalder, deraf 1 Grav med stor Bronzekedel, Sværd, Ringbrynje m. m. er f. ved Brokjær. — Anneks: Kalvslund.

Kalvslund Sg. (246 Indb.). Kalvslund Komm. Anneks til Hjortlund. *Kalvslund K.* Kro. Byer: *Kalvslund* (Sk., Tlfst.), *Villebøl** (Sk., Kro). En Del Eng og Mose, især m. S. V. — Gaarde: *Villebølgaard, Brunsgaard*. — *Forh. M.*: Der kendes 29, nu helt eller delvis ødelagte Høje.

¹⁾ eller Farup.

Obbekær¹⁾ Sg. (280 Indb.). Obbekær Komm. Byer: *Obbekær* (K., grundlagt 1885, Pg., Sk., Fors.-hus), *Kamp**, *Vesterenge*. Mod N. Sk. (*Haslund*). Mod S. V. *Varming Sø*. Megen Hede, Eng og Mose.

Ø. Vedsted Sg. (281 Indb.). Ø. Vedsted Komm. Hører i gejstlig Henseende under Ribe Domkirke. By: *Ø. Vedsted* (Sk.). Mod N. V. en Del Eng og Mose. Mod S. 2 Plantager og en lille Skov. — Gaard: *Klaabygaard*.

Seem Sg. (740 Indb.). Seem Komm. Anneks til Ribe Domkirke. Byer: *Seem* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri), *Varming* (Sk.), *Varminglund**, *Snebsgde**, *Favrholt**, *Favrlund*, *Hømlund** (Kro), *Høm* (Sk., Fors.-hus, Tlfst.), *Vesterlund**, *Hømvejle*. Mod N. *Varming Sø* og *Skallebæk* Kro og Ml. *Skallebæk* Tlfst. Mod S. *Ildenbanke* (32 m). Megen Hede, især m. Ø. (*Varming Hede*). En Del Eng og Mose. Mod N. V. *Seem Skov*. Nogle Smaaplantager. Sognet er efter Areal (3850 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Seemgaard* (kom 1438 til Ribe Bispestol, ved Reformationen til Kronen, derfra 1661 til H. Schack, der 1671 indlemmede den i Grevsk. Schackenborg; i forr. Aarh. tilhørte den bl. a. Fam. Riis), *Karkov*, *Stavnager*. — *Forh. M.*: 49 Høje kendes; faa er nu bevarede.

V. Vedsted Sg. (817 Indb.). V. Vedsted Komm. Byer: *V. Vedsted* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Fattiggd., Kro, Brsm., Statstlfst., Tlfst.), *Okholm* (Overfart til Manø v. f. Byen), *S. Farup* (Sk., And.-Mejeri, Kro, Ml.), *Egebæk* (Sk., Kro). Mod S. Ø. *Vedsted Jbst.* m. Posteksp. og Tlgst. En Del Hede m. Ø. En Del Eng og Mose. Midt i Sognet *S. Farup* Plantage. Andre Plantager. Sognet begrænses m. V. af Vesterhavet. I godt Vejr kan der ved Ebbetid køres over til *Manø* (Ebbevejen). — *Forh. M.*: Ved *Okholm* er fundet en Guldskat fra Oldtidens Slutning, deraf et Hængesmykke med Filigran, samt arabiske Mønter, den yngste fra 932.

Manø Sg. (195 Indb.). En Ø. Manø Komm. By: *Manø* (K., delvis ombygget 1727, Pg., Sk., Kbm., Kro, And.-Mejeri, Ml., Redningsst., Statstlfst.). Megen Marskeng. I godt Vejr kan der ved Ebbetid køres over til *V. Vedsted* Sg. (Ebbevejen). Sognet er baade efter Indb.-Antal og efter Areal (603 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: Ingen Mindesmærker; intet Fund.

¹⁾ eller Obekjær.

Fra Askov Folkehøjskole.
(M. Lundbo fot.)

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Ribe Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Aal	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
2	Aarre	Varde	Skads
3	Aastrup	Malt Herreds	Gørding
4	Aislev	Varde	Skads
5	Ansager	Øster og Vester Herreds	Øster Horne
6	Anst	Malt Herreds	Anst
7	Billum	Varde	Vester Horne
8	Bramminge	Ribe	Gørding
9	Bryndum	Esbjerg	Skads
10	Brørup	Malt Herreds	Malt
11	Bække	Slavgs Herreds	Anst
12	Darum	Ribe	Gørding
13	Faaborg	Varde	Skads
14	Folding	Malt Herreds	Malt
15	Føvling	Malt Herreds	Malt
16	Gesten	Slavgs Herreds	Anst
17	Grene	Slavgs Herreds	Slavgs
18	Grimstrup	Varde	Skads
19	Grindsted	Slavgs Herreds	Slavgs
20	Guldager	Esbjerg	Skads
21	Gørding	Varde	Gørding
22	Hejnsvig	Slavgs Herreds	Slavgs
23	Henne	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
24	Hjarup	Slavgs Herreds	Anst
25	Hjortlund	Ribe	Ribe
26	Ho	Varde	Vester Horne
27	Hodde	Øster og Vester Herreds	Øster Horne
28	Holsted	Malt Herreds	Malt
29	Horne	Øster og Vester Herreds	Øster Horne
30	Hostrup	Varde	Skads
31	Hunderup	Ribe	Gørding
32	Janderup	Varde	Vester Horne
33	Jerne	Esbjerg	Skads

	Sogn	Skyldkreds	Herred
34	Jernved	Ribe	Gørding
35	Jordrup	Slavgs Herreds	Anst
36	Kalvslund	Ribe.	Ribe
37	Kvong	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
38	Lejrskov	Slavgs Herreds	Anst
39	Lindknud	Malt Herreds	Malt
40	Lunde	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
41	Lydum	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
42	Læborg	Malt Herreds	Malt
43	Lønne	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
44	Malt	Malt Herreds	Malt
45	Manø	Ribe	Ribe
46	Nordby	Esbjerg	Skads
47	Næsbjerg	Varde	Skads
48	Nørre Farup	Ribe	Ribe
49	Nørre Nebel	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
50	Obbekær	Ribe	Ribe
51	Oksby	Varde	Vester Horne
52	Ovtrup	Øster og Vester Herreds	Vester Horne
53	Seem	Ribe	Ribe
54	Seest	Slavgs Herreds	Anst
55	Skads	Esbjerg	Skads
56	Skanderup	Slavgs Herreds	Anst
57	Sneum	Ribe	Skads
58	Sønderho	Esbjerg	Skads
59	Tistrup	Øster og Vester Herreds	Øster Horne
60	Tjæreborg	Ribe	Skads
61	Torstrup	Øster og Vester Horne	Øster Horne
62	Vamdrup	Slavgs Herreds	Anst
63	Varde Landsogn	Varde	Vester Horne
64	Vejen	Malt Herreds	Malt
65	Vejrup	Varde	Gørding
66	Verst	Slavgs Herreds	Anst
67	Vester Nebel	Esbjerg	Skads
68	Vester Nykirke	Ribe	Skads
69	Vester Starup	Varde	Skads
70	Vester Vedsted	Ribe	Ribe
71	Vilslev	Ribe	Gørding
72	Vorbasse	Slavgs Herreds	Slavgs
73	Ølgod	Øster og Vester Herreds	Øster Horne
74	Øse	Varde	Skads
75	Øster Vedsted	Ribe	Ribe

SOGNEKOM-
STATI

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/3 1921	Skatteydere til Staten 1920/21				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formueskat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Henne-Lønne	10073	347	1528	331	638373	6638	2 297500	2133
Nørre Nebel-Lydum	3398	294	1463	381	1 148811	23346	4 415900	7727
Kvong	2779	119	605	136	397722	7452	1 957500	3010
Lunde	4453	194	1059	250	659515	11279	3 264600	6002
Ovtrup	4724	251	1191	270	730502	11887	3 191100	3681
Aal	9411	324	1683	406	924787	11580	3 344300	4341
Ho-Oksby	12526	273	988	219	439065	6255	1 778200	5414
Janderup-Billum	5762	331	1832	529	1 355503	21883	6 060300	10728
Varde Landsogn	4681	113	588	175	500452	9995	1 773500	2579
Torstrup-Horne	7707	428	2299	504	1 311072	22977	8 655000	37153
Ølgod	9146	674	3656	749	2 198997	42869	9 956700	17329
Hodde-Tistrup	6528	455	2354	619	1 563541	24326	6 220100	10875
Ansager	9909	535	3085	609	1 721355	28051	6 266600	8238
Øse-Næsbjerg	9616	368	2088	417	1 097720	15182	4 096500	4932
Alslev-Hostrup	6393	213	1030	231	547863	6853	1 892700	2071
Brøndum-Vester Nebel	6484	304	1759	357	1 043369	18398	4 492400	7674
Guldager	3313	290	1428	275	811456	26346	4 634000	21873
Nordby	3811	631	2314	639	1 964762	45986	6 512000	12416
Sønderho	1759	263	624	140	464396	9986	949600	995
Jerne	2505	689	3859	934	2 897997	49979	5 436000	10031
Skads	3308	185	843	184	464252	5790	2 019000	2243
Sneum-Tjæreborg	4106	414	1862	360	866353	10567	3 768400	4454
Vester Nykirke	2225	126	676	108	294370	4575	1 135600	1265
Grimstrup	4812	218	1036	162	417800	5190	2 460800	2839
Aarre	2594	131	689	137	408400	6815	2 374800	4084
Faaborg	6367	277	1734	385	1 080550	16079	3 508300	4539
Vester Starup	4751	123	786	139	365550	4549	1 311600	1190
Grindsted-Grene	18885	571	4117	870	2 634178	52876	8 785300	13991
Hejnsvig	8162	286	1782	321	601170	4708	2 252600	1990
Vorbasse	10440	245	1505	286	595800	6196	1 783800	1693
Verst-Bække	7067	378	1967	451	1 083420	16585	4 161200	5709
Lejrskov-Jordrup	5708	430	2225	419	1 234017	25398	5 933400	11858
Skanderup	3894	400	2412	474	1 731256	44815	5 409800	13687
Seest	2118	308	1688	412	1 288185	24752	5 132300	13120
Hjarup	1564	107	553	150	458400	14971	1 929100	7671
Vamdrup	4385	675	3859	1034	3 479291	104844	8 537500	16354
Anst	4471	352	1770	360	1 034801	16363	4 476300	6830
Gesten	4264	258	1563	344	967960	15507	2 951100	5950
Vejen	2371	685	3749	1142	3 588675	92994	7 549500	18490
Læborg	3251	192	866	187	469110	6748	1 967200	4029
Lindknud	8126	274	1506	320	567875	4601	2 140600	2012
Brørup	4135	452	2241	650	1 683406	28813	5 945500	10329

MUNERNE

STIK

				Gaarde 1916				Huse 1916									
med 1-8 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.		I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	
				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.		
52	35	3	»	90	1 511000	501	1 082000	359	21	77	63	161	886000	573	508000	328	
36	37	15	»	88	1 934000	865	1 464000	655	11	44	28	83	570000	838	386000	568	
32	17	3	»	52	1 172000	644	921000	506	1	14	30	45	395000	626	297000	471	
36	34	4	»	74	1 808000	728	1 376000	554	3	14	56	73	697000	577	454000	210	
51	30	2	»	83	1 727000	664	1 324000	509	8	31	66	105	903000	576	630000	402	
49	27	9	»	86	1 703000	571	1 258000	422	14	32	55	101	732000	505	467000	322	
61	23	2	»	86	829000	188	625000	142	11	28	57	96	389000	214	210000	116	
56	62	23	»	141	3 723000	926	2 996000	745	14	42	51	107	1 030000	832	735000	594	
21	20	1	»	43	1 111000	478	759000	327	3	9	42	54	543000	467	335000	288	
64	57	1	»	124	3 392000	716	2 199000	464	10	58	134	202	2 248000	793	1 310000	462	
56	41	5	»	102	2 697000	710	2 003000	527	28	76	205	309	3 474000	756	2 413000	525	
50	40	3	»	93	2 596000	749	1 713000	494	24	63	110	197	2 098000	788	1 198000	450	
42	16	»	»	58	1 536000	494	1 047000	337	9	54	233	296	3 477000	611	2 085000	366	
63	49	2	»	114	2 413000	468	1 620000	314	7	31	133	171	1 802000	560	1 064000	330	
55	34	8	»	97	1 728000	439	1 240000	315	11	20	43	74	548000	542	324000	320	
58	60	3	»	121	2 901000	631	2 025000	441	10	39	70	119	1 130000	701	633000	393	
37	38	4	»	79	1 549000	780	1 068000	537	12	27	»	39	243000	1335	115000	632	
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	78	49	35	162	982000	833	492000	417
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	67	30	12	109	286000	587	126000	259
40	32	1	»	73	1 602000	1113	1 229000	853	25	56	18	99	979000	1457	593000	882	
38	36	1	»	75	1 376000	642	997000	465	5	27	38	70	610000	707	405000	469	
84	40	7	»	131	2 356000	929	1 719000	678	37	68	32	137	986000	979	558000	554	
22	25	4	»	51	1 126000	681	845000	511	6	25	24	55	402000	779	248000	481	
43	23	»	»	66	1 355000	523	958000	370	6	36	66	108	888000	582	529000	346	
22	21	»	»	43	1 074000	707	692000	455	2	11	48	61	594000	699	315000	504	
43	13	»	»	56	1 229000	467	778000	296	9	24	124	157	1 539000	463	860000	259	
26	1	»	»	27	394000	204	246000	127	2	15	57	74	674000	403	338000	202	
61	27	»	»	88	1 842000	258	1 102000	155	3	16	262	281	2 775000	308	1 405000	156	
13	1	»	»	14	251000	209	129000	108	4	22	189	215	1 870000	300	869000	140	
17	8	»	»	25	508000	266	316000	165	7	14	133	154	956000	230	448000	108	
47	16	10	»	73	1 892000	499	1 410000	372	32	55	109	196	1 433000	504	791000	278	
42	42	33	»	120	4 467000	1023	2 924000	670	62	82	27	171	1 316000	1258	626000	598	
22	30	23	»	77	3 542000	1169	2 415000	797	41	67	7	115	912000	1727	406000	769	
22	21	16	»	59	2 362000	1418	1 734000	1041	19	26	1	46	430000	2139	237000	1179	
11	9	11	»	33	1 417000	1128	1 128000	898	17	10	»	27	155000	1987	77000	987	
39	27	17	»	86	3 518000	1091	2 557000	793	35	81	28	144	1 350000	1398	756000	783	
40	26	17	»	85	3 422000	1126	2 077000	684	26	80	39	145	1 445000	1332	671000	618	
28	5	16	»	50	2 148000	829	1 641000	633	24	57	46	127	1 058000	924	590000	515	
18	17	6	»	41	1 648000	1222	1 098000	814	30	63	22	115	1 188000	1623	612000	836	
28	11	4	»	43	1 178000	675	659000	377	12	50	49	111	806000	715	360000	319	
32	»	1	»	33	641000	345	424000	228	6	27	144	177	1 407000	345	786000	190	
24	18	13	»	55	1 867000	933	1 233000	616	36	57	50	143	1 369000	988	620000	448	

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/2 1921	Skatteydere til Staten 1920/21				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formueskat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	K
Malt	3021	290	2198	472	1 298990	27897	4 795600	109
Folding	1937	146	733	186	391393	5495	1 756600	30
Føvling	5582	466	2200	406	1 001500	12430	4 201500	49
Holsted	3858	465	2538	433	1 279750	21484	5 173200	79
Aastrup	5762	229	1287	260	642250	8248	2 753100	42
Vejrup	2673	204	953	166	435750	6006	1 936200	28
Gørding	5141	455	2393	437	1 171600	18371	5 356200	112
Bramminge	1857	290	1942	431	1 313450	28376	3 864700	73
Darum	2252	221	890	205	562100	8735	2 377600	27
Vilslev-Hunderup	4527	445	1878	438	985000	14014	4 669900	69
Jernved	3012	237	1134	227	655750	12189	3 188200	49
Nørre Farup	3238	193	842	198	494450	9522	2 808100	54
Hjortlund	2231	74	390	71	197850	3448	1 319700	26
Kalvslund	1510	56	246	75	180050	2324	748400	13
Obbekær	1739	133	280	92	231800	3402	613700	8
Øster Vedsted	1159	69	281	66	165200	2440	817700	12
Seem	3850	172	740	226	571750	8754	2 236100	37
Vester Vedsted	2747	178	817	223	592250	9409	1 686100	18
Manø	603	61	195	50	93600	744	369800	2

„Magnusstenen“, Skibelund. Mindesten for Magnus den Godes Kamp paa Lyrskovhede mod Venderne 1044. — Hugget af Niels Skovgaard.

(M. Lundbo fot.)

Gaarde 1916					Huse 1916											
med 1-3 Tdr. 1 Hk.	med 2-4 Tdr. 1 Hk.	med 4-12 Tdr. 1 Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha	med 0,65-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
19	9	1	1	59	2 373000	1101	1 418000	658	23	42	19	84	760000	1301	380000	651
15	7	1	1	25	949000	759	614000	491	16	34	31	81	772000	1097	400000	568
64	31	5	»	100	2 149000	778	1 291000	467	34	119	109	262	2 280000	897	1 360000	535
22	9	1	»	32	835000	626	542000	406	30	39	92	161	1 457000	764	808000	424
27	18	»	»	45	1 298000	538	823000	341	10	33	89	132	1 393000	562	751000	303
17	17	1	»	35	838000	689	499000	410	20	47	50	117	989000	849	431000	370
20	26	8	»	63	1 950000	733	1 425000	536	26	78	92	196	1 731000	844	1 051000	512
13	7	2	1	23	710000	789	565000	628	10	44	23	77	690000	1092	386000	611
32	41	6	»	79	1 329000	904	1 018000	693	19	47	14	80	505000	949	318000	598
50	42	29	1	122	2 641000	883	2 154000	720	38	79	33	150	1 058000	1045	633000	625
35	41	5	»	81	1 958000	904	1 541000	712	22	43	37	102	730000	872	473000	565
31	19	31	3	84	2 171000	875	1 773000	715	13	27	6	46	255000	1032	161000	652
12	11	5	»	28	596000	382	449000	288	1	11	24	36	299000	571	148000	282
7	7	7	»	21	557000	452	453000	367	4	8	9	21	116000	540	71000	330
4	6	5	»	15	377000	460	266000	324	3	10	18	31	168000	444	91000	241
14	13	7	»	34	656000	811	499000	617	3	11	4	18	131000	1008	80000	615
24	21	15	1	61	1 371000	484	997000	352	20	24	26	70	424000	661	234000	365
15	22	13	2	53	1 074000	691	907000	583	16	30	23	69	346000	637	218000	401
1	»	»	»	»	»	»	»	»	7	15	23	45	290000	578	189000	376

Svend Rode.

„Tislundstenen“ i Tislund Plantage (Brørup Sogn, Malt Herred). En stor, løsreven Fjældblok, som Jøkelisen har bragt til Danmark. Har mulig været benyttet ved Dyrkelsen af Himmelguden Ty.

(Danm. geol. Unders. fot.)

FORTEGNELSE OVER GAARDE M. M. I RIBE AMT

VURDERET I 1920 TIL MINDST 120,000 Kr. EJENDOMSSKYLD

UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET

Brammingegaard (Gørding Herred).

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
Ribe Skyldkr.						
1	Ribe Købstad.....	Ribe	Ribe Sønderm. 9 m. fl.	29 ¹ / ₂	—	—
2	»	»	Ribe Nørrem. 10 b m. fl.	29 ¹ / ₂	601	»
3	Øster Vedsted.....	Ø. Vedsted	Klaabygaard	11 ¹ / ₄	20	392
4	Seem.....	Seem	Seemgaard	17 ¹ / ₂	201 ¹ / ₂	67
5	Nr. Farup.....	Nr. Farup	Kærbøl 2 c m. fl.	13 ³ / ₄	—	—
6	»	»	Tanderupgaard	32	232	103
7	Bramminge.....	Bramminge	Bramminge 1 b	9	181	»
Varde Skyldkr.						
8	Alslev-Hostrup.....	Alslev	Damsmark	3 ³ / ₄	240	10
9	Varde Landsogn.....	Varde Lands.	Lunderup Hvdgd.	16 ¹ / ₂	240	100
Øster og Vester Skyldkr.						
10	Henne-Lønne.....	Henne	Hennegaard 1 c m. fl.	4	»	1440
11	Torstrup-Horne.....	Torstrup	Nørholm	50	340	227 ¹ / ₂
Slavgs Herreds Skyldkr.						
12	Seest.....	Seest	Seestkovgaard	8 ¹ / ₄	165	10
13	»	»	Seest 12 a m. fl.	8 ¹ / ₂	—	—
14	»	»	Seest 7 c m. fl.	4 ³ / ₄	—	—
15	»	»	Virkelyst	8 ¹ / ₂	135	3
16	»	»	Langholtgaard	9 ³ / ₄	175 ¹ / ₂	»
17	Hjarup.....	Hjarup	Hjarupgaard	13	118	70
18	»	»	Eliselund	15 ¹ / ₄	184	30
19	Vamdrup.....	Vamdrup	Vamdrupgaard	16 ¹ / ₄	164 ¹ / ₂	35
20	»	»	Horskjærgaard	15 ³ / ₄	168	106
21	»	»	Søgaard 4 a m. fl.	7	185	20
22	Skanderup.....	Skanderup	Nagbøllegaard	18 ³ / ₄	224	35
23	»	»	Drabæk Mølle	5 ¹ / ₂	64	24
24	»	»	Mariegaard	9 ¹ / ₄	160	40
25	»	»	Vissingsminde	19 ¹ / ₂	328	40
26	»	»	Skanderup Nørgaard	11	—	—
27	Gesten.....	Gesten	Kjærholm	17 ³ / ₄	162	87
28	»	»	Røggaard	11	166	26
29	»	»	Ravnholtgaard	8 ¹ / ₄	279	20
30	Lejrskov-Jordrup.....	Jordrup	Jordrupgaard	11 ¹ / ₂	89 ¹ / ₄	60
31	»	Lejrskov	Vanggaard	14 ¹ / ₂	141	24
32	»	»	Nørupgaard	13 ¹ / ₂	104	42 ¹ / ₄
33	»	»	Højrupgaard	11 ¹ / ₂	131 ¹ / ₂	14
34	»	»	Ferup 6 a m. fl.	10 ¹ / ₂	124	15
35	»	»	Ferup 1 f m. fl.	12 ³ / ₄	160 ¹ / ₂	6
Malt Herreds Skyldkr.						
36	Vejen.....	Vejen	Vejen 47 a m. fl.	5 ¹ / ₂	100	25
37	»	»	Lille Skovgaard	5 ¹ / ₂	—	—
38	»	»	Baungård	8 ¹ / ₄	120	»
39	»	»	Grønvang	8	—	—
40	Malt.....	Malt	Estrup 1 a m. fl.	29 ¹ / ₄	290	108
41	Folding.....	Folding	Sønderskov	19 ¹ / ₂	?	?
42	»	»	Skovlyst	4	56 ¹ / ₂	3
43	Lindknud.....	Lindknud	Plantage	6 ¹ / ₂	200	5
44	Anst.....	Anst	Carlsminde	16 ¹ / ₂	201 ¹ / ₂	27
45	»	»	Petersborggaard	11 ¹ / ₂	146	33

¹⁾ Stamhuset Nørholm, herunder hører Hovedgaardene Nørholm, Lunderup og Agerkrog af Hartkorn Plantninger og ca. 100 Tdr Ld. Eng og Mose, Besidder Frk. I. C. Rosenørn-Teilmann.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldvurdering		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jordværdi Kr.	Bygningsværdi Kr.		
—	—	—	—	236	130	135000	175000	175000	—	Ribe Kommune	1
10	»	»	»	611	337	185000	355000	24000	—	»	2
38	»	38	»	488	269	100000	135000	104000	112000	A. Jacobsen	3
»	1	5	1½	276	152	120000	167400	117450	72000	P. H. Vind	4
—	—	—	—	175	97	122000	125000	87400	60000	L. Christensen	5
»	»	»	»	339	187	122000	215000	178600	80000	K. P. Thorslund	6
»	»	»	»	181	100	115000	140000	75000	62000	Chr. Rathmann	7
»	»	10	6	266	147	110000	125000	75200	61000	H. B. Møller	8
»	»	»	2	342	189	130000	155000	107000	59100	Stamhuset Nørholm	9
»	»	1800	1440	4680	2582	182000	195000	175200	44200	A/S Fil-Sø	10
415	36½	632	25	1676	924	390000	550000	301200	197400	Stamhuset Nørholm ¹⁾	11
»	»	»	2	177	98	120000	160000	105000	64000	Chr. Vestergaard Frandsen	12
—	—	—	—	90	50	150000	200000	50000	222800	A/S J. A. Hansen	13
—	—	—	—	56	31	—	175000	35000	237900	»	14
8¼	»	»	2	148¾	82	120000	140000	100400	56000	C. Jensen	15
14	»	»	4	193½	107	140000	165000	113000	148000	M. Thomsen	16
30	»	»	4	222	122	119000	120000	95800	81900	K. M. Knudsen	17
30	»	»	8	252	139	145000	190000	146600	167500	A. V. Fønnesbech	18
3	»	»	20	222½	122	135000	153000	96000	85400	J. Poulsen	19
10	1	»	11	296	162	140000	181000	131000	74000	O. Olsen	20
2	»	»	5	212	117	100000	133000	93000	55000	N. L. Jepsen	21
61	12	»	2	334	184	170000	195000	140900	90000	N. J. Poulsen	22
11	4	»	2	105	58	110000	145000	33900	104900	C. S. Nielsen	23
8	1½	»	3	212½	117	150000	157000	98400	66500	M. Skougaard	24
30	2	»	6	406	224	250000	300000	197100	216300	S. Haue	25
—	—	—	—	162	89	130000	150000	99000	80000	J. Simonsen	26
70	10	»	4	333	184	190000	225000	160000	156500	J. Bundsgaard	27
38	11	»	2	243	134	110000	125000	98000	92900	H. Jepsen Skjøde	28
50	16	»	5	370	204	150000	170000	140000	129750	N. Chr. Brødsgaard	29
40¼	½	»	3½	193½	106	115000	130000	71200	105500	E. Brødsgaard	30
»	»	»	2	167	92	115000	125000	76800	96000	N. Bech	31
21½	»	»	2¼	170	94	115000	130000	84000	80000	J. Schelde	32
5	2	»	9	161½	89	110000	130000	77700	97300	R. Rasmussen	33
52	»	»	21	212	117	110000	134000	82200	82900	A. Roed	34
42½	»	»	8	217	120	140000	150000	96800	130000	O. Rasmussen	35
3	6	»	6	140	77	90000	125000	74250	58000	P. Thorsen	36
—	—	—	—	129	71	125000	125000	74100	39900	S. P. Knudsen	37
»	5½	»	5	130½	72	100000	140000	84800	122600	J. K. Madsen	38
—	—	—	—	178	98	173000	185000	114000	105300	J. Lauridsen	39
237	32	»	17	684	377	355000	418800	274350	305800	O. K. Loutrup	40
—	—	—	—	500	276	250000	300000	195000	365000	P. Mousen	41
166	½	»	2	228	126	93800	123800	43800	79500	F. Momsen	42
782	»	1086	»	2073	1143	121300	212800	80800	—	A. Wellendorff	43
15½	»	1	4	249	137	165000	180000	128900	89500	Rudolf Møller	44
»	»	»	5	184	102	122800	144900	91900	94400	Chr. Straarup	45

ca. 69 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør ca. 1750 Tdr. Ld. Ager og Hede, 450 Tdr. Ld. Skov og

Alfabetisk Register til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Baungaard	38	Jordrupgaard	30	Ribe Sønderm. 9 m. fl.	1
Bramminge 1b	7	Kjærholm	27	Røggaard	28
Carlsminde	44	Klaabygaard	3	Seemgaard	4
Damsmark	8	Kærbøl 2 c m. fl.	5	Seest 7 c m. fl.	14
Drabæk Mølle	23	Langholtgaard	16	Seest 12 a m. fl.	13
Eliselund	18	Lunderup Hvdgd.	9	Seestskovgaard	12
Estrup 1 a m. fl.	40	Mariegaard	24	Skanderup Nørgaard ..	26
Ferup 1 f. m. fl.	35	Nagbøllegaard	22	Skovgaard, Lille	37
Ferup 6 a m. fl.	34	Nørholm	11	Skovlyst	42
Grønvang	39	Nørupgaard	32	Søgaard 4 a m. fl.	21
Hennegaard 1 c m. fl. ...	10	Petersborggaard	45	Sønderskov	41
Hjarupgaard	17	Plantage	43	Tanderupgaard	6
Horskjærgaard	20	Ravnholtgaard	29	Vamdrupgaard	19
Højrupgaard	33	Ribe Nørrem. 10 b m. fl.	2	Vanggaard	31
				Vejen 47 a m. fl.	36
				Virkelyst	15
				Vissingsminde	25

O. Herschend: Fra Sandene ved Langby.

VEJLE AMT

**Klinten ved Vargaarde øst for Hejls.
(Axel Jessen fot.)**

Ved Faarup Sø. Jellingeegnen.
(M. Lundbo fot.)

VEJLE AMT

INDLEDNING

AF MAG. SCIENT. J. O. BØVING-PETERSEN

Blandt alle Jyllands Amter er Vejles maaske det, der rummer de mest iøjnefaldende topografiske Modsætninger. Dets Kystlinje — med de tre Horsens-, Vejle- og Koldingfjorde, det slangebugtede Lillebælt og Hejlsminde Noret — er mere indskaaret og har en stærkere udpræget Bakke- og Skovnatur end de øvrige Østkystamter; dets høje, jævnt bølgende Morænesletter — som ved Bjergelide — hører til Landets frugtbareste; og i dets vestlige Grænseegne møder vi endnu ægte, uopdyrkede Hedeflader.

Klarest fremtræder Modsætningerne gennem et Snit, der følger Vejle Fjord og en af Vestbanerne ind mod den store Sønder-Omme Flade.

Bred og indbydende med Skovene ved Rosenvold og Fakkegrav og ude paa Trelde Næs aabner Vejle Fjord sin Favn mod Havet, og smilende løfter bakket Agerland sig, hvor Skovene viger. Et enkelt Sted paa Sydsiden skinner hvide Sandmiler pludselig frem mellem alt det Grønne — men kun som for at fremhæve Frodigheden des mere. Længere inde snævrer Fjorden sig sammen, og Terrænet bliver kraftigere

kuperet. Her begynder den Banestrækning, der er bekendt for sin Skønhed som ingen anden paa Jyllands Østkyst: mod Syd de højt bakkede, vildsomme og yppige Munkebjergskove, mod Nord Tirsbæk- og Nørreskov med sine rankstammede Bøge og sin Skyttehusodde, hvorfra man i Fred kan nyde et af vort Lands mest indtagende Fjordbilleder — det Billede, som under Forbifarten med Toget hvert Øjeblik søndersplittes af dybe Skov- og Bakkegennemskæringer, der giver denne Banestrækning en egen fremmedartet, næsten bjergagtig Karakter.

Staar man omsider inde i Vejle By og ser de høje, skovklædte, mørke Bakkedrag lukke sig tæt om de røde Tage baade mod Nord og Syd, er der ogsaa her — trods selve Byens ægte danske Præg — noget, der minder om fremmede Egne, en eller anden lille sydtysk Flodby. „Floden“ er dog kun en fordringsløs Aa — eller rettere to, der mødes: Vejle og Jellinge Aaen. Men begge er i højere Grad end de fleste danske Vandløb tagne i Industriens Brug — uden at dette endnu har øvet ligefrem Vold mod den oprindelige Natur.

Mindst paaagtet af de to Dale er Vejleaaens; og dog gemmer den en afvekslende Skønhed, der fortjener at kendes, og som kulminerer inde omkring Råndbøldals Klædefabrik, hvor Modsætningen træder særlig skarpt frem mellem de stejle Skovslugter ned mod Engdragets dybe Kedel og de tæt vest derfor begyndende høje, jævne Flader, som en Gang udgjorde Råndbøl Hede, men nu har faaet de opdyrkede Lyngfladers sædvanlige, udviskede Præg: magre Marker mellem Naaletræsplantninger og spredte Levninger af den gamle Hede. Nær ved Råndbøl — som en skjult og skøn Skov-Oase ved en Indsøs Bred — ligger det statelige Engelholm med stolte Hjørnetaarne, Voldgrave og en prægtig Have i gammel fransk Stil — ogsaa en Plet, der er et Besøg værd.

Langt mere turistkendt end Vejleaaens Dal er jo Turen gennem Grejsdal op til Jellinge. Grejsmølle Aa, hvis idylliske Vandmøller paa en enkelt Undtagelse nær er afløst af moderne Fabrik anlæg, har, trods alt, endnu bevaret en Skønhed, der giver denne Dal med de venlige Enge og skovklædte Bakkeaae en malerisk afvekslende Charme, som ingen anden jysk Aadal viser Mage til. Spadsereturen derigennem op til Jellinge er endnu en af vort Lands smukkeste; og staar man bag efter paa Gorms eller Thyras Høj og ser ud over det flade, aabne Land mod Vest, har man svært ved at fatte, at saa store Naturmodsætninger mødes med kun et Par Kilometers Afstand. Men fra Jellinge videre indefter mod Vest og Nordvest bliver Egnen ensformig — uden derfor

**Moræneler. Klinten ved Vargaarde.
(Axel Jessen fot.)**

**Udsigt over Kolding Fjord mod Nordkysten fra Udsigtstaarnet ved Christiansminde.
(Victor Madsen fot.)**

at være helt blottet for Skønhed: de herligt vide Udsigter over de fordums Hedeflader virker befriende efter Vejle-Egnens stængende Skov-aase. Og forlader man, f. Eks. ved Give, Banelinjen og fortsætter til Fods ret mod Vest, ud til Karstoft og Omme Aa i Skjernaens Opland, finder man endnu Hedefladerne i ensom og lyngdækket Skønhed.

Hvilken Kontrast til denne Amtets „Rygside“ er ikke dets smilende Ansigt ud mod Kattegat, Lillebælt og Kolding Fjord!

Bjergerherred, Landet mellem Horsens- og Vejlefjordene, er et af Danmarks frugtbareste, hvor — foruden Rosenvold — store Godser som Boller, Palsgaard og Barritskov og mange vel holdte Bøndergaarde og Landsbyer mellem frødige Marker og Smaaskove vidner om baade gammel og ny Velstand. Herude, paa den takkede Østkyst, ligger ogsaa det driftige Fiskerleje Juelsminde, der er et Hovedstøttepunkt for Fiskeriet i Kattegats sydlige Omraade.

Er Landet nord for Vejle Fjord frugtbart og venligt, er Egnen syd derfor det i ikke mindre Grad, — og som et vægtigt Plus har den sine mange historiske og nationale Minder: Fredericia, Snoghøjs gamle Færgested. Gudsø, Kolding og sidst, men ikke mindst, Skamlingsbanken. Fra Trelde Næs med den enlige, af alle søfarende saa godt kendte Trægruppe yderst ude strækker Trelde Skov sig langt sydefter, yppig og afvekslende i sin Vegetation som Munkebjergskovene, for ned mod Fredericia at afløses af det plastiske Lers Klinte, der har deres Modstykkeovre paa Fyn, nord for Strib. Og nu begynder det indsnævrede, lunefuldt snoede Løb, der mere ligner en Flod end et Bælt. Jyllands og Fyns Kyster rivaliserer her om Skønhedsprisen. Snoghøjs Pynt, Damgaards og Gudsøvigs Skove og syd for Koldingfjordens Munding de store Løverodde Skove danner den flatterende Ramme om et ægte østjysk Fjordparti, hvis Baggrund beherskes af Koldinghus' høje Slots-taarn, der, efterhaanden som man nærmer sig, stiger og vokser, indtil det omsider, sammen med den øvrige stolte Slotsruin, bliver Forgrundstaffage i et Fjord- og Bybillede af indtagende Skønhed.

Landet syd for Kolding Fjord — „de otte Sogne“, der oprindeligt tilhørte Sønderjylland — har i sin Natur bevaret hele det sønderjyske Præg. Tætte, blomstrende Hegn kranser Vejene og de frugtbare Marker, og store, solide og pyntelige Bønder- og Proprietærgaarde i rigt bærende Frugthaver og med Heste og Køer i glimrende Foderstand taler om Velvære og Hygge. Op over dette fede Muldjordsland løfter Højskamling sin grønne Bakkekuppel. Fra dens Top, med de mange nationale Minder, ser man viden om, ud over Land og Sø, der her mødes i et Smil saa blidt og yndefuldt, at det i sig symboliserer den hele Egns Karakter.

Stallerup Sø, nordvest for Kolding.
(Victor Madsen fot.)

Udsigt fra Vejlbj Kirke mod Rands Fjords Sydkyst.
(Victor Madsen fot.)

Hvidbjerg ved Vejle Fjord.

Fluvioglacialt Sand over groft tertært Sand. Grejsdalen.

(P. Harder fot.)

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Undergrunden udgøres næsten udelukkende af Tertierdannelser, idet Kridtformationen, i Form af uren Blegekridt, kun er iagttaget ved Boringer ved Fredericia Banegaard paa 173 Meters Dybde.

Tertiærets ældste Afdeling, Paleocænet, er ligeledes med Sikkerhed kun fundet ved de nævnte Boringer, hvor det gaar fra 113 til 173 Meter, og her findes baade det kalkholdige og det kalkfri Ler. Muligvis forekommer lignende Leraflejringer, der dog ikke har kunnet bestemmes nærmere af Mangel paa Forsteninger, ved Jensgaard o. a. St.

Eocænformationen, repræsenteret af det plastiske Ler og de vulkanske Askelag optræder enkelte Steder langs Kattegatkysten, hvor der paa Grund af Lerets Udskridning frembringes de sædvanlige karakteristiske Kystformer. Dette er f. Eks. Tilfældet en Del forskellige Steder paa Kysten udenfor Jensgaard noget syd for Horsens Fjord, endvidere ved Bjørnsknude, som paa Grund af disse Udskridninger er aftaget meget betydelig i Størrelse, idet der i de sidste 100 Aar er forsvundet omtrent 11—14 ha. Langs Nordsiden af Vejle Fjord, mellem Bjørnsknude og Barritskov træder det plastiske Ler frem paa flere forskellige Steder, og det samme er Tilfældet med Trelde Næs og Kysten nord for Fredericia; ved Boringerne i denne By har det vist sig, at det plastiske Ler har en Mægtighed af 70 Meter. Omdannet Moler med vulkansk Aske er fundet ved Albækhoved, ved Fredericia-

Bakkerne ved Munkedammen, sydvest for Kolding.
(Victor Madsen fot.)

**Udsigt mod Nordøst gennem Alminde Dalen fra Kolding—
Vejle Vejen.**
(Fot.)

**Moreneler og fluvioglaciale Lag over Diatomejord.
Kysten nordøst for Fredericia.**
(Victor Madsen fot.)

**Terrasselandskab og interglacial Lokalitet. Ballehusø, nord
for Egtved.**
(V. Milthers fot.)

boringen mellem det plastiske Ler og Paleocænet og ved Gejlhavegaard syd for Kolding.

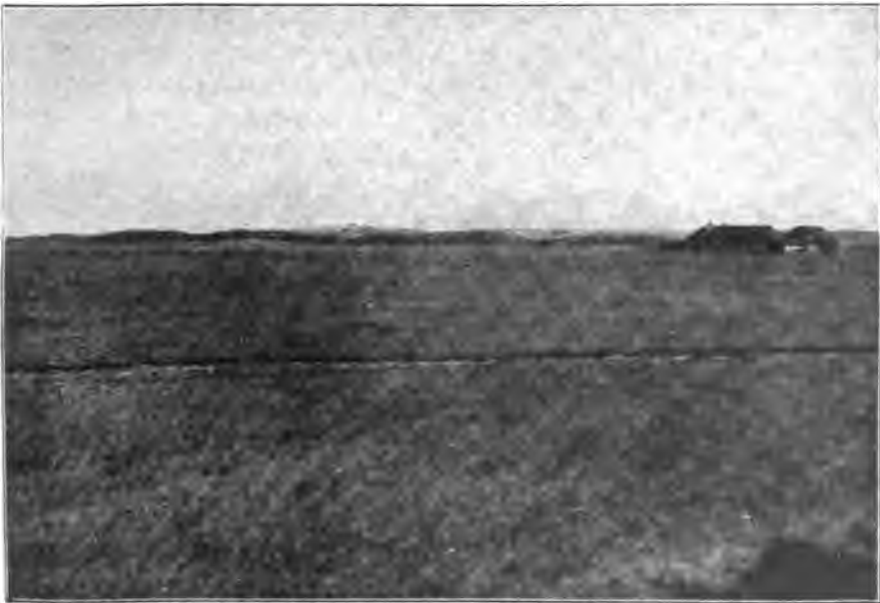
Oligocænformationens Bjærgarter, bestaaende af Alunjord og glaukonitholdigt Glimmersand, findes som oftest sammen med det plastiske Ler; de har oprindeligt været aflejret oven paa dette, men ved Udskridningerne er Lejringsforholdene ganske forstyrrede og meget vanskelige at udrede. I de fleste Tilfælde er der ingen eller meget faa Forsteninger, men ved Albækhoved er der fundet en stor Mængde saadanne, der viser, at Aflejringerne sandsynligvis er af forskellig Alder, muligvis baade miocæne og oligocæne.

Den miocæne Brunkulsformation indtager næsten hele Amtets Areal; dog er selve Brunkullene ikke ret almindelige, men Glimmersand og -ler har en stor Udbredelse. Den mest bekendte Brunkulforkomst er Sandfeldgaarde ved Skjerna, hvor man dels ser Kullene direkte i Skrænten ud imod Aadalen, dels har konstateret deres videre Udbredelse ved Hjælp af talrige Boringer. Der er paa de forskellige Steder truffet 1—4 Kullag af indtil 2½ Meters Mægtighed, og over Kullene er der nogle Meter Sand- eller Lerlag, dog ikke mere, end at Kullene godt kan brydes ved overjordisk Drift. Der er foretaget en Del Brydninger under Krigen, men den samlede Mængde er dog ikke særlig stor, dels fordi Kvaliteten ikke er den bedste, dels fordi Kullene ligger et godt Stykke fra nærmeste Jernbane. Udenfor dette Distrikt er der fundet Kul ved Vandel og ved Bindeballe i Randbøl Sogn, men i saa stor Dybde, at det næppe kan faa praktisk Betydning. Glimmerler og -sand er, som nævnt, fundet flere forskellige Steder i Amtet; mest fremtrædende er maaske det paa lang Afstand synlige, skinnende hvide Sandparti, Hvidbjerg, nord for Randsfjord.

Hvad Istidsbjærgarterne angaar, frembyder Amtet samme Modsætning mellem den østlige og vestlige Del som de andre østjyske Amter, idet Grænsen gaar efter en meget uregelmæssig Linie noget vest for Vejle og Kolding. Den vestlige Del bestaar overvejende af lagdelt Sand og Grus, den østlige overvejende af Moræneler. Interglaciæle Forskvandsdannelser er fundne en Del Steder; saaledes har man fundet Dynd- og Tørvelag under Istidsdannelser ved Kolding By, navnlig i den store Grusgrav ved Skovmøllen og ved Rostrup vest for Jellinge. Tilsvarende Dannelser bestaaende af Diatoméaflejringer findes ved Fredericia og ved Trelle Klint; paa det sidstnævnte Sted underlejres de af Ferskvandskalk, ligesom Forholdet er med Forekomsterne i Randers Amt. Mægtige Diatoméaflejringer er ogsaa fundne ved en Boring umiddelbart syd for Vejle. Baade Tørven og Diatoméjorden indehol-

Sandgrav vest for Kolding.
(Victor Madsen fot.)

Klitrække i den senglaciale Smeltevandsdal syd for Høllund Søgaard.
(Axel Jessen fot.)

Brunkullag i Skrænten ved Skjern Aa ved Sandfeldgaard.
(N. Hartz fot.)

„Kulminen“ ved Sandfeldgaard.
(N. Hartz fot.)

der Rester af de karakteristiske interglaciale Dyr og Planter, som er omtalt under Ribe Amt.

Den vestlige Del af Amtet udgøres af en Del af den store Grindsted Hedeslette, der her er afbrudt af en stor Mængde Bakkeøer, der som oftest dog ikke er særlig tydelig begrænsede. Den store, midtjyske Israndslinie passerer i Retning Nord—Syd gennem Amtet, idet den forløber omtrent fra Egnen ved Thyregod over Randbøl til Egnen vest for Egtved. Det under Isen løbende Smeltevand har, som andre Steder, udgravet Dale, blandt hvilke navnlig maa mærkes den pragtfulde Vejle Fjords Dal med dens Forlængelse indefter til Randbølegnen. Den fra Randers og Aarhus Amt omtalte østjyske Israndslinie kan forfølges ned igennem Vejle Amt, hvor den forløber omtrent fra Uldum over Løsing til Engom, og paa en stor Del af denne Strækning betegnes den af en enkelt udpræget Morænevold. Da der samtidig skød en Istunge ind gennem Vejle Fjord, har det fra Isen strømmende Smeltevand ikke kunnet komme ned til denne, men har maattet bane sig Vej mod Nord og Nordvest, til det vest for Uldum slap ud i Gudenaens Dal. Ejendommeligt for Terrænet i den østlige Del af Amtet er i øvrigt de gennemgaaende Dale, der afskærer de yderste Dele af Landet, og som paa et eller andet Stadium maa være dannede under Isen. I Bjerge Herred kan saaledes mærkes de meget udprægede Dalstrækninger indenfor Jensgaardpartiet og Palsgaardhalvøen, og hele Elbo Herred afskæres af Dalstrøg, der for største Delen indtages af Randsfjord og Spang Aa. Andre Dale, som f. Eks. den berømte Grejsdal, kan meget godt være dannede, efter at Isen havde trukket sig tilbage fra Egnen, men dog sandsynligvis paa en Tid, da Plantedækket endnu ikke havde naaet at udøve sin beskyttende Virksomhed.

Alluvjaldannelserne har ikke megen Interesse i Amtet. Saltvandsalluviet kan næppe paavises, da Egnen i Stenaldertiden laa ligesaa højt som, eller muligvis ogsaa højere end nu. Noget mere Betydning har Kildekalken, der findes i ret stor Mængde i Vejleegnen (Haraldskær, Neder Knaberup, Kjelkær, Kjærbølling) og brydes for at anvendes til Kalkbrænding og Jordforbedring.

KLIMA

AF AFDELINGSCEF MAG. H. HANSEN

Maaned	Middeltemperatur C°			Gennemsnitligt Antal Frostdage			Middelnedbør mm			Antal Dage med Nedbør i Egtved
	Jelling	Egtved	Stenderup	Jelling	Egtved	Stenderup	Give	Fredericia	Egtved	
Januar	-0.6	-0.8	0.0	24	22	20	46	41	43	13
Februar	-0.7	-0.8	-0.1	22	22	20	37	33	34	11
Marts	1.0	0.9	1.8	21	20	16	44	39	43	13
April	5.0	5.0	5.7	9	9	4	37	36	39	11
Maj	9.9	9.9	10.6	1	2	0.3	43	42	45	11
Juni	14.1	13.9	14.5	0	0	0	50	49	50	10
Juli	15.4	15.1	16.0	0	0	0	72	68	73	14
August	14.8	14.6	15.2	0	0	0	96	86	95	16
September	11.7	11.6	12.5	0	0.3	0	73	60	73	14
Oktober	7.2	7.1	8.0	3	5	2	84	76	87	18
November	3.3	3.1	3.9	12	11	8	53	50	56	14
December	0.3	0.2	1.2	21	19	15	52	48	56	15
Aaret	6.8	6.7	7.4	113	110	85	687	628	694	160

Den Del af Amtet, der ligger mellem Fjordene og sydfor Kolding, hører til Jyllands mildeste Egne med en aarlig Middeltemperatur paa c. $7\frac{1}{2}$ °, hvorimod den vestlige Del af Amtet mellem Jelling og Sønder Omme er temmelig koldt med en aarlig Middeltemperatur paa kun c. $6\frac{1}{2}$ °. Februar har gennemgaaende den laveste Middeltemperatur, c. 0° langs Kysten og c. $\div$ 1° i Amtets vestligste Del, Juli den højeste med lidt over 16° i Kystegnene, men kun c. 15° vestfor Jelling. Om Foraaret ophører Frosten gennemsnitlig c. 20. April langs Kysten og c. 12. Maj i Vest; om Efteraaret begynder den atter gennemsnitlig i Begyndelsen af Oktober i Egnene vestfor Jelling, men først c. 5. November langs Kattegat og Lillebælt. Det aarlige Antal Frostdage er gennemsnitlig c. 85—90 i Kystegnene og stiger til c. 125 i Amtets vestligste Del. Middelnedbøren er i Gennemsnit for hele Amtet 680 mm; den er mindst, c. 600 mm, langs Kattegat og størst, c. 725—750 mm, vestsydvest for Vejle. Sommerens Middelnedbør er de fleste Steder kun nogle faa Millimeter større end Efteraarets.

Landskab ved Jelling Skovdallund og Faarup Sø.
(M. Lundbo fot.)

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Den nordvestlige Del af Amtet udgøres af en stor Hedeflade, som nu delvis er opdyrket. Ogsaa længere syd paa, vest og sydvest for Vejle, strækker de midtjyske Hedeegne, som for største Delen ligger i Ribe Amt, sig ind over Amtets Vestgrænse. Her ligger en af de ældste Hedeplantager, den store *Frederikshaab* Plantage. Plantevæksten i disse Hedeomraader afviger ikke nævneværdigt fra den Plantevækst, vi ellers kender fra Jyllands Heder, og som er omtalt flere Gange tidligere under andre Amter.

Paa Overgangen fra Hederne til det frodige Land, der indtager det meste af Amtets Areal, ligger flere Steder ejendommelige Smaaskove, der udmærker sig ved deres blandede Præg. Det er øjensynlig Rester af gamle Løvsкове, hvor Egen (begge Arter) var fremherskende, men hvor mange andre Træarter, f. Eks. Avnbøg, Bøg, Ask, Æl, Asp, Lind og Birk var indblandede, og hvor Underskoven bestod af Hassel, Tjørn, Tørstetræ, Selje-Pil, Abild og Røn, samt Kristtorn, medens Vedbend og Gedeblad klatrede op ad Stammerne. Saadanne Skovrester — hoved-

sagelig paa sandet Bund — findes f. Eks. ved Bindeballe, Gadstrup og Randbøl. En mærkelig lille Skov i dette Omraade er *Engelsholm Skov*, som huser mægtige gamle Ege og Bøge og karakteriseres af talrige Fuglekirsebærtræer (*Prunus avium*) og Løn (*Acer platanoides*).

Amtets frodige østlige Hovedpart deles ved de to Fjorde, Vejlefjord og Kolding Fjord i tre Dele. Terrænet er gennemgaaende kuperet, og begge de nævnte Fjorde er berømte for deres Skønhed, indrammede som de er af herlige, delvis skovklædte Bakkeskrænter. Amtets Skovrigdom (Aarhus og Vejle Amter er Jyllands skovrigeste Amter) staar rimeligvis bl. a. i Forbindelse med, at det bakkede Terræn med dets mange stejle Skrænter og dybe Kløfter har været vanskeligt at opdyrke. Skovens Frodighed paa den anden Side skyldes dels den frugtbare lerede Jordbund, dels det lune Klima og den beskyttede Beliggenhed.

De fleste af Nutids-Skovene ligger netop mere eller mindre paa Bakkeskrænter, særlig paa Skrænterne mod Vandet. Hvor Landets Overflade er mere plan, har Skovene ikke faaet Lov at staa, og dér træffer vi nu veldyrket Agerland. De talrige levende Hegn, der indrammer Markerne og Vejene, er Minder om, at Skovene rimeligvis, før Mennesket ryddede løs i dem, har dækket hele denne Del af Landet. Hegnene bestaar af en broget Blanding af Buske og stadigt nedhuggede Skovtræer, der skyder op igen efter hver Nedsabling. Et særligt Præg faar de ved de mange Brombær og Roser; og botanisk set er i alt Fald de talrige forskellige Sorter af Brombær (*Rubus*) af stor Interesse; der er nemlig mange af dem, der indenfor Danmarks Grænser nordligst findes i dette Omraade, som, hvad Brombær-Former angaar, repræsenterer den yderste Udløber af Slesvigs og Holstens rige Brombær-Flora. Hegnene er imidlertid ikke blot interessante for Botanikeren, de er af stor landskabelig Virkning; særlig skønne er de ved Midsommertid, naar Roserne blomstrer og naar Hyldens hvide Blomsterskærme udsender deres krydrede og stærke Duft; og hen paa Høsten, naar Rosernes Hyben gløder i Septembersolen og Brombærerne skinner sorte mellem det grønne Løv, mens modne Hasselnødder skjuler sig bag Bladene.

Skovene er meget afvekslende. Ofte staar de paa stiv Lerbund i Lavningerne, medens der paa Bakkerne er magert Sand. Det giver naturligvis et meget vekslende Præg. Den naturlige Løvskov er i Nutiden overalt Bøg med spredtstaaende Ege i, men Fremtiden vil finde mange Egeskove, som endnu blot er i deres Vorden. Sammen med Løvskovene træffes ofte Granskov, der trives fortræffeligt, og som indtager en ikke ringe Part af Skovarealet.

Fra Grejsdalen.
(M. Lundbo fot.)

I de snævre Dalgange og Kløfter med Vand i Bunden — og af saadanne er der mange — faar Skoven en overordentlig broget Sammensætning, og under de forskellige Træer, saasom Ask og Æl, bliver der Plads til en rig Underskov eller til en frodig Bundvegetation, der mængstedes har Præg af en Yppighed, som vi næppe ellers kender i Jylland. Saadanne frodige Kløfter findes f. Eks. ved Munkebjerg og i Grejsdalen. Paa førstnævnte Sted er det, at Taksen (*Taxus*) har fundet sit sidste Tilholdssted her i Landet, og i Grejsdalen stod den prægtige Maaneskulpe (*Lunaria rediviva*) i alt Fald tidligere i stor Mængde imellem Ælletræerne; den kendes iøvrigt kun fra et enkelt Sted her i Landet (paa Bornholm).

Man kan i det hele sige, at den østjyske Skovnatur, der begynder i Randers Amts sydlige Del, naar sit Højdepunkt fra Vejle-Eggen og sydpaa. En hel Række af urteagtige Planter er knyttede til disse Skove. nogle af dem findes alene i denne Del af Danmark, andre naar der deres videste Udbredelse. Nogle af de mere karakteristiske er følgende: Bjærg-Mangeløv (*Dryopteris montana*), Elfenbens-Padderokke (*Equisetum maximum*), Kambregne (*Blechnum*), Tyndakset Star (*Carex strigosa*), Kæmpe-Star (*Carex pendula*), Hvid Hestehov (*Petasites albus*), Fjeret Knopurt (*Centaurea pseudophrygia*), Lund-Fredløs (*Lysimachia nemorum*), Stor Frytle (*Luzula silvatica*), Skov-Svingel (*Festuca silvatica*), Kransbladet Konval (*Polygonatum verticillatum*), Rapuntsel (*Phyteuma spicatum*), Uldhaaret Ranunkel (*Ranunculus lanuginosus*) o. fl. En Del Urter, der er almindelige paa de danske Øer, forekommer i Jylland næsten blot i disse østjyske Skovegne, f. Eks. Dansk Ingefær (*Arum*), Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*), Barsvælg (*Lamium galeobdolon*), Gul Anemone (*A. ranunculoides*), Merian (*Origanum vulgare*) og Kransbørste (*Clinopodium vulgare*). Til Buske, der er karakteristiske for disse Skove, hører Kristttorn (*Ilex*) og Glansbladet Pil (*Salix cuspidata*), samt Rød Kornel (*Cornus sanguinea*); desuden findes næsten alle vore mere almindeligt udbredte Kratbuske ogsaa her.

Det er i udpræget Grad Skovene, der fra et botanisk Synspunkt karakteriserer Vejle Amt. De øvrige Plantesamfund er der ikke meget at meddele om.

Hvor der ved Havet er lavt Land, træffer vi smaa Strandenge og Strandsumpe; de kan være ret afvigende fra Strandengene i det meste af Jylland og minde mere om Øernes Strandenge; saaledes træffer vi der Strand-Siv (*Juncus maritimus*), Smalbladet Kællingetand (*Lotus tenuifolius*), Strand-Krageklo (*Ononis spinosa*), Samel (*Samolus*) og

Vium.
(H. A. Ebbesen fot.)

Breddal.
(H. A. Ebbesen fot.)

Faablomstret Kløver (*Trifolium filiforme*) — Plantearter, som vi næsten ikke kender fra Jylland, men som er ret udbredte ved Kysterne af vore Øer. Ejendommelig for sumpede Strandkrat er den flere Meter høje Kær-Svinemælk (*Sonchus paluster*), hvis Udbredelse er en lignende.

Sandstrand og Klit mangler omtrent i Amtet; lidt Sandstrand er der dog ved Juelsminde, og „Hvidebjærg“ ved Randsfjord skal endog være helt klitagtig.

Agerlandet og Engene frembyder lidet af Interesse, hvad Plantevækst angaar. Dog kan det ogsaa om dem siges, at de huser adskillige Planter, der ellers er Øboere her i Landet.

Sjældne Planter i Amtet. Der er ovenfor nævnt en hel Række sjældne Plante-Arter, af hvilke vel Taksen er den mærkeligste. Den store Star-Art, Kæmpe-Star (*Carex pendula*), findes her i Landet alene ved Vejlefjord. En prægtig stor Gøgeurt (*Orchis purpureus*) optræder dels i den ejendommelige Skov paa Trælde Næs dels i Skovene ved Rosenvold og Fakkegrav, men er ellers her i Landet blot fundet paa Møens Klint. Den melede Kodriver (*Primula farinosa*), der omtales under Aarhus Amt, naar ogsaa syd for Horsens, altsaa ind i Vejle Amt. I Vejledalens Skove forekommer en Art Høgeurt, som man næppe kender andetsteds fra (*Hieracium danicum*). I Heden ved Randbøl vokser Tysk Visse (*Genista germanica*), der omtrent her har sin geografiske Nordgrænse.

En indvandret Plante fortjener i denne Sammenhæng at nævnes, det er den smukke gulblomstrede Abeblomst (*Mimulus*), der optræder i uhyre Masser i Randbøldalens Aaløb og dettes forskellige Tilløb. Ogsaa en anden Plante, der ikke af sig selv er vandret ind i Landet, men som er indført i Middelalderen som Lægeplante, findes nu til Dags forvildet her i Amtet; det er Galnebær (*Atropa Belladonna*), som vokser ved Kolding.

Skamlingsbanken set fra Nordvest.
(Victor Madsen fot.)

Jellinghøjene og Kirken.
(M. Lundbo fot.)

FORHISTORISKE MINDESMÆRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

Med saa lang en Kyststrækning, som Vejle Amt frembyder, og det Kyster, som kun i ringe Gråd er prægede af aabent Hav, med de lange smalle Fjorde, med Lille Bælt og Vigene, kunde det ventes, at Minderne fra den *ældre Stenalder* her maatte spille en særlig fremtrædende Rolle. Just her skulde man synes, at alle Naturforhold, den milde Kyst og Læ af Banker og Skove, maatte være tiltrækkende for en primitiv Befolkning. Det er næppe heller det oprindelige, rette Forhold, naar der nu kun kendes en eneste større Boplads. Terrænet hører til den Del af Danmark, som nu er sænket dybere, end det var i den ældre Stenalder's Tid. De gamle Kystpladser er enten bortskyllede eller ligger dækkede under Vand. Det er i saa Henseende betegnende, at den eneste større Boplads nu ligger vanddækket, hvis da den Plads, Sagerne nu indtager, er den oprindelige, thi dette er ikke ganske sikkert: *Kolding Fjord-sagerne* er mest optaget med Muddermaskinen, et til arkæologisk Undersøgelse lidet egnet Redskab; de er optaget inderst i Fjorden, paa afgrænsede Partier, men i forskellig Dybde, noget ret højt, andet paa dybere Vand, og det kunde vel være, at i alt Fald en Del er omlejret. Men i en tidlig Tid var det, at dette Sted — og en kun lidet kendt Plads i Horsens Fjord — var beboet. Der findes endog blandt de mange Sager, som gemmes i Nationalmuseet og paa Koldinghus, ikke faa Genstande, navnlig boreornamenterede Hjortetakker, som peger tilbage, forud for den egentlige Køkkenmøddingtid og snarest slutter sig til Mulleruptidens Fund, medens den store Mængde af Flint

og navnlig Tilstedeværelsen af Lerkar henviser Pladsen som Helhed til en senere Tid -- hvis alt da er en Helhed.

For Agerbrugstidens, den *ynge Stenalders* Mennesker og Bronzealderen, frembød disse Egne meget forskelligartede Vilkaar, i Øst det bakkede, delvis skovklædte Land, der nu er den frugtbareste Del, vestligere Overgangsbakkefaldene, og helt i Vest gaar Amtet ind i de store Hedeflader, navnlig ved Sønder Omme. Højest uligeligt har da ogsaa Befolkningen fordelt sig, og her mødes i Stenalderen paa udpræget Maade østdansk og jysk. Tydeligst markerer sig den østdanske Kultur, kendeligt nok selv i Nutiden, om end Østegnenes tidligt fremskredne Agerbrug har slettet mange af Mindesmærkerne. Af *Dysser*, *Jættestuer* og andre Stengrave findes overhovedet ingen i de egentlige Indlandsherreder, Brusk syd for Vejle, Jerlev vest for og Nørvang i Nord og Nordvest; ogsaa i Naboherredet Tørrild, Vejle—Jelling—Vandelegnen. har kun et Par som Minder om en isoleret Koloni. Derimod kendes de, og et mindre Tal er endnu at se, i alle Kystherrederne, faa i Elbo (hvor dog nu alle er borttagne, den sidste i 1915), enkelte i Holmans, tilsammen Fredericia—Vejleegnen, en halv Snes Stykker spredt i Egnen syd om Kolding Fjord (en anselig Langdysse og et Dyssekammer ved Straarupgaard), i lignende Tal nordøst for Vejle, Hatting Herred. Ret spredt maa dog Bosættelsen her have formet sig; tættere derimod i Bjerger H., Halvøen mellem Horsens og Vejle Fjordene. Af ca. 100 paaviste Stenmindesmærker i hele Amtet ligger ca. 75 i dette Herred, flest mod Syd, færre i Nord, men dog nok til at vise, at Bosættelsen sandsynligvis er udgaaet fra begge Fjordkyster. Og naar endnu saa stort et Tal kan eftervises i denne rige Agerbrugsegn, tør det nok siges, at den som saadan øvede Tiltrækning allerede paa de tidligste Elementer, som dannede den bosiddende Befolkning. Selv om mange Mindesmærker nu er ringe, bør de ikke mindst af denne Grund saavidt det paa nogen Maade er muligt, skaanes i Fremtiden; direkte fredlyst er hidtil slet ingen.

I Vesteregnene kan Stenaldershøjene mindre let udskilles fra Bronzealderens Mindesmærker. De fremtræder i det ydre ens, som runde eller, meget sjælden, aflange Jordhøje; først Undersøgelsen giver Bestemthed. Og ligesaavel kan der være nogen Usikkerhed i Østeregnene; Stenaldermindesmærkerne kan være lidt flere end det ovenfor er anført. I Hovedsagen er det dog saaledes, at Højene i Vest er anlagte i Stenalderen, men ofte tillige dækker Grave fra senere Tid, medens de i Øst skyldes Bronzealderanlæg. Endnu kan ca. 4200 Høje paavises i Vejle Amt. I de østlige Egne er de nutildags langt mere fremtrædende

Store Rygbjerg Runesten.
(A. P. Lustrup, Vejle fot.)

paa de arkæologiske Kort end i Terrænet; de allerfleste er overpløjede og afgravede, reducerede stærkt fra den oprindelige Størrelse. Forholdsvis ringe er Tallet i Østeregnene; 140 i N. Tyrstrup H. syd for Kolding Fjord, 160 i Elbo, 180 i Bjerge H. er ikke høje Tal, 75 i Holmans endog mærkelig lavt. Hvis disse Tal blot nogenlunde svarer til det oprindelige, og det gør de vistnok, har den gamle Befolkning levet meget spredt; her er gammelt Skovland. Oplysende er i saa Henseende den topografiske Beliggenhed. I Elbo H. ligger de allerfleste i Syd og Vest (eller har ligget, nu er næsten alle under Plov), dels langs Lille Bælt og Kolding Fjord, fra Snoghøj til Gudsø, dels i Vest langs Elbodalen. Derimod synes andre Egne, som det store Vejlbysogn, at have været ganske folketomt i Oldtidens ældre Afsnit. Noget tættere bebygget fremtræder Jerlev Herred i Vest med 400 og Hatting i Øst med 545 Høje. Ikke sjælden samler de sig til Grupper, der maa betegne gamle Bygder, eller til Rækker, der tit følger de Strøg, hvor senere Oksevejene gik, i Ødsted S. fra Nv. til Sø., i Egtved dels om Koldingvejen, dels i Retningen Jelling—Ribe. Utvivlsomt er Færdselsveje noget forholdsvis fastliggende. Traditions-mæssigt er de samme Strøg foretrukne fra Oldtiden til vore Dage. Allerede her tør det antages, at det store Antal af Højene tilhører Stenalderen, og udpræget gælder dette for Vesteregnet

i Nv. for Vejle By. Og her er Mindesmærkerne endnu et betegnende Led i det landskabelige Billede. Tallet gaar i Nørvang—Tørrild Herreder op til over 2400, eller snarest endda en Del højere, idet kun Nørvang H. er tilfredsstillende undersøgt, med 1850. I disse Egne er Stenalderhøjen det almindelige (bortset fra de østlige Sogne), medens en Bronzealderhøj, anlagt paa Jordflade, er en Sjældenhed. Smukke Partier findes rundt om, bl. a. ved Randbøl, om Oksevejen.

Bedst oplyses disse Højes Art ved et Eksempel, en Høj ved N. Tinnethøj i Ø. Nykirke Sogn, undersøgt af Nationalmuseet. Midt i Højen, lidt sænket gennem Albunden ned i Undergrunden, laa en Grav fra Stenalderen, en simpel, aflang Fordybning uden Sten. Udstyret viste, at Graven har rummet en Mand: 2 Stridsøkser, 3 Flintøkser og 2 Flækkeknive, nærmest et Dobbeltudstyr. Højere oppe laa paa forskellige Steder 3 Dolkblade af Flint; snarest betegnede de hver en Grav, og over dem laa et stort Stenlag. Disse Grave er fra Overgangstiden mod Bronzealderen, og Højen har paa denne Tid haft en Højde af 2—2½ m. Mod Øst laa en *Bronzealdergrav* med Sværd m. m., højere foruden flere ubestemte Stenlag en Grav fra ældre *Jernalder*, med Jernring og Perler, samt en Urnegrav med brændte Ben. Ved disse senere Anlæg naaede Højen 3½ m H., 33 m Tværmaal. I sin sidste, anselige Skikkelse var Højen saaledes et Minde om alle de 3 Hovedafsnit, og som denne, om end sjældent af saa fyldigt Indhold, er mange andre Høje, medens andre, navnlig de mindre, helt eller væsentlig tilhører Stenalderen. Kun mod Øst træder Bronzealderen mere selvstændigt frem med sine egne Høje. Februar 1921 fremkom dog et mærkeligt Egekistefund ved Egtved.

Medens Stenalderen i Østegnene, som anført, har østdansk, Økarakter, tilhører Vestegnen saa at sige ublandet den „jyske“, i sin Oprindelse mellemeuropæiske Stenalder, navnlig i dens andet og de senere Trin. Grænsen mod Øst er endnu usikker; sikkert vil der efterhaanden fremkomme Materiale til at vise, hvorledes de 2 Kulturer efterhaanden blandede sig med hinanden.

Medens Skov i Øst har været Hindring for Befolkningens Udbredelse, dannede de store Hedeflader i Nordvest ved deres Goldhed en lignende Grænse. Vel findes Høje ogsaa paa selve Fladerne, dog oftest faa i Tal og spredt, men de maa snarest have knyttet sig til de Færdselslinier, som allerede i Oldtiden har været nødvendige mellem Bygderne.

Offerfund er ikke almindelige. Fra Stenalderen, Dyssetiden, kan nævnes et Ravfund, ca. 130 Ravstykker, hvoraf nogle med Boreornamentik. Fra yngre Bronzealder er et lille Fund tæt syd for Brande By.

Runestenene ved Jelling.
(M. Lundbo fot.)

med et Hængekar og en brilleformet Bøjlenaal m. m.; medens dette Fund staar ret sent, er 2 mærkelige store Økser fra Brøndsted Skov, tyndt støbte over Lerform, fra ældre Bronzealder. Hvis disse Økser ikke udelukkende er støbte som Offergave, maa de have haft en særlig Betydning; til praktisk Brug er de ikke anvendelige. Som Eksempel paa Gravfund fra Bronzealderen kan anføres, fra Bjerlev i Nørvang H.: Sværd, Fingerring og Armring af Guldtraad; en Høj ved Mørup havde indenfor Foden en svær Stenhegning af større og mellem dem opstablede mindre Sten; en af de store Sten i Syd bar et svagt fremtrædende Solbillede indridset. Ved Harresø i Givskud S. fandtes en smuk Guldarmring, spiralvundet og med oprullede, kløftede Ender.

Mindre fyldigt er hvad der kan siges om *Jernalderen*. Der kendes Smaahøje med tidlige Grave med brændte Ben og enkelte af romersk Karakter, en Grav med Sværd ved Brandlund. En større Gravplads er fundet ved Bjergelidebakke ved Horsens, Bopladslag bl. a. ved Eltang Vig og Kongsted. Den forudgaaende, førromerske Jernalder, Aarhundrederne nærmest forud for Kristi Fødsels Tid, fremtræder navnlig paa et enkelt Sted, ved Tudvad i Jerlev H., hvor en lille Gravplads er undersøgt. I et Par Mandsgrave laa bøjede og brudte Sværd af smal

„la Tène“-Form, Spydspidser, Skjoldbuler, Guldring m. m., i Urner med brændte Ben. Men noget mere almindeligt tør endnu ikke udtales om disse Tidsrum.

Som et Vidnesbyrd om mere tilfældig Forbindelse sydefter kan nævnes en Herosstatuette af romersk Arbejde, fundet i Skjærup Skov. *Folkevandringstiden* tegner sig gennem Grave, bl. a. ved Vindelev, nord for Vejle, med Urner under Markflade, samt gennem ikke mindre end 3 af de Mosefund, som antages at være Minder om Folkebevægelser og Kampe, ved Vingsted Sø i Ødsted Sogn, bl. a. med Bronzebælter, Tranebær Mose, mest Træsager, samt Dallerup Sø i Hatting H.; de er lidt forskellige i Tidsstilling, det sidstnævnte yngst, fra ca. 500 e. Kr. F. Vel er de ikke særlig store, dog naar et af dem ca. 120 Genstande.

Faa er ogsaa Minderne fra Oldtidens sidste Afsnit, men til Gengæld findes blandt dem nogle af de mest betydelige, Kongehøjene i Jelling og et Antal Runesten. Kongeminderne er ikke blot Danmarks mærkeligste Oldtidsmonumenter, paa Tærskelen til den nye Tid, hedenske i Anlægget, men med Kristusbillede paa den ene af den store Runestens Flader og med det store Dyrebillede som Vidnesbyrd om Kulturforbindelsen med Vestens Lande; men de er et af de mærkeligste i Norden, og selv nu, midt i den nye Tids Landsby, af rigere Stemning end Upsalas Kongehøje. Og som de vidner om den nye, stærke Kongemagt, taler andre om Storbøndernes aristokratiske Lag; hertil hørte den Harald Gormsen, som rejste Landerupstenen; om dette minder Egtvedstenen som Bækkestenene nærved i Ribe Amt. Meget mærkelig er Tove Brydes Sten, St. Rygbjergstenen, over Fæstemøen Torgunn. Det er sikkert kun et Tidsspørgsmaal, naar Vikingetiden ogsaa gennem Fund vil tegne sig rigere end nu, hvor kun faa mere betydelige kan anføres, en Mandsgrav ved Give, en Kvindegrav med store Bronzespænder ved Ødsted og et Sølvfund fra Erritsø.

Af samtlige Mindesmærker er ca. 201 fredlyste.

GRÆNSEFÆSTNINGER OG KONGELIGE SLOTTE I VEJLE AMT

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

Ved et Slot forstodes i Middelalderen en befæstet Borg, der tilhørte Kongen, havde Tilliggende af gammelt Krongods og var bestemt til at gøre Tjeneste ved Rigets Forsvar. Som Regel fandtes et saadant Slot i hvert Len, og de største af dem holdt sig ned gennem Fiderne som

Sæde for Lensmændene: Riberhus, Koldinghus, Skanderborg, Kalø, Aalborghus osv. Men andre forsvandt tidligt som selvstændige Len, i Jylland saaledes Skodborghus ved Sønderjyllands Grænse, Hønborg ved Lillibælt, Bygholm ved Horsens, Tordrup Slot syd for Randers o. fl.

Slottenes Betydning som Fæstningsværker formindskedes efterhaanden, som de indre Uroligheder hørte op og Krigsførelsen ændredes. Af de nævnte Slotte kunde Skodborghus og Tordrup allerede i Kristian III.s Tid ikke længer kaldes Fæstninger. Og ved Aar 1597 havde af dem alle kun Riberhus og Aalborghus svært Skyts.

Det mindeligste Sted i det sydøstlige Jylland er ubestrideligt det gamle Kongesæde *Jelling*, efter hvilket baade et Herred og et Syssel havde Navn, hvor Kong Vermund skal have boet, og hvor Gorm og Thyra Danebod blev højlagte. Kongsgaarden her er dog forsvundet allerede i meget tidlig Tid. Efter Svend Aggesens Beretning opholdt Kongesønnen Harald Kesja sig her, da han i 1135 af sin Broder Erik Emune blev lokket bort herfra og dræbt i Skibetorp. Hans Sønner blev derpaa alle fangne af Erik Emune, rimeligvis paa Jelling Kongsgaard, og Dr. O. Nielsen udtaler Formodningen om, at Kongsgaarden med sine Minder fra Gorms og Thyras Tid ved den Lejlighed er gaaet op i Luer.

Man har villet genfinde den gamle Kongsgaard i Jelling Præstegaard, der har været omgivet af Grave, og i hvilken der i 16. og 17. Aarh. fandtes en Bolig for Kongen med Navnet *Høvdingsborg*. Nogen Sammenhæng med den ældgamle Kongsgaard kan dog ikke paavises. Gravene omkring Præstegaarden kan være gamle Fiskedamme, og Høvdingsborg er utvivlsomt opført af Frederik II. Det var et stort Bjælkehus, to Loft højt med Kvist, og med en Stald til 16 Heste. I øvre Stokværk fandtes Gemakker for Kongen og Dronningen, og Gaardspladsen neden for kaldtes Borgegaarden. Høvdingsborg afbrændte ved Uforsigtighed i Præstens Maltkølle d. 3. April 1673.

I *Skærup* — formodentlig det Skibetorp, hvor Harald Kesja blev dræbt — laa der ligeledes en gammel Kongsgaard. Peder Syv siger, at paa denne blev Kong Hans født. Den har muligvis ligget øst for Byen ved Brandtlund Vandmølle, hvor der endnu ses en gammel Byggeplads. En sidste Levning af Skærupgaard mener Dr. O. Nielsen at kunne søge i det „Barfred“ eller Kongsherberg, som endnu ned i 17. Aarh. fandtes i Skærup.

Af middelalderlige Borgpladser findes der i det hele mange i Egnen ved Vejle og Kolding, — alene i Stenderup Sogn ligger der fire. De

flESTE af dem har vel været private Adelsgaarde, men i Reglen vides der intetsomhelst om dem. Om *Landerupgaard* siges dog, at den i sin Tid har været en Kongsgaard, saaledes som Suhm skriver i sin Danmarkshistorie: „Ved Landerupgaard i Vilstrup Sogn skal efter Sagnen have været en Kongsgaard, og de gamle Konger have for Sundhed toet sig i Kilden der, som endnu kaldes Kongens Kilde. Da en stor Runesten ligger tæt ved den, hvorpaa man endnu i Worms Tid kunde tydeligen læse *Harald* og *Spor* af *Thyra* og *Gorm*, saa bliver det meget rimeligt, at denne Kongsgaard haver og været Harald Blaatands.“ Ole Worm bringer i sit Runeværk fra 1643 en Afbildning af Stenen med Gengivelse af Runerne; men denne Runesten kendes nu ikke mere. Derimod findes endnu *Kongens Kilde* og ved den en Sten, der kaldes *Kongestenen*, tæt ved Landerupgaard.

Til Harald Blaatands Tid henfører Suhm ligeledes de to befæstede Borge, Rosborg og Borgvold, som i Middelalderen laa ved Vejle, hver paa sin Side af Vadestedet over Vejle Aa.

Borgvold laa øst for Byen og har dækket Adgangen til den fra Fjordsiden. Af dens Historie er intet kendt, med mindre det er den, der nævnes i et Brev fra 1351 som Vejlehus. Allerede i det følgende Aarhundrede var Borgen forsvundet, og dens Tomt udnyttedes til Kaalgaarde. Det firkantede Voldsted, c. 80 Alen i Kvadrat, saas dog endnu indtil vor Tid, da det sløjfedes ved Jernbanens Anlæg.

Rosborg laa vest for Byen, ved Indgangen til Aadalen, og dens Voldbanke er synlig endnu. Om dette Slot har der engang været digtet en Folkevisse, af hvilken kun nogle enkelte Linier er bleven bevarede. De findes optegnede i et Haandskrift fra 16. Aarh. under Overskriften:

Om Rosborg, som ligger ved Vejle.

Jeg byder for hannem tyve fuldgode Ørs,
ere ladte med Sølv og Guld hin røde.
Saa mend ved Dannerkongen!
I monne hannem ingenlunde døde.

Jeg byder for hannem det rige Rosborg,
som I monne længe efter lange.
Nu leyer den Jomfru ikke i Danmark,
der mere byder for en Fange.

Situationen er klar nok. Den fornemme Jomfrus Fæstemand er bleven kastet i Fængsel, og nu søger hun at redde hans Liv ved at ofre alt sit Eje. Men ikke uden Selvfølelse taler hun til Dannerkongen; thi hun ved, hun har meget at byde.

**Koldinghus Ruin, set fra Slotsgaarden.
(M. Lundbo fot.)**

Udsigt fra Koldinghus Ruin mod Sydøst.
(Fot.)

Fra Koldinghus Ruin.
(Fot.)

Koldinghus. I Baggrunden Kolding.
(M. Lundbo fot.)

Interiør fra Museet paa Koldinghus.
(Hude fot.)

Fra Kolding Kirke.
(S. Bord fot.)

Fra Koldinghus.
(Hude fot.)

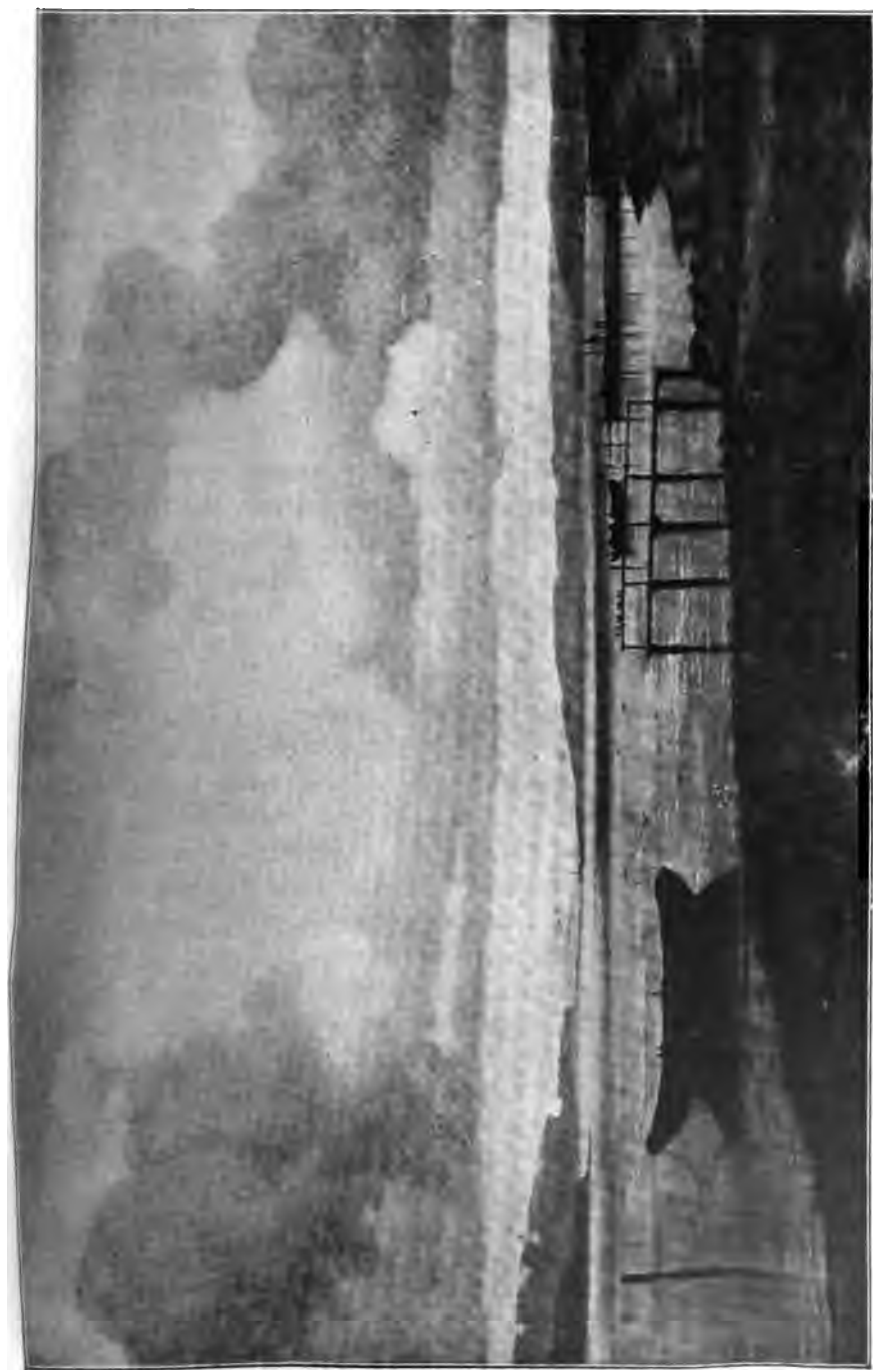

Koldinghus.
(Hude fot.)

Koldinghus Kirke og Riddersal.
(Hude fot.)

V. Kyhn: Ved Kolding Fjord. 1876.

Kun dette Brudstykke af Visen er bevaret, — og stort mere kender vi heller ikke til Rosborgs Historie. Den nævnes sidste Gang paa Dronning Margrethes Tid.

Fra disse mer eller mindre sagnagtige Kongsgaarde vender vi os til de Slotte, der holdt sig saa langt ned i Tiden, at en Smule af Historiens Lys falder over dem. Til dem hører Bygholm tæt ved Horsens og Hønborg ved Kolding Fjord, begge i sin Tid Sæde for kongelige Lensmænd.

Hønborg Slot hører til de gamle Anlæg, hvis Oprindelse taber sig i Fortidens Mørke, og hvis Spor nu er saa fuldstændig udsløttet, at der endog kan tvistes om, hvor det engang har ligget. Den sikreste Angivelse heraf findes i Præsteindberetningen fra 1638, hvor det hedder: „Hønborrig haver været et Slot og Befæstning tvært over for Hensegavl i Fyn.“ Med denne Bemærkning som Udgangspunkt har P. Eliassen ment at kunne paavise Sløttets Plads i et Voldsted ved Lillebælt, øst for Hagenør, hvor man har fundet en Mængde gamle Mønter, de ældste fra Erik Glippings, de yngste fra Erik af Pommerns Tid. Sløttet selv nævnes under Valdemar Atterdag, og Navnene paa adskillige af dets Lensmænd kendes. Men særlig ved to Lejligheder træder Hønborg Slot ud af sin ubemærkede Tilværelse, og da udspilles der Scener her, som griber dybt ind i Kongeslægten og i Rigets Historie.

Da Kristian II i Jan. 1523 havde modtaget den jydsk Adels Opsigelsesbrev i Vejle, begav han sig til Hønborg, hvis Lensmand Erik Krummedige endnu paa den Tid var ham tro. Hønborg blev det sidste Sted i Nørrejylland, som Kristian II betraadte; thi herfra begyndte han den mærkelige ubeslutsomme Overfart til Fyn, der staaer som Midtpunktet i hans hele Tragedie, idet den paa samme Tid viser os Dybden af hans Ulykke og Bristen i hans Karakter. Vel 20 Gange, siges der, lod han sig ro frem og tilbage mellem Hønborg og Hindsgavl. Hver Gang han var ved den fynske Kyst, kunde han ikke bekvemme sig til at opgive Jylland; og naar han atter kom til Hønborg, turde han ikke blive der, men vendte om paany for at fortsætte sin Flugt. Omsider forblev han paa den fynske Side af Bæltet, og Danmarks Rige havde han tabt.

Et halvt Hundrede Aar derefter nævnes Hønborg Slot for sidste Gang. Det var i 1572, da Anna Hardenberg, Frederik II.s Ungdomskærlighed, her modtog Meddelelsen om, at nu var det uigenkaldelig forbi, — hendes kongelige Elsker skulde giftes.

Frederik II var da 37 Aar gammel og havde allerede i 13 Aar sidet som Konge i Danmark. Men endnu var han ugift, han havde ikke

kunnet bryde sit Forhold til Anna Hardenberg, ej heller sætte igennem, at han fik Lov at gifte sig med hende. Nu endelig havde han givet efter for sin Stillings Bydende og sine Omgivelsers Overtalelser og besluttet sig til at ægte en Dame af fyrsteligt Blod, en Prinsesse, der kunde være Danmarks retmæssige Dronning. Kongen kunde dog ikke selv bringe Anna Hardenberg Meddelelsen herom, og hans Faster Hertuginde Elisabeth paatog sig da at gøre det. Hun satte Jomfruen Stævne paa Hønborg Slot i Jan. 1572, og om hvorledes Mødet forløb, har Anna Hardenberg selv fortalt i et Brev til sin Slægtning Fru Birgitte Gø: „Hertuginde af Mecklenborg havde begæret af mig, at jeg vilde møde Hendes Naade i Hønborg, hvilket jeg gjorde. Da jeg kom der, da sagde Hendes Naade, at der „Borgmeders Søn“ (∴ Frederik II) drog fra Odense, da var han ret bedrøvet og klagede haardt, hvorledes Hans Samvittighed trykkede ham, og sagde, at han ikke kunde give sig tilfreds, førend han kom mig tilords, at han kunde høre mine egne Ord, om jeg havde og vilde give den Sag over med en god Villie. Da havde Hertuginde sagt, at det vilde ikke skikke sig, at han taled med mig selv, men Hendes Naade vilde forskrive og forhøre min Mening, og spurgte mig ad, hvad Hendes Naade skulde sige. Da sagde jeg, at jeg var vel tilfreds, og jeg havde skrevet ham min Mening til derom. — Da sagde Hendes Naade mig og, at Hendes Naade havde talt med ham om min Broder (∴ Anna Hardenbergs mangeaarige Bejler Oluf Mouritsen Krognos) og mig, at Hendes Naade saa gerne, at denne gamle Handel gik for sig igen, baade for Hendes Naade vilde mig vel, og for at han ikke skulde faa en ond Samvittighed i Fremtiden, for han saa havde forventet min Lykke.“ Og Brevet slutter med dette Udbrud: „Gud ved, jeg er saa glad og rolig i mit Hjærte, som jeg ikke haver været i mange Aar.“

Den gamle Faster havde gjort en god Gerning og faaet alt vendt til det bedste ved sin Samtale med Anna Hardenberg paa Hønborg. Frederik II.s Ægteskab blev lykkeligt, og Danmark fik den Tronarving, som Folket ventede paa, den senere Kong Kristian IV. Og Anna Hardenberg blev gift med sin gamle Bejler Oluf Mouritsen Krognos.

Med denne bevægede Samtale slutter Hønborg Slots Historie. Kort Tid derefter, maaske allerede samme Aar, blev Slottet nedbrudt. Lenet blev lagt under Koldinghus, og om det gamle Slot minder nu kun Navnet Henneberg Ladegaard.

Paa *Bygholm* Slot vides ingen saadanne skæbnesvangre Scener at være udspillet. Slottet skal være opført af Erik Menved efter det store jydsk Bondeoprør 1313, og dets Dage var talte, da det i 1583 blev

givet som Len til Tyge Brahes Svoger, den forgældede Adelsmand Erik Lange, der ved sine Forsøg i Guldsmagerkunsten styrtede sig stedse dybere i Fattigdom. Han lod Slottet forfalde, pantsatte Godset og forlod omsider Landet. Da han saaledes ikke opfyldte sine Pligter som Lensmand, blev Lenet ham fradømt ved en Herredagsdom 1596. Slottet brændte kort efter, og Bygholm blev en Ladegaard under Stjernholms Len. Det gamle Voldsted ses endnu som en af Græve omgiven Banke i den nuværende Hovedgaards Have.

Op over alle Befæstninger i dette omstridte Hjørne af Jylland ragede dog — baade ved Bygningens Vælde og ved Stedets Betydning — det minderige *Koldinghus*. Om dets Forgænger, det sagnagtige Slot *Skindelborg*, vides intet; kun Navnet Skindelborgløkke er bleven tilbage som Betegnelse for en Eng ved Nordsiden af Kolding Slotssø. Men om det senere Koldinghus fortæller Arild Huitfeldt, at det blev bygget 1248 af Hertug Abel „til en Værn og Grænsehus, at de danske ikke skulde indfalde udi Sønderjylland“. Hertug Abel havde paa den Tid Kolding i Pant, og det nye Slot skulde altsaa gøre Front mod Nord. Men 20 Aar efter er Forholdet vendt om. Da befæstede Erik Glipping Koldinghus paany, men denne Gang „som en Port og Nøgel for Riget, at han deraf kunde beskade Fyrstendømmet og befri Riget for Indfald“. Og saaledes kæmpedes der i Middelalderen frem og tilbage om den stærke Borg, som det lyder i Niels Ebbesens Vise:

Ribe det er bestodt (o: belejret),
og Kolding det er brændt.

Gennem hele sin lange Tilværelse er Koldinghus gennemvævet med stærke Minder fra Danmarks Historie. Her sad Skipper Klement fangen, og her døde hans Overvinder Kong Kristian III. Her fejrede Frederik II i ungdommeligt Livsmod sine glade Fester, som Folkevisen har fundet det værd at mindes:

Kong Frederik sidder paa Koldinghus
Med Riddere og Svende.
Han drikker sig saa god en Rus —

Og her var, efter Sagnet, i 1588 Skuepladsen for „Dansen paa Koldinghus“, hvor Lensmandens unge Datter lod sig danse til Døde af sine tre adelige Bejlere, efter at Faderen havde tvunget hende til at se paa hendes uadelige Elskers Henrettelse.

Koldinghus blev plyndret af de kejserlige 1627, indtaget af Svenskerne 1644, stormet af Polakkerne 1658, tilsidst afbrændt af Spaniolerne 1808. Siden da har Grænselottet mellem Nørre- og Sønderjylland hen-

Frederiksoddes Indtagelse 1657. (Efter et samtidigt Stik).

Frederiksodde. 1657.

staaet som en Ruin. Maaske den Tid nu kan komme, da dette gamle Hus, fyldt af Minder fra begge Sider af Kongeaaen, atter bringes under Tag.

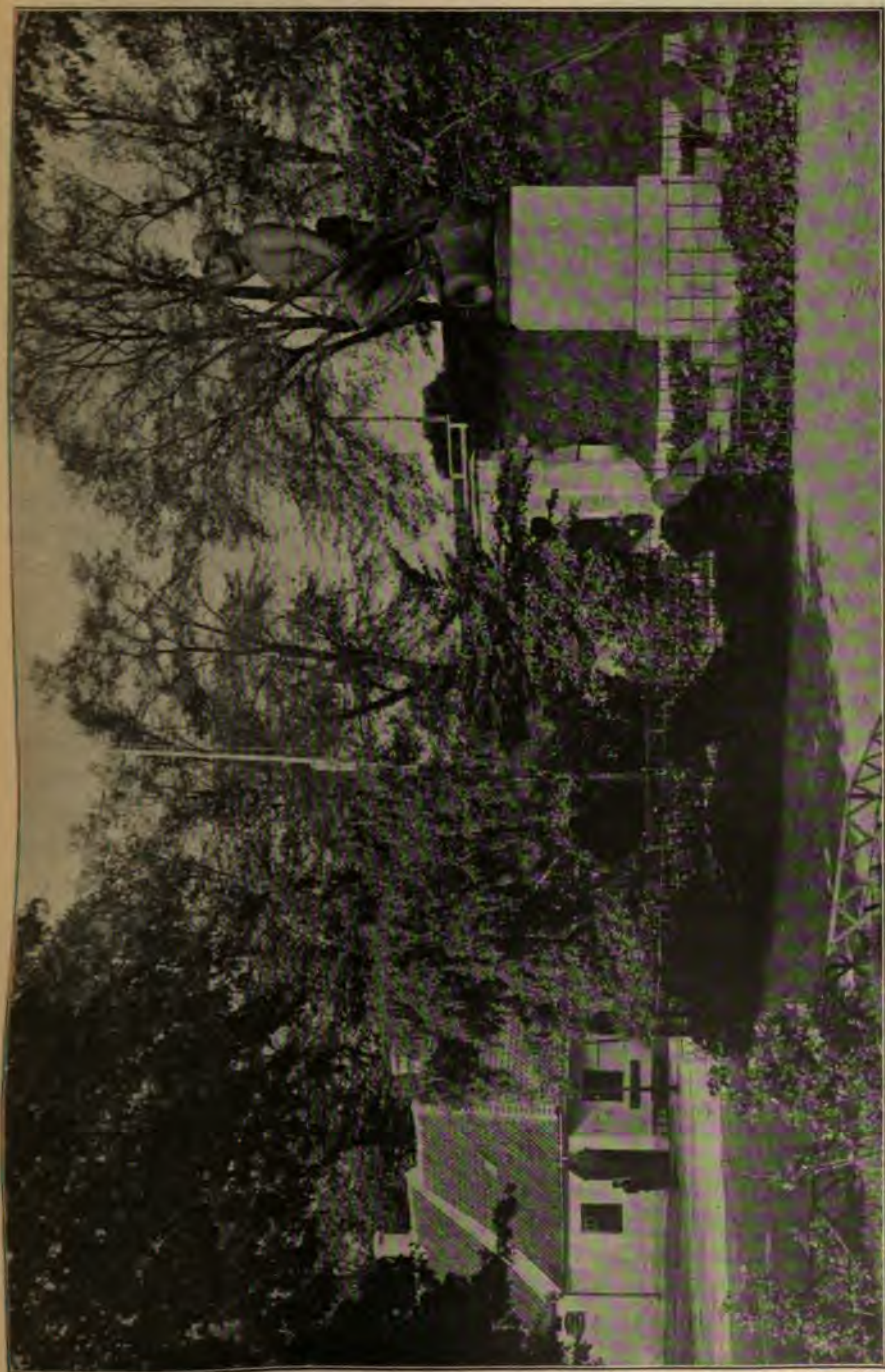
Da de gamle befæstede Slotte havde vist sig utilstrækkelige til at vogte Grænsen, begyndte man i 17. Aarh. at tænke paa nye, mere tidsvarende Anlæg.

Indtil Kristian IV.s Deltagelse i Trediveaarskrigen og Wallensteins derpaa følgende Indfald i Jylland, havde den danske Regering følt sig tryk for Angreb fra Syd. Sverrig var Danmarks Hovedfjende, og paa den svenske Grænse laa det ene Fæstningsanlæg ved Siden af det andet. Men Grænsen mod Tyskland var fuldstændig aaben, naar undtages Befæstningen ved Glückstadt, der som en Trussel mod Hamborg var anlagt af Kristian IV i 1617. Men i 1629, straks efter Fredslutningen i Lybek, begyndte Arbejdet med Anlæg af Forsvarsværker ved Lillebælt.

Det første Projekt gik ud paa at befæste „en Peninsul, som ligger tvært ud fra Hønborg Kirke, mellem Kolding og Sundet, som med en Skov er begroet“. Der er i denne kongelige Ordre den Mærkelighed, at der ikke eksisterer nogen Hønborg Kirke. Kaptejn Rockstroh, som har fremdraget de herhen hørende Aktstykker, formener med Rette, at der maa være ment Kirken i Tavlov, og at Peninsulen maa være Hovens Odde ved Gudsø Vig. Men Anlægget blev aldrig udført.

Samme Skæbne havde en Plan, der fremkom i 1630, om at anlægge en Fæstning ved Skærbæk paa en Plads, som kaldtes Emmerensz. Dette Navn kendes nu ikke mere; men der sigtes antagelig til et vest for Byen Skærbæk liggende Plateau, der er omgivet af Vandløb og omtrent danner en Halvø ud i Kolding Fjord.

I 1638 er man imidlertid kommen i Gang med Befæstningsarbejderne; men Stedet er nu rykket længere mod Øst, hen til Snoghøj. Her arbejdede Bønderne fra 5 Herreder under Koldinghus Len paa at rydde Skoven og kløve de fældede Træer. Et stort Stykke Skov var ogsaa allerede borthugget, da dette Projekt ligesom sine Forgængere blev opgivet. Kristian IV havde hele Tiden været imod at befæste Snoghøj. Denne Plads er intet bevendt, siger han; „thi en Fjende kan gaa den forbi eller holde den blokeret med faa Tropper og ruinere det ganske Land“. Og da Planen var opgivet, hoverer han over, at han dog fik Ret: „De Godtfolk, der havde for at befæste Snoghøj, de havde ikke set Landkortet godt igennem, men alene holdt fynsk Grød og Skælfisk i stor Estime“. Endnu flere Aar efter har han ikke glemt denne uheldige Skovhugst ved Snoghøj; thi da Rigsraadet i 1646 bad om noget Træ af Kronens Skove i Anledning af Befæstningsanlæg ved Hals, svarede han gnavent, at han ikke vil have, det skal gaa ham som dengang.

Fredericia. Hovedvagten, Prinsens Port, Volden og Landsoldaten.
(M. Lundbo fot.)

da Snoghøj skulde befæstes, og et stort Stykke Skov blev borthugget, som han ikke engang fik Tak for. Der var dog kommet saa meget ud af Arbejdet ved Snoghøj, at der her var indrettet en Fodfolkslejr, „som ellers kaldes Jyllandsby“. I 1640 fik Lensmanden paa Koldinghus Ordre til at træffe Anstalter til her at tage imod nogle Kompagnier af det hvervede Fodregiment. Af Lensmandens Regnskaber fremgaar det, at han derefter har betalt en Tømmermand for at opstille en Galge, en Træhest og en Straffepæl i Jyllandsby. Alt var saaledes i Orden til Soldaternes Modtagelse.

Da Svenskerne i Jan. 1644 kom til disse Egne, stod Marsken Anders Bille med c. 4000 Mand i denne forskansede Lejr ved Snoghøj. Der blev dog ikke gjort noget Forsøg paa at holde Jyllandsby. Marsken begyndte straks at overføre sine Tropper til Fyn; men dette lykkedes kun halvvejs, og hened et Par Tusinde Mand blev gjort til Fanger i Lejren. Med nogen Grund kunde Kristian IV spotte over det ynkelige Resultat.

Men samtidig havde man fundet det blivende Sted, hvor den nye Befæstning skulde anlægges. Lidt længere mod Nord, paa *Bersodde*, hvor nu Fredericia ligger, var der under Krigen bleven anlagt en Skanse, som Anders Bille i Maj 1644 fravristede de Svenske. Her blev Pladsen for den nørrejyske Grænsebefæstning bestemt.

Bersodde var, siger Fredericias Historieskriver Hugo Matthiessen, et barsk og vildsomt Næs med bratte Klinter mod Øst, tæt bevokset med sammenfiltret Krat og urgamle Skove, uvejsomt og mennesketomt, men fyldt af Vildsvin og Ulve; Grævlinger og Oddere. Endnu en Menneskealder efter at en By var bygget her, vrimlede det med Hugorme og Kryb paa dens Gader.

Allerede i Kristian IV.s sidste Leveaar arbejdedes der ivrigt paa de nye Anlæg paa Bersodde, men først under Frederik III kom Fæstningen i Stand. Den fik sine første Privilegier i 1650, og Aaret efter nævnes dens nye Navn *Frederiksodde*. Men dens Levetid blev kun kort. Svenskerne indtog den med Storm d. 24. Okt. 1657 og ødelagde den i Bund og Grund. I flere Aar henlaa dens Tomter fuldstændig øde, og da den omsider rejstes igen, var den bleven til Byen og Fæstningen *Fredericia*.

Ogsaa denne Fæstning har nu forlængst tabt sin militære Betydning. Den naaede dog at faa sit Navn indskrevet i vor Historie; og med sine gamle smukke Volde, sin Bavgasten over de jyske Dragoner, som blev nedhuggede her 1657, sin Kæmpegrav over de faldne fra 1849, Mindesmærkerne for Landsoldaten, for Olaf Rye, General Bülow og Oberst Lunding staar den som et Mausoleum over de Tider, da ogsaa Danmark deltog i Kappelstriden om Krigens blodige Laurbær.

Palsgaard (Bjerge Herred).
(H. A. Ebbesen fot.)

VOLDSTEDER, HERREGAARDE OG SLOTTE

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

Kæmpen paa Koldinghus' Slotstaarn, der er blevet et dansk Vartegn i det sidste Hundreedaars nationale Strid, formaar knap nok at kigge op over de høje Banker, som omslutter Aadalen i Nord og Syd, men han knejser højt over Byen. Selve Slottet hæver sig paa en Banke over Købstaden, og skønt dets Grave nu er tørre, tilhører det den karakteristiske Melleform mellem Høj- og Vandborg, som var yndet i det 13. Aarh. Hermed stemmer ogsaa Slottets ældste Historie, idet det grundlagdes af Hertug Abel 1248 og hurtigt i Kongens Hænder blev en Hovedborg, som baade Erik Klipping og Erik Menved yderligere befæstede. Saa gamle er dog ingen af Murene paa den nu staaende, uregelmæssigt firfløjede Slotsruin. De ældste Murpartier, maaske fra Kristoffer af Bayerns Tid (1447), findes i den nuværende Vestfløj, hvis Gaardside er smykket med oprindelige Lisener, og som har Spor af gotiske Vinduer. Andet middelalderligt Murværk skjules i Nordfløjens Kælder. Sin nuværende Form har Slottet først faaet under Christian III, der døde her 1559, og Christian IV. Omkring Aar 1550 rejstes Sydfløjen, Østfløjen med Porten og den østlige Del af Nordfløjen, og efter en Brand 1597

opførte Bygmesteren Hercules van Oberberg Slottets nordvestre Hjørne med Slotskapellet, der dristigt og ukonstruktivt blev indrettet under det store Taarn. Disse Partier byggedes ligesom de ældre af røde Munkesten, men nu toges dog ogsaa efter Renæssanceskik Sandstenen i Brug til Portaler og andet Prydværk, især til Rækværket omkring Taarnets Platform og til de fire Kæmpefigurer, Hannibal, Scipio, Hercules og Hector, der kronede dets Hjørner. Ogsaa Slotskapellet var rigt prydet med Stenhuggerarbejde. Som et af de faa bevarede jyske Kongeslotte besøgte Koldinghus endnu ret jævnlgt af Enevoldskongerne; Frederik IV byggede bl. a. Portalen paa Vestfløjen. Men efter at Christian VII havde opholdt sig paa Slottet under Københavns Bombardement 1807, brændte Bygningen 30. Marts det følgende Aar, da de spanske Hjelpe-tropper fyrede op i en Kamin med Halm. Resterne af dets Indbo solgtes ved Auktion, den store Ruin forvandlede til et Stenbrud; af de to efter Branden bevarede Kæmper styrtede Scipio ned i en Oktober-Storm 1854, og kun Herkules staar nu paa sin ensomme Vagt. Efter 1867 er der gjort meget for at bevare Ruinmurene, og efterhaanden er først Nordfløjen og derefter Vestfløjen indrettet til Museumsbrug, selv om man for at bevare Bygningens Karakter som Ruin har nøjedes med at lægge fladt, „usynligt“ Tag over disse Partier. Hvorvidt denne Mellemtilstand i Længden vil vise sig holdbar, er vistnok tvivlsomt.

- Medens den ældgamle Kongsgaard i Jelling er sporløst forsvunden, findes der andetsteds Levninger af forskellige kongelige Borge.

Ved *Vejle* har der ligget ikke mindre end to middelalderlige Borge, Borgvold, der allerede 1473 var udlagt til Kaalgaarde, og hvis sidste Rester udslettedes ved Jernbanens Anlæg, samt Rosborg (nævnt 1406), hvis uanselige Banke i Engene syd for Vejle gemmer interessante, desværre kun mangelfuldt undersøgte Bygningslevninger. Et kgl. Slot var ogsaa *Bygholm* (Hatting S. og H.) umiddelbart syd for Horsens, der maaske er anlagt af Erik Menved og bestod til Aar 1616, da Lensmandens Residens forlagdes til Stjernholm inde i Horsens; endnu ligger ved Aaen i den nuværende Herregaardshave det anselige Voldsted, en nu cirkelrund Banke, der har baaret flere, i ret Vinkel samlede Bygninger og maaske har været omgivet af en Ringvold langs Foden. Ved Lillebælt laa *Høneborg* (nævnt under Valdemar Atterdags Kampe 1369, lagt under Koldinghus 1557), hvoraf der er bevaret en fredlyst Voldbanke paa den nuværende Hagenørugaards Jorder.

Af andre *Voldsteder*¹⁾ tilhører Trindvold (Gaverslund S., Holmans

¹⁾ Ang. Margretevold i Ø. Nykirke S. henvises til Afsnittet om Oldtidsmindesmærker.

Boller (Bjerge Herred).
(H. A. Ebbesen fot.)

Engelholm (Tørrild Herred).
(A. Begtrup Christiansen fot.)

H.) den ældste Type for en Enkeltmandsborg; Toppen af en naturlig Banke er omgivet af en lille kredsround, tør Grav med en ydre Ringvold. Cirkelrund er ogsaa Borgsted Banke i Nørreskoven i Stenderup (Nørre Tyrstrup H.), et Sogn, som rummer ikke mindre end tre andre Voldsteder, Husvold i Udkanten af Sønderskoven, hvis trekantede Borgplads er afskaaret ved en Halsgrav, et navnløst Voldsted i Midtskoven med aflang, firkantet Banke, og Skinkelsborg, der er tvedelt firkantet (købt af Dronning Margrete 1407, kgl. Len til c. 1580). I det hele er Amtet særdeles rigt paa Voldsteder, omend mange er mer eller mindre udjævnede og andre mangelfuldt kendte, som f. Eks. Dueholm (Ølsted S., Hatting H.), hvór der er fundet middelalderlige Smaagenstande, Hørhøj ved Møgelkær (Raarup S., Bjerge H.), Trælborg ved Engelholm og Hastrup (Tyregod S., Nørvang H.), hvis Voldsted nævnes som øde allerede 1419.

Fredlyste er det under Valdemar Atterdag belejrede og ødelagte Stagevold (Barrit S., Bjerge H.), en firkantet Banke, c. 30 m i Kvadrat, med Ruin af et ligeledes firkantet Midttaarn af Kamp og Munkesten, omgivet af Grave og paa de tre Sider desuden af en Ydervold, samt Gammel-Dreenderup (Ødis S., N. Tyrstrup H.), en firsidet Plads med højere Vestparti. Rester af et noget lignende Voldsted findes ved Fovslet i samme Sogn, hvor der endda er bevaret et tredje, navnløst Voldsted med to firkantede Banker, og ved Nebbegaard (Gaarslev S., Holmans H.), i hvilket Sogn der desuden ligger et Borgevold, en smal Landtunge, tvedelt og afskaaret ved en Halsgrav.

Af de sidstnævnte Voldsteder eller Gaardtomter har baade Dreenderup, Fovslet og Nebbegaard baaret Bygninger helt op til Frederik II's Tid, og Adelsgaardenes Nedlæggelse er foraarsagede ved de Mageskifter, som Frederik II foretog c. 1580 i den Hensigt at samle sig et mægtigt Jagtdistrikt omkring Koldinghus, og som især omfattede Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder (foruden Andst H. i Ribe A.). Alene i Ø. Starup S. nedlagdes paa denne Maade seks Herregaarde.

Paa Grund af Kronens Godspolitik er Amtet den Dag i Dag ret fattigt paa gammel Herregaardsarkitektur. Hvad *Palsgaard* (As S., Bjerge H.) muligvis kan gemme af middelalderlige Mure, er ganske usikkert; Gaarden (nævnt 1436) ligger vel paa en ganske anselig Banke, mien dens ældre Plads betegnes ved et tvedelt middelalderligt Voldsted nærmere ved Stranden, og den nuværende Bygnings Ydre er ganske præget af en gennemgribende Ombygning, foretaget 1804—5. Smukkest og mest malerisk fremtræder *Tiirsbæk* (Engom S., Hatting H.) efter en af den nuværende Ejer foretaget Istandsættelse. Gaarden, der nævnes første Gang 1401 og derefter tilhørte Dyre-Lunge Slægten i seks Generationer, ligger

Barritskov før Ombygning (Bjerge Herred).
(H. A. Ebbesen fot.)

meget smukt i en Dalkedel paa Nordsiden af Vejlefjord. Den trelængede, mod Syd aabne Hovedbygning, hvis røde Munkestensmure brydes af ejendommelige, uregelmæssige Blendinger med Rester af Kalkmalerier, er sikkert opført af Iver Lunge; ældst (c. 1550) er Nordfløjen med den fremspringende Portbygning, der minder om Gisselfeld, yngst Taarnet inde i Gaarden med en Vaabensten fra 1577; den mellem Skovbakkerne indføjede Have er anlagt af Niels Linde († 1746). Omtrent jævnaldrende med de ældste Dele af Tiirsbæk, eller lidt ældre, er den efter Gaardens Nedbrydning som Ruin bevarede Sydfløj paa *Barritskov* og en Del af Nordfløjen paa *Boller* (Ut S., Bjerge H.), hvor den nederste Etage har sentgotiske Hvælvinger; iøvrigt er den fir-længede, røde Gaard (nævnt 1350, i 16. Aarh. tilhørende Rosenkrantz'erne og fra 1672 Greverne Frijs-Frijsenborg) skabt af Holger Ottesen Rosenkrantz' Enke, Karen Gyldenstjerne 1588. Men hendes paa Bygningsstenen udtalte Ønske „Gudt almetigste bevare thete Hus fra Waade oc Skade“, gik ikke i Opfyldelse; allerede c. 1760 maatte de to Fløje ombygges, og samtidig er de knejsende Renæssancegavle forsvundne. Den samme energiske Enke rejste 1585 *Rosenvold* (Stovby S., Bjerge H.; se det ovennævnte Voldsted Stagsevold), og her siger Bygningsstenen udtrykkeligt, at hun lod Huset ombygge til sine to Sønner, der senere satte Arven overstyr, hvorefter Gaar-

den siden Slutn. af 17. Aarh. har tilhørt Rantzauslægten. Det statelige, enlængede, røde Hus med to anselige, runde Hjørnetaarne er desværre ret stærkt moderniseret og oppyntet med Cement.

Fra Tiden ved Aar 1600 stammer ogsaa den lille, stærkt ændrede Hovedbygning paa *Haraldskjær* (Skibet S., Tørrild H.), og paa samme Tid rejstes den ejendommelige Hovedbygning paa *Engelsholm* (Nørup S., Tørrild H.), der er bygget 1592 af Tyge Brahes Broder Knud, som udkøbte sin Svoger, Guldmageren Erik Lange, Sofie Brahes Ægtefælle. Huset med de fire firkantede Hjørnetaarne er et usædvanligt karakterfuldt Renæssanceanlæg, der maaske skyldes Braheslægstens Arkitekt, den ældre Hans Steenwinkel, men dets Enkeltheder er stærkt omdannede af Gerhard de Lichtenberg (Ejer 1732—54), der bl. a. har fornyet Spirene, opført Ladebygningerne og anlagt Haven.

Af Bygningerne fra 18. Aarh. kan nævnes Jensgaard (1753) og det anselige Bygholm (1775; i en Indskrift nævnes Bygmesteren Anders Møller).

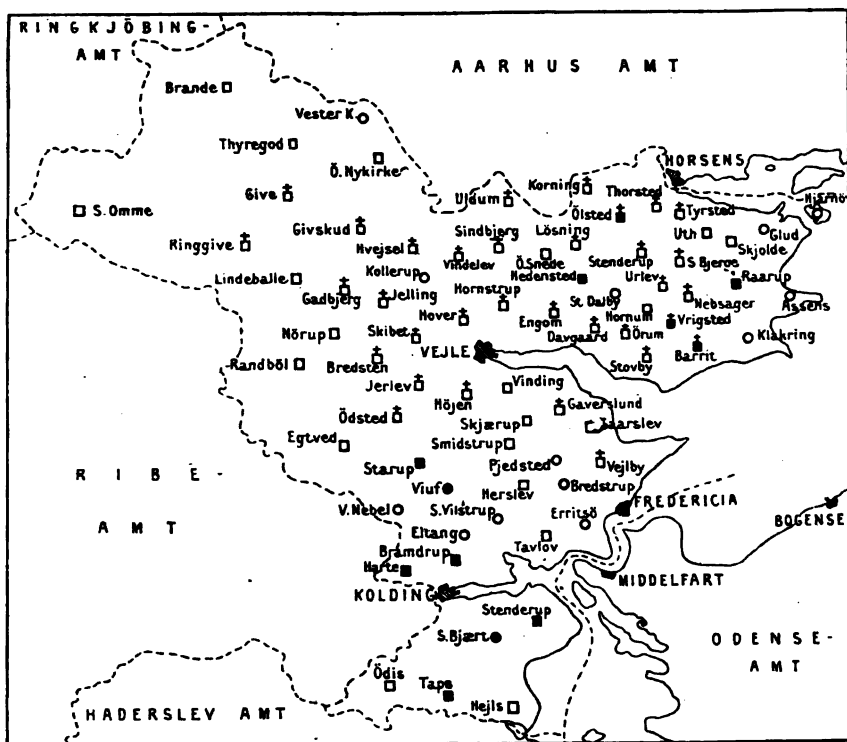
KIRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

Amtets to middelalderlige *Købstadkirker* i *Vejle* og *Kolding* er begge Murstensbygninger, viede St. Nicolai og oprindelig opførte i senromansk Stil, men senere ombyggede og udvidede i gotisk Stil¹⁾, saa at de ældste Partier næsten er forsvundne. I *Vejle* lægger man Mærke til 23 ejendommelige Murhuller i nordre Korsarms Gavl, hvori der sidder indmuret Hovedskaller; i den stateligere *Kolding Kirke*, hvis høje Kor er tresidet afsluttet, er den nordre Korsarm først bygget 1575. Ogsaa i 19. Aarh. har begge Kirker haft ret ensartet Skæbne, idet haardhændede Restaureringer har berøvet dem meget af deres historiske Karakter. *Kolding* blev istandsat 1885—86, og *Vejle* fik nyt Taarn 1886—87.

Noget tilsvarende gælder desværre ogsaa mange af Amtets Landsbykirker; uheldige Moderniseringer, glatpudsede Vægge og moderne Malermesterdekorationer forekommer her hyppigere end i noget andet Amt, saa at Kirkerne er blevne pæne og velholdte, men samtidig stemningsløse og umaleriske. Hertil kommer yderligere, at de sentgotiske og yngre Tilbygninger gennemgaaende er ret enkle. Men selvfølgelig rummer dog ogsaa *Vejle Amt* mange interessante og smukke Kirkebygninger¹⁾.

¹⁾ Tomter af helt nedrevne, for en Del paa den sorte Døds Tid forsvundne Kirker er ret talrige (se Sognebeskrivelserne).

□ Kvader. ○ Raa og kløvet Kamp. ☐ Fraadsten.

(Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apsis, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.)

Oversigt over Landsbykirkerne i Vejle Amt.
(Forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.)

Særdeles talrige mellem de romanske Kirker er *Bygninger af hjemlig Kildekalk, Fraadsten*. I Hatting og det lille Jerlev Herred har de Fler-tallet, i Bjerge og Nørvang Herreder er de i Tal jævnbyrdige med Granitkirkerne, ligesom adskillige Kirker fra første Færd har bestaaet af blandede Materialer. Til Fraadstensgruppen hører den landskendte, men stærkt forhuttede Jelling Kirke, der sikkert er en af de ældste, og den ejendommelige Vrigsted Kirke (Bjerge H.), der ikke blot har Apsis, men ogsaa et oprindeligt, anseligt Taarn. Korrunding findes ogsaa i Ølsted, og adskillige af Fraadstensmurene har bevaret Rester af Blendinger, Rundbuefriser og Lisener (Barrit, Stenderup, Daugaard, Højen og Jerlev), selv om det bløde Materiale altid staar overpudset og kalket.

I de yngste af Fraadstenskirkerne synes Kildekalken at mødes med

den brændte Sten (Bredsten, Hover); i enkelte andre er der Granitskulpturer (Skibet).

Blandt *Granitkirkerne* er der efter jyske Forhold relativt mange, som helt eller delvis er byggede af Marksten, ogsaa i det ydre, f. Eks. Stenderup og Bjært, der begge har Apsider; i den sidstnævnte findes meget usædvanligt profilerede Korbuevanger. De egentlige Kvaderkirker, som i faa Tilfælde har bevaret Apsider og paa en enkelt Bygning (Viuf) en Vesthal som Levning af et nu nedrevet Taarn, er gennemgaaende ret enkle, men Ribe Domkirkes Arkitektur har dog tydeligt gjort sin Indflydelse gældende paa en Række Søjleportaler (Bredstrup, Tavlov, Harte med enkelte, Taps, Erritsø og Egtved med dobbelte Søjler); og mellem de ret faatallige Granitskulpturer findes enkelte af stor Værd, saaledes den velsignende Kristusskikkelse paa Korgavlen i Viuf K., hvis Tympanon ogsaa er smykket med et Kristusrelief, og især de store Billedkvadre i Ø. Starup K. (Brusk H.), Ærkeenglen Mikael, som nedlægger Dragen, og flere Løveskikkelser; deres Størrelse, deres stærke Relief og deres dekorative Kraft giver dem en Førsterangsplads mellem de jyske Stenmestres Værker.

Af helt gotiske Landsbykirker findes der næppe en eneste, undtagen maaske Hjarnø, men de *sentmiddelalderlige Tilbygningers* Kvantitet er ikke ringere end i andre jyske Amter. Kun i Bjerge H. er de kullede Kirker omtrent lige saa talrige som de taarnede; i de andre Herreder findes der højest en eller to taarnløse Bygninger. Knap saa hyppige som de sentmiddelalderlige Taarne er Hvælvingerne i Kirkernes Indre.

En usædvanlig anelig Renæssancekirke er den treskibede Ut (Bjerge H.), som Fru Karen Gyldenstjerne ombyggede 1575, men som desværre nu er forvansket ved en Restaurering (1869), der berøvede den Hvælvingerne og omskabte den til en „romansk Basilika“! Fra Renæssancetiden stammer bl. a. ogsaa den apsislignende Tilbygning til Taulov Kirkes Kor (1581), fra det 17—18. Aarh. Bykirkerne i Fredericia, flere af G. de Lichtenberg rejste Spir (Bredsten, Nørup) samt Hatting K., der ombyggedes 1786. 1824—25 ombyggedes Vonsild K. af Frue Kirkes Arkitekt, C. F. Hansen.

Blandt Amtets faatallige *Kalkmalerier* er de 1874 fundne Billeder i Jellinge Kirkes Kor sikkert de ældste, der er fremdragne herhjemme; de forestiller Scener af Kristi Historie, de hellige Kongers Tilbedelse og Kristi Daab, og efter Figurstilen at dømme tilhører de Tiden c. 1100, men — de er desværre kun bevarede i moderne Kopier. Lidt yngre romanske Malerier er fundne i Give, Hedensted, Engom og Hveisel, gotiske Billeder bl. a. i Gaverslund, Renæssancemalerier i Daugaard, Hedensted og Randbøl.

Granitrelief paa Skibets sydvestlige Hjørne.

Granitrelief, søndre Dør.

**Granitrelief fra søndre Dør.
Fra Ø. Starup Kirke.
(Efter H. Storck: Jydske Granitkirker.)**

Prædikestol i St. Nicolaj Kirke i Vejle.
(N. Termansen fot.)

**Granitfont i St. Trinitatis Kirke,
Fredericia.**
(Fot. i Nat. Mus.)

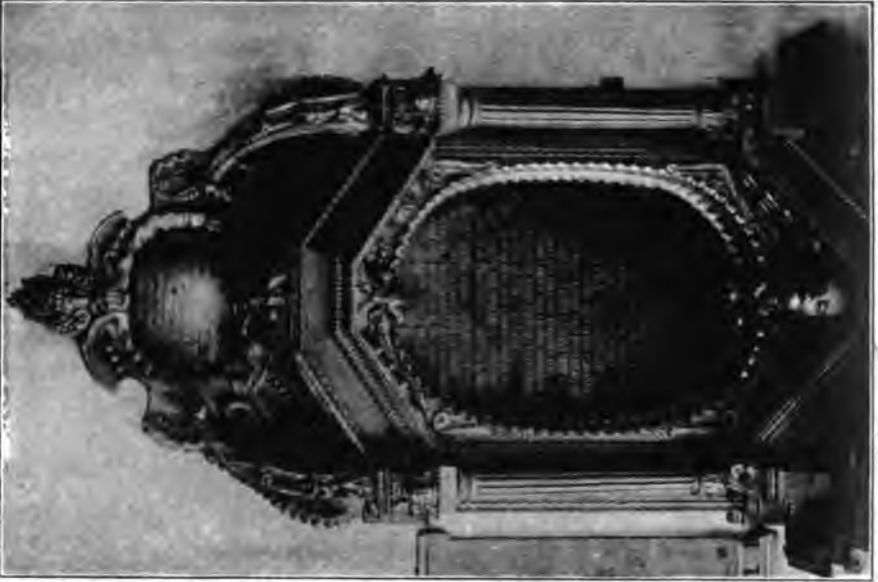
Stolestader i St. Nicolaj Kirke i Kolding.
(Hugo Matthiessen fot.)

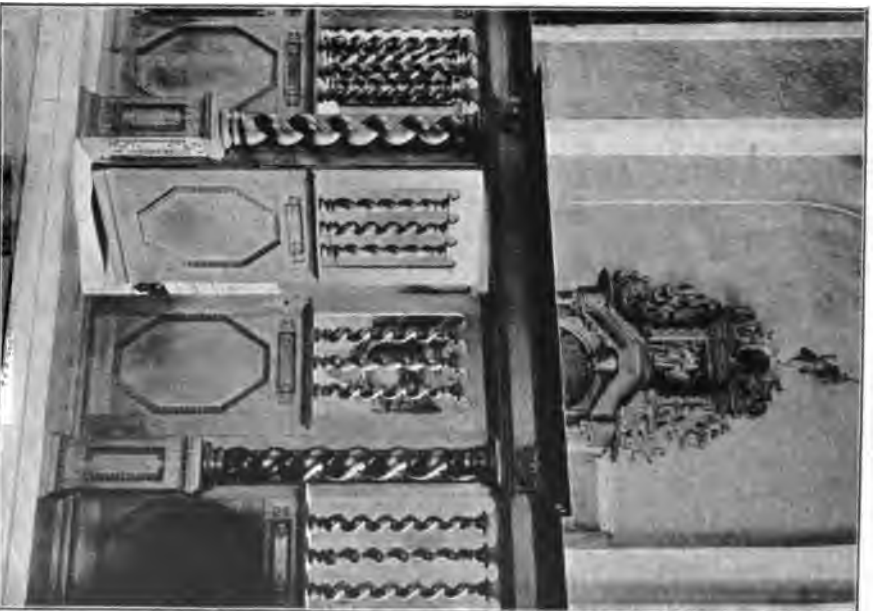
St. Trinitatis Kirke i Fredericia.
(Hugo Matthiessen fot.)

St. Trinitatis Kirke i Fredericia, set fra Sydøst.
(Hugo Matthiessen fot.)

Epitafium i St. Nicolaj Kirke i Kolding.
(Hude fot.)

St. Nicolaj Kirke i Kolding.
(Hude fot.)

Mellem *Kirkeinventaret* frembyder de romanske Stendøbefonte mange afvekslende Typer. Fonte med Løver og Dyrefigurer, der i flere Tilfælde ganske ligner de smukke Arbejder i den tilgrænsende Del af Aarhus Amt, forekommer især i de nordlige Herreder; men ved Siden af dem staar mange andre Typer, f. Eks. den baandslyngsmykkede Font i Starup. Paa Fontene i Stovby og Stenderup ses Mikael's Dragekamp, i Ø. Nykirke andre Kampscener.

Sentkatolske Altertavler med udskaarne Figurer er bevarede i ret stort Tal, ialt ca. 14. I Ødsted og Egtved, Smidstrup og Herslev, Pjedsted og Hejls staar saadanne gotiske Altertavler endnu paa deres Plads i Koret, i andre Kirker er de hængt til Side, f. Eks. de smukke Tavler i Skjærup og Vejstrup. I Kolding K. er der fire smukke, sentkatolske Stolestader.

I Pjedsted, hvis lille Prædikestol fra 1536 nu er i Nationalmuseet, findes en jernbeslaaet middelalderlig Dør. I V. Nebel er Prædikestolen udført i den for Ribeegnen typiske Blandingsstil mellem Gotik og Renaissance (c. 1575), hvis Indflydelse ogsaa mærkes andetsteds i Amtet. Blandt de bedste Arbejder fra Højrenæssancens Tid (c. 1600) kan nævnes den enkle, men smukke Prædikestol i Vejle (1576), det statelige Inventar i Kolding K. og den lidt yngre Altertavle i Bjært (1624). Endnu er det ikke lykkedes at vinde Overblik over Vejle- og Koldingsnedkernes Særpræg. Barokmesteren Peder Jensen Kolding vides indenfor Amtets Grænser kun at være repræsenteret ved Fontehimlene i Kolding (1636), Gadbjerg (1643) og Altertavlen i Glud (1654), og Bruskarbarokken synes i øvrigt mest at være repræsenteret ved ret plumpe, fra Fyen paavirkede „Fredericia-Arbejder“, f. Eks. i Almind og Tavlov. Nok saa ejendommeligt for Amtet er den usædvanlig rige Repræsentation for det 18. Aarh.s Kirkeinventar, der delvis kan henføres til G. de Lichtenbergs kirkelige Interesser (Engelholms Sognekirke Nørup 1733, Bredsten). Engom er helt udstyret med Rokokoinventar.

Mellem *Gravminderne* forekommer interessante romanske Granitarbejder, f. Eks. Egtvedstenen med dens ejendommelige Symbolik (en Engel holder Himmeriges Nøgle over den afdødes Hoved). Ogsaa i S. Vilstrup og Gaverslund er der Figursten. En korsmærket Sten paa Boller Hovedgaard bærer Navnet Petrus Gøtisun Fot; en Sten i Daugaard er lagt over Capellanen Acerus, og latinsk Indskrift bærer en Sten i Viuf.

Af gullandsk Kalksten fra Beg. af 14. Aarh. er Stenen i Tyrsted over Peter Kællær, der er afbildet som Pilgrim.

Adelssten fra Renæssancetiden forekommer i Ødis (1546, Lindenov), Harte, Tavlov, Skibet og Nørup, Tyregod og Hveisel, Engom (Ove

Lunge til Tiirsbæk, † 1540) og Ut., hvor der foruden en meget anselig Sten over Holger Rosenkrantz til Boller († 1575) er bevaret et tilsvarende Epitafiemaleri. I Jelling Kirke findes en nu skriftløs Stentavle med vaabensmykket Ramme over Jakob Hardenberg (c. 1600), i Raarup Kirke et stort Sandstensmonument over Knud Gyldenstjerne til Møgelkær († 1627), i Nepsager Monumenter over Historikerne Brødrene Tycho de Hofman og Amtmand Hans de Hofman († 1793).

Koret i St. Nicolaj Kirke i Vejle.
(Hude fot.)

Søndergade 20.

Torvegade 22.

Fra Vejle.
(H. M. fot.)

KØBSTÆDER

VEJLE

Liggende paa en af Vandløb omslynget Ø i Dalstrøget, som i Forlængelse af Fjorden skærer sig mod Vøst ind i Landet, har *Vejle* — *Wethel*, *Wæthlæ*, *Weddele* — med fuld Føje laant Navn af de gamle Vadesteder, bag hvilke Byen er spiret frem, og fra Middelalderen bærer den i sit Signet Billedet af en Bro over Strømmen, flankeret af 2 træbevoksede Bakketoppe, hentydende til de svære, skovklædte Bakke- drag, som mod Syd og Nord slutter Dalstrøget inde. I det store, søndre Vandløb, *Vejle*- eller forhen *Gammelaa*, som følgende Retningen Vest- Øst strømmer ud i Fjorden, udmunder fra Nord den tvedelte *Grejs Aa*, spaltet i en østlig *Gren*, *Mølleaa*, samt en vestlig, *Blegaa*, saaledes at der indenfor disse 3 Løb i de grønne Enge dannedes en lav Holm. Af en lille *Tværøbæk* deltes denne atter i en større og en mindre Del, og paa den sydligste af disse er *Vejle By* i en fjern Fortid blevet til, groet frem i Ly af to ved den store *Aa* liggende Befæstninger, *Rosborg*, et Voldsted i Engene sydvest for Byen, og det nu fuldstændig forsvundne

Borgvold, øst for Udmundingen af Mølleaaen, i hvilken Kronens middelalderlige Møller havde Plads.

1247 lod Abel Byen gaa op i Luer, og 1256 afholdt Ærkebiskop Jacob Erlandsen her et Kirkemøde, som til Værn for Prælaterne mod Overgreb fra Kongemagtens Side vedtog den bekendte *Vejle-Konstitution* (Cum ecclesia Daciana). Atter 1279 samledes et Kirkemøde i Byen, der 1327 fik sine Købstadprivilegier stadfæstede, og i Kraft af sin belejlige Beliggenhed gæstedes den ofte af Kongerne og valgtes til Skueplads for Forsamlinger af forskellig Art. I sig selv har Staden dog uden Tvivl været ringe, men foruden den gamle Bykirke, helliget *St. Nicolaj*, i hvis Nordkapels Gavl der er anbragt 23 indmurede Kranier, husede den dog i Middelalderen et *Sortebrødrekloster*, indviet til *Vor Frue*, som laa paa nuværende Raadhustorvs Grund, medens Byens gamle Axeltorv havde Plads vest for *St. Nicolaj Kirke*. En 1526 omtalt øde Jord, kaldet *Korsbrødregaarden*, turde tyde paa, at Johanitterne har haft Fodfæste i Byen; ogsaa det efter Reformationen oprettede *Hospital*, hvortil der 1558 henlagdes adskilligt Gods, har muligvis Rod i en eller anden katolsk Stiftelse, ligesom flere *hellige Kilder* tæt om Byen — *St. Nicolaj*, *Sværtøp* og *Helligkilden* i *Nørreskov* — peger tilbage mod Middelalderen.

1523 gik en stor Del af Vejle op i Luer, og da disse 1530 rasede paany og blandt andet lagde Raadhuset paa Kirkegade i Ruiner, overlod Kong Frederik I Aaret efter det af Munkene forladte *Sortebrødrekloster* til Byen, som lod en Part af Bygningen omdanne til *Raadstue*. 1595 ramtes Staden af en ny, frygtelig Brand, som følte dobbelt tungt, da Pesten 1584 havde hjemsøgt Borgerne saa stærkt, at de et Par Aar var ude af Stand til at svare Byskat, men i den følgende Tid synes Staden, som ca. 1620 prises for sine „gode og velformuende Haandværksfolk“, og som skal have huset ca. 1300 Indbyggere, at have haft ret lykkelige Kaar, Handel og Søfart blomstrede op, og ved Siden af Avlsbrug synes Dyrkningen af Humle, der i tætte Haver bredte sig som et Hegn om Byen, at have spillet en ikke ringe Rolle. Med de ulyksalige Krige i det 17. Aarhundrede fulgte Ulykkerne imidlertid Slag i Slag. Aaben og værgeløs liggende paa Alfarvej hjemsøgtes Vejle frygteligt af Fjenderne. 1627—29 besattes den af de Kejserslige, der huserede voldsomt, omdannede baade Raadhus og Kirke til befæstede Skanser og brændte, nedbrød og ruinerede henimod 200 Huse. 1644 kom Svenskerne og udplyndrede Byen, og denne maatte udpint, hærget og forarmet tilmed i den følgende Tid kæmpe en Kamp for Livet med en ny opdukkende Rival, Fæstningen *Frederiksodde* (*Fredericia*),

Vejle. Søndergade.
(H. M. fot.)

Fredericia: Jødekirkegaarden.
(H. M. fot.)

Vejle. Dæmningen.
(H. M. fot.)

Vejle Kirke.
(H. M. fot.)

som 1650 fik sine første Købstadprivilegier; thi ikke alene maatte de Vejle Borgere paa mange Maader hjælpe til under Bygningen af den nye By, men 1654 var det oven i Købet under alvorlig Overvejelse helt at opofre Vejle ved til Fordel for Frederiksdode at berøve den Retten til at drive Handel til Søs. Borgere, som „udi Hjærtens Vedmodighed“ anraabte Konge og Rigsraad om Barmhjærtighed, afværgede ganskevist den truende Fare, men 1657—60 oversvømmede Fjenderne atter Landet og for voldsomt frem i den ulykkelige By, hvis Indbyggertal 1672 var dalet til 712. 1739 hærgedes Kvarteret om Kirkegade af Ild, men forøvrigt rettede Byen sig lidt efter lidt i Aarenes Løb, idet den 1769 husede 950 Mennesker fordelte i 165 Gaarde og Huse, „alle af Bindingsværk, de fleste af een, men somme af 2 eller 3 Etagere, mesten alle med Quiste, og de gamle med Gavle ud til Gaden“. De efter sidste Brand genrejste Huse pristest for deres pyntelige Ydre, og blandt Byens ærværdigste Gaarde udpegedes en paa Kirkegade, i hvilken Christian II efter Traditionen modtog den jyske Adels Opsigelsesbrev. 1780 toges et nyopført Raadhus i Brug, efter at man havde nedbrudt Resterne af det forhenværende Dominikanerkloster, og en indgribende Fornyse gik Byen i Møde, da en stor Del af den — saa at sige hele Nørregade — fortæredes i et Kæmpebaal 1786. Anselige, velbyggede Gaarde, vidnende om en vis Velstand, rejste sig langs den regulerede Gade, Gaarde, som — efter Samtidens Dom — havde „Storhed, Pynt og Arkitektur, som det kunde være København“.

1824—27 lod Byen ved Fjorden indrette sin første Havn, der i Aarenes Løb stadig er udvidet og moderniseret siden, samtidigt med at Sejlløbet gjordes dybere og dybere. 1868 fik Staden Station paa den jyske Stambane, og Stødet var dermed givet til en ny Udvikling; thi 1894 aabnedes Nordbanegaarden for Trafik paa Banerne til Give og til Vandel, og efterat disse i den nyeste Tid er forlængede henholdsvis over Herning og Grindsted, er Vejle bleven et Knudepunkt af en vis Betydning, samtidigt med at et anseligt, i Velstand stærkt voksende Opland nøje knyttedes dertil. Med stor Energi har Byen forstaaet at udnytte de rige Muligheder, som her aabnede sig, og underbygget solidt af sin store Landhandel, støttet af sin moderne Havn og en omfattende Industri, har den svunget sig betydeligt i Vejret.

1879 afløstes det ældre Raadhus af et nyt, og i de sidste Menneskealdre har den kraftige Udvikling omstøbt Byen i moderne Former; afsides gemt ved Mølleaa, i *Mølle- og Fiskergade* skjuler sig nu de sidste Rester af det gammeldags, idylliske Vejle; thi kun her og der i Hovedgaderne møder man Repræsentanter for de værdige, borger-

Ved Mølleaen.
(H. M. fot.)

Vejle. Søndergade 14.
(H. M. fot.)

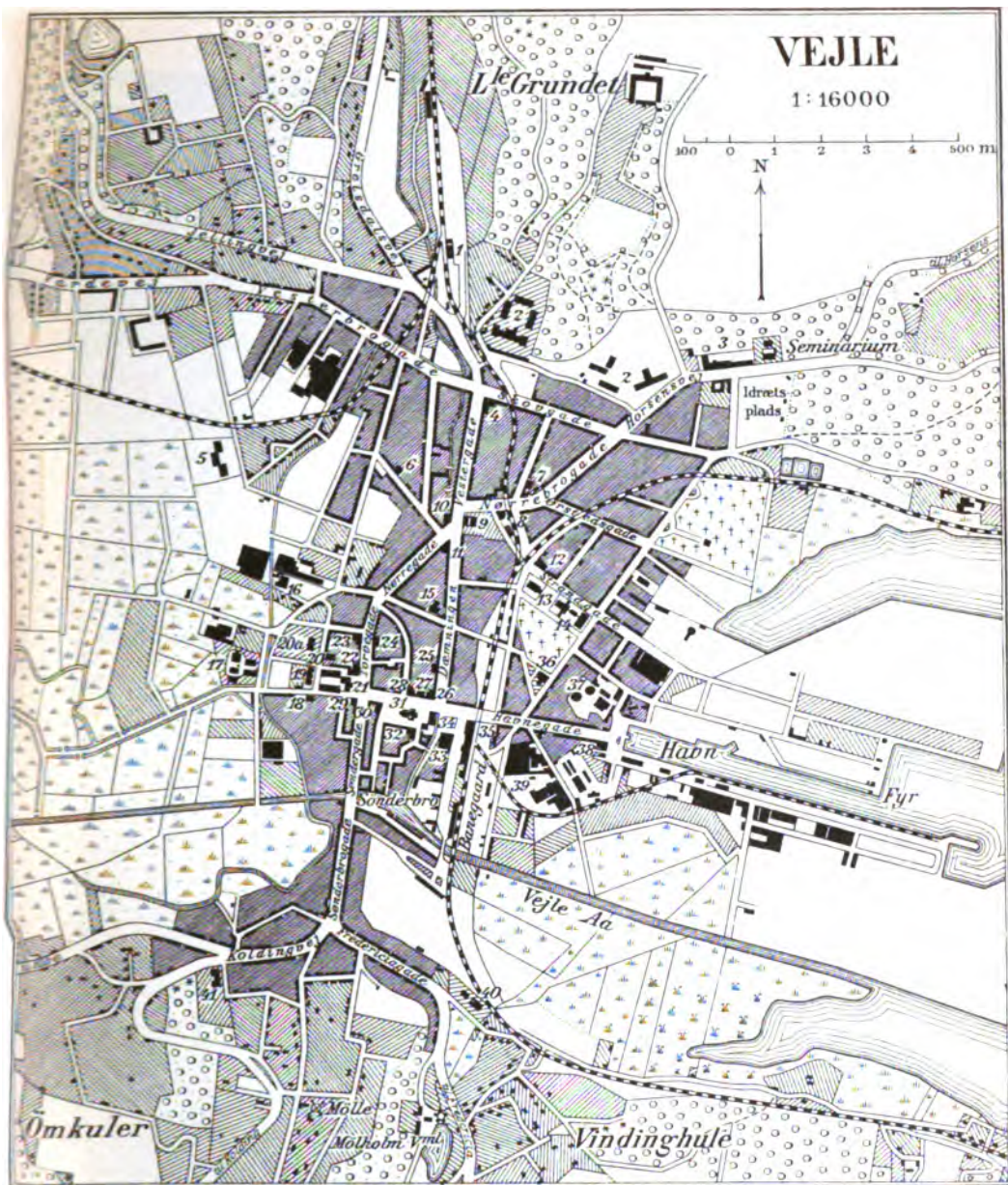
lige Bygninger, som rejste sig paa Tomterne efter det 18. Aarhundredes store Brande. Karakteristiske er saaledes de to Etager høje, glatte Bindingsværksgaarde, *Søndergade 20* og *14*, af hvilke den sidste bærer Aarstal 1799; *Torvegade 22* har paa Façadens Indskrifttavle Aarstal 1769, *Søndergade 16* er Typen paa et anseligt, grundmuret Hus i Ny-classicismens Smag, og et Par Bindingsværksgaarde paa *Nørregade* viser med deres pudsklædte Façader umiskendeligt Slægtskab med samtidige Bygninger i Horsens. — Byens gamle *Grundplan* paa den aflange, af Vandløb omsluttede Holm var afgjort formet over den i Nord-Syd gennemløbende Landevej fra Nørreport gennem Nørre-, Torve- og Søndergade til Sønderport ved Broen, som førte over den brede Aa. Kun Strækningen mellem Raadhus- og Kirketov — *Kirkegade* — var ligeledes bebygget med større Gaarde; thi de øvrige Smaastræder var mest beboede af Smaaborgere eller tjente som Baggader for Hovedstrøget. Nu har Havn og Banegaard til den ældre Færdselsaare føjet en ny i Øst-Vest ad Havnegade, Kirketov og Kirkegade, forlængst har Byen i sin moderne Opblomstring bredt sig vidt ud over de gamle Vandløb til alle Sider, strækkende sine Forposter op paa de prægtige Bakker mod Syd og mod Nord, og nye Kvarterer rejser sig tæt ind under de store Skove.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Amtmanden over Vejle Amt, Dommeren (Straffesager) og Dommeren (borgerlige Sager) i Vejle Købstad m. Nørvang-Tørrild Herreder, Hovedtingsted Vejle, Bitingsted Give, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Provsten f. Nørvang og Tørrild Herreders østre Provsti, tillige Sognepræst til Nicolaj K., den res. Kapellan, Sognepræsten til Vor Frelzers K., den res. Kapellan, Præsterne ved den meto-distiske og den katolske Menighed, Amtslægen, tillige Kredslæge f. Vejle Lægekreds, Amtsvejnspektøren, Statsingeniøren, Havneingeniøren, Branddirektøren f. Vejle og f. Nørvang, Tørrild og en Del af Jerlev Herred, Vicekonsuler f. Finland og Grækenland, Nederlandene, Sverrig, Konsularagent f. Tyskland, Driftsbestyreren f. Banen Vejle—Vandel—Grindsted, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Handelsstandsforeningen, Haandv. Foreningen, Arbejderforeningen, Vejle Rekylkorps.

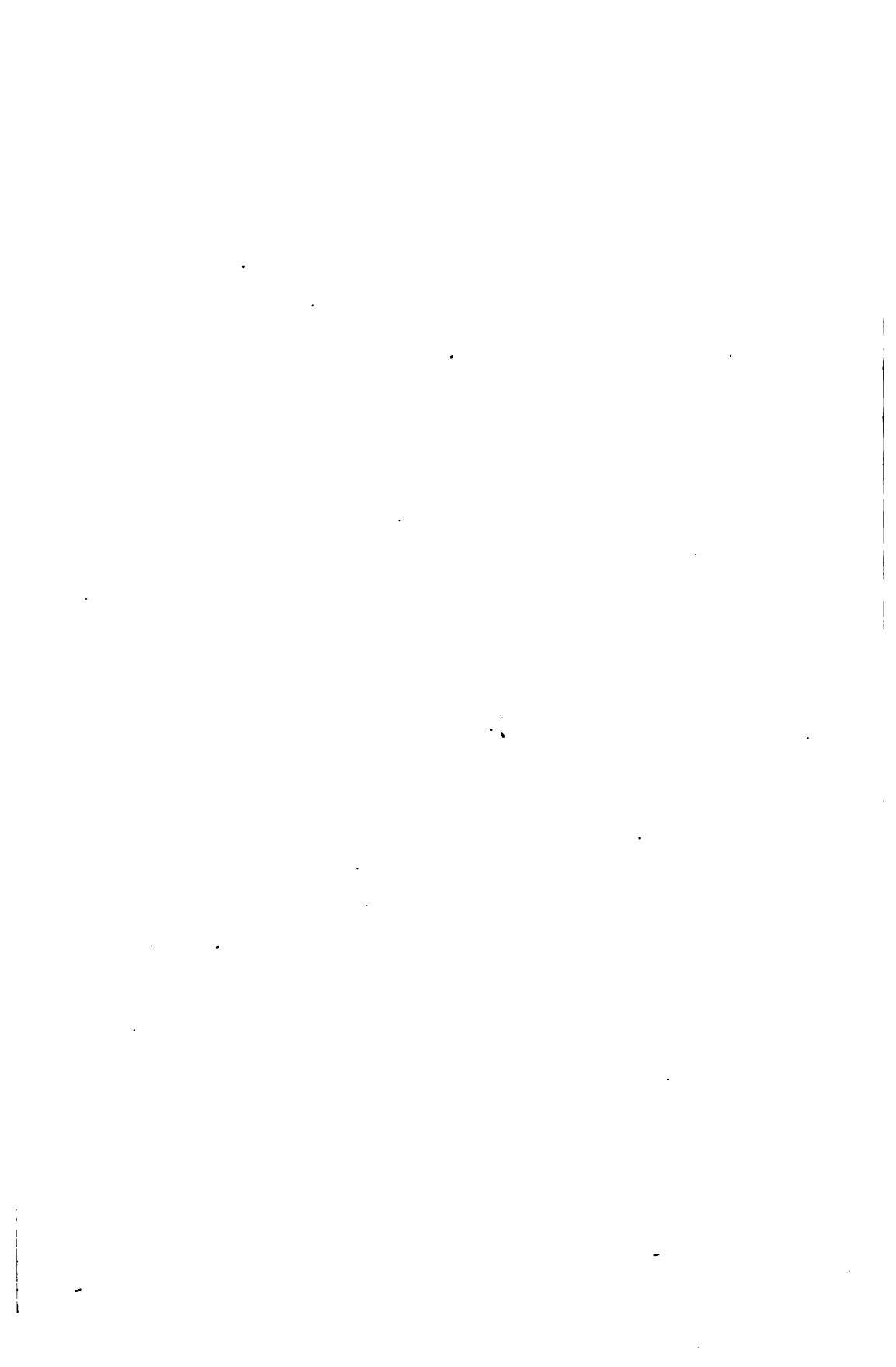
Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Flere priv. Skr., en Hand-
delssk., Den danske Andelsbank, et Bibliotek, et Museum, Børnehjem-
mene Marienlund og Svanholm, en Odd Fellow Loge, Gyldendals Vejle-

Tegnet og reproduceret ved Generallandets topografiske Afdeling 1920

1 Nordbanegaard	11 Sparreparkehøt	21 Rood-, Sjing- og Arræsthus	31 Sct. Nicolai Kirke
2 Spæghuse	12 Teknisk Skole	22 Hotel „Royal“	32 Mellem- og Realskole
3 Svenske Margarinefabrik	13 Den Frelseres Kirke	23 Missionshøstellet	33 Bøder
4 Gamle Apotek samt Ammanus	14 Kommuneskole	24 Landmandsbanken	34 Administrationsbygning
5 Kommuneskole	15 Sct. Pauls Kirke (Metodist)	25 Døttreskolen	35 Posthus og Telegrafst.
6 Apostolisk Kirke	16 Elektricitetsværk	26 Hotel „Vejle“	36 Missionshus
7 Baptistkirke	17 Off. Skolehus	27 Sparekassen	37 Seværb.
8 Ægtere, Almen- og Sælskole	18 Sct. Maria Høspital	28 Landbospare- og Cassette	38 Solskammer
9 Røde Strøms Høspital	19 Rådbygning	29 Cøeneparket	39 Svineløstær
10 Sct. Thomas Apotek	20 Kommuneskole	30 Vejle Bank	40 Vandværk
	20a Amtmandsbolig		41 De gamle Tjerner

UNIV

Fr. Kraul: Vejle.

afdeling, et Blindehjem, Linnemanns Jomfrukloster, et Asyl, en Forsørgelsesanstalt, en Lysbadeanstalt, en komm. Badeanstalt.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Flere Bogtrykkerier, De danske Bomuldsspinderier, en Dampml., et Dampvæveri, flere Jernstøberier og Mejerier, et Skibsbyggeri, flere Ølbryggerier samt Fabb. f. Bolte og Møttriker, Cementvarer, Handsker, Lervarer, Lister, Malt, Margarine, Maskiner, Mineralvande, Møbler, Mørtel, Saalelæder, Soda, Staver, Sukkervarer, Sæbe og Parfume, Tekstil, Tobak og Cigarer, Træremskiver, Træsko, Træuld, Tuber, Tæpper, Vægte, Æsker m. m.

Byen har Dampskibsstat., Dampskibsfart paa Vejle Fjord, Statstlfst. og Tlfst. Paa dens Markjorder, der ligger ø., v. og s. f. Byen, findes m. Ø. ved Vejle Fjord Nørreskov m. Skyttehuset, m. V. en Del Eng og Mose, m. S.V. megen Skov, deriblandt Sønderskov. — Gaard: Petersholm (Hg., en gl. kgl. Ladegaard, der 1572 blev skænket til Vejle By, men 1718 udlagt til Ryttergods og 1765 solgt til P. Terkelsen, der gav den det nye Navn; Godset var ubetydeligt; Gaarden er i dette Aarh. blevet en Del udparcelleret).

M. J. Darre.

VEJLE: STATISTIK

Areal (1916): 1298 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	1424
heraf Beboelseshuse:	
med 1 Etage:	385
- 2 Etager:	640
- 3 eller flere Etager:	323
	I alt 1348

Antal Lejligheder: 4770

Befolkning:

1801: 1310	1901: 14592
1855: 4164	1916: 19597
1880: 7145	1921: 21629

Erhvervsfordeling (1911):

Haandværk og Fabrikdrift:	8234
Handel:	3484
Transport:	1420
Immaterielle Erhverv:	919
Andre Erhverv:	3204
	I alt 17261

Indkomstkattedydere til Staten (1920—21):

Antal: 8122	
disses samlede Indkomst: Kr. 28.127364	
heraf betales i Skat: - 956714	

Formueskattedydere til Staten (1920—21):

Antal: 2330	
disses samlede Formue: Kr. 56.419100	
heraf betales i Skat: - 268681	

Folketingsvælgere (1920): 11216

Landstingsvælgere (1920): 7861

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	4486
Kvinder:	5756
	10242

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:	
med 0—5 Arbejdere	617
- 6—20 —	66
- over 20 —	27
	I alt 710

heraf:

med mekanisk Kraft:	141
Samlet Personel:	4544

heraf:

egentlige Arbejdere:	3415
----------------------	------

De vigtigste Fag:	Bedrifter	Personel
Bagerier m. v.:	41	131
Slagterier m. v.:	34	143
Margarinefabrikker:	1	115
Bomuldsspindeler:	3	538
Trikotagetilvirkning:	3	223
Skrædderforretninger:	84	197
Skomagerforretninger:	56	172
Murerforretninger:	17	173
Tømrerforretninger:	18	108
Snedkerforretninger:	41	160
Malerforretninger:	31	108
Maskinfabrikker og -værksteder:	11	414

Udskænkingssteder (1914):	
med stærke Drikke:	62
uden — — — — —	8

Udsalgssteder (1914):	
med stærke Drikke:	129

Handelsflaade (1918):			
	Antal	Reg.	Tons
Dampskibe:	9		2557
Motorskibe:	5		32
Sejlskibe:	37		1333
I alt	51		3922

Skibsfart (1920):		
	Antal	Bestuvning
		Reg. Tons
Indgaaede Dampskibe:		
fra danske Havne:	134	25104
- fremmede -	62	22904
I alt	196	48008

heraf fra:		
København:	88	19720
Andre danske Byer:	46	5384
Norge:	5	1663
Sverige:	2	426
Storbritannien:	26	12517
Tyskland:	20	394

Indgaaede Sejlskibe:		
fra danske Havne:	660	13483
- fremmede -	129	11412
I alt	789	24895

heraf fra:		
København:	63	2590
Andre danske Byer:	597	10893
Norge:	9	386
Sverige:	54	2733
Storbritannien:	15	4124
Tyskland:	43	1099

Toldindtægt (1920—21): Kr. 430370

Statsbanestationen (1919—20):

Antal Rejsende:	293807
Indtægt af Billetsalg:	Kr. 863376
- Godsbefordring -	1.176723

Postkontoret (1919—20):

Afsendte Breve o. l.:	4.124176
Ankomne — — —	3.356132
Postanvisninger og Postopræyninger:	
Udbetalte:	Kr. 15.179424
Indbetalte:	- 11.471726

Telegrafkontoret (1919—20):
Ankomne Telegrammer: 29376

Banker (1919—20):

Antal: 1	
Aktiekapital:	Kr. 4.000000
Reservefond:	- 2.394617
Indlaan:	- 37.454387
Balance:	- 47.448489

Eksamenskoler (1916):

Antal:	5
Elever:	716

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 328988
- Ejendomsskatter:	- 54902
- personlige Skatter:	- 1.907472

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 283535
- Hjælpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 201077
- Fattigvæsen:	- 140751
- Alderdomsunderstøttelse:	- 156703
- Forrentning af Gæld:	- 219583
- Afdrag af Gæld:	- 151957

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 5.616500
Andre Aktiver:	- 1.975808
I alt	Kr. 7.592308

Kommunens Gæld (1918—19): 5.083455

Skatteprocenten (1920—21): 6,3

Ligningsprocenten (1920—21): 8,2

Svend Rode.

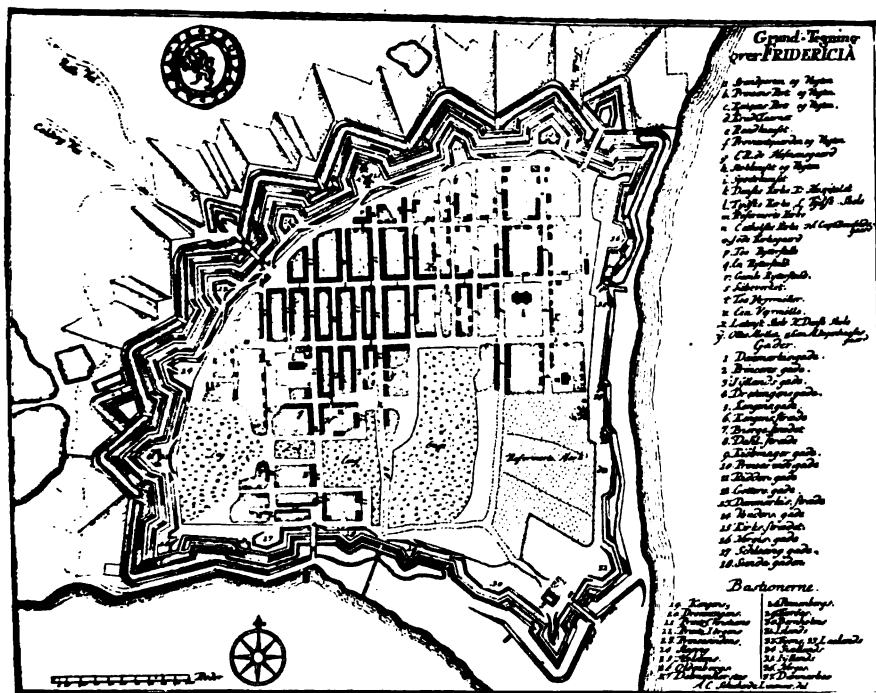
Hammer: En Markedsdag i Fredericia, Morgen.

FREDERICIA

Allerede Christian IV havde tumlet med Planer om Anlæggelsen af en By og Hovedfæstning for Nørrejylland vest for Lillebælt, Tanker der dog først fik fast Form, da Frederik III 1650 udstedte de første Privilegier for „en ny Købstad og Fæstning“, han agtede at bygge ved Bersodde. Paa dette vilde, ubeboede Næs, der, opfyldt af Sumpe og Skove, strakte sig fra Spidsen af Elbo Herred ud i Lillebælt, fremskyndedes Byanlægget med stor Energi. Tre omliggende Landsbyer, Ullerup, Hannerup og Hyby, nedlagdes, og Beboerne flyttedes ind bag Voldene, der i et bredt Bælte fra Kyst til Kyst byggedes over Odden, et storartet fortifikatorisk Værk med 8 Fronter, 9 Bastioner, der med den foranliggende Grav den Dag i Dag i alt væsentligt er i Behold i sin oprindelige, faste Form. Privilegierne lokkede Kolonister til Byen, flere Adelsgaarde rejste sig i dennes højtliggende, østlige Del, og store Tanker knyttede sig fra første Færd til denne „Jyllands By“, hvis Grundplan til de mindste Enkeltheder udformedes med Lineal og Passer paa Papiret, længe før Rydningen af Oddens Vildnis og Opfyldningen af Sumpene fuldførtes. Et System af Kanaler blev udstukket i Terrænet, omsluttende

firsidede Pladser, paa hvilke Slot, Regeringsbygninger, Børs, Magasiner og deslige skulde bygges, ja Tankerne fløj videre endnu, idet det indgik som et Led i disse Planer paa Fynssiden ved Stribsodde at grundlægge en tilsvarende Fæstning, Sofieodde, opkaldt efter Dronning Sofie Amalie, medens den jydsk Fæstningsby efter sin kongelige Grundlægger 1652 fik Navnet *Frederiksodde*. Et Net af lige, brede Gader, førende i Øst—Vest, Nord—Syd, skærende hinanden i rette Vinkler udlagdes, de samme som — med faa Forandringer — endnu bestemmer Fæstningsstadens klare, stive Plan, og som først i vore Dage helt er bleven opfyldt af Bebyggelsen. Kun halvt færdige sattes Fæstningsværkerne paa en haard Prøve under Krigen 1657, da den af Rigmarsk Anders Bille kommanderede danske Hær i 2 Maaneder forsvarede Byen mod den svenske Belejringshær, Først 24. Oktober skred denne under Carl Gustaf Wrangel til Storm, og efter et frygteligt Blodbad bukkede Forsvarerne under, Anders Bille saaredes dødeligt, og Byen faldt i Fjendernes Haand. Svenskerne fastholdt Fæstningen lige til Maj 1659, da Wrangel rømmede Byen og Kastellet toges med Storm af Brandenborgere og Polakker.

Fuldstændig ruineret, plyndret og lagt i Aske gik den unge By ud af Krigsaarenes frygtelige Prøve, men dens Grundlægger opgav ikke Haabet om at kunne skaffe den en rig, blomstrende Fremtid. Voldene sattes atter i Stand, udbedredes og forstærkedes, nye Privilegier fulgte Slag i Slag, rigere og mere lokkende end nogen anden By i Landet kunde opvise, og i forbavsende kort Tid rejste den knækkede By sig paany og voksede stærkt i de følgende Aar, overvældet af kongelig Naade. 1672 talte den 1591 Indbyggere, og 1682 stadfæstedes og udvidedes de tidligere givne Privilegier, i Kraft af hvilke *Fredericia*, et Navn som 1664 afløste det ældre, fik Rettighed som *Stabelstad*, Toldbegunstigelser, fri Religionsøvelse for Katholiker, Reformerte og Jøder og Asylret for Falenter og udenrigske Manddrabere. Hver, som ønskede at bygge, fik gratis udvist Grund, samt Jordlod i den store Bymark, og paa alle Maader arbejdede man paa at forøge Tilstrømningen til Staden, i hvis Signet en Løve med Sværd og Palmegren fik Plads, og i Spidsen for hvis Magistrat en Præsident repræsenterede Byen, der saaledes i Rang regnedes blandt de fornemste i Riget. Indholdet svarede dog kun daarligt til den prunkende Skål; thi af de Rettigheder, Byen fik, var mange illusoriske, saa længe den maatte savne en Havn. Frederik III's Havneprojekt blev nemlig aldrig udført, et Forsøg paa at løse Sagen under Frederik IV førte intet til, og kunstigt skabt i Kraft af et Kongebud, lagt uden Op-land paa en Odde, maatte Byen kæmpe haardt for at holde sig paa

Grundtegning over Fredericia 1760.

Føde. Uden det solide Rygstød i Byjorderne vilde Staden forlængst være brudt sammen, Avlsbruget blev det vigtigste Erhverv, og paa mange Maader mærkede det Byen, der sagdes at ligne en „velfortificeret Landsby“. Den var delt i 2 Sogne, *St. Trinitatis*, hvis 1655 grundlagte Kirke 1689 ombyggedes i sin nuværende Skikkelse, og *St. Michaelis*, hvis Kirke indviedes 1668 og siden ombyggedes flere Gange, men desuden havde Jøderne egen Kirkegaard og Synagoge og Katholikerne et Kapel, der 1767 afløstes af den nuværende Kirke. 1719 og de følgende Aar ankom fra Brandenburg en Del fra Frankrig fordrevne Reformerte, som fik Jord udlagt og særlige Privilegier, 1736 opførte denne Menighed en Kirke, og flittigt, nøjsomt og hæderligt blev dette franske Element af stor Betydning for Byen, hvis rige Jorder under de Reformertes kyndige Behandling sattes i ypperlig Stand. Ved Siden af Hvededyrkning og Kartoffelavl blev især *Tobaksavlen* af Vigtighed, idet der 1720—62 inddroges ikke mindre end ca. 250 Tdr. Sædeland under Dyrkningen og Høsten aarlig beløb sig til 3—400,000 Pund Tobak. Plantagerne fandtes ogsaa bag Voldene; thi paa det store, aabne Terræn indenfor disse laa langs de lige, brede Gader Avlsgaarde og Huse mellem Haver og Mar-

ker i denne mærkelige By, hvis Befolkning, der 1769 talte 2528, var sammensat af Bestanddele af de forskellige Nationaliteter.

1848 rømmedes Fæstningen og besattes af Oprørshæren, men 1849 tog den gamle Soldaterby en glimrende Oprejsning og godtgjorde tilfulde, at Voldene ikke var bygget forgæves. I Maj indesluttede Insurgentehæren under General Bonin Fredericia, hvis Kommandant, Oberst Lunding med stor Kraft ledede Forsvaret af Byen, bag hvis Volde General Bülow i al Hemmelighed sammendrog 19,000 Mand, hvormed han Natten til 6. Juli vovede et Udfald. Efter en voldsom Kamp, der kostede den danske Hær Tabet af 500 Mand, deriblandt den tapre General Rye, toges Fjendens Skanser med Storm, med sprængt Front og et mægtigt Tab af Materiel og Fanger maatte Oprørerne vige og trække sig ud af Jylland. Denne Vaabendaad kastede Glans over Byen, hvor Bissens prægtige *Monumenter*, „Landsoldaten“ og „Kæmpegraven“, samt Bülows, Ryes og Lundings Mindesmærker, forherliger den danske Hærs Bedrift, og for Byen selv blev 6. Juli, som Orla Lehmann sagde, „gennem Nød og Ødelæggelse en Genfødelsens og Oprejsningens Dag“. Efter et Bombardement i Marts 1864 blev Fæstningen, om hvis Kampkraft Regeringen tvivlede, efter Ordre rømmet, hvorpaa Østrigerne besatte den, og Byens Rolle som Fæstning var dermed i Virkeligheden udspillet.

Da den jyske Stambane anlagdes og *Banegaarden* 1868 byggedes, blev Fredericia som Overfartsby Centralpunktet for Landets Trafik, en Række store Fabriker blomstrede op, den lille, 1808 anlagte Havn udvidedes 1879, og ved Sløjfningen af en Del af Søndervold paabegyndtes der 1911 ved Skanseodden Anlægget af store Moler og Havnepladser, hvor flere anselige industrielle Virksomheder rejste sig. Under denne hastige Vækst forandredes Bybilledet hurtigt, de gamle, lave, lange Avlsgaarde forsvandt, — kun i den nordøstlige Del af Byen findes der endnu karakteristiske Gaarde af denne Art, især Hjørnet af Kongens- og Prinsensgade, som skriver sig fra Stadens første Tid, — og Byggeriet erobrede Marker og Enge indenfor Voldene, medens Forstæder voksede op vest for Byen hinsides den gamle Prinsens Port. Under denne Udvikling syntes det, som om selve Voldene stod i Fare, *Købstævnets* anselige Bygning fandt saaledes Plads paa Prins Christians Bastion, men 1917 lykkedes det ved Overenskomst med Kommunen, som var bleven Ejer af Voldterrænet, at fredlyse Størstedelen af dette som nationalt Mindesmærke, saaledes at disse pragtfulde Jordværker, imponerende Vidnesbyrd om et mægtigt, klart udtænkt og i sine enkelte Led saa harmonisk og smukt udformet Stykke Befæstningskunst efter det 17. Aarhundredes Principper, nu er sikret mod yderligere Indgreb. Med sin murede Port,

Færgen gaar ud fra Fredericia.
(M. Lundbo fot.)

der, sammen med „Landsoldaten“ og den gamle Hovedvagt, skaber et af de skønneste Billeder i Byen, med sine grønne Volde, knejsende Bastioner, Grave, Raveliner og dækkede Veje, som en yppig Vegetation forlener med en sjælden Ynde, danner de historiske Værker nu et prægtigt Bælte mellem den gamle By og de Forstæder, som efterhaanden gror tæt op hinsides Fæstningens gamle Ildlinje. *Hugo Matthiessen.*

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Fredericia Købstad m. Elbo, Brusk og Holmans Herreder, Tingsted Fredericia, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Trinitatis K., den res. Kapellan, tillige Sognepræst til Vejlbj, Sognepræsten til Sct. Michaelis K. og til Erresø, den res. Ka-

pellan, Præsten f. de Døvstummes Menighed, Præsterne ved den reformerte og den katolske Menighed, Kommandanten, 10 og 12. Batl., Kreds-lægen i Fredericia Lægekreds, Branddirektørerne f. Fredericia, Elbo, Holmans og en Del af Brusk Herred, Konsul f. Tyskland, Vicekonsuler f. England, Finland, Norge, Sverrig, Konsularagent f. Frankrig, 4. Trafik-, 7. Bane- og 2. Maskinsektion, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Danske Lloyd, Handelsstandsforeningen, Haandv. Foreningen.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Flere priv. Skr., Skr. f. den reformerte og f. den katolske Menighed, et Miss.-hus, en Handelssk., Fredericia Privatbank, et Soldaterhjem, en Fors.-Bygn., et Asyl, flere Sygehuse, Sct. Josephs Hospital, den Bruunske Stiftelse, den Geelmuyden-Jaunsenske Stiftelse, Fredericia Kommunes Friboliger, et Hospital, en Fattiggd., en romersk Badeanstalt.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Baadebyggeri, flere Bogtrykkerier, et Bomuldsvæveri, et Bryggeri, De danske Blodmlr., De danske Oliemlr. og Sæbefabb., et Farveri, Fiskeeksport, et Garveri, et Jernstøberi, flere kem. Fabb., Kulimport, flere Mejerier og Mlr., et Salt-raffinaderi, flere Savværker, et Talgsmelteri, et Tglv. samt Fabb. f. Bambusmøbler, Bambussenge, Børstetræ, Børstevarer, Cigarer, Klædesko, Margarine, Maskiner, Møbler, Polstermøbler, Skotøj, Soda, Sprit og Gær, Stole, Sølvvarer, Tobak, Trævarer, Tæpper m. m.

Byen har Dampskibsstat., Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne, der m. Ø. begrænses af Lillebelt, findes Søndermarks- og Nørremarksskolen, Forlystelsesstedet Rosenlund, m. S. Hannerup* (Tglv., Forlystelsessted, Pavillon), m. N. Ryes Høj, m. V. Holdan Kro. En Del Skov, Eng og Mose m. S. V.

M. J. Darre.

FREDERICIA: STATISTIK

Areal (1916): 1968 ha.

Faste Ejendomme (1911): 1301
heraf Beboelseshuse:
med 1 Etage: 527
- 2 Etager: 447
- 3 eller flere Etager: 170

I alt 1144

Antal Lejligheder: 3385

Befolkning:

1801: 3474	1901: 12714
1855: 5579	1916: 15206
1880: 8275	1921: 17250

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 5716
disses samlede Indkomst: Kr. 18.370006
heraf betaltes i Skat: - 411253

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1517
disses samlede Formue: Kr. 26.582600
heraf betaltes i Skat: - 80587

Folketingsvælgere (1920): 8711

Landstingsvælgere (1920): 5957

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	3188
Kvinder:	3309
	<hr/> 6497

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:
med 0—5 Arbejdere 397
- 6—20 — 38
- over 20 — 12

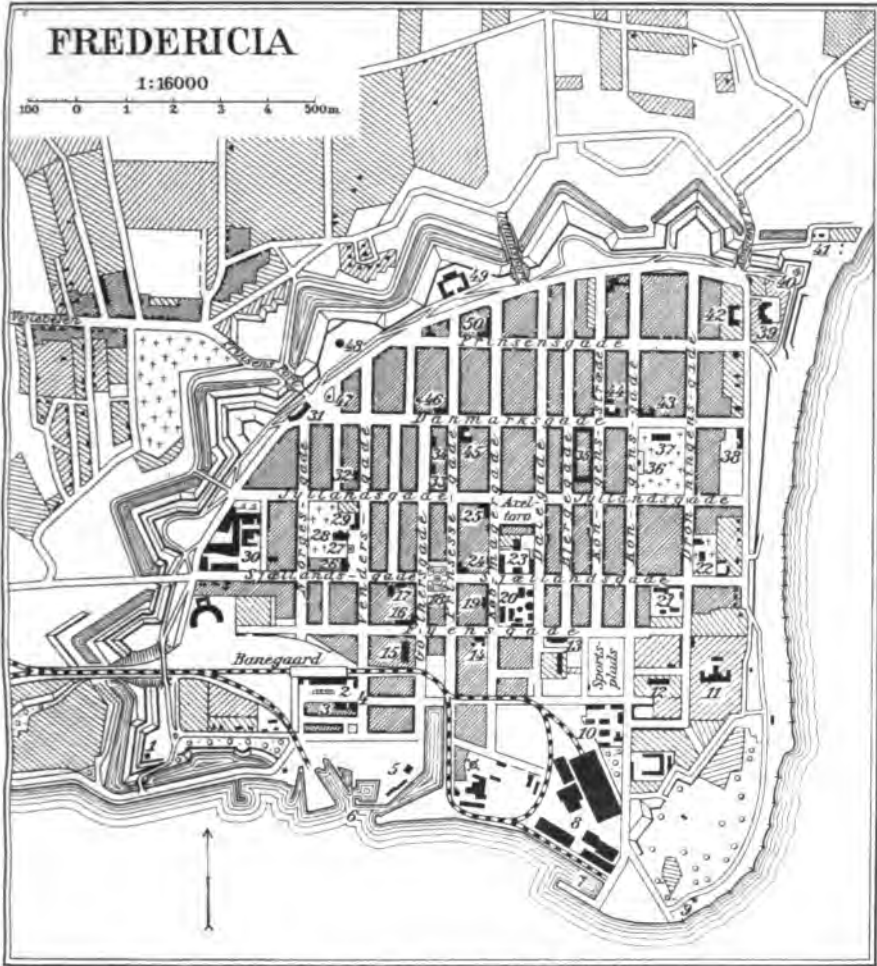
I alt 447

FREDERICIA

1:16000

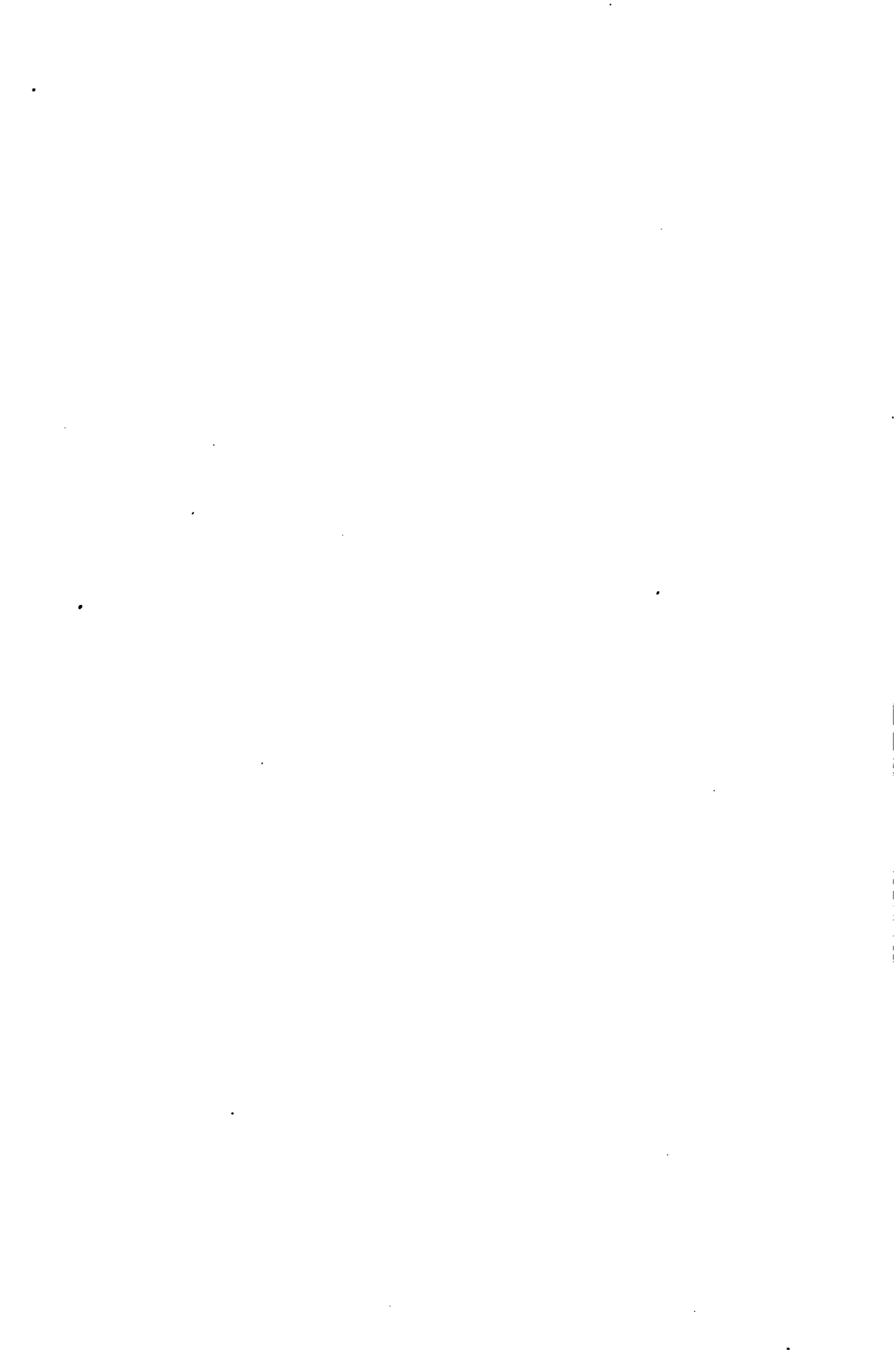
100 0 1 2 3 4 500m

Tegnet og reproducéret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1921

1 Dødsbus	14 Teknisk Skole	27 Mindestøtte (Büllow)	40 Mindestøtte (Lunding)
2 Posthus og Telegrafst.	15 Rådhus	28 Sct. Michaelis Kirke	41 Pandebank
3 Jernbanestationen	16 Hotel „Nepos“	29 Kommuneskole	42 Den Johansonske Stiftelse
4 Hotel „Fredericia“	17 Sct. Knuds Skole	30 Metalvarefabrik	43 Kommuneskole
5 Folketammer	18 Mindestøtte (Rye)	31 Høvedsgaarden	44 Højere Almenskole
6 Havn og Dampfærge	19 Realskole	32 Landmandsbank	45 Teater
7 Nye Havn	20 Sæsbank	33 Spare- og Laanekasse	46 Lægeapoteke
8 Sparkepladsfabrik	21 Søladningshus	34 Bank f. Fredericia og Omegn	47 Monument (Landsoldaten)
9 Mindestøtte	22 Reformert Kirke	35 Sæstifabrik	48 Pandebank
10 Skolehus	23 Borgerskole	36 Kirkegaard	49 Dansk Købstøvnes Bygning
11 Bevillingensthus	24 Høvedskontor	37 Trinitatis Kirke	50 Stadsingeniør- og Kammerkontor
12 Garnisonsstøttehus	25 Apotek	38 Kæserhus	
13 Elektricitetsværk	26 Rådhus	39 Bevillingsskole	

Reformert Kirke i Fredericia.
(H. M. fot.)

St. Michaelis Kirke og General Bülow's Monument i Fredericia.
(H. M. fot.)

heraf:		
med mekanisk Kraft	391	
Samlet Personel:	444	
heraf:		
egentlige Arbejdere:	2611	
Udsækningssteder (1914):		
med stærke Drikke:	52	
uden — — —	5	
Udsalgssteder (1914):		
med stærke Drikke:	80	
Handelsflaade (1918):		
	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	7	1291
Motorskibe:	9	149
Sejlskibe:	24	846
	I alt 40	2286
Skibsfart (1920):	Antal	Bestuvning Reg. Tons
Indgaaede Dampskibe:		
fra danske Havne:	101	4443
- fremmede -	77	68396
	I alt 178	72839
heraf fra:		
København:	84	4074
Andre danske Byer:	17	369
Norge:	1	394
Sverige:	3	643
Storbritannien:	15	13189
Tyskland:	30	1680
Indgaaede Sejlskibe		
fra danske Havne:	322	4306
- fremmede -	231	9483
	I alt 553	13789
heraf fra:		
København:	16	580
Andre danske Byer:	306	3726
Norge:	3	148
Sverige:	50	2178
Storbritannien:	19	4816
Tyskland:	154	1483
Toldindtægt (1920—21):		Kr. 233092

Statsbanestationen (1919—20):

Antal Rejsende:	345256
Indtægt af Billetsalg:	Kr. 829059
— — — Godsbefordring	- 622523

Postkontoret (1919—20):

Afsendte Breve o. l.:	1.782820
Ankomne — — —	1.905228
Postanvisninger og Postoprævninger:	
Udbetalte:	Kr. 5.856093
Indbetalte:	- 6.403335

Telegrafkontoret (1919—20):

Ankomne Telegrammer: 24518

Banker (1919—20):

Antal:	1
Aktiekapital:	Kr. 600000
Reservefond:	- 300000
Indlaan:	- 10.016763
Balance:	- 11.961516

Eksamenskoler (1916):

Antal:	3
Elever:	475

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 463046
- Ejendomsskatter:	- 49628
- personlige Skatter:	- 972151

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 151124
- Hjelpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 70617
- Fattigvæsen:	- 68925
- Alderdomsunderstøttelse	- 97979
- Forrentning af Gæld	- 150701
- Afdrag af Gæld	- 121398

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 4.191662
Andre Aktiver:	- 1.189507
	I alt Kr. 5.381169

Kommunens Gæld (1918—19): Kr. 3.079600

Skatteprocenten (1920—21): 6,8

Ligningsprocenten (1920—21): 9,0

Svend Rode.

Kolding By og Slot i Frederik II's Tid (efter samtidigt Stik).

KOLDING

I en af Bakker bræmmet Engdal ligger Kolding ved en gammel Overgang over Aaen nær dennes Udløb i Fjorden; thi vigtige Hærstræder, som stævnede sammen her ved Broen, har uden Tvivl lagt Spiren til det Bysamfund, som under Navnet *Kaldyng* omtales i Kong Valdemars Jordebog og 1247 gik op i Luer under Kampene mellem Erik og Abel. Denne sidste lagde 1248 Grunden til *Koldinghus*, der 1268 af Erik Glipping ombyggedes „som en Port og Nøgle for Riget“, og knejsende paa en lille Bakke midt i Dalen, begrænset mod Nord af Slotssøen, mod Syd af Byen, har den faste Borg ikke alene værnet den lille, gunstigt liggende Købstad, men tillige bidraget sit til at bringe den i Blomst. Midt i Byen nær Torvet fandt den til *St. Nicolaj* indviede Sognekirke Plads, og østligst i Staden opstod 1288 et *Graabrødrekloster*, hvis Bygninger, forladt af Munkene 1529, i den næstfølgende Tid fuldstændig forsvandt, medens en Del af Tomten inddroges som Slotshave. I det tætbebyggede Terræn er nu Navnet Klostergade det eneste Minde, og ved Gravninger her har man i vore Dage fremdraget en Række Skeletter, gravlagte i mærkelige, primitive Kister af Egefjæle. Den i den vestlige Udkant an-

lagte *St. Jørgensgaard*, som husede Byens Spedalske, inddroges efter 1545 under Kronen, et Tab for Staden, Christian III dog 1558 atter erstattede ved at indstifte et *Hospital*, hvortil *St. Jørgens* Navn gik i Arv, og hvis svære, grundmurede Bygninger er i Behold den Dag i Dag vest for Slotssøen. Byens middelalderlige *Signet* er ret stateligt, visende et Lindetræ og en Ørn paa en Bakke, et *St. Knudsgilde* med egen Gildegaard i Laasbygade, samt et *Kalente* for Præster, fandtes i det gamle Kolding, Gang paa Gang var Byen Skueplads for Møder og Forsamlinger, bekvemt for disse som den laa paa Grænsen ved Hertugdømmet, og i Op-løsningstiderne i første Halvdel af 14. Aarh. var den vigtige Borg et Par Gange Brændpunktet i Kampen.

En god, lykkelig Tid oprandt efter Reformationen, da Christian III ombyggede det middelalderlige Slot i Aarene efter 1544, og efter at denne Konge havde lukket sine Øjne paa Koldinghus, tjente dette 1559—71 som Enkesæde for Dronning Dorothea, som med Myndighed og Kraft tog sig af By og Egn. Udnyttelsen af den i Kong Hans' Tid ved *Harte* opdagede *Saltkilde* søgte hun atter at faa i Gang, 1566 lod hun bygge et nyt Hus til Latinskolen, og paa mange Maader gjorde hun sig fortjent af Byen, hvis gode Dage varede ved, da Frederik II efter Moderens Død ofte med Forkærlighed dvælede paa Slottet. Nye Byggearbejder sattes i Værk, og disse fortsattes i udvidet Maalestok under Christian IV, hvem Slotskirken og Kæmpetaarnet skyldes. I Glansen af det rige Hofliv trivedes den lille, driftige By godt, fra ældre Tid fandtes flere Adelsgaarde i Byen, dygtige Haandværkere fandt Vej dertil i Anledning af Byggeriet paa Slottet, og viden om gik de Kolding *Knivsmedes* Ry. Aaen dannede Skel mellem Kongerige og Hertugdømme, over Sønderbro gik den tætte Strøm af udførte Øksne og Heste, og Tolden af disse var i det 17. Aarhundrede Kronen saa god en Indtægt, at den efter en samtidig Forfatters Ord aarlig var „som et Sølvbjerg“ at regne. Paa Adelstrøgene — ad Laasbygade, Torvet, Østergade, Helligkorsgade, Rendebanen og Søndergade — sluttede Bindingsværksgaardene tæt op, prydede med Bislag og spidse Gavle mod Gaden, Bygninger som endnu i Mands Minde fortrinvis satte Præg paa Byen, men i hvis talrige Flok den hastige Udvikling i vore Dage voldsomt ryddede bort for Fode, saa der — jævnsides en Del pudsklædte, mere og mindre ombyggede Gaarde — nu kun er et Par statelige Repræsentanter tilbage fra den store Byggeperiode efter den Ildebrand, som 1583 hjemsøgte Staden. Disse Huse hører hvert paa sin Vis til de bedste i Landet, begge vender de en knejsende Gavl mod Gaden, men som Renaissancehuse fra omtrent samme Tid viser de to forskellige Typer, idet *Torvet Nr. 2*, opført i Aaret 1595, med sin

Prospekt af Kolding 1755.

stolte Rejsning og sit overdaadigt udskaarne Tømmer betegner et Højdepunkt i rig og festlig Renaissancepragt, medens *Helligkorsgade Nr. 18* med sit svære Tømmer og sine enkle affacede Knægte — liggende Side om Side med et 1632 opført Nabohus, hvis Façade dog er fornyet (Nr. 20) — giver et godt Indtryk af, hvor støt og malerisk sligt et gammelt Borgerhus forstod at lægge sig tilrette i Gaden.

Under den lange Fredsperiode havde Slottet bragt Byen Velstand, i det 17. Aarhundrede kom de til at dele Ulykkerne, idet Koldinghus naturligtvis Gang paa Gang drog Byen med ind i den Storm, som rasede om det. 1628 blev det under Kejserkrigen plyndret af oprørske Lejetropper og dernæst besat af Wallensteins Hær, 1644 tog Svenskerne Slottet med Storm, og da de under den følgende Krig 1658 atter sad inde med det, blev det voldsomt fravristet dem af Brandenborgerne og Polakkerne. Stærkt ramponerede gik baade Borg og By ud af Krigene, og Staden, som, udpint, hærget og henvist til et ødelagt Opland, i den følgende Tid mistede det Rygstød, Hofholdningen paa Slottet forhen havde givet, sank dybere og dybere, især da Fredericia samtidig blomstrede op som en ny, ubuden Konkurrent. 1672 var Indbyggertallet 1094, men Nedgangen fortsattes i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede under den store nordiske Krig. Slottet, som stod og forfaldt, blev nødtørftigt istandsat under Frederik IV, der, medens Pesten 1711 huserede i København, holdt til paa Koldinghus, og 1807 fik det atter kongeligt Besøg, da Christian VII paa Flugten fra det af Englænderne truede København dvæ-

lede her en kort Tid. Aaret efter, da det spanske Hjelpekongent under Prinsen af Pontecorvos Kommando laa i Kvarter paa Slottet, udbrød der ved de fremmede Soldaters letsindige Indfyring Ild i Kakkellovnsrørene, gennem hvilke Flammerne forplantede sig med uhyggelig Hast over hele Bygningen og i Løbet af 30. Marts forvandlede den anselige Kongeborg til en søndersprængt Ruin. Plyndret af Godtfolk, som brugte Murene som Stenbrud, henlaa Slotspladsen til 1831, da den endelig afspærredes, 1879 paabegyndtes Istandsættelsesarbejderne paa den truede Ruin, og siden 1889 er Komplekset, i hvis to, delvis genopførte Fløje „Museet paa Koldinghus“ er indrettet, lagt ind under Tilsyn af Nationalmuseets 2. Afdeling.

Ved Foden af Slotsruinen, den „graaskæggede, vejrhidte Grænsevagt i sin sønderrevne Kavaj“, laa den gammeldags By med Aaen som Toldgrænse tæt foran sig, lille og stillestaaende, 1769 husende 1406, 1801 1673 Indbyggere. 1849, da Kampen i April under den danske Hærs Forsøg paa at fravriste Insurgenterne Byen rasede i dens Gader, led den haard Overlast, men det ulykkelige Aar 1864, som fravristede Danmark Sønderjylland, lagde Grunden for Koldings Opblomstring i moderne Tid, idet de 8 nordligste Sogne af Tyrstrup Herred bevaredes for Riget. Et frugtbart og rigt Opland tilførtes derved Kolding, der 1866 fik Jernbane og siden da energisk har arbejdet sig op, støttet af de Sidebaner, det efterhaanden er lykkedes Byen at knytte til sig (Egtved-Banen 1898, Sydbanerne 1911, Troldhede-Banen 1917). Havnens Modernisering og Fjordens Uddybning har ligeledes været af Betydning for den kraftigt voksende Forretningsby, der nu — klattrende op ad Bakkerne mod Syd og Nord — tæt bebygget fylder Aadalen i hele dens Bredde og fuldstændigt omslutter Slotssøen og Bakken, hvor den mørke Ruin malerisk behersker Bybilledet med sin magtfulde Kontur.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

3. Statsadvokatur i vestre Landsretskreds m. Forretningerne vedr. Vejle, Aarhus og Ribe Amter, Sydjydske Nævningekreds i vestre Landsretskreds (Vejle og Ribe Amter), Tingsted Kolding, Dommeren (Straffesager) og Dommeren (borgerlige Sager) i Kolding Købstad m. Kolding Herred samt Jerlev, Andst og Slaugs Herreder, Tingsted Kolding, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten, den res. Kapellan, den præsteviede Medhjælper, Præsten ved den katolske Menighed, Kredslægen f. Kolding Lægekreds, Stads- og Havneingeniøren, Fabriksinspektøren i 8. Kreds, Driftsinspektørerne f. Banerne Kolding—Egtved, Kolding Sydbaner og Troldhede—Kolding—Vejen, Kgl. oktr. Sø-

Helligkorsgade 18—20.

Torvet. Borcks Gaard.

Brostræde (forhen Bøddelstræde).

Helligkorsgade 18.

Kolding.
(H. M. fot.)

assurance-Komp., Oppebørselsstue, Branddirektørerne f. Kolding, N. Tyrstrup Herred, en Del af Brusk og Jerlev Herreder samt Anst og Slaugs Herreder, Konsul f. Tyskland, Vicekonsuler f. England, Finland, Norge, Sverrig, Handelsforeningen.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Flere priv. Skr., en Handelskk., en Husholdningssk., De komm. Skr.s Spk., en Kunstforening, et Museum, Det borg. Skydeselsk., et Remontedepot, et Teater, Korn- og Foderstof- samt Kulimportforretninger, Trælasthandel, den Gjedbergske Brakkerstiftelse, Kolding Haandv. og Industriforenings Fribolig, et Kvindehjem, en Kur- og Badeanstalt, et Asyl, en Fattig-Arbejdsanstalt.

Endvidere af industrielle Anlæg m.m. Flere Bogtrykkerier, en Dampml., flere Farverier, et Mælkekomp., et Skibsværft, flere Savværker, et Uldspinderi, et Ølbryggeri samt Fabb. f. Cementvarer, Cigarer, Konfektion, Konfekturer, Lervarer, Margarine, Maskiner, Mineralvand, Motorer, Møbler, Møllestene, Staalbørster, Strømper, Sukkervarer, Sæbe, Sølvarer, Tobak, Trævarer, Vat, Vægte m.m.

Byen har Dampskibsstat., Dampskibsfart paa Kolding Fjord, Stats- tilfst. og Tlfst. Anlægget Marielund m. Pavillon ligger n. ø. f. Byen. Paa Markjorderne findes m. N. en Ml., en Plantesk. (Nørrebakke) og nogen Skov.

M. J. Darre.

KOLDING: STATISTIK

Areal (1916): 794 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	1620
heraf Beboelseshuse:	
med 1 Etage:	513
- 2 Etager:	852
- 3 eller flere Etager:	238
	I alt 1603

Antal Lejligheder: 3908

Befolkning:

1801: 1672	1901: 12516
1855: 3476	1916: 15037
1880: 7141	1921: 17130

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 6774	
disses samlede Indkomst: Kr. 22.174740	
heraf betales i Skat: - 627488	

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1694	
disses samlede Formue: Kr. 33.721400	
heraf betales i Skat: - 119779	

Folketingsvælgere (1920): 8496

Landstingsvælgere (1920): 5795

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	2497
Kvinder:	3248

5745

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:	
med 0—5 Arbejdere	527
- 6—20 —	50
- over 20 —	19
	I alt 596

heraf:
med mekanisk Kraft: 139

Samlet Personel: 3157

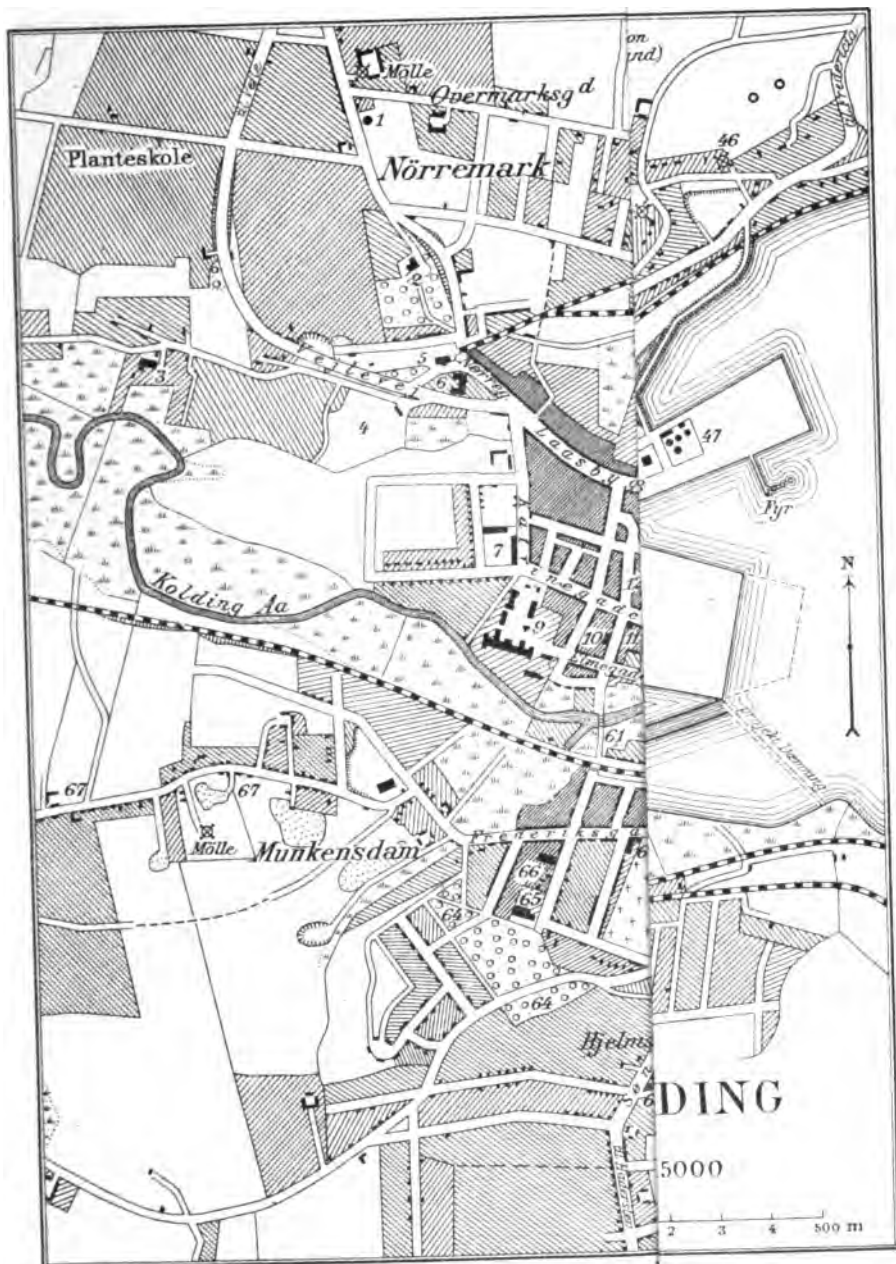
heraf:
egentlige Arbejdere: 2234

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	91
uden — —	4

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke: 80

- 1 Vandtårn
- 2 Svøli
- 3 Dandværk
- 4 Sportsplads
- 5 Nordbanegaard
- 6 De gamle Hjem
- 7 Kommuneskole
- 8 Skt. Jørgens Hospital
- 9 Sygehus
- 10 Teknisk Skole

- 11 Døttreskolen
- 12 Realskole
- 13 Kommuneskole
- 14 Højere Almenskole
- 15 Svaneapoteket
- 16 Koldinghus Ruin
- 17 Skoldgaarden
- 18 Skt. Nikolai Kirke
- 19 Posthus
- 20 Elektricitetsværk

- 21 Thomsens Høfdelemjeri
- 22 Kammerkontoranderbro
- 23 Raad-, Ting- Langebro
- 24 Arresthus
- 25 Missionshus
- 26 Løveapoteket
- 27 Sæssø - Stenen
- 28 Landmandsballejbjerg Anlæg
- 29 Hotel „Koldinghambra
- 30 Bernehjem
- 31 Sct. Michaels Kirke
- 32 Spare- og Laan-amerisk - katolsk
- 33 Kolding Folkeetske Del af Seest Kirkeby

Kolding. Borchs Gaard.
(Hude fot.)

Handelsflaade (1918):

	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	6	771
Motorskibe:	9	206
Sejlskibe:	31	581
I alt	46	1558

Skibsfart (1920):

	Antal	Bestyning Reg. Tons
Indgaaede Dampskibe:		
fra danske Havne:	185	14366
- fremmede	187	11701
I alt	372	26067

heraf fra:

København:	86	11317
Andre danske Byer:	99	3049
Norge:	11	2770
Sverige:	6	869
Storbritannien:	9	4068
Tyskland:	154	1554

Indgaaede Sejlskibe:

fra danske Havne:	609	12918
- fremmede	200	14773
I alt	809	27691

heraf fra:

København:	49	3016
Andre danske Byer:	560	9902
Norge:	17	1117
Sverige:	87	5103
Storbritannien:	10	1420
Tyskland:	65	2123

Toldindtægt (1920—21): Kr. 1.189881

Statsbanestationen (1919—20):

Antal Rejsende:	295105
Indtægt af Billetsalg	Kr. 964621
- - Godsbefordring	- 1.524920

Postkontoret (1919—20):

Afsendte Breve o. l.:	2.615752
Ankomne — -	3.534856

Postanvisninger og Postopkrævninger:

Udbetalte:	Kr. 12.906840
Indbetalte:	- 12.196559

Telegrafkontoret (1919—20):

Ankomne Telegrammer: 40651

Banker (1919—20):

Antal: 2

Aktiekapital:	Kr. 3.000000
Reservefond:	- 680193
Indlaan:	- 22.630228
Balance:	- 37.784339

Eksamenskoler (1916):

Antal:	3
Elever:	645

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. ÷ 229200
- Ejendomsskatter:	- 20019
- personlige Skatter:	- 1.163687

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 263421
- Hjelpekassen og forsk. Bidrag:	- 34777
- Fattigvæsen:	- 146754
- Alderdomsunderstøttelse	- 114251
- Forrentning af Gæld	- 258732
- Afdrag af Gæld:	- 357098

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 6.071800
Andre Aktiver:	- 2.238619
I alt	Kr. 8.310419

Kommunens Gæld (1918—19): Kr. 6.685758

Skatteprocenten (1920—21): 8,3

Ligningsprocenten (1920—21): 9,6

Svend Rode.

Kolding.
(M. Lundbo fot.)

VEJLE AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:		Formueskatteydere til Staten:	
km ²	2308	Antal (1920—21)	16067
ha	230762	disses saml. Formue Kr. 308,256100	
Veje:		heraf betales i Skat -	990767
Landeveje (1920)	392 km	Folketingsvælgere (1920)	50990
Biveje (1918)	2981	Landstingsvælgere (1920)	36947
Befolkning:		Kommunale Vælgere (1921)	39731
1801	38050	heraf Mænd	19989
1855	71474	— Kvinder	19742
1880	85952	Erhvervsfordeling (1911):	
1901	85701	Landbrug o. l.	56021
1916	97288	Haandværk og Fabrikdrift	16027
1921	101359	Handel	3567
Befolkningstæthed:		Transport	2631
1801	pr. km ² 16,6	Andre Erhverv	16014
1855	— 30,9	Ialt ...	94260
1916	— 42,1		
1921	— 43,9		
Indkomstkatteydere til Staten:			
Antal (1920—21)	23710		
disses saml. Indkomst Kr. 67,511875			
heraf betales i Skat -	1,557278		
Faste Ejendomme:		1916	1904
Vurderingssum	Kr.	18849	16165
Jordværdi	-	273,476000	181,357000
Bygningsassurance	-	151,013000	—
heraf:		157,708000	—
Gaarde		4630	4537
Hektar		145232	151996
Tdr. Hartkorn		18279,1	18451,6
Vurderingssum	Kr.	167,717000	119,761000
Jordværdi	-	113,149000	—
Bygningsassurance	-	77,612000	—
Huse		6597	6102
Hektar		63286	57696
Tdr. Hartkorn		2645,6	2343,9
Vurderingssum	Kr.	49,208000	28,077000
Jordværdi	-	25,379000	—
Bygningsassurance	-	32,084000	—
Statshusmandsbrug		225	21

Arealets Benyttelse:	1919	1912	1901
	ha	ha	ha
Hvede	2849	3484	817
Rug	12392	14000	17464
Byg	11382	10761	13990
Havre	33099	33812	34215
Blandsæd	13511	12790	9262
Kornarealer i alt	73233	74847	75748
Kartofler	4814	2966	2640
Foderroer	20638	18008	7895
Sukkerroer	576	665	348
Andre Rodfrugter	338	521	830
Rodfrugtarealer i alt	26366	22160	11713
Andre Høstarealer	2014	1959	2766
Brakarealer o. l.	7534	11730	14243
Grønfoder og Græsningsarealer	71143	71019	76469 ¹⁾
Haver	2207	2133	1990
Moser	2953	3922	—
Skove	21473	20545	17453

Høstudbyttet:	1920		1912		1901	
	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha
Hvede	114890	25,7	105981	32,1	18755	23,0
Rug	164479	14,4	211519	15,1	252102	14,4
Byg	228762	20,5	247108	23,0	255017	18,3
Havre	552616	16,9	611260	18,0	526662	15,4
Blandsæd	229102	18,5	262710	19,8	179224	19,3

Kapitelstakst:	1920		1912	1901
	Kr.	pr. hkg		
Hvede	42,84	—	—	—
Rug	40,33	—	11,77	9,94
Byg	34,08	—	14,23	10,69
Havre	29,37	—	12,16	10,85

Kreaturholdet:	1921	1914	1903
	Heste	28304	28068
Hornkvæg	142677	149261	109301
Svin	73104	139705	84511
Faar	19096	19457	37845
Høns	900650	846456	640306

Mejeridrift:	1914
	Mejerier .....
Mælkeleverandører	10576
Køer	74042

¹⁾ herunder Moser.

		1914	
Indvejet Mælkemængde.....	1000 kg	200759	
Produceret Smør.....	-	7741	
— Ost.....	-	609	
— Fløde.....	-	330	
— Sødmælk.....	-	1544	
Salg af Landejendomme:	1913—17	1906—09	1900—04
Gaarde:			
Antal.....	947	831	692
Tdr. Hartkorn.....	3738,5	2990,2	2364,1
Pris pr. Td. Htk:			
for Jord og Bygninger..... Kr.	9866	6416	5588
- Besætning og Inventar.. -	2794	2067	1567
Huse:			
Antal.....	1142	1238	1105
- Tdr. Hartkorn.....	617,9	656,7	561,7
Pris pr. Td. Htk:			
for Jord og Bygninger..... Kr.	15752	9744	8894
- Besætning og Inventar.. -	5348	3034	2409
Haandværk og Fabrikdrift:		1914	1908
Virksomheder med 0—5 Arbejdere.....		2936	3084
— — 6—20 —.....		65	62
— — over 20 —.....		14	14
	I alt...	3015	3160
Samlet Personel.....		6590	6167
heraf:			
Egentlige Arbejdere.....		3339	2840
De vigtigste industrielle Brancher (1914):		Bedrifter ¹⁾	Personel ¹⁾
Møller.....		159	380
Bagerier m. m.....		195	569
Slagterier m. m.....		191	492
Mejerier.....		76	337
Tobaks- og Cigarfabriker.....		33	429
Bomuldsspinderier.....		3	538
Bomuldsvæverier.....		4	363
Trikotagetilvirkning.....		31	445
Skræderforretninger.....		592	1193
Skomagerforretninger.....		315	552
Jordarbejde m. m.....		19	912
Murerforretninger.....		378	1229
Tømmerforretninger.....		240	754
Snedkerforretninger m. m.....		227	735
Malerforretninger m. m.....		197	485
Grovsmedeforretninger.....		310	646
Teglværker m. m.....		33	475
Maskin- og Skibsbyggerier og Værksteder.....		65	1370

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke	82
uden — —	53

Udsalgsteder med stærke Drikke (1914):..... 229

	1918—19	1908—09	1898—99
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Amtsrepartitionsfonden:			
Indtægt	4032	985	576
Fonden ejede.....	4270	1509	1125
— skyldte	3351	895	338
Amtsfattiggassen:			
Indtægt	47	22	13
Kassen ejede	17	9	9
— skyldte.....	582	297	161
Amtsskolefonden:			
Indtægt	1509	446	—
Fonden ejede.....	57	38	—
— skyldte.....	—	—	—
Sognekommunerne:			
Indtægt	5050	1616	1062
Kommunerne ejede.....	4882	3619	3209
— skyldte	2912	1331	804

Svend Rode.

**Gammel Brøndvippe ved Skovfogedhuset ved Løverodde, Koldingfjord.
(C. H. Ostenfeld fot.)**

NOGLE EHRVERV

LANDBRUG

Den sydlige og vestlige Del af dette Amt, nemlig Herrederne Holman, Brusk, Jerlev, Tørrild og Nørvang udgjorde i tidligere Tid det gamle Koldinghus Amt, og heri laa det kongelige Ryttergods — ca. 5000 Tdr. Hartkorn —, som ved offentlig Auktion i 1765 solgtes til Godsets Bønder, og som i den følgende Tid blev udskiftet og en Mængde af Gaardene blev udflyttede; Salget skete paa en for Køberne gunstig Maade og medførte, at Landmændene i denne Egn kunde drage god Fordel af de store Landboreformer og gode Konjunkturer, som Aarhundredets sidste Fjerdedel bragte, der blev Raad til Hegning, Udgrøftning, Opførelse af nye Gaarde, Forsøg med Kløverdyrkning, Forbedring af Kvægbesætningen o. s. v., og det gav denne Egns Landmænd en kulturel Udvikling, der bar gode Frugter i Tiderne, som fulgte efter, og som kan spores endnu.

Ved denne senere Amtsregulering blev Herrederne Bjerge og Hatting fra Stjernholm Amt lagt til, og vi fik det nuværende Vejle Amt, og det var ikke noget daarligt Tillæg; thi af samtlige jyske Herreder er Bjerge Herred det højst boniterede, idet der kun gaar 9,8 Tdr. Ld. paa 1 Tønde Hartkorn; medens Gennemsnittet for Amtet er 19 Tdr. Ld. pr. Td. Hartkorn. Det er de store Hedestrækninger, som findes i Tørrild og Nørvang Herreder, som trækker Gennemsnittet ned, særlig de 8 Sogne i den vestlige Del af sidstnævnte Herred, disse Sogne udgør over en Fjerdedel af hele Amtets Areal og har i Gennemsnit 94,3 Tdr. Ld. pr. Td. Hartkorn, ogsaa Tørrild Herred med den store Randbøl Hede trækker Gennemsnittet ned; det var paa denne Hede, at Regeringen i det attende Aarhundrede gjorde Forsøg med Kolonisation ved Hjælp af indkaldte Tyskere — se nærmere derom under Viborg Amt.

Det er ogsaa i dette Amt Kystegnene, som er de frugtbareste og tilige de smukkeste, særlig Skovegnene ved Vejle og Kolding Fjorde, der hører til Landets skønneste Landskaber, ogsaa inde paa Hederne træffes enkelte smukke Partier, bl. a. Randbøldal. I klimatologisk Henseende er Amtet heldigere stillet end de øvrige jyske Amter, længst mod Syd som det er ved Jyllands Østside, og dette giver sig ogsaa Udslag derigennem, at Sukkerroedyrkingen ikke er saa lidt udbredt, særlig i Amtets sydligste Egne; ogsaa Dyrkingen af Cikorierødder bruges en Del, dette sidste skyldes maaske nok særlige Forhold og Eksempel fra nærliggende Egne af Ribe Amt. Det var i 1878, at nuværende National-

bankdirektør Joh. Lauridsen begyndte sit Arbejde for denne Sag, fik oprettet Tørrerier og tegnet Avl, og i 1888 kunde han bygge Cikoriefabrikken „Nørre Jylland“, og siden den Tid er Avlen gaaet støt fremad, og Broderparten af Rødderne er avlet i Vejle Amt. Ogsaa andre Handelsplanter har igennem Tiderne været dyrket i dette Amt, saaledes har der siden Huguenotterne ankom til Fredericiaegnen dør været dyrket en hel Del Tobak, tillige har dette Amt ogsaa taget fat paa Græsfrøavl i ikke ringe Udstrækning.

Det være selvsagt, at Amtets gode Jorder egner sig udmærket til Korndyrkning og bliver i den Retning udnyttet godt, og i lige Maade til Avl af Roer.

Hvad angaar Kvægbruget, da er dette ogsaa veludviklet i dette Amt; det er særlig det røde danske Malkekvæg, man interesserer sig for, selv om der ogsaa særlig i Fredericiaegnen findes en Del Korthorn af god Kvalitet, saa har den første Slags dog langt den største Udbredelse, og det første Arbejde for i Praksis at gøre noget for at belyse Kreaturholdets Rentabilitet er bleven gjort i dette Amt. Rigtignok var det Mænd fra Grænseegnene af Ribe Amt, som havde Initiativet; men da de var de ledende Mænd i „Kolding Omegns Landboforening“, tillader vi os særlig at tilskrive Vejle Amt deres banebrydende Arbejde, i Særdeleshed da dette Arbejde i første Række lagde Vægten paa Forbedring af Malkekvæget og derfor havde stærkere Tilknytning til Vejle Amt end til Ribe Amt. Det var i 1895, at Landets første Kontrolforening blev stiftet under Navn af „Vejen og Omegns Kontrolforening“, og Foreningens Opgave blev tydeligt udtrykt i Foreningens Love, hvis første Paragraf lyder saaledes: „Foreningens Formaal er at danne Stammer af Køer, der giver megen og fed Mælk (Smørstammer).“ Avlssiden var saaledes Hoved-Drivkraften til Foreningens Dannelse; men man vilde tillige ind paa Regnskabsspørgsmaalet ved gennem systematiske Optegnelser at skaffe Klarhed over, hvordan Malkekøerne forvaltede det dem betroede Foder. At Kontrolforeningsbevægelsen har vundet stærkt Terræn her i Landet og gavnet Mælkeribruget behøver ikke at paavises her, dertil er det altfor kendt.

Af andre Husdyrbrugsgrene har Svineavlens ogsaa gjort gode Fremskridt i dette Amt, derimod har Hesteavlens staaet en Del tilbage, naar undtages Bjerge Herred, og en af Egnens bedste Hestekendere udtalte ved et af Amtets Dyrskuer som sin Formening, at Aarsagen til, at Hesteavlens stod noget tilbage, var, at Egnens Landmænd havde for stor Lyst til at slaa en Hestehandel af, deres nære Beliggenhed ved Grænsen, havde befordret denne Lyst. Naar de fik et godt Bud paa

et af deres gode Avlsdyr, kunde de ikke modstaa Fristelsen til at slaa til, og paa den Maade var ikke faa gode Avlsdyr, som Eggen havde haft, gaaet bort og senere til Ærgrelse for Sælgeren i andre Egne hentet store Præmier hjem. Forklaringen er sikkert rigtig, og klog af Skade har man i de senere Aar søgt at dæmme lidt op for Handelslysten, og Tiderne vil maaske vise, at dette Amt ogsaa paa Hesteavlens Omraade kan præstere et godt Arbejde.

Det er ikke blot for Bedriften, at Vejle-Koldingegnens Landmænd har Interesse, ogsaa kulturelle Spørgsmaal har som foran nævnt optaget Sindene, man behøver i saa Henseende kun at minde om de store Folkemøder paa den syd for Kolding liggende Skamlingsbanke, og paa den stærke Tilknytning, som Befolkningen har til de syd for den tidligere Grænse boende Brødre og Søstre.

Niels Stiggaard.

SKOVBRUG

Vejle Amt har et Skovareal paa 20280 ha og en Skovprocent paa 8,6. Skovene er overvejende Løvskove. Kun i den vestlige Del af Amtet, der har tarvelig Jord, findes nogle Hedeplantager, saaledes Plantagerne i Randbøl Statsskovdistrikt: Gjødding, Frederikshaab og Tykhøj Krat, der tilsammen er 970 ha, Hastrup Plantage, der hører til Palsgaard Statsskovdistrikt, og af større private Plantager: Skovsende (374 ha), der ejes af Hedeselskabet, Sønder Omme (823 ha) og Lille Brande (280 ha). Løvskovene findes overvejende langs Fjordene og Lillebælt. Ved Horsens Fjord ligger Boller nordre Distrikt (976 ha), der hører under Frijsenborg, ved Vejle Fjord: Boller søndre Distrikt (548 ha), der ligeledes hører under Frijsenborg, Barritskov (367 ha), Rosenvold (550 ha), Palsgaard (538 ha) og Vejle Kommunes Skove (276 ha), endvidere de mindre private Skove omkring Munkebjerg og Bregning. Paa Næsset mellem Vejle Fjord og Lillebælt ligger den betydelige Trelde Skov, der er udstykket mellem mange forskellige Ejere. Ved Lillebælt og Koldingfjord ligger en Del af Skovene til Stenderup Statsskovdistrikt (1326 ha), nemlig: Nørreskov, Midtskov, Sønderskov, Vargaarde Skov og Dronninghoved Strandskov; Resten af Distriktet, Fovslet og Drenderup Skove, ligger dybere inde i Landet i Nærheden af Vonsild. I Vejle Amts Kystskove trives Bøgen særdeles frodigt, takket være den kraftige Jord og det milde Kystklima, der sjældent giver den for Bøgens Trivsel saa farlige Foraarsnattefrost, som mange Steder i Landet indtræffer netop paa det Tidspunkt, da Bøgene staar med de nylig udsprungne, spæde Blade.

Johs. Helms.

Brejning Hoved ved Vejle Fjord.
(Victor Madsen fot).

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF OBERSTLØJTNANT M. J. DARRE

MED BIDRAG AF MAG. CHR. AXEL JENSEN OG
MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

ELBO HERRED

Fredericia Landsg. (Ullerup Sg.). (242 Indb.). Fredericia Landsg. Komm. I gejstl. Henseende under Fredericia Trinitatis Sg. Byer: *Egum* (Mr., Tlfst.), *Stovstrup* (Sk., Haandv.). Nogen Skov m. S. og m. N., hvor Sognet støder til *Randsfjord*. Sognet er baade efter Indb.-Antal og Areal (779 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Sønderbygaard*, *Stovstrupgaard*, *Hermansminde*, *Ellebækgaard*, *Højgaard*, *Himmerighus*. I *Egum* har ligget en Hg., der nævnes i 15. Aarh.; den kom i 16. Aarh. under Kronen. Den Grund, hvorpaa Fredericia blev anlagt midt i 17. Aarh., tilvejebragtes ved Nedlæggelse af nogle Byer i Ullerup Sg., bl. a. Kirkebyen. — *Forh. M.*: Ø. for Kirken nævnes 1638 „St. Folkwards“ Helligkilde som stærkt besøgt og virkningsfuld „i gamle Dage“.

Vejlby Sg. (716 Indb.). Vejlbys Komm. Byer: *Vejlby* (Ml.), *Tved**, *Egeskov* (Vejlby K., Sk., Ml. n. f. Byen), *Bøgeskov**, *Trelde* (Sk., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Sande** (Rekreationshjem). Mod V. *Rands Fjord*. Mod Ø. *Trelde-næs*, *Østerskov* og *Vesterskov*. Nogen Skov, Eng og Mose m. V. og N. Sognet begrænses m. N. af *Vejle Fjord*, m. Ø. af *Lillebælt* og er efter Areal (2325 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Vejlbygaard*, *Anelyst*, *Enggaard*, *Karensminde*, *Pallesgaard*, *Treldegaard*, *Østerbygaard*, *Kirstinebjerg*, *Virkelyst*. — *Forh. M.*: I Sognet ingen Oldtidsminder. Det var da sikkert længe ubeboet og har heller ingen gamle Stednavne.

Erresø¹⁾ Sg. (1183 Indb.). Erresø Komm. Anneks til Fredericia Michaelis Sg. Byer: *Erresø* (K., ombygget 1899, Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Spk., Haandv., And.-Mejeriet Brovad, Mattiggd., Mr., Tlfst.), *Sønderskov Gde.*, *Snoghøj* (Badehot., Dampskibsforb. m. Middelfart), *Lyng* (Sk.). Erresøhus Hus-

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind. — Indb.-Antallet er efter Tællingen 1921.

¹⁾ eller Erritsø.

holdnings-sk. Snoghøj Fiskerihejsk. Meteorologisk Stat. (Sanddal). Lyngsodde Tglv. En Del Skov, især m. S. V. Sognet begrænses m. Ø. og S. af *Lillebelt*. — Gaarde: *Damgaard* (en Bondegaard, der 1851 af Grev Ahlefeldt blev indrettet til en Lystgaard), *Henneberg Ladeg.* (var Ladeg. til det forsvundne kgl. Slot Hønborg, der blev ødelagt i Grevens Fejde; 1662—1719 var H. L. i privat Eje, derefter under Koldinghus Rytterdistrikt; siden 1770 paany i privat Eje; 1782 blev den udparcelleret), *Snoghøj* (forhæ. med Færgeprivilegium, blev 1741 af Kongen skænket til privat Eje, Parken, anlagt i 19. Aarh., og Hovedbygningen er nu frasolgt), *Javnsgaard*, *Sanddal*, *Ballegaard*, *Brogaard*, *Holtegaard*, *Erresøgaard*. — Voldsted af Hønborg Slot. — *Forh. M.:* Et Sølvfund, Barrer, Ringe og Stænger, er fremdraget ved Erresø, fra ældre Vikingetid, 9. Aarh.

Tavlov Sg. (1693 Indb.). Tavlov Komm. Byer: *Tavlov* (267 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Læge, Dyrlæge, Spk., Haandv., Gæstg., 2 And.-Mejerier, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Studsdal* (Sk., Krybily Kro), *Oddersted*, *Gudsø*, ogsaa i Eltang Sg. (Vml., Tlfst.), *Skjærbæk* (Skr., Ml., Haandv., Fiskeeksport, Tlfst.), *Børupskov**, *Børup* (Haandv., Tglv., Ml.), *Taarup*. Kampe ved Gudsø Maj 1849. Mod N. V. *Taarup Skov*, *Tavlov Sø* og *Elbo Dal*. Nogen Skov m. S. Ø. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Lillebelt*, *Kolding Fjord* m. *Kidholme* og *Gudsø Vig*. Det er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Kirstinebjerg*, *Sandager*, *Juulsminde*, *Børupgaard*, *Taarupgaard*, *Taarup-Møllegaard*. — *Forh. M.:* „Rundskilde“ ved Skjærbæk nævnes 1658 som Helligkilde, „Korskilde“.

Bredstrup Sg. (599 Indb.). Bredstrup Komm. Byer: *Bredstrup* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Kbm., Tlfst.), *Stallerup*, *Kongsted* (Sk., Mr.). *Torp* (Ml., n. ø. f. Byen). Mod S. Ø. *Hejse Kro*. Hejse Tlfst. Mod V. *Elbo Dal* m. en Del Eng og Mose. Mod N. *Randsfjord* og lidt Skov. — Gaarde: *Ødstedgaard* (1578—1663 under Kronen, derefter i skiftende privat Eje; i 19. Aarh. forøgedes dens Tilliggende meget), *Kærsgaard*, *Torpgaard*, *Bredstrupgaard*. Kongsted med Torp udgjorde til c. 1660 et eget Sogn. — *Forh. M.:* Bopladslag fra rom. Jernalder er undersøgt ved Kongsted.

HOLMANS HERRED

Pjedsted Sg. (587 Indb.). Pjedsted Komm. By: *Pjedsted* (140 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Korntørreri, And.-Mejeri, Mr., Jbst., Posteksp., Tlfst.). En Del Skov, deriblandt *Spang Skov* m. Traktørsted. En Del Eng og Mose m. Ø. og S. Sognet er efter Areal (1053 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Møllersminde*, *Hvolgaard*, *Karensdal*, *Brandbjerg*, *Søndervang*, *Thomasminde*. Gammelby Ml. I Pjedsted har ligget to Hovedgaarde, den ene kom til Kronen 1583 efter at have været i Fam. Glam-bæks Eje i det mindste fra Begyndelsen af 15. Aarh., den anden kom til Kronen 1579. — *Forh. M.:* *Kirken:* I Nationalmuseet et Laag til et Kirkeskrin fra ca. 1250 med Runeskrift: Gunne Smed gjorde mig, samt en lille Runesten fra ca. 1300: Laj rustede.

Gaarslev Sg. (882 Indb.). Gaarslev Komm. Byer: *Gaarslev* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Spk., Haandv., 2 And.-Mejerier, Remskivefab., Tglv., Ml., Tlfst.), *Lundbjerg**, *Mørkholt**, *Slethøl* (Fiskerleje), *Rands*. Mod V. *Børkop* og *Brøndsted* Vmlr. Mod S. Ø. Ml. og Vml. (Nebbegaard). En Del Skov, Eng og Mose

østlig. Sognet støder m. S. til *Randsfjord* og begrænses m. Ø. af *Vejle Fjord*. — Gaarde: *Nebbegaard* (Hg., nævnt 1360, 1575 ff. blev den købt af Kongen; fra 1660 var den i privat Eje; Gaarden blev udparcelleret 1810 ff.; et Voldsted sydvest for Gaarden viser dens tidligere Plads), *Lundegaard*, *Bygballe*, *Randsgaard*.

Gaverslund Sg. (4086 Indb.). Gaverslund Komm. Byer: *Gaverslund* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Brejninge* (469 Indb., Sk., Kbm., Haandv., Børnehjem, Hot., Ml., Jbhpl.), *Sellerup* (Kbm., Tlfst.), *Andkjær* (Sk., Kbm., Haandv., Ml.), *Andkjær-Forskov** (Sk.), *Toftum* (Miss.-hus), *Børkop* (670 Indb., Sk., Højsk., Realsk., Bank f. Fredericia og Omegn, Den danske Andelsbank, Spk., Læge, Dyrslæge, Ap., Kbm., Haandv., Gæstg., And.-Mejeri, Bryggeri, Elektv., Maskinfab., Cycle- og Navfab., Savværk, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Brøndsted* (Sk., Vml.). Mod N. Den Kellerske Aandssvageanstalt (1339 Indb.). Megen Skov, deriblandt m. N. *Munkebjerg Strandskov* m. *Munkebjerg* (93 m), *Badehot.*, *Jbhpl.* og *Dampskibsbro*. Mod N. V. *Hathøj* (91 m). En Del Eng og Mosc. Sognet støder m. S. til *Rands Fjord* og begrænses m. N. af *Vejle Fjord*. Det er baade efter Indb.-Antal og Areal (4091 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Hviltsbjærggaard* (tilhørte til 1665 Kronen; derefter i privat Eje), *Gaverslundgaard*, *Skikballegaard*, *Kragelund*, *Fælleshaab*, *Korsdalgaard*, *Tidsvilde*. Der har ligget adelige Sædegaarde i *Sellerup* (1574 kom den til Kronen), *Brejning* (1579 mageskiftet til Kronen; Voldsted i Gaverslund Skov) og *Brøndsted* (Voldsted nær ved Randsfjord).

Vinding Sg. (1346 Indb.). Vinding Komm. Byer: *Vinding* (K., Pg., Sk., Højsk., Haandv.-Sk., Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.), *Mølholm* (Forstad til Vejle, Villaby, 569 Indb., Sk., Fors.-hus, Vandv., Ml. og Vml. m. S. Ø.). *Ulvehave Bebyggelsen* m. m. (Forstad til Vejle, 255 Indb.). *Ulvehave Badehot.* Megen Skov m. N. Sognet begrænses m. N. af *Vejle Fjord*. — Gaarde: *Vinding Ladegaard*, *Boeskær*, *Eskholt*, *Bjertsminde*, *Lykkesgaard*, *Ryholmgaard*. — Anneks: *Skærup*.

Skærup Sg. (547 Indb.). Skærup Komm. Anneks til Vinding. Byer: *Skærup* (K. n. f. Byen, Sk., Miss.-hus, Kbm., Vml. ø. f. Byen, Tlfst.), *Damkjær*, *Linneth** (Sk., Ml.), *Svinholt*, *Kapelagre*. En Del Skov m. V. og N, V. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaarde: *Ravnsminde*, *Enemærke*, *Fruegaard*, *Brandlund* Vml. — *Forh. M.*: Ved *Kapelagre* og i *Eggen* ved *Skærup Kirke* har været Helligkilder, sidstn.: „*Thyras Kleve*“.

Smidstrup Sg. (1690 Indb.). Smidstrup Komm. Byer: *Smidstrup* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Dyrslæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Tlfst.), *St. Velling* (Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.), *L. Velling* (Sk.), *Klattrup* (Sk.), *Tyvkjærhede** (Ml.), *Tyvkjær* (Sk., Kbm., Tlfst.), *Foldsted** (Hvilested Kro), *Haastrup* (Sk., Miss.-hus, 2 Læger, Kbm., Haandv., Tglv., Ml., Tlfst.). And.-Mejeriet Søndagshvile. Mod S. Ø. *Bovballe* Mlr. (Ml., Vml.). En Del Skov. — Gaarde: *Vellinggard* (var en Hg., der kendes i 15. Aarh.; fra 1575—1765 var den under Kronen; derefter i privat Eje), *Smidstrupgaard* (var i 15. Aarh. en Hg.), *Bundsgaard*, *Gertrudsminde*, *Frifelt*, *Haastrup Nedergaard*, *Egeland*, *Jensgaard*, *Kristinelund*, *Lærkelund*, *Rønshave* (i 16. Aarh. en Hg., der 1579 kom til Kronen), *Engstetgaard*, *Lykkeskovgaard*, *Stokballegaard*.

BRUSK HERRED

Herslev Sg. (972 Indb.). Herslev Komm. Byer: *Herslev* (K. s. ø. f. Byen, Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Haandv., Brsml., Tlfst.), *Follerup*, *Tolstrup* (Sk., Tglv.), *Højrup* (Skr., Kro n. f. og Ml. v. f. Byen, Tglv., Tlfst.). *Fælleden**, *Bolskov**. Mod S. Ø. *Elbo Dal*, *Tavlov Sø* og *Skovbæk Ml. 3 Vmlr. m. N.* En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Follerupgaard* (sammenlagt mod Slutn. af 18. Aarh. af to Gaarde og senere foreget), *Herslevgaard* (var en Hg., der 1579 blev solgt til Kronen), *Tolstrupgaard*, *Bollegaard*, *Havreballegaard*, *St. og L. Østdalsgaard*, *Enemærke*, *Louiselund*, *Dahlsminde*, *Dahlsgaard*, *Højrupgaard*, *Kirstinelund*. I Follerup har ligget en Hg., der 1562 tilhørte Lave Brockenhuus. En Hg. i Højrup blev c. 1580 solgt til Kronen efter i mindst 140 Aar at have tilhørt Fam. Sandberg. — *Forh. M.*: Paa Kirkegaarden en Gravhøj, Herredets eneste nogenlunde bevarede.

S. Vilstrup Sg. (571 Indb.). Eltang-S. Vilstrup Komm. Anneks til Eltang. Byer: *S. Vilstrup* (K. n. v. f. Byen, Sk., Miss.-hus, Haandv., Tlfst.), *Skovsgde**. Mod S. Skibdræt Vml. Nogen Skov m. S. V. og m. N. Sognet er efter Indb.-Antal det mindste i Herredet. — Gaarde *Landerupgaard* (Opdragelsesanstalt for Dreng, oprettet 1867; Gaarden blev 1874 betydelig foreget), *Buhlsminde*, *Skovgaard*, *Vilstrupgaard*. — *Forh. M.*: Landerupgaard Runesten, nævnt af Ole Worm, forsvandt ca. 1800, men et Fragment blev 1910 genfundet i S. Vilstrup. Den er rejst af en Harald Gormsen, ca. 1000. „Kongens Kilde“ ved Landerupgaard, med „Kongestenen“, har været hellig, god for Øjensyge.

Kolding Kbst.s Ldd. (1393 Indb.). Kolding Kbst.s Ldd.s Komm. Forstad til Kolding. I gejstl. Hens. under Kolding. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Dyrehavegaard*.

Eltang Sg. (1709 Indb.). Eltang-S. Vilstrup Komm. Byer: *Eltang* (K. n. v. f. Byen, Skr., Miss.-hus, Jbst., Posteksp.), *Lilleballe* (Jbst., Tlgst.), *N. Stenderup* (Pg.), *Gudsø*, ogsaa i *Tavlov Sg.*, se dette, *N. Bjært* (Filial-K.). *Kapellan*, Sk., Miss.-hus, Spareforening, And.-Mejeri, Haandv., Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml., Tlfst.), *Strandhse* (Fiskerleje, Sk., Kbm., Badeanstalt), *Nyby*, *Drejens** (Lods, Optagelseshjem). Mod S. Julemærke Sanatoriet (237 Indb.). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. og S. Ø. af *Kolding Fjord* og *Gudsø Vig*. Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Eltanggaard*, *Østerholm*, *Dahlsminde* (samlet c. 1855 af Mads Dahl), *Hesselly*, *Sandaggergaard*, *N. Stenderupgaard*, *Buhlseje*, *Nedergaard*, *Kobbegaard*, *Schamrock*, *Solbjærggaard*, *Elviggaard*. I Sognet har ligget en Hg. Gravngaard, som 1436 kom til Ribe Domkapitel. — *Forh. M.*: Vel Eltang Vig er fundet en Boplad fra Jernalderen. — Anneks: Vilstrup.

Alminde¹⁾ Sg. (710 Indb.). Alminde Komm. Byer: *Alminde* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Haandv., Tglv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Møsvraa*, *Dons* (Sk., Fors.-hus, Haandv.), *Almindhede**. Kamp ved Alminde 1849 (Ryes Brigade). Mod N. V. *Dons Ml.* (Vml.). Mod N. *Almind Dal*. En Del Plantage, Eng og Mose m. N. og V. — Gaarde: *Donsgaard*, *Pederslyst*, *Stagbjærggaard*, *Naalebjærggaard*, *Frydenslund*, *Christiansminde*. — Anneks: Viv.

¹⁾ eller Almind.

Viv¹⁾ Sg. (785 Indb.). Viv Komm. Anneks til Alminde. By: Viv (K., Skr., Kro, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Tglv., Plantesk., Ml. s. f. Byen, Jbst., Posteksp., Tlgst.). Miss.-hus (Blaakjærskov). Mod S. Ø. *Havreballe* Jbst. og Tlgst. Mod S. *Almind Dal*. En Del Skov m. N. Nogen Skov, Eng og Mose m. S. — Gaarde: *Vivgaard* (blev 1579 som en Hg. mageskiftet til Kronen; efter at have ligget under Koldinghus Rytterdistrikt kom den paany i privat Eje, Gaarden blev udparcelleret 1856), *Elisabetsminde* (blev 1846 udflyttet fra Viv, meget foreøget og opkaldt efter Ejerens Hustru Marie Elisabeth Soel, med hvem han havde faaet den), *Havreballegaard*, *Luttergavl*, *Jensgaard*, *Kirstinelyst*, *Blaakjær*.

Ø. Starup Sg. (1575 Indb.). Ø. Starup-Nebel Komm. Byer: Ø. *Starup* (K., romansk, i Murene meget værdifulde Granitskulpturer, Pg., Skr., Fors.-hus, Dyrlæge, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Fredsted* (Sk., Kbm., Tlfst.), *Hesselballe*, *Borlev*, *Brakker* (Sk., Børnehjem, Jbst., Tlgst.), *Gravens* (Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Afholdshot., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Aagaard* (Valgmenigheds-K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Folkehøjsk., Læge, Spk., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Havebrugssk., Ml., Tlfst.), *Søndermark**. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. Sog-net er efter Areal (3506 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Nygaard* (har været en Hg., der i 15. Aarh. hed Møgtved; fra 1578 under Kronen; Frederik II opholdt sig oftere her; efter at have ligget under Koldinghus Rytterdistrikt solgtes den 1766 og har derefter været i privat Eje; den gamle Gaards Voldsted ses endnu), *Fønixborg* (Parcel af Nygaard, kom ved Koldinghus Rytterdistrikts Salg 1766 i privat Eje), *Hesselballegaard*, *Egeland*, *Højgaard*, *Skovgaard* (har været en Hg., der 1579 kom til Kronen), *Agnetesminde*, *Gammeleje*, *Skovlykke*, *Sorgenfri*, *Terpsminde*, *Toftvang*. Foruden de nævnte Hovedgaarde har der i Sognet været flere andre, nlg. 2 Starupgaarde (begge 1578 mageskiftede til Kronen), en Gaard i Hesselballe (nævnt 1366 og 1580 mageskiftet til Kronen; Rester af Voldstedet ses endnu), *Damsgaard* (kom 1578 til Kronen) og en Gaard i Borlev (kendes fra 1467). — Anneks: Vester Nebel.

V. Nebel Sg. (662 Indb.). Ø. Starup-V. Nebel Komm. Anneks til Ø. Starup. By: V. *Nebel* (K., Skr., Fors.-hus, Dyrlæge, Haandv., Kro, And.-Mejeri, Vml. m. S. V., Tlfst.). Mod N. V. *Brunhøj* (55 m). En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Elkærholm* (forhen Nebel Mølle), *Ulriksminde*, *Solgaard*.

Harte Sg. (999 Indb.). Harte-N. Bramdrup Komm. Byer: *Harte*: (K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Spk., Haandv., Maskinfab., Tagstensfab.), *Raadvad*, *Stubdrup*, *Ejstrup* (212 Indb., Jbst., Posteksp.), *Paaby* (Pg.). Mod N. *Dybvadbro* Jbst. m. Posteksp. og *Stallerup Sø*. Mod S. V. Hvilested Kro og 2 Vmlr. Sandbjerg Sk. Kampe ved Kolding Aa i April 1849. Lidt Skov og Plantage. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Brogaard*, *Sandbjerghavn*, *Stallerupgaard* (i 16. Aarh. en Hg.), *Brødsgaard* (i 15. Aarh. en Hg.), *Lynggaard*, *Sødalgaard*, *Nebelsminde*, *Hoilestedgaard*, *Stenvad Vml.* — Anneks: N. Bramdrup.

N. B r a m d r u p¹⁾ Sg. (935 Indb.). Harte-N. Bramdrup Komm. Anneks til Harte. Byer: N. *Bramdrup* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Bramdrup Villakvarter* (Forstad til Kolding, 361 Indb.). *Bramdrupdam* (260 Indb., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Ml., Jbhpl.). Mlr. m. S. V. En Del Skov. Sognet begrænses m. S. af *Kolding Fjord*. Det er efter Areal (1011 ha)

¹⁾ eller Viuf. ²⁾ eller Bramdrup.

det mindste i Herredet. — Gaarde: *Hviidsminde* (samlet 1802 af Oberst P. M. Hviid), *Petersbjerggaard* (1780 udflyttet fra N. Bramdrup af Peter Adsbøll), *Mejersminde*, *Marielyst*.

NØRRE TYRSTRUP¹⁾ HERRED

Vonsild Sg. (1903 Indb.). Vonsild Komm. Byer: *Vonsild* (K., ombygget 1824—25, Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Tglv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Sønder Vang* (Forstad til Kolding, 1030 Indb., deraf 93 i Seest Sg.). Sk. (Vonsildmark). Mod S. V. *Hoppeshuse* Jbst. En Del Skov m. S. Ø. og N. V. En Del af *Svanemose* m. V. Sognet er efter Indb.-Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Sønderskovgaard*, *Sønderholm*, *Povlinesminde*, *Christiansminde*, *Teglgård*, *Kokholm*, *Kobbelhøve*, *Overbyggaard*, *Tvendesminde*, *Langkærgård*, *Ingersholm*, *Fredensborg*. — Anneks: Dalby.

Dalby Sg. (517 Indb.). Dalby Komm. Anneks til Vonsild. Byer: *Dalby* (K., ombygget 1872—73, Sk., Vml., Tlfst.), *Tved* (Maskinfab., Jbhpl.), *Rebæk*. Mod N. Ø. *Straarup* Jbhpl. Lidt Skov m. N. og S. Sognet begrænses mod N. af *Kolding Fjord*. Det er baade efter Indb.-Antal og Areal (1289 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Straarup* (Hovedparcel af en kgl. Forpagtergaard, som 1788 blev udparcelleret), *Dalbyggaard*, *Bøgelund*, *Højgaard*, *Lindgaard*, *Ankerhus*, *Bjærgegaard*, *Mariesminde*, *Tvedsgaard* (forhen en Hg., der kendes i 15. Aarh. og 1585 blev mageskiftet til Kronen. — *Forh. M.*: Ved *Straarup* en Langdysse og et væs. bevaret stort Dyssekammer. Nærvæd er fundet en Halsring af Guld fra Folkevandringstid, med Kvindenavnet *Leðra* i Runer.

S. Stenderup¹⁾ Sg. (1200 Indb.). S. Stenderup Komm. Byer: *S. Stenderup* (558 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Afholdshjem, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Elektv., Tglv., Mr., Tlfst.), *Varmark** (Jbst., Posteksp.), *Mørkholt**, *Stenderupskov** (Sk.), *Gl. Aalbo* (Kro), *Frydenborg*. Landingssted og Løverodde Traktørsted m. N. Skovridergd. m. Ø. *Aalry* Jbhpl. m. V. Stenderup Fattiggd. Megen Skov, især m. Ø. og N. En Del Eng og Mose m. S. V. Sognet begrænses m. N. af *Kolding Fjord*, m. Ø. og S. af *Lillebelt*. En Del af den svenske Hær gik 1658 fra Stenderup Hage over Isen til Fyn. — Gaarde: *Katrineberg*, *Tygesminde*, *Østergaard*, *Solkær*, *Lauritsminde*, *Lykkesgaard*, *Dortealund*, *Stenderupgaard*, *Fensbjerggaard*, *Østerkær*, *Midtgaard*, *Kongens Hørgaard*, *Varmarkgaard*, *Vang*, *Aakær*, *Juhlsminde*, *Troldkær*, *Amoshave*, *Gammelhjem*, *Brødregaard* m. fl. I Sognet er flere Voldsteder; historisk kendt er kun *Skinkelesborg*, der 1407 blev solgt til Dronning Margrete.

S. Bjert¹⁾ Sg. (1798 Indb.). S. Bjert Komm. Byer: *S. Bjert* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Læge, Dyrlæge, Haandv., Spk., Kro, And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Agtrup* (Sk., Kbm., Kro, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Savml., Savværk, Ml.), *Agtrupskov* (Sk., Ml.), *Agtrupvig**, *Skartved* (Jbhpl.), *Binderup* (Sk., Vml. n. v. f. Byen, Dalager Jbst.), *Bjertstrand* (Ml., Jbhpl. n. v. f. Byen). Mod N. Traktørstedet *Christiansminde* og en Anløbsbro. Nogen Skov m. N. og S. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Kolding Fjord* og støder m. S. til *Lillebelt*. — Gaarde: *Binderupgaard*, *Kellerup*, *Dalagergaard*, *Skartvedgaard*, *Agtrupgaard* (var midt i 14. Aarh. en Hg.), *Krogagergaard*, *Bjergagergaard*, *Bjertgaard*, *Dahlmandsminde*, *Bengaard* (var i 15. og 16. Aarh. en Hg.), *Vester-*

¹⁾ eller Kolding. ²⁾ eller Stenderup. ³⁾ eller S. Bjært.

Skamlingsbanken, set fra Nordøst.
(Axel Jessen fot.)

bygaard, Trøjsel, Toftedal, Juhlsgaard, Juhlsminde m. fl. — Forh. M.: Ved Binderup har der ligget Langdysser, som nu er borttagne.

Vejstrup Sg. (1172 Indb.). Vejstrup Komm. *Vejstrup K.*, ombygget 1840. Byer: *Grønninghoved* (Folkehøjsk., Kbm., Kro, Jbhpl.), *Sjølund* (Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Haandv., Ml., Jbst., Posteksp.), *Vejstruprød* (Haandv., And.-Mejeri, Jbhpl.). Vejstrup Tlfst. Sjølund Pige hjem. Feriekolonien Børnenes Vel. Mod N. Ø. *Skamlingsbanke* (113 m) m. Mindestøtter og en Pavillon. *Skamlingsbanke Jbhpl.* Mod S. Ø. *Kjærml. Jbhpl.* En Del Skov mod S. og N. Ø. En Del Eng og Mose. Sognet støder m. Ø. til *Lillebelt*. — Gaarde: *Sjølundgaard, Vejstrupgaard, Ravnsminde, Salategaard, Søndergaard*. — Fra en Gaard i Vejstruprød er to bulbyggede Lader flyttede til Frilandsmuseet i Lyngby.

Hejls Sg. (943 Indb.). Hejls Komm. Byer: *Hejls* (K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Haandv., Kro, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Overby, Trap-pedal**, *Vargaarde**, *Hejlsminde* (110 Indb., Kro, Tglv., Færgested, Jbst.). Hejlsminde Badehotel. Mod S. V. *Kjærml. (Ml., Vml.)*. En Del Skov m. Ø. En Del Eng og Mose m. S. V. Sognet begrænses m. Ø. af *Lillebelt* og støder m. S. til *Hejls Nor*. Fra Hejlsminde gik en Del af den svenske Hær 1658 over til Fyn. — Gaarde: *Bæklund, Bygebjærg, Hejlsgaard, Klostergaard, Stavnsbjærg, Kongstedsminde, Ballegaard*. *Vargaarde* kendes i 15. Aarh. som Hg.; 1588 solgtes den til Kronen, der havde den til 1792; Voldstedet af den gamle Gaard kan endnu ses.

Taps Sg. (850 Indb.). Taps Komm. Byer: *Taps* (K., Pg., Sk., Dyrslæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Aastorp* (Sk., Miss.-hus),

Tapsore (Sk., Jbhpl.), *Brenore* * (Haandv., Ml., Jbhpl.), *Tingskovhede* *, *Høkelbjerg* (en Del i Sønderjylland). Mod S. Frederikshøj Kro. En Del Skov m. N. og S. V. En Del Eng og Mose m. V. — Gaarde: *Dalhovegaard*, *Rønhøjgaard*, *Frederiksminde*, *Nefsgaard*, *Hørregaard*, *Lundsminde*, *Tapsgaard*, *Gejlbjærg* m. fl. I Brænore har ligget en Hg., der kendes i 15. Aarh., og som ca. 1584 solgtes til Kronen.

Ødis Sg. (1634 Indb.). Ødis Komm. Byer: *Ødis* (K., ombygget 1856—57, Pg., Skr., Miss.-hus, Spk., Kbm., Haandv., Kro, Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Vadshse* *, *Ødiskrog* *, *Anholt* *, *Ødis Bramdrup* (Sk., Kro, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Farris* * (Tglv.), *Gaaskjær* * (Jbhpl.), *Fløjbjerg*, *Fovslet* (Sk., Fors.-hus, Ml., Jbst., Posteksp.). Ødis Sogns And.-Mejeri. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (4186 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Fovslet* (forhen Fobislet, var en Hg., der all. kendes i Slutn. af 14. Aarh.; 1584 blev den skødet til Kronen; mod Slutn. af 18. Aarh. blev den udparcelleret), *Dreenderup* (var i 16. Aarh. en Hg.; 1584 kom den ved Mageskifte til Kronen; mod Slutn. af 18. Aarh. lod denne den udparcellere; den gamle Gaards Voldsted ses endnu), *Bramdrupgaard*, *Hardtsminde*, *Kransbjærggaard*, *Christiansholm*, *Kajbjærggaard*, *Pilegaard*, *Højgaard*, *Riglandseg*, *Askely*, *Svanemosegaard*, *Staverledgaard* m. fl. I Sognet flere Voldsteder.

JERLEV HERRED

Egtved Sg. (2628 Indb.). Egtved Komm. Byer: *Egtved* (629 Indb., K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Læge, Dyr læge, Ap., Spk., Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Tglv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Ovstrup* *, *Vork* (Sk., Ml., Tlfst.), *Revsge* *, *Spjærup* *, *Taa gelund* * (Sk., Nybjerg Vml.), *Ø. Thorsted* (Sk., Thorsted Tlfst.), *Bøgvad*, *Fuglsang* (Sk.), *Bølling* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Ml., Jbst. n. ø. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Hjelm drup* *. Mod N. Ø. *Hesselbjerg* (102 m). Mod S. *Hejlskov Sø*. En Del Skov, mest m. S. Mange Smaaplantager. Nogen Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb.-Antal og Areal (8053 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Risgaard*, *Vesterlund*, *Østerlund*, *Vendborg*, *Roedsminde*, *St.* og *L. Roedgaard*, *Duebjærggaard*, *Liegaard*, *Solvang*, *Graahøjgaard*. Sognets vestlige Del hørte forhen under det forlængst nedlagte Karbjærg Sogn. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidshøje (262); hvoraf 4 er fredlyste; navnlig langs de gamle Oxeveje samler de sig i Grupper og Rækker. I Kirkens Vaabenhus en Runesten (ufuldst.), rejst 925—50, kun usikkert læst; antagelig Minde for Fænle i Sokke; Runerne ristede Broder efter Broder. I Resterne af en Høj n.v. for Egtved er fundet en Ege-Bulkiste, Grav for en ung Kvinde, med mærkelig, egenartet Klædedragt og Smykker, fra den ældre Bronzealder, henimod Slutn. af 2. Aarh. f. Kr. F.

Ødsted Sg. (1223 Indb.). Ødsted Komm. Byer: *Ødsted* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Dyr læge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Tlfst.), *Høllund* (Vml.), *Vesterby* (Vml.), *Ammitsbøl* (Sk., Fors.-hus, Kro, Ml.), *Rugsted* (Sk., Ml., Tlfst.), *Tudvad* (Sk., Fors.-hus). Mod V. Mølkjær Kro. Mod N., ogsaa i Bredsten Sg., *Vingsted Ml.*, Kartoffelmelsfab., Kro og Jbst. En Del Skov, især m. N. og S. Ø. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Ødstedgaard*, *Christiansdal*, *Rugstedgaard*, *Dusgaard*, *Skovgaard*, *Ollerupgaard*, *Tudvadgaard*, *Marielyst*. Syd for Ødsted Kirke laa forhen Yding Kirke, der forfaldt og nedlagdes før Midten af 16. Aarh. — *Forh.*

Vejledalen. Udsigt fra Bakkerne ved Kjærbølling.
(M. Lundbo fot.)

M.: Ved Tudvad er fundet en Gravplads fra førromersk Jernalder. I den lille „Vingsted Sø“, nær Nordskellet, er fundet Genstande fra Folkevandringstiden, antageligt ofret efter Kamp.

Jerlev Sg. (640 Indb.). Højen-Jerlev Komm. Anneks til Højen. Byer: *Jerlev* (K., Sk., Fors.-hus, Haandv., Kro, Ml., Brsml., Tlfst.), *Mejsling* (Sk.). Ml. og Vml. (Tvedgd) i en Enklave m. N.Ø. Nogen Skov m. N.V. og S. Lidt Eng og Mose m. V. Sognet er efter Indb.-Antal og Areal (1460 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Jerlevgaard, Tvedgaard*.

Højen Sg. (921 Indb.). Højen-Jerlev Komm. Byer: *Højen* (K. s. v. og Pg. v. f. Byen, Skr., Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Kro og Ml. s. f. Byen, Tlfst.), *Højenskov**, *Horsted* (Sk.), *Stubberup* (Sk.). Gammel Højen By Tlfst. Mod S. Mindestøtte f. Dragon Niels Kjeldsen, falden her 28. Febr. 1864. En Del Skov m. N. og Ø. Lidt Eng og Mose. — Gaarde: *Oksvig* (opr. *Aagesvig*; var en Hg., der kendes i 15. Aarh.), *Pjenggaard, Aldebertsminde* (hed Margretenlund indtil C. F. I. Dalgas, der ejede den 1813—51, gav den Navnet A.), *Daugaardsminde, Haraldslund, Højenggaard, Horstedgaard*. I Stubberup har ligget en Hg., der kendes i 15. Aarh. og 1583 blev mageskiftet til Kronen. — Anneks: Jerlev.

TØRRILD HERRED

Skibet Sg. (1083 Indb.). Skibet Komm. Byer: *Skibet* (K., Kbm., And.-Mejeri, Kro, Vml. s. v. f. Byen, Jbhpl., Posteksp.), *Stelde* (Pg., Sk., Vml. v. f. Byen), *Jennum* (Sk., Tlfst.), *Knabberup** (Sk., Kro, Kartefab., Mlr.), *N. Vilstrup* (Sk., Miss.-hus, Vilstrup Skovml., Tlfst.), *Rue*. Trædballe Hse m. Restaurant. Mod S. V., ogsaa i Bredsten Sg., *Haraldskjær Fab.* m. Sk., Kbm., Bageri,

Jbst., Posteksp., Tlgst. En Del Skov, Eng og Mose. *Vejle Dal* m. *Vejle Aa* gennemskærer Sognet. — Gaarde: *Haraldskjær* (Hg., nævnes 1432; næsten alt Godset var solgt 1803), *Kølholt* (opr. en Fæstegaard, der ca. 1700 blev en selvstændig Avlsgaard), *Bundgaard*. Haraldskjær Fabrik blev anlagt 1757 som en Kobber-, Hølé-, Gevær- og Sømfabrik, 1873 omdannedes den til Træsliberi, 1876 til Papirfabrik; fra 1889 tilhører den de forenede Papirfabrikker. — *Forh. M.*: I Helligkildeskoven ved Haraldskjær har været en Sundhedskilde. Et mumificeret Kvindeligt, fra uvis Tid, fandtes 1835 i en Mose ca. 200 m s. v. for Haraldskjær Fabrik; nu opbevares det i Vejle Kirke. Det naaede, som det først kendte af sin Art, en vis Berømmelse, idet det, ganske ubevisligt, antoges at være en norsk Dronning fra tidlig Middelalder. Derimod er Karald Kesia vistnok fanget og henrettet i Skibet („Scypetorp“).

Bredsten Sg. (1547 Indb.). Bredsten Komm. Byer: *Bredsten* (K., Sk., Tekn. Sk., Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Elektv., Ml., Brsml., Tlfst.), *Balle* (Valgmenigheds-K. m. Bolig f. Præsten, Pg., Fors.-hus), *Lilfrost*, *Søskov* (Sk.), *Ollerup* * (Sk.), *Bredstenlund*, *Ravning* (Jbst. s. f. Byen, Posteksp., Tlfst.), *Kjærbølling* (Sk.), *Kjærbølling Hse**. Mod S. *Vingsted Ml.*, se Ødsted Sg. Mod S. Ø. *Haraldskjær Fab.*, se Skibet Sg. Mod N. Ø. *Faarup Sø*. En Del Skov, Eng og Mose, især m. S. I en Enklave m. S. V. *Tørskind By*, nogen Plantage, Eng og Mose. — Gaarde: *Keldkær* (Hg., nævnt 1366; bl. Ejerne i 16. Aarh. var Peder Oxe; Godset solgtes efterhaanden i sidste Fjerdedel af 18. Aarh.), *Højgaard*, *St.* og *L. Ballegaard*. — *Forh. M.*: Af 40 kendte Høje er 4 fredlyste. „Sølvkilde“ og „Stødbækkilde“ ved Kjærbølling har været Sundhedskilder.

Nørup Sg. (1794 Indb.). Nørup Komm. Byer: *Nørup* (K., stærkt ombygget 1733, Pg., Sk., Spk., And.-Mejeri, Haandv., Kro, Vml., Tlfst.), *Sødober* (Fattiggd.), *Gammelby* (Sk., Kbm.), *Tørrild* * (Kro), *Trollerup*, *Førstballe*, *Mørup* (Sk.), *L. Lime*, *St. Lime* (Sk., Ml.), *Smaakjær* * (Tlfst.), *Limskov* (Sk., And.-Mejeri, Jbst., s. f. Byen, Posteksp.). Mod N. V. *Møllebjerg* (137 m). Mod V. Gjøding Vml. og Savværk samt Skovridergaarden Gjødinggd. Mod N. Ø. *Engelsholm Sø*, fra hvilken Vejle Aa kommer. En Del Skov. *Gjøding Plantage* m. V. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Engelsholm* (Hg., der bortmageskiftedes 1452 af Christian I; Godset solgtes efter Bevilling af 1796; Gaarden blev gentagne Gange udparcelleret nlg. c. 1770, 1797 og 1801, jvfr. nedenfor; Hovedbygningen fra 1592), *Engelsholm Ladegaard* eller *Abildgaard* (1797 solgt fra Engelsholm), *Gjødinggaard* (Parcel af Engelsholm, frasolgt før 1771), *Kaaberbøl*. — *Forh. M.*: Af 70 Oldtidshøje er bl. a. fredlyst „Snelehigh“ paa Engelsholms Mark og vist Herredets eneste Langhøj ved Mørup. Den ene af de to Langdysser, som kendes i Herredet, laa ved Lime.

Randbøl Sg. (1433 Indb.). Randbøl Komm. Byer: *Randbøl* (K., Pg., Sk., Ml., Jbst., Posteksp.), *Vandel* (235 Indb., Sk., Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Kro, Vandv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *St. Almstok* (Sk.), *Hofmansfeld**, *Frederikshaab* (Sk., Miss.-hus, Kro), *Bindeballe* (Sk., Spk., Jbhpl. s. v. f. Byen, Posteksp.), *Dalldover** (Miss.-hus, Fors.-hus), *Randbøldal* (183 Indb., Kbm., Haandv., Kro, Randbøldals Fab., Dalekilde And.-Mejeri, Gæstg., Tlfst.). Mod S. V. *Stoltenbjerg* (87 m), *Kongenshøj* (72 m) og Sk. (Guldbergsminde). En Del Plantage. Nogen Hede, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (7272 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Randbølgaard* (under

det Grønske Fideikommis), *Vandelgaard*, *Reventlovs-Hedegaard*, *Guldbergsminde*, *Ølgaard*, *Karolinesynde*, *Mariesnaade*, *Christiansejegod*. *Randbøldals Fabrik* hed forhen Engelsholm Fabrik og var anlagt 1733 af Gert de Lichtenberg som Papirmølle; for halvhundredre Aar siden omdannedes den til Klædefabrik. Til Sognet indkaldtes i Frederik V's Tid tyske Kolonister. — *Forh. M.*: Af ca. 300 H. (samt en Langdysse ved Vandel) er fredet 15, deraf „Ranshøj“ paa Kirkegaarden, en Gruppe om den gamle Oxevvej sydfor; flere anselige Høje i Nærheden. Paa en fredlyst Høj ved Frederikshaab staar nu St. Rygbjerg Runesten, fundet 1875, rejst 960—70 af Tove Bryde efter Brydens Lege (o: Fæstemø) Torgunn: „disse Stave monne meget længe leve“. Stenen har sikkert ogsaa opr. staaet paa Højen, der dækkede en ung Person, efter bevarede Knogledene snarest en Kvinde, uden Gravudstyr.

Lindeballe Sg. (775 Indb.). Lindeballe Komm. Anneks til Gadbjerg. Byer: *Lindeballe* (K., Sk., Fors.-hus, Spk., Haandv., Ml., Tlfst.), *Nørskov* (Sk.), *Grønbjerg**, *Gjødshøl* (Plantesk.), *Amlund**, *Aast** (Sk., And.-Mejeri, Tlfst.). En Del Skov og Hede m. S. Mod Ø. *Møllebjerg* (137 m). — Gaarde: *Nedvad*, *Sandager*. En Kirke, der stod ved Aast, var alt midt i 14. Aarh. øde. — Kirkeruinén og en middelalderlig Teglovn er fredlyste.

Gadbjerg Sg. (1268 Indb.). Gadbjerg Komm. Byer: *Gadbjerg* (170 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Spk., Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Tofthøj* (Sk., Kbm., Ml.), *Kuldbjerg*, *Smidstrup* (Sk., And.-Mejeri), *Rostrup* (Sk.), *Tæsby* (Kro s. f. Byen). Mod V. *Hestehøj* (121 m) og *Store Taarn* i Tykhøj Krat (128 m). Nogen Skov, Plantage, Eng og Mose. — Gaarde: *Refstrup* (Hg., fra ca. 1800 ogsaa kaldt St. R., kendes fra 1426; Godset solgtes 1784 ff., og Gaarden blev udparcelleret 1791 og i nyeste Tid, se nedenfor), *L. Refstrup* (Parcel af Refstrup, frasolgt 1791), *Dybvad*. — V. f. Kirken er funden Grundsten af en anden, romansk K. — *Forh. M.*: 66 Oldtidshøje kendes; deraf er 3 fredlyste. — Anneks: Lindeballe.

Kollerup Sg. (544 Indb.). Kollerup-Vindelev Komm. Byer: *Kollerup* (K., Pg.), *Hygum* (Sk., Spk., Kbm., Haandv., Bageri, Elektv., Ml., Tlfst.), *Sæmose**, *Lureby**. Mod V. *Birtehøj* (119 m). En Del Skov m. Ø. Sognet er baade efter Indb.-Antal og Areal (1285 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Brandbjerg* (Hg., kendt fra det 16. Aarh.; i 1770erne samledes der betydelig Gods til Gaarden, men det solgtes alt en halv Snes Aar senere), *Skovgaard* (Hg., nævnt 1492, senere ukendt til o. 1650, da den tilhørte Fam. Rantzau, som 1674 lagde den under Grevskabet Løvenholm, hvor den blev til 1733; fra 1762 til 1798 laa den under Stamhuset Mattrup; Godset, der ikke var betydeligt, fraskiltes 1798; Gaarden blev udparcelleret 1793 og 1798); *Munkholm* (kaldtes en Tid lang i forrige Aarh. Elisalyst), *Tømmergaard*. — Anneks: Vindelev.

Jelling Sg. (2102 Indb.). Jelling Komm. Byer: *Jelling* (839 Indb., K. m. Kalkmalerier fra Beg. af 12. Aarh., stærkt fornyede, Pg., Sk., Statsseminarium, Læge, Dyr læge, Spk., Haandv., Forening, Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Elektv., Cementvarefab., Savml., Ml., nordl. Jellinghøj (119 m), sydl. Jellinghøj (118 m), Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Hørup* (Sk., Kbm., Jbst., Tlgst.), *Hopballe** (Vml.), *Rugballe**, *V. Hornstrup*, *Mølvang* (Sk., Kro, Haandv., Ml., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Skovbølling* (Sk., Ml.), Mod S. V. Vml. (Faarup Hse), *Faarupgd*. Reconvalescent- og Afvænningshjem, *Faarup Sø* og *Skovdallund* Vml. En Del Skov m. S. Ø. Nogen Eng og Mose. Sognet er efter Indb.-

Engelsholm (Tørrild Herred).

Lerbæk (Tørrild Herred).

Fovslet (N. Tyrstrup Herred).

Haraldskjær (Tørrild Herred).

St. Grundet (Nørvang Herred).

Tirsbæk (Hatting Herred).

VEJLE AMT

Damgaard (Elbo Herred).

Rosenvold (Bjerre Herred).

„Kapellet“ i Palsgaard Have
(Bjerre Herred).

Jensgaard (Bjerre Herred).

Ussinggaard (Hatting Herred).

Merringgaard (Hatting Herred).

Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Faarup* (Hg., nævnt 1436; Godset var ubetydeligt; 1911 blev Gaarden solgt til Udstykning), *Havhus* (var o. 1750 en lille Ejendom, der i den følgende Tid udvidedes gentagne Gange), *Eliseholm*, *Styvelgaard*, *Kiddegaard*, *Anesminde*. Jelling var i Slutningen af Oldtiden og i Begyndelsen af Middelalderen hyppigt Kongernes Opholdssted, men af Kongsgaarden er intet tilbage; i 16. Aarh. byggede Frederik II her et Herberg for sig og Følge, men ogsaa det er forlængst forsvundet. — *Forh. M.*: Der kendes ca. 80 Høje, sikkert ganske overvejende fra Sten- og navnlig Bronzealderen, ca. 20 fredlyste. Kongehøjenes nuv. Ydre er ikke det oprindelige; de var sikkert højere og runde i Top. I nordre Høj er Kong Gorms Grav aabnet og plyndret allerede i Middelalderen; om Udstyrets Rigdom vidner nu kun et lille Bordkar af Sølv, i Bægerform. Den plankesatte Gravstue naaedes 1820 ved en Gravning af Beboerne og atter 1861 af Fr. VII, hvorefter den restaureredes; en Indgang aabnedes i den ene Side; nogle Aar var dette tilgængeligt, men maatte senere lukkes. I søndre Høj er Graven forgæves søgt. Paa dens Top stod vistnok opr. den lille Runesten, der nævner Dronning Tyre, Danmarks Bod, nu staar den mellem Højene, nær store Runesten, hvis Plads antagelig opr. var nær eller paa nuv. Plads, med tilsluttende rejste Sten. Paa den store Runesten findes Kristusbillede og en Dyrefigur i irsk Ornamentstil. — Anneks: Hover.

H o v e r S g. (1732 Indb.). Hover Komm. Anneks til Jellinge. Byer: *Hover* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Ml.), *Høgsholt* (Sk.), *Ure*, *Grejsdalen* og *Grejsdal Stationsby* (1142 Indb., hvoraf 184 i Hornstrup Sg., Sk., Landbrugs- og Højsk., Hott., Kbm., Haandv., Elektv., Vandv., Hammerværk, Tæppefab., Stole- og Møbelfab., Blodfoderfab., Cementstøberi, Cementvarefab., Ølbryggeri, Olieml., Grejs Ml., Mr., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Bøgeager Tglv. Mod N. Lerbæk Vml. Megen Skov m. N., Ø. og S. — Gaarde: *Lerbæk* (Hg., nævnt 1434; Godset solgtes 1797 ff.), *Rugballegaard* (Hg., kendes fra det 16. Aarh.; Gods laa der i Reglen ikke under Gaarden, som blev udparcelleret 1793 og senere), *Petersminde*, *St. og L. Bavngaard*, *Sofielund*, *Hopballe Ml.* og *Holmsmølle* (Vmlr.) — *Forh. M.*: Ingen Oldtidsminder (som i Kollerup S.). Ved Hovertoft har været en Helligkilde.

NØRVANG HERRED

H o r n s t r u p S g. (1503 Indb.). Hornstrup Komm. Byer: *Hornstrup*, *Kirkeby* (Hornstrup K., Pg., Sk.), *Ø. Hornstrup* * (Børnehjem, Kbm., Ml.), *Lysholt* * (Tlfst.), *Bredballe* (Filial-K., Sk., Miss.-hus, Børnehjem, Kbm., Haandv., Tlfst.), *Bredballe Strandhuse* (489 Indb., Sk., Kbm., Skibsbyggeri), *Bredballe Hse**, *Grejsdalen* og *Grejsdal Stationsby*, se Hover Sg. Hornstrup Tlfst. En Del Skov m. V. og S. Ø. Sognet støder m. S. Ø. til *Vejle Fjord*. — Gaarde: *S. Grundet* (Hg., opr. en Landsby, snart efter 1578 en Hg.; Godset solgtes i 1790erne; Gaarden blev udparcelleret 1796 ff., 1819 og i dette Aarh., se nedenfor), *L. Grundet* (opstod 1800 som en Parcel af St. Grundet og er for godt en halv Snes Aar siden blevet meget forøget), *Juelsbjerg*, *Charlottenlund*, *Havrebjerg*, *Harbohus*. *Lysholt* var en Tid i 17. Aarh., en Hg.

G r e j s S g. (888 Indb.). Grejs-Sindbjerg Komm. Byer: *Grejs* (K. n. f. Byen, ombygget 1882, Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kro), en Del af *Holtum* i Enklaver m. N., se Sindbjerg Sg. Mod V. *Højgd. Jbhpl.*, Tglv. (Højgd.) og en Del Skov. — Gaarde: *Højgaard* (Hg., tilhørte fra 1440 til Reformationen Maribo

Kloster, derefter Kronen, som 1579 bortmageskiftede den; Godset solgtes i 1790erne, og Gaarden blev udparcelleret 1798 og senere), *Pladsbjerg*. — Anneks: *Sindbjerg*.

Sindbjerg Sg. (1160 Indb.). Grejs-Sindbjerg Komm. Anneks til Grejs. *Sindbjerg K.*, ombygget 1885 og Sk. Byer: *Sindbjerglund* (Kbm., Ml.), *Ørumskov** (Kbm.), *V. Ørum* (Sk., Spk., Kbm., 2 Mr.), *Lindved* (Miss.-hus, Fors.-hus, Dyrslæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Elektv., Ml., Brsml., Tlfst.), *Ulkjær* (Kbm., And.-Mejeri), *Holtum*, ogsaa i Grejs Sg. (Sk., Kbm., Vml og Ml. s. f. Byen, Tlfst.). Mod N. V. Laage Ml., Kbm. (Laage Mark) og lidt Skov. — Gaarde: *Laage* (Hg., kendt all. i 15. Aarh.; det meste Gods solgtes 1767 og Resten snart efter; Gaarden blev udparcelleret 1791), *Sindballegaard*. — *Forh. M.*: „Vor Frue Kilde“ s. ø. for Kirkegaarden nævnes 1638.

Vindelev Sg. (417 Indb.). Kollerup-Vindelev Komm. Anneks til Kollerup. Byer: *Vindelev* (K., Sk., Miss.-hus, Spk., Kro, Ml. s. v. f. Byen), *Flejstrup* (Haandv.). Nogen Eng og Mose m. N. V. Sognet er efter Areal (815 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: Ved Vindelev er under jævn Markflade fundet Urnegrave fra Folkevandringstiden.

Hvejsel Sg. (1471 Indb.). Hvejsel Komm. Byer: *Hvejsel* (K., Pg., Sk., Spk., Haandv., Kro), *Bjerlev* (Sk., Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.), *Knude**, *Favsing** (Sk.), *Ived* (Filial-K., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Sandved* (Haandv., Kro, Tlfst.). Lidt Skov m. N. — Gaarde: *St. Mindstrup* (Hg., kendt all. i 15. Aarh.; 1759—98 laa den under Stamhuset Mattrup; Gods af Betydning havde den kun, mens den laa under Mattrup; Gaarden blev udparcelleret 1803 og senere), *Hvejselgaard*, *Christianshaab*.

Givskud Sg. (1121 Indb.). Givskud Komm. Byer: *Givskud* (K., Pg., Sk., Spk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Risby* (Sk., Kbm., Plejehjem, Kro, Brsml.), *Lerager* (Ml.), *Østerhoved**, *Skolding** (Sk., Fors.-hus), *Harresø* (Sk., Kro, Brsml.). En Del Smaaplantager. Nogen Eng og Mose m. S. — Gaarde: *Damgaard*, *Højgaard*.

Give Sg. (3027 Indb.). Give Komm. Byer: *Give* (1184 Indb., K., Metodist-K. m. Præstebolig, Pg., Sk., Miss.-hus, Bitingsted f. Dommeren i Vejle Købstad m. m., 2 Læger, Dyrslæge, Ap., Danske Andelsbank, Spk., Kbm., Haandv., Amtssygehus, Tuberkulosehospital, Hot., Gæstg., Haandv.-Forening, Plejehjem, And.-Mejeri, Elektv., Vandv., Bogtrykkeri, Klædeskofab., Jernhjulsfab., Cementvarefab., Mindestøtte f. Fr. VII, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Givskov**, *Farre* (190 Indb., Sk., Miss.-hus, Kbm., Haandv., Kro, Farre Vml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Sillesthoved**, *Bregnhoved**, *Hedegde* (Sk., Kbm.), *Vorslund** (Sk.), *Øgelund** (Kbm.), *Ramskov**, *Hestlund**, *Bøllund* (Kbm.), *Ndr. Donnerup* (Sk., Ml.), *Ullerup** (Sk.). Mod N. V. Ulkjær Mr. (Kbm., Ml., Vml.). Paa Give Kirkegaard er Dragon Niels Kjeldsen begravet. Mod N. Ø. Hjortisballe Kro og Kbm. En Del Skov, Plantage, Hede, Eng og Mose. — Gaarde: *Donneruplund* (Hg., kom ved Reformationen fra Ribe Bispestol til Kronen, som 1537 bortmageskiftede den; det meste Gods solgtes 1760; Gaarden blev udparcelleret 1797), *Sønderhoved* (Hg., nævnt 1512; Godset var ubetydeligt; Gaarden blev udparcelleret 1798 og senere), *Nygaard*, *St.* og *L. Bavnsgaard*, *Grøndal*, *Tromborg*, *Aasbjerg*, *Fruglund*, *Skærhoved*, *Loftlund*, *Tornumsgaard*, *Stenbjerglund*. Ullerup var i 14. Aarh. et eget Sogn. — Ullerup K. forsvandt vistnok paa den sorte Døds Tid. Ogsaa i Farre skal der have været K. — *Forh. M.*: En

Stump af en malet Kirkerude fra ca. 1300, med Runer, i Nationalmuseet. Af talrige Høje er et Antal undersøgte, overvejende fra Stenalderen. 7 er fredlyste.

Ringgive Sg. (1459 Indb.). Ringgive Komm. Byer: *Ringgive* (K., Pg., Sk., Spk., Tlfst.), *Uhe** (Sk., Kro), *Uhemark** (Sk.), *Stilbjerg** (Sk.), *Karlskov Gde**, *Langelund* (Filial-K., Sk., And.-Mejeri, Vml.), *Grønbjerg* (Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.), *Ulkind**, *Hedeby**. Mod S. Ø. Høgelund Ml. Mod S. V. Mergellejer og *Ringgive Plantage*. En Del Smaaplantager, Hede, Eng og Mose. — Gaarde: *Krogager*, *Bundgaard*, *Vindbjerg*, *N.* og *S. Langelund*, *Egsgaard*, *Høgelund*, *Baaslund*. — *Forh. M.*: Ca. 220 Høje kendes. Fredlyste er 21, bl. a. „Ringshøj“, hvori Kong Ring siges gravlagt.

S. Omme Sg. (1678 Indb.). S. Omme Komm. Byer: *S. Omme* (206 Indb., K., Læge, Dyrslæge, Kbm., Haandv., S. Omme Bank, And.-Mejeri, Afholdshot., Maskinfab., Kartoffelmelsfab., Tglv., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Kirkeby* (Pg., Sk., Kbm., Afholdshjem, Bageri, Savværk), *Østerby* (Kbm., Kro), *L. Brande** (Sk.), *Skovsønde* (Sk.), *Baggesgde**, *Bøvl* (Sk.), *Bøvl Nørregde*, *Stakroge* (Kbm., Haandv., Afholdshot., De danske Bomuldsspindier, And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.). Sk. (Bøvlmark). Mod V. Kbm., Vml. (Juellingsholm). Nordlig i en Plantage: *Svollibjerg* (66 m). Mod Syd ved Sognegrænsen: *Simmelbæk Jbhpl.* Store Plantager, især m. V. og S. En Del Hede, Eng og Mose. — Gaarde: *Juellingsholm* (Hg., kendes fra 16. Aarh.; Godset solgtes 1758 og omtr. samtidig blev Gaarden udparcelleret), *Hvelplund*, *Simmelsgaard*. — *Forh. M.*: Af c. 175 Høje er fredet 47, deraf „Skimmelhøj“ ved Bøvl og „Laurishøj“ ved Hvelplund.

Blaahøj Sg. (1063 Indb.). Blaahøj-Filskov Komm. Byer: *Blaahøj* (K. og Pg. s. ø. f. Byen, Sk., Kbm., Haandv., Kro, Kultørvfab., And.-Mejeri, Ml.), *Trællund**, *Blaahøj Stationsby* (Kbm., Afholdshot., Jbst., Posteksp.), *Hallundbæk**, *Ravlund**, *Omvraa* (Skr.). Blaahøj Tlfst. En Del Smaaplantager, Hede, Eng og Mose. — Anneks: Filskov.

Filskov Sg. (830 Indb.). Blaahøj-Filskov Komm. Anneks til Blaahøj. By: *Filskov* (K., Sk., Miss.-hus, Kbm., Haandv., Kro, Afholdshot., And.-Mejeri, Bageri, Tørvfab., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.). Mod S. Sk. (Hjortlund). Nogle Smaaplantager. En Del Hede, Eng og Mose. — Gaard: *Hjortlund*. Noget øst for Kirken laa i Middelalderen Østergaard Kirke.

Brande Sg. (4439 Indb.). Brande Komm. Byer: *Brande* (1989 Indb., K., Pg., Sk., M. og Rsk., Miss.-hus, Fors.-hus, Mindesten f. E. M. Dalgas, 3 Læger, Dyrslæge, Ap., Brande Bank, Herning Handels- og Landbrugsbank, Spk., Sagf., Good Templar Loge, Kbm., Haandv., Hott., Sygehus, Elektiv., Vandv., And.-Mejeri, Savværk, Fabb. f. Klæde, Kartoffelmel, Maskiner, Springlister og Trævarer, Farveri, Ølbryggeri, Tglv., Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Borup**, *Flø**, *Dørslund** (Sk.), *Lundfod** (Jbhpl.), *Arvad Gde** (Vml. og Stamperi), *Grarup**, *N.* og *S. Askjær* (Sk.), *Risbjerg**, *Skjærlund** (Filial-K., Sk., Fors.-hus), *Drantum** (Sk., Ml., Jbhpl.), *Langkjær** (And.-Mejeri), *Husum**, *Tarp**, *Ure* (Filial-K., Sk., Good Templar Loge, Kbm., Landbohjem, And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Kjærby** (Sk.), *Brandlund*, *Sandfeld Gde** (Sk.). Mod N. V. Sandfeld Brunkulslejer og *Sandfeld Bjerg* (74 m). Nogen Plantage. En Del Hede, Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb.-Antal og Areal (15464 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Brandholm* (Hg., aldrig af Betydning; nævnes i 16. Aarh.; fra Begyndelsen af 18. Aarh. tilhørte den hyppigt Bønder; Otte Arrevad udparcel-

lerede den 1798), *L. Sandfeldgaard, Sandfeldbjerge, Kragtig, Husum, Brogaard, Alkærlund, Usseltoft* — *Forh. M.*: Ca. 225 Høje fra Sten- og Bronzealderen; 43 fredlyste, deraf „St. Stendalshøj“, 5 m h., ved Brandlund; i en Høj syd for Brande er funden en Grav fra rom. Jernalder, i Nærheden et Votivfund, Bronzekar m. m., fra Bronzealderen. Ved Skjærlund „Tinghøj“; i uvis Tid i Middelalderen har her antageligt været holdt Ting.

Tyregod¹⁾ Sg. (1902 Indb.). Tyregod-Vester Komm. Byer: *Tyregod* (567 Indb., K., Sk., Læge, Danske Andelsbank, Kbm., Haandv., Afholdshot., Kro, And.-Mejeri, Elektv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Tyregodlund* (Pg., Spk.), *Kokborg** (Sk.), *Svinbæk** (Sk.), *Hindskov**, *Hesselbjerg**, *Lønaa**, *Dørken* (Kbm., Sk., Tlfst.), *Sejrups** (Sk., Kbm., Ml., Tlfst.), *Enkelund**. Mod N. Hastrup Vml., *Hastrup Møllese* og *Hastrup Sø*. Mod N. Ø. *Kulsø*. Mod S. V. *Risbanke* (72 m). En Del Smaaplantager og m. N. *Hastrup Plantage*. Nogen Eng og Mose. Forfatteren C. A. Thyregod fødtes 1822 i Tyregod By. — Gaarde: *Hastrup* (Hg., kendes fra 1420; 1877 købte Staten Gaarden og lod en stor Del af Arealet beplante; Godset solgtes 1793 ff., og Gaarden blev udparcelleret ved samme Tid samt 1811 og senere), *Aagaard, Løvdal, Vesterdam, Egeskov*. I 14. Aarh. nævnes Sejrups Kirke i Sognet. — *Forh. M.*: Ca. 250 Høje; et Antal ringe og overpløjede, er undersøgte, væs. dannede i Stenalderen; 15 fredlyste. — Anneks: Vester.

Vester Sg. (383 Indb.). Tyregod-Vester Komm. Anneks til Tyregod. *Vester K.* Byer: *Vesterlund* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Ml.), *Lindet**, *Skovbøl**, *Katballe**. Vester Mølle And.-Mejeri. Vester Tlfst. Mod N. *Kulsø, Nedersø, Rørbæk Sø* og Vester Vml. En Del Skov og Plantage, især m. S. og Ø. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaarde: *Rørbæk* (Hg., der nævnes 1630; Godset, der var ubetydeligt, solgtes i 1790erne, og Gaarden blev udparcelleret 1792). Risager var i 16. Aarh. en Hg.; 1662 var den en Bondegaard. — *Forh. M.*: Af ca. 90 kendte Høje er 15 fredlyste, deraf den ca. 5 m h. „Kongenshøj“.

Ø. Nykirke Sg. (1638 Indb.). Ø. Nykirke Komm. Ø. *Nykirke K.* Pg. Byer: *Vonge* (267 Indb., Filial-K., Sk., Miss.-hus, Spk., Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Cementstøberi, Elektv., Ml., Tlfst.), *N.* og *S.* Kollemorten* (Sk., Fors.-hus, Kro, Ml., Tlfst.), *Oksenbjerge** (Sk.), *N.* og *S. Tinnet** (Sk., Tlfst.), *Ørnsholt, Havstrup**. *Vonge Bavneshøj* (128 m). Mod N. *Tranebjerg* (138 m). Mod S. Ø. *Alsted Vml.* En Del Skov m. N. og S. Ø. En Del Smaaplantager. *Gudena* og *Skjern Aa* udspringer paa Sognets Nordøstgrænse. — Gaarde: *Alsted* (Hg., nævnt 1434, tilhørte i 16. Aarh. Peder Skram og havde fra 17. Aarh. til 1792 Ejer fælles med Stovgaard; Godset var i Reglen ubetydeligt; Gaarden blev udparcelleret i 1790erne, se nedenfor), *L. Alsted* og *Ellegaard* (Parceller af Alsted), *Trasborg, Damgaard*. Nordligt i Sognet ligger Margretdiget, rimeligvis en middelalderlig Vejspærring, hvoraf en Del er fredet. — *Forh. M.*: Der er ialt ca. 270 Gravhøje, overvejende fra Stenalderen, mange med senere Anlæg fra Bronze- og Jernalderen. Fredlyste er 6, bl. a. „Ravnshøj“ ved Oksenbjerge. I Nærheden af Kirken har været „St. Peders Kilde“ og „St. Helene Kilde“.

Langskov Sg. (685 Indb.). Langskov Komm. Anneks til Uldum. Byer:

¹⁾ eller Thyregod.

Langskov (K., ombygget 1880, Sk., Fors.-hus, Fattiggd.), *Ølholm* (Sk., Spk., Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Elektv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Havge**, *Nyborg** (Sk.). Mod N. Hvolgd. Ml. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Hvolgaard* (Hg., tilhørte til Reformationen Ribe Bispestol, derefter Kronen, som solgte den 1570; næsten alt Godset var solgt 1814; Gaarden blev udparcelleret i 1790erne), *Stenagergaard*, *Elmhøj*.

Uldum Sg. (1141 Indb.). Uldum Komm. Byer: *Uldum* (515 Indb., K., ombygget 1883, Pg., Skr., Fors.-hus, Folkehøjsk., 2 Læger, Dyrslæge, Ap., Horsens Bank, Spk., Kbm., Haandv., Gæstg., And.-Mejeri, Elektv., Savværk, Maskinfab., Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Hesselballe* (Sk., Kbm., Kalkleje). Megen Eng og Mose m. N. og N. V. — Digteren Poul Martin Møller blev født 1794 i Uldum Præstegaard (Mindsten i Byen). — Anneks: *Langskov*.

Ø. S n e d e Sg. (2058 Indb.). Ø. Snede Komm. Byer: *Ø. Snede* (K., Pg., Sk., Kbm., Gjøge Mlr., Tlfst.), *Kragelund* (Skr., Miss.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Tlfst.), *Krollerup* (Kbm.), *Nørrehede**, *Bøgballe* (Kbm., Fls.-Mejeri, Tlfst.), *Kragelund Fæled**, *Baastrup* (Haandv., And.-Mejeri), *Gammelsole* (Skr., Kbm., Ml. s. v. f. Byen), *Solskov* (Kbm.), *Solkjær** (Ml.). Mod V. Ml. (Agersbøl) og *Brohøj* (104 m). Nogen Skov, Plantage, Eng og Mose. — Gaarde: *Agersbøl* (Hg., kendt i 17. Aarh.; Godset solgtes omkring Aar 1800), *Ballegaard*, *Løgballegaard*, *Solbjerggaard*.

HATTING HERRED

Engum¹⁾ Sg. (941 Indb.). Engum Komm. Byer: *Engum* (K. med rigt Rokoinventar, Pg., Hospital, Ml. n. f. Byen), *Bredal* (Sk., Miss.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Tlfst.), *Assendrup* (Sk., Kbm., Haandv., Fattiggd., Tlfst.). Mod S. Overml. og Nederml. (Vmlr.) og Tirsbæk Restauration. *Tornsbjerg* (94 m). En Del Skov, især m. S. Sognet begrænses m. S. af *Vejle Fjord*. — Gaarde: *Tirsbæk* (Hg., der nævnes all. 1401; 1782—92 var den et Stamhus for Fam. Benzon; det meste Gods solgtes i 1790erne, og Gaarden blev stærkt udparcelleret 1800 ff., se nedenfor), *Julianebjerg* (Parcel af Tirsbæk, frasolgt 1802). — *Forh. M.*: Fra en Jættestue ved Engum er et større Fund af Stensager, ca. 40 Økser, Mejsler o. s. v., det betydeligste sydjyske Fund i sin Art.

D a v g a a r d Sg. (855 Indb.). Ørum-Davgaard Komm. Anneks til Ørum. Byer: *Davgaard By* og *Stationsby* (Stationsbyen 204 Indb., K., Sk., Kbm., Haandv., Gæstg., Kro, Elektv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Sk. (Davgaardmark). Mod S. Tglv., Sommer-Restaurant, Anlæbssted f. Dampskibe. En Del Skov. Sognet begrænses m. S. af *Vejle Fjord*. — Gaarde: *Williamsborg* (Hg., forhen Bryskesborg. oprettet o. 1650 af Fru Lisbet Bryske til Tirsbæk, med hvilken den fulgte til 1774, da den blev solgt til William Halling, der Aaret efter gav den Navn efter sig selv; det meste Gods var solgt 1810), *Davgaard*, *Hastendal*, *Espekær*, *Askebjærg*, *Ulbækggaard*, *Nordbygaard*.

H e d e n s t e d Sg. (1663 Indb.). Hedensted-St. Dalby Komm. Byer: *Hedensted* (645 Indb., K. m. Kalkmalerier, Pg., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyrslæge, Ap., Horsens Bank, Den danske Andelsbank, Kbm., Haandv., Afholdshot., Gæstg., And.-Mejeri, Elektv., Bryggeri, kemisk Fab., Dunkfab., Savværk, Cementstøberi, Trævarefab., Ml., Fattiggd. m. Alderdomshjem, Jbst., Posteksp., Tlgst.,

¹⁾ eller Engom.

Tlfst.), *Remmerslund* (Kbm., Haandv., Constantia Kro), *Gjesager**, *Torup*, *L. Dalby*, *Hedenstedskov** (Sk., Kbm.). Mod S. Ø. Lilleml. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Palmelund*, *Vinddalgaard*. — *Forh. M.*: 3 Høje ved Hødensted er fredlyste. — Anneks: *St. Dalby*.

St. Dalby Sg. (175 Indb.). Hedensted-St. Dalby Komm. Anneks til Hedensted. By: *St. Dalby* (K., Sk., Kbm., Haandv., Tlfst.). Lidt Skov m. S. Sognet er bøde efter Indb. Antal og Areal (467 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Stovenbjærggaard*.

Løsning Sg. (1444 Indb.). Løsning-Korning Komm. Byer: *Løsning By og Stationsby* samt *Stubberup* (Stationsbyen 630 Indb., K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Den danske Andelsbank, Horsens Bank, Kbm., Haandv., Gæstg., Krongaard And.-Mejeri, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Tglv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Sebberup* (Ml.). Mod N. V. Løsning Mr. (Ml., Vml.). — Gaarde: *Hulbæk*, *Sebberupgaard*. — Anneks: *Korning*.

Korning Sg. (607 Indb.). Løsning-Korning Komm. Anneks til Løsning. Byer: *Korning* (K., Skr., Kbm., Kro, Tlfst.), *Merring* (Kbm.). Nogen Skov m. S. — Gaarde: *Merringgaard* (Hg., vist først oprettet efter 1679; Godset solgtes 1804), *Ussinggaard* (opr. en Bondegaard, der snart efter 17. Aarh.s Midte blev en Avlsgaard under *Merringgaard*, med hvilken den i Reglen havde Ejer fælles indtil 1829), *Hjelmsslund*.

Ølsted Sg. (651 Indb.). Ølsted Komm. *Ølsted K.* Byer: *Bottrup* (Sk., Kbm.), *Oens* (Sk., Ml. n. ø. f. Byen), *Nederholm* (Pg., Ml. n. v. f. Byen), *Overholm**. Ølsted Tglv. Ølsted Tlfst. Dueholm And.-Bageri. Mod Ø. Ølstedbro Kro og And.-Mejeri. En Del Skov, Eng og Mose m. N. Ø. — Gaarde: *Vesterskovgaard*, *Hjortholm*. Nær ved Ølstedbro Kro ligger et Voldsted.

Hatting Sg. (1307 Indb.). Hatting-Thorsted Komm. Byer: *Hatting* (353 Indb., K., ombygget 1786, Pg., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Fattiggd., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Eriknavr* (Sk., Kbm., Haandv., Ml. s. f. Byen, Tlfst.), *Sønderhov**, *Østerhov**, *Nørrehov** (Vml.), *Vesterhov**. Mod N. Ø. Bygholm Sk., Fls.-Mejeri, Tglv., Vml. Mod V. Nederml. Traktørstedet Frederiksløst. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (2988 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Bygholm* (Hg., oprindeligt et kgl. Slot, muligvis anlagt 1313; 300 Aar senere blev B. lagt som Ladegaard under *Stjernholm*, men 1661 blev den udlagt fra Kronen; Gaarden fik 1683 Sædegaard's Frihed; det gamle Slots Voldsted ligger i den nuværende Gaards Have), *Nørremarksgaard* (Parcel af Bygholm), *Rugballegaard*, *Løvballegaard*, *Overgaard*, *St. og L. Østerhaab*, *Anesminde*. *Eriknavr* bestod som et eget Sogn til 1560. — *Forh. M.*: En Dysse ved Hatting er fredlyst.

Torsted¹⁾ Sg. (383 Indb.). Hatting-Torsted Komm. Byer: *Torsted* (K., Pg., Sk., Tlfst.), *Vestermark**, *Ørnstrup* (Ml. n. ø. f. Byen, Jbst., Posteksp.). Lidt Skov m. S. — Gaarde: *Mosegaard*, *Torsgaard*, *Gravengard*, *Ørnstrupgaard*.

Tyrsted Sg. (509 Indb.). Tyrsted-Ut Komm. Byer: *Tyrsted* (K., Gravsten fra ca. 1300 med Billede af en Pilgrim, Pg., Sk., Fors.-hus, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml., Tlfst.), *Dagnæs*, *Dallerup*. Mod S. *Dallerup Sø*. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet støder m. N. til *Horsens Fjord*. — Gaarde: *Dagnæsgaard*, *Fredensholm*, *Anelyst*. — *Forh. M.*: I og ved *Dallerup Sø* er fundet

¹⁾ eller Thorsted.

Vaaben m. m. fra ca. 500 e. Kr., antagelig ofret efter en Kamp. En Helligkilde fandtes ved Dagnæs. — Anneks: Ut.

Stenderup Sg. (1042 Indb.). En Del i Bjerger Herred. Urlev-Stenderup Komm. Anneks til Urlev. Byer: *Stenderup* (K., Skr., Miss.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Savværk, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Lystrup*, *N. Aldum* (Kbm., Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml. s. f. Byen), *S. Aldum* (Kbm.), *Braa* (Sk., Vml.), *Braaskov Stationsby* (146 Indb., Kbm., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst.). En Del Skov m. N. og S. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *N. og S. Aldumgaard*, *Kærsholm*, *Lystrupgaard*, *Braaskovgaard* (Opdragelseshjem, 95 Indb.).

Urlev Sg. (312 Indb.). En Del i Bjerger Herred. Urlev-Stenderup Komm. Byer: *Urlev* (K., Pg., Kbm.), *Spettrup* (Sk.). Spangkilde And.-Mejeri. Mod V. Stovenbjerg Vml. Mod S. *Tohøje* (100 m) Bækkeskov Sk. Nogen Skov m. S. Lidt Eng og Mose. — Anneks: Stenderup.

BJERRE HERRED

Bjerre¹⁾ Sg. 622 Indb.). Nebsager-Bjerre Komm. Anneks til Nebsager. Byer: *N. og S. Bjerre* (247 Indb., K., Sk., Bitingsted f. Dommeren i Bjerre Herred m. Hatting Herred, Kontorafdeling f. Politimesteren i samme Omraade samt Horsens Købstad, Sagf., Kbm., Haandv., Kro, Ml. m. N. V., Brmsl., Tlfst.), *Ndr. Bjerre* (Vml.), *Bjergelide**, *Gram*, ogsaa i Raarup Sg. Mod N. Ø. en Del af Højdedraget *Bjergelide*. En Del Skov, Eng og Mose m. N. Ø. — Gaard: *Tvær-siggaard*.

Nebsager Sg. (983 Indb.). Nebsager-Bjerre Komm. Byer: *Nebsager* (K., Pg., Sk., Børnehjem), *Hornsyld By* og *Stationsby* (Byen 423, Stationsbyen 151 Indb., Sk., Kredslægen i Bjerre-Hatting Lægerekreds, 2 Læger, 2 Dyr-læger, Ap., Kbm., Haandv., Amtssygehus, Tuberkulosehospital, Gæstg., And.-Mejeri, Elektiv., Trævarefab., Ølbryggeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Kouben** (Sk.), *Hyllerød**. Lidt Skov, Eng og Mose — Gaarde: *Skerridgaard* (Hg.: Godset blev frasolgt 1789 og Gaarden udparcelleret 1791 og senere), *Kouben*, *Hyllerødgaard*. — Anneks: Bjerre.

Ørum Sg. (362 Indb.). Ørum-Davgaard Komm. By: *Ørum* (K., Pg., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Cementstøberi). Mod N. V. Rødeml. (Kbm., Vml.). Svendsml. Vml.). En Del Skov m. S. og V. — Gaarde: *Ørumgaard* (Hg., nævnt 1458: Godset solgtes i 1790erne; Gaarden blev udparcelleret 1792 og senere), *Ny Ørumgaard*, *Withsminde*, *Birkehøj*. — *Forh. M.*: Ved en Langdysse ved Ørum Kirke har været holdt Bystævne. — Anneks: Davgaard.

Stovby Sg. (1843 Indb.). Stovby Komm. *Stovby K.* Byer: *Gammelby* (Pg., Sk., And.-Mejeri), *Stovby* (295 Indb., Skr., Sagf., Kbm., Haandv., Afholdshjem, Fatiggd. m. Alderdomshjem, Ml., Brmsl., Tlfst.), *Hyrup* (Skr., Fors.-hus, Dyr-læge, Kbm., Haandv.), *Fakkegrav* (Udskibningssted, Badehot., Gæstg., Toldkontrolsted), *Grund*, *Belle* (Sk., Kbm., Vml., Tlfst.), *Hostrup* (Sk., Kbm., Haandv., Savskæreri, Tlfst.). Mod S. Ø. Stagsrodde Vml.), 2 Skovridergaarde og Sk. (Stovbyskov). Rekonvalescenthjem (Skovbrynet). Mod S. *Vejleffjord Sanatorium* (179 Indb. m. Brmsl. Aarup og Tybo Vmlr. Megen Skov m. S. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Vejle Fjord*. — Gaarde: *Rosenvold* (Hg., ligger paa en i Valdemar Atterdags Tid nedbrudt Gaard Stagevolds Plads; af Ejere næv-

¹⁾ eller S. Bjerger.

nes Fru Ellen Marsvin og Fru Kirstine Munk; kort efter hendes Død 1658 købtes den af Henrik Rantzau, i hvis Slægt den derefter er forblevet, fra 1756 som en Del af det grevelige Rantzauske Forlods; Godset solgtes efterhaanden i sidste Halvdel af forrige Aarh.; Hovedbygningen fra 1585), *Roden* (opr. to Gaarde, der samledes 1869 og senere øgedes), *Grundgaard*, *Hostrupgaard*, *Stovbylund*. *Gravengard* var i Dronning Margretes Tid en Hg. — *Forh. M.*: En Høj paa Præstegaardens Tilliggende er fredet. — *Anneks*: Hornum.

Hornum Sg. (260 Indb.). Hornum Komm. *Anneks* til Stovby. Byer: *Hornum* (K., Sk., Kbm.), *Hornumkjær** (Vml.). Lidt Skov m. N. og V. — *Gaard*: *Borchsminde* (oprettet i Beg. af 19. Aarh. af en Parcel af Ørumgaard m. m. — *Forh. M.*: „Loddenhøj“ under Borchsminde er fredlyst.

Vrigsted Sg. (445 Indb.). Barrit-Vrigsted Komm. *Anneks* til Barrit. Byer: *Øv.* og *Ndr. Vrigsted* (K., interessant romansk Bygning med samtidigt Taarn, Sk., Fors.-hus, Folkehøjsk., Kbm., Haandv., 2 Mr., Brsml.), *Smedskjær** (Kbm., Gæstg.), *Løgballe Hse.** Traktørsted (Smedekjærlund). Nogen Skov m. S. — *Gaard*: *Skulsballe*.

Barrit Sg. (1422 Indb.). Barrit-Vrigsted Komm. Byer: *Over Barrit* og *Barrit Stationsby* (Over Barrit 493, Stationsbyen 109 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Spk., Kbm., Haandv., Gæstg., Afholdshjem, And.-Mejeri, Savværk, Fattiggd., Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Barrithule* (Kbm.), *Barritskov By* (Sk., Haandv.), *Bret* (Sk.), *Surmose** (Ml.), *Stagsrode* (Sk., Tlfst.). Mod S. Ø. Barritskov Vml. Mod S. en Skovridergd. Lidt Skov m. N. Megen Skov m. S. Lidt Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Vejle Fjord*. — *Gaarde*: *Barritskov* (Hg., der nævnes all. 1261; fra 1804 til 1913 laa den under Stamhuset Rosenkrantz, *Nørlykke*, *Rand*. — I Stagsrode Vesterskov det fredlyste Voldsted Stagevold.

Raarup Sg. (2001 Indb.). Raarup Komm. Byer: *Raarup* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Savværk, Ml., Egelund Mr. s. ø. f. Byen, Brsml., Tlfst.), *Gramrode* (138 Indb., Dyr læge, Kbm., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Lindved* (Sk.), *Ravnholt* (Ml.), *Gram*, ogsaa i Bjerre Sg., *Senballe**, *Nebel*, *Glattrup* (Sk.), *Skjevlund* (Ml., Vml.), *Aastrup* (Sk., Kbm.), *Nøttrup* (Sk.), *Klejs* (Filiat-K., Kaldskapellan, Sk., Spk., Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.). Mod S. Frederikslund Traktørsted og Afholdshot. samt *Troldmosebanke* (110 m). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (4251 ha) det største i Herredet. — *Gaarde*: *Møgelkær* (Hg., kendt all. i 15. Aarh.; bl. dens Ejere nævnes Søhelten Otto Rud, † 1565, og efter 1674 Grev Mogens Friis; den fulgte derefter Besidderne af Grevskabet Frijsenborg, men blev først 1844 lagt ind under dette; Godsets Salg begyndte 1852), *Kalsbøl* (blev c. 1685 en Selvejergaard), *Lottrup Ladegaard* (laa under Barritskov til 1913), *Lundbæk*, *Brandstøb*, *Ørnsvig*, *Ikær*, *Stenkær*. — *Forh. M.*: I „Kirkedalen“ fandtes en Helligkilde, „St. Annes Kilde“.

Klaking Sg. (1652 Indb.). As-Klaking Komm. *Anneks* til As. Byer: *Klaking* (K., Skr., Fors.-hus, Spk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Savskæri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Vesterby* (Kbm., Haandv., Jbhpl., Tlfst.), *Vesterager**, *Juelsminde* (647 Indb., Filiat-K., Kaldskapellan, Skr., Driftsbestyreren f. Horsens-Juelsminde Banen, Læge, Hjælpeapotek, Kbm., Haandv., Fiskeeksport, Kulimport, Badehot., Afholdshot., Kystsatorium, Kuranstalt, Julemærkehjem, Gæstg., Vandv., Cementvarefab., Tglv., Jbst., Havn, Toldkontrol, Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Strandhse* (Kbm.). Mod Ø. Helbjerg Vml. En Del Skov.

Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. og Ø. af *Kattegat*. — Gaard: *Vesterbygaard*.

As Sg. (752 Indb.). As-Klakring Komm. Byer: *Kirkholm* (As K., Pg., Haandv.), *Overby* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Ml), *Hosby* (Kbm.), *Aslykke* (Sk., Kbm.), *Sønderhaab**. As Tlfst. Isager And.-Mejeri. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Kattegat*. — Gaarde: *Palsgaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh.; det meste Gods var solgt 1877; ved Stranden, nordøst for Gaarden, findes et Voldsted), *Ringstholm* (gl. Forpagtergaard under Palsgaard). — Anneks: Klakring.

Glud Sg. (1108 Indb.). Glud-Hjarnø Komm. Byer: *Glud* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Fattiggd., Brsml., Tlfst.), *Over Glud*, *Ø. Bisholt*, *Snaptun* (Kbm., Pakhus, Kro, Toldassistentstat., Færgested, Brsml.), *Nørby** (Kbm.), *Østrup* (Sk., Ml. s. f. Byen), *Ov. og Ndr Sønderby* (Sk., Tlfst.). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses af *Kattegat*, *Hjarnø Sund*, *Alrø Sund* og *Horsens Fjord*. — Paa en Mark i Sønderby synes at have ligget et Kapel. I Glud By findes en Gaard fra 1662, hvis Vaaningslænge nu er flyttet og indrettet til Museum f. Bjerre Herred. — Gaarde: *Jensgaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh.; fra 1748 har den tilhørt Fam. Glud), *Kolsgaard*, *Tønballegaard*. — *Forh. M.*: I Glud findes en mindre Lokalsamling af Genstande fra ældre og nyere Tid. — Anneks: Hjarnø.

Hjarnø Sg. (188 Indb.). En Ø, skilt fra Glud Sg. ved *Hjarnø Sund* og fra Alrø ved *Alrø Sund*. Glud-Hjarnø Komm. Anneks til Glud. By: *Hjarnø* (K. ved Kysten, Sk., Kbm., And.-Mejeri, Ml. n. v. f. Byen, Statstlfst.). Mod V. Færgested. Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (312 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: Oldsager fra Stenalderen er fundne; Dysser eller Høje kendes ikke. Derimod har der været ca. 20 Skibssætninger fra Oldtidens Slutning, indtil 8—9 m. l., nu forlængst borttagne. En af dem kaldtes Hjarnes Grav; senere kaldtes en stor Rullesten Hjarnes Sten. Efter Saxo var det Skjalden Hjarnø, som flygtede hertil efter Nederlag mod Kong Fridlev, der gav Øen Navn.

Skjold¹⁾ Sg. (705 Indb.). Skjold Komm. Byer: *Skjold* (K., Pg., Skr., Miss.-hus, Læge, Dyrlæge, Spk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Tlfst.), *Brunde* (Sk., 2 Mir. s. ø. f. Byen), *V. Bisholt*, *Stovrup*. Lidt Skov. Sognet begrænses m. N. af *Horsens Fjord*. — Gaarde: *Frijsenlund*, *Johannesminde*, *Svanholm*.

Ut¹⁾ Sg. (675 Indb.). Tyrsted-Ut Komm. Anneks til Tyrsted. Byer: *Ut* (K., helt ombygget 1579. Sejt havde Sognekirke til 1574, Sk., Hospital, 2 Vmlr. n. f. Byen), *Ov. og Ndr. Ustrup*, *Sejt* (Sk., Haandv., Brsml., Statstlfst.). Mod S. V. en Del af Højdedraget *Bergelide* m. *Purrehøj* (121m). Megen Skov. Sognet begrænses m. N. af *Horsens Fjord*. — Gaarde: *Boller* (Hg., tilhørte 1350 Otte Limbek; af senere Ejere nævnes Fru Ellen Marsvin og Fru Kirstine Munk; 1664 kom den til Mogens Friis, senere Greve til Frijsenborg, og fulgte derefter dettes Besiddere; 1844 indlemmedes den i Grevskabet; Godsets Salg begyndte 1852; Hovedbygningen stammer tildels fra 1588), *Christiansminde* (Afbyggergaard fra Boller), *Fuglsang*, *Thyrasminde*. Sejt var til c. 1575 et eget Sogn. — *Forh. M.*: Paa Bjergelide Bakke er undersøgt en Gravplads fra romersk Jernalder, med adsk. Grave, bl. a. en Bronzekedel, Overkant og Bæring af Jern; deri brændte Ben med Vaaben, Bronzekar, Guldring, Smykker m. m., alt brændt paa Baalet.

¹⁾ eller Skjoldø. ²⁾ eller Uth.

FORTEGNELSE

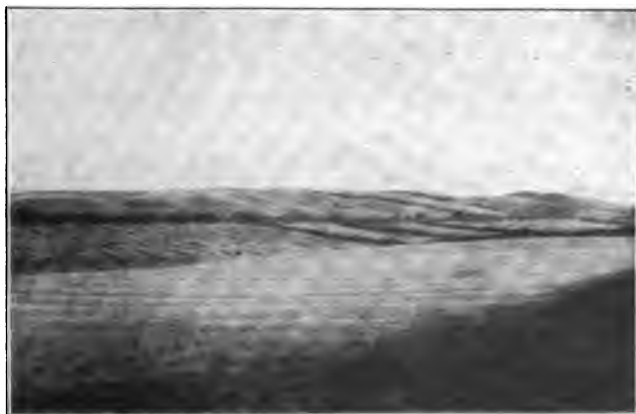
over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Vejle Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Alminde	Kolding	Brusk
2	As	Bjerre Herreds	Bjerre
3	Barrit	Bjerre Herreds	Bjerre
4	Bjerre	Bjerre Herreds	Bjerre
5	Blaahøj	Nørvang Herreds	Nørvang
6	Brande	Nørvang Herreds	Nørvang
7	Bredsten	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
8	Bredstrup	Holmans og Elbo Herreders	Elbo
9	Dalby	Kolding	Nørre Tyrstrup
10	Davgaard	Hatting Herreds	Hatting
11	Egtved	Tørrild og Jerlev Herreders	Jerlev
12	Eltang	Holmans og Elbo Herreders	Brusk
13	Engum	Hatting Herreds	Hatting
14	Erresø	Holmans og Elbo Herreders	Elbo
15	Filskov	Nørvang Herreds	Nørvang
16	Fredericia Landsogn (Ullerup)	Holmans og Elbo Herreders	Elbo
17	Gaarslev	Holmans og Elbo Herreders	Holmans
18	Gadbjerg	Nørvang Herreds	Tørrild
19	Gaverslund	Holmans og Elbo Herreders	Holmans
20	Give	Nørvang Herreds	Nørvang
21	Givskud	Nørvang Herreds	Nørvang
22	Glud	Bjerre Herreds	Bjerre
23	Grejs	Hatting Herreds	Nørvang
24	Harte	Kolding	Brusk
25	Hatting	Hatting Herreds	Hatting
26	Hedensted	Hatting Herreds	Hatting
27	Hejls	Kolding	Nørre Tyrstrup
28	Herslev	Holmans og Elbo Herreders	Brusk
29	Hjarnø	Bjerre Herreds	Bjerre

	Sogn	Skyldkreds	Herred
30	Hornstrup	Hatting Herreds	Nørvang
31	Hornum	Bjerre Herreds	Bjerre
32	Hover	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
33	Hvejsel	Nørvang Herreds	Nørvang
34	Højen	Tørrild og Jerlev Herreders	Jerlev
35	Jelling	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
36	Jerlev	Tørrild og Jerlev Herreders	Jerlev
37	Klakring	Bjerre Herreds	Bjerre
38	Kolding Købstads Landdistrikt	Kolding	Brusk
39	Kollerup	Hatting Herreds	Hatting
40	Korning	Hatting Herreds	Tørrild
41	Langskov	Hatting Herreds	Nørvang
42	Lindeballe	Nørvang Herreds	Tørrild
43	Løsning	Hatting Herreds	Hatting
44	Nebsager	Bjerre Herreds	Bjerre
45	Nørre Bramdrup	Kolding	Brusk
46	Nørup	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
47	Pjedsted	Holmans og Elbo Herreders	Holmans
48	Raarup	Bjerre Herreds	Bjerre
49	Randbøl	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
50	Ringgive	Nørvang Herreds	Nørvang
51	Sindbjerg	Hatting Herreds	Nørvang
52	Skibet	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
53	Skjold	Bjerre Herreds	Bjerre
54	Skærup	Holmans og Elbo Herreders	Holmans
55	Smidstrup	Holmans og Elbo Herreders	Holmans
56	Stenderup	Bjerre Herreds	Hatting
57	Store Dalby	Hatting Herreds	Hatting
58	Stovby	Bjerre Herreds	Bjerre
59	Sønder Bjert	Kolding	Nørre Tyrstrup
60	Sønder Omme	Nørvang Herreds	Nørvang
61	Sønder Stenderup	Kolding	Nørre Tyrstrup
62	Sønder Vilstrup	Holmans og Elbo Herreders	Brusk
63	Taps	Kolding	Nørre Tyrstrup
64	Tavlov	Holmans og Elbo Herreders	Elbo

	Sogn	Skyldkreds	Herred
65	Torsted	Hatting Herreds	Hatting
66	Tyregod	Nørvang Herreds	Nørvang
67	Tyrsted	Bjerre Herreds	Hatting
68	Uldum	Hatting Herreds	Nørvang
69	Urlev	Bjerre Herreds	Hatting
70	Ut	Bjerre Herreds	Bjerre
71	Vejlby	Holmans og Elbo Herreders	Elbo
72	Vejle Købst.s Landdistr.	Tørrild og Jerlev Herreders	Tørrild
73	Vejstrup	Kolding	Nørre Tyrstrup
74	Vester	Nørvang Herreds	Nørvang
75	Vester Nebel	Kolding	Brusk
76	Vindelev	Hatting Herreds	Nørvang
77	Vinding	Holmans og Elbo Herreders	Holmans
78	Viv	Kolding	Brusk
79	Vonsild	Kolding	Nørre Tyrstrup
80	Vrigsted	Bjerre Herreds	Bjerre
81	Ødis	Kolding	Nørre Tyrstrup
82	Ødsted	Tørrild og Jerlev Herreders	Jerlev
83	Ølsted	Hatting Herreds	Hatting
84	Ørum	Hatting Herreds	Bjerre
85	Øster Nykirke	Nørvang Herreds	Nørvang
86	Øster Snede	Hatting Herreds	Nørvang
87	Øster Starup	Kolding	Brusk

Vestsiden af Skåmlingsbanken.
(Axel Jessen fot.)

SOGNEKOM-
STATI-

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/1 1921	Skatteydere til Staten 19 ^{oo} /21				
				Antal	Indkomst	Indkomstat	Formue	Formuenstat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Fredericia Landsogn (Ullerup) ..	779	42	242	90	250123	5730	1 077900	3383
Vejlby	2325	162	716	222	543243	9860	2 638700	6142
Erresø	1640	219	1183	271	785815	17852	4 058600	13170
Tavlov	2251	337	1693	489	1 276519	22928	4 394000	7475
Bredstrup	1394	100	599	194	469353	8691	1 896200	4476
Pjedsted	1053	103	587	177	534699	13517	2 362500	6823
Gaarslev	1961	239	882	242	673426	12728	3 391800	10814
Gaverslund	4091	462	4086	871	2 359655	48024	6 611200	16841
Vinding	1284	247	1346	455	1 767062	84442	6 633000	31443
Skærup	1278	120	547	164	433693	9023	1 832000	4233
Smidstrup	3620	354	1690	409	1 260304	29729	5 411400	12588
Herslev	2022	192	972	233	677482	15730	2 367000	5707
Eltang-Sønder Vilstrup	3981	370	2280	571	1 649450	35026	5 373700	14059
Kolding Købstads Landdistrikt ..	167	222	1393	714	3 240042	158356	14 661500	84885
Alminde	1997	155	710	150	541040	16258	2 886000	7852
Viv	1748	167	785	166	395690	6892	2 053000	4276
Øster Starup-Vester Nebel	4765	465	2237	612	1 406395	20559	6 136800	10587
Harte-Nørre Bramdrup	3006	376	1934	485	2 173595	96479	12 681500	70705
Vonsild	2216	317	1903	540	1 852085	50423	7 365500	30198
Dalby	1289	74	517	167	517761	15789	2 134300	8722
Sønder Stenderup	3124	228	1200	224	736195	22969	4 036600	15393
Sønder Bjert	3345	350	1798	426	1 180385	26185	5 752500	14888
Vejstrup	2183	249	1172	296	698995	11370	2 920300	6072
Hejls	1455	188	943	292	758970	16217	2 991800	8199
Taps	1908	181	850	208	631775	13568	2 578400	6168
Ødis	4186	310	1634	375	1 025950	20330	3 888800	10473
Egtved	8053	541	2628	469	1 113995	19978	6 991700	11169
Ødsted	3159	243	1223	292	803204	14407	4 153200	8979
Højen-Jerlev	3865	301	1561	481	1 128601	16478	4 176000	6801
Vejle Købstads Landdistrikt ¹⁾ ..	—	—	—	—	—	—	—	—
Skibet	2284	217	1083	255	841002	30295	9 031700	96586
Bredsten	3125	308	1547	349	968222	17352	4 742700	8408
Nørup	5276	342	1794	409	930605	10917	3 657000	4782
Randbøl	7272	248	1433	355	936068	14854	2 621000	3538
Lindeballe	3645	144	775	208	448400	4850	2 388000	3206
Gadbjerg	3464	257	1268	293	675891	7769	2 576900	2918
Kollerup-Vindelev	2100	180	961	216	595992	10541	3 366100	6709
Jelling	3796	397	2102	430	1 186371	18985	5 443600	8937
Hover	1917	251	1732	374	1 323022	39197	3 851100	15012
Hornstrup	2162	302	1503	318	1 196093	59448	7 334100	56316
Grejs-Sindbjerg	3777	420	2048	493	1 207514	16686	6 512300	11513
Hvejsel	3048	292	1471	272	770131	14736	4 846600	12621

1) Fra 1ste Oktober 1920 er Vejle Købstads Landdistrikt indlemmet i Vejle Købstad.

MUNERNE

STIK

Gaarde 1916										Huse 1916									
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha			
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.			
4	6	8	3	21	1 332000	1693	1 002000	1300	7	3	»	10	68000	2429	38000	1357			
15	10	23	3	51	2 180000	1145	1 643000	863	34	23	»	57	297000	1707	187000	1075			
16	21	3	3	61	2 005000	1563	1 436000	1095	55	19	»	74	409000	2260	192000	1061			
20	26	30	2	78	2 560000	1345	1 952000	1025	68	25	1	94	498000	1865	265000	993			
10	10	18	4	42	1 899000	1554	1 458000	1193	17	10	»	27	157000	2093	89000	1187			
4	1	15	4	24	1 371000	1457	1 031000	1096	17	3	»	20	116000	2522	63000	1370			
20	15	26	1	62	1 909000	1336	1 455000	1018	37	45	»	82	456000	1409	277000	855			
21	24	49	2	96	3 920000	1243	3 024000	959	63	55	4	122	794000	1829	420000	968			
10	10	10	»	30	1 170000	1217	871000	906	26	25	1	52	417000	2106	223000	1126			
12	8	13	1	34	1 188000	1234	909000	944	21	33	1	55	405000	1620	250000	1000			
30	26	42	7	105	4 217000	1334	3 056000	967	56	61	1	118	734000	1748	380000	905			
20	14	21	6	61	2 453000	1422	1 851000	1073	36	33	»	69	448000	1974	250000	1101			
28	27	39	10	104	4 374000	1332	3 137000	955	39	37	1	77	496000	1804	274000	996			
»	1	»	1	2	330000	2063	231000	1444	»	»	»	»	»	»	»	»			
14	22	13	1	50	1 858000	1195	1 363000	877	18	25	9	52	388000	1302	206000	691			
10	20	6	3	39	1 620000	1259	1 130000	878	32	43	4	79	517000	1562	254000	767			
43	42	20	10	115	4 804000	1178	3 436000	843	68	81	9	158	1 054000	1501	568000	809			
35	27	21	»	83	2 754000	1203	1 862000	813	42	51	7	100	752000	1621	337000	726			
9	15	12	5	41	2 654000	1419	2 013000	1076	24	26	1	51	517000	2750	253000	1346			
4	4	5	6	19	2 036000	1698	1 548000	1291	12	5	»	17	147000	3196	58000	1261			
5	4	17	13	39	3 530000	2083	2 753000	1624	32	5	»	37	233000	3192	103000	1411			
24	18	26	14	82	4 489000	1545	3 461000	1191	47	32	»	79	572000	2208	287000	1108			
26	15	18	4	63	2 654000	1542	1 839000	1069	56	33	»	89	600000	2230	278000	1033			
10	12	11	6	39	2 015000	1613	1 429000	1144	37	15	»	52	375000	2976	154000	1222			
10	3	18	4	35	2 454000	1463	1 793000	1069	25	11	1	37	266000	2375	113000	1009			
33	20	25	7	85	4 419000	1273	3 121000	899	34	63	1	98	819000	1874	391000	895			
70	29	18	»	117	3 289000	665	2 148000	434	51	119	90	260	2 022000	784	1 190000	434			
38	27	17	2	84	2 759000	1075	1 679000	654	13	50	7	70	510000	1272	240000	599			
35	29	33	3	100	3 684000	1191	2 256000	729	30	69	13	112	869000	1364	445000	699			
2	1	»	1	4	344000	1737	225000	1136	2	»	»	2	19000	3800	6000	1200			
27	19	17	1	64	2 100000	1174	1 236000	691	46	35	»	81	488000	1730	215000	762			
27	33	38	1	99	3 190000	1218	1 829000	698	26	47	8	81	547000	1299	293000	696			
51	41	9	2	103	2 433000	832	1 393000	474	21	78	64	163	1 154000	666	581000	335			
35	21	1	1	58	1 207000	368	738000	225	6	24	90	120	851000	333	385000	151			
22	15	»	»	37	973000	477	611000	300	1	18	63	82	878000	585	462000	308			
47	32	5	»	84	1 622000	800	1 046000	516	6	47	47	100	731000	654	398000	356			
25	31	15	2	73	2 516000	1329	1 732000	915	19	31	1	51	417000	1853	202000	898			
50	40	16	2	108	2 958000	1163	2 056000	809	24	78	14	116	881000	1213	482000	664			
14	21	8	2	45	1 855000	1242	1 258000	843	21	22	2	45	325000	1776	151000	825			
11	27	7	2	47	2 474000	1454	1 689000	992	30	38	5	73	609000	1933	336000	1067			
53	60	23	»	136	3 613000	1354	2 021000	758	52	104	10	166	1 356000	1695	548000	685			
38	43	14	2	97	2 585000	1143	1 872000	828	33	52	20	105	698000	1031	369000	545			

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/3 1921	Skatteydere til Staten 1920/21				
				Antal	Indkomst	Indkomstatat	Formue	Formueskat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Givskud	3627	220	1121	145	260641	1812	1 387600	1147
Give	8607	521	3027	623	1 720502	28543	6 126400	8731
Ringgive	7362	275	1459	347	724350	7366	3 160400	3717
Sønder Omme	8555	254	1678	365	940684	17096	2 396100	3007
Blaahøj-Filskov	7144	262	1893	420	1 005134	14040	3 344700	3771
Brande	15464	637	4439	949	2 821371	44806	7 143800	9005
Tyregod-Vester	8674	418	2285	456	1 164808	15369	4 348800	4997
Øster Nykirke	5267	323	1638	236	524566	5040	3 041900	3182
Uldum-Langskov	2718	334	1826	372	1 115320	21131	3 928100	6863
Øster Snede	3759	360	2058	409	1 037079	15233	5 989700	10187
Engum	2184	184	941	227	657354	14959	3 601800	14155
Ørum-Davgaard	2096	228	1217	280	899069	20240	4 118300	13476
Hedensted-Store Dalby	2832	353	1838	411	1 089342	16951	5 524500	9716
Løsning-Korning	2669	375	2051	373	957159	14208	3 894500	5092
Ølsted	1494	131	651	160	408237	6241	2 258400	4574
Hatting-Torsted	3888	268	1690	336	1 130876	31142	5 805200	17142
Tyrsted-Ut	3515	208	1184	272	848867	20046	4 274300	11304
Urlev-Stenderup	2539	243	1354	293	918401	20670	4 799000	10210
Nebsager-Bjerre	2622	304	1605	324	909332	17073	5 277400	13059
Stovby	3977	394	1843	437	1 199677	23691	7 405800	27029
Hornum	602	50	260	43	139057	2935	1 079600	2902
Barrit-Vrigsted	3706	448	1867	408	1 028625	19693	6 152500	19746
Raarup	4251	453	2001	518	1 282180	23146	6 615200	14943
As-Klaking	3367	457	2404	560	1 592777	52955	10 726900	89087
Glud-Hjarnø	2450	292	1296	324	761337	11401	3 838000	6797
Skjold	1402	163	705	165	410337	6323	2 190200	3861

Det nye Barritskov, set fra Vest.

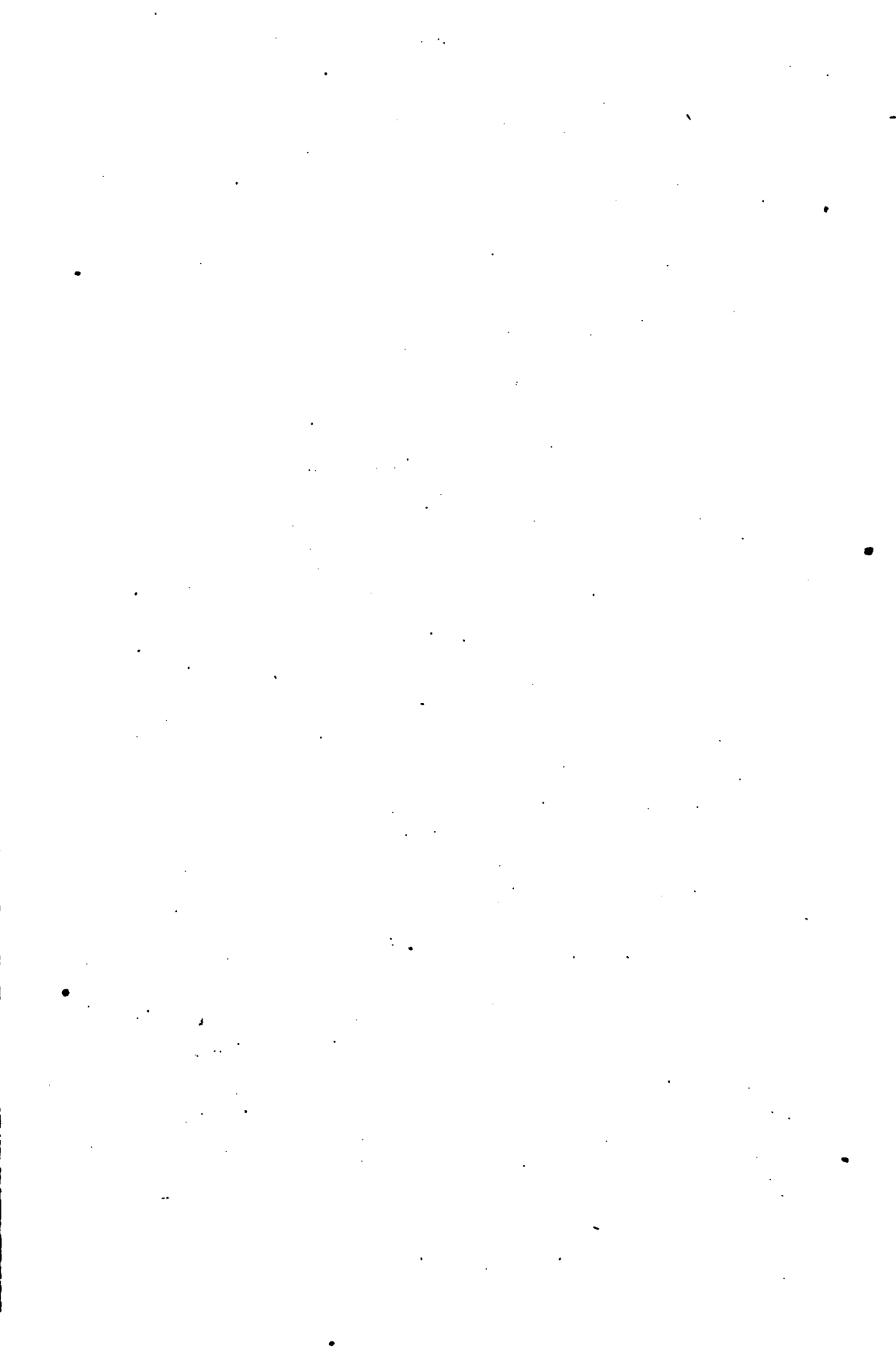
(Fot.)

Gaarde 1916								Huse 1916								
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderingsum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderingsum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
22	6	»	»	28	443000	498	257000	289	9	27	117	153	1 147000	455	554000	220
56	9	1	»	66	1 555000	444	1 081000	308	17	50	162	229	2 311000	1144	1 334000	661
18	7	»	»	25	592000	366	406000	251	4	33	161	198	1 965000	374	1 119000	213
24	12	1	»	37	657000	275	457000	191	3	16	120	139	916000	253	548000	151
8	5	»	»	13	300000	289	203000	195	3	12	162	177	1 988000	359	1 291000	233
59	18	»	»	77	1 232000	236	710000	136	14	16	272	302	2 433000	570	1 211000	284
60	12	2	»	74	1 490000	470	1 130000	356	6	46	164	216	1 761000	416	1 228000	270
32	21	3	»	56	1 378000	616	864000	386	17	45	122	184	1 543000	559	741000	268
33	31	15	1	80	2 660000	1262	1 760000	835	41	67	7	115	790000	3099	406000	1593
36	39	25	1	101	3 661000	1327	2 309000	837	52	91	20	163	1 377000	1544	680000	762
26	18	15	2	61	2 475000	1379	1 522000	848	23	47	1	71	576000	2000	271000	941
16	16	14	5	51	2 297000	1310	1 477000	843	28	30	1	59	403000	1722	188000	803
34	31	15	»	80	2 768000	1365	1 596000	787	62	64	12	138	1 164000	1842	462000	731
54	33	12	2	101	2 851000	1416	1 778000	883	73	75	3	151	1 078000	1767	518000	849
14	20	25	»	59	2 029000	1573	1 317000	1021	14	21	»	35	278000	2044	131000	963
21	27	39	6	93	4 882000	1453	3 177000	946	37	33	»	70	487000	2308	216000	1024
8	17	53	3	81	4 333000	1581	2 623000	957	26	12	»	38	204000	1981	88000	854
15	20	30	4	69	2 846000	1406	1 852000	915	39	29	»	68	399000	1873	174000	817
23	27	39	1	90	3 015000	1407	1 845000	861	49	40	»	89	577000	1990	239000	824
22	36	45	6	109	4 323000	1534	2 725000	967	81	21	»	102	569000	2322	222000	906
5	6	5	1	17	759000	1449	542000	1034	5	10	»	15	123000	2236	65000	1182
41	65	37	1	144	4 297000	1614	2 548000	957	101	49	»	150	823000	2068	374000	940
40	53	38	6	137	4 772000	1468	3 015000	927	101	59	»	160	946000	2210	522000	1220
37	41	20	2	100	3 362000	1537	2 301000	1052	78	50	4	132	797000	1572	399000	787
33	39	30	1	103	2 934000	1432	1 916000	935	41	28	»	69	423000	2158	173000	883
13	27	20	3	63	2 009000	1584	1 145000	903	29	12	»	41	240000	2581	83000	892

Svend Rode.

Kysthospitalet, Juelsminde.
(H. A. Ebbesen fot.)

FORTEGNELSE OVER GAARDE M. M. I VEJLE AMT

VURDERET I 1920 TIL MINDST 120,000 KR. EJENDOMSSKYLD

UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET

Store Grundet.
(Alex Vincents Kunstforlag.)

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord
Bjerre Herreds						
1	Nepsager-Bjerre	Nepsager	Skærrildgaard	29 ¹ / ₄	220	9
2	Stovby.....	Stovby	Rosenvold	30 ³ / ₄	205	45
3	»	»	Rohden	24 ¹ / ₂	260	60
4	»	»	GammelbyPræsteg.	15	160	»
5	»	»	Hostrupgaard	12 ³ / ₄	127	12
6	Hornum	Hornum	Borchsminde	23	205	1
7	Barrit-Vrigsted	Barrit	Barritskov	62 ³ / ₄	488	29
8	Raarup	Raarup	Kalsbøl	34	290	3
9	»	»	Kleisgaard	13 ¹ / ₂	98	20
10	»	»	Nøttrupgaard	15 ¹ / ₄	133	2
11	»	»	Gramrodegaard	12 ¹ / ₄	114	6
12	»	»	Lottrup 1 a	18 ¹ / ₂	—	—
13	»	»	Lundbæk 4 e m. fl.	11 ¹ / ₄	104 ¹ / ₂	10
14	»	»	Gramgaard	13 ¹ / ₂	96	18
15	»	»	Gram 1 m. fl.	16 ¹ / ₂	125 ¹ / ₂	20
16	»	»	Møgelkjær	57 ³ / ₄	606	»
17	As-Klakring.....	As	Palsgaard	93 ¹ / ₄	634	81
18	»	»	Ringsthalm	24	179	80
19	Glud-Øen Hjarnø.....	Glud	Jensgaard	37 ¹ / ₄	—	—
20	Skjold	Skjold	Stourup 2 b m. fl.	14	112	14
21	»	»	Johannesminde	14 ¹ / ₂	102 ¹ / ₂	13
22	Tyrsted-Ut.....	Tyrsted	Dagnæsgaard	12	111 ¹ / ₄	»
23	»	Ut	Boller	75 ³ / ₄	540	70
24	»	»	Kristiansminde	46 ³ / ₄	420	»
25	»	»	Thyrasminde	11 ¹ / ₄	138	»
26	Urlev-Stenderup	Urlev	Urlev 1 b m. fl.	14	118	12
27	»	Stenderup	Stenderupgaard	7 ³ / ₄	66	2
28	»	»	Nr. Aldum 4 n m. fl.	14 ¹ / ₂	128	10
29	»	»	Sdr. Aldumgaard	15 ¹ / ₂	124	16
30	»	»	Braagaarden	11 ¹ / ₂	114	8
31	»	»	Braaskovgaard	13 ¹ / ₄	—	—
Hatting Herreds						
32	Engum.....	Engum	Tirsbæk Hvdgd.	40	325	25
33	»	»	Jullanebjerg	17	—	—
34	Ørum-Davgaard.....	Ørum	Ørumgaard	31	250	30
35	»	»	Ørum 3 b m. fl.	14 ¹ / ₄	121	10
36	»	»	Ny Ørumgaard	15	170	4
37	»	Davgaard	Davgaarden	15	118 ¹ / ₂	8
38	»	»	Hastendal	10 ¹ / ₂	138	»
39	»	»	Williamsborg	25	182 ¹ / ₂	35 ¹ / ₂
40	Hedensted-St. Dalby ..	St. Dalby	Staubjerggaard	11 ³ / ₄	157	20
41	Løsning-Korning.....	Korning	Ussinggaard	57 ³ / ₄	588	»
42	»	»	Merringgaard	23 ¹ / ₄	200	20
43	Hatting-Torsted.....	Hatting	Bygholm	131 ¹ / ₄	1060	340
44	»	»	Lille Østerhaab	12 ¹ / ₄	135	15
45	»	»	St. Østerhaab	21 ¹ / ₂	249 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
46	»	»	Rugballegaard	16 ¹ / ₂	148	10
47	»	»	Eriknauer 4 a m. fl.	12 ³ / ₄	99	4
48	»	Torsted	Mosegaard	16 ¹ / ₂	130	18
49	»	»	Ørnstrupgaard 2 a	9 ¹ / ₂	92	»

¹⁾ Det den 14/10 1921 afløste grevelige Rantzauke Forlods omfattede Godserne Rosenvold og Skov-900 Tdr. Ld. Besidder: C. F. Greve Rantau. ²⁾ Grevskabet Frijsenborg se Aarhus Amt. Grevskabet

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
14	»	»	15	258	142	210000	283000	166900	182450	H. S. Tingleff	1
»	»	55	39 ¹ / ₂	344 ¹ / ₂	190	827670	513000	191000	518050	Rantzaus grevl. Forl. ¹⁾	2
80	»	»	»	400	221	315000	380000	140000	397000	Enkefr. Baronesselerche	3
70	»	»	4	234	129	135000	170000	113600	78900	Præsteembedet	4
»	»	»	8	147	81	112000	135000	86400	80000	H. Østergaard	5
50	»	»	7 ¹ / ₄	263 ¹ / ₄	145	200000	255000	146400	174290	A. Holm	6
»	»	»	21	538	297	880000	800000	375000	806778	K. Brockenhuus Schack	7
60	»	»	7	360	199	290000	365000	240000	317400	J. H. Levy	8
17	»	»	1 ¹ / ₂	136 ¹ / ₂	75	120000	165000	93000	121200	Haus Hansen	9
1 ¹ / ₂	2	»	»	138 ¹ / ₂	76	110000	150000	98000	62200	J. Munkedal	10
4	»	»	5	129	71	100000	135000	84000	74700	Rantzaus grev. Forl.	11
»	»	»	—	186	103	299200	190000	115000	103200	E. Schou	12
10 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	»	4 ¹ / ₄	130 ³ / ₄	72	95000	120000	69000	98400	H. Bichel	13
»	»	»	2	116	64	105000	150000	86000	103100	P. H. Hansen	14
14	»	»	7	166 ¹ / ₂	92	122000	152000	95000	96800	Niels Lerche	15
»	»	»	»	608	334	520000	610000	375000	301900	A. Ravn	16
50	»	75	55	895	494	990800	1000000	412400	761300	E. Schou	17
»	»	»	»	259	143	150000	190000	130200	68900	»	18
»	»	»	»	300	165	393200	281500	161500	183700	P. C. Glud	19
6	»	»	1 ¹ / ₂	133 ¹ / ₂	74	105000	140000	86000	54000	N. P. Hansen	20
12	1	»	3	131 ¹ / ₂	73	105000	130000	90000	55000	N. Jensen	21
»	»	»	»	111 ³ / ₄	62	95000	127000	88000	58400	Grevskabet Frijsenborg ³⁾	22
»	»	»	10	620	342	807000	1000000	465000	701000	»	23
»	»	»	»	420	232	390000	447000	315000	180700	»	24
»	»	»	»	138	76	98000	124000	83000	61930	»	25
12	»	»	8	150	83	70000	126800	86400	64000	E. O. Lorentzen	26
»	»	»	»	150	83	70000	126800	86400	64000	E. O. Lorentzen	26
»	4	»	13	85	47	125000	149400	49400	241600	N. P. Bech	27
»	1	»	7 ¹ / ₄	146 ¹ / ₄	81	115000	138000	100000	74000	C. H. Kjær	28
25	4	»	5	174	96	132000	160000	104000	72000	H. J. Hansen	29
»	3	»	4	129	71	95000	120000	85000	72450	O. T. E. Therkildsen	30
»	»	»	»	150	83	315000	380000	80500	274500	Staten	31
350	»	»	10	710	392	450000	600000	235000	884100	Frode Neergaard	32
»	»	»	»	193	106	130000	170000	100000	96000	Jacob Knudsen	33
150	»	»	7	437	241	300000	375000	185000	360000	H. Wedell Wedellsborg	34
2	»	2	4	139	77	110000	139000	83500	105100	K. M. Kristiansen	35
5	»	»	1	180	100	120000	160000	110000	69000	A. Olesen	36
20 ¹ / ₂	»	»	3	150	83	120000	145000	81100	172700	C. E. G. Lunding	37
12	»	»	»	150	83	100000	135000	73700	92000	J. Smith	38
72 ¹ / ₂	7	»	14 ¹ / ₂	312	172	210000	250000	137800	231200	H. Wedell Wedellsborg	39
10	»	»	»	187	103	150000	200000	97600	144600	Rasmus Ingvarsen	40
146	»	»	12	746	412	550000	700000	416700	542200	A. Castenshjøld	41
54	»	»	4	278	153	210000	231000	140000	167000	Erik Henningsen	42
125	»	»	30	1555	858	950000	1500000	828000	1148050	Horsens Kommune	43
»	»	»	40	190	105	90000	135000	83000	89100	»	44
»	»	»	14	266	147	216000	266000	160000	171700	»	45
»	»	»	2	160	88	144000	160000	100000	56600	S. A. Vinther	46
»	1	»	1	105	58	95000	125000	70000	37550	K. P. Højgaard	47
»	2 ¹ / ₂	»	2	152 ¹ / ₂	84	155000	200000	102400	188550	Horsens Kommune	48
»	»	»	2	94	52	100000	130000	65800	77000	C. H. Hansen	49

gaarde (i Odense Amt) med ca. 140 Tdr. Hartkorn. Jordtilliggendet udgør 634 Tdr. Ld., Skovarealet er afløst den ²⁹/₁₂ 20.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningajord
	Hatting Herred (fortsat.)					
50	Hatting-Torsted	Torsted	Ørnstrup 3 a m. fl.	10 ³ / ₄	—	—
51	»	»	Ørnstrup 4 a m. fl.	10 ³ / ₄	110	»
52	Øster Snede	Øster Snede	Aggersbøl	44 ¹ / ₂	448	46
53	Langskov	Langskov	Stenagergaard	11 ¹ / ₂	131 ¹ / ₄	12
54	»	»	Hvolgaard	39 ³ / ₄	244	20
55	Hornstrup	Hornstrup	St. Grundet	42 ¹ / ₄	485	2
56	»	»	Grundet Avlsgaard	24 ¹ / ₄	257	17
57	»	»	Ll. Grundet 7 m. fl.	21	115	»
58	Kollerup-Vindelev	Kollerup	Brandbjerg	26	320	26
59	»	»	Skovgaard	21 ¹ / ₄	224	4
60	Grejs-Sindbjerg	Grejs	Højgaard	7	90	8
	Nørvang Herreds					
61	Hvejsel	Hvejsel	Hvejselgaard	14	110	12 ¹ / ₂
62	»	»	St. Mindstrup	14 ¹ / ₄	215	50 ¹ / ₂
63	Give	Give	Vorslunde 9 e m. fl.	1	145	16
64	Thyregod-Vester	Thyregod	Hastrup Statsplant.	7 ¹ / ₄	16 ¹ / ₄	19 ¹ / ₂
	Torrild-Jerlev Herreders					
65	Vejle Kbst. Landdistr.	Vejle Kbst.Ldd.	Vejle Nørskov 1 m. fl.	12 ¹ / ₄	—	—
66	Hover	Hover	Lerbæk	59 ³ / ₂	457	80
67	»	»	Hoballe Mølle	4 ¹ / ₂	57	5 ¹ / ₂
68	»	»	Rugballegaard	14 ¹ / ₄	165	10
69	»	»	Hover 2 k m. fl.	4 ¹ / ₄	26	»
70	Jelling	Jelling	Jelling 2 a m. fl.	12 ³ / ₄	113	20
71	»	»	Haughus	18 ³ / ₂	223	10
72	»	»	Faarupgaard	5 ¹ / ₄	46	10 ¹ / ₂
73	Skibet	Skibet	Ruhe 5 m. fl.	5 ³ / ₄	62	10
74	»	»	Haraldskær	40 ¹ / ₄	410	77
75	Bredsten	Bredsten	Kjeldkjær	22 ¹ / ₄	280	40
76	Nørup	Nørup	Abildgaard	15 ³ / ₂	116	38 ¹ / ₂
77	»	»	Engelsholm	40 ³ / ₄	386	37
78	Randbøl	Randbøl	Randbølgaard	15 ¹ / ₄	152	25
79	Højen-Jerlev	Højen	Oxviggaard	15 ¹ / ₄	155	17
80	»	»	Aldebertsminde	10	166	»
81	»	»	Horstedgaard	15 ³ / ₂	136	14
82	»	Jerlev	Jerlevgaard	14 ¹ / ₄	320	11
83	Ødsted	Ødsted	Christiansdal	12 ³ / ₄	187	»
	Holmana-Elbo Herreders					
84	Fredericia Trinita. Ldsogn (Ullerup)	Ullerup	Sønderbygaard	41	300	8 ¹ / ₂
85	»	»	Stoustrupgaard	14 ¹ / ₄	94	6 ¹ / ₂
86	»	»	Højgaard	16 ³ / ₂	123	6
87	Vejlby	Vejlby	Karensminde	15 ¹ / ₄	111	6
88	Erresø	Erresø	Snoghøj Færgegaard	14	134	8
89	»	»	Hønneberggaard	21	170	14
90	Tavlov	Tavlov	Taarup Møllegaard	12 ³ / ₄	100	12
91	Bredstrup	Bredstrup	Ødstedgaard	54 ¹ / ₄	—	—
92	Pjedsted	Pjedsted	Pjedsted 5 b m. fl.	15	60	70
93	»	»	Pjedsted 1 m m. fl.	13 ³ / ₄	102 ¹ / ₂	17
94	Gaarslev	Gaarslev	Nebbegaard	20 ¹ / ₄	194	43

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Moos	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916	1920	Jord-værdi Kr.	Byg-ningssur-rance Kr.		
						Kr.	Kr.				
—	—	—	—	126	70	ny	145000	84000	89100	N. Karup.....	50
10	2	»	2	124	68	100000	140000	75000	70000	H. Rasmussen.....	51
96	»	»	10	600	331	550000	525000	290000	259400	Albrechtsen og Ravn...	52
2 1/4	1 1/2	»	2	149	82	100000	142000	88000	103500	P. Hesselager.....	53
50	2	»	15	331	183	350000	350000	182100	300000	J. P. Rasmussen.....	54
180	»	»	10	677	373	520000	620000	330200	251241	N. Skov.....	55
15	»	»	2 1/2	291 1/2	161	ny	280000	165500	55450	Chr. Skov.....	56
90	»	»	8	213	118	»	320000	132500	313410	N. Skov.....	57
58	1	»	6	411	227	270000	325000	217400	183250	H. C. Holst.....	58
23	»	»	9	260	143	200000	240000	141400	138100	H. Tinglejf.....	59
131	»	»	7	236	130	128000	140000	67800	75600	E. P. Carlsen.....	60
3 1/2	2	»	6	134	74	100000	122000	77500	80000	J. Jørgensen.....	61
30	»	»	12	307 1/2	169	130000	165000	102800	140000	A. Seidelin.....	62
5	185	110	6	467	258	ny	170000	121500	53000	A/S De jyd. Kultørvfabr.	63
789 1/4	»	»	58 1/2	884	487	»	230000	43600	11400	Staten.....	64
—	—	—	—	518	286	»	330000	122000	—	Kommunen.....	65
300	»	»	23	860	474	525000	600000	397000	496000	G. Sass.....	66
39	1 1/2	»	7 1/2	109 1/2	60	145000	130000	51700	121870	A. Christensen (Mølle)..	67
51	»	»	5	231	127	145000	170000	119000	108650	Enkefru H. Langhorn..	68
2 1/2	»	»	18 1/2	47	26	ny	225000	37900	212100	A/S Bøgager Teglværk.	69
9	»	»	2	144	79	»	142000	82900	100000	I. Meldgaard.....	70
55	»	»	4	292	161	200000	260000	146400	170500	C. E. Hess.....	71
14	»	1 1/2	6	78	43	ny	155000	27100	319800	Københavns Kommune.	72
87 1/4	3 1/4	»	14	177	98	»	248000	37000	207425	A/S De for. Papirfabrikr.	73
67	5	»	21	580	320	314000	440000	183000	442605	C. M. Hess.....	74
60	3	»	2	385	212	175000	215000	115800	173850	A/S Vingsted Fabriker.	75
50	1	»	7 1/2	213	118	130000	170000	76100	95000	A. Boye.....	76
180	»	20	85	708	391	325000	408000	167500	694400	C. A. R. Bech.....	77
390	»	8	16	591	326	162900	220000	99300	78800	Det Grønse Fideicomm.	78
12	4	»	7	195	108	120000	133000	80600	60000	P. Madsen Orvig.....	79
20	»	»	2	188	104	125000	140000	85200	76000	Anton Berg.....	80
12	»	»	3	165	91	126000	141000	79300	72500	J. Schultz.....	81
14	»	»	10	355	196	205000	230000	156600	148100	J. Smith.....	82
36	»	»	8	225	124	124000	148000	98400	106700	P. R. Pedersen.....	83
46 1/2	»	»	11 1/2	366 1/2	202	350000	369000	254100	252000	J. Chr. Juhl.....	84
13 1/2	»	»	3 1/2	117 1/2	65	115000	121000	91950	80000	Rasmus Nielsen.....	85
11	»	»	»	140	77	120000	140000	98000	100000	H. Knudsen.....	86
80	»	»	6	203	112	115000	128000	84500	16000	H. P. L. Frank.....	87
4	»	»	9	155	86	110000	126000	84700	57500	Fru R. Meldola.....	88
26	»	»	10	220	121	212000	230000	154150	121300	Chr. Thrap de Thygesen	89
16 1/2	3 1/2	»	5	137	76	102000	120000	76200	80000	P. Basse.....	90
—	—	—	—	470	259	390000	495000	321500	275500	P. Vang Laurdsen.....	91
14	»	»	1	145	80	120000	150000	91850	51900	H. Hartvigsen.....	92
20	»	»	3 1/2	143	79	125000	150000	84400	115000	H. Nielsen.....	93
50	»	»	5	292	161	182000	300000	159600	192000	S. L. Christie.....	94

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
95	Holmans-Elbo Herreds (forts.) Gaverslund.....	Gaverslund	{ Den Kellerske } Aandssvageanstalt	20 ¹ / ₄	125	37
96	»	»	Hvisbjerggaard	24 ¹ / ₄	150	53 ¹ / ₂
97	Vindinge	Vindinge	Vindinge 8 a m. fl.	9 ¹ / ₂	109	5
98	Smidstrup.....	Smidstrup	Ryttergaarden	17 ³ / ₄	143	26
99	»	»	Gertrudsminde	21	154	7
100	»	»	Smidstrup 2 b m. fl.	14	167	14
101	»	»	Vellinggaard	20	150	24
102	»	»	Egeland	13 ³ / ₄	99	25
103	Herslev.....	Herslev	Herslevgaard	15	100	22
104	»	»	Tolstrupgaard	16 ¹ / ₂	123	8
105	»	»	Højrup 8 a m. fl.	13 ³ / ₄	91	8
106	»	»	Follerupgaard	39 ³ / ₄	333	2
107	»	»	Bollegaard	14 ¹ / ₄	90	13
108	Eltang-Vilstrup	Eltang	Eltanggaard	14 ¹ / ₂	120	20
109	»	»	Nørre Stenderup	16 ³ / ₄	126 ¹ / ₂	24
110	»	»	Nedergaard	19	150	10
111	»	»	Bøgeløkke	12 ³ / ₄	84	40
112	»	»	Nr. Bjært 6 a m. fl.	13 ¹ / ₂	103	4
113	»	»	Nr. Bjært 3 m. fl.	14 ³ / ₄	108	20
114	»	Vilstrup	Landerupgaard	25	83 ¹ / ₄	141
115	»	»	Vilstrup 4 a m. fl.	17 ³ / ₄	120	5
Kolding Herreds						
116	Alminde	Alminde	Dons Mølle	11 ³ / ₄	200	24
117	»	»	Donsgaard	13 ¹ / ₂	167	»
118	»	»	Christiansminde	10 ³ / ₄	133 ¹ / ₂	3
119	»	»	Mosevraagaard	12	106	10
120	Viv.....	Viv	Vluugaard	13 ¹ / ₄	116 ¹ / ₂	12
121	»	»	Ellisabethsminde	26 ¹ / ₄	240	44
122	»	»	Havreballegaard	10 ¹ / ₂	110	17
123	»	»	Viuf 3 d m. fl.	21 ¹ / ₂	171	43
124	Ø. Starup-V. Nebel.....	Ø. Starup	Egeland	24 ³ / ₄	239 ¹ / ₂	36
125	»	»	Skovgaard	23	269	30
126	»	»	Skovlykke	12	136	13
127	»	»	Agnethesminde	15 ¹ / ₄	170	»
128	»	»	Hesselballegaard	16 ³ / ₄	173 ¹ / ₂	8
129	»	»	Hesselballe 1 c m. fl.	16 ³ / ₄	192	8
130	»	»	Gammeleje	11 ¹ / ₂	118	3
131	»	»	Aagaard	16 ¹ / ₄	131	15
132	»	»	Fønixborg	29 ³ / ₄	240	40
133	»	»	Nygaard	25 ¹ / ₄	240	30
134	»	Vester Nebel	Elkjærholm	20 ¹ / ₂	263	77
135	Harte-Bramdrup	Bramdrup	Hvidsminde	11	77 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂
136	»	»	Bramdrupgaard	10 ¹ / ₄	110	20
137	»	»	Petersbjerggaard	10 ¹ / ₄	90	6
138	Kolding Kbst. Ldsogn..	Koldg.Kbst.Lds.	Dyrhavegaard	21 ¹ / ₄	—	—
139	Vonsild.....	Vonsild	Teglgarden	11	125	»
140	»	»	Sønderholm	16 ³ / ₄	170	»
141	»	»	Malkstedgaard	9	113	»
142	»	»	Vonsild 7 a m. fl.	10	110	10
143	»	»	Ingersholm	6 ³ / ₄	95	3

Tdr. Ld.-				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Lebe-Nr.
Stov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-ningss-assu-rance Kr.		
80		10	62	314	173	178000	200000	137150	103200	{ Den Kellerske Aandssvageanstalt }	95
21	1	»	4	229 ¹ / ₂	127	165000	228000	149400	151500	I. Skou	96
51	»	»	1	166	92	102000	120000	82150	76000	K. A. Friis Hansen	97
40	4	»	3	216	119	137000	164000	112800	101000	Marie Hartvigsen	98
10	»	»	2	173	95	135000	170000	115200	66000	P. Sørensen	99
18	1	»	3	203	112	163000	170000	108500	155000	O. Juhl	100
17 ¹ / ₂	»	»	»	191 ¹ / ₂	106	153000	180000	121700	100000	P. Elkjær	101
24	»	»	2	150	83	117000	140000	80800	40000	M. Sørensen	102
10	1	»	2	135	74	100000	123000	79100	85000	P. N. Sørensen	103
3 ¹ / ₂	7	»	9	150 ¹ / ₂	83	96000	130000	90650	68500	H. P. Jørgensen	104
12	5	»	7	123	68	100000	120000	74000	62500	P. Skov	105
47	1 ¹ / ₂	»	6	388 ¹ / ₂	214	315000	380000	220550	250000	N. K. Nielsen	106
15	»	»	2	120	66	100000	120000	74000	84000	S. Sørensen	107
12	1 ¹ / ₂	»	5	158 ¹ / ₂	87	115000	128400	93350	96000	A. Moos	108
32	»	»	20 ¹ / ₂	203	112	120000	140000	84400	73300	N. Th. Flensborg	109
»	»	»	6	166	92	120000	151000	111100	71000	K. Bech	110
24	1	»	2	151	83	105000	135000	94700	89000	H. Sandager	111
13	1 ¹ / ₂	»	3 ¹ / ₂	125	69	88000	133500	94300	88000	C. Sandager	112
12	»	»	2	142	78	108000	143800	98750	113100	L. Thorning	113
13	3	»	15 ³ / ₄	256	141	347000	364000	171550	525000	Flakkebjerg Institut	114
23	3	»	2	153	84	124800	150000	108000	86400	N. Petersen	115
17	»	»	10	251	138	145000	170000	101800	131600	L. G. Blem	116
13	1	»	7	188	104	143000	160000	111400	97400	J. Nielsen	117
1 ¹ / ₂	»	»	4	142	78	108000	124000	80600	67000	H. Haar Ravn	118
5	1	»	3	125	69	90000	122000	85500	71000	H. Koed	119
15	3	»	1	147 ¹ / ₂	81	100000	120000	76800	91250	Chr. Ingversen	120
30	»	»	16	330	182	250000	288000	191000	200000	P. Ingversen	121
21	1	»	1	150	83	100000	125000	81500	84600	R. Pedersen	122
17	»	»	8	239	132	170000	200000	127700	80000	J. Poulsen	123
103 ¹ / ₂	»	»	12	391	216	235000	330000	200000	227500	A. Thygesen	124
84 ¹ / ₂	»	»	13	396 ¹ / ₂	219	268000	365000	228800	323000	H. Hauberg	125
37	»	»	2	188	104	125000	158000	98000	46200	J. P. Sager	126
25 ¹ / ₂	»	»	10	205 ¹ / ₂	113	125000	185000	114600	50000	J. L. Pedersen	127
26	»	»	15	222 ¹ / ₂	123	160000	200000	126000	120000	P. Møller	128
12	1	»	3	216	119	200000	205000	126000	83000	J. J. Schultz	129
8	2	»	2	133	73	100000	128000	87000	65000	P. C. Nyboe	130
4	»	»	13	163	90	135000	165000	104000	104500	A. Østerlund	131
45	»	»	5	330	182	227000	295000	187000	144000	H. Mortensen	132
25	»	»	9	304	168	185000	250000	161000	143000	N. J. Greve	133
14	»	»	7	361	199	250000	320000	176000	258700	A. Andersen og H. Iversen	134
4	»	»	3	90	50	100000	128000	81200	95000	Enkefru Bøjsen	135
18	1 ¹ / ₂	»	1 ¹ / ₂	150	83	100000	125000	84500	80000	H. Hansen	136
14	»	»	1 ¹ / ₂	111 ¹ / ₂	62	125000	150000	103500	60000	H. Thorning	137
—	—	—	—	245	135	290000	400000	250000	252200	Kolding Kommune	138
23 ¹ / ₂	3	»	4 ¹ / ₂	156	86	116000	165000	107200	109300	H. Falle Bruhn	139
24	6	»	2	202	111	172000	210000	147200	145200	N. H. Tingleff	140
30	5	»	2	150	83	110000	140000	92100	39000	J. Iskov	141
37	4	»	4	165	91	122000	165000	103300	100000	O. Simonsen Iskov	142
16	2 ¹ / ₂	»	2	118 ¹ / ₂	65	100000	120000	70200	74600	J. P. Vistoft	143

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningssjor
	Kolding Herreds (fortsat).					
144	Vonsild	Vonsild	Poulinesminde	15	145	4
145	»	»	Overbygaard	12 ³ / ₄	146	»
146	»	»	Sønderskovgaard	29	371 ¹ / ₂	»
147	»	»	Christiansminde	12 ² / ₄	147	»
148	Dalby	Dalby	Dalbygaard	28 ¹ / ₂	232	15
149	»	»	Ankerhus	13 ³ / ₄	84	43
150	»	»	Lindgaard	20 ¹ / ₄	204	10
151	»	»	Bøgelund	20	199 ¹ / ₂	»
152	»	»	Højgaard	24 ³ / ₄	324 ¹ / ₂	»
153	»	»	Straarup	33 ¹ / ₄	323	16
154	Sønder Stenderup	S. Stenderup	Catrineborg	31	224 ¹ / ₂	45
155	»	»	Thygesminde	20 ¹ / ₄	191 ¹ / ₂	»
156	»	»	Fensbjerggaard	19 ¹ / ₂	164	1 ¹ / ₄
157	»	»	Østergaard	19 ¹ / ₄	155 ¹ / ₄	8 ¹ / ₂
158	»	»	Østerkjær	15 ¹ / ₂	111	12
159	»	»	Lykkesgaard	28	216 ¹ / ₂	40
160	»	»	Troldkjær	13	120	10
161	»	»	Solkjær	13 ¹ / ₂	113	31
162	»	»	Lauritzminde	15	137	10
163	»	»	Dorthealund	13	108	12
164	»	»	Østerskovgaard	10 ¹ / ₂	89	36
165	»	»	Varmarkgaard	25 ¹ / ₄	222	22
166	»	»	Vang	13 ¹ / ₂	102 ¹ / ₂	18
167	»	»	Juelsminde	21 ³ / ₄	202	14
168	»	»	Stenderup 31 a m. fl.	17	136	10
169	Sønder Bjert.....	Sønder Bjert	Bjærtgaard	11 ³ / ₄	101 ¹ / ₂	16
170	»	»	Bjærgagergaard	12 ³ / ₄	116 ¹ / ₄	10
171	»	»	Bjært 8 a m. fl.	12 ¹ / ₄	102	14
172	»	»	Sarktvedgaard	13 ³ / ₄	121 ¹ / ₄	4
173	»	»	Trøjsel	16 ¹ / ₄	145	3
174	»	»	Skartved 5 a m. fl.	12 ¹ / ₂	116	4 ¹ / ₄
175	»	»	Skartved 6 a m. fl.	12 ¹ / ₄	113	3
176	»	»	Binderupgaard	29	260	28
177	»	»	Binderup 1 h m. fl.	13 ¹ / ₂	154 ¹ / ₂	3
178	»	»	Juhlsminde	11 ³ / ₄	120	3
179	»	»	Binderup 3 a m. fl.	11 ³ / ₄	140 ¹ / ₂	5
180	»	»	Kellerup	19 ¹ / ₂	186	16
181	»	»	Dalagergaard	17 ³ / ₄	179	2
182	»	»	Egelund	10 ³ / ₄	113	4
183	»	»	Agtrup	13 ¹ / ₄	110	¹ / ₂
184	»	»	Agtrup Østergaard	15	107	19
185	»	»	Kroagergaard	12 ³ / ₄	117	4
186	Vejstrup	Vejstrup	Vejstrupgaard	20	203 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
187	»	»	Ravnminde	12 ¹ / ₂	96 ¹ / ₂	5
188	»	»	Grønningh. 2 a m. fl.	21 ¹ / ₂	—	—
189	»	»	Sjølundgaard	20 ³ / ₄	182	15
190	»	»	Sjølund 4 a m. fl.	11 ¹ / ₂	118 ³ / ₄	»
191	Hejls	Hejls	Klostergaarden	13 ³ / ₄	120	7 ¹ / ₂
192	»	»	Bækklund	15 ³ / ₄	144 ¹ / ₂	8
193	»	»	Stavnsbjerg	10 ¹ / ₂	96	3
194	»	»	Hejlsgaard	17 ³ / ₄	153	16

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Lebe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916	1920	Jord-værdi	Byg-nings-assu-rance		
						Kr.	Kr.	Kr.	Kr.		
18	6	»	2	175	97	160000	200000	130100	152800	J. C. Nissen Viuf	144
38	»	»	2	186	103	155000	200000	132600	93100	J. P. D. Hansen	145
36	»	5	5	413	228	325000	394000	299800	252200	C. Vissing	146
14	4	»	18	183	101	135000	169000	117100	50000	C. H. Christoffersen	147
18	»	»	20	285	157	265000	340000	232500	235400	J. C. Thygesen	148
23 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₄	151 ³ / ₄	84	125000	150000	115600	41195	A. J. Schultz	149
14	2 ¹ / ₂	»	2	232 ¹ / ₂	128	230000	275000	186000	94000	J. Hansen Lind	150
29 ¹ / ₂	»	»	6	235	130	240000	285000	195000	237900	O. K. Kristoffersen	151
12	1 ¹ / ₂	»	4	342	189	265000	315000	231500	193000	S. V. Lyngbye	152
25	2	»	17	383	211	335000	400000	310000	301650	P. N. Tofts Enke	153
10	»	»	5	284 ¹ / ₂	157	245000	315000	215500	264000	N. P. Stenderup	154
4	»	»	3	198 ¹ / ₂	110	193000	228000	153200	150000	N. Jørgensen	155
18	»	»	2 ¹ / ₂	185 ³ / ₄	102	177000	206000	142400	100000	Chr. Lauesen Frost	156
12 ² / ₄	»	»	2	179	99	173000	205000	147300	78500	E. Christiansen	157
3	1	»	34	161	89	148000	176000	122700	90000	N. Nissen Bruhn	158
11	»	»	5	272 ¹ / ₂	150	240000	275000	200000	250000	O. L. Juhl	159
4	»	»	2	136	75	128000	156000	108800	115500	J. F. Schmidt	160
1 ¹ / ₄	»	»	2 ¹ / ₂	148 ¹ / ₄	82	131000	154000	106200	105000	F. L. Hansen	161
8	»	»	3	158	87	144000	175000	123200	105400	L. H. Bramsen	162
6	»	»	2	128	71	118000	143000	103000	116000	S. E. L. Frost	163
14	»	»	1	140	77	114000	132000	91100	67000	P. J. B. Juhl	164
13	»	»	3	260	143	230000	267000	198000	137200	K. P. Juhl	165
12	»	»	2	134 ¹ / ₂	74	85000	152000	104000	40000	M. S. O. Straarup	166
8	»	»	2	226	125	199000	235000	173700	135000	J. P. Juhl	167
18	»	»	6	170	94	104000	190000	130200	135000	N. Ravn	168
5	»	»	3 ¹ / ₂	126	70	120000	145000	103000	111800	G. Lind	169
4 ¹ / ₂	»	»	2	132 ³ / ₄	73	120000	148000	107000	104000	O. Jepsen Nygaard	170
9	»	»	2 ¹ / ₂	127 ¹ / ₂	70	118000	138000	99700	56500	N. C. Schultz	171
4	»	»	2	131 ¹ / ₄	73	114000	137000	96900	90400	P. L. Lind	172
11 ¹ / ₂	»	»	2	161 ¹ / ₂	89	136000	160000	115800	100000	N. Olesen Juhl	173
4 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	126 ¹ / ₂	70	114000	137000	93000	116500	T. Uldall	174
1 ¹ / ₂	»	»	2	118 ¹ / ₂	65	102000	124000	87800	64000	J. Petersen	175
43	»	»	2 ¹ / ₂	333 ¹ / ₂	184	295000	365000	256000	202000	C. Nissen Lind	176
19 ¹ / ₂	»	»	2	179	99	143000	177000	132000	105000	M. Juhl	177
24	»	»	2	149	82	125000	155000	111700	94000	J. L. Bøgh	178
18	»	»	1 ¹ / ₂	165	91	118000	155000	120000	80000	J. Hansen Bøgh	179
33	»	»	2	237	131	185000	230000	174000	111200	Ane L. Bøgh	180
29	»	»	2 ¹ / ₂	213	118	180000	230000	160000	206200	J. Ziska	181
18	»	»	2	137	76	110000	145000	100000	121500	M. T. Dahl	182
12	»	»	3	125 ¹ / ₂	69	108000	129500	96000	64100	M. Madsen Uldall Juhl	183
11 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	139	77	125000	155000	112600	66650	J. N. Kjær	184
9	»	»	2	132	73	112000	131000	100000	63900	O. Hansen Juhl	185
2	4	»	2 ¹ / ₂	215 ¹ / ₂	119	150000	215000	147600	48900	F. E. Frederiksen	186
15	1 ¹ / ₂	»	4	121	67	103000	125000	82200	86200	R. Jørgensen Ravn	187
—	—	—	—	223	123	195000	228000	153400	79200	S. Schultz	188
10	8	»	10	225	124	200000	235000	154000	129000	H. Ravn	189
7 ¹ / ₄	1	»	6	133	73	115000	135000	89000	103000	L. M. P. Raffnsøe	190
9	1	»	2 ¹ / ₂	140	77	128000	150000	103000	96700	J. Jespersen Schultz Enk.	191
10	2	»	3	167 ¹ / ₂	92	147000	170000	123100	135400	N. Dall	192
12	»	»	8	117	65	78000	140000	81300	89300	J. Fillipen	193
6	4	»	3	182	101	157000	185000	129600	119650	K. Andersen	194

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
	Kolding Herreds (fortsat).					
195	Hejls	Hejls	Østergaard	13 ³ / ₄	116	4 ¹ / ₂
196	»	»	Bygebjerg	13 ¹ / ₂	107	16 ¹ / ₂
197	»	»	Vargaarde	13 ¹ / ₂	126 ¹ / ₂	3
198	Taps	Taps	Renhøjgaard	12 ¹ / ₄	125	»
199	»	»	Tapsøre 3 a m. fl.	16 ³ / ₄	226	»
200	»	»	Frederiksminde	17 ¹ / ₂	220	52 ¹ / ₂
201	»	»	Dalhvegaard	25	252	5
202	»	»	Skovgaardsminde	10 ¹ / ₄	134	»
203	»	»	Hørregaard	10 ¹ / ₂	111	14
204	»	»	Aastorp 11 a m. fl.	18 ³ / ₄	221	»
205	»	»	Nefgaard	9	111 ¹ / ₂	»
206	Ødis	Ødis	Kajbjerggaard	13	143	»
207	»	»	Hardtsminde	15	170	22
208	»	»	Ødis 10 a m. fl.	9 ¹ / ₄	100	45
209	»	»	Tagkjærgaard	9 ³ / ₄	138 ¹ / ₂	»
210	»	»	Fovslet	38 ³ / ₄	379	29
211	»	»	Kransbjerggaard	17	189	7
212	»	»	Christiansholm	6 ³ / ₄	148	24
213	»	»	Bramdrupgaard	14 ³ / ₄	196	28
214	»	»	Midtgaard	9 ¹ / ₂	160	6 ¹ / ₂
215	»	»	Drenderupgaard	17 ³ / ₄	217	16
216	Kolding Købstad.....	Kolding	Brænkjærgaard	16 ³ / ₄	—	—

Alfabetisk Register

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Aagaard	131	Bjærgagergaard	170	Bøgelund	151
Aastorp 11a m. fl.....	204	Bjært 8a m. fl.	171	Bøgeløkke.....	111
Abildgaard	76	Bjærtgaard	169	Catrineborg	154
Aggersbøl	52	Bjært Nr. 3 m. fl.	113	Christiansdal	83
Agnetesminde	127	Bjært Nr. 6a m. fl.	112	Christiansholm	212
Agtrup	183	Bollegaard	107	Christiansminde	118
Agtrup Østergaard	184	Boller	23	Christiansminde	147
Aldebertsminde	80	Borchsminde	6	Dagnæsgaard	22
Aldumgaard Sdr.....	29	Braagaarden	30	Dalagergaard	181
Aldum Nr. 4n m. fl....	28	Braaskovgaard	31	Dalbygaard.....	148
Ankerhus	149	Bramdrupgaard	136	Dalhvegaard.....	201
		Bramdrupgaard	213	Davgaarden.....	37
		Brandbjerg	58	Donsgaard	117
Barritskov	7	Brænkjærgaard	216	Dons Mølle	116
Binderup 3a m. fl.....	179	Bygebjerg	196	Dorthealund.....	163
Binderup 1h m. fl....	177	Bygholm	43		
Binderupgaard.....	176	Bæklund	192		

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916	1920	Jordværdi	Bygnings-assurance Kr.		
						Kr.	Kr.	Kr.	Kr.		
5 ¹ / ₂	1	»	9	136	75	115000	132000	95500	107200	H. Lassen	195
11 ¹ / ₂	»	»	10	145	80	128000	142000	96000	67738	T. C. Flensborg	196
20	1	»	3	153 ¹ / ₂	85	115000	140000	98100	114900	N. Lassen	197
5 ¹ / ₂	3	»	2	135 ¹ / ₂	75	115000	132000	90000	71100	A. Madsen Dall	198
15 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	»	8	265	146	130000	232000	153900	156700	P. Krogh	199
1	8	»	3 ¹ / ₂	285	157	215000	240000	164400	135400	M. Johansen Hald	200
25	1	»	7 ¹ / ₂	290 ¹ / ₂	160	175000	285000	189600	131550	J. P. Johansen	201
17	1 ¹ / ₂	»	5 ¹ / ₂	157	87	110000	145000	105300	63000	P. N. Skøtt	202
27	»	»	5	157	87	100000	130000	86700	91100	P. Damgaard	203
9 ³ / ₄	1 ¹ / ₄	»	3	234	129	205000	230000	158500	129000	R. A. I. M. Raffnøe ..	204
8	2	»	1 ¹ / ₂	122	67	100000	120000	81500	48000	A. Hansen Krogh	205
11	»	»	8	162	89	140000	162000	107400	108900	S. Nielsen	206
»	1	»	7	200	110	185000	200000	132600	185000	P. Madsen	207
»	2 ¹ / ₂	»	5	152 ¹ / ₂	84	105000	146000	97000	85000	U. F. Clausen	208
4	»	»	4	146 ¹ / ₂	81	75000	146000	93200	60000	P. Rasmussen	209
10	10	»	7	435	240	360000	394000	267400	235000	J. Petersen	210
»	8	»	6	210	116	165000	200000	133500	135700	O. J. Brandorff	211
»	3 ¹ / ₂	»	7 ¹ / ₂	183	101	165000	192000	125200	155700	P. C. Sørensen	212
12	7	»	9	252	139	155000	192000	122000	72400	J. S. Kjærsgaard	213
10	1 ¹ / ₂	»	2	180	99	110000	138000	88700	76400	{ P. Sørensen Fryden- dals Euke }	214
»	3	»	5	241	133	170000	215000	136000	128000	J. A. Ladefoged	215
—	—	—	—	118	65	—	250000	194850	86350	A/S Dansk Frøhandel..	216

til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Drederupgaard	215	Frederiksminde	200	Hastrup Statsplantage..	64
Dyrhavegaard	138	Fønixborg	132	Haugshus	71
Egeland	102	Gammelby Præstegaard	4	Havreballegaard	122
Egeland	124	Gammeleje	130	Hejlsgaard	194
Egelund	182	Gertrudsminde	99	Herslevgaard	103
Elisabethsminde	121	Gram 1 m. fl.	15	Hesselballe 1 c m. fl. ...	129
Elkjærholm	134	Gramgaard	14	Hesselballegaard	128
Eltanggaard	108	Gramrodegaard	11	Høballe Mølle	67
Engelsholm	77	Grundet Avlsgaard ...	56	Horstedgaard	81
Eriknauer 4 a m. fl. ...	47	Grundet Ll. 7 m. fl. ...	57	Hostrupgaard	5
Faarupgaard	72	Grundet St.	55	Hover 2 k m. fl.	69
Fensbjerggaard	156	Grønningh. 20 m. fl. ...	188	Højgaard	60
Follerupgaard	106	Haraldskær	74	Højgaard	86
Fovslet	210	Hardtsminde	207	Højgaard	152
		Hastendal	38	Højrup 8 a m. fl.	105
				Hønneberggaard	89
				Hørregaard	203

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Hvejselgaard	61	Nygaard	133	Sønderholm	140
Hvidsminde	135	Nøttrupgaard	10	Sønderskovgaard	146
Hvisbjerggaard	96				
Hvolgaard	54	Overbygaard	145	Taarup Møllegaard	90
		Oxviggaard	79	Tagkjærgaard	209
Ingersholm	143			Tapsøre 3 a m. fl.	199
Jelling 2 a m. fl.	70	Palsgaard	17	Teglgaarden	139
Jensgaard	19	Petersbjerggaard	137	Thygesminde	155
Jerlevgaard	82	Pjedsted 1 m m. fl.	93	Thyrasminde	25
Johannesminde	21	Pjedsted 5 b.	92	Tirsbæk Hovedgaard	32
Juelsminde	167	Poulinesminde	144	Tolstrupgaard	104
Juhlsminde	178			Troldkjær	160
Julianebjerg	33	Randbølgaard	78	Trøjssel	173
		Ravnsminde	187		
Kajbjerggaard	206	Ringstholm	18	Urlev 1 b m. fl.	26
Kalsbøl	8	Rohden	3	Ussinggaard	41
Karensminde	87	Rosenvold	2		
Den Kellerske Aands- svageanstalt	95	Rugballegaard	46	Vang	166
		Rugballegaard	68	Vargaarde	197
Kellerup	180	Ruhe 5 m. fl.	73	Varmarkgaard	165
Kjeldkær	75	Ryttergaarden	98	Vejle Nørskov 1 m. fl.	65
Kleisgaard	9	Rønhojgaard	198	Vejstrupgaard	186
Klostergaarden	191			Vellinggaard	101
Kransbjerggaard	211	Sarktvedgaard	172	Williamsborg	39
Kristiansminde	24	Sjølund 4 a m. fl.	190	Vilstrup 4 a m. fl.	115
Kroaergaard	185	Sjølundgaard	189	Vindinge 8 a m. fl.	97
		Skartved 5 a m. fl.	174	Viuf 3 d m. fl.	123
Landerupgaard	114	Skartved 6 a m. fl.	175	Viufgaard	120
Lauritsminde	162	Skovgaard	59	Vonsild 7 a m. fl.	142
Lerbæk	66	Skovgaard	125	Vorslunde 9 e m. fl.	63
Lindgaard	150	Skovgaardsminde	202		
Lottrup 1 a	12	Skovlykke	126	Ødis 10 a m. fl.	208
Lundbæk 4 e m. fl.	13	Skærrildgaard	1	Ødstedgaard	91
Lykkesgaard	159	Smidstrup 2 b m. fl.	100	Ørnstrup 3 a m. fl.	50
		Snoghøj Færgedaard	88	Ørnstrup 4 a m. fl.	51
Malkstedgaard	141	Solkjær	161	Ørnstrupgaard 2 a	49
Merringgaard	42	Staunbjerggaard	40	Ørum 3 b m. fl.	35
Midtgaard	214	Stavnsbjerg	193	Ørumgaard	34
Mindstrup St.	62	Stenagergaard	53	Ørumgaard Ny	36
Mosegaard	48	Stenderup 31 a m. fl.	168	Østergaard	157
Mosevraagaard	119	Stenderupgaard	27	Østergaard	195
Møgelkjær	16	Stenderup, Nørre	109	Østerhaab Lille	44
		Stourup 2 b m. fl.	20	Østerhaab St.	45
Nebbegaard	94	Stoustrupgaard	85	Østerkjær	158
Nedergaard	110	Straarup	153	Østerskovgaard	164
Nefgaard	205	Sønderbygaard	84		

DE SØNDERJYDSKE AMTER

(HADERSLEV, AABENRAA, TØNDER OG SØNDERBORG)

Dybbøl Mølle.
(Fot.)

Foraar. Parti fra Tørning, Haderslevvegen.
(Albert Johannsen fot.)

DE SØNDERJYDSKE AMTER

INDLEDNING

AF P. LAURIDSEN

Claus Harms skal engang have sagt, at Sønderjylland ligner en Gris med en mager Ryg og to fede Sider. Hans Sammenligning slog an hos Samtiden, fordi denne endnu troede paa en cimbrisk Højderyg fra Elben til Skagen; men nu er den ude af Kurs. De to fede Sider, Østens Lerlandskaber og Vestens Marsk, er jo nok i det store og hele til Stede; men yngre Undersøgelser og Maalinger har godtgjort, at Landets brede Midtstrøg bestaar af en Række Landskaber med øst-vestlig Orientering. Overfladens Grundformer dannes af de saakaldte Bakkeøer, som Regel sandede eller lerede, dybt forvitrede og stærkt afslidte Moræner fra anden Istid. Som Øer rager de op over de yngre Dannelser: Hedesletterne fra den sidste Istid og de endnu yngre Alluvier, Kær, Enge og Moser, der har aflejret sig langs Bakkeøernes Rand eller hen over dem. Orografisk falder Midtlandet derfor i en Række Afsnit uden fælles, forbindende Højderyg, adskilt ved øst-vestlige Sænkninger. Claus Harms'

Tredeling har desuden aldrig passet rigtig for Nordslesvig. I Strøgene tværs over Landet fra Gjenner Fjord til Ballum Kyst, altsaa fra Hav til Hav, findes hverken Østens Ler eller Vestens Klæg, alt er her Midtland, og i de nordligste Egne umiddelbart syd for Kongeaaen fortsættes Østens Lerdannelser ud til Ribeeegnen med kun en ringe Margen til Hedeflader og Marskenge. Set i store Træk falder Nordslesvig derfor i følgende Landskaber: 1) Østens Bakkeland gennem Haderslev Østeramt, Aabenraa Amt og Sundeved med Als, 2) det vestlige Lerlandskab langs Kongeaaen („Farrisskov“), 3) Nustrup-Højlandet, 4) Rangstrup-Højlandet og 5) Vidaa- og Bredeaa-Fladerne.

Østkystens Bakkeland er en Bundmoræne fra den sidste Istid. Underlaget dannes af lagdelt Mergel, der, forvitret til Ler og Sand, bærer Muldskorpen. I Modsætning til de ældre Moræner i Vesteregnet har Landskabet bevaret sit oprindelige Relief og staar med forholdsvis friske og skarpe Konturer, snart roligt bølgende med langstrakte Højdedrag og Sletter, snart bratformet med snevre Dalfører, Kløfter og Skrænter, med grydeformede Indsænkninger og kuplede Bakketoppe eller skarpe Rygge med Markerne i Fald og Stigning til alle Sider. Plantedækket er rigt og mangeartet. Nede i de snevre Dale risler Bække afsted gennem frodige Enge, en enkelt Indsø eller Dam blinker frem, og Smaaavæld sprudler ud af de skovklædte Skrænter. Alle større Terrainafsnit er endnu, i hvert Fald antydningssvis, indrammet af Skove; Smaalunde, Trægrupper og levende Hegn giver ofte Egnene Præg af Park, og fra alle høje Punkter lyser Beltets eller Fjordenes Vandspejl op i Landskaberne.

Oprindelig var Østslesvig en eneste stor Skov, der sent bragtes under Kultur. For 7—8 Slægtled siden fandtes endnu en næsten sammenhængende Kystskov fra Kolding til Flensborg. Den var indtil en halv Mil bred og først bag denne fandtes den egentlige Bebyggelse, da vore Fædre lige fra Vikingetiden havde skyet Havets umiddelbare Naboskab. Endnu findes hist og her Rester af denne Strandskov; men Hovedparten er taget i Besiddelse af Udflyttere fra de gamle Landsbyer eller af Nybyggere og Fiskere. Ogsaa de enkelte Landsbymarker var i gammel Tid omgivet af Skov og arbejdedes senere sammen til Sogne og Bygder. Byer som S. Stenderup, Hjerndrup, Moltrup o. a. bærer endnu kendelige Spor af denne Indramning, og Johannes Mejers Kort fra 1640—52 viser tydeligt Vestens Bymarker omgivet af Heder og Moser, Østens af Skove.

Den nordslesvigske Lille Belt-Kyst er en af vort Lands mest varierede Kystlinier. Den bestaar meget ofte af bratte Lerskrænter, der i skovklædte Halvrundinger eller „Hoveder“ styrter ned til Havstokken

Udsigt over Haderslev Dam ved Erlev.

Haderslev Dam.

Udsigt over Haderslev Dam fra Erlev Kro.

Haderslev Mølleledam.

(Fotografier af H. Mønster)

og giver denne Relief. Set i Sommersol og Varmedis tager de sig ud som Drømmeøer paa Beltets blanke Flade. Fra Løverodde, Sønderjyllands oprindelige Nordpynt, til Borreshoved paa Broager skærer Fjorde, Vige, Sunde og Nor sig ind i Landet og udformer det i Øer, Halvøer og Næs eller i halvt selvstændige Landskaber, der hver har sine Ejendommeligheder. Skamlingshalvøen, Fjelstrup-Afsnittet, Haderslev Næs med Halk- og Djernæs-Hoved, Løjt Land, Als, Sundeved, Broager og Graa-stenegnen er Perler iblandt danske Landskaber.

De saakaldte Tunneldale (Tørdale, U-Dale), der fra Fjordenes inderste Del fortsættes dybt ind i Landet, skaber nye Variationer og landskabelige Skønheder. De skal være dannet af Smeltevandselve, som i Tunneler under Indlandsisen pressedes opad til Vestens Bræorte og under Isens Tryk udgravede dybe Lejer med ujevn Bund og skarpskaarne, bugtede Skrænter. Oprindeligt var selve Fjordene Dele af disse Udgravninger (Slien, Haderslev Fjord), indtil de under Landets dybe Sænkning erobrede af Havet. Den betydeligste af disse Dale er Haderslev-Vojens-Dalen, der, naar selve Fjorden tages med, strækker sig næsten fire Mil ind i Landet og udformer nogle af Nordslesvigs ejendommeligste Egne. Fjorden selv har ganske Tunneldalens Karakter. Dens Krumninger, der snart minder om brede Aaløb, snart om indelukkede Skovsøer, fortsættes tværs igennem det høje Land ved Haderslev By, ind i „Dammen“, langs Tørning Mølleaa til Stevning Dam for til sidst, efter talrige Forgøninger vest for Vojensgaard, Jernhyt og Høgelund, at glide over i det omgivende Terrains Niveau gennem ganske flade Opstigninger, der kunde synes udførte ved Hjælp af en let hvælvet Kæmpe-skovl. I Vest er Skrænterne nøgne med enkelte dybe Sideslugter, omkring Tørning dækket af Provinsens smukkeste Skove: Sandkulen, Teglholt og Pamhole. I selve Dalen ligger Tørning Mølle, drevet af en Vandmasse, der fra Stevning Dam til Møllens Bagvand styrter 10 m gennem Stigbordene. Paa Sydskrænten laa Tørning Slot, hvorfra Limbæk'erne i sin Tid beherskede Nordslesvig, og paa den anden Side det gamle Tinghus, hvor Gram Herreds Bønder for første Gang tog til Genmæle mod Tyskeriet — Minder fra højst forskellige Tider.

Ud for Midten af Haderslev Dam bøjer endnu en Tørdal, Skallebæk Engdal, af imod Nordvest op forbi Avsbøl og Stokkerhoved til Moltrup Egnen. Ved Dalens Indgang hæver Bøgehoved Skovkuppel sig stejlt op over Søbredden og behersker Egnen. Selv langt ude paa Fjorden ses den højt oppe over Haderslev By og Frue Kirkespir. Paa den laa det gamle Haderslev Hus, hvor Christiern I tiltraadte Regeringen, hvor hans Sønnesøn indledte Reformationen i Danmark og Frederik II fødtes. Den

Ved Starup Kirke.
(Fot.)

Ved Haderslev Dam.
(Fot.)

gamle Slotsbanke er omgivet af et rigt varieret Landskab med Terrasse-skove, skovklædte Aaskrænter, dybe Indsænkninger og Hulveje, og bag alt dette brede, bølgende Marker, der hvælver sig op imod Moltrup Kirkebakke og Styding Skove.

Landskabet mellem Haderslev Fjord og Vojensdalen paa den ene, Hejlsminde og den tidligere Rigsgrænse paa den anden Side er Hovedlandet i Haderslev Østeramt. Paa Vestsiden findes betydelige Bakkestrøg, der i Højbjerg ved Anderup hæver sig til 97 m, en Randmoræne, der ses viden om, næst efter Skamling Nordslesvigs højeste Punkt. Fra Anderup fortsættes Bankerne over Hjerndrup og Moltrup med smukke Udsyn til Beltet og Fyn, nord om Haderslev By til Aastrup Banke (72 m). Øst for Højdedraget er Egnen en bakkebølget Slette med mange Smaaskove og Enge. Jordbunden er meget frugtbar. Aller, Fjelstrup og Vonsbæk hører til de højest boniterede Byer i Landet (38—40 Mark Skatteværdi pr. ha), Bøndergaardene er tit meget store (80—120 ha) med anselige Bygninger, Frugthaver og gamle Træer. Alt præges af Velstand og Hygge. Vest for Højdedraget skraaner Landskabet ned imod Sommersted, Magstrup og Styding. Jorderne er mere sandede (20—25 Mark pr. ha), Hegnene lavere, Gaardene mindre, og Vesteregnens Sandsletter ses fra Bakketoppene. — En Mils Vej syd for Haderslev skærer en ny Tunneldal ind i Landet og markerer en vestlig Fortsættelse af Halvøen Haderslev Næs. Fra Slivso, tidligere en Vig af Beltet, gaar Hoptrupdalen op forbi Hoptrup Kirke, Østergaards Mølle, Vartenbjerg og Vejbøl ind i det store Randmoræne-Landskab omkring Vedsted, hvor Pothøj hæver sig 84 m, og hvor Reliktøerne Vedsted- og Ryghjergsø, maaske tør betragtes som Dalens Fortsættelse. Dalen er flankeret af mægtige Banker, store Skove (Pamhole, Hytterkoppel) og ejendommelige Landskaber (det hoptrupske Schweiz); men staar i Frugtbarhed tilbage for selve Næshalvøen, der er en forholdsvis rolig Slette med lave Bakketoppe, rige Landsbyer og store Gaarde. Ved Halk Hoved findes Kystskrænter paa 26 m, og ved Sølyst danner de Nordslesvigs smukkeste Badestrand.

De øvrige Tunneldale: Gjennerhole, Aabenraa- og Krusaadalen, er langt kortere, men landskabelig set meget interessante. Den første er en dyb Spalte, der gaber frem paa ganske flad Mark; fra det henrivende Kystlandskab omkring Kalø fører den op forbi Rundmølle for et Par km længere inde at forflades mellem lyngklædte Bakkehæld. Krusaadalen er nu paa en kort Strækning Rigets Sydgrænse. „Udmærket dejlig er Udsigten over denne Dal med dens Smaasøer, Bakkehæld og Skove. Men i Modsætning til alt det mættede dybtgrønne i Eng og Skov har man,

Fra Kalvø. Gjenner Fjord.
(Fot.)

Østkystparti.
(Fot.)

naar man vender sig imod Nord, de spæde Farver i det fattige, aldeles flade Hedesletteland, i hvilket Krusaadalen synes nedsænket. Ingensteds er Skellet mellem Øst og Vest saa umiddelbart iøjnefaldende som paa dette Sted.“

Tunneldalene førte ud til Indlandsisens Vestrand og markerer dennes Udbredelse ind mod Landets Midte. Under Afisningen dannedes langs denne Rand Endemoræner eller Levninger af de Jordmasser, Isen havde ført med sig. De bestaar sædvanlig af lave Volde eller Bakkekæder af Grus og Morænesand med Rullestene i ophobede eller spredte Aflejringer. Disse Randmoræner, der dannedes overalt, hvor Isen gjorde længere Ophold under sin Tilbagegang, sætter Skel mellem Østens Bakkeland og Vestens Sletter. Et sidste Fremstød af Isen, den saakaldte Lille Belts Bræ, dannede endelig Landets Hovedvandskel langt imod Øst, og Vestlandets Aar udspringer derfor næsten alle sammen dybt inde mellem Østens Bakker. — I det nordligste Afsnit fra Jels til Tørdalen ved Vojens er disse Randmoræner mindre fremtrædende; men syd for Dalen, i Vedsted og Ø. Løgum Sogne, præger de Landskabet og danner høje Bakkekæder fra Pothøj (84 m) til Knivsbjerg (97 m), der kun er 1 km fjernet fra Gjennerfjord. Syd paa er deres Forløb mere indviklet.

I *Aabenraa Amt* er Østens Bakkeland, beskaaret saavel af Havet som af Heden, indskrænket til en Kystrand. Mellem Halk Hoved og Nordals danner Lille Belt en stor Bugt, der har opslugt den største Part af Bakkelandet, og da Vestens Sandsletter samtidig gør stærke Fremspring, bliver der kun ringe Plads tilbage. Gjenner Fjord med sine romantiske Kløfter og Skrænter har en skovklædt Kystbræm paa kun 1 kms Bredde, og langs de øvrige Kyster overstiger denne Rand ingensteds Milen. Halvøen Løjt Land (1 □ Mil) er et højtliggende, stærkt kuperet Terrain med uensartede Dannelser. Den afbrudte Randmoræne sætter atter ind syd for Gjenner Fjord, gaar hen over Løjt Kirkeby til Trindbjerg (92 m) og derfra i en Bue vest og syd om Aabenraa. Nordvest for Vandskellet er Egnen sandet, uden Skov og levende Hegn, med enkelte Hedepletter og store Moser omkring Bodum og Nørby. Øst og syd for samme ligger et storstilet, uroligt og frodigt Bakkelandskab med talrige høje Toppe, Smaaskove, stride Bække, Indsøer uden Afløb og høje, levende Hegn. Langs den stejle Østkyst findes endnu Rester af den gamle Strandskov.

Halvøens Hovedby er Kirkeby eller Løjt Kirkeby, anlagt i Grænsen mellem Ler og Sand. Den har en stor Arbejderbefolkning og fra gammel Tid nogen Husflid. Den østlige Fortsættelse er Barsmark, en 4 km lang Række af pyntelige og anselige Gaarde, øjensynlig en Skovbygd eller Aflæggerby af den første. Dens Jordtilliggende er nemlig kilet ind

Kollund ved Flensborg Fjord.
(A. Juul, Flensborg fot.)

i Kirkebyens Marker saaledes, at disse i to Flige omslutter den andens lige til Havet. Udskiftningen i det 18. Aarhundrede raadede ikke Bod paa disse uheldige Forhold, og Følgen er blevet, at Gaardene i Kirkeby paa Grund af de lange Markveje har maattet fastholde Kobbeldrift og Opdræt. — Befolkningen har altid vist Lyst til Søen. Mange af dens Sønner er som Skibskaptajner eller Styrmand gaaet i Langfart til det fjerne Østen og har bragt talrige Minder med hjem. Rundt omkring i Gaardene, især i Stollig og Skovby, overraskes man ved Synet af kinesiske Kunst- og Nipsgenstande, Ejeren selv er maaske en gammel Skibsfører, der har lagt op, eller Slægten nedstammer fra en saadan og har bevaret et eget Sving fra Sømandslivet. Allerede 1840 skrev Dr. H. N. A. Jensen om Befolkningens købstadagtige Tilsnit, dengang noget helt usædvanligt i Nordslesvig. Senere har den fremskridende Kultur bragt baade Ondt og Godt ind paa Halvøen.

Paa Sydsiden indrammes Aabenraa Fjord af et lignende storformet Landskab. Varnæs Egnen, tidligere et eget Birk, udmærker sig særlig ved smukke Landskaber og en selvstændig og velhavende Gaardmandsstand. Midpunktet i Landskabsbilledet er dog Aabenraa selv. Den brede Havarm med høje og lige Kystlinier, dens elegante, golfagtige Afslut-

ning ind imod Byen, den hyggelige Stad selv paa en Bakkeryg ned imod Fjorden og dens vestlige Omgivelser med store Skove henover Bakker og Skrænter omkring Aabenraadalen har landskabelig set gjort den til „Perlen blandt Nordslesvigs Købstæder“.

Dette Skovland strækker sig dog kun en Mils Vej vestpaa langs Sidebanen til Røde Kro, hvor det ret brat afløses af Midtens Sandsletter. Landsbyerne Brunde, Ris, Søst, Nybøl og Bolderslev ligger omtrent i Skellet mellem Ler og Sand, og fra dette Skel forflades Landet mere og mere vesterud langs Vidaaens Kildetilløb. Amtets Hedebyer har ret magre Jorder og flere af dem savner Eng, men adskillige har haft Tilknnytning til historiske Begivenheder, der vidner baade om deres Ælde og tidligere Betydning. I en Kongsgaard i Søderup, Hjortkær Sogn, døde Svend Estridsen 1076, og paa Urnehoved holdtes Sønderjyllands Lands-ting indtil 1524, da Frederik I henlagde det til Flensborg. Siden gik der hundrede Aar, inden Tingstedet atter omtaltes i Literaturen efter en usikker Overlevering, og dets Beliggenhed har derfor været noget omtvistet indtil denne Stund. Enkelte sikre Kendsgerninger henviser det dog til Bolderslev Bymark. I vore ældste Kilder kaldes det stadig Tinget paa „Urne“, ikke paa Urnehoved (der synes at være kommet i Brug efter 1460 ved en Parallelisering med Bornhoved-i Holsten), og af en Rets-trætte fra 1280—95 ved vi, at „Urne“ var et Skovareal paa Bolderslev Mark. Paa Sydsiden af Bolderslev Skov ligger nu Landsbyen Torp, tidligere Urne-Torp, altsaa et nyt sikkert Vidnesbyrd om Skovens topogra-fiske Sted. Urne maa have været en Del af den høje, skovbevoksede Bakkeryg, der fra Aarup gaar vest paa til Bolderslev. Paa den findes endnu Rester af Bolderslev og Torp Skove, og hvor den passeres af Oksevejen, har den en Højde af 55 m. Paa Banken er Oksevejen bro-lagt fra gammel Tid. Egnens Folk kalder denne Brolægning „Vornhojs Stenvase“, 1651 kaldte Kartografen Joh. Mejer den „Steindam“, og paa to af sine samtidige Kort har han tværs over Banken med Sten-belægningen Paaskriften „Urnehøvet“. Tinget er altsaa blevet holdt paa Urne, formodentlig ved den brolagte Del af Oksevejen, om end Ting-stedet eller Tinghøjen i snevreste Forstand ikke kan paavises. En halv Mils Vej sydligere i Nærheden af Petersborg Kro ligger nu en Gaard, der fører Navnet Urnehoved; men det er en moderne Udflyttergaard fra Uge og har intet som helst med det gamle Ting at gøre.

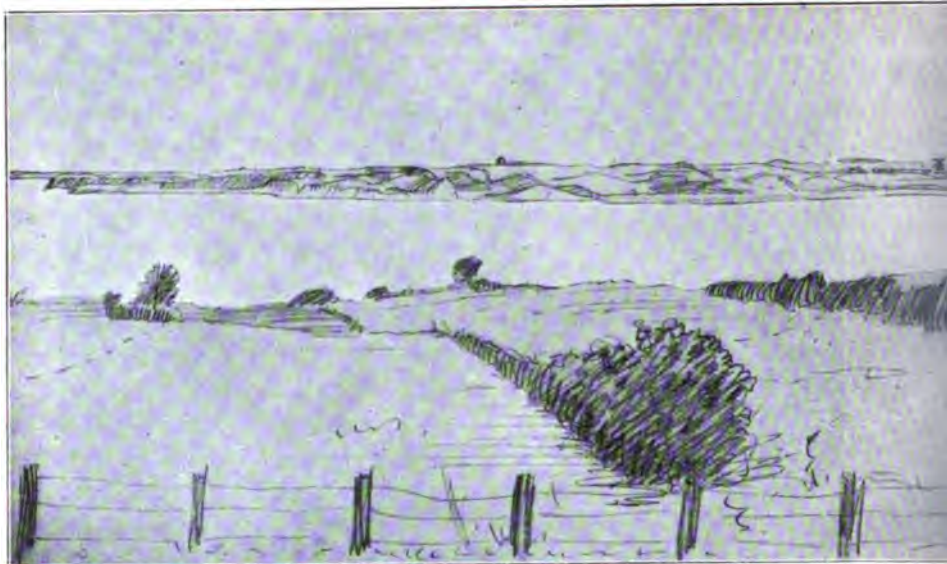
I den sydlige Del af Aabenraa Amt (Lundtofte Herred og Bov Sogn) minder Fordelingen af Ler og Sand om Forholdene paa Løjt. Midt-landet gør atter et Fremstød, og Randmorænerne ligger langt imod Øst. Syd for Bolderslev gaar Vandskellet for Vidaaens Kildefloder ind over

Sandbjerg, Sundeved (Sottrup Sogn, Sønderborg Amt).
(Efter Anker Kirkeby og Erik H. Schack: Sønderjylland som det er.)

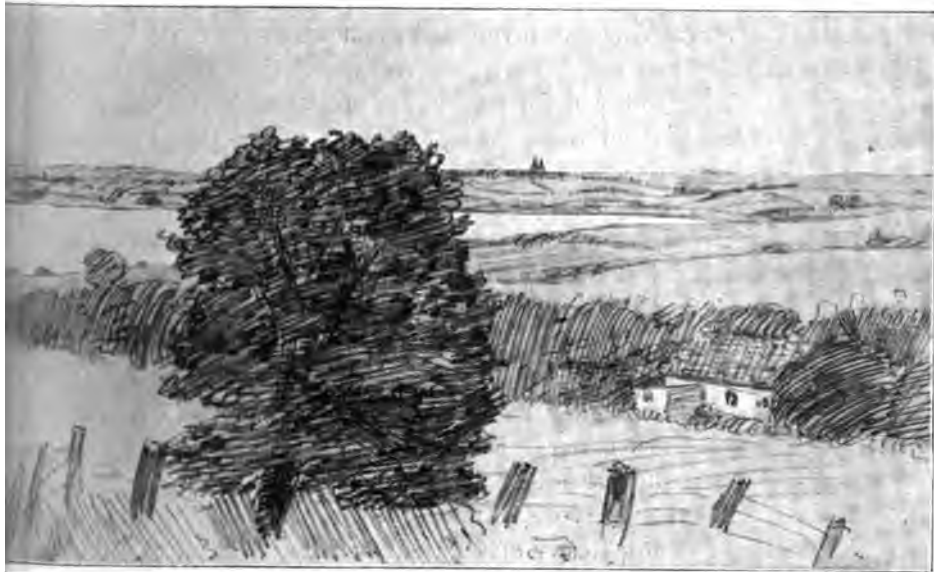
Søgaard (Klipleve Sogn, Aabenraa Amt).
(Efter Anker Kirkeby og Erik H. Schack: Sønderjylland som det er.)

Udsigt fra Dybbøl Banke

Tombøl og Felsted, næsten hen til det egentlige Sundeved, for i Graasten Egnen atter at bøje af imod Vest og derefter i en Afstand af 4—5 km at følge med Flensborg Fjord hen til Landegrænsen ved Krusaa. Den antydede Rayon er et frugtbart Bakkeland med store Skove omkring Graasten og høje Kystlandskaber med dybt nedskaarne Bækdale langs Flensborg Fjord; men den har ringe Bredde og omslutter et ret forskelligt Midtparti. Klipleve, Kværs og Holbøl Sogne, eller kortere udtrykt: Søgaardegnen, er et Randmoræne-Landskab, hvor Østen og Vesten, Leret og Sandet, synes at have ført en vild Kamp om Herredømmet. Sandmarker og Lerplateauer, stenbestrøede Bakkerækker og dybe Søer, store Moser og gølge Heder veksler med Skove og frodige Marker. Gennemgaaende er Egnen dog ret mager. Klipleve er boniteret til 8 Rigmærk pr. ha, Holbøl til o. 11, og om Søgaard selv gælder noget lignende, d. v. s. de staar næppe nok paa Højde med Vesteregns bedste Landsbyer.

Ikke desmindre har Søgaardegnen dannet Basis for det største adelige Godskompleks, Nordslesvig nogensinde har kendt. Allerede 1152 nævnes en Ahlefeldt til Søgaard, og i de følgende Aarhundreder samlede Limbæk'er og Ahlefeldt'er et uhyre Strøgods i de omliggende Amter og satte sig i Besiddelse af hele Lundtofte Herred. I det 16. Aarh., da Adelen kastede sig over Godsdrift i stor Stil, afbrød Herrerne paa Søgaard mange Landsbyer og omdannede dem til store Hovedgaarde,

Planingbund til Broagerland.

(Skitse af Elliot Hjuler)

der dreves ved Godsbøndernes Hoveri. De vigtigste af disse Hovgaarder var: Aarup, Kiding, Grøngrøft, Bøgskov, Ladegaard, Fiskebæk, Graasten, Kjælstrup o. a. 1725 bortsolgte hele det store Gods ved Tvangsauktion, og Gaardene kom paa forskellige Hænder, men Hoveri og Trældom fortsattes Aarhundredet ud, paa Hertugen af Augustenborgs Gods endogsaa til 1850, og først 1873 opløstes ganske den administrative Forbindelse med Hovedgaardenes Birkekontorer. Dette Adelsherkab har i mange Henseender præget Egnen, idet det ikke alene har skabt Storbedrifter paa den oprindelige Bondestands Bekostning, men ogsaa indslæbt en stor Landarbejder-Befolkning og ved Storgaardenes delvise Udparcellering i nyere Tid tillige fremkaldt en meget spredt Bebyggelse. Alene fra Søgaard er der udlagt over 60 Smaagaarde og Landbol, og Felsteds og Kværs' Marker er oversaaet med Ejendomme.

Sundeved og Als er landskabelig set Østslesvigs Lykkeland, Kulminationen af Beltkystens Skønhed. Vi møder intet nyt; det er de samme Former af Hav og Kyst, Bakker og Dale, Mark og Skov, Lunde og Hegn som i Haderslev Østeramt, men Fordelingen er ligesom gjort med ødslere Haand eller rigere Lune, i let potenseret Yppighed. Disse Kystlandskaber hviler i deres egen Skønhed, helt fjernet fra de monotone Bakkesandsflader, der indrammer den øvrige Østkyst. Alt er her smilende Frodighed og farverig Ynde henover kraftige Linier og Former. Hvilken Rigdom af idyllisk Pragt rummer ikke disse smaa Landstyk-

ker paa 440 km². Fra Varnæs Hoved ned gennem Allsund til Kajnæs Ende paa den ene Side, ned omkring Borreshoved til Nybøl Nor paa den anden har Moder Natur skabt Hundreder af Landskabsbilleder, der er ligesaa smukke som rigt varierede og nær beslægtede. I de to Lande ligger intet Punkt mere end 4 km fra en eller anden Kyst, som Belt, Sund, Vig eller Nor indgaar Havet i ethvert større Perspektiv og fra Høgebjerg eller Dybbølbanke overses omtrent hele Landet, favnet af Havets snart lunefulde, snart elegante Indskæringer.

Sundeved er den østligste Del af Kystlandet mellem Aabenraa og Flensborg Fjord, oprindelig omfattende ogsaa Varnæs og Asbøl, men nu kun Ullerup, Saatrup, Dybbøl, Nybøl og Broager Sogne, ialt o. 110 km² i Areal. Fra Graastenegnen gaar et Højdedrag imod Sydøst og ender i Dybbølbanke (68 m), der i jævne Skraaninger falder ned imod Vemmingbund og Allsund. Kampen om Sønderjylland har gjort denne Banke til den mindrigeste i vor Nutids Historie. Over dens Skraaninger og Krone ligger endnu Rester af vore Skanser fra 1864 og af Preussernes yngre Fæstningsanlæg. Overalt møder Øjet Krigergravens Kors og Mindesten, og Dybbøl Mølle og det preussiske Sejrsmonument, der i Fællesskab dominerer Banken, taler hver paa sin Vis om Nutids Sejre og Nederlag, medens Dybbølstenen ved Bakkens Fod minder om de uhyre Naturkræfter, som engang har formet Landet.

Syd for Dybbøl Banke ligger Broager høje Land, kronet af den tve-taarnede Kirke. Halvøen er stærkt bakket med enkelte sandede Strøg. Ud imod Østersøen staar den med skarpskaarne og høje Skrænter, der endnu bærer Rester af de gamle Strandskove; langs det indre af Flensborg Fjord er Kysterne lavere og dannes af stenfrit Teglværksler, der har fremkaldt betydelige Teglbænderier (Iller, Egersund) og paavirket Befolkningsforholdene. Egersund og Broager By er flækkeagtigt bebyggede.

Det øvrige Sundeved er hovedsagelig et bakkebølget Lavland indsenket mellem Dybbølbanke og Nordals. Det er ligesom Haderslev Østeramt et sent opdyrket Skovland. Indenfor den egentlige Kystlinie har det kun faa Oldtidsminder, endnu paa Valdemarstiden laa det udenfor Herredsinddelingen, Landsbyernes Navne vidner heller ikke om høj Ælde, og ligesom andre Skovegne blev Jorderne her delvis taget i Besiddelse af adelige Slægter, der i Middelalderen spillede en stor Rolle. Nu minder kun Sandbjerg Storskov (hvorfra Preusserne 1864 gik over til Als), nogle Bønderskove og enkelte Skovpartier langs Vestgrænsen om den tidligere Bevoksning. Landskabet præges af den yppige Trævækst omkring Byer og Gaarde og af de høje levende Hegn, der næppe

findes skønnere andetsteds. Jordbunden er meget frugtbar og overgaar selv de bedste Egne nord for Haderslev. Agerjorden i Saatrup er boniteret til 40¹/₂ rm. pr. ha, i Snogbæk endogsaa til 47 rm., det højeste Tal paa Nordslesvigs Fastland.

Als har en lige afskaaret, let rundet Østkyst, der sænker sig mod Havet snart i flade Strandlinier, snart i jævnt høje Skrænter. Kysten er uden Havne; kun ved Mummark og Fynshav findes Anløbssteder. Vestkysten er uregelmæssig savtakket, indskaaret af Fjorde, Vige og Nor, der fortsættes dybt ind i Landet som snævre Dalfører med Søer, Enge og Moser. En saadan Sænkning over Ketting Nor deler Øen i Nord- og Sydals og har ligeledes tidligere dannet det administrative Skel mellem Amter og Herreder. Allsund, Augustenborg Fjord og Hørup Hav er dybe og rene Farvande, de andre har ringe eller ingen Betydning for Sejladsen.

Øen er højest imod Øst. Høgebjerg ved Asserballe naar en Højde af 81 m, og herfra sænker Sydlandet sig i bølgende Skraaninger ned imod Hørup Hav. Nordals er mere bakket. De foran omtalte Sænkninger ledsages af Bakkerækker med stejle Skrænter, og enkelte isolerede Toppe naar ret anselige Højder (Ikebjerg 61 m).

Tidligere var Øen meget skovrig. En sammenhængende Strandskov strakte sig langs hele Østkysten om paa Halvøen Kajnæs, dengang en eneste Storskov, der kunde oldenfede 1600 Svin. Halvøen ryddedes i det 17. Aarh. og fik samtidig sin Kirke. Af de øvrige Skove er der ogsaa kun Rester tilbage: Sønderkov og Lambjerg Indtægt ved Hørup Hav, men fremfor alt den prægtige Nørreskov, der fra Asserballe Sogn følger Østkysten nord paa i en Længde af et Par Mil, naar nogle Bønder-skove medtages. De øvrige Skove og Lunde har ringere forstmæssig Betydning, men giver i Forbindelse med Landsbyernes Trægrupper og Frugthaver og Markernes levende Hegn Landskabet det Præg af Park og Have, der er Alsingernes Stolthed og Glæde. I Frugtbarhed overgaar Øens Jorder alle andre nordslesvigske Egne og viger kun for de fedeste Marskkoge. Mange Byer staar for en Skatteværdi af 40—45 rm. pr. ha, Vibøge i Lysabild Sogn endog for 48 rm.; alle Betingelser for et rigt lønnende Landboliv er til Stede.

Als og Sundeved har i de sidste Aarhundreder haft en ret ensartet Udvikling. Det mest afgørende skete, da Hertug Hans d. Y. 1564 kom i Besiddelse af begge Landene. Han tiltuskede sig Kronens tilbageblevne Bønder, udkøbte den gamle Adel, der havde store Besiddelser, og omdannede dernæst det hele til et Godskompleks med Stordrift og Hoveri. Vildtbaner anlagdes, Landsbyer afbrødes, nye Slotte og Hoved-

gaarde opførtes, og omkring dem dannedes store Hovmarker, der drevs af hans Fæstere, d. v. s. af Sundeveds og Als's Bønder, der nedsank i en hidtil ukendt Trældom og Armod. Igennem mange Slægtled hvilede dette Aag paa Befolkningen, indtil Kronen atter kom i Besiddelse af Landet, først af Sydals, saa Nordborg Len og til sidst Sundeved (1779). Samtidig hermed gennemførte den kgl. Regering de store Landboreformer, der i høj Grad kom denne Befolkning til Gode. De hertugelige Hovedgaarde udparcelleredes og bortsolgte til Bønder, Hoveriet afskaffedes, Markfællesskabet ophævedes og Fæsteforholdet afløstes af Arvefæste eller Selvejendom. Kun paa de augustenburgske Gaarde blev de gamle Forhold ved at bestaa op til 1850. Regeringen havde skabt gunstige Vilkaar for en sund Agrarudvikling, og det er forstaaeligt, at Befolkningen og dens Efterslægt har følt sig i dyb Gæld til de danske Konger.

Sundeved er nu et rent Bondeland. I hele Landskabet findes kun to Storgaarde: det grevelige Sandbjerg (hvor General Bülow døde) og Bøgskov, en Stamparcel af et hertugeligt Gods. Smaa Bøndergaarde omkring 30 ha er Regelen; de er ypperligt dyrket, tidt Mønsterbrug, og jævn Velstand og hjemlig Hygge hersker ude som inde. De blodige Kampe om Dybbøl rev Sundevedboen ud af hans snævre Bygdesyn, pløjede hans Sind op og satte hans Tanker i Fart. Allerede i Syvtierne i forrige Aarh. kom mange unge paa danske Højskoler, og det er vel fortrinsvis dem, der har baaret den senere Udvikling baade paa Landbrugets og Folkeoplysningens Omraade. Kendere vil paastaa, at iblandt Nordslesvigs Befolkning er Sundevedboen den dygtigste og mest sympatiske.

Paa Als findes nogle flere Storgaarde, men ellers er Forholdene som i Sundeved. De store Landsbyer med pyntelige Gaarde og Huse gør et velhavende Indtryk. Foran Husene ligger Smaahaver med Roser opad Muren, bag dem Abildgaarde, hvis Frugttræer drysser deres sarte Bloster ned over straatakte Længer og tjærede Bindingsværk, og Hegnene ranker med vilde Roser, Gedeblad og Brombærbuske. Alsingeren elsker denne Løvpragt. Han er hjemkær, har ondt ved at trives i det fremmede, er maaske ogsaa lidt af en Hjemmefødning, der haardnakket holder fast ved gammel Sæd og Skik; men han er ogsaa opvakt, arbejds-kær, sparsommelig, gæstfri, fuld af Sang og Munterhed og tager helst Livet fra den lyse Side. — Inderst inde nærer alle Nordslesvigere Mistillid til fremmede, og hos Alsingerne kommer hertil Øboens Afsluttethed, de fremmede maa spise mange Skæpper Salt med dem, før de optages i Hjemkredsens Fortrolighed.

Farrisskov. I Landets nordlige Del strækker Østens Moræneland-

Udsigt fra Sønderborg over Alssund til Dybbøl Banke.
(M. Lundbo fot.)

Foden af Dybbølbjerg med Alssund t. h. og Sønderborg Slot i Baggr.
(Fot.)

skab sig tværs over Halvøen til henimod Ribe, begrændset imod Nord af Hedefladerne omkring Kongeaaen, imod Syd af Gramaadalen. Aaadalene forener sig i den store Hedeflade omkring Ribe, og under den forsvinder Østens Højland med snevre Udløbere omkring Kalvslund og Hjortlund. I kulturhistorisk Henseende hører dette Morænelandskab til de interessanteste i Nordslesvig. Det er et gammelt Skovland. Ifølge Sagnet skal Skoven, den store Farrisskov, have strakt sig fra Fardrup ved Ribe til Lille Belt og tillige dannet et naturligt Skel, en Grænseskov mellem Nørre- og Sønderjylland. Der findes ingen Hjemmel for disse Antagelser. Stednavne som Kalvslund og Hjortlund minder vel om tidligere Skove, og for et Par Aarhundreder siden fandtes der ogsaa noget Birkekrat ved den førstnævnte By; men forevrigt er Jordbunden i det hele af en saadan Beskaffenhed, at den ikke kan have baaret Skov i større Udstrækning. Historisk kan den gamle Farrisskov ikke forfølges længere vest paa end til Hjerting og Lintrup, og imod Øst har den omkring Fovsaadalen i Stepping Sogn forenet sig med de store Skovstrækninger, som i gammel Tid omgav Østens Bymarker. Da stod den ogsaa i Forbindelse med Østerlindet- og Gram-Skove og strakte sig over Rangtang-Højlandet ned til Gramaa.

De Stednavne, der endnu minder om den gamle Skovs Udstrækning, er Farrisbækken vest for Rødding paa Grænsen af Frøs og Kalvslund Herreder, Farrisskov nord for Jels, Farrislund og Farrisgaard i samme Sogn, Udflytterstederne Farris i Ødis Sogn og „Farriskongen“, en Kæmpeeg, der for nogle Slægtled siden omtales ved Højrup, umiddelbart ved Fovsaadalen. Paa Nordsiden naaede Skoven ikke ned til Kongeaadalen, men begrænsedes her af de gamle Bymarker Hjerting, Langetved, Københoved, Skodborg, Skustrup, Bastrup, Østerbygaard og Drenderup, der, som Navnet antyder, tidligere har været en By. Disse Byer afskar Skoven fra Skellet mellem Landene og viser, at den sønderjyske Bebyggelse maa have bemægtiget sig disse Strøg, længe før Skellet droges i det 13. Aarhundrede, og at Skoven ikke med nogensomhelst Ret kan betegnes som en Grænseskov. De talrige Bronzealderhøje, der findes paa de omtalte Byers Marker, viser desuden, at de maa have været beboet og bebygget Tusinder af Aar tilbage, medens der, saa vidt mig bekendt, ingensinde er fundet jordfaste Oldtidsminder i selve Farrisskov. Imod Syd begrænsedes den af de gamle Byer: Sommersted, Lert, Ørsted, Jels, Grønnebæk, Brendstrup og Rødding, først efter Udskiftningen 1780—1820 bemægtigede den yngre Bebyggelse sig Skovterrainet, og dette maa saaledes i umindelige Tider have henligget som et Overdrev eller en „Old“, vel nærmest henhørende til den kongelige Vildtbane.

Her maa fremdrages et andet Forhold. Før 1588 eller før Kong Fred. II's Udkøb af den nordlesvigske Adel var Farrisskoven omspændt af Adelssæder, hvis holstenske Besiddere bestræbte sig for at danne Enemærke-Ejendomme ved og i Skoven, altsaa omdanne den til et adeligt Godsdistrikt, en nordlesvigsk Adelsrede som Svansen og Dänischwold. Ved Reformationstiden laa her følgende Godser eller Begyndelse til Godser: Fovslet, Frørupgaard, Brændore, Taabdrup, Revsø, Tovskov, Jelsgaard, Lindet Hovgaard, Gram, Røddinggaard, Tornumgaard, Østerbygaard og Drenderup. Kong Frederik købte alle disse Gaarde med Undtagelse af Gram og omdannede dem til kgl. Forpagtergaarde, der ikke tilstræbte Udvidelser, og i endnu 200 Aar henlaa Skoven som Overdrev og Vildtbane.

Skovens Midtpunkt ligger omkring den nuværende Farris Jernbanestation. I dens Omegn mødtes Stepping, Sommersted, Oksenvad, Jels, Skodborg, Vamdrup og Ødis Sogne, oprindelig vel uden nøjere bestemte Grænser. Endnu 1709 var Skoven uden al Bebyggelse. Fra Langetved til Bramdrup, o. 2 Mil, og fra Skudstrup til Lert o. 1½ Mil, fandtes dengang end ikke eet Hus. Selve Terrainet er højtliggende, letbølget eller fladt og frembød for saa vidt ingen større Dyrkningsvanskeligheder; men paa de bedre Strøg bestaar Jordbunden af stift Ler, som Datidens Plove havde ondt ved at magte, eller ogsaa af stadig skiftende Aflejringer eller „Holme“ af Sand, Hedeknolde, Mor, Kær og koldt Ler, der ikke tillod Dannelsen af ensartede Agerskifter, som Fællesskabstiden krævede dem. 1709 var Højskoven omtrent ødelagt og reduceret til Ege-, Bøge- og Birkekrat. De fjendtlige Invasioner, Skovtyveri fra de tilgrænsende Hedesogne, ufornuftig Hugst, men frem for alt Kulbrænderiet, der hvilede paa adskillige af de tilgrænsende Byer som Hoveriplit til Haderslevhus, havde da gjort det af med den før saa statelige Skov. I Pløjetiden ses endnu talrige sorte Brandpletter, hvor Milerne har staaet. — Saa vidt man kan skønne, gik der ikke en eneste Landevej gennem Skoven. Adelvejen fra Haderslev til Ribe og Foldingbro gik langt syd for den, og Overgangen ved Skodborghus havde vel nærmest kun lokal Betydning.

Endnu maa et Par Bemærkninger finde en Plads her. De store Kratvidder og Moser var et herligt Hjemsted for Vildt af alle Arter. Her huserede Vildsvin og Ulve lige op til Udskiftningen efter 1780. P. Rhode, der var Præst i Stepping 1760—67, fortæller: Bonden er her i sin Kornmark mangfoldig plaget af Vildsvin. Man tør ikke dræbe dem [den kgl. Vildtbane] og nødes derfor til at holde Vagt i Kornmarkerne. Man burde, mere end man gør, forfølge og ødelægge de mangfoldige Ræve og Ulve. 1763 var her i Amtet et egét Optog med Ulvene, enten Snevejret eller

en og anden Galskab drev dem, skal jeg ikke kunne sige; men det var farligt at ride ud ubevæbnet; de søgte uden Frygt Hestene; man dræbte dem inde i Kolding By og inde i Vaabehusene ved Landsbykirkerne; de gik frem ligesom blinde og galne. — 1792 skriver en Bonde i Ørsted i sin Dagbog: I min Ungdom var Ulvene her meget skadelige Dyr. De rev ihjel Føl, Kvæg, Faar og Lam, saa alting bestandig maatte være i god Varetægt, og de kom ofte i Tofter og selv ind i Byen om Natten. — Noget før den Tid klagede Forpagteren paa Taabdrup over, at Vildsvinene gjorde stor Skade paa hans Sæd og om Vinteren gravede sig ind under hans Lader. Store Klapjagter med Opbud fra mange nordslesvigske Egne gjorde før Aarhundredets Udgang Ende paa disse Plager, og det fortælles, at den sidste Hjort i Farrisskov blev nedlagt 1840.

Efter Udskiftningen erobrede Nybyggere den gamle Skovegn. Herredsfoged O. Kier, der stod Befolkningen nær, fortæller, at Bosættelsen foregik under Former, der mindede om Amerikas „far west“. Nybyggeren begyndte med at rydde nogle faa Agre for Stubbe og Krat og holdt kun en Ko og en Gris. Hans Hjem, en lyngtakt Hytte, indeholdt et Køkken, der tillige tjente som Forstue og Sovekammer, og bag dette fandtes et „Dörns“ med lerstampet Gulv og risflettet Loft med Lerklining. Stalden var rejst paa Pæle med Risfletning. Jels og Bastrup „Troldkær“ indtog her en anselig Plads, og endnu omkring Midten af det 19. Aarhundrede laa der noget vildt og uoplejet over disse Egne; de maatte have Tid til at erobre de gamle Landsbyers Hygge. Bebyggelsen er vel udgaaet fra den nærmeste Omegn. Skudstrup Mark, Overjels, Troldkær, Overlert, Revsøparceller, Overhøjrup, Bramdrup Mark og Farris er Samlingsnavne for en Del af disse Nybyggersteder, der for det meste bestaar af Smaagaarde og Landbol; i hele Terrainet findes ikke en eneste samlet By — 1709 bestod Skodborg By af 35 Gaarde og 9 Landbol, samlet i selve Byen, nu har Sognet over 310 Landejendomme. Paa samme Tid havde Jels 28 Gaarde og 12 Landbol, nu 157 Landejendomme af alle Størrelser spredt over Bymarken, og Vejen mellem Jels over Haraldsholm til Skodborg er næsten som en Gadebebyggelse. Ingen Egn i Nordslesvig har i det sidste Aarhundrede været underkastet en lignende Udvikling.

Nustrup-Højlandet er heller ikke skilt fra Østens Bakkelandskab ved nogen fremtrædende Sænkning. Det maa betragtes ikke som en Bakkeø, men som en Halvø, der fra dette skyder sig ud vest paa mellem Gramaa og Gjelsaa for ved deres Sammenløb at forsvinde under Ribegnegens Hedeflader. Trekanten har sin Basis i Sommersted-Vedstedegnen og sit Toppunkt ved Gjelsbro. Den er opbygget af Bakkesand

Vedsted.
(Fot.)

med Ler i Nærheden af Overfladen og kulminerer i et Ler-Plateau ved Nustrup, hvor Fjellumhøj hæver sig til 78 m. Markerne er i det hele sandmuldede og bærer Vesteregnens Præg. Et brat Vegetationsskifte ledsager Overgangen fra Ler til Sand. Sidebanen fra Haderslev til Vojens gaar den første Mils Vej gennem et typisk Bakkelandskab med snevre Udsyn til Slugter og Dale, med Skove og Lunde paa Skraaningerne og levende Hegn i Tavl op over Markerne — for pludselig vest for Styding ved Tyrishul at føre ind paa et aabent, træløst Sletteland med vid Hori-
sont og Vestens strenge og mørkladne Grundtone. De levende Hegn og deres Skovflora forsvinder som efter en Snor. En Vej i Skellet kan paa Østsiden bære Tjørnehegn med vilde Roser og Kaprifolium, medens den paa Vestsiden indrammes af et Jorddige med Sandegnens beskedne Sommerflora. Sjældnen formaar den haardføre Tjørn at liste sig nogle hundrede Meter frem paa Vestskraaningen, støttet af Ler i Undergrunden. Set øst fra, f. Eks. fra den nordslesvigske Hovedbane, kan dette Overgangsstrøg tage sig ud som et Bjerglandskab i det smaa. Fra Knivsbjerg over Pothøj til Slugten ved Tørning fortøner det sig som en snorret Bakkelinie; nord for Slugten, hvor Østens Højder ligger længere tilbage i Styding, Magstrup og Sommersted Skove, sænker det sig i jævne Skraaninger ned til 40-Meters Kurven omkring Gramaas sydøstligste Tilløb.

I Skellet mellem Ler og Sand, mellem Skov og Vidde ligger en Række kulturhistorisk mærkelige Byer. Randbyerne Sommersted, Kastvraa, Magstrup, Styding, Arnitlund og Vedsted er anlagt enten i eller i Nærheden af Jordbundsskiftet, tidligere med Skov østpaa og deres oprindelige Vange hovedsagelig vestpaa ned over de sandmuldede Skraaninger. Det samme Forhold gentager sig i Aabenraa Amt, hvor Byerne Brunde, Ris, Søst, Nybøl o. a. ligeledes er anlagt i det oprindelige Skovbryn med deres dyrkede Jorder paa Sandfladerne mod Vest. Den yngre Opdyrking har forstyrret den ældre Tilstand; men Joh. Mejers utrykte Bykort fra 1640 viser os klart de oprindelige Forhold og den betydelige Rolle, som Sandmarkerne har spillet i Landets ældre Agrarvæsen. Overalt, hvor det var muligt, har Skovbyerne støttet sig til saadanne, og dette i Forbindelse med andre Forhold, som her maa forbigaaes, forklarer den Forrang, som Vestens Sandegne øjensynlig har haft i gamle Dage.

Bortset fra de omtalte Randbyer omfatter Nustrup-Højlandet Jegerup, Skrydstrup, Nustrup og Gram Sogne med deres talrige Byer. Vest for Vojens Jernbanestation hæver sig en kraftig øst-vestlig Bakkeryg henover Billund og Fyrskov, en Endemoræne med stejlt Fald til Fladerne imod Syd og kronet af prægtige Kæmpehøje. Denne Ryg fortsættes hen til det brede Ler-Plateau, der i en Højde af 60 m bærer Bæk- og Nustrupskov og kulminerer i Fjellumhøj. Fra Plateauet skraaner Landskabet ned til alle Sider, i Nord, Vest og Syd til Fladerne langs Gram- og Gjelsaa, og fra dets Banker overses den største Del af Nordslesvig. Nustrup, Jegerup, Magstrup og Moltrup Kirker ligger i Linie bag hinanden, deres hvidtede Taarne lyser i Aftensolen, og Anderup Bakker fortøner sig som en romantisk Skovidyl i det fjerne Nordøsten. Imod Nord begrænses Synskredsen af Revsø og Jels Skove, af Rangtang Højderne ved Øster Lindet og Gramskov; paa den anden Side ses ud over Rangstrup-Højlandet hinsides Gjelsaaens Sletter.

I ældre Tid har Afsnittet ikke været saa skovfattigt som nu. I Nærheden af Bækskov findes levende Hegn paa Markerne, og paa endnu fjernere Steder træffes af og til Relikter af Skovflora, der minder om ældre Bevoksning. I det 16. Aarhundrede havde Jegerup nogen Skov, ved Billund findes Rester af en lille Egelund, der sandsynligvis har givet Byen Navn, og noget lignende gælder vel ogsaa Brøndlund og Skibelund. Skoven ved Gram syd for Aaen er ogsaa ældre end Hans Schacks Borg. Alle Egnens Landsbyer ligger paa Skraaningerne; selve Ler-Plateauet var ubebygget. Det samme gælder den Sværm af Kæmpehøje, der fra Vedsted over Vojens, Jegerup og Lille Nustrup til Overgangen ved Gram forlener Egnen med en sjælden Mindekrans fra Old-

Hedelandskab ved Nørreløgum.

(Efter Anker Kirkeby og Erik H. Schack: Sønderjylland som det er.)

tiden. Meget faa danske Landskaber kan rose sig af en rigere. Ogsaa Provinsens gamle Hovedveje gik igennem Afsnittet. Sydfra kom Kongevejen (via regia), „Herrevejen“, senere kaldet Oksevejen, over Urnehoved til Vedsted og Vojens eller Billund, hvor den mundede ud i „Adelvejen“ Haderslev—Ribe, der dels syd for Gramaa, dels over Slevad førte til Ribe-Foldingbrovejen og derfra videre ind i Riget.

Rangstrup-Højlandet er et storformet, roligt Landskab og omfatter ikke alene den største Del af Nørre Rangstrup og Hvidding Herreder, men sender ogsaa Forgreninger ind i Aabenraa- og Løgumklosteregnen. Det bestaar hovedsagelig af letbølgende, højtliggende Bakkesands-Flader, der naar en Højde af indtil 80 m. Hovedretningen er Sydøst—Nordvest fra Hellevad over Agerskov, Toftlund og Højrup til Marsken ved Ribe og Gestkysten ved Hvidding. Ved Højrup gaar en Sideryg imod Syd over Arrild til Nørre Løgum Bakker med Vognshøj (62 m), hvor den mødes af Bredeaadalen og skilles fra det østlige Hovedplateau af Engsletterne omkring Fiskebæk, Smedebæk og andre Tilløb til Bredeaa. — Bakkeøen er paa alle Sider omgivet af Hedeflader. Imod Nord og Øst ligger Gjelsaas Flader, Enge og Moser, saa vel kendt af enhver, der med den nordslesvigske Hovedbane har passeret det flade og golde Landskab mellem Vojens og Rødekro og fra Kupéinduet set ud over Skrydstrup og Bevtoft Hede, over Abkær Mose og Ø. Løgums Sandmarker, hvor der i tørre Somre ikke trives stort andet end Knavel og Rødsyre. Lidt syd for den sidstnævnte By begynder Arnaafladerne og fortsættes syd om Højlandet lige til Tønder ud gennem det vidtstrakte Fladland, som tidligere kaldtes den mellemslesvigske Slette, men nu vel maa have et andet Navn. Her falder Bakkeøen overalt stejlt af imod Sletten, og fra dens højeste Punkter kan man se tværs over Lavlandet til Medelby Banker og Hanved Kirkespir hinsides Rigsgrænsen. Paa Vestskraaning ligger Gaansager Hede mellem Arrild og Vodder, den sidste store Hede-strækning i Nordslesvig. Siden 1850 har den været under Opdyrkning, mange Nybyggersteder er opstaaet, og snart vil ogsaa den være forvandlet til Kornmarker eller Naaletræsplantninger.

I Rangstrup-Højlandet findes Alluvialsandet ikke alene i Aalavnningerne, men dækker ogsaa større Dele af Plateauet. I tidligere Tid var store Arealer derfor bevoksede med Lyng. Knud Aagaard, der har beskrevet disse Egne, beregnede, at for omtrent 100 Aar siden udgjorde Agerlandet i Nørre Rangstrup Herred 35 % imod 49 % Hede og i Hvidding Herred 52 imod 30 % Hede. Han tilføjede, at dette uheldige Forhold vilde endda forringes, hvis ikke Engene kom Agerjorden til Hjælp. „Høavlen er den vigtigste Støtte for denne Egn's Kornavl. Agerjorden uden

Eng er af meget liden Værdi; men efter Engenes Mængde og Godhed bestemmes Stedernes Pris. Man hører af mangan Bonde den Klage, at han har for megen Agerjord, hvilket maa forstaas i Forhold til Engene, og er da ganske rigtigt; thi den skarpe Agerjord fordrager ikke lang Hvile, førend den bevokses med Lyng. For at afholde denne skadelige Vækst af Agrene maa man altsaa saa for meget og gøde for tyndt, og af samme Aarsag maa man undertiden pløje Agre et Par Aar, førend de kan optages til Sæd. De Byer kaldes gode, hvor der til en Ottingsgaard, som svarer omtrent til 2 Td. Hartkorn, kan avles 40 Læs Hø, saasom Rost, Bovlund, Stenderup; derimod er det maadelige Byer, hvor der til en Otting ikkun avles 12—20 Læs, saasom Agerskov og Rangstrup.

Disse Forhold er forlængst ændrede til det bedre. Efter Udskiftningen 1780—1820 begyndte en intensiv Grundforbedring, der er blevet fortsat indtil vor Tid og har skabt delvis nye Vilkaar. Blandt andet skyldtes denne de Ler- og Mergellejer, der findes rundt omkring i Landskabet og sikkert nok i et større Antal, end det foreliggende geologiske Kort angiver. Det kan antages, at alle større Byer er anlagt paa eller, maaske snarere, i umiddelbar Nærhed af Lerøer. Dette gælder Hellevad, Agerskov, Bovlund, Branderup, Rost, Arrild, Hjartbro, Tislund, Toftlund, Stenderup, Højrup og Arnum. Paa saadanne Øer findes ogsaa Af-snittets faa bevarede Naturskove: Lindet- og Hjartbrokov. —

Vestkysten fra Ribe Aa til Brede Aa er en lav Hedeslette, der sænker sig jævnt ned imod Kystens Marsk eller Sandvader. Den gennemstrømmes af korte Aaløb, omgivet af Kær og Enge. Fra gammel Tid findes ogsaa Flyvesandsaflejringer, der ikke fremmer Frugtbarheden, men ved Siden af dem tillige ret talrige Smaaøer af Moræneler og -sand, de højeste Toppe af det gamle Land, der ellers dækkes af Istidens Hedesand. De danner lave, lidet fremtrædende Højder, hvis Grænser mod Alluvial-sandet kan være ret ubestemte, og det undrer den fremmede at høre Tale om „Bjerge“, hvor det drejer sig om Stigninger paa 3—4 m. Paa disse Bakkeøer findes Vestkystens Indlandsbyer: Lundsmark, Vesterbæk, Raaager, Vodder, Haved, Birkelev, Normsted o. a., og igennem disse gik Vestslesvigs gamle Hovedvej, det bedste Bevis for deres kulturelle Betydning. Imod Syd afsluttes Landskabet af Gasse Høje, en bred og langstrakt Bakkeryg med talrige, desværre forstyrrede Oldtidsmin-der og med vid Udsigt over Land og Hav, særlig over Ballum Marsk, der vil blive omtalt i det følgende.

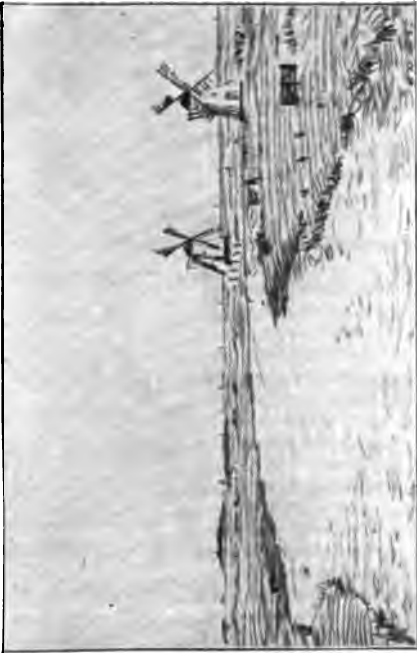
Egnens nuværende Hovedbyer ligger nær Kysten. Fra Vester Vedsted til Digerne ved Astrup ledsages denne af en 3—4 km bred Marsk-

brømme, kun afbrudt et Par Steder ved Brøns, hvor Gesten træder umiddelbart ud til Vadehavet. Denne uinddige Marsk henligger endnu i fuldkommen Naturtilstand og benyttes til Høslet og Græsning. Ud imod Havet gærdes den af en 2—3 m høj Strandvold, „Ovren“, bestaaende af Grus, Klæg og Sand, i Stand til at værne Marskegnene imod den daglige Flod, men ikke imod Højvande. Paa Marskens Indlands-side findes en anden Strandvold, den gamle Havstok, opbygget før Marskens Dannelselse, mens Havet endnu skyllede helt ind til Gestranden. Denne Sandstrimmel er overmaade skarp og ringe og kan bestaa af Flyvesand og lave Klitter, der i enkelte Egne har dannet „Indsande“. De store Kystbyer i Skærrebæk, Brøns, Rejsby og Hvidding Sogne har derfor mange skarpsandede Jorder, og deres nuværende Muldrigdom og Frugtbarhed, Byernes Velstand, store Gaarde og udmærkede Besætninger skyldes først og fremmest Marsken.

Gestranden er meget lavtliggende. 5 Meters-Kurven gaar igennem Brøns og Rejsby, og da Stormfloden kan naa op til en større Højde, er ikke alene Marsken, men ogsaa Gestbyerne udsat for Oversvømmelser. Det hænder, at Havet aflægger højst ukærkomne Besøg i disse, forvandler Gader og Veje til Kanaler, fylder Brøndene med Saltvand og, naar det er særligt paatrængende, endogsaa gaar ind i Husene. En Vinterflod eller saakaldt „Isflod“, der fører Kystens ophobede Isskodser ind over Enge og Marker, er meget frygtet. De store Isflager er som Kæmpeplove, Jorden rodes op, Grøftevolde udjævnes, Ledstolper knækkes, Broer sønderbrydes, og det kan ske, at Huse væltes over Ende. Desuden henligger de høje Isskodser usmeltet til langt ud paa Foraaret og fremkalder nøgne, tragtagtige Fordybninger, der først forsvinder efter Aars Forløb. Indtræder en Stormflod i Høslettens Tid, skylles Høet bort til fjernere Marker, hvor det kan hobes sammen til uhyre Dynger og fordærvet. Græs og Korn slænges fladt hen ad Jorden, der oversaas af Tang og Dynd, Eftergræsningen ødelægges af Slik, saa Kreaturerne ikke vil æde den, før den er udvasket af Regnen. Ofte kan det være forbundet med Livsfare at redde Kvæget fra det frembrusende Hav.

Den berygtede Stormflod 1634 bortrev 600 Mennesker paa Kysten fra Ribe til Højer. I Brøns druknede 21, i Rejsby 50, i Vester Vedsted 22 Mennesker, og langs Aerne strakte Ødelæggelserne sig milevidt ind i Landet. De yngre Stormfloder har forholdsvis kun gjort ringe Skade, men Faren vil stadig true, indtil et Digeværn rejses. —

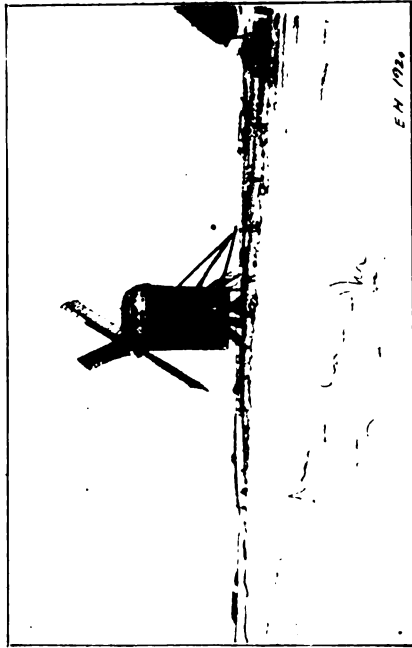
Vidaa- og Bredeaafladerne. Tønderamt tilhører helt Landets Vestskraaning. Set fra Rangstrup-Højlandet svæver Øjet hen over ensformige, letbølgende Flader, der forsvinder i Sønderaadalen. Omkring

Vidaa og Marsken ved Højer.

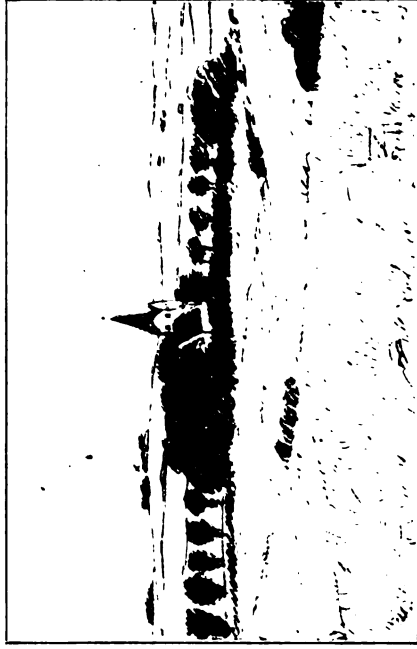

Parti ved Daler i Marsken.

Stubmølle ved Burkal i Egnen øst for Tønder.

(Skitsen af Elliot Hjuler)

Landskab ved Gram Kirke.

Vognshøj og i enkelte Bakkerygge øst for Tinglev hæver Fladerne sig op over 30-Meters Kurven, men ellers hører det til de store Sjældenheder at træffe en Bakkeø eller Høj, der naar op over 20 m. I al denne Ensformighed findes kun een stor Modsætning, Modsætningen mellem *Gest* og *Marsk*. Gesten er det gamle, senglaciale og lidet frugtbare Land, der har faaet sit landskabelige Grundpræg af Istidens Afsmeltningsstrømme og sin nuværende Kystkontur efter den store Landesænkning, som i Bronzealderen traf Vesterhavskysten fra Nissum Fjord til den engelske Kanal. Marsken er en yngre, frugtbar Marinaflejring.

Før den store Sænkning har det nordslesvigske Fastland strakt sig milevidt ud vest for Manø, Rømø og Sild, hvor Ferskvandsmoser, Træstubbe og Oldsager er blevet paavist paa den nuværende Havbund. Efter Sænkningen omdannedes de sænkede Hedeflader til et vidtstrakt Vadehav, der kun i Flottiden gennem Dyb og Render, de saakaldte „Loer“, overskylles af Havet. Dybene staar med stejle og faste Brinker af gult eller hvidt Sand, Loerne er smalle Render, der kan tage sig ud som Fortsættelser af Fastlandets Aaløb. I Dybene er Havvandet endnu klart og rent, men inde paa Vaderne mørkladent og farvet af Slik, Svæv og Sandpartikler, som daglig skylles hen over Fladerne og i stille Bugter bundfældes som Klæg, under Medvirkning af Planter, Orme og Krebsdyr. Paa den tønderske Vestkyst fandtes to saadanne Bugter, der tillod Marskdannelse: Bredeaa-Vaderne mellem Gassehøje og Ballum Bakkeø, og Vidaadalen, hvis Vader oprindelig maa have strakt sig mindst 22 km ind i Landet til Foden af „Jejsing Bjerge“. I disse Bugter mødtes Havets Slik og Aaernes Ferskvandsdynd, og alle Betingelser for en frodig Marsk- og Mosedannelse var til Stede. I Areal er Marskegnene forholdsvis smaa, men landskabeligt som økonomisk giver de dog Amtet dets Særpræg.

Den østlige og nordlige Del af Gesten, Slogs og Lø Herred, udmærker sig ved en højst regelmæssig Opbygning. Fladerne gennemstrømmes af en Række Aaer, der alle har et sydvestligt eller vestligt Løb og udstrimler Landet i næsten parallelle, ensartede Bælter i øst-vestlig Retning. Slogs Herreds Aaer opstaar som Bække dybt inde i Østens Bakkelandskaber, i Sognene Ø. Løgum, Ris, Ensted, Felsted og Holbøl og samler sig til fire store Aastammer: Arnaa, Hvirlaa, Grønaa og Sønderaa, for tilsidst at forene sig til den flodlignende Vidaa i Marsklavningen syd og vest for Tønder. Bredeaaens Kildebække udspringer i Rangstrup-Højlandet; Fiskebæk, Smedebæk, Risbæk o. a. samler sig ved Løgumkloster til Bredeaa, der gennem en ret karakteristisk Udskylningsdal naar Havet, det sidste Stykke gennem Ballum Marsk. Nu flyder disse Aaer sin-

digt afsted gennem flade Nedsænkninger, som oftest uden Skrænter eller Brinker, men ved Glacialtidens Slutning, under Afisningen, maa de have styrtet som Jøkulstrømme hen over det nøgne Land og udvasket det for Ler og Kalk samt dækket store Partier med Grus og Sand, de senere Hedeflader. Dette er fælles Træk for hele Sønderjyllands Vestskraaning fra Trenens nederste Løb til Rangstrup-Højlandet. Parallele Aaløb deler Landet i ensformige Skifter: langs Aaen Enge og Kærstrækninger, der gaar over i Hedeflader og Moser og tilsidst tørre Bakkesandsmarker, der ned imod det næste Aaløb gaar over i tilsvarende Dannelser eller dækkes af dem. Derfor ligger Byerne ofte i Rækker eller ligesom paa Tværhylde fra Øst til Vest med ubeboede Eng-, Kær- og Mosestrækninger imellem sig. Sønderaadalen er et fremtrædende Eksempel paa et saadant Aaskel.

I Slogs Herred og Løgumklosteregnen findes kun faa og smaa Bakkeøer. Ved Tinglev, Bylderup, Højst og Bedsted, der geografisk set hører med til Vestskraaning, ved Draved, der bærer Amtets eneste Naturskov, og Ellum findes Ler- og Mergel-Øer, og ældre Dannelser træder frem til Overfladen i Højdepartiet omkring Vogshøj. — Dermed er Landets Karakter givet. Vidtstrakte Enge, store Kær og Moser veksler med tørre og sandede Marker, der for et Par Slægtled siden delvis dækkes af Lyng. Mellem Bredeaa og Arnaa ligger den store Alslev Mose, Indsandene syd for Løgumkloster og Sølsted Mose, hvor der aarlig forarbejdes Tørv i Millionvis. I Højst og Ravsted Sogne findes vel endnu enkelte Hedepletter, og Sønderaadalen er en udpræget Hedeslette; hvis Kær og Moser strækker sig fra Frøslev Sand til de første Klægaflejringer umiddelbart vest for Lyrsholm.

Landskabet er træløst. De Smaaskove, hvorom enkelte Bynavne (Lund, Kværnholt, Lindkær) minder og ældre Kilder endnu taler, er forsvundet, og de yngre Plantager er ikke naaet frem til landskabelig Betydning. Udenfor Landsbyernes Aske- og Poppelplantninger ses sjælden et Træ, maaske nogle Vidiebuske eller en forkommen Tjørn. Efter den første Vaargræsning hjemfalder Markerne til en graalig, afsveden Farvemonotoni, som Sandets Flora ikke formaar at overvinde. En Klynge dybblaa Veronika ved Vejkanten, et Dige oversaaet med skingrende gule Høgeurter eller mangefarvede Stedmoderblomster kan betage lige saa stærkt som Østens rigere Flora; men landskabeligt spiller de ingen Rolle. Engene er Landets egentlige Pryd og Velstandskilde. „Vandrer man en varm Julidag ud langs deres Rand, kan her være dejligt. Øjet svæver frit ud over den milevide Græsslette. Menneskene er idel Travlhed. Græsset slaas, rives sammen, stakkes og køres hjem. Og midt

i denne Travlhed græsser magelige Kvæghjorder fjernt og nær, de viltre, ungdommelige Kvier og Kalve sammenlængede to og to, for at de ikke i Firspring skal sætte ind i Naboens Høstakke. Arbejdsdagen varer i den Tid fra Solopgang til Solnedgang, men omsider er den lange Arbejdsdag til Ende. I Smaaflkke vandrer Arbejdsfolkene til alle Sider hjem fra Engene. Kvæget hengiver sig til døsigt Rø, og Stilheden lægger sig over Dalen. Saa begynder Mosekonen sin Bryg. Taagerne vinder sig ud over Engene, danner først Smaasøer, men breder sig snart mere og mere til de skjuler Kvæget og Høstakkene, og alt er et stort Taagehav, hvor Elværpigerne opfører deres Dans.“ —

De fleste Enge er frodige og gode. Medens Agerlandet er boniteret fra 2 til 15 Mark Skatteværdi pr. ha, begynder Engene som Regel med det sidste Tal. I de sletteste Egne, f. Eks. i Jyndevad i Sønderaadalen, er Forholdet 2,55—16,35, i Rens 5,52—21,54. Byernes Godhed beror derfor i første Linie paa deres Enge. Ravsted har o. 300 ha Eng eller en Fjerdedel af dens Areal, Havsted 200 af 700 ha, Tinglev 400 ha Eng og Græsning imod 583 ha Ager; Hostrup 386 mod 403 ha. Byer uden rigelig Eng synker ned i Hedebyernes Klasse. Landbruget er derfor først og fremmest anlagt paa Tillæg, Opdræt og Handel med Kvæg. Gesten forsyner saa vidt mulig den nærliggende Marsk med magert Græsningskvæg, og alle driver Kvæghandel, alle har medfødt Sans og Interesse for Kreaturerne. „Denne aabenbarer sig ogsaa stundom ved en næsten vidunderlig „memoria bestialis“, om jeg saa maa kalde det: naar de har set et Kreatur een Gang, er de i Stand til at genkende det mellem hundrede andre og kan efter lang Tids Forløb beskrive dets Udseende; og dog er Kreaturerne for den mindre kyndige lagttager omtrent ens at se til, idet de alle er røde og ligner hverandre som Tvillinger. Kvægmarkerne, af hvilke der holdes en utrolig Mængde i Tønder og Husum, spiller som Følge deraf en overordentlig vigtig Rolle i de fleste Bønders Liv og koster dem mange Penge og megen Tid. Derfor forsømmer en nogenlunde velhavende Bonde sjælden noget Marked, selv om han hverken har i Sinde at sælge eller købe. Markedsdagene benyttes ofte i Tidsregningen, og Handelens Udfald paa et Marked giver længe efter Stof til behagelig Underholdning ved selskabelige Sammenkomster.“ — Saaledes skildredes Forholdene for 60 Aar siden, og trods den forbedrede Driftsmaade med Mergling og Brak og Andelsmejerier er Gestens Hovednæring vedvarende Opdræt og Kvæghandel. Slogsherreds Bonde kunde synge med den græske Digter: „Sød er Kviens Røst, sød dens Aande; sødt at hvile under Sommerhimlen ved det rindende Vand.“

Den vestlige Del af Gesten, den saakaldte Forgest, der umiddelbart

Parti af Schackenborg Slotspark.

(Fot.)

støder op til Tønder og Ballum Marsk, har delvis en anden Karakter. Hedefladerne fortsætter sig vel vest hen til Visby-Borrig-Egnen, men ellers træder Bakkeøerne mere i Forgrunden. Fra Højst over Solvig til Hostrup, fra Lund over Store Tønde til Jejsing og Rørkær bestaar Overfladen for en Del af Bundmoræner, hvis lermuldede Jorder i Forbindelse med de store og gode Enge danner et frugtbart og venligt Landskab. Længere vest paa, op over den tønderske Marsk, hæver Møgeltønder Bakkeø sig som et Skjoldehælv, der tilmed krones af Schackenborg Slotspark og tager sig ud som Indgangen til en ny Verden. Illusionen taber sig dog hurtigt. Det højeste Punkt i den flade Egn naar end ikke en Højde af 20 m. 10 Meters Kurven slynger sig i lunefulde Bugtninger ud og ind over Terrainet, og kun Landsbyernes Trægrupper og slanke Kirkespir bringer nogen Afveksling ind i Ensformigheden. Markerne er uden levende Hegn. Fennernes Skelgrøfter hakker dem op i ensformige Firkanter, Smaaklynger af gumlende Kvæg ved de talrige Led og Kløpæle eller omkring en forkrøblet Tjørn er de eneste Genstande, der tiltrækker sig Vandrerens Opmærksomhed. Men Jordbunden er fortrinlig. Agermarken er her højere boniteret end Gestengene og glider syd paa over i Marsk; frodige Hvede- og Bygmarker fryder Øjet, og i gode Aar staar den sorte Havre som en Rørskov. Frugtbarheden fortsættes vest

paa over Daler og Visby til Sejrsbækkens Dal, medens Egnen nord paa gaar over i Abild og Visby Heder.

Ud imod Havet afsluttes Forgesten af Bakkeøerne Højer og Emmerlev-Ballum, der engang, til Forskel fra alle de andre, har været virkelige Øer. Højer ligger paa en ganske lav og lille Bundmoræne, paa alle Sider omgivet af Klægdannelser, det bedste Bevis for, at den engang har været omflydt af Havet. 1555 inddigedes Højer-Tønder Kog ved et Dige fra Havstokken vest for Højer til Lægan sydvest for Tønder (se Kortet). Derved fandt Højer Værn imod Vidaadalen; men da Havvandet vedvarende af Stormen kunde drives nord og øst om Flækken ned i det nye Kog, førtes først et Dige øst paa over Sejrsbækken hen til Møgeltønder Gest (Højer-Møgeltønder Landevej), og endelig efter 1864 et Dige nord paa op til Emmerlev Klev, hvorved hele Baglandet fra Højer til Trøjborg sikredes mod Oversvømmelser fra denne Kant.

Den store *Emmerlev-Ballum* Bakkeø er det ejendommeligste Gestlandskab i Vestslesvig. Ogsaa den er en Bundmoræne, der falder stejlt af mod Havet og Ballum Marsk, mere jævnt imod Øst ned i Sejrsbækkens Dal. Paa Vestkysten ligger Emmerlev Klev, en indtil 13 m høj Klint af tertiære Lerdannelser med store Rullestenspartier paa Havstokken. Sejrsbækkens Engdal er en opfyldt Havarm, om ikke et Sund, der engang har forbundet Vidaa- og Bredeaa-Vaderne med hinanden. Ingen Steder naar Engene op over Stormflodshøjde, og under de store Oversvømmelser 1634 og 1825 sattes de under Vand baade syd og nord fra. Klægaflejringer kan følges op til Gjerup i Daler Sogn, og endnu her ligger Overfladen kun $1\frac{1}{2}$ à 2 m over daglig Vande. Længere nord paa er Indsænkningen opfyldt af Kogsbøl og Skast Moser, men selv disse naar kun en Højde af 3,2 m, medens den nærliggende Ballum Marsk er en lille Meter lavere. Fortidens store Stormfloder kunde derfor trænge ind over disse Moser og anrette store Ødelæggelser omkring Trøjborg og Daler; først ved det nye Havdige fra Ballum til Astrup har Egnen opnaaet Sikring.

Bakkeøen har tildels meget frugtbar Jorder. Ballum By er lige saa højt skyldsæt som de bedste Egne paa Østkysten og baade den og Emmerlev-Sejrslev er overdaadigt forsynet med Eng og Marsk. Disse Byer udmærker sig desuden ved deres Form. Gaardene er ikke samlet omkring et Gadeparti, men ligger i lange Enkeltrækker ved Siden af hverandre paa Gestfoden eller i Sammenstødslinien mellem Gest og Marsk. Saaledes ligger Vester- og Østerende Ballum, og Emmerlev-Sejrslev Gaardrækker strækker sig milevidt langs Sejrsbækkens Dal, gruppevis med særegne Navne. Terrainbyer af denne Størrelse kendes ikke i det øvrige

Tønderegnet 1652.
(Efter Joh.s Mejer)

Land, og man har derfor villet anse dem for frisiske Anlæg; men da Byggeformen er indskrænket til Bakkeøens Rand og ikke findes i de indre Sogne Hjørpsted og Skast, da Byerne selv har været til længe før Frisernes Indvandring i det 10.—11. Aarh., og da selv vore ældste Skat-
telister viser Besiddere med overvejende danske Bondenavne, er der ingen Hjemmel for en etnografisk Forklaring. — I det indre gaar Bakke-
øen over i Sand og Hede. Hjørpsted og Skast er forholdsvis magre Byer med liden eller ingen Eng.

Af Amtets Marskegne er den *tønderske Marsk* langt den betydeligste. Fra Højer til Okholm strækker den sig gennem Viding og Bøking Herred og bestod før Inddigningen af en forvirret Ansamling af Øer, Halliger, Moser, Forlande, Vader, Søer og Strømme, som først efter Aarhundreders Arbejde sammendigedes med Fastlandet og fik sin nuværende Form og Sammenhæng. De to nævnte Herreder bebos af frisiske Stammer, men da de ligger syd for den nuværende Rigsgrænse, og Friserne ingensinde i større Antal har boet nord for denne, kan de her lades ude af Betragtning. Den danske Del af den *tønderske Marsk* omfatter Vidaaens egentlige Mundingsomraade. Før Slikdannelsen satte ind, maa Aaen have været omgivet af flade Vader, der oversvømmedes af den daglige Flod, førende Havets Slik og Svæv sammen med de nedstrøm-

mende Aaers Ferskvandsdynd. Her var altsaa alle Betingelser til Stede for en frodig Marskdannelse, og Bugten er langsomt blevet opfyldt, dels langs den nordlige Gestrand (Højer, Møgeltønder og Tønder Marsk), dels omkring lave Sandbanker og Revler, der fra Gesten strakte sig ud over Vaderne og afgav faste Holdepunkter for Slikdannelsen. Saadanne Punkter er Aventoft, Udbjerg, Sæd, Mejerholm, Engholm, Hestholm o. fl., hvis Navne tyder paa, at de har været Øer. Umiddelbart nord og nordøst for Tønder findes en Del mager Sandmarsk men ellers bestaar Overfladen af fed Klæg. I Aadalen kan Marineaflejringer forfølges op til Hvirlaas Sammenløb med Arnaa 4 km nordøst for Tønder, og til Landevejen Sæd-S. Løgum; men sandsynligvis har Havet i ældre Tid trængt endnu længere ind, da 5-Meters Kurven gaar over Grønaa og Sønderaa i Højde med Lyrsholm, i Luftlinie 3 Mil fra den nuværende Kyst. Underlagene er dog aldrig blevet undersøgt; men det er sandsynligt, at de vestlige Gestenges Frugtbarhed skyldes indblandet Slik.

Marsken er meget lav. Mange Steder hæver den sig end ikke 1 Meter over daglig Vande; Tønder er anlagt paa en lav Sandpold, der tidligere kunde naas af Havet og delvis hviler paa Klægslag. 5-Meters Kurven gaar nord om Byen og igennem den sydligste Del af Møgeltønder Bondeby. Før Inddigningen boede Marskboerne derfor paa Værfter eller kunstig opkastede Forhøjninger, der sikrede imod sædvanlige Højvande. Rundt omkring i Landskabet ses endnu saadanne „opværrede“ Gaarde; langs Aerne opførtes Sommerdiger for at hindre saavel Indvandet som Havet i at skylle ned over Engene, der dog ofte sættes under Vand efter stærke Tøbrud. Paa disse usikre Vilkaar levede Befolkningen indtil Midten af det 16. Aarhundrede, alle større Stormfloder hærgede Egnen, og den store „Menneskedrukning“ 1362 bortrev bl. a. Anflod Kirke i Marsken syd for Møgeltønder, i den idylliske Egn, som nu kaldes „Ved Aaen“.

I det 15. Aarhundrede inddigedes Viding Herreds Marskø, og nogen Tid efter begyndte det samme Arbejde i selve Vidaa-Dalen. 1555 sloges et Havdige fra Højer over Rudbøl til Lægan og derfra over Sønderaaens Munding til Gesthøjderne ved Grelsbøl. (Se Kortet). Derved indvandt Højer, Møgeltønder og Tønder Kog, Tønder afdigedes fra Havet og fik i Erstatning en Ladeplads ved „Lægan“ (deraf Navnet). 1566 overdigedes Vidaa atter ved Rudbøl, hvorved Viding Herred og Aventoft gjordes landfaste mod Nord, og 1692 overdigedes den for tredje Gang vest for Gat eller Gade, og Rudbøl og Gl. Frederiks Koge indvandt. I den følgende Tid fortsattes Tilslikningerne vest paa, der opstod tilsidst et stort og modent Forland, og 1861 førtes et Havdige fra Højer lige i Syd til Viding Herreds gamle Digebaand. Derved opstod Ny Frederiks Kog,

Vidaa og Marsken ved Højer Sluse, set fra Diget mod Øst.
(Victor Madsen fot.)

Diget ved Højer.
(Victor Madsen fot.)

Højer Sluse byggedes, og en Kanal førtes igennem det nye Forland, der er under Dannelse, ud til Højer Dyb, som tillader en ringe Dampskibsforbindelse med Øen Sild. De nye Koge er næsten mennesketomme, fordi Kogsejerne bor enten paa Gesten eller i fjærne Stæder, hvor de forbruger Indtægterne af det rige Græsningssland.

Danmarks Sydgrænse gaar igennem den tønderseke Marsk, en frugtbar, naturskøn og interessant Egn, erobret fra Havet. I de gamle Koge, særlig i Højer og Møgeltønder Sogne, ligger gamle, „opværrede“ Gaarde, omgivet af Smaalunde og indvendig præget af Velstand og en særegen Hygge.

I *Ballum Marsk* har lignende Kræfter været i Virksomhed, om end paa et mindre Omraade. Marsken ligger i en stærkt fremtrædende Indsænkning mellem Ballum Nordskrænt og Gassehøjenes sydlige Affald, oprindelig en Vadebugt omkring Bredeaa, der her i talrige Vindinger søger ud til Havet. Marsken er ganske plan, og Forhøjninger paa et Par Meter fører her Navn af Bjærge. Imod Øst begrænses den af Sandaase eller Geststrækninger, den gamle Havstok, tildels overdækket af Flyvesand og gamle Klitter. Paa disse ligger nu alle Egnens Gaarde og Byer, idyllisk skønt omgivet af frodige Enge og Aaløb, henvist erhvervsmæssig til Marsken. De vigtigste af disse Byer er Randrup, Forballum, Medolden, Ottersbøl og Hjemsted. Hovedbyen Medolden, en Rundby omkring en lille, udtørret Sø, er opført paa 13 smaa Bakker eller Jordvolde, der ved indtrædende Højvande forvandlede til Øer, hvorfor den ogsaa fra gammel Tid kaldtes „de tretten Ejlandes By“. Naan Vandet fra Bredeaa eller fra Havet gik hen over Marker og Veje, hentedes Baadene hjem fra deres Plads i Aaen, og Samfærdselen foregik da paa venetiansk Vis i Baade. Da hændte det sig ogsaa, at man ved Begravelser eller anden Kirkefærd maatte sejle til Kirke.

Den gamle Havstok er paa flere Steder gennembrudt af Bredeaa og dens Tilløb, og Engene fortsætter sig langt øst paa til Brede og Døstrup, hvor mærkelige Indsande endnu minder om Havets tidligere Nærhed. Hele Egnen er overordentlig lav. 5-Meters Kurven gaar hen over Brede og Døstrup, og Byerne i Marskranden ligger delvis endnu lavere. Før Havdiget fra Ballum til Astrup opførtes, var den derfor stadig udsat for Oversvømmelser. I den store Stormflod 1634 bortreves flere hundrede Mennesker, og Heste og Kvæg druknede i tusindvis i Sognene Randrup, Brede, Døstrup og Medolden; de fleste Gaarde var helt eller halvt indstyrtede, og Markerne ødelagt af Slik, Sand, Muslingskaller og Tang. Den store Flod 1825 naaede atter op til Brede og Døstrup, om end ikke med saa forfærdende Ødelæggelser, og i Tiden fra 1819 til 1884 er Flod-

vandet 31 Gange gaet op over Randrup Enge. I gammel Tid var selve Marsken delvis beboet. I den egentlige Ballum Marsk laa nogle Gaarde paa Værfter, og ved Bredeaaens Munding en By, Husum eller Misthusum, bygget og sikret paa samme Maade; men disse Værfter er forlængst forladt og Befolkningen flyttet op paa Gestranden. Det nye Havdige, opført i de aller sidste Aar, har forhaabentlig sat en afgørende Skranke for Havets Magt og givet denne interessante Egn en længe savnet Tryghed. — Medolden-Visby er Kernen i det gamle Løherred, og her lever en Befolkning, som i Kamp med Havet og støttet af Erhvervslyst og Velstand indtager en fremskudt Plads i det nordslesvigske Folkeliv.

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Den danske Del af Sønderjylland er, hvad de ældre Dannelser angaar, overordentlig ensformig i geologisk Henseende, idet man med Sikkerhed ikke kender andre Formationer end det miocæne Glimmerler (Astarteleret). Den tyske Del af Sønderjylland er i øvrigt ikke meget rigere udstyret i den Henseende; dog kender man her Dannelser, der muligvis maa henregnes til noget ældre eller yngre Afsnit af Tertiæret.

Glimmerleret kendes kun fra den vestlige Halvdel af Landet, hvor det paa enkelte Steder træder saa nær op til Overfladen, at man har kunnet anvende det til Teglværksbrug. Herhen hører Lokalteterne Gram, Ravning og Spandet i det nordlige og en Forekomst i Nærheden af Løgumkloster. I det østlige er Kvartærdannelserne af saa stor Mægtighed, at man intet Steds ved Boringer er naaet igennem dem; det nærmeste Sted, hvor man har truffet Formationen, er ved Flensborg, hvor den findes i en Dybde af 72 Meter. Enkelte af de nævnte Lokalteter har ydet en stor Mængde velbevarede Forsteninger.

De kvartære Dannelser er ikke særlig godt kendte, idet den preussiske geologiske Undersøgelse aldrig er naat til at foretage systematiske Undersøgelser her, mens Danmarks geologiske Undersøgelse endnu kun har haft Tid til rent orienterende Arbejder.

Istidens Aftejringer frembyder store Modsætninger i de forskellige Dele af Landet. Mod Øst, i hele Sundeved, paa Als og i hele Strækningen mellem Aabenraa og Haderslev Fjord og derfra videre mod Nord, er Moræneleret næsten eneherkende og bevirker disse Egenes store Frugtbarhed; hele den midterste og vestlige Del af Landet ind-

tages derimod af lave, flade Strækninger, bestaaende af Diluvialsand, afvekslende med noget mere kuperede Bakkeøer, hvis fremherskende Bjergart er magert, stenet Sand.

Af forsteningsførende Aflejninger fra Istiden maa særlig mærkes *Cyprinaleret*, som er dannet i en Interglacialtid, og som særlig findes i enkelte Forekomster paa Als og Broagerland. Af dem er den mest bekendte Stensigmose, der udviser en Række forskellige Aflejninger, begyndende med Ferskvandsler, over hvilket kommer *Cyprinaleret*, der igen overlejres af Tapessand. Heraf kan man altsaa slutte, at Stedet først har ligget over Havet, hvorefter det er sænket ned paa ret dybt Vand og derefter atter blevet noget hævet igen. *Cyprinaleraflejninger* er ogsaa fundne ved en Boring ved Tønder.

Istidsdannelsernes Terrænforhold er meget karakteristiske og giver i formindsket Maalestok Forholdene i de nordligere Dele af Jylland. Den østlige, af Moræneler bestaaende Del har det jævne bakkede og bølgede Terræn, som er saa udbredt paa de danske Øer og i Østjylland. Naar man nærmer sig til den vestlige Rand af dette Terræn, bliver Formerne mere kuperede, efter som man kommer hen til den tidligere Isrand. Denne har i det hele et ret regelmæssigt Forløb, idet den begynder i Omegnen af Vejen og derfra strækker sig i næsten lige Linie vest for Haderslev og Aabenraa og i Retning mod Flensborg, hvilken By den dog omgaar ved en stor Bue mod Vest. Særlig udprægede Randmoræner findes i Egnene vest for Haderslev og Aabenraa, og paa den sidstnævnte Strækning findes der, navnlig ved Rødekro, mægtige Ansamlinger af løse Sten. Øst for Hovedisrandslinien findes mange Steder en anden, senere dannet, der med en Del Afbrydelser forløber fra Vamdrup i sydlig Retning, indtil den nord for Aabenraa støder sammen med den førstnævnte.

Morænelandskabet er gennemskaaret af *Smeltevandsdale*, af hvilke de vigtigste er de tre store Fjorde, Haderslev, Aabenraa og Flensborg Fjord; ingen af disse naar helt ind til Isranden men fortsættes mod Vest af eet eller flere Dalstrøg ind imod denne.

Vest for Israndslinien træffer man en Afveksling af *Hedesletter* og *Bakkeøer*. De førstnævnte er Smeltevandsaflejninger fra de store Floder, der strømmede frem under Isen, mens de sidste (den saakaldte „Geest“) er fremragende Partier af ældre Terræn, dannet af en tidligere Isbedækning; deres Overfladeform ligner derfor noget det østlige Morænelandskab, men er mere udvisket ved lange Tidens Nedbrydning og Sandflugt. Mod Nord strækker sig Kongeaaens Dal, der maa opfattes som en smal Hedeslette, og syd for denne findes den

Grusgrav ved Gram. Miocænt Glimmerler dækket af Morænegrus med Partier af Moræneler.

Dybbølstenen paa Dybbølbjerg.

(Fotografier af Victor Madsen)

store Rødding Bakkeø. Denne afbrydes igen mod Syd af Gram Aens Dal, der sammen med den sydligere Gjels Aa omslutter den smalle Gram Bakkeø. Alle de nævnte Aadale forener sig mod Vest i den store Slette omkring Ribe. Syd for denne og for Gjelsaadalene strækker sig Sønderjyllands største Bakkeø, indfattende næsten hele Haderslev Vesteramt og endende mod Syd i Bredeaaens Dal. Hele den midterste Del af Landet, indtil Sydgrænsen, indtages af en mægtig Hedeslette, som vel nærmest bør benævnes efter den omtrent i Midten liggende By Tinglev, mens den vestlige Del af Landet, Egnene nord for Tønder og Højer, for største Delen indtages af en Bakkeø, der er mærkelig ved at naa helt ud til Vesterhavet.

Blandt *Alluvialdannelserne* maa særlig mærkes Marsken og Flyvesandet, dog har Tørvemoserne ogsaa en meget stor Udstrækning, særlig paa Hedesletterne.

Angaaende *Marskens* almindelige Forhold og de siden Istiden foregaaende Niveauforandringer kan henvises til det under Ribe Amt sagte. Marsken har i det hele ikke nogen særlig stor Udstrækning i den danske Del af Sønderjylland. Fra den gamle Landegrænse ved Vester Vedsted, hvor Geesten paa et kort Stykke gaar umiddelbart ud til Havet, strækker den sig som et smalt Bælte ned til Ballum; herfra og til Højer hører den helt op, og først syd for denne By og Tønder strækker den sig som et ca. 12 km bredt Bælte ned mod den tyske Grænse. Mindre Marskpartier findes paa Østsiden af Rømø, og baade indenfor denne Ø og Sild findes udstrakte Vader.

Flypesandet indtager først og fremmest største Delen af Rømø, der for en Del er dækket af pragtfulde Klitter. Ved selve Vesterhavskysten findes ingen Klitter; derimod findes enkelte Indsande, hvoriblandt navnlig maa mærkes Frøslev Sande nordvest for Flensborg.

Til Slut vil det maaske være paa sin Plads at sige et Par Ord om de Rygter om naturlig Gas eller Olie, der stadig kommer op igen, selv om de den ene Gang efter den anden viser sig at savne ethvert Grundlag. Det er navnlig fra Skærbæk og Tønder, man jævnlig hører Tale om saadant. Hvorfra Rygterne opstaar, er vanskeligt at sige, muligvis vil de i en Del Tilfælde kunne føres tilbage til Folk, der gaar omkring med en „Ønskekvist“. I al Fald er der ikke i disse Egne fundet noget Bevis for, at der skulde findes Skatte af denne eller lignende Art, og der er paa Forhaand ingen Sandsynlighed for, at saadanne skulde vise sig.

KLIMA

AF AFDELINGSCHF MAG. H. HANSEN

Maaned	Middeltemperatur, C ^o					
	Haderslev	Aabenraa	Broager	Gram	Kringlum ved Ballum	Tønder
Januar.....	0.6	-0.6	0.1	0.0	- 0.4	- 0.2
Februar	0.7	0.8	0.4	0.1	- 0.2	0.0
Marts	2.5	2.5	2.1	1.9	1.7	2.0
April.....	6.5	6.3	6.3	5.6	5.8	5.6
Maj.....	11.1	10.8	10.9	10.3	10.7	10.2
Juni.....	15.2	14.8	15.0	14.3	14.6	14.6
Juli.....	16.8	16.3	16.6	15.8	16.0	16.6
August.....	15.9	15.7	16.2	15.2	15.3	15.1
September.....	13.1	13.0	13.4	12.2	12.2	12.2
Oktober.....	8.4	8.6	8.4	7.9	7.3	7.5
November.....	4.4	4.5	4.2	4.0	3.3	3.2
December.....	1.6	1.8	1.4	1.0	0.4	0.5
Aaret	8.1	8.0	7.9	7.4	7.2	7.3

Efter de foreliggende Temperaturobservationer, som dog er ret faatallige, hører Østkysten af Sønderjylland til Danmarks mildeste Egne. Aarets Middeltemperatur kommer her ligesom paa Ærø og Sydlangeland op paa 8°, medens den i Tønder er 7,3^o og i Kringlum ved Ballum

Maaned	Middelnedbør, mm								
	Skodborg	Christiansfeld	Ulfslus ved Haderslev	Galsted	Aabenraa	Nørborg	Sønderborg	Løgumkloster	Rømø
Januar	51	58	52	55	55	45	50	53	47
Februar	49	54	48	48	50	39	44	49	42
Marts	50	56	50	50	51	40	45	48	45
April	43	47	44	45	42	38	37	41	39
Maj	44	50	45	47	50	43	45	48	41
Juni	61	66	63	61	64	62	58	54	44
Juli	66	65	60	67	60	59	58	62	52
August	91	85	86	97	88	82	80	98	88
September	70	63	63	70	67	54	58	73	65
Oktober	82	82	80	91	83	70	69	88	82
November	60	66	62	60	58	48	50	60	59
December	68	71	63	72	62	50	54	62	58
Aaret	735	763	716	763	730	630	648	736	662

7.2° ligesom paa Fanø og i Varde. I den koldeste Maaned, Januar, er Middeltemperaturen saavel ved Haderslev som ved Aabenraa + 0.6°, men ved Tønder lidt under Frysepunktet; i den varmeste Sommermaaned, Juli, naar Middeltemperaturen de forskellige Steder op til c. 15³/₄ — 16³/₄° ligesom paa Fyn. Med Hensyn til Temperaturforhold ligner Østkysten og Als iøvrigt den fynske Kyst og Øerne syd for Fyn, medens Vestkystens Temperaturforhold er noget lignende som i det sydvestlige Jylland og da Halvøen i Sønderjylland er stærkt indsnævret, maa Temperaturforholdene i Indlandet være adskilligt gunstigere end i Midtjylland. Med Hensyn til Nedbør hører Sønderjylland til Danmarks regnrigeste Egne; for Landsdelen som Helhed er den aarlige Middelnedbør 710 mm; den er gennemgaaende størst (se Kortet Bd. I S. 139), c. 755 — 775 mm, paa en Strækning gennem Midten af Landet fra Skodborg over Toftlund og Tinglev til Sydgrænsen og mindst — c. 645 mm — paa Als; paa Vestkysten er den ved Brøns 700 mm og paa Rømø c. 660 mm. Aarsagen til, at Indlandet har større Nedbør end Vestkysten, skønt denne er mest udsat for de fugtige Havvinde, er de stærke Tordenbyger, der giver større Nedbør i Indlandet end ved Kysten. Af de enkelte Maaneder har April gennemgaaende den mindste Middelnedbør, varierende de forskellige Steder mellem 38 og 45 mm, og August den største, c. 80—95 mm. I den vestlige Del af Landet er Efteraarets Nedbør større end Sommerens, medens det modsatte er Tilfældet paa Als.

Kongeaadalen ved Foldingbro, set fra Atte Bakker i Ribe Amt.
(M. Lundbo fot.)

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Plantevæksten i de sønderjydske Landsdele — Nord-Slesvig — ligner meget Plantevæksten i de sydlige Amter af det øvrige Jylland,¹⁾ saaledes som den er skildret under Ribe og Vejle Amter.

Mod Øst er Landet frugtbart og skovrigt med dybt indskaarne Fjorde og høje Bakker; Jordbunden er her mest Moræneler, der ofte optræder som stiv Lerjord. Den jydske Højderyg ligger dog ret nær Østkysten, ja ved Genner Bugt naar den helt ud til Vandet, og det magre Morænesand præger allerede her Vegetationen. Fra Højderyggen skraaner Landet svagt mod Vest og breder sig efterhaanden til store Hede-flader, hvoraf dog adskillige Bakkeøer rager op, kendetegnede ved deres rigere Vegetation og deres Krat og Smaaskove. Yderst mod Vest er der et lavt liggende, mere frugtbart Belte med Enge og Lavmoser og sydligst ved Højer og Tønder med fed Marsk. Klitterræn er der kun lidt af, idet det jyske Klitbelte i Sønderjylland mest er indskrænket til Vesterhavsøerne, hvoraf kun Romø hører til den danske Del.

Det frugtbare *Øst-Land* er vel dyrket Agerland, afvekslende med

---

¹⁾ Skildringen af Plantevæksten i det øvrige Jylland (se Amterne) er skrevet for Genforeningen.

Interiør fra Skodsbøl Skov
ved Egernsund.
(C. H. Ostenfeld fot.)

Mangestammet gammel Bøg i
Nørre Skov ved Aabenraa.
(C. H. Ostenfeld fot.)

talrige smaa Skove. Plantevæksten i disse Skove er omtrent som den, der er omtalt fra Skovene i Vejle Amt. Nu til Dags er det hovedsagelig Bøgeskove, hvori Bøgen trives fortræffeligt; men Eg og Ask findes overalt indblandede, og uden Tvivl har disse Træer tidligere spillet en langt større Rolle som Skovtræer. De kan naa en ypperlig Udvikling. Bedre Vækst end f. Eks. i den lille Skodsbøl Skov ved Egernsund findes næppe nogetsteds i Danmark.

I disse frodige Skove træffes paa mange Steder, f. Eks. omkring Aabenraa, det samme Selskab af østjyske Planter, som blev nævnt som karakteristiske for Skovene i Vejle Amt: Elfenbens-Padderokke (*Equisetum maximum*), Tyndakset Star (*Carex strigosa*), Uldhaaret Ranunkel (*R. lanuginosus*), Hvid Hestehov (*Petasites albus*), Lund-Fredløs (*Lysimachia nemorum*), Stor Frytle (*Luzula silvatica*), Tandrod (*Dentaria*), Skov-Svingel (*Festuca silvatica*), Dansk Ingefær (*Arum maculatum*), Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*), Kronløs Springklap (*Cardamine impatiens*) o. m. a. Karakteristisk er ogsaa Rapuntsel (*Phyteuma spicatum*) og Kristtorn (*Ilex aquifolium*). Andre Skove, saaledes dem paa Als, der iøvrigt hører til samme Skovtype, er fattige paa disse særegne Urter.

Skovrandene og de talrige levende Hegn, som giver disse Egne et ejendommeligt frodigt Præg og ofte indrammer Vejene, saaledes at man synes at færdes i dybe Hulveje med grønne Sider, indeholder en broget Blanding af Træer og Buske: Hassel (*Corylus*), Avnbøg (*Carpinus*), Slaaen (*Prunus spinosa*), Kirsebær (*P. avium* og *P. cerasus*), Rød Kornel (*Cornus sanguinea*) o. fl., imellem hvilke Vild Kaprifolie (*Lonicera periclymenum*), Roser og talrige Brombær (*Rubus*) slynger deres Grene og ved Midsommertid fryder Øjet ved deres smukke Blomster. Disse Hegn er vist oftest Vidnesbyrd om tidligere Skove, der har maattet vige for Landets Opdyrkning, ti i gamle Dage har i alt Fald Øst-Landet sikkert været skovklædt næsten overalt, og Nutidens Smaaskove er blot Resterne af Fortidens Herlighed. Enkelte mægtige Ege og Aske (f. Eks. i Augustenborg Park) staar ogsaa som Minder herom.

Foruden paa Øst-Landet findes der Rester af de fordums vidtstrakte Skove enkelte Steder i det store *Midtparti*; særlig fortjener Lindet Skov og Draved Skov at nævnes. Disse Naturskove er af en anden Art end de østlige. Egen (baade *Quercus robur* og *Q. sessiliflora*) har her endnu delvis Herredømmet, men den bliver ikke saa høj og velvoksen som østerpaa, og Birken er mere almindelig, medens Bøgen fører en noget mere beskedne Tilværelse. Linden (*Tilia cordata*), der ellers er meget sjælden som Skovtræ i Sønderjylland, findes i begge disse Skove. Ogsaa Urtevegetationen er en anden, og adskillige Planter, som ellers ikke eller kun sjældent træffes i denne Del af Landet, har til Huse her.

Disse Skove gaar paa de udsatte Steder over i lave Egekrat, hvoraf der findes mange spredt over *Midtpartiet*. Om adskillige af dem gælder det samme som lige er sagt om Skovresterne: de er Tilflugtsteder for ejendommelige Plantearter. Nævnes kan saaledes Lovrup Krat, hvor der findes Pyramide-Læbeløs (*Ajuga pyramidalis*), Ulvefødder (*Lycopodium selago* og *annotinum*), Traadspore (*Gymnademia albida* og *conopea*), Liden Snerre (*Galium pumilium*), Forskelligbladet Tidsel (*Cirsium heterophyllum*), Lyng-Vikke (*Vicia orobus*), Hønsbær (*Cornus suecica*) o. a.

Foruden Løvskovene og Krattene findes der ret udstrakte Naaletræsplantninger, dels pletvis i Løvskovene, dels Plantager paa *Midtpartiets* magre Bund, hvor der før var Hede. De frembyder intet Særpræg.

Heden, der har dækket store Dele af *Midtpartiet*, afviger ikke fra den sædvanlige jyske Hede. Nævnes kan maaske dog, at Visse-Arterne (*Genista anglica*, *pilosa* og *tinctoria*) er hyppige, og at ogsaa tysk Visse (*G. germanica*) findes flere Steder. Forøvrigt er der Tyttebær (*Vaccinium vitis idæa*), Melbær (*Arctostaphylos*), Ulvefod (*Lycopodium cla-*

vatum) og Lyngens øvrige Følgeplanter. Heller ikke de lave, fugtige Heder og Hedemoser afviger fra de sædvanlige vestjyske; der er Klok-kelyng (*Erica tetralix*), Mose-Pors (*Myrica gale*), Sump-Bunke (*Deschampsia setacea*) o. s. v., og i smaa Hedesøer træffer vi de for disse ejendommelige Plantearter, saasom Lobelie (*L. dortmannia*), Brasenføde (*Isoëtes*), Strandbo (*Litorella*) o. fl.

De store Engdrag vesterpaa er dækkede af en frodig Vækst af Græs-ser og Halvgræsser omtrent som Engene ved Ringkøbing Fjord. Og Mar-sken ved Højer ligner den paa Fanø; der er Kveller (*Salicornia*) yderst, saa Annelgræs (*Atropis maritima*) og dernæst Harrilgræs (*Juncus Gerardi*), Krybende Hvene (*Agrostis alba*) o. s. v., med Hindebæger (*Statice vulgare*), Strand-Trehage (*Triglochin maritima*), Strand-Vejbred (*Plantago maritima*), Strand-Bynke (*Artemisia maritima*), Hindeknæ (*Spergularia*) og Strand-Asters (*A. tripolium*) som væsentligste Indblandingsplanter.

Strandenge af en noget anden Type findes paa Østkysten i Fjorde og Vige; de ligner dem, der er skildret for Syd-Fyns Vedkommende, bl. a. paa Grund af Forekomsten af flere for disse Egne karakteristiske Urter (*Oenanthe Lachenalii*, *Apium graveolens*, *Pulicaria dysenterica* o. s. v.).

Romø indtager en Særstilling, fordi levende Klitter, Klitlavninger og Sandvader alene er veludviklet dør. De sjældnere Sand- og Klitplanter, som findes imellem Hjælmen (*Psamma*) og de andre almindelige Klit-urter, træffes saaledes næsten udelukkende paa Romø: Klitrose (*Rosa pimpinellifolia*), Kambunke (*Koeleria glauca*), Smaakronet Limurt (*Silene otites*), Strandært (*Lathyrus maritimus*), nogle Siv-Arter (*Juncus atricapillus* og *J. pygmaeus*), og Stargræs (*Carex incurva* og *trinervis*), samt Sølv-Melde (*Atriplex arenarium*).

Af Øst-Landets Øer er den store Ø Als i Henseende til Plantevækst ikke forskellig fra det øvrige frodige Land; derimod findes der paa Aarø et Parti med særegen Vegetation, hvor bl. a. en Hindebæger-Art (*Limonium humile*) har sit eneste Voksested i Sønderjylland, sammen med andre Strandengsplanter, som Tangurt (*Bassia hirsuta*), Kilebæger (*Obione pedunculata*) o. fl.

Sjældne Planter. Kendskabet til Plantearternes Forekomst i de søn-derjyske Landsdele er ikke saa indgaaende som for det øvrige Dan-marks Vedkommende; men derpaa vil den nærmeste Fremtid raade Bod.

Foruden de i det foregaaende nævnte Planter er der Grund til at fremhæve følgende: Himmelblaa Lungeurt (*Pulmonaria angustifolia*)

er fundet paa Als, hvorfra ogsaa den meget sjældne Skjoldbregne (*Polystichum lobatum*) angives. Den lille Bregne Murrude (*Asplenium ruta muraria*), som ellers kun findes paa Kronborg, skal vokse paa Mure i Sønderborg og paa Bevtoft Kirke. En Vandaks-Art (*Potamogeton rutilus*), der ellers kun er fundet et Sted i Danmark (Aaremyre paa Bornholm), angives fra Moltrup Sø ved Haderslev, og en lille uanselig Plante af Nellikfamilien Bruskbæger (*Illecebrum verticillatum*) anføres fra Sandmarker ved Løgumkloster. Et Par Halvgræsser, *Scirpus Kalmusii* og *Carex Buxbaumii*, skal vokse den første ved Aarøund, den sidste i en Mose ved Fladsten ved Aabenraa; de er ikke kendt fra det øvrige Danmark. Det samme er Tilfældet med en Art Løg (*Allium fallax*), som i 1921 blev fundet i Tinglev-Eggen.

Ælme Allé paa Chausséen fra Sønderborg til Dybbøl.
(C. H. Ostenfeld fot.)

Dyssegrav.
(Fot.)

OLDTIDSMINDESMÆRKER OG OLDTIDSBEBYGGELSE

AE P. LAURIDSEN

Arkæologisk er Nordslesvig en ren dansk Provins. Mindesmærkernes Art og Form er ganske som i det øvrige Land. Her skal derfor kun tales om deres topografiske Forekomst og Udbredelse. Landets ældste Beboere, de Jægere og Samlere, der efter Istidens Ophør indvandrede fra Sydvest Europa, har kun efterladt sig yderst sparsomme Minder, og heller ikke fra den følgende Tid; fra Skaldyngernes Periode, haves jordfaste Levn. Landet er efter den Tid undergaaet en betydelig Sænkning, og de Strandlinier, hvorpaa Skaldyngerne maatte søges, ligger nu nede paa Havets Bund. Kun ved Uddybningsarbejder kan man vente at træffe paa dem, og fra Bunden af Kolding og Flensborg Fjord er der fremdraget Redskaber og Vaaben, der sandsynligvis stammer fra sænkede Skaldynger. Køkkenmøddingen ved Sønderballe menes at tilhøre en langt yngre Tid.

Først med den *ynge Stenalder*, med de store Stengraves Tid, begynder Mindesmærkerne at tale et tydeligt Sprog: I Kystegnene langs Lille Belt fra Hejlsminde over Haderslev Næs, Løjtland, Als og Sunde-

ved om langs Flensborg Fjord findes Stengrave, snart Rund- og Langdysser, snart Gravkister og Jættestuer omtrent i samme Antal som paa den lige overfor liggende fynske Kyst og i de jydsk Kattegatsegne. Deres Forekomst er dog indskrænket til selve Kystregionen, ved Indvige, Aamundinger og andre gode Landingspladser, hvor deres talrige Forekomst antyder en tættere Bebyggelse. Længere tilbage fra Stranden findes de ikke. Hele Skovegnen bagved fra Kolding til Genner, i Sundeved og i den foran omtalte Farrisskov træffes ingen Stenaldergrave. Kun i Hammelev, paa Randen af den store Tørdal fra Haderslev til Vojens, findes enkelte Dysser, maaske antydende en Forbindelse med Stenalderbyggerne vest for Skovlandet.

Thi her findes atter Stengrave. Stenalderfolkene maa have gjort sig økonomisk uafhængige af Havet og fundet Livsvilkaar i Indlandet. Det har boet og bygget og rejst Minder paa Grænsen af Ler og Sand, Skov og Vidder lige fra Flensborg Fjord og nordpaa — sparsomt i den sydlige Del over Bov, Klipleve og Ris, med større Rigdom i Ø. Løgum og Vedsted Sogne. Det sidste Sogn maa betegnes som den betydeligste Stenalderbygd i Nordslesvig. Mindst 14 Stengrave kan endnu paavises paa de flade Sandhøjder i Egnen. Imod Sydvest ved Holmshus findes fire parvis liggende Langdysser, hvoraf den ene er 150 m lang, den største i Nordslesvig. De danner et mærkeligt, om end stærkt medtaget hele, ingen Kamre er bevaret og den restaurerede Stenkrans er ufuldstændig. I Nærheden og ved Nabobyen Arnitlund ligger andre Lang- og Runddysser. Den stærke Bebyggelse omkring Vedsted hænger maaske sammen med, at der her, foruden over Genner Fjord, var let Adgang til Havet gennem Hoptrupdalen til Slivsminde, 5 km i Luftlinie imod Øst. I de nordligere Strøg kan Stengravene forfølges op til Sommersted og Jels, men forsvinder i de Egne, der i Oldtiden maa have været dækket af Farris og Gram Skove, og træder atter frem vest for Skovene i Hygum, Lintrup og Skrave Sogne. Den øvrige Del af Nordslesvig saavel i Haderslev som i Tønder Amt synes blottet for Stengrave; men om dette skyldes Mangel paa Bebyggelse eller kun Mangel paa Byggemateriel er maaske et aabent Spørgsmaal.

Bronzealderen begyndte o. 1500 Aar før vor Tidsregning. Den nye Kulturperiode kendetegnes af den kredsrunde, hvælvede Gravhøj, der undertiden naar en Højde af 7 m, men i Almindelighed er lavere. Sjældnere forekommer Langhøje, der minder om Langdyssen, og de saakaldte Fladhøje, der maaske er ufuldendte Mindesmærker (ved Nustrup, Hygum, Bolderslev). Højenes store Antal og Udbredelse viser, at Bebyggelsen da maa have udbredt sig over store Dele af Landet; men

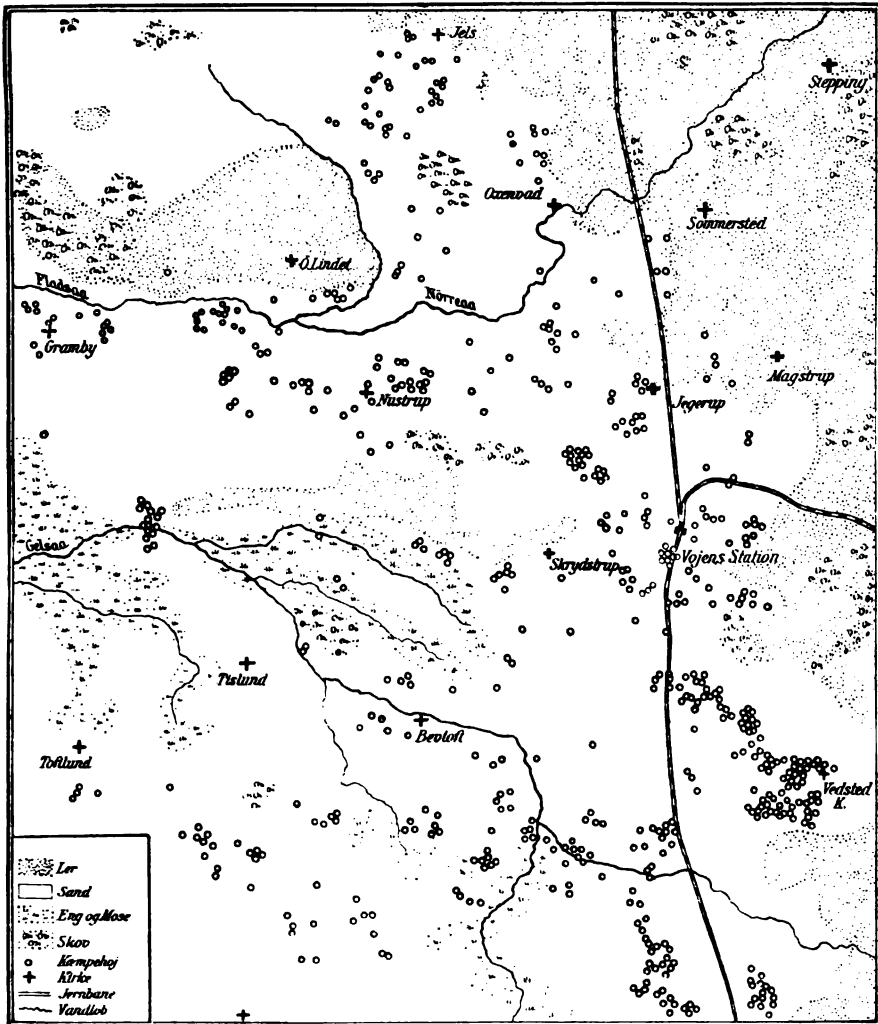

Den store Kæmpehøj ved Vedsted.
(Fot.)

topografisk følger de Stenalderens Hovedlinier. Ogsaa nu fandtes Bebyggelse dels langs Kysterne fra Kolding til Flensborg Fjord, dels vesten for Skovene og herfra bredende sig ud over det aabne Land til Vesterhavet. Østgrænsen for Indlandsbebyggelsen var atter Morænelerets Bakkelandskaber. Leret og Skovene satte Skel. Dette Skel gik over de foran omtalte Randbyer: Jels, Ørsted, Sommersted, Magstrup, Vojens, Vedsted, Hovslund, Ris, Hjortkær, Bolderslev og herfra i en østgaaende Bue ned til Flensborg Fjord og tilbage til Rigsgrænsen ved Krusaa. I disse Byers Ler- og Skovegne forekommer Gravhøjene ikke, men derimod paa deres vestlige Skraaninger for derefter paa de tilstødende Bakkesands-Landskaber at optræde i overvældende Mængde. Dette gælder først og fremmest i Egnen nordvest for Genner Ford, i Ø. Løgum og Vedsted Sogne. I det sidste paavises endnu 150 Høje. Enkeltvis og i Grupper ligger de henover de letbølgende Flader, mange af anselig Størrelse og godt bevarede, snart omkring de dybtsænkede Ryghjerg og Vedsted Søer med tilhørende Lavninger og paa Bakkefladen omkring Pothøj, Egnens højeste Punkt, snart længere nordpaa omkring Arnitlund. Herfra breder de sig ind i Nustrup-Højlandet gennem den østlige Del af Skrydstrup Sogn, over Jegerup (med o. 70 Høje) og Nustrup Sogne (med o. 130), fortrinvis liggende paa Bakkeøens nordlige

Skraaninger ned imod Gramaadalen og paa dens Hedeflader. Gramaa overskrides paa to Steder. Først imod Øst ved Tingvad og Slevad op imod Jels, hvor Højene bøjer af for Farrisskov og gaar syd om Ø. Lindet langs Gramaadalens Flader vestpaa. Den anden Række overskriver Aaen vest for Gram, hvor talrige Høje endnu markerer Vadestedet, og gaar derfra over Fol op til Hygum Sogn, hvor den vest for Mejlby og Linstrup og nord om Skrave, Dover og Københoved udvider sig til en ny stor Bygd, der omslutter hele Vest- og Nordsiden af Farrisskov og over Kongeaaens Vadesteder ved Foldingbro og Gredsted staar i Forbindelse med de store jyske Bygder op imod Esbjerg og Varde og østpaa med Lejrskov—Vamdrup Bygden. I Rangstrup-Højlandet findes en lignende, men spinklere Høj række ogsaa i Retning Sydøst—Nordvest fra Hjortkær over Egvad, Hellevad, Agerskov, Toftlund, Højrup og Spandet, hvor den kom i nær Berøring med de andre Bygder og antyder en ny Forbindelsesvej mellem Østersø og Vesterhav og med spredte Bygder over Vestens Sletter.

I Bronzealderen maa her altsaa have ligget et stort bebygget Land, en Kulturprovins med Adgang saa vel til Østens Skove som Vestens Vidder og til begge Have. Men Gravhøjenes Beliggenhed og Mængde faar forøget Interesse for os, naar de stilles sammen med Landsdelens Oldtidsveje, saaledes som disse brudstykkevis endnu findes eller historisk kan paavises, før den moderne Vejbygning greb ændrende ind i disse Forhold. Som tidligere omtalt gik Nordslesvigs gamle Hovedvej, „Herrevejen“ eller Oksevejen fra Bov over Urnehoved til Nybøl, hvor den afsatte en Sidevej til venstre, Ribevejen, der over Egvad, Hellevad, Toftlund og Spandet naaede Ribe, altsaa netop igennem de Byer eller det Strøg, hvor vi endnu træffer Rangstrup-Afsnittets Høj rækker. Et Par Mil længere nordpaa ved Rugbjerg delte Herrevejen sig atter, og Pottevejen („æ Potvej“, nu chausseret) gik vest om Hovslund og Abkær Mose gennem Dele af Ø. Løgum, Bevtoft og Skrydstrup Sogne med talrige Mindesmærker til alle Sider, medens Hovedvejen fortsattes over Øster Immervad ind i Vedsted Sogn, hvor den dannede et stort og mærkeligt Vejkryds, idet Tønder—Haderslev Vejen her stødte til, og den selv delte sig i en østlig Gren over Mastrup til Haderslev og en nordlig, „den rette Herrevej“, der over Arnitlund paa Vojens eller Jegerup Mark udmundede i Provinsens vest-østlige Hovedvej, Haderslev—Ribe Vejen, Adelvejen („æ Ajlvej“), der fra Hammelev og lidt syd om Jegerup førte hen til Gramaa, hvor den delte sig i en nordlig Gren over Slevad, følgende Høj rækken paa Aaens Nordside forbi Ø. Lindet, og en sydlig Hovedvej forbi Bæk, Lille Nustrup og Skibelund til Vade-

Bronzealdershøje i Nordslesvig.
 (Efter Aarbøger for »Nord. Oldkyndighed og Historie« 1914)

stedet ved Gram over Fol og Hygum Sogne for at udmunde i Ribe—
 Foldingbro Vejen og dens Forbindelser nordpaa. Denne gamle Vej af-
 løstes først 1855—56 af Ribe—Haderslev Chaussée over Gram og Skryd-
 strup.

Vi ser altsaa at Landsdelens Hovedfærdsel i ældre Tid har fulgt
 de samme Retningslinier som Bronzealderens Høje, har passeret de
 samme Bygder og dannet Knudepunkter eller Vejkryds paa de Steder,

hvor Oldtiden havde sin mest koncentrerede Bebyggelse. Dette Sammenspil turde være et afgørende Bevis for Kontinuiteten i Landets Bebyggelse fra den fjerne Bronzealder til vore Dage. — Som bekendt danner Nordslesvig og Vestjylland tilsammen en sproglig Provins, og dette Sprogfællesskab synes da ogsaa at kunne føres tilbage til Oldtidens Bebyggelsesforhold. Vanskeligere er det at afgøre, om Kulturbevægelsen er gaaet fra Sydøst til Nordvest eller omvendt og om det nordslesvigske Folkemaal med historisk Ret kaldes Vestjydsks.

Den sydvestlige Del af Nordslesvig var delvis ogsaa bebygget i Bronzealderen. I Bakkelandet omkring Vognshøj nord for Løgumkloster findes talrige Mindesmærker, paa Østergasse Bakkeø ved Skærrebæk laa ligeledes en prægtig Samling Høje, der saas viden om, men nu skal være forstyrret ved Anlæg af Skyttegrave. Emmerlev-Ballum Bakkeø maa have dannet en betydelig Oldtidsbygd; thi derom vidner ikke alene de talrige Kæmpehøje, snart i Grupper, snart mere spredte, men ogsaa de kostbare Fund, som er gjort her. Gennem Listerdyb har Bygden sandsynligvis allerede dengang staaet i Forbindelse med Vesterhavet. Paa Vidaafladerne findes kun faa Høje, og i Marsken slet ingen, simpelthen fordi den dengang endnu ikke var til eller dog i sin allerførste Vorden.

Omtrent 400 Aar f. Chr. kom Jernet i Brug her i Landet, og efter denne Tid findes i Gravgodset Jernredskaber ved Siden af de ældre Bronzesager. Kulturovergangen er altsaa sket lidt efter lidt uden voldsomme Brud eller Indvandring af nye Folkestammer. *Jernalderen* strakte sig over o. 1200 Aar til den historiske Tids Begyndelse i det 9. Aarhundrede og falder i forskellige Perioder. I den førromerske Tid (400—0 f. Chr.) brændtes de døde, og deres Aske hensattes i Urner enten i lave Tuegrave eller paa ganske flad Mark under Stenbelægning; de findes tit samlede paa Gravpladser eller „Kirkegaarde“, og saadanne er fundet ved Udal, Nustrup, Toftlund og N. Smedeby. Gravgodset er som oftest ubetydeligt, tit findes kun en Jernnaal eller et andet ringe Stykke, og vi ved kun lidt om Tidens Kulturforhold. Den romerske Tid (0—400 e. Chr.) er noget bedre oplyst, men vi kan dog ikke saa nøje gøre Rede for Bebyggelsen som i Bronzealderstiden. Det kan ses, at Befolkningen da for Alvor er trængt ind i Skovegnene og har sat sig i Besiddelse af de lettest opdyrkelige Jorder: Lysningerne og Sandmarkerne. Der haves gode Fund saavel fra Sundeved som fra Haderslev og Tyrstrup Herred (Stepping, Favrvraa, Feldum, Tørning osv.).

De følgende Aarhundreder kaldes Folkevandringstiden. Da skete der store etnografiske Forandringer omkring paa Østersøens sydøstlige Kyster. De nordiske eller nordgermanske Folk, som indtil da havde boet

Parti af Oksevejen.

(Fot.)

der (Angler og Sakser, Svever og Gøter) udvandrede enten til England eller til sydligere Indlandsegne, og vendiske Folk besatte Kystlandene hen til Elben og Sventine i Holsten. Samtidig omtales Danerne for første Gang i fremmede Forfatteres Skrifter, og det kan antages, at de allerede dengang boede ned til Ekernførde Fjord og Sliens indre Dele, hvor der havde ligget en stor Bronzealdersbygd. De fik herefter Venderne til Nabofolk imod Syd, om end skilt fra dem ved store Ødemarker og Skove, den saakaldte Jernved i Sydslesvig og Nordholsten. Den umiddelbare Forbindelse med de germanske Stammer hørte op, Sprogene udviklede sig paa forskellig Vis, og det urnordiske Sprog, der kaldtes „den danske Tunge“ og er kendt fra Vikingetidens Runestene, blev fælles for hele Skandinavien. Det er ogsaa sandsynligt, at Lejrekongerne i disse Aarhundreder har søgt at samle det danske Rige; i hvert Fald har man sat de store Fund af Vaaben og Rustninger, der er gjort i sønderjydske Moser, i Forbindelse med saadanne Folkekampe og søgt at forklare Fundenes Forekomst ad den Vej.

De største nordslesvigske Fund fra Folkevandringstiden er gjort i Nydam Mose ved Alssund i Nærheden af Sandbjerg. Udgravningerne fandt Sted i Aarene 1859—63, og Kong Frederik VII, der var en meget interesseret Arkæolog, opholdt sig længe paa Stedet og deltog med allerstørste Iver i Efterforskningen. Der fremdroges Vaaben, Ringbrynjer, Smykker, Klædningsstykker, Redskaber, Vogndeale, Hesteskeletter og to

store Baade. Ved Hjælp af disse Fund kan vi danne os et levende Billede af Krigerens Udrustning, til Hest i Ringbrynje og Hjelm med Kastespyd i Haanden og Sværd ved Bæltet, til Fods væbnet med Bue, Sværd og Træskjold. Den største af Baadene var tømret af Egetræ, 75 Fod lang og 11 Fod bred; den opbevares nu i Kiel, medens den anden og noget mindre Baad, bygget af Fyrretræ, desværre gik næsten helt til Grunde i den følgende Krigstid. Efter 1864 er Undersøgelserne ikke blevet fortsat, men det menes, at Mosen endnu gemmer mange mærkelige Oldsager, som snart vil blive draget frem i Dagslyset.

Guldhornene fra Gallehus er dog de berømteste Oldsager fra denne Periode, og i det hele taget de kosteligste, der nogensinde er draget frem af vort Fædrelands Jord. De fandtes paa Gallehus Gadeplads paa eller ved Siden af Vestslesvigs Oldtidsvej fra Tønder over Visby Hede til Brede og Ribe. De maa der have ligget i kun faa Skridts Afstand fra hinanden. Det første blev fundet 1639 af Pigen Kristine Svendsdatter fra Østerby, det andet af Husmand Erik Lassen 1734, og begge skænkedes til vore Konger. Senere opbevaredes de paa Kunstkammeret i København, indtil de 1802 blev stjålet af en Guldsmed Heidenreich og støbt om til Mønter og Smykker. Vi har end ikke en samtidig Afstøbning af dem, men maa nøjes med Afbildninger og Tegninger.

Deres Metalværdi beregnedes til 17.000 Kr., et Beløb, der vistnok nu maa fordobles flere Gange, da de for største Delen var lavet af det fineste Guld. De bestod af en glat indre Skal omgivet af Ringe, dels faste, dels løse og forskydelige, smykket med paaloddede Menneske- og Dyrefigurer, med Rosetter og Slangeornamenter. Det ældste Horn var 87 cm langt og vejede 3,5 kg, det yngre var derimod kun 55 cm langt, da dets øverste Ende savnedes, men ikke des mindre vejede det $\frac{1}{2}$ kg mere end det første. Det var desuden smykket med en Runeindskrift, der oversættes: „Jeg Lægjæst fra Holt gjorde Hornet.“ — Hidtil har ingen formaaet at tyde Hornenes Figurer og Billeder. 1907 rejste Grev Schack-Schackenborg to Mindestene paa Findestederne i Gallehus.

Om Bebyggelsesforholdene paa vort Folks Sydgrænse henvises forøvrigt til II Bind, S. 40 flg.

Gammel slesvigsk Bygningskik fra sidste Halvdel af det 17. Aarh. Præstegaarden i Notmark paa Als. Indskrift over Døren: „1688“.
(Teg. af Elliot Hjuler)

DEN NORDSLESVIGSKE BONDESTAND

AF P. LAURIDSEN

Da de skrevne Kilder med 13. Aarhundrede begynder at kaste Historiens Dagslys ind over Nordslesvig, var dette et Bondeland med nogle Købinger i Opvækst og en af de fremmeligste Bondeætter udgaaet Adel. De bar danske Navne, (Blaa, Blek, Daa, Emiksen, Gjordsen, Lille, Raabuk, Sture, Uge, Urne osv.) og besad deres Adelsgaarde maaske i Forbindelse med et ringe Strøgods. Men efter at Hertugdømmet omkring Aarhundredskiftet 1300 mere og mere gled over i de holstenske Grevers Hænder, afløstes denne danske Lavadel af holstenske Riddere, og i de følgende Slægtled opnaaede Slægterne Limbek, Ahlefeldt, Reventlau, v. der Wisch, Breide, Lindenow, Pogwisch, Rantzau o. a. en overvældende Magt i Nordslesvig. Ved Pantsættelse eller Køb kom de i Besiddelse saavel af Kronens ældre Borge som af den gamle Adels Ejendomme. Paa Tørning grundlagde Claus Limbek sit Herrevælde over

Gram, Frøs, Kalvslund og Hvidding Herreder, paa Søgaard skabte Ahlefeldterne et mægtigt Godskompleks i Aabenraa og Tønder Amter, og talrige nye Adelssæder opstod særlig i Skovegnene, i Sundeved, i Kystskovene langs Lille Bælt (Vilstrup, Kehlet, Vargaard, Stenderup Vargaard, Skinkelborg) og den foran omtalte Krans af Adelsgaarde omkring Farrisskov. Samtidig erhvervede Løgum Kloster, Ribe Domkapitel og Slesvigs Bispestol Masser af Bondegods, og til sidst var maaske Halvdelen af dette ude af Regeringens Haand.

Denne Udvikling standsedes, da Kongemagten atter kom til Kræfter. Kong Hans købte Tørning med Tørning Len, og Fred. II udkøbte hele den haderslevske Adel med Undtagelse af Herrerne paa Gram og Høgsbro. Paa samme Tid foretog Hertug Hans d. Y. et lignende Køb af Adelsgodset i Sundeved og paa Als, den holstenske Adel beholdt kun Søgaard Gods, Solvig, Kogsbøl og noget Strøgods i de gottorpske Amter, og da Kloster- og Kirkegodset samtidig sekulariseredes, faldt atter mange „Tjenere“ tilbage under Kronen (Kongen og den gottorpske Hertug).

Ved sine mange Mageskifter og Køb havde Fred. II lagt o. 900 Landejendomme tilbage under Haderslev Amt. Den store Udrensning af Adelen stod i nøjeste Forbindelse med hans og hans Efterfølgers Landbo- og Skattepolitik og fulgtes af en stor Omvæltning i Bøndernes Stilling. Hidindtil havde de været Krontjenere, der forrettede et ganske ubetydeligt Hoveri ved Kronens Slotte i Haderslev og Tørning eller betalte en ringe Sum i Arbejdspenge. Men da Frederik II havde udkøbt Adelen, omdannede han en stor Del af deres Gaarde og Enemærker til Hovedgaarde og grupperede Amtets Bønder, baade de ældre Krontjenere og de indkøbte adelige, som Hovbønder eller Tjenere omkring disse Gaarde og lod Avlingen drives ved deres Arbejde. Derfor rensede han ikke alene de adelige Sædegaardes Hovmarker for Fæstere, men han nedlagde og afbrød endog forskellige Landsbyer (Fovslet, Stendet, Vojens) for at forstørre disse Hovmarker og skabe nye Ladegaarde.

Paa denne Maade forvandlede Amtet til eet stort kongeligt Godskompleks med store Ladegaarde paa Tørning, Vojens, Haderslev Ladegaard, Vargaard, Tyrstrup, Refsø, Fovslet, Drenderup og Rødding — Kongen var Godsherren, og Amtets Bønder, Selvejere som Fæstere, hans Tjenere. Fra Krontjenere med et ringe, tildels i Penge omsat Hoveri forvandlede de pludselig til Kongens Hovbønder med en meget betydelig og ikke nøje afgrænset Arbejdspligt.

Men denne Godsdrift i stor Stil svarede sig sandsynligvis ikke, den kom vel næppe nok i Gang alle Vegne, eller bestod i det højeste kun

nogle ganske faa Aar. Allerede med det 17de Aarhundrede begyndte Kongen at bortforpagte Ladegaardene eller udleje Hovmarkerne til Græsning, og Bøndernes Arbejdsplicht omsattes da paa ny i Penge, der kaldtes Tærse- og Arbejdspenge eller Fripenge. I Menneskealderen op til 1633 var Hoveriforholdene meget ustadige og vaklende i Nordslesvig, snart præsteredes Penge, snart Arbejde. 1623 og 24 havde Kongen udstedt 2 Ordinantser om Hoveriets Afløsning paa Rigets Krongodser mod en Pengeafgift, men paa Grund af Wallensteins Indfald kom disse Bestemmelser ikke til Udførelse i Sønderjylland før 1633. I dette Aar paalignede Amtmanden sammen med 24 Mænd af hvert Herred „Bønderne udi Haderslevhus Lehn, enhver efter Advenant, hvad de til aarlig Fripenge skal udgive, formedelst de med Wogenfahr ere forskaanet“.

I Virkeligheden angik denne Afløsning dog ikke Spandtjenesten alene, men overhovedet alt Hoveri ved Ladegaardenes Avlsbrug, og i disses Regnskaber møder vi derfor stereotyp følgende Formel: „Eftersom N. N. Ladegaards Tjenere dette Aar med Ladegaardens Avlsbrug saa vel som anden Ægt (eller Redskud) og Tyngte have været forskaanet, saa have de nu for slig Forskaaning efter den ny Ordinants og hoshavende Mandtals Lydelse til Fripenge udgivet“ etc. — Maaske var Overenskomsten foreløbig paa Aars Sigt, men Fripengene udviklede sig meget hurtigt til en staaende Skat og en meget trykkende Byrde, som Bønderne forgæves revolterede imod. For en hel Gaard kunde de beløbe sig til 16 Rdl. Kourant, allerede ved den første Paaligning udgjorde de flere 1000 Rdl., og Aar 1700 beløb de sig til 15,638 Rdl. eller henimod 300 Rdl. mere end hele det gamle Landgilde. Med andre Ord: Fripengene havde fordoblet Amtets Kammerindtægter.

Hertugen paa Gottorp fulgte den samme Politik som Kongen. Ogsaa i hans Amter afløstes Hoveriet imod en Pengeafgift; men i Hertug Hans d. Y.s Besiddelser og paa Adelsgodserne blev det ved at bestaa, og her nedsank Fæsterne til Trælbønder, tidt uden Ejendomsret i Bygninger og Besætning og uden Fraflytningsret, paa Grænsen af Livegenskab, der sikkert ogsaa vilde blevet Følgen, hvis ikke Regeringen senere var kommet Befolkningen til Hjælp.

Ved Overgangen til det 18. Aarh. fandtes der i de kgl. og fyrstl. Amter fire Hovedformer for Landbrug: Storbedrifter, Frigaarde, Selvejrgaarde og Fæstegaarde. Storbedriften fandtes kun paa Domænegårdene (Tørning, Refsø, Fovslet o. a). De kaldtes dengang Pensionærgaarde og var bortforpagtet, senere udparcelleredes de og bortsolgtes, og kun nogle Stamparceller er blevet tilbage som Storgaarde. Frigaarde fandtes i et ringe Antal omkring i Amterne, særlig paa Haderslev Næs, og nød visse

Friheder. De fleste var opstaaet ved Køb, ved en Art Kapitalisering af Skattebyrden og Udbetaling af en Sum en Gang for alle, andre skyldtes Skænk og Gave fra Fyrsterne til fortjente Mænd. Enkelte var næsten ganske skattefri, andre fritaget for Landgilde og Hoveri eller blot for Arbejdskørsler. Socialt havde de ringe Betydning.

Den egentlige Bondestand deltes i Selvejere og Fæstegaardmænd. I Kongeriget fandtes i Midten af det 17. Aarhundrede kun ganske faa jordegne Bønder, paa Sælland 150 eller 1%, paa Falster 2 Mand, i Nørrejylland 1350 eller 5%. I Sønderjylland var deres Antal langt større, maaske navnlig fordi den slesvigske Bondestand undgik den Nedmeining af Selvejere, der i Jylland fandt Sted efter Skipper Clements Rejsning. Ved Slutningen af det 17. Aarhundrede fandtes følgende Antal af Selvejere og Fæstebønder i Haderslev Amt.

	Selvejere		Fæstere	
	Antal	Procent	Antal	Procent
I Tyrstrup Herred	119	23,2	397	76,8
- Haderslev	156	30,2	358	69,7
- Gram	56	8,8	578	91,2
- N. Rangstrup	36	12,5	251	87,5
- Kalvslund	18	13	120	87
- Frøs	27	11,2	204	88,2
- Hvidding	157	43,7	202	56,2
- Strøgods i S. Rangstrup	—	—	45	100
- Bolderslev Fogdi	1(?)	—	42	100
Ialt...	570	20,6	2197	79,4

Det ses altsaa, at af Kronens 2767 Gaarde i Haderslev Amt ejedes 570 af Bønderne eller hver femte Bonde var Selvejer, medens kun hver tyvende var det i Nørrejylland. I Aabenraa og Tønder Amter, hvor Adelen aldrig havde haft en saa overmægtig Indflydelse, var Forholdet endnu gunstigere. Amtsbønderne i Lundtoft og Højer Herred var fortrinsvis Selvejere, Lø og Slogs Herred talte mange. Gaar man ud fra Haderslev Amt, kan den topografiske Fordeling af Ejendomsgaardene ogsaa afvindes nogen Interesse. De fandtes hovedsagelig i de gode Egne; i de frugtbare Strøg langs Øst- og Vestkysten, hvor Jorderne kunde bære en ret betydelig Rente og holde Besidderen fri for ødelæggende Skattegæld. I de magre Midtstrøg var dette derimod ikke Tilfældet, meget tidlig skaffede Adelen sig desuden Indpas her. 1394 blev hele Gram Herred Adelsgods under Herrerne paa Tørning, Ejerne paa Ejsbøl, Tovskov, Refsø og Fovslet erhvervede sig ogsaa et meget stort Strøgods i de vestlige Herreder, og da de tilkøbte sig ikke alene Herligheden, men ogsaa Bonderettigheden i Gaardene, betød Købet, at disse forvandlede

Bulhus paa en Bondegaard i Nærheden af Christiansfeld.

Marskgaard ved Østerby.

Gammel Kro i Nærheden af Løgumkloster.
(Efter Skitser af Elliot Hjuler)

til Fæstegaarde. I Gram Herred, der i 100 Aar havde tilhørt Limbekerne og Ahlefeldterne paa Tørning, fandtes i de nærmeste Sogne omkring Herresædet, i Hammelev, Magstrup, Jegerup, Skrydstrup, Sommersted, Oksenvad og Jels Sogne, ikke en eneste Selvejer, og de faa, der overhovedet fandtes i Herredet, boede i nogle Byer langs Herredsskellet.

Frederik II.s og Christian IV.s Skattepolitik var i højeste Grad nivelrende. Den skar alle, Krontjenere og tidligere Adelstjenere, Selvejere og Fæstere, over een Kam. Men denne Egalisering fortsattes ogsaa senere og udviskede tilsidst næsten al Forskel mellem de to Ejendomsformer. Oprindeligt var denne meget stor. Den jordegne Bonde kunde glæde sig ved et nøje bestemt Landgilde, der ikke kunde forhøjes, han havde Ret til at sælge, pantsætte og dele sine Jorder, at bygge Landbol paa dem, at skalte og valte med sin Skovpart efter eget Tykke; kun han kunde overtage visse Ombuds- og Hædershverv o. a. m. I Middelalderen var Fæstevæsenet derimod kun Tidsfæste, først med Frederik I omdannedes det til Livsfæste, ja i det 16de Aarhundrede gik det endog saa over til en Art sædvanemæssigt Arvefæste, dog uden al Hjemmel i den skrevne Lov; ved forskellige af Christian III.s Forordninger sikredes Enken Fæstegaardens Besiddelse, saa længe hun sad i ugift Stand, og endelig, formodentlig i det 17de Aarhundrede, fik de sønderjydske Fæstebønder Hævd paa at sælge og pantsætte deres Gaarde og Jorder, og i mange Retninger sank Fæstekvaliteten saaledes ned til en ren Formalitet. Vi har set, at Christian IV behandlede begge Slags Bønder som sine Tjenere, og i det daglige Liv kan der ikke have været nogen væsentlig Forskel paa deres Vilkaar. Deres Skatter og Byrder var ens, og Bestemmelserne om Fæstegaardenes Udelighed vidste Fæsterne at omgaa derved, at 2, 3, 4, ja endog 6 à 8 Mand drev en Gaard i Fællig og svarede hver sin Del af Byrderne. Kun ved Arvesager og ved Fæstebrevets Fornylse mærkedes Forskellen, men denne gjorde sig kun een Gang gældende i en Mands Liv.

De haabløse Agrarforhold efter 1645 og 1660 bidrog endvidere i høj Grad til at fremme Egaliseringen. Selvejer som Fæstegaardmand var nedsunket i haabløse Skatterestancer og ganske i Øvrighedens Haand. I Haderslev Amt kunde Regeringen have drevet mindst de 2 Tredjedele af Gaardmændene fra Jord og Hjem, hvis den i Tidsrummet op til 1730 havde gennemført en streng Skatteopkrævning; den jordegne Bonde saa vel som Fæsteren sad i Gaardene udelukkende paa Kongens Naade; men paa den anden Side betød denne Naade uhyre lidet, fordi Øvrigheden ikke vilde have været i Stand til at faa Gaardene besatte med nye og bedre Kræfter eller gjort dem mere indbringende for Kronen. I Søn-

derjylland hidrører denne Misère ikke fra Bondestandens Ufrihed, fra Vornedskab eller Stavnsbaand, men udelukkende fra Krigens Ødelæggelser, Skattebyrden og Tidens økonomiske Vilkaar. Jorden kunde ikke yde den Rente, som Regeringen krævede i Form af Skatter, ja mangel Gang oversteg Skattesummen sikkert Gaardens aarlige Bruttoindtægt.

Den, der til Gavns vil forstaa og udrede Nordslesvigs Landboudviking i de sidste Aarhundreder, maa tage sit Udgangspunkt i denne sorte Fattigdom. Den ytrede sig i Skattegæld, øde Gaarde uden Bygninger, elendig Bohave, utilstrækkelig Besætning, ringe Udsæd og ringe Høst-udbytte, 4—5 Fold. Paa en Helgaard holdtes 5—6 Heste, 4—5 Køer, noget Ungkvæg, nogle Faar og Grise. Sognefogden i Hammelev, der skattede af en hel Fæstegaard, havde 420 Rdl. Skattegæld og 160 Rdl. anden Gæld, men en Besætning paa kun 5 Køer, 12 Stkr. Ungkvæg, 10 Faar og 4 Heste, 12 Fag Stuehus og 24 Fag Lade; med andre Ord: Sognefogden var ganske insolvent. Paa 19 større og mindre Gaarde i Styding fandtes 78 Heste, 74 Køer, 110 Stkr. Ungkvæg, 118 Faar, 49 Grise, 16 Plove og 30 Vogne. Sommersted Bys 15 Gaardmænd havde Skatterestancer til et Beløb af 2500 Rdl., og saaledes var det overalt. Mange Gaarde var helt forladte eller øde. Laurids Skau skriver: Christian V.s 30-aarige Regeringstid var ikke egnet til at ophjælpe den næsten ødelagte Bondestand, og ved Begyndelsen af det 18. Aarh. finder man derfor ogsaa i Skatteregistrene især i Vesteramtet de bedrøvelige Vedtegninger: „øde“, „ubeboet“, „afbrændt“, „til Afgang“ osv. ved et meget stort Antal Ejendomme, ja man finder endogsaa Gaarde, hvor det siges, at Ejeren gaar omkring og tigger. — Aar 1700 laa 31 Gaarde øde i Ø. Lindet By, og vel lykkedes det Øvrigheden at skrabe Fæstere sammen fra mange Egne, men disse formaaede selvfølgelig ikke at præstere Skatterne, og Restancerne ophobede sig til et enormt Omfang.

Selv i de gode Egne, f. Eks. i Tyrstrup Herred, fandtes øde Gaarde, der ikke havde været besatte siden Svenskekrigens Tid. I Gram Herred fandtes 105 saadanne eller hver 6te Gaard var øde, og deres Jorder var for en stor Del gaaet over i Hede. For atter at faa dem besatte og skattebærende maatte Regeringen slaa en Streg over Skattegælden, indrømme den nye Fæster 3—4 Aars Skattefrihed og anvise ham Bygningstømmer i de kgl. Skove. 1704 berøvede en fyrstelig Forordning de gottorpske Fæstebønders yngre Arvinger Medarveret til Hus og Besætning, disse skulde udelt følge Jorden, og i denne haarde Bestemmelse, der stred imod Lands Lov og Ret, maa ses det sidste fortvivlede Forsøg paa at holde Værdierne samlede paa Stavnen.

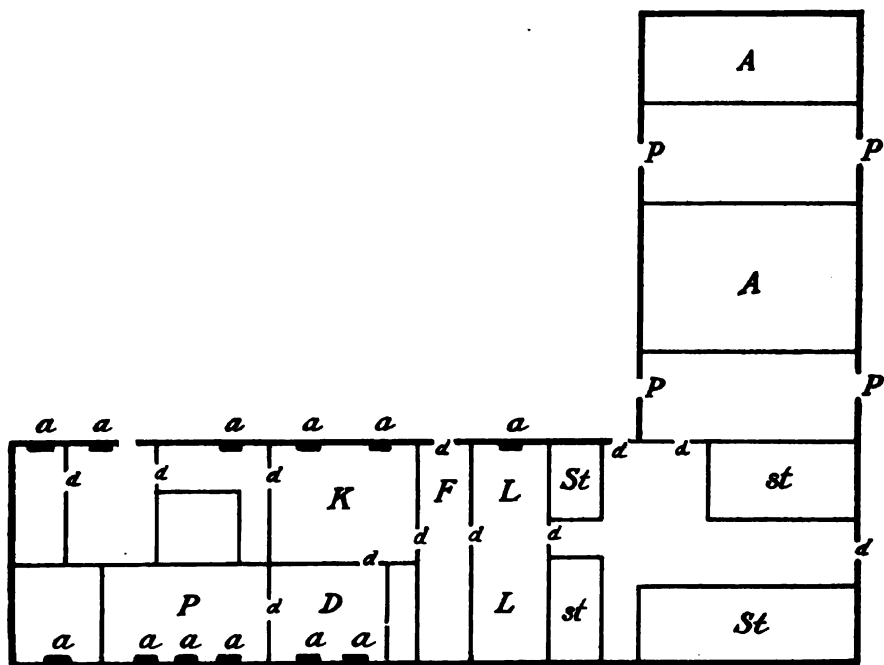
Det følger af sig selv, at denne sorte Armod satte sit Præg paa Lan-

dets Bygninger. Skovenes Ødelæggelse umuliggjorde Opførelsen af nye Bulhuse, og de blev herefter sjældne. Grundmur af brændte Sten var endnu ikke naaet frem til Bondebrug, og Befolkningen maatte derfor hjælpe sig som den bedst kunde med Bindingsværk og klinede Vægge eller andre endnu ringere Bygningsemner. Efter Krigene 1629—60 „fik de husvilde kun med Nød og næppe Tag over Hovedet. Det var da ikke ualmindeligt, at Fattigfolk byggede sig en Græstørvshytte (grundmuret med Sadder), og at mangen Bonde nøjedes med Ladevægge, som var gærdede med Ris og Lyng. Endnu 1694 kunde Synsmændene gaa fra Gaard til Gaard paa Gram Gods og skrive: 13 Fag Salshus med Ovn og Skorsten, er ganske brøstfældig og staar for Fald og vil mestendels nedtages og af ny opsættes, 6 Fag ganske ruineret Hus, 10 Fag Kostald, som er bygt dertil, ganske brøstfældig for Remme og Stolper samt understøttet.“ — Paa Gram maatte Herskabet overtage Bygningerne, og Brugerne sank ned i Trælbøndernes Klasse. — Men det saa slet ikke bedre ud hos Krontjenerne omkring i Amterne, om de end undgik de skæbnesvangre Følger. Ogsaa her kunde Synsmændene gaa fra Gaard til Gaard, fra Sogn til Sogn, og nedskrive de samme trøstesløse Notater.

Den firlængede, indelukkede Gaard, senere saa almindelig og saa yndet i Nordslesvig, saas dengang kun i særdeles gode Egne, f. Eks. paa Haderslev Næs. Bygningerne opførtes enten som Vinkelgaard med Stuehus, Foderlo og Stald i den ene Længde og Lade med Porthus i den anden, eller ogsaa bragtes det hele under eet Tag med Beboelse i den ene Husende. En bekendt Indskrift fra Aar 1700 lyder: „Søren Hansen og Karen Sørensdatte bygger af Nød og ikke af Lyst, Gud give os Trøst!“ Ogsaa inden Døre sporede Nedgangen. „Nu maatte der gives Afkald paa den pyntelige Udstyrelse af Værelserne, som forhen havde været almindelig. Som Følge af at gamle Materialer fortrinsvis er blevet anvendt i Udenomslejligheden, ser man det Særsyn i Datidens Bøndergaarde, at der er Snitværk i Køkken og Bryggers, medens Træværket i Stuen staar nøgent og bart.“

Beboelseslejligheden bestod af et „Framgulv“ med Indgang til Køkkenet, der som oftest tillige var Bryggers og Baggers. Fra Køkkenet kom man ind i Stuen, „æ Dørns“; dette havde stampet Lergulv, hvidkalkede Vægge, nogle smaa Vinduer, der ikke kunde aabnes, fordi de var sømmet fast, og 2 Alkovesenge, meget ofte med umalet Panelbeklædning ud imod Stuen. Paa en Loftshylde i æ Dørns stod Mælken i store Lurfade, og her gemtes ogsaa Husets Salmebog og Bibel. En Træbænk og et Bord langs Vinduerne, nogle hjemmegjorte Stole med Halmsæder, en Bilæggerovn, nogle Spinderokke, et Stueur og en Sivlampe udgjorde

Grundrids af en nordslesvigsk Vinkelgaard.

A. Lade. a. Vindue. St. Heste- og Kostald. st. Stald for Ungkvæg. p. Port. d. Dør. L. Lo. F. Framgulv el. Forstue. K. Køkken. D. Dørns. P. Pisel.

Møblementet. „Æ Pisel“ eller Storstuen, hvis Gulv oftest var belagt med gule Mursten paa Fladen, indeholdt nogle Kister og Skabe, men kunde ikke opvarmes og benyttedes kun ved højtidelige Lejligheder. Bag denne fandtes sædvanlig et eller to mindre Kamre. — Paa den anden Side i „Framgulvet“ førte en Dør ind i Loen, Foderloen (maaske ikke altid Tærskelo), og herfra kunde Heste og Køer røgtes, ligesom Tjenestekarlen som oftest sov her.

Saaledes boede og byggede den jevne slesvigske Bonde i hele det 18. og en stor Del af det 19. Aarhundrede. Grundmønsteret er fælles for alle Egne fra St. Vi (Se Fejlbergs Rids) over Tønder, Løgumkloster og Tørninglen til Kongeaaen og Kolding Fjord. Hovedhusets Tredeling i Stuer, Lo og Stald kan i den ældre Tid forfølges og genfindes over alt, og Stuernes Orden ligeledes, selv om der kan have været mindre Afvigelser i Udstyr og Hygge. 1815 skriver Knud Aagaard om Bygningsforholdene i Tørninglen: Dagligstuen er sædvanlig imod Sønden, bag ved den er Køkkenet. Indgangen er igennem Forstuen ind gennem Køkkenet og derfra ind i Dagligstuen; ved Siden af denne er Storstuen,

Pissel, og bag ved denne et Par Gæstekamre. — Gamle Mænd, hvis Erindring gik tilbage til 1820, har enstemmigt bevidnet, at saaledes som beskrevet saa det ud hos de fleste Bønder i Egnen vest for Haderslev. — Dagligsttuens Lergulv og Mælkehylder forsvandt først med den gode Tids Begyndelse omkring Fyrrerne, selv kan jeg erindre dem fra mange Gaarde i min Fødeby fra Midten af Femtierne, og det samme gælder Græstørvshusene paa Heden og de ris- eller lyngklædte og klinede Ladevægge hos Smaabønderne.

Kampen imod denne Fattigdom har sat dybe Mærker i den sønderjydske Befolknings Karakter og Livssyn. Den havde det store Held at kæmpe med Haab. Støttet af en velsindet Regering, af frie Institutioner, af opadgaaende Tider, af medfødt Trang til Udvikling, Dannelse og Fremskridt sled den fra tidlig Morgen til silde Aften; faa Steder i Danmark er der arbejdet haardere end i Nordslesvig; Slægt efter Slægt sank i Graven som Arbejdsinvalider, men den strenge Skole udformede saa ogsaa en Menneskeart, der har været med til at adle den danske Bondestand.

Krigsaarhundredet 1627—1720 er det mørkeste Afsnit i Nordslesvigernes økonomiske Historie. Med Fredsslutningen begyndte endelig en ny og lang Opgangstid, der opmuntrede til Fremskridt og Forandringer. Allerede 1710 havde Bønderne i Varnæs udskiftet deres Jorder og fra Byen parvis udflyttet Gaardene paa de nye Marker. Forsøget faldt saa godt ud, at Løjt Land fulgte efter, og andre Egne indlod sig ogsaa paa Forandringen. 1757 skrev Pontoppidan: Det er nu i denne Time dermed kommet saa vidt, at der i det blotte Haderslevhus Amt, især i Haderslev, Tyrstrup og tildels i Gram Herred findes nogle Tusinde Hauger og Lykker indrettede der, hvor der forhen har været lutter store Fællesmarker, ja det staar til at bevise, at der i Amtet siden 1739 er blevet indrettet over ti tusinde Lykker og Hauger. — Det private Initiativ kunde dog kun stedvis overvinde Befolkningens Konservatisme; men saa greb Regeringen ind. Ved forskellige Forordninger fra 1766 og 1770 bestemte den, at enhver Jordejer, der ønsker sit Land udsondret af Fællesskabet for at lade det indhegne, kan kræve hele Bymarken opdelt og efter en forsvarlig Bonitering af Ager, Eng, Skov og Hede af Øvrigheden faa sin Andel anvist og udlagt, „saa vidt gør ligt i et Stykke.“ Forordningerne foreskrev desuden, at Omkostningerne ved dette Arbejde skulde udredes af alle Byinteressenter, selv om nogle af dem ønskede at forblive i Markfællesskabet.

Dermed faldt Modstanden, og Markfællesskabet svandt som ved Trylleri. „Ven vi skriv'er de tre Krykker (1777), skal Verden deles i

Lykker“, hed det i et gammelt Spaadomsrim fra Sundeved, og mange Steder slog det til, især paa Østkysten, medens Godserne og adskillige Hedesogne først udskiftedes et Slægtled senere. Den nordslesvigske Udskiftning var dog langt fra ideel. Den gamle Landsby udøvede en uovervindelig Tiltrækning. Alle vilde have Del i Byvangene, der havde været under Kultur fra Arilds Tid, ingen vilde flytte ud i Skov og Overdrev selv paa den bedste Jord; Datidens Mennesker sværmede ikke for Naturskønheder; de holdt kun af de Marker, hvorfra de kunde høre Byhanerne gale; „æ Jenbol“ indgød dem en uovervindelig og vel heller ikke uberettiget Skræk. I de vidtløftige Skove huserede endnu glubende Dyr, Retssikkerheden var ringe, omstrejfende Tiggere og andet Pak fyldte Landevejene, den tungsindige Ensomhed, de lange Kirke- og Skoleveje — alt bidrog til at holde Bonden i By. Som Regel fik Gaardene derfor ikke deres Jorder i eet Stykke, men paa mange Steder: lange, kileformede Parter af den gamle Byvang ind imod Landsbyen, adspredte Kobler efter Jordens Godhed i Udmark og Skov med halve Mil lange Veje og Markforter. Udflytningen paa Jorderne fandt delvis Sted langt senere, og gennem Parcellering og Magelæg bødes der stadig paa den besværlige Ordning.

Alligevel havde Udskiftningen en meget stor, næsten øjeblikkelig Indflydelse paa Landets Tilstand og Udseende. Den har skabt det Sønderjylland, vi er fortrolige med; thi den betegner jo ikke alene Overgangen fra Fællesdrift til Særeje, men med den fulgte ogsaa en hel Omdannelse af Landets ydre Karakter. Der hvor Øjet før mødte store, hegnløse Marker og udstrakte Overdrev, hvor store Flokke af Heste, Kvæg, Svin og Gæs trampede om imellem hverandre for at søge Føden paa den knappe Græsning, saas kort efter veldyrkede Lykker, i Østen overskygget af venlige, levende Hegn, paa Højderyggen delt i skarpe Skaktavl af Sanddiger, imod Vesten af Fennernes Grøfter. Den mishandlede Græsningsskov veg for forstmæssig drevne Højskove, Krat, Kær og Sumpe kultiveredes, nye Kulturplanter, Kartofler, Kløver og Raps, indførtes; den talrige og usle Hestebestand veg for Malkekøer og Stude osv.

Overgangen krævede et uhyre Arbejde, og Regeringen kunde ikke vente det udført af Fæstere, der kun havde Brugs-, ikke Ejendomsret til Gaardene og de indførte Forbedringer. Den udstedte derfor samtidig en Forordning om Fæsteejendommenes Overgang til Arvefæste og Selveje. Det er Kongens Villie — hed det — „at Undersaatterne, for at de des frejdigere kan tage sig af Agerdyrkningens Udvikling, skal gives fuld Sikkerhed for, at de, idet de tager sig af Fæstegodsets Forbedring,

arbejder for sig selv, for deres Børn eller nærmeste Slægtninge, og ikke for Personer, der som oftest er dem ganske fremmede." Forordningen overdrager derfor alle Kronens Gaarde og Landbol i Amter og Landskaber til Ihændehaverne som Arvefæste og fastsætter en meget nøje bestemt Arvegang efter Førstefødselsretten. Først arver den ældste Søn og hans Sønner og Døtre i nedstigende Linier, derefter de øvrige Søskende paa samme Maade. Er der ingen Børn i Boet, træder de opadstigende Sidelinier, Ejerens Brødre og Søstre, ind i Arveretten. Med andre Ord, Kronens Fæsteejendomme omdannedes til smaa Moajorater, der først efter hele Slægtens Uddøen atter kunde blive ledige. Med Forbehold af en aldeles formel Overejendomsret gav Regeringen al Jorden ud af sin Haand og overdrog den til de Slægter, der dengang havde den i livsvarig Forpagtning eller Fæste.

Arvefæstet var udeleligt. Den ældste Arving havde udelukkende Ret til Jorden eller traadte ind i Kronens Ret til samme. Hans Moder og Søskende havde kun Medarveret til Boets Bygninger, Besætning og Avlsredskaber, der overtoges af ham efter Taksation; Løsøret og den øvrige Formue kom til Deling imellem alle Parter. Efter 1760 besad den største Del af Nordslesvigs Bønder deres Ejendomme under denne Form; men da Arvefæsteren havde Ret til at købe sin Gaard til fuldkommen fri Ejendom for nogle faa Rigsdaler, og da Regeringen ved en paabegyndt ny Bonitering 1783 i mange Sogne rent afskaffede Arvefæstet og uden Vederlag gav Jorden i Selveje, indskrænkedes Arvefæstet til en Overgangsform, og da Hertugdømmet 1864 reves bort fra dansk Styrelse og Varetægt, fandtes det kun hist og her. —

De store Forandringer støttedes af Befolkningens Energi og Vindskiblighed. Tre samtidige Præster, P. Rhode i Stepping, J. A. Dyssel i Nustrup og Knud Aagaard i Agerskov har givet livlige Skildringer af Overgangstidens Tilstande. — Folket er flittigt og økonomisk, skriver Rhode; det er sandt, som nogle om disse mine Landsmænd skriver: de konsulterer ikke Vanen, saafremt de i deres Udkomme forudser nogen Fordel, skulde de end hente den i andre Lande og Riger. Til Flittighed bliver de fra Barnsben vant; man finder en Bondes Tjenestekar sjældnen her som i det slaviske Sjælland eller Lolland, at ligge om Vintren, fra Sol gaar ned og indtil Sengetiden, rækkende sig paa Bænkene. Er der Mangel paa Korn- og Tærskearbejde, saa er Bondekarlen her ej forlegen for at fortjene Føden; nogle arbejder i Træ og sælger til Købstæderne, andre gjør Arbejde af Halm, af Svinehaar, af Ben osv., andre gør Koste af Gejl, Lyng og Birk eller rejser om og sælger Varer (de fortjener kun lidet, dog vil de ikke tigge). De kender Verden og

stoler paa Guds Forsyn og paa Lykken. De er lige saa glade, naar de betræder en anden Provins, som naar de er hjemme, endog de elsker usvigelig deres Fædreland ... Kvindfolket er her dets Levetid ikke ledigt; kan de ikke tjene længere, saa væver, strikker, knipler, spinder de og deslige. —

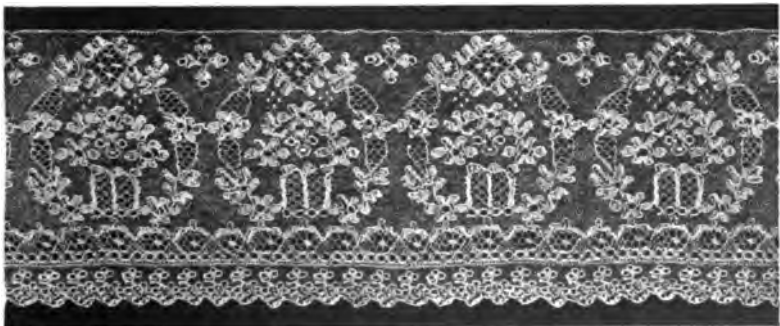
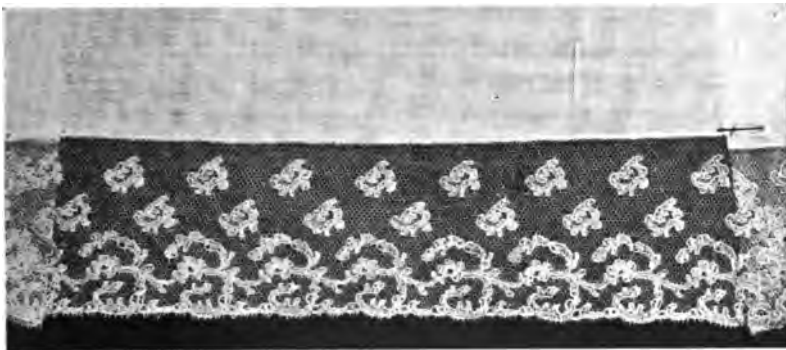
Frihed og Flittighed — skriver den begejstrede Dyssel 1773 — skal nok underholde en folkerig Almue. Hvor indtagende er det ikke at rejse igennem en Landsby, hvor Gaardene viser Bondens Flid, Lyst og Formue til at dyrke Jorden, og Gadehusene (som her kaldes Landbol og Kaadnere) viser stræbsomme Beboere, der ikke aleneste er Gaardmanden til Hjælp i en travl Tid, men ernærer sig for Resten med Haandværk. Her bor i et smukt Hus en Hjulmand, nær hos en Bødker, og hist ser man gennem det aabne Vindue en rask Bondepige arbejde ved sin Væv, saa det ryster i Huset, udenfor er den grønne Plads skjult af Lærred, som bleges i Solen. Her ser man en af Vulkans Brødre ved hans brændende Esse, hans Flid høres langt borte fra, og et Par sorte Hænder har malet hans svedige Ansigt; i en Morians Gestalt udkigger den nyttigste Borger. Her ser man den begede Skomager, der udstrækker et Par blotte Arme og banker paa sin Læst som en fortvivlet, og Skrædderen, der opliver sit stille Arbejde med sin egen Stemme og udskraaler af fuld Hals en gudelig Psalme, medens han med den ene Haand slaar sin Læredreng paa Øret og beklipper Næsten med den anden. Tiden maa bruges. I hin aabne Forstue sidder den flittige Spindekone, der selv skaffer den fine Traad til de to Smaapiger, der ved hendes Side spillende arbejder ved Knipleskrinet; de arbejder alle tre om Kap. Her ses en omringet af lutter Grene, hvoraf han fletter alle Slags Kurve, store og smaa, item Kurvefadinger til Vogne; thi uden slige kører ingen slesvigsk Bonde til Købstaden eller andet skikkeligt Sted. Eller han borer Træsko i Snese af Par og udhuler Træskeer ... Jeg har vel ikke fundet alt det her opregnede samlet i een By; men jeg har fundet det meste deraf i mange Byer.

Fra Begyndelsen af det 19. Aarh. giver Knud Aagaard en mere omfattende Beskrivelse af denne Husflid. Nordslesvigs Beboere, skriver han, „fortjener at kaldes et vindskibeligt Folk; især i de skarpere Egne, hvor Agerdyrkingen er lidet indbringende, drives adskillige, ikke ubetydelige Næringsveje: Knipling, Strikning, Kul- og Teglbrænderi m. m.“ — Knipleriet er indført fra Sydvest-Europa i den første Halvdel af det 17. Aarh. og begyndte i Omegnen af Tønder, Løgumkloster og Brede, hvorfra Kniplingshandlerne forsynede Arbejderskerne med Traad og Mønstre og opkøbte den færdige Vare. Det var en Bondeindustri, sva-

rende til den sjællandske Hedebosyning. De fine og sarte Former blev til i tarvelige og mørke Stuer og slyngedes af Kvindehænder, der ogsaa maatte tage fat paa andet Arbejde. Set fra dette Synspunkt naaedes en overraskende Kunstfærdighed og Ynde; men det maa samtidig indrømmes, at de savnede sand Originalitet. Mønstrene var hentet fra Nordfrankrig og Belgien, og Materialet, den fine Traad, der kunde koste indtil 100 Rdl. pr. Pd., var ogsaa hentet derfra. I Lethed og Ynde naaede de nordslesvigske Kniplinger sjældent op i Højde med deres flamske Forbillede; men de er ikke desmindre mærkelige Vidnesbyrd om en forfinet og kostbar Husindustri.

I det 18. Aarh. udbredte Knipleriet sig over den største Del af Nordvestslesvig. 1758 skrev E. Pontoppidan, at der aarlig udførtes for en Td. Guld „tønderske Kniplinger“ til de tyske Messer og Østersølandene, nogle Aar senere indberettede Amtmanden i Tønder, at Knipleriet indbragte mer end hele Egnens Kvæghandel, og 1806 solgtes til Udlandet for o. 268.000 Rdl., foruden hvad der gik til Danmark og Norge. I den bedste Tid omkring Aar 1800 beskæftigede Industrien o. 12.000 Mennesker og underholdt det dobbelte Antal. Nøje at bestemme Grænsen for Knipleriet er ikke let, skriver K. Aagaard, da enkelte kan flytte længere bort; men man kan antage, at Løgumkloster er Midtpunktet, og at Knipledistriktet gaar fra Læk over Hellevad til Magstrup, derfra i Nordvest over Ø. Lindet, Gram og Fol. I Rødding, Lintrup og Hjerting fremstilles kun faa og grovere Varer, i Ribe og Omegn kniples der slet ikke, men ellers paa hele Vesterkanten og paa Rømø. I de rigtige Kniplægne arbejdede alle med i Faget, unge og gamle, lige fra 7—8 Aars Pigebørn til de ældste, der ellers var for svage til at tage sig noget for. Selv Drengbørn sattes til Knipleskrinet, og Manden paatog sig sommetider Konens Forretninger, bagte og spandt, for at lade hende uforstyrret ved det lønnende Arbejde. — I det 19. Aarh. sygnede Industrien hen baade hjemme og ude. I Tønderegnen holdt den dog Stand endnu 1848; thi da havde seks Kniplingshandlere i Tønder, Møgeltønder, Brede og Løgumkloster tilsammen endnu o. 1500 Kniplersker. Senere er den gaaet yderligere tilbage.

Udenfor Kniplingsegnene øvedes anden Hjemmeffid. I Slogs Herred dreves Knapmageriet i stor Stil, paa Løjt Land Vævning, i flere vestlige Egne Strikning, og unge Mænd huserede med Uldvarer ned igennem Marsken ligesom Bønderne fra Hammerum Herred. Den mærkeligste Hjemmeindustri var dog Teglblænderiet. Mursten havde vel været benyttet som Bygningsmateriel igennem mange Aarhundreder, men de tilvirkedes kun paa kongelige eller adelige Fabriker og var overordentlig

Tønderske Kniplinger.

dyre, hvorfor de ikke kom til Anvendelse i Bondehuse, der opførtes enten helt af Træ eller af Bindingsværk med klinede Tavli; men efter de hærgende Krige og Skovenes Ødelæggelse var Tømmeret heller ikke til at opdrive, og i de mest træfattige vestslesvigske Egne fandt Bønderne da paa selv at stryge Sten og brænde dem i improviserede Teglovne, egentlig kun en Udgravning i en Lerskrænt. Det blev deres Stolt-
hed helt at undvære Træ under Bjælkerne, og der opstod en ret ejendommeligt Hustype med pyntelige Frontespicer og murede Fladbuer over Døre og Porte, en Type, der ses endnu i mange gamle Gaarde og Huse. Industrien bredte sig snart til hele Nordslesvig. I Sommertiden mellem Sæd og Høst strøg Bonden og hans Karl nogle Tusinde Mursten, brændte dem, nedrev de gamle Ydermure af Bindingsværk, og snart hvilede Bygningerne paa statelig „Brandmur“. Denne Overgang skete samtidig med de store Landboreformer. 1773 skriver Dyssel: Der er i det slesvigske mange Hundrede Teglovne, men ingen større. De drives med megen liden Bekostning og giver ved hver Brænding 5 à 6000 Sten. De er anlagt tæt ved Byen eller paa selve Gaden, ja i en By, Skrydstrup, var i min Tid vel en halv Snes paa selve Bygaden. Det er Aarsagen hvorfor man her ser langt smukkere Landsbyer med mest murede Huse end de danske Byers elendige Hytter af Ler og klinede Vægge. 1786 skriver en rejsende: „Synet af de med brændte Sten opmurede Bonde- og Værtshuse opmuntrer de rejsende ligesom Indhegningen med levende Gærder, som man overalt møder paa Vejen fra Aarøsund til Aabenraa,“ og samtidig indberettes til Regeringen, at alle Gaarde syd for Ribe, Ud- som Indhuse, er opført af hjemmebrændte Sten, ligesaa durable som tiltalende. Fra Nordslesvig bredte Industrien sig til Nørrejylland, og her skete Overgangen til Grundmur i det 19. Aarhundrede.

Denne økonomiske Opdrift og Selvhjælp ledsagedes af en vældig religiøs Vækkelse. Fra Tyskland, særlig fra Halle og Herrnhut, trængte Pietismen ind i Landet, baaret frem af unge Nordslesvigere, der havde studeret ved tyske Universiteter. Banebryderen var Enevold Ewald (Digteren Johannes Ewalds Fader); som Kapellan i Højst (1720—27) samlede han store Skarer om sin Forkyndelse og vakte Almuen i Tønderegnen. Ved hans Side stod andre yngre Præster, frem for alt de tre Brødre Brorson, der virkede i Nabomenighederne Bedsted, Medolden og Randrup. De gav Bevægelsen dansk Hjemstavnret, og den store Salmedigter forlenede den med en hidtil ukendt digterisk Inderlighed og Kraft. Et bevæget Menighedsliv afløste den stivnede Bogstavtro, og ikke

Gade i Møgeltønder.

Gade i Møgeltønder.

Nørremølle.

Gade i Højer.

(Tegninger af Elliot Hjuler.)

blot Kirkerne, men ogsaa Præstegaardenes Storstuer og Lønkamre fyldtes af søgende Sjæle. Som i Kristenkirkens Ungdom nynnede Plovkarlen Salmer, mens han lænede sig til sin Plov, og paa Markerne forsamlede Bønderne sig til fælles Andagt og Salmesang, naar Arbejdet hvilede.

Et Tiaar senere forplantede Bevægelsen sig til Haderslevengen. Præsten i Stepping og Frørup aabnede sit Hjem for herrnhuttiske Rejsepræster, og snart var han og hans Præstegaard et pietistisk Brændpunkt som Højest forhen. „I Aaret 1737 fremkaldte Gud en vældig stor Vækelse i Stepping og Frørup Sogne; især i Frørup udstrakte den sig over det hele. Folk her blev som med Magt grebet af Guds Aand. I de fleste Huse hørte man Bøn og Sang. I nogle sang de Herren Lovsange, i andre græd og hulkede de. Blandt Børnene var der ligeledes stort Røre; i en eller anden Afkrog kunde man ofte finde flere Børn liggende paa Knæ i Bøn til Gud.“ —

I den følgende Tid omtales lignende pludselige Gennembrud fra Bjert, Dalby, Vonsild, S. Vilstrup, Burkal o. m. fl. Steder. De yngre Præster, der tilhørte Retningen, førte Kampen mellem Guds Børn og Verdens Børn ind i alle Menigheder, de øverste Kirkemyndigheder begunstigede Bevægelsen, og desuden fandt den snart et kraftigt Rygstød i den herrnhuttiske Brødremenighed i Christiansfeld, anlagt 1772. Dens Menighedsliv, Ungdomsskoler, Rejsepræster og Kirkefester fængslede en stor Del af Befolkningen, i flere Slægtled søgte saarede Sjæle Trøst i dens klosterlige Stilhed, unge Mænd og Kvinder fik deres Uddannelse i dens Skoler, og den bevarede sin Magt over mange Sind længe efter, at Rationalismen havde erobret Landets øvrige Kirker og Lærestole.

Pietismen skabte det første Aandsrøre i en Befolkning, der hidtil havde staaet udenfor alle aandelige Bevægelser. I denne Sammenhæng er dette Hovedsagen. Den fremtvang Sammenslutninger til Værn om aandelige Goder, dens Bodsprækener højnede Almuens Moral, og dens Opbyggelsesskrifter avlede Læselyst og literære Interesser i Hjem, hvor Salmebogen og nogle „Viser, trykt i dette Aar“, hidtil havde været den eneste Læsning. Det skulde endnu vare længe, inden denne Almue naaede frem til aandelig Selvstændighed, men ad mange Veje forberedte Pietismen det nationale og folkelige Gennembrud, som bragte Friheden og Hævn over Rationalismens Fejlsyn. Det tør sikkert ikke betragtes som en Tilfældighed, at den nationale Bevægelses første Hjemmemand, Redaktøren af „Dannevirke“, Peter Chr. Koch, var Pietismens ægtefødte Søn. —

Snart ventede der Nordslesvigerne en ny Prøvelse. Da Verdenskrigen var til Ende 1814, fremkaldte Overproduktionen i de store Lande en farlig landøkonomisk Krise herhjemme. Korn, Kvæg og Fedevareer

Kirkesalen i Christiansfeld.
(Fot.)

Kirken i Christiansfeld.
(Fot.)

maatte sælges til Spotpris. Penge var næppe til at opdrive, Laan og Skatter kunde ikke svares, Ejer efter Ejer gik fra Gaard og Hjem tidt for fabelagtige Smaasummer, og øde Gaarde viste sig atter i Landet. De onde Tider var vendt tilbage, det store Slid maatte fortsættes, og det varede ti, mange Steder tyve Aar, inden det atter begyndte at lysne. Denne Bedring kom ikke fra Kongeriget, hvis Agerbrug var lige saa ringe som Nordslesvigs; holstensk Kobbelt- og Mejeridrift, Mærgling og Rapsavl efterlignedes, og Bønderne sendte deres Sønner syd paa for der at blive bekendt med de nye Driftsmaader og det tyske Sprog, der syntes at være Nøglen til al Visdom. I mange hundrede Aar var disse Bønder blevet regeret paa Tysk, alle Kulturgoder var kommet til dem sydfra, og trods deres indgroede Nag til alt fremmed, var de halvvejs tyskvendte. Selv Jyder saa de ned paa alt Jydsk, en national Selvopgivelse syntes at staa for Døren, og da de lave Ejendomspriser lokkede en Del holstenske Landmænd til Nordslesvig, kunde de maaske afgive Støttepunkter for den sproglige Overgang, der tilstræbtes af den tysksindede Øvrighed.

Men det skulde gaa helt anderledes. Da Opgangstiden atter var indstiftede Flor og Koch „Dannevirke“ og indledede en national-folkelig Vækkelse i Nordslesvig. Udvortes set drejede Kampen sig om statsretlige og sproglige Spørgsmaal, og Landet fyldtes af Larm om Slesvigholstenismen; men bag denne Larm laa Kravet om Folkets Selvudførelse paa nedarvede Anlæg. Flor lærte, at Dansk er bedst for de danske, og han opfattede sig selv som en Missionær, der kom til sine Landsmænd for at give dem deres sande Menneskelighed tilbage, „thi det er kun virkelige Mennesker, der kan blive sande Kristne“, og uden Aand er heller intet borgerligt Fremskridt muligt. Derfor: først Aandsvækkelse, senere Fagdannelse!

Hans Tanker tændte. 1843 stiftede 25 Bønder i Haderslev Amt „Den slesvigske Forening“, et Frimands-Samfund, „Den faste Stok“, der vilde grundlægge en Folkehøjskole efter Flors Plan og opdrage Befolkningen i dansk Aand. Formanden, Hans Nissen i Hammelev, havde Karakteregenskaber, der satte ham i Stand til at optræde med en Sagabondes Kraft og Skarphed, og hans Medhjælper, Laurids Skau, stod ved sine rige Evner i hemmelighedsfuld Forstaaelse med moderne dansk Aandsliv og blev ved Flors Hjælp vor første Bondetaler og Bondepolitiker, en Frembrudsskikkelse, der øvede en umaalelig Indflydelse paa den nordslesvigske Ungdom og afgav Forbillede for vor talrige Hær af folkelige Politikere. Begge lededes af Flors Aand og Kløgt, og begge bar til Gengæld hans Tanker ud til de mange. De var Nydannelser, endnu ufuldkomne og støttede, men tillige Forjættelser om de personlige Vær-

dier, som „den nye Jord“ skulde bringe. Noget lignende gjaldt Folkehøjskolen, der aabnedes Aaret efter i Rødding og i de følgende Slægtled *fornyede vort Folkeliv*. Dansk Dannelse begyndte endelig at gaa erobningsvis frem syd for Aaen, Kulturstrømmen kom ikke længere udelukkende sydfra, og der opstod en Styrkeprøve mellem dansk og tysk Aand, som er fortsat til denne Stund; men om denne Kamps Forløb maa der læses i større Skrifter.

Den nye Vækkelse maatte arbejde paa langt Sigt. Den var ikke som Pietismen en ensidig Følelsesretning med eksplosive Frembrud, men et langsomt Frigørelsesarbejde, der vilde sætte alle Sjæleevner i Virksomhed. Derfor maatte den have Tid, og det saa meget mere, som den mødte Modstand, ikke alene hos „hellige og skriftkloge“, hos tyske Embedsmænd og danske Regeringsherrer, men ogsaa hos den Almue, den vilde genføde. Inkubationstiden varede det meste af et Slægtled. Krigen 1848—50 ruskede jo nok op i Befolkningen, men efter Fredsslutningen fortsattes Dagliglivet i den gamle Skure. Den Bondeslægt, der sad i Nordslesvigs Gaarde op til 1870—80, havde gjort den onde Tid med og kæmpet haardt for at bevare økonomisk Uafhængighed og nedarvet Eje. Kun ved at spinke og spare, ved at lægge Skilling til Skilling havde disse Bønder skabt jævn Velstand eller dog taalelige Kaar; deres Katekismus-Tro og Landsby-Hæderlighed bød dem at lægge en Skærv i Klingpungen til kirkelige og velgørende Øjemed; men for fjernere humane Formaal havde de ingen Sans. Disse Økonomer fra Vuggen af saa kun paa, hvad der kunde betale sig, og mange af dem har sikkert — selv efter Ulykken 1864 — fortsat deres Beregninger over Fordelene ved dansk eller tysk Styre.

Men medens de saaledes værnede om Slægtens økonomiske Grundlag, indsgede deres Børn Vækkelsens Tanker og Idealer. Hvorledes dette er gaaet til, kan ikke nøjere forklares. Befolkningen havde ingen Førere i vor Tids Forstand, der holdtes heller ingen Forsamlinger eller Møder med Foredrag, og Skolerne var endnu gammeldags. Krigene og de store Omvæltninger har selvfølgelig bidraget til at nedbryde Fædrenes Bygdesyn og Smaasind; men ligesom i Eliæ Dage var Herrens Aand ikke i Uvejrets Brag, kun i den sagte Susning, og denne naaede ind til os, der var Børn i Tiden mellem de to Krige og i Aarene, der fulgte. Flors og Kochs Tanker erobrede den nye Slægt, der senere med Undren har opdaget, at den levede paa Fyrrernes Idealer. Derfor har denne Tid bevaret sin Glans, medens Tiden mellem de to Krige og den daværende danske Styrelse synes gold og folkelig ufrugtbar. Hovedforklaringen ligger imidlertid i, at den var en nødvendig Undfangelsestid, der maatte til.

Hus i Asserballeskov (Als).

Hus i Asserballeskov (Als).

Gaard i Keltingskov (Als).

Gaard i Dybbøl (Sundeved).

Gaard i Dybbøl (Sundeved).

Gaard i Dybbøl (Sundeved).

GAARDE OG HUSE

„Jørgenslyst“ ved Haderslev, Huset, i hvilket Edward Lembcke skrev „Modersmaalet“ (nu nedrevet).

Gaard i Sommerstedegnen (Haderslev Amt).

Gaard paa Vejen til Aastrup (Haderslev-egnen).

Gaard ved Aastrup Bro (Haderslev-egnen).

Gaarden Bolderslev (sydvest for Aabenraa).

Gaard i Tandslet (Als).

Den, der i Slutningen af Syvtierne efter længere Tids Fraværelse kom tilbage til Nordslesvig, undrede sig højlig over de Fremskridt, der var sket ikke blot i national-politisk, men i rent menneskelig Forstand. Slægtskiftet var foregaaet. Befolkningen havde gjort et Spring fremad saavel i aandelig Udvikling som i personlig Fremtræden. Det var en ny Slægt med et friere Syn baade indad og udad, med Tillid til sig selv og Villie til Liv og Daad. Men Slægtskiftet ledsagedes af et endnu større Kulturskifte. Det gamle Bondestel med Selvforsyning (Hjemmevævning, Bading, Slagtning osv.) gik af Brug, Hjemmets Udstyr, Selskabelighed og Adspredelser antog nye Former, Aviser og moderne Bøger fortrængte den gamle Almuelæsning, og Købstadsskikke bredte sig ud over Landet. Meget gammelt og godt gik utvivlsomt til Grunde; men det farligste var dog, at denne Overgang efterfulgtes af en ny økonomisk Krise. Indtil da havde Landbruget været baseret paa Kornavl; men under Kappelstræbet med de oversøiske Lande kunde denne ikke længere svare sig, og midt under Fremmedherredømmets haardeste Tryk maatte Befolkningen, forud decimeret af Udvandring og Udvisninger, lægge Bedrifterne om til Kød- og Smørproduktion efter kongerigsk Mønster.

Dette gik ikke af uden Nederlag og Undergang for mange enkelte. og da Krisen var paa sit højeste, brød Køllerpolitiken ind for endelig at knuse den lille Hob under Erobrerens Hæl. Faren var stor, men i saadanne Folketrængsler vækkes slumrende Evner og trøsterige Minder, da kæmper de døde sammen med de levende. Det tusindaarige Hjem Herlighed og Frihed, Sprogets Baand, de gamle Kongers Godhed, pietistisk Fromhed, rationalistisk Kløgt, Fædrenes Eksempel paa uopslideligt Livsmod og Flid, Vækkelsens Syner og Løfter, Aandens Kaldelse, den lange Træning i Grænsestriden, Folkefællernes Støtte — alt forenede sig til en Modstand, der holdt ud og sejrede.

Asserballeskov Mølle (Als).
(Andreas Clausen, Sønderborg fot.)

Graasten Slot.
(M. Dahl Sønderborg fot.)

VOLDSTEDER, SLOTTE OG HERREGAARDE

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

En Særstilling mellem de nøjere kendte Voldsteder i den generhvervede Del af Landet indtager Jels Voldsted, en af Sø og Enge omgivet Halvø, der er afskaaret ved en Halsgrav og desuden værnet af en lav, halvmaaneformet Ringvold med en Radius paa c. 75 m, aaben ud mod Jels Mellemsø. Efter Anlæggets Form kunde man fristes til at tro, at det var ældgammelt, men det maa dog være identisk med det i Kong Valdemars Jordebog nævnte „Jarlsø“.

Typiske Anlæg af middelalderligt Præg er den lille Ebbesvold i en Skov ved Frørup By, en lillebitte Banke omgivet af tørre Grave, og den beslægtede, lidt større Kresselvold i det nærliggende Moltrup S., hvorpaa der dog har staaet en Munkestensbygning. Af lignende Type er vistnok ogsaa det mere ødelagte Braadeborg (Ullerup S., Sundeved). Et godt Eksempel paa de smaa middelalderlige Vandborge er Tovskov ved Oksevad Mølle dam, der under Valdemar Atterdag 1374 nævnes som „Rigets aabne Slot i Nød og Lyst“; dens lille, ovale Midtbanke hæver sig langt ude i Engene, gennem hvilke der spores en Vejdæmning, som i

en stor Bue har ført ud til Borgen. Karakteristisk er ogsaa Herreshøj eller Torsholt (Sommersted S.), hvis pyramidalske, kvadratiske Midtbanke er placeret paa lignende Maade og ligeledes er omgivet af ganske lave Fodvolde og Forborge.

Tvedelte Voldsteder, hvor Forborgen er næsten jævnbyrdig med Hovedbanken, er det noget ødelagte Søndervolde ved Rost (Arrild S.), hvor den kvadratiske Hovedbanke og den rektangulære Forborg har været omgivet af en Ringvold, og de nærliggende, bedre bevarede Nørrevolde, der er anlagt paa lignende Maade, men med en cirkelrund Hovedbanke med Bygningslevninger og en uregelmæssig, hjerteformet Forborg. Smaaafund stadfæster, at det sidstnævnte Anlæg stammer fra 14de Aarh. Til denne Gruppe hører ogsaa det i den skrevne Historie velkendte Ejsbøl Voldsted ved Haderslev (nævnt i Beg. af 14. og nedlagt i 16. Aarh.), som dog følger sig mere efter det naturlige Terræn. Den cirkelrunde Hovedbanke, hvis Diameter er 35 m, er udskåret ved en Grav paa den ene Side af den langstrakte Forborg, der synes at have beholdt den naturlige Højnings oprindelige uregelmæssige Karakter. Som todelte Voldsteder med kredsrunde Hovedbanker kan ogsaa nævnes Holmhøjene i Halk S. og Lavesvold eller Stangborg i Frørup S.

Nordslesvigs mest imponerende Voldsted er dog *Tørninghus*, der nævnes som Hovedslot 1340, da Hertug Valdemar pantsatte Borgen til Grev Gert, og som snart efter kom i Limbek-Slægtsens Eje, forgæves belejredes af Valdemar Atterdag 1351 og siden omkæmpedes af Erik af Pommern og Hertug Henrik for tilsidst at blive erhvervet til Kronen under Kong Hans. Borgen er anlagt paa en Bakkehalvø, som mod Syd strækker sig ud i Mølleaadalen, og følger man Møllevejen fra Syd, passerer man først tre Halsgrave med mellemliggende ret lave Forborge, indenfor hvilke den egentlige Borgbanke hæver sig i tre Terrasser, af hvilke den midterste og største stiger mod Nord for at afsluttes med den nordligste, hele Borgens højeste Punkt, hvorpaa der endnu er levnet Murværk. Forborgene er nu skovbevoksede, og Hovedborgen gør Tjeneste som Have, saa at det er vanskeligt at faa Indtryk af Helheden, der i Længden maaler o. 250 m, men selv i dets nuværende Tilstand virker Anlægget dog usædvanligt ved sin Højde og sin Udstrækning.

Adskillige andre Voldsteder maa her forbigaas i Tavshed; fra tysk Side har Studiet af disse Mindesmærker været ganske forsømt, og de Oplysninger, som her er givne, bygger udelukkende paa Forf.s personlige Iagttagelser. Især paa Als skjuler der sig sikkert interessante, lidet kendte Anlæg. Men mange andre Tomter er ødelagte og udjævnede af

Trøjborg Slotsruin.
(Fot.)

Sønderborg Slot.
(Andreas Claussen Sønderborg fot.)

Vandmølle ved Indkørselen til Brøndlund Slot.

Brøndlund Slot.

Sønderborg Slot.

Sønderborg Slot.

(Elliot Hjuler teg.)

Indkørselen til Schackenborg.

Schackenborg Park.

Porthuset, Augustenborg.

Gram, Indkørsel.

(Elliot Hjuler teg.)

Schackenberg.
(Fot.)

Augustenborg Slot.
(Fot.)

Ploven, og i Hertugdømmets omskiftende Historie er det desuden gaaet stærkt ud over Slotte og Herregaarde ikke blot fra Middelalderen, men ogsaa fra Renæssancetiden. Sporløst forsvundet er det gamle Haderslevhus, der af Traditionen med Urette er bleven henlagt til Bøghoved Banke, saavel som Hertug Hans' Hansborg. Jævnet med Jorden er Renæssancebygninger som Sturerens Østerholm paa Als og Ahlefeldt'ernes Søgaard (Kliplev S.), paa hvis anselige Tomt der dog findes Bygningslevninger og glaserede Lerfliser med Navne og Aarstal fra 16. Aarh., saaledes som det er iagttaget ved en af Nationalmuseet foretaget Prøvegravning. Som en anselig Ruin staar Rantzau'ernes *Trøjborg* (Visby S., Tønder A.), hvis firfløjede Hovedbygning først blev ødelagt saa sent som 1854; i Følge den bevarede Bygningstavle byggedes Gaarden 1580 af Peter Rantzau, efter at hans Broder, den bekendte Daniel Rantzau, tidligere havde erhvervet Godset af Frederik 2; betegnende er Overskriften: „Omnia vanitas“ (alt forgaar!). Af de gottorpske Hertugers Slot i Tønder findes kun et Porthus. *Nordborg* Slot er gennemgribende omdannet i 17. og 18. Aarh.

Bevarede til vore Dage staar dog endnu to middelalderlige Slotsbygninger. *Brøndlund* i Aabenraa, der skal være opført af Dronning Margrete 1411 i Stedet for et ældre Aabenraahus; den lille, enlængede Bygning med to Hjørnetaarne, der nu tjener som Amtmandsbolig, er overpudset til Ukendelighed. Berømt og betydeligere er *Sønderborg* Slot. Efter Sigende grundlagt af Valdemar den Store nævnes det første Gang 1253 og spillede senere en betydelig Rolle som en af de sønderjydske Hertugers Borge. I Bygningens fire skæve og uregelmæssige Fløje findes der sikkert anselige Murpartier fra Middelalderen, men først kommende Undersøgelser vil kunne fastslaa dette med Sikkerhed. Meget blev der bygget paa Slottet under Christian III og hans Dronning Dorothea, der besad Slottet som Enkesæde, og efter hvem det tilfaldt den sønderborgske Hertuginie. Imponerende ved sin Beliggenhed ud mod Sundet er Slottet nu dog stærkt ribbet. Ikke blot Udbygningerne og de to Runddele ved Graven ind mod Byen er ødelagte, men selve Hovedbygningen har mistet sine Gavle, og skønt der er tre smaa Vindeltrappetaarne inde i Gaarden, er de fire ydre Hjørnetaarne, et firkantet og tre runde, nedrevne med Undtagelse af en enkelt Rest. Med det sydøstre Taarn, kaldet „Blaataarn“, forsvandt ogsaa det Fangerum, hvori Kristian II sad fængslet i Aarene 1532—49; kun Gangen og en Stump af det runde Taarnrum er bevaret indenfor det Murhjørne, som har erstattet Taarnet. I Vestfløjens Indre er bevaret et hvælvet, sentmiddelalderligt Rum, det saakaldte katolske Kapel, og i Nordfløjen findes Dronning Doro-

theas Slotskapel fra 1568—70, et virkningsfuldt Rum, hvis Hvælv bæres af en slank Granitstøtte, med smukt Inventar i Renæssancestil og med interessante hertugelige Gravminder.

Af bevarede Herregaardsbygninger maa fremhæves *Gram* (Gram S.), der erhvervedes af den fra Valdemar Atterdags Historie kendte Erland Kalf. Den trelængede røde Bygning indeholder enkelte Partier fra 16. Aarh., men er iøvrigt for største Delen ombygget af Feltherren, Greve Hans Schack, som ogsaa ejede og ombyggede *Schakenborg* (forhen Møgeltønder Slot). Begge Gaarde fik beslægtet, trelænget Plan med lavere Sidefløje, men det hvide Schakenborg virker stateligst med sine nederlandske Spidsgavle og sine smukke Udbygninger.

Mere storstilet end disse var det lidt yngre *Graasten* Slot, som Statholderen, Grev Frederik Ahlefeldt henimod Aar 1700 grundlagde i naturskønne Omgivelser, men som brændte 1757 og trods mange Tilløb aldrig senere er blevet genopbygget efter sin oprindelige Plan. Som den hvide Bygning nu staar, er den væsentlig præget af det 19. Aarh., men det pompøse Slotskapel er dog en karakteristisk Prøve paa det 18. Aarh.s Smag. Stort anlagt, men ret nøgternt virker *Augustenborg* Slot, der byggedes af Hertug Frederik Christian 1770—76, og hvis bedste Dele vel nok er Sidelængerne og Porthuset.

Gram, set fra Haven.
(Fot.)

Elliot Hjuler: Graasten Slot.

Højer Kirke.

Vedsted Kirke.

(Tegninger af Elliot Hjuler.)

KIRKER

AF MUSEUMSDIREKTØR, DR. PHIL. M. MACKEPRANG

Bortset fra Frimenighedskirkerne og Brødremenighedens Kirkesal i Christiansfeld findes der i den genvundne Del af Sønderjylland ialt 112 egentlige Kirker, deraf 107 Landsbykirker. Af de 112 er 3 (Tyrstrup, Sommersted og Jels) nye og lidet heldige Erstatninger for ældre. Fire (Sønderborg, Tønder, Visby og Kejnæs) tilhører Slutningen af det 16. el. Begyndelsen af 17. Aarh., medens Resten gaar tilbage til Middelalderen, i alt væsentlig til den ældre Middelalder. De 97 af Landsbykirkerne er nemlig romanske, kun 7 gotiske. Tidligere var Kirketallet dog noget større. Middelalderlige Kirkelister nævner saaledes nu forsvundne Kirker i Emdrup (Gram S.), Andflod (Møgeltønder S.), der gik til Grunde ved Stormflod, Dover (Lintrup S.), Bjerndrup (Klipleve S.), Arvad og Nybøl samt endelig Sdr. Ønlev, der erstattedes med Jordkær.

Holder vi os foreløbig til Landsbykirkerne, er det anvendte Materiale ret forskelligt. Langs Vesterhavet strækker sig en lille Gruppe Kirker opførte af den lette, graagule rhinske Tuf, der danner Hovedmaterialet i Ribe Domkirke. Mod Nord og i Midten af Landet er Kir-

kerne overvejende af smukke, regelmæssig tilhugne Granitkvadre, medens man mod Øst langs Lillebælt har taget til Takke med almindelige, ikke bearbejdede Marksten. Ind imellem dem ligger en enkelt af Fraadsten bygget Kirke, Starup ved Haderslev, Nordslesvigs eneste treskibede Landsbykirke, og ikke faa Teglstenskirker, der navnlig samler sig langs den nuværende Grænse. Talmæssigt stiller Forholdet sig saaledes for Fordelingen af de forskellige Materialer:

Kvader	40
Kamp	29
Tuf	10
Tegl	23
Fraadsten	1

Fælles for de nordslesvigske Kirker, og navnlig da for de tre førstnævnte Grupper, er deres nøje Samhørighed med Kirkerne i Kongeriget. Deres Slægtskab med de samtidige Kirkebygninger nord for Kongeaaen og øst for Lillebælt er i Virkeligheden saa stor, at man for den ældre Tids Vedkommende næppe kan tale om nogen provinsiel nordslesvigsk Kunst. I nogen Grad hænger dette sammen med, at Landet i Middelalderen ikke udgjorde nogen kirkelig Enhed men var delt mellem hele 3 Bispedømmer. Als laa indtil 1819 under Odense Stift, medens Ribebispen bød over Landets nordvestlige Del indtil Vidaaen, hvorimod Slesvig Stift mod Øst naaede helt op til Koldingfjord. Dets nordlige Del sognede dog kunstnerisk helt til Ribe, der overhovedet i den romanske Tid staar som det kunstneriske Centrum for store Dele af Nordslesvig.

Først og fremmest gælder dette naturligvis for Tufstenskirkerne, der er Domkirkens direkte Ætlinger, og mellem hvilke vi i Brøns og Ballum har nogle af Landets største og anseligste Kirker. Paa to nær (Vodder og Randrup) har de alle haft en halvrand Alterbygning (Apsis), der endnu er bevaret paa de 6. Paa vanlig Vis er de prydede med Halvsøjler, og ligeledes er Skib og Kor fagdelte ved Lisener forbundne med Rundbuer eller Teglstensfriser.

Men ogsaa paa Kvaderstensarkitekturen har Domkirken øvet Indflydelse. Aller, Tyrstrup og Skodborg har eller har haft Portaler flankerede af indtil to og to Søjler med Kapitæler af en fra Domkirken laant Form. Lignende Kapitæler genfindes paa Hygum Kirke, hvis skønne Apsis har Halvsøjler forbundne med Bueslag, en Udsmykning, der ligesom den tilsvarende paa Agerskovs allerede o. 1300 nedrevne Apsis helt er afhængig af Domkirkens Arkitektur. Apsider har i det

□ Kvader. ○ Raa og kløvet Kamp. ⊕ Fraadsten. △ Tegll. ◇ Rhinsk Tuf.

(Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apsis, kursorvet og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.)

Oversigt over Landsbykirkerne i de genvundne sønderjydske Amter.

(Forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang)

hele været ret almindelige paa de nordslesvigske Kvaderstenskirkker, idet 20, altsaa nøjagtig Halvdelen, har haft den fuldt udviklede romanske Grundplan, der dog nu kun er bevaret paa de 10. Derimod er de nordslesvigske Kvaderstenskirkker forholdsvis fattige paa arkitektonisk Skulptur. Søjleportaler findes dog foruden de 3 ovennævnte Steder tillige i Toftlund og Bevtoft (1—1 Søjle). Halvrunde Døroverligger (Tympana) er ret hyppige; prydede med Relieffer møder vi dem i Aller, Fjelstrup, Gl. Haderslev, Stepping og Toftlund. I Aller er Motivet et Korslam og en Fugl, vel Evangelisten Johannes' Symbol, ved de øvrige et Kors eller som i Fjelstrup en rigt udformet Korsfæstelses-scene. Billedkvadre finder vi f. Eks. i Jels (Løve), Hjerndrup (Hest), Vilstrup (Baad) og Skrave, to Hoveder, der efter Folkesagnet skal forestille Kirkens Grundlæggere Valdemar Sejr og Dronning Dagmar.

Ogsaa de af ukløvede Kampesten opførte Kirker har Slægtninge mod Nord, idet de maa betragtes som en Fortsættelse af de nørrejydske

Kampestenskirker langs Kattegatskysten, ligesom de staar i Forbindelse med de sydfynske Kampestenskirker. De er gennemgaaende overmaade enkle og frembyder ikke større Interesse.

En mere selvstændig Stilling indtager Teglstenskirkerne, der ogsaa kunstnerisk har ulige større Værd. Mod Nord i hele Haderslev Amt og den nordlige Del af Tønder Amt er de kun repræsenterede af den helt af Tufstensarkitekturen afhængige Spandet og den smukke Kirke i Fjelstrup. Talrige er de derimod mod Syd, hvor der langs den nuværende Grænse ligger en nøje beslægtet lille Gruppe (Ubjerg, Hostrup, Højst, Bylderup og Burkal), der alle udmærker sig ved at have Apsis. Større Interesse har dog N. Løgum, der maa være bygget før sin store Nabo: Klosterkirken. Det er rimeligt at sætte Teglstenskirkenes hyppige Forekomst i Slogsherred i Forbindelse med Egnens Fattigdom paa naturlige Sten. Naar de derimod ligeledes er almindelige i Sundevad og paa Als, hvor foruden Kejnæs Halvdelen af Øens middelalderlige Kirker er af Tegl, maa Forklaringen derimod søges i, at disse Kirker her som allevegne repræsenterer det yngste Kirkesæt. At tre af Kirkerne — Nordborg, Ulkebøl og Lysabild — tilhører Overgangstiden eller Gotiken, taler da ogsaa herfor. Betydeligst af disse Kirker og i det hele den værdifuldeste af de nordslesvigske Teglstenskirker er den fra den sidste slesvigske Krig saa vel kendte, højt og skønt beliggende Broager Kirke med sit berømte Taarn. Medens de to høje, slanke, vidt synlige Spir skriver sig fra Gotiken, er Underdelen nogenlunde samtidig med Kirken. Ligeledes har flere af de alsiske Murstenskirker meget svære Taarne, der uvilkaarlig leder Tanken hen paa Tvillingtaarne, men som dog sandsynligvis er sentmiddelalderlige og opstaaede under Paavirkning fra Fyn. Den nøjagtige Undersøgelse af dem besværliggøres dog i høj Grad af de talløse Hvidtekalkslag, der her som overalt i Nordslesvig dækker Murværket. Betegnende nok er saaledes Ubjerg den eneste Landsbykirke, der staar med røde Sten.

Landsbykirker fra Overgangstiden og den fuldt udviklede Gotik er kun faa i Tal. De første repræsenteres egentlig kun af Abild ved Tønder og Nordborg. Mellem de sidste maa nævnes Øsby paa Haderslev Næs, der gør et sjældent helstøbt Indtryk med Stræbepiller og samtidige Hvælvinger.

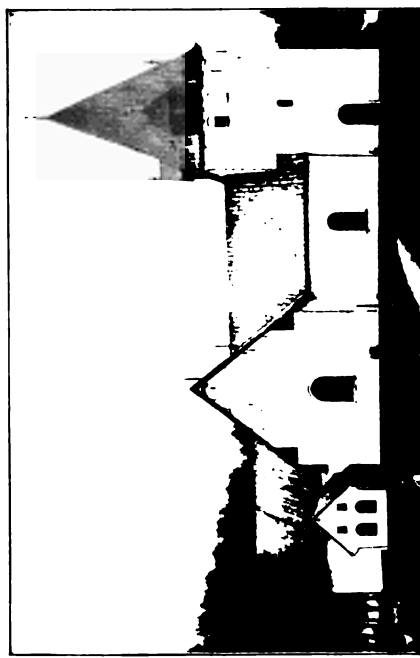
Ved 7 Kirker har man i Middelalderens Løb nedbrudt Koret og forlænget Skibet mod Øst, og i ligesaa mange Tilfælde er det bleven øget mod Vest. Hyppigere — ved 14 Kirker — har man dog forlænget selve Koret, snart i den senere Middelalders som Fjelstrup og Klipleve, hvor den Omstændighed, at Koret er højere end Skibet, tyder paa, at

Oksenvad Kirke.
(Fot. i Nat. Mus.)

Broager Kirke.
(Fot.)

Fjelstrup Kirke (Haderslev Amt).
(M. Mackeprang fot.)

Notmark Kirke.
(Heinr. Hintze, Flensburg fot.)

Ballum Kirke i Tønderegnet.
(Fot.)

Molden Kirke og Præstegaard i Tønderegnet.
(Fot.)

Kalkmaleri i Møgeltønder Kirke.

(Fot.)

Schackenborg.

Møgeltønder. Parti af Byen med Kirken.

(Fot.)

en fuldstændig Ombygning har været planlagt, snart allerede i romansk eller tidlig gotisk Tid som Ravsted, Daler og Møgeltønder. Den sidste er i det hele et godt Eksempel paa, hvorledes en Kirke kunde vokse sig stor, idet foruden Koret ogsaa Skibet er bleven forlænget, tilmed to Gange, saaledes at Bygningen er bleven overmaade lang. Gennemgaaende maa man dog sige, at Kirkerne ligesom de jyske og i Mod-sætning til Øernes har bevaret deres oprindelige Grundplan nogenlunde urørt. I Stedet for at udvide Bygningerne har man i senere Tid foretrukket at opsætte Pulpiturer, der er overmaade almindelige. Derimod har de naturligvis i Tidens Løb faaet talrige Tilbygninger som Vaaben-huse („Karnhus“ af det tyske Karner = Benhus) og Sakristier, der ikke helt sjældent er udstyret med murede Kaminer, hvorpaa Øster Løgum er et godt Eksempel. Ogsaa Vaabenhusene kan have Kaminer (Vonsbæk), der kan have været brugt til Blystøbning men maaske ogsaa hænger sammen med, at disse Rum i d. m. omkring 1700 ret almindelig anvendtes til Skolestuer. Helgendyrkelsen og det stigende Folke-tal førte til Opførelsen af Kapeller, hvorved adskillige Kirker omdannedes til „Korskirker“ og andre næsten helt skiftede Karakter, saaledes Lysabild, der virker som en toskibet Kirke, og Kliplew, der foruden tre Kapeller mod Syd har en Udbygning ved hver af Skibets Vest-hjørner.

Den vigtigste Tilbygning er dog ubetinget Taarnene. Mod Nord og Vest er de saa hyppige, at af de 66 Kirker i Haderslev og Tønder Amt de 58 har eller har haft Taarne. Ja mellem Haderslev Østeramts 23 Kirker er der endogsaa kun én kullet (Hammelev). Ejendommelig nok findes der i Hadersleveggen nogle Kirker (Halk, Grarup, Hjerndrup, Stepping), hvor Taarnet modsat det vanlige er opført ved Kirkens Østende. Noget anderledes stiller Forholdet sig i Aabenraa og Sønderborg Amt, hvor af 34 Kirker de 14 endnu er kullede, medens 3 først har faaet Taarne i ny Tid. I nøje Sammenhæng hermed staa Udbredelsen af de for hele Sønderjylland saa karakteristiske fritstaaende Klokketaarne af Træ, der overhovedet ikke kendes i Haderslev og Tønder Amter og først begynder at optræde sønden for Aabenraa Fjord. Alt ialt er der i Nord-slesvig bevaret 13. De bestaar af et Tømmerskelet, der sædvanlig er af Eg, dækket af en Bræddeforskalling og som oftest afsluttet af et fir-sidet Pyramidetag klædt med Brædder eller Spaan. De gaar næppe længere tilbage end til Renæssancen, men selvom de saaledes i Ælde og Anselighed ikke kan staa Maal med Klokketaarnene i Angel, af hvilke nogle er deres 600 Aar gamle, er de dog saa ejendommelige Min-desmærker, at de afgjort bør holdes i Agt og Ære.

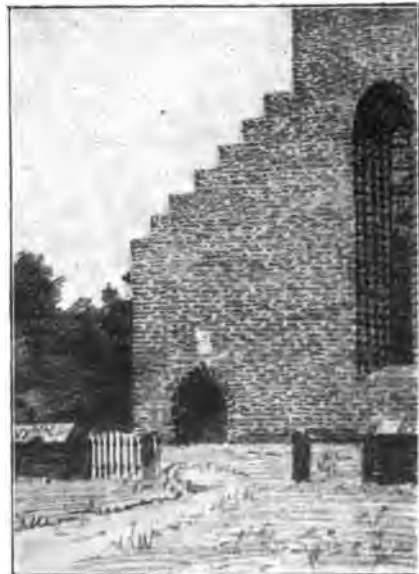
„Slottet“ i Løgumkloster.

Broager Kirkes Klokketårn.

Løgumkloster Kirke.
(Tegninger af Elliot Hjuler.)

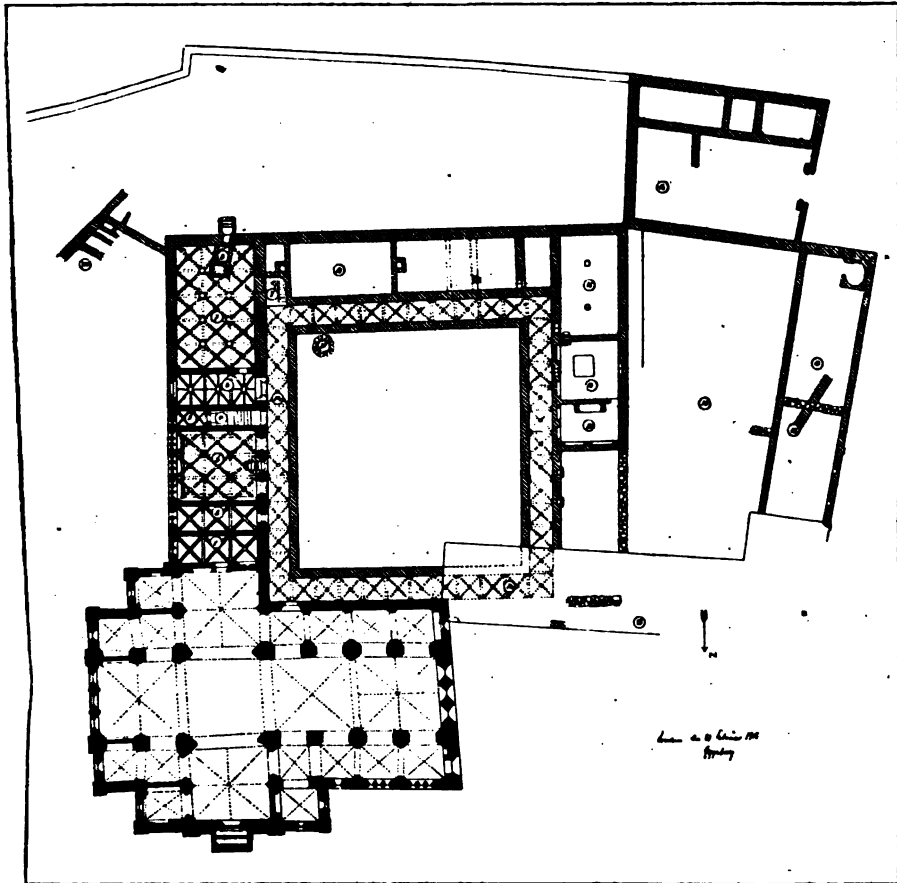

Taarnenes Afslutning er ret forskellig i de forskellige Egne. Typisk for Vesteregnet er de svære, kraftige, firsidede Spir, der skyder sig op mellem fire blændingsrydede Gavle, en Spirtype, der sikkert kan føres tilbage til Ribe Domkirke. Mod Øst og i Midten af Landet er Saddeltage med Gavle i Øst og Vest jævnsides med et firsidet, lavere eller højere Pyramidetag det mest udbredte, men flere Steder findes dog høje, slanke, ottesidede gotiske Spir som i Løjt, Ris, Bjolderup, Broager og Sottrup. Ejendommelig for Sønderjylland er endelig de Tagryttere, der paa talrige kullede Kirker træder i Spirets Sted.

I det Indre staar Kirkerne endnu som i den romanske Tid gennemgaaende med flade Lofter, snart med Loftsbjælkerne frie, snart skjulte under en Brædeforskaling. Findes der Hvælvinger, er disse oftest indskrænkede til Koret. Dette er hvælvet i 53 Kirker, medens kun 16 Kirker er fuldt overhævede, hvoraf kun en eneste i det gamle Haderslev Vesteramt og to i Aabenraa Amt. Helt uden Forbindelse hermed er det næppe, at der kendes ret faa Kalkmalerier i Nordslesvig. De mest værdifulde, nemlig den fra Reformationstiden stammende Udsmykning af Koret i Møgeltønder, er ligesom Billederne af Dommedag m. m. fra 1564 i Notmark desværre bleven ødelagt ved hensynsløs Restaurering. I Holebøl og Løjt har Korhvælvingen Bladværk, førstnævnte Sted fra Slutn. af 15. Aarh., i Løjt fra Middelalderens Udgang. Nogenlunde samtidig er en Række Billeder af Lidelseshistorien paa Nordvæggen af Brøns Kirkeskib. I enkelte Kirker er de flade Lofter panelede med Kasetteværk, saaledes i Arrild og Aastrup (1675), andetsteds malede som i Hvidding, Brøns og Ubjerg, der har Billeder fra 1747 af Syndefald, Korsfæstelse og Dommedag, ret grove men dekorative i Farvevirkningen.

Ligesom i Kongeriget har Tiden efter Reformationen været uden større Betydning for Landsbykirkernes Arkitektur. Et Par vestslesvigske Kirker (Døstrup og Hjerpsted) har dog Gavle med de for Egnen saa karakteristiske, halvt romansk virkende Blændingsformer fra 17.—18. Aarh., og Dybbøl Kirke har en fra Sønderborg paavirket Renæssancegavl. Den højere Stands Barok møder vi endelig paa et adeligt Gravkapel, Reventlowernes ved Dybbøl fra 1750.

Som en Eg over den lave Underskov rager Løgums gamle Klosterkirke op over Landsbykirkernes beskedne Flok, vidt synlig over den flade, i vore Dage ret trøstesløse Egn. Cistercienserklostret i Løgum, der med vanlig middelalderlig Munkeandrigheid latiniseredes til Locus dei (Guds Sted), grundlagdes 1173 af Ribebispen Radulf, men den nu

Grundplan af Løgum Kloster.

(Schleswig-Holsteinsches Jahrbuch 1920. Herausgegeben von Dr. Ernst Saueremann.)

De endnu bevarede Bygningsdele er paa Planen viste med sort, hvorimod de skraverede er fundne ved Udgravning. I Østfløjen har Rummene 1 og 2 nærmest Kirken været Bibliothek og Sakristi; derpaa følger Munkenes Forsamlingssal „Kapitelsalen“ (3), Trappen der førte op til Sovesalen i øverste Stokværk og endelig Klosterporten (6).

staaende Kirke, Nordslesvigs eneste Klosterkirke og Sønderjyllands skønneste Kirkebygning, er sikkert et Par Menneskealdre yngre, stammer maaske fra Ribebispen Gunners Tid (1230—46), siden han ogsaa nævnes som Klosters „første Stifter“. I hvert Fald bærer dens ældste Del udpræget Vidnesbyrd om at tilhøre Overgangstiden mellem romansk og gotisk Kunst, medens Vestdelen er helt gotisk. Skellet mellem de to Bygningsdele ses tydelig omtrent midt i Skibets østre Hvælv; hvad der ligger vest herfor har et afgjort baade yngre og mere enkelt Præg end Østdelen, hvor den Skønhed, der ligger i Rummets gode Forhold, yderligere fremhæves ved Murpillernes rige Leddeling og de fine, ringprydede Rundstave, der omslutter Vinduerne og kanter Hvælvkapperne. Den af røde Tegl paa en huggen Granitsokkel opførte Bygning er en treskibet, helt overhælvvet, kullet Korskirke, hvis Sideskibe fortsættes udover Tværskibet og efter Cisterciensernes Skik danner Smaakapeller, der var sondrede fra den øvrige Kirke ved Spærremure, som dog lod det øverste af Arkadebuerne fri. Andre Smaakapeller udfylder Hjørnerne mellem Sideskibene og Korsfløjene undtagen mod Sydvest, hvor Klosteromgangen stødte til Kirken. Skibet bestaar kun af to Fag, antagelig fordi Midlerne her som saa ofte ikke strakte til, men netop Bygningens relativ ringe Længde i Forhold til Bredden giver den sit egenartede, stolte Præg. Skønnest er Koret, hvis Østvæg er gennembrudt af to Vinduesrækker, hver bestaaende af tre, tætsiddende høje og slanke Vinduer; de nederste lige høje og rundbuede, de øverste spidsbuede og med højerø Midtvindu. Den herved anslaaede Stigning accentueres yderligere af den skønne, blændingsprydede Gavl. Højkirkevinduerne paa Kor og Korfløje er spidsbuede og samlede i Grupper paa 3 og 3 omfattede af en større spidsbuet Blænding, medens Vestgavlen har tre mægtige, o. 10 m høje, slanke, spidsbuede Vinduer. Hovedindgangen med en mærkelig, lille Forhal ligger i nordre Korsfløj og har endnu romaniserende Former, medens den nu genaabnede Lægmandsindgang i nordre Sideskibs Vestgavl er gotisk.

Klosterbygningerne har som sædvanlig ligget sønden for Kirken, hvor man i vore Dage har udgravet deres Fundamenter og derigennem fastslaaet Planen (jfr. Billedet); antagelig blev de nedrevne ret snart efter, at Klostret 1545 var bleven forvandlet til et hertugeligt Len. Til Bolig for Amtmanden opførtes 1614 det saakaldte „Slot“, en enkel men stilfuld Renæssancebygning. Størstedelen af Klosters Østfløj staar dog endnu tilbage. Den er nogenlunde samtidig med Kirkens Østdel og opført i den samme skønne og fine Overgangsstil, men unægtelig vanrøgtet og forhutlet i en utrolig Grad. Kapitelsalen har saaledes en Tid

Løjt Kirke.
(K. Hude fot.)

Vor Frue Kirke. Haderslev.
(K. Hude fot.)

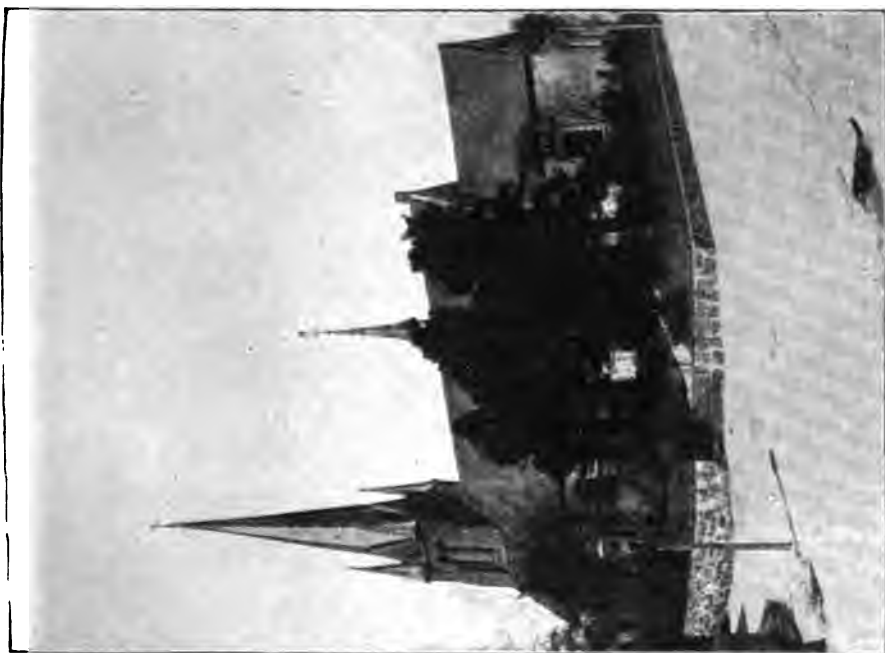
Vor Frue Kirke. Haderslev.
(H. Münster fot.)

lang været Hestestald, og Munkenes Sovesal i øvre Stokværk, der som i Sorø stod i Forbindelse med Kirken ved en i 1840'erne nedrevet Trappe, er omdannet til Fængsels Fløjen vil nu blive istandsat i Forbindelse med Fuldendelsen af den i 1913 paabegyndte Restavrering. Denne har i mange Maader raadet Bod paa de Vandalismer, der blev begaaet ved en Istandsættelse 1844—45, f. Eks. afrenset den Cementpuds, hvormed man da dækkede Murene. Mere tvivlsomt er det derimod, om ogsaa Kirkens Indre har vundet ved at blive rødt, hvor arkæologisk rigtigt dette sikkert end er.

Af Kirkens Inventar fra de ældste Dage er endnu adskilligt i Behold, saaledes et mærkeligt, herhjemme enestaaende Relikviealter, der dog ligesom en tresædet Abbedstol er stærkt restaureret. De i Korfløjene opstillede Korstole er fra o. 1500 med Frederik I's hertugelige Vaaben.

Ogsaa de nordslesvigske Købstadkirker har betydelig Interesse og navnlig gælder dette Vor Frue i Haderslev, hvis Bygningshistorie rimeligvis staar i nøje Forbindelse med Udviklingen af det Domkapitel, der var knyttet til Kirken. Oprindeligt har her maaske staaet en lille Kvaderstenskirk, men ved Midten af 13. Aarh. er den bleven afløst af en forholdsvis anseelig Teglstensbygning, der udgør de ældste Bestanddele af den nuværende. Det var en Korskirke, planlagt som enskibet men under selve Opførelsen udvidet til treskibet. Den har været et Hvælvingfag længere end nu og været afsluttet af et bredt Taarn, der kendes fra ældre Billeder. Medens Skibets Indre endnu i nogen Grad har bevaret Overgangstidens Præg, virker det Ydre ganske gotisk. I Beg. af 15. Aarh. blev Østpartiet nemlig nedrevet og erstattet af et langt anseeligere Kor med lavere Sideskibe og højtstræbende Midtskib, hvis Sprængbuer, Stræbepiller og mægtige, o. 12 m høje, Vinduer tilsammen danner det mest udprægede gotiske Billede, der kendes i vort Land. Højkorets Indre med sit luftige Midtskib, der dækkes af tre Hvælvinger, svarer godt hertil. Af gennemgribende Betydning for Kirkens Udseende var ogsaa den Krans af Kapeller — oprindeligt 5 paa hver Side —, der med spidsbuede, nu tilmurede Buer aabnede sig ind mod Kirken, som derved kom til at virke, som var den femskibet. Fra Middelalderens sidste Dage stammer ogsaa de ikke faa Rester af Kalkmalerier, saaledes en Skjoldefrise med holstenske og nordslesvigske Adelsvaaben og flere Helgenfremstillinger. I 1627 ødelagdes Vestpartiet og Skibets Hvælvinger af en Brand, og først 1650 fik Kirken sin nuværende noget plumpe Vestgavl, foran hvilket lagdes et stateligt Vaabenhus med svungne Gavle og rig, nu desværre mest forsvunden

Kirken i Sønderborg.
(Andreas Clausen, Sønderborg fot.)

Vor Frue Kirke i Haderslev.
(H. Münster fot.)

Sandstensornamentik. Det Ydre undergik 1883 ff. en uheldig Istand-sættelse, og i Begyndelsen af Aarhundredet blev det Indre restaureret og opmalet til liden Baade for Rummets æstetiske Virkning:

Ogsaa St. Nicolaikirke i Aabenraa er en senromansk Teglstenskirke, hvis Anlæg har megen Lighed med Haderslevs. Ligesom denne er den en Korskirke, hvis Korsfløje og Kor har haft Apsider, af hvilke dog kun den nordre er bevaret, idet Koret alt i tidliggotisk Tid er bleven forlænget mod Øst. Det Indre synes fra første Færd at have været hvælvet, men nu dækkes Skibet af en Tøndehvælving af Træ. Alt ialt er det et saa værdifuldt Monument, at det fortjente at fremtræde i en værdigere Tilstand end den nuværende stærkt vanrøgtede, der just ikke flatteres ved det i ny Tid opførte Taarn.

Kirken i Sønderborg er for største Delen opført 1594—99, da den ældre Kirke blev fuldstændig ombygget og fik tre nogenlunde lige høje Skibe og et selvstændigt, lavere Kor med en nu stærkt afpillet Renaissancegavl. Den har særdeles godt Inventar og navnlig en Række gode Epitafier fra c. 1650, men overgaas dog i saa Henseende langt af Tønder. Uaglet St. Nicolai Kirke i Tønder paa Taarnet nær er en Nybygning fra 1591—92, virker den dog med sit tresidede Kor med Stræbepillerne og de høje spidsbuede Vinduer som en fuldstændig gotisk Bygning. Blot i det Indre, der har højt Midtskib og lavere Sideskibe, gør den nye Tid sig gældende. Større Betydning end den i og for sig ikke daarlige Kirkebygning har dog dens skønne og rige Inventar, ja det kan vist uden Overdrivelse siges, at ingen anden dansk Købstadkirke i saa Henseende kan gøre den Rangen stridig. Det er i Virkeligheden en fuldstændig Prøvesamling af Træskærerkunst fra c. 1600 til c. 1700, hvis Virkning yderligere øges ved, at det allermeste enten har bevaret sin oprindelige Farveudsmykning eller staar med en smuk, gammel Staffering fra 18. Aarh. Dobbelt bedrøveligt er det derfor, at dette enstaaende Kirkeinteriør skæmmes af en moderne, kalkmalet Godtkøbsdekoration. Inventarets Hovedstykker tilhører ret forskellige Tider. Prædikestolen fra 1586 og Stoleværket fra 1592 staar paa Overgangen fra Ung- til Højrenæssancen, der værdig repræsenteres af det mellem Kor og Skib opstillede Lektorium fra 1625, medens den statelige Altertavle og Orgelfaçade fra 1690 og 1685 viser Senbarokken med dens kraftige, krusede Bladværk. Hertil slutter sig en pragtfuld Række Epitafier, ialt 13, over Borgmestre, Raadmænd og hertugelige Embedsmænd, ofte med særdeles gode Malerier og alle i rigt, stundom overdaadig udskaarne Rammer strækkende sig ubrudt fra Højrenæssancen til Senbarokken.

Endelig maa det nævnes, at Nordslesvig i sine tre Slotskapper har

Kapellet paa Graasten.
(Kai Uildal fot.)

Altartavle i Ulkebøl Kirke (Als).
(K. Hude fot.)

ejendommelige Prøver paa efterreformatorisk kirkelig Arkitektur og Rumkunst. Ældst er Kapellet i Sønderborg Slots Nordfløj, indrettet af Dronning Dorothea 1568—70, et skønt og ædelt Rum, der paa alle Sider er omgivet af et Pulpitur, og hvis nu overkalkede, rigt udstyrede Hvælvinger bæres af en slank, 6 m høj Granit søjle. Mellem Kapellets heldigvis urestaurerede fra Ung- og Højrenæssancen stammende Inventar maa nævnes Altertavle og Orgel samt det pragtfulde portalformede Epitafium af Alabast og sort Marmor, der danner Indgangen til Gravkapperne for Hans den Yngre og hans Slægt. Slotskapellet i Graasten, en Rest af Fredrik Ahlefeldts vidtberømte Slotsbygning fra o. 1709, danner med sit ikke mindst i den nuværende Tilstand bombastisk virkende, figurrige Stukloft en grel Modsætning til Ungrenæssancens fornemme Ynde, men giver i Forbindelse med det pompøse Alter og Orgelhus og det rundtløbende Galleri et udmærket Billede fra „den brogede Baroks“ Dage. Udviklingen sluttes af Kapellet paa Augustenborg, et lidt tørt men fornemt og stemningsfuldt Rum fra Rokokoens Overgang til Klassicismen i 1770'erne.

Som sædvanlig repræsenterer Døbefontene Kirkeinventarets ældste Lag. Mellem 60 og 70 af Landsdelens Kirker har romanske Fonte, af hvilke Fontene i nogle vestslesvigske Kirker (Hvidding, Ballum, Højer og Tønder) er belgisk eller østfrisisk Import, medens Resten er af Granit og hjemligt Arbejde, der viser nøje Slægtskab med Kongerigets. Det mest fremherskende Fonteornament paa Østkysten, en Bladranke, genfindes saaledes paa fynske Fonte, medens en anden Type, hvis Kumme er prydet med rundbuede Arkader, fra Vidaaen gaar tværs over Landet til Vejlefjord. Unggotiske fra Gulland indførte Fonte træffes i 8 Kirker. Haderslev og Halk har interessante Malmfonte fra 1485 og 1491, støbte af Klokkestøberen Peder Hansen fra Flensborg, og Sønderborg en smuk Renæssancemalmfont fra 1600. Træfonte findes f. Eks. i Visby, Burkal og Bjolderup.

Den Konservatisme, der i meget præger Slesvigerne, har ogsaa gjort sig gældende med Hensyn til Kirkernes Udstyr; i flere Kirker f. Eks. Egvad og Agerskov hænger saaledes de middelalderlige Messeklokker endnu bag Alteret. Særlig skal dog fremhæves den overmaade store Mængde gotiske Fløjaltertavler, der endnu den Dag i Dag er i Brug. I ikke færre end 33 Kirker, altsaa c. en Tredjedel, staar den gamle Tavle endnu paa Alteret — i Aabenraa Amt endog i Halvdelen af Kirkerne — og hertil kommer talrige Enkeltpyramider eller Brudstykker, der enten er ophængt i Kirken eller som i Halk og Bevtøft er indsat i Renæssance-

Ligsten i Notmark Kirke
(K. Hude fot.)

Font i Vonsbæk Kirke.
(Fot. i Nat. Mus.)

Font i Sønderborg Kirke.
(K. Hude fot.)

Font i Haderslev Kirke.
(K. Hude fot.)

tavler. Foruden selve Hovedtavlen er desuden i ikke faa Kirker ogsaa det gamle Sidealter i Behold, delvis endog paa sin oprindelige Plads. Langt de fleste Tavler har i Midtskabet en mer eller mindre figurrig udskaaren, malet og forgyldt Fremstilling af Korsfæstelsen og i Sidefløjene Statuetter af Apostlene eller som i Øster Løgum Relieffer af Lidelseshistorien. Sidealtrene nøjes med en enkelt Figur: Laurentius (Vodder), St. Jørgen (Halk), Anna selvtredje (Hvidding) og navnlig den hl. Jomfru (Bevtoft, Daler, Højst, Bedsted, Feldsted og Ketting). Ogsaa mellem Hovedaltrene findes flere Mariatavler, saaledes Emmerlev, Feldsted, Holebøl og Notmark. Af andre kan nævnes Trefoldighedstavlen i Ravsted, Peterstavlen i Højer med interessante Fløjmalerier samt den mærkelige Rosenkrandstavle i Hvidding, hvor den Korsfæstede er omgivet af en Rosenkrands, indenfor hvilken Fremstillinger af de forskellige Stænder, gammel- og nytestamentlige Skikkelser og øverst Gud Fader og Jomfru Maria. Medens alle disse Tavler enten er nordtysk Import eller i hvert Fald stærkt paavirkede af nordtysk Kunst, har vi i den skønne, lille Altertavle i Ulkebøl en ypperlig Repræsentant for det 16. Aarh.s flamske Kunst, hvis tekniske Dygtighed og naturalistiske Behandling lægger sig for Dagen saavel i Fløjmalerierne som i Reliefferne, der forestiller Kristi Fødsel, den hellige Familie, Jomfru Marias Død samt den hl. Catharinas Martyrium og Gregors Messe. Helt for sig staar endelig de i Hospitalskirken i Haderslev bevarede smaa Alabastrelieffer af Jomfru Maria og Apostlene, vistnok vesttysk Arbejde fra 15. Aarh. Mellem Enkeltfigurerne er der kun Grund til at nævne den saakaldte „Kresselmand“ (St. Chrysogonus) i Moltrup og en St. Jørgensgruppe i Broager.

Ogsaa talrige Krucifiksfigurer er i Behold, ikke saa sjælden paa deres oprindelige Plads over Korbuen som i Egvad eller Varnæs, hvor det unngotiske Krucifiks er anbragt paa en mærkelig senmiddelalderlig Bjælke formet som en med Korsblomster prydet Æselrygsbue. Som et af de ældste kan nævnes Krucifikset i Fjelstrup, senromansk med Kongekrone; mærkeligst er vel Krucifikset i Nustrup fra 15. Aarh., hvor Kristus er fremstillet som „St. Hjælper“, kronet og iført lang Kjortel. Et lignende undergørende St. Hjælpersbillede i Kliplev er derimod forlængst forsvundet.

Hvor forholdsvis meget middelalderligt, der end er bevaret, er det dog naturligvis her som i Kongeriget Renæssancen og Barokken, der har præget Kirkernes Udstyr. Netop i Sønderjylland stod Træskærer-kunsten særlig højt. Ligesom der i et Par af Ribe Bispedømmes slesvigske Kirker findes sentgotiske Degnestole af ganske samme Art som

Fra Tønder Kirke. Orgel og Epitafier.
(Efter Fotografier af K. Hude.)

i Stiftets nørrejyske Del, saaledes er ogsaa den ejendommelige Blanding af Gotik og Renæssance, der er saa karakteristisk for Ribeeegnen, repræsenteret i Vestslesvig. Prædikestolen paa Romø og Stoleværket i Randerup er typiske Eksempler, medens Alterbordsforsiderne i Skadst og Mjolden maa betragtes som sene Udløbere. Smukkere end disse bondske Arbejder er den næsten helt gotisk virkende Alterbordsforside i Døstrup. Ungrenæssancen møder vi i en Række udmærkede Prædikestole paa Østkysten, saaledes Øsby og Halk (1559), Øster Løgum (1562), Aabenraa (1565) og Ulderup (1578). Disse skønne og fine Arbejder, der hører til det bedste, Tiden har levnet os, er ikke indbyrdes beslægtede, derimod har vi et Par smaa Værkstedgrupper i de mere landligt virkende Prædikestole i Tirslund (1559) og Stepping samt i de tre nøje beslægtede Stole i de alsiske Kirker Notmark (1563), Ketting (1571) og Tandslet (1576). Paa Overgangen fra Ung- til Højrenæssancen staar en i Vestslesvig overmaade udbredt Prædikestolstype, hvis Hjemsted maa søges i Tønder. Stolen er som oftest lektorieformet med et tresidet Midtfremspring og svær, firkantet i Reglen paneleret Lydhimmel med talrige Smaastatuetter i Topkartusjerne. De enkelte Fag har under en Halvrosset Fremstillinger af Syndefaldet, Bekendelsen, Fødselen, Kristi Daab, Korsfæstelse, Opstandelse og Himmelfart, der ligesom de latinske Reliefunderskrifter med en næsten trættende Ensformighed gentages fra Stol til Stol. Ældst er Stolen i Tønder fra 1586, yngst Randerup fra 1611, men imellem dem falder mindst 10 andre (Ballum, Døstrup, Burkal, Ravsted, Brede, Emmerlev, Arrild, Skærbæk, Roager og Mjolden), ligesom der findes adskillige beslægtede Arbejder f. Eks. i N. Løgum, Bedsted, Hellevad, Brøns og Toftlund. Finere og mere elegante end disse lidt plumpe Stykker er en Række Prædikestole paa Sundeved og Als, der er udgaaede fra den meget produktive flensborgske Billedsnider Henrik Ringerings Værksted, saaledes i Kliplev (1610), Nybøl, Dybbøl (1605), Egen, Oksbøl og Sønderborg, hvor der ogsaa findes Epitafier i hans Manér. Ligeledes har han leveret Inventar til nogle af Kirkerne i Slogs H. som Bylderup og Burkal. Gode Prøver paa Barokkens Billedsniderkunst er Prædikestolene i Bjolderup og Sottrup af uvis Oprindelse, hvorimod Altertavlen i Nordborg utvivlsomt er skaaret af den samme Sønderborgmester, der i 1650'erne har leveret talrige Epitafier til Byens Kirke. Den i Kongeriget sjældne Senbarok forekommer hernede ret hyppigt; bedst og mest karakteristisk er de tidligere nævnte Pragtstykker i Tønder og Graasten.

Medens det af Omtalen af Købstadkirkerne fremgaar, at de rum-

Aabenraa Kirke. Altertavle.
(K. Hude fot.)

Aabenraa Kirke.
(K. Hude fot.)

Sønderborg Kirke. Epitafium.
(K. Hude fot.)

Burkal Kirke.
(K. Hude fot.)

mer fortrinlige Prøver paa 17. Aarh.s borgerlige Epitafier, og navnlig Kirken i Tønder har gode borgerlige Ligsten, ligger det i Sagens Natur, at Adelen i dette udprægede Bondeland ikke har efterladt sig særlig mange Gravminder. Smukke Ungrenæssance-Ligsten minder dog i Sønderborg og Notmark Kirker om to, fra Christian II's Historie bekendte Mænd Ditlev Brockdorff og Thomas Sture og en Række skønne Ligsten fra 16. Aarh.s sidste Del dækker endnu Gulvet i Ahlefeldterne fra Søgaards Gravkapel i Klipleve Kirke. Andre Tider og andre Slægter slaar os i Møde i de karakteristiske, fra Klassicismen og Empiren stammende Gravminder paa Haderslevs smukke, gamle Klosterkirkegaard, hvor Nordslesvigs største Skikkelse fra Nationalitetskampens første Dage, Peter Hiort Lorenzen hviler.

Sønderborg Slotskapel. Nordre Pulpitur.
(M. Mackeprang fot.)

NOGLE ERHVERV

LANDBRUGET

Landbruget syd for Kongeaaen har paa de fleste Omraader Lighed med det, som igennem de sidste Aartier er bleven drevet nord for denne Aa. Grænsepælene og forskellig Toldpolitik har ikke formaaet at fremskaffe forskellige Driftsmaader eller væsensforskellige Krav til, hvordan de landøkonomiske Sammenslutninger skulde ordnes, selvom disse sidste ikke altid har faaet Lov til at udvikle sig frit.

Landomraadet, som er vendt tilbage til Danmark, udgør i alt ca. 3900 km². Det svarer til et Areal godt og vel saa stort som Fyn med Langeland, Ærø og øvrige Øer, og det ligner i Bonitet meget det øvrige Jylland. Mod Øst er Jorden bakket med Skov og Højdedrag ligesom Østkysten, paa Als og Sundeved er Jorden mere flad og mere frugtbar og minder meget om Forholdene paa Fyn. Midt i Landet findes en Højderyg, hvor Jorden er mindre frugtbar, og hvor der ogsaa er nogen Hede; men det udyrkede Areal er dog forholdsvis mindre end i Nørrejylland. Endelig er der ud mod Vestkysten en smal Strimmel Marskland; men denne Marsk er hverken saa udpræget eller saa frugtbar som længere Syd paa. Det samlede dyrkede Areal udgjorde ifølge Statistiske Meddelelser over 1. Zone ca. 57 pCt. af hele Arealet (i Jylland ca. 60 pCt.). Engarealet er forholdsvis stort, idet det udgør næsten 12 pCt., Skovarealet 3,7 pCt. Af det dyrkede Areal benyttes ca. 22 pCt. til Korndyrkning, det er en lidt mindre pCt. end i det øvrige Jylland, og det samme gælder for Roearialet. Før Krigen var Foldudbyttet bragt ret højt, særlig gælder det for det frugtbare Sønderborg Amt, dette Udbytte er dalet betydelig under Krigen, hvilket skyldes Vanskelighederne ved at faa kunstige Gødningsstoffer og ved, at Mængden af den animalske Gødning gik meget stærkt ned baade kvantitativt og kvalitativt, fordi Besætningerne udtyndedes stærkt, og fordi det var vanskeligt for ikke at sige næsten umuligt at skaffe Kraftfoder til Veje.

I Nordslesvig er Jorden ved Bonitering delt i 8 Klasser. 1. Klasse er den mest frugtbare Jord, og 7. Klasse svarer nærmest til Ødeland. Hensigten med denne Jordbonitering har været at finde en Skattnorm; man har søgt at bestemme Nettoudbyttet for de forskellige Jordklasser. Boniteringen blev foretaget paa en Tid, da Hvededyrkingen var i Kurs, den er derfor gaaet stærkest ud over de svære og mest ubekvemme Jorder. Ligeledes er Marskjorden bleven sat til en høj Skattnorm. Disse Normer blev i sin Tid benyttet til Paaligning af Statsskatter, i den senere Tid brugtes de kun ved Ansættelse af Kommuneskatter.

Landbruget i Sønderjylland har ikke været drevet efter en saa bestemt Kurs som i Kongeriget, dette var ikke nødvendigt, idet alt kunde betale sig, blot det blev drevet godt; det har særlig vist sig for Kvægbruget, idet det kunde betale sig at producere Fedekvæg, og det var godt at producere Smør. Denne Dobbeltstilling har medført, at Kvægbestanden er bleven en Del blandet. I de vestlige Egne med de gode Græsgange har man gennem lange Tider særlig holdt sig til Produktion af Fedekvæg. I gamle Dage havde Ballumkvæget der sit Hjem; det var en mørkerød, kraftig og velbygget Kvægstamme, der med god Størrelse forbandt en god Malkeevne; den havde i sin Tid en betydelig Indflydelse paa Dannelsen af den fynske Malkeko, men er nu gaaet op i Korthornet, som nu er det dominerende i disse Egne og trænger ogsaa stærkt frem i det øvrige Nordslesvig, kun paa Als og enkelte Steder paa Østkysten findes det røde nordslesvigske Kvæg, der er en mere udpræget Malkerace, stærkt paavirket som det blev i sin Tid af Anglerkvæget.

Hestebestanden er ogsaa noget blandet, idet Militærvæsenet har paavirket Avlen noget; men Hestene i Sønderjylland er dog for Størsteparten af „det jyske Slag“, om de end gennemgaaende er af en noget lettere Type. Svineavlen har været stærkt paavirket af det tyske Markeds Krav til Svin med meget Flæsk, og det er vel nok det store Yorkshiresvin — det store Odelsvin, som man kaldte det i Tyskland — der er bleven brugt mest, desuden har Berkshiresvinet ogsaa haft en Del Udbredelse, iøvrigt er der Krydsninger af mange forskellige Racer og langt mere, end der har været gavnligt for Landbruget.

Det er særlig Bøndergaardene, der giver det sønderjyske Landbrug sit Præg, af egentlige Herregaarde findes der kun faa; men heller ikke det egentlige Husmandsbrug er saa stærkt udviklet som i det øvrige Danmark. Bøndergaardene er altsaa de dominerende, og de er af forskellig Størrelse i de forskellige Amter, rettende sig efter Jordens Godhed; i Haderslev Amt er de saaledes i Reglen paa 50—60 ha, medens de paa Als og Sundeved er paa 20—40 ha.

Som nævnt vil man i de landøkonomiske Sammenslutninger spore de samme Hovedtræk som i Moderlandet; men de Foreninger, de sønderjyske Landmænd har dannet til Varetagelse af fælles Interesser, er udviklet under Modgang og maatte i lang Tid arbejde under vanskelige Kaar, udsat for Modvillie og Mistænkeliggørelse fra den tyske Regerings Side. Trods Modgang har de vokset sig stærke, og de nordslesvigske Landboforeninger møder med Rammerne tilrettelagde og rede til at optage Samarbejdet med Landbrugets Organisationer i det øvrige Danmark. Den første Landboforening oprettedes 6. Januar 1821 under Navn af „Den nordslesvigske Landboforening“, den er senere delt i to. Samt-

**Sandbjerg,
Sottrup Sogn, Nybøl Herred.**

**Nørremølle,
Sottrup Sogn, Nybøl Herred.**

Kirkegade, Sønderborg.

Gæstgiveri, Notmark paa Als.

(Tegninger af Elliot Hjuler.)

lige 17 Landboforeninger er sammensluttet i „Fællesforeningen for Nordslesvig“ med ialt 5593 Medlemmer, og denne Sammenslutning er siden Genforeningen traadt i Samarbejde med Sammenslutningen for det øvrige Jylland.

Andelsbevægelsen har ikke haft saa stærk Fremgang i Nordslesvig, dog fandtes der i 1919 129 Andelsmejerier, hvoraf 55 i Haderslev Amt, 25 i Aabenraa Amt, 27 i Sønderborg Amt, 20 i Tønder Amt og 2 i den indlemmede Del af Flensborg Amt. Disse Foreninger har dannet en Sammenslutning under Navn af „Mejeriforeningen for Nordslesvig“. Endvidere fandtes der i de sønderjydske Landsdele 3 større Smørekportforeninger og ca. en Snes mindre Foreninger til Indkøb af Foderstoffer og Kunstgødning. I Begyndelsen af 1919 fandtes der 13 Hesteavlforeninger. Ligeledes er der oprettet Kvægavlforeninger saavel for rødt Kvæg som for Korthornet. De 12 Foreninger for Avl af rødt Kvæg er sluttet sammen i en Fællesforening og en lignende Sammenslutning findes for Korthornsavlens Vedkommende. Rammerne for Sammenslutning og Driftsform er altsaa i det væsentlige de samme i Sønderjylland som i det øvrige Danmark, og det vil ikke vare længe, inden de smaa Forskelle er helt udslettet.

Niels Stigaard.

SKOVBRUG

Skovprocenten for Sønderjylland er omtrent 4, men Skovene er ikke jævnt fordelte, da der i Tønder Amt kun findes 0,7 pCt., men i de andre Amter mellem 5 og 7 pCt. Skovene kan deles i to store Hovedgrupper, nemlig Østkystskovene, der overvejende bestaar af Bøg med Indblanding af Eg, Ask og andre Løvtræer, og Midtlandsskovene, der oftest er Plantager frembragte paa Hedebund og fortrinsvis bestaaende af Rødgran.

I Østkystskovene er Jorden frugtbar og de klimatiske Forhold gunstige for Løvtræernes Vækst. Man træffer derfor pragtfulde Bevoksninger af Bøg, navnlig i Nørreskoven paa Als og i Skjelle Kobbelskov paa Broagerland, spredte Træer af Eg af en Størrelse og Skønhed, som vi ikke er vant til at se, og af Ask ligeledes store og smukke Træer, selv om de bedste er fjernede under Krigen for at finde Anvendelse til Aëroplaner.

Plantagerne staar gennemgaaende paa tarvelig Bund, selv om Jordens Beskaffenhed ikke gaar saa langt ned, som i de nørrejydske Heder. Studsbøl Plantage er anlagt i 1805, Bevtoft Plantage noget senere; de fleste stammer fra Tiden efter 1870. Det er oftest Statsskovvæsenet og Provinsregeringen, der har anlagt Plantagerne. Forholdet har altsaa været et andet end i Nørrejylland, hvor det, siden Hedeselskabets

Fra Bøghoved.

Fra Vester-Skoven.

Ved Ulvsløst.

Sti ved Ulvsløst.

**Fra Haderslevvegnen.
(Fot.)**

Dannelse i 1866, er Hedens Beboere, der har baaret Plantningssagen frem.

Af Statsskovene er der nu oprettet fire Distrikter. Haderslev Distrikt er ca. 1670 ha og bestaar overvejende af Løvskov, men Plantagerne Studsbøl (398 ha) og Bevtøft (191 ha) hører dog hertil. Aabenraa Distrikt er ca. 3298 ha, hvoraf omtrent Halvdelen er Plantager og Moser, saaledes de store Plantager: Frøslev (850 ha), Bommerlund (650 ha) og Aartøft (443 ha). Lindet Distrikt er ca. 2599 ha og bestaar overvejende af Naaetræplantager, men indeholder tillige 600 ha Mose. En Del af Plantagerne er frembragt paa Hede, andre paa gammel Skovgrund, der forud har baaret Bøg og Eg, hvoraf der endnu er Rester tilbage. Dette er saaledes Tilfældet for Lindet Skov. Draved Skov, der ligger syd for Løgumkloster, er omgivet af mægtige Mosestrækninger og bestaar af gammel vindtrykt Naturskov af Eg og Birk med Indblanding af Ask, Rødæl, Bøg og Lind.

Sønderborg Distrikt er ca. 2334 ha og bestaar overvejende af Løvskov, idet kun Kjelstrup Plantage (200 ha) er henlagt til dette Distrikt.

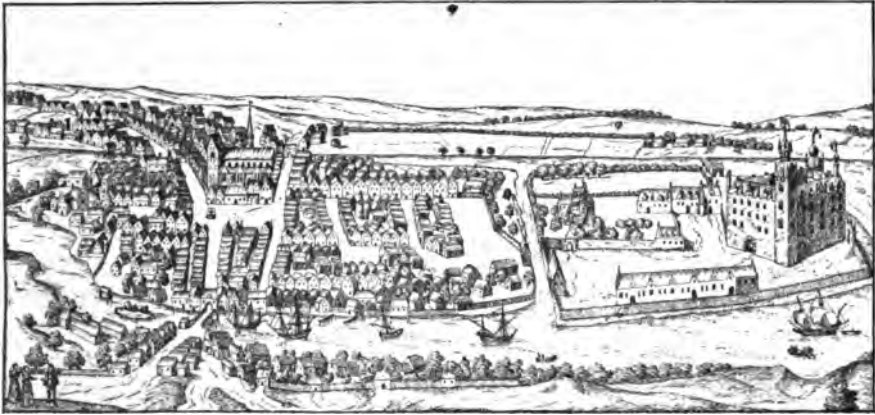
Af større Skove til private Godser er de til Gram (486 ha), Graasten (400 ha) og Søgaard (176 ha) de betydeligste. Til Gram hører endvidere Nybøl-Brogaard Hedeplantage. Der findes en Del mindre, private Skove, Kommuneskove og Bønderskove, der snart bestaar af Løvtræer paa gammel Skovgrund, snart er Hedeplantager.

De sønderjydske Statsskove var før Krigen prægede af den særlige tyske Skovbehandling, der afviger fra den danske derved, at Udhugningen er svagere og Kulturerne mindre intensive, samt ved, at der i langt mindre Grad end i danske Skove tages Hensyn til Bevarelsen af Jordens gode Tilstand ved Vandafledning og Beskyttelse mod Vind og Sol. Skovene var dog masserige og derfor værdifulde, men hen imod Krigens Slutning og umiddelbart efter denne er der foretaget en hensynsløs Hugst. Store Arealer er fuldt afskovede, uden at der er frembragt noget nyt til Erstatning; de henligger derfor nu klædte med en høj og frodig Vegetation af Græs og Brombær, der byder Musene fortræffelige Livsbetingelser, men gør Frembringelsen af ny Skov vanskelig og kostbar. De store Træer er plukkede ud, hvor de fandtes, uden Hensyn til, at man derved har berøvet Opvæksten den fornødne Beskyttelse og i den gamle Skov har frembragt Huller, som ikke igen kan lukkes. Mange pragtfulde Ege er i de sidste Aar faldne for Øksen.

I de private Skove er Forholdene vidt forskellige, paa Steder endnu ringere end i Statsskovene, men paa andre Steder langt bedre. Dette er saaledes Tilfældet i Skovene til Gram, der har haft dansk Ejer og dansk Bestyrer.

Johns. Helms.

Haderslev efter Theatrum urbium (16 Aarh.).

HADERSLEV AMT

HADERSLEV KØBSTAD

Haderslevs ældste Vaaben viser en lang Træbro over en stærkt bølgende Strøm. Vaabenet kan indeholde Minder om Byens Oprindelse, og dens Beliggenhed synes at bekræfte denne Antagelse; thi i Oldtiden maa Tørning Tunneldal og dens Fortsættelse i Haderslev Fjord have hindret den umiddelbare Færdsel mellem Syd og Nord i en Udstrækning af 4 Mil og kun paa eet Punkt frembudt gunstige Betingelser for en Brobygning og Overgang. Umiddelbart vest for den nuværende Stad delte Tørning Mølleaa sig nemlig dengang i to Arme og strømede gennem et sydligt og nordligt Løb ud i Fjorden. Derved dannedes en lille, i vest-østlig Retning langstrakt Ø, som ved Broslagning over de forholdsvis snævre Løb kunde sættes i Forbindelse med Nord- og Sydlandet, knytte de sydlige Veje (Oksevejen og Aarøsundsvejen) sammen med Adelvejene til Ribe og Kolding og forene dem alle med Søvejen ud og ind ad Fjorden. Paa denne Maade vilde Øen blive omdannet til et Knudepunkt i Nordslesvigs Færdselsliv og en Købing kunde opstaa. Det ældst bevarede Kort over Haderslev fra 1585 viser os dette Anlæg med stor Anskuelighed; thi da bestod endnu begge Grene af Mølleaaen med deres Broer og hosliggende Byporte. Over Sønderbro (med Stadport) førtes Byens Hovedgade sydfra op til Torvet, hvor den delte sig i en vestlig og nordlig Linie: Bispegade (med Bro og Port ved den vestlige Ende) førte ligesom nu vesterud af Byen til Ribe Landevej, og Nørregade (med Bro og Stadport) ud til Koldingvejen. Mellem disse tre Broer og de omgivende

Aaløb laa det ældste Haderslev med Torv, Boder og Havn og med et Gadenæt, hvis Grundtræk endnu er bevaret — en Fjord- og Færdselsby, hvis Tilværelse maa gaa meget langt tilbage i Tiden. Allerede Saxo henlægger dens Oprindelse til Sagntiden og giver den Navn efter en Kong Hader, der fældedes af Harald Hildetand. Denne Forklaring kan vel være lige saa god som saa mange andre; men det maa dog erindres, at Byen som Færdselscentrum maa være yngre end den almindelige Botsættelse, at dens Omraade oprindelig var indskrænket til den lille Ø, at den aldrig har ejet nogen egen Bymark og altsaa heller ikke kan være begyndt som Landsby, ja endog at den har laant sit Navn fra det nærliggende Gammel Haderslev, paa hvis Overdrev den er vokset op og sent har skilt sig helt ud fra. Af Oprindelse er Haderslev altsaa hverken en Landsby eller et Fiskerleje, men en Broby, og endnu saa sent som 1781 skrev Pontoppidan, at „den havde sin meste Næring af den daglige Gennemfart af Rejsende.“

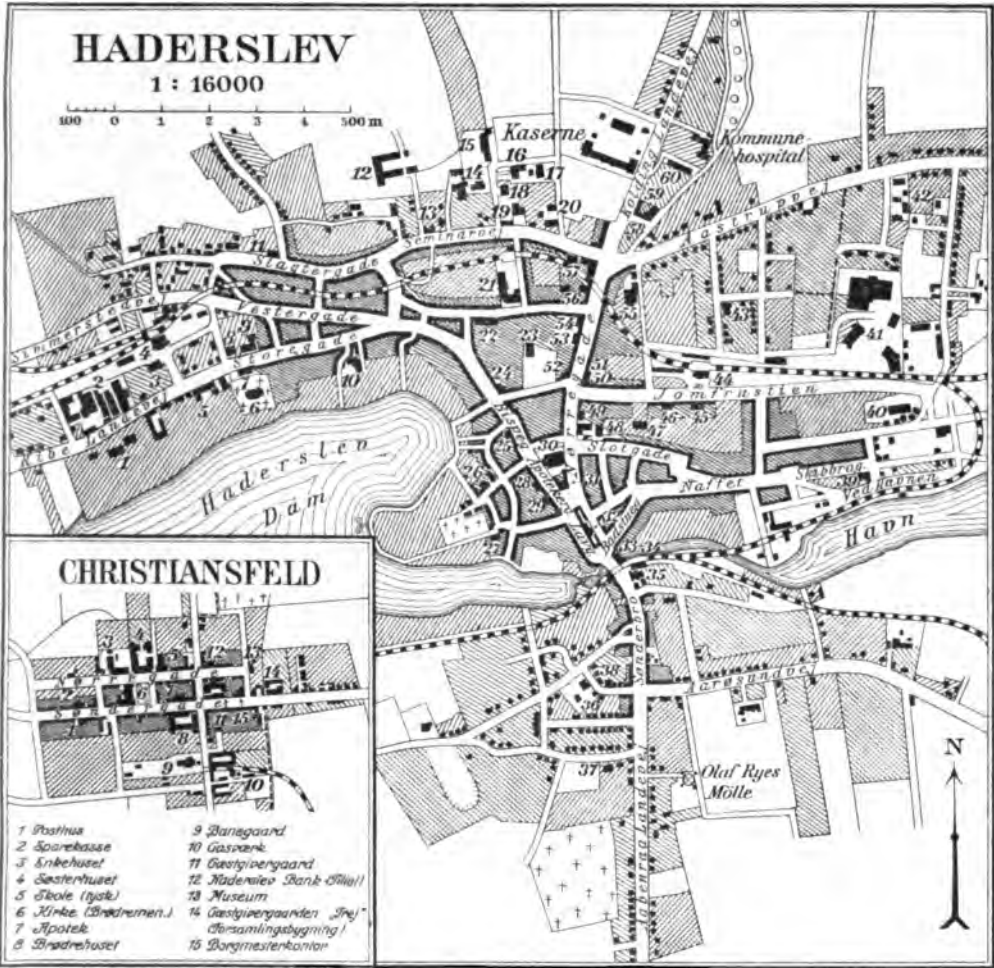
Forøvrigt vides intet om dens ældre Historie. Den var til, da Kong Valdemar d. St. 1169 erobrede Arkona og var i det 13. Aarh. en fremadstræbende Købing. Dens straatakte Træ- og Bindingsværkshuse samlede sig omkring det store Torv paa Bakken oven for Sønderbro, og omkring dette laa alt dengang anselige Stenbygninger: imod Øst ved Slotsgade og Kattesund maaske Kongsgaarden eller det ældste Haderslev Hus, hvorom ethvert Minde nu er forsvundet, imod Vest den imponerende Frue Kirke og ned imod Dammen 2—3 Klostre og en Bispegaard, der tilhørte Bispem i Slesvig. Som i andre danske Købstæder havde Borgerne sluttet sig sammen i et Skt. Knudsgilde til Værn om Liv og Ejendom, og 1292 stadfæstede Hertug Valdemar IV den Stadsret, som Borgerne havde sammenarbejdet efter gamle Vedtægter og Landslove.

Middelalderens endeløse Kampe om Sønderjylland tyngede haardt paa Stadens Udvikling. Den afbrændtes, brandskattedes og udplyndredes snart fra Syd og snart fra Nord, og dens Fremskridt endte i nye Sammenbrud. I det 14. Aarh. forlagdes Kongsgaarden til Bøghoved vest for Byen, og i Kampene omkring denne Borg og det nærliggende Tørring Slot gik det atter ud over Staden. — Med Kong Christian I's Tronbestigelse 1448 hørte Grænsekampene foreløbig op. Landet fik Ro, og den almindelige Fremgang kom ogsaa Haderslev til Gode. Kongerne yndede Slottet og Byen, de talrige holstenske Adelsmænd og Riddere, der erhvervede Gaarde og Gods i Amtet, byggede sig Vinterhuse i Staden, og snart blev den en lille Residensby. Fra 1523—33 holdt Hertug Christian (senere Chr. III) som Hertugdømmernes Statholder Hof paa Bøghoved, anlagde en luthersk Præsteskole i Byen og gennemførte herfra Refor-

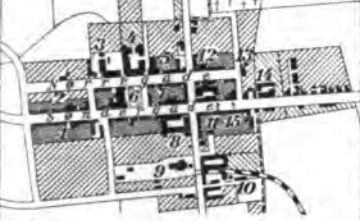
HADERSLEV

1 : 16000

100 0 1 2 3 4 500 m

CHRISTIANSFELD

1 Posthus	9 Banegaard
2 Sparekasse	10 Gasværk
3 Snekkerstue	11 Gæstgævergaard
4 Sæsterhuset	12 Haderslevs Bank (Byg.)
5 Skole (Børn)	13 Museum
6 Kirke (Biskoppen)	14 Gæstgævergaarden "Fry"
7 Kjøpsted	15 Forsamlingsbygning
8 Søndstuehuset	16 Borgmesterkontor

Tegnet og reproduceret ved Sønderlands topografiske Afdeling 1921

1 Præstegaard	16 Byens Sportsklub	31 Den danske Landmandsbank	46 Industri- og Landmandsbank
2 Bryggeri og Malm	17 Auguste Viktoras Skole	32 Rådhus	47 Frimurerloge
3 Posthus, Selskabsstation	18 Husholdningsskole	33 Sløvmøllen	48 Køpmændenes Hotel
4 Banegaard	19 Louises Skole	34 Jernbanestation	49 Handelsbanken i Haderslev
5 Jernmandsborg	20 Præstegaard	35 Hertug Hanss Hospital	50 Haderslevs Bank
6 Sct. Severins Kirke	21 Gymnasium og Realskole	36 Hertug Hanss Skole	51 Sparek. for Haderslev og Omegn
7 Jernbanehotellet	22 Hotel "Karnamen" og Forsamlingshus	37 Præsteborg	52 Haderslevs Kreditbank
8 Rådhus, Sparekasse	23 Elektricitetsværk	38 Frimønstretskrinke	53 Posthus (N. 2)
9 Kredsbyhus	24 Nordslægtens Folkebank	39 Skildkammer	54 Skole
10 Høstskolelym, Industriforen.	25 Nordslægtens Bank	40 Gasværk	56 Frederiks Skole
11 Sct. Severins Skole	26 Præsteborg	41 Privatbanernes Parksted m. m.	57 Ting- og Almesthus
12 Præstegaard (Proprietærgaard)	27 Kongens Stiftelse	42 Almesthus	58 Krigermonument
13 Kirkekirken (Frimønstret)	28 Kortepostet	43 Katolsk Kirke	59 Alderdomshjem
14 Seminarium	29 Bøvepostet	44 Privatbanegaard	60 Katarineliym
15 Forberedelsesskole til Seminarier	30 Fru Kirke	45 Missionshotellet	

Haderslev Søndertorv, 1844.
(Efter Litografi af W. Heuer.)

Haderslev Søndertorv Nr. 4—5.
(Hugo Matthiessen fot.)

mationen i Nordslesvig. Ved Hertugdømmernes Deling 1544 tilfaldt Byen Hertug Hans d. Æ., og han gjorde den til Hovedstad i sit lille Hertugdømme. Utilfreds med det ældre Bøghoved rev han det ned og opførte efter 1557 en prægtig Renæssanceborg paa den gamle Stadø umiddelbart ud til Fjorden og kaldte den Hansborg. Her anlagde han ogsaa et Regeringskancelli, en Mønt, en Slotsvandmølle, en lærd Skole og et Hospital. I hans Tid var Haderslev den næststørste By i Hertugdømmet og skattede af 200 Plove, medens Slesvig stod for 120. Efter Hertugens Død 1580 tilfaldt Haderslev Amt Kong Frederik II, der gav Slottet endnu større Glans, idet han flyttede Landsregeringen over sine Andele hertil fra Segeberg. Hoffet opholdt sig ofte og længe paa Hansborg, der nu ogsaa kaldtes Haderslev Hus; 1597 fejrede Chr. IV her sit Bryllup med Dronning Anna Cathrina, og 1609 fødtes den senere Kong Fred. III paa Slottet.

Det forfærdelige Krigsaarhundrede 1627—1720 gjorde en brat Ende paa Idyllen. Da Wallensteins Tropper i Efteraaret 1627 rykkede ind i Landet, afbrændtes den største Del af Byen, Frue Kirke mistede sit høje Taarn og Hansborg udplyndredes til de nøgne Mure. Under Torstensons Indfald 1644 sprængtes Slottet helt i Luften og kun nogle Murerer blev tilbage. I Krigen 1657—60 bortreves en stor Del af Omegnens og Byens Befolkning af Plettyfus og Blodgang, og i Slægtled henlaa i dens Gader Hundreder af øde Byggetomter. Det nye Haderslev opbyggedes i Nød og Fattigdom, og en ny stor Brand 1759 lagde 189 Gaarde og Huse i Aske, hvorved Staden berøvedes de sidste Rester af ældre Bygningskunst og Skønhed.

Heller ikke Opgangstiden i det 18. Aarh.s Slutning kom Byen ret til Gode. Dens Skibsfart var standset, Fjordens Sejløb tilsandet, og Havnen uden Bolværker. Det nyanlagte Christiansfeld havde erobret en Del af Oplandet, og Omsætningen søgte forøvrigt til Flensborg. Først omkring 1830 begyndte en ny Vækstperiode. Bypatrioter som Peter Hiort Lorenzen og Herredsfoged O. Kier tog fat paa Fjordens Uddybning og den direkte Skibsfart kom atter i Gang. Oplandets Udvikling og rige Kornavl bidrog endnu mere til Stadens Opkomst; men saa kom Krigen 1848—50 med sine Trængsler. Toldgrænsen langs Kongeaaen ophævedes kort efter og standsede en indbringende Smughandel; selv med den uddybede Havn var Byens Fremgang mindre, end man kunde ventet.

1769 havde Haderslev 3100 Indb., 1803: 4000, 1845: 6000 og 1860: 8000. Efter Afstaaelsen 1864 fulgte en lang Stagnationsperiode. Udvantring, Udvisninger, afbrudte Omsætningsforbindelser og en overmæg-

Store Klingenberg med Nr. 5—7.

**Ny Brandvej.
Haderslev.
(Fotografier af Hugo Matthiessen.)**

tig Konkurrence sydfra satte Byens Handel og Haandværk i Knæ. 1880 havde den vedvarende kun 8000 Indb. og 1890: 8400. Den kom først i Vækst med det nye Aarhundrede, støttet af Regeringens Germaniseringsforsøg. Den fik et Skolelærerseminarium, en nordslesvigsk Præsteskole for Kandidater, der skulde lære Dansk, Husholdnings-, Købmands- og Landbrugsskoler, der virkede i Fortyskningens Tjeneste, en betydelig Garnison og en meget stor preussisk Embedsstand øgede ligeledes Folketallet. Det vigtigste var dog det Næt af Smaabaner, der satte Staden i Forbindelse med enhver Krog af Amtet og gjorde den til et lokalt Trafikcentrum af Rang. Byen har i ældre Tid især udvidet sig imod Vest, hvor Gl. Haderslev forlængst er en faktisk Bydel; senere er ogsaa Villabyen Sønder Otting blevet indlemmet, og nogle ret betydelige Fabrikvirksomheder (Tobaksfabrik, Ølbryggeri, Maltgøteri) har yderligere øget Folketallet. Ved Verdenskrigens Udbrud havde Staden op imod 14000 Indb.

I den nordslesvigske Nationalitetskamp har Haderslev spillet en fremtrædende Rolle. Her oprettede Peter Chr. Koch 1838 „Dannevirke“ og her stiftede han og Peter Hiort Lorenzen den „slesvigske Forening“ 1843. Byens Borgerskab, der beherskedes af tyskdannede Embedsmænd, holdt sig dog meget tilbage, og først i Martsdagene 1848, da den slesv.-holstenske Rejsning vilde erobre Byen, tog det Mod til sig og bortjog Urostifterne. Mellem Krigene fortsattes den standende Strid, og om der end opstod nogle Rivninger mellem den ny-danske Embedsstand og det loyale Borgerskab, var Danskheden i god Fremgang. Det hjemmetyske Parti var i Færd med at give op, da Preusserne paaførte os Krigen 1864. I de følgende 50 Aar førtes Kampen med stadig større Haardnakkethed. Parterne stod over for hinanden i sluttet Række, og for hvert nyt Kampmiddel, som Fjenderne førte i Marken, formaaede Danskerne at rejse nye Værn. De sluttede sig sammen i Foreninger (Kommunalforeningen, Harmonien) og afbødede de materielle og kulturelle Slag ved Oprettelse af en Kreditforening, en Bank, et Højskolehjem med Forsamlingshus og en Frimenighedskirke. Ved Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920 afgav Byen (bortset fra de tilrejsende) 4006 danske mod 2314 tyske Stemmer.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.:

Biskoppen over de sønderjydske Landsdele, Stiftsprovsten, Præsterne ved den danske og ved den tyske Fruemenighed, Provsten over Haderslev Provsti, der tillige er Sognepræst til Gl. Haderslev, Præsten

„Bøndergaardene“, Gl. Haderslev.

**Hospitalet.
Haderslev.
(Fotografier af Hugo Matthiessen.)**

ved Hospitalet, Præsten ved Frimenighedskirken i Gl. Haderslev. Amtmanden over Haderslev Amt, tillige Stiftamtmand over de sønderjydske Landsdele. Magistraten (Borgmester, 6 Raadmænd, 30 Byrådsmedlemmer). Dommerne og Politimesteren for Haderslev By og Haderslev, Gram og Dele af Tyrstrup Herreds Rets- og Politikreds med Tingsted i Haderslev. Kredslægen. Amtslægen for Haderslev Amt. Amtsassessoren. Amtsforvalteren. Amtslandinspektøren. Amtsskolekonsulenten. Amtsdyrlægen. Overpostinspektøren i 5. Distrikt. Driftslederen for Haderslev Amtsbaner. Svensk og finsk Konsulat. Sessionssted. Domæneforvaltningen. Kaserne. Et Fodfolkskompagni.

Raadhus. Kredshus. Amtstue. Kaserne. Statsseminarium (anlagt 1884). Statsgymnasieskole (grundlagt af Hertug Hans d. Æ. 1567). Realskole. Pigelycæum. Af Folkeskolerne mærkes Frederiksskolen for Drenge og Vilhelmineskolen for Piger. Byens Sygehus. Amtssygehuset eller Christine Frederike-Stiftelsen, grundlagt af Kammerherreinde C. F. Holstein. Fattiggaard. Hjorte- og Løve-Apoteket, mange Læger, Dyrlæger, Hertug Hans' Hospital for gl. Kvinder. Talrige Legater i velgørende Øjemed. Wægers Stiftelse. Katrinehjemmet. Alderdomshjemmet for gamle Mænd. Børnehjem. Højskolehjemmet med Forsamlingsaal. Museum med Friluftsmuseum (delvis grundlagt paa afdøde Dyrlæge Schmidts Samlinger). De gamle nationale Foreninger „Harmonien“ og „Bürgerverein“. Hoteller, Gæstgiverier. Markedsplads.

Havn. Toldsted. Statsbanestation. To Amtsbanestationer. Telegraf- og Statstelefonstation. Postkontor.

Haderslev Bank. Haderslev Amts Folkebank. Filial af Handelsbanken og Landmandsbanken. Haderslev Kreditbank. Industri- og Landmandsbank. Nordslesvigs Bank. Haderslev Amts Sparekasse. Haderslev Bys Spare- og Laanekasse. Sparekassen for Haderslev Bys Omegn. Kreditforeninger.

Gasværk, Vandværk, Elektricitetsværk. Dampvaskeri med Badeanstalt. Dampteglværk. Haderslev Slotsvandmølle. Klædefabrik. Trikotagefabrik. Tobaksfabrik og Spinderi. Maskinfabrik og Jærnstøberi. Flere Ølbryggerier. Maltgørieri. Savværk. Mineralvandsfabrik. Uldspinderier og Farverier. Mejeri. Bogtrykkerier. I Byen udkommer: „Dannevirke“ („Modersmaalet“, „Freja“), „Danskeren“, „Sønderjyden“, Haderslev Amtsblad, Kristelig Ungdomsblad for Nordslesvig.

Paa Byens gamle Kirkegaard ved Dammen findes et dansk og et tysk Kriegermonument og Peter Hiort Lorenzens Grav. Paa Gammel Haderslev Kirkegaard Laurids Skaus Grav: „Godt Navn dør aldrig. Efterslægten satte denne Sten.“ Paa Naffel staar en Mindestøtte af Hertug

Hans d. Æ., rejst 1892. — Nord for Staden findes et tilplantet Byanlæg. De mest besøgte Udflugtssteder i Haderslevs Nærhed er Vesterris ved Fjorden, Ulvsløst og Bøghoved.

P. Lauridsen.

Byens Areal ha: 1921: 1265. Steder (1921): 1365.

Befolkning Aar 1803: 2685. 1855: 7477. 1880: 8054. 1910: 13046, 1921: 13149.

Vælgere til Folketinget 1920: 6880.

Vælgere til Landstinget 1920: 4963.

S. R.

HADERSLEV AMTS LANDDISTRIKTER STATISTIK

Areal:		Andre Høstarealer	144
km ²	1 356	Brakarealer	4 598
ha	135 579	Grøntfoder- og Græsningsareal.	44 089
Landeveje (1921)		ha	785
km	1 369	Moser	850
Befolkning:		Skove	7 982
1860	41 996		Mark
1910	42 470	Reinertrag pr. ha ¹⁾	15,6
1921	42 513		
Befolkningstæthed:		Høstudbyttet (1920):	
1860	pr. km ² 3 097	Hvede	50 673
1910	— 3 132	Rug	71 536
1921	— 3 135	Byg	98 041
Folketingsvælgere (1920)		Havre	221 220
	18 527	Blandsæd	89 185
Landstingsvælgere (1920) ...			hkg pr. ha
	13 801	Hvede	18,7
Arealets Benyttelse (1920):		Rug	10,9
	ha	Byg	15,0
Hvede	2 710	Havre	14,5
Rug	6 540	Blandsæd	14,2
Byg	6 545		
Havre	15 210	Kreaturholdet (1921):	
Blandsæd	6 284		Stkr.
Kornarealer i alt... 37 289		Heste	13 543
Kartofler	1 666	Hornkvæg	82 684
Foderroer	7 678	Svin	35 420
Sukkerroer	7	Faar	8 824
Andre Rodfrugter	170	Høns	222 644
Rodfrugter i alt... 9 521			

¹⁾ »Reinertrag» er Udtrykket for den ubebyggede Jords gennemsnitlige Nettoudbytte. Ved Opgivelsen har man maattet holde sig til den tidligere administrative Inddeling.

Svend Rode.

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF P. LAURIDSEN

MED BISTAND AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR OG EKSPEDITIONSSEKRETÆR SVEND RODE

TYRSTRUP HERRED

Stepping Sg. (1034 Indb.) 690—32. Byer: *Stepping* (K., Pg., Sk., Kro, Ml., And.-Mejeri, Haandv., Købm., Tlfst.), *Anderup* (Haandv.), *Bjærndrup* (Sk., Haandv., Købm., Tglv.), *Kolstrup* (Haandv.), *Højrup* (Haandv., Tglv.), *Højrup-Overskov**. — Gaarde: *Anderupgaard* (195 ha), *Tobdrupgaard* (285 ha), *Sotrupgaard* (165 ha); de to sidste Domæner. — Sognet meget højtliggende og bakket, især omkring *Anderup* (Højbjerg 97,5 m). *Bjærndrupgaard* afhændedes af *Kjerstina Ulfeld* til *Frederik II* 1587 og er udparcelleret. *Tobdrupgaard* er Stamparcellen af en adelig Sædeg., som *Christof. Gersdorf* 1604 solgte til *Chr. IV*; udparcelleret 1777. *Højrup* havde i Middelalderen sin egen Kirke. — *Forh. M.*: Ved *Stepping* er fundet Vaabengrave fra rom. Jernalder.

Frørup Sg. (450 Indb.) 249—41. Byer: *Frørup* (K., Sk., Kro., Ml., Haandv., Købm., And.-Mejeri), *Frøruprød**, *Frørupmark**. — Gaarde: To Domænegaarde (258 og 125 ha). Ved *Byen* ses to Voldsteder af adelige Gaarde. — I Sognet en Del Skov og gode Enge langs *Fovsaa*, der danner Sognegrænse imod *Nvest*.

Hjærndrup Sg. (439 Indb.) 241—25. Byer: Ø. og V. *Hjærndrup* (K., Sk., Kro, Bageri, And.-Mejeri, Købm.), *Hjærndrupmark** (Jbst.). — Gaarde: *Hjærndrupgaard* (298 ha), Domænerne: *Juhlsmtnde* (232 ha), *Kjerulfsminde*, *Jomfruled* (Kro). — En Del af *Byen Simmersted* hører til Sognet. Den nu forsvundne *Karnhavegaard* var et Adelssæde, der 1583 købtes af *Kong Frederik II*. I Sognet er der nogen Skov; Kirken er Annekts til *Tyrstrup*.

Tyrstrup Sg. (1769 Indb.) 1266—101. Byer: *Tyrstrup* (336 Indb., K., Pg., Skr., Alderdomshjem, Forsmlgshus, Gæstg., Haandv., Købm., Elektrizsv., Jbst., Postkontor), *Bojskov* (Sk., Haandv., Købm.), *Favervraa* (Kro, Haandv.), *Tagkær* (Haandv.), *Hvinderup* (Kro, Købm., Ml.), *Favstrup* (Jbst., Haandv.), *Seggelund* (Kro, Købm.), *Torning* (Damp- og Vml.), *Skovrup*, *Høkelbjerg* (Kro, Haandv.), *Kokær*. — Gaarde: *Tyrstrupgaard* (164 ha), *Torninggaard* (163 ha), Domæne. *Favervraagaard*, *Stens Kro*. — Omkring *Taps-* og *Alleraa* har Sognet gode Enge; nogen Skov. 1617 solgte *Gert Rantzau Tyrstrupgaard* og *Gods* til *Chr. IV*. 1771 solgtes *Gaarden* til den mæriske *Brødremenighed*, der paa dens *Mark* anlagde *Flækken Christiansfeld*. De smaa *Søjleportaler* fra den nedrevne romanske Kirke er opstillet ved *Indgangen* til *Kirkegaarden*.

Aller Sg. (598 Indb.) 428—48. — Byer: *Aller* (K., Pg., Sk., Vml., And.-Mejeri, Haandv., Købm.), *Braabæk*, *Stubbum*, *Meng*, *Hejlsminde* (Færge, Kro), *Skovhuse*, *Kobbersted*, *St. Anslet* (Sk., Forsmlgshus, And.-Mejeri), *L. Anslet*, *Graveshoved* (Badehotel). — I Sognet flere *Smaaskove* og smukke *Dalstrøg* med gode Enge, *Hejlsminde* danner delvis Sognets *Nordgrænse*. *Stubbumgaard* var tidligere en *Frigaard*. *St.* og *L. Anslet* hører delvis til *Fjelstrup Sg.* — *Forh. M.*: En *Dysse* med stort *Kammer* har ligget ved *Stubbum*.

*) De efter Sognenes Indbyggerantal for 1921 anførte to Tal hidrører fra Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920. Det første Tal er danske Stemmer, det andet tyske do.

Fjelstrup Sg. (1311 Indb.) 809—53. Byer: *Fjelstrup* (509 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Gammelby*, *Have*, *Knud* (Sk., Haandv.), *Knud-Lyng**, *Sillerup* (Sk., Haandv., Købm., Kro, Ml., Elektricitetsv., Jbst.). Om *Anslet* se foran. — Gaarde: *Bygvråa*, *Bukshave*, *Refshave*, *Fjelstruprød*, *Bjørnshave* (tidl. Frigaard), *Keldet* (196 ha) købt 1584 af Frederik II af Adelsmanden Gunde Lange; senere var den kgl. Forpagtergaard og udparcelleredes i det 18. Aarh. Nu er Stamparcellen atter Domæne. Sillerupgaard. — Sognet ligger dels i Tyrstrup, dels i Haderslev Herred, Sillerupbæk danner Skel. Det begrænses imod Øst af L. Bælt med Avnevig og har en Del Skov, gode Enge og frugtbare Marker. — *Forh. M.*: Stenalder Dysser har ligget ved Anslet („Stenovnen“) og ved Knud. Et stort Fund af ialt 89 Økser, Mejsler og Forarbejder fra yngre Stenalder fremdroges, liggende i flere Lag, ved første Pløjning over et Engstykke ved Fjelstrup, det største i sin Art.

Bjerning Sg. (389 Indb.) 232—20. Byer: *Bjerning K.* (enlig, Anneks til Moltrup), *Kabdrup* (Sk.), *Rørkær* (Haandv., Mejeri), *Skovbølling* (Haandv., Sk.), *Errested*. — Gaarde: *Bjerningrød*, *Ulvshus*, *Skovriderbolig*, *Tommeshus* (Kro). — I Sognet ligger Domæneskoven Vesterskov og Dele af Ladegaard Østerskov. Bjerningrød var tidligere en adelig Sædegaard, der 1588 solgtes af Moritz Ahlefeldt til Kong Frederik II, derefter bortforpagtet og tilsidst udparcelleret; Voldstedet paavises endnu. Den Del af Sognet, der ligger syd for Sillerupbæk, hører til Haderslev Herred.

Christiansfeld Flække (593 Indb.) 247—124. (K., Pg., Sk., Rsk., Brødrehus og Søstrehus, Læger, Ap., Spk., Banker, And.-Mejeri, Bogtrykkeri, Fabrikker, Haandv., Købm., Gæstg., Gasværk, Vandværk, Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkontor). — Christiansfeld er anlagt af mæhriske Brødre el. Herrnhuttere, der 1772 købte Tyrstrupgaard og paa dens Mark byggede Byen. Denne har to med Lindetræer beplantede Hovedgader og tre Stræder. Husene er bygget i en tiltalende Stil og det hele præges af Renhed og Hygge. Bødehuset med den skinnende hvide Kirkesal, Brødrehuset, Søstrehuset, Opdragelseshuset, den mærkelige Kirkegaard og mange Fællesforetagender (Bagerierne, Gæstgivergaarden, Købmandsforretningen, Slagteriet, Sæbesyderiet, Apoteket) vidner om det ejendommelige Menighedsliv, som her har udfoldet sig og særlig i tidligere Tid haft Betydning for videre Kredse baade i Danmark og Norge. Menigheden i Christiansfeld har ogsaa med Iver taget sig saavel af ydre som indre Mission (Missionsarkiv og Museum). Nu hører kun o. Halvdelen af Flækkens Beboere til den herrnhuttiske Menighed. (Jævnf. Grundplan ad Side 120.)

HADERSLEV HERRED

Moltrup Sg. (487 Indb.) 294—14. Byer: *Moltrup* (K., Pg., Sk., Kro, And.-Mejeri, Haandv., Købm., Ml., Jbst.), *Rogstrup*, *Bramdrup* (Kro, And.-Mejeri (?), Haandv., Jbst.). — I Byerne findes flere store Gaarde paa over 100 ha. Terrænet er bakket, højt og skovrigt; imod Nord ligger Skoven Krejsel, hvor der paavises et Voldsted. Fra Kirketaarnet haves en fortrinlig Udsigt over Omegnen og L. Bælts Kyster.

Aastrup Sg. (726 Indb.) 397—50. Byer: *O.* og *N. Aastrup* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Tglv., Jbst.), *Ladegaard**, *Aastrupbro**, *Ladegaardparceller*. — Gaarde: *Ladegaardgaard* (155 ha), *Stendetgaard* (139 ha), Domæne. *Nygaard*

(119 ha), Fjordholm, Vesterris (Traktørsted), Bygebjerg Tglv., Ulvsløst. — Sognet er tildels højtliggende (Aastrup-Banke 72 m) og skovrigt (Nygaard Skov og Dele af Ladegaard Østerskov). Ladegaard Komm. er opstaaet af Haderslev Slots Ladegaard, der udparcelleredes i d. 18. Aarh., og Stendetgaard minder endnu om den nedlagte Landsby Stenwith, der af Fred. I lagdes til Ladegaarden. Nygaard har herskabelige Bygninger og en smuk Park, tidligere Overførsterbolig. — *Forh. M.*: Ved Opmudring paa ca. 2 m Vand udfor Aastrup Teglværk er fundet ældre Stenalders Sager, fra en sænket Boplads, den eneste nogenlunde sikkert kendte paa Østkysten.

V o n s b æ k S g. (653 Indb.) 426—26. Byer: *Vonsbæk* (K., Pg., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.). *Feldum, Bæk* (Sk., Kro, Købm., Haandv., Ml.). *Ørby* (Sk., Haandv., And.-Mejeri), *Ørbyhage, Ørbymark**. — Vonsbæk K. ligger enlig ved Haderslev Fjord i yndige Omgivelser. Præstegaarden kaldes Kaspergaard og har Bulhus-Lader. Jbst. ligger vest for Byen ved Haderslev—Christiansfeldbanen. Vonsbæk, der hører til de smukkeste Sogne i Nordslesvig, har nogen Skov og Frugtavl. Hundevad, Kragelund og Gymose var Frigaarde, privilegeret 1507.

Ø s b y S g. (1740 Indb.) 1183—111. Byer: *Øsby* (K., Pg., Sk., Kro, And.-Mejeri, Dyrslæge, Haandv., Købm., Vandv., Cementfabr., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.). *Hyrup* (Forsmlgshus., Jbst.). *Kvistrup* (Sk., Haandv.). *Sverdrup, Stevelt* (Gæstg., Haandv., Købm., Færge). *Stevelt Toldsted**, *Tamdrup, Hajstrup* (Sk., Kro, Ml., Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst.). *Aarsøund* (163 Indb., Havn, Dampskibsforb., Færge til Aarø, Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkont., Told, Badehotel). *Raade* (Jbst.). *Fløvt, Aarø* (Sk., Kro, Mlr., Haandv., Købm., Fiskehandlere). — Gaarde: *Steveltgaard* (110 ha), *Navtrupgaard* (104 ha, Domæne). *Vestergaard* og *Sparlund* var tidligere Frigaarde. — Sognet omfatter den østlige Del af Haderslevnæs med nogle Smaaskove og Bakker (Tamdrup Høj 49 m). Kirken hører til de mest anselige i Amtet. — *Forh. M.*: Ved Flovt et smukt Dyssekammer med Dæksten, andre delvis bevarede. Ved Kysten Høje, nu medtagne, deraf Tamdruphøj, 6 m h.

H æ l k S g. (929 Indb.) 531—67. Byer: *Halk* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Haandv., Købm., Jbst.). *Hejsager* (Sk., Kro, And.-Mejeri, Haandv., Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteks.). *Sode, Ultang* (Vml., Ml.). *Hejsagerstrand**. — Gaarde: *Bejrholm, Langmose* (104 ha) og *Medsted* var tidligere Frigaarde. *Sodegaard* (104 ha), *Metanggaard* (421 ha). Paa Gaarden Lilholt boede den nordslesv. Bondefører Nis Lorenzen. — Sognet er rigt paa Naturskønheder langs Bæltkysten. Den fiskerige Indsø Bankeldam er oprindelig en Havvig, der ved et snevert Fed skiltes fra L. Bælt. Kirken udmærker sig ved sit rige Inventar, der stammer dels fra Middelalderen, dels fra Renaissanceetiden.

G r a r u p S g. (194 Indb.) 149—6. Byer: *Grarup* (K., Sk., Haandv.), *Stenderup, Solkær*. — Gaarde: *Skovbygaard* (80 ha), *Stenderupgaard* (91 ha), *Grarupgaard, Slukefter Kro*. — Sognet ligger langs Sydsiden af Haderslev Fjord og har et noget bakket Terræn med spredte Smaaskove. I kirkelig Henseende hører en Del af Landsbyen Hejsager til Sognet; dette er Anneks til Starup.

S t a r u p S g. (704 Indb.) 346—42. Byer: *Starup Kirke* (K., Pg.). *Lunding** (Sk., Kro, Ml., Haandv., Dampvæveri). *Lønt, Vandling* (Jbst., Tlgst., Posteksp.). *Brørsbøl* (Jbst.). — Gaarde: *Vandlinggaard* og *Olufskær* (219 ha) var tidligere Frigaarde. *Frederiksgaard* (102 ha). — Bebyggelsen er delvis spredt.

Haderslev Fjord ved Slotsmøllen.
(Fot.)

Fra Vejen ud til Bøghoved.
(Fot.)

Starup Kirke ligger enlig ved Haderslev Fjord og er en mærkelig treskibet Fraadstensbygning, der i den nyere Tid er blevet maaske mindre heldigt restaureret. — *Forh. M.*: Ved Lønø undersøgtes 1870 et stort Dyssekammer fra Stenalderen.

Vilstrup Sg. (1066 Indb.) 431—159. Byer: *S. Vilstrup* (Pg., Sk., Haandv., Købm., Spk., And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Posteksp.). *N. Vilstrup* (K., Sk., Kro, Ml., Haandv., Købm., Jbst., Tglv.). *Kelstrup** (Haandv., Købm., Jbst.). *Hovst, Grødebøl, Vestermark*, Vilstrupstrand**. — Gaarde: *Vilstrupgaard* (114 ha), *Bodskov, Vonsmose* (92 ha), *Sølyst* og *Viktoria* Badhoteller ved Stranden. — Sognet har betydelige Skovarealer langs Bæltet. Vilstrupgaard med 77 Bøndergaarde m. m. solgtes 1583 af Tønnies Rantzau til Fred. II. Gaardens Voldsted paavises endnu, og en Bondegaard fører Navnet: „æ Herregaard“. Bodskov og Vonsmose har ogsaa været Adelsgaarde.

Hoptrup Sg. (1946 Indb.) 937—162. Byer: *Hoptrup Kirkeby* og *Hoptrup* (529 Indb.; K., Pg., Sk., Højskole, Forsmlgshus, Tlfst., Posteksp.). *N* og *S. Marstrup* (Sk., Kro, Jbst., Tlgst., Tlfst., Købm., Haandv., And.-Mejeri, Ml.). *O.* og *N. Kjestrup* (Sk.). *Langhorn, Djernæs* (Sk., Kro, Haandv., And.-Mejeri). *Djernæs Sluse, Skærbæk, Sønderballe* (Sk., Haandv., Købm., Spk., Baadebyggeri., Tlfst.). *Kalvø* (Tlfst.). — Gaarde: *Hovgaard* (180 ha), *Pamhole* (162 ha, Domæne), *Nørbygaard* (144 ha), *Marstrupgaard* (113 ha), *Østergaardsmølle* (88 ha, Vml.). — Kirkens Døbefont har paa sin Fod en Runeindskrift. Hoptrupaa el. Stora, der falder i Slivso, deler Sognet i en nordlig Del (til Haderslev Herred) og en sydlig (til Gram Herred). Terrænet er stærkt kuperet og naturskønt. Slivso er ved et Fed skilt fra L. Bælt. Kalvø i Genner Bugt hører til Sognet. Nogle udgravede el. sløjfede Gravhøje. Hoptrupaffæren $\frac{7}{7}$ 1848.

Gl. Haderslev Sg. (447 Indb.) 196—11. Byer: *Gammel Haderslev* (Haderslev Landsogn) (K., Pg.) og Bydel (se Haderslev). *Ejsbøl* (Jbst.), *Erlev* (Jbst.), *Erlev Kro* (Jbst.), *Langkær, Fredsted* (Tglv.), *Avsbøl*. — Gaarde: *Mariegaard* (102 ha), *Stokkerhoved* (124 ha), *Hørregaard* (139 ha). — Fredsted Kom. hører hovedsagelig til Gram Herred. Haderslev Dam med de to Maageøer hører hertil; Dammen skal — ifølge en højst usikker Overlevering — være opstaaet ved en Afdæmning, som Hertug Hans d. Æ. foretog, da han flyttede Slotsvandmøllen fra Skallebæk til dens nuværende Plads. Ejsbøl, der nu bestaar af to store Gaarde (en Domæneggaard paa 159 ha), var et adeligt Gods med o. 72 Fæstegaarde omkring i Amtet og solgtes af Henneke v. d. Wisch til Fred. I. Voldstedet ses i den udtørrede Ejsbøl Sø. Paa Bøghoved, en høj, skovklædt Banke vest for Gl. Haderslev, laa det gl. Haderslev Hus, som Hertug Hans lod afbryde.

GRAM HERRED

Hammelev Sg. (1251 Indb.) 735—65. Byer: *Hammelev* (560 Indb., K., Pg., Sk., Kro, Købm., Haandv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Gl. Ladegaard* (Sk.), *Tørningmark**, *Jernhøyt, Styding* (Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst.). — Gaarde: *Tørninggaard* (211 ha), *Tørning Vml.*; *Christiansdal* (Elektricitetsværk), *Søndergaard* (hvor Sandemand Hans Nissen boede). Igenom Sognet løber Tørning Mølleaa, omgivet af høje Skrænter og store Skove (Søen

Stevning Dam og Engen Hindemade). Umiddelbart syd for Tørning Mølle laa Tørning Slot, hvoraf endnu Mur- og Voldrester er tilbage. I Middelalderen var det Kronens Borg i Barvidsyssel el. Nordslesvig. Senere pantsattes det tilligemed de 4 vestlige Herreder i Haderslev Amt til Claus Limbæk og købtet tilbage 1496 af Kong Hans. Han lod Slot og Len, „Tørninglen“, bestyre af en egen Amtmand og i et Hundredaar var det et eget Amt. Chr. IV omdannede Gaarden til en kgl. Hovedgaard og lod dens Marker drive af Omegnens Bønder (Tørning Tjenere), men 1633 ophævede han Hoveriet og bortforpagtede Gaarden. Den udparcelleredes 1776 og en stor Del udlagdes til Skov (Teglholt, Sandkule, Pambøle osv.). Stamparcellen er den nuv. Tørninggaard. Tørningmølle er den betydeligste Vml. i Nordslesvig. Ved Møllen laa Gram Herreds Tinghus, hvor Hans Nissen ophængte en Ærestavle for Kong Chr. VIII. Christiansdal har tidligere været Spejlglassfabrik, Papirfabrik m. m. — *Forh. M.*: Ved Ladegaard er fundet 2 Guldskaale fra yngre Bronzealder.

Vedsted Sg. (1740 Indb.) 954—105. Byer: *Vedsted* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, Kro, Jbst.), *Vedbøl* (Haandv., Købm.), *L. Vedbøl*, *Ustrup* (Haandv., Jbst., Tlfst.), *Høgelund* (And.-Mejeri), *Arnittund* (Sk., Haandv.), *O. Jerstal* (Stationsby, 35 Indb.), (Sk., Kro, Lægebolig, And.-Mejeri, Haandv., Købm., Mr., Jbst., Tlgst., Postkontor), *Jerstalmark**, *Skovby* (Sk., Kro Haandv., And.-Mejeri), *Abkær* (Sk.). — Gaarde: *Vedbølgaard*, *Vartenbjerg*-, *Slukefter*- og *Immervadkro*. — Sognet er skovrigt imod Øst (Skovbyskov el. Hytterkobbøl, der er Domæne), imod Vest ligger den store Abkærmose og store Hedestrækninger. — *Forh. M.*: Af 2 jævnsides liggende Langdysser ved Holmshus er den ene den største sønden Aa, opr. med 5 Kamre. Fredede ligesom en uheldigt restaureret Jættestue. Væsentlig velbevaret og ligelig fredet er en Jættestue ved Over-Jerstal. Ca. 150 Høje kendes, Vidnesbyrd om Egnens Betydning i Sten- og Bronzealder. Ved Over Jerstal en stor Gravplads fra rom. Jernalder.

Skrydstrup Sg. (687 Indb.) 366—27. Byer: *Skrydstrup* (K., Pg., Sk., Haandv., Købm., And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Kro), *Skrydstrupmark**, *Uldal* (Jbst.), *Lilholt*. — Gaarde: *Hørløkke*, Domæne, *Uldallund*. — I Sognet er der endnu nogle Hedestrækninger og lidt Skov ved Hørløkke. Nord for Kirkebyen ligger et Voldsted, kaldet Borgvold. — *Forh. M.*: Ved Uldal har været en større Plads med Tuegrave fra førrom. Jernalder.

Nustrup Sg. (1404 Indb.) 859—63. Byer: *St. Nustrup* (Pg., Sk., Kro, And.-Mejeri, Forsmlgshus, Ml., Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *L. Nustrup* (K., Haandv.), *Bæk* (Sk., Kro, And.-Mejeri), *Lundsbæk*, *Bækskov** (Jbst.), *Gabøl* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Gabølmark**, *Kolsnap* (Sk., Kro, Tglv., Jbst., Tlfst.), *Skibelund**, *Aalkær* (Sk., Haandv., Ml.), *Brøndlund* (Haandv., Ml.). — Gaarde: *Skodsbjerg*, *Klejnbjerg* (Kro). Sognet har nogen Skov og store Enge langs Gram- og Gjelsaa. Fjellumhøj (78 m). — *Forh. M.*: Talrige Høje, væs. fra Bronzealderen. Ved Nustrup Bæk har været en Plads med Tuegrave fra tidlig Jernalder, før Kr. F.

Jegerup Sg. inkl. Vojens Sg. (1305 Indb.) 589—231. Byer: *Jegerup* (K., Sk., Købm., Haandv., And.-Mejeri, Mølle, Jbst.), *Kjestrup*, *Selskær**, *Fyrskov**, *Jegerup Frihed**, *Vojens* Stationsby (792 Indb., Kapel, P.bolig, Sk., Hotel, Gæstg., Læge, Dyrlæge, Haandv., Købm., Ml., Elektricitetsv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Billund*, *Vojensmark** *Vojenslund**. — Gaard: *Vojensgaard* (501 ha). — Sognets Jorder er tildels sandede, især omkring Vojens, imod

Nordvest omkring Selskæraa findes nogen Eng. Vojensgaard er opstaaet af en nedlagt Landsby Vojens. Chr. IV omdannede den til en Hovedgaard med Hovmarker, men senere bortforpagtede han den. Den udparcelleredes 1788, og den nuværende Gaard er Stamparcel. — *Forh. M.*: Adskillige Oldtidshøje ved Fyrskov betegner sikkert en Oldtidsbygd og vigtigt Vejsted.

Magstrup Sg. (651 Indb.) 477—22. Byer: *Magstrup* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., Jbst.), *Ringved*, *Magstrupskov**, *Ringvedskov**, *Magstrup Vestermark** (Kro), *Simmersted* (Sk., Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.). — En Del af Simmersted ligger i Tyrstrup Herred. I Sognet nogen Skov imod Øst og sandmuldede Jorder imod Vest.

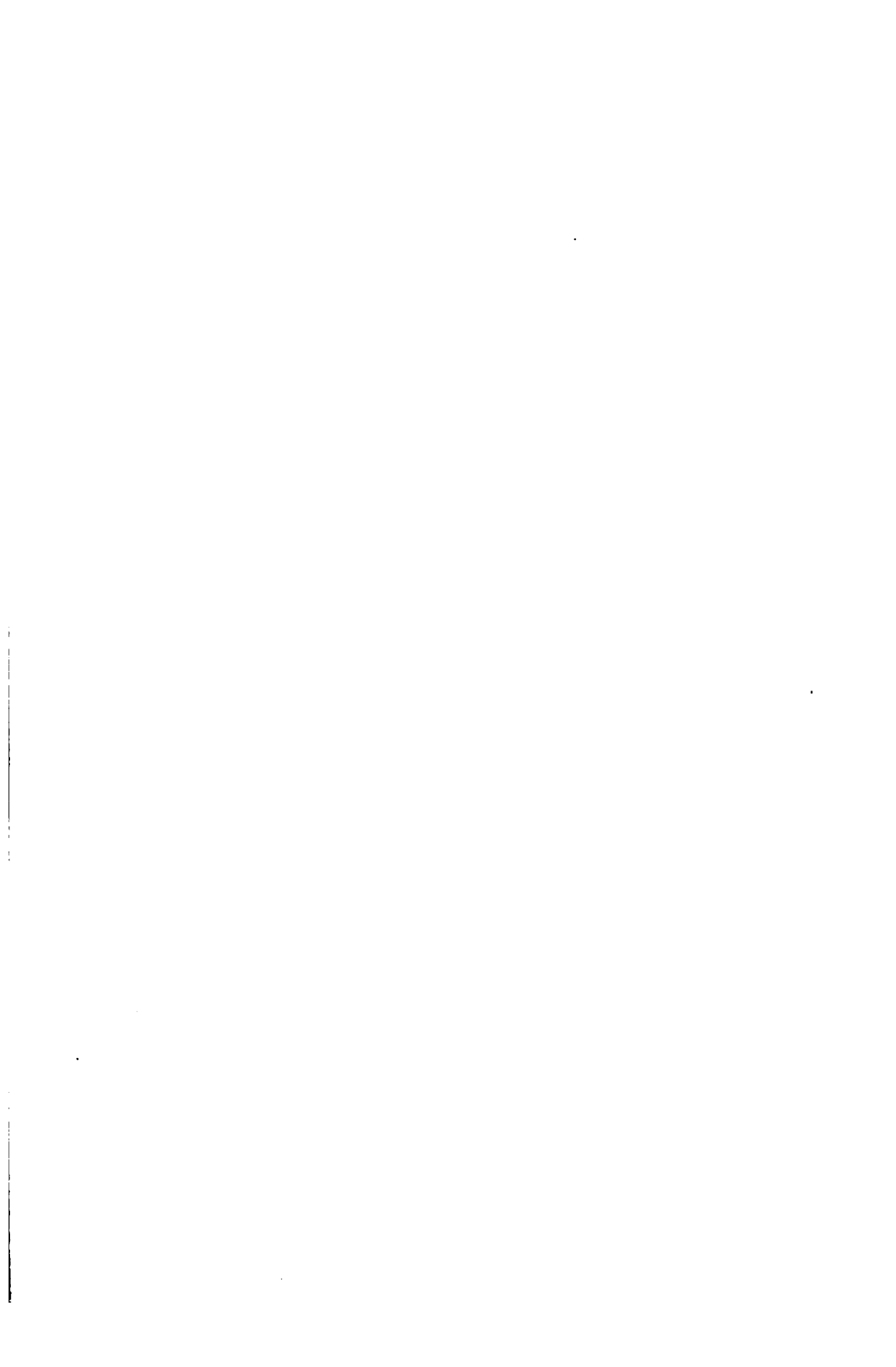
Sommersted Sg. (1372 Indb.) 704—144. Byer: *Sommersted* og *Sommersted Stationsby* (219 Indb.; K., Pg., Sk., Hoteller, Kro, Haandv., Dyr læge, 3 Jernbanest., Tlgst., Tlfst., Posteksp., Tglv., Ml.), *Sommerstedmark**, *Sommerstedskovhuse**, *Kastvraa* (Sk., Forsmlgshus, And.-Mejeri), *Lerte* (Sk., And.-Mejeri), *O. Lerte* (Kapel, Sk., Brugsforen., And.-Mejeri., Ml.), *Revsøparceller**. — Gaarde: *Revsø* (394 ha), *Slavgaard* (124 ha). — I Sognet findes gode Enge langs Fovsaa og de store Revsøskove. Revsø med et stort Strøgods ejedes i det 16. Aarh. af den nordsl. Adelslægt Emiksen. 1577 solgte Otto E. Gaard og Gods til Kong Fred. II og Chr. IV omdannede den til en Hovedgaard med store Hovmarker og „Tjenere“ i de omliggende Sogne. Senere bortforpagtedes Gaarden og udparcelleredes 1777. De store Skove forblev Kronens Ejendom. Stamparcellen er den nuværende Revsøgaard. I den vestl. Udkant af Sognet findes endnu Ruiner af Tovskov Slot; dette omtales allerede 1374 og købtes 1583 af Kong Fred. II tilligemed 77 Fæstegaarde, 1 Ml. og 61 Landbol. Om Slottets senere Skæbne vides intet, men dets Tomter er tydeligt at se i Tovskov eller Mølby Mølledam. I Sommersted fødtes Laurids Skau 1817. — *Forh. M.*: Ved Smaabanest. et større Stenkammer, snarest en Jættestue.

Oksenvad Sg. (745 Indb.) 437—79. Byer: *Oksenvad* (K., Pg., Sk., Haandv., Købm., Spinderi), *Ørsted* (Sk., Haandv., Købm., And.-Mejeri), *Ørstedmark**, *Mølby* (Sk., Vml., Ml., Savsk., Jbst., Tlgst.), *Kalhøve**, *Stursbøl* (Sk., Tlfst.). — Gaard: *Stursbøllund*, Skovridergaard. — I Sognet findes endnu nogen Hede; en Del af Domænen Stursbøl Plantage ligger i Jels Sogn; langs Gramaa findes gode Enge. Kirken er en smuk Kvaderstenskirke med Apsis.

Jels Sg. (1531 Indb.) 788—147. Byer: *Jels* (671 Indb.; K., Pg., Sk., Hotel Forsmlgshus, Læger, Bank, Spk., Elektricitetsv., Haandv., Købm., Ml., Tglv., Farveri, Maskinværksted, Jbst., Tglst., Tlfst., Posteksp.), *Over-Jels**, *Jelsskov**, *Jels Troldkær** (Sk.), *Kloutoft*, *Søndermark**, *Grønnebæk* (Sk., Kro, Haandv.), *Hennekesdam**. — Gaarde: *Mariegaard* (207 ha), *Jelsgaard* (276 ha); Domænerne: *St. Barsbøl* (241 ha) og *Haraldsholm* (294 ha). *Farrtsgaard* (Jbst.), *L. Barsbøl*. — I Sognet store Skove: Haraldsholm (tidligere Vester- og Farrisskov), Barsbølskov, en Del af Stursbølplantage. Jelsaa løber igennem tre fiskerige, skovkransede Søer (O., Mel. og N. Sø). Paa Vestsiden af den mellemste ligger et ret anseligt Voldsted. I Middelalderen kaldtes Byen Jarlsæ. — *Forh. M.*: Paa Jels Mark er fremdraget under en stor Sten et Votivfund fra yngre Bronzealder, 5 Økseblade, stort Halssmykke.

Elliot Hjuler: Gram, Haderslev Amt.

FRØS HERRED

Skodborg Sg. (1549 Indb.) 1046—110. Byer: *Skodborg* (548 Indb.; K., Pg., Sk., Kroer, Forsmlgshus, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Bank, Spk., Ml., Elektricitetsv., Jbst., Tlgtst., Tlfst., Postkontor), *Skodborgmark**, *Skodborgskov.** (Sk.), *Skudstrup* (Sk.), *Skudstrupmark**, *Faarekrog*, *Faarekrogsmark**, *Langager**. — Gaarde: *Lundsgaard* med Vml. (156 ha) og *Sundbøl* (93 ha) er Domænegaarde. — Sognet grænser imod Nord til Kongeaaen, hvor der findes gode Overrislingsenge; imod Syd betydelige Skovarealer. Bebyggelsen er meget spredt. Ruinerne af Skodborghus ligger i Vejen Sogn. — *Forh. M.*: Ved Skodborg er f. et Guldspænde med Filigran og indlagte Stene, samt Brakteater m. m.

Skrave Sg. (709 Indb.) 491—29. Byer: *Skrave* (K., Pg., And.-Mejeri, Forsmlgshus), *Københoved* (Sk., Ml., Kro, Haandv., Købm., Savsk.), *Krogstrup*, *Københoved Østermark* og *Skovhuse**, *Langetved* (Sk., Kro, Bryggeri, Haandv., Købm., Mejeri, Ml., Tegl., Tlfst.), *Langetvedskov**. — Bebyggelsen er meget spredt. Langs Kongeaaen er der anlagt en Vandingskanal og her findes gode Overrislingsenge. Imod Sydvest betydelige Skovarealer. Skrave er ingen Landsby, og Kirken laa tidligere enlig.

Hjerting Sg. (407 Indb.) 275—22. Byer: *Hjerting* (K., Sk., Kro, Haandv., Købm., Forsmlgshus, And.-Mejeri), *Gastrupgaard*, *Hjertingskov**, *Møgelmose**. — Sognet er Anneks til Lintrup. Terrænet har Vesteregnsens Præg; lidt Skov. *Farrisbæk* el. *Hjortvadaa* løber igennem Sognet.

Lintrup Sg. (1050 Indb.) 734—82. Byer: *Lintrup* (K., Pg., Sk., Kro, Ml., Haandv., Tlfst., Posteksp.), *Lintrupmark**, *Lintrupskov**, *Dover* (Sk., Kroer, Købm., Haandv., Tlfst.), *Dovermark**, *Foldingbro* med *Nissumgaard* (Kro), *Aarlund**, *Vintrup* (Kro), *Mejlby* (Sk., Mejeri, Haandv., Lintrup Nørre Kro), *N. Aalng*, *Tornum* (Sk., Haandv.), *Skærrebæk* (Vml.). — Sognet grænser til Kongeaaen og har Enge langs samme. *Tornumgaard* (149 ha) er Stamparcellen af en Adelsgaard, som Fred. II købte 1587 af Fred. Lange; senere kgl. Forpagtergd., udparcelleret 1797. — *Forh. M.*: Under *Skærrebæk Mølle* en *Langdyse*, over 100 m l., over 40 Randsten. *Talrige Høje* fra *Sten-* og *Bronzealder*, vestligt i *Strøg* mod *Overgang* ved *Kongeaa*, andre mod *Foldingbro*; herfra en *smuk Stridsøkse*, *Ravskiver* m. m. Ved *Dover Skeletgrave* fra *rom. Jernalder*, en af dem med *Sværd*.

Hygum Sg. (1461 Indb.) 1027—45. Byer: *Hygum* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, Kro, Haandv., Spk., Købm., Tlfst., Posteksp.), *Hygumskov**, *Nørremark**, *Brøstrup* (Sk.), *Brøstrupgaard*, *Gammelmark**, *Fæsted* (Kro, And.-Mejeri, Haandv., Købm.). Sk. mellem *Fæsted* og *Harreby* (Kro, Ml., Købm., Tlfst.), *Kamstrup**, *Hjortvad*, *Knorborg*. — Gaard: *Holm*, en gl. Adelsgaard med *Voldrester*. — I den østlige Del af Sognet findes nogen Skov og gode Enge langs *Hjortvad* og *Gramaa*, i den vestlige Del store *Heder* og *Moser*. Præsterne *Thomas Knudsen* og *Peder Hygom* i *Hygum* er bekendte *Salmedigtere*. — *Forh. M.*: *Talrige Oldtidshøje*, deraf en større Gruppe væs. bevaret ved *Brøstrup*. Ved *Fæsted Urnegrave* fra *ældre Jernalder*, i en af dem et *sammenbukket Sværd*.

Fole Sg. (514 Indb.) 336—12. Byer: *Fole* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Vml., Hammerværk, Forsmlgshus, Tlfst., Posteksp.), *Mellerup*, *Ganderup*. — I Sognet findes gode Enge og betydelige *Naaletræsplantninger*. — Nær *Fole* fandtes 1845 en Del „*Borgerkrigsmønter*“ fra *ældre Middelalder*.

Rødding Sg. (1893 Indb.) 951—121. Byer: *Rødding* (1132 Indb.; K., Pg., Sk., Rsk., Højskole, Forsmlgshus, Frimenighedskirke, And.-Mejeri, Haandv., Købm., Hotel, Ml., Spk., Bank, Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkont., Dommeren for Frøs og Dele af Kalvslund Herred, Ting- og Arresthus), *Røddingmark**, *Brem*, *Brændstrup* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Forsmlgshus, Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Hundebøl**, *Laasled**. — Gaard: *Røddinggaard* (Vml., Ml.) er Stamparcellen (209 ha) af en adelig Gaard, som Amtmand Ewald Woye solgte 1595 til Chr. IV; senere omdannedes den til kgl. Forpagtergaard og udparcelleredes i d. 18. Aarh.; nu er den atter Domæne. Rødding er det administrative Midtpunkt i Frøs og Kalvslund Herred. — Sognepræsten er Provst i Tørninglen Provsti. I Sognet findes betydelige Skove og gode Enge. 1844 oprettede Prof. Flor, Hans Nissen og Laur. Skau Rødding Folkehøjskole, der senere lukkedes af Preusserne, men atter er taget i Brug.

Øster Lindet Sg. (863 Indb.) 536—25. Byer: *Ø. Lindet* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, Kro, And.-Mejeri, Ml., Jbst., Tlgst., Posteksp.), *Stenderup* (Sk., Kro), *Røjbøl*, *Modbøl*, *Terp*. — Gaarde: *Nygaard* (182 ha) Domæne. *Lindet Hovgaard* er Stamparcellen af en adelig Sædegaard, der 1614 solgtes af Fred. Munk til Kong Chr. IV, senere Forpagtergaard og udparcelleret. Omkring Jelsaa og Gramaa ligger gode Enge. Ved Modbøl, der nævnes i Kong Valdemars Jordebog, findes et Voldsted. Bebyggelsen er meget spredt.

Gram Sg. (2280 Indb.) 1479—72. Byer: *Gram Kirkeby* (652 Indb.; K., Pg., Sk., Dyrslæge, Læge, And.-Mejeri, Spk., Gæstg., Haandv. Købm., Savsk., Markedspl., Jbst., Tlfst., Postkontor), *Gram Slotsby* (Slot med pragtfuld Park, Ap., Fysikat, Sygeh., Hotel, Vml., And.-Mejeri, Jbst., Postkontor), *Skjoldager*, *Jenning*, *Endrupskov* (Sk.), *Østermark**, *Kastrup* (Sk., Haandv., Købm., Kro), *Tiset* (Sk., And.-Mejeri, Tlfst.), *L. Tiset*, *Landbolsmark**, *Sønderhede**, *V. Lindet* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Jbst., Posteksp.), *Laasled**. — Gaarde: *Gramgaard*, der tilhører Grev Brockenhuus Schack til Giesegaard (340 ha), *Nybøl* (254 ha), *Billeslund* (155 ha), *Gjelsbro* (Kro). — I Sognet findes 486 ha Skov, der hovedsagelig tilhører Grevskabet, ved Endrupskov og Gjelsbro betydelige Plantager. Endrupskov har tidligere haft en egen Kirke. I Sognets vestlige Del findes en Del Hede med Indsande. Gode Enge. — *Forh. M.*: En Helligkilde ved Gram var fordem stærkt søgt.

NØRRE RANGSTRUP HERRED

Toftlund Sg. (1731 Indb.) 836—200. Byer: *Toftlund* (923 Indb.; K., Pg., Sk., Læger, Ap., Dyrslæge, Banker, Spk., Hoteller, Haandv., Købm., Bogtrykkeri, And.-Mejeri, Ml., Elektricitetsv., Byen er Tingsted for N. Rangstrup og Hviding Herreds Retskreds, Dommeren og Politimesteren for Kredsen; den sidste tillige for Frøs og Dele af Kalvslund Herred, Ting- og Arresthus, Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkont., Matr. Kont.), *Allerup* (Sk., Haandv.), *Kirkehøj**, *Pughøj**, *Rømet*, *Stenderup* (Sk., Kro, Haandv., Jbst.), *Ørderup* (Kro), *Lindholm*. — Toftlund, der er det administrative Midtpunkt for N. Rangstrup og Hviding Herred, er købstadagtig bebygget. Kirken, der tidligere laa enlig, kaldtes Herrested Kirke. — *Forh. M.*: Fra en Høj paa Kirkegaarden er et smukt Sværd fra ældre Bronzealder. Ved Toftlund er fundet ca. 90 Tuegrave fra ældste Jernalder, før Kr. F.

Tislund Sg. (528 Indb.) 339—10. Byer: *Tislund* (K., Sk., Kro, Ml.), *St.* og

I. Aabel* (Sk., Købm., And.-Mejeri, Ml., Tlgst., Tlfst.). — I Sognet, der er Annekts til Bevtoft, findes gode Enge lange Gjelsaa.

Bevtoft Sg. (1113 Indb.) 694—24. Byer: *Bevtoft* (174 Indb.; K., Pg., Forsmlgshus, And.-Mejeri, Handv., Købm., Kro, Vml., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Hjartbro*, *Hyrup* (Sk., Haandv., Købm.), *Hyrup Vestermark**, *Strandelhjørn* (Sk., Kro, And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Strandelhjørnskov**, *N. Jerstal*, (Sk., Kro, Kbm., Haandv., Jbst., Tlfst.). — En Del af Sognet hører under Gram Herred. Omkring Gjelsaa og dens Tilløb findes store Engstrækninger. Hjartbo Skov (140 ha) og Bevtoft Statsplantage. Paa Kirkegaarden er der rejst et Mindesmærke over Hans Andersen Krüger, der fødtes her 1816. — *Forh. M.*: Ved Strandelhjørn 2 jævnsides, nu medtagne Langdysser, den ene med Hellekiste; en Jættestue undersøgt 1870, nu borte. Talrige Høje fra Sten- og Bronzealder.

Branderup Sg. (751 Indb.) 423—34. Byer: *Branderup* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Branderup Vml.* (Jbst.), *Branderupmark** (Jbst.), *Rurup* (Sk., Forsmlgshus, Ml., Købm.), *Rurupmark**. — Gaard: *Mandbjerg* (272 ha), Domæne. — En Plantningsforening har anlagt nogle Plantager og plantet levende Hegn. I Sydvest omkring Bredeaaens Bifloder er der gode Enge, imod Øst nogen Hede.

Agerskov Sg. (2096 Indb.) 1024—37. Byer *Agerskov* (392 Indb.; K., Pg., Sk., Efterskole, Forsmlgshus, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Ml., Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bovlund* (Frimenighedskirke, Forsmlgshus, Sk., Kro, Haandv.), *Vellerup*, *O. og Nd. Gestrup* (Sk., Haandv.), *Gestruplund*, *Mellerup* (Sk., Haandv.), *Rangstrup* (Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Ml., Tglv., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Rangstrupgaarde*, *Galsted* (Jbst.), *Bjørnskov* (Kro), *Muspyt* og *Goltbæk* (til Hellevad Kirke). — Bebyggelsen er meget spredt. Enkelte Hede-strækninger findes, imod Sydvest gode Enge.

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Haderslev Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Aastrup	Kristiansfeld	Haderslev
2	Agerskov	Toftlund	Nørre Rangstrup
3	Aller	Kristiansfeld	Tyrstrup
4	Bevtoft	Toftlund	Nørre Rangstrup
5	Bjærning	Kristiansfeld	Tyrstrup
6	Branderup	Toftlund	Nørre Rangstrup
7	Fjelstrup	Kristiansfeld	Tyrstrup
8	Fole	Rødding	Frøs
9	Frørup	Kristiansfeld	Tyrstrup

	Sogn	Skyldkreds	Hered
10	Gammel Haderslev	Gl. Haderslev	Haderslev
11	Gram	Rødding	Frøs
12	Grarup	Gl. Haderslev	Haderslev
13	Halk	Gl. Haderslev	Haderslev
14	Hammelev	Kristiansfeld	Gram
15	Hjerndrup	Kristiansfeld	Tyrstrup
16	Hjerting	Rødding	Frøs
17	Hoptrup	Gl. Haderslev	Haderslev
18	Hygum	Rødding	Frøs
19	Jegerup	Toftlund	Gram
20	Jels	Rødding	Gram
21	Kristiansfeld Flække	Kristiansfeld	Tyrstrup
22	Lintrup	Rødding	Frøs
23	Magstrup	Toftlund	Gram
24	Moltrup	Kristiansfeld	Haderslev
25	Nustrup	Toftlund	Gram
26	Oksenvad	Rødding	Gram
27	Rødding	Rødding	Frøs
28	Skodborg	Rødding	Frøs
29	Skrave	Rødding	Frøs
30	Skrydstrup	Toftlund	Gram
31	Sommersted	Rødding	Gram
32	Starup	Gl. Haderslev	Haderslev
33	Stepping	Kristiansfeld	Tyrstrup
34	Tislund	Toftlund	Nørre Rangstrup
35	Toftlund	Toftlund	Nørre Rangstrup
36	Tyrstrup	Kristiansfeld	Tyrstrup
37	Vedsted	Gl. Haderslev	Gram
38	Vilstrup	Gl. Haderslev	Haderslev
39	Vojens	Toftlund	Gram
40	Vonsbæk	Kristiansfeld	Haderslev
41	Øsby	Gl. Haderslev	Haderslev
42	Øster Lindet	Rødding	Frøs

Fra Aabenraa.
(Tegninger af Elliot Hjuler.)

AABENRAA AMT

AABENRAA KØBSTAD

Aabenraa fører tre Makreler i sit Vaaben og er sandsynligvis opstaaet som Fiskerleje ved en Aamunding („Opnør-aa“) i det inderste Hjørne af Aabenraa Fjord. I Oldtiden laa Byen langt borte fra Alfarvej, gemt bag Bakker og Skove. Herre- eller Oksevejen holdt sig ude paa Vestlandets Sletter, og Tværvejen fra Højer—Tønder gik lige saa langt imod Syd forbi Byen til Varnæs Færgested. Paa Valdemarstiden havde Byen en befæstet Kongsgaard eller et „Hus“, hvor den oprørske Biskop Valdemar af Slesvig fængsledes 1197; nogle Aar senere gav Vald. Sejr Byen Græsningsret paa de omliggende Landsbyers Marker, og i Midten af det 13. Aarh. omtales den som Handelsplads eller Flække. Dens Skraa eller Bylov stammer ligeledes fra Valdemarstiden og stadfæstedes 1335 af Hertug Valdemar V. I de store Kampe om Sønderjylland havde den samme ulykkelige Skæbne som det øvrige Land. 1401 kom Dronning Margrethe i Besiddelse af Byen, lod den gamle Kongsgaard afbryde og paabegyndte Opførelsen af Brundlund Slot umiddelbart sydvest for Byen; men paa Grund af hendes snart paafølgende Død blev Byggeplanen ikke helt gennemført, og Slottet har senere tjent Administrationen

mere end Forsvaret; i de sidste Aarhundreder har det været Amtmandsbolig.

Ved Hertugdømmernes første Deling 1490 kom Aabenraa til den kgl. Del, og da Kong Chr. II 1523 maatte forlade Landet, satte Byens Borgere og Omegnens Bønder sig op imod Regeringsskiftet og straffedes af Sejrherrerne. Ved den anden Deling 1544 faldt Byen og Amtet til den gottorpske Andel, Borgernes kongetro Sindelag gik tabt under de heftige Stridigheder mellem Fyrsterne, og det kostede senere megen Anstrengelse at genføde dette. I Krigene fra 1627—1720 led Byen meget og hjemsøgte tillige af andre Ulykker. 1610 gik den største Del af den op i Luer, den genopførtes i den fattige Tid og har kun sparsomme Minder fra gamle Dage. I arkitektonisk Henseende er Aabenraa en ret karakterløs Provinsby.

Paa Grund af sin Beliggenhed varedé det længe, inden Staden droges ind i den store Færdsel; desuden var dens Opland kun lille, og selv om dette maatte den kæmpe med Flensborg og Sønderborg. Dens Fremgang har derfor været langsom. 1769 havde den 2700 Indb., 1803: 2834, 1845: 4086, 1860: 5133, 1895: 5564 og først 1910, efter Indlemmelsen af Landsbyen Kolstrup, naaede den 7770 Indbyggere. — Under Opgangstiden i det 18. Aarh.s Slutning tilkæmpede den sig nogen Betydning som Søhandelsstad og forsynede alt dengang en Del af Nordslesvig med Tømmer og Jærn. I de følgende Slægtled blev den tillige en betydelig Rederiby. Paa indtil 5 store Skibsværfter byggedes en Mængde store Træskibe, der gik i oversøisk Fragtfart og var bemanded med 5—600 indfødte Sømænd og Skibsførere, der tilførte Byen Kapital og Liv. I de Dage genlød Havnen af Skibstørnernes Hammerslag, og enhver velstillet Borger var Reder, d. v. s. Ejer af Skibsparter. Men under Overgangen fra Sejl til Damp, fra Træ- til Jærnskibe, havde Byen ikke Kapital og Kræfter nok til at vinde med i Kapløbet, det flensborgske Værft overtog Føringen, 1880 byggedes det sidste Træskib i Aabenraa, og nu sejler dens Sømænd i hjemlige Farvande.

I Fyrreerne kæmpede Redaktør Fr. Fischer heltemodigt for at genoplive Borgernes danske Sindelag, og efter 1850 lykkedes dette i ikke ringe Grad; men Ulykkesaaret 1864 ramte atter Byen haardt. Udvandring, forandrede Omsætningsvilkaar, Handelskonkurrencen sydfra tillige med Skibsbyggeriets Standsning tvang den atter tilbage i provinsiel Upaaagtethed. Den talrige preussiske Embedsstand og dens Tilhængere udøvede snart en overvældende Indflydelse, og det saa ud som Borger-skabet hurtigt fortyskedes. Saa meget des større Overtaskelse vakte det, da Staden med det 20. Aarh. blev Midtpunkt for den danske Modkamp.

Aabenraa.
(F. Sørensens Boghandel.)

Aabenraa. Store Torv.
(F. Sørensens Boghandel.)

I det smukke Forsamlingshus „Folkehjem“ (forbundet med et stort Folkebibliotek og en Frimenighedskirke) holdt de danske nationale Landsforeninger deres Hovedmøder og gik sejrrig fremad. Ved Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920 afgaves i Byen (uden de tilrejsende) 1779 danske mod 1826 tyske Stemmer.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.:

Amtmanden over Aabenraa Amt (Provsten bor f. T. i Ensted pr. Aabenraa). Præsterne ved Byens danske og tyske Menigheder. Magistraten (Borgmester og fire Raadmænd). Dommerne og Politimesteren for Aabenraa Købstad og Sønder Rangstrup og Rise Herreds samt Varnæs Birks Rets- og Politikreds med Tingsted i Aabenraa. Kredslægen, Amtslægen for Aabenraa Amt. Amtsassessoren. Amtsforsvalteren. Stiftslandinspektøren. Fabriksinspektøren. Amtsskolekonsulenten. Amtsdyrlægen. Branddirektøren. Trafikinspektøren ved Statsbanernes 10. Trafiksektion. Baneningeniøren ved 15. Banesektion. Vicetelegrafinspektøren. Tysk Konsulat. Et Fodfolkkompagni. Sessionssted. Raadhus. Arresthus. Statsgymnasieskole. Realskole. Højere Pigeskole. Private Skoler. Tuberkulosehospital. Sygehus. 2 Apoteker. Læger. Dyrlæger. Fattiggaard. Talrige Legater og milde Stiftelser: Alderstrøst, Gynderoths Stiftelse, Riggelsens Stiftelse, Doolmanns, Jürgensens og Svendsens Stiftelser. Kredshus med Museum. Havn (Nord- og Sydhavnen). Lodseri. Dampskibsstation. Toldsted. To Jærnbanestationer. Telegraf- og Statstelefonstation. Postkontor.

Den nordslesvigske Folkebank. Afdeling af Landmandsbanken og Handelsbanken. Nordslesvigsk Bank. Spare- og Laanekassen for Aabenraa By. Amtssparekassen. Forsamlingshuset „Folkehjem“ med Centralbiblioteket. Hoteller. Gæstgiverier.

Gasværk. Vandværk. Elektricitetsværk. Kalkværk. Fiskerier. Uldspinderier. Farverier. Garverier. Maskinfabrik. Savskæreri. Cigar- og Tobaksfabrik. Orgelbyggeri. Maskinfabrik. Ml. Mejerier. Ølbryggerier. Mineralvandsfabriker. Bogtrykkerier. Udgeversted for „Apenrader Tageblatt“ („Gravensteiner Zeit.“), „Haderslev Dagblad“, „Heimdal“, „Nordborg Avis“, „Nordsl. Good-Templar“, „Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende“.

Paa Kirkegaarden findes en Krigergrav over 32 danske Soldater. Endvidere Mindestene over Rigsdagsmand Junggreen, Raadmand Bahnsen, Advokat Bekker og Redaktør Fr. Fischer. Paa hans Mindestøtte læses: „I mørke Dage som i Dæmringstiden stod Haabet lyst og kraftigt ved hans Side; gid saa det staa hos os, som endnu stride, og hjælpe os

Frimenighedskirken. Aabenraa.
(F. Sørensens Boghandel.)

„Folkehjem“. Aabenraa.
(Fot.)

til Kampens Maal at naa!" Blandt Udflugtstederne i den overordentlig smukke Omegn anføres: Knappen imod Nord, Farversmølle og Hjølm Skov imod Syd og Eliselund paa Fjordens Sydkyst.

P. Lauridsen.

Byens Areal (1921) ha: 1836. Steder (1921): 833.

Befolkning Aar 1803: 2834. 1855: 4920. 1880: 6215. 1910: 7769. 1921: 7961.

Vælgere til Folketinget 1920: 3880.

Vælgere til Landstinget 1920: 2836.

S. R.

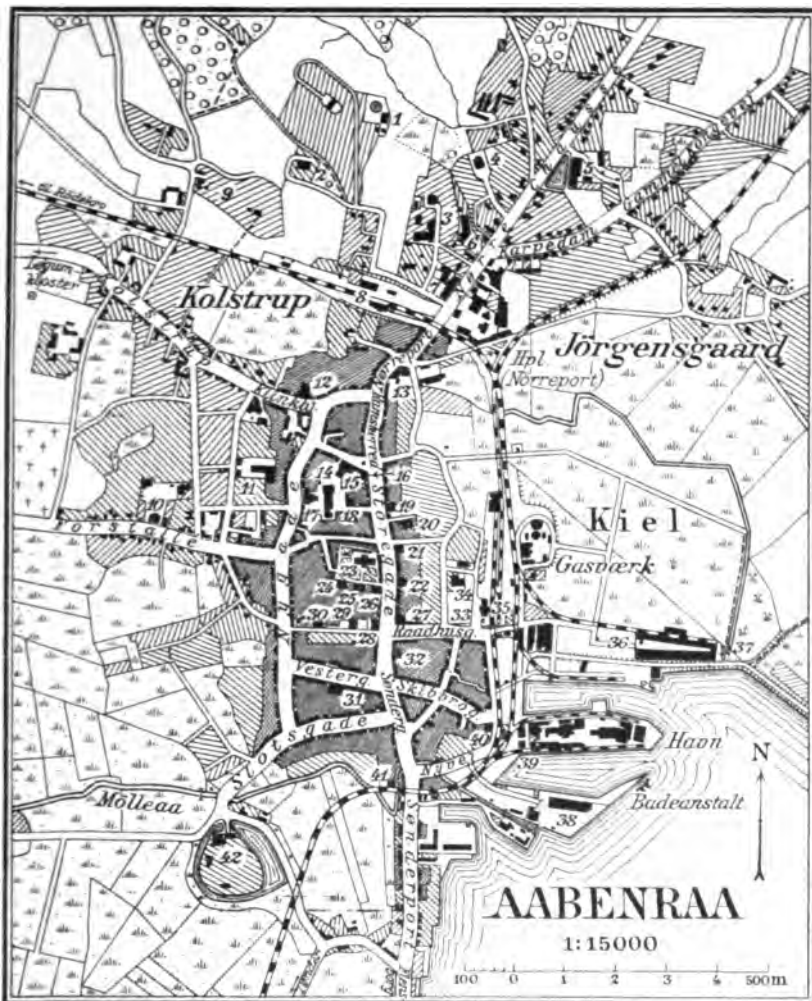
AABENRAA AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:		Andre Høstarcaler	29
km ²	766	Brakarealer	1 664
ha	76 618	Grøntfoder- og Græsningsareal.	25 552
Landeveje (1921)	262	Haver	373
Befolkning:		Moser	2 096
1860	24 934	Skove	5 287
1910	26 942	Mark	
1921	27 106	Reinertrag pr. ha ¹⁾	15,6
Befolkningsstæthed:		Høstudbyttet (1920):	hkg
1860	3 255	Hvede	19 972
1910	3 491	Rug	38 798
1921	3 539	Byg	35 638
Folketingsvælgere (1920)....	12 211	Havre	90 981
Landstingsvælgere (1920) ...	9 068	Blandsæd	41 282
Arealets Benyttelse (1920):		hkg pr. ha	
Hvede	1 149	Hvede	17,4
Rug	3 773	Rug	10,3
Byg	2 820	Byg	12,6
Havre	7 144	Havre	12,7
Blandsæd	3 167	Blandsæd	13,0
Kornarealer i alt... 18 053		Kreaturholdet (1920):	Stkr.
Kartofler	940	Heste	7 933
Foderroer	3 774	Hornkvæg	45 842
Sukkerroer	»	Svin	19 209
Andre Rodfrugter	199	Faar	4 568
Rodfrugter i alt... 4 913		Høns	101 139

¹⁾ »Reinertrag« er Udtrykket for den ubebyggede Jords gennemsnitlige Nettoudbytte. Ved Opgivelsen har man maattet holde sig til den tidligere administrative Inddeling.

Svend Rode.

Signet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Udstævning 1921

1 Vandværk	15 Posthus, Telegrafstation	29 Møllerskole f Neger
2 Kirkebjerg, Pavillon	16 Hotel „Royal“	30 Ungdomshjem
3 Amts- og Kommunesygehus	17 Kommuneskole	31 Hotel „Seatre“
4 Frimenighedskirke	18 Husholdningsskole	32 Lægeapoteke
5 Bryggeri	19 Svaneapoteke	33 Markedsplads
6 Folkehjem, Hotel	20 Elektricitetsværk	34 Amtskontor
7 Ting- og Arresthus	21 Handelsbanken (Filial)	35 Banegaard (Smaabanerne)
8 Banegaard	22 Landmandsbanken (Filial)	36 Komm. Ekspeditionsstald
9 N ^o Bleg	23 Skt. Nikolai Kirke	37 Pumpemølle
10 Statskole	24 Danckwirth Jørgensens Stiftelse	38 Redakstrakt-Fabrik
11 Læderfabrik	25 Provstebolig	39 Dampskibeekspedition
12 Missionshotellet	26 Den slesvigske Folkebank	40 Soldeammer
13 Sretthens Hotel	27 Nordstetsvigs Bank	41 Hpl. „Sønderport“
14 Herberg for Haandværkere	28 Raadhus	42 Brunlund, Amtmandsbolig

Vegterplads ved Jomfrugangen.

Slotsmøllen.

Søndergade Nr. 22 til 20.

Slotsgade Nr. 18.

Aabenraa.
(Fotografier af Hugo Mathiessen.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF P. LAURIDSEN

MED BISTAND AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR OG EKSPEDITIONS-
SEKRETÆR SVEND RODE

SØNDER RANGSTRUP HERRED

Bedsted Sg. (662 Indb.) 268—91. Byer: *Bedsted* (152 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, And.-Mejeri, Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Maarbæk*, *Arendrup*, *Arendrup Vml.*, *Gravlund**, *Ø. Terp* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Sivkro*. — Omkring Arnaa findes gode Enge, ved Ø. Terp Plantage. Maleren Johan T. Lundbye, der dræbtes ved et Vaadeskud i Krigen 1848, ligger begravet paa Bedsted Kirkegaard.

Hellevad Sg. (935 Indb.) 355—166. Byer: *Hellevad* (296 Indb.; K., Pg., Sk., Ml., Læge, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Lille Hellevad*, *Hellevadmark**, *Kløveres* (Jbst.), *Klovtoft* (Sk., Kro, Haandv., Jbst.), *Ørslev* med *Hellevad Vml.*, *Hinderup*, *Hydevad*, *Lønholm* (Jbst.), *Muspyt*, *Goltbæk*. — Rangstruphøjlandet gaar ind i Sognet. Omkring Arnaas Tilløb, Susbæk og Rødeaa, findes Enge. Astrologen Niels Hellevad er født i Sognet 1564.

Egvad Sg. (686 Indb.) 348—31. Byer *Egvad* (K., enlig; Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Hønkys* (Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Horsbygg*, *N. Hostrup* (Sk., Kro, Forsmlgshus., Ml., Haandv., Købm., Jbst.), *Hostrup S. V.* og *Nørremark**, *Øbening*, *Nykro*. — Arnaas Bifloder løber gennem Sognet, der i det hele er fladt. Lidt Skov ved Øbening og Smaaplantager ved Horsbyg; Horsbyg store Mose. Sognet er Anneks til Hellevad.

Ø. Løgum Sg. (1829 Indb.) 869—181. Byer: *Ø. Løgum* (K., Pg., Sk., Kro, Spk., Fattigggaard, Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Ø. og N.mark**, *Andholm*, *Lejrskov*, *Genner* (Sk., Kro, Forsmlgshus, Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Posteksp.), *Hovslund* og *Hovslund Stationsby* (123 Indb.; Sk., Kro, And.-Mejeri, Ml., Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Barslund*, *Grønnebæksgede.*, *N. Hjarup* (Sk., Haandv.), *Rovbjerg* (Sk., Kro, Haandv., Ml., Jbst., Tlgst.), *Rovbjergmark**, *Damgde.*, *Tyrholm*. — Gaarde: *Hovgaard* (Ml.), *Hejsselbjerg*, *Slivemølle*, *Lyngtoftkro*, *Faarehuskro* og *Sandkro* ved Aabenraa—Foldingbro Landevej. — Det meget store Sogn har en vekslende Jordbund, imod Øst leret med Løvskovene ved Hovslund og Genner, i den øvrige Del sandet med store Moser (Rolandsmose) og Heder, Lejrskov Plantage. Fra Knivsbjerg (97 m) til Pothøj gaar en Bakkekæde, og vestpaa ved Rovbjerg hæver Terrænet sig i Stenbjerg til 87 m. Sønderaa (til Gjelsaa) løber paa Sognets Nord-, Genneraa og Rødeaa paa dets Sydgrænse. Landskabet om den dybe Gennerfjord er romantisk smukt. — *Forh. M.*: Ca. 250 Oldtidsminder kendes, flere Dysser i Øst, deraf 1 vest for Knivsbjerg delvis bev. Talrige Høje, bl. a. ved Rovbjerg, en mægtig Langhøj ved Hovslund, de fleste fra Bronzealderen. Jernalders Urnegrave, bl. a. en rig ved Knivsbjerg. Henimod Sydgrænsen et delvis bevaret Volddige med Grav: Ved Oksevejen ved Hovslund stod til 1864 en stor Runesten med Navnet *Heirulfr*.

*) De efter Sognenes Indbyggerantal for 1921 anførte to Tal hidrører fra Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920. Det første Tal er danske Stemmer, det andet tyske do.

RISE HERRED

Løjt Sg. (2424 Indb.) 1119—353. Byer: *Løjt Kirkeby* (522 Indb.; K., Sk., Fattiggd. And.-Mejeri, Mlr., Kroer, Haandv., Købm., Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Løjtkloster* (Pg.), *Nørby*, *Dybvighoved**, *Lammetsbjerg**, *Sønder-skov**, *Barsmark* (Sk., Ml., Kro, Bageri, Haandv., Købm., Jbst.), *Barsø, Ø.* (Sk., Ml., Kro), *Bodum* (Sk., Ml., Kro), *Høgebjerg Gde.**, *Dyrehave**, *Skovby* (Sk., Kro, Jbst.), *Stollig* (Kro, Købm., And.-Mejeri, Jbst.), *Aabæk**, *Stenbjerg Ml.* og *Knappen** (Jbst.), *Fladsten**. — Gaarde: *Rundmølle* (Vml.), *Vennelystkro*, *Løjt Færgeskro*. — Kirken har et smukt Alterskab fra 1520 med Fremstilling af Korsfæstelsen. Den vestlige Del af Sognet er sandet med store Moser og nogen Hede, den østlige stærkt bakket (Høgebjerg, Blaahøj, de brune Bjerger) med Bække, Smaasøer og Enge i Dalene. Langs Bæltet og Aabenraa Fjord en Del Skov. Øen Barsø ligger 2 $\frac{1}{2}$ km fra Fastlandet. Genneraa danner Sognegrænse imod NV. Knappen er et bekendt Forlystelsessted. Høgebjerg var en hertugelig Hovedgaard, der udparcelleredes 1773. — *Forh. M.*: Dysser bevarede ved Genner Aas Udløb, nær Bugten, i Nørreskov og atter i Sønderkov, nær Havet. Under Barsmark „Agerstenshøj“, hvorfra Fund. Hellekisten „Myrpold“ ved Skovby, nær Skarre Rev, unders. 1888. Forsk. Bronzealdersfund. Ved Bodum rigt Fund fra romersk Jernalder.

Rise Sg. (2014 Indb.) 736—401. Byer: *Rise* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Jbst.), *Røde Kro*, Stationsby (751 Indb.; Sk., And.-Mejeri, Ml., Spk., Grusværk, Smørekøport-Forr., Kabelselskab, Tømmerhandel, Gæstg., Købmænd, Haandv., Jbst., Tlgst., Traadløs Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Brunde** (Sk., Kro, Haandv.), *Rise—Hjarup* (Sk.), *Lunderup*, *Lunderupmark**, *Dybvad*, *Mjøs* (Sk., Kro, Købm.), *N. Ønlev* (Købm., Haandv.), *Søst* (Sk.). — Gaarde: *Risegaard*, *Nymølle*. — En Del af Sognet ligger i N. Rangstrup H. Omkring Rise—Hjarup findes Moser og Heder, øst for Rise og Søst Skove. Risegaard er Stamparcellen af en hertugelig Kammergaard, der udparcelleredes 1774. Ved Rise findes et Voldsted.

Hjorkær Sg. (1085 Indb.) 510—154. Byer: *Hjorkær* (174 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Forsmlgshus, And.-Mejeri, Ml., Savv., Spk., Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Aarslev* (Sk., Ml., Teglv.), *Alslev* (Sk.), *Kassø* (Sk.), *Nybøl* (Sk., Haandv., Købm.), *Søderup* (Haandv.), *S. Ønslev* (Kro). — Gaarde: *Toldstedgd.*, *Gallehuskro*. — Den østl. Del af Sognet er bakket og har en Del Skov, den vestlige Del består af flade Sandjorder, gode Enge. — Paa en Kongsgaard i Søderup døde Sven Estridsøn $\frac{29}{4}$ 1076. Paa Tolstedgaard fandtes i det 18. Aarh. en Bygning, der kaldtes „Kongehuset“, fordi Kongerne der sommetider overnattede paa deres Rejser.

Bjolderup Sg. (1584 Indb.) 639—212. Byer *Bjolderup* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv.), *Perbøl*, *Ingebøl*, *Bolderslev* (523 Indb.; Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., Spk., Forsmlgshus, And.-Mejeri, Maskinsnedkeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bolderslevmark**, *Nygaard**, *Tre Kroner**, *Gaaskær*, *Hjolderup* (Haandv., And.-Mejeri), *Mellerup*, *Raved* (And.-Mejeri), *Smedager* (Sk., Haandv.), *Rebbøl*, *Todsbøl* (Sk.), *Vollerup* (Sk., Kro, Ml., Haandv., Købm.). — Sognet har Lerjorder med nogen Skov imod Øst, mod V. flade Sandmarker med Moser og Enge. Paa Urnehoved ved Oksevejen holdtes Sønderjyllands Landsting indtil 1524; paa Tinget skal Sorte Ploug have dræbt Kong Erik

Emune. — *Forh. M.*: I „Toppehøj“ fremdroges 1827 et stort Fund fra ældre Bronzealder: Egekiste med Sværd, Dolk, Økse, Bøjlenaal, Kam, samt Træskaal og Dele af Dragt. Bjolderup Runestenen fra ca. 1225, „Ketil Urne ligger her“, laa til 1717 foran Kirkedøren; fra 1841 i Kiel.

LUNDTOFT HERRED

Uge Sg. (586 Indb.) 174—165. Byer: *Uge* (K., Pg., Sk., Haandv., Købm., And.-Mejeri, Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Ugemark**, *Lovtrup* (Købm., Haandv.), *Lovtrupmark**, *Almstrup*. — Gaarde: *Legaard*, *Kasturaa*, *Favsøl*. — Sognet har Vesteregns Karakter med gode Enge omkring Ugebæk og Almstrupbæk; lidt Skov imod Nordøst.

Ensted Sg. (1286 Indb.) Byer: *Ensted K.* (enlig), *Stubbæk* (Pg., Sk., Haand., Købm., And.-Mejeri, Spk.), *Lundsberg* (Kro, Jbst.), *Stubbækmark**, *Styrtom* (66 Indb.), *Sølyst* (Kro), *Laksmølle*, *S. Hostrup* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., Benkoger, Jbst.), *Hostrupskov**, *Eliselund* (Badehotel), *Røllum* (Sk., Kro, Købm.), *Torp*. — Gaard: *Aarup* (284 ha). — Sognet er højtliggende, bakket og skovrigt imod Nord og Øst (Aarup Domæneskov) med maleriske Landskaber langs Aabenraa Fjord. Imod Syd omkring *Hostrupø* er Jorden sandet og bakket, Byerne har store Moser. 1608 nedlagdes Aarup By og omdannedes til en Avlsgaard under Søgaard. 1725 købtes den af Hertugen af Augustenborg, gik 1852 sammen med Hertugens øvrige Gods over til Staten og bortsolgtes (uden Bøndergods og Skove) 1863. Nord for Aarup skal der have staaet et Kapel „Helligsted“. — *Forh. M.*: I Hostrup Skov en velbev. Runddysse med Kammer med stor Dæksten; andre Stengrave ødelagte, en fredlyst Dysse ved Liselund forvansket.

Kliple v Sg. (1821 Indb.) 748—187. Byer: *Kliple v* (459 Indb.; K., Pg., Sk., Købm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp., Markedspl.), *Kliple vmark**, *Aaretoft Parceller**, *Bjerndrup* (Sk., Kro, Vml., Haandv., Købm., Jbst., Tlfst.), *Bjerndrupmark**, *Lundtoft** (Sk., Haandv., Købm., Kro, Jbst.), *Perbøl*, *Perbølmark**, *Søgaard* med *Søgaardmark** (Kro, Ml.), *Søgaardhede**, *Bjergskov** (Sk.). — Gaarde: *Søgaard* (946 ha), *Holm*, *Aaretoft*. — Sognet, særlig Søgaardegnen, er et karakteristisk Randmoræne-Landskab med stenstrøede Skov- og Lyngbakker (Bjergskov 73 m), store Søer (Hostrup og Søgaard Sø), Moser, store Grus- og Mergellejer; Søgaard Skove og Aaretoft Statsplantage. Kliple v Kirke (Sct Hjælper) var i Middelalderen et berømt Valfarstede, og derfra stammer endnu Byens Markeder. Søgaard var Ahlefeldternes Hovedsæde med et meget stort Bøndergods og talrige Hovedgaarde (Graasten, Ladegaard, Grøngrøft, Fiskebæk, Kiding, Aarup, Kelstrup, Bøgskov o. fl.). Hele Godset bortsolgtes 1725. I Midten af det 18. Aarh. ejedes Søgaard og Aaretoft af Grev Schulenburg, der afskaffede Livegenskab og Hoveri og udparcellerede Aaretoft og delvis Søgaard. Ejeren af Søgaard har endnu Patronatsret til Kliple v Kirke, men ellers er Godsrettighederne ophævet.

Felsted Sg. (2084 Indb.) 1108—106. Byer: *Felsted* med Nordballe (296 Indb.; K., Pg., Sk., Bank, Spk., And.-Mejeri, Haandv., Købm., Kro, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Felstedskov** (Sk., Kro, Haandv., Felsbæk Ml., Krus Ml.), *Felstedmark**, *Grøngrøft*, *Køling* (Jbst.), *Gl. Skovbøl* (Sk., Kro, Jbst.), *Ny Skovbøl* (Tglv.), *Skovbølgård* (Jbst.), *Skovbølgårdsmark**, *Svejrup*, *Traasbøl** (Sk.,

Herregaarden Søgaard, Kliplev Sogn, Lundtofte Herred. Hovedbygningen samt gammeldags Udhus med Dile.
(Kai Uldall fot. 1920.)

And.-Mejeri, Kro, Haandv.), *Tumbøl* (Sk., Haandv., Købm., Ml., And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Tumbølmark** og *-mose**, *Slyngesten**. — Gaarde: *Grøngrøft* (330 ha), *Kiding* (502 ha), *Skovbølgaard* (116 ha). — Sognet har et meget bakket Terræn (Tastebjerg 74 m) af uensartet Beskaffenhed, snart leret, snart sandet og gruset, især mod Vest. Af Førtidens store Skove er kun Rester tilbage. *Skovbølgaard* er et gammelt Adelssæde, der i det 16. Aarh. tilhørte Paul Uk, senere Familierne Buchwald, Rantzau og Ahlefeldt; ved Søgaards Konkurs 1725 gik det over i borgerligt Eje. Hovedgaarden *Kiding* dannedes 1716 af en nedlagt Landsby under Søgaard og købtes 1725 af Hertugen af Augustenborg; nu ejes den af Rosenørn-Lehn. Ogsaa *Grøngrøft* bortsolgtes fra Søgaard 1725.

V a r n æ s Sg. (1551 Indb.) 815—56. Byer: *Varnæs* (331 Indb.; K. enlig, Pg., Sk., Kro, And.-Mejeri, Haandv., Købm., Ml., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Varnæs-løkke**, *O.* og *N. Blaakrog**, *Varnæsvig**, *Naldtang**, *Dyrbæk**, *Bovrup* (252 Indb.; And.-Mejeri, Kro, Ml., Købm., Haandv., Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bovrupmark**. — I Middelalderen var Varnæs Vig et vigtigt Færge- og Overfartssted til Øerne, her ligger endnu en Borgvold. Sognet ligger langs Aabenraa Fjord og Als Sund, endende i Varnæshoved, Jorden er frugtbar, Domæneskoven Varnæs Tyk og andre Skovpartier. Nogle Smaaæer løber igennem Sognet. Skovsø. Sognet har fra Arildstid været et selvstændigt Birk under Aabenraa Amt. Allerede i Begyndelsen af det 18. Aarh. udskiftede Bønderne i Varnæs deres Jorder og flyttede de fleste Gaarde parvis ud paa Marken, hvor de endnu findes med særegne Navne. Maleren Christoffer V. Eckersberg er født i Blaakrog $\frac{2}{1}$ 1783. — *Forh. M.*: I Varnæs Tyk flere Langdysser, deraf „Kæmpestenen“, nær Stranden, fredlyst.

K v æ r s Sg. (1000 Indb.) 426—103. Byer: *Kværs* (330 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Spk., Ml., Bageri), *Kværsballe**, *Kværs-løkke**, *Ladegaardskov** (Sk., And.-Mejeri), *Fiskebækskov**, *Tørsbøl* (135 Indb.; Sk., Kro, Forsmlgshus, Bageri, Ml., Købm., Haandv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteks.). — Gaarde: *Ladegaard* (160 ha) og Parcelsteder derfra: *Pugholm*, *Frifeld*, *Snurom* (med Kro) osv. — *Petersholm*. — Sognet har et meget bakket Terræn, imod Øst af lermuldet, imod Vest af sandet Beskaffenhed. Paa Kværshede Indsande med dæmpede Klitter; mod Øst og Syd Skove. Hovedgaarden *Ladegaard* var indtil 1725 den største Avlsgaard paa Søgaard Gods. Senere har den haft mange forskellige Ejere. Den udparcelleredes delvis i Midten af det 18. Aarh., men danner endnu med de bortsolgte Parceller et Godsdistrikt.

A d s b ø l - G r a a s t e n Sg. (1935 Indb.) 720—437. Byer: *Adsbøl* (K., Pg., Sk., Kro, Ml., Haandv., Tglv., Jbst.), *Graasten* (1317 Indb.; Skoler, Læger, Ap., Forsmlgshus, Købm., Haandv., Kurhus, Hoteller, Missionshus, Banker, Spk., Jernstøberi, Lervarefabr., Bogtrykkeri, Elektricitetsværk, Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkontor, Toldkontrol, Chefen for Grænsegendarmeriet), *Nalmadsbro* (Haandv.), *Alnor* (Kro, Bageri, Færge), *Stengerodde* (Ladeplads), *Fiskenæs* (Tglv.). *Graasten Gods* (Slot, Slotskapel, Ladegaard, Skovriderbolig), *Fiskebæk* (Jbst.), *Ladegaardskov* (se Kværs Sg.). — Gaarde: *Graasten Ladegaard* (300 ha), *Fiskebæk* (360 ha), *Bojskovgaard* (271 ha). — Omkring Graasten ligger de parkagtige Skove: Dyrehaven, Roden, N. og Ø. Stjerne. Flækken er opstaaet ved Graasten Slot paa Landtangen mellem Slotssøen og Sildekulen, en Vig af Nybølnor. Den rigt afvekslende Natur med Hav, Skove og Parker har gjort den til et søgt Udflugts- og Badested. Graastens ældste Ladegaard anlagdes af en Ahlefeldt

fra Søgaard i Midten af det 16. Aarh. 1700 opførte Fred. Ahlefeldt Slottet med pragtfulde Orangerier og Haver: 1725 købtes det af Hertugen paa Augustenborg, 1757 nedbrændte det delvis og restaureredes, 1852 blev det dansk Statseje, men erhvervedes atter af den hertugelige Familie efter 1864. Nu er det igen dansk Statseje, Historikeren A. D. Jørgensen er født i Graasten 1840.

R i n k e n æ s Sg. (1476 Indb.) 582—283. (Byer: *Rinkenæs*, *Over- og Neder-* (465 Indb.; K. enlig, Pg., Sk., Kroer, Fattigg., And.,-Mejeri, Bageri, Gartneri, Haandv., Købm., Ml., Maskinfabr., Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkontor), *Alnor* (Tglv., *Brendtoft* (Tglv.) *Dalsgaard** (Baadebyggeri), *Hovgaard* og *Markbæk**, *Trappen* (Fiskerleje 147 Indb.), *Sandager* (Dampskibsbro, Hoteller, Gartneri), *Toft* (Tglv.), *Bækken* (Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Munkemølle* (Vml., Mejeri), *Stranderød* (Dampskibsbro, Røgeri), *Volsballe* (Kro, Jbst.). — Gaarde: *Buskmose* (191 ha), Domæne; *Benniksgaard* (137 ha). — Rinkenæs, der er meget langstrakt, ligger i en skovrig, bakket og henrivende Egn ved Flensborg Fjord.

H o l b ø l Sg. (1564 Indb.) 598—279. Byer: *Holbøl* (K., Pg., Sk., Kro, Formsgshus, And.-Mejeri, Bageri, Købm., Haandv., Jbst., Tlgst., Posteksp.), *Undelev*, *Gejlaa*, *Gejlaamark** (Kro, Haandv.), *Hokkerup* (Sk., Kro, Ml., And.-Mejeri, Bageri, Savsk., Tlgst., Tlfst.). *Rønshoved** (Dampskibsbro, Hotel, Gæstg.), *Hønsnap* (Sk., Haandv., Købm.), *Hønsnapmark**, *Sønderhave** (Dampskibsbro, Hoteller, Tlfst.), *Oksenørne*, *Kelstrupskov*, *Kelstrupmark** (Kro, Haandv.), *Vilsbæk* (Sk., Kro, Tlgst., Tlfst.), *Vilsbækmark**, *Øster Gejl* (Tlgst.), *Holdbt* (Kro). — Gaard: *Koldmose*. — Sognet har et bakket, tildels sandet Jordsmon med store Skove (Domæneskovene Kelstrup Skov og Kelstrup Plantage, Hokkerup Skov) og Moser. Gejlaa løber igennem Sognet, der mod Syd grænser til Flensborg Fjord. Hovedgaarden Kelstrup, oprettet af en nedlagt Landsby, hørte indtil 1725 under Søgaard, senere under Hertugen af Augustenborg, nu et Skovdistrikt. — *Forh. M.*: I Sognet har været en Del Stenalders Dysser, bl. a. ved Kelstrup og Hønsnap; nu kun Rester bev.

B o v Sg. (2602 Indb.) Bov Sg. 507—390, Frøslev Sg. 149—108. Byer: *Bov* (389 Indb.; K., Pg., Sk., Haandv., Købm., Spk., Tlgst., Tlfst.), *Valdemarstoft*, *Bovmark**, *Frøslev* (Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Tglv.), *Frøslevmark**, *Paddeborg* (47 Indb.; Kro, Ml., Savsk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp., Toldsted), *Kollund* (Sk., Købm., Haandv., Ml., Tlgst., Tlfst.), *Kollund Badested* (Hoteller, Tlgst., Tlfst., Tglv.), *Kollund Østerskov*, *Kollundmark**, *Kragelund** (Sk.), *Faarehus* (Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Krusaa* (120 Indb.; Tlgst., Tlfst., Toldkontrol), *Kidskelund*, *Kidskelundmark**, *N. Smedeby* (199 Indb.; Sk., Kro, Tlgst., Jbst., Posteksp., Haandv., Købm.), *Vejbæk* (Sk., Haandv., Købm., Ml.), *Frydendal* (Kro), *Bommertlund* (i Slogs Herred). — Gaard: *Harkær*. — Rigsgrænsen gaar gennem Bov Sogn og syd om Frøslev Bymark. Baade Bov og Frøslev hørte tidligere til Flensborg Amt, den sidste til Hanved Sogn. I Frøslev levede Folkedigteren Carsten Thomsen (1837—89). Frøslev Sand er nu delvis Statsplantage. Den 9. April 1848 stod Slaget ved Bov. Oksevejen gaar gennem Bov; n. f. Byen ses dens gamle Indhegning af Diger og Grøfter. Over Kaptajn Hegermann-Lindencrone, der faldt ved Bov ($\frac{1}{4}$ 48) og begravet paa Aabenraa Kirkegaard, findes en Mindesten i Kirken. — *Forh. M.*: Enkelte Dysser endnu delvis bevarede, deraf et Kammer ved Kollund. Talrige Høje fra Sten- og Bronzealder viser Egnens Betydning i gl. Tid. Ved N. Smedeby førromerske Urnegrave. — Der nævnes: Kongekilden og Haralds Dal.

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Aabenraa Amt hører.

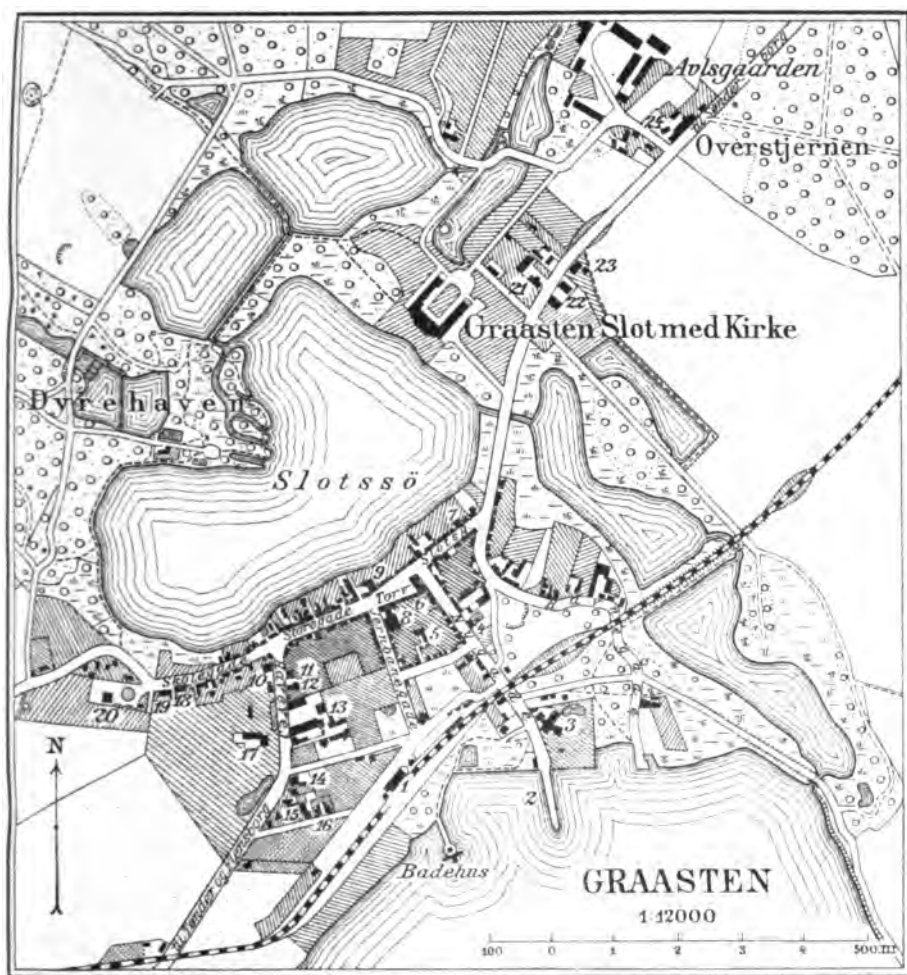
	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Adsbøl—Graasten	Aabenraa Amts søndre	Lundtofte
2	Bedsted	— — nordre	Sønder Rangstrup
3	Bjolderup	— — —	Rise
4	Bov ¹⁾	— — søndre	Lundtofte
5	Egvad	— — nordre	Sønder Rangstrup
6	Ensted	— — søndre	Lundtofte
7	Felsted	— — —	Lundtofte
8	Hellevad	— — nordre	Sønder Rangstrup
9	Hjordkær	— — —	Rise
10	Holbøl	— — søndre	Lundtofte
11	Kliplev	— — —	Lundtofte
12	Kværs	— — —	Lundtofte
13	Løjt	— — nordre	Rise
14	Rinkenæs	— — søndre	Lundtofte
15	Rise	— — nordre	Rise
16	Uge	— — søndre	Lundtofte
17	Varnæs	— — —	Lundtofte
18	Øster Løgum	— — nordre	Sønder Rangstrup

¹⁾ Bov hørte tidligere til Vis Herred i Flensborg Amt.

Brønd paa Torvet i Løjt Kirkeby.
(Kai Uldall fot.)

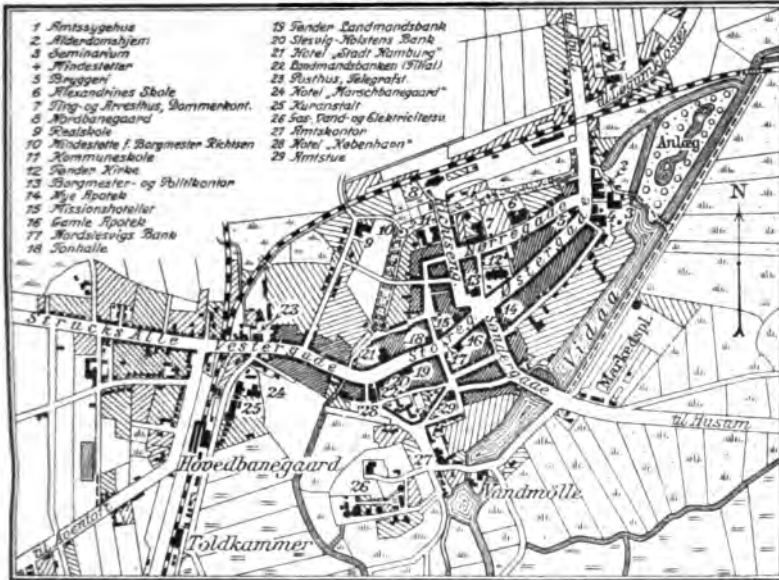

Tegnet og reproducéret ved Søværnsstabsens topografiske Afdeling 1921

1 Banegaard	9 Rabenraa Amts Sparek.	17 Villa „Stenborg“ (Familien Ahlmanns Stiftelse)
2 Landingsbro	10 Kreditbanken	18 Alderdønstjern
3 Kurhotel	11 Posthus, Telegrafst.	19 Kirresthus
4 Graasten Bank	12 Kommunekontor	20 Kommuneskole
5 Elektricitetsværk	13 Palæet	21 Sods-kontor
6 Handelsbank	14 Børneasyl	22 Apotek
7 Folkebanken f. Als og Sundevad	15 Missionshjem	23 Strøstuebolig
8 Hotel „Graasten“	16 Kogeskole	24 Fabrik

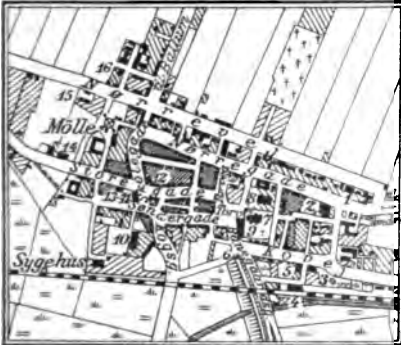

TÖNDER

Ugnet og reproduceret ved Sønderlands topografiske Udstilling 1921

HÖJER

Ugnet og reproduceret ved Sønderlands topografiske Udstilling 1921

LÖGUMKLOSTER

1:16000
 0 1 2 3 4 500 m

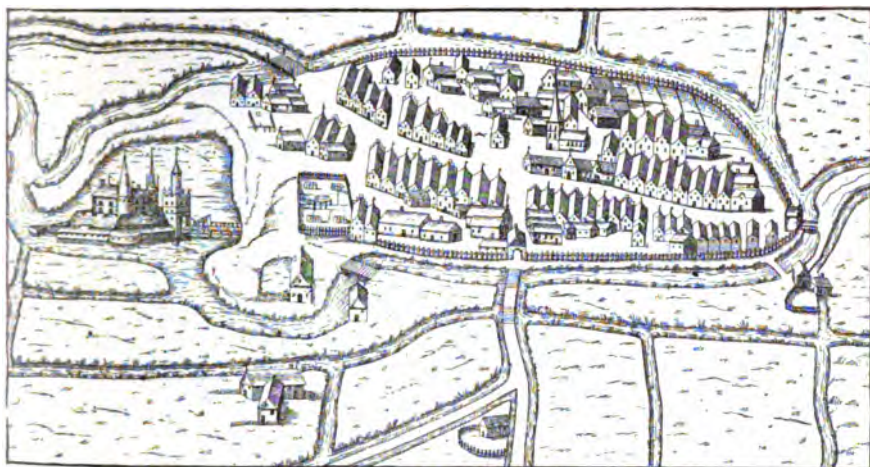
- 1 Apotek
- 2 Hotel „Stadt Søndern“
- 3 Mejeri
- 4 Banegaard
- 5 Elektricitetsværk
- 6 Tindeslette
- 7 Nyer Kirke
- 8 Prestegaard

- 9 Hotel „Sylt“
- 10 Kommuneskole
- 11 Centralhotellet
- 12 Posthus, Telegrafst.
- 13 Borgmesterekontor
- 14 Spare- og Cassekasse
- 15 Sottigaard
- 16 Toldkammer

- 1 Kommuneskole
- 2 Pandmelie
- 3 Elektricitetsværk
- 4 Markedsplads
- 5 Centralhotellet
- 6 Posthus
- 7 Arresthus
- 8 Ringhus

- 9 Kirke
- 10 Apotek
- 11 Forstebolig
- 12 Hotel „Royal“
- 13 Hotel „Stadt Hamburg“
- 14 Markedsplads, Strøbel
- 15 Bryggeri

1881

Tønder efter Theatrum urbium (16. Aarh.).

TØNDER AMT

TØNDER KØBSTAD

Ligesom Haderslev er Tønder opstaaet ved en Broovergang, der gennem et uvejsomt Terræn knyttede Vestslesvigs Oldtidsveje sammen. Staden er bygget paa en lav og lille Gestø ved Vidaa 13 km fra Vesterhavet, men i nærmeste Tilslutning til det høje Land imod Nord. Før Inddigningen 1554 naaedes denne Ø af Vesterhavets daglige Flodbølge, vestpaa var Vidaa en sejlbar Strøm, der skilte de frisiske Udlande fra Højer-Tønderegnen, medens dens talrige Bifloder umiddelbart syd for Byen nærmede sig saa stærkt til hverandre, at der her, støttet til Gestryggen Ubjærg—Sæd, kunde bygges en forholdsvis kort Forbindelsesvej over de omliggende Marsk- og Sumpstrækninger. Derved blev den omtalte Ø et Færdselscentrum, og Tønder opstod med sine tre Broer, hvoraf den ene førte sydpaa over Vidaa, de to andre over et mindre Vandløb nord- og østpaa til Ribe, Løgumkloster og Haderslev. I sine topografiske Grundtræk minder hele Anlægget stærkt om Haderslev. Ogsaa Tønder var i sin Oprindelse en Færdsels- og Søfartsby og fører endnu et sejlende Skib i sit Vaaben.

Byens Anlæg gaar tilbage til en ukendt Fortid. Da vi historisk lærer den at kende, hørte den til Ribe Bispelen, der allerede i det 12. Aarh. strakte sig ned til den nuværende Rigsgrænse. Da var den allerede en anselig Købing. I Valdemar Sejrs Tid havde den flere Kirker og to

Klostre; kort efter fik den af Ribebispen sin lybske Stadsret, stadfæstet af Hertug Abel 1243. Omtrent paa samme Tid omtales Byens Slot, der i Modsætning til Møgeltønder Hus kaldtes Lille Tønder, et Navn, der maaske med Urette ogsaa er blevet overført paa Staden. Slottet laa i Byens sydvestlige Udkant og var stærkt befæstet med Taarne og Grave. I den yngre Middelalder var det Vestslesvigs Hovedborg, og i de samtidige Kampe om Sønderjylland maatte By og Slot gennemgaa Landets almindelige Lidelseshistorie, som her ikke kan skildres. Det følger af sig selv, at Byen under Reformationen mistede sine to Klostre, hvoraf det ene er sporløst forsvundet, medens det andet omdannedes til et Hospital og Vajsenhus, som endnu bestaar. Ogsaa dens gamle Kirker forsvandt; den nuværende Kristkirke, der tidligere kun var et Kapel, er opført 1591 og udmærker sig ved rig indre Udsmykning.

Efter Hertug Hans d. Æ.s Død 1580 kom Tønder til den gottorpske Andel, og under de fjendtlige Hertugers Styrelse lagdes Grunden til den Uvillie imod Danmark, som i de sidste Slægtled har præget Byens danskættede og dansktalende Befolkning. Paastanden om, at den oprindelig er et frisisk Anlæg, har slet intet for sig. — Gottorperne fordroves fra Slesvig 1713, og efter denne Tid mistede Slottet sin militære Betydning og afbrødes 1750. Nu staar kun tilbage et Porthus, der anvendes som Fængsel.

Ved Vidaaens Overdigning 1554 sikredes Tønder mod Oversvømmelser, men mistede sin Skibsfart og Søhandel; en Udhavn ved Lægan viste sig uden Betydning, og kun Baade kan nu gaa op til Byens Skibsbro. I Slutningen af det 16. Aarh fik Tønder og Omegn en ret betydelig Kniplingsindustri, der holdt sig til op imod 1860 og var en ret betydelig Indtægtskilde. Senere, omkring 1720—30, blev Byen Midtpunkt for et stærkt pietistisk Røre, og Hans Adolf Brorson skrev her nogle af sine smukkeste Salmer. Ved Aar 1786 grundlagde Provst Balth. Petersen et af Rigets ældste Lærerseminarier i Byen, og dette har i den følgende Tid haft nogen Betydning for dens Næringsliv; men dette er dog hovedsagelig baseret paa de store Kvægmarkeder, som afholdes her Foraar og Efteraar; en Strøm af Kvæg og Prangere gaar da igennem dens Gader og Stalde, og Lidkøbene drikkes i dens 50 Gæstgiverier og Kroer. I det hele har Byen ført en ret stillestaaende Tilværelse. Dens Grundplan fra 1650 falder i det væsentlige sammen med det nuværende Gadenæt, og før Jærnbanernes Tid havde den kun med Hanefjed overskredet sine gamle Grænser. 1769 havde den 2584 Indb., 1845: 2849, 1860: 3216, 1900: 3900, og først umiddelbart før Verdenskrigen naaede den, støttet til dens to Jærnbanestationer, 5000 Indb.

„Diggrevens Gaard“, Vestergade Nr. 9.
(Hude fot.)

Hjørnet af Torvet og Østergade.
(Hude fot.)

Den gamle Skole i Torvegade.
(Hugo Matthiessen fot.)

Østergade.
(Hude fot.)

Fra Tønder.

Tønder har en tiltalende Beliggenhed ved blinkende Aaer midt i grønne Enge, og trods hærgende Ildsvaader har den bevaret meget gammelt og kønt. Arkitektonisk set er den Nordslesvigs interessanteste By. Dens Gavlhuse med Karnapper og Kviste virker dekorativt, og enkelte Patricierhuse har bevaret Barok- eller Rokokoportaler af stor Skønhed. Ogsaa landskabeligt tager Byen sig ud, omgivet af smukke Anlæg og Spadseregange. Imod Nord og Vest ligger Nørre Borgdige, anlagt af Borgmester Richtsen for over hundrede Aar siden, og senere tilføjedes Sønder Borgdige, der over en smuk Holm og langs det udgravede Møllebasin omslutter Byens Østside.

Ved Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920 afgav Tønder 761 danske mod 2504 tyske Stemmer.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.:

Amtmanden over Tønder Amt, Provsten over Tønder Provsti, tillige dansk Præst ved Byens Kirke. Den tyske Præst ved samme. Magistraten (Borgmesteren, seks Raadmænd). Dommerne og Politimesteren for Tønder Købstad og Tønder, Højer og Slogs Herreds Rets- og Politikreds, der har Tingsted i Byen. Kreds- og Amtslægen. Amtsassessoren. Amtsforvalteren. Amtslandinspektøren. Amtsskolekonsulenten. Trafikinspektionen og Ingeniører ved Statsbanernes 11. Trafiksekt., 16. Banesekt. og 6. Maskinsekt. — To Kompagnier Fodfolk og en Rytterafdeling. Kredshus. Arresthus. Statsseminarium. Statsgymnasieskole. Realskole. Højere Pigeskole. Danske og tyske Folkeskoler. Landboskole. 2 Apoteker. Læger. Dyrslæger. Sygehus. Kuranstalt for Nervesvage. Badeanstalter. Alderdomshjem. Tønder Landmandsbank. Nordslesvigs Bank. Filialer af Landmandsbanken og Handelsbanken. Den gl. private Spare- og Laanekasse. Tønder Amts Sparekasse. Hoteller. Gæstgiverier. Eksportstalde. — Elektricitetsværk. Gasværk. Vandværk. Vandmølle. Bryggerier. Markedsplads. Bogtrykkerier. Udgiftersted for „Neue Tondernsche Zeitung“, „Tondernsche Zeitung“, Vestslesvigsk Tidende“.

Toldsted. To JærnbaneStationer. Telegraf- og Statstelefonstation. Postkontor.

Paa Nørre-Borgdige staar Møllgaards Statue af Borgmester Richtsen, ved Seminariet en Mindestøtte over dets Grundlægger, Provst Balth. Petersen.

P. Lauridsen.

Byens Areal (1921) ha: 942. Steder (1921): 650.

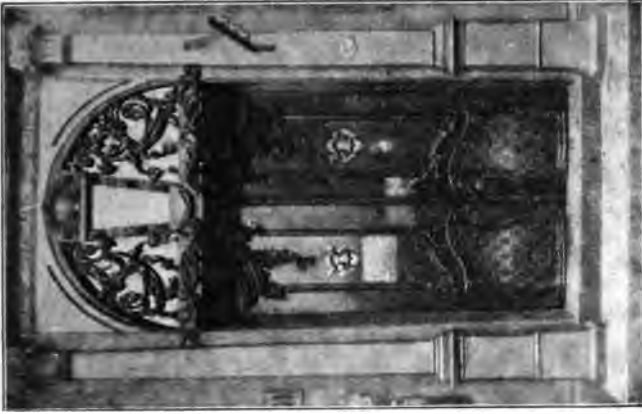
Befolkning Aar 1803: 2579. 1855: 2909. 1880: 3637. 1910: 4807; 1921: 5129.

Vælgere til Folketinget 1920: 2216.

Vælgere til Landstinget 1920: 1668.

S. R.

Tønder-Arkitektur.
(Fotografier af Hude.)

T Ø N D E R A M T S L A N D D I S T R I K T E R

S T A T I S T I K

Areal:		Andre Høstarealer	13
km ²).....	1 352	Brakarealer	647
ha	135 254	Grøntfoder-og Græsningsareal.	48 117
Landeveje (1921)	101	Haver	342
Befolkning:		Moser	1 395
1860	29 075	Skove.....	3 231
1910	28 071		
1921	27 768	Gest Distr. Mark	11,4
Befolkningstæthed:		Marsk Distr. Mark	26,4
1860	2 151	Reinertrag pr. ha¹⁾..	
1910	2 076	Høstudbyttet (1920):	hkg
1921	2 054	Hvede	1 122
Folketingsvælgere (1920)	12 448	Rug	41 201
Landstingsvælgere (1920) ...	9 546	Byg.....	31 615
Arealets Benyttelse (1920):	ha	Havre	109 632
Hvede	95	Blandsæd	13 803
Rug	4 252		
Byg.....	2 563	hkg pr. ha	
Havre	8 070	Hvede	11,8
Blandsæd	1 089	Rug.....	9,7
Kornarealer i alt...	16 069	Byg	12,3
Kartofler.....	1 233	Havre	13,6
Foderroer	2 895	Blandsæd	12,7
Sukkerroer	1	Kreaturholdet (1921):	Stkr.
Andre Rodfrugter.....	214	Heste	11 505
Rodfrugter i alt...	4 343	Hornkvæg	70 561
		Svin	16 327
		Faar	18 782
		Høns	104 781

¹⁾ »Reinertrag« er Udtrykket for den ubebyggede Jords gennemsnitlige Nettoudbytte. Ved Opgivelsen har man maattet holde sig til den tidligere administrative Inddeling.

Svend Rode.

Palæet i Tønder.
(Hugo Matthiessen fot.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF P. LAURIDSEN

MED BISTAND AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR OG EKSPEDITIONS-
SEKRETÆR SVEND RODE

HVIDING HERRED

Arrild Sg. (772 Indb.) 382—72. Byer: *Arrild* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Kro, Ml., Haandv., Købm., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Øbjerg* (Tlfst.), *Vester-gaarde* (Kro), *Roost* (Sk., Kro, Haandv.). — Sognet har gode Enge omkring Bredeaa's Bifloder. En Del af Lindetskov ligger i Sognet. Omkring Hønning ligger store Hede- og Mosestrækninger med Indsande og Klitter. Heden er under stærk Opdyrkning og o. 400 ha er indtaget til Statsplantage. Ved Kirkebyen vises et Voldsted. Amtsforsvalter Hans Rostgaard (1625—84) var født paa Roostgaard.

Højrup Sg. (862 Indb.) 393—103. Byer: *Højrup* (K. enlig, Pg., Sk., Kro, Haandv.), *L. Højrup*, *Ø*, og *V. Arnnum* (444 Indb.; Sk., Asyl, And.-Mejeri, Uldspinderi, Haandv., Købm., Gæstgiverier, Spk., Markedspl., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Arnnum Nykro**, *Stensbæk**, *Lindetskov** (Skovriderbolig). — Gaard: *Gjelstoft*. Denne var oprindelig en Landsby under Gram og Tovskov og købtes 1638 af Chr. IV, der omdannede den til Forpagtergaard. Senere solgte Regeringen den, og nu er den Fattiggaard for Højrup og Spandet Sogne. — I Sognet findes Domænerne Lindetskov (386 ha) og Stensbæk Plantage. Den sidste bestaar dels af Ager og Enge, dels af Lyngheder og Indsande, ialt 802 ha, hvoraf en Del er tilplantet. Langs Gjelsaa ligger gode Enge, et Voldsted paavises. — *Forh. M.*: I „Lille Dragshøj“ f. 1859 en Grav fra ældre Bronzealder: en Egekiste med Mandstudyr, Dele af Dragt, Dolk, Træskaal med Tinstifter.

Spandet Sg. (502 Indb.) 375—21. Byer: *Spandetgaarde* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, And.-Mejeri, Ml., Haandv., Tlfst.), *Spandet*, *Fjærsted* (Jbst.), *Fjærsted Nørremark**, *Mølleby*, *Spandet Kro*. — I Sognet findes gode Enge langs Rejsbyaa's Tilløb, langs Sognegrænserne en Del Hede, Rester af ældre Skov ved Fjærsted. Spandetgaard tilhørte Rantzauerne paa Høgsbro og udparcelleredes i Slutningen af d. 18. Aarh. — *Forh. M.*: En Række Oldtidshøje, deribl. „Nordhøj“, i samlede Strøg Nv.—Sø, betegner gl. Færdselsveje, fortsat i Højrup og Toftlund.

Roager Sg. (555 Indb.) 433—18. — Byer: *Roager Kirkeby* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, Kro, Haandv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Roager* (Sk., Kro), *Ø. Aabølling* (Jbst.), *Vesterbæk* (Kro). — Omkring Rejsbyaa's Tilløb ligger gode Enge, i Sognet findes nogen Hede. Vesterbæk var tidligere en adelig Gaard under Høgsbro; nu udparcelleret. — Den smukke Tufstenskirke har som en enestaaende Prydelse i et af Skibets Vinduer bevaret et sentromansk Glasmaleri af den hl. Biskop Villehadus (Villads). — *Forh. M.*: En Gravplads fra rom. Jernalder er undersøgt ved Roager, en Boplads smst.

Hviding Sg. (590) 347—70. Byer: *Hviding* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, Spk.), *Hviding Stationsby* (119 Indb., Sk., Købm., Haandv., Kro, Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkontor), *Raahede* (Kro, Haandv., Købm., Ml.), *Endrup*, *Høgsbro*

*) De efter Sognenes Indbyggerantal for 1921 anførte to Tal hidrører fra Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920. Det første Tal er danske Stemmer, det andet tyske do.

(Spk.), *Høgsbro Kro*. — I Sognet Marskenge langs Havet, imod Øst betydelig Hede og nogle Plantager. Høgsbrogaard ejedes i d. 16. Aarh. af Familien Rosenkrantz, senere af Rantzauerne paa Lindeved, 1794 erhvervedes den af Kronen, udparcelleret. — Den ejendommelige Tufstenskirke, der er bleven restaureret under Krigen, er nu kullet, men havde tidligere et højt Taarn med Tvillingspir, der styrtede sammen paa Reformationstiden.

R e j s b y S g. (455 Indb.) 320—5. Byer: *Rejsby*: (K., Pg., Sk., Kro, And-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Kærbølling*, *Haved* (Sk.). — Rejsbyaa løber igennem Sognet, der har gode Marskenge mod Vest og Nord, nogen Hede i den østl. Del. Sognet er udsat for Havets Oversvømmelser.

B r ø n s S g. (820 Indb.) 511—28. Byer: *Brøns* (206 Indb.; K., Pg., Sk., Forsmlgshus, Kro, Vml., Købm., Haandv., Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Brøns Vml.*, *Normsted*, *Havervad* (Sk.), *V. Aabølling*, *Astrup* og *Søndernæs* (Sk., Haandv., Købm.). — Sognet har betydelige Marskstrækninger ud imod Havet, Heder og Indsande imod Øst. Brønssaa snoer sig igennem Sognet. Enkelte Rester af fordums Skov findes og syd for Brøns Mølle Plantager. Astrupgaard var tidligere adelig Gaard. Fra Astrup Banke gaar det nye Havdige til Ballum og værner Ballum Marsk; et lavere Dige fører fra Astrup nordpaa til V. Aabølling. ^{22/1} 1849 overfaldt slesv.-holst. Tropper en Skare væbnede Bønder ved Brøns. Henved 50 Bønder nedhuggedes eller saaredes og mange toges til Fange. Nord for Brøns er rejst en Mindesten med Indskriften: „Ej Minde om en Glimredag, kun om et trofast Sindelag“. — Kirken, fra det 13. Aarh.s Begyndelse, er en af de anseligste blandt de af rhinsk Tuf opførte Kirker. — *Forh. M.*: Adskillige Oldtidshøje tyder paa større Betydning i gl. Tid, maaske med Oldtidshavn. Ved Thinghøje har Hviding Herredsting nok været holdt en Tid i Middelalderen.

V o d d e r S g. (876 Indb.) 481—31. Byer: *Vodder* (K., Pg., Sk., Forsmlgshus, And-Mejeri, Frimenighed, Haandv.), *Bjerkelev* (Sk.), *Gammelby*, *Nørre- og Søndermark**, *Frifelt* (Kro, Tglv., Haandv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Aaved* (Sk.), *Gaansager* (Sk., Haandv.), *Sønder- og Østerhede**, *Østerlund**, *Holbæk*. — Til Byerne hører gode Enge omkring Brønssaa's Tilløb. I Sognet findes store Moser og Heder, noget Egepur og Plantager. Den store Gaansager Hede er under stærk Opdyrkning, og Bebyggelsen er her meget spredt. Holbæk skal have været et Herresæde. — *Forh. M.*: Ved Bjerkelev er en Plads med Tuegrave fra førromersk Jernalder.

S k æ r b æ k S g. (1936 Indb.) 980—164. Byer: *Skærbæk*, Stationsby ved Vestbanen (652 Indb.; K., Pg., Frimenighedskirke, Forsmlgshus., Sk., Rsk., Læger, Dyr læge, Ap., Spk., 3 Banker, Ml., And-Mejeri, Haandv., Købm., Bogtrykkeri, Hoteller, Gæstg., Elektricitetsv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkontor), *Medelby*, *Gesing*, *Hjemsted* og *Hundegade* er særlig benævnte Dele af Skærbæk By. *Mosebøl*, *Barsbøl*, *Ullerup*, *Gaardkrog*, *Ø.* og *V. Gasse* (Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Kepslund*. — Røgelstrømmen og Bredeaa begrænser Sognet imod Syd, hvor der findes gode Enge og Marsk, imod Øst Heder og Moser. Ved Bredeaa's Munding ligger Værfterne af en forsvunden By, Husum eller Misthusum. Gravhøjene paa Gassebjerg har lidt meget ved Anlæg af Skyttegrave. — Kirkens Taarn er opført 1509. Fra Skærbæk Sluse er der Overfart til Rømø. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidshøje, ved Øster Gasse 9 store i smuk, sluttet Gruppe, nærved 12 andre, fra Sten- og Bronzealderen.

Ligsten, to opstaaende og en liggende, fra Rømø Kirkegaard. De er fra 18. Aarh. og rejste over Skibsførere.
(Fotografier af Dr. phil. V. Nordmann.)

L Ø H E R R E D

R ø m ø S g. (699 Indb.) 514—92. Byer: *Juvre* (Kro, Haandv., Købm., Redningsstat.), *Toftum* (Sk., And.-Mejeri), *Bolilmark* (Haandv., Købm.), *N. Tvismark*, *S. Tvismark*, *Kongsmark* (Sk., Læge, Strandfoged, Dampskibsbro, Bageri, Hotel, Haandv., Købm., Tlgst., Tlfst., Posteksp., Sporbane til Badestedet Lakolk paa Vestkysten), *Tagholm*, *Kirkeby* (K., Pg., Sk., Kro., Haandv., Købm.), *Vesterhede*, *Vraaby*, *Sønderby*, *Østerby*, *Østerhede*, *Mølby* (Købm., Ml., Tlfst.), *Dunby*, *Havneby* (Færge til Ballum; Kro, Tlgst., Posteksp.) — Klitøen Røme (80 □ km), vest for Bredeaaens Munding, har imod Vest en vældig Forstrand, der oversvømmes ved Højvande, og bestaar for øvrigt hovedsagelig af Klitter, Heder og Moser. Langs Østkysten ligger en Strimmel Agerland; der værnes imod Sandflugten ved Tangdiger og Marehalms-Plantninger. Her ligger de fleste af Øens Smaabyer og spredte Bebyggelser. Imod Nordøst udfor Juvre-Kongsmark findes Marskenge, der stadig vokser. Tidligere gik Øens mandlige Befolkning til Søs, men efter Sejlskibenes Tilbagegang udvandrer de til fremmede Lande. 1861 havde Øen over 1300 Indbyggere, nu kun 699. Fra Havneby er der Motorforbindelse med Ballum. — *Forh. M.*: Ingen Oldtidsmindesmærker.

B a l l u m S g. (963 Indb.) 708—30. Byer: *Ballum*, den store By falder i følgende særlig benævnte Dele: *Vesterende*, *Østerende*, *Mølleby*, *Baadsbøl*, *Husum*, *Harknag* (422 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Færgegaard, Spk., Købm., Haandv., Forsmlgshus, Ml., And.-Mejeri, Tlfst., Posteksp.), *Buntje*, *Nørrehus* (Sk.), *Rejsby* (Haandv., Købm.), *Lademark* (Ml.), *Kringelum**, *Galgehøj**, *Hedehusene**. — Fra Ballum sker Overfarten til Røme. Sognet dannede tidligere Ballum Birk og havde en Del Skibsfart og Knipleri, som ganske er ophørt, Kirken er en meget anselig Tufstensbygning.

R a n d e r u p S g. (203 Indb.) 130—8. Byer: *Randerup* (K. enlig, Pg., Sk., Kro, Ml., Haandv., Købm., Tlgst.), *Lunde**, *Spindborg**, *Randeruphede**. — Sognet ligger paa en lav Geststrækning, omgivet af Enge, og har tidligere været udsat for Oversvømmelser. Salmedigteren Hans Adolf Brorson fødtes i Randerup Præstegaard 1694 og var Stedets Præst 1722—29.

M j o l d e n S g. (348 Indb.) 227—7. Byer: *Mjolden* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Forballum* (Forsmlgshus, And.-Mejeri), *Højbjerg**, *Ottersbøl* (Ml., Haandv.), *Mjolden Fægekro*. — Sognet ligger i Ballum Marsk paa begge Sider af Bredeaa. Ved Ottersbøl en Plantage. — *Forh. M.*: Ved Ottersbøl er undersøgt Grave fra ældre Jernalder.

D ø s t r u p S g. (991 Indb.) 536—28. Byer: *Døstrup* (343 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Forsmlgshus, And.-Mejeri, Dyr læge, Elektricitetsv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Drængsted* (Sk., Haandv., Købm.), *Lovrup* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Elektricitetsv., Tlgst., Tlfst.), *Overby*, *Teuring* (Tlgst., Tlfst.), *Vinum* (Kro, Ml., Tglv., Haandv., Købm.). — Sognet er lavtliggende med sandede Jorder og gode Enge omkring Bredeaa. Lovrup Plantage.

B r e d e S g. (1469 Indb.) 794—138. Byer: *Brede* (290 Indb.; Pg., Haandv., Købm., Ml.), *Bredebro* (321 Indb.; K., Sk., Haandv., Købm., Forsmlgshus, Gæstg., Kro, And.-Mejeri, Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bredemark**, *Aaspe*, *Kummerled**, *Trølborg**, *Svanstrup**, *Storde**, *Abterp* (Sk., Haandv., Købm.), *Borg* (Sk.), *Harres* (Sk., Kro., Haandv., Købm., Tlgst), *Harresmark** og *-hede**, *N. Vollum* (Jbst.), *S. Vollum* (Sk.), *Vollummark**. — Sognet er i det hele lavtliggende med sandede Jorder og gode Enge omkring Bredeaa.

Gotisk Alterskab fra Hviding Kirke.
(V. Nordmann fot.)

Løgumkloster Kirke.
(Elliot Hjuler teg.)

Nørre Lø gum Sg. (1061 Indb.) 363—227. Byer: *Nørre Lø gum* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml.), *Løgumbjærg** (Ml.) *Tohede**, *Nørrehede**, *Landeby**, *Visbjerg** (Sk.), *Koldkod**, *Løgumgaarde* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., And.-Mejeri, Spk., Tglv.), *Løgumgaardmark**, *Ulstrup**, *Tornskov**, *Tøglgaard**, *Løjtved* (Sk.), *Bjærndrup*, *Vester Terp* (Sk.). — Gaarde: *Faaregaard*, *Frydendal* (Kro): — Sognet der gennemstrømmes af Bredeaaas Bøløb, er højt og sandet imod Vest (Vognshøj 62 m), frugtbarere imod Øst. Omkring Aærne ligger gode Enge. Ved Tornskov findes nogle Skovrester, og Smaaplantager er anlagt flere Steder. Den romanske Teglstenskirke har en Arkadefrise, der minder om en lignende Udsmykning paa adskillige af de ældste sjællandske Murstenskirker. — *Forh. M.*: Nær Brede Aa fordum talrige Bronzealdershøje, deraf den mægtige „Vognshøj“. Flere Fund, deraf et med smukt Bronzesværd og Guldarmring.

Løgumkloster Flække og Landsogn (2125 Indb.) 776—569. Byer: *Løgumkloster Flække* med 1605 Indb. (Tingsted for Løgumkloster Birk og Lø Herreds Retskredse. Dommeren og Politimesteren for disse Kredse. — K., Pg., Skr., Hotell., Gæstg., Haandv., Købm., Ml., Ap., Læger, Hosp., Spk., Bank, And.-Mejeri, Bogtrykkeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Asset**, *Eltoft**, *Tinggaard**, *Faverby*, *Telt* (Kro). *Draved* (Sk., Tlgst., Tlfst.), *Ellum* (Sk., Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst.), *Nybo*, *Damgaard* (Kro), *Ellummark**. — Cistercienserklosteret *Løgum Kloster* grundlagdes i 2. Halvdel af det 12. Aarh.; omkring det er Flækken opstaaet, men nu er kun Kirken, der er under Restaurering, og en ringe Del af Klosteret tilbage. Flækken ligger i en flad og sandet Egn med store Kær og Moser. Dravedskov (238 ha) er Domæne; i det sidste Slægtled er der anlagt nogle mindre Plantager i Sognet. (Jvf. Side 98 o. flg. samt Grpl. ad Side 152 b.)

A b i l d Sg. (996 Indb.) 402—219. Byer: *Abild* (K., Pg., Sk., Kroer, Haandv., Købm., Ml.), *Abildmark**, *Høgslund* (Kro), *Kongsbjerg**, *Travsted**, *Sølsted* (Sk., Haandv., Kro), *V. Sølsted**, *Tygskov*, *Tygskovhede**, *Klienborg** (Kro), *Vennemose* (Sk.), *S. Vennemose**, *Abildgaard* (And.-Mejeri, Kro), *Brodersgaard**. — Ved Sølsted findes meget store Moser.

Vi s b y Sg. (673 Indb.) 415—48. Byer: *Visby* (296 Indb.; K., Pg., Sk., Fri-menighed, Forsmlgshus, Kro, Spk., And.-Mejeri, Ml., Tglv., Brugsforening, Haandv., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Nørreby*, *Ø. Gammelby* (Kro, Haandv.), *Møllerup**, *Visbymark**. — Gaarde: *Trøjborg* (372 ha), *Visby Hede-gaard* (298 ha). — Sognet ligger øst for Sejersbæk, har gode Enge og tildels Lerjorder. — Trøjborg var i Middelalderen et betydeligt Herresæde, der ejedes af Familien Limbæk, erhvervedes af Dronning Margrethe og skænkedes til Ribe Bispestol. Med Reformationen faldt det tilbage til Kronen og bortforlenedes til Feltherren Daniel Rantzau. Efter hans Død købtes det af hans Broder Peter R., og 1580 opførte han paa den middelalderlige Borgplads et prægtigt firfløjet Renæssanceslot med Taarne og en vældig Portal. Senere kom det paa forskellige Hænder og købtes 1851 af Storbonden Knud L. Knudsen, der 1854 lod Slottet nedrive. Nu staar kun nogle anselige Murrester tilbage.

T ø n d e r L a n d s o g n (555 Indb.) 154—73. Byer: *L. Emmerske* (Bedehus, Sk.), *Toft**, *Korntved**, *St. Emmerske* (Kro, Haandv.), *Emmerskebjerg**, *Tved**, *Tønder Slots- og Frigrund** (160 Indb.). — Gaarde: *Gørresmark* (105 ha), *Hestholm* (112 ha), *Dyrhus*. — Slotsgrundene, Gørresmark, Hestholm og Dyrhus hører i kirkelig Henseende til Tønder Købstad. Hestholm var tidligere

Slotsgaden i Møgeltønder.
(Fot.)

en Kancelligaard. Gørresmark er 1786 skænket til Seminariet i Tønder af Provst Balt. Petersen.

U bjerg Sg. (429 Indb.) 43—215. Byer: *U bjerg* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv.), *Bremsbøl**, *Sæd* (Sk., Kroer, Haandv., Købm.). — Sognet ligger i Vidaa-Lavningen paa en Gestaas, der øst for Sæd har gamle Klitter. Agerlandet er forholdsvis magert, Engene delvis Marsk. Vidaaens forskellige Arme er omgivet af Sommerdiger, men ikke desmindre oversvømmes Egnen ofte af Indvandet. Sæd er delvis en Gartnerby, der leverer Grønsager til Tønder.

M ø g e l t ø n d e r S g. (1318 Indb.) 712—113. Byer: *Møgeltønder* og *Sønderby* (751 Indb.; K., Pg., Sk., Spk., Kroer, Haandv., Købm., Forsmlgshus, And-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bønderby*, *Gallehus* (Kro, Haandv., Købm.), *Lindskov* (Vml., Ml.), *Stokkebro** (Kro), *Toghale*, *Nørtofte**, *Ved Aaen** (Gde), *Gammeldige**. — Gaarde: *Schackenburg* Slot og Ladegaard, *Raade* (109 ha, Domæne), *Altona* (Kro), *Lægan* (Kro). Desuden findes spredt i Sognet en Række større Gaarde paa indtil 100 ha, særlig „Ved Aaen“. Af disse mærkes: *Vesteranflod*, *Sødam*, *Kærsgaard*, *Brodersmark* o. fl., der er bygget paa Værfter i Marsken og omgives af Haver og Trægrupper. „Ved Aaen“ laa i Middelalderen Anflod Kirke, der gik under i en Stormflod. — Møgeltønder var tidligere et eget Birk, og Retterstedet fandtes ved Tønder—Ribe gamle Landevej øst for Gallehus; derefter har denne By Navn. *Schackenburg* er den tidligere Borg Møgeltønder, der nævnes i det 13. Aarh. og allerede 1288 tilhørte Ribe Bispestol. Dronning Margrethe lagde det ligesom Trøjborg under Viborg Landsting. Feltherren Hans Schack gjorde 1670 Schackenburg til et Grevskab. Det besiddes nu af hans direkte Efterkommer, Hofjægermester, Amtmand for

Tønder Amt, Lensgreve *O. D. Schack*. Møgeltønder Slotsgade bestaar af venlige Barokhuse med Karnapper og Kvist, overskygget af Lindetræer. I Forbindelse med Schackenborg Slot og Park danner Byen en herlig Oase i Vestlandet. Gallehus Skov og Plantage. — *Forh. M.*: Ved Gallehus fandtes de berømte Guldhorn 1639 og 1734, det sidste, korte, med Indskrift: Jeg Hyltingen Lægast gjorde Hornet. Mindestene, opsat af Schackenborgs nuværende Ejer.

HØJER HERRED

Højer Flække og Landsogn (1573 Indb.) 293—700. Byer: *Højer Flække* (1125 Indb.; K., Pg., Sk., Læger, Dyrlæge, Ap., Sygehus, Banker, Spk., Ml., And.-Mejeri, Møbelfabr., Spinderi, Bogtrykkeri, Hotell., Gæstg., Haandv., Købm., Markedspl., Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkont., Toldsted), *Højer Sluse* (Hotel, Jbst., Dampskibseksp., Tlgst., Tlfst.), *Rudebøl* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Fiskeri, Tlgst., Tlfst.), *Nørreværre**, *Poppenbøl**, *Gade** (el. Gat), *Rudebølkog* (Sk., Kroer, Haandv., Købm.), *Gl. og Ny Frederikskog**. — Gaard: *Hohenwarte* (136 ha). — Ved Højer Sluse er der gravet en Kanal ud igennem Forlandet til Højer Dyb og gennem denne opretholdes en Dampskibsforbindelse med Øen Sild. Rudebøl-, Gl. og Ny Frederikskog er oktrojerede Koge, der styres af Hovedparticipienterne; de fleste af disse bor ikke paa Ejendommene, men i Købstæderne Tønder, Flensborg, Aabenraa osv. Kogene har derfor kun faa Indbyggere. Den af Kvader opførte Kirke har haft en mærkelig Blændingsdekoration, hvoraf der endnu er Rester paa Skibets Nordside. God sengotisk St. Peterstavle og mærkeligt Korbuekrucifiks. (Jvf. Grpl. ad Side 152 b.)

Daler Sg. (675 Indb.) 344—68. Byer: *Daler* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., Spk.), *Daler-Østerby* (Jbst., And.-Mejeri, Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Gerup* (Kro, Haandv., Købm.), *Østerby* (Sk., Haandv., Købm.), *Østerbymark**. — Terrænet i det hele lavtliggende langs den østlige Side af Sejersbækken med gode Enge. I Daler fødtes 1755 Arkæologen Georg Zoëga.

Emmerlev Sg. (952 Indb.) 563—89. Byer: *Emmerlev* (K. udenfor Byen, Sk., Haandv., Kro, Købm.), *Kærgaarde* (Ml.), *S. Sejerslev* (Pg., Sk., Haandv., Købm., Spk., Tlfst.), *Hemme*, *Høj Kro*, *Højtoft* (And.-Mejeri), *N. Sejerslev* (Sk., Haandv., Købm., Maskinfabr.), *V. Gammelby*, *Duborg**. — Gaarde: *Kogsbøl Ladegaard* (195 ha), *Søndergaarde* (200 ha), *Hemmegaard* (108 ha). — De anførte Hovedbyer danner en milelang, næsten sammenhængende Gaardrække. Den vestligste Del af Emmerlev kaldes Kleve; en Del af S. Sejerslev kaldtes tidligere Nyland. I Kirken findes en smuk Renæssanceligsten over Otto Rosenkrantz til Kogsbøl, en Broder til den fra Chr. IV's Historie bekendte Christofer R. — Kærgaard, Kogsbøl og Søndergaarde var tidligere adelige Sædegaarde; de to sidste ejedes i Begyndelsen af det 17. Aarh. af Familien Rosenkrantz, senere af Rantzau'er og Ahlefeldt'er. I Begyndelsen af det 18. Aarh. gik de over til Kronen, og Godset overdroges Bønderne i Arvefæste. Af Kogsbøl Herresæde findes endnu Tomter. Biskop Peder Outzen Boisen og Historikeren Niels N. Falck er født i Sognet. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidshøje, fra Emmerlev til Koldby ca. 60, betegner en stor gl. Kystplads. I „Nøragerhøj“ er fundet Egekiste fra ældre Bronzealder, med Sværd og Guldring. „Galgehøj“ er endnu 5 m h.

Hjerpsted Sg. (222 Indb.) 136—20. Byer: *Hjerpsted* (K., Pg., Sk., Haandv., Købm., Tlfst.), *Koldby*. — Sognet grænser til Vesterhavet, og ud for

Kysten ligger den ubeboede Ø Jordsand. Paa Bymarken findes Spor af et Voldsted. — *Forh. M.*: Tæt ved Hjerpsted en stor, endnu smuk Højgruppe, snarest fra Bronzealderen.

Skast Sg. (270 Indb.) 176—3. Byer: *Skast* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Skasthede**, *-mark**. — Gaard: *Aasgaard* (180 ha). — Den vestlige og nordlige Del af Sognet er højtliggende og ret frugtbar, imod Øst ligger den store Skast Mose. Et Voldsted paavises.

SLOGS HERRED

Hostrup Sg. (970 Indb.) 299—285. Byer: *Hostrup* (149 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Spk., Haandv., Købm.), *Solvig** og *Solvig Vml.*, *Jejsing* (361 Indb.; Sk., Kroer, And.-Mejeri, Forsmlgshus, Ml., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Jejsingmark**, *Tidsholm**, *Rørkær* (Sk., Kroer, Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Solderup*, *Solderupmark**. — Gaarde: *Solvig* (372 ha), *St. Tønde* (226 ha), Forpagtergaarde under Schackenborg. — Sognet har gode Enge langs Vidaaens forskellige Tilløb. Omkring St. Tønde findes en betydelig Plantage. Solvig var en adelig Gaard, der i Middelalderen ejedes af de sønderjydske Adelslægter Blaa og Gjordsen, senere gik den over i Rantzauernes og Ahlefeldternes Eje. 1693 solgte Frederik Ahlefeldt den til Godsets Bønder, der igen solgte Hovedgaarden til Regeringen. Senere udparcelleredes den. Hovedparcellen tilhører nu Lensgreve Schack Schackenborg. Ogsaa St. Tønde var i ældre Tid en adelig Gaard.

Burkal Sg. (1712 Indb.) 445—422. Byer: *Burkal Kirke* (enlig), *Burkal* (Pg., Sk., Haandv., Købm.), *Saksborg* (Kro, Ml.), *Skovhus* (Kro), *Bov* (Kro, Ml., Haandv., Købm., Cementfabr.), *Bylderup-Bov* (Jbst., And.-Mejeri, Postagentur, Tlfst.), *Grøngaard**, *Jynde vad** (Sk., Kro, Vml., Haandv., Købm., Mejeri, Tlgst., Posteksp.), *L. Jynde vad*, *Lunde* (Kro, Haandv.), *Lydersholm* (Sk., Haandv.), *Lydersholmmark**, *Nolde*, *Rends* (Sk., Kroer, Spk., Vml., Haandv., Købm., Mejeri), *Rendsmark**, *Stade*, *Aabel*, *Stemmild*, *L. Tønde* (Kro). — Gaarde: *Grøngaard* (216 ha), *Popersmark* (146 ha), *Vraagaard* (111 ha). — Sognet gennemstrømmes af Grønaa og Sønderaa, hvis Tilløb danner Landegrænsen. Terrænet er fladt og sandmuldet, Engene gode, især vestpaa. Grøngaard byggedes 1574 af Hertug Hans den Ældre i et Skovkær; den udparcelleredes 1793. Vraagaard var i gammel Tid en Adelsgaard, der erhvervedes af Løgum Kloster.

Tinglev Sg. (2129 Indb.) 448—582. Byer: *Tinglev Stationsby* (974 Indb.; K., Pg., Sk., Højsk., Læge, Dyr læge, Ap., Bank, Spk., Haandv., Købm., Ml., Gæstg., Elektricitetsv., Jernb., Tlgst., Tlfst., Postkont.), *Vippel**, *Broderup* (Sk., Købm., And.-Mejeri), *Broderupmark** (Kro), *Eggebæk* (Sk.), *Eggebækmark**, *Dybbølgede**, *Lundbæk**, *Skelbæk**, *Kravlund* (Kro, Haandv., Købm.), *Kravlundmark**, *Hedegaard**, *Soffedal** (Sk.), *Stoltelund*, *Bajstrup* (Sk., Kro, Købm., Jbst.), *Gaardeby* (Kro), *Gerrebæk** (Kro), *Terkelsbøl* (Sk., Kroer, And.-Mejeri, Jbst.). — Tinglev er Krydsstation for den nordslesvigske Længdebane og Tønder—Sønderborg Tværbane. Sognet har overvejende Sandmarker med store Kær- og Engstrækninger. Stoltelund Gods hørte indtil 1725 til Søgaard og udparcelleredes 1786. — *Forh. M.*: Vest for Tinglev Sø laa Volddiget: Olgerdiget, Holger Danskes Dige, af uvis Ælde.

Bylderup Sg. (874 Indb.) 348—204. Byer: *Bylderup* (291 Indb.; K., Sk., Kroer, Forsmlgshus, And.-Mejeri, Spk., Haandv., Købm., Jbst. (Bylderup Bov),

Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bylderupmark**, *Bredevad* (Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Nymølle**, *Duborg*, *Søllingvraa** (Vml.), *Fredstrup*, *Julianeborg**, *Hajstrup*, *Hajstrupgaard** (Kro), *Heds*, *Hedsgde**, *Lændemark** (Pg., Ml., Kro, Haandv., Købm.), *Sottrup* (Kro, Købm.), *Sottrupmark**. — Gaarde: *Hajstrupgaard* (157 ha). — Slogsaa, Grønaa og Hvirlaa løber igennem Sognet, omgivet af smalle, men gode Enge; Agerjorden er mager, tildels ringe. *Hajstrupgaard* tilhørte 1524 Herredsfoged Niels Henriksen, der paa Urnehoved Ting talte imod Kong Christian II og derfor blev forfulgt af Bønderne. Til Belønning skænkede Fred. I Gaarden visse Friheder. Paa Reformationstiden var *Karlsvraa* en adelig Gaard.

R a v s t e d S g. (1044 Indb.) 354—236. Byer: *Ravsted* (406 Indb.; K., Pg., Sk., Haandv., Købm., Kroer, Spk., Dyrlæge, Ml., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Ravstedmark**, *Foverup* (Sk., Kro., And.-Mejeri, Missionshus, Haandv., Købm.), *Havsted* (Sk., Haandv.), *Stormsgaarde**, *Hornse**, *Høgsholt**, *Hynding*, *Hyndingholm**, *Julianeborg**, *Korup* (Sk., Haandv.), *Hessel*, *St.* og *L. Knivsig**. — Hvirlaa flyder igennem Sognet, der har tildels frugtbare Sandjorder og gode Enge; enkelte Smaaplantager.

H ø j s t S g. (877 Indb.) 282—203. Byer: *Ø. Højst* (K., Pg., Sk., Kro, And.-Mejeri, Spk., Ml., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *V. Højst**, *Alslev** (nord og syd for Aaen. Sk.), *Alslev Kro* (Jbst.), *Alslevvraa**, *Bøgvad**, *Holm*, *Mosbøl*, *Søvang*. — Gaard: *Ellehus* (130 ha, Domæne). — Sognet, der hovedsagelig ligger mellem Arnaa og Hvirlaa, har dels sandede, dels lermuldede Jorder og gode Enge langs Aaerne. Vest for *Alslev* ligger den store *Alslev Mose* med *Indsande*.

Allégade, Tønder.
(Hugo Matthiessen fot.)

Elliot Hjuler: Schackenborg, Tønder Amt.

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Tønder Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Abild	Tønder	Lø
2	Arrild	Skærbæk	Hviding
3	Ballum	Tønder	Lø
4	Brede	Løgumkloster	Lø
5	Brøns	Skærbæk	Hviding
6	Burkal	Løgumkloster	Slogs
7	Bylderup	Løgumkloster	Slogs
8	Daler	Tønder	Højer
9	Døstrup	Skærbæk	Lø
10	Emmerlev	Tønder	Højer
11	Hostrup	Løgumkloster	Slogs
12	Hjerpsted	Tønder	Højer
13	Hvidding	Skærbæk	Hviding
14	Højer Flække og Land- sogn	Tønder	Højer
15	Højrup	Skærbæk	Hviding
16	Højst	Løgumkloster	Slogs
17	Løgumkloster Flække og Landsogn	Løgumkloster	Lø
18	Mjolden	Skærbæk	Lø
19	Møgeltønder	Tønder	Lø
20	Nørre Løgum	Skærbæk	Lø
21	Randerup	Løgumkloster	Lø
22	Ravsted	Løgumkloster	Slogs
23	Rejsby	Skærbæk	Hviding
24	Roager	Skærbæk	Hviding
25	Rømø	Tønder	Lø
26	Skast	Løgumkloster	Højer
27	Skærbæk	Skærbæk	Hviding
28	Spandet	Skærbæk	Hviding
29	Tinglev	Løgumkloster	Slogs
30	Tønder Landsogn	Tønder	Lø
31	Uhjerg	Tønder	Lø
32	Visby	Tønder	Lø
33	Vodder	Skærbæk	Hviding

Byen Sønderborg med Slottet efter Resen (17. Aarh.).

SØNDERBORG AMT

SØNDERBORG KØBSTAD

Sønderborg er opstaaet omkring Slottet af samme Navn. Dette menes anlagt af Kong Valdemar I til Værn imod Venderne og blev kaldt Sønderborg i Modsætning til det ældre Nordborg eller Als-Slot paa Øens Nordside. Slot og By nævnes første Gang 1253 og har senere haft fælles Skæbne i de sønderjydske Fejder og Stridigheder, som her maa forbigaaes. Oprindeligt hørte Als ikke med til Hertugdømmet Jylland; men efter Rigets Opløsning 1326 satte Hertugerne af Abels Stamme sig i Besiddelse af Øen og boede paa Sønderborg Slot, da Gottorp var pantsat til de holstenske Grever. Derefter var Slottet i lang Tid en af Sønderjyllands Hovedborge og som saadan stærkt befæstet, bygget paa en Holm umiddelbart sydvest for Byen ved Indløbet til Alssund og omgivet af Ringmure, Runddele og Voldgrave. Dets tunge Fløje med metertykke Mure var sammenbygget i en skæv Firkant og flankeret af nu nedbrudte

Perlegade Nr. 58.

Nørregade Nr. 53 og flg.

Udsigt fra St. Jørgensbjerg over Nørregade til Allsund og Sundeved.

Sønderborg.

(Fotografier af Hugo Matthiessen.)

Udsigt fra Sønderborg

Hjørnetaarne med Skydeskaar og andre Forsvarsværker. I det blaa Taarn mod Sydøst fandtes en Kongebolig, der benyttedes under Kongens Gæsteriophold paa Stedet, og det menes, at Kong Christ. II beboede samme under sit lange Fængselsliv fra 1532 til 49, i Grevefejdens Tid under Laas og Slaa. I en anden af Fløjene findes endnu det prægtige Slotskapel og de sønderborgske Hertugers Gravhvelvinger.

Da Hertug Hans d. Y. efter 1571 kom i Besiddelse af Als og Sundevad førte han Hof paa Slottet og forskønnede det yderligere, blandt andet med store Haveanlæg østpaa hen til Sønderborg Ladegaard, Hovedavlsgaarden i hans Godskompleks; men allerede 1667 maatte hans Sønesøn opgive Len og Slot paa Grund af Gæld; Frederik III inddrog begge Dele under Kronen, og efter den Tid benyttedes Slottet som Amtmandsbolig, efter 1850 som Kaserne.

Trods sin gunstige Beliggenhed ved Allsund og det aabne Hav har Sønderborg delt de nordslesvigske Købstæders trange Kaar gennem Tiderne. Først mod Slutningen af det 18. Aarhundrede kom der nogen Fart i dens Søhandel, 1806 havde den en Flaade paa 136 Skibe, og paa dens Værfter byggedes der en Del store Sejlskibe, som var Byens Stolthed. Dens frodige Opland paa begge Sider Sundet var ogsaa gunstigt for dens Opkomst, og 1856 satte en Pontonbro, „Fred. VII's Bro over Allsund“ den i Forbindelse med Fastlandet. Under Preussernes Bombardement d. 2. April 1864 nedskødes en Femtedel af Byen, dens faa Patriciergaarde og karakteristiske Bindingsværkshuse lagdes i Aske, og Beskydningen d. 18. samme Maaned fuldendte Ødelæggelsen. Staden har ikke længere noget arkitektonisk Særpræg.

Efter Afstaaelsen 1864 stod Byen længe i Stampe, og selv dens Skibsbyggeri hørte op ligesom i Aabenraa. Et stort Fæstningsanlæg opførtes

til Dybbøl Banke.

(Elliot. Hjuler teg.)

omkring den, men nedlagdes igen 1883. Først 20 Aar senere ændredes Forholdene. 1903 anlagdes en Marinestation ved Byen, store Kaserne opførtes med en Belægning af 3000 Mand, en stærk Indvandring syd fra fulgte efter, og en hidsig Spekulation i Byggegrunde blev den nærmeste Følge. 1769 havde Byen 2692 Indb., 1803: 2761, 1845: 3300, 1867: 5558, 1900: 5502, 1905: 7045, 1912: 11321.

Den stærke Indvandring syd fra overvældede Byens danske Befolkning. Et Banksammenbrud og en dermed følgende økonomisk Krise svækkede yderligere Modstandskraften, og det danske Stemmeflertal ved Valgene var forlængst forsvundet. Ved Landdagsvalget 1908 sattes end ikke een dansk Valgmand igennem, og Byen erklæredes for tysk „durch und durch“. Alt syntes tabt. Dog ogsaa Sønderborg naaedes af den danske Opgangsbølge. Gennem den nyoprettede „Folkebank for Als og Sundeved“ styrkedes Broderskabet finansielt, gennem Ungdoms- og Foredragsforeninger skabtes nyt Liv, og snart hævede Byens smukke Forsamlingshus sig som et vidt omkring synligt Tegn paa, at Genrejsningstiden var inde. Ved Folkeafstemningen d. 11. Febr. 1920 blev der af den bosiddende Befolkning afgivet 1680 danske mod 1682 tyske Stemmer.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.:

Amtmanden over Sønderborg Amt. Provsten over Sønderborg Provsti, tillige Sognepræst ved Stadens danske Menighed. Den tyske Præst. Sæde for Søndre Landsret. Stadsadvokaten. Magistraten (Borgmesteren, tre Raadmænd og 20 Byraadsmedlemmer). Dommeren for Sønderborg Købstad med Nybøl Herreds Retskreds, do. for Als Nørre og Sønder Herreds Retskreds, do. for en Del af Lundtofte og Vis Herreds Retskreds, Politi-

Hospitalsgade.

Gammel Gaard.

Sønderborg.
(Ellot Hjuler tegn.)

mestrene for de samme Retskredse. Amtslægen for Sønderborg Amtslægekreds. Amtsassessoren. Amtsforsvalteren. Amtslandinspektøren. Amtsskolekonsulenten. Vandbygningsinspektøren.

Sønderjyds Kommando. Garnison for 4 Komp. Fodfolk. Chefen for 7. Udskrivningskreds.

Raadhus. Amtstue. Statsgymnasieskole. Dreng- og Pigeborgerskoler. Hertug Friedrichs Pigeskole. Rigshospital. Invalideskole. Amtssygehus, Sct. Jørgens Hospital. Byens Sygehus. Apotek. Læger. Folkebanken for Als og Sundeved. Sønderborg Bank. Filialer af Landmandsbanken og Handelsbanken. Sønderborg Bys Sparekasse. Amtssparekassen. Ulkebøl Sogns Sparekasse. Marineanlæg. Kaserner. Kurhus. Badested. Forsamlingshuset „Sønderborghus“. Hoteller, Gæstgiverier, Sømandshjem.

Gasværk. Elektricitetsværk. Vandværk. Maskinfabrik, Jærnstøberi. Netfabrik. Oliemølle. Margarinefabrik. Tobaksfabrik. Bryggerier. Fiskeeksport. Bogtrykkerier. Udgeversted for „Dybbøl-Posten“, „Graasten Avis“, „Sønderborg Avis“, „Sønderb. Zeitung“.

Havn. Pontonbro til Sundeved. Toldsted. Statsbanestation paa Sundevedsiden. Privatbanestation. Telegraf- og Statstelefonstation. Postkontor.

Museet paa Sønderborg Slot bestaar af en Afdeling for kirkelig

Kunst m. m., „det romanske Kapel“, en arkæologisk Afdeling, Dybbøl Samlingen (med gamle Vaaben, et stort Relief af Dybbøl Stillingen og danske og tyske Uniformer fra 1864), Marineafdelingen og en Kunstsamling.

Staden ejer Sønderborg Ladegaard (Langenvorwerk, 328 ha). De bekendteste Udflugtssteder i Byens henrivende Omegn er Dybbøl Banke, Sønderskoven og Hørup Hav. Overalt træffes Krigergrave. Paa Sønderborg Kirkegaard hviler 219 danske Soldater og paa et Mindesmærke over danske, svenske og norske Faldne læses: „Hav Tak hver Broder kær; med Sorg og Smerte begrov vi eder her og i vort Hjærte.“

P. Lauridsen.

Byens Areal (1921) ha: 541. Steder (1921): 938.

Befolkning Aar 1803: 2761. 1855: 3997. 1880: 5863. 1910: 10042; 1921: 8533.

Vælgere til Folketinget 1920: 4025.

Vælgere til Landstinget 1920: 2490.

S. R.

Sønderborg Slot, Øst- og Sydflejen.
(M. Mackeprang fot.)

SØNDERBORG AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

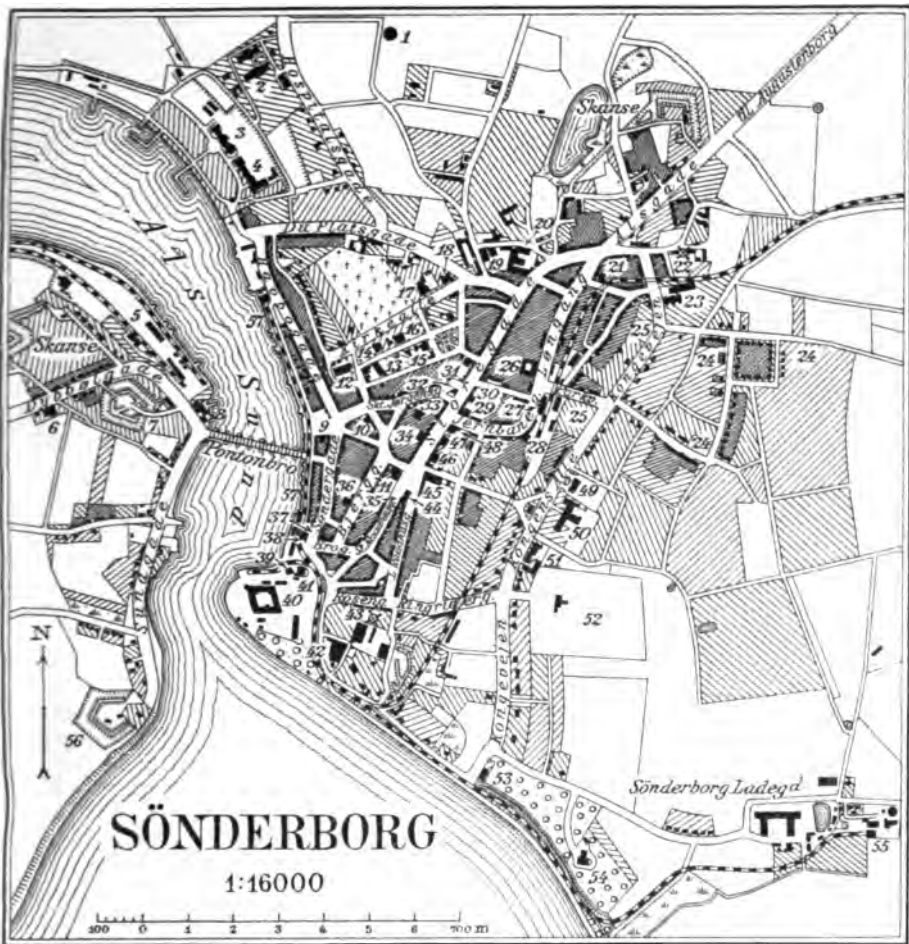
<i>Areal:</i>		<i>Andre Høstarealer</i>	183
km ²	429	<i>Brakarealer</i>	1 265
ha	42 892	<i>Grøntfoder-og Græsningsareal.</i>	10 921
<i>Landeveje (1921)</i>	168 km	<i>Haver</i>	467
<i>Befolkning:</i>		<i>Moser</i>	80
1860	26 054	<i>Skove</i>	2 801
1910	27 795		
1921	26 345		
<i>Befolkningstæthed:</i>		<i>Reinertrag pr. ha ¹⁾</i>	37,8
1860	pr. km ² 6 073		
1910	— 6 571	<i>Høstudbyttet (1920):</i>	hkg
1921	— 6 228	<i>Hvede</i>	47 847
<i>Folketingsvælgere (1920)</i>	12 848	<i>Rug</i>	33 102
<i>Landstingsvælgere (1920)</i> ...	10 039	<i>Byg</i>	81 498
<i>Arealets Benyttelse (1920):</i>	ha	<i>Havre</i>	106 903
<i>Hvede</i>	2 173	<i>Blandsæd</i>	26 500
<i>Rug</i>	1 718		
<i>Byg</i>	4 159		
<i>Havre</i>	5 446		
<i>Blandsæd</i>	1 282		
<i>Kornarealer i alt</i> ...	14 778		
<i>Kartofler</i>	674		
<i>Foderroer</i>	3 617		
<i>Sukkerroer</i>	3		
<i>Andre Rodfrugter</i>	57		
<i>Rodfrugter i alt</i> ...	4 351		
		<i>Hvede</i>	22,0
		<i>Rug</i>	19,3
		<i>Byg</i>	19,6
		<i>Havre</i>	19,6
		<i>Blandsæd</i>	20,7
		<i>Kreaturholdet (1921):</i>	Stkr.
		<i>Heste</i>	6 761
		<i>Hornkvæg</i>	31 817
		<i>Svin</i>	29 812
		<i>Faar</i>	3 867
		<i>Høns</i>	148 594

¹⁾ »Reinertrag» er Udtrykket for den ubebyggede Jords gennemsnitlige Nettoudbytte. Ved Opgivelsen har man maattet holde sig til den tidligere administrative Inddeling.

Svend Rode.

Kirkegade Nr. 8, Sønderborg.
(Hugo Matthiessen fot.)

Signet og reproduceret ved Sønderborgens topografiske afdeling 1921

1 Dandaarn	20 Sønderborg Oliefabrik	39 Toldkammer
2 Røgshospital	21 Fattigaard	40 Sønderborg Slot
3 Invalidehospital	22 Mølle	41 Hotel „Rondeel“
4 Kaserne	23 Arntssygehus	42 „Strand“, Missionshotel
5 Statsbanegaard	24 Mjstads	43 Slotsmøllen
6 Hotel „Bybøl“	25 Nelby	44 Rådhus
7 Skanse	26 Hotel „Sønderborghus“	45 Posthus og Telegrafstation
8 Hotel „Alhambra“	27 Privatbanegaard	46 Kjøpek
9 Missionshotellet	28 Kur- og Badeanstalt	47 Centralhotellet
10 Hærborg for rejsende	29 Føllebanken f. Hs og Sundevad	48 Håndelsbanken (Mial)
11 Fattigsygehus	30 Sønderborg Bank	49 Kommuneskole
12 Sct. Marie Kirke	31 Arntssparekasse	50 Statskole
13 Karoline Amalies Skole	32 Landmandsbanken (Mial)	51 Dom- og Arresthus
14 Børneasy	33 Elektricitetsværk	52 Ringriderplads
15 Arntmandsbolig og Arntstue	34 Politikontor	53 Hotel „Belleuve“
16 Museum	35 Sønderborg Bys Sparekasse	54 Hotel „Kurtuset“
17 Skole (dansk)	36 Hærborg og Faglørningshus	55 Gasværk
18 Sct. Jørgens Hospital	37 Hotel „Alsund“	56 Skanse
19 Sønderborg Bryggeri	38 Hotel „Sønderborg“	57 Kavn

Parti ved Havnen.
(Andreas Clausen fot.)

Fra den gamle By.
(Andreas Clausen fot.)

Gadeparti. Nørregade.
(Elliot Hjulær teg.)

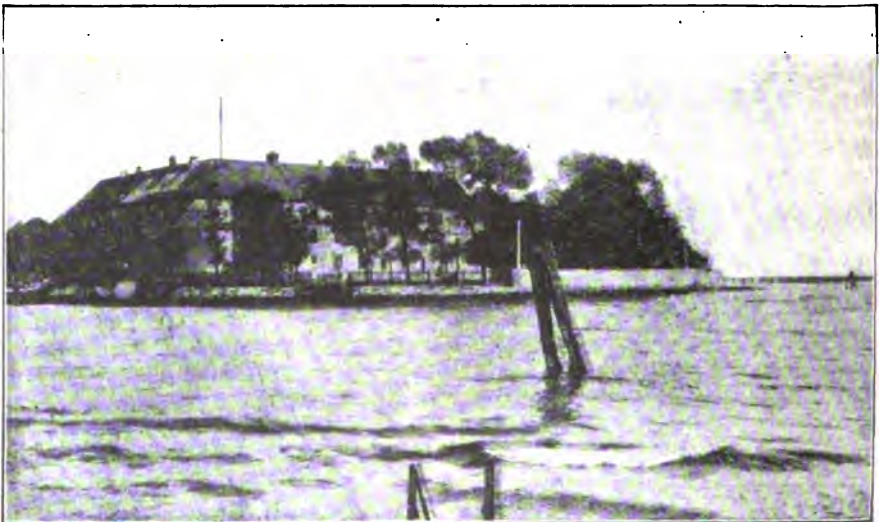

Posthus (til venstre) og Raadhus (i Baggrunden).
(Andreas Clausen fot.)

Fra Sønderborg.

Sønderborg. Pontonbroen, set fra Sundevedsiden, til venstre „Alhambra“.
(M. Dahl Sønderborg fot.)

Sønderborg Slot.
(Stenders Forlag)

Alssund, set mod Nord, Arnkilsøre til højre.

(D. B.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF P. LAURIDSEN

MED BISTAND AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR OG EKSPEDITIONS-
SEKRETÆR SVEND RODE

ALS SØNDER HERRED

Augustenborg Flække (762 Indb.) 256—236. (Slotskirke, Sk., Hoteller, Kro, Skibsbro, Ap., Læger, Haandv., Købm., Elektricitetsv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkt., Toldsted). — *Augustenborg Slot* er opført efter Aar 1651 af Hertug Ernst Günther den Ældre paa Tomten af en nedbrudt Landsby Stavensbøl, som han købte af Kong Fred. III. Det ombyggedes 1770—76 og blev i Hertugfamiliens Besiddelse til 1852, da Hertug Christian August maatte overdrage alle sine slesvigske Besiddelser til den danske Krone. I Krigsaarene 1848—50 var Slottet Lasaret, senere har det huset et preussisk Kvindeseminarium. 1885 overdroges det til Hertug Ernst Günther den Yngre og er nu atter dansk Statsejendom. I den henrivende Slotshave ligger „Palaiset“, der tidligere benyttedes som Enkesæde. *Augustenborg Ladegaard* (237 ha) solgtes 1861, tilbagekøbtes af den preussiske Regering Aar 1900 og er nu atter dansk Domæne. (Jvf. Grpl. ad Side 184.)

Ulkebøl Sg. (2350 Indb.) 1085—210. Byer: *Ulkebøl* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm.), *Ulkebøl—Spang* (Jbst., Kro), *Ulkebøl Nørremark**, *Vestermærk**, *-skov**, *Klinting* (Sk., Kro, Elektricitetsv.), *Stenholt**, *Kær* (Sk., Haandv., Købm., Ml., Savsk., And.-Mejeri, Tlgst.), *Ormstofte* (Kro), *Kær Vestermærk**, *Sundsmærk* (574 Indb.; Haandv., Kro, Jbst., Posteksp.), *Sønderskov** (Skovriderbolig), *Vollerup* (150 Indb.; Kro, Spk., And.-Mejeri, Jbst.). — Gaard: *Rønhave* (317 ha). — Sognet ligger mellem Augustenborg Fjord og Alssund. Den nordligste Pynt kaldes Arnkilsøre, hvor Preusserne gik i Land d. 29/8 1864 og senere har rejst et Sejrsminde. I Sognet: *Sønderskov*, *Arnkil Frede-*, og *Fole- og Madeskov*. *Rønhave* var i gammel Tid befæstet Herresæde og ejedes af Familien Holck. 1590 købtes det af Hertug Hans den Yngre, kom 1667 til Kronen, overdroges 1764 til Hertugen af Augustenborg, kom 1852 tilbage til Kronen og bortsolgtes. 1904 købtes Gaarden af den preuss. Stat og er nu atter dansk Domæne. — *Forh. M.*: Fra en Dysse ved Klinting er et større Stenaldersfund. Smukke Høje i Skoven. — Der findes en Del danske Kriegergrave.

Kegnæs Sg. (970 Indb.) 593—16. Byer: *Kegnæs Kirke* (K., Pg., Sk.), *Sønderby* (Kro, Tglv., Tlgst., Posteksp.), *Østerby* (Kro, Ml., Haandv., Købm.),

*) De efter Sogdenes Indbyggerantal (for 1921) anførte to Tal hidrører fra Folketællingen d. 11. Febr. 1920. Det første Tal er danske Stemmer, det andet tyske do. Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind.

FRA SØNDERBORG AMT

Gade i Augustenborg.

Palæet i Augustenborg.

Fra Augustenborg.

Kegnæs Fyr (Als).

Krigergrav i Bøffelkobbøl (Sundeved).

Udsigt langs Sydkysten af Als.

(Fot.)

FRA SØNDERBORG AMT

Stuehus i Vollerup (Als).

Gaard i Sarup (Als).

Gaard i Dybbøl.

Gaard i Kellingskov (Als).

Gaarden „Lakjær“ i Ullerup Sogn (Als).

Gaard i Dybbøl.

(Fot.)

Hjortholm* (Kro, And.-Mejeri, Haandv., Købm.), *Midtkobbet**, *Kongshoved**, *Damkobbet**, *Vesterkobbet**, *Grønmark** ell. *Nygaard**, *Bredsten** (Sk.), *Kegnæshøj** (Fyr, Lodsst., Tlfst.), *Lillekobbet**. — Kegnæs Sg. bestaar af Halvøen Kegnæs, der ved et smalt Drag (Drejet) er forbundet med Hovedøen. Den har ingen egentlige Byer, men er oversaaet med Gaarde og Huse, snart i smaa Samlinger, snart helt spredte. 1610 ryddede Hertug Hans den Yngre Skovene paa Halvøen, byggede Kegnæs Kirke (der dog virker helt middelalderlig), anlagde Sønderby og Østerby samt Hovedgaardene Hjortholm og Nygaard. Disse gik senere over til Kronen og udparcelleredes 1765. Kun af Hjortholm er der bevaret en større Stamparcel (102 ha), som nu er Domæne. 29. Juni 1864 udskebendes danske Hærstyrke paa Als fra Kegnæs.

Lysabild Sg. (1586 Indb.) 869—97. Byer: *Lysabild* (225 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst.), *Lysabildskov** (Sk., Ml.), *Mommark* (Sk., Haandv., Købm., Kro), *L. Mommark* (Ml., Tglv., Jbst.), *Mommark Færggaard* (Kro, Badehotel, Jbst.), *Sarup* (Haandv., Købm., Jbst.), *Sarupskov**, *Skovby* (168 Indb.; Kro, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Skovbyballe**, *Ny Pøl* og *Humbæk* (Vml., Ml.), *Vibøge* og *Fjelby* (Haandv., Købm.), *Vibæk* (Vml., Ml.), *Taskland* (Ladeplads, Kro). — Gaard: *Kegnæsgaard* (207 ha). — Sognet er bølgebakket og skovløst. Kegnæsgaard var et gammelt Adelssæde, der erhvervedes af Hertug Hans den Yngre. Han opførte et Slot, omgivet af Volde og Grave, men det er forlængst nedrevet. 1667 kom Gaarden til Kronen, 1764 til Hertugen af Augustenborg. 1857 solgtes den af den danske Regering.

Tandslet Sg. (1187 Indb.) 659—65. Byer: *Tandslet* (374 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Forsmlgshus, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Bank, Spk., Jbst., Tlfst., Posteksp.), *Tandselle** (Sk.), *Tandsgd.**, *Tandshede**, *Tandsholm**, *Tandsryd**, *Tandsskov**, *Stensgaard* (Vml.), *Svens Mølle* (Vml.), *Ertebjerg** (Kro, Haandv., And.-Mejeri), *O. og N. Jestrup*, *Ertebjergskov**, *Bleværk**, *Lebøl* (Sk., Kro, Ml., Haandv.), *Lebølgaard* (Ml.), *Lebølløkke**. — I Tandslet By, der falder i forskellig benævnte Dele (Neder Tandslet, Pilene, Boballe) findes Voldrester af gamle Adelsgaarde.

Hørup Sg. (1360 Indb.) 730—64. Byer: *Hørup Kirke* (K., Sk., Mlr., And.-Mejeri, Haandv., Købm., Jbst., Tlfst., Posteksp.), *Hørup* (Pg., Kro, Haandv.), *Høruphav*, Fiskerleje (325 Indb.; Dampskibsbro, Færge, Badehotel., Tlfst., Toldkontrol), *Lambjerg* (Haandv.), *Lambjergindtægt**, *-skov**, *Majbøl* (Købm., Ml., Jbst.), *Majbølløkke**, *Mintebjerg* (Haandv., Købm., And.-Mejeri), *Mintebjergrye**, *-hav**, *Mjang*, *Mjanghøj**, *Majled**. — Gaard: *Majbølgaard* (206 ha). — Sognet er højtliggende og bakket med Domæneskoven Lambjergindtægt. Fra Høruphav gik en Del af den danske Hær over til Kegnæs den 29/6 1864. Kriegergrave. Majbølgaard oprettedes 1640 af 5 nedlagte Bøndergaarde, kom senere under Augustenborg og solgtes af den danske Regering efter 1852.

Asserballe Sg. (819 Indb.) 500—25. Byer: *Asserballe* (K., Pg., Sk., Kro, Ml., Haandv., Spk., Købm., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Nørre og Sønder Asserballeskov** (Sk., Kro, Haand., Spk., Købm., Pomose And.-Mejeri), *Kettingskov** (Haandv.), *Snurom**. — Gaard: *Vertemine* (215 ha). — Sognet er bakket, højtliggende og skovrigt. Høgebjerg 86 m. Munkegaard Voldsted. Om Vertemine se Ketting Sg. I Asserballe Præstegaard fødtes Digteren Herman Bang 1857. — *Forh. M.*: Smukke Stenalders Dysser i Strandskoven, deraf 2 store Langdysser, andre ved Sdr. Asserballe By.

Notmark Sg. (1211 Indb.) 702—39. Byer: *Notmark* (K., Pg., Sk., Haandv., Købm., Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst.), *Notmarkskov** (Sk.), *Almsted* (Kro, Købm., Haandv.), *Helleved* (Sk., Vml.), *Frydendal* (Kro), *Taksensand* (Fyr, Tlgst., Tlfst.), *Frederikshof Grd.** (Kro), *Katrød**, *Naldemose**, *Hundslev* (355 Indb.; Kro, Købm., Jbst.), *Fynshav* (Sk., Højskole, Købm., Tlgst., Tlfst., Posteksp., Toldsted). — Gaard: *Rumohrsgaard* (310 ha). — Sognet har store Skove (*Nørreskov*, *Rumohrsgd.s Dyrehave*) og maleriske Landskaber. *Rumohrsgaard* tilhørte Slægten *Rumohr*, før den købtes af Hertug Hans den Yngre. Senere erhvervedes den af de augustenburgske Hertuger og kom 1852 til Kronen. Nu ejes den af en tysk Friherre. — *Forh. M.*: En Del Stenmindesmærker: 3 Langdysser og en Runddyse i Strandskoven, en Dysse i Krattet ved *Katry* („Trostene“). Fund fra yngre Bronzealder ved *Helleved*: Hængekar, Mands- og Kvinde-sager (Votivfund). Lave Høje ved Kystbrinken ved *Nørreskov* er antagelig fra Jernalderen.

Ketting Sg. (776 Indb.) 391—86. Byer: *Ketting* (270 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., And-Mejeri, Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Bro* (Haandv., Jbst.), *Bromølle* (Kro, Marked), *Blæsborg**, *Blegbæk**, *Krumum**, *Sebelev* (Sk., Kro), *Osbæk**, *Sebelevmark**. — Gaarde: *Gammelgaard* (421 ha), (Vml., Kro), *Gundstrup* (102 ha). — Sognet strækker sig tværs over Øen fra *Ketting-* og *Sebelevnor* til *Lille Bælt*. Jordsmonnet er bakket med nogle mindre Skove. *Gammelgaard* tilhørte i d. 16 Aarh. Familien *Sture* og købtes af Hertug Hans den Yngre. 1667 blev den kgl., men *Fred. V.* skænkede den til Hertugen af *Augustenborg*, og den kom 1852 med hans øvrige Besiddelser tilbage til Kronen. *Gundstrup* og *Vertemine* var Avlsgaarde under *Gammelgaard* og delte Skæbne med den. Før 1864 bortsolgte alle tre Gaarde af Regeringen, og *Gammelgaard* og *Gundstrup* ejes nu af tyske Besiddere.

ALS NØRRE HERRED

Egen Sg. (1761 Indb.) 1041—58. Byer: *Egen* (K., Kro, Forsmlgshus, Haandv., And-Mejeri), *Egen Mølle* (Vml., Kro), *Dyndved* (Sk.), *Elstrup* (Kro, Ml., Jbst.), *Østerholm** (Kro), *Elstrupmark**, *Guderup* (394 Indb.; Pg., Sk., Kro, Spk., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Sjellerup*, *Nørreskov**, *Stolbro*, *Stolbronæs**. — Gaard: *Lysholm*. — Sognet er bakket og skovrigt. Paa Østkysten ud mod Bæltet den store *Nørreskov*; *Dyndvedskov*. *Østerholm* el. *Helvedgaard* var tidligere en adelig Hovedgaard og ejedes i lang Tid af Familien *Sture*. 1583 købte Hertug Hans den Yngre den, 1723 kom den tilbage til Kronen, 1768 udparcelleredes den. *Lysholm* er Stamparcel. I Egen var *Biskop Jørgen Hansen Præst* fra 1845—89.

Svenstrup Sg. (1145 Indb.) 652—32. Byer: *Svenstrup* (205 Indb.; K., Pg., Sk., Kro, Forsmlgshus, Mr., Savv., Spk., And-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Himmark* (Haandv.), *Torp*, *Klingbjerg* (Haandv.), *Stevning* (Sk., Kroer, And-Mejeri, Købm., Haandv., Jbst.), *Stevningnor* (Ladeplads, Dampskibsbro, Købm.), *Sønder- og Nørrelund** (Kro). — Gaarde: *Hjortspring* (74 ha), *Solbjerggaard*, *Gøllinggaard* (Tglv.). — Sognet er stærkt bakket (*Igebjerg* 63 m). En Del af *Nørreskov* og flere Smaaskove ligger ud mod Bæltet. *Hjortspring* (*Hartsprung*, *Melvedgaard*) var et befæstet Adelssæde, der efter 1564 erhvervedes af Hertug Hans den Yngre. 1722 kom det tilbage til Kronen og

udparcelleredes 1771. Hovedparcellen Hjortspring ligger paa den gamle Borgplads. — *Forh. M.*: I en lille Mose under Hjortspringkobbelen er fremdraget et Fund af Vaaben m. m. liggende i og omkring en delvis bev. Baad, 14 m l., fra ældre Jernalder. Skønt meget medtaget er det af Betydning, navnlig ved at være ældre end de andre sønderjydske Fund (Thorsbjerg, Nydam) af denne Art: Vaaben-Offervand, som minder om Kamp og Folkebevægelser.

Havnbjerg Sg. (872 Indb.) 477—72. Byer: *Havnbjerg* (283 Indb.; K., Pg., Sk., Haandv., Dyrlæge, Købm., Ml., And.-Mejeri, Jbst.), *Brandsbøl* (Kro, Ml., Haandv., Købm.), *Lavensby* (Kro, Haandv., Købm.), *Lunden* med Maj Kro, *Elsmark*. — Sognet er højtliggende og frugtbar, med Skov ud mod Bæltet. — *Forh. M.*: I Brandsbøl Skov 4 Langdysser; i en af dem en Jættestue.

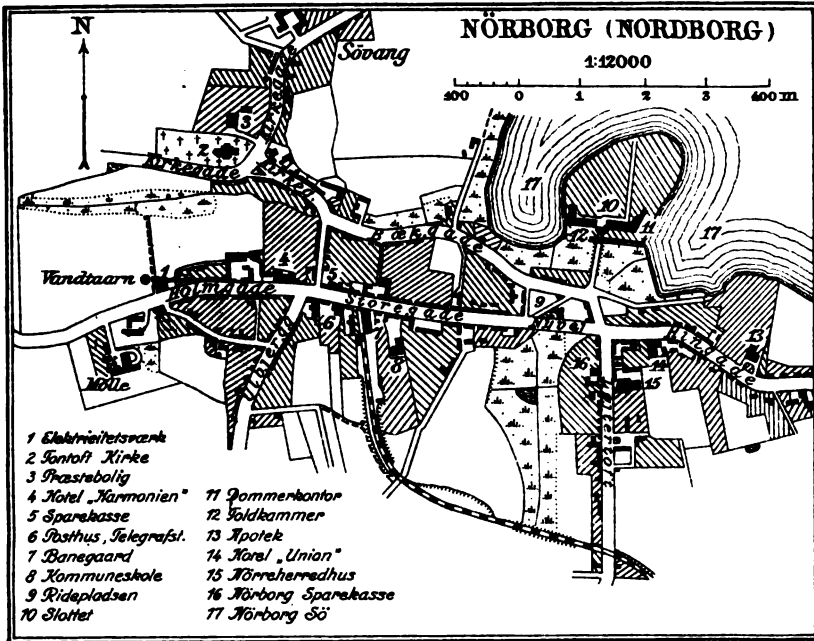
Oksbøl Sg. (1113 Indb.) 614—105. Byer: *Oksbøl* (K., Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., Jbst.), *Broballe* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., And.-Mejeri), *Mjels* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., Tlgst., Tlfst.), *Oksbølmark**, *Broballemark**, *-skov**, *Mjelsmark**. — Gaarde: *Hardeshøj Færggaard* (Dampskibsbro, Tlfst.), *Mjelsgaard* (88 ha). — Sognet har et noget bakket Terræn med Skrænter ned mod de tidligere Indvige og Moser; Mjelsø og Bundsø er tørlagte Havdele. Paa Reformationstiden tilhørte Mjelsgaard Familien Holk, senere købtes den af Hertug Hans den Yngre og kom 1730 til Kronen. 1767 udparcelleredes Gaard og Gods.

Nørborg (Nordborg) Sg. (2157 Indb.) 1162—395. Kommuner: Nørborg Flække, Holm og Pøl; de to sidste udgør tilsammen Nørborg Landsogn. Byer: **Nørborg (Nordborg) Flække** (1035 Indb.; K., Pg., Sk., Rsk., Folkehøjsk., Forsamlingshus, Ting- og Arresthus, Læger, Ap., Diakonissestat., Spk., Bankfilialer, Ml., Fabriker, Haandv., Købm., Bogtrykkeri, Hoteller, Elektricitetsv., Vandv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Postk., Markeder), *Holm* (Sk., And.-Mejeri, Købm., Haandv.), *Pøl* (And.-Mejeri, Købm., Haandv.), *Holmmark**, *Ruglække**, *Nørrelække**, *Købingsmark**, *Augustenhof Parceller** (Fyr), *Øster- og Vesterlund**, *Dyvig Ladeplads* (Toldkontor). — Sognet omfatter den nordlige, skovfattige Del af Øen. Stegsvig med Dyvig skærer sig fra Allsund dybt ind i Landet. Flækken Nordborg (i gl. Tid Købing) er opstaaet omkring Slottet, der var bygget paa en Ø i Slotssøen. Det omtales allerede i det 12. Aarh. og kaldtes da Als-Slot, senere, til Forskel fra Sønderborg Slot, Nord- el. Nørborg. Efter 1564 kom det i Hertug Hans den Yngres Besiddelse, og hans Slægt beholdt det til 1730, da det gik over til Kronen. Det nedbrændte 1665, opførtes paany 1678 og afbrødes delvis 1766, da Regeringen bortsolgte og udparcellerede Slot og Ladegaard. Nu staar kun en enkelt Længe tilbage; Slottet i ny Tilstand er bestemt til Efterskole for Ungdom. Augustenhof var tidligere en hertugelig Lystejendom.

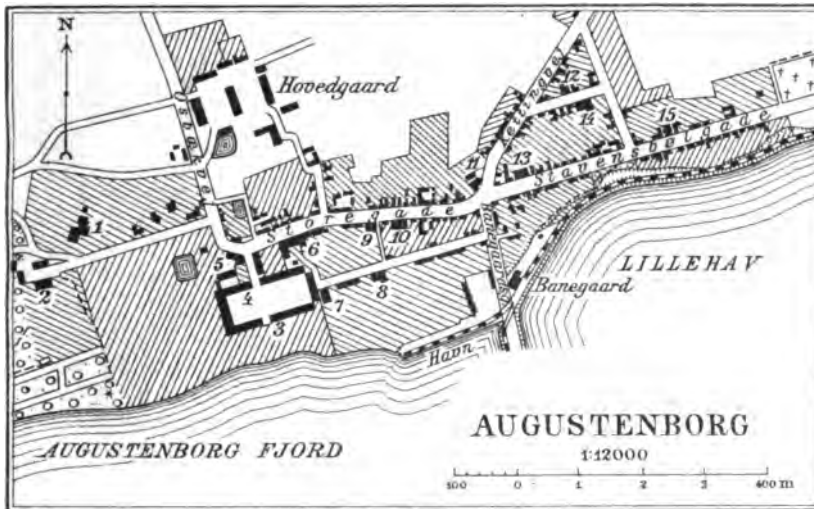
NYBØL HERRED

Ullerup Sg. (2177 Indb.) 1218—120. Byer: *Ullerup* (264 Indb.; K., Pg., Sk., Kroer, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Tlgst., Tlfst.), *Filipsborg Parceller**, *Avnbøl* (264 Indb.; Sk., Gæstg., Ml., Spk., And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Øster Avnbøl**, *Avnbøl Sønder- og Vestermark**, *Avnbølgaard**, *Blans* (491 Indb.; Sk., Kro, Mejeri, Haandv., Købm., Tlgst.), *Blansskov**, *Blans Østermark**, *Bojskov**, *Bojskovskov** (Kro, Haandv.), *Kobberholm**, *Rufas**. — Gaarde: *Avnbølgaard* (87 ha), *Blansgaard* (84 ha). — I Sognet adskillige Skove, deriblandt Domænen Avnbøl Sned. Ballegaard, Blansgaard, Lundsgaard og Fi-

Signet og reproduceret ved Søværnsstatens topografiske afdeling 1921

Signet og reproduceret ved Søværnsstatens topografiske afdeling 1921

1 Parkhotel	5 Præstebolig	9 Posthus, Telegrafst.	13 Folkebanken for
2 Skole	6 Frost Hotel	10 Kommuneskole	Nis og Sundeved
3 Slot	7 Børnehjem	11 Hotel „Augustenborg“	14 Elektricitetsværk
4 Kapel	8 Apotek	12 Borgmesterkontor	15 Soldkontor

lipsborg tilhørte de sønderborgske Hertuger og er alle udparcellerede. Ballegaard kom senere til Grevskabet Reventlow Sandbjerg og tilhører endnu dette. Avnbølgaard er en gammel Adelsgaard, der tilhørte Familien Holch, senere erhvervedes den af Hertugen af Augustenborg og faldt 1852 tilbage til Kronen og bortsolgtes.

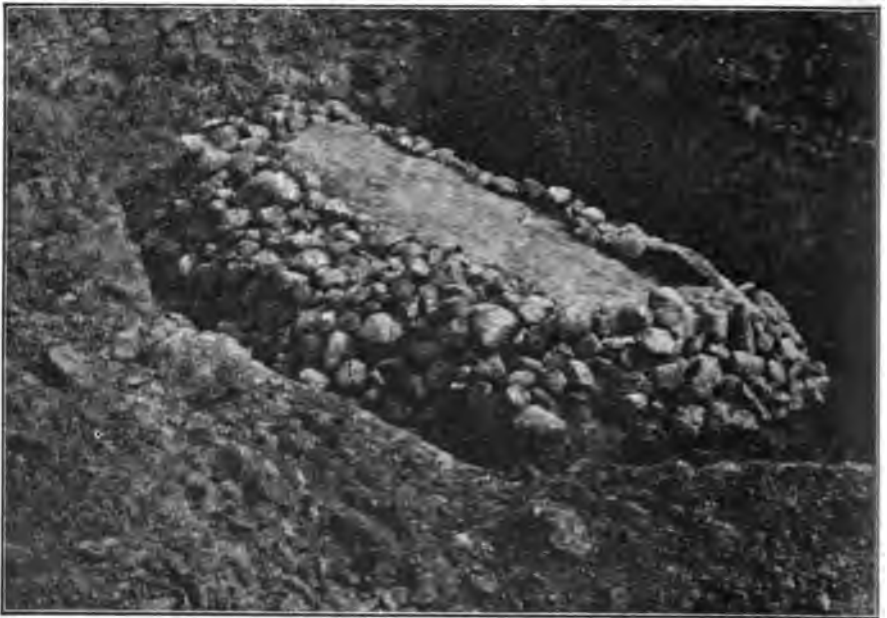
Sottrup Sg. (1464 Indb.) 795—103. Byer: *Vester Sottrup* (508 Indb.; K., Sk., Forsmlgshus, Kroer, Haandv., Købm., Spk., Dyrslæge, Maskinværksted, Mlr., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Øster Sottrup* (Sk.), *Sottrupmark**, *Sottrupskov** (Fiskerihavn, Kro, Tglv., Dampskibseks., Tlfst.), *Vester Snogbæk* (Pg., Sk., Kro, Haandv., Købm., And.-Mejeri, Tlgst., Tlfst.), *Øster Snogbæk* (Elektricitetsv.), *Snogbæk Østermark** og *Østerskov**, *Sandbjerg Gods*, *Sandbjerggde**, *Sandbjerglække**, *Fuglsang**. — Gaard: *Nørremølle*. — Det frugtbare og smukke Sogn strækker sig langs den vestlige Side af Alsund og har nogen Skov, særlig Sandbjerg Storskov, hvorfra Preusserne d. $\frac{29}{100}$ 1864 gik over til Als. — Sandbjerg Gaard dannedes af Hertug Hans den Yngre af 4 Bøndergaarde og kom ved den sønderborgske Hertuginies Konkurs 1667 til Kronen. 1673 købtes Gaarden af Amtm. Conrad Reventlow, og da han 1681 ophøjedes i Grevstanden, blev Sandbjerg Lensgrevskabet Reventlows Hovedsæde. 1788 udparcelleredes Godset og Bøndergodset overdroges i Arvefæste til Brugerne. Paa Sandbjerg Palæ levede Sejrherren fra Fredericia til sin Død 1858. I 1864 anvendtes det til Lazaret. — Den sønderjydske Politiker H. P. Hansen er født 1859 paa Nørremølle. — *Forh. M.*: Fra Nydam Mose (1859—63) et stort Vaaben-Offerfund fra Folkevandringstiden, med en Egebaad, 24 m l., Minde om Kamp og Folkebevægelser; et Fund af Sølvsager fra samme Mose er af lign. Art, men senere Tid, ca. 600.

Dybbøl Sg. (992 Indb.) 562—57. Byer: *Dybbøl Ø* og *V.* (K., Pg., Sk., Kro, Forsmlgshus, Spk., And.-Mejeri, Haandv., Købm., Tlgst., Tlfst.), *Dybbøl-Banke** (Restaurat.), *Dybbøl-Bjerg**, *Dybbøl Ml.* (Museum), *Søndermark**, *Frydendal* (Kro), *Ragebøl* (Sk., Kro, Jbst., Posteksp.), *Ragebølskov**, *Stovgaard**, (Kro, Haandv., Vml.), *Randersg.**, *Surlække**, *Ravnkoppel**, *Sandbjerg Ml.* — Dybbøl er blevet navnkundig i vor nyere Krigshistorie, særlig fra Forsvaret i Vinteren 1864. Paa og omkring Banken findes talrige Kriegergrave, og i Dybbøl Mølle-har Omegnens Folk anlagt et lille Museum. Det preussiske Sejrsmonument. Terænet, paa hvilket Skanserne laa, er nu fredlyst som Nationalejendom.

Nybøl Sg. (741 Indb.) 442—34. Byer: *Nybøl* (161 Indb.; K., Pg., Sk., Haandv., Købm., Ml., Tegl., Jbst., Tlgst., Posteksp.), *Nybøl Nor** (Tglvr.), *Nybøl Sned**, *Vestermark**, *Østermark** (Ml.), *Stenderup* (Frimenigheds K., Sk., Kro, Ml., And.-Mejeri). — I Sognet findes en Del Skov, særlig den kgl. Bøffelkobbøl med meget omtalte Kriegergrave. Nybøl Nor, der danner Sognets Sydgrænse, er omgivet af en Krans af Teglværker. — *Forh. M.*: Fordum rigt paa Stenmindesmærker, 1808 ca. 20, nu alle næsten borte. Nogle Høje, ligl. medtagne, enkelte undersøgte 1921, med Fund fra ældre Bronzealder.

Broager Sg. (4699 Indb.) 2323—666. Byer: *Broager* (1065 Indb.; K., Pg., Sk., Hotel, Ap., Læger, Bank, Spk., Brugsfor., Ml., And.-Mejeri, Haandv., Købm., Trævarefabrik, Elektricitetsv., Jbst., Tlgst., Tlfst., Postkont.), *Mølmark*, *Broagermark**, *Dynt* (Sk., Kro, Haandv., Købm., Ml., Jbst.), *Dyntmark**, *Vemmingbund** (Kro), *Egersund* (Sk., Bageri, Haandv., Købm., Ml., Brugsforen., Tglvr., Gæstgv., Færgested, Dampskibseks., Rederi, Tlgst., Tlfst., Posteksp., Toldsted), *Renbjerg* (Tglv.), *Laagmade*, *Smøl* (Kro, Haandv.), *Gammelgab*

(Haandv., Købm., Kro), *Iller* (Sk., Haandv., Købm., Gæstgv., Tglvr.), *Illermark** (Tglv.), *Budsholm**, *Brunsnæs* (Ladeplads, Dampskibseksp., Haandv., Købm., Badehotel, Kro), *Skelde* (Kro, Ml., Maskinbyg., Haandv., Købm., And.-Mejeri, Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Skodsbølmark** (Tglvr.). — Det store og folkerige Sogn omfatter Halvøen Broager Land. Længs Kysterne findes endnu nogen Skov. Nybøl Nor og Broagersiden af Flensborg Fjord er kranset af en Række store Teglværker, der aarlig producerer mange Mill. Mursten m. m. Krammark, Skeldegaard og Skodsbølgaard var hertugelig-sønderborgske Avlsgaarde, der, efter at de var kommet tilbage til Kronen, udparcelleredes 1785. Ved Smøl findes Rester af den gl. Skanse, „Smølvold“. — *Forh. M.*: I Skjelde Skov nær Stranden en Langdysse, andre ved Dynt o. fl. St. forstyrrede. Høje langs Stranden og i Skoven.

Grav fra ældre Bronzealder paa Nybøl Mark, set fra Nord — lukket.

(Fot. i Nat. Mus.)

Overgangen over Allsund den 14. December 1658.
(Efter et Stik fra Datiden.)

DYBBØL OG SØNDERBORG UNDER KRIGENE

(jvfr. Kortet ad Side 192).

1658.

Sundeved med *Dybbøl* er for os Danske hellig Jordbund. Naar de Navne nævnes, drages Tanken uvilkaarlig hen paa de to slesvigske Krige og især paa den sidste. Men det var i Treaarskrigen 1848—1850 ikke første Gang, at der fandt afgørende Kampe Sted her. I 1658, da Karl Gustav var gaaet i Land i Korsør (7. Aug.), paakaldte Frederik III ikke forgæves fremmed Hjælp fra Sverrigs andre Fjender. Hjælpen blev saa at sige ydet øjeblikkelig af en brandenburgsk-østrigsk-polsk Hær, som under Kurfyrst *Friedrich Wilhelm* af *Brandenburg* var samlet paa Grænsen af Polen og Brandenburg.

Den bestod fornemmelig af Rytteri, var kampdygtig og ypperlig udrustet, og mange af Førerne og Soldaterne havde deltaget i Trediveaarskrigen. Disse Allierede, som provianterede paa dansk Omraade, blev en Svøbe for Jylland, i hvilken Landsdel de efterhaanden rykkede op. *Als* var imidlertid besat af Svenskerne. I Begyndelsen af November sendtes fra Haderslev et Par Eskadroner Rytteri paa et halsbrækkende Foretagende for ved et dristigt Kup at bemægtige sig Øen, idet de fra Sundevedsiden svømmede over til Sønderborg; men de Par Hundrede Ryttere, som det lykkedes at lande, blev næsten alle nedhuggede. Dette dumdristige Foretagende efterfulgtes af en vel forberedt Aktion af 6,000 Mand, som blev sammendragne i Dybbøl Sogn over for Sønderborg. Kurfyrsten kom selv fra Flensborg og tog Kvarter i Dybbøl. Den danske Viceadmiral *Peter Bredal* var desuden ankommen med 2 danske og 2 hollandske Skibe. Paa

Als stod Svenskerne med kun 2000 Mand under Generalmajor *Aschenberg*. De havde bl. a. besat Sønderborg Kirkegaard, og i Byens Gader havde de forskanset sig, ligesom Sønderborg Slot holdtes.

Overgangen over Alssund ved Sønderborg fandt Sted ved Dag gry den 4. (14.) December under Beskyttelse af en heftig Artilleriild:

I Afdelinger paa 300 Mand overførtes Fodfolket paa 17 Pramme, derpaa gik Rytteriet over, idet Polakkerne delvis skal være svømmet over til Hest.

Samtidig beskød Bredal et udenfor Slottet liggende svensk Orlogsskib, hvorefter han forsøgte at entre det fra Baade, ved hvilken Lejlighed han saaredes dødelig. Slottet holdtes af General *Aschenberg* med 1200 Mand; men Byen blev erobret, og de derværende svenske Tropper trak sig ind i Slottet som den 5 (15) blev beskudt ogsaa fra en Skanse, der blev anlagt paa Sundevedsiden; men sit svære Skyts forsøgte Kurfyrsten forgæves at faa over til Sønderborg. Imidlertid kom nu tilmed en svensk Flaade paa 13 Orlogsskibe til Hjælp, og de danske og hollandske Skibe maatte fortrække ind i Flensborg Fjord. Den 6 (16) Decbr. gjorde *Aschenberg* et Udfald, understøttet af en stærk Ild fra den svenske Eskadre; men han dreves tilbage. Den følgende Nat gik den svenske Besætning ombord i Flaaden og undveg den Katastrofe, som i det lange Løb maatte komme. Derpaa faldt hele Als i Hænderne paa de Allierede til Fordel for Danmark.

Erobringen af Als vakte stor Opmærksomhed, ogsaa i Polen, den fæstede sig i Sindene, saa at den blev til et samstemmende Udtryk for alt, hvad der overhovedet blev ydet af krigersk Daad under Felittoget, og „*Alsacya*“, der snart tænktes liggende i Sverrig, snart anvendtes som en Betegnelse for den jydsk Halvø eller endog hele Danmark, er den eneste danske geografiske Benævnelse, som blev almindelig kendt (jvfr. *Rózniecki*: „Polakkerne i Danmark“).

I den Periode, som ligger imellem 1658 og den første slesvigske Krig, var Als og Sundeved kun indirekte bleven berørt af Krigene.

I den store nordiske Krig (1700—1720) havde *Sønderborgs* Handelsflaade vel lidt meget gennem Opbringning ved svenske Kapere: men man tog sig sammen, og i 1795 var Handelsflaaden igen paa Fode og næst Flensborgs og Aabenraas den største i Slesvig. Sønderborg Slot, der 1667 faldt tilbage til Kronen, overlodes 1764 til Hertugerne af Augustenborg. I Krigene 1813—14 var der Lazaret paa Slottet og i 1848 blev de ved Bov fangne Insurgenter foreløbig interneret her, indtil de kunde overføres til København.

1848—1850.

Vi er nu naaet til et Tidsrum, i hvilket Als og Sundeved kom til at spille en afgørende Rolle i vor Krigshistorie, idet vi her havde en *Flankestilling*, fra hvilken vi til Tider rykkede frem, og i hvilken vi til andre Tider forsvarede os.

Als med Sønderborg var under Trearskrigen stadig i de Danskes Besiddelse og led ingen nævneværdig Overlast; medens der ofte kæmpedes hinsides Alsund, paa *Dybbøl* og i Sundeved, der afvekslende blev besat af Forbundstropper og Danske, og som blev Skueplads for Kampe, ved hvilke Befolkningen led meget.

I 1848 ved Krigens Udbrud ankom General *Schlepppegrell* med „*venstre Flankekorp*s“ til Sønderborg, og herfra marcherede han ind i Sønderjylland for at støde til den øvrige Hær under General *Hedemann*. Medens de Danske var borte, blev der paa *Dybbøl* Banke bygget Skanser, idet Egnens Beboere blev

Sonne: Kamp i Dybbøl (Treårskrigen).

benyttet dertil sammen med Soldater. Den 25. April om Eftermiddagen kom Armeen tilbage efter Slaget ved Slesvig. De ufærdige Skanser blev rømmede og vore Tropper trak sig over paa Als. Tyskerne tvang nu Beboerne til at hjælpe til med Sløjfningen af Skanserne. Dybbøl Kirke blev en Tid benyttet som Kvarter for tyske Soldater. — I Begyndelsen af Maj begyndte de Danske at arbejde paa et Brohoved paa Sundevedsiden ligeoverfor Sønderborg, hvilket Tyskerne forgæves søgte at forhindre.

Den 28. Maj gjorde General *Hedemann* med 13,000 Mand et Fremstød derfra over Dybbøl, som Følge af hvilket det kom til Fægtning i Sundeved. Fjenden, der var underlegen, blev kastet tilbage. Under Retræten gennem Dybbøl forsøgte Tyskerne flere Steder at sætte Ild paa Husene, men den blev slukket. Om Aftenen tog General *Hansen* Kvarter i Dybbøl Præstegaard. Senere, da hans Korps var bleven afløst, fik General *Schleppereggell* Kvarter der.

Den 5. Juni paa Kongen af Hannovers Fødselsdag, søgte General *Wrangel* at tage Revanche for d. 28. Maj. Det lykkedes ham dog ikke at kaste de Danske ud af Sundeved, skønt han angreb med 11—12,000 Mand under *Halkett* og *Bonin*. *Schlepperegells* seje dygtige Forsvar af Terrænet om Dybbøl bevirkede, at vore Reserver fra Als fik Tid til at naa over i rette Tid. Tyskernes Angreb blev afslaaet, og de forfulgtes. Under Kampen i Dybbøl By, slog flere Bomber og Granater ned i Omegnen af Kirken og sprang her. Beboerne skjulte sig dels bag Grundstenene i Husene, dels i Huler i Jorden, i Brønde osv. Folk blev iøvrigt beordrede til at rykke ud af deres Huse, og Størstedelen af dem flygtede over til Als, dels samme Dag, dels Dagen efter med Bohave og Kreaturer, saa at navnlig Dybbøl By fra 5. Juni til Høstens Begyndelse stod øde og forladt. —

Efter denne Kamp afholdt Overkommandoen sig, ifølge Krigsministerens Ordre, fra offensive Foretagender paa denne Krigsskueplads.

Dybbølstillingen opgaves, og kun Brohovederne holdtes besatte. *Wrangel* forblev med sin Hovedstyrke ved Flensborg.

Mindesten fra 1848 ved Ringenæs over den første Faldne.

(Fot.)

Mindesten paa Nybøl Kirkegaard. „Minde over 20 tapre danske Soldater faldne i Krigen 1864“.

(Fot.)

Efter Vaabenstilstanden, som varede 7 Maaneder til 2. April 1849, begyndte Fjendtlighederne igen. I Vinterens Løb var Flankekorpsset paa Als bleven forstærket.

Vinteren var streng, og Forbindelsen med Als lod sig ofte kun med Vanskelighed opretholde. Fjenden stod stadig paa Dybbølbjærg. General Krogh var nu Overgeneral over en Hær paa 41,000 Mand. Den skulde baade fra Nørrejylland og fra Als rykke ind i Slesvig; men paa Efterretning om, at de tyske Rigmstroppe, 61,000 Mand under General Prittwitz, nærmede sig, blev Krigsminister General Hansen, betænkelig.

Den 3. April 1849 om Morgenen Kl. 4¹/₂, begyndte imidlertid Tropperne fra Als at marchere over Alssund paa 2 Broer, og Fremrykningen over Dybbøl fandt Sted. En fjendtlig Insurgentbrigade ved Adsbøl blev kastet tilbage og Hæren rykkede videre mod Graasten; men ifølge Ordre fra Krigsminister Hansen, som befandt sig ved Hæren, men iøvrigt laa syg, maatte General Krogh: „intet aventurere“, hvorfor han trak sig tilbage til Adsbøl.

Den slesvig-holstenske Hær dannede Avantgarden for Rigmstroppe. Den kommanderedes af General Bonin, som den 4. April rekognoscerede vor Stilling; den 5. blev han afvist under Angrebet ved Avnbøl. Den 6. angreb den hannoveranske General Wynecken ved Ullerup, hvor Oberst Oluf Krabbe med underlegen Styrke viste ham tilbage. Glæden over denne Sejr blev straks ødelagt ved Meddelelsen om Eckernførde-Affæren, der endog virkede saa deprimerende paa Krigsministeren, at han gav Overgeneralen Ordre til at føre hele Hæren tilbage til Als. Der maatte lystres; dog blev der den 8. April efterladt 2 Batailloner som Arriéregarde paa Sundevedsiden. De besatte de to Brohoveder. Det var med Sorg at Hærens Ledelse maatte efterkomme denne Ordre.

Skærtorsdag (5. April) og Langfredag havde Dybbølpræsten Karstensen holdt Gudstjeneste i Dybbøl, og han begravede om Lørdagen de i Træfningen

Mindesten paa Sønderborg Kirkegaard.
 „Denne Sten satte det danske Folk
 over trofaste Sønner døde for Fædre-
 landet i Aarene 1849—50—51.
 Guds Fred være med Eder!“
 (Fot.)

Mindesten paa Sønderborg Kirkegaard.
 „Minde over Danske, Svenske og Nord-
 mænd, faldne i Kampen for Danmarks
 Sag i Aaret 1848.“
 (Fot.)

ved Ullerup faldne Danske og Tyske paa Sottrup Kirkegaard. Og Paaskemorgen (8. April) stod han med Armeens Reserve ved Dybbøl Mølle og ventede paa Ordre til at gaa frem; men Toget gik tilbage over til Sønderborg. Fra Als sendtes ydermere en Del Tropper til Fyn.

General *Bülow* havde nu afløst General *Krogh* som Overgeneral.

Besætningen paa Als blev den 15. April fastsat til 3 Brigader, en Kavalleri-division, 3 Feltbatterier og 1 Espingolbatteri, alt under Oberst *de Meza*.

Forinden havde imidlertid General *Prittwitz* (den 11. April) ladet en Avantgarde besætte „Dybbøl Bjærg.“ Dette bevirkede, at *Bülow* den 12. sendte en Bataillon over til Dybbøl By for at rekonoscere. Dette skulde straffes: Den 13. April foretog nu General *Prittwitz* med en stor Styrke et Angreb mod *Dybbøl-bjærg*; men i Henhold til den givne Ordre blev der af de Danske ikke ydet nogen alvorlig Modstand, og vore Forposter trak sig fægtende tilbage mod Brohovederne, medens Fjenden opnaede, hvad han vilde, at besætte Højderne. De faste Batterier paa Als og Ilden fra Kanonbaadene tilføjede dog Fjenden betydelige Tab og holdt ham paa Afstand. Under Kampen var et saksisk Batteri bleven haardt medtaget af vore Kanoner, og da Kaptajn af Generalstaben *H. A. T. Kauffmann* fra Alssiden i Kikkert opdagede, at Fjenden var bleven nødsaget til at forlade 3 Kanoner, udbad han sig Overgeneralens Tilladelse til at søge at tage dem. Med stort Mod og megen Konduite lykkedes det ham, hjulpen af Mandskab fra 10. lette Bataillon samt af den kække Løjtnant *Sigismund v. Rosen* (der faldt 18. April 1864 paa Dybbøl) at gøre 2 af Kanonerne til Bytte.

Efter at Operationerne var forlagte til Jylland, maatte foreløbig enhver Tanke om Fremstød fra Als opgives. En Brigade overførtes til Fyn og kom derfra til at deltage i Slaget ved Fredericia (6. Juli). Fjenden indrettede sig nu

paa Dybbøl Bjærg, som blev befæstet, og her opstilledes 47 Kanoner og 25 Haandmorterer.

Oberst de Meza lod nu som Modtræk herimod hele Allsund befæste med ialt 38 Batterier, hvori var anbragt 127 Kanoner og Morterer. Omkring Sønderborg blev yderligere anlagt 4 lukkede Værker (Lynetter). Nu stod de fjendtlige Styrker paa hver sin Side af Allsund; men Tyskerne var Herrer i Sundeved, og Byerne der led meget.

Den 15. Juni afsluttedes i Berlin en Vaabenstilstand paa 6 Maaneder, og alle Fjendtligheder ophørte. I Slesvig, hvor en Kommission skulde regere, blev fastsat en Demarkationslinie, nord for hvilken 2,000 Mand svenske Tropper under General *Malmberg* skulde holde Orden; medens 6,000 Prøjsere besatte den sydlige Del. Als havde Danmark vedblivende Ret til at besætte. Den 21. August blev Fangerne udvekslede ved Snejled, dér hvor Aabenraa- og Graasten-Landevvejene støder sammen. En Mængde trefarvede Flag viftede fra Dybbøl Skanser og under Hurraraab og Afsyngelsen af „Schlesvig-Holstein“ modtoges Tyskerne af deres Venner, medens de Danske forholdt sig stiltfærdige.

Den 9. Septbr., en Søndag, afbrændtes Blokhuse og Barakkerne paa Dybbøl Banke, og det tilbageblevne Skansetømmer og Risværk blev bortført, dels af Alsingerne, dels af Omegnens Beboere.

Alle Sognebeboerne var iøvrigt, siger Pastor Karstensen, enige om, at det tyske Militær var langt bedre at komme til Rette med i Aaret 1849 end Aaret før. De sørgede selv for Forplejningen og forlangte kun af Beboerne, at de skulde forsyne dem med Brændsel samt med Mælk og Smør, saa meget, de kunde, det sidste dog kun for Betaling. Tyske Soldater og danske Beboere kom godt ud af det sammen.

I Oktober 1849 blev General *Schlepppegrell* udnævnt til Chef for Tropperne paa Als i Stedet for de Meza, som var blevet syg. Tropestyrken udgjorde 10 Batailloner, 2 Eskadroner, 2 Batterier m. m. Ved Øen laa endvidere en Flaadefdeling under *Steen-Bille*. *Schlepppegrell* lod udføre en Del Befæstningsarbejder omkring Sønderborg, hvor han iøvrigt havde Hovedkvarter.

Aanden i Hæren var fortræffelig, og *Schlepppegrell* gjorde sit yderste for at opmuntre sine Tropper. „Det Møllerske Selskab“ gav Forestillinger paa Sønderborg Teater, og der opførtes „De Danske i Paris“, „Abekatten“, „En Tur til Armeen“, „Rataplan“ osv. til stor Glæde for Soldaterne. Et Par Gange om Maaneden var der store Officersfester, i Reglen paa Augustenborg, hvortil ogsaa civile Herrer og Damer blev indbudte.

Da Vinteren begyndte, og det fremdeles truede med Krig, blev det anset for nødvendigt at forstærke Styrken paa Als til 2 Brigader med 4 Feltbatterier.

Den 1. Januar 1850 sattes Korpset paa Als paa Feltfod:

Frosten lagde Sundene til, saa at Posten udeblev i Januar, og Øen var afskaaret i 14 Dage. I Februar begyndte der at falde Sne. *Schlepppegrell* var stadig paa Færde, inspicerede, gav Fester. Midt i Februar blev det Tøvejr og Blæst, men stadig var der Ishindringer. Den 22 Marts afgik det første Dampskib til København. Saa kom Foraaret. — General *Schlepppegrells* Hustru kom paa Besøg hos Manden, og de red ud sammen i den herlige Egn. Hun paa Hertuginde af Augustenborgs Ridehoppe. Det var „lyse solbeskinnede Forarsdage“.

Sommeren kom. Tropperne holdt stadig Øvelser, og Festerne fortsattes. Saa oprandt den 28. Juni, *Schlepppegrells* sidste Fødselsdag. Den var lys og lykkelig og forløb paa den skønneste og mest harmoniske Maade. Divisionens Officerer havde indbudt deres General til en Fest paa Augustenborg. Der var bygget en „Løvsal“, og et Rosenflor bredte sig paa Bordets hvide Dug. Stemningen var prægtig. — Denne Fest blev Officerernes sidste Afsked med *Schlepppegrell*.

DYBBÖL

Sagnet og reproduceret ved Søværnets topografiske Afdeling 1921.

1000 0 1 2 3000 Meter

SONDERBORG P

General Bülows Grav paa Dybbøl Kirkegaard.
(Fot.)

Mindesten paa Stedet, hvor du Plat, Schau og Rosen faldt, 16. April 1864.
(Fot.)

Der var imidlertid ført Fredsunderhandlinger, og Prøjsen blev nødsaget til — som Følge af engelsk og særlig russisk Pression — at opgive at understøtte Oprørerne og slutte Fred med Danmark. Foruden de prøjsiske Tropper skulde nu ogsaa Svenskerne forlade Slesvig, hvorefter de danske Tropper kunde rykke ind i Hertugdømmet for at genoprette Kongens Regering. Vi havde nu kun med Insurgenterne at gøre; de stod under General *Willesen*, som med ca. 30,000 Mand tog Stilling ved Isted. Svenskerne afrejste den 10. Juli og nogle Dage senere sattes den danske Hærs Afdelinger i Marche for at møde Insurgenterne.

Det blev i 1850 atter General *Krogh* med *Flensborg* som Stabschef og *Kauffmann* som Souschef, der fik Overledelsen af Krigsoperationerne, eftersom Bülow var syg. Schleppegrell med sine to Brigader brød nu op fra Als og tiltraadte Marchen mod Isted, hvor han skulde finde Heltedøden.

Pastor Karstensen fortæller:

„Den 16. Juli tidlig om Morgenen var den Afdeling af det danske Militær, som laa paa Als, passeret forbi og gaaet til Flensborg. Vi hilste paa adskillige af vore gamle Venner og Bekendte ude ved *Bøffelkobbøl*, hvor de i den trykkende Hede hvilede under Træerne og fortærede deres Frokost.“

Sundeved kom nu atter i de Danskes Hænder, og fjorten Aar varede det, før Krigen igen rasede i Dybbøl.

1864.

Efter Afslutningen af den første slesvigske Krig var det klart, at der burde gøres noget for at befæste bl. a. *Dybbøl*. De nedsatte Forsvarskommissioner raadede dertil; men Bevillingsmyndighederne var karrige. I 1861, da det tegnede

til Krig med Tyskland, lod Krigsministeren foretage Arbejder bl. a. ved Dannevirke og Dybbøl; men permanente Værker blev der her ikke Tale om; dertil var der hverken Tid eller Penge. Dybbølstillingen med sine 10 Skanser (7 lukkede og 3 aabne) var, da Krigen kom, kun en stærk *Feltbefæstning* med Artilleri i Skanserne (4 à 16 Kanoner). Disse havde tørre Grave og intet Gravforsvar.

Pastor *F. R. C. Bülow*, Søn af Sejrherren fra Fredericia, der som Løjtnant havde været i Faderens Stab i Treaarskrigen, var i 1858 bleven valgt til Præst i Dybbøl i de samme Dage, Faderen laa for Døden paa Sandbjerg Slot, hvor han modtog det for ham glade Budskab.

Pastor Bülow har skrevet interessante Erindringer, i hvilke han fortæller om Dybbøl før og under Krigen 1864. Han siger:

„Med Bekymring saa vi, hvorledes Dybbølskanserne manglede kun altfor meget i at være i Orden.“ — — „Det var tungt at holde Jul i Dybbøl 1863, tungt at holde Nytaarsprædiken 1864 —.“

Saa kom Krigen. Dannevirke blev forladt (5. Febr.) og Hæren kom tilbage for at tage Stilling paa Dybbøl og Als.

Præstefolkene i Dybbøl blev purret ud om Natten og modtog en stor Indkvartering. Herom hedder det:

„Det var ved Armeens Tilbagemarch, at min Hustru og jeg midt om Natten under en saa solid Snestorm, som Østenvinden kan give den i en Februar-Nat, blev vækkede af en Fourer med Ordene: „Indkvartering kommer om et Par Timer.“

Man var forberedt og modtog General *Vogt* med Stab, en Bataillon paa 1,000 Mand af 2. Regiment (General Bülows gamle Regiment) 30 Heste m. m. af Trænet — alle udmattede og forsultne. „Vogt modtog mig med de Ord: „Skanserne er vel dog klare og i Orden.“ Jeg kunde kun svare med en Hovedrysten. Gik Prøjerne paa, vilde de let have kunnet gaa lige over til Als efter den ødelagte Armé, ødelagt ved Kulde og March. — — Hvor var det dog vemodigt for mig saaledes at mødes med mange gamle Krigskammerater fra den forrige Krig. Da jeg spurgte Kaptajn *Ross*: „Hvad kan jeg gøre for Dem?“ pegede han paa sine blodige Fødder og sagde: „Strømperi!“ General Vogt fik jeg i Seng, forkommen og stivfrossen. Kort efter var der ikke en Plads udenom som indenom i Præstegaarden, uden at den var belagt med dødtrætte Mennesker. — — Om Morgenen Kl. 8 var der ikke spiselig Føde i Præstegaarden. Med Generalen gik jeg op til Faders Grav, og Vogt og jeg bad dér en Bøn for Danmark. — — Senere førte Oberst *Dillew Høst* (Faders Adjutant i 1848) Bataillon paa Forpost. Ved at passere Faders Grav, lod han skuldre, og raabte ind til mig: „Honnør for Graven!“ Folkene sang „Den tapre Landsoldat“. Henad Formiddagen kom der Bud, at Præstegaarden maatte forlades, da den og Byen skulde skydes i Brand. Det burde være sket, men det skete dog ikke den Gang. Imidlertid maatte vi jo drage bort.“ — —

— — „Ved Paasketide var det ikke Kirkens Klokker, der ringede for det herlige Opstandelses-Budskab, det var Prøjsens Kanoner og Granatskyts, der udbredte Død og Ødelæggelse. Det var ikke Dybbøl Menighed, der da gik til Kirke: den var dreven fra Hus og Hjem, der laa i Grus. I Stedet for at holde Paaskeprædiken sad Dybbølpræsten i Fængselscellen; ogsaa min Lykke og Glæde var bleven Ruin med Dybbøls Lykke og Glæde.“

I 7 Uger sad Pastor Bülow fængslet i Flensborg, anklaget for Spioneri, men slap tilsidst fri, da intet kunde bevises.

Dybbøl Præstegaard, set fra Kirke-
gaarden. (Elliot Hjuler tegn.)

Krigergrav paa Dybbøl.

Dybbølstillingen var som sagt i sig selv ikke meget værd; og havde Fjenden straks presset paa, følgende i Hælene paa den danske Hær, da den fra Dannevirke gik til denne Flankestilling, er det sandsynligt, at han havde taget den; men vore Modstandere havde Betæneligheder, og Prins *Friedrich Karl* og hans Generalstabschef *Blumenthal* mente det nødvendigt at hidføre Belejringsskyts. Det var megen Ære at gøre denne Feltbefæstning. Vor Forpostlinie var skudt ret langt frem og gik fra det inderste af Vemmingbund i en Bue til Allsund. Det gjaldt nu i den første Tid for Prøjerne om at trænge Forposterne tilbage for at kunne begynde Belejningsarbejderne tilstrækkelig nær Skanserne. Fra den 12. Februar forefaldt derfor stadig Angreb paa og Skærmydsler med vore Forposter. Efter en for os uheldig Fægtning den 22. Februar maatte vi trække vore Forpostlinier noget tilbage, hvilket medførte større Kampberedskab.

Vor Forpoststilling gik nu fra Vemmingbund over Avnbjerg, Dybbøl Kirke, Ragebøl til Ballerup og Allsund. Tiden hengled ensformigt, og Tjenesten var streng for begge Parter. Forpostfægtninger hørte til Dagens Orden.

Den 17. Marts foretog de Danske et større Udfald fra Dybbølstillingen. Da Prøjerne samtidig rykkede frem mod Dybbøl By, blev Følgen en meget alvorlig Fægtning, der varede hele Dagen, idet Kampen bølgede frem og tilbage til Mørkets Frembrud; men desværre lykkedes det Fjenden at sætte sig i Besiddelse af vort Forpostterræn, og fra nu af maatte vi indtage en Forpoststilling højst 750 m fra Skanserne. Navnlig efter denne Kamp blev Bagladegeværets Overlegenhed over Forladegeværet aabenbar. Selv den største personlige Tapferhed fra vor Side formaaede ikke at udjævne Misforholdet.

Den 21. Marts ankom 56 Belejringsskanoner og blev opstillede foran Dybbølstillingen. Mod dem havde vi næsten kun Forladekanoner af gammelt System. I Skanse II var dog riflede Kanoner, hvilke allerede den 13. Marts havde aabnet Ilden mod et Batteri, som Fjenden var i Færd med at anlægge ved *Gam-*

melmark ovre paa Broagerland, hinsides Vemmingbund. Løjtnanterne *Anker* og *Castenschiold* førte afvekslende Artillerikommandoen i Nr. II, og det med *Bravour*. Chefen for Artilleriet i hele Stillingen var *de Jonquières*. For at være forberedt paa en Storm, maatte vi fra nu af stedse holde 2 Brigader i Skanserækken. Som første Reserve for denne stod en Brigade i nogle Barakker mellem Alssund og Dybbøl Mølle (B paa Kortet).

En Brigade laa nede i Sønderborg og Resten af Styrken paa Als, parat til, naar den allarmedes, at rykke til Hjælp. Fjendens Belejringsskyts dængede vor Stilling til, og om Natten kom alle i travl Virksomhed for at udbedre den om Dagen skete Skade.

Samtidig med, at Tyskerne saaledes belejrede Dybbøl, forberedte de i al Hemmelighed en Overgang over det 1900 m brede Alssund ved Ballegaard for paa denne Maade at omgaa Dybbølstillingen. Ialt havde de 20,000 Mand parate til Overskibning paa 150 Fartøjer.

I Slutningen af Marts var Gardedivisionen *v. d. Mülbe* og *Ravens* Brigade ankomne til Sundeved, henholdsvis fra Jylland og Holsten. *Gablentz* skulde samtidig beskyde *Fredericia* for at fastholde Tropperne i Fæstningen, saa at de ikke blev trukne til Hjælp ved Dybbøl. Opmærksomheden skulde samtidig ledes bort fra Ballegaard derved, at Dybbølstillingen blev angrebet to Dage før, Overgangen skulde iværksættes, ligesom *Sønderborg* skulde bombarderes Dagen før, hvilket altsammen blev udført til Punkt og Prikke.

Efter Ankomsten til Dybbøl gik *Ravens* Brigade frem for at skyde Forpostlinien nærmere endnu til vore Skanser, saa at 1ste Parallel mod vor venstre Fløj kunde anlægges under Beskyttelse af samme. Den 28. Marts kæmpede Brigaden mod vore Styrker, og skønt den kom i vanskelige Fægtningsforhold, blev dog Parallelen anlagt de følgende Nætter.

Overgangen ved Ballegaard skulde nu finde Sted Natten mellem 1. og 2. April; men heftige Storme forhindrede den, hvorfor Forelægendet foreløbig opgaves.

Imidlertid skred Belejningsarbejderne foran Dybbøl frem; Natten til den 8. April anlagdes 2. Parallel, og Natten til den 11. April byggedes „Halvparallelen“, endelig den 14. anlagdes 3. og sidste Parallel ca. 275 m fra Skanserne. Herfra skulde Stormangrebet finde Sted.

Paa de Dage, da der var Fægtning i Forterrænet, aabnede alle Skanserne, hvis Kanoner kunde bære, Ilden, ellers var det kun Skanse Nr. II og tildels Nr. I forbeholdt at skyde, navnlig for at besvare Ilden fra Broagerland. „*Rolf Krake*“ hjalp af og til ved fra Vemmingbund at beskyde Slugterne foran vor Stilling. Forholdene var dog i det hele taget lidet betryggende for os: Skanserne var sammenskudte, og Besætningen i høj Grad svækket ved Strabadser og stadig Kampberedskab; men Krigsministeren forlangte, at Dybbøl skulde holdes til det yderste, selv om derved vilde foraarsages store Tab, og General *Gerlach* bøjede sig nødtvungent.

Fra *Fredericia* kom i sidste Øjeblik 8. Brigade (*Scharffenberg*) til Hjælp. Fjenden satte sig imidlertid fast i vore Skyttegrave foran vor venstre Fløj, og Beskydningen af Stillingen var saa voldsom, at Fodfolksbesætningerne ikke kunde blive i Skanserne, men maatte gaa et langt Stykke tilbage. Thi Skanserne var kun Grøshobe uden at yde Dækning. Ilden tiltog i Voldsomhed den 17. April, og næsten hver Plet i og bag ved Skanserne blev bestøret af Artilleriet.

Situationen var ganske uholdbar. General *du Plat* tilbød at overtage Kommandoen og rømme Dybbølstillingen; men General *Gerlach* vilde tiltrods for Sygdom, ikke vise Ansvar fra sig og blev. Han havde, ifølge sin Instruks, Ordre til at holde Stillingen og modtage en Storm, selv om der derved skulde følge store Tab.

Dybbøl Kirke.
(Fot.)

Dybbøl Mølle efter Stormen 18. April 1864.
Prins Friedrich Karl med Stab.
(Fot.)

Saa kom da endelig den 18. April. — Stormen paa Dybbøl:

Natten mellem den 17. og 18. April gled hen som saa mange andre. Fra Kl. 4 tiltog Skydningen efterhaanden som det lysnede og blev mellem Kl. 6—7 infernalsk. Man ventede en Storm; men den ene Time gik efter den anden, uden at den kom, og Reservén gik saa i Hvilestilling, satte Geværerne sammen og begyndte at tilberede og koge Mad, til Trods for, at Granaterne slog ned alle Vegne og kvæstede og dræbte mange. Navnlig i forreste Linie paa venstre Fløj led Styrkerne betydelige Tab under den 6 Timers voldsomme Beskydning. Her stod 1. Brigade (Oberst *Lasson*), medens 3. Brigade (Oberst *Wörishoffer*) havde højre Fløj. 8. Brigade (*Scharffenberg*) stod i Reserve ved Barakkerne, og 2. Brigade (Oberst *Kauffmann*) havde Brohovederne; Resten af Styrken stod paa Als; General *du Plat* havde Kommandoen i Stillingen paa denne skæbnesvangre Dag.

Klokken præcis 10 hørte Kanontordenen op foran Dybbøl, og Prøjserne stormede, idet 11,000 Mand, formerede i 6 Stormkolonner (48 Inf.- og 5 Pionerkompagnier), med Voldsomhed brød frem mod Skanserne I—VI paa vor venstre Fløj. Angrebs-Mandskabet var særlig udvalgt og havde ligget og ventet 6 Timer i 3. Parallel. Denne Styrke, hvis forreste Kompagnier var opløste i Skyttekæder, stod under Kommando af General *Manstein*. Brigaden *Schmidt* skulde samtidig beskæftige vor højre Fløj, medens *Cansteins* og *Ravens* Brigader dannede Reserve for Stormkolonnerne, og Brigaden *Roeder* samt Gardedivisionen var Hovedreserve. Ialt skulde 37,000 Mand operere mod Dybbølstillingen. En paatænkt samtidig Overgang over Allsund af Brigaden *Goeben* blev dog opgivet.

Paa *Aunbjerg* (53 m), hvorfra de tyske Løbegrave udgik, holdt *Prins Friedrich Karl* under Kampen.

3. Parallel var kun fjærnet 250 à 275 m fra Skanserne; men Tyskerne havde ydermere arbejdet sig frem med Skyttegrave til ikke 100 Meter fra nogle af Skanserne. Herfra og fra 3. Parallel fandt Stormangrebet Sted.

Vore ringe Besætninger paa 20 til 80 Mand, som jo først skulde søge ind i Skanserne, var selvfølgelig magtesløse over for Stormkolonner paa 1000 à 2000 Mand. Dog aabnedes Ilden mod de frembrydende Fjender saa godt, man kunde, og Kanonerne i flere af Skanserne blev bragte til Skud; men i Løbet af en halv Snes Minutter var 5 Skanser tagne, og nu kom Turen til Løbegravene.

Vor venstre Fløj, Brigaden *Lasson*, søgte at holde Stand, tilsidst i den saakaldte tilbagetrukne Linie, som var bleven anlagt; men Brigaden blev tilintetgjort, og dens kække Fører faldt. (Mindsten er nys rejst paa Stedet, hvor Oberst *Lasson* faldt).

Reservén kunde ikke høre Allarmsignalerne, og 8. Brigade, som i Tilfælde af Angreb skulde besætte den tilbagetrukne Linie, kom forholdsvist sent frem (Kl. 10^{1/2}). Med stor Bravour gik nu *Scharffenberg*, trods modtagen Ordre til at gaa tilbage, frem med sine 2 Regimenter (9. og 20.). Det lykkedes dem vel ikke at naa den tilbagetrukne Linie; men Modstødet var saa voldsomt, at vor højre Fløj (Brigade *Wörishoffer*) fik Tid at komme tilbage, om end med stort Besvær. Skanserne 8, 9 og 10 rømmedes først Kl. 11^{1/2}—12.

„Rolf Krake“ forsøgte, uden Held, fra *Vemmingbund* at gribe ind i Kampen. Efter to Timers Forløb var denne endt med, at kun Brohovederne holdtes af Oberst *Kauffmanns* Brigade.

Da alt, hvad der kunde, var kommen tilbage, og da vore Tropper havde indtaget Stillinger ved Sønderborg og nord derfor, trak Brigaden sig ligeledes over Allsund.

Dybbøldagen havde været meget blodig. Prøjsernes Tab udgjorde 71 Of-

ficerer og 1130 Mand, og vort beløb sig til 113 Officerer og 4697 Mand, hvoraf en Mængde Fanger. General *du Plat*, hans Stabschef Major *E. F. Schou* og Armeens Souschef, Major *S. Rosen* var blandt de Faldne (Mindesten paa Stedet, hvor de faldt).

Sønderborg By havde lidt meget under Fjendens Beskydning. Den 2. April blev den systematisk bombarderet af Prøjerne og en Femtedel afbrændtes. Beboerne rømmede den da ogsaa for Størstedelen. Efter den 18. April stod Prøjerne i Sundeved hinsides Alssund, og da Als den 29. Juni blev besat af Fjenden, som jo gik over Sundet ved Arnkilsøre, faldt Sønderborg ogsaa efter en kortvarig Kamp.

Efter 1864 blev Sønderborg gjort til tysk Marinestation, og der anlagdes Befæstning paa Dybbøl og om Sønderborg; men Befæstningen nedlagdes allerede i Begyndelsen af Firserne. Den ydre Befæstningslinie udgjordes af 4 store Skanser, af hvilke den nordligste laa paa det Sted hvor den danske Skanse Nr. 9 havde ligget; den derpaa følgende dækkede Nr. 5 og 6, den tredje laa hvor Nr. 3 havde Plads, den fjerde laa noget tilbage i Nærheden af den tilbagetrukne Linie.

Disse Anlæg ødelagde delvis vore Skanser fra 1864. (Jvf. Kortet.) Der gik 56 Aar — saa endelig kom Oprejsningen. Danebrog vajede atter paa Dybbøl og Sønderborg blev vor egen. Den 11. Juli 1920 holdtes den store Genforeningsfest paa Dybbøl Banke, hvor Kongen og Folket mødtes.

Talrige *Krigergrave* og nogle Monumenter findes rundt om i Sundeved, især paa Dybbøl Banke, men ogsaa paa Sønderborg Kirkegaard og rundt paa Als findes saadanne i ikke ringe Antal. Dem har der været værnet om under Fremmedherredømmet, og de vil selvfølgelig fremdeles blive bevarede. Terrænet med Skanserne og Kriger-Gravene paa Dybbøl Banke er nu fredet som Nationalejendom. De vil til sene Tider bevare Mindet om de heltedmodige Kampe, som her fandt Sted.

Daniel Bruun.

Krigergrav paa Dybbøl.
(Skitse af Elliot Hjuler.)

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Sønderborg Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Asserballe	Als	Als Sønder
2	Augustenborg Flække	Als	Als Sønder
3	Broager	Sønderborg	Nybøl
4	Dybbøl	Sønderborg	Nybøl
5	Egen	Als	Als Nørre
6	Havnbjerg	Als	Als Nørre
7	Hørup	Als	Als Sønder
8	Kegnæs	Als	Als Sønder
9	Ketting	Als	Als Sønder
10	Lysabild	Als	Als Sønder
11	Notmark	Als	Als Sønder
12	Nybøl	Sønderborg	Nybøl
13	Nørborg Flække og Landsogn	Als	Als Nørre
14	Oksbøl	Als	Als Nørre
15	Sottrup	Sønderborg	Nybøl
16	Svenstrup	Als	Als Nørre
17	Tandslet	Als	Als Sønder
18	Ulkebøl	Als	Als Sønder
19	Ullerup	Sønderborg	Nybøl

Sønderborg, St. Jørgensbjerg.
(H. M. fot.)

FORTEGNELSE OVER STØRRE GAARDE I DE SØNDERJYDSKE AMTER

Vurderet i 1921 til mindst 120,000 Kr. Ejendomsskyld

UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET

Nordborg (Nørborg) Slot.
(M. Dahl, Sønderborg fot).

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinertrag Mark			Sk
				Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord	
Haderslev Amt.						
Haderslev Skyldkreds.						
1	Haderslev Købstad ...	Haderslev Bys Marker 18	3222	103	4	0
2	»	Mariegaard	3000	99	»	0
Kristiansfeld Skyldkreds.						
3	Aastrup Sogn.....	Aastrupgaard	6573	173	3 ¹ / ₂	11
4	»	Nederbygaard	2715	61	5	6
5	»	Juhlsminde	3207	73	2	2
6	»	Margarethegaard	4680	116	7	9
7	»	Nygaard	4122	90	4	20
8	»	Ladegaard	5913	134	8	6
9	»	Stendetgaard Domæne	5280	131	4	»
10	»	Skov	—	»	»	181
11	Aller	Stubbom 2 m. fl.	2901	80	4	4
12	»	» 12 m. fl.	2172	60 ¹ / ₂	3	2
13	»	» 9 m. fl.	2235	49	10	4
14	»	Allergaard	4368	90	10	6
15	»	Skovhusgaard	2358	50	15	3
16	Bjerning	Bjerning 1 m. fl.	2994	107	»	3
17	»	» 3	2535	81	»	5
18	»	» 6	2655	84	»	10
19	»	» 12	2763	75	5	»
20	»	Skov	—	»	»	125
21	Fjelstrup	Fjelstrup 1 m. fl.	2859	66	4 ¹ / ₂	5
22	»	Havegaard	3264	69	5	11
23	»	Fjelstrup 3 m. fl.	2640	62 ¹ / ₂	4	»
24	»	Bygvraa	2620	56	6	5
25	»	Abildgaard	4600	142	10	»
26	»	Bukshave	2766	59 ¹ / ₂	6	»
27	»	Sillerupgaard	3720	98	6 ¹ / ₂	10
28	»	Sillerup 7 m. fl.	4238	147	49	»
29	»	» 11, 17	1833	60 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	»
30	»	» 15 m. fl.	1941	62	14	»
31	»	Kjestinasminde	3288	76	4	»
32	»	Ansletgaard	6102	169	4 ¹ / ₂	12
33	»	Anslet 7 m. fl.	2400	60 ¹ / ₂	2	»
34	»	» 14 m. fl.	2307	58 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	»
35	»	Højvang	2877	89	11	»
36	»	Toftegaard	5178	124	12	10
37	»	Kehlet	2583	68 ¹ / ₂	2	10
38	Frørup	Bramrøjgaard	2415	100	11 ¹ / ₂	»
39	»	Frørup Domæne	2229	103	10	10
40	»	Frørupgaard	2610	88	10	10
41	»	Frørup 14 m. fl.	1662	67	»	»
42	»	» 19	5784	206	26	72
43	»	» 63	1608	69	2	»
44	Hammelev	Søndergaard	2250	79	6 ¹ / ₂	11
45	»	Hammelev 2	1868	55	5	12
46	»	Tørning Mølle	1593	33	15 ¹ / ₂	10

No.	Hede	Andre Arealer	Samlet Areal		1921			Ejer	Løbe-Nr.
			Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms-skyldværdi Kr.	Jord-værdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
»	3		110	199	195900	191900	—	Haderslev Købstad ...	1
»	3		104	189	226100	146100	150000	J. Fuglsang	2
»	8		196	355	335000	226825	207000	Fru Bertha Bruhn	3
»	9		81	147	137200	84460	130000	P. Nissen Ravn	4
»	4		81	147	140000	92518	129500	K. N. Lauesen	5
»	6		138	250	225000	159000	180000	A. Berg	6
»	7		121	219	204000	141930	160000	O. Krøyer	7
»	7		155	281	287000	181645	378779	A. P. Holm	8
»	4		139	252	277000	176400	260000	Staten	9
»	»		181	328	198500	108300	»	»	10
»	1		89	161	179900	117835	124000	Nis Nissen	11
»	2 1/2		68	123	123000	82967	—	H. Jensen Krog	12
»	3		69	125	121000	80750	73000	M. Schultz	13
»	2		108	196	245200	145135	265000	J. Petersen	14
»	1		69	125	120000	85717	98000	K. Buchholz	15
»	3		115	208	196000	145500	9005	J. Rasmussen	16
»	2		88	160	152700	112700	163000	J. Barsøe	17
»	2		96	174	162300	122300	165000	A. Krog	18
»	4		89	161	161100	114100	167014	P. H. Skøtt	19
»	8		134	243	156300	80600	»	Staten	20
»	1 1/2		77	140	145000	102264	113000	Jes Hansen	21
»	1		86	156	155000	116532	104000	J. Friis	22
»	1		71	129	133000	93828	105000	Jørgen From	23
»	1		68	123	133000	94932	100000	Johan From	24
»	2		162	294	280000	208500	165000	P. K. Petersen	25
»	1 1/2		74	134	131000	94492	89000	R. J. Christensen	26
»	1 1/2		124	225	216400	160559	165100	M. Wiuff	27
»	»		196	355	400000	320000	184760	Staten	28
»	1		68	123	121000	89209	96700	H. Thaysen	29
»	1		80	145	125000	90017	102200	J. Hansen	30
»	1		85	154	160000	110240	130000	J. N. Have	31
»	1/2		186	337	362000	246685	398600	N. Finnemann	32
»	1/2		67	121	120000	87450	96761	Fedder Friis	33
»	1		69	125	124000	33605	89000	N. Knudsen	34
»	3		103	187	175000	134392	119000	J. Finnemann	35
»	1		153	277	267000	194732	220000	R. Møller	36
»	1/2		81	147	140000	107200	—	J. Rasmussen	37
»	3 1/2		118	214	177000	118700	160000	L. Raun	38
»	2		125	227	195000	121900	196000	Staten	39
»	3		111	201	185000	117700	195000	K. Raben	40
»	1		77	140	120000	80500	104000	P. Paltz	41
»	4		258	468	410000	273900	335000	Staten	42
»	2		75	136	120000	78000	142800	M. Boisen	43
»	2		99	179	170000	101940	133000	H. P. Lauritzen	44
»	2		74	134	130200	73200	89600	P. Nissen Knudsen	45
»	3 1/2		62	112	355500	58570	220000	A. Boisen	46

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinertrag Mark	Eng og vedvarende Græsningsjord	
				Ager	
	Christiansfeld Skr. (fortsat.)				
47	Hammelev Sogn (forts.)	Hammelev 6	2400	80	5
48	»	» 58	2028	66	10
49	»	Styding 1	1392	59	2 ¹ / ₂
50	»	» 5 m. fl.	1710	84	2
51	»	» 10	1518	79 ¹ / ₂	»
52	»	» 9	1626	68	2
53	»	Tørninggaard	4506	175	17 ¹ / ₂
54	»	Ladegaard 10, 30	1581	79	5 ¹ / ₂
55	»	Skov	—	»	»
56	Hjerndrup»	Hjerndrup 1 m. fl.	2319	97	3
57	»	Juhlsminde	6540	214 ¹ / ₂	»
58	»	Hjerndrupgaard	7683	250	1
59	»	Hjerndrup 9 m. fl.	2604	96	»
60	»	Kjerulfsminde	1965	89	5 ¹ / ₂
61	»	Hjerndrup 59	3528	87	»
62	Moltrup	Moltrup 26	2202	61	»
63	»	Rougstrup 1	4215	144	»
64	»	» 3	1710	47 ¹ / ₂	»
65	»	» 4	3084	84	»
66	»	Bramdrup 1, 29	4494	—	—
67	»	Sophiesminde	3000	99	1
68	»	Bramdrup 11	2547	79	»
69	»	» 15	—	87	»
70	Stepping	Høirupgaard	—	96	29
71	»	Sottrup Domæne	3438	—	—
72	»	Taagerup Domæne	6066	—	—
73	»	Andrupgaard	3354	148	»
74	Tyrstrup	Favstrupgaard	2283	62 ¹ / ₂	»
75	»	Højskovgaard	2172	69 ¹ / ₂	1
76	»	Bøgeskov 4, 48, 52, 53	1728	75	»
77	»	» 6, 8, 11, 30, 39	4464	139	3 ¹ / ₂
78	»	Taarninggaard Dom.	5868	153 ¹ / ₂	2
79	»	Taarning 3 Tyrstr. 117, 53	4065	89 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂
80	»	Damgaardsminde	2634	91 ¹ / ₂	»
81	»	Høgsgaard	3666	129	1
82	»	Tyrstrup 65 a	3099	86	3
83	»	Tyrstrup 66, 13, 37, 43, 144	5421	137	8
84	»	Fauervraa 54	2253	42	2
85	»	Seggelund 2, Bøgeskov 33	2970	98	1
86	»	Seggelundgaard	4632	141	»
87	»	Kokjærgaard	2277	61	15
88	»	Seggelund 10	2265	61	2 ¹ / ₂
89	Vonsbæk	Vonsbæk 5, 69, 84, 120	2907	72	5
90	»	» 13, 67, 127	2766	73	3
	Gl. Haderslev Skyldkreda.				
91	Gl. Haderslev Sogn....	Ejsbøl Domæne	4404	139	9
92	»	Langkjær	2352	84	5

Hede	Andre Arealer	Samlet Areal		1921			Ejer	Løbe-Nr.
		Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms- skyldværdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Bygnings- assurance Kr.		
»	2	90	163	160100	100100	120000	A. Hansen Juul.....	47
»	1	85	154	125600	75600	78000	Nis Nissen.....	48
»	1	91	165	127800	79800	88000	J. Hansen Decker....	49
»	3	102	185	140000	96000	93000	N. M. Petersen.....	50
»	1	89	161	130000	89650	79000	D. Hansen Knudsen..	51
»	2	96	174	132000	85700	99000	H. Skov.....	52
»	5 ¹ / ₂	214	388	351100	211100	300000	H. Valentin Matzen...	53
»	2 ¹ / ₂	95	172	145200	76150	122000	J. L. Lund.....	54
»	1	218	395	227000	93000	—	Staten.....	55
»	2	115	208	173500	128300	214500	J. C. Bruhn.....	56
»	2 ¹ / ₂	232	421	397000	294023	—	Staten.....	57
»	4 ¹ / ₂	298	540	425000	361500	22390	V. Muusmann.....	58
»	2	106	192	160000	118309	100650	P. Hansen.....	59
»	1 ¹ / ₂	99	179	150000	110500	—	Staten.....	60
»	2 ¹ / ₂	124	225	195500	160500	128000	Nis J. Hjort.....	61
»	2	112	203	158100	113083	76900	Moltrup Pastorat....	62
»	3	168	305	278400	168340	200000	Johan Fischer.....	63
»	1 ¹ / ₂	59	107	120400	70283	95452	Jens Fredsted.....	64
»	3	105	190	181400	121335	142800	Hans Hansen Skøtt...	65
—	—	159	288	268300	178280	136659	F. Petersen Bruun....	66
»	3	124	225	201500	121442	135600	A. Larsen.....	67
»	3 ¹ / ₂	94	170	171700	101682	118400	Chr. H. Lauridsen...	68
»	2 ¹ / ₂	103	187	140400	104400	99200	E. Knudsen.....	69
»	11	160	290	200000	128300	215000	J. P. Brandorff.....	70
—	—	165	299	209300	129300	—	Staten.....	71
—	—	285	517	480000	270000	—	».....	72
»	12	195	354	230000	154892	208500	L. J. Hansen.....	73
»	2	71	129	137000	89000	133900	J. Poulsen.....	74
»	3 ¹ / ₂	85	154	140000	91200	125300	J. Nielsen Paulsen....	75
»	2	77	140	125000	87800	109700	J. A. Zachariassen....	76
»	4	154	279	263000	182600	214000	E. Wiborg.....	77
»	5	163	295	320000	223000	205880	Staten.....	78
»	3	105	190	220000	147300	172281	K. Hansen Juhl.....	79
»	1	96	174	163000	115000	126700	J. Andresen.....	80
»	2	140	254	230000	158000	288675	Nis Madsen Thuesen..	81
»	1	90	163	125000	116700	15575	Brødremenigheden i Kristiansfeld.....	82
»	2	164	297	340000	202700	375885	J. Schultz Petersen...	83
»	1	91	165	130000	95900	110000	Brødremenigheden i Kristiansfeld.....	84
»	1	109	198	207000	132000	208000	Staten.....	85
»	4	158	286	285000	193700	205000	T. Jørgensen.....	86
»	4	89	161	130000	84200	143537	J. Schultz.....	87
»	1 ¹ / ₂	68	123	120000	82200	96000	J. M. Petersen.....	88
»	2	84	152	151500	101500	116000	H. E. Wildfang.....	89
»	2	84	152	153000	102700	122000	T. Wildfang og Børn..	90
»	2	159	288	300300	159000	392255	Staten.....	91
»	6	104	189	164700	110700	100000	Nis A. Efsen.....	92

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinertrag Mark	Eng og vedvarende Græsningsjord	
				Ager	
	Gl. Haderslev Skr. (fortsat):				
93	Gl. Haderslev Sogn (fts.)	Hørregaard	3081	110	»
94	»	Fredsted 27, 28	1749	103 ¹ / ₂	4
95	Grarup ».....	Skovbygaard	2643	73	»
96	»	Grarupgaard	2223	72 ¹ / ₂	1
97	»	Grarup 7	2562	88	»
98	»	Stenderupgaard	2736	70	»
99	Halk ».....	Langmose	3873	86	1
100	»	Medstedgaard	3411	79	3
101	»	Kærgaard	2556	67	»
102	»	Hejsager 1, 107	3165	69 ¹ / ₂	2
103	»	» 6, 43	2766	65 ¹ / ₂	3
104	»	Bejerholm	3561	70	30
105	»	Hejsager 18, 62, 124, 153	2691	69	5 ¹ / ₂
106	»	» 22, 37, 111, 139	3030	70	¹ / ₂
107	»	» 90, 128, Grarup 27	2874	74	»
108	»	» 7, 81, 113, 129, 132	2094	53	8
109	»	Ultanggaard	7098	173 ¹ / ₂	14
110	»	Sodegaard	4800	120	11
111	Hoptrup ».....	Hovgaard	3990	185 ¹ / ₂	2
112	»	Hoptrup 13, 29, 44	1920	59 ¹ / ₂	10
113	»	{ » 15, Hoptrup } Kirkeby 28	2007	80	3
114	»	Bræraa Gaard	2850	63	10
115	»	Mastrupgaard	3858	93	4 ¹ / ₂
116	»	Kjærsminde	3051	76	4
117	»	Nørbygaard	3933	123 ¹ / ₂	»
118	»	Karlsminde	2580	74 ¹ / ₂	2
119	»	Pamhoel Domæne	5184	155	5
120	»	{ Mastrup 75, 136 } Erlev 26, 34	2640	77	3
121	»	Sønderballe 2	3468	79 ¹ / ₂	4
122	»	» 5, 47, 63 m. fl.	2580	60 ¹ / ₂	1
123	Starup ».....	Olufskær	6129	181	22
124	»	Luiselund	2298	52 ¹ / ₂	15
125	»	Løndtgaard	2325	70	6
126	»	Vandlinggaard	2550	61 ¹ / ₂	»
127	»	Fuglsangsgaard	2190	65 ¹ / ₂	»
128	»	Frederiksgaard	2961	89 ¹ / ₂	»
129	Vedsted ».....	Høgelund 1, 4, 35	2157	83	3 ¹ / ₂
130	»	Ustrup 9, Vejøl 54	2121	96 ¹ / ₂	5
131	»	Vejøl 8	1905	80	9
132	Vilstrup ».....	Sønder Vilstrup 12	2670	71	»
133	»	Vilstrupgaard	3834	94	»
134	»	Laesgaard	2586	68	»
135	»	Sønder Vilstrup 18	2403	63	1
136	»	Hoostgaard	2844	65	2 ¹ / ₂
137	»	Vonsmosegaard	2841	81 ¹ / ₂	3
138	»	Nr. Vilstrup 10	1974	79 ¹ / ₂	2
139	»	» 12, Sdr. Vilstr. 74	2286	63 ¹ / ₂	»

Hede	Andre Arealer	Samlet Areal		1921			Ejer
		Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms- skyldværdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Bygnings- assurance Kr.	
»	5	123	223	230000	149000	193000	L. Have .....
»	5 1/2	125	227	140000	110000	97000	H. E. Sørensen .....
»	2 1/2	80	145	134000	94000	98000	H. Efsen .....
»	2 1/2	82	149	125000	88500	100100	J. Fromm .....
»	3	95	172	145000	103912	88000	P. Jensen .....
»	2	80	145	131000	92940	116812	H. Hansens Enke ...
»	6	104	189	212000	130800	202000	Jes Madsen .....
»	1	89	161	182800	122800	98000	J. Rudbeck .....
»	1	73	132	145000	95450	100000	Nis P. Nissen .....
»	1/2	78	141	160000	94900	75000	J. Diederichsen .....
»	1/2	72	131	150000	89000	100000	P. Bohsen .....
»	1/2	103	187	190000	109300	142000	P. H. Bruhn .....
»	1	81	147	165000	95800	92000	Anna Hesseldal .....
»	1 1/2	76	138	150000	103600	78000	L. Skov .....
»	2 1/2	80	145	155000	94300	97000	A. Diederichsen .....
»	1/2	64	116	120000	74500	146000	Chr. Ravn .....
»	2	201	364	400000	264560	416000	A. Fromm-Christians
»	1	137	248	264000	163400	216000	J. Petersen .....
»	1/2	180	326	333500	208458	320985	Chr. Jorsal .....
»	2 1/2	80	145	121200	83210	97500	I. Schmidt .....
»	4	92	167	238800	100758	238500	H. Hansen .....
»	7 1/2	88	160	130200	89235	103118	K. Kragh .....
»	6	113	205	186100	125050	123500	M. Brunn .....
»	4	98	178	140200	97720	86000	A. Gaarde .....
»	3	144	261	229700	169700	160500	J. Riis .....
»	5	90	163	147300	97300	113000	M. N. Madsen .....
»	1	162	294	304400	219934	233895	Staten .....
»	2 1/2	96	174	148200	108200	—	J. M. Knudsen .....
»	2 1/2	99	179	173800	118788	72000	P. Juhl .....
»	1/2	71	129	127500	84540	91400	Chr. Iversen .....
»	2	219	397	429400	309400	340000	C. L. Schaffalitzky ..
»	1/2	73	132	125600	87525	102249	J. Nissen .....
»	2	81	147	135700	95725	108000	I. Nissen .....
»	2	67	121	126700	91700	80000	Chr. Ravn .....
»	2	73	132	147500	102508	135565	H. Fuglsang .....
»	1	102	185	172100	132117	133000	F. M. Deneken .....
»	2 1/2	96	174	128000	82940	93500	P. A. Uldal .....
»	2	136	247	128000	70793	90000	Staten .....
»	22	108	196	120000	70900	80800	H. Simonsen .....
»	2	77	140	141100	99100	89000	M. Nissen .....
»	1	113	205	211200	141200	180000	H. Chr. Horn .....
»	2	83	150	147000	97000	150000	A. Diederichsen .....
»	2	71	129	122600	82600	85536	B. Neumann .....
»	2	80	145	141600	99600	78000	I. Kragh .....
»	1	92	167	148300	108300	82600	L. Grundahl .....
»	3 1/2	87	158	134200	94200	71600	J. Nielsen .....
»	1 1/2	74	134	123000	87800	61200	H. Skøtt .....

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinertrag Mark	A		
				Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord	Skr.
	Gl. Haderslev Skr. (fortsat.)					
140	Vilstrup Sogn (fortsat.)...	{ Nr. Vilstrup 30, Kjelstrup 4, 76, 58 }	2196	62	»	4
141	»	Bodskov	2490	62 ^{1/2}	4	8
142	Øsby ».....	Haistrup 25, 147. Flovt 33	2961	76 ^{1/2}	6	5
143	»	Nautrupgaard	3474	91	3	10
144	»	Kristrup 11	2049	62	5	3
145	»	» 17	2049	66	3	5
146	»	Steveltegaard	3126	100	5	4
147	»	Hyrupdal	2691	65	2	2
148	»	Flovt 7, 78	2760	58	4 ^{1/2}	3
	Rødding Skyldkreds					
149	Fohl Sogn.....	Fohl 14	1602	54	51 ^{1/2}	»
150	Gram ».....	V. Lindet 11, 12, 17, 72	1473	72 ^{1/2}	28	2
151	»	Kastrup 7	1701	59	50	»
152	»	Gramgaard	5352	—	—	—
153	»	Nybølgaard	2430	—	—	—
154	»	Billeslund	3255	—	—	—
155	»	Gram Gods, Fohl 75	4650	—	—	—
156	Jels ».....	Store Barsbøl	3615	219	16 ^{1/2}	2
157	»	Mariegaard	3261	193	»	12
158	»	Jelsgaard	4320	140	34	94
159	»	Haraldsholm	2892	164	3	139
160	»	Grønnebæk 7, 80 Jels 77	1470	80 ^{1/2}	1 ^{1/2}	4
161	Lintrup ».....	Tornumgaard	2028	92	45	6
162	Oksenvad ».....	Stursbøl 18	—	»	»	37
163	Rødding ».....	Røddinggaard	2499	69	108 ^{1/2}	1
164	»	Rødding 2, 5, 9, 176, 216 m. fl.	1329	60	20	2
165	»	» 14, 306, 248 m. fl.	1935	88 ^{1/2}	33	3
166	»	» 114, 222, 242	618	38	6 ^{1/2}	»
167	Skodborg ».....	Skodborg 157, 158, 282	1506	84	»	44
168	»	Lundsgaard	1953	168	15 ^{1/2}	1
169	Skrave ».....	Københoved 11, 59	2634	120	6 ^{1/2}	15
170	Sommersted Sogn.....	Sommersted 7, 13 m. fl.	1500	107	5	—
171	»	{ Sommersted 47 Bjerndrup 50 }	2277	100	4 ^{1/2}	12
172	»	Lertgaard	2901	97	12 ^{1/2}	6
173	»	Revse	9033	—	—	—
174	»	Slavgaard	3156	100 ^{1/2}	11	5
175	Øster Linnet Sogn.....	Nygaard	3930	180	54	6
	Tøftlund Skyldkreds					
176	Agerskov Sogn.....	Gestrup 8. Bovlund 11	1284	82	30	20
177	»	Bovlundgaard	2415	35	101	»
178	»	Bovlund 16, 5	1710	34	64	»
179	»	» 18	1548	63	48	»
180	Bevtoft ».....	Bevtoft Præstegaard	1734	116	50	»
181	»	» 11, Hjarbro 5	1266	130 ^{1/2}	50	»
182	»	Bevtoft Plantage	75	»	»	184
183	Branderup Sogn.....	Mandbjerg	2592	136	95	44

No.	Hede	Andre Arealer	Samlet Areal		1921			Ejer	Løbe-Nr.
			Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms-skyldværdi Kr.	Jord-værdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
»	»	1	67	121	121000	85800	95000	J. Neumann	140
»	»	1 1/2	76	138	135000	90500	130000	J. Chr. Diederichsen ..	141
»	»	1/2	91	165	169400	108750	180000	F. Rudbeck	142
»	»	»	104	188	200000	140800	136000	Staten	143
»	»	1/2	71	129	122000	85800	82000	J. E. Jepsen	144
»	»	»	74	134	122000	89500	70000	A. Mortensen	145
»	»	1/2	110	199	185000	141450	100000	M. Nissen	146
»	»	»	69	125	135000	93100	93000	E. Jakobsen	147
»	»	1/2	66	120	140000	90000	139000	J. E. Jepsen	148
»	»	1 1/2	107	194	140000	90800	—	Staten	149
»	»	4	107	194	120000	87175	65000	Chr. Ravn	150
»	»	5	115	208	140000	92250	112000	M. M. Thyssen	151
»	—	—	335	607	380000	285710	209870	Brockenhuus Schack ..	152
»	—	—	197	357	150500	105592	91000	»	153
»	—	—	168	304	240000	177300	132170	»	154
»	—	—	934	1693	725900	250000	—	»	155
»	»	2 1/2	240	436	320000	216000	212000	Staten	156
2	»	4	211	383	303000	193100	241000	C. A. Koch	157
2	»	6	276	500	370000	267500	194000	C. O. Koch	158
»	»	»	308	555	290000	201600	175890	Staten	159
2	»	2	99	179	120000	88200	85000	A. Have	160
»	»	6	149	270	142000	108000	130000	H. G. Schølen	161
»	»	»	378	685	232800	132000	—	Staten	162
10	»	4	209	379	218900	138970	250000	»	163
6	»	2 1/2	109	198	117600	77550	140000	N. N. Aalling	164
3	»	5 1/2	180	290	180100	119100	183000	J. Jensen Møllers Enke	165
»	»	1/2	45	82	189000	39725	60510	Rødding Højskole	166
»	»	5	138	250	130000	115000	30700	Skodborg Kirke	167
»	»	4	188	341	152000	117200	71900	Staten	168
»	»	4	149	270	190000	124515	211000	H. D. Kloppenborg ...	169
»	»	»	119	216	125000	85000	72000	A. Henningsen	170
1/2	»	4	121	219	135000	108000	—	Sommersted Sogn	171
»	»	2	120	218	194000	144000	143735	J. B. Ottosen	172
»	—	—	394	714	535000	395000	565680	M. G. A. Lorentzen ...	173
»	»	4	119	216	192000	129600	191322	N. Henningsen	174
»	»	6	246	446	280000	200040	203250	Staten	175
»	»	5	140	254	140000	87000	135500	J. Lautrup	176
»	»	4	140	254	165000	110000	160500	A. Jacobsen	177
»	»	1	99	179	125000	79400	120500	Nis H. Refslund	178
»	»	3	121	219	128000	98100	123500	L. Hansen Lautrup ...	179
»	30	5	201	364	120000	80300	115500	Pastoratet	180
»	»	1 1/2	194	352	150000	73900	145500	P. Thielsen	181
»	»	9	193	350	185000	28000	—	Staten	182
»	»	6	281	509	227000	119000	222500	»	183

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinertrag Mark	Ager		
				Ager	Eng og vedvarende Grænsjod	Sk
	Toftlund Skyldkr. (fortsat.)					
184	Branderup Sogn (forts.)	Rurup 5	1752	68	66	12
185	»	Branderup 2, Bovlund 5	1485	25	64	4
186	Skrydstrup Sogn.....	Skrydstrup 4	1422	112 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂	13
187	Toftlund »	Cravlund	1608	55	96	»
188	Vojens »	Vojensgaard	5010	409	15 ¹ / ₂	12
	Aabenraa Amt					
	Nordre Skyldkreds.					
1	Aabenraa Købstad....	Kolstrupgaard	2322	75	2 ¹ / ₂	18
2	»	Fredenshøj Teglværk	328	10 ¹ / ₂	»	»
3	»	Vesterskov m. fl.	—	10	»	15 ¹ / ₂
4	»	Sønderskov	—	1 ¹ / ₂	2	14 ¹ / ₂
5	»	Jørgensgaardsskov	—	5	6 ¹ / ₂	22 ¹ / ₂
6	Bedsted Sogn.....	Sivkro	3306	271	»	»
7	»	Nerballegaard	2737	44	99	8
8	»	Øster Terp Domæne	2196	111	45 ¹ / ₂	»
9	»	Grangaard	3300	—	—	—
10	Hellevad ».....	Hellevad Mølle	879	97	18	»
11	Hjordkær ».....	Aarslev 13, I 13 m. fl.	2000	67 ¹ / ₂	2	»
12	»	Kassøgaard	1848	147	76	»
13	»	Toldsted	2370	70	5	1 ¹ / ₂
14	Løjt ».....	Barsmark Art. Nr. 30	2352	75	»	»
15	»	» » 12	1662	50	2 ¹ / ₂	1
16	»	Brunsgaard	2340	80	»	4
17	Rise ».....	Brunde Art. Nr. 10	2100	79	7	10
18	»	Skovgaard	2313	70	»	13
19	»	Mjøs Art. Nr. 67	210	»	»	»
20	»	Søst Domæne	3270	—	—	—
21	»	Skedebjerg og Jørgensbjerg Skove	—	5 ¹ / ₄	»	15 ¹ / ₂
	Søndre Skyldkreds.					
22	Adsbøl-Graasten ¹)Sogn	Fiskebæk	c. 5000	261	»	»
23	»	Palæet	1305	35 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂	»
24	»	Graasten Hovedgaard	c. 5000	—	—	—
25	»	Skov	—	15 ¹ / ₂	»	15 ¹ / ₂
26	Bov ».....	Kollund 1, 6, 73	1572	88 ¹ / ₂	»	43
27	»	Bov 4, 146	1518	98	10	»
28	»	Frøsløv Statsskove	—	»	»	56 ¹ / ₂
29	»	Bommerlund Skove	2058	3	15 ¹ / ₂	59 ¹ / ₂
30	»	Krusaa Mølle	411	13 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	2
31	»	Krusaagaard	3570	173	9 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂
32	Ensted ».....	Aarup	5505	227 ¹ / ₂	39	»
33	»	S. Hostrup 1 m. fl.	1983	66 ¹ / ₂	28	14
34	»	» 2 m. fl.	2874	113 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂	38
35	»	Skov	—	16	»	47 ¹ / ₂

¹) Adsbøl-Graasten Sogn er delt i 2 Kommuner, Adsbøl og Graasten, Fiskebæk ligger i Adsbøl

ha			Samlet Areal		1921			Ejer	Løbe-Nr.
Mose	Hede	Andre Arealer	Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms-skyldværdi Kr.	Jord-værdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
»	»	4	150	272	164000	104000	159500	N. J. Herlück	184
»	»	2 ¹ / ₂	96	174	145000	62200	140500	M. Top	185
1	2 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂	139	252	133500	78500	129000	Staten	186
»	»	5	162	294	120000	78500	115500	»	187
4	23	5 ¹ / ₂	469	850	392000	292000	387500	J. H. Schmidt	188
»	»	1 ¹ / ₂	96	174	230000	130400	273000	Joh. Jensen	1.
»	»	1 ¹ / ₂	12	22	137000	17000	—	Hans Jørgensen	2
»	»	1 ¹ / ₂	162	293	174800	53000	76200	Staten	3
»	»	1 ¹ / ₂	150	272	116700	53000	43000	»	4
»	»	1	237	429	300500	86700	43000	»	5
»	»	»	271	491	230000	175500	158320	»	6
»	1	11	163	295	175000	121000	144000	Jürgen Schmidt	7
»	»	1 ¹ / ₂	158	286	151000	100300	—	Staten	8
—	—	—	274	497	270000	190000	—	Daniel Hinrichsen	9
»	»	4	119	215	122000	60500	65000	Peter Jacobsen	10
»	»	1 ¹ / ₂	77	140	135000	86100	84000	A. Jensen Friis	11
»	4	8	238	431	180000	122900	—	Peter Heisel	12
»	»	5	91	165	220000	120000	210000	Heinrich Thomsen	13
»	»	»	75	136	122000	82800	98000	Math. Maag	14
»	»	1	55	100	125500	69400	126200	Chr. Knudsgaard	15
»	»	3 ¹ / ₂	88	160	126000	95000	29100	Jürgen H. Berg	16
2 ¹ / ₂	»	1	100	181	138600	100500	86000	Christian Nissen	17
2	»	2	87	158	125000	91000	—	I. Holm & P. Holm	18
»	»	85	85	154	162000	145400	241200	Brødr. Hoffmann m. fl.	19
—	—	—	136	246	205000	139800	—	Staten	20
»	»	1 ¹ / ₄	160	290	139300	54200	31200	»	21
»	»	14	275	498	505000	352500	—	Staten	22
»	»	2	41	74	122000	57000	280000	Christian Petersen	23
—	—	—	267	484	468200	310200	—	Staten	24
1 ¹ / ₂	»	37	222	402	241300	101800	—	»	25
2 ¹ / ₂	»	1 ¹ / ₂	146	264	150000	119200	173500	Vilh. F. Christians	26
»	»	»	113	204	132900	107900	115000	Ferdinand Witt	27
»	»	139	707	1282	212200	70700	—	Staten	28
6	40	»	665	1205	178000	101000	40000	»	29
»	»	15	36	65	123300	23300	200000	J. W. Hansen	30
3 ¹ / ₂	»	2 ¹ / ₂	321	582	250000	152900	382600	»	31
3 ¹ / ₂	»	7 ¹ / ₂	292	529	381700	271700	132000	S. Lund	32
3 ¹ / ₂	22	5 ¹ / ₂	145	263	142000	95700	44000	Hans M. Hansen	33
8	39	2 ¹ / ₂	208	377	176800	129800	45000	Jakob Lassen	34
»	»	»	492	892	355300	132500	12000	Staten	35

kommune, de øvrige Gaarde i Graasten Kommune.

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Rei- nertrug Mark	Ager		Eng og vedvarende Græsningsjord	Skat
				Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord		
Søndre Skyldkreds (fortsat.)							
36	Felsted Sogn	Grøngroft 1	8685	240	»	22	
37	»	Skovbølgård	3438	110	1/2	3	
38	»	Skovbøl 2	1863	60	10	»	
39	»	» 3	2112	55	3	20	
40	»	Kiding Gaard	13461	410	6 1/2	24	
41	»	Tombøl 3	1875	66	1	1/2	
42	Holbøl »	Kelstrup Skov og Plantage	—	14 1/2	24 1/2	332	
43	»	Renshovedgaard	2472	75	12 1/2	2 1/2	
44	»	Koldmos	2622	75	7 1/2	7 1/2	
45	»	Hokkerup 13	1725	55	9	7	
46	»	» 14, 40	2082	74	4	6 1/2	
47	Kliplev »	Kliplev 3	837	91	40	5	
48	»	Plantage	—	2 1/2	»	221	
49	»	Lundtoft Art. Nr. 1	1398	97	»	4 1/2	
50	»	Søgaard	7590	320	100	250	
51	Kværs »	Langelo	2379	68 1/2	3 1/2	5 1/2	
52	»	Kværs 12	1566	61	»	5	
53	»	Ladegaard	5343	160	»	»	
54	»	Petersholm	1842	138	16	4	
55	Rinkenæs »	Buskmose	4641	119 1/2	11 1/2	1 1/2	
56	»	Bennigsgaard	4320	127	6	1	
57	»	Tummelsbjerg	3144	98 1/2	»	4 1/2	
58	»	Skov	—	18	35	218	
59	Uge »	Lygaard	2997	130	10	3	
60	Varnæs »	Stokager	3030	74	4	»	
61	»	Varnæs 43 m. fl.	2457	—	—	—	
Tønder Amt							
Skærbæk Skyldkreds.							
1	Arrild Sogn	Landetgaard	2400	74 1/2	62 1/2	»	
2	»	Roost 10 m. fl.	5334	—	—	3 1/2	
3	»	» 6	2046	70 1/2	60	1/2	
4	»	Roostgaard	2292	96 1/2	40	»	
5	Brøns »	Astrup 7 m. fl.	2034	65	35	»	
6	»	Havervadgaard	2235	91	53	7 1/2	
7	Rejsby »	Rejsby 37	1575	94	35	1 1/2	
Løgumkloster Skyldkreds.							
8	Brede Sogn	Borg 2 m. fl.	1761	—	—	—	
9	»	Apterggaard	2253	96	37	»	
10	Burkal »	Noldegaard	2502	118	31 1/2	»	
11	»	Grøngaard	2382	126 1/2	40	4	
12	»	Lydersholm 1 m. fl.	3765	164	92	3	
13	»	Burkal 3 m. fl.	2085	87	28	»	
14	Hostrup »	Rørkær 3 m. fl.	2175	29	70	»	
15	»	» 11 m. fl.	2289	82	34 1/2	»	
16	»	Store Tønde	4719	162	74	50	
17	»	Solvig	4815	117 1/2	219	9	
18	»	Grøngaard 38 m. fl.	2121	56	25	»	

No.			Samlet Areal		1921			Ejer	Lebe-Nr.
Hede	Andre Arealer		Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms- skyldværdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Bygnings- assurance Kr.		
20	»	3	285	517	511400	331400	—	Hans Clausen	36
»	»	3 ^{1/2}	117	212	242800	155000	185275	August Bruhn	37
1	»	2	73	132	125200	85200	—	J. Lorentzen	38
2	»	3	83	150	161700	101700	55000	Fr. J. Fries	39
6 ^{1/2}	»	9	456	827	885400	637400	411640	Ahlefeldt Laurvig Lehn	40
1 ^{1/2}	»	2	70	127	150000	90900	53000	Peter Hansen	41
19	»	3	423	767	350000	156300	—	Staten	42
1 ^{1/2}	»	1 ^{1/2}	93	169	181500	111372	298800	Nordslesvigs Kreditfor.	43
4	»	3	97	176	170000	113281	160000	Johansen Stange	44
2	6 ^{1/2}	1 ^{1/2}	80	145	126000	79700	91000	Heinr. Richelsen	45
1 ^{1/2}	»	11	97	176	126500	96200	43600	I. Peter Petersen	46
25	»	7	168	305	140100	90100	130000	Joh. E. Køster	47
1	15 ^{1/2}	»	239	433	177000	165800	30500	Staten	48
1	10	3 ^{1/2}	116	210	137600	91600	120000	Kresten Philipsen	49
90	22	358	1140	2067	635000	457000	459400	Andr. Raben	50
5	»	3 ^{1/2}	86	156	145500	105500	45000	Asmus Damm	51
1	6	»	74	134	125000	77600	—	Nis Jørgensen	52
»	»	»	160	290	270000	202000	152000	Julius Ohlsen	53
»	»	»	158	286	185000	129800	85000	Enkefru Cathr. Hansen	54
»	»	9 ^{1/2}	141	256	336400	188600	—	Staten	55
»	»	3	137	248	247200	167200	—	Petersen Marquardt . . .	56
»	»	»	103	187	175000	124000	—	Jørgen Thaysen	57
»	»	»	269	488	278400	172100	—	Staten	58
»	»	7	150	272	169700	121700	—	Hans Nissen Sørensen . .	59
»	»	4	82	149	176000	121000	60000	Jørgen Philipsen	60
—	—	—	61	111	147900	94900	116000	Hans J. Schmidt	61
»	»	3	140	254	139000	99000	120000	Chr. Ludvigsen	1
—	—	—	296	537	284000	225000	102000	L. Hansen Vind	2
»	4	2	140	254	122000	90000	71000	H. Thomsen	3
»	»	2	139	253	123300	95300	108000	J. R. Madsen	4
»	»	2	102	185	120000	95000	59000	P. Degn	5
7	»	1 ^{1/2}	160	290	127000	95700	86000	P. Møllers Enke	6
10	»	1 ^{1/2}	142	258	132000	102000	50000	H. M. Hansen	7
—	—	—	104	189	132700	82700	118300	L. Petersen Battinborg	8
1	5	5	144	261	122000	80300	122500	M. Hansen	9
»	7 ^{1/2}	2	159	289	127900	112900	64000	A. Adolph	10
5	40 ^{1/2}	1	217	394	130000	127200	99500	E. Nissen	11
»	»	1	260	472	164000	127900	—	Nis Hansen	12
»	7 ^{1/2}	1 ^{1/2}	123	223	120000	99460	43000	A. J. Hoeck	13
»	»	1	100	182	128600	103600	24000	Chr. Hostrup	14
»	»	1 ^{1/2}	117	212	120800	95800	95560	N. P. Michelsen	15
»	12	10	308	559	310000	240000	199493	Grevsk. Schackenborg .	16
»	10 ^{1/2}	17	373	676	350000	260500	74500	»	17
5	»	1	87	158	140000	106100	79510	Benzen Frederiksen . . .	18

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinætrags Mark	Areal		
				Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord	Skov
	Løgumklost. Skyldkr. (fortsat)					
19	Hostrup Sogn (forts.) ...	Grøngaard 39 m. fl.	2544	85	38	»
20	»	Jysvig 3 m. fl.	1863	66	27	4
21	Højst »	Adelvad	2214	132	41	»
22	»	Ellehus Domæne	3072	187	22	»
23	Løgumkloster Ldsogn	Løgumkloster Lds. 6 m. fl.	1248	—	—	—
24	»	Draved Skov og Mose	—	17	50	173
25	Ravsted »	Ravsted 1 B I Bl 1 m. fl.	2037	—	—	—
26	»	Horns 4 m. fl.	2181	—	—	—
27	Skast »	Skast 2	3114	93 ¹ / ₂	65 ¹ / ₂	»
28	»	» 7	1971	83	46	»
	Tønder Skyldkreds.					
29	Højer Flække	Højer 327 m. fl.	2319	55	4	5
30	Abild Sogn	Høgslund 1 m. fl.	2049	114	17 ¹ / ₂	6
31	»	Venemose 9 m. fl.	—	71 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	7
32	Ballum »	Vesterende 135	3000	27 ¹ / ₂	59	»
33	Emmerlev »	Hemgaard	3936	80	25	»
34	»	Søndergaard	10902	—	—	—
35	Højer Landsogn	Rudbøl 1 m. fl.	8778	160	»	»
36	»	Poppenbøl	2253	»	95	»
37	»	Rudbøl 5 m. fl.	2499	89	12	»
38	»	» 40 m. fl.	4364	»	64	»
39	»	Hohenwarte	6390	»	134	»
40	»	Rudbøl 85 gl. Kog	6930	»	90	»
41	»	» 92 ny Kog	4083	»	75	»
42	Møgeltønder Sogn	Schackenborg	315	»	»	»
43	»	Slotfelt med Fældsværft	4620	111	75 ¹ / ₂	»
44	»	Møgeltønder 5 m. fl.	1860	46	48	»
45	»	Røj Domæne	2481	100	24	»
46	»	Kærgaard 2 m. fl.	2631	»	73	»
47	»	Vestermark	1404	99	23	»
48	»	Stokkebro 3 m. fl.	1515	102	»	»
49	Tønder Landsogn	Hestholm	3468	8	99	»
50	»	Tved 5 m. fl.	2229	84 ¹ / ₂	19 ¹ / ₂	»
51	»	» 20 »	1800	83	30	»
52	»	Rosinfelt	1626	107 ¹ / ₂	15	2 ¹ / ₂
53	Ubjerg »	Bjerremark	2301	50	50	»
54	Visby »	Hedegaard	2790	178	50	»
55	»	Trejborg	7950	148	175	»
	Sønderborg Amt.					
	Als Skyldkreds.					
1	Augustenborg Flække.	Augustenborg 1	7575	218	10	5 ¹ / ₂
2	»	» 84, 70 (Slottet)	1032	»	»	35
3	Nørborg Flække	Nørborg 211, 170 (Slottet)	—	—	—	—
4	»	Nørborg 77 m. fl.	2448	60	4	»

¹⁾ Grevskabet Schackenborg, herunder hører Herregaardene Solvig og Store Tønde samt Sjødam- ca. 250 Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve O. D. Schack.

ha			Samlet Areal		1921			Ejer	Løbe-Nr.
Mose	Hede	Andre Arealer	Hektar	Td. Ld.	Ejendoms- skyldværdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Bygnings- assurance Kr.		
»	»	1	124	225	156100	121100	30000	Cornelie Hostrup	19
»	»	1	98	178	128000	102000	58128	E. Kier	20
»	»	1	174	316	143000	108000	39960	Amandus Rieve	21
»	»	1	210	381	200000	132300	203000	Staten	22
—	—	—	222	403	127300	101270	60000	C. N. Marquardsen	23
—	347	»	587	1064	188800	126100	12000	Staten	24
—	—	—	139	252	130000	99000	30000	Thies Stenholdt	25
—	—	—	143	260	125000	94800	90000	Borgum	26
45 1/2	6	1/2	211	383	164500	125000	88000	Hans Bejer	27
40	»	»	169	307	130500	90000	94500	Broder Th. Nicolajsen	28
3	»	1	68	124	126500	93000	80000	A. Schmidt & Hustru	29
»	»	1 1/2	139	252	166000	105800	128000	J. L. Petersen	30
»	»	1	96	174	132000	96900	27000	J. Riggelsen	31
»	»	1 1/2	88	160	124000	99300	57000	Kresten Jensen	32
»	»	2	113	205	179600	144600	86000	C. Dethlefsen	33
—	—	—	611	1108	507000	382000	150000	Hans Feddersen	34
»	»	»	160	290	289000	213900	240000	F. Carstensen	35
»	»	3	98	178	145000	106000	—	A. Th. Andersen	36
»	»	4	105	191	150000	110900	—	D. Detlefsen	37
»	»	2	66	120	121300	121300	—	Th. Feddersen	38
»	»	2	136	247	300000	218600	122000	Frits Schifferer	39
»	»	»	90	164	170600	170600	—	Vajsenhuset	40
»	»	»	75	136	135400	135400	—	Tønder Amt	41
»	»	13	13	24	180000	16300	835000	Grevsk. Schackenborg ¹⁾	42
»	»	23 1/2	210	381	235000	110300	165500	»	43
»	»	»	94	171	135000	110300	58000	O. D. Lück	44
»	»	3	127	231	258000	158000	—	Staten	45
13	»	4	90	164	120000	87500	68700	H. Brodersen	46
»	»	5	127	231	169000	138100	79000	Chr. M. Carstensen	47
»	»	»	102	185	122700	97900	24000	P. Ludvigsen	48
»	»	6	113	205	190000	90000	250000	Ulrich Rottka	49
»	»	2	106	192	123400	83400	60000	L. Lück	50
»	»	1	114	207	143000	104800	—	Petersens Stiftelse	51
1/2	7 1/2	9	142	258	152000	113000	102000	O. D. Schack	52
»	»	6	106	193	137000	97000	150000	Carsten Angel	53
6	50	14	300	544	256600	176600	192000	K. L. Knudsen	54
43	»	11	377	684	424400	332400	201900	B. A. Høyer	55
»	»	3 1/2	237	430	456900	336900	—	Staten	1
»	»	9	44	80	1000000	100000	—	»	2
—	—	—	3	6	250000	23000	540000	Nørborg Kommune	3
»	»	1	65	118	124000	86300	92000	Jes Blandt	4

gaard, Slotfelt med Feldsværft og Gallehus Skov. Jordtilliggendet udgør ca. 1600 Tdr. Ld., Skovarealet

Løbe-Nr.	Amt, Skyldkreds og Sogn (Kommune)	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Reinertrag Mark	Are		
				Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord	Skov
Als Skyldkreds (fortsat)						
5	Asserballe Sogn.....	Vertemine	9666	174	31 ¹ / ₂	»
6	Egen ».....	Egen 36	1074	—	—	—
7	»	Stolbro 7, 8 m. fl.	2667	56 ¹ / ₂	10	4 ¹ / ₂
8	»	Lysholm	2907	64 ¹ / ₂	6	»
9	»	Nygaard Skov	—	»	5	483
10	Havnbjerg».....	Havnbjerg Præstegaard	4272	79	4	23
11	»	Fægteborg	2367	45	4 ¹ / ₂	2
12	Hørup ».....	Majbølgaard	8937	192 ¹ / ₂	6	2
13	Kegnæs ».....	Hjortholm Domæne	2394	83 ¹ / ₂	10	2
14	Ketting ».....	Gundstrup	3552	93	13	1
15	»	Ketting 1 m. fl.	2877	64	5	2
16	»	Gammelgaard	16851	326	36 ¹ / ₂	»
17	Lysabild ».....	Kegnæsgaard	7575	138	61 ¹ / ₂	»
18	Notmark ».....	Almsted 7, 11	2037	42 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
19	»	Rumohrsgaard	10818	178 ¹ / ₂	72 ¹ / ₂	»
20	»	Del af Øvelgunde Skov	—	»	»	231
21	Nørborg Landsogn... ¹⁾	Pøl 2	2064	57	1	1
22	» ¹⁾	Pøl 7, 10	2070	63	»	»
23	Oksbøl Sogn.....	Melsgaard	2925	67	17	2
24	Svenstrup».....	Bjerggaard	2214	53	9 ¹ / ₂	3
25	»	Svenstrup Præstegaard	3432	70	2 ¹ / ₂	8
26	»	Solbjerggaard	2922	66	6 ¹ / ₂	2
27	»	Hjortspring	2955	56	13	2
28	Tandslet ».....	Tandslet 1	2517	43	9	2
29	»	Døffelgaard	2607	54	»	2 ¹ / ₂
30	Ulkebøl ».....	Baadsagergaard	3042	72	8	5
31	»	Ulkebøl Præstegaard	1887	57	4	5 ¹ / ₂
32	»	Rønhave	14748	276 ¹ / ₂	20 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂
33	»	Lundsmark 3 m. fl.	3495	90 ¹ / ₂	»	3 ¹ / ₂
34	»	Sønderskov	—	8	»	372
Sønderborg Skyldkreds.						
35	Sønderborg Købstad..	Sønderborg Ladegaard	13815	213	32	»
36	Broager Sogn.....	Broager 2 m. fl.	1857	66	6	2
37	»	Rendbjerg Teglværk	1116	45	»	»
38	»	Skelle 1 m. fl.	2451	57	17 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
39	»	Gammelgab 3 m. fl.	3534	80	3	2 ¹ / ₂
40	»	Kramark	2766	54	12	»
41	»	{ Skjelle Kobbelskov og } Folekobbøl	2919	»	»	102 ¹ / ₂
42	»	Midtskovgaard	3741	136	9	4
43	Dybbøl ».....	Dybbøl 11 m. fl.	1566	—	—	—
44	Nybøl ».....	Grønvang	2640	65	»	7
45	Sottrup ».....	Snogbæk 8 m. fl.	3417	62	5 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
46	»	Nørremølle	3060	56	3 ¹ / ₂	4
47	»	Snogbæk 16 m. fl.	3432	60 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
48	»	Sandbjerg	4164	45	4	56 ¹ / ₂
49	Ullerup ».....	Ullerup Præstegaard	2691	61 ¹ / ₂	»	5
50	»	Avnbøl 12 m. fl.	2877	67	1 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
51	»	Avnbølgaard	3453	72 ¹ / ₂	8	4
52	»	Blans 8 m. fl.	2655	57	5	4
53	»	Ballegaard	3345	75	5	»
54	»	Bøgeskov	9639	239 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	20

¹⁾ Pøl Kommune. ²⁾ Grevskabet Reventlow, herunder hører Godserne Sandberg og Ballegaard

No	Samlet Areal		1921			Ejer	Løbe-Nr.		
	Hede	Andre Arealer	Hektar	Tdr. Ld.	Ejendoms- skyldsværdi Kr.			Jord- værdi Kr.	Bygnings- assurance Kr.
»	»	15 ¹ / ₂	221	401	439000	308100	259890	v. Romberg	5
»	»	—	67	121	120000	90000	29600	Dr. med. Ernst	6
»	»	1	72	131	140000	93900	86250	Chr. Jørgensen	7
»	»	1 ¹ / ₂	72	131	140000	92100	123000	E. Plum	8
»	»	9	497	901	695200	323200	—	Staten	9
»	»	2	108	196	170000	155000	38700	Pastoratet	10
»	»	1 ¹ / ₂	53	96	143000	78000	121750	Chr. Hansen	11
»	»	6 ¹ / ₂	207	375	402800	302900	313100	H. Jessen	12
»	»	6 ¹ / ₂	102	185	170000	93500	133000	Staten	13
1/2	»	1 ¹ / ₂	108	196	201400	141400	162050	J. F. Winkelmann	14
1	»	4	76	138	202900	110900	198890	H. L. Eriksen	15
1	»	13 ¹ / ₂	376	682	721000	501000	449000	v. Romberg	16
1	»	6 ¹ / ₂	207	375	407200	277200	273000	C. H. Chartau	17
1	»	1 ¹ / ₂	52	94	133000	75000	75000	C. Eriksen	18
»	»	23	274	497	554900	384900	358990	v. Romberg	19
»	»	3	234	424	324900	152000	—	Staten	20
»	»	1	60	109	121600	83600	103000	P. Gram	21
»	»	1	64	116	130800	85500	108000	F. M. Frederiksen	22
»	»	1	87	158	160000	110200	120000	Chr. Kaad	23
»	»	1 ¹ / ₂	67	121	163000	100100	82000	L. Aagesen	24
»	»	1 ¹ / ₂	82	149	155000	137000	25000	Pastoratet	25
»	»	1 ¹ / ₂	76	138	177000	123500	121000	Johs. Witzke	26
»	»	2	73	132	164000	115200	111500	A. Kreutzen	27
»	»	4	58	105	121800	81800	99300	J. Berthelsen	28
»	»	1 ¹ / ₂	58	105	127700	84800	120000	Chr. H. Rasmussen	29
»	»	3	88	160	222200	137100	260780	Chr. Karberg	30
»	»	4 ¹ / ₂	71	129	120000	96400	56065	Pastoratet	31
»	»	12 ¹ / ₂	317	575	690400	470500	449000	Staten	32
»	»	3	97	176	194600	150600	129900	H. T. Lawaetz	33
»	»	4	384	696	460800	222000	—	Staten	34
»	»	2	247	448	575000	424000	—	Sønderborg By	35
»	»	4	78	142	126900	76900	15000	J. Andersen	36
»	»	4	45	82	162500	44500	507180	A/S Rendbjerg Tglv. ..	37
3	»	7	86	156	138900	92900	86000	J. Carsten	38
»	»	5 ¹ / ₂	91	165	172800	117800	151350	Marie Wolff	39
»	»	4	70	127	141100	91100	100000	T. Tychsen	40
»	»	1 ¹ / ₂	104	188	153500	67500	—	Staten	41
»	»	1	150	272	230000	174200	137700	H. F. Hansen	42
»	»	—	44	80	130100	95100	130000	Paul Petersen	43
»	»	2	74	135	139000	99000	90000	Kr. Lorenzen	44
»	»	2	74	135	151200	111200	125000	Chr. C. Dall	45
»	»	2 ¹ / ₂	66	120	134000	98100	110720	S. A. Hansen	46
»	»	2 ¹ / ₂	71	129	146000	111000	106000	J. Christensen Lei	47
»	»	27 ¹ / ₂	133	242	271400	175400	295000	Grevskabet Reventlow ³⁾	48
»	»	2 ¹ / ₂	69	125	133400	98400	96400	Pastoratet	49
»	»	4	76	138	153600	96600	155600	Jes Philipsen	50
»	»	2 ¹ / ₂	87	158	168700	118700	90000	Christen Lei	51
»	»	2	68	124	145200	97200	114000	Chr. Thomsen	52
»	»	4	84	153	204000	129200	210000	C. C. Dall & H. C. Lei	53
1/2	»	10 ¹ / ₂	271	492	421500	306500	359550	E. W. J. Kùseler	54

Residder: Lensgreve C. E. F. L. E. Reventlow.

Alfabetisk Register til Fortegnelsen.

HADERSLEV AMT

Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.
Aastrupgaard	3	Frørup 63	43	Kjærsminde	116
Abildgaard	25	Frørupgaard	40	Kokjærgaard	87
Allergaard	14	Fuglsangsgaard	127	Kristrup 11	144
Andrupgaard	73	Gestrup 8 m. fl.	176	Kristrup 17	145
Anslet 7 m. fl.	33	Gramgaard	152	Kærgaard	101
Anslet 14 m. fl.	34	Gram Gods Fohl 75. . .	155	Københoved 11 m. fl. .	169
Ansletgaard	32	Grarup 7	97		
		Grarupgaard	96	Ladegaard	8
Barøbøl, St.	156	Grønnebæk 7 m. fl. . .	160	Ladegaard 10 m. fl. . .	54
Bejerholm	104			Langkjær	92
Bevtoft 11.	181	Haderslev Bys Marker		Langmose	99
Bevtoft Plantage ..	182	18	1	Lauesgaard	134
Bevtoft Præstegaard .	180	Haistrup 25 m. fl.	142	Lertgaard	172
Billeslund	154	Hammelev 2	45	Lindet, V. 11 m. fl. . .	150
Bjerning 1 m. fl. . .	16	Hammelev 6	47	Luiselund	124
Bjerning 3	17	Hammelev 58	48	Lundsgaard	168
Bjerning 6	18	Haraldsholm	159	Løndtgaard	125
Bjerning 12	19	Havegaard	22		
Bodskov	141	Hejsager 1 m. fl.	102	Mandbjerg	183
Bovlund 16 m. fl. . .	178	Hejsager 6 m. fl.	103	Margarethegaard	6
Bovlund 18	179	Hejsager 7 m. fl.	108	Mariegaard	2
Bovlundgaard	177	Hejsager 18 m. fl. . .	105	Mariegaard	157
Bramdrup 1 m. fl. . .	66	Hejsager 22 m. fl. . .	106	Mastrup 75 m. fl. . .	120
Bramdrup 11.	68	Hejsager 90 m. fl. . .	107	Mastrupgaard	115
Bramdrup 15.	69	Hjerndrup 1 m. fl. . .	56	Medstedgaard	100
Bramrøjgaard	38	Hjerndrup 9 m. fl. . .	59	Moltrup 26	62
Branderup 2	185	Hjerndrup 69	61		
Bræraa Gaard	114	Hjerndrupgaard	58	Nautrupgaard	143
Bukshave	26	Hoostgaard	136	Nederbygaard	4
Bygvraa	24	Hoptrup 13 m. fl. . .	112	Nybelgaard	153
Bøgeskov 4 m. fl. . .	76	Hoptrup 15 m. fl. . .	113	Nygaard	7
Bøgeskov 6 m. fl. . .	77	Hovgaard	111	Nygaard	175
		Hyrupdal	147	Nørbygaard	117
Cravlund	187	Høgelund 1 m. fl. . .	129		
		Høgsgaard	81	Olufskær	123
Damgaardsminde	80	Høirup 6	71		
		Høirupgaard	70	Pamhoel Domæne . . .	119
Ejsbøl Domæne	91	Højskovgaard	75		
		Højvang	35	Revse	173
Fauervraa 54	84	Hørregaard	93	Rougstrup 1	63
Favstrupgaard	74			Rougstrup 3	64
Fjelstrup 1 m. fl. . .	21	Jelsgaard	158	Rougstrup 4	65
Fjelstrup 3 m. fl. . .	23	Juhlsminde	5	Rurup 5	184
Flovt 7 m. fl.	148	Juhlsminde	57	Rødding 2 m. fl. . .	164
Fohl 14	149			Rødding 14 m. fl. . .	165
Frederiksgaard	128	Karlsminde	118	Rødding 114 m. fl. . .	166
Fredsted 27 m. fl. . .	94	Kastrup 7	151	Røddinggaard	163
Frørup Domæne	39	Kehlet	37		
Frørup 14 m. fl. . .	41	Kjerulfsminde	60	Seggelund 10.	88
Frørup 19.	42	Kjestinasminde	31	Seggelund 2.	85

Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.
Seggelundgaard	86	Stubbom 9 m. fl.	13	Tørninggaard	53
Sillerup 7 m. fl.	28	Stubbom 12 m. fl.	12	Tørning Mølle.	46
Sillerup 11 m. fl.	29	Stursbøl 18	162		
Sillerup 15 m. fl.	30	Styding 1	49	Ultanggaard	109
Sillerupgaard	27	Styding 5 m. fl.	50	Ustrup 9.	130
Skodborg 157 m. fl. ...	167	Styding 9	52		
Skovbygaard	95	Styding 10	51		
Skovhusgaard	15	Sønderballe 2	121	Vandlinggaard	126
Skrydstrup 4	186	Sønderballe 5 m. fl. ...	122	Vejlbøl 8	131
Slavgaard	174	Søndergaard	44	Vilstrupgaard	133
Sodegaard	110			Vilstrup, Nr. 10	138
Sommersted 7 m. fl. ...	170			Vilstrup, Nr. 12 m. fl. ...	139
Sommersted 47.	171	Taagerup Domæne ..	72	Vilstrup, Nr. 30	140
Sophiesminde	67	Taarning 3	79	Vilstrup, Sdr. 12	132
Sottrup Domæne	71	Taarninggaard Dom. ...	78	Vilstrup, Sdr. 18	135
Stenderupgaard	98	Toftegaard	36	Vonsbæk 5 m. fl.	89
Stendetgaard Domæne ..	9	Tornumgaard	161	Vonsbæk 13 m. fl.	90
Steveltegaard	146	Tyrstrup 65 a	82	Vojensgaard	188
Stubbom 2 m. fl.	11	Tyrstrup 66 m. fl.	83	Vonsmosegaard	137

AABENRAA AMT

Aarup	32	Hostrup, Sdr. 1 m. fl. ...	34	Palæet	23
Aarslev 13 m. fl.	11	Jørgensgaardsskov ...	5	Petersholm	54
				Plantage	48
Barsmark 12	15			Rønshovedgaard	43
Barsmark 30	14	Kassøgaard	12		
Bennigsgaard	56	Kelstrup Skov og Plan- tage	42	Sivkro	6
Bommerlund Skove. ...	29	Kiding Gaard	40	Skedebjerg og Jørgens- bjerg Skove	21
Bov 4 m. fl.	27	Kliplev 3	47	Skovbøl 2	38
Brunde 10	17	Koldmos	44	Skovbøl 3	39
Brunsgaard	16	Kollund 1 m. fl.	26	Skovbølgaard	37
Buskmose	55	Kolstrupgaard	1	Skovgaard	18
		Krusaagaard	31	Stokager	60
Fiskebæk	22	Krusaa Mølle	30	Søgaard	50
Fredenshøj Teglværk ..	2	Kværs 12	52	Sønderskov	4
Frøslev Statsskove. ...	28			Søst.	20
		Ladegaard	53		
Fraasten Hovedgaard ..	24	Langelo	51	Terp Øster Domæne ..	8
Franggaard	9	Lundtoft 1	49	Toldsted	13
Frøngrøft 1	36	Lygaard	59	Tombøl 3	41
				Tummelsbjerg	57
Hellevad Mølle	10	Mjøs 67	19		
Iokkerup 13	45			Varnæs 43 m. fl.	61
Iokkerup 14 m. fl.	46	Nerballegaard	7	Vesterskov m. fl.	3
Iostrup, Sdr. 2 m. fl. ...	33				

TØNDER AMT

Idelvad	21	Burkal 3 m. fl.	13	Grøngård	11
Iptergaard	9			Grøngård 38 m. fl. ...	18
Istrup 7 m. fl.	5	Draved Skov og Mose ..	24	Grøngård 39 m. fl. ...	19
Ijærremark	53			Havervadgaard	6
Iorg 2 m. fl.	8	Ellehus Domæne	22	Hedegaard	54

Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.	Ejendommens Navn eller Artikel Nr.	Løbe- Nr.
Hemgaard	33	Poppenbøl	36	Schackenborg	42
Hestholm	49			Skast 2	27
Hohenwarte	39			Skast 7	28
Horns 4 m. fl.	26	Ravsted 1 B m. fl.	25	Slottfelt m. Fældsværft	43
Høgslund 1 m. fl.	30	Rejsby 37	7	Solvig	17
Højer 327 m. fl.	29	Roost 6	3	Stokkebro 3 m. fl.	48
		Roost 10 m. fl.	2	Store Tønde	16
Jysvig 3 m. fl.	20	Roostgaard	4	Søndergaard	34
Kærgaard 2 m. fl.	46	Rosinfelt	52		
Landetgaard	1	Rudbøl 1 m. fl.	35	Trøjborg	55
Lydersholm 1 m. fl.	12	Rudbøl 5 m. fl.	37	Tved 5 m. fl.	50
Løgumkloster Ldsogn		Rudbøl 40 m. fl.	38	Tved 20 m. fl.	51
6 m. fl.	23	Rudbøl 85 gl. Kog	40		
Møgeltønder 5	44	Rudbøl 92 ny Kog	41	Venemose 9 m. fl.	31
		Røj Domæne	45	Vesterende 135	32
Noldegaard	10	Rørkær 3 m. fl.	14	Vestermark	47
		Rørkær 11 m. fl.	15		

SØNDERBORG AMT

Almsted 7 m. fl.	18	Havnbjerg Præstegaard	10	Rumohrsgaard	19
Augustenborg 1	1	Hjortholm Domæne...	13	Rønhave	32
Augustenbg. 84 (Slottet)	2	Hjortspring	27		
Avnbøl 12 m. fl.	50			Sandbjerg	48
Avnbølgaard	51	Kegnæsgaard	17	Skelle 1 m. fl.	38
		Ketting 1 m. fl.	15	Skelle Kobbelskov og	
Baadsagergaard	30	Kramark	40	Folekobbel	41
Ballegaard	53			Snogbæk 8 m. fl.	45
Bjerggaard	24	Lundsmark 3 m. fl.	33	Snogbæk 16 m. fl.	47
Blans 8 m. fl.	52	Lysholm	8	Solbjerggaard	26
Broager 2 m. fl.	36			Stolbro 7 m. fl.	7
Bøgeskov	54	Majbølgaard	12	Svenstrup Præstegaard	25
		Melsgaard	23	Sønderborg Ladegaard	35
Dybbøl 11 m. fl.	43	Midtskovgaard	42	Sønderskov	34
Døffelgaard	29				
		Nygaard Skov	9	Tandslet 1	28
Egen 36	6	Nørborg 77 m. fl.	4		
		Nørborg 211 (Slottet)..	3	Ulkebøl Præstegaard..	31
Fægteborg	11	Nørremølle	46	Ullerup Præstegaard..	49
Gammelgaard	16	Pøl 2	21	Vertemine	5
Gammelgab 3 m. fl.	39	Pøl 7 m. fl.	22		
Grønvang	44			Øvelgunde Skov (Del af)	20
Gundstrup	14	Rendbjerg Teglværk ..	37		

SKEMATISK OVERSIGT

over

de vigtigste administrative Inddelinger
af de sønderjydske Landsdele.

Udarbejdet paa Grundlag af
Det statistiske Departements Publikationer.

I. ALMINDELIG VERDSLIG OG RETSLIG INDDDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1921		Folke- mængde 1. Febr. 1921
A. AMTER (4).			
Haderslev Amt	56255	94. Als Nør. og Sdr. Hrd. (Søn- derborg)	18069
Aabenraa —	35067	95. En Del af Lundtofte og Vis Hrd. (Sønderborg)	7559
Sønderborg —	36675	96. Lø Hrd. med Løgumkloster Birk (Løgumkloster)	9743
Tønder —	35625	97. Tønder Kbst. med Tønder, Højer og Slogs Hrd. (Tønder)	19176
B. RETSKREDSE (9).			
89. Haderslev Købstad, Gram og en Del af Tyrstrup Herred (Haderslev)	37779	C. POLITIKREDSE (8).	
90. Frøs Hrd. og en Del af Kalva- lunds Hrd. (Rødding)	12257	Retskredsene 89, 92, 94, 96 og 97 udgør hver en Politikreds, 93 og 95 (Sønderborg) og 91 og Dele af 90 (Toftlund) udgør hver en Politikreds, medens Re- sten af 91 hører til Politikreds 67 (Ribe).	
91. Nørre Rangstrup og Hvid- ding Hrd. (Toftlund)	13587	D. SØNDRE LANDRETSKREDS	
92. Aabenraa Kbst., Sdr. Rang- strup og Rise Hrd., en Del af Lundtofte Hrd. samt Var- næs Birk (Aabenraa)	26846	1. Søndre Landrets Nævninge- kreds	
93. Sønderborg Kbst. med Ny- bøl Hrd. (Sønderborg)	18606	163622	

II. GEJSTLIG INDDDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1921		Folke- mængde 1. Febr. 1921
A. HADERSLEV STIFT			
(Stiftets Omfang m. v. vil i Føl- ge Lov af 30. Juni 1922 blive fastsat ved kgl. Resolution).	163622	Tørninglen Provsti (21 Pastorater)	24855
		Aabenraa — (18 —)	35067
		Sønderborg — (19 —)	36675
		Tønder — (20 —)	28257
B. PROVSTIER (5).			
Haderslev Provsti (22 Pastorater)	38768	C. PASTORATER (100) OG SOGNE (118).	

III. FINANSIEL INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1921		Folke- mængde 1. Febr. 1921
A. SKYLDKREDSE (12).		B. SKATTEKREDSE (9).	
<i>Haderslev Amt (5):</i>		<i>Haderslev Amtsraadskreds (3):</i>	
Haderslev	13149	I. Kreds	13149
Kristiansfeld	9700	II. —	22481
Gl. Haderslev	8766	III. —	20625
Rødding	14374	<i>Aabenraa Amtsraadskreds (2):</i>	
Toftlund	10266	I. Kreds	17596
<i>Aabenraa Amt (2):</i>		II. —	17471
Aabenraa Amts nordre	19180	<i>Sønderborg Amtsraadskreds (2):</i>	
Aabenraa Amts søndre	15887	I. Kreds	18069
<i>Sønderborg Amt (2):</i>		II. —	18606
Als	18069	<i>Tønder Amtsraadskreds (2):</i>	
Sønderborg	18606	I. Kreds	18207
<i>Tønder Amt (3):</i>		II. —	17418
Skærbæk	9768	C. AMTSTUEDISTRIKTER	
Løgumkloster	11673	(4, hver omfattende 1 Amt).	
Tønder	14184		

IV. HYGIEJNISK INDELING.

4 Amtslægekredse, hver omfattende 1 Lægekreds (Amterne).

V. MILITÆR INDELING.

En Udskrivningskreds, 7de (125 Lægder).

VI. POLITISK INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1921		Folke- mængde 1. Febr. 1921
A. FOLKETINGSVALGKREDSE		6. Kreds (Løgumkloster)	
(1 Amtskreds, 7 Opstillings- kredse).		7. — (Rødding)	
1. Kreds (Haderslev)	26701	23959	
2. — (Aabenraa)	24225	23335	
3. — (Sønderborg)	20922	B. LANDSTINGSKREDSE	
4. — (Augustenborg)	21710	De sønderjyske Landsdele ud- gør sammen med Vejle, Aarhus, Ringkøbing og Ribe Amter og 3 Komm. af Viborg Amt 5. Lands- tingskreds.	
5. — (Tønder)	22770		

VII. KOMMUNAL INDDDELING.

HADERSLEV AMT

omfatter 1 Købstad, 1 Flække og 41 Lankommuner.

AABENRAA AMT

omfatter 1 Købstad og 20 Landkommuner.

SØNDERBORG AMT

omfatter 1 Købstad, 2 Flækker og 19 Landkommuner.

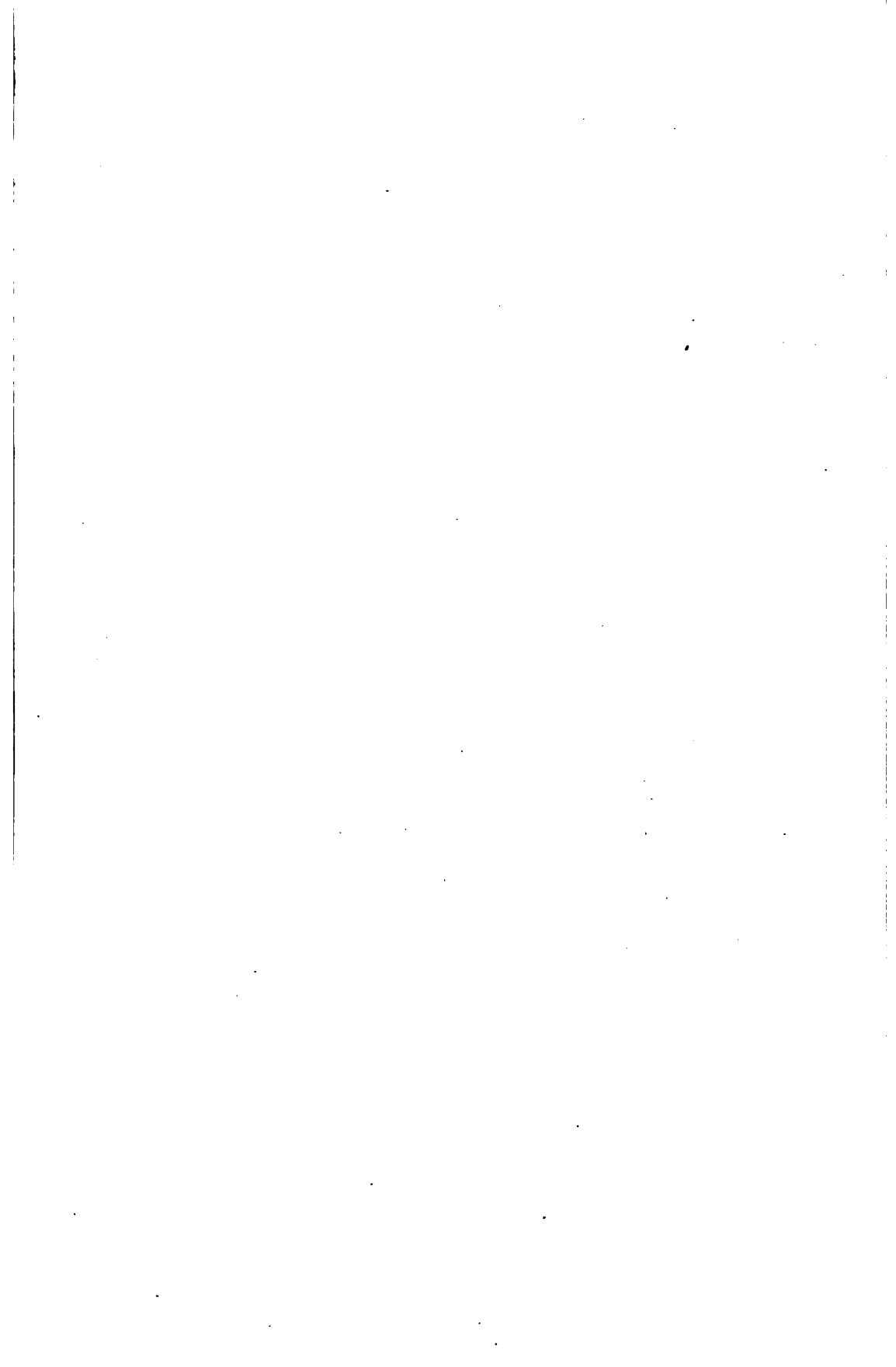
TØNDER AMT

omfatter 1 Købstad, 2 Flækker og 33 Landkommuner.

Med Hensyn til Kommunernes Navne og Folketal henvises til
Købstad- og Sognebeskrivelserne.

Vejen fra Allsund op mod Dybbøl Mølle.
(D. B. 1904.)

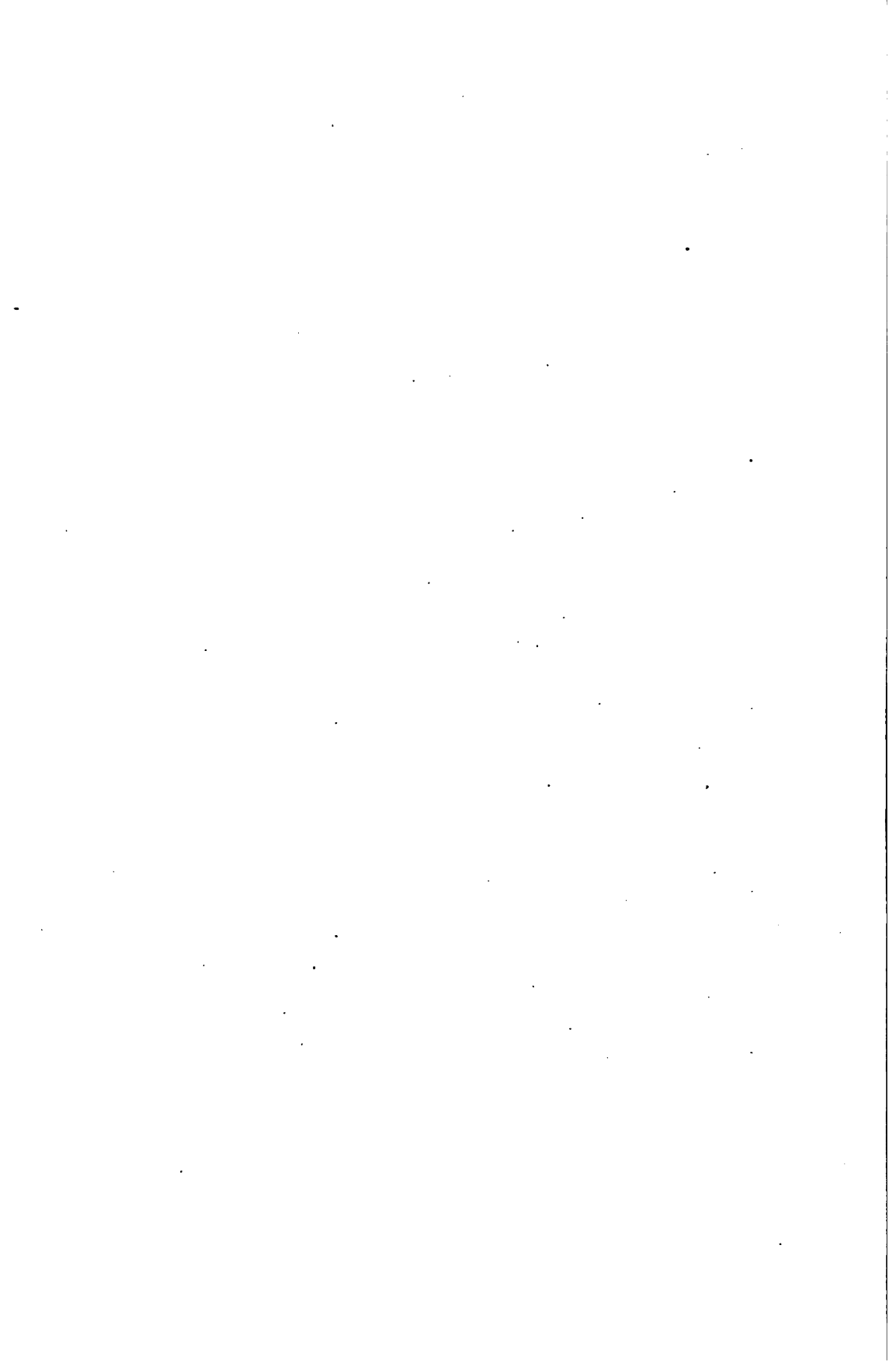

FYN
ODENSE OG SVENDBORG
AMTER

Lundsgaards Klint ved Kerteminde.
(Harald Lønborg fot.)

Fynsk Landskab.
(H. Lønborg fot.)

INDLEDNING

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Det fynske Ørige (Odense og Svendborg Amter) udgør, til trods for den ret store Udstrækning, et nogenlunde homogent Hele, som det dog vil være ret vanskeligt at karakterisere i Sammenligning med andre større Landsdele. Der er om Fyn blevet brugt forskellige Udtryk som Danmarks Hjerte, Danmarks Have o. a., men de siger i Virkeligheden ikke ret meget; det første Udtryk betyder nærmest det rent formelle, at Øen ligger midt i Landet, hvortil muligvis kommer mere eller mindre uklare Forestillinger om Befolkningens Karakter, det andet Udtryk siger ikke andet end det ret almindelige, at Øen gennemgaaende er frugtbar, i hvilken Retning den dog ikke overgaaer det meste af Sydsjælland, Laaland-Falster og Sydøstjylland. Ligeledes det for Fyn saa gennemgaaende Karaktertræk, de levende Hegn, som i saa høj Grad indsnævrer Udsigten, naar man ikke kommer op paa de enkelte høje Punkter, kommer igen i de andre omtalte Landsdele. Alt i alt maa man nøjes med den ganske almindelige Karakteristik, at Fyn (med Øer, saaledes som

der altid menes i denne Oversigt, hvor ikke det modsatte udtrykkelig fremgaar af Sammenhængen) er et idyllisk, venligt, smilende Land med smukt kuperede Terrænforhold, en behagelig Afveksling af frugtbare Marker, adskilte ved frodige Hegn, med mange Skove, smukke Landsbyer og Købstæder og ikke mindst en overordentlig Rigdom paa store og delvis meget gamle Herresæder.

Kysten er gennemgaaende ret indskaaret, mindst mod Nord og Øst, hvor der væsentlig kun kan nævnes Odense Fjord og Halvøen Hinds-gavl, men derimod i høj Grad mod Syd og Vest, hvor det store Antal Halvøer, Bugter og Øer frembringer en overordentlig tiltalende Afveksling af Land og Vand. At Øriget udgør et naturligt sammenhængende Hele, fremgaar alene af den Omstændighed, at de forskellige Dele kun er adskilte ved ganske lavvandede Havarme, saa at en Hævning af Landet paa nogle faa Meter vil bringe Forbindelse mellem alle de enkelte Dele, medens der skulde en Hævning paa henved 20 m til at bringe Forbindelse med Sjælland eller Jylland. En Undtagelse fra det øvrige danner dog de smaa Øer i Lillebælt, Bogø og Brandsø, der ved en ringe Hævning vilde følge med paa Jyllandssiden.

I Henseende til Terrænformer fremtræder Fyn gennemgaaende som mere kuperet og med større Højder end de andre danske Øer med Undtagelse af høje Møen og Bornholm, mens Øen i de nævnte Henseender udpræget staar tilbage for Jylland. Der er dog i denne Henseende stor Forskel mellem Øens enkelte Dele, idet som Helhed det sydvestlige af selve Fyn er meget mere kuperet end det nordøstlige. Det høje Land har i øvrigt en meget uregelmæssig Form: højest er hele Egnen mellem Odense og Assens (Frøbjerg Bavnehøj 131 m, Vissenbjerg 124 m), som ved Haarlev og Odense Aadale for største Delen er skilt fra det store sydfynske Højdedrag, der indtager det meste af Strækningen mellem Odense, Nyborg, Svendborg og Faaborg. Op over dette rager igen dels et større, sammenhængende Massiv nord for Svendborg (Grønbanke 120 m) og dels en meget udpræget Bakkeryg lidt nord og øst for Faaborg (Trebjerg Bavnehøj 128 m, Lerbjerg 126 m). Højlandet gaar i det hele tæt ud mod Lillebælt og giver kun Plads for ret ubetydelige lavere Strækninger, op over hvilke igen rager enkelte højere Partier som Horne Land (62 m) og Stribhalvøen (59 m).

Den nordøstlige Del af Fyn (for største Delen begrænset af Linien Nyborg—Odense—Bogense) er helt igennem lavt Land med svagt bølget Terræn, det saakaldte „Sletten“ og staar i landskabelig Skønhed tilbage for hele Resten af Øen. De fleste Steder naar Landet ikke over 20 m Højde og først ved Indgangen til Hindsholm hæver det sig

Udsigt mod Svanninge Bjerger fra Assens Vig ved Faaborg.
(Victor Madsen fot.)

igen (Loddenhøj 58 m). Selve Hindsholm er smaa kuperet Terræn af ret ringe Højde (indtil 36 m).

Af Øerne maa Langeland nærmest betegnes som ret jævnt bølgeformet (højeste Punkt ved Tryggelev, 46 m), mens Taasinge for største Delen er lav og flad og kun i et ganske lille Parti, ved Bregninge, naar større Højder (74 m). Ærø, der gennemgaaende er den højeste

Udsigt mod „Galgebakke“ ved Rudkøbing.
(P. Harder fot.)

af Øerne, opfyldes for største Delen af en langstrakt Bakkeryg (indtil 68 m ved Bregninge); den østlige Del af Øen, Marstalpartiet, der er adskilt fra det øvrige ved en overordentlig lav Strækning, naar som største Højde 29 m.

Smaaøerne er som Regel ikke særlig høje, men frembyder i øvrigt alle mulige Overgange fra at være ret stærkt bakkede til næsten helt flade (ordnede efter Højden: Fænø 39 m, Avernakø 33, Æbelø, Turø og Lyø 24, Romsø og Drejø 17, Strynø 10, Skarø 9, Bogø 8, Brandsø 7 og Skovø 2 m).

Af Indsøer findes kun meget faa og smaa, idet den største (Arreskov Sø) ikke naar mere end 370 ha. Aaerne er ogsaa gennemgaaende meget ubetydelige og spiller, med Undtagelse af Odense Aa, ingen større Rolle i landskabelig eller økonomisk Henseende.

At Fyn hører til de frugtbareste Dele af Landet, er en velbekendt Sag; hvis man kan dømme efter Hartkornet, er der kun tre Amter, nemlig Maribo, København og Præstø, der i den Henseende overgaa de fynske. Der er naturligvis i det enkelte store Forskelligheder mellem de forskellige Dele af Landet, og gennemgaaende kan det siges, at de højest liggende Dele ofte er af sandet og ufrugtbar Beskaffenhed. De højere Partier har tidligere paa mange Steder været lyngklædte, men er nu ofte beplantede, saa at det lyngbevoksede Areal er indskrænket til ganske smaa og ubetydelige Pletter. Med Hensyn til Skovarealet er Fyn ikke meget forskellig fra de andre Øer, men Skovene er noget mere jævnt fordelte, end Tilfældet ellers er; der er ingen større Strækning, der helt mangler Skove, medens der paa den anden Side heller ikke findes enkelte meget store Skovstrækninger. Tættest samler Skovene sig om Brendegaard Sø, medens visse Egne syd og nord for Odense er daarligst forsynede. Af Øerne er Taasinge og Langeland ret godt forsynede, det tætbefolkede Ærø og de fleste Smaaøer er næsten skovbare. Men selv i de mest skovbare Egne af Fyn føler man dog i rent landskabelig Henseende ikke denne Mangel, da den store Rigdom paa levende Hegn for en stor Del erstatter Skovene i denne Henseende.

Det er klart, at man i et Land som Fyn kun i meget ringe Omfang vil finde Spor af mere uberørt Natur og det er sikkert vanskeligt at finde nogen anden Landsdel, der har saa faa Tilløb til det storslaaede og øde. Der findes dog hist og her i Udkanterne saadanne Pletter — man kunde næsten fristes til at kalde dem Oaser —, hvor Ensomheden raader, og hvor Civilisationen kun har sat svage Spor. Først og fremmest maa den næsten helt ubeboede Halvø, Enebærrodden, mærkes, der afgrænser Odense Fjord fra Havet, og som frembyder en til-

Fyns Hoved, set fra Syd.
(Axel Jessen fot.)

„Gryderne“ ved Faaborg mellem Bjørne og Fyn.
(Victor Madsen fot.)

Tangen, der forbinder Helnes med Fyn.
(Victor Madsen fot.)

Udsigt fra Bagelbjerg mod Nordøst til Svanninge Bjerge.
(Victor Madsen fot.)

talende Blanding af Hede og Trævækst; ligeledes maa Fynshoveds tørre og bare Græsbanker nævnes. Paa en anden Maade ejendommelig er Røgle Klint og Æbelø, hvor de udskridende Lermasser sammen med Skovbevoksning frembringer Indtrykket af urskovagtig Frodighed.

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Undergrunden er meget lidt fremtrædende paa Fyn og kendes næsten kun fra Boringer. Det ældste, man kender, er *det nyere Kridt*, som særlig kommer tæt op mod Overfladen i Nyborgegnen. Ved selve Nyborg ligger Kalkens Overflade rigtignok ret dybt ($\div$ 15 m), men en Del Steder i Omegnen gaar den højere op (Holchenhavn $\div$ 1, Rosille + 4, Vindinge $\div$ 6, Juelsberg $\div$ 9 og Rejstrup + 2—6, alt i Forhold til Havets Niveau); ved Rejstrup gaar Kalken næsten helt op til Jordoverfladen og kan saaledes faa praktisk Anvendelse. Andre Steder kender man kun Kridtet fra Boringer, saaledes ved Strib, Wedellsborg, Odense, Dalum, Ulriksholm og Torup (Dybde under Overfladen hhv. 152, 149, 77, 74, 88 og 16 m). Paa Langeland har man truffet det ved en Boring ved Bødstrup paa 23 m Dybde under Overfladen, medens det ved Skrøbelev først er fundet ved 113 m.

Tertiæret repræsenteres ved sine tre ældste Afdelinger. *Paleocænet* udgøres for største Delen af Kertemindemergelen, der har sin klassiske Forekomst i Klinten syd for Kerteminde; dog udgøres kun de nederste 10 Meter af denne Bjergart, mens Resten er almindeligt Moræneler. Kertemindemergelen er i øvrigt ret uanselig, af graa Farve, væsentlig karakteristisk ved at indeholde enkelte haarde, forkislede Lag. Med Undtagelse af denne Forekomst kendes Mergelen kun ved Boringer, hvoraf de fleste ligger i Egnen mellem Kerteminde og Odense; Mægtigheden er ret varierende, som Regel 20—25 m, ved Ulriksdal er den 52 m, ved Munkebo er den med Sikkerhed kun 27 m, men det er muligt, at en større Mægtighed af graat Ler ovenover ogsaa hører med, hvorved Mergelen vil blive 96 m mægtig. Lidt sydligere kender man ved Flødstrup Mergelen i en Dybde fra 25 til 52 m. I det vestlige Fyn kendes Mergelen fra Sværup ved Langesø, hvor den er 56 m mægtig, fra Strib, hvor der findes to Lag paa tilsammen henved 33 m, og fra Wedellsborg, hvor den er 24 m mægtig. Paa Langeland er den truffen ved Skrøbelev-Boringen, hvor Paleocænet i alt strakte sig fra 85 til 113 m Dybde, hvoraf den nederste Del var Kertemindemergel, mens

„Klinten“ ved Lundsgaard, sydøst for Kerteminde.
(Victor Madsen fot.)

den øverste var graat, kalkfrit Ler; samme Formation er ogsaa truffet over Mergelen ved enkelte af de andre Forekomster, men har i Reglen kun ringe Mægtighed.

Eocænformationen (plastisk Ler og omdannet Moler med vulkansk Aske) træder kun for Dagen paa et Par enkelte Lokalteter, nemlig Røgle Klint, øst for Strib, og Æbelø. Røgle Klint, der maaske nok er den smukkeste danske Forekomst af det plastiske Ler, bestaar af skovbevoksede, meget stærkt udskridende Klinter, hvor man kan se Træerne paa Vandring ud i Stranden, mens Leret selv mange Steder viser sig for Dagen, kendeligt ved dets brogede Farver, der oftest er røde og grønne, men kan variere i gult, brunt, grønt, sort eller hvidt. Her er fundet det eneste Eksempel her i Landet af en Krabbeforstening, ved Hjælp af hvilken man kan bestemme Lerets Alder. I Nærheden af Leret findes et Parti af omdannet Moler med vulkanske Askelag, der ogsaa er saa stærkt omdannede, at de ikke kan identificeres med Lagene i Limfjordsomraadet. Lignende Dannelser findes paa Æbelø, hvor der i Klinterne næsten hele Øen rundt findes plastisk Ler og tillige graat Ler i afvekslende lyse, haarde og mørke, bløde Lag; disse indeholder ogsaa vulkansk Materiale. I øvrigt kendes Formationen kun fra Borin-

ger, saaledes ved Strib og Wedellsborg, hvor der begge Steder findes plastisk Ler af Mægtighed hhv. 70 og 53 m, under hvilket der begge Steder findes Lag, der indeholder vulkansk Aske. Endvidere kendes Formationen fra en Del Boringer paa Langeland, f. Eks. ved Rudkøbing i en Dybde af 18—73 m, ved Skrøbelev (39—85 m), Faarevejle (25—61 m), Petersgaard (18—85 m), Havgaard (46—51 m), Skovsgaard (28—100 m) og ved Holmegaard (73—141 m). De nævnte Tal, der alle er regnede fra Jordoverfladen, angiver kun en Del af Lerets Mægtighed, da det kun er ved Skrøbelev, at Bunden er naaet, og det samme er Tilfældet med den eneste Forekomst af plastisk Ler paa Ærø, nemlig ved selve Ærøskøbing, hvor man har boret ned til en Dybde af 192 m uden at naa igennem denne Bjergart. Ved de langlandske Boringer er der i Flertallet af de nævnte Tilfælde fundet vulkansk Aske i det plastiske Ler, som Regel i dettes nedre Dele.

De *oligocæne* Dannelser træffes i en lav Klint i Øxenrade Skov, overfor Fænø, og bestaar af en fast, rødbrun Stenart, der er fremkommet ved Forvitring af glaukonitholdigt Ler. Der findes en usædvanlig Mængde Forsteninger, men desværre er de i en meget daarlig Bevaringstilstand med Skallerne opløste, saa at de er ret vanskelige at bestemme; Formationen tilhører det øvre Oligocæn. Ogsaa paa Fænø forekommer tidligere Dannelser af ikke nærmere bestemt Alder. Endnu maa mærkes, at der ved Svendborg findes Glimmersand af sandsynlig miocæn Alder, og det graves der i ret stor Mængde; desuden er der fundet Glimmersand ved en Boring ved Kverndrup i en Dybde af 75 m.

Istidsdannelserne udgøres langt overvejende af Moræneler, mens Sand- og Grusaflejringer har en ret ringe Udbredelse. Det meste af disse Dannelser findes i den sydvestlige Del af Fyn, men i øvrigt udgøres ogsaa store Partier af disse Egne af Moræneler, og de forskellige Bjergarter veksler rask med hinanden svarende til deres uregelmæssige Lejringsforhold. Desuden findes en Del Sandaflejringer i et Strøg fra Børgense mod Øst, henimod Norup, og ligeledes i et stort Omraade fra Rønninge og op imod Odense Fjord, i hvilken Egn Sandet danner langstrakte Partier med Retning fra Sydøst mod Nordvest og følger Dalstrøgene, mens de mellemliggende Bakkedrag udgøres af Moræneler. I de øvrige Dele af Fyn og paa de mindre Øer findes lagdelt Sand og Grus kun ganske spredt og over smaa Arealer. Blandt de løse, af Isen medslæbte Blokke findes Danmarks største Sten, Damestenen ved Hesselager, der er 46 m i Omkreds og omtrent 12 m høj; Vægten anslaaes til henved 1000 Tons. Lagdelt Diluvialler findes flere Steder, som Regel dog kun af ret ubetydelig Udstrækning; særlig store Mængder findes

„Damestenen“ ved Hesselagergaard, set fra Sydvest.
(Victor Madsen fot.)

Juelsbjerg Lergrav ved Stenstrup.
(Danmarks geol. Unders.)

i Omegnen af Stenstrup, hvor Leret i stor Mængde benyttes til Teglværksbrug. De geologiske Forhold her skal omtales senere.

Istidsdannelsernes Terrænformer er i det hele de for Landet typiske: den største Del af det nordøstlige, det saakaldte Sletten, udgøres af en Moræneflade med ganske svagt bølget Terræn, det sydvestlige er derimod overvejende stærkt kuperet Terræn (sml. den almindelige Indledning). Op over den flade, nordøstlige Del rager enkelte Aase, ret uregelmæssige Bakkedrag af Sand eller Grus, der er dannede af Smeltvandsfloderne under Isen: Hovedretningen er Øst—Vest indtil Nordøst—Sydvest. De mest anselige af dem er de to parallelle Højby-Aase, der med mange Afbrydelser løber i Terrænet vest og nord for denne By, og ligeledes de to parallelle Aarslev-Aase, der passerer forbi den nævnte By og Sønder Næraa; endvidere findes der et System af hinanden krydsende Aase ved Vantinge, Heringe og Broby. Nogle af Aasene kan muligvis opfattes som Randmoræner, men saadanne findes i øvrigt ikke typisk udviklede paa Fyn.

Interglaciale Dannelser spiller en meget stor Rolle, navnlig i det sydlige, hvor Hovedforekomsterne af det saakaldte Cyprinaler findes; navnlig maa mærkes Ristinge Klint paa Langeland og Vejsnæs Nakke, Trappeskov Klint o. a. Klinte paa Ærø. Lejringsforholdene er overordentlig stærkt forstyrrede; i Ristinge Klint, hvor Forholdene er mest storslaaede, gentager den samme Serie af skraatstillede Lag sig en Mængde Gange, saa at der er rig Lejlighed til at undersøge de enkelte Formationer. Nederst i Serien findes en meget fed Lerart, sandsynligvis Diluvialler, derover kommer Ferskvandssand og derover selve Cyprinaleret, som igen overlejres af to Bænke af Moræneler med mellemliggende Diluvialsand. Cyprinaleret indeholder Skaller af Muslinger og Snegle, der tyder paa, at Klimaet i Interglacialtiden har været nok saa varmt som nu, og at der i den Tid har strakt sig en Havarm ind fra Nordsøen gennem det sydlige Danmark, hvorfra den er naaet videre ind til Preussen. Foruden paa Langeland og Ærø kendes Cyprinaleret ogsaa fra Drejø, Avernakø og Lyø og fra Horneland, Helnæs, Glamsbjerg og Balslev paa Fyn. En anden interglacial Dannelselse, der muligvis er ældre end Cyprinaleret, har man i det saakaldte Nematurella-Ler ved Guldbjerg, hvor det benyttes til Teglværksbrug; det indeholder Skaller af Ferskvandssnegle og -muslinger, der tyder paa tempereret Klima. Andre Dannelser kendes f. Eks. fra Røgle Klint, hvor der vest for det tidligere omtalte plastiske Ler findes Aflejringer med arktiske Muslinger og Snegle over og under Moræneler, altsaa af interglacial Alder. Lejringsforholdene er ligeledes her for største Delen stærkt forstyrrede.

**Skredene ved Vodrup paa Ærø.
(Victor Madsen fot.)**

**Udsigt langs Kysten af Ærø mod Næbet. I Forgrunden et frisk Skred, længere
borte Hanens Teglværk. I Baggrunden: Næbet.
(Victor Madsen fot.)**

Af de *geologiske Forhold ved Istidens Slutning* giver navnlig det tidligere omtalte Diluvialler ved Stenstrup et godt Billede. Den store Mængde stenfrit Ler, der findes her, har givet Anledning til en meget betydelig Teglværksdrift, der er den største paa Fyn og en af de største i hele Landet, og de talrige Grave har bevirket, at man har kunnet danne sig et godt Billede af Forholdene. Under sin Tilbagerykning laa Isranden en længere Tid stille ved den østlige Rand af det lerdækkede Areal og har bevirket, at der paa dette dannedes en stor Ferskvandsø, som mod Vest og Syd begrænsedes af selve Isen: Søen var, hvad man kalder isdæmmet. I og ved Søen indvandrede et arktisk Dyr- og Planteliv, hvis Rester kan findes i Leret. Derefter blev Klimaet mildere, Isen trak sig tilbage, og Søen reduceredes til en Del mindre Bassiner, paa hvis Bund der aflejredes Dynd med Rester af halvarktiske Dyr og Planter, blandt hvilke f. Eks. den almindelige Birk. Men Klimaet forværredes, og Isranden kom igen; Søen dannedes paany, og der aflejredes igen Ler med arktiske Dyr og Planter. Til sidst trak Isen sig endelig tilbage, og der dannedes atter mindre Vandbassiner med halvarktiske og siden tempererede Aflejringer.

Blandt *Alluvialdannelserne* spiller Tørvemoserne ikke nogen særlig stor Rolle, og Flyvesandet er indskrænket til et rent Minimum. Størst Interesse har Saltvandsalluviet, hvis Udstrækning dog i det hele er stærkt indskrænket, da Havet i Stenaldertiden ikke laa mere end et Par Meter højere end nu i det nordøstlige, mens det i det sydvestlige ikke nogensinde har haft en højere Beliggenhed end den nuværende. Halvøen Knudshoved er for største Delen hævet Havbund med mægtige Strandvoldsdannelser langs Ydersiden, en Del ret store Arealer langs Odense Fjord og Østsiden af Hindsholm er ligeledes tidligere Havbund, og meget smukke Strandvolde findes ved Fyns Hoved og andre Steder ved Nordspidsen af denne Halvø og navnlig paa Halvøen Enebærodde paa Nordsiden af Odense Fjord. Flere af de nævnte Strækninger er i øvrigt i nyere Tid stærkt forøgede ved kunstig Indtørring. Kommer man længere mod Vest, finder man ogsaa langs Næraa Strand og i Eggen om Bogense ret store hævede Strækninger, mens saadanne i Lillebæltegnen kun findes i meget ringe Maalestok.

Johannes Larsen: Brushøns.

Johannes Larsen: Ederfugle.

KLIMA

AF AFDELINGSCHEF MAG. H. HANSEN

Maaned	Middeltemperatur, C °								
	Assens	Etterup	Hofmangave	Knudshoved	Ryslinge	Flintholm	Marstal	Søndenbro	Lohals
Januar	0.0	0.0	0.1	0.2	-0.5	-0.5	0.4	0.2	0.0
Februar	0.1	-0.2	0.4	0.0	-0.2	-0.4	0.4	0.2	0.1
Marts	1.7	1.6	1.9	1.6	1.5	1.4	1.9	1.8	1.7
April	5.8	5.5	6.0	5.3	5.2	5.6	5.8	5.9	5.5
Maj	10.8	10.4	10.8	10.2	10.2	10.6	10.6	10.8	10.3
Juni	14.9	14.5	14.8	14.7	14.1	14.7	15.0	15.2	14.7
Juli	16.2	16.0	16.4	16.5	15.8	16.2	16.7	16.8	16.6
August	15.7	15.5	15.6	16.0	15.0	15.6	16.3	16.4	16.0
September	13.0	12.6	12.7	13.3	12.4	12.4	13.6	13.6	13.1
Oktober	8.4	8.2	8.1	8.7	7.7	7.7	8.9	8.8	8.6
November	4.4	3.7	3.9	4.5	3.6	3.5	4.9	4.6	4.5
December	1.4	1.0	1.2	1.5	0.9	0.7	1.8	1.5	1.4
Aaret	7.7	7.4	7.7	7.7	7.1	7.3	8.0	8.0	7.7

Maaned	Gennemsnitligt Antal Frostdage					Antal Dage med Nedbør			
	Assens	Hofmangave	Ryslinge	Marstal	Lohals	Assens	Ryslinge	Svendborg	Lohals
Januar	22	22	23	20	21	12	11	13	11
Februar	20	21	22	19	22	11	10	12	9
Marts	16	18	21	14	17	13	13	14	12
April	4	4	10	2	4	10	11	10	11
Maj	0	0.3	2	0	0.1	11	12	11	11
Juni	0	0	0	0	0	10	10	9	8
Juli	0	0	0	0	0	13	13	12	12
August	0	0	0	0	0	15	15	14	15
September	0	0	0.3	0	0	13	14	13	13
Oktober	1	1	4	0.2	0.2	15	17	16	16
November	7	9	12	5	6	13	13	14	10
December	15	19	21	13	15	14	14	15	11
Aaret	85	94	115	73	85	150	153	153	139

Maaned	Middelnedbør, mm										
	Assens	Gummerup	Etterup	Middelfart	Martofte	Knudshoved	Ryslinge	Egeskov	Hvidkilde	Marstal	Lohals
Januar.....	47	51	44	39	28	24	41	45	52	35	38
Februar.....	38	41	36	32	21	22	34	37	45	29	31
Marts.....	47	51	45	44	31	30	47	48	51	36	40
April.....	38	38	34	37	28	28	38	39	38	33	33
Maj.....	43	42	43	40	36	37	42	43	48	38	42
Juni.....	48	52	41	46	42	38	56	49	52	46	43
Juli.....	64	68	61	63	54	51	73	70	66	54	56
August.....	83	88	80	77	69	68	84	83	84	73	72
September.....	59	61	63	58	68	44	64	65	70	52	53
Oktober.....	76	82	77	76	62	57	87	92	89	69	73
November.....	56	61	56	54	39	36	58	60	58	42	46
December.....	54	57	51	52	32	34	50	55	55	43	46
Aaret.....	653	692	631	618	490	469	674	686	708	550	573

Aarets Middeltemperatur er 7° i Indlandet — i Egnene omkring Ringe og Kværndrup —, c. $7\frac{3}{4}^{\circ}$ langs Kysten og paa den nordlige Del af Langeland og 8° paa Ærø og den sydlige Del af Langeland. I Januar, der de fleste Steder er den koldeste Maaned, ligger Middelttemperaturen mellem $\div \frac{1}{2}^{\circ}$ — $\div \frac{3}{4}^{\circ}$ i Indlandet og c. $+\frac{1}{2}^{\circ}$ paa Ærø, i den varmeste Maaned, Juli, mellem $15\frac{3}{4}^{\circ}$ i Indlandet og $16\frac{3}{4}^{\circ}$ paa Ærø og Langeland. Øerne Syd for Fyn og den sydlige Del af Langeland hører iøvrigt ligesom Smaaøerne i Lillebælt og det nærliggende Als til Danmarks mildeste Egne. Frostdagenes Antal er temmelig stort i Indlandet, hvor det gennemsnitlig beløber sig til c. 100—115 aarlig; langs Kysten er Antallet af Frostdage c. 80—90, men paa Ærø og den sydlige Del af Langeland kun 70—75 aarlig. Om Foraaret ophører Frosten gennemsnitlig allerede ved Begyndelsen af April paa Ærø, omtrent midt i April langs Fyns Kyster og c. 1. Maj i det indre af Øen; Middeldatum for første Frost om Efteraaret er c. 15.—20. Oktober i Indlandet, c. 5.—10. November langs Kysten, men først c. 20. November paa Ærø; den frostfri Perodes Varighed bliver saaledes gennemsnitlig paa c. 165—180 Dage i Indlandet, c. 200 Dage langs Kysten og c. 225 Dage paa Ærø og Sydlangeland. Den aarlige Middelnedbør er for Fyn som Helhed 635 mm, men varierer en Del i de forskellige Egne af Øen; den er størst — noget over 700 mm — i Egnen mellem Kværndrup, Vester Skerninge og Svendborg og mindst — noget under 500 mm — imod

Nordøst ved Knudshoved og paa Hindsholm, der hører til Danmarks regnfattigste Egne; paa Ærø er Aarets Middeldnedbør c. 550 mm, paa Langeland c. 525 mm i den sydlige og c. 570 mm i den nordlige Del. Af de enkelte Maaneder har April og Februar gennemsnitlig den mindste Nedbør, varierende de forskellige Steder mellem c. 25 og 40 mm. I Odense Amt, paa Ærø og Sydlangeland har August, i Svendborg Amt Oktober gennemsnitlig den største Nedbør; i den regnrigeste Maaned varierer Middeldnedbøren de forskellige Steder mellem c. 70 og 90 mm. Solskinstimernes Antal er ved Aarslev gennemsnitlig 1400 aarlig, hvoraf de 1125 falder i Tidsrummet fra April til September inkl.; Juni er den solrigeste Maaned med gennemsnitlig 230 Timer, December den solfattigste med kun 16 Timer.

Elliot Hjuler: Boelssted i Kullerup (Østfyn).

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR, DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Odense Amt. Det meste af Amtets lange Kystlinje dannes af Kystskrænter; men hist og her er der fladere sandet Strand, saaledes f. Eks. Partier langs Nordkysten fra Hals til Agernæs. Andre Steder, særlig i Fjordene og paa lignende beskyttede Strækninger, findes ret udstrakte Strandenge. Disse Arealer er betydeligt forøget ved Inddæmninger, f. Eks. ved Odense Fjord.

Strandengenes Plantevækst har det sædvanlige Udseende: et tæt og kort, grønt Tæppe dannet af nogle Græsser og af Harrilgræs, hvori der er isprængt forskellige Urter. De indeholder ikke ret mange af de for de sydlige Dele af Danmark ejendommelige Arter, men dog enkelte, saasom Vild Selleri (*Apium*) og Strand-Siv (*Juncus maritimus*). — *Sandstranden* frembyder ej heller noget videre mærkeligt, og egentlige Klitter mangler. Derimod er tørre Strandfælleder med Engelsk-Græs (*Statice armeria*), Rød Svingel (*Festuca rubra*) o. s. v. hyppige.

Strandskrænterne bærer mange Steder Kratvegetation, og i disse Krat træffes en Del mindre almindelige Arter. Saadanne Kratskrænter er der f. Eks. paa Fyns Hoved og Øerne i Bugten indenfor. Kratbuskene er mest tornede Buske, saasom Hvidtjørne, Slaen, Roser og Brombær; desuden Hyld, Vrietorn (*Rhamnus cathartica*), Rød-Kornel (*Cornus sanguinea*); derimod findes Havtorn (*Hippophaës*) kun undtagelsesvis, nemlig ved Wedelsborg. Mellem Kratbuskene træffes en rig Urtevegetation, dels rene Skovplanter saasom Dansk Ingefær (*Arum*), Kantet Konval (*Polygonatum officinale*), Guldstjærner, Lærkesporer (bl. a. *Corydallis pumila*) og Anemoner, dels mere lystaalende Arter, der netop har et Hjemsted paa lerede Skrænter. Blandt disse er det særlig, at de sjældnere Planter er at søge. Saaledes kan nævnes Rosen-Katost (*Malva alcea*), Edderkopurt (*Anthericum liliago*), Trekløft-Alant (*Inula vulgaris*), Kvast-Høgeurt (*Hieracium cymosum*), Galnebær (*Atropa belladonna*) og Svalerod (*Cynanchum*), der har sin Vestgrænse i Danmark paa Fønsodde, o. s. v.

Hvor Bunden er særlig fugtig paa Grund af Væld i Leret, kan vi træffe Bestande af Elfenbens-Padderokke (*Equisetum maximum*), f. Eks. paa Lundsgaard Klint og paa Fænøs sydlige Klint. Et Par andre ejendommelige Planter, der mere hører til ved Foden af Skrænterne, er den vilde Asparges og den høje Kær-Svinemælk (*Sonchus paluster*).

Inden vi forlader Kysten, bør det nævnes, at i *Fjordene* findes ud-

strakte Bevoksninger af Aalegræs (*Zostera*), og disse gaar ogsaa ud i det mere aabne Vand, saaledes f. Eks. i Lille Belt og nord for Fyn. Righoldig Algeflore er til Stede saavel i Lille Belt som i Store Belt.

Det meste af Landet indenfor Kysten er frodigt og veldyrket Agerland. Moræneleret dækker det største Parti af Overfladen, men Morænesand træffes dels ved Bogense, dels i det store Bakketerræn i Amtets vestlige Del.

Om *det dyrkede Land* er der ikke meget at fortælle. Ukrudtsplanterne er de for hele Danmark sædvanlige, og de mere til den sydlige Del af de danske Øer knyttede Arter er ikke hyppige; nævnes kan dog bl. a. Liden Vortemælk (*Euphorbia exigua*) og Korn-Ridderspore (*Delphinium consolida*). — Pile- og Poppelhegn er meget almindelige og i mange Egne ogsaa mere blandede Hegn dannet af forskellige Kratbuske med talrige Urter imellem (levende Hegn). Her er mange Plantearter, som Kulturen ellers har fortrængt, tyet hen. Den hyppigste Kratbusk er Hassel (*Corylus*), men ejendommeligt for Fyn er de talrige Hegn af fremmede Buske, saasom Syren og Liguster.

De levende Hegn er ofte at betragte som Rester af Skov, og vi føres derfor naturlig ind paa Omtalen af Amtets *Skove*. De fleste af disse ligger i Amtets vestlige Halvdel, medens den østlige Halvdel er meget skovfattig; dette gælder særlig Hindsholm og „Sletten“, det flade Land mellem Odense og Bogense. Skovene er enten Bøgeskove eller Naaletræsskove, og i sidste Tilfælde næsten altid Granskove.

Bøgeskovene veksler ret meget i Karakter efter Jordbunden. Her findes saavel frodige Muldbundsskove med god Vækst af Træerne, som Morbundsskove med ringere Vækst, og Undervegetationen veksler paa tilsvarende Maade. I Muldbundsskovene er det især Anemoner, Skovmærker og Flitteraks, der dominerer. Blandt mere ejendommelige Arter her kan nævnes: Rapuntsel (*Phyteuma spicatum*), som Fyns Skove har til Fælles med Jyllands, men som mangler østligere i Landet; endvidere Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*) og Uldhaaret Ranunkel (*R. lanuginosus*), samt paa fugtige Steder en Milturt (*Chrysosplenium oppositifolium*). I Morbundsskovene er Karakterplanterne Bølget Bunke (*Deschampsia flexuosa*), Majblomst (*Majanthemum*) og Ørnebregne (*Pteridium*), medens Skovstjerne (*Trientalis*) er ret sjælden.

Paa Øerne Fænø og Æbelø (og andetsteds ved Kysten) findes mindre stærkt forstligt drevet Skov og derfor en større Variation i Vegetationens Sættning. Bøgen er ganske vist ogsaa her Hovedtræarten, men der findes begge Steder Lind (*Tilia cordata*), foruden Eg

V. Kuhn: Foraarslandskab ved Hindsgavl. I Mellegrundten Fæno. I Baggrunden ser man gennem Koldingfjord til Landet bag Kolding.

og talrige Kratbuske, især Tjørn, Slaaen og Hassel. Paa Æbelø staar desuden Storbladet Lind (*Tilia platyphylla*) og Kristtorn (*Ilex*), hvoraf et enkelt Eksempel er næsten 9 $\frac{1}{2}$ m højt, rimeligvis det højeste vildtvoksende Individ her i Landet. Fænøs Flora minder meget om Østjyllands, hvad der i og for sig er naturligt nok paa Grund af Beliggenheden. Den store Skov-Frytle (*Luzula silvatica*) er en Karakterplante for store Partier af den aabne Skovbund; ogsaa Rams-Løg (*Allium ursinum*) og Rapuntsel er almindelige.

Amtets Granskove er ret mange og store. De huser som sædvanlig en fattig Skovbundsflora, hvor Bølget Bunke og Skovsyre (*Oxalis*) hører til de almindeligste Arter. Et Par af de for Naaleskove karakteristiske *Pirola*-Arter er indvandret i enkelte af Skovene.

Flere af Granskovene staar paa sandede Bakker, hvor de har fortrængt den oprindelige Plantevækst. Andre Bakker er ikke beplantede, eller Plantningerne er saa unge, at Granerne endnu ikke har kvalt Bakkens egentlige Vegetation. Her kan træffes en Del smukke og ikke helt almindelige Urter, saasom Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*), Kobjælde (*Pulsatilla pratensis*), Dansk Astragal (*Astragalus danicus*), Knoldet Mjødurt (*Filipendula hexapetala*), Skabiose (*S. columbaria*), Nøgleblomstret Klokke (*Campanula glomerata*) o. fl.

Paa enkelte Steder faar Bakkevegetationen et mere hedeagtigt Præg; men egentlig flad Hede med sammenhængende Lyngtæppe træffes kun paa Hals Odde ved Indløbet til Odense Fjord. Lyngens Følgesvende er i det hele sjældne i Amtet, saaledes er Rævling (*Empetrum*), Tyttebær (*Vacc. vitis idæa*), Rosmarinlyng (*Andromeda*) og Klockelyng (*Erica*) kun fundne paa faa Steder og mange andre mangler helt. I Tilslutning hertil kan nævnes, at de jydsk Hedebakkeplanter Farve-Visse (*Genista tinctoria*) og Engelsk Visse (*G. anglica*), samt nogle andre „jydske“ Planter, nemlig bl. a. Benbræk (*Narthecium*), Kambregne (*Blechnum*) og Smuk Perikon (*Hypericum pulchrum*) findes flere Steder mod Nordvest i Amtet.

Den til Ferskvand knyttede Plantevækst er mest Sumpe, Enge, Kær og Moser. Af Søer findes der blot faa og smaa, ej heller er Aaløbene talrige; den største er Odense Aa, der har en rig Vandplante-flora af Vandaks-Arter (*Potamogeton*) o. a.

De almindelige Rørsumpe ved stillestaaende Vand og langs Aaløbene er dannede af Tagrør (*Phragmites*), Rørgræs (*Baldingera*) og de øvrige sædvanlige Planter paa saadanne Steder, heller ikke Kærene og Engene frembyder noget særegent.

Derimod er der Grund til at nævne de talrige smaa Skovsumpe og

Moser, hvor Skov-Kogleaks (*Scirpus silvaticus*), forskellige Bregner og Stararter samt hvidblomstrede Snerre-Arter (*Galium palustre* og *G. uliginosum*) er blandt de fremtrædende Arter. Nogle af disse Skovmoser har mere Højmosepræg og bærer da en anden Vegetation, idet Tørvemos (*Sphagnum*) bliver dominerende. Her træffes adskillige ellers sjældne Arter, saaledes flere Kæruld-Arter (*Eriophorum vaginatum*, *E. latifolium* og *E. alpinum*), Tue-Kogleaks (*Scirpus cæspitosus*), Soldug (*Drosera rotundifolia*), Tranebær (*Oxycoccus*), Mygblomst (*Liparis Loeselii*) o. fl. — Vældmoser med Butblomstret Liv (*Juncus obtusiflorus*) som Karakterplanter findes ogsaa flere Steder. —

Plantevæksten i Amtet er saaledes ret afvekslende, men paa den anden Side ikke meget særpræget. I Henseende til Flora danner den et forbindende Led mellem Jylland paa den ene Side og Sjælland og de øvrige Øer paa den anden, saaledes at visse „jydske“ Arter naar over paa Fyn og mødes her med adskillige østdanske Arter.

Sjældne Arter i Amtet. Foruden de alt omtalte sjældnere eller karakteristiske Arter skal nævnes: Den blaa Iris (*I. spuria*), som ellers blot vokser paa Saltholm og i Nakskov Fjord, er fundet paa Mejlø ved Fyns Hoved. — En sjælden Klokke (*Campanula cervicaria*) vokser i Østrupgaard Skove, hvor ogsaa en Skovlilje (*Cephalanthera longiflora*) forekommer. Paa Fynshoved er der mange Rariteter, saaledes Klæbrig Limurt (*Silene viscosa*), Aks-Ærenpris (*Veronica spicata*), Hjortetrod (*Libanotis*), Strand-Bede (*B. maritima*) foruden flere tidligere nævnte Strandkratplanter. — Blandt de østjydske Arter kan foruden ovenfor omtalte fremhæves: Tyndakset Star (*Carex strigosa*) i Teglgårdsskoven ved Middelfart, en Rørhvene (*Calamagrostis arundinacea*) ved Baaring Vig, og Frynset Knopurt (*Centaurea pseudophrygia*) flere Steder; blandt mere nordjydske: Hønsøbær (*Cornus suecica*) ved Einsiedelsborg og Hals, Volverlej (*Arnica*) flere Steder, og Mose-Pors (*Myrica*) i nogle Moser. — Hovedsagelig ødanske Arter er Kartebolle (*Dipsacus silvester*), Loppeurt (*Pulicaria dysenterica*), Læge-Stokrose (*Althæa off.*) og Jærnurt (*Verbena off.*), der alle er fundne flere eller færre Steder i Amtet. —

Svendborg Amt. Foruden den sydlige og østlige Del af Fyn hører Langeland, Taasinge og Ærø samt Smaaøerne til Amtet, der derved faar en meget lang Kystlinje. Den af Havet prægede Plantevækst kommer derfor til at indtage en forholdsvis stor Del af Amtets Areal. Jordbunden i Amtet er hovedsagelig Moræneler, og Morænesand findes blot i det store Bakkeparti mod Nord i Amtets vestlige Del. Da tillige

Farvandene er ret indelukkede, bliver Kystformationerne hyppigst Lerskrænter, oftest med smalle stenede og lerede eller noget sandede Forstrande, eller Strandenge, medens Klitter og egentlig Sandstrand kun sjældent er udviklede. I Havet vokser næsten overalt store undersøiske Enge af Aalegræs (*Zostera*), der ofte af Bølgerne kastes op i Mængde paa Strandbredden og danner lave Tangvolde („Eve“).

Forstrandens Plantevækst er mange Steder store Bestande af Kogleaks (*Scirpus maritimus* og *S. Tabernæmontani*), hvorimellem staar Strand-Asters (*A. tripodium*), Mælde (*Atriplex*), Vild Selleri (*Apium*), Asperges o. fl. Planter. Paa nøgen Dyndbund, der ved Højvande staar under Vand, dækkes Bunden i Sommerens Løb af en Række enaarige Strandurter, saasom Salturt (*Salicornia*), Strandgaasefod (*Suæda*), flere Mælde-Arter (*Atriplex*), og sjældnere af Kilebæger (*Obione pedunculata*) og Tangurt (*Bassia hirsuta*).

Paa de stenede Strandvolde, der findes f. Eks. ved Kjeldsnor paa Langelands Sydspids, kan der træffes en broget Blanding af Urter, hjemmehørende i mange forskellige Plantesamfund. Særegne for saadanne Steder er dog Strand-Bede (*Beta maritima*) og Strandkaal (*Crambe*).

De mange Strandenge er vel udviklede med deres grønne Tæppe af Græsser og Harrilgræs (*Juncus Gerardi*) samt en hel Del karakteristiske Urter, saasom Jordbær-Kløver (*Trifolium fragiferum*), en sjælden lille gul Kløver (*T. filiforme*), Kællingetand (*Lotus tenuifolius*), Strand-Stenkløver (*Melilotus dentatus*), Samel (*Samolus*), Stivhaaret Ranunkel (*R. sardous*), Star-Arter (*Carex extensa* og *distans*), Strand-Karse (*Lepidium latifolium*), Tusindgylden (*Centaurium*), Eng-Byg (*Hordeum secalinum*), Spidshale (*Lepturus*), Klaseskærm (*Oenanthe Lachenalii*), Hindebæger (*Limonium vulgare*) o. fl.

Strandengene forekommer især paa Smaaøerne og paa Langelands Vestside i Helnæsbugten.

De lerede Strandklinter paa de mere aabne Kyster bærer ofte en broget Plantevækst af Kratbuske, især Hvidtjørn og Slaaen, og en Mængde Græsser og Urter. De er, som omtalt for Odense og Holbæk Amter, Tilholdssteder for en Del mindre almindelige Planter, men er i denne Egn maaske ikke saa righoldige som i de nævnte Amter og ikke saa særprægede af Havet. —

Amtet er ret rigt paa Skove; dog er Ærø, Enø og de lave Smaaøer ganske skovløse. I Amtets Fynsdel er Skovene nær Stranden mere afvekslende end inde i Landet, og til disse Strandskove slutter sig Skovene paa Langeland, Taasinge og Thurø. Skovene inde i Landet

Fyns Kyst ved Lundeberg (Svendborg Amt).
(R. H. Stamm fot.)

paa Fyn er hovedsagelig rene Bøgeskove, dog med lidt Eg indblandet. De er saa vel behandlede i forstlig Henseende, at de er ensformede for Botanikeren. Hovedsagelig er det Muldbundsskove med Anemoner, Lungeurt, Guldstjærner, Læbeløs (*Ajuga reptans*), Dansk Ingefær (*Arum*), Skovmærke, Bingelurt (*Mercurialis*), Lund-Fladstjerne (*Stellaria nemorum*), Barsvælg (*Galeobdolon*) o. s. v. Enkelte Partier har dog mere Morbundspræg med Bølget Bunke, Majblomst o. s. v., og paa sandede Partier og andetsteds findes desuden en Del Naaleskov.

Strandskovene, og hertil regnes alle Skovene paa de mindre Øer og Langeland, er vel ogsaa hovedsagelig Bøgeskove, men der er mange flere andre Træer indblandede, saaledes er Ahorn (*Acer pseudoplatanus*) meget udbredt; endvidere træffer vi Ask, Ælm (*Ulmus glabra*), Fuglekirsebær (*Prunus avium*), Avnbøg (*Carpinus*), Abild (*Pirus malus*), Lind (*Tilia cordata*) o. fl. foruden en ikke ringe Mængde Eg. Bøgen er især paa Langeland kendt for sin usædvanlig frodige og ranke Vækst. Underskoven, der naar sin bedste Udvikling i Skovbryn og paa Skrænter, er ogsaa rig paa Arter: Hassel, Hvidtjørn, Benved, Gedeblad, Hyld, Navr o. s. v., og paa Langelands Nordende tillige Kristtorn (*Ilex*), der her er ved sin Østgrænse i Danmark (Sejerø fraregnet).

Ejendommelige Smaaskove træffes paa Langelands Sydspids, idet

det synes, som om Bøgen endnu ikke er naaet hertil. De bestaar af Eg, Hassel, Avnbøg, Navr, Slaaen, Hvidtjørn, Rød-Kornel, Vrietorn, Benved, Rød-Æl, Ælm, Hyld, Bævreasp, Kvalkved, Abild, Pile og Roser og Brombær.

Bundvegetationen i „Strandskovene“ er rigere end i de andre Skove. Foruden de i disse almindelige Arter træffes her hyppigt den smukke Lærkespore (*Corydallis cava*), Storblomstret Kodriver (*Primula vulgaris*), Rams-Løg (*Allium ursinum*), Gul Frøstjerne (*Thalictrum flavum*) og Eng-Skær (*Serratula*), de sidste to paa aabne engagtige Steder.

Paa fugtig Bund afløses Bøgen af Skovpartier af Rød-Æl og Hvid-Æl, hvor Humle, Krat-Snerle (*Convolvulus sepium*) og Bittersød Nat-skygge ranker sig op af Stammerne og ofte gør Skoven vanskelig at gennemtrænge, og talrige høje Urter som Kaal-Tidsel (*Cirsium oleraceum*), Skov-Kogleaks (*Scirpus silvaticus*), Angelik, Fredløs (*Lysimachia vulgaris*), Stor-Nælde (*Urtica dioica*) o. fl. danner en tæt Undervegetation. Som en Ejendommellighed for Sydfyn paa saadanne Steder kan nævnes den smukke klatrende Lærkespore (*Corydallis claviculata*). Ved Skovbække findes begge Milturter (*Chrysosplenium*), Lund-Fredløs (*Lysimachia nemorum*), Spring-Balsamin (*Impatiens noli tangere*) o. fl.

Vandløb og Søer — i alt Fald større — er Sydfyn, og selvfølgelig i endnu højere Grad de mindre Øer, fattig paa (Arreskov Sø), og den Vegetation, der er knyttet til saadanne Steder, er derfor ikke righoldig. Ej heller er der mange fugtige Engstrækninger, og de, der findes, har den sædvanlige Vegetation af Halvgræsser og Græsser, Eng-Kabeleje (*Caltha*), Engkarse (*Cardamine pratensis*), Skjaller (*Alectorolophus*) o. s. v.

Derimod er der talrige smaa Kærmoser med deres karakteristiske Vegetation af Halvgræsser, lave Pilebuske o. s. v., og endelig findes paa Fyn nogle Hedemoser (Sphagnum-Moser), hvori der træffes Tranebær (*Oxycoccus*), Soldug (*Drosera*), Næbfro (*Rhyncospora alba*), Liden Ulvefod (*Lycopodium inundatum*), Blomstersiv (*Scheuchzeria*) og forskellige andre Mose-Planter, der virker fremmede i Sydfyns frodige Land. Disse Hedemoser ligger mest i Lavninger i Bakkerne i den vestlige Del af Sydfyn, og her træffer man ogsaa spredte mindre Partier, som er dækkede med Lyng og andre Hedeplanter, saasom Kattefod (*Antennaria*), Volverlej (*Arnica*), Blaabær (*Vaccin. myrtillus*), Ørnebrægne (*Pteridium*) o. fl.

Hyppigere end Lynghede træffes imidlertid udyrkede eller daarligt

Bakkeparti ved Humble paa Langeland.
(P. Harder fot.)

Langeland. Udsigt fra Dovnsklint mod Nordøst. Østerskov med Kjeldsnor og Strandvolden foran dette.
(Danm Geol. Unders.)

dyrkede *Sandpartier* med de til saadanne tørre Steder hørende Planter, saasom Mark-Bynke (*Artemisia campestris*), Dværgbunke (*Aira*, begge Arter), Sandskæg (*Weingärtneria*), Museurt (*Filago*, flere Arter), Rødknæ (*Rumex acetosella*) o. s. v. Saadanne Sandstrækninger forekommer baade i Amtets Fynsdel, paa Langeland og paa flere af de andre Øer. Enkelte Steder gaar de mod Stranden over i et Tilløb til Klitdannelse med Hjælme (*Psamma*), Sand-Star (*Carex arenaria*) o. s. v.

Den dyrkede Jord, der ikke frembyder videre mærkeligt, er indgærdet af talrige *levende Hegn*, et Særkende for det fynske Landskab, men forøvrigt ligesaa almindeligt paa Langeland og ogsaa paa de mindre skovbærende Øer. Hassel er den hyppigste Busk i disse Hegn, dog næsten lige saa ofte Pile-Arter; desuden findes Hvidtjørn, Slaen, Liguster, Syren, Bukketorn, samt indvævet i Buskene talrige Brombær- og Rose-Arter. Af Urter er Skov-Fladbælg (*Lathyrus silvester*), Burre (*Arctium*), Agermaane (*Agrimonia eupatoria* og *odorata*), Klokke (*Campanula trachelium*) o. m. a. almindelige. —

Som Hælhed taget er Plantevæksten i Amtet rig og frodig, men ikke med stærkt Særpræg. Dog træffer man næppe andetsteds i Landet et Landskab som det ved Svendborgsund og Sundene paa begge Sider af Thurø, hvor skovklædte Kyster gaar lige ned til Vandet, og hvor Frugthaver ligger Side ved Side, — en blid og frugtbar, skøn, men maaske lidt smaatskaaret Natur.

Sjældne Planter i Amtet. Amtet er rigt paa Arter, men der er egentlig ikke mange Sjældenheder at træffe. Foruden hvad ovenfor er nævnt, kan erindres om, at ved Kysterne træffes ofte Loppeurt (*Pulicaria dysenterica*) og Kær-Svinemælk (*Sonchus paluster*), og paa Langeland nogle Steder Læge-Stokrose (*Althæa off.*). Paa Markerne findes flere af de for de sydlige Egne særegne Ukrudtsplanter, saasom Vaarsalat (*Valerianella morisonii*), Ager-Ranunkel (*R. arvensis*), en lille Torskemund (*Linaria elatine*), Løvemund (*Antirrhinum orontium*) o. fl. Andre ejendommelige Ukrudtsplanter er Trefliget Ærepris (*Veronica triphyllos*), en Firling (*Sagina ciliata*) og Skærmaks (*Setaria viridis*). — Ved Gadekær paa Syd-Taasinge vokser en lille gul Kurveblomst Firkløft (*Cotula*), som kun findes faa Steder her i Landet. — Paa Thurø staaer nogle vildtvoksende Eksemplarer af Storbladet Lind (*Tilia platyphyllos*), som ellers blot kendes fra Østlolland og Æbelø. — Langeland har af sjældne Plantearter en Tusindgylden (*Centaureum capitatum*), ellers kun kendt fra Rørvig paa Sjælland, den himmelblaa Lungeurt (*Pulmonaria angustifolia*) og den giftige Galnebær (*Atropa Belladonna*), en gammel Lægeplante, samt, som ovenfor nævnt, Kristtorn.

Dankvart Dreyer (1816—52), Stensætning paa Brandsø, Lille Belt.

OLDTIDSMINDESMÆRKER OG OLDTIDSBEBYGGELSE

AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

Fyns Oldtidsminder? — ja, den, der fra Jernbanerne ser udover Landet, finder ikke mange Oldtidsmindesmærker. Særlig stort var Tallet vistnok ingensinde. Og Fyns Land har længe været et godt Land; i hvert Fald den nyere Tids Landbrug har været karrig med Jorden, og det er tidligt gaaet ud over Mindesmærkerne. Høje er der nu næsten ingen af paa den aabne Mark; kun de allerstørste har haft Modstandsevne, hist og her. Noget bedre er det vel gaaet Stenmindesmærkerne; men ogsaa de maa nutildags mest søges i Skovene. Den, der taalmodigt gennemstrejfer Landet, faar vel samlet en Del til Bunke, men ganske overvejende er det usikre Tomter, og store bliver Tallene dog ikke. Svært usikkert bliver Indtrykket, om der alene skulde regnes efter de nu synlige Mindesmærker.

Men den, der kender lidt til Fundene fra Fyns Oldtid, maa dog hurtigt være paa det rene med, at Tomheden hverken kan være fuldstændig eller ganske oprindelig. Han vil mindes, at den største og prægtigste af alle prægtige Flintdolke, *Hindsgavldolken*, er fynsk. Han vil mindes en lang Række af Guldskaale fra Bronzealderen, store Fund fra Mark og Mose, og fra den tidlige Jernalder mærkelige, næsten enestaaende Fund som det billedprydende Bronzekar fra Illemosen; fremdeles rige romerske Grave, og idet han mindes Vaabenofrene fra Viemose, Illemose og

Kragehul, vil han forstaa, at det ikke var uden Grund, naar Landet allerede i en fjærn Fortid var omstridt, og endelig vil han se for sig Billedet af Sydøstfyn som den guldrigeste Del af Landet, mindes at det største af alle Guldfund, Broholmfundet, er fremkommet her, og at der endnu i vore Dage kan opleves Eventyr i denne Egn. Den fattige, jordløse Husmand gravede Tørv i Lavindsgaards Mose i Nærheden af Sanderumgaard og fandt 11 Guldskaale, til over 2000 Kr.s Metalværdi; eller, saa sent som i 1902, Husmandsdrengen i Gudme, som harvede Marken, mens Husbonden og en anden Mand saa til; da Harven slæbte paa, og han fik Anvisning paa at lette den op og fjerne Aarsagen, hang paa Harvetanden et Knippe af Guldringe, over 1200 Kr.s Værdi. Svært fint Guld havde de gamle Fynboer undertiden. En Ring fra Strib indeholder kun fem Tusindedele fremmed Metal; det er saa nær det pure Guld som praktisk muligt. Men ganske vist, den, der vil tro paa Eventyret, maa tro mere paa Arkæologien end paa det Studium, som gransker Stednavnene, ellers bliver hans Haab for ringe.

Nu er det vel saa, at det stærkeste Indtryk af Rigdom og Velvære kommer frem mod Oldtidens Slutning; og fra hele Jernalderen har der ingensinde været ret mange Mindesmærker synlige i Terrænet. Men allerede Bronzealderen, i alt Fald dens senere Del, er rig, og de faa Stenalderminder, der er til Rest, gør ogsaa Indtryk af noget solidt, stort, anseligt i deres Anlæg. For blot at nævne et eneste Eksempel, Langdyssen ved Lindeskov i Vinding Herred, maa regnes for en af de længste, maaske den allerstørste i Danmark. Men ganske vist, Fordelingen er ujævn.

At det i Virkeligheden i mange Egne kun er det nøje Eftersyn, som behøves for at korrigere det første Indtryk, fremgaar af *Sehesteds* Eksempel. Uløselig knyttet til Fyns Arkæologi er Erindringen om Herren til Broholm, som ikke nøjedes med at være Samler — det er saa mange i det smaa, og selv i vore Dage kan der for Penge dannes en stor Samling — men som gjorde det til sin Opgave grundigt at gennemforske sin Egn, og skaffede sig den fornødne Faghjælp. Som et *monumentum ære perennius* staar N. F. B. *Sehesteds* 2 store Bøger, rige paa Indhold og klædte i et Udstyr, som det kun sjældent times Arkæologen at have til Raadighed, af bestandig Værdi, ikke blot for den, som vil prøve paa at studere den samme Egn, som de særlig behandler, Gudmeegnen, men overhovedet for den, som vil forstaa Fyns Oldtid. „Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm“, udsendt af Sehested selv 1878, og „Arkæologiske Undersøgelser 1878—81“, udgivet (1884) efter hans Død, er i dansk Bogverden enestaaende og har egentlig kun Sidestykker

i engelske Privatmænds Arbejder. Men de staar højere end de engelske Skrifter, som maaske har været Forbilleder. Her fremføres ikke blot Oldsagerne, men Hovedvægten lægges paa Eftersyn, Kortlægning og Beskrivelse af Mindesmærkerne, et for et; med en Grundighed, som kunde gennemføres paa det snævrere Omraade, men som Nationalmuseet først senere fik Mod og Midler til at gennemføre for det hele Land, derhos en stor Mængde Undersøgelser, navnlig af Jernaldersgravpladsen paa Møllegaardsmarken, endnu den største Gravplads, som kendes uden for Bornholm, alt ledsaget af prægtige Billedtavler. Og i Tilgift de fornøjelige og lærerige Beretninger om de omhyggeligt gennemførte Forsøg paa at nærme sig Stenalderens Arbejdsform ved at gøre en Række af dens Arbejder efter, navnlig Slibning af Flint og Boring, samtidig med at Øksens praktiske Brugbarhed prøvedes ved Bygningen af det berømte Træhus, som endnu staar paa Broholm, alt i alt Eksperimenter, som først i ny Tid og paa andet Grundlag har fundet Sidestykke i et svensk Forsøg paa at nærme sig Stenalderlivet. Man mindes en anden Jordegodsejer, som levede paa Fyn, gamle *Vedel-Simonsen* paa Elvedgaard, som for et Hundredaar siden, i Oldtidsstudiets Barndom, samlede til Museet og prøvede at forstaa Levnene fra Fortiden; Sehesteds Resultat var mere omfattende; begge havde den samme Varme, en dybtgaaende Interesse for Oldtidsmindet, men overfor *Vedel-Simonsen* er *Sehested* monumental, og dette ikke blot paa Basis af Afstanden i Tid og de Fremskridt i Viden, som var vundne i Mellemtiden.

Hvad *Sehested* ikke gav, er den almindelige Fremstilling; de enkelte Fakta registreredes som Materiale til Fremtiden, men sammenføjedes ikke til et samlet Billede. Maaske beroede dette paa Erkendelsen af, at en saadan Fremstilling snart vilde blive delvis forældet, idet Rammerne lidt efter lidt forskydes gennem de Fremskridt i Kundskab, som vindes, naar nye Fakta fremkommer. Enhver saadan Fremstilling vil kun staa for en Tid, og særlig for Fyn gælder dette, idet ikke lidet her tegner sig noget afvigende fra Østdanmark, som Landet dog i det hele slutter sig til; yderligere er den almindelige Undersøgelse dels ikke tilendebragt — *Odense Herred* mangler —, dels ligger den for mange Egne saa langt tilbage, at den ikke længere tilfredsstiller. Derhos er der megen Forskel i de enkelte Egne. Kun Omridslinierne af et i Virkeligheden rigt varieret Mosaikbillede kan her meddeles.

Om den *ældste Stenalder*, Fastlandstiden, kan der ikke siges meget. Enkelte af de for *Mullerupperioden* ejendommelige Oldsager er fundne paa Fyn og Langeland, navnlig *Benharpuner*, men nogen Boplads kendes ikke. Sikkert vil de engang findes, men de vil da vistnok ogsaa vise,

at den ældste Bosættelse i vort Land ikke var paa Fyen, men at de første Mennesker var dem, hvis Bosteder i ny Tid er opdagede paa Sjælland. Bedre kendt er det næste Trin, Kystbosættelsen. Vel er der ikke fundet nogen udpræget „Køkkenmødding“, men mindre Boplads er kendes det meste af Kysten rundt, og Tidsalderen tegner sig derhos i spredte Fund rundt om paa de egnede, dækkede Steder. Dette gælder Kysten ved Nyborg, Odense Fjord, Store Stegø og Langø nordøst for Bogense, fremdeles ved Baaring Vig, lidt usikkert paa Fænø; dernæst ved Gamburg Fjord, paa Svinø, videre sydefter paa Ilumø i Helnæsbugten, Bjørnø i Faaborg Fjord og ved Marstal. Men i det sydlige har den velkendte Landesænkning siden den ældre Stenalderens Tid udsat Kystbopladsene for Bølgeslaget, delvis endog sænket dem under Vand. Ogsaa indover Landet færdedes Kystfolket; det er sporet ved Frøbjerg, mellem Assens og Odense.

Langt rigere og mere varieret tegner sig, ikke just gennem Bopladsene, hvoraf kun faa kendes, men gennem Gravmindesmærkerne *den yngre Stenalder*. Det samlede Tal af Oldtidens jordfaste Mindesmærker, som endnu er til Stede paa Fyn, eller dog kan paavises at have eksisteret, kan anslaaes til noget over 2000, deraf tilhører omkring ved 800 Stenalderen, i det mindste, thi mange af de Højtømter, hvorm intet længere vides, kan meget vel være fra Stenalderen. Hertil kommer endnu ca. 400 Punkter paa Langeland, Ærø og Taasinge. Naar over 300 af disse er fra Stenalderen, er det snarest en Bekræftelse af, at Tallet for det egentlige Fyen er forholdsvis for lavt.

Fordelingen er meget ujævn. Om hele Østkystens sammenhængende Land, fra Svendborg til henimod Hindsholm, gælder det som Norm, at Stenmindesmærkerne ligger paa Kystlandet; kun dette er blevet mere almindelig bebygget. Udpræget er dette Forhold i Gudme Herred; de allerfleste Dysser og Jættestuer ligger i det lange, smalle Kystsohn Hesselager; ligesaa i det nordligere liggende Vinding Herred, om Nyborg. Her er kun en Snes Stenmindesmærker af de halvfjerde Hundrede kortlagte arkæologiske Punkter. Paa lignende Maade forholder det sig i Nordvestfyen, Vends Herred: Middelfartegnen kender kun ganske enkelte Kamre, samlede ved Fønsskov og paa Brandsø; ikke meget anderledes i Svendborgegnen, Sunds Herred, atter med kun en Snes Dysser o.l. af 200 Punkter. Enkeltvis kan de findes i de tilsvarende Indlands-egne; rigere kun i Baag Herred, Assenseggen, med 4 Langdysser og 15 andre Stengrave, hvoraf mærkeligt nok ingen Jættestue. At Bebyggelsen, som det er naturligt, er udgaaet fra Kystegnene er kendeligt i en rig Egn som Salling Herred i Sydvest. Der kan her tælles 130—140 Stengrave, overvejende Dysser. Enkelte Strøg maa for Stenalderens Menne-

skår have været særlig tiltrækkende. I Horne Sogn alene tælles ca. 60 Mindesmærker, deraf ved Bjerne 11 (1 Jættestue), ved Horne 3 Langdysser, 6 Kamre og antagelig 3 Jættestuer, endnu højdækkede.

De mindre Øer ved Sydfyn frembyder et rigt Billede; her er jo det hele at regne for Kystland. Tæt befolket var Lyø (16 Stengrave), Avernakø (4), Taasinge (26, allerede her dog ulige fordelte), Ærø (90, deraf kun 1 Jættestue) og endelig Langeland med ca. 200 Stengrave, deraf 25 Jættestuer. Som en Ø kan ogsaa Hindsholm regnes; Bjerge Herreds 35 Stengrave findes udelukkende paa Hindsholm og i de 2 nærmestliggende Sogne af Fyens Land, Munkebo og Drigstrup.

Men der kendes dog ogsaa i Nordfyn udprægede Indlandsbebyggelser. Et enestaaende Syn, mindst 10 Stengrave, Dysser og Jættestuer, kunde endnu for en Menneskealder siden vises paa en enkelt Mark ved Hjadstrup (nu de fleste borte). Rundt om grupperede sig i Grænseegnene mellem Lunde og Skam Herreder, især i Hjadstrup, Norup, Lunde, Uggerslev Sogne, mindst 60 Mindesmærker, deraf mærkelig mange Jættestuer, alene i Uggerslev mindst 10. En anden, mindre Bebyggelse erkendes gennem Mindesmærkerne i den sydlige og vestlige Del af Skovby Herred.

Tydeligt synes det heraf at fremgaa, hvorledes Stenalderens Befolkning har arbejdet sig indefter. Skovegnene og Lerbakkerne har som sædvanlig været til Hinder. Maaske vil det vise sig, at ogsaa andre Aarsager har hindret, at Stenaldermændene naaede frem over hele Fyn. Maaske har Perioden været kortere end paa Sjælland. Maaske kan det være et Tegn i denne Retning, at Stenalderens sidste Gravform, Hellekisten, kun kendes i ringe Tal. Men der findes i de bevarede Mindesmærker adskillige udprægede og smukke. Lindeskovdyssen, 160 m i Længden, har endnu 126 Randsten, en anden i Nærheden har bevaret 4 Kamre, ensartede svære Kister; et mærkeligt Komplex af 3 Langdysser med 6 Kamre findes i Piptorn Skov, og endnu kan nævnes Brudager Langdyssen, 60 m lang, med dobbelte Randsten. Berømt er Runddyssen paa Brandsø og Langdysserne ved Humle paa Langeland, den ene, „Kong Humbles Grav“, særlig smukt bevaret. Af de mærkelig ujævnt fordelte Jættestuer ligger de smukkeste paa Hindsholm: en ved Martofte, „Tornehøj“ ved Brokdorff, og det store, smukke Kammer i „Moreshøj“, 10—11 m langt, med 7 m lang Gang.

Blandt de faatalligt kendte Bopladser skal kun lige nævnes en paa Lyø, en ved Lindø, Langeland, ved Vester Egense, Nordfyn, samt ved Christiansminde ved Svendborg.

Der kendes, især fra Stengravene, en Del Fund, bevarede i National-

museet, Fyns Stiftsmuseum, Museet i Svendborg samt paa Broholm, for Langeland i Museet i Rudkøbing. Iøvrigt kan Stensager findes saa at sige overalt. Stenaldermanden færdedes ogsaa andensteds, end hvor han var bofast.

Bronzealderens Høje gemmer sig nutildags næsten alle i Skovene. Kun ringe er det Tal, som endnu har Højkarakter, af de ca. 1000, som kan eftervises. Tillige ligger Højenes Sløjfning overvejende saa langt tilbage, at ogsaa Fundene er gaaet tabt. Frederik VII kunde endnu udgrave en samlet Højgruppe ved Tokelund, Assenseggen; i vore Dage hører selv Undersøgelse af en enkelt Højrest til det ret sjældent forekommende. I Salling Herred og andetsteds kan det dog ses, at Bebyggelsen bredte sig frem over Stenaldergrænserne. Fyldigere end gennem Gravfundene tegner navnlig Periodens senere Afsnit sig gennem Fund fra Mark og Mose, hengemte eller viede Sager, og den viser sig i en Rigdom, som omvendt bekræftes og suppleres gennem en Del af Gravfundene. *Guldskaale* er fundne ved Lavindsgaard (11 i en Bronzespand), Avernakø (6 Skaale, 1685), Ejlbj (3), *Lurer* ved Tryggelev paa Langeland, *Kvindesmykker* nær Vellinge, Odense Amt, Mand- og Kvindesager ved Lungerne, Skydebjerg Sogn, *Guldringe* i en Bronzedaase ved Espe, 4 *Guldringe* i Brunsmose, Flemløse Sogn, 2 smukke *Sværd* ved Holmdrup i Skaarup Sogn. Og til de gennemgaaende prægtige Sager i disse Fund svarer som et tydeligt Vidnesbyrd om Lyst og Evne til at besidde smukke Ejendele et Gravfund fra V. Skerninge med guldbelagte Knapper og Ragekniv, Niptang helt af Guld, Fund med Armringe af Guld, Voldtofte, Arming og Naal af Guld fra Dreslette. Rige Fund fra de sidste Tidsafsnit er fremdragne bl. a. ved Midskov, Mesinge Sogn, Simmersholm (Dreslette), Jørgensø (Krogshølle), Øgemose (Broby), Billeshøj (Haarslev), Fangel Torp ved Odense og Søby paa Ærø med prydede Hængekar, Hals- og Armringe, store Smykkenaale o. s. v. Der er Tegn til, at Bronzealderen tidligt naaede Fyen, eller at man i alt Fald tidligt lærte at skatte Metallet, og at Støbningen ogsaa senere udførtes paa Øen, fremgaar uomtvisteligt af, at en Støbeform og en i denne støbt Økse er fundne med en Mils Afstand i Vestfyn. I Assenseggen ligger endvidere ved Voldtofte de bedste hidtil kendte Boplads, bl. a. med store Forraadskar med Korn, en anden Boplads er ved Hasmark nær Odense Fjord, en mindre ved Ø. Stigehave paa Langeland.

Jernalderen melder sig med det bekendte store Bronzekar fra Illemosen, Rynkeby, med drevne Dyre- og Menneskebilleder, og med Langaagravpladsen, hvor man i en af Gravene fandt Dele af en Vogn af lignende Art som Dejbjergvognen. Perioderne fra Kristi Fødselstid

til Oldtidens Slutning betegner sig hver for sig med rige Fund, som vidner om Øens stedse stigende Betydning, Befolkningens Udbredelse over det hele Terræn, og dens Velstand; Mindesmærker findes jo derimod saare sjældent fra disse Tider. Romerske Statuetter fandt Vej til Fyen; rige Grave fra romersk Tid kendes fra Annasholm ved Odense, Espe, Kjørungaard og N. Broby i Salling Herred, 2 ved Ringe, alle med romerske Metalkar, det jævne Folks Grave fra Møllegaardsmarken ved Broholm, som ogsaa viste Grave fra det næste Afsnit, *Folkevandrings-tiden*, hvis Grave, mest Urnegrave, desuden bl. a. kendes fra Fraugde (80), Sanderungaard, Oregaard, o. s. v. særlig rigt ved Aarslev og Eskildstrup. Blandt Guldfundene kan *Brangstrupskatten* ikke forbi-gaaes, med sine 46 rom. Mønter fra 250—350 dateret til ca. 400, med Guldringe, Hængesmykker, o. s. v. Om Ufredstider minder de store Kampofre i Viemose, det største danske Fund, over 4000 Genstande, vel fra 4. Aarh., og det lille, samtidige fra Illemose; senere, ved 500, er det smukke Fund fra Kragehul, og ved en gammel Vej ved Krøgsbølle fandtes i Tørvn ikke faa Vaaben og lign., som sagtens stammede fra en der foregaaet Kamp. Talrige Guldfund betegner den *efterromerske Periode*: Bulbro (Brakteater), Elsehoved og Broholmskatten (7000 Kr.s Metalværdi), 2 Halsringe paa Nyborg Jorder. Og rig maa *Vikingetiden* have været, om end Fundene er faa; af de egentlige Skattefund er kun Yholm af de større (2 kg Sølv). De gamle Gravfund fra Søllested og Møllemosegaard i Salling Herred, med de prægtige Mankestole til Køreheste har næsten kongelig Karakter.

Gennem saadanne Fund anes Tilstedeværelsen af Stormandsgaarde, de som just Fyn siden udviklede saa stærkt, og Runestenene fører Mændene frem med Navn. Helnæsstenen taler om *Rolv Noregode*, som rejste Sten over Brodersønnen *Gudmund*, medens Rolv's Sønner rejste Flemløsestenen; om en Mand af samme Navn tales paa Voldtoftestenen; N. Næraastenen siger: *Tormund*, nyd din Høj; Rønningestenen nævner *Sote*, som satte Sten for sin Broder *Elev*, begge Sønner af „*Asgót* med det røde Skjold“, og endelig er der Glavendrupstenens *Alle Saalve-Gode*, Viets hæderværdige Høvding, som hædres af *Ragnhild*, medens Sønerne siden paa samme Sten tilkendegav, at de i Mindet ærede Alle og hans Hustru. Hedensk er Stenens: Tor vie disse Runer, men fra den sidste Tid, snart efter 900, enestaaende dens Opstilling ved en mægtig Skibssætning, atter et værdigt Høvdingeminde.

Af samtlige Mindesmærker er fredlyst: 16 Runddysser, 39 Langdysser, 46 Dyssekamre, 27 Jættestuer, 65 Høje, en Hellekiste, en Sten med skaalf. Ford. og en Langhøj (i Salling H. alene 78 Mindesmærker).

Vejgærde. Østfyn.
(H. Lønborg fot.)

FYN OG FYNBOERNE

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

Det er en gammel, men utvivlsom fejlagtig Opfattelse, at Navnet Fyn er det samme som *fin*. „Indbyggerne bruger dette Ord,“ siger Danske Atlas, „i en vidtløftig Mening, om alt hvad der er godt og skønt: en fin Mand, en fin Hest, et fint Hus.“ Og i denne Betydning skulde Ordet gælde om den hele Ø.

Denne Opfattelse er af gammel Dato, den findes allerede hos en af vore allerældste topografiske Forfattere, Præsten Niels Svansø i Varde, der paa Reformationstiden forfattede en Danmarksbeskrivelse paa latinske Vers. Han siger heri om Fyn: „Det cimbriske Modersmaal kalder dette Land: det yndige. Thi frugtbart og yndigt er det. Her er Egeskove og høstmodne Kornvange; Engene smiler med friske Blomsterfarver, og hid og did risler Bække med summende Mumlen.“ Og ned gennem allé Aarhundrederne siden Kristian III.s Tid lyder den samme Lovprisning af den skønne Ø. I Skriftet Encomion fra 1656 berømmes „det meget skønne Land *Fyn*, som med al Ret maa og kan kaldes et *fint* Land for sine herlige Gaver og Frugtbarhed med skøn og herlig Skov, Mark, Ager, Eng, Fiskevand og herligt Folk og meget andet mere, som det af Gud er velsignet med.“ Arent Berntsen udtrykker sig paa lignende Vis, og Jens Steen Sehested skrev i 1671 et langt Digt til Fyns Berømmelse:

Gade i Steenstrup (Svendborg Amt).
(Hude fot.)

Gammel Sulegaard i Sønderø. (Gaardspladsens nordvestre Hjørne, set fra Porten, med den ældste sulebyggede Vestlænge).
(Mogens Clemmensen fot. 1916.)

Udvalgte Landskab, dejlig Fyn!
 Naturens Mesterstykket!
 Du glæder Hjerte, Sind' og Syn
 Og est saa manges Lykke.

Selv om ingen ved, hvad Navnet Fyn betyder; er den folkelige Forklaring af Ordet et Vidnesbyrd om det Indtryk af Blidhed og Ynde, som Øen til alle Tider har gjort.

Hvad Naturen har givet, har Menneskene hæget om. Intetsteds i Danmark træffes et saa kultiveret Land som Fyn. Se Landevejene! Omhyggeligt plejede og passede løber de overalt gennem de frugtbare Marker. Hvad der aldrig vilde ske i Jylland: at man er i Tvivl, om det er en Hovedlandevej eller en Bivej, man befinder sig paa, det er man overalt udsat for paa Fyn; thi Bivejene her er ofte bedre end Landevejene i Jylland. Man maa ved en Sammenligning mellem den frugtbare Ø og den magre Halvø ofte tænke paa Ordsproget: En Ulykke i Fyn er et fedt Faar i Jylland.

Langs alle Veje hygger og lærer de levende Hegn. Her gror Poppel og Pil, Slaentorn, Hvidtjørn, Hessel og Hyld, Brombær, Bukketorn og vilde Roser. I det sydvestlige Fyn, mellem Faaborg og Assens, bruges særlig Syrener til Vejhegn, og man kan i Forsommeren køre hele Mil mellem de duftende Blomsterklynger. Frugtræerne blomstrer over hele Øen; i det nordøstlige Fyn, mellem Kerteminde, Nyborg og Odense, er det særlig Kirsebærtræer, der dyrkes. Vest derfor, mellem Bogense og Middelfart, svajer de grønne Humleranker. Over det hele frodige Landskab lyser de hvidkalkede Kirketaarne. „Skinner Solen ikke andre Steder i Verden, saa skinner den paa Brændekilde Kirke“, hedder det paa Fyn.

Den Skik at *hegne* langs Veje og Markskel, har længe haft hjemme paa Øen. Til at begynde med var det dog ikke de plantede Hegn, der brugtes, men de solide Stengærder, af hvilke der endnu ses milelange Strækninger. De gjorde en dobbelt Nytte ved baade at skaffe et stærkt og varigt Skel og ved at befri Markerne for den Overflodighed af Kåmpsten, som tidligere fandtes paa dem, saa Plovmanden ikke kunde holde Ploven i Jorden et halvt Stenkast ad Gangen, som det hedder i en Skrivelse fra 1759. Særlig laa de i Mængde paa Skraaningerne af „de fynske Alper“. Danske Atlas siger i 1767, at man i dette Aarhundrede har ladet opsætte „mange tusinde Gange tusinde Favne Stengærder“; og om en enkelt Godsejer, Kammerjunker Holstein til Holstenshus, vides det, at han alene i 4—5 Aar lod rejse 10,000 Favne Stengærder. Arbejdet blev udført ved Hoveri af Bønderne. Man mindes her

Fiskerhytte ved „Strandhuse“.
(Svendborg Amt.)

Rødemølle Vandmølle ved Hvidkilde.
(Svendborg Amt.)

Sortebro Kro (Svendborg Amt).
(Tegninger af Elliot Hjuler.)

den ejendommelige Gravskrift, som Christoffer Valkendorf til Glorup lod sætte over sig selv i Svindinge Kirke: „Jeg haver opbyggt Glorup og Kirken af ny. Jeg haver bekommet al Svinning Sogn under Glorups Herskab. Jeg haver ladet opsætte alle Stengærder om Glorups Fang. Af alt dette roser jeg mig intet, men takker Gud ...“

Det var i Udskiftningstiden, sidst i 18. Aarhundrede, at de fynske Landskaber fik det særlige Præg, som de tildels bevarer endnu. Fra den Tid stammer de levende Hegn og de smukke Haver, og det var paa Udskiftningstiden, at den typiske fynske Byggemaade udvikledes. Præsten Wedel saa de nyopførte Gaarde paa sin „indenlandske Rejse“ i 1802. Paa Baroniet Hvidkilde var Gaardene byggede i tre Længer og med et Stengærde eller et Stakit i Stedet for den fjerde. Alt var af solidt Egetømmer med brændte Sten i Tavleene, udfugede Mure, store Vinduer, malede Porte, Døre og Stakitter, „skønnere Gaarde har jeg ikke set i Danmark“. Paa Rødkilde Gods var Bygningsmaaden en anden, her brugtes kun to Huslænger i Vinkel.

Det var paa samme Tid, at en af vore store Digtere, Jens Baggesen, opholdt sig paa Brahetrolleborg i det sydlige Fyn og paa sin Vis bidrog til at give Markernes Udskiftning og Gaardenes Udflytning det festlige Præg, som var den historiske Begivenhed værdigt. Gaardene paa Brahetrolleborg Gods blev udflyttede af Grev Johan Ludvig Reventlow i 1787. Baggesen var paa den Tid hans Gæst, og sammen med Greven og Grevinde Sybilla gav han de nye Gaarde Navne. Hele Oplysningstidens moraliserende, følelsesfulde og natursværmende Aand spejler sig endnu i bevarede Gaardnavne som Agerspris, Yndighed, Bliedegn, Bliedeborg, Søkilde, Gladbo, Flidsager, Lykkevalg, Planteheld, Plovheld, Bondero, Lundsryd, Akseglæde, Ladefyld, Nøjsomhed, Skyggelund, Sølyst. Tidens Interesse for den klassiske Oldtid gav sig Udslag i en Række Navne fra det gamle Grækenland, som Baggesen foreslog: Delphi, Troja, Athen, Sparta osv. Et Par af disse kan endnu findes paa Generalstabskortene: Lakedæmonien ved Bredden af Arreskov Sø og den bekendte Kro og Jernbanestation Korinth.

Ogsaa andre Minder om Baggesen findes i Brahetrolleborgs Omegn. I den skønne skovkransede Nørresø ligger en Ø, som endnu kaldes Baggesens Ø, fordi Greven skænkede den til sin Ven. Baggesen skriver om den i et Brev til Pram 1787: „Blev jeg ked af den Sværm, jeg der [i Berlin eller London] vilde hvirvles i, drog jeg mig tilbage paa en lille Ø, som jeg ejer i Fyn, ikke umaadelig meget større end jeg selv, hvorpaa der staar nogle Træer, og i hvis Midte en Kilde opvælder, liggende i et Ocean og omgivet paa alle Sider af Skove“. Øens egentlige

Navn har været Lucieø; thi Grev Reventlow skriver i Baggesens Dagbog: „Tænk ofte paa Trolleborg og dets Beboere og ihukom, at Lucieøen er din.“

I det venlige og idylliske Landskab gik de gamle Fynboer, selv venlige og godmodige, snaksomme og nyfigne, let bevægelige og overfladiske. Mændene med den højrøde, strikkede Toplue eller, naar de var i Stadstøjet, med Kastorhatten, under hvilken det lange Haar faldt ned paa Skuldrene; Kvinderne med den malede Solhat af Pap, der i Sommervarmen altid gav en ubehagelig Fernislugt fra sig. Præsten Junge i Bloustrød, der var født paa Fyn, mindedes disse Hatte, da han skrev sit Værk om den nordsjællandske Almue: „I Fyn saa man 1795 Konen Ane Marie Jensdatter af Vester Skærninge offentlig belønnet for at have forfærdiget 900 af de malede og ferniserede Pap-Solhatte, hvormed den fynske Bondekarl sædvanlig gør sin Kæreste den første Present“. Men naar Pigen gik i Marken med Mælkespanden, bar hun paa Hovedet den spraglede Malkekran, der hørte med til enhver ung Bondepiges personlige Udstyr. Et Vadmelsskort var alle Kvinders daglige Dragt; hos Konerne var det grønt, hos Pigerne rødt.

Naar man taler om Fynboerne, falder det saa naturligt især at lænke paa Kvinderne, — det er som om særlig de passer til Øen og ret giver Udtryk for dens kvindelige Ynde. Allerede den gamle Pastor Svansø i Varde har forvildet sig ind paa dette Emne, om end han efter det 16. Aarhundredes Skik indhyller sig i mythologiske Billeder: „Skovene her bebo lysfarvede Elverpiger, som breder de rosenduftende Lokker over deres Legemer, Lem for Lem. De vise sig som Piger med rødmende Kinder, blidt spejder de med vagtsomme Øjne, og naar deres indsmigrende Mund taler, lyder det som bløde Lattertriller. Slanke er Elverpigerne med deres hældende Skuldre og smalle Bryst —“, og saa fortsætter den gejstlige Mand med en indgaaende Beskrivelse af Elverpigernes Dejligheder, som kunde tyde paa, at han selv har været under de venlige og indladende fynske Pigers Magt.

„Landsbypigernes Tidsfordriv hele Aaret igennem“ er Titlen paa en gammel fynsk Vise, der blev trykt i Odense 1775, derefter i København 1787. Forfatteren har nok haft et uafgjort Mellemværende med de fynske Piger; thi han er temmelig ond imod dem. Men det er sikkert rigtigt nok, naar han lader Pigerne erklære Musik og Dans for deres kæreste Tidsfordriv:

Vi er heller for Musik,
Stikkedansen æres;
vore Karle véd vor Nik,
vi véd ogsaa deres.

Vi kan rigtig holde ud,
om det var med store Knud;
ja, vi kunde rende
indtil Verdens Ende.

I en ældre og mere nøjsom Tid var det særlig Danselege, der dyrkedes: Blindebuk, skære Havre, bytte Gaarde eller drage Handske. Men saadanne Lege er nu de fynske Piger voksede fra, og kun *Øboerne*, d. v. s. Indbyggerne paa de smaa Øer ved Fyns Kyster, kan endnu tage til Takke med dem:

Vi ej leger Blindeded,
hvem vil være Bukke?
Vi i Bjørnens Urtebed
kan ej Blomster plukke.
Skære Havre, fæste Gaard,
drage Handske, stjæle Faar,
syv Mands Adellinge —
sligt maa Øboer springe.

Kuriøs er den Foragt, hvormed Pigerne paa det store Fastland Fyn ser ned paa „Øboerne“. Men Indbyggerne paa de lidt større Øer lader dette Smædeord gaa videre til de endnu mindre. Taasinge føler sig som et Fastland, og om Ærø siger Øens Topograf Dr. Hübertz 1834: „Paa Ærø hedde Beboerne af Drejø og Strynø osv. Øboere. Paa de to sidstnævnte Øer søger man sin Oprejsning ved at kalde dem paa Hjortø og Birkholm Øboere, og disse ere, som de mindste, nødte til at lade dette Navn sidde paa sig.“ — Paa Lolland skærper man Haanen endnu mere ved at kalde Indbyggerne paa de smaa Nabøer for *Øbattinger*, en Fejøbo f. Eks. en Føjbatting. En Batting er oprindelig en Fugleunge, som endnu ikke er flyvefærdig, senere brugtes Ordet ogsaa om en sølle Hjemmefødning. Og alskens Drøjheder har Beboerne paa disse smaa Øer stedse maattet høre af de overlegne Fastlandsfolk paa Fyn. Allerede Lægen Holger Jacobsen noterer i sin Rejsejournal fra 17. Aarh. „Naar der kommer Fremmede paa Landet *Helnæs*, siger Indbyggerne: Konelille, tag en ren Særk paa i Dag, der kommer Folk fra Oppenland.“ Og om Folkene paa *Strynø* sagde man i gamle Dage, at de havde et Stykke Kandissukker hængende over Bordet, som Gæsterne skiftedes til at suge paa, naar der var Kaffeselskab.

Dansen var altsaa først og sidst „Landsbypigernes Tidsfordriv“. Men man kan jo ikke danse altid, og saa bydes der dog ogsaa en anden Trøst, — man kan spise. Idet Landsbypigigen omtaler de kedelige Arbejdsgilder, hvor Ungdommen samledes for at bestille noget: bryde og skætte Hør, karte osv., er hun misfornøjet med, at der ved disse Lejligheder aldrig spilles op til Dans. Men

Landskab ved Rudme (Midtfyn).

Fra Kullerup (Østfyn).

Parti i Rudme (Midtfyn).

(Ellot Hjuler teg.)

Landskab ved Ringe.

Kartegilder slunter med
 syv Gang Mad om Dagen — —
 Føringsgilder ti i Rad:
 der faar vi jo Mad paa Fad — —
 Hvor vi saa skal smage
 gutten Praasekage!

Og i disse Linier rører Visens Forfatter ved et Emne, som har været Genstand for mange Lovprisninger og adskillige Skumlerier: Den gode fynske Mad.

Fyn er fra gammel Tid berømt som et Land, hvor der spises godt, og hvor der er Overflødhed af Øl og Most. „De æder saa møjet paa Fyn,“ sagde Frederik VI; og misundelige Mennesker fra andre Landsdele har tidt nok skumlet over den gode fynske Levemaade. Men naar de selv kom derover, var de dog glade for Traktementet, som Poeten Mikkel Hansen Jernskæg, da han i 1706 blev trakteret hos Forpagteren paa Brahetrolleborg

Med Landets Korne Saft og franske Rigets Most,
 med Smør, med Flæsk og Ost,
 med Kylling, stegte Fugl, med Vaffel og Smaakager,
 som Hustruen saa vel besukred' lækkert bager;
 den Makrel, Sukkerfisk, med Sukkerærter sød,
 med meget mere godt, som vi hos Manden nød.

Og Fyns gamle Øl har sikkert ogsaa smagt ham, siden han hos Præsten Hr. Cort i Kullerup tog saa meget til sig deraf, at han havde godt af det i flere Dage:

Hr. Cortes gamle Øl det sused' for mit Øre,
 Jeg kunde næppelig med Øjstenen se;
 Hr. Cortes gamle Øl var nok i Dage tre.

Det er særlig den fynske *Boghvedegrød*, som har maattet holde for, naar der blev skumlet over Fynboernes Levemaade. Jyderne siger, man kan kende en Fynbo paa, at han mimrer med Munden, naar han ser en Boghvedemark. I en versificeret Danmarksbeskrivelse, der er forfattet ved Aar 1600, hedder det, mere plumpt end poetisk, om Fynboerne:

Deres Natur er underlig,
 med Grød de pleje at fylde sig.
 Ihvor de sig begive,
 Grød maa alt med dem blive.

De elske Grød over Rinisk Guld,
 med Grød de fylde deres Skrutte fuld.

O. S. V.

Elliot Hjuler: Fra Troense.

Elliot Hjuler: Nørre Søby (Midfyn).

Her er det en Sjællænder, der spotter Fynboernes Forkærlighed for denne Spise. Men noget har der jo været om det. Arent Berntsen kalder Boghvedegrød for Fynboggrød og fortæller (1656), at hele Bymarker paa Fyn er tilsaaede med idel Boghvede, hvoraf Indbyggerne vide at berede skønne Boghvedegryn, „sig selv til god Ophold og navnkundig Spise“. Denne nationale Fynboret holdt sig til over Midten af forrige Aarhundrede. De sjællandske Soldater, der under Fredericias Belejring lå indkvarterede paa Fyn, klagede over, at de fik Boghvedegrød 21 Gange om Ugen. Men Fynboerne gør saa Gengæld ved at rynke paa Næsen ad Sjællændernes Bygmelsgrød og Lollikernes graa Ærter.

En anden fynsk Nationalret var *Praasekagen*, der kun kom paa Bordet ved højtidelige Lejligheder, særlig om Julen og ved Høstgilderne. „Var det ikke for den kære Praas, saa hjalp jeg dem ikke i Høst“, sagde en fynsk Husmand, der længe i Forvejen glædede sig til *Praasekagen* ved Høstgildet. *Praasekagen* var oprindeligt en Havrekage med Talg i. Senere blev den finere, lavet af Havregryn med rigelig Til sætning af Fløde, Smør og Rosiner og spist med en Sauce af varm Sirup og Smør. Fed skulde den være. *Praasekagen* kendes endnu, og Smagen for den følger enhver rettroende Fynbo, hvor han end kommer hen. Det siges, at C. F. Tietgen ikke kunde tænke sig en Juleaften i Hjemmet uden *Praasekage* med Sirup. Ogsaa *Rygeosten*, der særlig laves paa Nordfyn, skattes endnu af mange, og *Æbleflask* er ligeledes en yndet Ret paa Fyn. Kallun har maaske ogsaa fordem været en Ret, som Fynboerne satte Pris paa. I Præsteindberetningerne 1623 fortælles om en Herremand i Ubberud Sogn, der skænkede alt sit Gods til Sct. Knuds Kloster imod at faa en Ret Kallun hver Dag, saa længe han levede.

Et Udslag af Fynboernes Interesse for god Mad er det særlig fynske Ord *Spiseballer* som Betegnelse for Sammenkomster, hvor der ikke blev danset, men kun spist. Kostforagtere var de gamle Fynboere ikke, hvis man kan tro det fynske Børnerim:

Naar jeg har spist, og jeg er mæt,
Er det det samme, hvad jeg har ædt.

Forstod de gamle Fynboere at sætte Pris paa Mad, saa foragtede de heller ikke de hjemmelavede Drikke, som de skyllede den ned med: Øl, Most og Mjød.

Det berømte *Gammelt Øl med en Pind* i var kogt Øl med Sirup og smaa Brødtærninger. Naar Øllet skulde være rigtig kraftigt, brugtes en halv Tønde Malt til en Tønde Øl. Men det mente Fynboerne var vel anvendt; thi „godt Øl er den halve Føde“, sagde de, og „hvor der læg-

ges en Tønde Malt, der spares en Tønde Rug“. Øllet skulde brygges om Foraaret, helst i Marts Maanedes Næde, og dette saakaldte *Tormaaneds Øl* kunde gemmes længe. Der haves Eksempler paa, at Øl der var brygget ved en Datters Daab, først blev drukket ved hendes Konfirmation. Men blev Øllet ikke brygget i Næde, troede man, at det vilde „gøre sig“ i Tønden, hver Gang det blev Nymaane. Den gode Humle til Øllet avlede Fynboerne jo selv.

Humledyrkningen er rimeligvis indført til Danmark allerede i Munkenes Tid; men den specielle fynske Humleavl er af nyere Dato. Den blev indført ved Aar 1700 af Fru Anne Trolle Bille til Kærsgaard i Brænderup Sogn, der sendte et Par af sine dygtige Fæstebønder til Preussen for der at lære Dyrkningen. Siden den Tid har Brænderup været betragtet som Humledyrkningens egentlige Hjemsted paa Fyn, og der findes her endnu Humlehaver paa 8—10,000 Stænger. Humlestængerne, der kan være 10—12 Alen høje, og om hvilke Planten snor sig spiralformet „ret om“, fra Venstre til Højre, skulde i ældre Tid helst være af El, og den afskrabede Bark af Stængerne brugtes da til at røge Flæsk ved, — intet kunde give Flæsket en saa ypperlig Smag som Ellebark.

Humlehøsten foregaar i September, — da ombølges den hele Landsby af den stærke, krydrede Humleduft, og da kan man lugte en Humlehave længe før man kan se den. Høsten foregaar paa den Maade, at Rankerne skæres over, Stængerne med den øverste Del af Planten, hvor „Humlekopperne“ sidder, trækkes op af Jorden, og Plukningen omkring det store Bryggerkar inde i Stuen begynder. De afplukkede Topranker bruges til Kreaturfoder, og de stærke Rodranker, der er bleven tilbage ude i Haven, skæres af senere hen paa Efteraaret og kommer til Anvendelse paa forskellig Maade. Tidligere snoede man Ranketøjr af dem til Kreaturerne. Nu bruges de mere til Fletning af Dørmaatter, og i Arresthuset i Middelfart beskæftiges Fangerne med at lave Rankemaatter af Humlerankerne fra Brænderup. Eller de kunde brændes, da de varmede godt, og Asken af dem var særdeles god til Bygelud.

Medens Humledyrkningen særlig havde hjemme i det nordvestlige Fyn, blomstrede Frugttræerne over hele Øen, og i enhver fynsk Gaard forstod man den Kunst at *støde Most*. Den gærede Drik blev især lavet af Æbler og Pærer, men ogsaa Blommer og Slaaen kunde stødes til Most. Naar Frugthøsten var endt, laa der i de fynske Kældere Tønde ved Tønde af denne stærke Drik, — den skulde jo vare Vinteren igennem og endda forslaa til det stærke Forbrug næste Høst, da saa mange Menneskers Tørst skulde slukkes.

Der stødes Most af all' og hver,
 naar Frugten lidet gælder;
 den fynske Most er mig saa kjær,
 som Vin af Franzes Kælder,

synger Jens Sehested i 1671. Men han glemmer heller ikke at prise Mjøden:

Den fynske Mjød er herlig,
 Hun bliver mange Mile sendt,
 thi hver er lystbegærlig
 at faa den søde Honning-Taar,
 som Russ' og Nordmand priser,
 fordi hun klar i Glasset staar
 og spansk Vins Farven viser.

Den Kunst at *blænde Mjød* forstod Fynboerne ogsaa til Fuldkommenhed. Mjøden blev bedre, jo længer den laa paa Tønden. Mindst et Aar maatte den lagres, inden den var færdig; og blev den gemt i mange Aar, kunde den smage som Tokayer.

Ja, Fyns rige Land ydede i Overflødighed alt, hvad Maven kunde begære. Her var de gode Kartofler, som Fynboerne kaldte *Betætter*, her var de fede røgede Flyndere, som kaldtes *Kerteminde Raadmænd*, og de søde Gulerødder fra Nordfyn, som hed *Bogense Rosiner*. Kun faa Næringer ud over det at dyrke Jorden dreves i ældre Tid paa Fyn. Dog maa nævnes den berømte *Marsvinefangst* i *Gamborg Fjord*, der dreves af det fra ældgammel Tid privilegerede *Laug* i *Middelfart*. Paa *Hvidkilde* var i 18. Aarh. et *Stutteri*, hvorfra endogsaa *Kongen* af *Sardinien* lod hente *Heste*. Og fra en *Banke* ved *Hindsgavl* eksporteredes fordem i *Tønnevis* det sortglinsende *Jernsand*, som *Skriverne* i det kongelige *Kancelli* og andre *Skriverstuer* i *København* brugte til at strø over den vaade *Skrift*.

Det gamle fynske *Almeliv* har fundet en nænsom og forstaaende *Skildrer* i den nordfynske *Lærerdatter* *Christine Reimer*, der i et *Værk* paa flere *Bind* har meddelt sine egne *Barndomserindringer* og gamle *Folks Fortællinger*. Hun har selv kendt den ældre *Tids* huslige og flittige *Slægt*, særlig *Kvinderne*, som hun aldrig bliver træt af at rose. Hun har selv gaaet gennem den stille *Landsbygade* en *Sommeraften* og hørt *Kvinderne* „dykke“ deres *Urter*. „*Hegn* og *Buske* skjulte dem; men i *Tørketid* kunde man i de tyste, lyse *Aftener* rundt om fra *Haverne* høre den varsomt plaskende, for hver *Plante* afbrudte *Lyd* ved denne *Vandingsmaade*“. Hun har selv set den unge *Pige*, der med øvet *Haand* strør *Sand* paa det *hvidskurede Gulv*. „*Ingen* kan nu skaffe et *Billede* af en *sandstrøende ung Pige* fra hin *Tid*. Det var ikke *Ole-Ligeglads*

Gaarde i Brejninge paa Ærø.
(K. Hude fot.)

Nyborg Strand.
(H. A. Ebbesen fot.)

Datter ved sit Arbejde. Men det var den stilsfærdige, ærekære Indsats, den reelle Dygtighed eller den Uøvedes Gøren sig Umage, der her ret fik et af sine synlige Udslag. Hvor agtpaagivende, hvor levende interesseret gik en saadan hueklædt Pige der ikke i dette Øjeblik for at udføre Arbejdet saa pænt som muligt. Og i lige Maade ved andre Arbejder gjaldt det om at naa saa vidt, at ikke den Første den Bedste kunde gøre hende just den Ting efter.“

Saaledes bliver i alle Skildringer Fyn til Danmarks Have, — en Have, hvor alle Blomster kaldes Roser og Rosen Tornerose, og hvor de yndefulde Humleranker svajer langs pyntelige Husvægge. Her glider Livet let og fredeligt for den muntre Fynbo, og tilsidst *glider* han da ogsaa selv ud af Tilværelsen. „Nu er han glidt, den gamle!“ Det lyder helt hyggeligt paa det bløde fynske Maal.

I dette idylliske Landskab passer Forestillingen om Røvere slet ikke ind; og dog har *Røverne i Vissenbjerg* engang været berygtede over det hele Land. Der var tre Ting, den rejsende bad Gud naadelig bevare sig for: Korsør Gryde, Vissenbjerg Gyde og den sorte Jyde. Dermed mentes den daarlige Mad, man fik i Korsør, naar man her holdtes tilbage af Vindstille, den sorte jyske Hede, og saa midt imellem dem den lange, bugtede Hulvej gennem de høje Bakker ved Vissenbjerg, hvor Wedel endnu for hundrede Aar siden fandt Spor af Røvernes Huler. Disse Ugerningsmænd mentes oprindeligt at stamme fra svenske Soldater, der var undslupne fra Slaget ved Nyborg 1659, og andre løse Eksistenser havde siden holdt Traditionen vedlige. Endnu kendes Røverskoven her, og indtil for en Menneskealder siden fandtes i Vissenbjerg Sogn den berygtede Skomagerkro, hvor Røverbanderne havde deres Tilhold.

Meget smukt og gammelt er bevaret paa Fyn. Øens Herregaarde og Slotte ligger endnu, som de laa fra gammel Tid, lavt i Søer og Moser. Ved mange fynske Kirker staar endnu de gamle Kirkelader af Kampsten, middelalderlige Porte fører ind til Kirkegaardene, og man træffer endnu ældgamle Kirkedøre med kunstfærdigt smedet Jernbeslag. Selv en saa sjælden Ting som en gammel Kirkerist, som man ellers kan lede forgæves efter i hundrede Sogne, kan man endnu se paa Fyn. Den ligger paa sin oprindelige Plads over Grøften uden for Kirkegården i Drigstrup ved Kerteminde. Det Trækrucifix, som Fru Anne Rønnow til Skovsbo ved Aar 1600 opstillede ved en Vej i Rynkeby Sogn, staar der fremdeles. De smukke gamle Bystævner er bevarede i en Mængde Landsbyer og benyttes tildels endnu. I Avernakøby og Munkeby staar endnu de 36 Alen høje Majstænger, der stadig pyntes hver Pinselørdag med

Kranse og Grønt. Der findes Sulehuse paa Fyn, som stammer fra Kristian IV.s Tid; og paa Lyø sidder endnu Bonden og hans Husstand omkring den svære Egetræs Bordplade, der er sine 200 Aar gammel.

Gamle Skikke og gammel Overtro holdt sig længe paa Fyn. Danske Atlas nævner, at en Mængde Personnavne, som ellers overalt var forsvundne, endnu dengang (1767) brugtes blandt Almuen her: Mandsnavne som Bild, Bjørn, Folmer, Gorm, Helle, Ingvor, Lydik, Marqvor, Oysten, Orm, Roland, Thor, Trond; Kvindenavne som Abel, Engel, Froke, Gyde, Gundel, Helle, Haasen, Jegte, Øllegaard, Tyre osv. I 1623 indberetter Sognepræsten i Føns tilsyneladende i fuld Alvor: „Ved Fønsskov løber endnu en Skovtrod, som af mange er set ogsaa om høj Middag“. Og endnu kan det vel hælde, at en fynsk Bondepige Sct. Hans Aften planter Sct. Hansurten i Sprækken under Loftsbjælken i en gammel Gaard og følger dens Vækst i Uro og Spænding for deraf at tage Varsel om sit hemmelige Ønskes Opfyldelse.

Og Fynboerne har haft Sans for at værne om Fortidens Mindesmærker. Glavendrup Stenen med den højtidelige Paakaldelse „Thor vie disse Runer“ og Truslen mod den, som forsøger at flytte den, staar endnu paa den Plads, hvor den blev rejst for 1000 Aar siden, og Omegnens Beboere har gjort den til Midtpunkt i en stemningsfuld Festplads. Alle Fyns gode Sønner hædres og mindes ved Monumenter i deres Hjembygd. Der staar en Mindesten for Hans Tavsen i Birkende, for Rasmus Rask i Brændekilde, for N. M. Petersen i Sanderum, for Vedel Simonsen ved Elvedgaard, for General Engelsted, for Blixen-Finecke, for Mads Hansen og mange flere. Og spredt over hele Øen staar endnu de gamle straatækte Præste- og Bøndergaarde og de male- riske Krohuse og Vandmøller som Vidnesbyrd om den smukke danske Bindingsværksstil, der ikke i nogen anden Landsdel er saa godt repræsenteret som her.

Naar man ser, hvor meget der er bevaret paa Fyn af Minder fra Fortiden, kunde man fristes til at tro, at der her er farets varsommere frem mod det gamle, end man ellers er vant til her tillands. Denne Dom vilde dog maaske næppe være rigtig, i hvert Fald svækkes den betydeligt, naar man læser *Rasmus Nyerups* „Antikvariske Rejse“ til Fyn i 1805. Denne lærde og utrættelige Forsker vilde til Fods gennemvandre sin Fødeø for at undersøge og tyde en Del Fortidsminder, som han allerede kendte ad literær Vej. Han steg i Land i Nyborg, og hans første Maal var *Julskovstøtten*, et Kors af gullandsk Marmor, 5 Alen højt og 2 Alen bredt, med Korsets Arme forbundne ved en Ring ligesom paa Visbykorset. Den noget utydelige Indskrift formentes at op-

lyse, at Gaarden var indviet 1442. Ledsaget af Præsten i Nabobyen Vindinge ilede Rasmus Nyerup derhen: „Vi genskød,“ skriver han, „over alle Marker for saa hastigt som muligt at naa Maalet. Vi kom og fandt — Intet. Støtten var ikke mere til. Den var for nogle Aar siden kløvet itu, og Stykkerne var bleven anvendte til at sætte i en Stenbro og at opmure en Dam med uden for Porten“. Det er aldrig senere lykkedes at genfinde Levningerne af den mærkelige Støtte.

Fra Julskov rejste Professoren til Ollerup. Her skulde, efter Danske Atlas, i Ollerup Kohave findes en Oldtidsgrav, i hvilken den Oller skulde være begravet, som havde givet Byen Navn. Men Graven var ikke mere til: ved Udskiftningen var Stenene bleven bortførte og et skønt Stengærde opført deraf. Derfra drog den utrættelige Arkæolog til Flemløse for at se den derværende Runesten, som Worm havde afbildet i sine „Monumenta“, men hvis Læsemaade Nyerup ikke var tilfreds med. Ogsaa dette Haab skuffedes: Grev Trampe havde ladet Stenen kløve. Da Professor Nyerup kom til Odense, overværede han just Nedbrydningen af Graabrødre Kirke og saa Kirkens mange Gravmæler ligge omstyrtede paa Kirkegulvet. Han ansaa det ikke for overflødigt at lægge et godt Ord ind for Mindesmærkerne over Biskop Jørgen Sadolin, Henrik Rantzau eller Johan Friis, at de ikke skulde gaa samme Vej som Korset paa Julskov eller Runestenen i Flemløse; og endnu mange andre Monumenter, „der heller ikke burde bruges til at brolægge Odense Gader med“, fandtes i den gamle Kirke. Det var ikke et saadant Resultat, Rasmus Nyerup havde ventet af sin „antikvariske Rejse“. Men en betydningsfuld Rejse blev det alligevel; thi det var den, som gav Stødet til, at Nyerup fremsatte Planen om Oprettelse af et Museum for nationale Mindesmærker.

Trods det meget, som endnu er bevaret, er der saaledes god Grund til over alle de fynske Fortidsminder at sætte den Indskrift, som Rasmus Nyerup fandt paa en gammel fynsk Gaard:

Hold nu Stand,
Du Eftermand!
Og lad det ej fordærve.

Nyborg Slot.
(Tegninger af Elliot Hjuler.)

VOLDSTEDER, HERREGAARDE OG SLOTTE*)

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

Fyn er saa rig paa Herregaarde som ingen anden Landsdel, og næsten endnu rigere er Øen paa Voldsteder. Hyppigt kan disse Voldsteders og Gaardtomters Existens forklares derved, at Gaardene i Tidens Løb har skiftet Plads, udflyttedes fra Landsbyerne eller lagdes paa bekvemmere og smukkere Steder. Man kunde fristes til at tro, at de fynske Herremænd særlig hyppigt havde holdt Flyttedag! Men det maa dog erindres, at en historisk Sammenhæng mellem de ældre Voldsteder og Renæssancetidens Herregaarde ingenlunde altid er klar, og at Fyn desuden har en rig og gammel topografisk Litteratur, som har bevaret Mindet om mange af disse Anlæg, selv om de nu kan være mer eller mindre ødelagte. Da tilmed adskillige Voldsteder endnu er mangelfuldt kendte, er det her kun muligt at nævne spredte Eksempler og at fremhæve de vigtigste og største Borgtomter.

Kendt som gammel Kongeborg er *Næsbyhoved* ved Odense (St. Hans Landsogn), der nævnes 1337 og især var yndet af Kong Hans og Dronning Kristine, inden det ødelagdes i Grevefejden, en anseelig, firkantet

*) For Underskrifter se Sognebeskrivelser.

Banke, der delvis var omgivet af dobbelte Grave. Kongeborg var ogsaa *Hindsgavl* (Middelfart Landsogn, Vends H.), hvor Erik Menved 1295 mødtes med den norske Konge, Erik Præstehader, og som først ruinedes under Svenskekrigen 1659; Slotsbanken ligger isoleret, som en Gavl ud mod Lillebælt. Paa den samme Egn findes ogsaa *Gamborg* (G. S., Baag H.), ligeledes en middelalderlig Kongeborg, nævnt 1286 og forsvaret mod Holstenerne 1359, da Valdemar Atterdag bragte Undsætning; det højtliggende, tvedelte Voldsted er desværre nu overpløjet. Endvidere laa her *Hagenskov*, nu Frederiksgave (Sønderby S., Baag H.), hvor Ærkebisp Jakob Erlandsen sad fængslet 1259, og som var i Kongens Eje til 1667; her findes to firsidede Slotsbanker, en ældre, stejlere og mindre og en yngre og større. Et meget anseligt Anlæg er *Ørkil* tæt n. ø. for Svendborg (Tved S., Sunds H.), der if. Sagnet skal være opført af Valdemar Sejrs, siden som de fleste andre af disse Rigets Borge faldt i Holstenernes Magt og tilsidst tilhørte Fyns Bispestol, indtil den blev stormet i Grevefejden 1534; Borgen var anlagt paa en Bakkehalvø, der er afskaaret ved flere Halsgrave; en desværre lidet sagkyndigt iværksat Udgravning i 1880'erne har blotlagt Dele af Ringmurene med Bygninger langs Indersiden. Og imponerende ved sin høje Beliggenhed virker det ældre Voldsted *Søbygaard* paa *Ærø*, sikkert Øens middelalderlige Hovedborg under Valdemar Sejrs Efterfølgere, da Markgreverne af Brandenburg og de sønderjydske Hertuger skiftede som Herrer paa *Øen* (sml. Grundplan og Billede Bd. I S. 345).

Til denne Række af gamle, højt placerede Storborge hører ogsaa Hovedborgen paa Langeland, *Tranekær*, hvis gamle Bygninger nævnes i det følg. S. 59, og endelig kan (foruden Nyborg) som middelalderlige Kongeborge nævnes *Rugaard* (Veflinge S., Skovby H.), kendt fra Tiden c. 1400 og endnu efter 1660 Sæde for en Amtmand; her ligger den moderne Herregaardsbygning paa den gamle Tomt.

I de samme Sogne som flere af de nævnte Borge er der ogsaa Levninger af andre Gaarde, ved *Ørkil* saaledes ikke mindre end to Voldsteder, det ene, stærkt ødelagte højtliggende, det andet lavt i Eng, vistnok af den Haldagergaard, som Erik Menved inddrog under Kronen 1314, og ved *Søby Tomten* af en yngre *Søbygaard*, maaske den, som anlagdes af Hertug Hans den yngre. I det hele finder man adskillige Eksempler paa, at et enkelt Sogn rummer flere Voldsteder. I *Svinninge S.* (Gudme H.) ligger der saaledes ved *Aaen* to fredlyste Voldsteder, det ene tidligt middelalderligt, kegleformet med kredsround Fodvold,¹⁾ det an-

¹⁾ Et andet, tidligt middelalderligt Voldsted er *Kalveborg*, nu delvis bortædt af Havet (Magleby S., Langeland). I samme Sogn findes *Borrebjerg*, en Halvkredsvold, støttet til en Bakke.

det en lille, uregelmæssigt firkantet Banke afskaaret ved en Vinkelgrav, og af sidstnævnte Type er ogsaa det ældste Glorup. I Østerhæsing S. (Salling H.) synes *Arreskov* at have efterladt sig to middelalderlige Voldsteder, det ene paa Perleholmen, det andet, der er afskaaret med Halsgrav, sydøst for den nuværende Gaard; i skriftlige Kilder nævnes Arreskov 1248 som Abels Fædrenergods, og 1264 blev Borgen nedbrudt, hvorefter den først igen omtales 1500. Desuden findes Voldsteder ved Sollerup og i Kistrup Skov. Ogsaa *Nakkebølle* har efterladt sig to Voldsteder, hvoraf det ene er fredlyst. I Vejstrup S. (Gudme H.) er der Voldsteder af begge Sognets nuværende Herregaarde, Tisselholt og Vejstrupgaard.

Af Dobbeltvoldsteder kan fremhæves den fredlyste Jomfruhøj eller Røverhøj (Revninge S., Bjerger H.) og Himmelstruphus (Vigerslev S., Skovby H.) samt det overpløjede Kjerstrup paa Taasinge. Valdemarslotts Forgænger, først en Adelsborg og siden af Dronning Margrete skænket til Odense Bispestol. Andetsteds er Forborgen saa uregelmæssig, at den knap kan skilles fra det naturlige Terræn, og i mange Tilfælde dannes Voldstedet nu kun af en lille, firkantet eller rund Banke, f. Eks. de fredlyste Voldsteder ved Terbygaard (Vantinge S., Salling H.) og ved Tolshave (Søllinge S., Vindinge H.). Blandt de anseligste Voldsteder af Adelsborge kan fremhæves Tvevad (Rønninge S., Aasum H.) og Magedlund, det ældste Lykkesholm, nævnt 1329 (Ellested S., Vindinge H.), en høj, nærmest seksidet Banke, der endnu omgives af dobbelte Fodvolde og endda har haft nu forsvundne ydre Grave og Volde.

Paa Tange Voldsted (Øksendrup S., Gudme H.) er der forholdsvis betydelige Murlevninger, og i Gudbjerg S. (Gudme H.) er der fredlyst en lille Gaardruin, liggende i Øghave Skov.

I Forhold til de talrige Voldsteder er de bevarede Bygninger fra Middelalderen ikke mange, og senere Tidens gennemgribende Ombygninger har endda i de fleste Tilfælde udvisket eller skjult de middelalderlige Murrester. Dette gælder saaledes det kgl. Slot i Odense, der ligger umiddelbart vest for S. Hans Kirke, med hvis Taarn det har Forbindelse ved en Tværfløj, og som i Planen, med fire sammenbyggede Fløje, svarer til det katolske Johannitterkloster. 1575 lod Frederik II det indrette til Slot; 1719—20, da Nordfløjen helt ombyggedes, fik det sit endnu bevarede, helt af Barokken prægede Ydre. Frederik IV døde her 1730; senere har det tjent som Bolig for Fyns prinselige Guvernører, Christian VIII og Frederik VII; nu er det bl. a. Bolig for Stiftamtmanden. Endnu stærkere ændrede er de to fynske Herregaarde, som har deres Oprindelse af katolske Klostre. Paa Nonneklosteret Dalum er selve den

egentlige Klostergaard, som endnu beboedes af Christian IV, forlængst nedrevet, men i den nuværende Herregaardsbygning *Christiansdal* (opkaldt efter Christian V af D. v. Schult til Finstrup) rummer i det mindste Nordfløjen middelalderligt Murværk. *Brahetrolleborg*, det middelalderlige Cistercienserabbedi Holme Kloster (paa Latin *Insula Dei*, Guds Ø), har sit første Navn af sin isolerede Plads paa en Holm i Nørresøen, og Traditioner om dets Flytning er sikkert falske; da det 1568 var købt af den bekendte holstenske Adelsmand Henrik Rantzau, omdøbtes Herregaarden til Rantzausholm, og sit nuværende Navn fik den, da Fru Birgitte Trolle, Enke efter Manderup Brahe oprettede Baroniet, som siden 1722 har tilhørt den grevelige Reventlow'ske Slægt. Ligesom Klosterkirken, der danner Gaardens nordre, Fløj, er ogsaa de tre andre Fløje stærkt og uheldigt moderniserede c. 1870. I det indre er der dog bevaret en Række Rum med Krydshvælv, som viser, at Anlægget i sine Grundlinjer er sent middelalderligt, ligesom Indskrifttavler erindrer om Rantzov'erne; Breide R. har ombygget Sydfløjen 1585, medens Østfløjen med dens Taarne i Jernankre bærer Aarstallet 1620. Ladegaarden er efter en Brand 1900 genopført i den Form, den fik under Kai Lykke 1655.

Bedre bevaret end disse Klosteranlæg staar det trods alle Ombygninger og Nedbrydninger anselige *Nyborg Slot*, der siges at være grundlagt henimod Aar 1200 af Knud Prizlavson, en Søstersøn af Valdemar den Store, og som senere kom til at spille en betydningsfuld Rolle i Rigets Historie, da det paa Gr. af sin centrale Beliggenhed blev Mødestedet for de middelalderlige Rigsforsamlinger, Danehofferne, især i Perioden 1284—1413. Indtil Slottets Forfald og de store Nedbrydninger 1722 og senere stod Bygningen retvinklet, firfløjet (saaledes som det ses paa Billedet i Pufendorfs Værk om Karl Gustavs Krige); nu er der kun bevaret Hovedfløjen, den vestre, samt den nederste Del af det svære, firkantede Taarn, der rejste sig paa Slotskompleksets Østside. Slottets senere Form skyldes for en stor Del Christian III, der i sine sidste Regeringsaar foretog betydelige Byggearbejder, og fra hvem der er bevaret en smuk Indskriftsten med Rigsvaabnet og Aarstallet 1549. Men ved en endnu ikke afsluttet Istandsættelse, som iværksattes, da den stærkt forhutlede Bygning fra Militæret var overdraget Nationalmuseet, har Arkitekt Mogens Clemmensen paavist, at store Dele af Murværket er langt ældre. Fra Slutningen af 1200'erne stammer Midtpartiet af Hovedfløjen, og allerede i denne Periode har Slottet sikkert faaet sin firkantede Plan; til det ældste Hus har der sluttet sig samtidige Fæstningsmure, og samme Byggeperiode tilhører ogsaa Østtaarnet. Sidst i

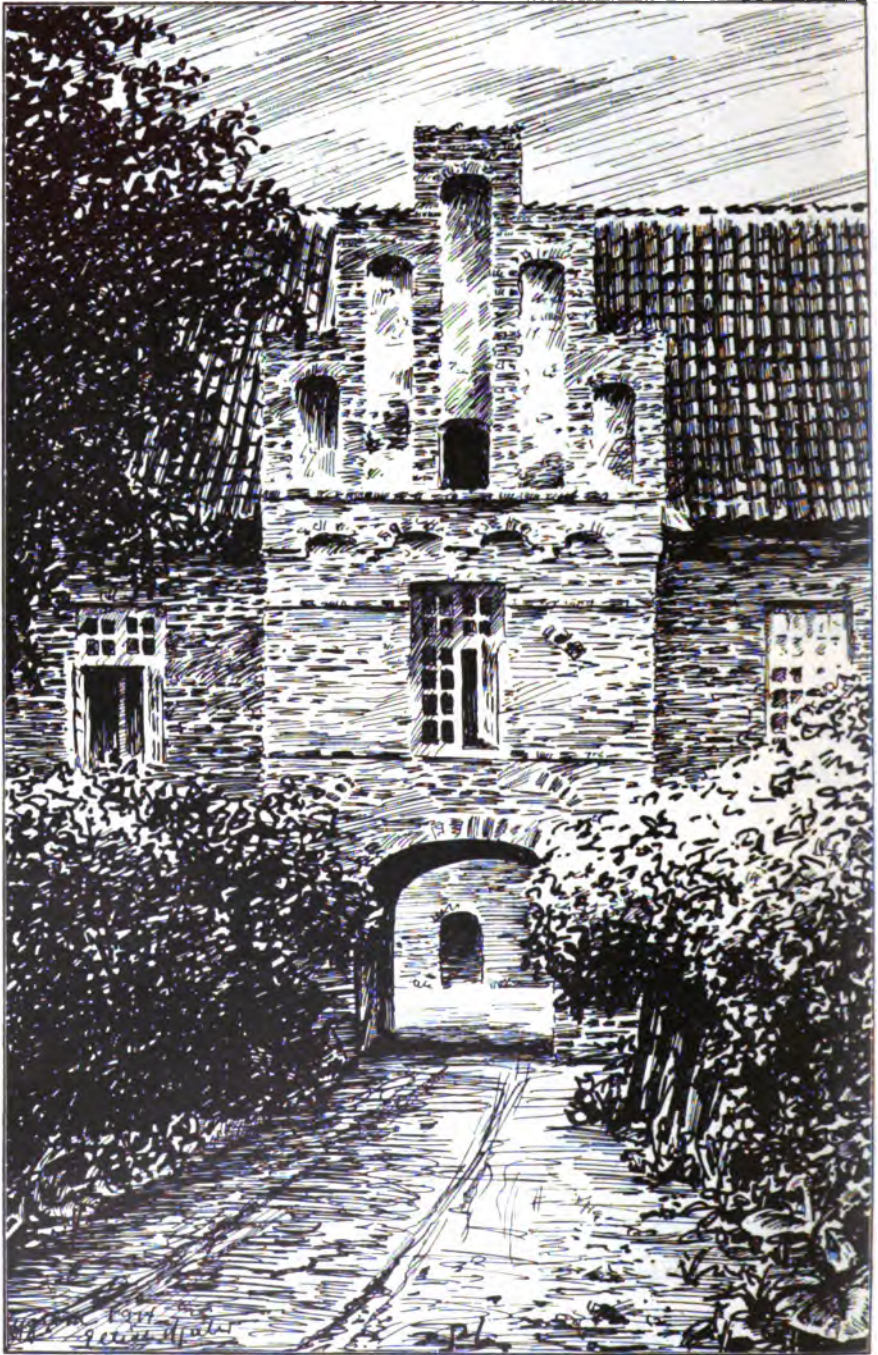
Landporten i Nyborg.
(H. A. Ebbesen fot.)

Rygaard Borggaard.
(Johs. Klein teg.)

Rygaard.
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)

Indkørselen til Rygaard (Gudme Herred).
(Elliot Hjuler tegn.)

Middelalderen er det gamle „Danehofhus“ forhøjet og forlænget mod Syd, og endelig har Christian III tilføjet dets nordre Del.

Af verdslige Middelaldersmure er der endnu Rester i *Tranekær Slot* paa Langeland, Øens ældgamle kongelige Borg, der allerede nævnes i Kong Valdemars Jordebog, og som under hans Efterfølgere en Tid tilhørte den sønderjydske Hertugslægt, indtil det generhvervedes for Kronen af Valdemar Atterdag. Da Karl Gustav 1658 erobrede Langeland, skænkede han Slottet til Korfitz Ulfeldt, men som bekendt blev denne Overdragelse hurtigt kuldkastet, og 1672 oprettedes Lensgrevskabet Langeland af Grev Fr. Ahlefeldt, hvis Slægt endnu besidder det. Slottet ligger endnu højt, paa sin oprindelige, store Banke, omgivet af Sø og udjævnede Grave, og i dets to, retvinklet sammenbyggede Fløje skjuler sig gamle Enkeltheder, bl. a. et sentromansk Vindue. men i det Ydre har Ombygninger i Løbet af 1700'erne og senest en „maskingotisk“ Oppudsning 1862—63 udslettet alle middelalderlige Spor.

Sentgotiske Bygninger spores ogsaa paa *Wedelsborg* (Husby S., Vends H.), tidligere kaldet Iversnæs, indtil Wilh. Fr. Wedel 1672 fik oprettet Grevskabet W. I den hvidkalkede, barokt tilskaarne Hovedbygning synes der midt i den lange Sydfløj at staa Rester af et kvadratisk Taarn og lidt vest for dette et større, sentmiddelalderligt Hus med Trappegavle, medens en østre Sidefløj, der har pilasterdekoreret Facade og under Gesimsen et paa Buer udkragende Halvstokværk, næppe er ældre end c. 1550; under alle Omstændigheder stammer dog de ældste Dele af Gaarden fra Gyldenstjernernes Ejertid (c. 1460—c. 1620). Paa Bryskeslægstens gamle Gaard, *Dallund* (Søndersø S., Skovby H.) hidrører de to i Vinkel sammenbyggede Fløje fra Beg. af 1500'erne. og fra samme Periode er vistnok ogsaa den tiloversblevne Rest af en Spærremur med Skydeskaar og Vægtergang, medens et ottekantet Trappetaarn er fra 1634 og de seneste Ombygninger først er foretagne i 18.—19. Aarh., især under den bekendte Baron Carl Blixen-Finecke († 1873).

I Alder og i Stil er Dele af disse stærkt sammenstykkede og ret gaadefulde Bygninger beslægtede med den ejendommeligste og mest karakteristiske Gruppe af fynske Herregaarde, de faste Huse eller „Herreborge“ fra Aarene om Grevefejden. Veteranen blandt disse røde Murstensbygninger er den lille, maleriske *Rygaard* (Langaa S., Gudme H.), nu Forpagtergaard under Glorup, i 15.—16. Aarh. Urnernes Ejendom. Bygningerne er ordnede om en firkantet Gaardsplads, saa lille, at en Vogn næppe kan vende derinde, men Fløjene er ikke ganske samtidige; ældst og størst er Nordfløjen, der synes at stamme fra Aa-

rene umiddelbart før Grevefejden, og som oprindelig har staaet alene. Den har de for hele Gruppen typiske Stokværksudkragninger med Buefriser, og den øverste Etage er et Halvstokværk med Skyttegang og Skydeskaar, baade udad og nedadrettede; alle Husets arkitektoniske Enkeltheder, deribl. ogsaa de blandingssmykkede Trappegavle, er endnu gotiske, og sentgotiske er ogsaa de Kalkmalerier, hvoraf der endnu er bevaret Rester i Riddersalen, og som viser, at dette Rum, der nu naar fra Gavl til Gavl, oprindelig har været delt i to. De tre lavere Fløje, af hvilke den søndre er Portfløj, kan kun være en Snes Aar yngre og retter sig i alt væsentligt efter Nordlængen, og selv om de to smaa Trappe-taarne atter er nogle Aartier yngre, følger de sig morsomt ind i Helheden. Rygaard er en af de danske Herregaarde, hvor Fortiden træder os mest uforvansket imøde, og man skylder Stamhuset Tak, fordi det i de senere Aar har foretaget betydelige Arbejder for at sikre de svigtende Funda-menter uden at berøve Gaarden noget af dens Patina.

Paa sin Fædrenegaard *Hesselagergaard* (H. S., Gudme H.) rejste Kansleren Johan Friis et Hus af lignende Art som Rygaards Nordfløj, men aneligere og stærkere præget af Renæssancens Smag, med to otte-kantede Hjørnetaarne, med et firkantet Trappetaarn, hvis oprindeligt paa Siden anbragte Dør har kunnet spærres af en Hejsebro og tilmed har været værnet af en forsvunden „Begnæse“, men hvis Trappe efter Datidsforhold er ualmindelig bekvem, med en smuk Indskriftsten med Aarstallet 1538 og med mærkelige, nu her i Landet enestaaende Gavle, der har Slægtninge i Tyskland, men sikkert nok er byggede efter venezianske Forbilleder. Ligesom Kanslerens sjællandske Gaard, Borreby, har H. iøvrigt haft en Forborg, hvis gamle, nu omdannede Bygninger har givet Anlægget nogen Lighed med Frederik II's Frederiksborg.

Medens Hesselagergaard er skønsomt istandsat under den nuværende Ejer, lider *Egeskov* (Kværndrup S., Sunds H.) desværre noget ved en uheldig, i 1880'erne foretagen Restaurering (ledet af den svenske Arkitekt Zetterwald). Alligevel er den af Rigsmarsken Frands Brockenhuus 1554 opførte Borg ikke mindre virkningsfuld end Hesselager. Dens Mure rejser sig uden Jordvold lige op af Gravens Vand, og i Modsætning til Rygaard og Hesselager omspænder begge de udkragende Buefriser hele Bygningen, baade det firkantede Trappehus, de to svære Hjørnetaarne og Gavlene. Hertil kommer endvidere Bygningens usædvanlige Bredde, idet Egeskov efter holstensk Skik er anlagt som to, med Langsiden sammenvoksede Huse, hver med sit selvstændige Tag og sine gotiserende Gavle. Næsten samtidigt med Egeskov rejstes den langt mindre Bygning paa *Nakkebølle* (Aastrup S., Salling H., nu under Holstenshus),

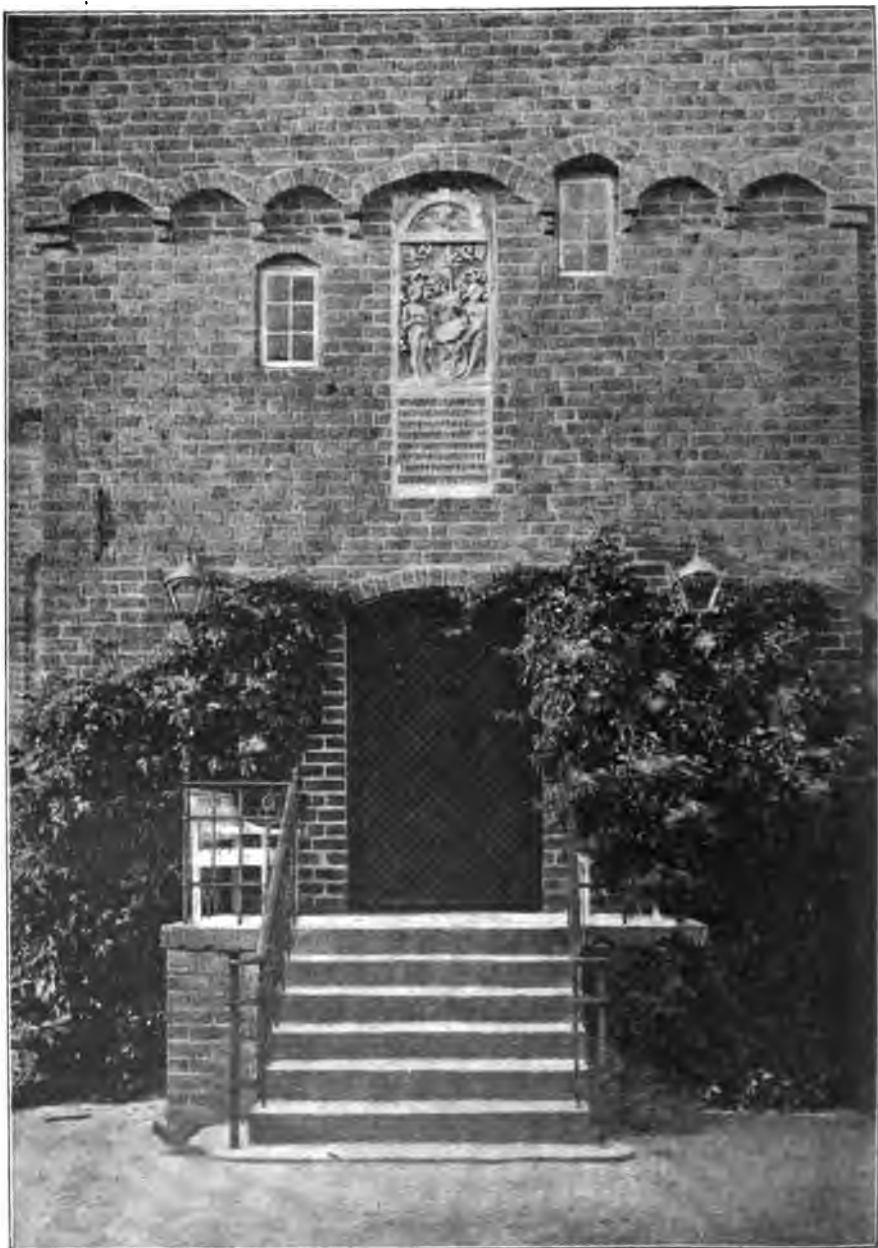

Hesselagergaard.
(R. H. Stamm fot.)

Hesselagergaard (Gudme Herred).
(R. H. Stamm fot.)

Fra Hesselagergaard.
(R. H. Stamm fot.)

Egeskov (Sunds Herred).
(M. Lundbo fot.)

opført 1559 af Jakob Brockenhuus.¹⁾ Her er det kun den ene af Husets Sider, der rejser sig direkte op fra Graven, og ikke blot Trappehuset, men ogsaa Hjørnetaarnene er firkantede. Desværre er Vægterstokværket delvis nedbrudt og Taarngavlene moderne, men til Gengæld har Nakkebølle en ejendommelig Portal i Ungrenæssancestil, der sammen med Kaminer og Vinduesposter hører til de sjældne Forløbere for Højrenæssancens rige Bygningskultur.

Som det femte Hus i denne Række følger endelig *Ørbæklunde* (Ørbæk S., Vinding H.). Man har ment, at Bygningen først skulde være rejst af Niels Friis 1593, men det er dog næppe andet end Bygnings-tavlen og de svungne, sandstensprydede Renæssancegavle, der er tilføjede i dette Aar, og selv om Ø. vel nok er den yngste af Herreborgene, har den dog sin Vægtergang med Skydeskaar i lige saa god Orden som de ældre Slægtninge; efter al Sandsynlighed er den grundlagt af Kanslerens Broder, Niels Friis († 1571); en lavere Sidefløj er først bygget 1653.

Bygninger med udkragende Buefriser fandtes ogsaa paa *Hvedholm*

¹⁾ Bygherren var Krigsfange i Sverige 1563—70, og en nu forsvunden Indskrift meddelte: „Da jeg i Sverige fangen vaar, da bygte min Hustru denne Gaard“, men dette gælder vistnok den nu ombyggede Ladegaard.

(Horne S., Salling H.), som nu desværre er fuldstændigt ombygget, og de findes endnu paa *Arreskov* (Ø. Hæsing S., Salling H.), et firfløjet Bygningskompleks, som ogsaa har lidt meget ved en haardhændet, moderne Istandsættelse. Ifølge en Indskrift blev Gaarden (sml. S. 55) funderet 1558 „som den nu staar“, 1568 tilbyggedes en anden Fløj, og 1573 rejstes Porthuset, alt af Rigsraad Erik Rosenkrantz, medens Sydfløjen med det runde Hjørnetaarn sikkert er yngre.⁴⁾

En lignende Byggeperiode har vistnok ogsaa *Sandholt* (Sandholt-Lyndelse S., Salling H.), et anseligt, firfløjet Anlæg, der synes at være skabt af Rigsraad Erik Rud († 1577) og især hans Søn Knud Rud, under hvem Gaarden brændte 1590. Men krydshvælvede Kældere viser, at den hvidkalkede Bygning ogsaa rummer ældre Bestanddele, og senere har en Ombygning 1788 ændret den stærkt. To af de fire ottekantede Hjørnetaarne samt et Trappehus blev nedbrudte, og Pørtpartiet fik Frontespice i nyklassisk Smag, ligesom de to tiloversblevne Hjørnetaarne bærer nyere, men forøvrigt meget fornøjelige Hætter. En meget indviklet Bygningshistorie har ogsaa den trefløjede *Løgismose* (Haarby S., Baag H.), der ifølge en Indskrifttavle er bygget af Peder Oxe 1575. men som dog baade rummer Mure i Munkeskifte og nyere Partier; Gavlene er saaledes ombyggede 1631—44, Kirkefløjen genrejst 1883.

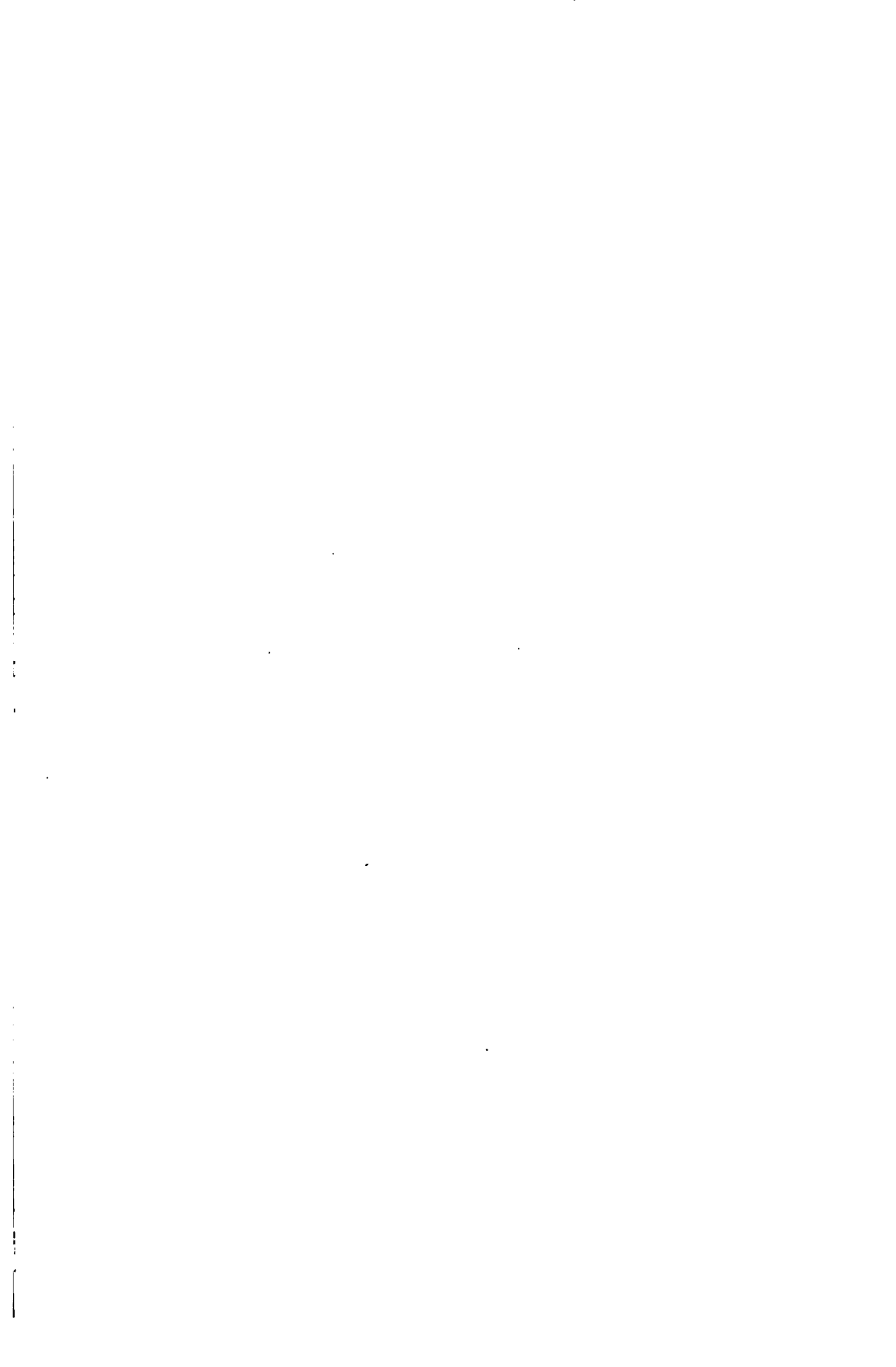
Helt og holdent fra 1570'erne stammer derimod de enlængede Stenhuse paa *Skovsbo* og *Hollufgaard*. *Skovsbo* (Rynkeby S., Bjerge H.) er rejst 1572—79 af Erik Hardenberg med svungne Kamgavle, ottekantet Trappetaarn og en anselig, firkantet Udbygning paa det ene Hjørne. Endnu festligere virker den nyligt restaurerede *Hollufgaard* (Fravde S., Aasum H.), der byggedes 1577 af Jørgen Marsvin; paa den ene Langside har den ikke mindre end tre Taarne, et ottekantet Trappetaarn med Sandstensportal mellem to firkantede Hjørnetaarne, medens den anden Side tidligere oplivedes af to smaa „Hemmeligheder“ og af hængende, runde Karnaptaarne paa Hjørnerne. Hvad der paa de faste Stenhuse var dystre Forsvarsindretninger, er allerede her forvandlet til Øjenslyst.

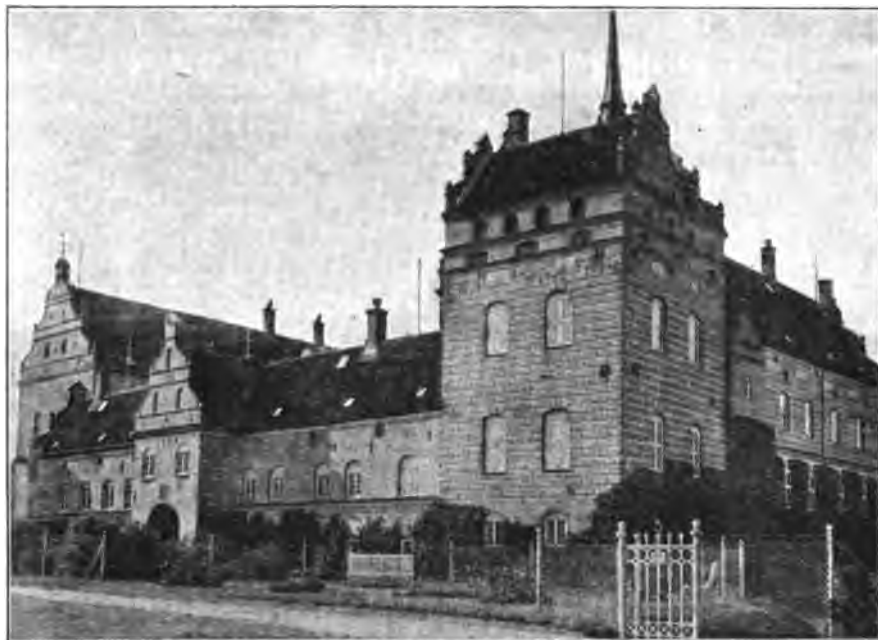
Livfuld og afvekslende er ogsaa *Holckenhavn* ved Nyborg Fjord (Vindinge S. og H.), Ulfeldtslægts gamle Ejendom, der oprindelig hed Kogsbølle, siden Ulfeldtsholm og Ellensborg, indtil den endelig 1672 som Baroni blev kaldt efter dens nuværende Ejerslægt. Det første Navneskifte foretoges af Rigsraad Jakob Ulfeldt, der i Aarene før 1588 flyttede Gaarden fra den middelalderlige Plads i Landsbyen til dens nu-

⁴⁾ Et usædvanligt naivt Bygningsvers lyder: „Hjælp den hellig Trefoldighed! Var Dig for Styld, løst Levned, Perlement og Kiv, eller Du bortkaster Din Ære, Helbred og maaske Liv.“

Elliot Hjuler: Hollufgaard, Odense Amt.

Holckenhavn (Vindinge Herred).
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)

Holckenhavn.
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)

værende Sted, og som rejste dens ældste bevarede Bygninger, den østre og den nordre Fløj; et interessant, samtidigt Billede viser, at der desuden fandtes et Porthus omtr. som det nuværende, men at Borggaarden ellers var ganske aaben. Allerede Bygherren selv eller hans Søn tilføjede forskellige Udbygninger paa Østfløjen, deribl. Gaardens store, firkantede Taarn; men sin endelige Form fik den først, da Christian IV's Svigermoder, Fru Ellen Marsvin, havde erhvervet den. Hun rejste den anselige Vestfløj med det rigt udstyrede Kapel, lukkede Borggaarden med den lave Portfløj og glemte ikke at anbringe sit Navn overalt paa disse Bygningsdele. Senere Tider nedrev to Taarne, men det store Taarn blev staaende og har atter faaet Spir ved en under den nuværende Besidder foretaget Istandsættelse. Murværket staar nu rødt; oprindeligt har det været rødkalket, og den ejendommelige Kvadermuring fordybede Striber har været markerede med hvidt.

Fra Tiden ved Aarhundredskiftet stammer *Rønningesøgaard* (Rønninge S., Aasum H.), hvis ældste Fløj er bygget 1596 af Caspar Marckdanner, Frederik II's naturlige Broder; de karakteristiske Hermer i Dørens Sandstensportal forestiller sikkert den martialske Bygherre og hans trivelige Frue. 1606 byggede Breide Rantzov til Rantzovsholm *Harridslevgaard* (Skovby S. og H.), et hvidkalket Hus med Trappetaarn og svungne, om Ørbækklunde mindende Gavle, medens andre, lidt yngre Kviste viser den fra Holckenhavn kendte Kvadermuring. Denne dekorative Behandling af Murfladerne, der sikkert tilstræber at give Murstenshusene Udseende af at være Kvaderbygninger, er særlig almindelig paa Fyn, og sammen med en ganske bestemt Form for „vælske Gavle“ forekommer den paa adskillige af de fynske Herregaarde fra Christian IV's Tid, saaledes paa *Lykkesholm* (Ellested S., Vindinge H.), der byggedes af Ejler Quitzov, og især paa *Julskov*, der sikkert er opført af Hans Lindenov. Fra samme Periode stammer ogsaa *Fjellebro* (Krarup S., Salling H., ialfald delvis fra 1622), *Ravnholt* (Herrested S., Vindinge H., nu stærkt ombygget), *Kjørup* (Krogshølle S., Skam H.), *Sandagergaard* (N. Sandager S., Skovby H.) og den i samme Sogn liggende *Gyldensten* (tidligere Enggaard, bygget 1640 af Gregers Krabbe og endnu præget af de nysnævnte fyenske Ejendommeligheder) samt den stærkt moderniserede *Søbysøgaard* (Nørre Søby S., Aasum H., vistnok fra 1641). Christian IV selv rejste 1646 *Ulriksholm*, det tidligere Skinnerup (Kjølstrup S., Bjerger H.), som han Aaret forud havde skænket til sin uægte Søn Ulrik Chr. Gyldenløve, og paa lignende Maade havde Kongen forinden sørget for Sønnen Valdemar Christian, til hvem han i St. for det gamle Kjærstrup byggede *Valdemarsslot* paa Taasinge, en

Søbysøgaard (Aasum Herred).
(K. Lønberg fot.)

enlænget, men meget anselig Bygning, af hvis oprindelige Arkitektur der dog ikke er stort andet tilbage end de nøgne Mure. Slottet kom nemlig hurtigt i Forfald og omformedes af Niels Juel, efter at den berømte Søhelt 1678 havde erhvervet Taasinge. Stærkt fremhæves Bygningen ved den storstilede Skikkelse, Omgivelserne har faaet i det 18. Aarh., med spirrydede Portpavilloner og lange Længer symmetrisk ordnede hver paa sin Side af en stor Dam og ud mod Stranden en nydelig lille Tepavillon i Rokokostil.

Endnu prægede af Renæssancetidens Traditioner er *Broholm* (Gudme S. og H.), fra 1640'erne, Rigsmarsken Anders Billes Bygninger paa *Søbo* 1648—56 og *Damsbo* 1657 (begge i Jordløse S., Salling H.), *Brahesborg* 1656 (Gamtofte S., Baag H.), der baade er oprettet som Hovedgaard og opført af Jørgen Brahe til Hvedholm, men iøvrigt stærkt omdannet i 18. Aarh., *Brobygaard* 1662—1673 (S. Broby S., Salling H.) og *Skjoldemose* (Stenstrup S., Sunds H.), opført 1662 af Otto Krag, endnu med typiske fynske Renæssancegavle.

Til alle disse grundmurede Gaarde slutter sig endelig enkelte Bindingsværksgaarde fra Renæssancetiden. *Fraugdegaard* (Fraugde S., Aasum H.), der er bygget af Oluf Daa 1588 og kendt som Thomas Kingos Ejendom, har ligesom Egeskov holstensk Plan; Gaardsiden er omsat

med Grundmur 1769, men trods en haardhændet Istandsættelse virker Bygningen ejendommeligt. Paa *Steensgaard* (Svanninge S., Salling H.) hviler Bindingsværket som en øvre Etage over ældre Grundmur. Flere andre Bindingsværksgaarde synes at være yngre og enklere, og i det hele har Perioden omkring Aar 1700 paa Fyn saa lidt som andetsteds været god for Byggeriet. *Bramstrup* blev bygget 1689 og *Wedelsborg* 1706. Men først ved Midten af 18. Aarh. begyndte de fynske Herremænd atter at bygge statelige og herskabelige Hovedgaarde. Barokstilen præger *Hvidkilde* (Egense S., Sunds H.), bygget af Johan Lehn 1742; mere rokokoaagtigt virker den nydelige Hovedbygning paa *Margaard* (Vigerslev S., Skovby H.), opført af General G. Grüner 1745, for hvem J. G. Rosenberg var Arkitekt, og *Lundsgaard* (Revninge S., Bjerge H.), bygget af Stamhusets Stifter, Jens Juel. Nyklassicismens banebrydende Rygning er *Glorup* (Svindinge S., Gudme H.), hvor Grev Adam Gotlob Moltke til Bregentved, Frederik V's trofaste Raadgiver, 1765 lod Jardin omforme Christoffer Valkendorfs gamle Hovedbygning til et firfløjet Palæ, der trods sin ringe Højde virker meget fornemt, og som yderligere fremhæves af sin herlige Have med Lindealléer, Statuer og Mindesmærker fra samme Stilperiode som Hovedbygningen. Efter Glorup fulgte i de næste Aartier en Række Bygværker, der delvis skyldes Jardins Akademielever, og som gennemgaaende er ypperlige Eksempler paa Datidens Arkitektur: *Krengerup*, en Tid kaldet Frederikslund (Ørsted S., Baag H.), bygget 1772 af Grev Fr. Siegfred Rantzau, *Langesø* (Vigerslev S., S. Skovby H.), bygget 1775 af Ad. Chr. v. Holstein, *Frederiksgave*, Middelalderens Hagenskov (Dreslette S., Baag H.), bygget 1775 af Niels Ryberg, *Juelsberg* (Aunslev S., Vindinge H.), 1777 af Amalie Christiane Raben, *Hindsgavl* (Middelfart Landsogn), 1784 af Niels Basse, det langelandske *Hjortholm* (Fodslette S., Sønder H.) en provinsiel, men fornøjelig Bygning fra 1789, og *Ørridslevguard* (Otterup S., Lunde H.), ligeledes fra 1789.

Flenstofte (Baag Herred, Odense Amt).

St. Knuds Kirke, Odense.
(Hude fot.)

KIRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

Som Fyn ligger mellem Sjælland og Jylland, saaledes indtager dens gamle Kirkebygninger paa en vis Maade en Mellemstilling mellem de sjællandske og de jyske. Flertallet af de romanske Kirker er som Sjællændernes opførte af ubehandlede Marksten, men i Modsætning til deres østlige Naboer har Fynboerne dog gjerne udstyret disse *Kampestenskirker* med profilerede Kvadersokler og derover stundom endnu et Par Kvaderskifter. Især i den nordvestlige Del af Øen findes der da ogsaa virkelige *Granitkvaderkirker*, som tydelig vidner om norrøjsk Paavirkning, f. Eks. Skovby og Særslev i Skovby H., Hjadstrup og Lunde i Lunde H., Krogsbølle og N. Næraa i Skam H., Munkebo i Bjerger H., Fraugde, Rolfsted og N. Lyndelse i Aasum H. Hist og her i disse Egne af Landet forekommer ogsaa Granitrelicieffer, saaledes S. Mikael med Dragen ved et Vindue i Sanderum K., Løvefigurer i Skamby K., en musicerende Engel i Gamtofte K. og den tronende Kristus mellem tilbedende Mand og Kvinde i Dreslette K. I det yngre Vaabenhus ved Ørsted K. er indsat en Reliefsten med en Kamp mellem en væbnet

Mand og en Løve samt Runeskriften: „Eskel i Gaarde skar Samson, som dræber Dyret“. Dette Træk, at der kan findes Relieffer paa Markstensbygninger, er ganske afvigende fra sjællandske Forhold, og ved nøjere Prøvelse viser det sig, at Fyn i Virkeligheden kun har haft Forbindelser vesterpaa, og hvor det ikke er i Nørrejylland, Slægtskabet maa søges, fører Traadene til Sønderjylland. Medens de romanske Bygninger af raa Kamp dominerer hele Sydfyn, sønden for en Linje mellem Assens og Nyborg, finder vi paa de sydfynske Øer en Række smukke Kvaderstenskirkker, som sikkert har faaet Impulser ovre fra Angel, og hvis Arkitektur i lige Linje nedstammer fra Domkirken i Slesvig By. Ogsaa her træffer man Granitskulpturer, saaledes i Rise K. paa Ærø en Tympanon og to andre Relieffer med Fremstillinger af Jægere, i Landet Kirke paa Taasinge en Tympanon med Kristus mellem Kentaur og Løve. Særlig skulpturrig er Langeland, hvor 8 af Øens 18 romanske Bygninger er af Granitkvadre, og hvor der baade kan træffes Søjleportaler (Magleby) og talrige Relieffer (i Bødstrup en Mand „Broder“, Løver, som opæder Mennesker og Dyr, i Snøde en Mand, som støtter sig til sit Spyd, en Mandsling med Slynge og en Løve, i Stoensæ en Biskop, i Skrøbelev en Løvekamp, et Skib med Dragehoved-Stævne, i Longelse en Mand med Processionskors).

Mellem de sydfynske Markstenskirkker findes Øens eneste *Rundkirke*, Horne (Salling H.), der er stærkt omdannet i sentgotisk Tid, med nyt Kor og Vestparti samt indbyggede Hvælv, men hvis runde Skib i de mer end 2 m svære Mure dog har bevaret utvivlsommø Rester af Skydeskaar oppe under Taget.

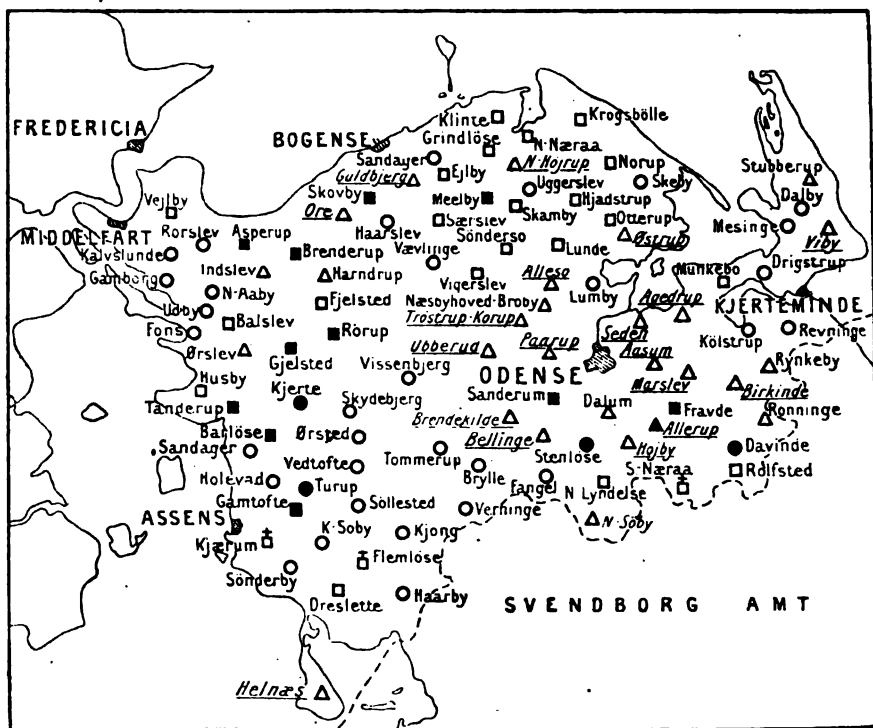
Mellem disse talrige Granitkirkker er der spredt og enkeltvis blandet Bygninger af anden Natursten. *Fraadsten* (Kildekalk) har saaledes tjent ved Opførelsen af den interessante Bygning i S. Næraa (Aasum H.), der er dekoreret med Rundbuefriser og Lisener, og som delvis har bevaret et lidt yngre, men endnu romansk Taarn af Munkesten; af *Fraadsten* og prydet med Lisenarkader er ogsaa Skaarup (Sunds H.), og Kjærum (Baag H.), hvor et Kridtstensrelief forestiller en Løve med et Vædderhoved mellem Poterne. En *Kridtstenskirke* er den lisenprydede Stubberup (Bjerge H.).

Hyppigere forekommer sentromanske *Murstensbygninger*, der især hører hjemme omkring Nyborg, hvor man finder den sirligt dekorerede Aunslev, den stærkt ombyggede Skjellerup samt Frørup og Hellerup (alle i Vinding H.), fremdeles Rynkeby i Bjerge H., Rønninge og den tidliggotiske Allerup i Aasum H. samt endnu længere vestpaa Øster Hæsinge i Salling H. Til denne Gruppe hører endvidere de ældste be-

Horne Kirke (Salling Herred).
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)

varede Købstadkirker. Smukkest og interessantest virker *Svendborg S. Nicolai*, der ved en gennemgribende Istandsættelse 1892—94 (Arkitekt: H. B. Storck) saa vidt muligt er ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse, med Bevaring af de sentmiddelalderlige Tilføjelser, Taarn og Sakristi. Koret, der oprindeligt har haft Apsis, er udvidet allerede før Aar 1300 og har da faaet lige Østvæg med en Gruppe af tre Vinduer; uændret staar derimod det korte, tredelte Skib med de lave svære Arkadebuer og de sentromanske, kvadratiske Krydshvælv. Baade i Helhed og Detailler er Bygningen tydeligt paavirket fra Holsten. Ogsaa den anden Bykirke i *Svendborg, Vor Frue*, var oprindeligt en romansk Teglstenskirke, men sentgotiske og moderne Ombygninger har næsten helt udvisket Sporene heraf. En Del mere er der bevaret af de romanske Partier i *Rudkøbing Kirke*, og *Odense Vor Frue*, der oprindeligt sikkert var en Granitkvaderkirke og nu væsentlig præges af Gotikken, har i det mindste beholdt sit romanske Murstenskor med en statelig Østgavl. Sentromansk er endelig ogsaa den velbevarede, urestaurerede Klosterkirke i *Dalum* (Odense H.), hvortil Benediktinernonner fra et Kloster i Stiftsstadens flyttede ud ved Aar 1200. I Løbet af det næste halvhundrede Aar rejstes Klosterkirken, der har lige afsluttet Kor. korsarms-

□ Kvader   ○ Raas og kløvet Kamp.   ⚪ Fraadsten.   △ Tegl.

Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apals, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.

Oversigt over Landsbykirker i Odense Amt
forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.

agtige Kapeller, hvoraf nu dog kun det nordre er bevaret, delvis oprindelige Hvælv og bag det sentgotiske Taarn en sirligt muret Vestgavl, smykket med et usædvanligt, trekløverbuet Blendingsgalleri.

Gotikken tilhører, eller rettere tilhørte, Kirken ved det andet store fynske Landkloster, det c. 1175 grundlagte Cistercienserabbedi Holmekloster, nu *Brahetrolleborg* (Salling H.). Den oprindelige treskibede Bygning, der synes at være bygget henved Aar 1300, har desværre forlængst mistet sine Sideskibe, og uheldige Istandsættelser i 19. Aarh. har yderligere bærøvet Kirken dens gamle Karakter, men endnu kan man paa Loftet over de senere lave Hvælvinger finde Midtskibets tilmurede Højkirkevinduer med deres usædvanligt elegante ungotiske Former.¹⁾

¹⁾ Kirkeinventaret er splittet for alle Vinde. Et Krucifiks er kommet til Fjenneslev, to Figurer til Tirsted paa Lolland; Døbefonten staar i V. Aaby.

□ Kvader. ○ Raa og kløvet Kamp. ◻ Fraadsten. △ Tegl.

Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apsis, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.

Oversigt over Landsbykirker i Svendborg Amt
forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.

Rationalismens Foragt for vore historiske Mindesmærker, Haand i Haand med den økonomiske Elendighed under Frederik VI, har helt berøvet os to andre gotiske Klosterkirker, der begge stammede fra

1300'erne og hørte til de mærkeligste og interessanteste i Landet, nemlig Graabrødrenes Kirker i Svendborg, hvor det 1236 stiftede Kloster er fuldstændigt forsvundet før og efter Kirkens Nedrivning 1828, og i Odense, hvor selve Klosterlængerne med Rester af den hvælvede Klostergang er bevaret, omend lidet heldigt restaureret. Odenseklosteret stiftedes 1279 af Kong Erik Klipping og begunstigedes senere af Kong Hans og Dronning Kristine, der kom til at hvile i Kirken. Ved Nedbrydelsen 1806—19, da ogsaa det smukke Inventar for en stor Del ødelagdes, blev dog i det mindste nogle af de kongelige Mindesmærker flyttede til S. Knud, og her havnede ligeledes senere den pragtfulde, af Claus Berg skaarne Altertavle, hvormed Kongeparret havde smykket deres Yndlingskirke.

Stiftskirken, *St. Knud i Odense*, var selv ikke blot Domkirke, men ogsaa Klosterkirke; Brødrene i det Benediktinerbo, som Kong Erik Ejegod stiftede ved Aar 1100, erhvervede sig nemlig efterhaanden Rettigheder som Domkapitel. Om St. Knuds Forhistorie har der været ført lærde Stridigheder, og dens historiske Forhold til S. Albans Trækirke, hvor Knud den hellige dræbtes af Oprørerne, og til den Stenkirke, som Kongen grundlagde, lader sig maaske aldrig udrede. Sikkert er det dog, at der fra disse fjærne Tider kun er bevaret de to Helgenskrin, som plyndrede for deres mærkelige Metalbeslag endnu staar i Krypten under S. Knud, og som indeholder Levningerne af Helgenkongen, der blev skrinlagt 1101, og maaske af hans Broder Benedikt eller snarere af S. Alban. De bevarede Bygninger er adskilligt yngre. I det syd for Kirken liggende Kloster, som en Tidlang var indbygget i en Købmandsgaard, men hvis Rester nu atter er frilagte og restaurerede, stammer de ældste Mure fra Beg. af 13. Aarh., medens de fleste andre Dele er sent-middelalderlige. Selve den anselige Murstenskirke er helt og holdent rejst efter en Brand 1247, som den stateligste og smukkeste højgotiske Kirke, vi har bevaret herhjemme; især det indre med det slanke Midtskib, de fint profilerede Piller, de store spidsbuede „Triforier“ og de store Højkirkevinduer er meget virkningsfuldt. Ejendommeligt for S. Knud er det, at den vel er bygget som en Langhuskirke med lige Østvæg og uden særligt Kor, men dog under Østpartiet har en Krypt, som blev genfundet og genrejst ved en Hovedstandsættelse 1868—75. Tilsyneladende ganske helstøbt har dog ogsaa S. Knud en ret indviklet Bygningshistorie og kan først være fuldendt et godt Stykke oppe i 14. Aarh. Der er tydelige Spor af, at der har været planlagt Korsarme, og i denne Del af Kirken er Murene øgede. Skibet, som i F. en Ind-

Fra det tidligere Graabrødre Kloster i Odense.
(Hude fot.)

St. Knuds Kirke, Odense.
(Hude fot.)

Odense. Vor Frue Kirke, Korgavl.
(G. P. Jacobsen fot.)

Odense. Ved det adelige Frøkenkloster.
(H. Lønborg fot.)

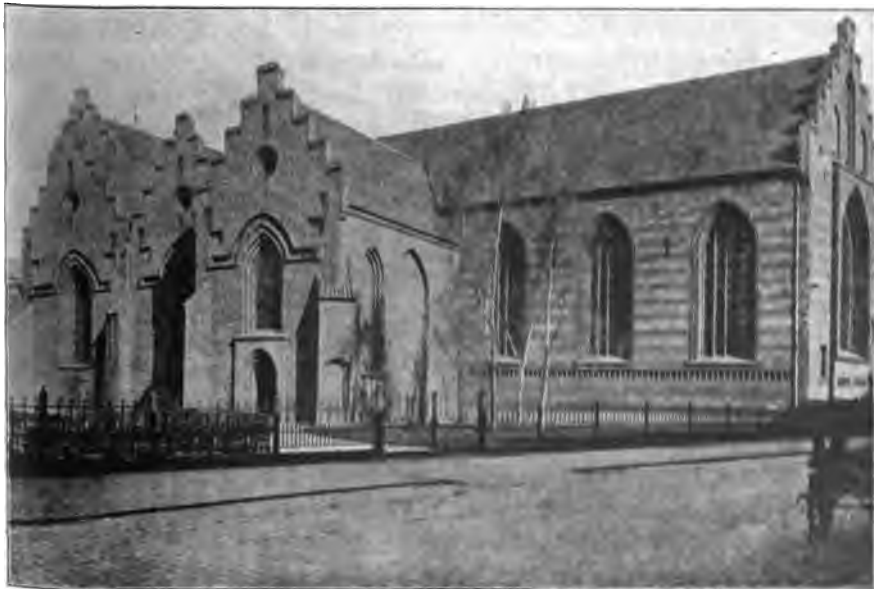
St. Knuds Klosterruin.
(Harald Lønborg fot.)

**Odense. St. Hans Kirke. De udvendige
Prædikestole.**
(Neergaard fot.)

**Odense Nørregade. St. Hans Præste-
gaard.**
(Hude fot.)

St. Hans Kirke, Odense.
(Hude fot.)

skrift paa Lerplader under Gesimsen er opført af Biskop Gisico 1301, har i det mindste været planlagt med et andet Vestparti end det nuværende. Som det store Taarn nu rejser sig, er det først bygget efter 1558, og Spiret har faaet sin Nutidsform saa sent som 1783—85. Desuden har Kirken tidligere haft forskellige andre Tilbygninger, hvoraf nu kun er bevaret det Walkendorfske Gravkapel i Renæssancestil fra 1631—34.

Omtrent samtidigt med S. Knud byggedes der paa S. *Hans i Odense*, som hørte til Byens højt ansete Johanitterkloster; det slanke Kor, der afsluttes med en ejendommelig skæv Østvæg, har store, rigt profilerede Vinduer og er muret med udstrakt Brug af glaserede Tegl. Skibet skjules af sentmiddelalderlige Tilbygninger, hvorpaa der findes et Blindingsfelt med Gyldenstjernerne Vaaben og i en Hjørnestræbebille en udvendig Prædikestol, vistnok den eneste i sin Art her i Landet.

Selvom Bogense og Middelfart Kirker indeholder Rester af romanske Bygninger, henholdsvis af Kampesten og af Mursten, tilhører Fyns *andre Købstadskirker* næsten helt det 15. Aarh. og den sentgotiske Stil. *Nyborg K.*, der vistnok er grundlagt 1388, har i det mindste faaet sit nuværende Præg ved en sentgotisk Ombygning, der forvandlede den til en treskibet Langhuskirke med lige Østgavl; det smukke Taarn er først tilføjet i 1580'erne. Den anselige Kirke i *Assens*, der ogsaa er opført i flere Afsnit, udmærker sig især ved sit ejendommelige ottekantede Taarn, hvis store Hulstavprofiler minder om Vinduesformer i Aarhus Domkirke og i Randers S. Morten. Mere hjemmegjort fynsk virker *Kerteminde K.*, hvis Østgavl ligesom Nyborg krones af et lille Trappetaarn med Spir. *Middelfart K.* og *Faaborg Helligaandskirke*, der oprindeligt hørte til Byens 1477 stiftede Helligaandskloster, medens Købstaden havde en ældre Sognekirke S. Nikolai, som nedbrødes paa Reformationstiden med Undtagelse af det endnu staaende Klokketaarn.

Ogsaa Landsbykirkerne vidner om, at der paa Fyn har trivedes en frodig *Sengotik*. Kullede Landsbykirker forekommer praktisk talt ikke,¹⁾ og omend der findes en Del Bygninger, som blot har Hvælvinger i Koret, er der kun en halv Snes, som helt igennem nøjes med Bjælkeloft. I Egnen mellem Odense, Kerteminde og Nyborg synes paafaldende mange Kirker at være gennemgribende ombyggede i sentgotisk Tid (5 i Odense, 3 i Aasum og 5 i Bjerger H.). Ogsaa andetsteds træffer man hyppigt Bygninger, der er omdannede til Langhuse, eller som har faaet andre Til- og Ombygninger. Hvad Kvantiteten angaar, kan den fynske Sengotik fuldt ud maale sig med den sjællandske. Men Arten er en anden. Selvom de fynske Kirker endnu kun er mangelfuldt gennemstude-

¹⁾ Fuglsbølle paa Langeland har tidligere haft Taarn.

Billeder af Dronning Kirstine, Dronning Elisabeth og Kurfyrstinde Elisabeth af Brandenburg.
Fra Altertavlen i St. Knuds Kirke, Odense.

rede, øjner man adskillige lokale Ejendommeligheder. Den Slags Smaataarne, som er nævnt ved Omtalen af Kirkerne i Nyborg og Kerteminde, er saaledes ogsaa bevarede paa flere Landsbykirker (Horne, Mesinge, Viby, Ullerslev), og paa andre Østgavle er der Rester af tilsvarende Anlæg, som næsten udelukkende forekommer paa Fyn. Karakteristisk for Midtfyn er svære, usædvanligt fast og kraftigt virkende Kirketaarne, der er ligesaa brede som Skibet og vender Gavlene i Nord og Syd, ikke som det hyppigst er Tilfældet, i Øst og Vest; Stedsagn ved at fortælle om saadanne „forkerte“ Kirketaarne, at de har vendt sig af Sorg over Svenskernes Grusomheder og Plyndringer! Ogsaa Murdekorationernes Enkeltheder har deres Særpræg. Fynboerne synes at have haft en særlig Forkærlighed for at anbringe skraatstillede Smaaspir paa Gavltrapperne; Gavlblendingerne forvandles hyppigt til Rudefelter, hvis Murerne da ikke nøjes med talrige vandrette Savskifter, det ene over det andet, og fynske Hvælvinger kan have underlige Tværribber, som minder om Edderkoppespind.

Ejendommeligt for Øen er det ogsaa, at Renæssancestilen har sat sit umiskendelige Præg paa forholdsvis mange Kirkebygninger, og det ikke blot paa Adelens Gravkapeller. Endnu da Christoffer Valkendorf til Glorup 1571—78 ombyggede Svinninge K. (Gudme H.), blev Gavlformerne i alt væsentlig gotiske, og den nye Stil gjorde sig næsten kun gældende i Blendingernes Rundbuer. Men da Johan Friis 1559 omformede Hesselager K. (Gudme H.), fik den Gavle omtr. som Hesselager-

gaards, og da Stenstrup (Sunds H.) ombyggedes i Aaret 1600, udstyredes den med svungne Kamgavle. Ganske tilsvarende Gavle kaldes af den samtidige fynske Biskop „vælske“ Gavle og forekommer jævnligt paa Kirkerne i ganske samme, stedligt prægede Form, som ogsaa kendes fra Øens Herregaardsbygninger i samme Periode (Nørre-Lyndelse 1584, Horne, Rudkøbing 1621, Tryggelev 1646, Fodslette 1649). De faa hele Kirkebygninger fra Beg. af 17. Aarh. (Helnæs, Turø) er i deres nuværende Tilstand mindre interessante.

Som den mest karakteristiske Bygning fra 18. Aarh. kan nævnes Taarnet ved Husby K. Søby paa Ærø er helt ombygget 1745 og Ærøskøbing 1758.

Trods dette relativt frodige, efterreformatoriske Kirkebyggeri er der dog ogsaa paa Fyn (foruden Kapeller som ved S. Regisses Kilde i Frørup) nedlagt adskillige Kirker, især 1555, da Egense (Norup S., Lunde H.), Ferritslev (Rolfsted S., Aasum H.), Hjulby (Nyborg Landsogn), Kjørup (Krogsbølle S., Skam H.) og Viby (Tomten bevaret, Udby S., Vends H.) dømtes til Undergang. 1576 nedreves Hjallese, 1781 Kjørup K., der først var bygget 1603. I Diernisse S. (Salling H.) findes Murværk af Findstrup K., som var øde allerede før 1525.

Kalkmalerier er ikke bevarede i særligt stort Tal. Romanske Billeder findes kun i S. Næraa (gejstlig Procession, verdslig Kampscene, i Borterne Maanedstegn) og Sanderum. Hvad der iøvrigt er fremdraget, stammer overvejende fra den seneste katolske Tid (i Odense Amt: Bellinge med talrige Billeder fra 1496, Brylle, Sønderlø og Aasum; i Svendborg Amt Gudme 1488, Langaa samt Bregninge paa Ærø 1513).

De romanske *Døbefonte* stadfæster, hvad de samtidige Bygninger fortæller om Fyns arkitektoniske Forbindelser med Nørre- og Sønderjylland. Mellem de talrige vekslende Typer kan især fremhæves en Gruppe nordfynske Fonte med smukke Rankeslyng. Figurlige Skulpturer forekommer bl. a. paa Fontene i Drigstrup, Hillerslev og S. Broby, men rigest skulpteret er dog Sandstensfonten i Ellinge, af den gullandske Stenmester Sighrafr.

Mellem *Træinventaret* fra den senere Middelalder er der som en fyensk Ejendommelighed særlig Grund til at fremhæve en Række jernbundne Døre i Nordfyns Kirker, ofte forsynede med smedede Indskrifter og Aarstal i snørklede Minuskelbogstaver. Det ældste Aarstal, 1439, findes paa Kirkedøren i Kalvslunde, derefter følger Indslevdøren fra 1455, Stenløse 1489, Havndrup 1505, Gjelsted og Vissenbjerg 1506 samt Næsbyhoved 1512. Adskillige andre af disse Døre er nu fjærnede fra Kirkerne eller ødelagte, ligesom der fra de fynske Kirker er kom-

Hesselager Kirke.
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)

met usædvanligt mange sentgotiske Skabe; endnu findes der dog interessante Snedkerarbejder af denne Art i Odense Vor Frue, Assens, Faaborg og Kerteminde. Sentgotiske Prædikestole er bevarede i Ullerslev og Turø, den sidstnævnte stammende fra Svendborg Graabrødrekirke, Korstole i Faaborg og Vissenbjerg. Degnestole bl. a. i Gudme og Bjerreby paa Taasinge. Ogsaa sentkatolske Altertavler findes i ganske anseligt Tal; ialt i henved 30 Kirker,¹⁾ og hertil kommer selvfølgelig en Mængde enkelte Figurer og Lægmandskrucifikser. Berømtest af dem alle er den store Tavle fra Odense Graabrødre, som nu staar i S. Knud; paa Fodstykket knæler Kong Hans og Dronning Kristine med deres Slægt; Midtskabet fyldes af en vrimplende Mængde Helgener, ordnede i Rækker over hinanden om den korsfæstede Frelser; øverst Marias Himmelkroning og Kristi Lidelsesredskaber; paa Fløjene 16 Scener af Lidelseshistorien. Det vældige Snitværk skyldes den i Odense bosatte Mester, Claus Berg,

¹⁾ I Odense Amt: Allerup, Bellinge, Birkende, Brendekilde, Husby, Lunde, Næsbøved-Broby, Sanderum, Ubberud og Vissenbjerg; i Svendborg Amt: Bjerreby (to Tavler), Bregninge paa Ærø, N. Broby, Brudager, Frørup, Gudbjerg, Gudme, Haastrup, Jordløse, Lindelse, Rise, Skaarup, Tranderup, Turø (fra Svendborg Graabrødre) og Vindinge.

den eneste af Datidens Billedskærere her i Landet, hvis Liv og Virksomhed vi kan følge noget nøjere. Hans ejendommelige, næsten for livfuldt bevægede Figurtil, hans voldsomt bølgende Klædebon, der synes at flagre i voldsom Blæst, og hans sentgotiske Grene- og Rankeværk kan genkendes paa talrige andre fynske Snitværker, af hvilke Altertavlerne i Sanderum og Bregninge samt Krucifixen i Fraugde og Vigerslev kan nævnes som nogle af de mest karakteristiske.

Af Modstykket til Papismens Billeddyrkelse faar vi en levende Forestilling gennem den Visitatsbog, som Øens tredje evangeliske Biskop, Jakob Madsen, har ført paa sine Embedsrejser ved Aar 1600. Det er kun flygtige, løst henkastede Notitser; stundom blandes Latin mellem det Danske, men man føler, hvorledes han hader de onde Tavler med de Skarns papistiske „Jodutter“, og hvorledes han glæder sig over den nye Tids Altertavler. Det er saa vist ikke hans Skyld, at der er levnet os saa meget af Fyens katolske Kunst, men snarere Menighedernes konservative Vedhængen ved det gamle.

Af Visitatsbogen fremgaar, at de ældste protestantiske Altertavler var indrettede som de katolske, men udelukkende med malede Billeder i St. for udskaarne Figurer (Nørre Søby 1543)¹⁾. Paa Jakob Madsens Tid havde dog Renæssancens Søjletavler sejret, og fremfor Billeder foretrak han Indskrifter; endnu kan man prøve hans Smag f. Eks. i Munkebo, hvor den „herlige nye Tavle med Catechismi Ord paa, kostede 140 Dlr. minus 3 eller 4“ endnu er bevaret, eller i Marslev, hvor en tilsvarende Tavle fra 1592 er restaureret med Indskrifter i Felterne og med oprindelig Farvegivning. Fyn med de velhavende Købstæder og de mange Herregaarde har i det hele taget været et godt Land for Renæssancetidens Snedkere. Enkeltvis træffes baade fine og fornøjeligt naive Ungrenæssancearbejder, og tidligt holder Højrenæssancen sit Indtog. (Sandholt—Lyndelse 1576 samt de to smukke, begge af samme Mester gjorte Prædikestole i Vissenbjerg og Frørup). Som nogle af Tidens eleganteste Snitværker kan fremhæves Prædikestolene i Rørup og Gelsted, hvis Mester vistnok er identisk med Jens Asmussen i Odense, som 1596 leverede Prædikestolen til Ribe Domkirke. Ogsaa i de andre Købstæder har der ved Aar 1600 siddet Snedkere; den store Døbefont i Nyborg er saaledes utvivlsomt gjort af en Nyborgenser.

Bruskbarokkens ældste og ypperste Monument er det overdaadigt rige Inventar fra 1634 i Holckenhavns Kapel, hvor Prædikestolen er gjort af en fremragende skaansk Billedskærer, af hvis Navn man kender

¹⁾ I Aarslev findes en Prædikestol fra 1540.

Korstol.

Del af Alterskab.

**Fra Faaborg Kirke.
(Hude fot.)**

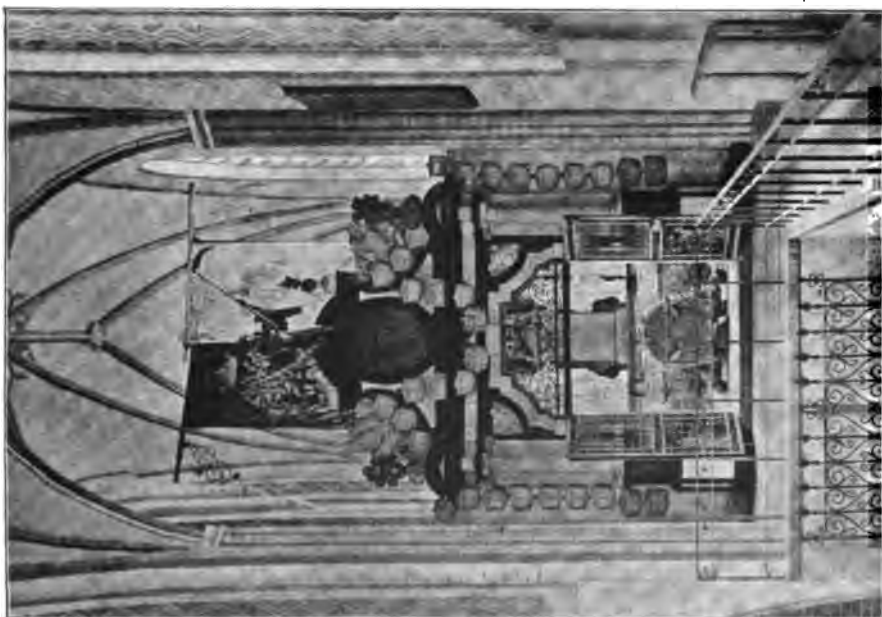
**Faaborg Kirke.
(Fot. i Nat. Mus.)**

Forbogstaverne A. S., medens dens Himmel og Opgang samt Stolestaderne skyldes Hans Dreier fra Eckernførde, som en Aarrække arbejdede for fynske Herregaarde. Senere blev den grovkornede, men kraftige Anders Sørensen i Odense den mest produktive Billedsnider. Foruden den tidligere Altertavle i Odense St. Knud har han bl. a. skaaret Prædikestolen i Nyborg 1653, Inventaret og Kapelgitteret med „Dødens Triumf“ i Dalum og en hel Række andre Arbejder (Bellinge, Paarup, Agedrup, Avnslev o. s. v.). Dog forveksles han let med sine talrige Elever og Efterfølgere, blandt hvilke Hans Nielsen Bang i „Melfar“ har leveret Arbejder til Middelfart og N. Aaby.

Blandt Snedkerarbejder fra 18. Aarh. kan nævnes Rokoko-Prædikestolen i Odense St. Knud.

I god Overensstemmelse med selve Kirkebygningerne er Fyn langt rigere paa *Gravminder* fra romersk Tid end Sjælland, og Sydfyn kan i saa Henseende næsten maale sig med de bedste jydskke Egne. I Bregninge paa Taasinge findes saaledes en kisteformet Gravsten med Runeskrift: „Mester Bo gjorde mig“, og kiste- eller prismeformede Granitsten kan ogsaa træffes andetsteds, f. Eks. i Tullebølle og Magleby paa Langeland. I Oure findes en Sten med Navnet Tyge Gregersen, og iøvrigt kan eksempelvis nævnes Stene i Brahetrolleborg og Seden med ornamenterede Kors, i Rynkeby med Processionskors og i S. Broby med to hellige Figurer.

Flade Kalksten fra den yngre Middelalder findes i Landkirker som Bregninge (Benedict Præst † 1375), Dalum, Barløse og Brahetrolleborg (Abbed Tuve, c. 1500), men de er dog overvejende samlede i Stiftsstaden, hvor især S. Hans er rig paa smukke sentgotiske Sten (Gert Bryske, † 1441, Knud Gyldenstjerne, † 1467, Marsken Claus Rønno, † 1486, Jørgen Daae, † 1503, Henrik Gyldenstjerne, † 1517). Den vældige Sten over Kong Hans († 1513) og Dronning Kristine er ligesom en lille Trætavle over deres Søn, Prins Frans, sikkert gjorte i Claus Bergs Værksted. I S. Knud ligger desuden Kristiern II og (siden 1883) Dronning Elisabeth, hvis Lig overflyttedes hertil fra Gent. Ogsaa efter Reformationen valgte mange Adelsmænd sig Hvilested i Odense, hvor alle Kirkerne er rige paa adelige og borgerlige Gravminder, Gravsten og Epitafier. Ligesom i Roskilde og Aarhus maa der ogsaa i Fyns Hovedstad have været Stenhuggere, blandt hvilke en betydelig Mester har hugget den smukke Sten over Ejler Bryske og hans Søn Claus, der blev dræbt 1539, samt en Række andre usædvanligt gode Figursten i Ungrenæssancestil, medens hans Efterfølgere mere udmærkede sig ved deres rige Ornamentik eller sirlige Haandværk. Ligeledes Nyborg Kirke er meget

Odense, St. Knuds Kirke. Ahlefeldts Kapel.
(Hude fot.)

Odense, St. Knuds Kirke. Grev Dohnas Epitafium.
(Hude fot.)

rig paa Gravminder, især borgerlige Epitafier fra Tiden c. 1650, men dog ogsaa Adelsmonumenter (Holger Rosenkrantz til Glimminge, † 1647). I det hele er Herregaardsøen saa rig paa Renæssancetidens Gravmonumenter, at det kun er muligt at fremhæve de betydeligste Gravkirker, med hele Gravkapeller eller talrige Gravsten fra 16.—17. Aarh.: Dalum (Slægten Vinds Kapel), Fraugde, Rønninge (Caspar Markdanner), N. Lyndelse (Brockenhuuser), N. Søby (Urner), N. Sandager (Quitsover), Vevlinge (1591 Axel Brahe), Vigerslev (Bryske), Kværndrup (Ulfeldt-slægtens Kapel, indrettet 1616, men ogsaa indeholdende mange ældre Ligsten over Ulfelder og Brockenhuuser til Egeskov), Aastrup (Brockenhuuser), Ulbølle, Jordløse (Reventlow), Svinninge (Valckendorfer), Hesselager (Friiser), Ringe.

Fra den senere Baroktid findes de betydeligste Monumenter i Odense St. Knud (Generaløjtnant Hans Ahlefeldt, † 1694, af Thomas Quellinus, Baron Vittinghof, † 1691), Fraugde (Thomas Kingo, ligeledes af Quellinus), Tved (Knud Urne og Erik Skeel, af en Quellinus-Efterfølger. men skaaret i Egetræ), Odense S. Hans (Admiral Gjedde, † 1721, af Stukkatøren Brenno). I Gudme (Slægten Skeel m. fl.) er der bevaret fem Gravfaner, der var et nødvendigt Tilbehør i Tidens pompøse Ligbegængelsesceremonier, men som i de allerfleste Tilfælde er gaaede til Grunde.

Gravkapeller fra 18. Aarh., ofte med Marmor- og Stenkister bag Smedejærngittre, findes i Kerteminde (Juel til Hverringe), Kjølstrup (v. Heinen), N. Sandager (Bernstorff), Gamtofte (Rantzau), Husby (Wedel), Haarby (Trampe), Sønderby (Devitz), Diernisse (Holstein), Aastrup (Cicignon), Hillerslev (Muckadell), Haastrup (Hein), Avnslev (Juel) og Tranekær (Ahlefeldt). Det smukkeste og betydningsfuldeste Anlæg i denne Art er General Eickstedts Gravkapel i Ringe Kirke, indrettet 1776 under Ledelse af Harsdorff og med Monumenter af Wiedewelt.

Minendal (Baag Herred, Odense Amt).

Fynsk Landskab ved Aarup i Svendborg Amt.

(M. Lundbo fot.)

NOGLE ERHVERV

LANDBRUG PAA FYN

Fra gamle Tider har Landbruget paa Fyn staaet højt og været et Hestehoved foran det øvrige Land, ikke mindst har dette været Tilfældet i det første halve Aarhundrede efter den store Reformperiode; dette skyldes vel nok i nogen Maade de gode Jorder og de heldige Klimaforhold med det forholdsvis milde Klima om Vinteren, Foraar og Efteraar og den noget kølige Sommer, men ogsaa i høj Grad Befolkningens Vindskibelighed, der paa Grund af at Landboreformerne — takket være velsindede Godsejeres Fremsynethed — tidligt fik gunstige Forhold at virke under. Bondestanden fik derved et Fremskridt i Kultur, som indtil de senere Tider har sat dybe Spor i Landbrugsvirksomheden. Det har derfor undertiden vakt nogen Forundring, at en saadan Levning fra det gamle Systems Tid som Fæstevæsenet — og her ikke i saa høj Grad Arvefæste som almindelig Fæste — har været saa langsom til at forsvinde fra denne Ø; men det skyldes, at Fæstevæsenet der har været ordnet paa en fordelagtig Maade for Fæsteren, saadan at det ikke mindst i Landbrugets Nedgangsperioder, har været bedre — efter manges Mening — at være Fæster end Selvejer; dette gælder ikke mindst, siden Loven af 1861 traadte i Kraft.

Ovenstaaende gælder for begge de fynske Amter, og vender vi os saa specielt til *Odense Amt*, vil vi finde, at Jordboniteten der staar noget over Gennemsnittet for Øen med ca. 9.75 Td. Ld. pr. Td. Hartkorn; der kan være nogen Forskel fra Herred til Herred, som de bedste kan nævnes Vinds og Aasum Herreder. Overfladen er gennemgaaende temmelig bakket og bølgeformet samt højt liggende mod Nord og Sydvest. Derimod er den nordlige og østlige Del mere lavtliggende og jævn, navnlig gælder det „Sletten“-Egnen vest for Odense Fjord ad Bogense til. En Undtagelse fra den øvrige nordlige Del danner dog den stærkt kuperede Halvø Hindsholm.

De gode Jorder er paa forskellig Maade taget stærkt i Brug, det være sig til Korn og her særlig toradet Byg og Blandsæd, som til Rodfrugt og Handelsplanter. Af Rodfrugt dyrkes særlig Runkelroer og i ikke ringe Grad Sukkerroer, tillige dyrkes der ogsaa en Del Cikorie-rødder. Roesukkerindustrien begyndte paa Fyn i 1873 med Oprettelsen af Fabrikken i Odense. Begyndelsesvanskelighederne var ret store; men man kom igennem dem, og hen i 90erne tog Bevægelsen Fart, og Dyrkningen af Sukkerroer har i ikke ringe Grad gavnet Landbruget i Odense Amt, og det kan nævnes, at efter Arealopgørelsen af 1918 er ca. Femtedelen af dette Amts samlede Rodfrugtareal dyrket med Sukkerroer.

I tidligere Tider har Dyrkningen af de egentlige Handelsplanter som Raps, Hør, Hamp, Humle og Tobak spillet en ikke ringe Rolle. For Rapsens Vedkommende udgjorde den i 60erne indtil en Fjerdedel af Vintersæden. Usikkerheden ved dens Dyrkning og de lave Priser paa Frøet faar imidlertid denne Plante til i stedse stigende Grad at forsvinde fra de fynske Marker og findes nu kun sjældent. Hør- og Hampedyrkningen er ogsaa gaaet stærkt tilbage; i gamle Dage derimod d. v. s. i første Halvdel af forrige Aarhundrede, var Hør dyrkningen saa almindelig, at den sjældent savnedes paa nogen Gaard, stor eller lille og heller ikke paa Husmandslodderne, særlig var den meget brugt paa Sletten, hvilket stod i nøje Forbindelse med den der udviklede Interesse for Husflid.

Den fynske Humle, hvis Dyrkning særlig hørte hjemme paa de dybmuldede Jorder i Herrederne Vends og Skovby, er ogsaa gennem Aarene bleven mere og mere sparsom paa Markederne, det samme gælder Tobakken, som særlig dyrkedes i Middelfartegnen, og Aarsagen for begge Planters Vedkommende er, at de hjemlige Produkter i Godhed ikke kan konkurrere med de udenlandske. Dyrkningen af Handelsplanter havde sine bedste Chancer i Naturaløkonomiens Tid, den

Eduard Petersen: Høst paa Fæno.

**Tulipanmarker ved Stige i Odense Amt.
(Harald Lønborg fot.)**

gik tilbage, da Pengeøkonomien kom i Forgrunden og udvidede Samhandelens Grænser. Under den nu afsluttede Krig, da Varefordelingen var hæmmet, var Interessen for Dyrkning af Handelsplanter igen ved at vaagne og da ikke mindst paa Fyn, om den kan holde sig, vil Priserne komme til at afgøre.

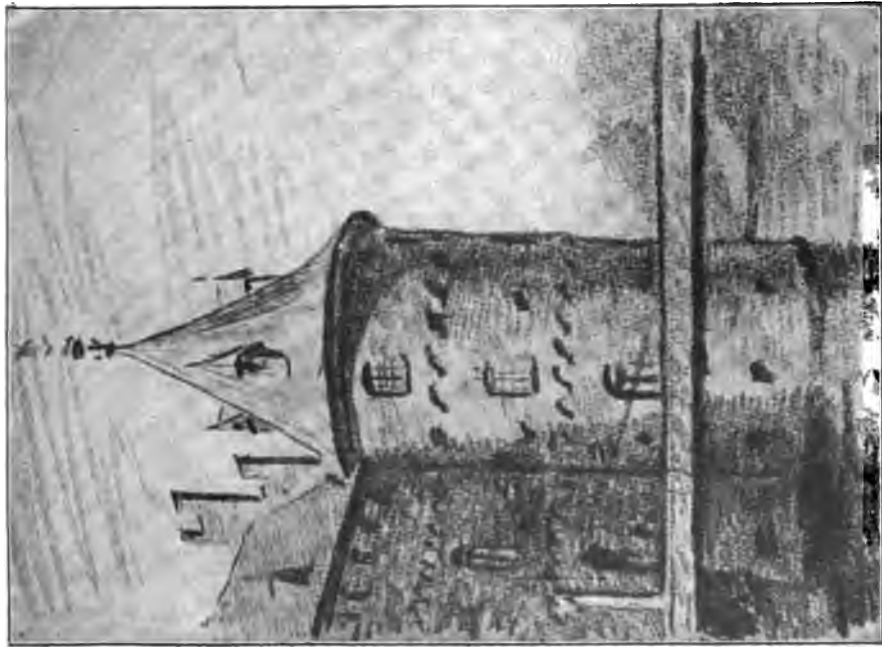
Allerede fra gammel Tid har Avl af Markfrø været stærkt udbredt paa Fyn, det var i de gamle Dage i ikke ringe Grad Kløverfrø, man avlede; denne Avl gik dog stærkt tilbage, da man gik over til Brugen af tidlig Rødkløver, hvor Avlen af Frø synes at være vanskelig for danske Forhold. I de senere Tider er det særlig Græs- og Roefrø og i nogen Maade Havefrø, man har lagt sig efter, og det er i Odense Amt, man møder det største Areal til Mark- og Havefrø af samtlige danske Amter.

Som det vil fremgaa af det anførte, er Plantebruget mangeartet og højt udviklet i Odense Amt, og med Hensyn til høj Udvikling staar Husdyrbruget ikke tilbage, særlig gælder det Kvæget. Alt paa et tidligt Tidspunkt begyndte man med Indførelse af Anglerkvæg og nord-slesvigsk Kvæg, og ved Blanding af disse er den fynske Malkeko fremstaaet, den er mere velformet og muskelfyldig end f. Eks. den sjællandske, hvor Anglerkvæget fik mest Indflydelse, og med Hensyn til Malkeevne staar den efter Kontrolforeningsregnskaberne højest. Det er derfor ikke uden Grund, at Kvægavlsforeningerne rundt i Landet, hvor der holdes rødt dansk Malkekvæg, i lang Tid har søgt til Fyn efter deres Avlsmateriale, og over Halvdelen af alle de Tyre af rød dansk Malkece, som i de seneste Aar er præmieret ved Statstyreskuerne her i Landet, er tillagt paa Fyn. Af Kvægstammer hjemmehørende i Odense Amt kan nævnes Hølevstammen, der i 60erne og 70erne hentede de største Præmier hjem og bl. a. i 1878 ved Landmandsforsamlingen i Svendborg fik Kongepremien, denne Stamme har leveret en Mængde gode Tyre og derigennem haft stor Indflydelse paa de Besætninger, der nu betegnes som Eliten indenfor det røde danske Malkekvæg.

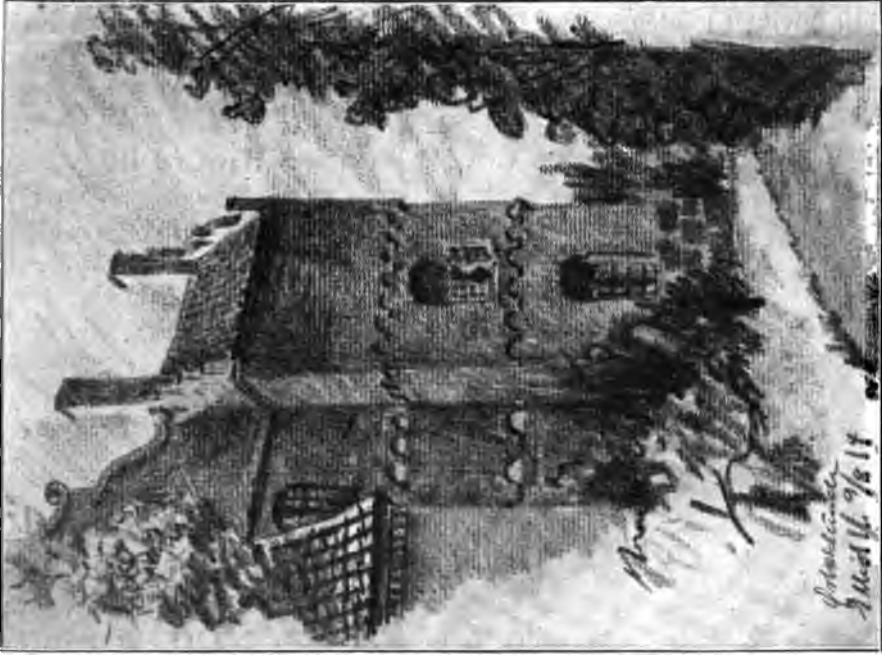
Med Hensyn til Hestebestanden da er den noget blandet i Odense Amt, den jyske Hest har nok gjort gode Fremskridt i de senere Aar, og den findes ogsaa i størst Mængde; men den Interesse, som særlig Herregaardene har haft for de lettere Heste, har medført en Del Krydsningsavl, som ikke har virket højnende paa Kvaliteten, eller givet Avlsledelsen faste Rammer at arbejde efter. Heller ikke Svineavl har tidligere staaet ret højt.

Det maa dog som nævnt betones, at Landbruget som Helhed er

Elliot Hjuler: Egeskov i Svendborg Amt.

Elliot Hjuler: Ørbækklunde i Svendborg Amt.

højt udviklet i Odense Amt, og de pyntelige Boliger — store som smaa — med de velholdte Haver vidner om en Velstand og Kultur, som gaar ud over det almindelige for danske Forhold.

Ret almindelig benævnes Fyn for Danmarks Have, og i Udtrykket hentydes ikke alene til Landsdelens store og smukke Haver, men til hele denne Stemning af Venlighed og Hygge, som træder en i Møde næsten overalt, hvor man færdes paa Fyns Land, dog passer Udtrykket bedst paa *Svendborg Amt*, der omfatter den sydlige Del af Fyn, samt Øerne Taasinge, Langeland og Ærø, tillige 15 mindre Øer og en Del ubeboede Øer og Holme, her er Venligheden og Naturskønheden størst, ikke mindst i Svendborgegnen og paa Øen Taasinge, hvor man ogsaa møder de største og bedste Frugthaver.

Frugtbarheden i Svendborg Amt staar lidt under Odense Amt og svarer omtrent til Gennemsnittet for Øernes Amter; i Gennemsnit gaar der efter Matriklen 10.5 Td. Ld. pr. Td. Hartkorn, Ærø og Langeland særlig dettes Nørre Herred har de laveste Frugtbarhedstal med gennemsnitlig 11 Td. Ld. pr. Td. Hartkorn, til Amtets bedste Herreder hører Vinding og Salling. Overfladen er gennemgaaende bakket og bølgeformet samt højtliggende, det gælder Ærø, Taasinge samt ikke mindst den nordvestlige Del af det paa Øen Fyn liggende Land, hvor man træffer det stærkt kuperede Terræn, der kaldes for de fynske Alper. Langeland derimod er lavtliggende med mod Vest lidet fremtrædende Vandskel, hvor de da ikke er markerede ved Inddæmninger. Jorderne er mod Vest en Del sandede, ellers er de gennemgaaende lerede, nogle Steder tillige stærkt muldede, saaledes i Egnen omkring Nyborg; paa Ærø og paa Vestsiden af Langeland findes ogsaa sandede Jorder.

Der findes en Mængde store og smukke Herregaarde i Svendborg Amt med Borge, hvor tykke Mure, Skydeskaar og Skoldehuller vidner om høj Alder, og om at de har været — og er forresten endnu — Boliger for rige og ansete Slægter. Der hører endnu ikke ringe Mængder af Gods i almindelig Fæste under disse Herresæder, ikke mindst gælder det for Langeland og Taasinge; foruden ved at der i dette Amt findes mere Jord i almindelig Fæste end i noget andet dansk Amt, saa træffer man ogsaa en hel Del, som er undergivet fideikommissariske Baand; men som nævnt under Odense Amt, er Fæsteforholdene saa vel ordnede, saa det almindeligvis er lige saa godt at være Fæster som Selvejer. For Ærø kan nævnes, at der kun findes en Gaard med lidt over 13 Td. Hartkorn, ellers er Ejendommene smaa og de er selvejende. Aarsagen til det første skal være, at der paa et tidligt Tids-

Parti ved Noret, vest for Bøjden i Svendborg Amt.
(Victor Madsen fot.)

Parti af Brejninge paa Ærø.
(Hude fot.)

punkt fandt en Udparcellering Sted af 4 Hovedgaarde, og Udstykningen er senere bleven fortsat ogsaa fra Bøndergaardene. Denne Ø har som kendt stridt om at faa Lov at være dansk. Den har vandret frem og tilbage mellem slesvigske Hertuger, holstenske Grever og danske Konger. Efter 1864 kom den under Svendborg Amt.

Det gunstige Klima og de ret frugtbare og i god Kultur værende Jorder betinger en stor Planteproduktion, det gælder Korn som det gælder Rodfrugt. Særlig har Ærø og Langeland stedse været stærkt korndyrkende, og er det da endnu; paa Ærø er det særlig Blandsæd, Rug og i ikke ringe Grad seksradet Byg, der dyrkes; Langeland holder sig mere til det toradede Byg og Hvede. Af Rodfrugt dyrkes der i hele Amtet mest Runkelroer, og naar undtages Salling og tildels Vinding Herred har Sukkerroedyrkingen kun ringe Udbredelse i Svendborg Amt, ogsaa Kartoffelarealet, naar undtages Salling Herred, er ubetydeligt i dette Amt. I tidligere Tider spillede Dyrkingen af Handelsplanter en ikke ringe Rolle, det var i første Række Raps og Hør, og selv om den sidste Plante var mest udbredt i visse Egne af Odense Amt, saa skal det dog nævnes, at det var i Svendborg Amt, at man tog det mest underbyggende Arbejde op for dens Benyttelse paa de store Gaarde, det var her, at der for 100 Aar siden paa Arvefæstegaarden *Lykkenssæde* under Brahetrolleborg og ved Regeringens Medvirken blev oprettet et Hør dyrkningsinstitut, hvor Hørren dyrkedes i stor Udstrækning, og hvor der blev antaget Lærlinge, som undervistes i Hørrens rette Behandling. Institutet virkede i en lang Række af Aar, og der er udgaaet en Mængde Lærlinge derfra, som ogsaa udsendtes til de andre Provinser i Landet.

Avl af Markfrø er mest udbredt i de paa Øen Fyn liggende Herreder, og det er i stort Maal Hundegræsfrø, man avler; dog kan Svendborg Amt ikke nær komme op paa Højde med Odense Amt med Hensyn til Omfanget af det Areal, som anvendes til Avl af Mark- og Havefrø. Endelig kan det nævnes, at det er paa Langeland, man træffer de bedste og største Lucernemarker, ellers er Amtet som Helhed ikke naaet mere end almindelig vidt med Hensyn til nævnte Plantes Udbredelse.

Som overalt paa Fyn er man ogsaa i Svendborg Amt naaet vidt med Hensyn til Malkekvægets Udvikling, det er ogsaa her det røde danske Malkekvæg, man træffer overalt, og flere af denne Races bedste Stammer hører hjemme i dette Amt, og det kan betones, at det var i Svendborg Amt, at man efter Forbillede fra Præstø Amt, for Fyns Vedkommende begyndte med Dannelsen af Kvægavlsforeninger. Det

Godfred Christensen: Ved Middelfart.

var i 1886 at Svendborg Amts landøkonomiske Selskab paa et Møde den 20. April bestemte, „at hver Kvægavlsforening, der indenfor Selskabets Omraade dannede sig paa Lovforslagets Grund, og som indkøbte en Foreningstyr, der godkendtes af Kredsformanden for den Kreds, hvori Foreningen var beliggende, og som vilde underkaste sig S. A. I. Selskabs Tilsyn, kunde erholde udbetalt 200 Kr. til Tyrens Indkøb samt for Selskabets Regning faa udleveret et Sæt Brændejern til de kaarede Køers Mærkning samt Regnskabsbøger.“ I Løbet af Aaret 1887 dannedes der i Amtet 7 Foreninger og inden 1893 kom der 5 nye til. Fra Svendborg Amt bredte denne for Kvægbruget saa vigtige Sag sig saa videre over hele Fyn.

Hvad angaar Hestebestanden da hører den nu i det alt væsentlige til den jydsk Race, vel findes der endnu en Del Halvblod fremkommen gennem forskellige Krydsningsmetoder; men det er dog Avlen af jydsk Heste, der i de sidste Aartier har skabt sig den meste Interesse, og det lige siden man i 1888 begyndte med at indkøbe Hoppeføl i Jylland til Brug for Hesteavl.

Det er nævnt, at Fyn har mange Herregaarde og særlig gælder det for Sydfyn, der rigtig er de gamle Ridderborges Land, og dette sammen med store velhavende Kirkebyer, velbyggede Bøndergaarde med store og smukke Haver, og de mange Hegn omkring Markerne, betinger et Landskabsbillede, som har sin særegne Ejendommelighed og Charme, og at man nødes til at betegne Svendborg Amt som det mest typisk fynske.

Niels Siggaard.

SKOVBRUG PAA FYN MED OMLIGGENDE ØER

Efter Arealopgørelsen i 1907 har Svendborg Amt et Skovareal af 16343 ha, hvortil svarer en Skovprocent af 9,9, medens Odense Amt har et Skovareal af 11694 ha og en Skovprocent af 6,5. Skovene ligger jævnt spredte, men størst Skovrigdom er der paa Strækningen mellem Svendborg og Faaborg. Statskov findes ikke i de fynske Amter, men flere større private Skovdistrikter, saaledes i Svendborg Amt: Baroniet Brahetrolleborgs (1848 ha), Grevskabet Langelands samt Stamhuset Ahlefeldts (1379 ha), Baroniet Lehn (1320 ha) og Ravnholt Skovdistrikt (1103 ha); i Odense Amt: Grevskabet Wedellsborg Skovdistrikt (1335 ha).

Der er mange mindre Skovdistrikter paa mellem 500 og 1000 ha, saaledes i Svendborg Amt: Glorup, Egeskov og Fjellebro, Brahesminde, Holstenshus og Thorseng; og i Odense Amt: Langesø, Einsidelsborg, Gyldensten, Erholm og Krengerup. Skovene findes næsten udelukkende paa gammel Skovgrund og bestaar derfor overvejende af Løvtræ; en Undtagelse danner Naaletræskoven paa Wedellsborg Banker, der er frembragt i sidste Halvdel af det forløbne Aarhundrede paa tarvelig Jord, der var uanvendelig i Agerbrugets Tjeneste. Paa Thurø findes en Skov paa omtrent 100 ha, der endnu ikke er udskiftet, men ejes i Fællesskab af Gaardmænd og Husmænd paa Øen.

Paa den frugtbare Del af Fyns Jord og i det milde Klima naar Bøgen en særdeles smuk Udvikling, saaledes ved Frederiksgave, ved Glorup og paa Langeland. En Særstilling indtager Skoven paa Æbele ved Fyns Nordspids; den bestaar af Løvtræer, der kues stærkt af Vinden, saa de bliver lave og buskede, men Skoven faar derved et ejendommeligt Præg og særlig Skønhedsværdi.

Johs. Helms.

Billeshave (Vends Herred).

Odense: Ejer Rønnovs Hus paa Nørregade, nu Fyns Folkemuseum.
(Jacobsen fot.)

ODENSE AMT KØBSTÆDER

ODENSE

I Hjertet af Fyn er Odense, hvis Navn *Othensve*, Odins Helligdom, vidner om Byens høje Alder, i en fjern Fortid vokset op paa en aflang, hvælvet Holm, mod Syd begrænset af Aaen, det største Vandløb paa Øen, mod Nord af Bybækkens Bue, og 987, da Staden nævnes for første Gang, er det som Sæde for en kristen Biskop. Baade Knud den Store, Magnus den Gode, Svend Estridsen og Knud den Hellige lod Penge præge i Byen, og først under Erik af Pommern nedlagdes 1420 den *Møntergaard*, som liggende ved Sortebrødretorvet har givet det nuværende Mønterstræde Navn. En gammel Kongsgaard laa i Staden, der af Adam af Bremen kaldes Fyens Hovedby, men hvis Berømmelse og Storhed dog først fuldt udfoldede sig i Skæret af den Hellighedens Nimbus, som omstraalede *Knud den Hellige*. Da denne Konge, flygtende for Oprørets Storm, havde taget sin Tilflugt til *St. Albani Trækirke*, fandt han foran Alteret sammen med Broderen Benedikt og nogle trofaste Hirdmænd Døden for Bøndernes Vaaben d. 10. Juli 1086. For-

herliget af Martyrkronen vandt den myrdede, kirkevenlige Konge hurtigt Helgenry, 1101 kanoniseredes han af Paven, og „hvide som Sne, indviklede i skønt Silketøj“, overførtes hans Levninger samme Aar højtideligt til den *St. Knuds Stenkirke*, hvis Grund han selv havde lagt tæt vest for *St. Albani Kirke*. Strømme af Pilegrimme valfartede til hans Helgenskrin, det berømte *St. Knuds Marked* har sin Rod i Kirkefesten til hans Ære, hans Billede optoges senere jævnsides den oprindelige Lilje i Stadens *Signet*, og allerede o. 1100 indstiftedes af Benediktinermunke et *St. Knuds Kloster*, der, anlagt syd for og sammenbygget med Kirken, hastigt voksede i Magt og Velstand, og bag hvis Mure Erik Lam efter Tronfravigelsen henlevede sine sidste Aar som Munk. Syd for By og Aa paa den saakaldte „Nonnebakke“ var ogsaa et *Nonnekloster* af samme Orden grundlagt, men flyttedes o. 1200 til det nærliggende Dalum, og o. 1250 indstiftedes i den nordøstlige Udkant af Byen — ved nuværende Sortebrødretorv — et *Dominikanerkloster*, hvis Kirke indviedes til *St. Peder*. *Graabrødreklostret* oprettedes 1279 *Jomfru Maria* til Ære, og 1280 byggede den mægtige Johaniterorden ved *St. Mikkels Kirke* nord for Byens Bæk og Grave et *St. Hanskloster*, som — højt i Gunst hos Adelen og overvældet med Gaver — samlede Jordegods i Mængde og udviklede sig til et anseligt Herrekloster, med hvilket en Sygestue var forbunden. I Katolicismens sidste Dage grundlagde Enkedronning Christine desuden 1521 et *St. Clara Nonnekloster*, der efter hendes Død indrettedes i hendes Gaard ved nuværende Claragade, og jævnsides *St. Knuds Katedral* talte Odense tre Sognekirker, *Vor Frue* i den østligste Udkant tæt ved den anselige *Provstegaard*, *St. Mikkel* eller *St. Hans*, som sammenbyggedes med Johaniternes Kloster, samt den gamle *St. Albani Kirke*, der — ombygget i Sten — laa paa sin gamle Plads øst for *St. Knud*. Talrigt og magtfuldt bredte Kleresiet sig i den hellige Knud Konges By. Alt 1291 laa der hinsides Pjentemølle og Østerport en *St. Jørgensgaard* for de spedalske med en *St. Laurentius* helliget Kirke, og i Midten af Byen ved Fisketorvets Østside rejste sig et *Helligaandshus* til Pleje af Syge og Fattige, en Stiftelse, hvormed *St. Gertruds Kirke* var forenet, og som muligvis senere stod i et vist Afhængighedsforhold til Faaborg Helligaandskloster. Paa den modsatte Side af Fisketorvet paa Hjørnet af Vestergade og Staalstræde laa den saakaldte *Priorgaard*, et gothisk Stenhus, som først forsvandt 1897, og 1504—08 lod Jens Andersen Beldenak opføre sin grundmurede *Bispegaard*, hvis Kælderrum og nederste Stokværk endnu er bevaret i det af Karen Brahe 1716 oprettede *adelige Jomfrukloster*. Som en Afglans af Bispestadens straalende Kirkepragt laa *St. Gertruds*, *Helligkors'* og lignende Smaakapeller

Odense: Ved Aaen.
(Harald Lønberg fot.)

St. Knuds Kirke. Industripalæet. Albani Kirke.
Odense: Parti ved Albani Broen over Odense Aa.
(M. Lundbo fot.)

udenom Staden ved alfare Veje, og frodigt som i faa af vore Byer folde Kulturlivet sig ud i Kirkens Skygge; thi den første i Danmark skrevne Bog blev til i St. Knuds Kloster, hvor Munken *Ælnoth* forfattede Martyrkongens Historie, og ligeledes saa den første Bog, som tryktes her i Landet, 1482 Lyset i Odense. 3 *Latinskoler* virkede her, idet der foruden St. Knuds Skole fandtes en ved St. Hans og en ved Vor Frue Kirke, af hvilke den sidste 1308 indrettedes i det ærværdige, lille Stenhus, som endnu ligger i et Hjørne af Kirkegaarden brugt som Ligkapel.

Ulykker, Krig og Ildsvaade gæstede Gang paa Gang Odense, der midt i 1100erne hærgedes af Venderne, 1247 af Abel og i 14. Aarhundrede af Holstenerne, men ukuet af alt dette fortsatte Byen sin Vækst, og alt i Middelalderen udvidedes dens oprindelige, snævre Omraade mellem Aa og Bybæk om det store Hærstrædestrøg *Vester- og Overgade* sig betydeligt mod Øst, Vest og Nord, hvor *Nørregade* strakte sig ud langs St. Hans Kloster, i hvis Nabolag en Mængde Adelsgaarde lejrede sig. Mægtigt fyldte Kirken op, Klosterkomplekserne med Avlsbygninger, Kornhuse, Kaalgaarde, Humle- og Æblehaver indtog store Arealer, og de 2 Vandmøller, Pjentemølle og Munkemølle, som brusede i Aaen, var begge i Gejstlighedens Eje. Særlig mod Middelalderens Slutning stod Byen i Blomst, talrige *Lav* og *Gilder*, først og fremmest *Knud Konges*, forenede Borgerne i nøje Tilknytning til det kirkelige Liv, *St. Anna Gilde*, *St. Gertruds* og *Vor Frue Compagni* nævnes, *Elende-Lavet* eller *Vor Frue Gilde*, *Mariæ Psalters Broderskab*, *Christi Legems Gilde*, *Præsternes Calente* og adskillige flere, alt i alt Vidnesbyrd om hin Bylivets frodige Fylde, der ogsaa fandt et karakteristisk Udtryk i den *Byadel*, der rig og anset gennem Slægter som *Bang*, *Mule*, *Akelej*, *Seeblad* og flere hævede sig med adeligt Skjold ud over Borgernes Kreds. I mange Aar holdt *Enkedronning Christine*, Kong Hans' Efterleverske, Hof i Odense eller paa det nærliggende *Næsbyhoved Slot*, og ingensinde havde Kirkelivet blomstret rigere end i disse Aar, da Katolicismen blussede som en Rose i sin sidste Pragt, ombølget af Røgelse og Klokkeklang, da Præsten Hr. *Michael* skrev sine fromme Vers om „Jomfru Mariæ Rosenkrans“, „Skabelsen og Syndefaldet“ og „al Menneskens Levned“, medens den berømte Billedsnider *Claus Berg* i sit Værksted i Overgade skar en Række pragtfulde Altertavler, af hvilke den til Graabrødrekirke — nu opstillet i St. Knuds Kirke — betegner det straalende Højdepunkt. Kong Hans' Slægt var nøje knyttet til Odense; thi i Graabrødrenes Kirke jordedes 1511 Prins Frans, 1513 Kong Hans og 1521 Dronning Christine, medens Christian II's Lig 1559 nedsattes Side om Side med Forældrenes. Ogsaa i Frederik I's Kongetid spillede Byen en fremtrædende Rolle, her forsam-

Odense gamle Havnebassin. For Enden ses Toldbodbygningen.
(Harald Lønborg fot.)

Odense: Ved Havnebassinet.
(Harald Lønborg fot.)

ledes Adelen Gang paa Gang til Møder og flere vigtige *Herredage* holdtes, af hvilke den 1527 betegner Indledningen til Reformationen. En voldsom Brand 1529 indvarslede den Periode af Uro og Omtumlelser, som nu paafulgte, medens det gamle vaklede og den nye Lære, baaret frem dør i Byen af Reformatoren *Jørgen Sadolin*, hurtigt brød sig Bane. Grevens Fejde fejdede som en Storm over Staden, under Skrædderen *Henrik Skræp* for Borgerskabet voldsomt frem, men efter Slaget ved Øksnebjerg 1535 kom Odense fast i Christian III's Haand, og i de følgende Aar omstyrtedes hele den pragtfulde Bygning, Hierarkiet i Aarhundreder møjsommeligt havde bygget.

Det godsrige St. Hans Kloster verdsliggjordes og indrettedes 1575 af Frederik II til kongeligt Slot. St. Clara Kloster tjente fra 1537 som *Bispegård*, og St. Knuds Klosters anselige Bygninger gik over i Privateje og omformedes stærkt under Tidens Omskiftelser, indtil det endelig i de allersidste Aar er lykkedes at gennemføre en længe paatænkt Istandsættelse og Rekonstruktion af det gamle Klosterkompleks syd for St. Knuds Kirke. Helligaandshuset nedlagdes 1540 og dets store, centralt beliggende Grundarealer erobredes hurtigt af borgerlig Bebyggelse. Efter 1542 indstillede ogsaa St. Jørgensgaarden sin Virksomhed, af dens Kirke fandtes der dog Rester lige til 1709, og 1542 jævnedes Sortebrødrenes Kirke med Jorden. Dette sidste Klosters, samt Helligaandshusets og St. Jørgensgaardens Midler henlagdes tilligemed Klostret i Faaborg og Sygehuset ved St. Hans Kirke til *Graabrødre-klosteret*, der efter Christian III's Befaling 1539 omdannedes til et verdsligt Hospital for „fattige, syge og gamle skrøbelige Mennesker, som Guds Almisse værd og nødtørfte ere“. Den Dag i Dag virker Stiftelsen efter denne sin Bestemmelse, Dele af det maleriske, gamle Kompleks er endnu i Behold, men Størsteparten af Klosterbygningerne er nedbrudte, og 1805 dødsdømtes den ejendommelige *Graabrødrekirke*, der 1817—19 afbrødes, medens de kongelige Grave overførtes til St. Knuds Kirke. *St. Albani Kirke* og Kirkegaard blev 1542 overladt Borgerskabet som Torveplads, Kirken skulde nedbrydes med Undtagelse af Taarnet, men næsten 40 Aar varede det, inden Odense gjorde Brug af denne kongelige Gave og fik det nuværende *Stortorv* indrettet. Her fejredes 1580 med straalende Pragtudfoldelse Kong Frederiks Brødrers Forlening med Hertugdømmerne, en Fest som spredte Glans over Byen, der, mægtig ved sin Adel, der her aarligt holdt Sammenkomster, sit Landsting og sin driftige, rige Købmandsstand, lykkelig og velstaaende gik en ny Blomstring i Møde. Over Kjertinge Fjord og delvis over Kjerteminde By drev Borgerne Søhandel i ret stor Stil, Studehandelen kastede mange Penge af sig, Stadens Omraade voksede, fest-

Odense: Sidelænge mod Mønterstræde (til Overgade 50).
(Harald Lønborg fot.)

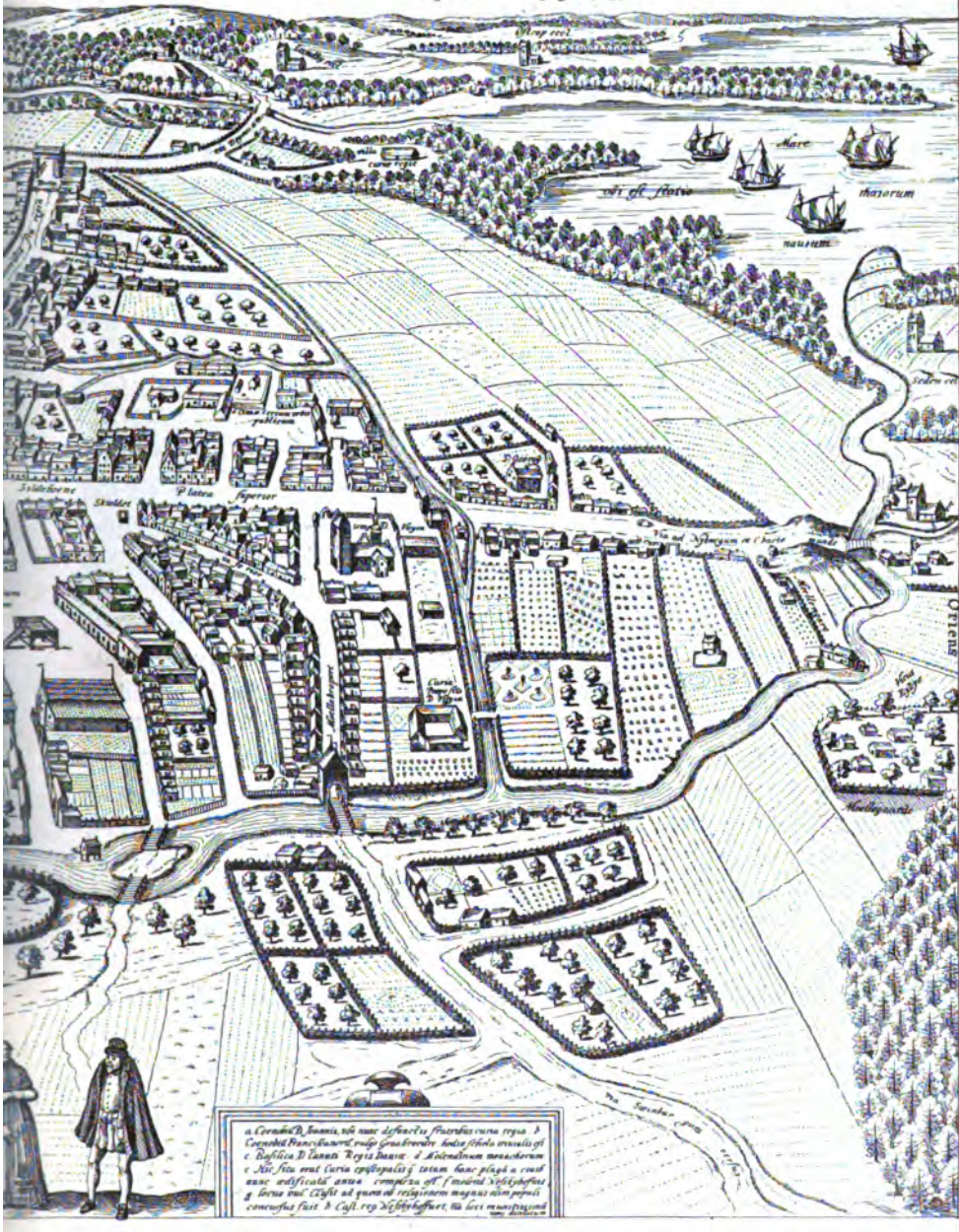
lige, statelige Gaarde dukkede op i Gaderne som Tegn paa de gode Tider, og fremmest i Storkøbmændenes Kreds stod en Mand som *Oluf Bager*, der rig, pragtelskende og byggelysten endnu mindes som den mest straalende Repræsentant for Renæssancetidens hjemlige Borger-skab. 1621 oprettedes i den syd for St. Knuds Kirke liggende Bygning,

CIVITATIS EPISCOPALIS OTHE NARVM SIVE OTTHONIAE, VT VV
 LISSIMAE QVE METROPOLIS SECVDVM SITVM & FIGVRAM QVAM HOC SEC
 M D LXXXIII *Genere, virtutibus, famaue illustri Henrico Ranzow, Imperatoris et Regis Danic*

Odense paa

CITVR. FIONIAE, INSVLARVM DANIAE REGNI AMOENISSIMAE FERTI
ABET, DELINEATIO ANNO PARTAE PER VNICVM MEDIATOREM XPM, SALVTIS.
ano, Ducatumque Sigsuari, Holsatiae et Duhmasiae gubernatore summorum et optimos conatum
promotore unpenas suppeditante

in Cerealis, inanis, ubi non defuerit sterilitas una regia &
Cerealis Franciscus, cuius grandivocis hanc fides orationis
e. Religio D. Lando Regis Daniae & Antiquum monasterium
Nec sicut erat curia episcopalis & totam hanc plagam a rursu
nunc edificatam anno compita qd. Pionia, Nihilominus
& lura sua. Cetero ad quos ad respiciendum magnum alim pofuit
concessus fuit. h. Carl. rex Nihilominus, in loci munitissimam

Fr. II's Tid.

der er bevaret til vore Dage, et *Gymnasium*, der — med en Afbrydelse i 18. Aarhundrede — var i Virksomhed til 1802, og stadig vedblev Odense at høre til de faa Byer i Landet, hvor Aandslivet frodigt fornyede sig i Sammenhæng med det materielle Velvære.

Brutalt og ødelæggende brød Krigen 1658—60 ind over den virksomme By, der besat af Fjenden 1658 lammedes føleligt i sin Handel og Omsætning og gennem Udskrivning og Brandskatning udpintes næsten til Fattigdom. Efter Krigen lød Klagerne stærkt; sikkert er det, at Staden var gaaet meget tilbage, og en vanskelig, trang Aarrække fulgte efter. Den festlige Pragt, den fynske Adel fordem havde tilført Byen, sluktes lidt efter lidt; thi Enevælden havde brudt Adelenes Vælde, Stændens politiske Møder i Odense hørte op, og Godsejerne blev paa deres Gaarde. 1672 var Indbyggertallet kun 3808, men trods alt blev Odense sig selv lig, friskt og frejdigt kæmpede den sig langsomt op, og selv i de trange Dage blev den sine literære Traditioner tro, idet den lærde Slægt *Bircherod* og *Thomas Kingo* som Biskop 1677—1703 nøje var knyttede til Byen. Noget af Fortidens kongelige Glans faldt atter over Staden med Frederik IV, der 1719—20 lod St. Hans Kloster ombygge til det nuværende *Odense Slot*, paa hvilket han selv 1730 lukkede sine Øjne. Forretning og Handel tog atter kraftigt Opsving, *Odense Tugthus* med den dertil knyttede Klædefabrikation oprettedes ved Fundats 1752, flere betydelige industrielle Anlæg kom i god Drift, Indbyggertallet voksede, saa det 1769 var naaet 5209, og atter som i de gode, gamle Dage flyttede Adelen ind til Byen, hvor der mod Slutningen af 18. Aarhundrede i Vintersæsonen udfoldede sig et fornemt, forfinet Selskabsliv, hvortil ingen Provinsby kunde opvise Sidestykke. 1795 fik Odense sit faste *Teater* først af alle Byer udenfor København, og ogsaa paa andre Omraader gik Staden i Spidsen; thi efter at der allerede 1735 var gjort Tilløb til en *Art Avis*, startedes 1772 „Adressecontoirets Efterretninger“, og 8 Aar senere paabegyndte C. H. Iversen Udgivelsen af „*Fyens Stifts Journal*“. I Empiretidens Handelsflor blomstrede den driftige By, der ved Anlægget af en Kanal ud til Fjorden 1796—1804, skabte den første direkte Forbindelse med Havet, en Vandvej, som med store Bekostninger siden stadig er ombygget, fornyet og udvidet. I den store Kornhandels Dage maatte en By som Odense med sit rige Opland og sin driftige Købmandsstand være selvskreven til at komme i første Række, Størstedelen af 19. Aarhundrede vedblev den at hævde Pladsen som Landets næststørste By, og noget af Fortidens Fornemhed blev den atter til Del, da Christian (VIII) og Frederik (VII) i Aarene 1815—47 som Guvernører over Fyn holdt Hof paa Odense Slot. 1865 aabnedes den fynske Tværbane, og i

Odense: H. C. Andersens Fødested.
(M. Lundbo fot.)

de næste Menneskealdres rivende Udvikling gik Fyns Hovedstad fremad med Stormskridt, store nye Kvarterer rejste sig syd for Aaen, og Byens Vækst tog yderligere Fart, da den i Kraft af de talrige, fynske Jærnbaneanlæg, der satte den i Forbindelse med alle Øens Søkøbstæder, i enestaaende Grad fik Lejlighed til at befæste sin Stilling solidt som det trafikale, merkantile Midtpunkt paa det frugtbare Fyn. De kostbare Havneanlæg nord for Staden, samt Sejlløb, der i allernyeste Tid er blevet betydeligt uddybet, har gjort Odense til en Havneby af Vigtighed med store, nye Muligheder, og Haand i Haand med det økonomiske Opsving og det stærkt stigende Befolkningstal har Bylegemet naturligvis bredt sig meget vidt ud over de gamle Grænser mod alle Verdenshjørner, samtidig med at de stærkt moderniserede Hovedstrøg giver et levende Indtryk af den Forretningstravlhed og energiske Uro, som præger vore Dages Odense.

Bag den moderne Maske gemmer den gamle By sit Ansigt med de fine, kloge Træk, lysende af Smag og Kultur, og truet stærkt paa alle

Kanter klamrer i afsides Kroge som Paaskestræde, Ramsherred og lignende Smaastræder det gammeldags, smaaborgerlige Bybillede sig endnu til Livet som de sidste Minder om den smilende, blomstrende By mellem Hegn og Haver, gennemstrømmet af Aaen med dens Møller, Vandingssteder og Tvættebroer, dens Skræppeskove og Klokkedyb, hele den Eventyrverden, som til alle Tider vil leve i forklaret Skær gennem *H. C. Andersens* Digtning. Indrettet til et Museum til Digterens Ære ligger endnu paa Hjørnet af Hans Jensens Stræde og Ramsherred, midt i det smaaborgerlige Odense, det lille, fattige Hus, hvor denne Byens største Søn fødtes 1805. — Haardt som Udviklingen har presset paa, har Byens gamle Skønhed og Helhed lidt svære Tab, men trods disse giver det bevarede Udvalg af skiftende Tidets Stilformer dog et vist Indtryk af den Selvfølelse og frodige Livsglæde, som karakteriserede Borgerskabet i Odense og ogsaa satte sit Præg paa dets Bygninger.

Fattigst er Minderne om Middelalderen; thi — ser man bort fra Kirker og Klostre — findes der af gotisk Murværk nu kun bevaret nederste Stokværk af Jens Andersen Beldenaks Gaard ved Albanitorv, det nuværende Frøkenkloster, de krydshvælvede Kældre under Ejendommene Overgade 3 og 26, samt den stærkt medtagne Hjørnegaard Overgade 28. Langt talrigere har Renæssancens Bygninger i Sten og i Bindingsværk formaaet at holde Stand, og særlig de sidste — Resterne af denne Blomstringsperiodes rige Byggeri — udmærker sig ved det dekorative Udstyrs Fylde og de nydelige, fint udførte Detailler. Statelige Halvrosetter folder sig vifteformet ud om Stolpernes Fod, Snitværket forplanter sig over det meste af Façadernes Tømmer, og reliefskaarne Ranker og Humleknopper breder sig i festlig Ynde over Løsholter og Overgangsfod. Den af Ejler Rønnow 1547 opførte, nu af Fyns Folkemuseum benyttede Gaard, Nørregade 62, er i sin djærve Enkelthed en karakterfuld og interessant Overgangsform mellem Gotikens og Renæssancens Tømmerkonstruktioner, medens det i Sidelængen Overgade 18 anbragte Façadetømmer med sin Overdaadighed af Udskæringer, Rosetter, Duer, Jagtscener og Humleknopper betegner Højrenæssancens festligste Pragtudfoldelse. Ogsaa Overgade 50, hvis prægtige Gavl og Sidelænge mod Mønterstræde — et af de mest maleriske Gadebilleder i Landet — er smukt bevaret, viser lignende yndefulde Udskæringer, og i samme Gade Nr. 41 findes Byens sidste Svalegang i en typisk Købmandsgaard fra første Del af 17. Aarhundrede. Et Par af de Gaarde, som bevarer Mindet om Oluf Bager, Odense Bys virksomste Renæssancebygherre, nemlig et 2 Stokværk højt, 6 Fag langt Brudstykke af et Hus i Paaskestræde, samt Sidelængen til Oluf Bagers mødrene Gaard, Nørregade 29, karakteriseres

Læseforeningens Bygning med Have.
(Harald Lønborg fot.)

St. Hans Kirke.
(Kai Uldall fot.)

Flakhaven med Raadhuset.
(Harald Lønborg fot.)

Odense Slot.
(Fot.)

Odense.

af de store, dekorative Halvrosetter, Forhuset i sidstnævnte Ejendom er en grundmuret Renæssancebygning, opført 1586, med svungne Gavle og tøndehvælvet Kælder, gennem hvilken Byens Bæk fordem flød, og blandt de andre til Oluf Bagers Navn knyttede Huse kan nævnes „Jordan“, Overgade 4, skønt det i Tidernes Løb saa at sige helt er ombygget. Ene af de mange, stolte Adelsgaarde ligger mellem Graabrødreplads og Vestergade Karen Bryskes 1594 opførte Stenhus, som nu ejes af Fyens Stiftstidende, medens St. Hans Præstegaard umiddelbart nord for Kirken er en ældre, i Renæssancen ombygget, 2 Etager høj grundmuret Gaard med Aarstal 1636 i Jærncifre paa Muren. Medens Slottet er Byens mest imponerende Monument fra Baroktiden, der ogsaa — paa Nørre-, Over- og Nedergade — værdigt har formet en og anden Façade, præger Nyklassicismens sobre Smag f. Eks. en Bygning som Lahns Stiftelse fra 1790, Nedergade 36, og ret ensartet behersker Empiren og den følgende Perodes rolige Stil store Dele af det gammeldags Odense. Al moderne Udvikling til Trods gør dette sig stadig ret kraftigt gældende; thi hvor let bevægelig, energisk og virksom Byen end er, nu som fordem altid i Fremskridtets første Linje, har den dog solid Rod i god, gammel Kultur og søger at bygge sin Fremtid op i Pagt med Fortidens Traditioner.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Stiftamtmanden, tillige Amtmand over Odense Amt, Fynske Nævingekreds, Tingsted Odense, hertil henhører Odense og Svendborg Amter, Dommeren (Straffesager) og Dommeren (borgerlige Sager) samt Politimesteren i Odense Købstad og Sct. Hans Landsg., Tingsted Odense, Dommeren samt Politimesteren i Odense Herred (undt. Sct. Hans Landsg.) samt N. Søby, N. Lyndelse, S. Næraa og Højby Sogne af Aasum Herred, Tingsted Odense, den kongevalgte Borgmester, den folkevalgte Borgmester, Bitingsted og Kontorafdeling f. Dommerne i Kerteminde Købstad m. m. og Bogense Købstad m. m.

Biskoppen, Stiftsprovsten, tillige Provst f. Odense Købstad og Sognepræst til Sct. Knuds K., den res. Kapellan, tillige Præst ved Graabrødre Hospital, 1. og 2. Kaldskapellan, Sognepræsten til Vor Frue K., den res. Kapellan, Sognepræsten til Sct. Hans K., den res. Kapellan, den præsteviiede Medhjælper, Sognepræsten til Sct. Ansgar K., den præsteviiede Medhjælper, Valgmenighedspræsten, Præsterne ved den katolske Menighed og Metodistmenigheden.

6. Reg. med 5. og 16. Batl., 36. Batl. af 14. Reg., 49. Batl. af 15. Reg. Amtslægen i Odense Amtslægekreds, tillige Kredslæge i Odense

Fra en Baggaard i Munkemøllegade.

**St. Jørgensgade.
Odense.
(Fotografier af Harald Lønborg.)**

Lægekreds, Kredslægen i Midtfyns Lægekreds, Stiftskassereren, Stadsingeniøren, Amtsvejinspektøren, Brand- og Bygningsinspektøren, Fabriksinspektøren f. 9. Kreds, Havneingeniøren, Branddirektørerne f. Odense By, Odense, Lunde, Aasum og Bjerger Herreder, Driftsbestyrerne f. Sydfynske, Nordvestfynske og Odense—Kerteminde—Martofter Jernbaneselskaber, Konsuler f. Belgien, Dominikanske Republik, Vicekonsuler f. Brasilien, England, Finland, Mexiko, Nederlandene, Norge, Spanien, Sverrig, Tyskland, Konsularagent f. Italien, Amtstue, Fyns Stifts patriotiske Selskab, Det fynske Fængselselskab, Statens Bygningsinspektorat f. Odense og Ribe Amter, Handelsstandsforeningen, den fynske Handelsdagsk., en Købmandssk., Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Sporvejselskabet, 6. Banesektion, Fyns kommunale Telefonselskab, Fyns Stifts Kreaturforsikringsforening, de samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En privat M. og Rsk. og andre private Skr., et Børnehjem, flere Miss.-huse, et Sømandshjem, Kristelige Foreninger f. unge Mænd, f. unge Piger og til vildfarne Børns Redning, mange Stiftelser, et Stiftsbibliotek, flere andre Biblioteker, Fyns Stiftsmuseum, Folkemuseet, Odense Privatbank, Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, Landbosparekassen f. Fyn, Spare- og Laanekasse f. Haandværkere i Odense, Apoteket Ørnen, en Lysbadeanstalt, en romersk og russisk Badeanstalt, et Børnehospital, Bethanias Asyl, Gyldendalske Forlags Fynsafdeling, Dæhnfeldts Frøkultur og Frøhandel, Chr. Olsen, Frøavl og Frøhandel, Folkets Hus, 2 Kvægtorve, en Redningsstation, et Baad- og Motorkomp., Dampbaadene paa Kanalen.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Flere Bogtrykkerier, Bryggerier, Brændevins- og Eddikebryggerier, Farverier, Garverier, et Hudekomp., flere Jernstøberier, Kalkbrænderier, kemiske Fabb., et Kokusvæveri, et Krystalisværk, flere Mejerier, Mlr., et Saltværk, flere Savværker, Skandinavisk Gummikomp., et Sækkekomp., et Staalskibsværft, Svineslagterier, Væverier.

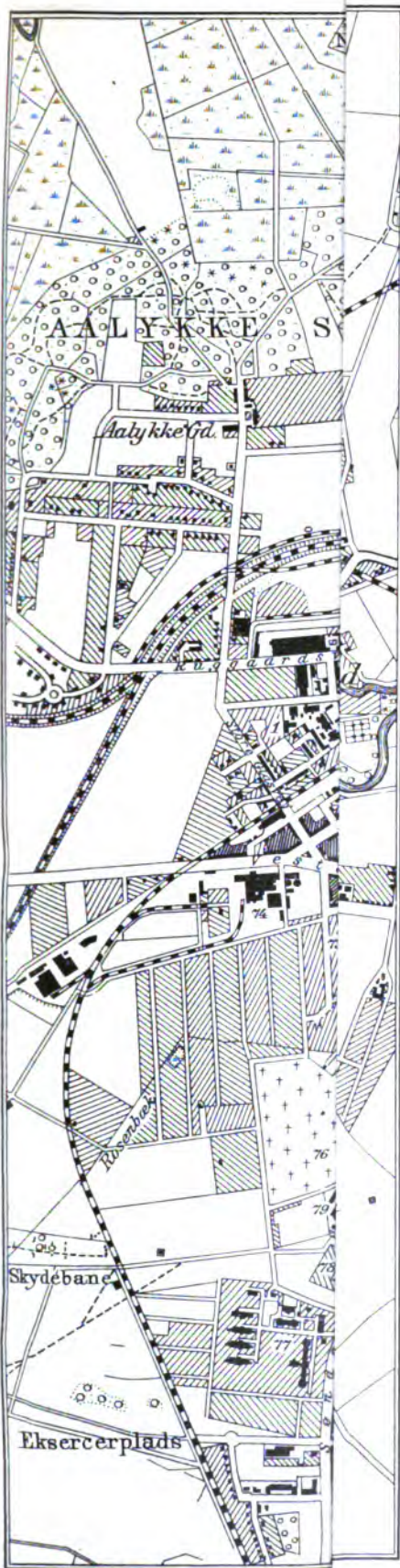
Fabb. f. Børster og Koste, Cigarer og Tobak, Cikorie, Cykler, Dørgreb, elektr. Maskiner, Elektromotorer, Fjederklemmer, Foderblandinger, Gips- og Cementvarer, Grimer, Kabler, Karameller, Klæde, Klædesko, Konserves, Klichéer, Korkvarer, Kufferter, Luftringe, Læster, Marcipan, Margarine, Maskiner, Metalvarer, Mineralvand, Møbler, Møllesten, Olie, Oste, Papirposer, Piske, Possement, Pølser, Rammer, Safian, Salt, Skilte, Skotøj, Soda, Skraatobak, Stuk, Sukker, Sukkervarer, Sæbe, Trikotage, Træsko, Vat, Vogne, Værktøj, Æsker m. m.

Byen har Dampskibsstation, Statstelfst. og Tlfst.

ODENSE

1 : 17000

100 0 1 2 3 4 500 m.

- 1 Odense Glasværk
- 2 Slagtehus og Eksportslagteri
- 3 Soldkammer
- 4 Soldkontor
- 5 Kalkbrænderi
- 6 Mindesten
- 7 Oliamølle
- 8 Karantænsygehus
- 9 Ejbymølle
- 10 Skt. Jørgens Foglv.
- 11 Sasværk
- 12 Kommuneskole
- 13 Automobilfabrik (Rytterkasernen)
- 14 Missionshus „Bethania“
- 15 Skt. Hans Apotek
- 16 Det gamle Seater
- 17 Hotel „Postgaarden“
- 18 Kommuneskole, (Mellem- og Realskole for Tigger)
- 19 Vor Frue Kirke
- 20 Frederiksbro
- 21 Lahns Stiftelse
- 22 Frøekloster
- 23 Skt. Maria Kirke
- 24 Industripalads
- 25 Syns Stifts Læseforening med Havn
- 26 Mindestøtte for Thomas Kingo
- 27 Kreditbanken
- 28 Skt. Knuds Kirke
- 29 Skt. Knuds Kloster
- 30 Odd-Fellow Loge
- 31 Raadhus m. Politistation
- 32 Brochmanns Hotel
- 33 Løveapoteket
- 34 Nationalbankens Filial
- 35 Syns Stifts Sparekasse
- 36 Dronningens Asyl
- 37 Fr. VII's Statue
- 38 Syns Diskontokasse og Handelsbankens Filial
- 39 Syns Landmandsbank
- 40 Svaneapoteket
- 41 Mindest. f. N.C. Andersen
- 42 Posthus og Telegrafst.
- 43 Grønbredre Hospital og Kirke
- 44 Telefoncentral
- 45 „Grand“ Hotel
- 46 Kommuneskole
- 47 Museum
- 48 Odense nye Seater
- 49 Skt. Hans Kirke
- 50 Odense Slot, Amtmands bolig og Amtstue
- 51 Eiler Rønners Gaard
- 52 Chr. III's Rytterstatue
- 53 Kongens Havn
- 54 Mindest. f. Stetgen
- 55 Katedralskole
- 56 Landsarkiv
- 57 Missionshotellet
- 58 Tejsens Hotel
- 59 Valgmenighedskirke
- 60 Syns Forsamlingshus
- 61 Skt. Knuds Apotek
- 62 Sydfynske Banegaard
- 63 Apoteket „Ørnen“
- 64 Odense Bryggeri
- 65 Kommuneskole
- 66 Bispegaard
- 67 Arbejdsanstalt
- 68 Elektricitetsværk
- 69 Langebro
- 70 Folketeatret
- 71 Metodistkirke
- 72 Kommuneskole
- 73 Vandværk
- 74 Sukkerfabrik
- 75 Fr. VII's Stiftelse
- 76 Assisens Kirkegaard
- 77 Amtssygehus
- 78 Alderdomshjem
- 79 Kaserne
- 80 Eksercerhus
- 81 Trøsgar Kirke
- 82 Allerup's Maskinfabrik
- 83 Munkemose Anlæg
- 84 Sportsplads
- 85 Mulernes Sagatskole
- 86 Teknisk Skole
- 87 Nonnebakken
- 88 Albani Apotek
- 89 Børnehospital
- 90 Katedralskole-apostolisk Kirke
- 91 Seminarium
- 92 Emaus Kirke
- 93 Vandtaarn
- 94 Fr. VII's Stiftelse
- 95 Garnisons Sygehus
- 96 Fattiggaaard
- 97 Epidemisygehus
- 98 Dom-, Sing- og Arresthus
- 99 Frimurerloge
- 100 Albani Bryggeri
- 101 Maskinfabrik
- 102 Kalkværk
- 103 Damppløværk

Paa Markjorderne: Byer: Bolbro (Sk., Kbm., Odense Kommunes Børnehjem, Ml.), Hunderup (Sk., Kbm.). Mod N. V. Fyns Husmandssk. Mod S. Skoven Fruens Bøge. Odense Aa. Odense Kanal. En Del Eng og Mose. Gaard: *Hunderupgaard.*

M. J. Darre.

ODENSE: STATISTIK

Areal: 1965 ha.

Faste Ejendomme:

Antal: 3704

heraf Beboelseshuse:

med 1 Etage: 797

2 Etager: 1709

- 3 eller flere Etager: 1104

I alt 3610

Antal Lejligheder: 11448

Befolkning:

1801: 5782 | 1901: 40138

1855: 12932 | 1916: 45303

1880: 20804 | 1921: 48948

Erhvervsfordeling:

Haandværk og Fabrikdrift: 20290

Handel: 8743

Transport: 2669

Immaterielle Erhverv: 3287

Andre Erhverv: 7248

I alt 42237

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 17025

disses samlede Indkomst: Kr. 64.686885

heraf betales i Skat: - 2.568047

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 5724

disses samlede Formue: Kr. 138.189600

heraf betales i Skat: - 737025

Folketingsvælgere (1920): 25900

Landstingsvælgere (1920): 17739

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd: 8676

Kvinder: 9480

18156

Haandværk og Fabrikdrift:

Antal Bedrifter:

uden egentl. Arbejdere: 637

med 1—5 Arbejdere: 580

- 6—20 — 155

- 21—100 — 52

- over 100 12

I alt 1436

heraf:

med mekanisk Kraft: 290

Samlet Personel: 10520

heraf:

egentlige Arbejdere: 7854

De vigtigste Fag: Bedrifter Personer

Bagerier m. v.: 82 305

Slagterier m. v.: 66 328

Bryggerier: 5 261

Tobaksfabrikker: 15 406

Væverier: 1 394

Klædefabrikker: 3 368

Trikotagetilvirkning: 4 502

Skrædderforretninger: 249 613

Skomagerforretninger: 141 245

Murerforretninger: 61 520

Tømmerforretninger: 45 245

Snedkerforretninger: 78 372

Malerforretninger o. l.: 71 211

Glasvarefabrikker: 2 272

Maskinfabrikker og

-værksteder o. l.: 17 1265

Elektromekan. Fabrikker: 8 322

Bogtrykkerier o. l.: 23 381

Udskænkingssteder:

med stærke Drikke: 126

uden — 6

Udsalgssteder:

med stærke Drikke: 279

Handelsflaade (1918):

Antal Reg. Tons

Dampskibe: 17 2369

Motorskibe: 7 64

Sejlskibe: 31 4237

I alt 55 6670

Skibsfart (1920):

Antal Bestuvning

Reg. Tons

Indgaaede Dampskibe:

fra danske Havne: 238 17711

- fremmede - 238 65990

I alt 476 83701

heraf fra:

København: 107 14549

Andre danske Byer: 131 3162

Norge: 17 4609

Sverige: 43 4492

Storbritannien: 73 30413

Tyskland: 44 2135

Indgaaede Sejlskibe:		
fra danske Havne:	666	16401
- fremmede -	311	30474
	I alt 977	46875
heraf fra:		
København:	133	8500
Andre danske Byer:	533	7901
Norge:	20	1114
Sverige:	137	7836
Storbritannien:	41	7089
Tyskland:	79	5563
Toldindtægt (1920—21):	Kr.	2.520308
Statsbanestationen (1919—20):		
Antal Rejsende:		399442
Indtægt af Billetsalg:	Kr.	1.732722
— - Godsbeholdning	-	2.310728
Postkontoret (1919—20):		
Afsendte Breve o. l.:		7.633392
Ankomne — -		6.896838
Postanvisninger og Postoprævninger		
Udbetalte:	Kr.	35.051328
Indbetalte:	-	20.209034
Telegrafkontoret (1919—20):		
Ankomne Telegrammer:		81783
Banker (1919—20):		
Antal: 4		
Aktiekapital:	Kr.	12.511575
Reservefond:	-	6.466540
Indlaan:	-	72.152718
Balance:	-	98.859568

Eksamenskoler (1916):

Antal:	7
Elever:	1632

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr.	640547
- Ejendomsskatter:	-	409781
- personlige Skatter:	-	3.054516

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr.	440625
- Hjelpekassen og forsk.		
Bidrag:	-	152327
- Fattigvæsen:	-	373423
- Alderdomsunderstøttelse:	-	283186
- Forrentning af Gæld:	-	537471
- Afdrag af Gæld:	-	1.282212

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr.	12.630938
Andre Aktiver:	-	7.635151
	I alt	20.266089

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 15.416124

Skatteprocenten (1920—21): 6,5**Ligningsprocenten (1920—21):** 7,4

Svend Rode.

KERTEMINDE

Ved Kertinge Fjords Munding er Kerteminde bleven til, lejret om Veje, som fra Nord og Vest løb sammen ved Broen over det smalle Farvand. Som en tryk Havn var Mindet af stor Betydning for Byen, der 1413 fik Købstadsret og i sit *Signet* bærer Billedet af et Skib; thi de Odense Købmænd brugte den som Losse- og Ladeplads, ja flere byggede — som Oluf Bager i 16. Aarh. — Kornhuse der, og endnu 1656 hed det, at der fra Kerteminde udførtes „en utrolig Summa af Korn og Landsens adskillige Vare til fremmede Steder“. Brand hjemsøgte 1560 Byen, og 1659 da Feltherren Hans Schack under Dækning af den hollandske Flaades Kanonild gjorde Landgang her og fordrev Svenskerne, som sad inde med Staden, ruineredes den i frygteligt Omfang. Da tilmed Odense efterhaanden fandt andre Veje for sin Søhandel, førte Byen, der 1672 talte 642, 1769 696 Indbyggere, i den følgende Tid en stillestaaende Smaastads-Tilværelse. „Godt Øl og skidne Kvinde“ sagdes den at huse, medens et andet Ordsprog vistnok med mere Føje fortalte, at

Kerteminde 1913.
(K. Kragh: Kerteminde.)

En Sømandsbegravelse i Kerteminde 1913.
(K. Kragh: Kerteminde.)

Kerteminde Langegade.

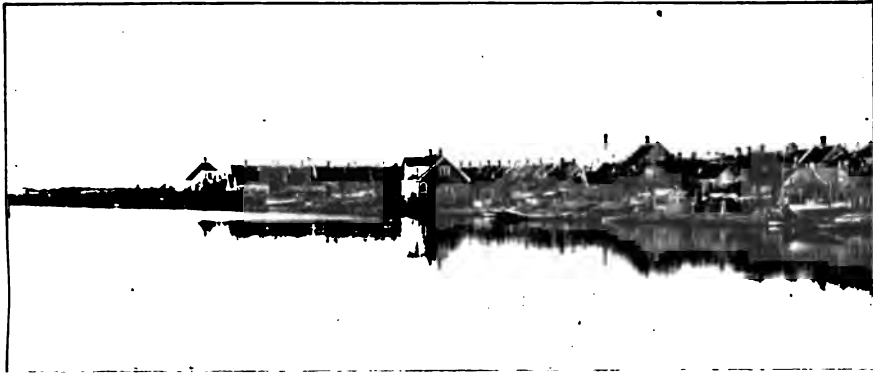
(H. M. fot.)

„i Kerteminde er alle Borgere Fiskere undtagen Borgmesteren, der stanger Aal“; thi fra Arilds Tid var Fiskeriet vigtigt, særlig Fangsten af Sild og de fede Flyndere, som kaldtes „Kjerteminde Raadmænd“. Takket være disse sidste kunde man under Frederik IV's Besøg i Byen fortælle den undrende Konge, at Stadens Borgmester havde spist 2 Raadmænd. Befolket af Sømænd og Fiskere bevarede Byen længe Fædrènes Sæd og Skik; ved Fastelavnstider holdt Søfolk paa Baade Dystløb i Mindet, „skød i Strande“, som det hed, og endnu lever Sømændenes Liglav, hvis afdøde Medlemmer den Dag i Dag højt hævet paa den gamle Ligbaare paa Brødrenes Skuldre bæres til Graven, omgivet af florumvundne Flag, medens Bedemanden i gammeldags Dragt anfører Toget.

Banen fra Odense var 1900 imødeset med en Uro, som dog viste sig ugrundet; thi siden da har Byen været i Opkomst, og paa mange Maader sætter den nye Udvikling Spor. Saaledes er der paa „Feden“, de flade Strandenge syd for Mindet, vokset nye Kvarterer op. Nu som før er *Langegade* dog ubestridt Hovedaaeren, foran *St. Laurentii Kirke* aabner den sig i et lille Torv, i hvis Vestvæg et nyt *Raadhus* 1911 afløste det ældre, og som Baggader løber bag Hovedgaden *Strandgade* mod Øst; *Skolegade* mod Vest, medens *Præste-* og *Vestergade* fra dette Verdenshjørne fører Vejen ind i Staden. Ved sin brede Bugt og sit dybe

Den Muus'ske Gaard i Præstegade.

Fiskerbyen, set fra Havnen.

**Havnen.
Kerteminde.**

(Fotografier af H. M.)

Minde ligger denne ved den flade Strand, frisk af Søluft, gammeldags og særpræget. God gammel Byggestil raader i Gaderne; thi selvom moderne Byggeri efterhaanden gør sig gældende, er det dog endnu de ældre Huse, som hyggeligt bestemmer Bybilledet. Ældst er Langegade 8, en knægtbygget Renaissancegaard i 2 Stokværk med Aarstal 1630 i Dørtræet; bag Puds og Skalmur gemmer flere Ejendomme i samme Gade (Nr. 5, 12, 36, 38, 39) solidt Bindingsværk fra Tiden efter Bombardementet 1659 og fra 18. Aarh. skriver sig — foruden den i al sin Enkelhed noble, grundmurede Toldbod i Strandgade — den anselige Købmandsgaard i Præstegade, et Kompleks af glat Bindingsværk med en malerisk Hegnsmur om Haven, knyttet til Købmandsslægten Muus, der fra gammel Tid er et Navn med god Klang i Kerteminde.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Kerteminde Købstad, Hindsholm Herred og Bjerge-Aasum Herreder undt. N. Søby, N. Lyndelse, S. Næraa og Højby Sogne, Hovedtingsted Kerteminde, Bitingsted og Kontorafdeling Odense, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Kerteminde og Drigstrup, Kateketen, Valgmenighedspræsten f. Kerteminde og Omegn, 3 Læger, 1 Dyr læge, 2 Sagfr., Branddirektøren, Danske Lloyd, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Turistforeningen.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En komm. M. og Rsk., Kommuneskolen, priv. Skr., en Handelssk., Kerteminde Bank, Spare- og Laanekassen f. Kerteminde og Omegn, Hott., et Epidemi- og Karantænehus, et Rekreatiøns-hjem, et Hvilehjem, et Asyl, Haandværkerforeningens Friboliger, Stiftelsen Schmidts Minde, Sømandsstiftelsen, et Vandværk.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Bogtrykkeri, Dansk Frøkultur, et Eksportslagteri, Fiskeeksport, flere Fiskerøgerier, Fyns Frøavlskom-p., flere Savværker, et Skibsværft, et Ølbryggeri samt Fabb. f. Cementtagsten, Fiskekonserves, Kalk og Kokes, Maskiner, Mineralvand, Vogne m. m.

Byen har Dampskibsstation, Lodseri, Toldkammer, Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne, der ligger n. f. Byen og m. Ø. begrænses af Kerteminde Bugt: Kerteminde Folkehøjsk. og en Del Eng og Mose m. N. V.

M. J. Darre.

Strandgade, set fra Syd.
(H. M. fot.)

Den gamle Accisebod ved Munkeport.
(Efter Kr. Kragh: Kerteminde.)

Ved Havnen. Hotellet (t. h.) og Toldboden (i Baggr.).
(H. M. fot.)

Kerteminde.

KERTEMINDE: STATISTIK

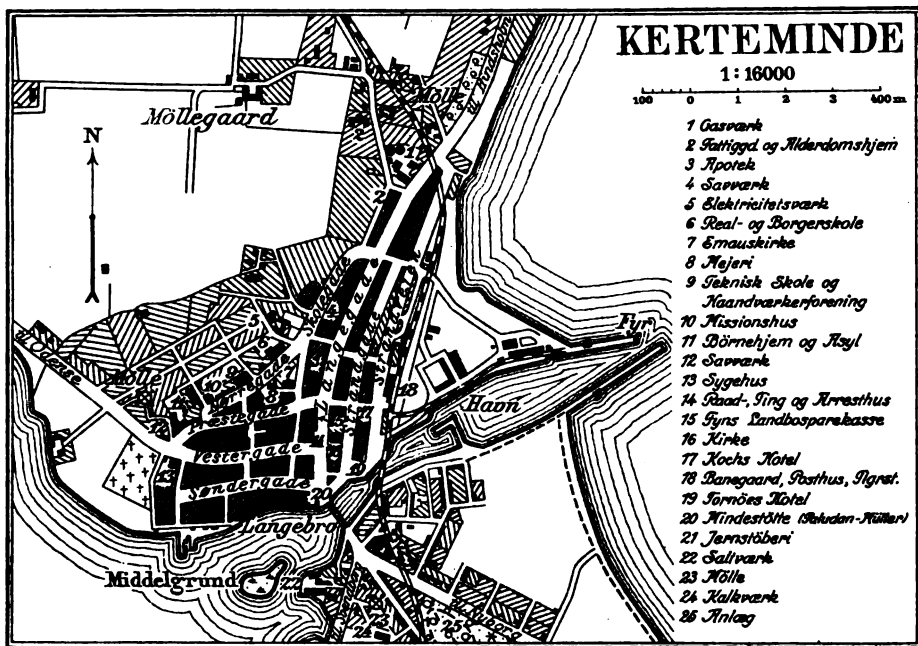
<i>Areal</i> (1916): 323 ha.		<i>Toldindtægt</i> (1920—21):	Kr. 13763
<i>Faste Ejendomme</i> (1911):		<i>Eksamenskoler</i> (1916):	
Antal:	447	Antal:	1
heraf Beboelseshuse:	436	Elever:	84
Antal Lejligheder:	654		
<i>Befolkning</i> :		<i>Kommunens Indtægt</i> (1918—19):	
1801: 1045	1901: 2552	af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 14382
1855: 1963	1916: 2872	- Ejendomsskatter:	- 5790
1880: 2488	1921: 3065	- personlige Skatter:	- 165285
<i>Indkomstskatteydere til Staten</i> (1920—21):		<i>Kommunens Udgift</i> (1918—19):	
Antal: 1002		til Skolevæsen:	Kr. 32582
disses samlede Indkomst:	Kr. 2.965674	- Hjelpekassen og forsk.	
heraf betaltes i Skat:	- 57659	Bidrag:	- 6277
<i>Formueskatteydere til Staten</i> (1920—21):		- Fattigvæsen:	- 22416
Antal: 615		- Alderdomsunderstøttelse:	- 28155
disses samlede Formue:	Kr. 6.528200	- Forrentning af Gæld:	- 47959
heraf betaltes i Skat:	- 17505	- Afdrag af Gæld:	- 27006
<i>Folketingsvælgere</i> (1920):	1544	<i>Kommunens Formue</i> (1918—19):	
<i>Landstingsvælgere</i> (1920):	1127	Faste Ejendomme:	Kr. 1.072083
<i>Kommunale Vælgere</i> (1921):		Andre Aktiver:	- 246814
Mænd:	582		I alt Kr. 1.318897
Kvinder:	650	<i>Kommunens Gæld</i> (1918—19):	
	1232		Kr. 793305
<i>Udskænkingssteder</i> (1914):		<i>Skatteprocenten</i> (1920—21):	8,7
med stærke Drikke:	18	<i>Ligningsprocenten</i> (1920—21):	9,0
uden — —	2		

Svend Rode.

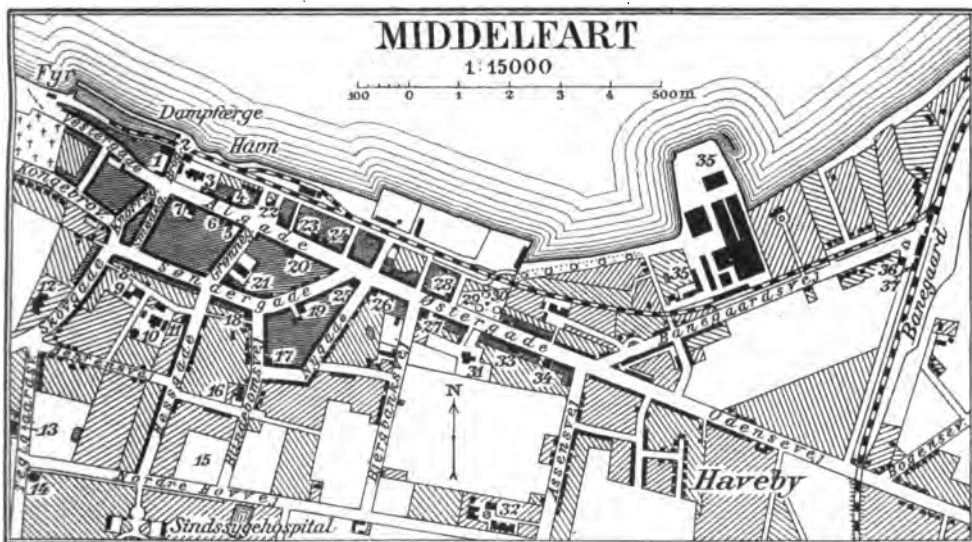
BOGENSE

Byens ældste Navneform, *Bognæs*, beretter om dens Beliggenhed paa et bøgeklædt Næs, mod Syd begrænset af en anselig, nu inddæmmed Bugt. Stedet hørte ind under *Harridslevgaard*, der 1231 var i Kongens Eje, og det er da rimeligvis ud fra denne Borg, at Byen er anlagt ved Sydskraaningen af den lave Bakke, paa hvis vestlige Pynt den gamle *Bykirke*; viet *St. Nicolaj*, de Søfarendes Beskytter, løfter sit spaanklædte Spir som en Forpost, synlig langt ude fra Søen. Alt 1288 havde Staden Købstadret, og et Skib tjener fra gammel Tid som Mærke i dens *Signet*. Hævede den sig end i Middelalderen over flere andre fynske Smaabyer, vandt den dog aldrig større Betydning. Et *Vor Frue Gilde* fandtes 1480, og øst for Byen ved Bybækken omtales 1517 et til *St. Jørgensgaarden* liggende *Kapel*, om hvilket Kappelmølle i Aarhundreder bevarede Mindet. Derimod har Bogense næppe huset noget *St. Annakloster*, selvom gammel, stedlig Overlevering vil henføre et saadant til en gammel Bygning, der forud laa i *St. Annagade* og — skønt den 1817 forekom mere at ligne „en Smedje eller i det højeste en Vognremise“ — lige til 1846

Signet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1927

Signet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1927

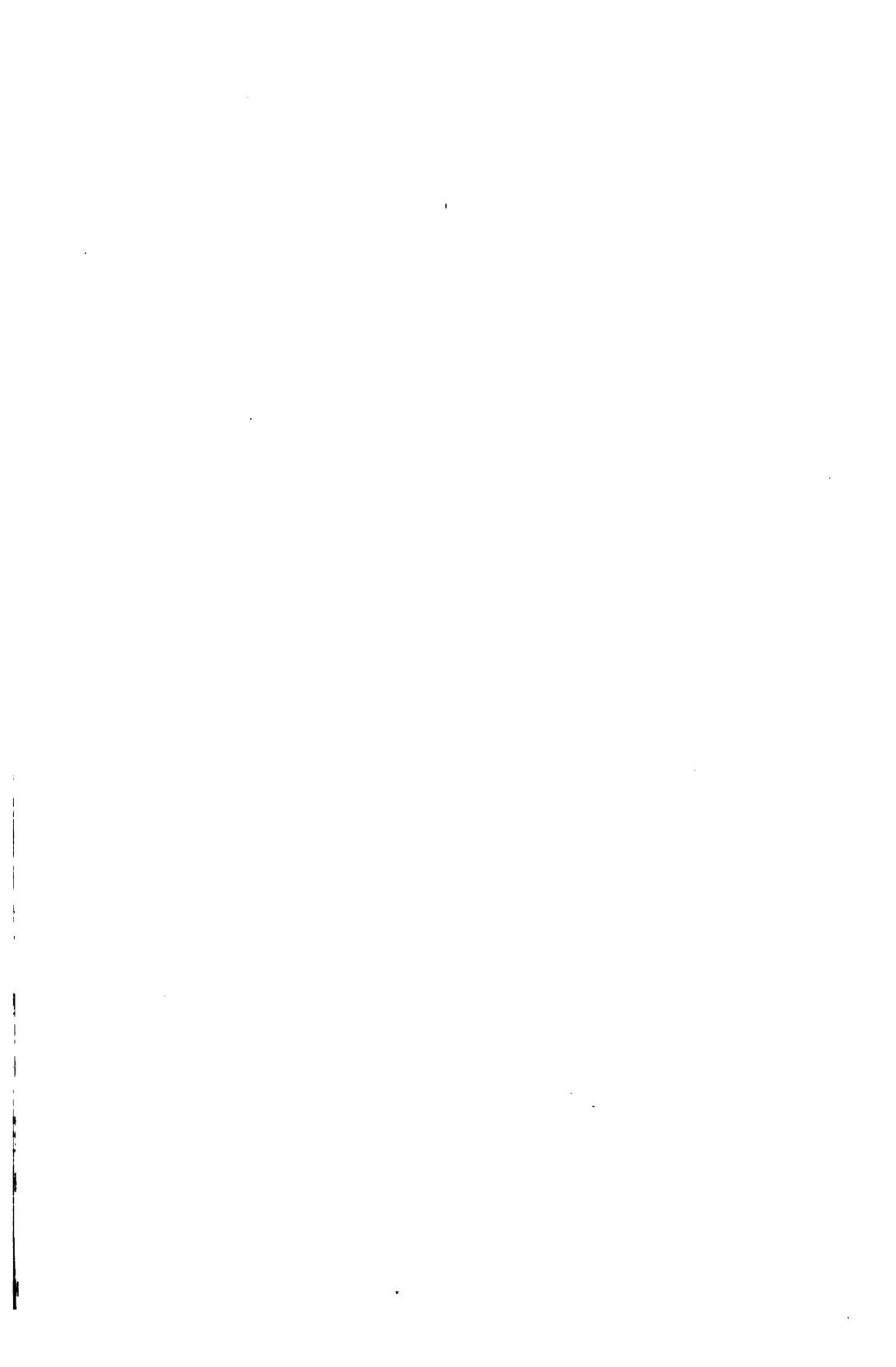
- 1 Hotel „Køfar“
- 2 Soldkammer
- 3 Kirke (Skt. Mikolas)
- 4 Dømmekontor
- 5 Hotel „Victor“
- 6 Agent Jørgens Stiftelse (Klosteret)
- 7 Rind-, Ring- og Arresthus med Skibllkontor
- 8 „Arbejds adler“ og Svendehøberg
- 9 Elektricitetsværk

- 10 Gasværk og Kammerkontor
- 11 Præstebolig
- 12 Alderdomsasyll
- 13 Industriforen. m. Tribolig
- 14 Pandtoarn
- 15 Sportsplads
- 16 Fattiggærd
- 17 Teknisk Skole
- 18 Dr. Louises Børneasyl
- 19 Mejeri

- 20 Apotek
- 21 Kommuneskoler
- 22 Discontoinsittuttel
- 23 Den danske Handelsbank
- 24 Posthus og Sælegræfstation
- 25 Nøjskolehjem
- 26 Spare- og Bænek f. Middelf. og Omegn
- 27 Landmandshotellet
- 28 Borgmesterkontor
- 29 Anlæg

- 30 Mindestan f. faldne Krigsme i 48-49 og 50
- 31 Kalkbrænderi
- 32 Middelfarts og Arrets Syge- og Bødemilhus
- 33 Bankdir. Mensens Stiftelse
- 34 Missionshus
- 35 Nord. Hotel og Traadfabr.
- 36 Jernbanestellet
- 37 Soldkontor

UN

Elliot Hjuler: Fra Bogense. Parti ved Bybækken.

brugtes som Raadhus. Mærkelig for Bogense i 15.—17. Aarh. var den Byadel, „*de Bogense Herremænd*“, hvis „*Herregaard*“ skal have ligget paa Adelgade. Muligvis er den hvælvede, *gothiske Kælder* under Nr. 44 i samme Gade den sidste Rest af denne Bygning, og 1915 fremdroges under Kirkens Gulv en Række interessante Ligsten over Medlemmer af denne og andre Slægter, der som Borgmestre og Raadmænd raadede i Staden. Under disse holdt Byen sig nogenlunde ved Magt, men store Brande ramte den 1570 og 1575, og fra 17. Aarh. sank den ned til at blive den mindste Stad paa Fyn, 1672 tællende 438, 1769 430 Indbyggere. Jærnbanen 1883 bragte ikke Byen i Blomst, men i de senere Aar synes den atter at være i Opgang.

Venlig og hyggelig er den at se, rødtaget som den klynger sig til Bakken, paa hvis Nakke det uforholdsmæssig store *Torv*, indrammet af jævne Smaahuse og klippede Træer, udgør et fornøjeligt Købstadbillede. Hovedaaren er den krummede Landevejsgade, Byens gamle *Adelgade*, der i Øst—Vest løber parallelt med Bybækken, som stilfærdigt lister bag Haverne. Bevaret er endnu et Par af de smaa *Vandgange*, ad hvilke Godtfolk forhen fra Adelgade søgte ned til den efter Vand, og blandt Byens Bygninger, for en Del nette Smaahuse med Empirepræg, rager 2 Renaissancegaarde frem med Krav paa mere Interesse. Den ene af disse, *Østergade 2*, en 2 Stokværk høj, knægthygget Bindingsværksgaard, har pyntelige Udskæringer under Overgangsfodens Hvidtekalk, medens den anselige, i Empiretiden noget ændrede Købmandsgaard, *Østergade 19*, malerisk behersker Hjørnet af St. Annagade. Tæt ved Torvet i denne Gade ligger det for sin Tid karakteristiske, 1846—47 opførte *Raadhus*, lagt paa det tidligere Grund, men nu selv afløst i Tjenesten af et nyt, som i de sidste Aar er bygget ved den nordlige Ende af *Østergade*.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Bogense Købstad og Skovby Herred samt Lunde-Skam Herreder og Grevskabet Roepstorffs Birk, Tingsted Bogense, Politimesteren i samme Omraade m. Kontorafdeling i Otterup, Borgmesteren, Sognepræsten, Kredslægen i Nordfyns Lægekreds. andre Læger, Branddirektørerne f. Bogense By og Lunde, Skam og Skovby Herreder, Driftsinspektøren f. Nordfynske Jernbaneselskab, 3 Sagfr., 2 Dyr læger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Et Folkebibliotek, Nordfyns Handels- og Landbobank, Den danske Andelsbank, Bogense Spareforening, 2 Hott., flere mindre Stiftelser, Ægeksport, Fiskeeks-

Raadhuset.

Ved Torvet.

Algade.

Gaard i Østergade, Hjørnet af St. Annegade.

Bogense.
(Fotografier af H. M.)

Ved Bogense Bybæk.
(H. M. fot.)

Bogense. Brænderigaardens Kælder.
(H. M. fot.)

port, Bogense Kul- og Trælasthandel, Bogense Skaleksportforretning, et Vandværk.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et And.-Mejeri, et And.-Slagteri, et Farveri, flere Garverier, et Jernstøberi og Maskinfab., et Kalkværk, et Savværk, et Uldspinderi, et Ølbryggeri samt Fabb. f. Cycler og Tobak.

Byen har Dampskibsstation, Motorbaadsforbindelse med Juelsminde, Lodseri, Fyr, Tlfst. Paa Markjorderne: Almind*, Kræmmerkrog*, nogen Eng og Mose og en Ml. m. N. Ø. Markjorderne begrænses m. N. af Kattedagat.

M. J. Darre.

BOGENSE: STATISTIK

<i>Areal</i> (1916): 745 ha.		<i>Toldindtægt</i> (1920—21):	Kr. 9519
<i>Faste Ejendomme</i> (1911):		<i>Eksamenskoler</i> (1916):	
Antal:	434	Antal:	1
heraf Beboelseshuse:	387	Elever:	76
Antal Lejligheder:	657		
<i>Befolkning</i> :		<i>Kommunens Indtægt</i> (1918—19):	
1801: 760	1901: 2168	af Erhvervsvirksomheder:	Kr. ÷15372
1855: 1709	1916: 2707	- Ejendomsskatter:	- 9620
1880: 1917	1921: 2852	- personlige Skatter:	- 145743
<i>Indkomstskatteydere til Staten</i> (1920—21):		<i>Kommunens Udgift</i> (1918—19):	
Antal: 668		til Skolevæsen:	Kr. 47556
disses samlede Indkomst:	Kr. 2.092630	- Hjælpekassen og forsk.	- 13188
heraf betales i Skat:	50398	- Bidrag:	- 14614
<i>Formueskatteydere til Staten</i> (1920—21):		- Fattigvæsen:	- 18625
Antal: 436		- Alderdomsunderstøttelse:	- 21916
disses samlede Formue:	Kr. 6.397600	- Forrentning af Gæld:	- 24684
heraf betales i Skat:	18285		
<i>Folketingsvælgere</i> (1920):	1347	<i>Kommunens Formue</i> (1918—19):	
<i>Landstingsvælgere</i> (1920):	981	Faste Ejendomme:	Kr. 424700
<i>Kommunale Vælgere</i> (1921):		Andre Aktiver:	- 322392
Mænd:	594		I alt Kr. 747092
Kvinder:	667	<i>Kommunens Gæld</i> (1918—19):	
	1261		Kr. 639736
<i>Udskækningssteder</i> (1914):		<i>Skatteprocenten</i> (1920—21):	8,5
med stærke Drikke:	18	<i>Ligningsprocenten</i> (1920—21):	10,8
uden — —:	3		

Svend Rode.

MIDDELFART

Ved Lillebælt, hvor det er smallest, paa lave Strandbrinker tæt ind under Hindsgavl Skove ligger Middelfart, *Mæthælfar* kaldet i Valdemars Jordebog, det midterste Overfartssted mellem Fyn og Jylland. Byen er gammel, vest for den skal have ligget en Borg, hvoraf man paa Kirkegaarden har ment at finde Fundamenter, og Færgestedet ved en af Ri-

gets store Færdselsveje har ikke helt været uden Betydning. Til de Søfarendes Beskytter, *St. Nicolaj*, var Kirken viet, et Skib staar tegnet i Stadens *Signet*, og Bæltfarten medførte i Middelalderen Afholdelsen af flere vigtige Møder i Byen. 1293 hærgedes den af Nordmændene, og 1359 blev *Niels Bugge* til Hald med 2 andre jyske Stormænd paa Hjemfærden fra et resultatløst Møde med Valdemar Atterdag ihjelslagen her, en Bloddaad, som længe kastede Skygge over Byen; thi ikke alene tilskrev Ordsproget Middelfart Forrædere, men lige til 1874 opkrævedes der af flere Gaarde, som Drabsmændene fordem havde ejet, en aarlig Afgift under Navn af Blod- eller Buggepenge. Ved Vejen øst for Byen synes et *Helligkorskapel* at have ligget mod Middelalderens Slutning, og fra samme Tid skriver sig vel ogsaa Oprindelsen til *Marsvinjægerens Lav*, hvis Skraa er fra 1593, og som til Ophævelsen 1899 drev Fangst paa Marsvinene gennem Bæltet til Gamborg Fjord. Aaben paa Alfarvej led Byen i Grevefejden og Svenskekrigen; thi Christian IV's Tanke om at befæste den blev næppe fuldført, selvom der i det følgende Aarh. nævnes Rester af Vold og Grave syd for Byen. Fredericias Anlæggelse medførte 1651 Oprettelse af et nyt Færgested ved Strib og 1655 Strømtoldstationens Flytning, Stilstand og Nedgang fulgte, 1672 husede Middelfart 756, 1769 735 Indbyggere, Brande hjemsøgte den 1746 og 1791, og 1848 udsattes den værgeløst for Preussernes Kanoner. En bitter Skuffelse led den 1863 ved den fynske Stambanes Anlæg, da Banegaarden fik Plads langt udenfor Byen og Overfarten mod Forventning knyttedes til Strib, nogen Erstatning gav dog 1888 det store Sindssygehospital, og i den nyere Tid er Middelfart i Kraft af den gode Havn og betydelige Fabriker gaaet godt frem.

Fra gammel Tid er den en Landevejsby, formet om den i Øst—Vest førende Adelgade, og Byggeri i Retning mod den fjerne Banegaard har yderligere forlænget Byplanen mod Øst, medens Hindsgavls Skove lukkede mod det modsatte Verdenshjørne. Det stride Farvand har i Tidernes Løb ofte truet de bløde Skrænter, til hvis Sider Smaahuse og Haver klynger sig, men Bælt og Havn giver Byen Skønhed, og mange gamle Bygninger holder endnu trofast Stand i Gaderne. Bedst bevarede er 2 Renaissancegaarde af Bindingsværk, Hjørnegaarden mellem Adel- og Nygade, samt Brogade 6, et karakterfuldt, malerisk Gavlhus fra 16. Aarh. overfor *St. Nicolaj Kirke*, som stor og mørk løfter sine tunge Mure, omsluttet af gamle Træer. Paa Adelgaden ligeoverfor Kirken ligger Raadhuset, og i Brogade, yderst ved Havnen, glider den gamle, o. 1800 opførte Længe af Hotellet med sine høje Stentrapper og spinkle Jærnrækværk nydeligt ind i Gadebilledets stilfærdige Stemning.

Hugo Matthiessen.

gaard paa Hjørnet af Adelgade og Nygade.

Behrendts Hotel i Brogade.

Købmandsgaard i Adelgade, Hjørnet af Gimbelsgyde.

Brogade, set fra Kirkegaarden.

Middelfart.
(Fotografier af H. M.)

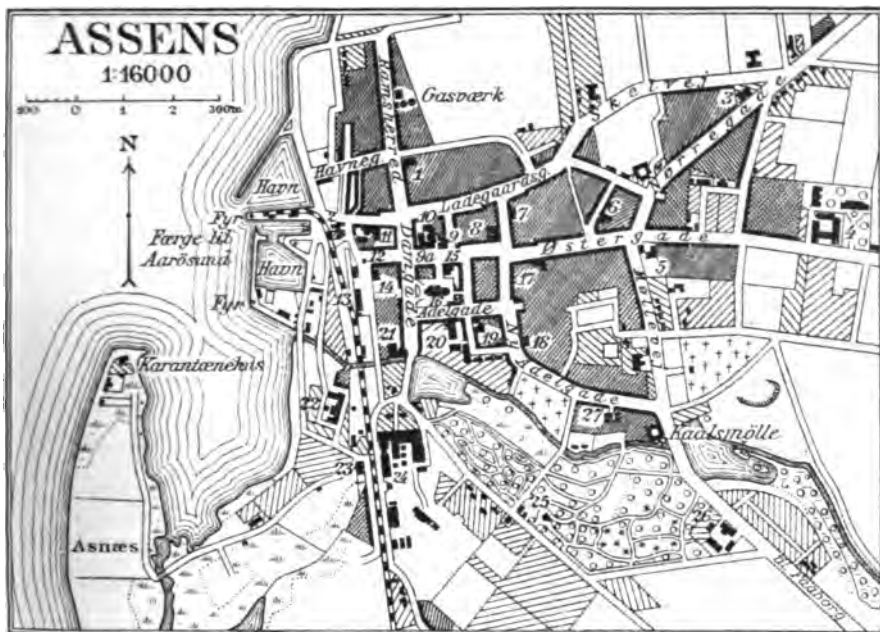
Brogade Nr. 6—8.

Parti i Knorregade. Kirken i Baggrunden.

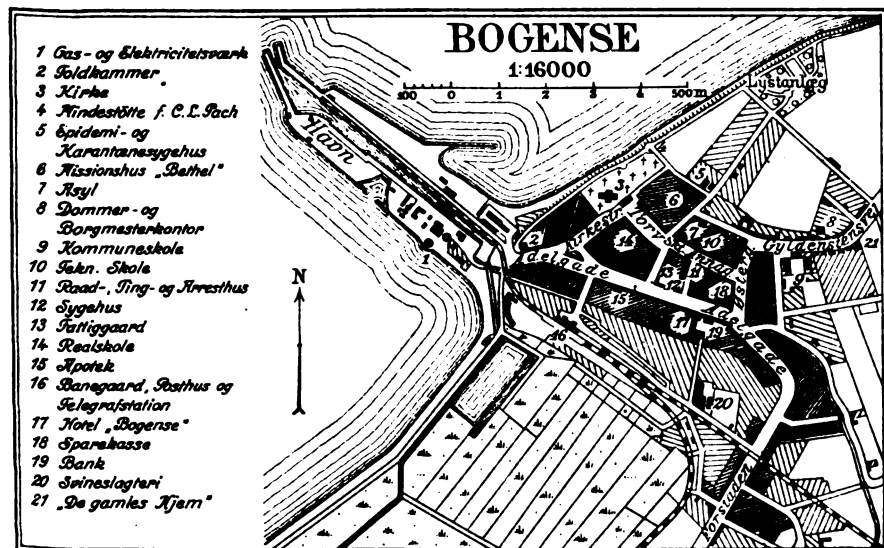
Middelfart.

(Fotografier af H. M.)

Signet og reproduceret ved Statenskartbureau topografiske afdeling 1921

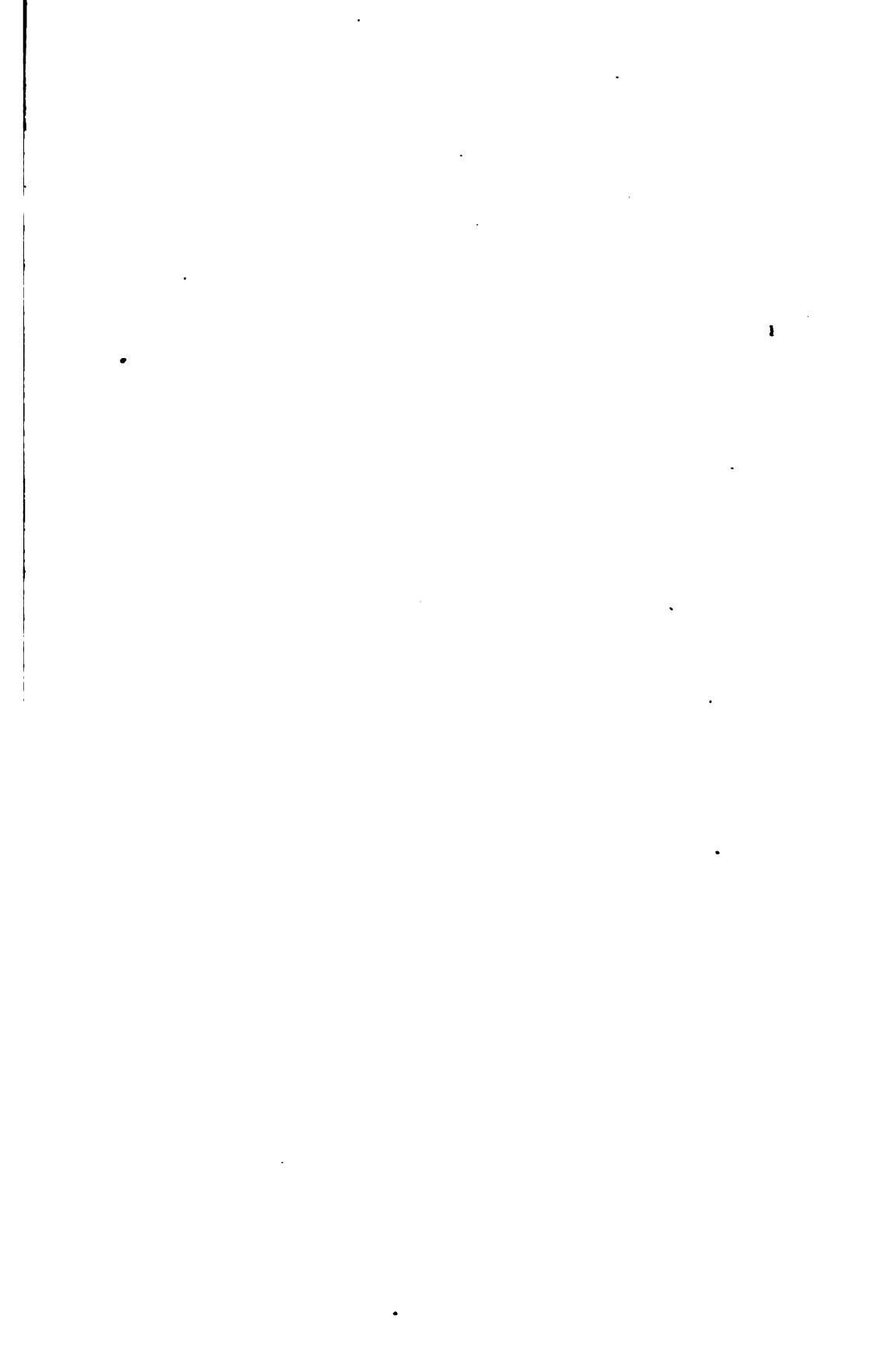
1 Fattiggård og Alderdomshjem	10 Hotel „Frøinse“	19 Realskole
2 Soldkammer	11 Hotel „Postgården“	20 Børger-skole
3 Borgmesterbolig	12 Statue for Willemoes	21 Strandsmøllen
4 Arntssygehus	13 Banegaard, Posthus.	22 Svineslagteri
5 Præstegaard	14 Jernbanehotellet	23 Elektricitetsværk
6 Føkn. Skole	15 Spare- og Laanekasse	24 Sukkerfabrik
7 Naandn-Sparekasse	16 Kirke	25 Pavillon
8 Apotek	17 Assens Bank	26 Bryggeri „Vestlyen“
9 Raad-, Ting- og Arresthus	18 Asyl	27 Missionshus
9a Telegraf- og Telefonstation		

Signet og reproduceret ved Statenskartbureau topografiske afdeling 1921

1 Gas- og Elektricitetsværk
2 Soldkammer
3 Kirke
4 Mindesøtte f. C. E. Bach
5 Epidemi- og Karantænehus
6 Missionshus „Bethel“
7 Asyl
8 Dommer- og Borgmesterkontor
9 Kommuneskole
10 Føkn. Skole
11 Raad-, Ting- og Arresthus
12 Sygehus
13 Fattiggård
14 Realskole
15 Apotek
16 Banegaard, Posthus og Telegrafstation
17 Hotel „Bogense“
18 Sparekasse
19 Bank
20 Svineslagteri
21 „De gamle Kjem“

U 21

I Føen indlæs følgende Myndigheder m. m.

Kommunen i Middelfart Købstad og Vends Herred samt Wadshøj By og Kirk samt Kerte, Barløse, Sandager og Tandrup Sogn. Hovedkirken i Middelfart, Rindingsdal Kjerlighedjerg, Pædagogstuen i samme Område m. Kurbureauet i Kjerlighedjerg, Borgmesteren, Provsten f. Vends Herred, Lige Sognepræst til Middelfart og Præst ved Sindsygeanstalten, Andenpræsten, den præsteviede Medhjælper, Kredslegen i Midsøkkert Lægekreds, andre Læger, Branchdirektøren f. Middelfart By og Vends Herred, Handelsstandsforeningen, Sæfir., en Dyrlæge.

Fønden at henvisse til Byplanen nævnes: En Præstegaard, tre pætr. Pigeskoler, Den danske Andelsbank, Sindsygehospitalet paa Markjærberne s. f. Byen, et Karantænehus, et Alderkunsthjem, et Udd. Freløse Hjem, et Ferie Hvilehjem, en Søbadeanstalt, Det forenede Dampskibsselskab, Middelfart Dampskibsselskab.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Bogtrykkeri, Det danske Briket-Komp., et Bryggeri, et Dampvaskeri, et Farveri, et Garveri, Bro Humlemagasin, et Jern- og Metalstøberi, Nordisk Kabel- og Traadfab., et Kalkbrænderi, et Maskinsnedkeri, et Fls.-Mejeri, flere Mlr., et Savværk samt Fabb. f. Cykler, Frugterème, Kakkelovne, Lervarer, Tobak og Cigarer m. m.

Byen har Statstlfst. og Tlfst. Dens Markjorder begrænses m. N. og S. af Lillebælt (Fæno Sund). Hovedgaarden *Hindsgaard* er i 1921 købt af Kommunen.

M. J. Dørrø.

MIDDELFA RT: STATISTIK

Areal (1916): 321 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	775
heraf Beboelseshuse:	754
Antal Lejligheder:	1204

Befolkning:

1801:	1019	1901:	4469
1855:	1840	1916:	6079
1880:	2345	1921:	6863

Indkomstkattedydere til Staten (1920—21):

Antal:	1603
disses samlede Indkomst:	Kr. 6.286819
heraf betales i Skat:	- 195695

Formueskattedydere til Staten (1920—21):

Antal:	925
disses samlede Formue:	Kr. 10.783500
heraf betales i Skat:	- 33998

Folketingsvælgere (1920): 3063

Landstingsvælgere (1920): 2115

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	1030
Kvinder:	1223
	2253

Udskænkningsteder (1914):

med stærke Drikke:	19
uden —	1

Toldindtøgt (1920—21): Kr. 40817

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elevr:	120

Kommunens Indtøgt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 17067
- Ejendomskatter:	10302
- personlige Skatter:	273071

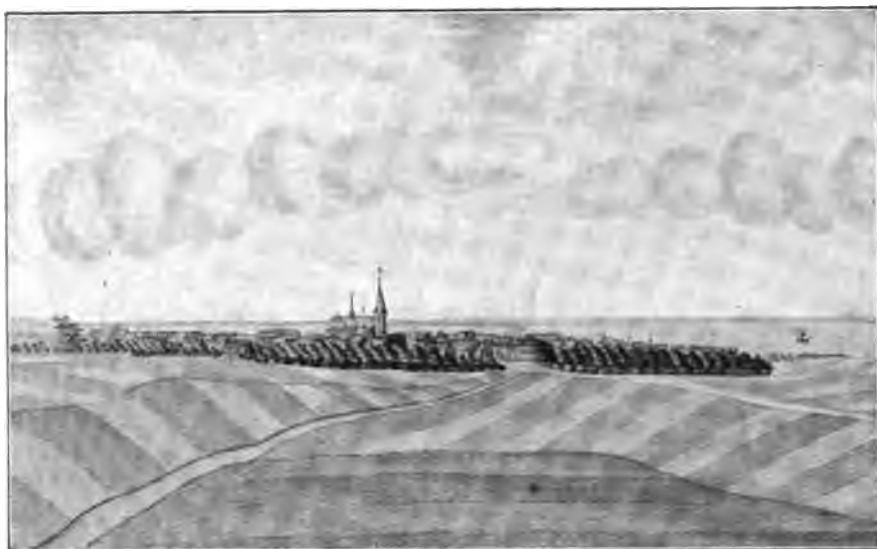
Kommunens Udgifter (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 02742
- Hjælpekassen og forsk. Bidrag:	- 0808
- Fattigvæsen:	- 38787

til Alderdomsunderstøttelse:	Kr. 32614	<i>Kommunens Gæld (1918—19):</i>	
- Forrentning af Gæld:	- 96410		Kr. 2.222932
- Afdrag af Gæld:	- 33577		
<i>Kommunens Formue (1918—19):</i>		<i>Skatteprocenten (1920—21):</i>	7,4
Faste Ejendomme:	Kr. 1.284714	<i>Ligningsprocenten (1920—21):</i>	10,0
Andre Aktiver:	- 1.057882		
	I alt Kr. 2.342596		<i>Svend Rode.</i>

ASSENS

Assens, *Asnæs*, nævnt i Kong Valdemars Jordebog, er vistnok i første Halvdel af 13. Aarh. anlagt som Strandkøbing ved Kysten af Lillebælt Nord for Kjærum Aa; thi Byen, hvis ældste Privilegier ikke kendes, er uden Tvivl skabt ved Kunst, klart opbygget i sin oprindelige Kerne med Midtakse i Østergade og Torvet. Som Parallelgader fører mod Syd Adelgade, mod Nord Ladegaardsgade, udmundende mod Vest i Damgade, som — før den i moderne Tid sprængtes for at aabne Vej til Banegaarden — lukkede Byplanen og kun i sit nordlige Hjørne lod Strandgade slippe igennem. I denne stod til 1859 Strandporten som et Minde om den middelalderlige *Bybefæstning*, der 1628 yderligere udbyggedes med Jordværker og Bastioner, af hvilke nu kun svage Spor anes i Haverne nord for Ladegaardsgade, medens de gamle, murede Porte, foruden Strandporten, Øster-, Ramsherreds- og Ladegaardsport først bukkede under henimod Midten af 19. Aarh. — Assens, der i sit *Signet* fører et Lam med Korsfane, var af Vigtighed som Færgeby; her mødtes Dronning Margrethe og Erik af Pommern 1396 med de holstenske Grever, men om dens ældre Historie vides kun lidt, og den statelige, gotiske *Kirke*, viet *Vor Frue*, er nu Byens eneste middelalderlige Monument. *Helligaandshuset*, for hvilket Provsten i Tofte var Forstander, laa muligvis i Nærheden af *Provstegaarden*, og det først i 1500erne stiftede, 1530 ophævede *Karmeliterkloster* har antagelig haft Plads bag Hjørnet af Ramsherred og Strandgade, hvor der f. Eks. under Nr. 8 er fundet Rester af svære Munkestensmure og regelmæssigt nedlagte Skeletter. Ogsaa Resen udpeger dette Sted som Tomt for et Kloster, som han dog kalder St. Gertruds, et Navn man snarere kunde tænke sig knyttet til det *Kapel*, som skal have ligget paa „Kappelsmark“ udenfor Byen. — Efter en Belejring toges Staden 1535 efter Slaget paa Øksnebjerg med Storm af Joh. Rantzau. Trods dette Slag synes Borgerne i den følgende Tid at have siddet i god Næring, men Svenskekrigen 1658 ramte haardt, 1672 talte Byen 1084, 1769 1139 Indbyggere, og i 19. Aarh. førte den efter Tabet af Sønderjylland en sygnende Tilværelse, indtil Baneforbindelsen med Tommerup 1884, Sukkerfabriken og bedre Havneforhold atter bragte Liv og Opgang.

Prospekt af Assens 1754, taget fra Nordøst.

Parti af Assens.
(Fru E. Mencke fot.)

I sin lange Stilstandsperiode beholdt Byen sit hyggelige, gamle Præg, bestemt af Bindingsværk fra Blomstringen i 16. Aarh., Bygninger med udkraget øvre Stokværk og affacede Knægte af en Type, som var velkendt i Byerne langs Lillebælt. Flere af disse Huse faldt som Offer for det nye Opsving, men nogle er endnu i Behold, deriblandt et Par af de bedste i Landet. Delvis skjult er Forsiden af *Torvet 11*, en interessant Bygning fra 16. Aarh.s Midte, liggende ved Hjørnet af Badstuestræde ligeoverfor det 1891 ombyggede Raadhus, og *Korsgade 11* er med sit rigt udskaarne Tømmer trods Forfald og Mishandling en sjælden pyntelige Type paa et Gavlhus fra Højrenæssancens Dage. Mere beskudne, men karakteristiske for Byen er et Par Renæssancegaarde i Ladegaardsgade, og som Repræsentant for 2. Halvdel af 17. Aarh. er — foruden *Hotel Postgaarden* i Strandgade — bevaret saa anseligt et Hus som *Søhelten P. Willemoes' Fødegård* paa Østergade, en 2 Stokværk høj Bygning med barokke Udskæringer, opført 1675. Længere fremme i samme Gade fanges Opmærksomheden af Bankens Ejendom (Nr. 42), en fornem, stor Façade i Nyklassicismens rene Linjer.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Assens Købstad og Baag Herred samt Kerte, Barløse. Sandager og Tanderup Sogne af Wedellsborg Birk, Tingsted Assens. Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten, den res. Kapellan, Amtslægen i Assens Amtslægekreds, tillige Kredslæge i Assens Lægekreds, andre Læger, Amtstue, Branddirektørerne i Assens By og Baag Herred, Handelsstandsforeningen, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., 3 Sagfr., 2 Dyr læger, en Brandinspektør.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En Handelssk., et Amtsbibliotek, Spare- og Laanekassen f. Assens og Omegn, Landbosparekassen f. Fyn, Spare- og Laanekasse f. Haandværker- og Arbejdsklassen, et Tuberkulosehospital, Hott., Haandværker- og Industriforeningens Stiftelse, en Good Templar Loge, en Fattiggd., et Vandværk, flere Badeanstalter, flere Mr., et Anlæg m. S.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et And.-Mejeri, Assens Skibsværft, et Bogtrykkeri, flere Bryggerier, et Farveri, flere Garverier, flere Kalk- og Tglvr., et Savværk, Vestfyns Kulimport samt Fabb. f. Fluefangere, Maskiner, Olietøj, Sodavand, Tobak m. m.

Byen har Dampskibsfart, Lodseri, Toldkammer, Statstlfst. og Tlfst.

M. J. Darre.

Hjørnet af Ladegaardsgade
og Ramsherredsgade.

Korsgade Nr. 11.

Damgade.
Assens.
(Fotografier af H. M.)

Parti ved Dammen.

Willemoes' Gaard.

**Lille Kirkestræde.
Assens.**

(Fotografier af H. M.)

ASSENS: STATISTIK:

Areal (1916): 659 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	819
heraf Beboelseshuse:	781
Antal Lejligheder:	1233

Befolkning:

1801: 1443	1901: 4665
1855: 3262	1916: 4523
1880: 3196	1921: 4651

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1662	
disses samlede Indkomst:	Kr. 5.023029
heraf betaltes i Skat:	119927

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1073	
disses samlede Formue:	Kr. 11.879500
heraf betaltes i Skat:	31497

Folketingsvælgere (1920): 2535

Landstingsvælgere (1920): 1892

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	900	
Kvinder:	1150	
		2050

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	18
uden — —	4

Toldindtægt (1920—21): Kr. 94202

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elever:	85

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 30386
- Ejendomsskatter:	- 12419
- personlige Skatter:	- 191425

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 46227
- Hjelpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 3379
- Fattigvæsen:	- 31547
- Alderdomsunderstøttelse:	- 5006
- Forrentning af Gæld:	- 14509
- Afdrag af Gæld:	- 21796

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 845390
Andre Aktiver:	- 161010
	I alt Kr. 1.006400

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 368949

Skatteprocenten (1920—21): 6,9

Ligningsprocenten (1920—21): 8,8

Svend Rode.

Hindsgavl ved Middelfart (tilhører nu Byen).

ODENSE AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:			
km ²	1769		
ha	176938		
Veje:			
Landeveje (1920)	490		
Biveje (1918)	2063		
Befolkning:			
1801	56120		
1855	84636		
1880	98127		
1901	97552		
1916	112765		
1921	116796		
Befolkningstæthed:			
1801	pr. km ²	32,0	
1855	—	47,8	
1916	—	63,7	
1921	—	66,0	
Indkomstskatteydere til Staten:			
(1920—21)	30524		
Disses saml. Indkomst Kr. 87 893004			
Heraf betales i Skat -	2 024546		
Formueskatteydere til Staten:			
(1920—21)	22303		
Disses saml. Formue Kr. 405 030200			
Heraf betales i Skat -	1 621944		
Folketingsvælgere (1920)	57254		
Landstingsvælgere (1920)	41933		
Kommunale Vælgere (1921) ...	46379		
heraf Mænd	23289		
— Kvinder	23090		
Erhvervsfordeling (1911):			
Landbrug o. L.	61428		
Haandværk og Fabrikdrift	24079		
Handel	4570		
Transport	3513		
Andre Erhverv	14934		
I alt ..	108524		
Faste Ejendomme	1916	1904	
Vurderingssum	Kr. 319 582000	219 909000	
Jordværdi	178 546000	—	
heraf:			
Gaarde	5717	5340	
Hektar	141945	142425	
Tdr. Hartkorn	26549,4	26562,0	
Vurderingssum	Kr. 211 520000	154 048000	
Jordværdi	144 844000	—	
Huse	5901	5769	
Hektar	17649	15681	
Tdr. Hartkorn	2785,1	2452,9	
Vurderingssum	Kr. 37 908000	26 027000	
Jordværdi	17 941000	—	
Statshusmandsbrug	232	29	
Arealets Benyttelse:	1919	1912	1901
ha	3524	3581	1355
Rug	11928	11027	14878
Byg	18766	19118	19972
Havre	15229	17086	18198
Blandsæd	16780	16226	13942
Kornarealer i alt	66227	67038	68345
Kartofler	3225	1839	1816
Foderroer	15241	13396	8100
Sukkerroer	5550	3896	2914
Andre Rodfrugter	467	359	324
Rodfrugter i alt	24483	19490	13154

ODENSE AMT

137

	1919 ha	1912 ha	1901 ha
Andre Høstarealer	4852	2188	1346
Brakarealer o. l.	7236	12559	13954
Grønfoder- og Græsningsarealer	47283	49154	56683 ¹⁾
Haver	3428	3187	3004
Moser	2022	2422	—
Skove	11712	11905	11558

Høstudbyttet:	1920		1912		1901	
	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha
Hvede	133245	28,2	104956	30,6	30198	22,3
Rug	212894	21,2	250625	22,5	296924	20,0
Byg	454423	24,1	491474	25,0	415680	20,8
Havre	341252	22,3	400562	22,9	326689	18,0
Blandsæd	369028	22,7	394936	24,0	273503	19,6

Kapitelstakst:	Kr. pr. hkg	1920	1912 ²⁾	1901 ²⁾
		Hvede	42,84	—
Rug	—	40,33	11,36	9,75
Byg	—	34,08	13,91	10,55
Havre	—	29,37	11,65	10,19

Kreaturholdet:	1921	1914	1903
	Heste	31878	32341
Hornkvæg	124241	133324	110360
Svin	73223	132395	83112
Faar	18238	20231	35080
Høns	1424971	1 516625	1 010780

Mejeridrift:	1914	
	Mejerier	—
Mælkeleverandører	—	11247
Køer	—	70611
Indvejet Mælkemængde	1000 kg	204980
Produceret Smør	—	7288
— Ost	—	1414
— Fløde	—	1279
— Sødmælk	—	2387

Salg af Landejendomme:	1913—17	1905—09	1900—04
	Gaarde:		
Antal	1111	824	599
Tdr. Hartkorn	4967,3	3234,3	2315,7
Pris pr. Td. Htk:			
Jord og Bygninger	Kr. 8730	5770	4900
Besætning og Inventar	— 2274	1583	1429
Huse:			
Antal	985	1417	1074
Tdr. Hartkorn	518,4	711,2	531,8
Pris pr. Td. Htk:			
Jord og Bygninger	Kr. 14911	9017	8291
Besætning og Inventar	— 3376	2460	1975

Haandværk og Fabrikdrift:	1914		1906
	Virksomheder med 0—5 Arbejdere	—	3742
— — 6—20 —	—	105	67
— — over 20 —	—	12	10
I alt...		3859	4023

¹⁾ herunder Moser. ²⁾ for Fyns Stift.

Samlet Personel	8857	8004	
heraf:			
Egentlige Arbejdere	4628	3662	
<i>De vigtigste industrielle Brancher (1914):</i>			
	Bedrifter ¹⁾	Personel ¹⁾	
Møller	137	404	
Bagerier m. m.	226	718	
Slakterier m. m.	215	648	
Mejerier	98	486	
Tobaks- og Cigarfabrikker	25	468	
Bomuldsvæverier	3	408	
Klædefabrikker	3	368	
Trikotagetilvirkning	32	545	
Skrædderforretninger	846	1567	
Skomagerforretninger	410	596	
Murerforretninger	394	1689	
Tømmerforretninger	341	923	
Snedkerforretninger m. m.	329	993	
Malerforretninger m. m.	259	623	
Teglværker m. m.	46	415	
Grovmedeforretninger	332	673	
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder	88	1763	
Cykelfabrikker og -værksteder	88	556	
<i>Udskænkingssteder (1914):</i>			
med stærke Drikke		45	
uden — —		37	
<i>Udsalgssteder med stærke Drikke (1914):</i>		400	
<i>Amtsrepartitionsfonden:</i>			
	1918-19 1000 Kr.	1908-09 1000 Kr.	1896-99 1000 Kr.
Indtægt	1843	651	627
Fonden ejede	2766	1328	1158
— skyldte	1874	653	753
<i>Amtsfattiggassen:</i>			
Indtægt	44	33	22
Kassen ejede	17	14	15
— skyldte	—	"	"
<i>Amtsskolefonden:</i>			
Indtægt	1444	470	—
Fonden ejede	101	99	—
— skyldte	—	—	—
<i>Sognekommunerne:</i>			
Indtægt	5677	1487	1153
Kommunerne ejede	5940	3858	3004
— skyldte	4523	1474	908

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

Vissenbjerg, set fra Aarup (Odense Amt).
(M. Lundbo fot.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF OBERSTLØJTNANT M. J. DARRE

MED BIDRAG AF MAG. V. HERMANSEN, MAG. CHR. AXEL JENSEN
OG MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

ODENSE HERRED

Odense Frue Landsg. (1461 Indb.). Odense Frue Landsg.s Komm. Byer: *Ejby* og *Nyborgvej* (954 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Læge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Cichoriefab., Tglv.), *Killerup* (Elektv.), *Biskorup*. Mod S. Ø. Vml. (Blangstedgd.). *Odense Aa.* Nogen Skov m. S. En Del Eng og Mose. — Gaard: *Gillestedgaard*. — *Forh. M.*: Ved Killerup er gjort et Guldfund fra Folkevandringstiden, Brakteater m. m.

Odense Sct. Hans Landsg. (6905 Indb.). Odense Sct. Hans Landsg.s Komm. By: *Skibhuse* (Sk., Kbm., Kro). Mod S. ved Odense stærkt bebyggede Arealer m. K. Sct. Hans Landsg.s Sk. Mod V. Næsbyhoved Ml., *Slotsbanke* (21 m) og *Børnehjem* (Aalykkegd.). *Odense Kanal* og *Aa.* En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Ant. det største og efter Areal (836 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Marielund* (Hg., oprettet 1765 af tidligere Ryttergods; Bøndergodset bortsolgtes i Beg. af 19. Aarh.), *Hedevigslund*. — Næsbyhoved Voldsted. — *Forh. M.*: Ved Annasholm er fundet en rig Grav fra rom. Jernalder, 1.—2. Aarh. efter Kr., med romerske Bronzekar m. m.

Næsbyhovedbroby¹⁾ Sg. (1008 Indb.). Allese-Næsbyhovedbroby Komm. Anneks til Allese. Byer: *Næsbyhovedbroby* (K., Skr., Fors.-hus, Kbm., Optagelseshjem, And.-Mejeri, Gæstg., Ml., Brsml.), *Skovshøjrup* (Ml.), *Kirkendrup* (Ml.), *Næsby* (Kbm., Haandv., Jbst. s. ø. f. Byen, Posteksp.). Næsby Forskole. Mod Ø. *Søhus Jbst.* Mod N. Ø. *Ravnebakke* (28 m). Lidt Skov. En Del Eng og Mose. — *Forh. M.*: Fra Viemosen er et af de største danske Oldtids-

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind. — Indb.-Antallet er efter Tællingen 1921.

¹⁾ eller Næsbyhoved Broby.

fund, fra 3.—4. Aarh. efter Kr. (væs. i Nationalmuseet), op mod 4000 Oldsager: Vaaben og Mandsudstyr, Værktøj, Husgenstande o. s. v., alt vistnok henlagt paa aaben Mose (siden overgroet) som Offergave efter en Kamp.

P a a r u p Sg. (1134 Indb.). Paarup Komm. Byer: *Paarup* (K., Sk., Elektv.), *Stegsted* (Kbm.), *Villestofte* (Kbm., Elektv., Mr., Jbst., Tlgst.), *Snestrup* (Kbm., Jbhpl. s. v. f. Byen), *Tarup* (Pg.). Mod Ø. *Snapiind Jbhpl.* Nogen Skov m. S. og Ø. Megen Eng og Mose. — Gaarde: *Tarupgaard*, *Ensomhed*.

K o r u p¹⁾ Sg. (607 Indb.). Korup Komm. Byer: *Korup* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Vml. n. v. f. og Jbst. s. f. Byen, Posteksp., Tlgst.), *Trøstrup* (Ml. s. f. Byen), *Slukefter** (Dyrlæge, Kro, Jbhpl.). Mod S. V. nogen Skov. Megen Eng og Mose. — Gaard: *Korupgaard*.²⁾ — Anneks: *Ubberud*.

U b b e r u d Sg. (1271 Indb.). Ubberud Komm. Anneks til Korup. Byer: *St. Ubberud* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri), *L. Ubberud**, *Vejrup*, *Troelsrød* (Speshjerg Sk.), *Højbjerg* (Tglv.), *Blommenslyst** (Kbm., Haandv., Kro, Bryggeri, Garveri, Limfab., Ml., Tlfst.), *Radbj**. Mod S. V. Traktørsted, Ml. (Korsebjerglund) og *Dyrebanks* (123 m). Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Hesbjerg* (Hg., samlet 1822 af to Gaarde Store og Lille H.; Hovedbyggn. fra 1880), *Husemose*, *Tanggaard*. — Forh. M.: Ved St. Ernebjerg er fredlyst et større Stenkammer.

V i s s e n b j e r g Sg. (3639 Indb.). Vissenbjerg Komm. *Vissenbjerg* K. Pg. Miss.-hus. Kro. Fuglevig Mr., And.-Mejeri og Tglv. Byer: *Bred* (343 Indb., Sk., Banken f. Aarup og Omegn, Kbm., Haandv., Gæstg., And.-Mejeri, Bryggeri, Tglv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Kaadekilde**, *Skalbberg* (136 Indb., Sk., Dyrlæge, Kbm., Gæstg., Tglv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Magtenbølle* (Kbm.), *Skallebølle* (Sk., Læge, Kbm., Savværk, Cementvarefab., Ml.), *Fuglsang* (Kbm.), *Hesbjerg* (Ml. og Højdepunkt 124 m s. v. f. Byen), *Kjeldstrup* (Haandv.), *Kjeldstrupskov** (Kbm.), *Skovsby* (Sk.), *Brønsrød*, *Kolbjerg* (Sk.), *Gadsbølle* (Mr.), *Andebølle* (Sk., Fors.-hus, Haandv., Constantia And.-Mejeri), *Andebøllelose**, *Sprattenborg** (Kbm.), *Rold** (Sk.), *Assenbølle* (Tglv.). Vissenbjerg Fattiggd. Mod N. *Ornebjerg* (104 m). En Del Skov. Megen Eng og Mose. Sagnet er efter Areal (4729 ha) det største i Herredet. — Gaard: *Grøftebjerg*. — Ved Assenbølle Sct. Knuds Sten, paa hvilken efter Sagnet Knud den hellige hvilede under sin Flugt for Oprørerne (nu fredlyst). — Forh. M.: St. Vittie Kilde ved Præstegaarden har været Sundhedskilde.

T o m m e r u p Sg. (2311 Indb.). Tommerup Komm. Byer: *Tommerup* (K., Pg., Sk., Højsk., Kbm., Kærskilde And.-Mejeri, Vml.), *Knarreborg* (380 Indb., Miss.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Afholdshjem, Trævarefab., Mr., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Tommerup Stationsby* (750 Indb., Broholm K., Sk., Fors.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Afholdshjem, Remskivefab., Tglv., Elektv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Tallerup** (Sk., And.-Mejeri), *Skovstrup*, *Kivmose** (Sk., Ml.), *Femtning* (Kbm.). Lilleskov Tglv. Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Kamgaard*, *Store Apegaard*.

B r y l l e Sg. (1156 Indb.). Brylle Komm. Byer: *Brylle* (K., Pg., Sk., Haandv., And.-Mejeri, Ml. s. f. Byen), *Gundestrup*, *Render* (Kbm., Mr.), *Stærmosen* (Sk.), *Frankfri* (Kbm., Ml.). Brunsvig Fors.-hus. 3 Vmlr. m. S. Ø. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Mandgaard*.

V e r n i n g e Sg. (1665 Indb.). Verninge Komm. Byer: *Verninge* (K., Pg.

¹⁾ eller Trøstrup Korup.

Odense Kanal ved Stige.
(H. Lønborg, fot.)

Sk., Miss.-hus, Odense Privatbank, Læge, Ap., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Alderdomsasyll, Limfab., Tlfst.), *Naarup* (Sk., Kbm., Haandv., Savværk, Tagstensfab., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Nevershse** (Ml.), *Bregnemose* (Kbm., Sk.), *Langsted* (Kbm., Vml.), *Hjelmerup*, *Solevad**. En Del Skov, Eng og Mose.

Bellinge Sg. (625 Indb.). Brændekilde-Bellinge Komm. Anneks til Brændekilde. By: *Bellinge* (K. m. Kalkmalerier fra 1496, Sk., Dyrlæge, Kbm., Haandv., Kro, Jbst. m. S. Ø. i Fangel Sg., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod Ø. Lettebæk Ml. Mod S. Ø. *Kulager Høj* (42 m). Drigstrupgd. Tglv. Borreby Vml. Nogen Eng og Mose m. S. Ø. — Gaard: *Borreby Møllegaard*.

Brændekilde¹⁾ Sg. (519 Indb.). Brændekilde-Bellinge Komm. By: *Brændekilde* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml.). Holmstrup And.-Mejeri. Nogen Skov, Eng og Mose. Sogniet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaarde: *Brændekildegaard*, *Brændekilde Vestergaard*. — *Forh. M.*: Paa Præstegaardsjorden er fredet en stor Oldtids-høj, 6 m høj. — Anneks: Bellinge.

Sanderum Sg. (1679 Indb.). Sanderum Komm. Byer: *Sanderum* (K., Pg., Sk., Haandv., And.-Mejeri, Bryggeri, Elektv.), *Højme* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Bryggeri), *Stormark* (Ml.), *Ruerne**, *Holmstrup* (Kbm., Afholdshjem, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Ravnebjerg* (Filial-K., Skr., Kbm., Maskinfab., Mlr.), *Elmelund*. Lettebæk Fodermelsfab. Mod V. Vosemose Vml. En Del Skov, især m. V. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Elsesminde*, *Vosemosegaard*.

Dalum Sg. (4570 Indb.). Dalum Komm. Byer: *Dalum* (Dalum Fabriksby

¹⁾ eller Brændekilde.

563 Indb., Arbejderboliger, K., Pg., Centralsk., Fors.-hus, Dalum Landbrugssk., 2 Læger, Kbm., Haandv., Dalum Klosters Hvilehjem, Dalum Papirfab., Fyns Tørmælksfab., And.-Mejeri, Ml., Dalum Jbhpl., Tlfst.), *Rikkesminde*, *Hjallese* (1089 Indb., Sk., Miss.-hus, Kbm., Haandv., Landbrugsmuseum, Forsøgslaboratorium, Sanatoriet Helsebod, Afholdssanatoriet Stormly, Alderdomshjem, Cikorietørreri, Elektv., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Fruens Bøgekvarteret* (2628 Indb., Haandv., Pavillon, Restaurationer, Cementvarefab., Madrasfab., Jbst.), *Hjallese Hestehave**. Sanderum Plovfab. Lidt Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Dalumbaard* (Hg., der indtil 1842 hørte under Christiansdal, det gamle Dalumkloster. — Hovedbyggn. fra 1845), *Rikkesminde*, *Hjallese Torpgaard*. — Den gamle Dalum Klosterkirke er en interessant sentromansk Murstensbygning.

Stenløse Sg. (616 Indb.). Stenløse-Fangel Komm. Byer: *Stenløse* (K., Pg., Sk., Kbm., Ml., Sct. Clemens Jbst.), *Svendstrup*, *Volderslev* (Kbm.). Stenløse Kalkværk. Mod Ø. Vml. (Lindved). Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Lindved* (Hg., der kendes fra o. 1500; Bøndergodset bortsolgtes 1802—03. — Hovedbyggn. af Bindingsværk), *Voldgaard*. — *Forh. M.*: „Videkilde“ paa Stenløse Mark besøgtes endnu i 19. Aarh. som Sundhedskilde. — Anneks: Fangel.

Fangel Sg. (891 Indb.). Stenløse-Fangel Komm. Anneks til Stenløse. Byer: *Fangel* (K., Sk., Kbm., Haandv., Lædvarefab., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Fangel Torp*, *Vester Torp**. Fangel Friskole. Borreby And.-Mejeri og Ml. Mod N. *Bellinge Jbst.* En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Fangel Møllegaard*.

AASUM HERRED

N. Søby Sg. (690 Indb.). N. Søby Komm. By: *N. Søby* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Dampml., Jbst. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod N. *Søby Sø*, en Ml. og Vml. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Søbysøgaard* (Hg., der kendes fra det 15. Aarh. og blandt hvis Ejere nævnes Slægten Urne. 1745 oprettedes S. til et Stamhus, Holstensgaard, der 1805 ophævedes. — Den stærkt ombyggede Hovedbyggn. er vistnok opr. fra 1641). — Anneks: Heden.

N. Lyndelse Sg. (1473 Indb.). N. Lyndelse Komm. Byer: *N. Lyndelse* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Læge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Kro, Elektv.), *Lumby* (Kbm., Arbejdsanstalt, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml.), *Freltofte* (Sk., Kbm., Ml.), *Dømmestrup* (Sk., And.-Mejeri). Mod N. *Bramstrup Vml.* Mod S. *Æskelundsbanke* (69 m). Lidt Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Bramstrup* (Hg., der sammen med Møllen kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som i 16. Aarh. ejedes af Slægten Brockenhuus, deribl. af den bekendte Feltherre Frands B. — Hovedbyggn. fra 1689), *Lumbygaard*, *Bramstrup Møllegaard* (under Hg.). — Anneks: Højby.

Højby Sg. (564 Indb.). Højby Komm. Anneks til N. Lyndelse. By: *Højby* (K., Sk., Fors.-hus, Dyr læge, Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Højbyhse**. Lidt Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Lindeskovgaard*.

S. Næraa Sg. (1027 Indb.). S. Næraa Komm. Byer: *S. Næraa* (K., Fraadstensbygning m. romanske Kalkmalerier, en Valgmenigheds-K., Pg., Valgmenighedspræst, Skr., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Mlr.), *Ore*, *Tarup* (Kbm., And.-Mejeri, Mlr.). Mod N. Ø. *Ibjerg* (62 m). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde:

Torpegaard (Hg., der kendes fra o. 1550; af Ejere nævnes Slægten Straale (til 1624). — Hovedbygn. fra 1864), *Næraagaard*.

Rolsted¹⁾ Sg. (961 Indb.). Rønninge-Rolsted Komm. Anneks til Rønninge. Byer: *Rolsted* (K., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Elektv., Vml.), *Hudevad*, *Kappendrup* (Kbm.), *Ferritslev* (153 Indb., Sk., Læge, Dyrlæge, Ap., Kbm., And.-Mejeri, Uldspinderi, Savværk, Vml., Tlfst.). Megen Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaard: *Ferritslevgaard*. — *Forh. M.*: Langdysserne „Grisemosehøj“ ved Ferritslev og „Rolfshøj“ ved Rolsted samt en Runddysse ved Hudevad er fredede. „Rolfskilde“ har til henimod 1800 været Sundhedskilde.

Rønninge Sg. (973 Indb.). Rønninge-Rolsted Komm. Byer: *Rønninge* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Stiftelsen Trøstens Boliger, And.-Mejeri, Mr. n. ø. f. Byen), *Røjrup*, *Langeskov* (Den danske Landmandsbank, Kbm., Haandv., Kro, Fls.-Mejeri, Elektv., Fabb. f. Plove, Træsko, Trævarer, Værktøj, Stukfab., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod Ø. Bjerneml. Emulsionsplade- og Filmfab. Mod S. Ø. *Vommese*. Mod S. en Ml. og Holts Vml. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Rønningesøgaard* (Hg., der kendes fra Beg. af 14. Aarh., og blandt hvis Ejere nævnes Frederik II.s naturlige Broder Kaspar Markdanner. 1825 oprettedes R. til et Stamhus, der blev ophævet 1906. — Hovedbygn. fra 1596 og 1757, restaureret 1868), *Lavindsgaard*. — Voldsted i Rønningesøgaards Have samt s. f. Gaarden Tvevad Voldsted. — *Forh. M.*: I Lavindsgaards Mose fremdroges 1862 et stort Oldtidsfund, 11 Guldskaale, et større Bronzekar, $\frac{1}{2}$ m dybt. (Metalværdi over 2000 Kr.). Rønningerunestenen, fra ca. 900, sat af Sote over Broderen Elev, Søn af Asgót med det røde Skjold, er nu i Kerteminde. — Anneks: Rolsted.

Davinde Sg. (412 Indb.). Allerup-Davinde Komm. Anneks til Allerup. By: *Davinde* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Vml., Tlfst.). Mod S. Rolighedskro. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Sanderumgaard* (Hg., kendes fra Slutn. af 15. Aarh.; af Ejere nævnes den som Mæcen bekendte Gehejmekonferensraad Johan Bülow († 1828). — Hovedbygn. fra 1870). — *Forh. M.*: Ved Sanderumgaard er fremdraget rigt udstyrede Grave fra Folkevandrings-tiden.

Allerup Sg. (423 Indb.). Allerup-Davinde Komm. Byer: *Allerup* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Torup*. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Skovgaarden*. — Anneks: Davinde.

Fravgade²⁾ Sg. (1800 Indb.). Fravgade Komm. Byer: *Fravgade* (K., anseelig Bygning m. rigt Inventar og Gravminder bl. a. over Thomas Kingo, Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Fls.-Mejeri, Plovfab., Vml. s. ø. f. Byen), *Birkum* (Sk., Læge, Kbm., Haandv., Maskinfab., Fls.-Mejeri, Ml.), *Ov. Holluf* (Sk., Kbm., Bryggeri), *Ndr. Holluf* (Vml. s. f. Byen), *Kjærby* (Sk., Kbm.). Nogen Skov. En Del Eng og Mose, især m. Ø. Sognet har en Enklave m. V. med Kallerup Gde. Det er baade efter Indb. Antal og Areal (2809 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Hollufgaard* (Hg., oprettet i Beg. af 16. Aarh. af Rigskansler Jørgen Marsvin; Bøndergodset bortsolgtes i Beg. af 19. Aarh. Hovedbygn. fra 1577 med Tilbygning fra 1830'erne), *Fravgedegaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh., og som var i Slægten Daa's Eje indtil 1671; af senere Ejere nævnes Thomas Kingo. — Hovedbygn. af Bindingsværk fra 1588, restaureret 1882), *Landkilde*, *Kjær-*

¹⁾ eller Rolfsted. ²⁾ eller Fravde.

Hesbjerg (Odense Herred).

Dalumgaard (Odense Herred).

Lindved (Odense Herred).

Søbysøgaard (Aasum Herred).

Bramstrup (Aasum Herred).

Rønningesøgaard (Aasum Herred).

Sanderumgaard (Aasum Herred).

Fravgdegaard (Aasum Herred).

Ulriksholm (Bjerger Herred).

Scheelenborg (Bjerger Herred).

Brockdorff (Bjerger Herred).

Danmark IV. 3

Hverringe (Bjerger Herred).

bygaard. — *Forh. M.*: Ved Fravagde er 1896—97 undersøgt en stor Gravplads fra Folkevandringstiden, med ca. 70 Urnegrave, 10 Skeletgrave.

A a s u m Sg. (525 Indb.). Seden-Aasum Komm. Anneks til Seden. Byer: *Aasum* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml.), *Raagelund* (Sk., Børnehjem), *Lunden**. *Odense Aa* m. N. V. Nogen Skov, Eng og Mose. — *Forh. M.*: Tre Høje i Ræveskov er fredlyste.

Seden Sg. (399 Indb.). Seden-Aasum Komm. By: *Seden* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Hospital, Jbst., Posteksp., Tlgst.). Seden Enggaard Optagelseshjem. Lidt Skov. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Odense Fjord*, m. V. af *Odense Aa*. Det er baade efter Indb. Antal og Areal (589 ha) det mindste i Herredet. — Anneks: Aasum.

BJERGE HERRED

Agedrup Sg. (692 Indb.). Kølstrup-Agedrup Komm. Byer: *Agedrup* (K., Pg., Sk., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Bullerup* (Kbm., Mlr., Jbhpl., Tlgst.), *V. Kjærby*. Lidt Skov. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Odense Fjord*. Det er efter Areal (954 ha) det mindste i Herredet.

Kølstrup Sg. (1171 Indb.). Kølstrup-Agedrup Komm. Byer: *Kølstrup* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Hospital, Elektv., Jbst. s. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst.), *Hundslev* (And.-Mejeri, Ml.), *Hundslev Nyemark*, *Kjertinge* (Ml.), *Ladby* (And.-Mejeri, Jbst. s. f. Byen, Posteksp., Tlgst.). Gels Kro. Mod Ø. Tglv. (Vejrup). En Del Skov. Sognet begrænses m. N. af *Kerteminde Fjord* (Kjertinge Nor). — Gaarde: *Ulriksholm* (Hg., hed opr. Skinnerup og gik 1616 over til Christian IV, der senere skænkede den m. m. til Sønnen Ulrik Christian Gyldenløve, efter hvem den fik Navn. — Hovedbyggn. fra 1646), *Kejruggaard*, *Rosenlund*, *Hundslev Skougaard*.

Munkebo Sg. (1099 Indb.). Munkebo Komm. Byer: *Munkebo* (377 Indb., K., Pg., Skr., Kro, And.-Mejeri, Hospital, Fattiggd.), *Dræby* (Sk., Fors.-hus, Haandv., Afholdshot., Jbst. s. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.). *Dræby Fed** (Ml.). Mod S. Ø. en Ml. Mod N. en Ml. Mod N. Ø. *Loddenhøj* (58 m). Mod V. Øen *Tornø*. Mod N. Smaaholmene *Roholm* og *Flintholm*. Nogen Skov m. S. Megen Eng og Mose, især m. N. V. Sognet begrænses m. N. og N. V. af *Odense Fjord*, m. S. Ø. af *Kjertinge Nor*. — Gaard: *Østergaard* (Hg., der erhvervedes af Christian IV og af ham blev skænket til Sønnen Ulrik Christian Gyldenløve. — Hovedbyggn. fra 1731). — *Forh. M.*: Paa Præstegaardsmarken er fredlyst en Langdykke, en Høj med (jordfyldt) Jættestue og en Høj.

Drigstrup Sg. (588 Indb.). Drigstrup Komm. Anneks til Kerteminde. Byer: *Drigstrup* (K., Sk., Fors.-hus, Haandv.), *Bregør* (Fiskesalgforening), *Ov. Kjærby*, *L. Viby* (Ml.). Nogen Eng og Mose m. N. Ø. Sognet begrænses m. N. af *Odense Fjord*, m. S. af *Kerteminde Fjord*. Det er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaard: *Kjærbygaard*.

Mesinge Sg. (1210 Indb.). Mesinge Komm. Byer: *Mesinge* (391 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Haandv., And.-Mejeri, Hospital, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Midskov* (Sk.), *Lodshuse**, *Salby* (Haandv.), *Taarup* (Sk.). Mod N. V. Halvøen *Skoven*. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. og N. af *Odense Fjord* (Dalby Bugt). — *Forh. M.*: St. Karens Kilde ved Lodshuse har været Helligkilde.

Dalby Sg. (612 Indb.). Dalby-Stubberup Komm. Byer: *Dalby* (102 Indb., K., Valgmenigheds-K., Pg., Skr., Højskolehjem, Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Birkebjerg** (Ml.), *Hersnap* (Elektv., Jbhpl.). Lidt Eng og Mose. Sognet stoder m. V. til *Dalby Bugt*. — *Forh. M.*: En anselig Dysse med store Dæksten er fredet ved *Birkebjerg*. — Anneks: *Stubberup*.

Stubberup Sg. (829 Indb.). Dalby-Stubberup Komm. Anneks til Dalby. Byer: *Stubberup* (K., Sk., Fors.-hus, Ml. s. v. f. Byen, Kirkebro Jbhpl.), *Martofte* (Sk., Staalbæk And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Snave*, *Nordskov* (Sk.), *Egense**, *Langø** (Sk., Ml.), *Bogensø**. Kolonien Højbjerg f. Friv. Drengforb. Mod N. V. Halvøen *Fyns Hoved* og *Øerne Mejle*, *Bogø* og *Vejlø*. Lidt Skov. Megen Eng og Mose. Sognet omgives af *Kattegat* (Odense Fjord, Dalby Bugt, Korshavn) og *Store Belt*. Det er det nordligste Sg. paa *Hindsholm* og er efter Areal (2699 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Scheelenborg* (Hg., opr. Eskebjærg, der kendes fra d. 13. Aarh., og som først var i Hvideslægtens Eje og derefter blev Krongods indtil 1604. 1680 oprettedes E. til Baroniet *Scheelenborg*. — Hovedbyggn. fra 1843). — *Brockdorff* (Hg., der hører under Baroniet, hed tidl. indtil 1785 Grønlund). — *Forh. M.*: Af 4 kendte Jættestuer er 3 fredlyste, „*Moresenhøj*“ ved *Martofte*, smuk og velbevaret, Kamret over 10 m l., „*Heathøj*“ og „*Tornehøj*“ ved *Brockdorff*; fremdeles er fredet en Dysse ved *Snave*, *Høje* ved *Snave* og *Martofte*.

Viby Sg. (706 Indb.). Viby Komm. Byer: *Viby* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Hospital, Ml.), *Maale* (Fors.-hus), *Stavre*, *Bøgebjerg Hse**. 2 Mlr. m. S. V. Mod N. *Digrbanke* (35 m) og en Ml. Mod Ø. *Romsø* m. en Del Skov og et Fyr. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses af *Kattegat* og *Store Belt* (*Romsø Sund*, *Kerteminde Bugt*). — Gaarde: *Hverringe* (Hg., der kendes fra d. 14. Aarh., og som i d. 16. og 17. Aarh. tilhørte Slægten *Lykke*, deribl. den bekendte *Kai L.*; 1768 oprettedes heraf *Stamhuset H.* — Hovedbyggn. fra Slutn. af 18. Aarh., restaureret 1886), *Brolykke* (Hg., der nævnes i Beg. af 14. Aarh., og som fra 1868 (1899) har hørt under *Hverringe*), *Bøgebjerg*. — Paa *Kastels-høj* har staaet et middelalderligt Fæstningstaarn. — *Forh. M.*: To *Gravhøje* i *Mølleskoven* er fredede.

Revninge Sg. (647 Indb.). Revninge Komm. Anneks til Rynkeby. By: *Revninge* (K., Sk., Fors.-hus, Hospital, Tglv., Jbst., Posteksp., Tlgst.). En Del Skov m. Ø. Mod N. Ø. *Lundsgaards Klint*. Sognet begrænses m. N. V. af *Kerteminde Fjord* og m. Ø. af *Kerteminde Bugt*. — Gaard: *Lundsgaard* (Hg., der kendes fra d. 15. Aarh.; heraf oprettedes 1768 *Stamhuset L.* — Hovedbyggn. fra 1765). — Voldstedet *Lindshøj*, *Jomfru-* eller *Røverhøj* er fredlyst. Et andet Voldsted ved *Voldsgaard* i Udkanten af Kirkebyen.

Rynkeby Sg. (1225 Indb.). Rynkeby Komm. Byer: *Rynkeby* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, 2 Læger, Dyrlæge, Kbm., Hospital, Fattiggd. m. Alderdomshjem, 2 Maskinbyggerier, Elektv., *Amaliehøj* Ml., Jbst. n. ø. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Skovhuse**, *Tvinge* (Haandv.), *Urup* (Haandv., And.-Mejeri). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaard: *Skovsbo* (Hg., der kendes fra o. 1400. — Hovedbyggn. fra 1572—79, restaureret 1881). — Ved *Vejen* mellem *Rynkeby* og *Skovsbo* staaer et *Egetræs-krucifiks*, der skal være opstillet af *Anna Rønnow* (ca. 1600). Voldstedet *Barholm*. — *Forh. M.*: I „*Illemose*“ er fremdraget *Vaaben*, *Skeletoner* m. m., fra *Folkevandringstiden*, antagelig ofret, som *Minde* om en *Kamp*. — Anneks: *Revninge*.

Birkende¹⁾ Sg. (876 Indb.). Marslev-Birkende Komm. Anneks til Marslev. Byer: *Birkende* (K., Skr., Fors.-hus, Kbm., Mindesmærke f. Hans Tausen), *Skallerød** (Sk., Ml.), *Langeskov Hæ**, *Nonnebo**. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Selleberg* (Hg., der omtales all. i Kong Valdemars Jordebog. — Hovedbyggn. fra 1845).

Marslev Sg. (889 Indb.). Marslev-Birkende Komm. Byer: *Marslev* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Dyr læge, Kbm., Haandv., Gæstg., Fls.-Mejeri, Frysemejeri, Ml. n. ø. f. Byen, Elektv., Jbst. s. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Radstrup*, *Holev* (Sk., Fors.-hus, Kbm.). Mod S. Ml. (Vejruggd.). Nogen Skov. — Gaarde: *Vejruggaard* (Hg., der kendes fra o. 1300; blandt dens Ejere nævnes Slægten Ulfeld i 16. Aarh. og Slægten Brockenhuus v. Löwenhielm i 18. og 19. — Ældre Hovedbyggn.), *Klarskovgaard*, *Radstrupgaard*, *Carolinelund*, *Holevgaard*. — Anneks: Birkende.

LUNDE HERRED

Lumby Sg. (2158 Indb.). Lumby Komm. Byer: *Lumby* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Eilschou's Hospital, Jørgensen og Hustrus Enkesæde, Elektv., Ml.), *Taarup* (Haandv., And.-Mejeri), *Anderup* (Kbm.), *Havge*, *Stige Havneby* (683 Indb., Filial-K., Skr., Fors.-hus, Kbm., Badeetablissement, Kro, Ml., Havn, Lodseri, Brsm.). Mod N. V. ved Sognegrænsen: *Beldringe Jbst.* Mod S. V. ved Sognegrænsen: *Søhus Jbst.* Mod S. Ø. Odense Aa og Odense Kanal, hvilken i den seneste Tid er bleven betydelig udvidet og reguleret. Megen Eng og Mose, især m. Ø., hvor Sognet støder til Odense Fjord. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaard: *Anderupgaard*.

Allese²⁾ Sg. (469 Indb.). Allese-Næsbyhovedbroby Komm. By: *Allese* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Ml. n. ø. f. Byen, Tlfst.). Nogen Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (836 ha) det mindste i Herredet. — Anneks: Næsbyhovedbroby.

Lunde Sg. (754 Indb.). Lunde Komm. Byer: *V. Lunde* (K., Pg., Sk., Haandv., Vml.), *Ø. Lunde* (Haandv., And.-Mejeri, Lunde Jbst., Posteksp.), *Fremmelev* (Kbm.), *Tostrup*, *Beldringe* (Jbst., Posteksp., Tlgst.). Lunde Elektv. Lunde Tlfst. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *Ulkendrup*, *Rosendal*. — Paa en Banke v. V. Lunde en middelalderlig Gaardtomt.

Hjadstrup Sg. (936 Indb.). Hjadstrup Komm. Byer: *Hjadstrup* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Brandsby*, *Emmelev* (Ml.), *Kappendrup* (242 Indb., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Elektv., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Gyrup*, *Bladstrup* (Kbm., Tglv.). Lidt Eng og Mose. — *Forh. M.*: Sognet har tilligemed Norup og Lunde Sogne været stærkt bebygget i Stenalderen; af Mindesmærkerne er bl. a. fredet Langdyssen „Kappendrup Kirke“ ved Stationen, Jættestuen „Pengesten“ og Kamret „Ærtesten“ ved Hjadstrup, Jættestuen „Gaasesten“ m. fl. ved Emmelev, 2 Runddysser ved Hjadstrup. Paa en Mark nord for Hjadstrup saas endnu for en Menneskealder siden her samlet ca. 10 Mindesmærker. En Helligkilde ved Emmelev søgtes endnu ca. 1850.

Østrup Sg. (523 Indb.). Østrup Komm. Byer: *Østrup* (K., Pg., Sk., Kbm., Østrupgaards Hospital), *Daugstrup*, *Gudskov*. Nogen Skov, Eng og Mose. Mod

¹⁾ eller Birkinde.

²⁾ eller Allesø.

Kjørup (Skam Herred).

S. Ø. Øerne *Viggelsø* m. en *Ml.* og en *Del Eng* og *Mose* samt *Hasselø*. Sognet begrænses m. S. af *Odense Fjord*. — Gaarde: *Østrupgaard* (Hg., der kendes i d. 15. Aarh. 1828 oprettedes heraf Stamhuset *Østrupgaard*. — Hovedbyggn. fra 1881), *Daugstrupgaard*, *Viggelsøgaard*.

Skeby Sg. (939 Indb.). *Skeby Komm.* Byer: *Skeby* (K., Pg.), *Ørridslev*, ogsaa i *Otterup Sg.*, se dette, *Hessum* (Sk., Kbm., *Ml.*), *Ølund*, *Ørridslev Skovhuse**, *Gjerskov* (Sk.), *Klingeskov**, *Klintebjerg* (198 Indb., Ladeplads, Kbm., Kro, Cigarfab., Eddikebryggeri, Saltraffinaderi, Kalkbrænderi). Børnehjemmet *Klintebjerg*. En *Ml.* m. N. Ø. Flere Enklaver af *Otterup Sg.* Mod S. den lille Ø *Dørholm*. En *Del Skov* m. S. En *Del Eng* og *Mose* samt en *Sø* m. N: Sognet begrænses m. S. og Ø. af *Odense Fjord* (*Egense Dyb*). — Gaard: *Ølundgaard*. — Anneks: *Otterup*.

Otterup Sg. (1514 Indb.). *Otterup Komm.* Anneks til *Skeby*. Byer: *Otterup* (921 Indb., K., M. og Rsk., Sk., Fors.-hus, Kontorafdeling f. Politimesteren i *Bogense Købstad* m. m., 2 Læger, 2 Dyrlæger, Ap., Banken f. *Otterup* og *Omegn*, Landbo Spk., Kbm., Haandv., Hott., Gæstg. m. Theater, Frelserens Hospital, Stiftelsen *Frelserens Arbejdshus*, Elektv., Fls.-Mejeri, Bogtrykkeri, Bryggeri, Fabb. f. Ammunition, Stokke, Møbler, Tagsten og Træsko, Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Hjorslev* (Sk.), *Ørridslev*, ogsaa i *Skeby Sg.* (Sk., Haandv., And.-Mejeri), *Jydby**. Mod S. V. *Nislev Ml.* Sognet har en Enklave m. S. ved *Odense Fjord* og flere Enklaver i *Skeby Sg.* Nogen *Eng* og *Mose* m. N. — Gaarde: *Nislevgaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh. 1752 oprettedes af N. og *Ravnholt Stamhuset R.* — Hovedbyggn. fra 1895), *Ørridslevgaard* (Hg., der nævnes i 15. Aarh.s Beg. — Hovedbyggn. fra 1789), *Hjorslevgaard*.

Norup Sg. (1163 Indb.). Norup Komm. Byer: *Norup* (K., Pg., Sk.), *Egense* (Kbm.), *Vesterballe*, *Hasmark* (Filial-K., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Ml.), *Østerballe*. Mod S. V. *Jeppeshøje* (23 m). En Del Eng og Mose, især m. S. Ø. Mod S. Ø. en Ml. (Hofmangsgave), en Sø, lidt Skov, *Smaaøerne Ægholm, Trindelen, Lammer og Kyholm* samt Halvøen *Enebærodde* m. et Fyr og en Del Skov og Hede, forbunden m. Sognet ved det smalle *Draget* og skilt fra Halvøen Skoven i Mesinge Sg. ved *Gabet*. Sognet begrænses m. Ø. og S. Ø. af *Kattegat* og *Odense Fjord* (Egense Dyb). Det er efter Areal (2371 ha) det største i Herredet. — Gaard: *Hofmangsgave* (Hg., der i d. 18. Aarh. hed Bøttigersholm, og som opr. bestod af to Gaarde med skiftende Navne, kendte all. i 15. Aarh. 1784 oprettede Niels Hofman af B. Stamhuset Hofmangsgave. — *Forh. M.*: Ved Norup er 2 fredlyste Høje, „Jeppeshøje“, med Jættestuer; ved Hasmark er undersøgt en Bronzealders Boplads.

SKAM HERRED

Krogshølle Sg. (1237 Indb.). Krogshølle Komm. Byer: *Krogshølle* (K., Miss.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Tlfst.), *Agernæs* (Pg., Hospital), *Tørressø* (Sk., Kbm.), *Jørgensø*, *Baardesø* (Sk., Kbm., Haandv., Elektiv.), *Gundstrup*, *Gjengstrup* (Sk.). Mod N. 3 Mr. Mod Ø. Christiansminde Badested f. kirtelsvage Børn. En Del Skov, især m. N. Megen Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. og N. af *Kattegat* (Næraa Strand). Det er baade efter Indb. Antal og Areal (3645 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Einsidelsborg* (Hg., tidl. Egebjerg, der 1676 blev oprettet til et Friherreskab Einsidelsborg. Af E. og Kjørup, der var forenede fra Beg. af 18. Aarh., oprettedes 1810 Grevskabet Roepstorff, der nu er overgaaet til fri Ejendom. — Hovedbyggn. fra 1830—31), *Kjørup* (Hg., der 1676 oprettedes til et Friherreskab. Se iøvrigt foran. — Renæssancehovedbyggn.), *Agernæsgaard*, *Fælledgaarden*. — Fundamenter af Kjørup K. ved Kjørup Gaard. — *Forh. M.*: Ved en gammel Vej over en Mose mellem Krogshølle og Gundstrup er fundet en Del Vaaben fra Folkevandringstiden, sikkert Minde om en Kamp.

N. Næraa Sg. (643 Indb.). N. Næraa-Bedeslev Komm. Byer: *N. Næraa* (K., Pg., Skr., Hospital), *Roerslev* (Fors.-hus, Kbm., Haandv., Elektiv.), *Bredstrup** (And.-Mejeri, Ml.), *Ringe* (Mr.). Mod V. Holme Mr. Mod S. V. *Alhøj* (36 m). Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet støder m. N. til *Næraa Strand* og *Klinte Strand*. — *Forh. M.*: I Kirken er indsat en Runesten fra ca. 850—75, med den korte Indskrift: Tormund, nyd Højen. — Anneks: Bedeslev.

Bedeslev¹⁾ Sg. (348 Indb.). N. Næraa-Bedeslev Komm. Anneks til N. Næraa. Byer: *Bedeslev* (K., Sk.), *Vellinge* (Kbm.). En Del Skov, Eng og Mose.

Uggerslev Sg. (524 Indb.). Uggerslev-N. Højrup Komm. Byer: *Uggerslev* (K., Pg., Sk., Læge, Dyrlæge, Kbm., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Holemark Gde**, *Slevstrup**, *Jydemark*. Lidt Eng og Mose. — Gaard: *Uggerslevgaard* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som siden 1720 har hørt under Grevskabet Gyldensteen. — Hovedbyggn. fra 1783). — *Forh. M.*: Uggerslev og omliggende Sogne har haft usædvanlig mange Stenmindesmærker, deraf i Uggerslev mindst 10 Jættestuer (2 bevarede, 3 udgravede). — Anneks: N. Højrup.

N. Højrup Sg. (274 Indb.). Uggerslev-N. Højrup Komm. Anneks til Ug-

¹⁾ eller Bederslev.

gerslev. By: *N. Højrup* (K., Sk., Haandv., Afholdshot.). Mod V. Engeldrupværk m. Vml. Mod S. Ø. *Finsøj* (39 m). Lidt Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (419 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: „Finsøj“, den eneste bevarede i Sognet, er fredet.

Skamby Sg. (1205 Indb.). Skamby Komm. Byer: *Skamby* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Afdeling af Nordfyns Handels- og Landbobank, Kbm., Haandv., Afholdshot., And.-Mejeri, Trævarefab., Elektv., Jbst., Posteksp., Tlgtst.), *Rostrup* (Kbm.), *Bolmerod* (And.-Mejeri), *Bare Brøndstrup*, *Bastrup*, *Torup*, *Glavendrup*, *Stensby* (Kbm.), *Ullerup* (Kbm.). — Gaarde: *Mariendal*, *Brøndstrupgaard*. — *Forh. M.*: Ved Skamby er fredet en Jættestue og „Thorsøj“, ved Stensby et Dyssekammer. Glavendrup Runestenen, fremdraget 1806, opstillede 1833 paa en mindre Jordhøj, der rejstes her vest for en delvis bevaret, restaureret Skibsætning, maaske i Lighed med den opr. Opstilling. Runestenen er fra 900—25, med den længste danske Indskrift; den rejstes af Ragnhild efter „Alle Saalve-Gode, Viets hæderværdige Thegn“. Dernæst paakaldes Thor, og Forbandelse over den, som borttager Stenen. Om det hele et Anlæg med Nytdis Mindesten.

Grindløse Sg. (683 Indb.). Klinte-Grindløse Komm. Anneks til Klinte. Byer: *Grindløse* (K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Tlfst.), *Engeldrup*, *V. Egense* (And.-Mejeri), *Vesterby*. *Kragelund* Ml. Lidt Skov. En Del Eng og Mose. — Gaard: *Jerstrup* (Hg., der kendes fra d. 16. Aarh., og som 1805 blev indlemmet i Grevskabet Gyldensteen).

Klinte Sg. (743 Indb.). Klinte-Grindløse Komm. Byer: *Klinte* (K., Pg., Ml.), *Nørreby* (Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri), *Jersore* (Sk.). En Del Eng og Mose. Til Sognet hører Øerne *Æbelø* m. Fyr og stærkt skovbevokset, *Æbelholm*, *Dræet*, *Ejling* og *Lindø*. Sognet begrænses m. N. af *Kattegat*, m. Ø. af *Næraa Strand* og *Klinte Strand*. — *Forh. M.*: „St. Olufs Kilde“ ved Foden af Kirkebakken, har været Helligkilde. — Anneks: Grindløse.

SKOVBY HERRED

N. Sandager Sg. (544 Indb.). Guldbjerg-N. Sandager Komm. Anneks til Guldbjerg. *N. Sandager* K. Byer: *N. Esterbølle* (Sk.), *Tydentved Hse**, *Tolsvad Hse**. Mod N. Ø. en Ml. Mod S. V. en Ml. og en Vml. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Kattegat*. — Gaarde: *Gyldensteen* (Hg., der opr. hed Enggaard, og som kendes fra Beg. af 15. Aarh. Af Ejere nævnes Slægterne Skinkel, Daa og Rud, og Oluf Rosenkrantz, der 1682 blev dømt for sit Forsvarsskrift for den danske Adel. Af E., Oregd., Hugget, Uggerslevgd. oprettedes 1720 Grevskabet Gyldensteen, og E. fik da sit nuv. Navn. — Hovedbyggn. fra 1640), *Sandagergaard* (Hg., der nævnes i Slutn. af 14. Aarh., og som i 16. og 17. Aarh. tilhørte Slægten Quitzow. Fra 1834 har den hørt under Grevskabet Gyldensteen). — *Forh. M.*: Ved St. Stegø og Langø Mølle har været ældre Stenalders Bosteder.

Guldbjerg Sg. (271 Indb.). Guldbjerg-N. Sandager Komm. *Guldbjerg* K. And.-Mejeri. Kbm. Jbst. og Posteksp. Byer: *Kaalshave* (Pg., Sk.), *Revelstrup**, *Nordskov*, *Smidstrup* (Sk.). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Lundsgaard*. — *Forh. M.*: „Snogskilden“ ved Harridshøj har været søgt som Sundhedskilde endnu i 19. Aarh. — Anneks: N. Sandager.

Ejlby Sg. (260 Indb.). Ejlby-Melby Komm. Byer: *Ejlby* (K., Pg., Sk.,

Fors.-hus), *Ejlby Lunde, Kile**. Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (523 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Birkholm*. — *Forh. M.*: Paa en Banke ved Lunde er fundet 3 Guldnaale fra Bronzealderen. — Anneks: Melby.

Melby¹⁾ Sg. (382 Indb.). Ejlby-Melby Komm. Anneks til Ejlby. Byer: *Melby* (K., Sk., And.-Mejeri), *Langager**, *Jullerup* (Kbm., Haandv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Lodne Brøndstrup**. Lidt Eng og Mose m. Ø.

Sørslev Sg. (1408 Indb.). Sørslev Komm. Byer: *Sørslev* (K., Pg., Sk., 2 Fors.-huse, Højsk., Dyrlæge, Afdeling af Nordfyns Handels- og Landbobank, Kbm., Haandv., Hot., And.-Mejeri, Ml., Brsml., Tlfst.), *Slagstrup*, *Toderup*, *Svendstrup*, *Askeby*, *Kosterslev* (Kbm., Tglv.), *Hemmerslev* (Haandv., Tglv., Fattighus), *S. Esterbølle*, *Maderup* (Skr., Miss.-hus, Ml.), *Moderup*. Mod N. V. *Harridshøj* (55 m). Lidt Eng og Mose. — Gaarde: *Sønder Esterbølle*, *Nørregaard*. — *Forh. M.*: „Møkilde“ ved Galgehøj ved Sørslev har været Helligkilde.

Sønderse²⁾ Sg. (1285 Indb.). Sønderse Komm. Byer: *Sønderse* (488 Indb., K. m. Kalkmalerier, Pg., Sk., 2 Fors.-huse, Odense Privatbank, Læge, Dyrlæge, Ap., Kbm., Haandv., Hospital, Kro, And.-Mejeri, Elektv., Tglv., Ml., Brsml., Tlfst.), *Ørridslev* (Kbm., Ml.), *Serup* (Mlr.), *Sønderse Skovhuse* (Kbm.), *Vedby* (Kbm.). Mod S. Ø. Ml. (Zastrow). Mod N. Ø. *Dallund Sø*, nogen Skov, Eng og Mose. Mod S. Sønderse Skov og nogen Eng og Mose. *Kirkehøj* ved Kirken (44 m). — Gaarde: *Dallund* (Hg., der nævnes i Beg. af 15. Aarh., og som i dette og følgende Aarh. tilhørte Slægten Bryske. 1792 oprettedes D. til et Stambus, der ophævedes 1915. Af Ejere nævnes den bekendte Politiker Carl Blixen-Finecke. — Hovedbyggn. opført til forskellige Tider, den ældste Del fra Beg. af 16. Aarh.), *Zastrow*, *Toftekær*. — *Forh. M.*: En Høj i Dallund Folehave er fredlyst; ligesaa „Kirkehøj“ ved Sønderse.

Vigerslev Sg. (1707 Indb.). Vigerslev Komm. Byer: *Vigerslev* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Kjeldeby*, *Farstrup* (Sk., Kbm., Haandv., Hospital, Savværk, Tglv., Mlr. s. ø. f. Byen, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Rue* (Kbm., And.-Mejeri, Hospital), *Tverskov* (Mlr.), *Morud* (Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Mlr., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Bredbjerg* (Sk., Kbm., Vml. n. f. Byen, Tlfst.), *Taagerød* (Sk., Kbm.), *Nykøbing**. Havrehed Sk. Mod S. Langesø Skovkapel, *Søen Langesø*, Rødeml., *Langesø Jbst.*, Posteksp. og Tlgst., Koningen Kro, Vml. (Elverod), Rydsml. (Mlr.). Megen Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (3845 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Langesø* (Hg., der kendes fra o. 1400, men som først i det 16. Aarh. blev oprettet til Hg. af Rigskansler Ant. Bryske. Af Ejere nævnes Slægten Bryske og siden 1684 Slægten v. Holsten. 1747 blev L. indlemmet i Stamhuset Holstenschus, som var oprettet 1723 og 1779 blev Baroni. — Hovedbyggn. fra 1775), *Margaard* (Hg., der kendes fra det 14. Aarh., og som i 15. Aarh. sammen med Langesø ejedes af Slægten Bryske. — Hovedbyggn. fra 1745), *Amagergaard*. Ved Himmelstrupgaardene det fredlyste Voldsted Himmelstruphus. — *Forh. M.*: Den anselige „Kjeldebyhøj“ er fredlyst. Jomfruernes Kilde (Taageraa Væld) er endnu i 19. Aarh. søgt St. Hans Aften som Sundhedskilde.

Vevlinge³⁾ Sg. (1581 Indb.). Vevlinge Komm. Byer: *Vevlinge* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Afholdshot., And.-Mejeri, Trefoldighedshospital, Anna Maries Stiftelse, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Hedebo**, *Hinde-*

¹⁾ eller Meelby. ²⁾ eller Sønderse. ³⁾ eller Vævlinge.

Elliot Hjuler: Harridslevgaard, Odense Amt.

Gyldensteen (Skovby Herred).

vad, ogsaa i Haarslev Sg., se dette, *Stillebæk* (Sk., Kro), *Tevrings** (Ml.), *Sasserød**, *Væde* (Kbm.). Mod N. Ø. en Ml. (Stormarken). Mod S. en Vml. (Ruggd.) og Skovml. (Vml.). En Del Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *Ruggaard* (Hg., der kendes fra o. 1400, og som indtil 1660 var et Len under Kronen. 1665 gik den over i privat Eje, men var paany 1718—64 under Kroneh. — Hovedbyggn. fra 1873), *Elvedgaard* (Hg., der nævnes i det 15. Aarh. Af dens Ejere kan anføres Historikeren Vedel-Simonsen. — Hovedbyggn. fra 1721), *Lundegaard*, *Vevlingegaard*.

Haarslev Sg. (1936 Indb.). Haarslev Komm. Byer: *Haarslev* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kro, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Cementvarefab., Savværk, Brsml.), *Ejlskov* (Sk., Kbm., Mr. s. f. Byen), *Holse*, ogsaa i Brændrup Sg., se dette, *Nymark** (Haandv., Maskinfab., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Skovsgaarde* (Skr., Kro, And.-Mejeri), *Gamby* (Læge, Afholdshot., And.-Mejeri, Elektiv., Fattiggd., Jbst. n. ø. f. Byen, Posteksp., Tlgst.), *Farsbølle*, *Vierne*, *Hindevad*, ogsaa i Vevlinge Sg. (Sk., Kro, Tlfst.), *Paddesø Gde* (Filial-K., Savværk). Mod N. *Hjortebjerg* (43 m). Mod N. V. en Ml. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Digetgaard*, *Aagaarde*.

Skovby Sg. (1353 Indb.). Skovby Komm. Byer: *Skovby* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri), *Eskildstrup*, *Nymark*, *Kjærby*, *Tofte* (Sk., Fors.-hus), *Kattebjerg**, *Skaarup**, *Harridslev* (Sk., Mr.). Mod S. V. *Kassemose Jbst.*, Posteksp. og Tlgst. Mod N. en Skovridergd. og en Pavillon (Fredskoven). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Harridslevgaard* (Hg., der nævnes i Kong Valdemars Jordebog, og som 1327 tildømtes den svenske Prins Erik Valdemarson. I det 15. og 16. Aarh. (til 1560) var den et kgl. Len. Af senere Ejere nævnes Kai Lykke. 1829 blev den indlemmet i Grevskabet Gyldensteen. — Hovedbyggn. fra 1606, ombygget 1753), *Christianslund*. — Anneks: Ore.

Ore Sg. (688 Indb.). Ore Komm. Anneks til Skovby. Byer: *Ore* (K., Sk., And.-Mejeri), *Ørbæk* (Kbm.), *Mejlskov* (Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Skaastrup* (Sk., Fors.-hus). Mod V. Ore Skovml. En Del Skov. Lidt Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Kattegat*. — Gaarde: *Oregaard* (Hg., der opr. var et kgl. Len, og som 1539 gik over til privat Eje. 1720 oprettedes af O. m. fl. Gde. Grev-

Lundsgaard (Bjerger Herred).

Skovsbo (Bjerger Herred).

Selleberg (Bjerger Herred).

Østrupgaard (Lunde Herred).

Nislevgaard (Lunde Herred).

Ørridslevgaard (Lunde Herred).

ODENSE AMT

Hofmangave (Lunde Herred).

Uggerslevgaard (Skam Herred).

Langesø (Skovby Herred).

Margaard (Skovby Herred).

Ruggaard (Skovby Herred).

Elvedgaard (Skovby Herred).

skabet Gyldensteen), *Hugget* (Hg., der ligeledes siden 1720 har hørt til Grevskabet Gyldensteen). — *Forh. M.*: En Gravplads under aaben Mark med ca. 100 Urnegrave og Brandpletter, fra romersk Jernalder og Folkevandringstid.

BAAG HERRED

K æ r u m¹⁾ Sg. (1400 Indb.). Kærum Komm. Byer: *Kærum* (K., Pg., Fatiggd., Ml., Jbhpl.), *Saltofte* (Sk.), *Thorø Hse* (Fiskerleje, 328 Indb., Sk., Fors.-hus, Bageri, Baadebyggeri, Toldassistentstat.), *Melby, Nordby, Ebberup By og Stationsby* (Stationsbyen 384 Indb., heraf 178 i Sønderby Sg., Sk., Miss.-hus, Læge, Dyrlæge, Haandv., Gæstg., Afholdshot., And.-Mejeri, Savværk, Fattiggd., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgtst., Tlfst.). Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Lillebelt* (Thorø Sund) m. Øen *Thorø*. — Gaarde: *Kærumgaard, Nordbygaard*.

S ø n d e r b y Sg. (787 Indb.). Sønderby Komm. Byer: *Sønderby ved Sønderby Sø* (K., Pg., Sk., Haandv., Fls.-Mejeri, Hospital, Fattiggd.), *Sønderby Bjerger, Aa* (Badehot.), *Ebberup*, ogsaa i Kærum Sg., se dette. Dyrlæge (Frederiksgave). Mod S. V. *Sønderby Klint* (45 m). Mod S. Ø. Storeml. (Vml.). En Del Skov, Eng og Mose m. S. Ø. Sognet begrænses m. S. V. af *Lillebelt* (Aakrog Bugt). — Gaard: *Frederiksgave* (Hg. Hagenskov, der nævnes ved Midten af 13. Aarh., er bekendt fra Jakob Erlandsøns Historie, idet han sad fængslet her. Senere var H. et Len under Kronen. 1667 solgtes det af Frederik III og fik da Navnet Frederiksgave. I Slutn. af 18. Aarh. ejedes F. af Niels Ryberg og fra 1824—54 af Kronen. I 1840'erne opholdt Frederik VII sig her om Sommeren. Derefter kom F. under Wedellsborg, og 1882 oprettedes heraf „Lensgreve Carl Wedell-Wedellsborgs Familienstiftelse“. — Hovedbygn. fra 1775). — Ved Frederiksgave to Voldsteder af det gamle Hagenskov, det ældste n. f. den nuværende Hovedgaard, det yngre i Parken. — *Forh. M.*: „Porthøj“ ved Sønderby er fredlyst; Høje i Ulvemosemark ved Frederiksgave er undersøgt af Frederik VII.

H e l n æ s Sg. (560 Indb.). Helnæs Komm. En Halvø, kun forbunden m. Halvøen Agernæs m. N. ved en ganske smal Landstrimmel. By: *Helnæs By* (K., Pg., Sk., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Ml., Toldkontrolsted, Tlfst.). Fyr m. V. Udskibningssted og *Trandkjær Bakke* (30 m) m. S. Landingssted og nogen Skov m. Ø. *Galgebakke* (30 m) m. N. *Lillebelt* m. V. og S. *Helnæs Bugt* m. Ø. Nogen Eng og Mose. — *Forh. M.*: Flint fra ældre Stenalder findes ved Stranden. 4 Dyssekamre fredes. Helnæs-Runestenen, fra 800—825, i Nationalmuseets Runehal, er rejst af Rolv Nore-Gode efter Brodersøn, Gudmund, som druknede paa Havet med sine Mænd. Aavér ristede Runerne.

D r e s l e t t e Sg. (1171 Indb.). Dreslette Komm. Byer: *Dreslette* (K., Pg., Spk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri), *Strærup, Skaarup* (Kbm.), *Snave* (Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Ml., Tlfst.), *Brydegaard* (Toldassistentstat.), *Brunshuse* (Fiskerleje, Udskibningssted, Cementvarefab., Stenværk), *Mullerød* (Sk., Kbm., Kalkværk, Ml.), *Ungersbjerg**, *Skovkrog**. Mod S. V. Halvøen Agernæs m. Udskibningssted m. S. og den lille Ø *Fiskerholm*. Mod S. V. *Svendemosebakke* (60 m) og en Enklave af Haarby Sg. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Lillebelt*, m. S. af *Helnæs Bugt*. — Gaarde: *Flenstofte* (Hg., der nævnes i Slutn. af 13. Aarh., og som ejedes o. 1500 af den bekendte Rigshofmester Poul

¹⁾ eller Kjærum.

Laxmand, i Slutn. af 16. Aarh. af Krist. Valkendorf og fra 1852—1800 havde Ejere fælles med Løgismose. — Hovedbygn. fra 1746), *Brydegaard*. — *Forh. M.*: Af de opr. ca. 20 Oldtidsmindesmærker er fredlyst Dyssekamre ved Snavé og Dreslette, en Høj ved Snavé.

H a a r b y Sg. (2303 Indb.). Haarby Komm. Byer: *Haarby* (670 Indb., K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Filialer af Assens Bank og Sydfyns Diskontobank, Læge, flere Dyr læger, Ap., Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Saftstation, Tglv., Ml. og Vml., Brsml., Tlfst.), *Akkerup* (Pg., Sk., Kbm.), *Skallebjerg*,* *Strandby* (Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Sarup* (Sk., Kbm., 2 Mr.), *Nellemose* (Ml.). Mod S. Filial-K. (Løgismose). Nogen Skov. En Del Eng og Mose. En Enklave i Dreslette Sg. Sognet begrænses m. S. af *Helnæs Bugt*. Det er efter Areal (3277 ha) det største i Herredet. — Gaard: *Løgismose* (Hg., der kendes fra Beg. af 14. Aarh., og som i det 16. Aarh. bl. a. ejedes af Peder Oxé. Han opførte 1575 de ældste Dele af Hovedbygn.; denne er iøvrigt blevet ombygget i Beg. af 17. Aarh. og 1883).

F l e m l ø s e Sg. (1592 Indb.). Flemløse Komm. Byer: *Flemløse* (217 Indb., K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Gæstg. og Fors.-hus, And.-Mejeri, 2 Mr., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Lundsbjerg**, *Dærup* (Sk., Ml.), *Voldtofte* (Sk., Spk., Kbm., Cementvarefab., Ml.), *Høed* (Sk., Ml. s. ø. f. Byen). Nogen Skov, Eng og Mose. — Ved Voldtofte Kapelruin. — *Forh. M.*: Sognet har været et centralt Sted for Oldtidsbebyggelse. Der kendes mange Mindesmærker, især ved Voldtofte, hvor ogsaa flere Boplads fra yngre Bronzealder er undersøgte. „Drengenhøj“ ved Voldtofte, 7—8 m høj, er fredlyst, andre udgravede for Frederik VII (Fund i Nationalmuseet). Fra Kragehul Mose er i 18. Aarh. og senere fremdraget Vaabenfund fra Folkevandringstiden, Minde om en Kamp (ca. 500 efter Kr.). Flemløse-Runestenen, en af de ældste danske (800—825), rejst for „Rolv Nore-Gode, og Voldtofte-Stenen, fra samme Tid („Rolv satte Sten“), begge ufuldst., er nu, tilligemed en Sten fra Hagenskov, paa Jægerspris. Ved Voldtofte fandtes 1843 et Tinkar med ca. 1550 Sølvmonter, mest Korshvide.

K ø n g¹⁾ Sg. (2460 Indb.). Køng Komm. Byer: *Køng* (K., Pg., Fors.-hus, Højsk., Kbm., Haandv., Fattiggd., Vml.), *Glamsbjerg* (1100 Indb., Filial-K., Skr., Læge, Dyr læge, Glamsbjerg og Omegns Bank, Sagf., Kbm., Haandv., Hott., And.-Mejeri, Bogtrykkeri, Savværk, Ølbryggeri, Fabb. f. Fiskekasser, Maskiner, Margarine, Remskiver, Tagsten og Trævarer, Tglv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Holte* (Sk., Ml. n. f. Byen), *Gummerup* (Skr., Kbm., And.-Mejeri), *Højrup* (Sk., Kbm.). Mod N. *Søholm Sø*. Mod N. V. Vml. (Alenbæk Hse). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaard: *Søholm* (Hg., der nævnes i Beg. af 16. Aarh., og som fra det 17. Aarh.s 2. Halvd. næsten uafbrudt har haft Ejere fælles med Krengerup og Brahesholm. — Hovedbygn. fra 1850'erne).

S ø b y²⁾ Sg. (407 Indb.). Søby-Turup Komm. Byer: *K. Søby* (K., Pg., Sk., Fors.-hus m. N., Plejehjemsforening, Hospital), *Sø Søby*, *Tylle** (Kro). Mod N. en *Sø* og *Uglehøj* (95 m). Mod V. *Ørnebjerg* (85 m), hvor Johan Rantzau besejrede Lybekkerne. Mod S. *Skovsbjerg* (97 m) og *Stighøj* (82 m). — Gaard: *Skovgaard* (Hg., der nævnes i det 15. Aarh., og som 1828 blev forenet med det grevelige Rantzauske Forlods. — Hovedbygn. fra 18. Aarh.). — Anneks: Turup.

T u r u p Sg. (705 Indb.). Søby-Turup Komm. Anneks til Søby. Byer: *Turup*

¹⁾ eller Kjøng. ²⁾ eller K. Søby.

(K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Brsml, Tlfst.), *Blangstrup*, *Hesle*, ogsaa i Vedtofte Sg., *Mygdlund**, ogsaa i Holevad Sg. Mod V. Turup Mr. Lidt Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Blangstrupgaard*.

Søllested Sg. (472 Indb.). Søllested-Vedtofte Komm. Byer: *Søllested* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Ml.), *Bukkerup*, *Stængelris**. Mod Ø. en Skovridergd. og *Møllebjerg* (102 m). Megen Skov, især m. Ø. En Del Eng og Mose. — *Forh. M.*: I en Høj ved Søllested er fremdraget et sjældent Gravfund fra Vikingetiden, deraf 2 prægtige, med forgyldte Bronzebeslag forsynede Mankestole til Køreheste. — Anneks: Vedtofte.

Vedtofte Sg. (388 Indb.). Søllested-Vedtofte Komm. Anneks til Søllested. Byer: *Vedtofte* (K., Sk., Hospital, Ml.), *Melleballe* (Sk.), *Hesle*, ogsaa i Turup Sg., *Uglebjerg** (Kro, Mr.). Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Brahesholm* (Hg., der kendes fra 16. Aarh.s Beg., og som indtil 1673 hed Vedtoftegaard. Fra 17. Aarh.s Midte har den haft Ejere fælles med Krengerup. — Hovedbyggn. fra 1871).

Ørsted Sg. (769 Indb.). Ørsted Komm. Byer: *Ørsted* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Saftstationen Uglebjerg, Hospital, Tglv., Ml. s. ø. f. Byen, Tlfst.), *Nyrup*, *Højbjerg*. Sk. (Grimsbjerg). Mod V. Brsml. (Rørmose Hus). Mod N. Ø. *Brentebjerg* (110 m). Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Krengerup* (Hg., der blev oprettet i Slutn. af 16. Aarh., og som en kort Tid ejedes af den fra Christian VII.s Historie bekendte Grev Conrad Holck. Siden 1770 har den tilhørt Slægten Rantzau. I 19. Aarh. hed Gaarden Frederikslund. — Hovedbyggn. fra 1772), *Gaagerupgaard*.

Orte Sg. (1251 Indb.). Skydebjerg-Orte Komm. Anneks til Skydebjerg. Byer: *Orte* (K., Sk., Kbm., Haandv.), *Ladegaard* (Maskinsnedkeri), *Skovhuse**, *Frøbjerg* (Skr., Fors.-hus, Ml.). Sk. (Hestbjerg). Fattiggd. m. Alderdomshjem (Damgaarden). Mod N. Ø. 2 Mr. Mod S. Ø. en Ml. og *Bavnehøj* (131 m), Fyns højeste Punkt. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Peirupgaard*.

Skydebjerg Sg. (1554 Indb.). Skydebjerg-Orte Komm. Byer: *Skydebjerg* (K., Pg., Skr., Kro, And.-Mejeri, Maskinfab.), *Aarup* (956 Indb., Filial-K., Sk., Rsk., Tekn. Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Banken f. Aarup og Omegn, Filial af Vends m. fl. Herreders Spk., Aarup og Omegns Spare- og Laanekasse, Haandv. og Industriforening, 2 Læger, Dyrslæge, Ap., Sagfr., Kbm., Haandv., Amtssygehus, Hot., Elektv., Vandv., Fls.-Mejeri, Bogtrykkeri, Maskinfab., Møbelfab., Mr., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Taarupgaard*, *Gavnbygaard*. — Anneks: Orte.

Kerte¹⁾ Sg. (1148 Indb.). Kerte Komm. Byer: *Kerte* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Spk., Kbm.), *Ørsbjerg* (Kbm., Savværk, Ml. n. ø. f. Byen), *Hjerup*, *Favrskov* (Klædefab., Vml.). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Billeskov* (Hg., oprettet i Slutn. af 16. Aarh. og opkaldt efter den første Ejer, der ligesom de følgende var af Slægten Bille. 1777 lagdes den under Grevskabet Wedellsborg. — Hovedbyggn. fra 1796), *Nyfæstegaard*. — Ved Billeskov ældre Gaardtomt, ved Nyfæstegd. Voldsted.

Barløse Sg. (878 Indb.). Barløse Komm. Byer: *Barløse* (K., Pg., Sk., Dyrslæge, And.-Mejeri, Ml.), *Barløse Taarup*, *Salbrovad Hse** (Haandv., Saftstation, Tlfst.), *Bæring*, *Kaslund* (Sk., Fls.-Mejeri), *Myllerup*. Mod S. V. Puge

¹⁾ eller Kjerte.

Vml. Nogen Skov, Eng og Mose. Til Sognet hører Øen *Bastholm* i Lillebelt. — Gaarde: *Barløsegaard, Skovlunde, Barløseborg*.

Gamtofte Sg. (1158 Indb.). Gamtofte Komm. Byer: *Gamtofte* (K., Pg., Sk.), *Grimstrup*, *Lundager*, *Aborre* (Sk., Miss.-hus, And.-Mejeri, Tglv., Ml.), *Tvinsbjerg** (Fyr), *Voldbro*, *Egerup* (And.-Mejeri), *Hestholm**, *Vedstaarup** (Tglv.), *Øxnebjerg** (Ml.). Mod N. Ø. 2 Søer. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af Lillebelt. — Gaarde: *Brahesborg* (Hg., der kendes fra d. 16. Aarh. under Navnet Bisbo, og som ved 17. Aarh.s Midte fik sit nuv. Navn efter Ejeren Jørgen Brahe, hvem Hovedbyggn. skyldes), *Vilhelmsborg* (under Brahesborg), *Vedstaarupgaard*, *Mariendal*, *Øksenkjærgaard*, *Egerup Holme-gaard*. — Forh. M.: Af 11 Høje i „Tokelund“ er de 9 undersøgte for Frederik VII.

Holevad Sg. (292 Indb.). Sandager-Holevad Komm. Anneks til Sandager. *Holevad K.* og Sk. Byer: *Mygind*, *Mygindlund**, ogsaa i Turup Sg., *Karup**, *Smerup*, *Bækager** (Haandv.). Mod N. Pøge Ml. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (603 ha) det mindste i Herredet.

Sandager Sg. (432 Indb.). Sandager-Holevad Komm. Byer: *Sandager* (K., Pg., Sk., Læge, Haandv., Brsml.), *Næs**, *Torup**, *Stubberup* (Kro). Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af Lillebelt (Emtekjær Nor). — Gaard: *Orelund* (Hg., der kendes fra det 16. Aarh., og som siden 1835 har hørt under Grevskabet Wedellsborg). — Anneks: Holevad.

Tanderup Sg. (601 Indb.). Tanderup Komm. Byer: *Tanderup* (K., Pg., Sk., Præsteenkesæde, And.-Mejeri), *Bredning Hse**, *Emtekjær*, *Nakke*, *Hjorte*, *Haare*. Dyrlæge (Brendelykke). Mod N. Ø. Brendeml. (Elektv., Vml.). En Del Skov, især m. N. Ø. (*Haare Bjerge* m. *Stavrbjerg* — 65 m). En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. V. af Lillebelt (Emtekjær Nor, Sønderaaby Vig). — Gaard: *Minendal* (Hg., der blev oprettet 1589 under Navnet Skjerbæk, og som 1733 kom under Grevskabet Wedellsborg; den fik da sit nuv. Navn efter Ejeren Hustru).

Baagø Sg. (200 Indb.). Baagø Komm. En Ø i Lillebelt. By: *Baagø By* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Statstf.). Mod S. Ø. en Ml. Mod S. V. Dampskibsbro og et Fyr. Mod N. Indskæringen *Noret*. En Del Eng og Mose. Mod N. V. Øen *Ægholm*. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Forh. M.: To Langdysser og en Høj viser, at Øen var bebygget i Oldtiden.

VENDS HERRED

Husby Sg. (810 Indb.). Husby Komm. Byer: *Husby* (K., Sk., Kbm., Haandv., Stiftelse, Tlfst.), *S. Aaby* (Pg., Toldassistentstat.), *Hygind* (Vml.), *Eskjær*. Mod Ø. *Farshøj* (29 m). Mod S. V. Wedellsborg Kapel, Skovridergaarden Rørdam og And.-Mejeri (Wedellsborg). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. og S. V. af Lillebelt (Tybrind Vig, Sønderaaby Vig). Til Sognet hører den ca. 4 km. m. V. i Lillebelt liggende Ø *Brandse* m. Statstf., et Landingssted m. S. Ø. og en Del Skov, Eng og Mose. Øen hører i gejstlig Henseende under Bogø. — Gaard: *Wedellsborg* (Hg., der o. 1300 hed Husby, men som all. i Beg. af 14. Aarh. bar Navnet Iversnæs. Af Ejere nævnes fra Slutn. af 15. Aarh. til Beg. af 17. Aarh. Slægten Gyldenstjerne og ved Midten af 17.

Søndergaard (Skovby Herred).

Oregaard (Skovby Herred).

Frederiksgave (Baag Herred).

Løgismose (Baag Herred).

Krengerup (forh. Frederikslund) (Baag H.).

Billeskov (Baag Herred).

Aarh. Christian IV.s Svigersønner Hans Lindenov og Hannibal Sehested. 1672 oprettedes af I. og Tybrind Grevskabet Wedellsborg, og samtidig fik I. sit nuv. Navn. — Hovedbyggn. er i sin nuv. Skikkelse fra 1706, men indeholder Dele af en sengotisk Bygn. fra c. 1550). — *Forh. M.*: I Mose ved Husby fandtes 1802 to Lurer. Paa Brandsø er der en smuk, fredlyst Runddyse.

Ørslev Sg. (454 Indb.). Føns-Ørslev Komm. Anneks til Føns. Byer: *Ørslev* (K., Sk., Kbm.), *Tellerup*, *Ellesø*. Mod S. *Kjærlingbjerg* m. Bitingsted f. Dommeren i Middelfart Købstad, Vends Herred og en Del af Wedellsborg Birk samt Kontorafdeling f. Politimesteren i samme Omraade. Søbjerg And.-Mejeri. Mod V. Læge (Liliendal). 3 Vmlr. m. S. Megen Skov. Nogen Eng og Mose. Sognet støder m. V. til *Lillebelt* (Tybrind Vig). — Gaard: *Tybrind* (Hg., der blev oprettet i Slutn. af 16. Aarh., og blandt hvis Ejere ved 17. Aarh.s Midte nævnes Hans Lindenov, Kirstine Munk og Hannibal Sehested. Siden 1672 har T. hørt under Grevskabet Wedellsborg. — Hovedbyggn. fra 1884).

Føns Sg. (475 Indb.). Føns-Ørslev Komm. Byer: *Føns* (K., Pg., Sk., Ml. n. v. f. Byen), *Rud*. Mod V. paa Halvøen *Fønsskov*: And.-Mejeri (Sparretorn), Sk. og Kbm. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet omgives af *Lillebelt* (Gamborg Fjord, Føns Vig). — Gaarde: *Sparretorn* (Hg., der kendes fra o. 1500, og som siden 1718, i Beg. under Navnet Bannerslund, har hørt under Wedellsborg Grevskab. — Hovedbyggn. fra 1888), *Torbenhøj*, *Risbro*, *Tønnæs*, *Gammelgaard*, *Ellegaard*, *Fønsvang* (alle under Wedellsborg). — Anneks: Ørslev.

Balslev Sg. (487 Indb.). Balslev-Ejby Komm. Byer: *Balslev* (K. m. N. Ø., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Mosegaard* (Ml.). Lidt Skov. En Del Eng og Mose. — Gaard: *Gelbjærg*. — Anneks: Ejby.

Ejby Sg. (1316 Indb.). Balslev-Ejby Komm. Anneks til Balslev. Byer: *Ejby* (1029 Indb., K., Skr., Fors.-hus, Ejby Bank, Spk., Læge, Dyrlæge, Ap., Sagf., Kbm., Haandv., Hot., Gæstg., Elektiv., Fattiggd. m. Alderdomshjem, Bryggeri, Rebslageri, Savværk, Tglvr., Mr., Fabb. f. Børster og Koste, Cementvarer og Skotøj, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Smedsholm*^{*}. En Del Eng og Mose.

Gelsted¹⁾ Sg. (2259 Indb.). Gelsted-Rørup Komm. Byer: *Gelsted* (537 Indb., K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Gelsted og Omegns Bank, Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Hot., Gæstg., Elektiv., And.-Mejeri, Mr., Fabb. f. Cementvarer, Madrasser og Trævarer, Jbst., Posteksp., Tlgst. Tlfst.), *Lunge* (Kbm., Vml.), *Lunghøj* (Fors.-hus, Kbm., Piske- og Stokkefab.), *Kingstrup* (Kbm., Gelsted Skolehjem), *Hønnerup* (Haandv., Uldspinderi, Kehllestefab., Tglv.), *Gelsted Taarup*. Dyrlæge (Tryden). Mod S. V. *Galgehøj* (68 m). Nogen Skov, især m. S. En Del Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Holmegaard*, *Melleballgaard*. — Anneks: Rørup.

Rørup Sg. (824 Indb.). Gelsted-Rørup Komm. Anneks til Gelsted. Byer: *Rørup* (K., Sk.), *Aalsbo* (Haandv.), *Hækkebølle*, *Etterup* (Sk.). Hegnetslund Skovriderbolig. Mod Ø. Kbm., Kro, Ml. (Gribsvad). Mod N. Ø. Tglv. (Dybmosen). Mod S. And.-Mejeri (Søndergaarde) og Ml. (Erholm). Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Erholm* (Hg., der kendes fra d. 15. Aarh. 1759 tilkøbtes Søndergaarde og 1761 oprettedes E. og S. til et Stamhus. — Hovedbyggn. fra 1850'erne), *Søndergaarde* (Hg., der er kendt fra o. 1500, og som i d. 16. Aarh. tilhørte Slægten Brockenhuus. Se iøvrigt foran), *Kielshøj*, *Hækkebøllegaard* (begge under Stamhuset).

¹⁾ eller Gjelsted.

Fjelsted Sg. (1023 Indb.). Fjelsted-Harndrup Komm. Byer: *Fjelsted* (K., Sk., Fors.-hus., Kbm., Elektv., And.-Mejeri, Ml.), *Fjellerup* (Pg., Sk., Kbm., Fls.-Mejeri, Tlfst.), *Sletterød* (Sk.), *Billesbølle* (Haandv.). En Del Skov, Eng og Mose. — Anneks: Harndrup.

Harndrup Sg. (856 Indb.). Fjelsted-Harndrup Komm. Anneks til Fjelsted. Byer: *Harndrup* (K., Sk., Kontor f. Banken f. Aarup og Omegn, Afholdshot., Kbm., Haandv., Vestfyns Humlemagasin, Mr., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Graderup*, ogsaa i Brænderup Sg., *Harndrupskov*, *Stokholm**, *Berlin**. Nogen Skov. En Del Eng og Mose.

Brænderup¹⁾ Sg. (2071 Indb.). Brænderup Komm. Byer: *Brænderup By og Stationsby* (Stationsbyen 174 Indb., K., Pg., Sk., Rsk., Fors.-hus, Filial af Vends m. fl. Herreders Spk., Dyrlæge, Kbm., Haandv., Gæstg., Missionshot., Elektv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Skovhøjrup* (Læge, Kbm., And.-Mejeri), *Aahøjrup* (Kbm.), *Varbjerg**, *Ullehse**, *Kjæstrup* (Ml.), *Skovhaver**, *Fyllested* (Vml.), *Graderup*, ogsaa i Harndrup Sg., *Aabjerg**, *Holse*, ogsaa i Haarslev Sg. (Ml., Jbst. n. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst.), *Bro* (Miss.-hus). Megen Skov, især m. S. Ø. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Kattegat* (Baaring Vig). Det er efter Areal (2670 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Kjærsgaard* (Hg., der kendes fra o. 1500, og som i d. 16. og Størstedelen af 17. Aarh. var i Billeættens Eje. — Hovedbyggn. fra 1815), *Holsegaard* (Hg., kendt fra 15. Aarh.s Midte og paany oprettet til Hg. i Beg. af 17. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1856), *Brogaard*.

Asperup Sg. (1540 Indb.). Asperup-Rorslev Komm. Byer: *Asperup* (K., Pg., Sk., Afholdshot., Haandv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Kjærby* (Kbm.), *Baaring* (Sk., Dyrlæge, Kbm., And.-Mejeri, Elektv., Ml. ø. f. Byen), *Baaringmark**, *Vedelshave**. Mod N. et Badehot. Mod V. *Dyrhøj* (68 m). Mod N. Ø. *Skodshøj* (65 m). Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Kattegat* (Baaring Vig). — Gaard: *Asperup Lindegaard*. — Anneks: Rorslev.

Rorslev Sg. (581 Indb.). Asperup-Rorslev Komm. Anneks til Asperup. Byer: *Rorslev* (K., Skr., And.-Mejeri, Rorslev Margaard Pianofab., Ml. s. f. Byen), *Blanke* (Jbst., Posteksp., Tlgst.). Sognet støder m. N. til *Baaring Vig*. — Gaard: *Rorslev Møllegaard*. — *Forh. M.*: Om den nu borttagne Rankelshøj v. Baaring fortælles Sagn: Den gemmer Kæmpen Ranke, var Offerhøj og siden i Krigstid Bavn.

Ingslev²⁾ Sg. (665 Indb.). N. Aaby-Ingslev Komm. Anneks til N. Aaby. Byer: *Ingslev* (K., Dyrlæge, Kbm., Kro, Elektv., Bryggeri), *Ingslev Taarup* (Sk.), *Bubel* (Kbm., And.-Mejeri, Elektv.), *Vejrup* (Kbm.), *Kjærbyholm*. Nogen Eng og Mose. — Gaard: *Bubelgaard*.

N. Aaby Sg. (1651 Indb.). N. Aaby-Ingslev Komm. Byer: *N. Aaby By og Stationsby* (Stationsbyen 973 Indb., K., Sk., Rsk., Miss.-hus, Banken f. N. Aaby og Omegn, Vends m. fl. Herreders Spk., Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Afholdshot., Gæstg., Børnehjem, Elektv., And.-Mejeri, Ml., Fabb. f. Automobile, Cementvarer, Cykler, Margarine, Træsko og Værktøj, Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Brangstrup* (Ml. n. v. f. Byen), *Byllerup* (Pg., Fors.-hus, Sk., Ml.), *Gadstrup*, *Aabylund**, *Aaby Margaarde* (Kbm.). Lidt Skov. — Gaarde: *Kongsgaard*, *Margaarde*. — Anneks: Ingslev.

Udby Sg. (596 Indb.). Udby Komm. Byer: *Udby* (K., Pigejhem, Haandv.,

¹⁾ eller Brænderup. ²⁾ eller Indslev.

Kro, Tlfst.), *Ronæs* (Pg.), *Ronæsbro* (Lade- og Handelsplads), *Rolund* (Sk.), *Viby*. Mod N. *Vesterdal Højsk.* Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet stöder m. V. til *Gamborg Fjord*. — Tomt af *Viby K.*

Gamborg Sg. (479 Indb.). Gamborg Komm. Byer: *Gamborg* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Mølle- og Maskinbyggeri, Ml.), *Kavslunde Stationsby* (119 Indb., Fors.-hus, Gæstg., Jbst. Posteksp., Tlgst.). *Kavslunde Træuldsfab.* Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Gamborg Fjord* (Ellebæk Vig). Det er efter Areal (727 ha) det mindste i Herredet. — *Gamborg Voldsted*.

Kavslunde Sg. (1372 Indb.). Kavslunde Komm. Byer: *Kavslunde* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Imprægneringsanstalt, Ml., Tlfst.), *Voldby*, *Svendstrup* (Ml. ø. f. Byen), *Skrillinge* (Sk., Haandv.). Mod V. *Badehot.* (Sølyst). Sognet begrænses m. V. af *Gamborg Fjord*. — Gaarde: *Skrillingegaard*, *Kavslundegaard*, *Kaalsbjerggaard*. — *Forh. M.:* Ved *Skrillinge* er fundet en større Plads med Urnegrave, Skeletgrave og Brandpletter fra ældre Jernalder.

Middelfart Købstads Landd. (235 Indb.). Middelfart Købstads Landd.s Komm. I gejstlig Hens. under Middelfart. Landd. ligger paa *Hindsgavl Odde*, der strækker sig m. N. V. ud i Lillebelt. Mod Ø. Godsforvalterboligen *Adelershus*. Mod S. Ø. Færge til *Fænø*. *Megen Skov*. Til Landd. hører *Øen Fænø* m. *Fænø Kalv* i Lillebelt. Paa *Fænø*, som er skilt fra Fyn ved *Fænø Sund*: Sk., *Badehot.*, Fyr og en Del Skov. Landd. er efter Indb. Antal mindre end noget af Sognene i Herredet. — Gaarde: *Hindsgavl* (Hg., der nævnes som *Kongeborg 1287*, og som senere var et kgl. Len. 1695 gik den over til privat Eje, efter at Bygningen delvis var blevet ødelagt af Svenskerne 1659. 1815 blev H. oprettet til et Stamhus. — Hovedbyggn. fra 1784), *Fænøgaard* (Hg., under Stamhuset *Hindsgavl*). — *Hindsgavls Slotsbanke*. — *Forh. M.:* To Høje i *Øxenrade Skov*, 1 i *Krybeskov* er fredlyst.

Vejlby Sg. (1531 Indb.). *Vejlby* Komm. Byer: *Vejlby* (K., Pg., Miss.-hus), *Kustrup* (And.-Bageri, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Aulby* (Mlr. s. ø. f. Byen), *Stavrby* (Sk., Haandv., Pige-hjem), *Røgle* (Sk., Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Elektiv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Røgle Taarup* (Sk.), *Vejlbyskov** (Sk.) *Munkgaard Optagelseshjem*. Mod V. *Middelfart Sindssygeanstalts Vandværk*. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Baring Vig* og stöder m. V. til *Lillebelt*. — *Forh. M.:* To Høje ved *Stavrby* (Skovlodderne) er fredede.

Strib-Røjleskov¹⁾ Sg. (1667 Indb.). *Strib-Røjleskov* Komm. Byer: *Strib* (1098 Indb., K., Sk., *Strib Bank*, 2 Læger, Kbm., Haandv., *Badehot.*, *Afholdshjem*, *Fls.-Mejeri*, *Jbst.*, *Dampfærge* til *Fredericia*, Fyr, *Posteksp.*, *Tlgst.*, *Tlfst.*), *Brændeskov**, *Røjleskov* (Filial-K.), *Bøgelund** (Miss.-hus). Mod N. *Stavnshoved* og *Røjleklint*. Mod Ø. 2 Mlr. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. og N. af *Lillebelt*, m. Ø. af *Baring Vig*. — Gaarde: *Billeshave* (Hg., der kendes fra d. 17. Aarh. — Hovedbyggn. fra o. 1860), *Cathrinebjerg*. — Nær *Strib*: *Søborg Voldsted*.

¹⁾ eller *Røgleskov*.

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Odense Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Aasum	Aasum Herreds	Aasum
2	Agedrup	Kerteminde	Bjerge
3	Allerup	Aasum Herreds	Aasum
4	Allese	Lunde-Skam Herreders	Lunde
5	Asperup	Middelfart	Vends
6	Baagø	Vends-Baag Herreders	Baag
7	Balslev	Vends-Baag Herreders	Vends
8	Barløse	Vends-Baag Herreders	Baag
9	Bedeslev	Lunde-Skam Herreders	Skam
10	Bellinge	Odense Herreds	Odense
11	Birkende	Kerteminde	Bjerge
12	Brylle	Odense Herreds	Odense
13	Brændekilde	Odense Herreds	Odense
14	Brænderup	Middelfart	Vends
15	Dalby	Kerteminde	Bjerge
16	Dalum	Aasum Herreds	Odense
17	Davinde	Aasum Herreds	Aasum
18	Dreslette	Assens	Baag
19	Drigstrup	Kerteminde	Bjerge
20	Ejby	Vends-Baag Herreders	Vends
21	Ejlby	Bogense	Skovby
22	Fangel	Aasum Herreds	Odense
23	Fjelsted	Vends-Baag Herreders	Vends
24	Flemløse	Assens	Baag
25	Fravgde	Aasum Herreds	Aasum
26	Føns	Vends-Baag Herreders	Vends
27	Gamborg	Middelfart	Vends
28	Gamtofte	Assens	Baag
29	Gelsted	Vends-Baag Herreders	Vends

	Sogn	Skyldkreds	Herred
30	Grindløse	Lunde-Skam Herreders	Skam
31	Guldbjerg	Bogense	Skovby
32	Haarby	Assens	Baag
33	Haarslev	Bogense	Skovby
34	Harndrup	Vends-Baag Herreders	Vends
35	Helnæs	Assens	Baag
36	Hjadstrup	Lunde-Skam Herreders	Lunde
37	Holevad	Assens	Baag
38	Husby	Vends-Baag Herreders	Vends
39	Højby	Aasum Herreds	Aasum
40	Ingslev	Middelfart	Vends
41	Kavslunde	Middelfart	Vends
42	Kerte	Vends-Baag Herreders	Baag
43	Klinte	Lunde-Skam Herreders	Skam
44	Korup	Odense Herreds	Odense
45	Krogsbølle	Lunde-Skam Herreders	Skam
46	Kærum	Assens	Baag
47	Kølstrup	Kerteminde	Bjerge
48	Køng	Vends-Baag Herreders	Baag
49	Lumby	Lunde-Skam Herreders	Lunde
50	Lunde	Lunde-Skam Herreders	Lunde
51	Marslev	Kerteminde	Bjerge
52	Melby	Bogense	Skovby
53	Mesinge	Kerteminde	Bjerge
54	Middelfart Købst.s Ldd.	Middelfart	Vends
55	Munkebo	Kerteminde	Bjerge
56	Norup	Lunde-Skam Herreders	Lunde
57	Næsbyhovedbroby	Lunde-Skam Herreders	Odense
58	Nørre Aaby	Middelfart	Vends
59	Nørre Højrup	Lunde-Skam Herreders	Skam
60	Nørre Lyndelse	Aasum Herreds	Aasum
61	Nørre Næraa	Lunde-Skam Herreders	Skam
62	Nørre Sandager	Bogense	Skovby
63	Nørre Søby	Aasum Herreds	Aasum
64	Odense Frue Landsogn	Odense Herreds	Odense
65	Odense Skt. Hans Sogns Landdistrikt	Odense Herreds	Odense
66	Ore	Bogense	Skovby
67	Orte	Vends-Baag Herreders	Baag
68	Otterup	Lunde-Skam Herreders	Lunde

	Sogn	Skyldkreds	Herred
69	Paarup	Odense Herreds	Odense
70	Revninge	Kerteminde	Bjerge
71	Rolsted	Aasum Herreds	Aasum
72	Rorslev	Middelfart	Vends
73	Rynkeby	Kerteminde	Bjerge
74	Rønninge	Aasum Herreds	Aasum
75	Rørup	Vends-Baag Herreders	Vends
76	Sandager	Assens	Baag
77	Sanderum	Aasum Herreds	Odense
78	Seden	Aasum Herreds	Aasum
79	Skamby	Lunde-Skam Herreders	Skam
80	Skeby	Lunde-Skam Herreders	Lunde
81	Skovby	Bogense	Skovby
82	Skydebjerg	Vends-Baag Herreders	Baag
83	Stenløse	Aasum Herreds	Odense
84	Strib-Røjleskov	Middelfart	Vends
85	Stubberup	Kerteminde	Bjerge
86	Sørslev	Bogense	Skovby
87	Søby	Assens	Baag
88	Søllested	Vends-Baag Herreders	Baag
89	Sønderby	Assens	Baag
90	Sønder Næraa	Aasum Herreds	Aasum
91	Sønderse	Bogense	Skovby
92	Tanderup	Assens	Baag
93	Tommerup	Odense Herreds	Odense
94	Turup	Assens	Baag
95	Ubberup	Odense Herreds	Odense
96	Udby	Middelfart	Vends
97	Uggerslev	Lunde-Skam Herreders	Skam
98	Vedtofte	Vends-Baag Herreders	Baag
99	Vejlby	Middelfart	Vends
100	Verninge	Odense Herreds	Odense
101	Vevlinge	Bogense	Skovby
102	Viby	Kerteminde	Bjerge
103	Vigerslev	Bogense	Skovby
104	Vissenbjerg	Odense Herreds	Odense
105	Ørslev	Vends-Baag Herreders	Vends
106	Ørsted	Vends-Baag Herreders	Baag
107	Østrup	Lunde-Skam Herreders	Lunde

**SOGNEKOM-
STATI-**

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/10 1921	Skatteydere til Staten 1920/21				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formuenkat
Odense Frue Landsogn	1207	185	1461	378	1 280184	28948	4 093900	13952
Odense St. Hans Landd.	836	950	6905	2149	6 389123	107352	6 391300	14935
Allese-Næsbyhovedbroby	2278	310	1477	424	1 200550	24822	6 062300	14254
Paarup	1512	229	1134	334	874475	17369	4 449600	10806
Korup	1118	136	607	132	342106	7510	1 713800	4659
Ubberud	2132	269	1271	278	643678	10648	3 322800	8496
Vissenbjerg	4729	785	3639	860	2 090697	31107	8 686300	18751
Tommerup	2398	474	2311	525	1 355343	20564	5 748700	11248
Brylle	2034	245	1156	245	618654	10219	3 466500	7075
Verninge	2897	365	1665	464	1 062899	16027	4 966200	12277
Brændekilde-Bellinge	1984	263	1144	322	814808	14343	3 811700	6460
Sanderum	2889	322	1679	462	1 179887	18618	6 090500	16121
Dalum	1167	690	4570	1256	4 329802	114617	15 624800	52262
Stenløse-Fangel	2664	292	1507	377	1 044596	20117	4 351200	8860
Nørre Søby	1335	124	690	173	374465	4303	1 559400	2437
Nørre Lyndelse	2325	289	1473	381	899000	16709	4 164300	7386
Højby	874	110	564	176	524772	11014	2 820100	8358
Sønder Næraa	1506	216	1027	234	670808	15315	3 793200	9740
Rønninge-Rolsted	2941	388	1934	492	1 310346	25787	6 060100	13042
Allerup-Davinde	1883	175	835	216	564808	10969	3 068200	7868
Fragvde	2809	379	1800	480	1 288593	27526	6 103900	18263
Seden-Aasum	1591	161	924	249	829401	24328	3 890500	13640
Kjølstrup-Agedrup	3060	362	1863	515	1 482095	36636	6 678500	21596
Munkebo	1893	261	1099	378	805402	12081	2 990100	4858
Drigstrup	1065	117	588	202	605900	15661	2 040900	4067
Mesinge	1960	251	1210	337	886095	15261	4 176200	8716
Dalby-Stubberup	3686	304	1441	378	1 114747	21679	3 904800	6867
Viby	2218	152	706	158	754533	60648	10 279900	142005
Rynkeby-Revninge	2959	371	1872	447	1 241018	25154	5 770900	14360
Marslev-Birkende	2920	341	1765	443	1 219446	22556	5 101100	12928
Lumby	2337	446	2158	505	1 621057	37209	5 520500	12492
Lunde	1728	137	754	184	730174	25104	4 227300	11927
Hjadstrup	1267	213	936	209	572984	10521	3 880600	9424
Østrup	1134	116	523	147	449591	11882	3 384300	21247
Skeby-Otterup	2991	485	2453	579	1 837838	46591	7 064200	16166
Norup	2371	266	1163	212	527128	10625	3 284200	16090
Krogsbølle	3645	266	1237	272	823970	26707	10 137400	97248
Nørre Næraa-Bedeslev	2085	230	991	288	651419	9390	3 293400	5644
Uggerslev-Nørre Højrup	1269	183	798	191	529256	11895	2 475700	5924
Skamby	2060	215	1205	318	988667	27847	4 873000	13633
Klinte-Grindløse	3278	312	1426	354	1 033987	22820	5 270900	11867
Guldbjerg-Nørre Sandager	2065	167	815	251	740687	25665	7 481500	77279
Ejlby-Melby	1084	140	642	190	479499	7707	2 651500	4975
Særslev	2526	295	1408	396	1 096026	23874	6 510700	17538
Sønderse	2185	294	1285	379	901791	19016	4 212100	7041
Vigerslev	3845	324	1707	425	1 274434	27233	5 729500	15074

MUNERNE

STIK

Gaarde 1916

Huse 1916

Gaarde 1916				Huse 1916												
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
6	7	21	2	36	1 936000	1945	1 306000	1247	11	5	»	16	137000	2978	59000	1283
5	4	2	2	13	959000	2686	726000	2034	13	1	»	14	154000	5704	82000	3037
21	28	40	5	94	3 117000	1612	2 116000	1094	57	25	»	82	546000	2471	248000	1122
19	16	25	2	62	2 075000	1709	1 515000	1248	47	19	»	66	502000	3197	223000	1420
16	12	12	1	41	1 141000	1243	790000	861	18	20	»	38	239000	1784	106000	791
35	26	16	3	80	2 726000	1334	1 767000	865	58	23	»	81	478000	2298	197000	947
85	58	36	4	183	4 892000	1341	3 169000	869	175	105	2	282	1 570000	1657	699000	845
26	26	18	2	72	2 185000	1332	1 534000	935	64	49	5	118	834000	1895	406000	923
27	41	18	1	87	2 437000	1407	1 604000	926	54	30	»	84	568000	2254	231000	917
29	35	40	1	105	3 164000	1283	2 058000	834	54	42	1	97	639000	1925	265000	798
32	30	26	3	91	2 635000	1537	1 767000	1030	48	19	»	67	401000	2291	199000	1137
27	32	41	2	102	3 780000	1690	2 490000	1113	54	22	»	76	533000	2379	235000	1049
8	10	13	3	34	1 838000	1992	1 149000	1245	34	9	»	43	353000	3239	140000	1284
24	27	35	4	90	3 378000	1497	2 372000	1051	53	29	1	83	545000	2171	248000	988
10	10	11	1	32	1 459000	1349	860000	795	22	30	»	52	367000	1937	174000	916
24	33	20	4	81	2 836000	1522	1 859000	998	56	47	»	103	621000	1953	287000	903
3	5	17	1	26	1 234000	1691	897000	1229	11	16	»	27	226000	2511	108000	1200
16	14	23	2	55	2 000000	1650	1 332000	1099	49	33	»	82	559000	2452	247000	1083
36	41	33	3	113	3 729000	1562	2 435000	1020	63	28	»	91	585000	2448	261000	1092
10	8	30	2	50	2 462000	1488	1 677000	1013	28	14	»	42	252000	2136	114000	966
22	32	35	5	94	4 013000	1704	2 711000	1151	69	43	»	112	749000	2256	380000	1145
6	14	33	1	54	2 173000	1538	1 452000	1028	11	11	»	22	152000	2027	73000	973
25	37	36	4	102	4 000000	1546	2 910000	1125	77	40	»	117	751000	2332	353000	1096
22	24	20	1	67	2 099000	1415	1 539000	1038	29	14	1	44	303000	2212	148000	1080
2	6	31	»	39	1 429000	1506	1 084000	1142	22	2	»	24	120000	2449	59000	1204
15	20	36	»	71	2 342000	1473	1 871000	1177	35	22	2	59	384000	1864	225000	1092
15	20	56	2	93	3 471000	1099	2 713000	859	50	16	»	66	311000	1862	160000	958
12	16	12	3	43	2 309000	1365	1 508000	891	28	4	»	32	111000	1521	63000	863
33	26	35	3	97	4 115000	1667	3 118000	1263	72	55	»	127	895000	2254	494000	1244
22	15	28	6	71	3 088000	1390	2 441000	1099	55	52	1	108	710000	1802	400000	1015
38	33	33	1	105	2 879000	1620	1 989000	1119	51	45	»	96	708000	2321	339000	1111
9	3	39	2	53	2 854000	1836	2 147000	1382	16	6	»	22	154000	2655	73000	1259
18	15	24	»	57	1 801000	1769	1 266000	1236	48	21	»	69	459000	2429	230000	1217
7	13	8	4	32	1 711000	1752	1 157000	1185	23	12	»	35	257000	2596	128000	1295
22	20	30	5	77	3 494000	1596	2 662000	1216	86	51	7	144	1 200000	2007	636000	1064
20	26	18	1	65	2 031000	1169	1 412000	812	57	51	1	109	726000	1852	362000	923
16	22	32	5	73	3 844000	1414	2 466000	907	61	34	»	95	673000	2521	270000	1011
13	21	39	»	75	2 220000	1477	1 565000	1041	53	22	»	75	447000	2269	218000	1107
8	19	20	2	49	1 956000	1772	1 480000	1341	46	11	»	57	344000	2493	166000	1203
6	9	57	2	74	3 401000	1726	2 358000	1196	33	14	»	47	313000	2630	135000	1134
21	22	63	1	107	3 555000	1315	2 313000	855	48	36	»	84	511000	1696	230000	898
7	7	21	3	38	1 922000	1395	1 272000	923	43	6	»	49	218000	2037	102000	953
10	18	23	1	52	1 642000	1702	1 110000	1150	24	6	»	30	188000	2575	85000	1164
19	23	54	2	98	3 730000	1627	2 672000	1165	51	19	»	70	434000	2480	207000	1183
17	31	29	3	80	2 999000	1685	1 948000	1094	69	18	»	87	572000	2487	268000	1165
25	35	30	3	93	4 525000	1419	2 949000	925	51	48	2	101	692000	2029	337000	988

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/4 1921	Skatteydere til Staten 1930/31				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formuesskat
Vevlinge	2886	324	1581	354	877785	16178	5 156100	11541
Haarslev	3600	406	1936	424	1 029818	23153	5 954600	16599
Skovby	2587	293	1353	260	679269	13820	4 293200	8847
Ore	1434	145	688	142	352312	5777	2 141800	3917
Kærum	1744	333	1400	379	974150	18249	3 980500	8401
Sønderby	1543	162	787	233	784736	32632	3 336800	9102
Helnæs	1312	102	560	145	383067	7474	1 459300	2592
Dreslette	2364	291	1171	331	943332	21210	5 371200	17282
Haarby	3277	477	2303	653	1 423965	18714	5 724100	8779
Flemløse	2509	335	1592	470	1 535558	19757	5 015300	11657
Køng	2529	518	2460	631	1 657685	2957	6 138700	10878
Søby-Turup	1990	242	1112	293	716113	12531	3 506200	8397
Søllested-Vedtofte	2089	169	860	258	528861	7927	2 579100	6104
Ørsted	1910	151	769	200	550221	18876	4 975700	47001
Skydebjerg-Orte	3391	602	2805	900	2 075240	31419	7 348200	17779
Kerte	2494	223	1148	164	451437	11140	2 265500	4712
Barløse	1674	171	878	220	577497	10792	2 694600	5802
Gamtofte	2863	234	1158	377	1 059622	38289	7 707300	60662
Sandager-Holevad	1673	146	724	152	509952	11824	2 788600	7082
Tanderup	1564	116	601	132	429980	8568	2 335300	5640
Baagø	619	42	200	68	172350	2790	926700	1502
Husby	2238	141	810	191	1 244241	128464	15 451800	228146
Føns-Ørslev	3352	144	929	243	794019	25454	3 063400	9063
Balslev-Ejby	1675	408	1803	457	1 462156	34062	5 728800	13555
Gelsted-Rørup	4497	678	3083	752	2 358133	78865	13 548100	104259
Fjelsted-Harndrup	2804	437	1879	441	1 198730	19142	5 036300	8707
Brænderup	2670	459	2071	505	1 363337	27246	6 029600	17119
Asperup-Rørslev	2517	478	2121	503	1 685034	35481	7 143500	14391
Nørre Aaby-Ingslev	2197	473	2316	657	2 324340	59299	9 653400	29284
Udby	1308	104	596	180	648862	18571	2 413500	5528
Gamborg	727	99	479	116	407392	8013	1 383400	2493
Kavslunde	1760	254	1372	425	1 381979	34234	5 717400	16575
Middelfart Købstads Landdistrikt	887	19	235	62	353734	19201	2 981700	36464
Vejlby-Strib-Røjleskov ¹⁾	3514	586	3198	841	2 905358	70463	10 002000	22829

¹⁾ Fra 1/4 1918 er Strib-Røjleskov udskilt som et nyt Sogn fra Vejlby Sogn.

Orelund (Baag Herred).

Jerstrup (Skam Herred).

Gaarde 1916										Huse 1916							
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha		med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.						Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
30	27	31	4	92	3 333000	1421	1 999000	852		82	41	1	124	789000	2192	354000	983
40	33	38		116	3 807000	1274	2 328000	779		54	59	1	114	734000	1735	298000	704
24	31	30	2	87	2 617000	1380	1 936000	1021		45	55	1	101	714000	1812	381000	967
18	24	7	2	51	1 479000	1337	882000	797		29	19	»	48	331000	2221	142000	953
12	18	34	2	66	2 499000	1640	1 787000	1173		34	10	»	44	270000	2621	127000	1233
6	6	26	1	39	2 133000	1731	1 649000	1339		25	4	»	29	188000	2806	89000	1328
11	7	16	1	35	1 074000	1144	650000	692		6	7	»	13	75000	1563	28000	583
22	28	36	2	88	2 806000	1439	2 124000	1089		38	24	»	62	412000	2192	208000	1106
47	33	41	1	122	3 355000	1260	2 488000	934		74	56	1	131	816000	1952	394000	943
19	11	50	»	80	3 133000	1560	2 085000	1038		40	40	»	80	526000	1963	285000	1063
32	33	24	2	91	2 851000	1539	1 828000	987		60	49	1	110	776000	2289	360000	1062
10	24	28	4	66	2 455000	1481	1 775000	1071		51	27	»	78	505000	2306	230000	1050
10	19	22	2	53	2 015000	1369	1 360000	925		29	11	»	40	236000	2458	97000	1010
17	9	20	2	48	1 859000	1412	1 224000	929		22	17	»	39	234000	1983	118000	1000
36	21	25	3	85	2 905000	1299	1 889000	842		82	85	3	170	1 099000	1742	534000	846
11	12	30	2	55	1 831000	1021	1 253000	699		40	38	1	79	425000	1563	220000	809
11	13	24	3	51	1 756000	1271	1 081000	783		32	14	»	46	282000	2238	105000	833
10	14	40	5	69	4 396000	1686	3 133000	1202		34	18	»	52	318000	2193	182000	1255
6	7	31	1	45	1 827000	1281	1 362000	954		25	6	»	31	161000	2205	76000	1041
1	5	36	»	42	1 579000	1292	1 166000	954		29	10	»	39	245000	2426	108000	1069
1	1	15	»	17	449000	854	293000	557		9	4	»	13	89000	2225	23000	508
2	2	47	1	52	2 702000	1508	1 684000	940		39	4	»	43	194000	2456	88000	1114
3	7	32	8	50	3 100000	1254	2 095000	848		40	4	»	44	214000	2301	82000	882
15	23	29	1	68	2 120000	1579	1 334000	993		47	15	»	62	403000	2457	156000	951
41	22	53	6	122	4 926000	1498	3 167000	963		107	59	»	166	899000	1809	419000	843
38	37	41	»	116	3 004000	1290	2 052000	881		86	44	»	130	687000	1803	322000	845
40	31	22	3	96	3 200000	1625	2 116000	1075		94	39	1	134	834000	2310	417000	1155
36	39	41	1	117	3 638000	1805	2 362000	1172		102	41	»	143	936000	2470	427000	1127
25	26	42	3	96	3 635000	1840	2 381000	1205		37	20	»	57	421000	2665	186000	1177
4	3	35	»	42	2 018000	1689	1 416000	1185		17	6	»	23	156000	2476	78000	1238
3	10	18	»	31	1 028000	1650	753000	1209		6	2	»	8	59000	3105	24000	1263
20	30	33	3	86	2 970000	1886	2 114000	1342		52	11	»	63	427000	2847	215000	1433
»	»	1	2	3	951000	1243	549000	718		»	1	»	1	11000	1833	5000	833
43	29	60	2	134	4 483000	1718	2 993000	1147		104	55	»	159	951000	2166	493000	1123

Svend Rode.

Skovgaarde (Baag Herred).

Østergaard (Bjerge Herred).

**FORTEGNELSE OVER
GAARDE M. M. I ODENSE AMT
VURDERET I 1920 TIL MINDST 120000 Kr. EJENDOMSSKYLD**

**UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET**

Einsiedelsborg.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
Odense Skyldkreds						
1	Odense Købstad	Vor Frue	OdenseKbst. Mkj. 1a m. fl.	51	212 ¹ / ₂	14
2	»	Skt. Knuds	Odense 2 a m. fl.	12	100	»
3	»	»	Hinderupgaard	8 ¹ / ₄	51	»
4	»	»	Hunderupgaard	11 ³ / ₄	79	6 ¹ / ₂
5	»	»	Hunderup Mk. 5 d m. fl.	11	78	»
6	»	Vor Frue	St. JørgensForst. 21 m. fl.	11	98	»
Kerteminde Skyldkreds						
7	Kerteminde Købstad ..	Kerteminde	Kerteminde 26 a m. fl.	21 ³ / ₄	—	—
8	Viby	Viby	Hverringe	80	569	83 ¹ / ₂
9	»	»	Brolykke	55 ¹ / ₂	470	50
10	»	»	Bøgebjerg	36 ³ / ₄	474	»
11	Mesinge	Mesinge	Stenagergaard	10 ³ / ₄	153 ³ / ₄	19
12	Dalby-Stubberup	Dalby-Stubber.	Schelenborg	77 ¹ / ₄	418	480
13	»	Stubberup	Brockdorff	65 ¹ / ₄	856	»
14	Rynkeby-Revninge	Rynkeby	Skovsbo	25 ³ / ₄	171	35
15	»	Revninge	Lundsgaard	77 ¹ / ₄	417	70
16	Munkebo	Munkebo	Østergaard	51 ¹ / ₄	399	»
17	Kølstrup-Agedrup	Kølstrup	Ulriksholm	57 ¹ / ₂	430	45
18	»	»	Rosenlund	16 ¹ / ₂	149	»
19	»	»	Hundslev Skovgd.	15 ¹ / ₂	130	»
20	Marslev-Birkende	Marslev	Vejrupgaard	37	350	12
21	»	»	Holevgaard	13 ¹ / ₄	91 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂
22	»	»	Sarumgaard	11 ¹ / ₂	88	»
23	»	»	Radstrupgaard	21 ¹ / ₂	200	»
24	»	»	Klarskovgaard	29 ¹ / ₄	244 ¹ / ₂	»
25	»	Birkende	Sellebjerg	29 ³ / ₄	270	»
Bogense Skyldkreds						
26	Guldbjerg-Nr. Sandager ..	Guldbjerg	Lundsgaard	15 ³ / ₄	159 ¹ / ₂	»
27	»	Nr. Sandager	Gyldensten	74	495	28
28	»	»	Sandagergaard	23 ¹ / ₄	200	12
29	Skovby	Skovby	Harritlevgaard	51 ³ / ₄	318	32
30	»	»	Christianslund	19 ³ / ₄	207	19
31	Ore	Ore	Hugget	20 ³ / ₄	178	16
32	»	»	Oregaard	43 ¹ / ₄	260	11
33	»	»	Ore Skovmølle	9	88	15
34	Haarslev	Haarslev	Haarslev 15a m. fl.	15 ¹ / ₂	173	7
35	»	»	Farsbøllegaard	11 ¹ / ₂	86	10
36	»	»	Lykkesborg	13 ¹ / ₄	110	6
37	»	»	Nymarksgaarden	10 ³ / ₄	125	25
38	»	»	Digetgaard	22 ¹ / ₄	280	»
39	»	»	Brønnemosegaard	12 ¹ / ₄	118	»

¹) Stamhuset Hverringe, herunder hører Hovedgaardene Hverringe med Romse og Brolykke, ca. Besidder: H. R. Juel. ²) Baroniet Schelenborg, herunder hører Godserne Schelenborg og Brockdorff ca. 330 Tdr. Besidder: Lensbaron C. F. S. V. Juel-Brockdorff. ³) Stamhuset Lundsgaard, herunder hører Hovedgaardene ca. 330 Tdr. Besidder: Lensgreve F. L. V. Ahlefeldt-Laurvig. ⁴) Grævkabet Gyldensten, herunder hører Avlsgaarden Eriksholm af Hartkorn ca. 380 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet ud-

Tdr. Ld.		Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.		
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.			Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assurance Kr.
			233 ¹ / ₂	460	256	—	500000	426000	—	Odense Kommune.....	1
1	3 ¹ / ₂		1 ¹ / ₂	106	58	150000	410700	357500	62265	Enkefru M. K. Knudsens Dødsbo.....	2
			3	54	30	100000	200000	108000	159000	A/S Dæhnfeldt.....	3
1	1		2 ¹ / ₄	89 ³ / ₄	50	140000	230000	196500	86809	T. Küster.....	4
			2	80	44	120000	140000	96000	81000	A/S Dæhnfeldt.....	5
				98	54	120000	190000	136600	86700	N. Møllegaard.....	6
				81	45	140000	150700	150700	—	Kommunen.....	7
459	8		46 ¹ / ₂	1166	644	700000	1425000	708500	1106380	Stamh. Hverringe ¹⁾	8
			15	535	295	390000	560000	398100	390000	».....	9
	8 ¹ / ₄	20 ¹ / ₂	17 ³ / ₄	520 ¹ / ₂	287	229400	496000	316700	424375	H. R. Juel til Hverringe	10
	5	5	2	184 ⁵ / ₄	102	150000	200600	104100	212000	A. C. Nielsen.....	11
	12	12	8	930	513	520000	785000	523200	725600	Baroniet Schelenborg ²⁾ ..	12
	3	20	65	944	521	335000	610000	371000	523600	».....	13
105	8	12		331	183	285000	345000	185200	500000	K. Brandt.....	14
359 ¹ / ₂			56 ¹ / ₂	903	498	800000	1025000	625200	1224050	Stamh. Lundsgaard ³⁾ ..	15
118			26	543	300	429000	538500	408500	193550	O. Suhr.....	16
120			15	610	336	609000	780000	429800	1025500	Enkegravinde Danne-skjold-Samsø.....	17
10	5		7	171	94	125000	160000	128600	75450	T. R. Jeppesen.....	18
7			6	143	79	120000	150000	106300	127600	M. C. Madsen.....	19
			13	375	207	272000	435700	225600	322275	P. Christiansen.....	20
10			2	116	64	105000	151900	97900	240000	J. V. Jensen.....	21
5			2	95	52	85000	123000	80600	144725	V. Køsters Enke.....	22
15			3	218	120	125000	229500	149500	135000	N. Helms.....	23
18 ¹ / ₂			3 ¹ / ₂	266 ¹ / ₂	147	185000	265000	187800	258000	V. Friis.....	24
81 ¹ / ₂			14	365 ¹ / ₂	202	254000	358900	220900	522600	J. C. Hvenegaard Lassen	25
7	2	15	6	189 ¹ / ₂	104	95000	160000	93400	76000	H. C. Andersen.....	26
419		5		947	522	615100	730000	405500	456900	Grevsk. Gyldensten ⁴⁾ ..	27
	6	5	2	225	124	144000	188000	116600	107800	».....	28
		10		360	199	320000	420000	242500	240500	».....	29
			8	234	129	160000	200000	147700	92400	Bernstorff Gyldensteen.	30
			4 ¹ / ₂	198 ¹ / ₂	110	140000	175000	130600	82400	Grevsk. Gyldensteen....	31
292			35	598	380	332600	403000	235700	137930	».....	32
14			3	120	66	96000	124000	77400	95120	S. Christensen.....	33
12			5	197	109	100000	146100	86100	128400	H. P. Hansen.....	34
			5 ¹ / ₂	101 ¹ / ₂	56	107000	132500	82000	77000	J. N. Johansen.....	35
1	4		9	130	72	95000	121000	71000	122900	H. P. Nielsen.....	36
20	4 ¹ / ₄		10	184 ¹ / ₄	102	95000	128000	98000	49000	H. Hansen.....	37
20			5	305	168	250000	324100	184100	300000	J. J. From.....	38
20			3	141	78	120000	155900	83900	156000	A. Simonsen.....	39

204 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør ca. 1200 Tdr. Ld., Skovarealet ca. 500 Tdr. Ld. ca. 150 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 1923 Tdr. Ld., Skovarealet 120 Tdr. Ld. Lundsgaard af Hartkorn 126 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør ca. 550 Tdr. Ld., Skovarealet under hører Godserne Gyldensten, Sandagergaard, Oregaard, Hugget, Harritslevgaard, Uggerslevgaard for 3632 Tdr. Ld., Skovarealet ca. 1000 Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve E. A. E. Bernstorff-Gyldensteen.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
Bogense Skyldkr. (fortsat)						
40	Sørslev.....	Sørslev	Sdr. Esterbølle	12 ³ / ₄	89	7
41	»	»	Kosterlev 8 m. fl.	17 ³ / ₄	145 ¹ / ₂	2
42	Sønderse.....	Sønderse	Dallund Hvdgd.	24	150	20
43	»	»	Zastrow	27 ¹ / ₄	250	»
44	»	»	Sønderse Skov	2	»	5
45	»	»	Ørritslevgaard	18	130	1
46	Vevlinge.....	Vevlinge	Elvedgaard	25	173	10
47	»	»	Vevlingegaard	12 ³ / ₄	130	»
48	»	»	Rugaard	41	315	10
49	»	»	Skovmøllen	10 ¹ / ₄	104	5
50	Vigerslev.....	Vigerslev	Langenæs	93	283 ¹ / ₂	37 ¹ / ₂
51	»	»	Margaard	72 ¹ / ₄	454	40
52	»	»	Amagergaard	20 ¹ / ₄	176	8
Lunde-Skam Herreds:						
53	Lumby.....	Lumby	Strandholt	11 ¹ / ₂	50	10
54	»	»	Anderupgaard	20 ¹ / ₄	120	80
55	Allese-Næsbyhovedbroby.....	Næsbyhovedbroby	Kirkendrup 1 a m. fl.	13 ¹ / ₄	104	4
56	»	»	Kirkendrup 3 a m. fl.	14 ³ / ₄	110	4
57	Lunde.....	Lunde	Ulkendrup	24	—	—
58	»	»	Rosendal	20 ¹ / ₄	166	»
59	Østrup.....	Østrup	Østrupgaard	28 ¹ / ₄	177 ¹ / ₂	34 ¹ / ₂
60	»	»	Østrup 2 a m. fl.	15 ¹ / ₄	141 ¹ / ₄	15
61	»	»	Daugstrupgaard	21 ³ / ₄	201	14
62	»	»	Vikkelsø	18 ³ / ₄	122	120
63	Skeby.....	Skeby	Ølundgaard	21 ¹ / ₂	194	»
64	»	»	Ørritslev 7 a m. fl.	15 ¹ / ₄	118	»
65	Otterup.....	Otterup	Nislevgaard	66 ¹ / ₂	503	20
66	»	»	Hjerslevgaard	12 ¹ / ₄	96	2 ¹ / ₂
67	»	»	Ørritslevgaard	36 ¹ / ₂	—	—
68	Norup.....	Norup	Hofmangave	56	461	237
69	Krogshølle.....	Krogshølle	Einsiedelsborg	64 ¹ / ₂	553	6
70	»	»	Einsiedelsborg Avlsgd.	15 ¹ / ₄	540	»
71	»	»	Einsiedelsborg Skov	7	—	—
72	»	»	Kjærup Hvdgd.	60 ¹ / ₄	470 ¹ / ₂	24
73	»	»	Agernæsgaard	44 ³ / ₄	340	»
74	»	»	Fælledgaarden	18 ¹ / ₂	240	40
75	Nr. Næraa-Bedeslev...	Nr. Næraa	Skov	8 ¹ / ₂	—	—
76	Uggerslev-Nr. Højrup.	Uggerslev	Uggerslevgaard	46 ¹ / ₄	338	8
77	»	»	Petersminde	21 ¹ / ₄	178 ¹ / ₂	»
78	Skamby.....	Skamby	Brøndstrupgaard	10 ³ / ₄	91	»
79	»	»	Mariendal	30 ³ / ₄	300	»
80	Klinte-Grindløse.....	Klinte	Æbelø Skov	2 ¹ / ₂	—	—
81	»	Grindløse	Jerstrup Hvdgd.	52	—	—

¹) Baronlet Holstenshus, se Svendborg Amt. ²) Under det den ³⁰/₁₀₀ 1921 nedlagte Stamhus Østrup 1400 Tdr. Ld., Skovarealet ca. 150 Tdr. Ld. Besidder: Thorolf Elias Møller. ³) Stamhuset Nislevgaard, Hofmangave, af Hartkorn 67 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggend udgør 943 Tdr. Ld., Skovarealet 91 herte Godserne Einsiedelsborg og Kørup samt Agernæsgaard og Æbelø, af Hartkorn ca. 278 Tdr. Ld. greve T. S. Wedel-Helnen.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jordværdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
3	2	»	4	105	58	113000	145500	89500	52130	H. P. Hansen	40
2 ¹ / ₂	»	»	3	153	84	140000	175000	118100	97700	N. J. Jespersen	41
105	20	»	8	303	167	275000	540000	203900	334800	C. v. Blixen Finecke	42
»	»	»	15	265	146	386000	260000	160500	170000	F. Christensen	43
130	1 ¹ / ₂	»	2 ¹ / ₂	139	77	—	120000	50000	5000	L. Ploug Held	44
»	»	»	2	133	73	—	161000	108600	89272	A. Jensen	45
101	5	»	9	298	164	227300	308000	156700	228280	Frkn. Wedel-Heinen	46
5	»	»	2	137	76	96000	134000	93200	99500	A. P. Rasmussen	47
145	8	»	16	494	272	412000	534000	285900	244580	H. E. Stenbjørn	48
58	»	»	4	171	94	118000	155000	97000	131440	C. Pedersen	49
1199 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	»	72	1600	883	1035000	1407000	523000	290400	Baroniet Holstenshus ¹)	50
130	3	»	12	639	352	663200	742000	574700	209620	C. E. A. Schøller	51
10	2	»	4	200	110	150000	195000	140000	103000	F. Søberg	52
5	»	»	205	270	149	—	200000	151000	69800	R. J. Hesseldahl	53
10	2	»	33	245	135	212000	315000	193000	152850	»	54
4	5	»	3	120	66	96000	120000	84600	77100	H. H. Hansen	55
1	7 ¹ / ₂	»	1 ¹ / ₂	124	68	102000	128000	87500	80000	J. Rasmussen	56
—	—	—	—	198	109	275000	250000	176200	95950	A. J. Andersen	57
2	»	»	2	170	94	171000	196000	142500	79000	A. Jørgensen	58
»	»	»	21 ¹ / ₂	233 ¹ / ₂	129	310000	425500	167000	1054600	T. E. Møller ²)	59
»	»	»	3	159 ¹ / ₄	88	135000	169000	109000	128000	Stamh. Nislevgaard ³)	60
1 ¹ / ₂	»	»	3 ¹ / ₂	220	121	196000	258000	178000	147000	P. W. Svendsen	61
»	»	»	3	245	135	160000	200000	147600	88650	A. Knudsen	62
10	»	»	109	313	173	210000	288000	183300	205100	K. Lerche	63
3 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	123	68	110000	150000	95600	137300	R. Jensen Rasmussen	64
»	»	»	20 ¹ / ₄	543 ¹ / ₄	300	470000	666000	477300	405800	Stamh. Nislevgaard	65
1 ¹ / ₄	»	»	1 ¹ / ₄	101	55	105000	140000	90000	91850	N. C. Davidsen	66
—	—	—	—	353	195	312000	414000	282000	245500	C. Nielsen	67
91	12	120	22	943	520	350000	370000	278000	125972	Stamh. Hofmansgave ⁴)	68
»	»	»	4	575	317	650000	870000	372900	221350	T. S. Wedel-Heinen	69
»	»	»	15	555	306	186000	220000	192000	47690	»	70
»	»	»	—	499	275	250500	325000	137500	—	»	71
»	»	8	18 ¹ / ₂	521	287	445000	625000	389400	442545	»	72
»	»	»	2	342	189	305000	396000	246900	212950	»	73
»	»	»	6	286	158	102000	125000	89300	49990	»	74
»	»	»	—	298 ¹ / ₄	164	146000	194000	105000	—	»	75
»	11	»	6	363	200	358000	484500	314500	150230	Grevsk. Gyldensten	76
1	1	»	2	182 ¹ / ₂	101	185000	249800	166400	39960	H. P. Hansen	77
»	»	»	1	92	51	107000	120000	77800	67230	J. P. M. Olsen	78
»	»	»	4	304	168	225000	390000	249000	279670	H. M. Poulsen	79
—	—	—	—	259	143	271000	182000	91000	7150	T. S. Wedel-Heinen ⁵)	80
—	—	—	—	425	234	275000	510000	303000	134740	Grevsk. Gyldensten	81

gaard hørte Hovedgaarden Østrupgaard, af Hartkorn 44 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør ca. se Stamhuset Hverringe i Svendborg Amt. ²) Stamhuset Hofmansgave, herunder hører Hovedgaarden Tdr. Ld. Besidder: N. E. Hofman-Bang. ³) Under det den ³/₂ 1921 nedlagte Grevskab Roepstorff, af alle Slags. Jordtilliggendet udgjorde 2174 Tdr. Ld., Skovarealet 1080 Tdr. Ld. Besidder: Lehns-

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord
Aasum Herreds Skyldkr.						
82	Nr. Søby	Nr. Søby	Søbysøgaard	73	478	53
83	Nr. Lyndelse.....	Nr. Lyndelse	Bramstrup	61 ³ / ₄	356	98
84	»	»	Bramstrup Mølle	5 ¹ / ₄	82	19
85	»	»	Nr. Lyndelse 10 m. fl.	18	157 ¹ / ₂	4
86	»	»	Lumbygaard	14 ¹ / ₄	117	»
87	Højby.....	Højby	Lindeskovgaard	17 ³ / ₄	125	15 ¹ / ₂
88	Sdr. Næraa.....	Sdr. Næraa	Torpegaard	22 ¹ / ₄	164	14
89	»	»	Ringstedgaard	11 ¹ / ₂	100	1 ¹ / ₂
90	»	»	Næraagaard	14 ³ / ₄	108	»
91	Rønninge-Rolsted.....	Rønninge	Rønningesøgaard	44 ³ / ₄	350 ¹ / ₄	21
92	»	»	Lavindsgaard	12 ¹ / ₄	81 ¹ / ₄	68 ¹ / ₂
93	»	»	Rønninge 9 a m. fl.	9 ¹ / ₂	—	—
94	»	Rolsted	Førritslevgaard	19 ¹ / ₂	150 ¹ / ₂	»
95	»	»	Skov	6 ¹ / ₂	—	—
96	Allerup-Davinde.....	Allerup	Skovgaarden	13 ¹ / ₄	115	12
97	»	Davinde	Sanderumgaard	64 ¹ / ₂	535	66
98	Fravgde.....	Fravgde	Fravgdegaard	37	260	40
99	»	»	Hollufgaard	48 ³ / ₄	386	33
100	»	»	Landkilde	20 ¹ / ₄	174	1
101	»	»	Kjærbygaard	14 ³ / ₄	94	»
102	»	»	Kærby 9 a m. fl.	12 ³ / ₄	90	»
103	Seden-Aasum.....	Aasum	Aasum 13 m. fl.	12 ³ / ₄	98	3 ¹ / ₂
104	Stenløse-Fangel.....	Stenløse	Stenløse 5 a m. fl.	11 ¹ / ₂	85	2
105	»	»	Stenløse 1 b m. fl.	11 ³ / ₄	81	10
106	»	»	Stenløse 12 a m. fl.	14 ³ / ₄	108	4
107	»	»	Voldgaard	17 ³ / ₄	115	20
108	»	»	Lindvedgaard	19 ¹ / ₄	160	24
109	»	Fangel	Fangel 6 a m. fl.	14	100	2
110	»	»	Fangel 8 a m. fl.	20 ¹ / ₂	158	30
111	Dalum.....	Dalum	Dalumgaard	41	243	22
112	»	»	Rikkeminde	31 ³ / ₄	216	20
113	»	»	Dalum Landbrugsskole	7 ¹ / ₄	70	»
114	»	»	Hjallese Torpgaard	13 ³ / ₄	110	2 ¹ / ₂
115	Sanderum.....	Sanderum	Elsesminde	29 ¹ / ₂	187	36
116	»	»	Sanderum 15 a m. fl.	12 ¹ / ₂	87 ¹ / ₂	»
117	»	»	Vosemosegaard	12 ¹ / ₄	90	14
Odense Herreds Skyldkr.						
118	Odense Frue Ldsogn...	Odense Frue Ldsogn	Gillestedgaard	17 ³ / ₄	124	»
119	»	»	Biskorup 4 m. fl.	12	84 ¹ / ₂	10
120	»	»	Blangstedgaard	11 ³ / ₄	94 ³ / ₄	3 ¹ / ₂
121	Odense St. Hans Ldd....	St. Hans Ldd.	Marielund	31 ¹ / ₄	206 ¹ / ₄	»
122	»	»	Mosegaard	9	61	»
123	»	»	Hedevigslund	15 ¹ / ₂	110	6
124	Paarup.....	Paarup	Ensomhed	18 ¹ / ₂	86	14
125	»	»	Tarupgaard	11 ¹ / ₂	73	30

¹) Stamhuset Hellerup se Stamhuset Hverringe i Svendborg Amt.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.		
304	85	14	66	1000	552	650000	900000	394300	1414000	Miller Hansen.....	82
13	»	»	20	487	269	380000	490000	308500	323900	H. Langkilde.....	83
»	19 1/2	»	7	127 1/2	70	105000	135000	68000	144400	»	84
»	16	»	3	180 1/2	100	135000	160000	113000	88375	S. Lund.....	85
11	»	»	»	128	71	105000	135000	93000	93600	K. Park.....	86
3	5	»	1 1/2	150	83	134000	180000	130400	160000	V. Andersen.....	87
39	»	»	5	222	122	180000	240000	146500	301200	H. Jespersen.....	88
13	»	»	2	116 1/2	64	95000	124000	74800	99325	N. Jakobsen.....	89
7	1 1/2	»	2 1/4	117 3/4	65	104000	140000	93400	139700	N. C. Sørensen.....	90
134	»	15	43	563 1/4	311	440000	650000	310800	843050	Bille Brahe-Selby.....	91
4 1/2	2 3/4	6	9/4	163 3/4	90	110000	130000	69000	87000	K. Fenger.....	92
»	»	»	»	150	83	100000	135000	65000	171000	A. Andersen.....	93
»	»	»	3 3/4	154 1/4	85	135000	190000	127000	104475	Stamhuset Hellerup ¹⁾	94
»	»	»	»	348	192	217500	290000	113700	16300	»	95
20	»	»	3	150	83	116000	160000	98500	106000	J. S. Andersen.....	96
255	30	17	1	904	499	716000	935000	531200	833400	O. Vind.....	97
30	»	9	8	347	191	330000	430000	236500	638000	O. Bille Brahe.....	98
39	1	8	»	467	258	450000	610000	400000	351550	Chr. Dæhnfeldt.....	99
10	»	»	5	190	105	170000	230000	155500	94150	P. C. L. Heltzen.....	100
2	43	»	2	141	78	133000	166000	100000	225000	A. J. L. Andersen.....	101
3	20	»	2	115	63	102000	130000	83800	133900	N. J. Andersens Enke.....	102
7	1 1/4	»	1	108	60	87000	125000	86000	112700	N. P. Nielsen.....	103
4	»	»	1	92	51	85000	120000	70900	79000	A. Knudsen Andersen.....	104
3	»	»	2	96	53	—	120000	86000	40000	C. Andersen.....	105
2	1	»	2	117	65	104000	146000	88900	57000	L. Jensen.....	106
2	10	»	3	150	83	120000	162000	110000	90650	Enkefru C. Rasmussen.....	107
19	1	9	5	218	120	182000	230000	150000	200875	H. J. Andersen.....	108
5	5	»	2	114	63	97000	132000	91000	69800	N. C. Hansen.....	109
12 1/2	1 1/2	»	6	208	115	—	230000	135000	136400	H. Bay.....	110
24	2	»	12	303	167	288000	388000	212400	160000	Enkefru L. Andersen.....	111
1	3	»	23	263	145	230000	310000	230000	284200	H. P. Chr. Simonsen.....	112
»	»	»	6	76	42	220000	290000	66600	562300	Dalum Landbrugssko-les Legat.....	113
6	10	»	1 1/2	130	72	100000	135900	84000	109000	H. C. Larsen.....	114
1	3	»	9	236	130	225000	320000	200000	265600	Odense Kommune.....	115
»	1 1/2	»	2	90	50	103000	125000	80000	104000	H. Pedersen.....	116
30	3	»	3	140	77	108000	140800	83000	253000	H. C. Jakobsen.....	117
4	4	»	1 1/2	133 1/2	74	150000	184000	103400	186600	H. Wilckens.....	118
3	2	»	2	101 1/2	56	87000	124000	80900	70100	P. C. Poulsen.....	119
5	»	»	7 1/2	110 1/4	61	136500	191000	108000	400000	Statens Havebr.Forsøgs.	120
40	»	»	»	246 1/4	136	350000	508000	468000	92375	A. P. Møller.....	121
»	1	»	3	65	36	85000	120000	95000	49400	F. Kruse.....	122
15	»	»	5	136	75	208000	255000	225000	77675	Odense Havne- og Kanalvæsen.....	123
2	»	»	1	103	57	91000	123000	85400	47000	F. P. Dreyer.....	124
4	»	»	3 1/2	110 1/2	61	175000	170000	120000	80000	C. Christensen.....	125

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Soga	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hart-korn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
Odense Herreds Sk. (fortsat).						
126	Korup	Korup	Korupgaard	18 ¹ / ₂	173	5
127	Ubberud	Ubberud	St. Ubberud	11 ³ / ₄	85	18
128	»	»	Tanggaard	14	124	7
129	»	»	Dyregravvæde	10 ¹ / ₂	95	4
130	»	»	Husemose	15	127	18
131	»	»	Krogshøj	10 ¹ / ₂	102	5
132	»	»	Heabjerg	24	216	20
133	Vissenbjerg	Vissenbjerg	Græftbjerg	13 ³ / ₄	135	»
134	»	»	Gadbølle Roldhuse 1 a m. fl.	13 ¹ / ₄	142	»
135	»	»	Skalbjerget 5 a m. fl.	15 ¹ / ₂	120	10
136	Tommerup	Tommerup	Kamgaard	17	162	10
137	»	»	Store Appegaard	15	124	8
138	Brylle	Brylle	Maadgaard	14	122	6
139	»	»	Thobogaard	11	98	10
140	»	»	Broholmgaard	10 ³ / ₄	113	3
141	Verninge	Verninge	Naarup 13 a m. fl.	7 ¹ / ₂	80	3
142	Brændekilde-Bellinge.	Brændekilde	Brændekilde 17 a m. fl.	17 ³ / ₄	147	20 ¹ / ₂
Middelfart Skyldkreds						
143	Middelfart Købstad ...	Middelfart	Sindsygehospital	10 ¹ / ₄	10	2
144	Middelfart Købstad Ldstr.	Middelf. Ldsg.	Hindsgavl	60 ¹ / ₄	340	27
145	»	»	Fænøgaard	45 ¹ / ₄	420	10
146	Vejlby-Strib	Vejlby	Billeshave	23 ¹ / ₄	173	»
147	»	»	Staurby 1 a m. fl.	14 ³ / ₄	135	»
148	»	Strib	Stribgaard	7 ¹ / ₂	100	»
149	»	»	Kathrinebjerg	26 ¹ / ₂	205	»
150	»	»	Stutterigaarden	9 ¹ / ₄	73	16
151	Kavslunde	Kavslunde	Kavslundegaard	13 ¹ / ₄	96	»
152	»	»	Skrillingegaard	25 ¹ / ₂	—	—
153	»	»	Kaalsbjerggaard	13 ¹ / ₄	88	4 ¹ / ₂
154	»	»	Møllegaard	11 ¹ / ₄	79	1 ¹ / ₂
155	»	»	Lundbjerggaard	11 ¹ / ₂	80	15
156	»	»	Mariesminde	11 ³ / ₄	85	»
157	Asperup-Rorslev	Asperup	Stadagergaard	10 ³ / ₄	74	»
158	»	»	Baaring 14 b m. fl.	11	76	5
159	»	»	Præstegaard	11	66	»
160	»	»	Lykkegaard	10 ¹ / ₄	63	4
161	»	»	Asperup Lindegaard	12	80	9
162	»	»	Ringstedgaard	11 ¹ / ₄	80	7
163	»	Rorslev	Rorslev Møllegaard	15 ¹ / ₂	116	2
164	Udby	Udby	Rønæs 3 a m. fl.	11 ³ / ₄	83	2
165	»	»	Udby 17 a m. fl.	12 ¹ / ₄	100	6
166	»	»	Viby 2 a m. fl.	12 ¹ / ₄	77 ¹ / ₂	10
167	Nr. Aaby	Nr. Aaby	Konggaard	12 ¹ / ₄	89 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
168	»	»	Margaard	12	92	5
169	Ingslev	Ingslev	Bubbelgaard	22 ¹ / ₂	165	20
170	Brænderup	Brænderup	Brogaard	13	102	14 ¹ / ₂
171	»	»	Holsegaard	18 ¹ / ₂	135	12
172	»	»	Holse 2 g m. fl.	10	90	1
173	»	»	Kjærsgaard	71	470	30

¹⁾ Under det den 16/6 1921 afløste Stamhus Hindsgavl hørte Hovedgaarden Hindsgavl og Fænøgaard. Besidder var F. N. B. Fønss.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendoms skyldværdi		1920		Ejer	Lebe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916	1920	Jordværdi Kr.	Bygningsassurance Kr.		
						Kr.	Kr.				
1	2	»	8	189	104	135000	165000	116000	90000	L. Plougheld	126
12	2	»	2	119	66	97000	123500	73700	86025	O. Esbjerg	127
7	»	»	4	142	78	109000	140000	88000	110000	C. Clausen	128
40	1	»	5	145	80	90000	135000	75800	67200	I. Lollesgaard	129
62	2	»	5	214	118	140000	178000	110600	133200	N. Jørgensen	130
12	1	»	4	124	68	85000	120000	77000	91850	P. Nielsen	131
286	4	6	19	551	304	450000	600000	264000	754500	Steen Giebelhausen	132
16	3	»	5 1/2	159 1/2	88	120000	180000	87700	168200	E. Steensen	133
8	11	»	4	165	91	125000	128000	80000	57000	I. Iskov	134
13	10	»	6	159	88	126000	155000	100000	61000	J. Greve	135
27 1/2	1	»	4 1/2	205	113	122000	165000	125000	62400	K. Chr. Rasmussen	136
62	20	»	6	220	121	115000	155000	97000	115000	Enkefru K. Jensen	137
»	»	»	1	129	71	160000	165000	90000	100000	E. Kruse	138
34	7	»	4	153	84	95000	137000	91000	140000	L. Thobo	139
60	2	»	2	180	99	108000	150000	96000	136000	I. C. Broholm	140
28	2	»	2	115	63	—	120000	65000	108000	C. Christensen Danke	141
1 1/2	»	»	4	173	95	—	190000	120000	220000	V. B. Højer Kruse	142
»	»	»	53	65	36	2550000	3550000	92000	6150910	Staten	143
470	»	26	5	868	479	645000	885000	356500	350392	F. N. B. Fønss ¹⁾	144
»	»	»	15	445	245	270000	350000	260200	79525	»	145
16	1	»	»	190	105	189000	300000	154700	177430	F. L. Hey	146
»	»	»	1	136	75	—	175000	103400	95280	J. Boesen	147
1	»	»	1	102	56	105000	120000	66000	121400	M. Larsen	148
23	»	»	5 1/2	233 1/2	129	220000	300000	163000	139000	J. P. Jensen Saltø	149
36 1/2	»	»	4 1/2	130	72	115000	165000	79700	135125	Cederfeld de Simonsen	150
»	2	»	2	100	55	93000	125000	87500	—	G. Larsen	151
—	—	—	—	185	102	210000	275000	185000	240340	G. Møller	152
»	»	»	2 1/4	95	52	105000	148000	92500	133900	J. Hansen	153
»	»	»	2	81 1/2	45	88000	125000	79800	98400	A. K. Larsen	154
»	»	»	2	97	54	100000	125000	74400	39930	J. V. Jørgensen	155
»	1	»	2	88	49	95000	127000	79200	78570	K. Rejnert	156
5 1/2	1 1/2	»	2 1/2	82 1/2	46	85000	123000	74300	80000	A. O. Andersen	157
15	2	»	1	99	55	88000	128000	81100	90000	A. Simonsen	158
15	»	»	6	87	48	85000	123000	71500	77600	Præsteembedet	159
5	1 1/4	»	3 1/4	73	40	78000	120000	68000	90000	A. Rasmussen	160
6	2	»	3	100	55	92000	138000	86300	80000	C. Wisbech Olsen	161
5	1	»	2	95	52	89000	127000	82100	101300	H. B. Simonsen	162
3	1 1/2	»	2 1/2	125	69	120000	175000	110000	112000	N. G. Munk	163
6 1/2	3 1/2	»	4	99	55	—	135000	80400	111530	A. Hansen	164
»	»	»	4	110	61	—	140000	93700	90000	C. Rasmussen	165
3	3	»	1 1/2	95	52	86000	130000	83800	60000	A. J. Jespersen	166
5	»	»	2	100	55	112000	150000	85500	89760	J. N. Jensen	167
1 1/4	1	»	3 1/4	100	55	100000	125000	77600	75970	I. M. P. Lunde	168
10	3	»	8	206	114	155000	230000	137000	125000	V. Lorenzen	169
28	»	»	4 3/4	149 1/4	83	125000	175000	90700	161840	A. Olsen	170
38	»	»	5	190	105	160000	225000	129000	96750	C. E. Simonsen	171
4	1	»	1	97	54	83000	120000	76800	100000	C. Andresen	172
176	»	»	»	676	373	615000	825000	473100	497130	Ahlefeld-Laurvig	173

af Hartkorn c. 118 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgjorde 880 Tdr. Ld., Skovarealet 892 Tdr. Ld.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græningsjord
Assens Skyldkreds						
174	Assens Købstad.....	Assens	Assens 9 a m. fl.	11 ¹ / ₄	69	2
175	»	»	Støjbjerggaard	11 ¹ / ₄	—	—
176	Gamtofte	Gamtofte	Brahesborg	83 ³ / ₄	502	98
177	»	»	St. Vistorp	21 ¹ / ₄	173 ¹ / ₂	»
178	»	»	Eggerup Holmegaard	12	84 ¹ / ₂	4
179	»	»	Vilhelmborg	50 ¹ / ₄	420	»
180	»	»	Mariendal	19 ¹ / ₄	157	»
181	»	»	Øksenkjærgaard	14 ¹ / ₄	122	17
182	Sandager-Holevad	Sandager	Orelund	14 ³ / ₄	120	30
183	Tanderup	Tanderup	Brendemølle	5 ³ / ₄	49	2
184	Søby-Turup	Søby	Skovgaarde	30	263	5
185	»	»	Øxnebjerg	22 ¹ / ₂	184	8 ¹ / ₂
186	»	Turup	Blangstrup 1 m. fl.	11 ¹ / ₄	86	6
187	»	»	Blangstrup 2 m. fl.	15 ¹ / ₄	128	9
188	»	»	Blangstrup 9 m. fl.	12 ¹ / ₂	100	7
189	Kærum	Kærum	Kærumgaard	14 ¹ / ₄	128	10
190	»	»	Norbygaard	14	80	20
191	Sønderby	Sønderby	Frederiksgave	85 ¹ / ₂	615	22
192	Dreslette	Dreslette	Brydegaard	16 ¹ / ₄	125	9
193	»	»	Agernæsgaard	15 ¹ / ₄	150	20
194	»	»	Flenstofte	19 ¹ / ₄	140	10
195	Haarby	Haarby	Langedilsgaard	19 ¹ / ₄	—	—
196	»	»	Løgismose	28	246 ¹ / ₂	33
197	Flemløse	Flemløse	Hesselbjerg	13 ¹ / ₄	127	5
198	Helnæs	Helnæs	Helnæs 27 a m. fl.	16 ¹ / ₄	151	3
Vends-Baags Hrd.s Skyldkr.						
199	Skydebjerg-Orte	Skydebjerg	Taarupgaard	23	310	11
200	»	»	Gavnbygaard	13 ¹ / ₂	125	»
201	»	Orte	Orte 1 a m. fl.	11	65	30
202	»	»	Pejrupgaard	14 ³ / ₄	168	19
203	Køng	Køng	Søholm Hovedgd.	31 ¹ / ₄	318	15
204	»	»	Køng 20 a m. fl.	12	95	10 ³ / ₄
205	Søllested-Vedtofte	Søllested	Søllested Mark	12 ¹ / ₄	108	2
206	»	»	Bukkerup	11 ¹ / ₄	86 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
207	»	Vedtofte	Brahesholm	52 ¹ / ₄	483	26 ¹ / ₂
208	Ørsted	Ørsted	Gaagerupgaard	13 ³ / ₄	138	3
209	»	»	Krengerup Hovedgd.	40 ¹ / ₄	287	10
210	Kerte	Kerte	Billeskov	24 ¹ / ₂	202	»
211	Barløse	Barløse	Barløsegaard	15 ¹ / ₂	152	»
212	»	»	Barløseborg	12	107	18
213	»	»	Skovlunde	14 ¹ / ₄	132	13
214	Husby	Husby	Wedellsborg	113 ¹ / ₂	560 ¹ / ₂	52
215	Føns-Ørslev	Føns	Sparretorn	48 ¹ / ₄	314	12
216	»	»	Ellegaard	15 ¹ / ₄	100 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
217	»	»	Gammelgaard	16 ¹ / ₄	120	¹ / ₄
218	»	»	Risbro	18 ¹ / ₄	120	11

¹) Det tidligere grevelige Rantzauiske Forlods se Vejle Amt. ²) Grevskaftet Wedellsborg, herunder gaard, Risbro, Torbenhøj, Mosegaard, Tønnæs og Fønsvang og Øerne Ægholm og Brandse, af Hartkorn

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.		
5 ¹ / ₂	2	»	24	102 ¹ / ₂	56	95000	125000	93000	63500	C. Storm	174
—	—	—	—	85	47	80000	120000	81600	67200	J. P. Tommerup	175
125	»	»	27	752	415	850000	1000000	556300	692900	F. V. Treschow	176
5	1	»	4	183 ¹ / ₂	101	184000	212000	135000	100000	R. Boe	177
»	»	»	2	92	51	95000	120000	77300	103000	L. R. Larsen	178
»	»	»	15	435	240	425000	520000	339000	363000	F. V. Treschow	179
6	5	»	6	174	96	168000	195000	130000	179400	M. C. Brandt	180
7	5	»	1	152	84	115000	135000	98400	40000	P. Ellemann	181
60	»	»	5	215	119	115000	158000	110500	100000	H. Buck	182
1 ¹ / ₂	1	»	»	52 ¹ / ₂	29	—	130000	32000	71487	J. C. Jørgensen	183
1	24	»	12 ³ / ₄	305 ³ / ₄	169	250000	300000	177300	202100	C. F. Rantzau ¹⁾	184
»	2 ¹ / ₄	»	»	201	111	122000	225000	150100	106470	»	185
8 ¹ / ₂	»	»	2 ¹ / ₂	103	57	100000	120000	78600	64910	H. P. Hansen	186
6	1 ¹ / ₂	»	3 ¹ / ₂	147	81	87000	154000	117600	108520	E. Straarup	187
8	»	»	1	116	64	100000	126000	89800	57000	M. C. Jensen	188
5	»	»	2	145	80	120000	156000	101400	142830	A. L. Clausen	189
2	2	»	10	114	63	98000	142200	91400	75000	L. Findsen	190
316	»	»	38	991	547	950400	965300	573000	789310	K. Wedels Stiftelse	191
7	4 ¹ / ₂	»	3	148 ¹ / ₂	82	140000	170000	105300	94000	N. B. A. S. Ulrick	192
2	»	10	38	220 ³ / ₄	122	165000	210000	135000	359000	Brünnings Hansen	193
16	»	»	6 ¹ / ₂	172 ¹ / ₂	95	160000	200000	128200	213000	H. Beck	194
»	—	—	—	177	98	90000	210000	133400	98400	L. C. Mikkelsen	195
55	»	»	65 ¹ / ₂	400	221	240000	285000	199000	634150	H. Stensens Enke	196
2	2	»	4	140	77	—	133000	93100	95000	J. P. Nielsen	197
5	»	»	8	167	92	—	140000	95500	50000	C. Basse Føns	198
3	»	»	1	325	179	200000	250000	175000	211500	Cederfeld de Simonsen	199
8	1	»	2	136	75	99000	125000	75000	98800	Nielsen Gavnby	200
35	10	»	1	141	78	90000	120000	75000	80000	K. M. Knudsen	201
15	4	»	2	208	115	115000	150000	100000	97873	N. C. Rasmussen	202
»	»	»	»	333	184	300000	387000	226900	204000	C. Rantzau	203
4 ¹ / ₂	1 ³ / ₄	»	2	114	63	120000	165000	77900	143800	V. Janssen	204
4	1	»	3	118	65	89000	123000	77800	85750	C. P. Nybo	205
21	9 ¹ / ₄	»	1 ³ / ₄	120	66	88000	120000	75600	83100	H. M. Eshjerg	206
17 ¹ / ₂	»	»	19	546	301	385000	520000	320000	295800	C. Rantzau	207
»	2	»	3	146	81	110000	138000	94000	79850	J. P. Jannesen	208
1534	»	»	32	1863	1028	1268000	1582000	614900	773543	C. Rantzau	209
»	»	»	45	247	136	150000	195000	132200	214860	Grevsk. Wedellsborg	210
6	1	»	1	160	88	96000	149000	92100	90000	M. Larsen	211
4	»	»	8	137	76	85000	135000	82700	85000	A. Melchior Hansen	212
4	2	»	3	154	85	91000	142000	79500	80000	H. Raahauge	213
430	»	»	141 ³ / ₈	1184 ¹ / ₂	653	1111500	1188500	493500	1015000	Grevsk. Wedellsborg ²⁾	214
»	14	»	81	421	232	417400	391500	263500	248294	»	215
14 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	»	29 ¹ / ₂	149 ¹ / ₂	87	108000	136000	87000	64790	»	216
2	»	»	4 ³ / ₄	127	70	108000	140000	101500	135500	»	217
»	1	»	11	143 ³ / ₄	79	120000	152000	109500	109920	»	218

hører Godserne Wedellsborg, Tybrind, Sparretorn og Billeskov samt Avlsgaardene Ellegaard, Gammelca. 604 Tdr. af alle Slags. Skovarealet ca. 2400 Tdr. Land. Besidder: Lehns greve J. C. H. Wedell.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Mtr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord
	Vends-Baag Hrd. Sk. (fortsat)					
219	Føns-Ørslev	Føns	Torpenhøj	22 ¹ / ₂	148 ³ / ₄	29 ¹ / ₂
220	»	»	Tønnes	16 ¹ / ₄	97 ¹ / ₂	»
221	»	»	Fønsvang	14 ¹ / ₄	60	60
222	»	Ørslev	Tybrind	76 ³ / ₄	705	41
223	Balslev-Ejby	Balslev	Gelbjerg	17 ¹ / ₂	118	22
224	Gelsted	Gelsted	Melleballgaard	12 ¹ / ₂	95	3
225	Rørup	Rørup	Søndergaard	46 ³ / ₄	415	10
226	»	»	Erholm	82 ¹ / ₂	310	121
227	»	»	Etterupgaard	10 ¹ / ₄	85	5
228	»	»	Kielshøj	23 ¹ / ₂	207 ¹ / ₂	6 ¹ / ₄
229	»	»	Hækkebølgaard	21	155	6

¹⁾ Stamhuset Erholm og Søndergaard, herunder hører Hovedgaardene Erholm og Søndergaard, 1400 Tdr. Land, Skovarealet 900 Tdr. Land. Besidder: H. C. F. V. Cederfeld de Simonsen.

Alfabetisk Register

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Aasum 13 m. fl.	103	Bramstrup	84	Ergerup Holmegaard ..	178
Agernæsgaard	73	Bramstrup Mølle	183	Einsiedelsborg	69
Agernæsgaard	193	Brendemølle	13	Einsiedelsborg Avlsgd. .	70
Amagergaard	52	Brockdorff	170	Einsiedelsborg Skov ...	71
Anderupgaard	54	Brogaard	140	Ellegaard	216
Appegaard St.	137	Broholmgaard	9	Elsesminde	115
Asperup Præstegaard ..	161	Brolykke	192	Elvedgaard	46
Asperup Lindegaard ...	174	Brydegaard	142	Ensomhed	124
Assens 9 a m. fl.	158	Brændekilde 17 a m. fl. .	78	Erholm	226
	158	Brøndstrupgaard	39	Esterbølle Sdr.	40
Baaring 14 b m. fl.	212	Brønnemosegaard	169	Etterupgaard	227
Barløseborg	211	Bubbelgaard	206		
Barløsegaard	120	Bukkerup	10	Fangel 6 a m. fl.	109
Blangstedgaard	186	Bøgebjerg		Fangel 8 a m. fl.	110
Blangstrup 1 m. fl. ...	187	Christianslund	30	Farsbøllegaard	35
Blangstrup 2 m. fl. ...	188			Ferritslevgaard	94
Blangstrup 9 m. fl. ...	146	Dalumgaard	111	Flenstofte	194
Billeshave	210	Dalum Landbrugsskole. .	113	Fravdegaard	98
Billeskov	119	Dalum Hovedgaard	42	Frederiksgave	191
Biskorup 4 m. fl.	176	Daugstrupgaard	61	Fældegaarden	74
Brahesborg	207	Digegaard	38	Fønøgaard	145
Brahesholm	83	Dyregravvæde	129	Fønsvang	221

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jordværdi Kr.	Bygningsassurance Kr.		
3 1/4	»	»	5 1/2	187	103	136000	180000	133000	55544	Grevsk. Wedellsborg..	219
»	»	»	22	119 1/2	67	100000	127000	85000	35960	»	220
»	»	»	116 1/2	236 1/2	130	100000	120000	76400	78500	»	221
50	93	»	10	899	496	—	660000	435400	529180	»	222
»	»	»	2	142	78	115000	162000	111600	106020	J. J. Hansen	223
»	10	»	2	110	61	95000	120000	84000	56000	J. Lange	224
»	3	»	8	436	241	390000	501400	239800	325770	Stamhuset Erholm og Søndergaard ¹⁾	225
941	»	22	»	1394	769	937000	1259200	858600	887710	»	226
6	2	»	2	100	55	83000	124000	64200	74900	J. Nielsen	227
1 1/4	»	»	7 1/4	222 1/4	123	215000	280000	118700	205470	Stamhuset Erholm og Søndergaard	228
»	»	»	19 1/4	180 1/2	100	180000	250000	114900	216000	»	229

samt Gaardene Kielsvej og Hækkebølle, af Hartkorn ca. 223 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør

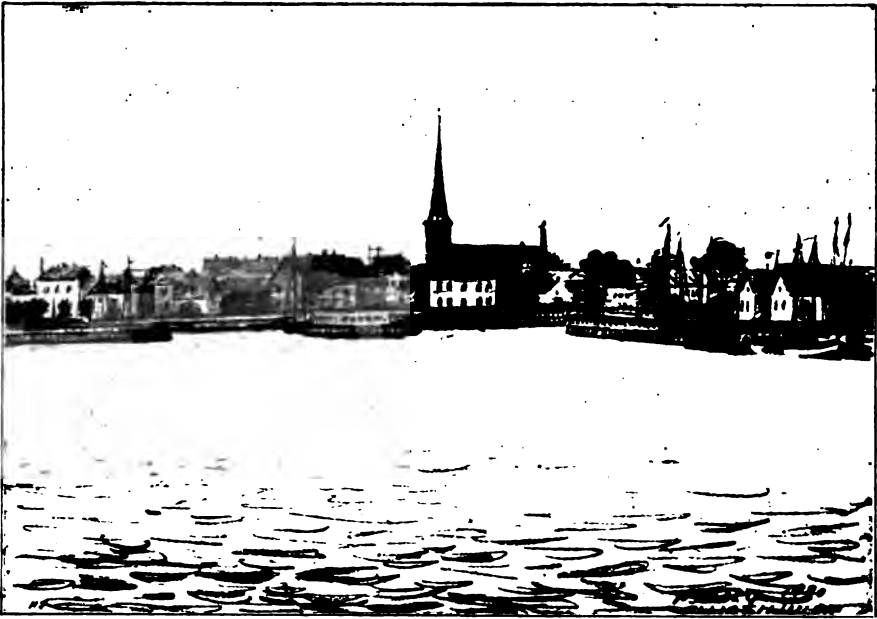
til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Gaagerupgaard	208	Holse 2 g m. fl.	172	Kjærsgaard	173
Gadbølle Roldhu. 1 a m. fl.	134	Holsegaard	171	Kjørup Hovedgaard ...	72
Gammelgaard	217	Hugget	31	Klarskovgaard	24
Gavnbygaard	200	Hunderupgaard	4	Kongsgaard	167
Gelbjerg	223	Hunderup Mk. 5 d m. fl..	5	Korupgaard	126
Gillestedgaard	118	Hundslev Skovgaard ...	19	Kostelev 8 m. fl.	41
Gyldensten	27	Husemose	130	Krengerup Hovedgaard .	209
Grøftbjerg	133	Hverringe	8	Krogshøj	131
		Hækkebøllegaard	229	Kærby 9 a m. fl.	102
Haarslev 15 a m. fl.	34			Kærumgaard	189
Harritslevgaard	29	Jerstrup Hovedgaard ..	81	Køng 20 a m. fl.	204
Hedevigslund	123	St. Jørgens Forst. 21 m. fl.	6		
Helnæs 27 a m. fl.	198			Landkilde	100
Hesbjerg	132	Kaalsbjerggaard	153	Langedilsgaard	195
Hesselbjerg	197	Kamgaard	136	Langensø	50
Hinderupgaard	3	Kathrinebjerg	149	Lavindsgaard	92
Hindsgavl	144	Kavslundegaard	151	Lindeskovgaard	87
Hjaltese Torpgaard	114	Kerteminde 26 a m. fl. .	7	Lindvedgaard	108
Hjørslevgaard	66	Kielsvej	228	Lumbygaard	86
Hofmansgave	68	Kirkendrup 1 a m. fl. . .	55	Lundbjerggaard	155
Holevgaard	21	Kirkendrup 3 a m. fl. . .	56	Lundsgaard	15
Hollufgaard	99	Kjærbygaard	101	Lundsgaard	26

Navn	Lebe-Nr.	Navn	Lebe-Nr.	Navn	Lebe-Nr.
Lykkegaard	160	Ronses 3a m. fl.	164	Taarupgaard	199
Lykkesborg	36	Rorslev Møllegaard	163	Tanggaard	128
Lyndelse Nr. 10 m. fl.	85	Rosendal	58	Tarupgaard	125
Løgismose	196	Roselund	18	Thobogaard	139
		Rugaard	48	Torpegaard	88
Maadgaard	138	Rønninge 9a m. fl.	93	Torpenhøj	219
Margaard	51	Rønningesøgaard	91	Tybrind	222
Margaard	168			Tønnes	220
Mariendal	79	Sandagergaard	28	Ubberud St.	127
Mariendal	180	Sanderum 15a m. fl.	116	Udby 17a m. fl.	165
Marielund	121	Sanderumgaard	97	Uggerslevgaard	76
Mariesminde	156	Sarumgaard	22	Ulkendrup	57
Melleballegaard	224	Schelenborg	12	Ulriksholm	17
Mosegaard	122	Sellebjerg	25		
Møllegaard	154	Sindsygehospitalet	143	Vevlingegaard	47
		Skalbbjerg 5a m. fl.	135	Vejrupgaard	20
Naarup 13a m. fl.	141	Skovgaarde	184	Viby 2a m. fl.	166
Nislevgaard	65	Skovgaarden	96	Vikkelse	62
Norbygaard	190	Skovlunde	213	Vilhemsborg	179
Nymarksgaarden	37	Skovmøllen	49	Vistorp St.	177
Næraagaard	90	Skovsbo	14	Voldgaard	107
		Skrillingegaard	152	Vosemosegaard	117
Odense 2a m. fl.	2	Sparretorn	215		
Odense Kbst. Mk. 1a m. fl.	1	Stadagergaard	157	Wedellsborg	214
Oregaard	32	Staurby 1a m. fl.	147		
Orelund	182	Stenagergaard	11	Zastrow	43
Ore Skovmølle	33	Stejlbjerggaard	175		
Orte 1a m. fl.	201	Stenløse 1b m. fl.	105	Æbelø Skov	80
		Stenløse 5a m. fl.	104		
Pejrupgaard	202	Stenløse 12a m. fl.	106	Øksenkjærgaard	181
Petersminde	77	Stutterigaarden	150	Ølundgaard	63
		Strandholt	53	Ørritslevgaard	45
Radstrupgaard	23	Stribgaard	148	Ørritslevgaard	67
Rikke-minde	112	Søbysegaard	82	Ørritslev 7a m. fl.	64
Ringstedgaard	89	Søholm Hovedgaard	203	Østergaard	16
Ringstedgaard	162	Søllested Mark	205	Østrup 2a m. fl.	60
Risbro	218	Søndergaard	225	Østrupgaard	59
		Sønderse Skov	44	Øxnebjerg	185

Hølsegaard (Vends Herred).

Elliot Hjuler: Nyborg.

SVENDBORG AMT KØBSTÆDER

NYBORG

En Maane, en Stjerne og et skægget Hoved ses ovenover den af Taarne flankerede Bymur med Port og Murtinder, som tung og malerisk breder sig i Nyborgs Signet, manende Mindet frem om Stadens mærkelige Fortid som en af Rigets stærkeste Fæstninger fra Middelalderen til langt op i nyere Tider. Byen er født ved Borgen, det faste *Nyborg Slot*, som ifølge Traditionen o. 1170 skal være grundlagt af Knud Prizlavson, en Søstersøn af Valdemar den Store, men den ældste Bebyggelse synes at have lejret sig lidt fjernere fra Fjorden omtrent paa den nuværende Forstads Plads udenfor Landporten, hvor *Gammel* eller *Helge-Kirke* laa. I Løbet af den følgende Periode anlagdes dog et Stykke sydligere paa en aflang, vandomflydt Holm Kærnen i den nuværende Købstad, strækkende sig fra Slotssøen i Vest til den i Aaret 1388 paabegyndte *Vor Frue Kirke*, øst for hvilken Terrænet falder mod Skippergade, hvis Sænkning dannede en Del af den middelalderlige Bygrav, som omsluttede Staden. Vigtig som Færgeby, liggende i Hjærtet af Riget ved en af Kongerne hyppig besøgt Borg, var Nyborg selvskreven som Samlings-

plads for Møder, Gang paa Gang afholdtes her *Danehoffer*, der fra 1282—84 blev en fast, til Byen knyttet Institution i Rigets Forfatning, og Stadens Navn er derved paa mange Maader uløseligt forbunden med Danmarks Historie i Middelalderen. Denne Glans straaede tilbage paa Byen, hvor flere *Gilder* fandtes, viede til St. Knud, St. Gertrud og Vor Frue, og adskillige Stormænd byggede Gaarde indenfor Gravene. 1441 skænkede Niels Basse sin Ejendom syd for Vor Frue Kirke til Johani-terne paa Antvorskov, der her oprettede en Slags Filial, *Korsbrødre-gaarden* ved Korsbrødregade, en grundmuret Gaard, som med Gavl mod Adelgade, røde Munkestensmure og hvælvede Kældere endnu er i Behold, sammenbygget paa begge Sider med statelige, grundmurede Renæssancehuse med svungne Gavle. Længere inde i Strædet ligger et i sit underste Stokværk gotisk Stenhus, der i 500 Aar har tjent og den Dag i Dag bruges som Præstebolig for Vor Frue Kirke, og hvor „Præstens Stue“ efter en Istandsættelse i nyere Tid udgør et mærkeligt, middelalderligt Interiør.

Voldsomt greb Grevens Fejde ind i Byens Historie. Christian II, der var født paa Nyborg Slot, havde Tilhold hos Borgerne, og forholdsvist let lykkedes det derfor Christoffer af Oldenburg 1534 at blive Herre over Fæstningen, som han sad inde med, indtil Joh. Rantzau efter Slaget ved Øksnebjerg det følgende Aar besatte den. Under Kampene i disse Aar gik Resterne af den ældste By med Gammel Kirke op i Luer. I dens Nærhed byggedes 1604 paa Assistenskirkegaarden et *Kapel*, der ødelagt i Krigen 1659 fuldstændigt jævnedes med Jorden under Fæstningens Udvidelse 1665. Christian III strakte det befæstede Byomraade videre mod Øst, saaledes at *Nyenstad*, omfattende Skippergade og Østergade, inddroges bag Voldenes Ring, store Byggearbejder iværksattes paa Slottet, og en rig, lykkelig Tid oprandt for Byen, som ved sit store, nye Torv 1585 opførte et stateligt *Raadhus*, af hvilket der endnu i den oftere omformede Bygning i Bagsiden findes Murværk med Spor af udvendig Dekoration. Søfart og Handel blomstrede, Staden var 1560—1857 Strømtoldstation for Store Bælt, en Række Renæssancegaarde rejste sig i Gaderne, og omringet af Skov og Haver lignede Byen efter en samtidigs Udtalelse et Lysthus, fuldstændig begravet i det Grønne. Dette Billede fuldstændiggjordes af Voldenes Krans; thi vedblivende tilskrev man Nyborg Betydning som Fæstning, og under Christian IV og Frederik III omformedes og udbyggedes Værkerne yderligere med Bastioner og fremskudte Jordanlæg. Svenskekrigen bragte en Afbrydelse i disse Arbejder, idet Byen 1658—59 var i Fjendens Haand, indtil Slaget ved Nyborg ^{14/11} 1659 atter befriede den, men efter Freden fortsattes

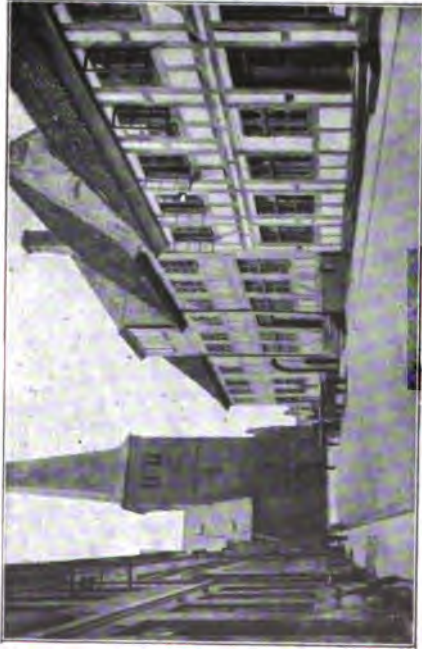
Nyborg Præstebolig. Den gamle Stues østre Væg.

Nyborg Præstebolig. Den gamle Stues vestre Væg.
(Fotografier af Nørmark.)

Algade.

Baggergade.

Nørregade, set fra Torvet.

Slotsgade ned mod Torvet.

Badehotellet paa Nyborg Strand.
(H. A. Ebbesen fot.)

Nyborg Slot.
(H. A. Ebbesen fot.)

Voldgraven ved Nyborg.
(H. A. Ebbesen fot.)

Nyborg gamle Kaserne, Slotsgade Hj. af Kongegade.
(H. M. fot.)

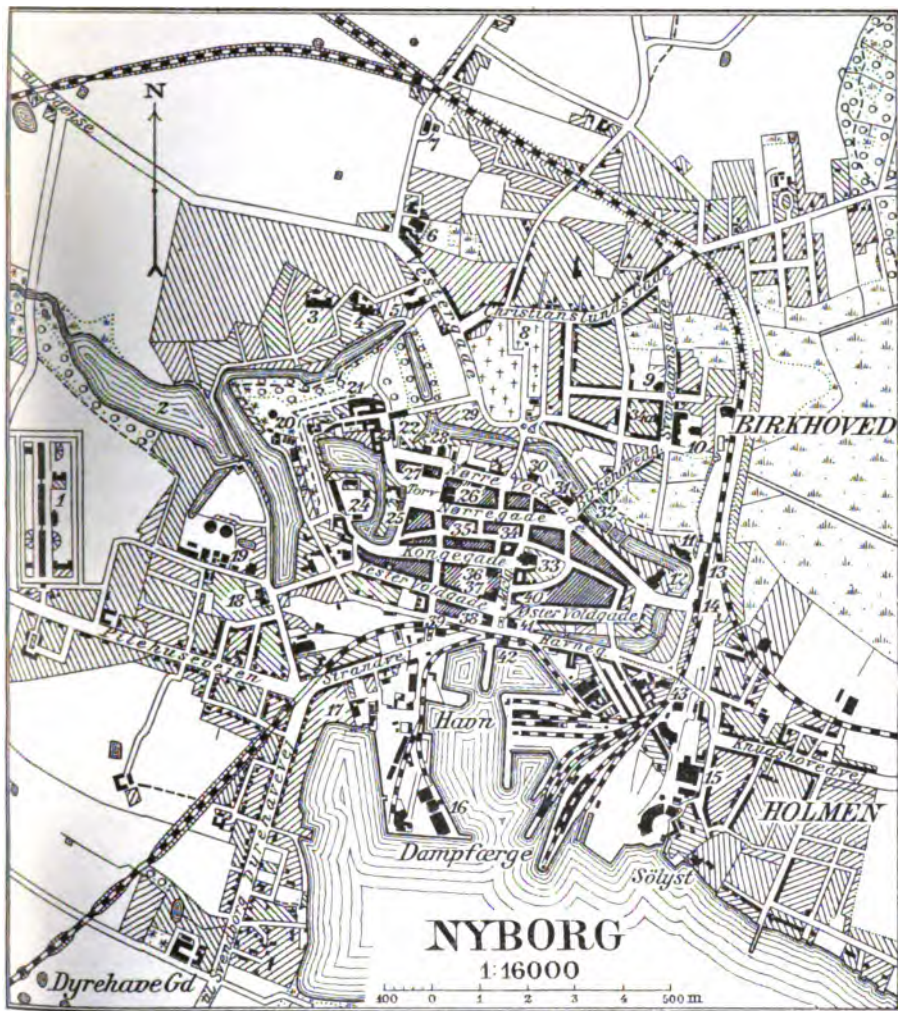
Nyborg. Det gamle Slot.
(M. Lundbo fot.)

Nyborg. Kirken.
(Fot.)

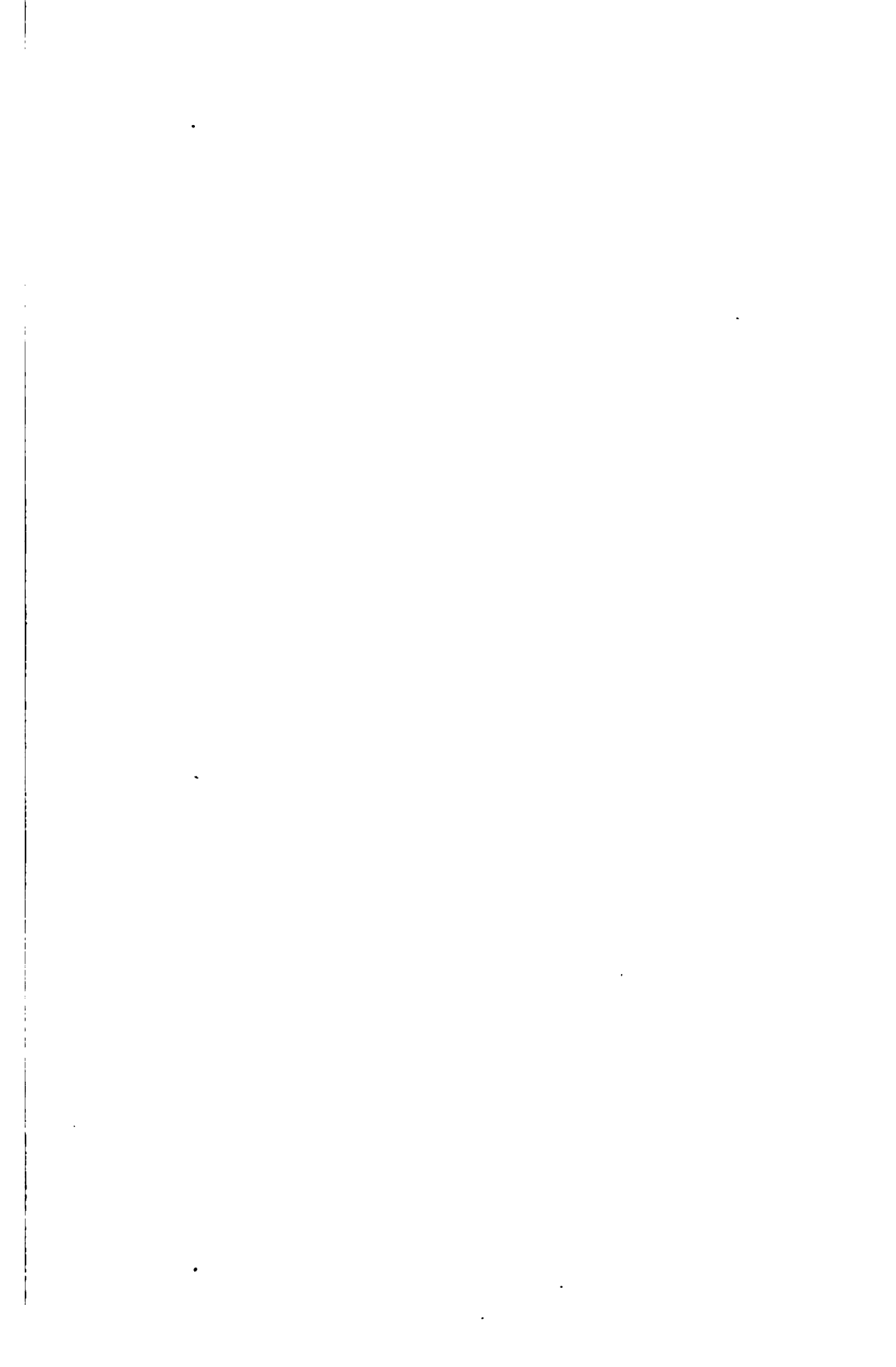

Nyborg. Ved Landporten.
(H. M. fot.)

Signet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1921

1 Straffeanstalt	15 Parksteder	30 Borger- og Naandværkerforen.'s Stiftelse
2 Ladegaard 53	16 Silopakhuse	31 Menighedshus
3 Epidemisygehus	17 Skibsværft	32 Tekn. Skole
4 Sygehus	18 Fattiggaard	33 Kirke
5 Kgl. Bøostummeinstitut	19 Gas- og Elektricitetsværk	34 Hotel „Postgaarden“
6 Nyborg Jernstøberi	20 Pandværk og Pandkaarn	34a Bagers Stiftelse
7 Børnehjem	21 Bryggeri „Børnsminde“	35 Jespersens Stiftelse
8 Mindesten over	22 Landporten	36 Apotek
faktne Krigere (1848-49-50 og 64)	23 Ting- og Arresthus og Politikontor	37 Nyborg Hotel
9 Alderdomshjem	24 Nyborg Slot	38 Hotel „Royal“
10 Borgerskole	25 Svendborg Amts Landaspargkasse	39 Station (Svendborg)
11 Turisthotellet	26 Rådhus	40 Mindesten (Admiral Peder Brodal)
12 Industrihotellet	27 Nyborg og Omegns Sparekasse	41 Telegrafstation
13 Banegaard	28 Kommuneskole	42 Soldkammer
14 Posthus	29 Mindesten (Slaget v. Nyborg 1659)	43 Dømmertilig

Byggeriet paa Voldene, og Land-, Strand- og Svendborgportene opførtes. Haardt og skæbnesvangert havde Krigen dog ramt Borgerskabet, Husene i Byen ruineredes i stor Stil, og det gamle Slot forvandt ingensinde den Medfart, det havde lidt. For at Nyborg igen „kunde komme i forrige Velstand“, fik den 1661 Stabelret, men 1672 husede den kun 1160 Sjæle, og langsomt gik den fremad, idet Indbyggertallet 1769 kun var vokset til 1451. Ogsaa Frederik IV viste Voldene sin Interesse og lod dem udbedre paa forskellig Vis, hvorimod Slottet blev opgivet og 1722 for Størstedelen afbrudt. Bevaret er nu kun den vestlige Fløj, der længe tjente som Tøjhus for Garnisonen, men nu som fredlyst Fortidsminde underkastet en kyndig Istandsættelse afslører sig som et af de mærkeligste, middelalderlige Monumenter, Landet ejer.

I den Kæmpebrand, som 1797 lagde 143 Gaarde i Aske, fortærede Flammerne Middelalderens og Renæssancens maleriske By med de snævre Gader og ejendommelige Bygninger, og af Bindingsværksgaarde fra 16.—17. Aarhundrede er nu kun nogle Stykker i Slotsgade bevaret, især Nr. 11, den af Mads Lercke 1601 opførte, smukke Bygning, som nylig istandsat i sin gamle Glans afgiver Lokaler for Nyborg Museum. Efter den store Brand rejste Byen sig atter, Gaderne reguleredes, og Husene genopstod i Nyklassicismens sikre og fine Smag i en Skikkelse, Samtiden omtaler med en Beundring, man i vore Dage fuldtud vil kunne dele, saavist som Façader som Kongegade 12 og 24, Korsgade 4, Nørregade 1 og Torvet 3 giver Byen et Præg af fin, gammel Kultur.

1869 nedlagdes Fæstningen, hvorefter Størstedelen af de vidtstrakte Volde efterhaanden forsvandt, saaledes at de kun paa Strækningen udenom Slot og Slotsø til den anselige *Landport* endnu er bevarede i gammel Form og giver et Indtryk af Værkernes Ejendommelighed og Skønhed. Byen følte Voldenes Fald som en Befrielse, Byggeriet fik Luft til alle Sider netop paa en Tid, da Staden, der 1865 havde faaet Jærnbane, med sin voksende Betydning i indenrigsk Trafik var i stærk Fremvækst. Denne er med Banerne til Ringe og Svendborg fortsat yderligere, den gamle Soldaterby viste sig stærk nok til at kunne undvære sin Garnison, og som et ydre Udtryk for dens Trivsel har store Villakvarterer nu lagt sig i et bredt Bælte udenom Byen.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Nyborg Købstad og Vinding Herred, Hovedtingsted Nyborg, Bitingsted Ringe, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Nyborg m. Hjulby Sogns Filial-K., den res.

Kapellan, Præsten ved Nyborg Straffeanstalt, den præsteviede Medhjælper, Kredslægen i Nyborg Lægekreds, andre Læger, Statsbanernes 3. Maskinsektion og Filialværksted, Branddirektørerne f. Nyborg og f. Vinding Herred, Vicekonsuler f. England, Nederlandene, Rusland, Sverrig, Konsularagent f. Frankrig, Brandinspektøren, Stads-, Havne- og Bygningsingeniøren, Handelsforeningen, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Sagfr., 2 Dyrlæger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En komm. og en privat M. og Rsk., flere priv. Skr., en teknisk Sk., et Menighedshjem, Den Kgl. Døvstummesk., Diskontobanken i Nyborg, Den danske Landmandsbank, Den danske biologiske Station, Kbhvns Kommunes Lærerforenings Feriekoloni, Danske Gasværkers Tjærekomp., Det baltiske og oversøiske Komp., Det danske Petroleumsselskab, Nationalforeningens Kystsankatorium, Rekreations- og Plejehjemmet Sølyst, Missionskurstedet Nyborg Strand, Christianslund Badehotel, Epileptikerhjemmet, Kruuses Friboliger, et Rekonvalescenthjem, Kristelig Forening f. unge Mænd og unge Kvinder, en Borger- og Haandværkerforening, et Teater.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Baadebyggeri, flere Bogtrykkerier, et Cikorietørreri, en Dampbadeanstalt, Danske Gasværkers Tjærekompagnis Fab., flere Farverier, Fiskerøgerier, Garverier, et Kalkbrænderi, flere Mejerier, et Savskæreri, Slotsmøllen samt Fabb. f. Ammoniak, Eddike, Foderstoffer, Honning, Konserves, Maskiner, Mineralvand, Møbler, Oste, Sennep, Tagsten, Tobak og Cigarer m. m.

Byen har Dampskibsstation, Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne, der m. Ø. begrænses af Store Belt og m. S. V. af Nyborg Fjord, ligger Christianslund Skov, Teglværksskoven og en Del af Skovene ved Juelsberg. Mod S. en Del Eng og Mose.

Forh. M.: Paa Nyborg Købstadjorder, ved Stranden udfor Eksercerpladsen, er fundet 2 større Guldringe.

M. J. Darre.

NYBORG: STATISTIK

Areal (1916): 820 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	882
heraf Beboelseshuse:	825
Antal Lejligheder:	2206

Befolkning:

1801: 1866	1901: 7790
1855: 3565	1916: 8646
1880: 5402	1921: 9509

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 3056	
disses samlede Indkomst: Kr. 9.902570	
heraf betaltes i Skat: -	222395

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 927	
disses samlede Formue: Kr. 12.015900	
heraf betaltes i Skat: -	37682

Folketingsvælgere (1920): 4589

Landstingsvælgere (1920): 3296

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	1722
Kvinder:	1890
	3612

Haandværk og Fabrikdrift:

Antal Bedrifter:	230
heraf:	
med mekanisk Kraft:	63

Samlet Personel:	1170
heraf:	
egentlige Arbejdere:	824
Udkænkningsteder (1914):	
med stærke Drikke:	34
uden — — — — —	3
Handelsflaade (1918):	Antal Reg. Tons
Dampskibe:	» »
Motorskibe:	12 109
Sejlskibe:	17 1292
	I alt 29 1401
Toldindtægt (1920—21):	Kr. 162459
Statsbanestationen (1919—20):	
Antal Rejsende:	115749
Indtægt af Billetsalg:	Kr. 431809
— — Godsbefordring:	- 331149
Postkontoret (1919—20):	
Afsendte Breve o. l.:	1.081120
Ankomne — — — — —	1.287338
Postanvisninger og Postopkrævninger:	
Udbetalte:	Kr. 3.936574
Indbetalte:	- 4.098417
Telegrafkontoret (1919—20):	
Ankomne Telegrammer:	13117

Eksamenskoler (1916):	
Antal:	2
Elever:	259
Kommunens Indtægt (1918—19):	
af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 149746
- Ejendomsskatter:	- 37780
- personlige Skatter:	- 442889
Kommunens Udgift (1918—19):	
til Skolevæsen:	Kr. 140724
- Hjelpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 75288
- Fattigvæsen:	- 81003
- Alderdomsunderstøttelse:	- 65646
- Forrentning af Gæld:	- 84397
- Afdrag af Gæld:	- 1.107925
Kommunens Formue (1918—19):	
Faste Ejendomme:	Kr. 3.106200
Andre Aktiver:	- 803078
	I alt Kr. 3.909278
Kommunens Gæld (1918—19):	
	Kr. 2.658022
Skatteprocenten (1920—21):	5,7
Ligningsprocenten (1920—21):	7,0

Svend Rode.

Elliot Hjuler: Nyborg. Korsbrødregaarden.

SVENDBORG

Øst for den bugtede Møllegade, der i Fortsættelse af en af Fyens ældgamle Hovedveje klattrer op over Bybakkens Top, udpeger Traditionen Pladsen for den Borg, som døbte Byen Svendborg, et Navn hvis Forled man har søgt forklaret som afledt af Svin eller af Sund, det Farvand Sønden Staden, som øst for denne skærer sig ind i en Bugt og forhen uden Tvivl oversvømmede store Dele af de senere Engdrag. Borgen Swineburgh nævnes første Gang 1229, da den som Morgengave overlodes Prinsesse Eleonora, Valdemar Sejr har muligvis givet Byen dens første, 1253 bekræftede Privilegier, og som Abels Arvelod led den meget i Broderkrigene, da den 1247 indtoges af Erik Plovpenning, 1253 af Christoffer I, som skal have ødelagt Borgen. *Frue Kirke* siges at være bygget paa dens Tomt, medens den ærværdige *St. Nicolaj Kirke* alt tidligere havde lejret sig lavere ved Bybakkens søndre Side. Et Stykke nord for Staden voksede nu *Ørkel Slot* frem, medens der yderst mod Syd ved Sundets Bred rejste sig et isoleret svært Fæstningstaarn, *Skattertaarnet*, hvorom Gadenavnet Skattergade nu minder, og hvoraf der endnu i 17. Aarh. fandtes betydelige Rester. I hvert Tilfælde fra første Færd synes dette Taarn at have ligget udenfor det Bælte af Volde, Grave og Mure, som omsluttede Staden. Dennes *Signet* viser en af Taarne flankeret Bymur, Gravninger har nu og da afdækket Rester af murede Taarne, og i enkelte Haver vest for Byen ses endnu i Terrænet svage Spor af Grave og Volde, Led af det Fæstningsbælte, der, følgende Bybakkens Rand mod Øst, skar Møller- og Bagergade mod Nord og mod Sydvest løb langs Kyseborgstræde. — Som Fyens næststørste By hævdede Svendborg en vis Betydning, Borgerlivet udfoldede sig frodigt, *Gilder*, viede St. Knud, St. Hjælper, St. Gertrud og St. Anna, bærer Vidne herom, Handelen med Hanseaterne blomstrede og mod Slutningen af 13. Aarh. virkede her *Mester Jacob Rød*, fra hvis Værksted en Række Røgelsekar udgik, forsynede med Indskrifter i Runer. 1236 havde *Astrad Frakke* paa Stranden øst for Bybakken — ved den nuværende Banegaardsplads — grundlagt et *Graabredrekloster*, hvis mærkelige Kirke stod til 1828, og hvis Bygninger efter Reformationen dels gav Latinskolen Husly, dels benyttedes af det af Helvig Hardenberg 1586 indstiftede Hospital, indtil Klosterkompleksets sidste Stenhuse sløjfedes før 1875. Sydøst for Staden paa en lav Brink ved det smilende Sund indrettedes *St. Jørgensgaarden* med Kirke og Hospital, husende de spedalske, som ej maatte bo i selve Byen. Denne blev 1290 angrebet af Nordmændene, 1302 var den Skueplads

Udsigt over Svendborg fra Ørkielhushøjen.
(Chr. Bertelsen fot.)

Svendborg: Ved Banegaardspladsen.
(H. M. fot.)

Svendborg, set fra Havnen.
(H. M. fot.)

Gaasestræde.

Frucgade.

Møllegade.

Gaasestræde.

Fra Svendborg.
(Fotografier af H. M.)

Fra Svendborg Havn.
(M. Lundbo fot.)

Fra Svendborg Havn.
(M. Lundbo fot.)

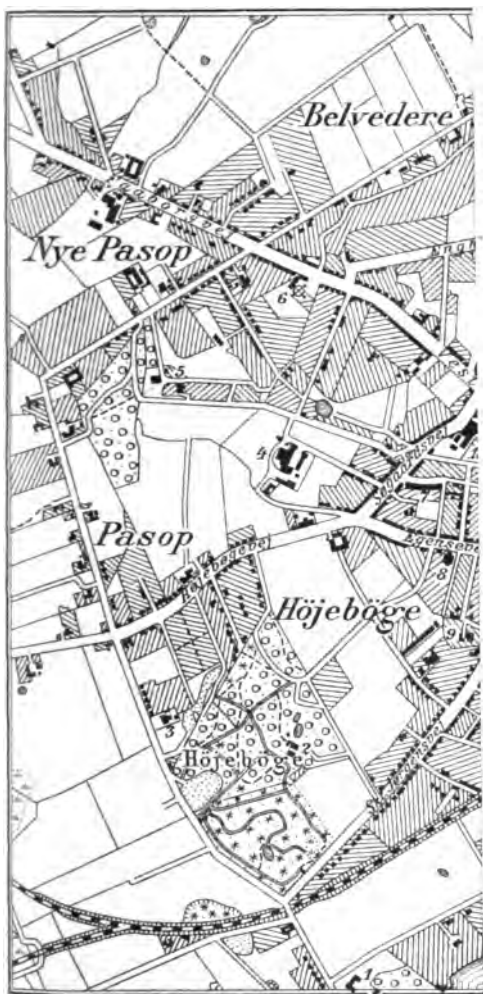
Svendborg. Ved Banegaardspladsen.
(H. M. fot.)

Svendborg. Bagergade.
(H. M. fot.)

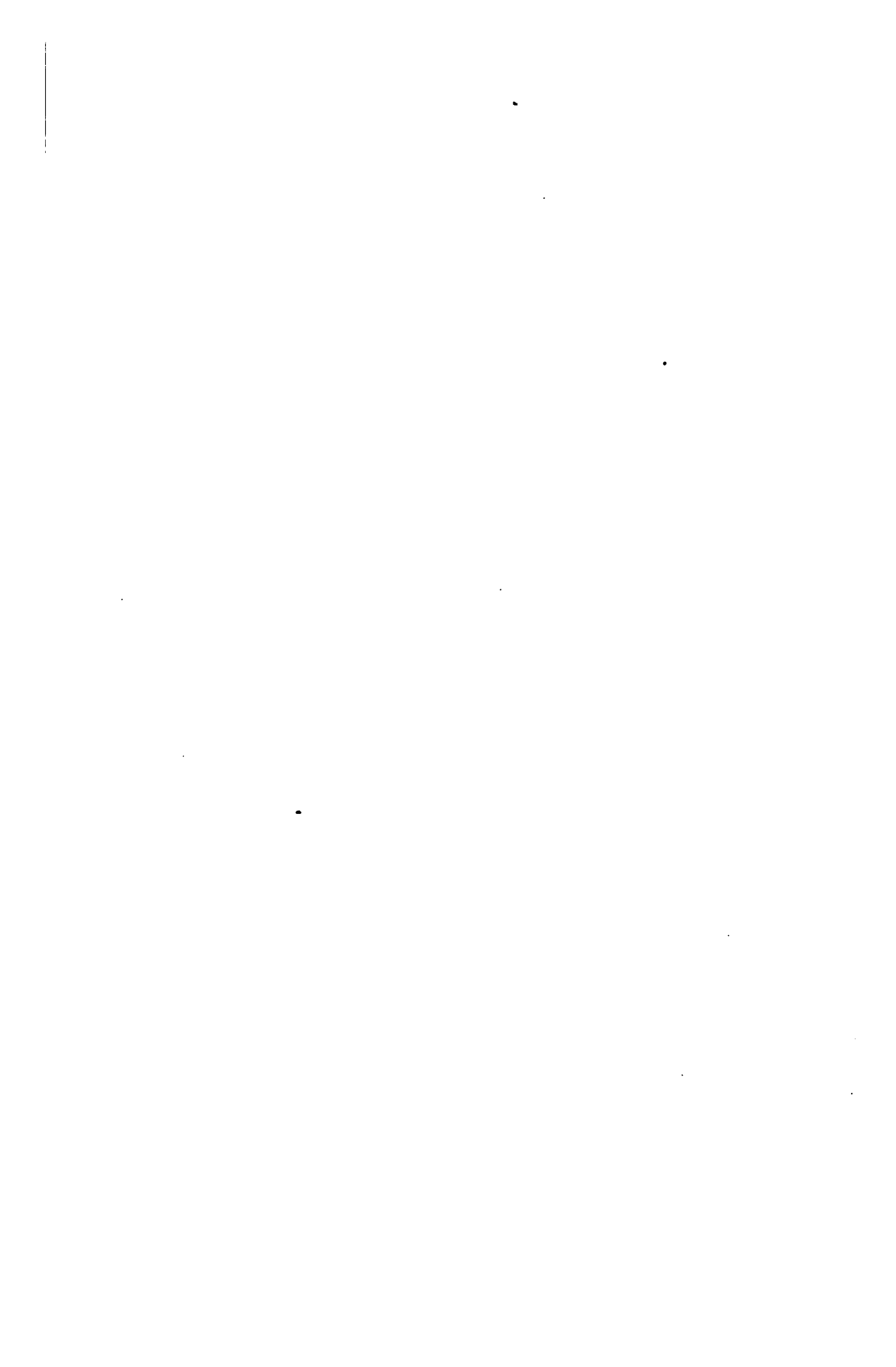

Elliot Hjuler: Paa Bedding. Svendborg.

1 Skt. Jørgens Præstegaard	18 Jernstøbe
2 Pavillon	19 Raad-, G.
3 Skole	20 Missionsh
4 Svendborg Bryghus	21 Borgersti
5 Pandværk	22 Statsskole
6 Mølle	23 Teknisk c
7 Arbejderboliger	24 Fattiggærg
8 Dommerbolig	26 „Concordia
9 Vilhelmskilde	26 Odd-Fello
10 Gasværk	27 Asyl „Bø
11 Sygehus	28 Baptistiskir
12 „Kvindely“ Stiftelse	29 Kommune.
13 „Klosteret“	30 Teater
14 Metodistkirke	31 Borgerfore
15 „Frelsens Hær“	32 Museum
16 Wandalls Hotel	33 Elektricit.
17 Amtstue	34 Por True

for et Danehof, og 1316 plyndredes den af Christoffer II, 1389 af Hanseaterne. Under Grevens Fejde, da Borgerne ivrigt tog Christian II's Parti og bl. a. ødelagde Ørkel Slot, blev den 1536 besat og plyndret af Johan Rantzaus Landsknægte, men Præsten *M. Hans Gaas* lykkedes det dog at opnaa et varigt Forlig med Christian III. Den store Nedgang i 17. Aarh. ramte ogsaa Svendborg, der 1672 kun talte ca. 1000 Indbyggere, men 1769 var vokset til 1714. Først i de sidste Menneskealdre er Byen dog gaaet en ny Blomstring i Møde, driftig og foretagsom har den tilkæmpet sig en anselig Plads, og *Jærnbannerne*, til Odense 1876, til Nyborg 1897, til Faaborg 1916, samt Skibsfarten paa alle de omliggende Øer har skabt den et rigt Opland.

Efter en stor Ildebrand 1749 fik Byen det ydre Præg, den over 100 Aar bibeholdt. Kronet af Vor Frue og St. Nicolaj Kirketaarne laa den med sine krogede, stejle Gader, sine Møller og Bække, sine tætbyggede Bindingsværksgaarde med teglrøde Tage, hvor Storkene byggede, sine blomstrende Haver over Bakkehældene fast indfattet som en Perle i den festlige Natur. I „Kun en Spillemand“ har H. C. Andersen givet et be- daarende Billede af denne By, om hvilken en Rejsende ca. 1800 skrev, at de fleste Huse var „gamle og agtværdige, fordi Ildsvaade saa længe har sparet dem“, de nye smukke, „udspækkede med Glas, der glimrer og gnistrer i Solen“. Stadens stærke Opsving i nyere Tid har ikke alene næsten fordoblet, men ogsaa i mange Maader omstøbt Byen, der livlig og pulserende, fyldt af moderne Bygninger, er kraftigt præget af Forretningslivet og forlængst har søndersprængt Fortidsbilledets romantiske Idyl. Sporene af dette sidder dog endnu bevaret hist og her, gamle Pakhuse knejser langs Bybakkens Østrand, rundt om i Gaderne med de malende Navne fra svundne Dage vil man møde typiske Svendborggaarde af Bindingsværk fra 18. Aarh., og noget af den fordums Poesi hviler endnu over Fruegade, Bagergade, hvor en Række Karnaphuse vaager over hinanden, Kullinggade, Kyseborgstræde, Hulgade og Pistolstræde, ej at forglemme det morsomme, trange Gaasestræde, som bugter sig bort mellem Gaarde af Bindingsværk. Dette viser en Del Slægtskab med Husene i Faaborg, og fra Renæssancetiden findes kun en enkelt Bygning bevaret, Adelsdamen *Anne Hvides Hus* i Fruegade, en nu istandsat, knægtbygget, 2 Stokværk høj Gaard, hvori „*Svendborg Amts Museum*“ har til Huse.

Hugo Matthlessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Amtmanden, Dommeren i Svendborg Købstad og Thorseng Birk, Tingsted Svendborg, Dommeren i Sunds-Gudme Herred, tillige Borg-

mester, Hovedtingsted Svendborg, Bitingsted Ringe, Politimesteren i Svendborg Købstad og Thorseng Birk. samt Sunds-Gudme Herreder, Sognepræsterne til Vor Frue og Sct. Nikolaj Kirker, Præsterne ved den katolske og ved den metodistiske Menighed, Amtslægen, tillige Kredslæge i Svendborg Lægekreds, Chefen for 3. Udskrivningskreds, tillige Mønstringsbestyrer, Amtsvejinspektøren, Stads- og Havneinspektøren, Branddirektørerne f. Svendborg By og Sunds og Gudme Herreder, Vicekonsuler f. England, Norge, Sverrig, Konsularagent f. Tyskland, Driftsinspektøren f. Sydfyns Jernbaner, Brandinspektøren.

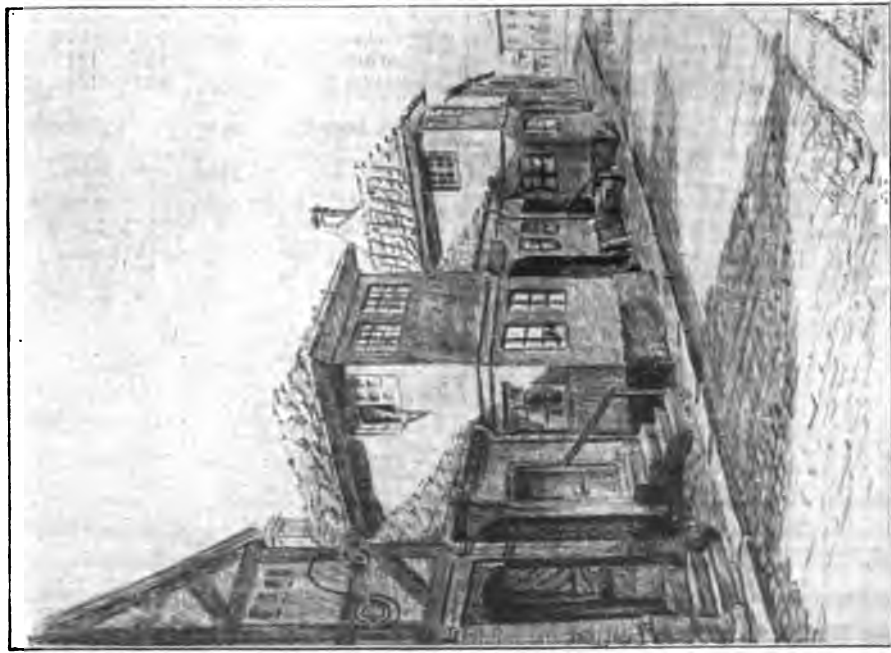
Fabrikstilsynets 10. Kreds, Amtstuen, Borgerforeningen, Handelsstandsforeningen, Haandv.- og Industriforeningen, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Turistforeningen, Sydfynske Dampskibsselskab, Dampskibsselskaberne Svendborg og Thor, Det forenede Dampskibsselskab, en Smøreksporth-Forening, Fyns Andels-Foderstofforretning.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Svendborg Statssk., Frounings Sk., Haahrs Sk., Frk. Ida Holsts Pigesk., Svendborg komm. Drengesk., Pigesk. og østre Sk., en Navigations- og Radiotelegrafsk., en Sømandshøjsk., Den danske Landmandsbank (Svendborg Handels- og Landbrugsbank), et Tuberkulosehospital, Bureau Veritas f. Jylland, Fyn, Langeland og Ærø, Julemærkehjemmet, Kristelig Forening f. unge Mænd og f. unge Kvinder, et By- og Amtsbibliotek, Frelsens Hærs Bygning, Slagtehusene.

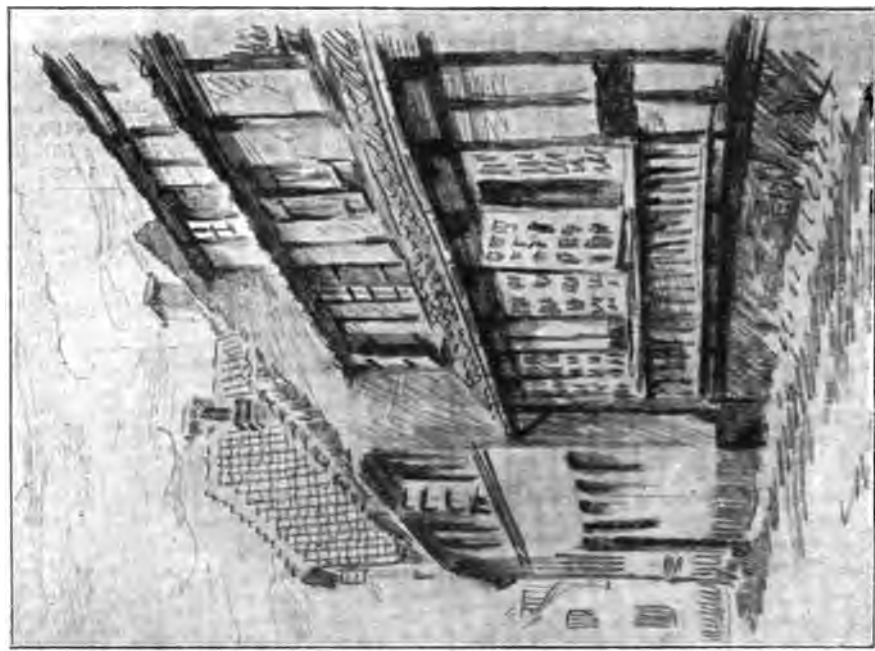
Endvidere af industrielle Anlæg m. m. En Dampbadeanstalt, en Lysbadeanstalt, en Strømbadeanstalt, flere Bogtrykkerier, et Brændevinsbrænderi, et Drejeri, et Eddikebryggeri, et Eksportrøgeri, flere Farverier, en Flydedok, flere Garverier, Jernstøberier, et Kalkbrænderi, flere Mejerier, Mlr., et Petroleumsoplag, flere Savværker, Skibs- og Baadebyggerier samt Fabb. f. Asfalt og Tagpap, Automobile, Biscuit, Børster og Koste, Cementvarer, Cykler, Drivremme, Emballage, Hatte, Kalksandsten, Klæde, Konfektion, Konserves, Lervarer, Margarine, Maskiner, Metalvarer, Mineralvand, Ost, Sengé og Madrasser, Skibsklokker, Skind, Skærver, Sukkervarer og Chocolate, Tekstil, Tobak og Cigarer, Træsko og Træskostøvler, Trævarer, Vogne m. m.

Byen har Lødseri, Fyr, Færge til Vindeby paa Taasinge, Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne, der m. S. støder til Svendborg Sund: Græsholmene* (Kbm.), Hømarken*, Hallingskov* (Kbm.). Traktørstedet Caroline Amalielund m. Sommerteater, Christiansminde Badehot., Traktørsted og Jbhpl., Færge til Turø. Megen Skov.

M. J. Darre.

Elliot Hjuler: Bagergade i Svendborg.

Elliot Hjuler: Fra Svendborg. Kyseborgstræde.

SVENDBORG: STATISTIK

Areal: 1025 ha.

Faste Ejendomme:

Antal:	1518
heraf Beboelseshuse:	
med 1 Etage:	657
- 2 Etager:	642
- 3 eller flere Etager:	103
I alt	1402

Antal Lejligheder: 3157

Befolkning:

1801: 1942	1901: 11543
1855: 5280	1916: 12991
1880: 7184	1921: 14346

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 4365	
disses samlede Indkomst: Kr. 18.016184	
heraf betaltes i Skat: -	777657

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1935	
disses samlede Formue: Kr. 41.303700	
heraf betaltes i Skat: -	197310

Folketingsvælgere (1920): 7409**Landstingsvælgere (1920):** 5295**Kommunale Vælgere (1921):**

Mænd:	2327
Kvinder:	2495
	<hr/> 4822

Haandværk og Fabrikdrift:

Antal Bedrifter:	
med 0—5 Arbejdere	504
- 6—20 —	51
- over 20 —	21
I alt	576

heraf:

med mekanisk Kraft: 118

Samlet Personel: 3253

heraf:

egentlige Arbejdere: 2280

Udskænkingssteder:

med stærke Drikke:	44
uden — —	4

Udsalgssteder:

med stærke Drikke:	104
--------------------	-----

Handelsflaade (1918):

	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	17	4469
Motorskibe:	33	568
Sejlskibe:	144	14353
I alt	194	19390

Skibsfart (1920):

	Antal	Bestuvning Reg. Tons
Indgaaede Dampskibe:		
fra danske Havne:	1815	23282
- fremmede -	41	13893
I alt	1856	37175

heraf fra:

København:	88	9548
Andre danske Byer:	1727	13734
Norge	5	591
Storbritannien:	16	5507
Tyskland:	10	543

Indgaaede Sejlskibe:

fra danske Havne:	731	14245
- fremmede -	158	8813
I alt	889	23058

heraf fra:

København:	84	3539
Andre danske Byer:	647	10706
Norge:	40	314
Sverige:	20	919
Storbritannien:	11	1315
Tyskland:	69	1623

Toldindtægt (1920—21): Kr. 424772**Postkontoret (1919—20):**

Afsendte Breve o. l.:	2.221388
Ankomne — —	2.623803
Postanvisninger og Postopkrævninger:	
Udbetalte:	Kr. 10.214201
Indbetalte:	- 10.899196

Telegrafkontoret (1919—20):

Ankomne Telegrammer: 32150

Banker (1919—20):

Antal: 2	
Aktiekapital:	Kr. 5.000000
Reservefond:	- 3.237592
Indlaan:	- 49.889724
Balance:	- 65.938306

Eksamensskoler (1916):

Antal:	3
Elever:	552

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr.	210932
- Ejendomsskatter:	-	66757
- personlige Skatter:	-	845792

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr.	177340
- Hjælpekassen og forsk. Bidrag:	-	57062
- Fattigvæsen:	-	85487
- Alderdomsunderstøttelse:	-	135761
- Forrentning af Gæld:	-	148421
- Afdrag af Gæld:	-	84246

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr.	3.876908
Andre Aktiver:	-	484374
		<u>I alt 4.361282</u>

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 2.747439

Skatteprocenten (1920—21): 6,6

Ligningsprocenten (1920—21): 7,5

Svend Rode.

Fra Svendborg.
(M. Lundbo fot.)

FAABORG

Med store Bakker som Baggrund ligger Faaborg lavt ved en Bugt af Lillebælt paa en forudm næsten helt vandomflydt Holm, idet de nuværende Engdrag, „Sundet“, Norden Byen dannede en Sø med Forbindelse med Bugten. 1229, samt i Kong Valdemars Jordebog nævnes *Foburgh*, hvis Privilegier stadfæstedes 1251, og hvor et ret anseligt *Helligaandskloster* 1477 indstiftedes. Omdannet paa Reformationstiden til Hospital, nedlagdes det dog allerede 1540 til Fordel for det i Odense, og i den følgende Tid forsvandt Bygningerne med Undtagelse af den skønne Klosterkirke, som 1539 overlodes Borgerskabet til Brug. Liggende malerisk i Byens nordlige Udkant ved Bredden af det nu tørlagte „Sund“ tjener den som Sognekirke for Byen den Dag i Dag; thi Stadens gamle Bykirke, *St. Nicolaj*, omdannedes 1540 som Kornhus og blev 10 Aar senere skænket Byen til Nedbrydelse. Kun det svære *St. Nicolaj Taarn*, der som Stadens Vagt- og Klokketaarn fik Lov til at blive

staaende, løfter nu midt i Byen som et Minde sine hvide Mure, hvis af-skaarne Gavle krones af et malerisk Hættespir. I Middelalderen synes Faaborg ikke at have været helt uanselig, et til *Vor Frue* indviet *Gilde* nævnes, og øst for Byen mellem Stranden og Svendborgvejen laa et *Helligorskapel* med *Kilde*, hvoraf Rester menes at være fremdragne i Ejendommen Carolinelund, ligesom der paa samme Side af Staden er undersøgt en midlertidig *Tegløvn*, hvori Klosterkirkens Mursten synes at være brændt. Som Mærke fører Byen en tindet Bymur, bag hvilken Kirkens Tag rager op, et Billede som er anbragt i det ældste Signet, der skriver sig fra 1535, da Staden var omsluttet af middelalderlige Værker, om hvilke endnu den af Munkesten murede, nylig istandsatte *Vesterport* med sin Portbue og sine Trappegavle er et karakteristisk Minde. Under Grevens Fejde blev Staden indtaget og brændt, og under Svenskekrigene led den haardt, 1660 var 40 Gaarde og Huse nedbrudte og Borgerskabet forarmet. Gang paa Gang slikkede Flammerne over Byen, 1612, o. 1620, 1672, 1715 og 1728, Epidemier tyndede ud i Borgerskabet, og 1672 beløb det samlede Indbyggertal sig til 841. I 18. Aarh. rejste Faaborg sig atter i Kraft af sin Sø- og Landhandel, 1769 var den vokset til 1136, og de Bygninger, som endnu i vore Dage til Trods for al Modernisering først og fremmest giver Bybilledet dets Særpræg, turde være fuldgode Vidner om denne Periodes Borgerliv. Ejendommelig for Byen er de 1 Stokværk høje langstrakte Bindingsværksgaarde med store Tegltag og Karnapkvist med fremskudt, afvalmet Tag, en hyggelig, udpræget borgerlig Hustype, som giver visse Strøg af Byen stor malerisk Ynde. Gaarde af denne Art danner sammen med en fornem, grundmuret Empiregaard en stemningsfuld Ramme om den gamle Vesterport, og særdeles nydeligt virker et Gadebillede som Holkegade, hvor flere Bindingsværks- og Karnaphuse danner en sluttet Helhed. Et stateligt grundmuret Lysthus fra Slutningen af 18. Aarh. knejser ved en af de mange, smukke Haver, som løber ned mod Havnen, og flere fine, grundmurede Empiregaarde giver sammen med de ovennævnte Bindingsværkshuse Byen et Præg af god, gammel Kultur, som det ret hurtige Opsving i moderne Tid heldigvis ikke har udslettet. 1884 fik Faaborg Jærnbanelforbindelse med Nyborg, 1916 med Svendborg, og 1920 er en meget benyttet Dampskibsforbindelse etableret med Sønderborg. Baade mod Øst og Vest er Bylegemet forlænget meget stærkt, medens den gamle Kærne mellem Bugten og „Sundet“ ligger nogenlunde uændret, hovedsagelig bestaaende af 2 Parallelstrøg, Vester- og Grønnegade mod Nord, Torvet og Østergade mod Syd. Holkestræde fører vinkelbøjet ned til Havnen, og nogle mindre Stræder lister sig med hyggelige

Tavle paa Østergade Nr. 27, Faaborg.
(M. Mackeprang fot.)

Elliot Hjuler: Østergade Nr. 25, Faaborg.

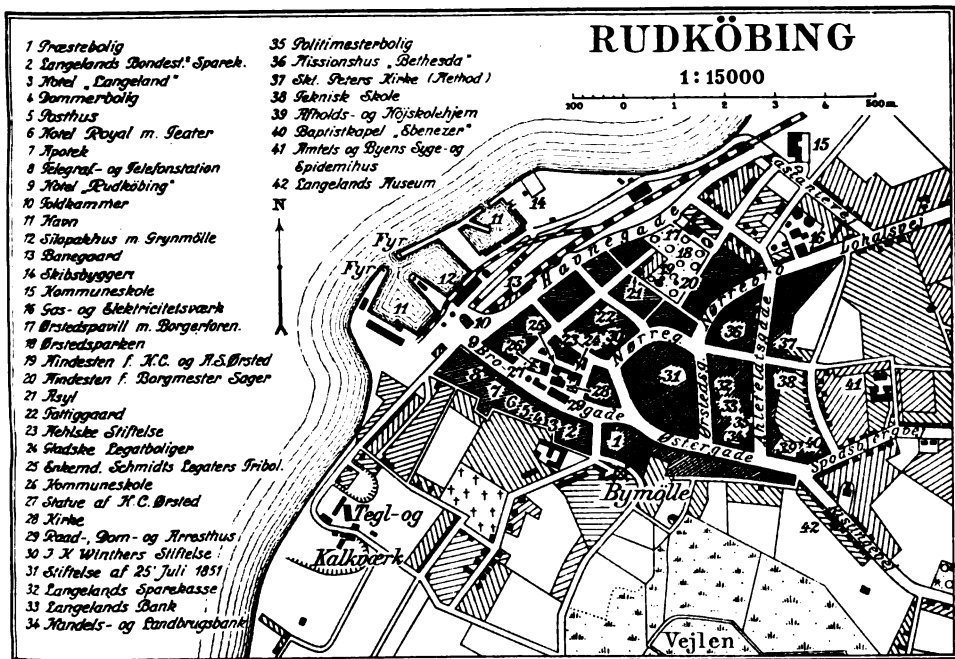
Udsigt fra Faaborg Klokketaarn mod de fynske Alper.
(Victor Madsen fot.)

Faaborg: Parti ved den gamle Byport.
(M. Lundbo fot.)

Signet og reproduceret ved Sanerolstatens topografiske Afdeling 1921

Signet og reproduceret ved Sanerolstatens topografiske Afdeling 1921

Udsigt fra Faaborg Klokketaarn over „Sundet“ mod de fynske Alper.
(Victor Madsen fot.)

Faaborg. Nikolaj-Taarn.
(Hude fot.)

Faaborg: Pakhus i Strandgade.
(M. Mackeprang fot.)

Faaborg. Holkegade.
(Hude fot.)

Faaborg. Ved Enden af Holkegade.
(Hude fot.)

Smaahuse omkring St. Nicolaj Kirketaarn. Det ved Torvet liggende Raadhus er opført 1839—40.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Borgmesteren i Faaborg Købstad og Salling Herred samt Muckadell, Holstenshus og Brahetrolleborg Birker, Hovedtingsted Faaborg, Bitingsted Ringe, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Faaborg By og Diernisse Sg., Kaldskapellanen, Kredslægen i Faaborg Lægekreds, andre Læger, Bygningsinspektøren, Branddirektørerne i Faaborg og i Salling Herred, Vicekonsulen for Finland, Faaborg Handelsforening, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., Sagfr., Dyrslæger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Flere priv. Skr., en Handelsk., Banken f. Faaborg og Omegn (sammensluttet m. Den danske Landmandsbanks Faaborg Afdeling), Spare- og Præmiebank f. Industri og Landbrug, Faaborg Spare- og Laanekasse, Landbosparekassen f. Fyn, en Good Templar Loge, en Synagoge, et Epidemisygehus, et Alderdomshjem samt det udmærkede Museum for fynsk Kunst.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Flere Bogtrykkerier, en Fiske-salgs-Eksportforening, et Fløde Eksport Komp., et Jernstøberi, et Kalkværk, flere Mejerier, et Skibsværft, et Skibs- og Baadebyggeri, et Uldspinderi samt Fabb. f. Cementtagsten, Cigarkassetræ, Lervarer, Likør, Margarine, Maskiner, Mineralvand, Pap, Rørvæv, Tapeter, Tobak, Transportkasser, Træuld m. m.

Byen har Dampskibsfart, Statstlfst. og Tlfst. En Dampfærge Faaborg—Mommærk paa Als er projekteret. Paa Markjorderne: Østerhede* og en Del Eng og Mose.

M. J. Darre.

FAABORG: STATISTIK

Areal (1916): 234 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	768
heraf Beboelseshuse:	731
Antal Lejligheder:	1197

Befolkning:

1801: 1061	1901: 4218
1855: 2777	1916: 4577
1880: 3476	1921: 4684

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1451	
disses samlede Indkomst:	Kr. 4.815764
heraf betales i Skat:	123255

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 751	
disses samlede Formue:	Kr. 10.598600
heraf betales i Skat:	32168
Folketingsvælgere (1920):	2404
Landstingsvælgere (1920):	1798
Kommunale Vælgere (1921):	
Mænd:	939
Kvinder:	1009
	1948

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	17
uden — — —	1

Toldindtægt (1920—21): Kr. 60296

Eksamensskoler (1916):		til Forrentning af Gæld:	Kr. 67460
Antal:	1	- Afdrag af Gæld:	- 41005
Elever:	196		
Kommunens Indtægt (1918—19):		Kommunens Formue (1918—19):	
af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 83468	Faste Ejendomme:	Kr. 1.560700
- Ejendomsskatter:	- 17868	Andre Aktiver:	- 209439
- personlige Skatter:	- 233427		I alt Kr. 1.770139
Kommunens Udgift (1918—19):		Kommunens Gæld (1918—19):	
til Skolevæsen:	Kr. 44910		Kr. 1.543441
- Hjælpekassen og forsk.		Skatteprocenten (1920—21):	8,5
Bidrag:	- 7209	Ligningsprocenten (1920—21):	9,2
- Fattigvæsen:	- 34283		
- Alderdomsunderstøttelse:	- 47162		

Svend Rode.

RUDKØBING

Muligvis som Afløser af en ældre By er Rudkøbing vokset op i 13. Aarhundrede paa Langelands Vestside, lejret med sine Hærstræder om Torv og Kirke, fjernet forsigtigt et lille Stykke fra Stranden, hvortil oprindeligt kun Brogade førte som en snæver Gyde; thi Ramsherredsgade synes først efter Middelalderen at have kilet sig ind mellem Kysten og den gamle Bykærne. De første Privilegier er fra 1287, og Staden, hvis *Signet* viser Billedet af 3 Sild, har utvivlsomt tidligt været omsluttet af de Volde, der under Svenskekrigen 1658 udformedes med 6 Fronter og 5 Bastioner og forsvandt i det 18. Aarh. Kun Søndens Byen, hvor denne fordum yderligere dækkedes af den nu tørlagte *Vejle*, findes paa det høje Terræn ved „*Ruemarken*“ Rester af en Bastion, paa hvilken Bymøllen malerisk knejser. — Stærkt mishandlet gik den lille By ud af Svenskekrigen, 1672 kun husende 478 Sjæle, men efterhaanden rettede den sig atter, 1769 var Indbyggertallet 814, og den Dag i Dag bærer den i sine Bygninger stærkt Præg af det 18. Aarh. Naar Rudkøbing-Gaardene fra denne Periode har Krav paa en vis Interesse, er det fordi de i deres Bindingsværk har laant Motiver fra de grundmurede Barokhuse, særlig Façademidstens Markering af Dør med Trappe, Gavlkvist eller Risalit, medens Smaakvistene med de i Enderne pynteligt udskaarne Vindskeder skyldes ældre Tradition og de skraat afskaarne Bindingsværksflader paa Hjørneejendommene hører Nyklassicismen til. Den mest typiske Barokgaard er *Præstegaarden*, Hjørnet af Torvet og Ruestræde, opført 1760, yngre i Form den *Bay'ske Gaard* fra 1782, Østergade (Matr. Nr. 130 a), og mest malerisk af alle Bygninger i Byen den hyggelige *Hjørneejendom mellem Sidsel Bagers- og Nørregade* (Matr. 177), som — med sit skraat afskaarne Hjørne og kvistprydede Tag, de morsomme Knop-

Rudkøbing.
(M. Lundbo fot.)

glas i Vinduerne og Louis-seize Døren med det spinkle Jærngitter om Trappen — sammen med Søstergaarden mod Nord skaber et Gadebillede af meget stor Skønhed.

Medens Resterne af det gammeldags-smaastadsagtige maa søges bag Kirken og det 1845 ombyggede *Raadhus* i Stræder som Ramsherred, Grønne- og Smedegade, hvor det pudsige, lille Empire-Sprøjtehus ligger, har den nye Tid kraftigst præget Østergade. Mod Nord og Øst har Byen udvidet sig en Del, og ved Havn og Havnegade, hvor Banegaarden 1911 fik Plads, er nye Kvarterer blevne til. — Paa Apoteket i Brogade minder en Marmortavle om, at det er Brødrene Ørsteds Fødested, og 1920 afslørede umiddelbart derved paa det lille Gaasetorv en Statue af H. C. Ørsted.

Hugo Malthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Rudkøbing Købstad og Langelands Herreder, Tingsted Rudkøbing, Politimesteren i samme Omraade samt Ærøskøbing Købstad og Ærø Herred m. Kontorafdeling i Ærøskøbing, Borgmesteren, Sognepræsten til Rudkøbing, Andenpræsten, Kredslægen i Ølandenes Lægekreds, andre Læger, Branddirektøren f. Langeland, Vicekonsul f.

Sverrig, Borgerforeningen, Turistforeningen f. Langeland, Langelandsbanens Kontor, 2 Sagfr., 2 Dyrlæger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Fl. private Skr., en Handelssk., Enkemadam Schmidts Legatstiftelse, et Vandværk, Langelands Korn-, Foderstof- og Gødningsforretning, Fyns And.-Foderstofforretning, Ølandenes Frøkontor, Langelands Frøavls-Komp., Sydfynske Dampskibsselskab, Dampskibsselskabet Langeland, Motorsejlskibs-Selskaberne Agathe og Anna Kirstinè, Rudkøbing-Lohals Autøomobilrute, Langelands Kulkomp., Dansk Andels-Ægekspørt, Nordisk Sækkekomp.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Fl. Bogtrykkerier, fl. Garverier, et Jernstøberi, et Skibsbyggeri samt Fabb. f. Bindegarn, Cementvarer, Ekspørtfløde, Konserves, Maskiner, Motorer, Tobak, Træsko m. m.

Byen har Dampskibsfart, Færge til Vemmenæs, Lodseri, Postk., Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne: Kohave* (Kbm.), Langelands Folkehøjsk., Traktørstedet Fredskoven, Hineml. samt en Del Eng og Mose.

M. J. Darre.

RUDKØBING: STATISTIK

Areal (1916): 294 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	742
heraf Beboelseshuse:	697
Antal Lejligheder:	923

Befolkning:

1801: 1141	1901: 3462
1855: 2540	1916: 3823
1880: 3179	1921: 4138

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1142	
disses samlede Indkomst:	Kr. 4.469796
heraf betalt i Skat:	- 132733

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 761	
disses samlede Formue:	Kr. 10.662100
heraf betalt i Skat:	- 32785

Folketingsvælgere (1920): 2135

Landstingsvælgere (1920): 1493

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd	765	
Kvinder:	848	
		1613

Udkænkningssteder (1914):

med stærke Drikke:	17
uden — —	2

Toldindtægt (1920—21): Kr. 27127

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elever:	72

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. ÷48873
- Ejendomsskatter:	- 15437
- personlige Skatter:	- 266769

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 52693
- Hjælpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 12488
- Fattigvæsen:	- 23503
- Alderdomsunderstøttelse:	- 84110
- Forrentning af Gæld:	- 41512
- Afdrag af Gæld:	- 25807

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 694100
Andre Aktiver:	- 357171

I alt Kr. 1.051271

Kommunens Gæld (1818—19):

Kr. 1.026129

Skatteprocenten (1920—21): 6,9

Ligningsprocenten (1920—21): 7,7

Svend Rode.

Præstegaarden.

Hjørnet af Nørregade og Sidselborgersgade.

Rudkøbing.

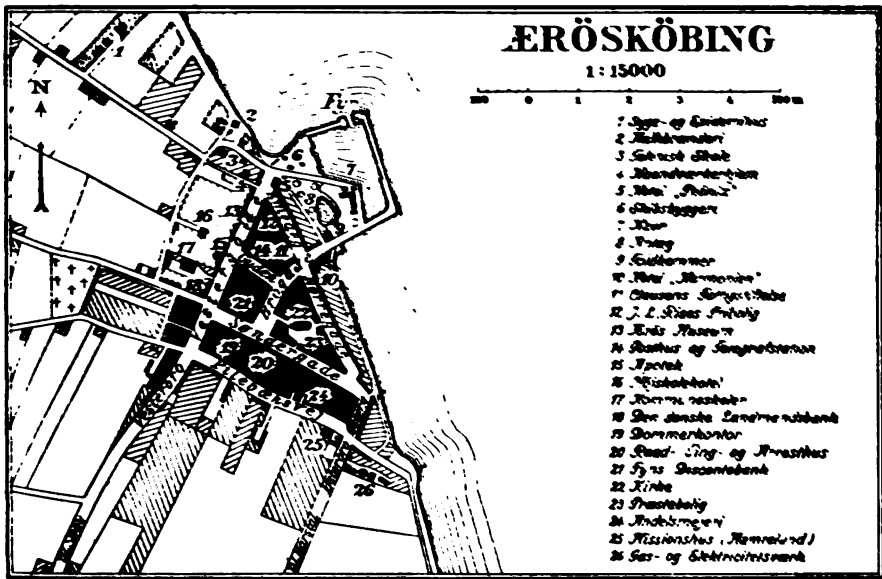
(Fotografier af H. M.)

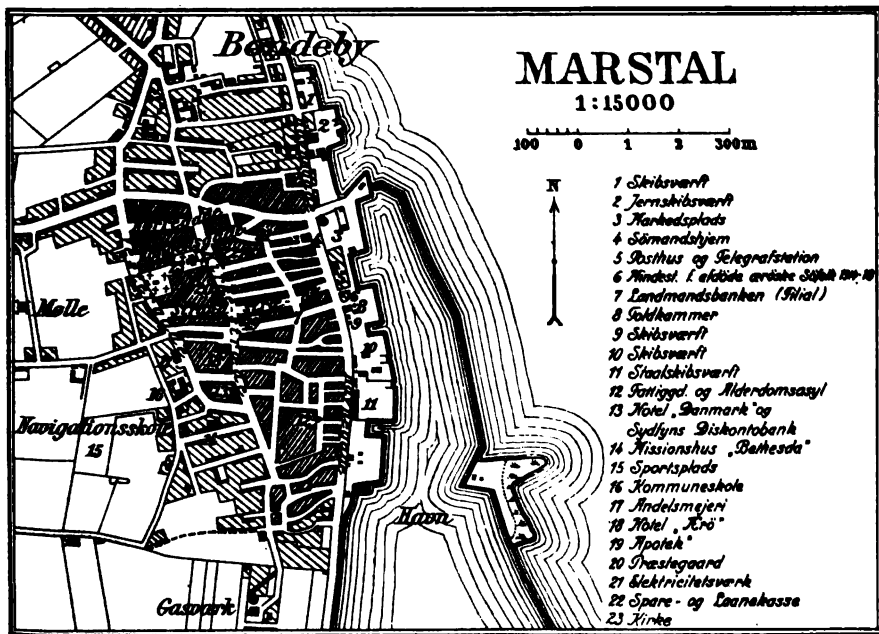
J. E. Rasmussen: Ærøskøbing.

ÆRØSKØBING

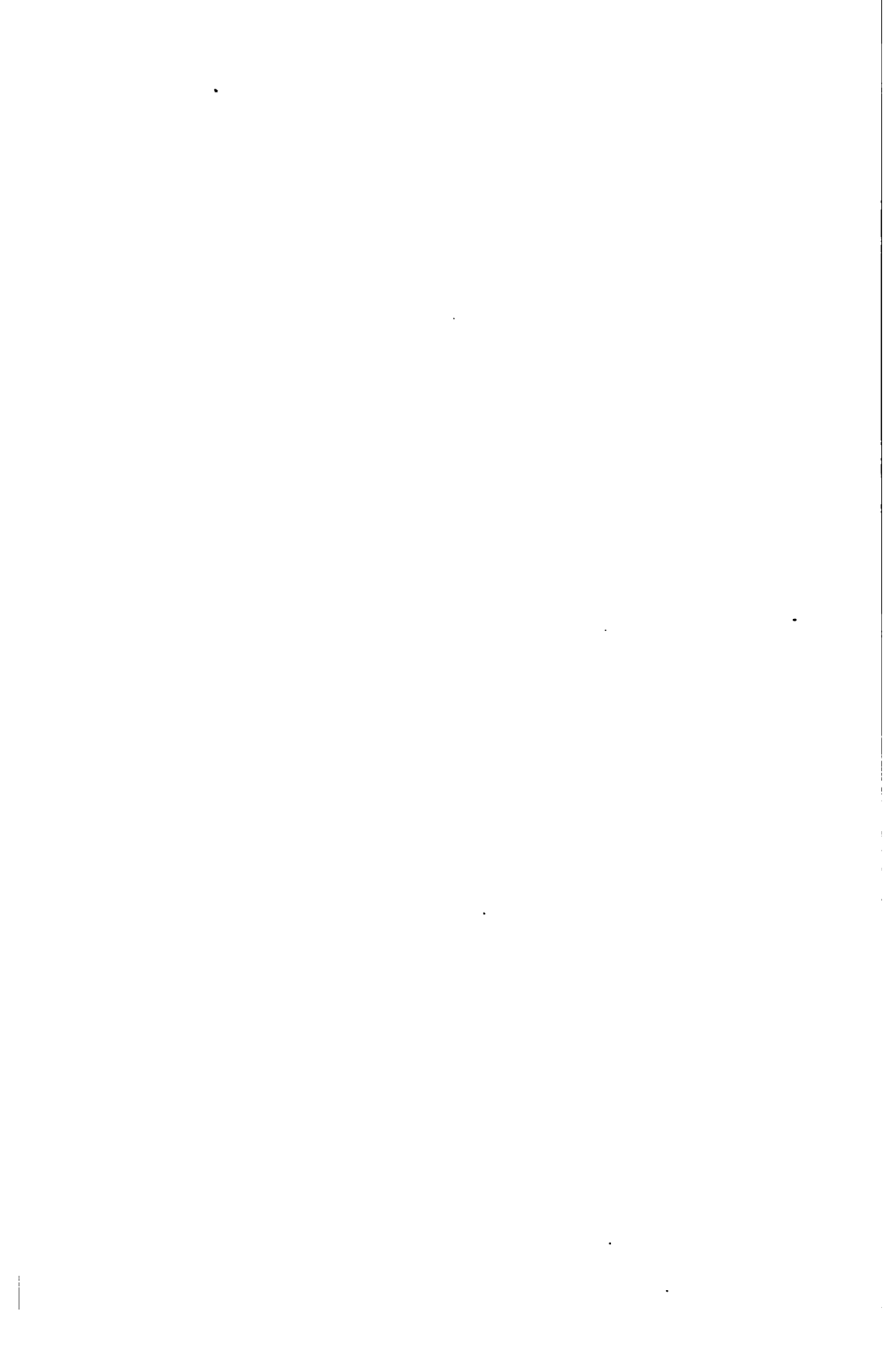
Ærøs gamle „*Kjøbing*“ ligger paa Bakkernes Fod yndefuldt lejret ved en bred Bugt, dækket mod Nordøst af den langstrakte *Dejrø*, der lavtrygget og bevokset med stormkrogede Træer giver Læ for Ankerpladsen foran Byen. Skønt Privilegier først kendes fra Kong Hans' Dage, er Staden en Del ældre, i sit *Signet* fører den et Træ, og lille og uanselig fik den fælles Skæbne med Øen, der 1564 gik over til det sønderborgske Hertughus og i den følgende Tid deltes mellem dettes Linjer. Ildsvaade lagde 1629 den halve By i Ruiner, og under Svenskekrigen led den under Fjendernes Regimente. Paa Torvet laa en af Hertugerne ejet Herregaard „*Kjøbingshof*“, hvis „*Herremark*“ 1682 udlejedes til Borgerne og efter Gaardens Nedlæggelse 1721 helt gik over i disses Eje sammen med de øvrige Jorder, men ved Siden af Dyrkningen af disse spillede Skibsfarten i 18. Aarh. en betydelig Rolle for Indbyggerne; thi 1781 hørte 54 Fartøjer hjemme i Staden, sejlene paa Østersøen og Norge, og ingen Mand gav sig af med Handel uden enten selv at fare til Søs eller eje Skib og Skibspart. Byen, som 1749 kom under Kronen, mistede 1773 Magistrat og lagdes ind under Øens Landfoged, en Ordning som først ophævedes efter 1864, da Ærø forblev ved Danmark og Byen atter fik fuld Købstadværdighed. I 19. Aarh. sygnede Skibsfarten stille hen, Marstal svang sig i Vejret som en farlig Konkurrent, og Øens gamle Købstad tabte mere og mere Terræn, en Stilstand som paa mange Maader har præget Byen, der omsluttet af Alléer af slanke Popler og blomsterbugnende Haver uberørt og gammeldags lod Udviklingen glide sig forbi og i sin smaaborgerlige Idyl bibeholdt Minderne om den aarhundredgamle Samhørighed med Sønderjylland. Fremskudte Karnap-

Signet og reproduceret ved Søresthusets topografiske Afdeling 1921

Signet og reproduceret ved Søresthusets topografiske Afdeling 1921

Elliot Hjuler: Fra Ærøskøbing.

per, forsynede med rigelige Vinduer og forlængede Gavlkviste, kigger nysgerrigt ud over Fortovene, og med deres pyntelige Gadedøre, Dørhamre og smukke Beslag, rummelig Forstue eller aaben Forhal røber de mange smaa Borgerhuse fra 18. og Begyndelsen af 19. Aarh. umiskendeligt Slægtskabet med slesvigsk Byggeskik. Ældst er *to maleriske Gavlhuse* af Bindingsværk paa Søndergade, det ene med Aarstal 1645, det andet med 1690 i det udskaarne Dørtræ, og særlig i Vestergade holder en Række Karnaphuse Øje med hinanden med det statelige *Apotek* i Spidsen. Dette er bygget med grundmuret Façade i 2 Stokværk, bærer i Jærntal 1784 paa Murfladen og prydes af to gennemløbende Karnap-Kviste, medens det skraas overfor liggende *Posthus*, paa hvis Karnap 1749 læses, paa sin gamle Dør har en kunstfærdig *Messing-Dørhammer*, der i sin Art er et Pragtstykke. Stadens Grundplan

beskriver en skæv Trekant, begrænset af Nørre- og Smedegade, Vestergade og Søndergade. Midt i Byen ligger den 1756—58 paa den ældres Grund opførte *Kirke*, samt Torvet med det 1863 byggede *Raadhus*. Fra Torvet fører Brogade ad det skraanende Terræn ned til Havnen, som omslutes af maleriske Moler af svære Søsten.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Ærøskøbing Købstad og Ærø Herred, Hovedtingsted Ærøskøbing, Bitingsted Marstal, Kontorafdeling f. Politimesteren i samme Omraade samt Rudkøbing Købstad og Langelands Herreder, Borgmesteren, Sognepræsten, 2 Læger, 2 Sagfr., Filial af Svendborg Amtstue.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Ærøskøbing Spare- og Laanekasse, Ærø Optagelseshjem, Ærø Korn-, Foderstof- og Gødningsforretning, en Filial af Fyns And.-Foderstofforretning, Dampskibsselskabet Ærø.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Bogtrykkeri, et Farveri, et Garveri, et Ølbryggeri.

Byen har Dampskibsstation, Statstlfst. og Tlfst. Paa Købstadjorderne: Vraa m. S. V., Urehoved helt m. N., Bymølle og Grubbemølle m. S. Ø., Strandskov Restauration m. N. V. Mod Ø. ligger Øerne Dejre og Lilleø.

M. J. Darre.

ÆRØSKØBING: STATISTIK

Areal (1916): 361 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	381
heraf Beboelseshuse:	337
Antal Lejligheder:	387

Befolkning:

1801: 1291	1901: 1485
1855: 1712	1916: 1364
1880: 1578	1921: 1323

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 356	
disses samlede Indkomst:	Kr. 1.060781
heraf betales i Skat:	- 20435

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 302	
disses samlede Formue:	Kr. 4.321100
heraf betales i Skat:	- 6858

Folketingsvælgere (1920): 723

Landstingsvælgere (1920): 605

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	297
Kvinder:	307
	604

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	11
uden — — —	1

Toldindtægt (1920—21): Kr. 3838

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elever:	51

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 3490
- Ejendomsskatter:	- 4568
- personlige Skatter:	- 46435

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 16891
- Hjælpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 3716
- Fattigvæsen:	- 8634
- Alderdomsunderstøttelse:	- 8391
- Forrentning af Gæld:	- 7274
- Afdrag af Gæld:	- 5856

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 174700
Andre Aktiver:	- 62571
I alt	Kr. 237271

Kommunens Gæld (1918—19): Kr. 160799

Skatteprocenten (1920—21): 6,2

Ligningsprocenten (1920—21): 6,3

Svend Rode.

Marstal. Dronningsstræde.
(H. M. fot.)

Marstal. Kongegade 31—33.
(H. M. fot.)

MARSTAL HANDELSPLADS

Trængt tæt sammen i et Næt af smalle Stræder paa det mod Ærø Dyb skraanende Terræn ligger Marstal med Ansigtet mod Øst ud mod Søen, der her bag den lange, krummede Tange Erikshale danner en tryk Ankerplads for Skibene. Søen har bragt Liv i den lille By, hvis Navn skyldes en fyrstelig Hestestald, der i Middelalderen laa paa denne Plet, og 1514 da „Maerstall“ nævnes for første Gang, levede der kun 7 Mennesker paa Stedet. I den følgende Tid gav det energisk drevne Fiskeri Brød til mange Munde, men Opblomstringen tog først for Alvor Fart i 18. Aarhundrede, da Byens stræbsomme Folk, vante til smaa Kaar og nøje fortrolige med Søen, med stor Kraft kastede sig over Søfarten. 1736—38 kunde Marstal bygge sin egen Kirke, 1780 husede den 761, 1803 1449, 1835 2107 Indbyggere o. s. fr., talende Vidnesbyrd om Søfartens Trivsel, og rundt om i Verden viste de Marstal-Skuder Flaget. I Perioden 1790—1807, gyldne Aar, fyldte af Fremdrift, lagdes den første Grund til den siden saa stærkt udviklede Havn, og 1861 opnaede Marstal Værdighed som *Handelsplads* med Ret til at drive Købstadnæring. Hjemstavnsfølelse, Flid og Nøjsomhed har fostret den venlige, lille Sømandsby, et hyggeligt Vinterhi for mangan vejrbidit Ulk; hver Familie bebor helst et lille Hus for sig selv, saa at sige den hele By er derfor en Vrimmel af venlige, velholdte Smaahuse, som selskabeligt putter sig sammen mellem Haverne i skæve, trange Gyder med toppet Stenbro og gammeldags Gadebrønde. Mange af de jævne Borgerhuse skriver sig fra 18. eller Begyndelsen af 19. Aarhundrede og bærer i Stil Præg af at høre sammen med den i sønderjydske Byer raadende Byggeskik.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Bitingsted f. Dommeren i Ærøskøbing Købstad og Ærø Herred, Borgmesteren, Sognepræsten til Marstal m. Filial-K. i Ommel, Kaldskapellannen, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., 2 Læger, 1 Sagf.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Fl. private Skoler, en Handelssk., en teknisk Sk., Sydfynske Dampskibsselsk., mange Skibsredier, Marstal Søforsikring, Fiskeri- og Handelsselskabet Marstal, Marstal Trælast- og Foderstofforretning, en Fiskesalgforening.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Baadværft, fl. Bogtrykkerier, et Garveri, et Træskæreri, et Ølbryggeri samt Fabb. f. Cementvarer, Maskiner, Mineralvand, Rullegardiner m. m.

Byen har Dampskibsstation, megen Sejl- og Motorskibsfart, Statstlfst. og Tlfst.

M. J. Darre.

MARSTAL HANDELSPLADS: STATISTIK

Areal (1918): 31 ha.		Handelsflaade (1918):	Antal	Reg. Tons
Faste Ejendomme (1911):		Dampskibe:	3	2239
Antal:	772	Motorskibe:	20	500
heraf Beboelseshuse:	762	Sejlskibe:	122	12390
Antal Lejligheder:	817		I alt 145	15129
Befolkning:		Eksamenskoler (1916):	Antal:	1
1801: 1449	1901: 3174	Elever:		74
1855: 2473	1916: 2407	Kommunens Indtægt (1918—19):		
1880: 2745	1921: 2519	af Erhvervsvirksomheder:	Kr.	647
Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):		- Ejendomsskatter:		4779
Antal: 660		- personlige Skatter:		120655
disses samlede Indkomst:	Kr. 2.871039	Kommunens Udgift (1918—19):		
heraf betales i Skat:	130109	til Skolevæsen:	Kr.	29464
Formueskatteydere til Staten (1920—21):		- Hjelpekassen og forsk.		
Antal: 501		Bidrag:		20760
disses samlede Formue:	Kr. 13.088500	- Fattigvæsen:		17180
heraf betales i Skat:	88422	- Alderdomsunderstøttelse:		15766
Folketingsvælgere (1920):	1461	- Forrentning af Gæld:		6507
Landstingsvælgere (1920):	1095	- Afdrag af Gæld:		13420
Kommunale Vælgere (1921):		Kommunens Formue (1918—19):		
Mænd:	468	Faste Ejendomme:	Kr.	109300
Kvinder:	522	Andre Aktiver:		69477
	990		I alt	Kr. 178777
Udskænkingssteder (1914):		Kommunens Gæld (1918—19):		Kr. 139571
med stærke Drikke:	7	Skatteprocenten (1920—21):		5,4
uden — — — — —	2	Ligningsprocenten (1920—21):		5,0
Toldindtægt (1920—21):	Kr. 6191			<i>Svend Rode.</i>

SVENDBORG AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:		Befolkningstæthed:	
km ²	1639	1801..... pr. km ²	33,3
ha.....	163904	1855.....	50,8
Veje:		1916.....	63,6
Landeveje (1920)..... km	463	1921.....	65,0
Biveje (1918).....	1829	Indkomstskatteydere til Staten:	
Befolkning:		(1920—21)..... Kr.	30744
1801.....	54026	Disses saml. Indkomst	- 84 950111
1855.....	83242	Heraf betales i Skat	- 2 335905
1880.....	94013	Formueskatteydere til Staten:	
1901.....	96569	(1920—21).....	22844
1916.....	104310	Disses saml. Formue	Kr. 458 422000
1921.....	106522	Heraf betales i Skat	2 545955

<i>Folketingsvælgere</i> (1920)	53926	<i>Erhvervsfordeling</i> (1911):	
<i>Landstingsvælgere</i> (1920)	40660	Landbrug o. l.	59758
<i>Kommunale Vælgere</i> (1921)....	47116	Haandværk og Fabrikdrift.	20592
heraf Mænd	23541	Handel	3664
— Kvinder	23575	Transport	4683
		Andre Erhverv	14684
		I alt...	103381
<i>Faste Ejendomme</i>		1916	1904
Vurderingssum		22501	20123
Jordværdi		296 821000	223 291000
heraf:		152 586000	—
Gaarde		5148	4820
Hektar		123452	123278
Tdr. Hartkorn		22536,8	22535,9
Vurderingssum	Kr.	188 783000	145 806000
Jordværdi		118 955000	—
Huse		6215	6252
Hektar		17861	16739
Tdr. Hartkorn		2911,1	2737,4
Vurderingssum	Kr.	41 045000	31 673000
Jordværdi		17 402000	—
Statshusmandsbrug		270	40
<i>Arealets Benyttelse:</i>	1919	1912	1901
Hvede	ha	ha	ha
Rug	4321	4920	1709
Byg	9206	8767	11685
Havre	17885	18576	20569
Blandsæd	14624	15347	16272
	13509	12531	11408
Kornarealer i alt	59545	60141	61643
	1919	1912	1901
Kartofler	ha	ha	ha
Foderroer	2568	1604	1471
Sukkerroer	15311	13307	6963
Andre Rodfrugter	994	770	478
	299	501	200
Rodfrugter i alt	19172	16182	9112
Andre Høstarealer	3942	1717	1310
Brakarealer o. l.	6906	11518	11586
Grønfoeder- og Græsningsarealer	42966	43174	53135 ¹⁾
Haver	2713	2570	2409
Moser	1862	2398	—
Skove	16302	15979	16625

1) herunder Moser.

<i>Høstudbyttet:</i>	1920		1912		1901	
	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha
Hvede	156774	28,1	101053	27,7	34922	20,4
Rug	168887	21,6	198104	22,3	218781	18,7
Byg	425111	23,5	466788	24,0	390899	19,0
Havre	324085	21,8	347864	22,2	279323	17,2
Blandsæd	289719	22,1	288139	22,5	205442	18,0
<i>Kapitelstakst:</i>			1920	1912 ¹⁾	1901 ¹⁾	
Hvede	Kr. pr. hkg		42,84	—	—	
Rug	-	—	40,33	11,36	9,75	
Byg	-	—	34,08	13,91	10,55	
Havre	-	—	29,37	11,65	10,19	
<i>Kreaturholdet:</i>			1921	1914	1903	
Heste			29774	30289	27163	
Hornkvæg			127984	132868	104624	
Svin			71584	139666	73019	
Faar			19708	21817	37630	
Høns			1200262	1 243150	888470	
<i>Mejeridrift:</i>					1914	
Mejerier					104	
Mælkeleverandører					11194	
Køer					77004	
Indvejet Mælkemængde			1000 kg		229481	
Produceret Smør			—	—	7684	
— Ost			—	—	3754	
— Fløde			—	—	1906	
— Sødmælk			—	—	3237	
<i>Salg af Landejendomme:</i>						
Gaarde:			1913—17	1905—09	1900—04	
Antal			608	506	390	
Tdr. Hartkorn			2493,6	1856,7	1398,7	
Pris pr. Td. Htk.:						
Jord og Bygninger	Kr.		9301	6206	5643	
Besætning og Inventar	-		2602	1546	1278	
Huse:						
Antal			751	1091	857	
Tdr. Hartkorn			393,8	558,0	417,2	
Pris pr. Td. Htk.:						
Jord og Bygninger	Kr.		16023	9588	9238	
Besætning og Inventar	-		3752	2699	1950	
<i>Haandværk og Fabrikdrift:</i>				1914	1906	
Virksomheder med 0—5 Arbejdere				3867	4134	
— — 6—20 —				81	95	
— — over 20 —				14	12	
			I alt...	3962	4241	

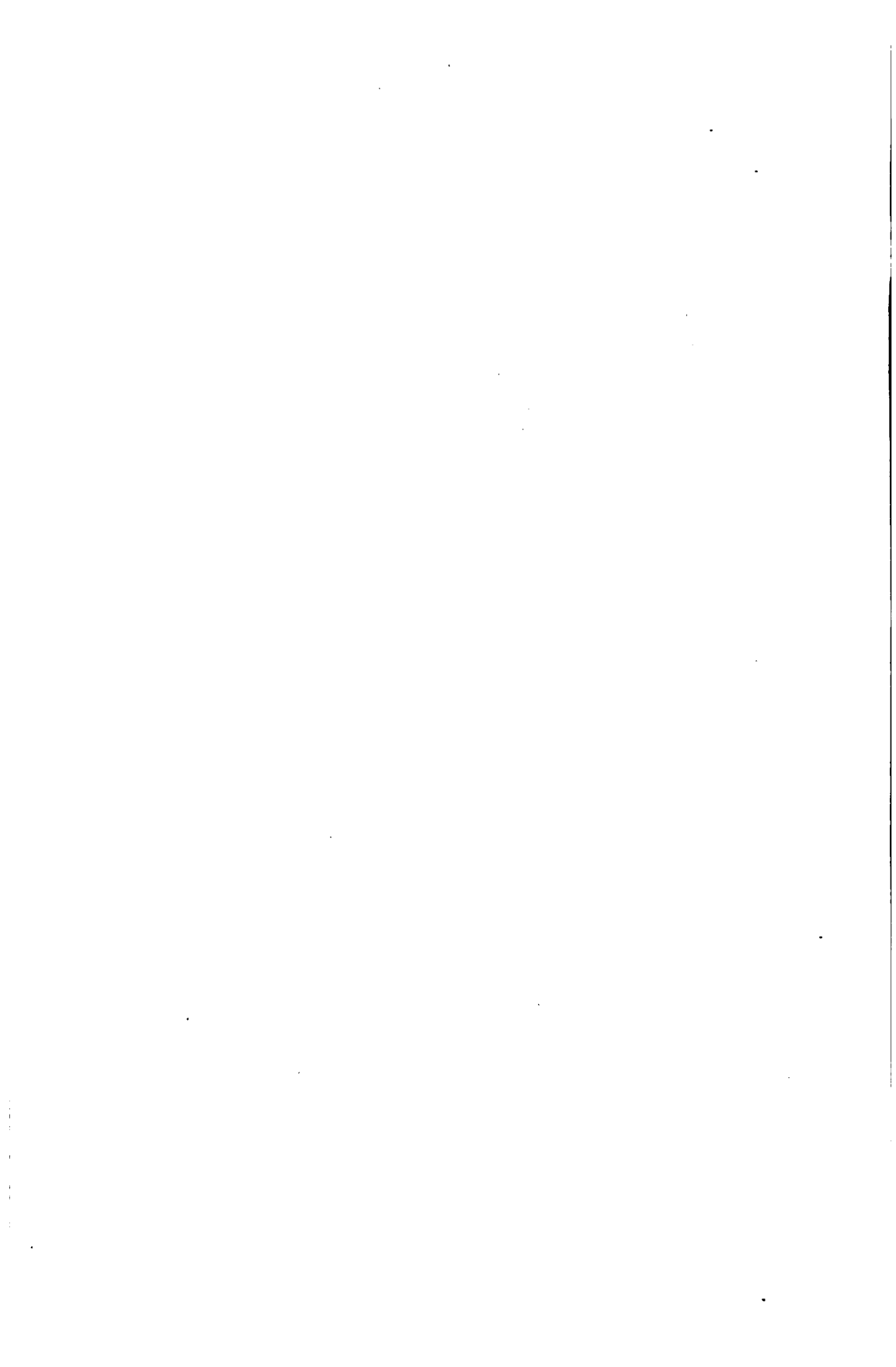
1) for Fyns Stift.

Samlet Personel	7954	8182	
heraf:			
Egentlige Arbejdere.....	3630	3624	
De vigtigste industrielle Brancher (1914):	Bedrifter¹⁾	Personel¹⁾	
Møller	143	468	
Bagerier m. m.	199	589	
Slagterier m. m.	226	482	
Mejerier	102	526	
Tobaks- og Cigarfabrikker	22	294	
Skrædderforretninger	708	1372	
Skomagerforretninger	414	560	
Murerforretninger	432	1179	
Tømmerforretninger	284	649	
Snedkerforretninger m. m.	337	738	
Malerforretninger m. m.	217	449	
Teglværker m. m.	35	531	
Grovsmedeforretninger	310	682	
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder	71	1048	
Udskænkingssteder (1914):			
med stærke Drikke		55	
uden — —		30	
Udsalgssteder med stærke Drikke (1914)		424	
	1918—19	1908—09	1898—99
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Amtsrepartitionsfonden:			
Indtægt	1586	741	493
Fonden ejede	2073	1602	1265
— skyldte	1871	964	758
Amtsfalligkassen:			
Indtægt	12	9	8
Kassen ejede	19	19	19
— skyldte	2	2	2
Amtsskolefonden:			
Indtægt	1202	401	—
Fonden ejede	70	60	—
— skyldte	—	—	—
Sognekommunerne:			
Indtægt	4127	1441	978
Kommunerne ejede	6233	4005	2845
— skyldte	3620	1623	998

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

Tom Petersen: Fra Ærøskøbing.

Den fynske Kyst, set fra Tangen til „Knolden“, s. v. for Faaborg.
(Victor Madsen fot.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF OBERSTLØJTNANT M. J. DARRE

MED BISTAND AF MAG. V. HERMANSEN, MAG. CHR. AXEL JENSEN OG
MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

VINDINGE HERRED

Hjulby Sg. eller Nyborg Lds. (419 Indb.). Hjulby Komm. Anneks til Nyborg. Byer: *Hjulby By* og *Stationsby* (Stationsbyen 51 Indb., Filial-K. til Nyborg, Sk., Jbst., Posteksp., Tlgst.), en Del af *Dyrehavekvarteret* (Forstad til Nyborg, 155 Indb., Resten, 561 Indb., i Avnslev Sg., Elektiv.). Mod V. *Hjulby Sø*. Mod S. Nyborg Straffeanstalt og en Ml. En Del Eng og Mose m. N. V. Sog-net støder m. S. Ø. til *Nyborg Fjord*. Det har en Enklave paa den yderste Ende af den fra Nyborg m. S. Ø. udskydende Halvø, *Østerø*. I Enklaven, der har en Del Skov, Eng og Mose: Mod S. Ø. *Knudshoved* m. Isbaadestat., Fyr og Jbst., m. S. V. *Slipshavn* m. Lodseri og Havn. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet.

Avnslev Sg. (2145 Indb.). Avnslev-Bovense Komm. Byer: *Avnslev Overby* og *Nederby* (K. m. V., romansk Murstensbygning, Sk., Fors.-hus, Hospital, Haandv., Elektiv., And.-Mejeri, Tglv.), *Korkendrup*, *Skalkendrup* (Pg., Tlfst.), *Nordenhse* (Fiskerleje), *Skabo Hse* (Fiskerleje), *Rejstrup* (Sk.), en Del af *Dyrehavekvarteret*, Resten i Hjulby Sg., se dette. Mod N. *Skalkenbjerg* (44 m). Mod N. V. *Maglebjerg* (30 m). Mod S. Ø. Juelsberg.Skovriderbolig. Nogen Skov, mest m. S. Ø. (Skovene omkring Juelsberg). Nogen Eng og Mose. Sognet begræn-ses m. Ø. af *Storebelt*. Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Juelsberg* (Hg., der blev oprettet o. 1675 under Navnet Raskenberg, og som

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind. — Indb.-Antallet er efter Tællinger 1921.

siden 1771 har været i Slægten Juels Eje. 1797 blev den oprettet til et Stamhus Juelsberg. — Hovedbyggn. fra 1777), *Rabenlyst*. — *Forh. M.*: „Alfhøj“ ved Skalkendrup er fredet. — Anneks: Bovense.

Bovense Sg. (448 Indb.). Avnslev-Bovense Komm. Anneks til Avnslev. By: *Bovense* (K., Sk., Kro, Ml.). Nogen Skov, mest m. S. Ø. Sognet begrænses m. Ø. af *Storebelt*. Det er efter Areal (719 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Lysemose*.

Fløstrup¹⁾ Sg. (1071 Indb.). Fløstrup-Ullerslev Komm. Byer: *Fløstrup* (K., Pg.), *Mullerup* (Haandv.), *Langtved* (Skr., Fors.-hus), *Kissendrup* (Haandv., Elektv.). Rosvang And.-Mejeri. Pilevad Ml. Mod N. V. en Ml. (Rørbæk). Mod S. V. *Fløstrup Sø*. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. Ø. af *Storebelt*. — Gaarde: *Rørbæk* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh. — *Ældre Hovedbyggn.*), *Risinge* (Hg., der blev oprettet 1730. — Hovedbyggn. fra 18. Aarh.). — Anneks: Ullerslev.

Ullerslev Sg. (1074 Indb.). Fløstrup-Ullerslev Komm. Anneks til Fløstrup. Byer: *Ullerslev* By og Stationsby (Stationsbyen 229 Indb., K., Sk., M. og Rsk., Fors.-hus, Læge, Dyr læge, Afdeling af Diskontobanken i Nyborg, Haandv., Kro, And.-Mejeri, Elektv., Savværk, Tglv., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Tange**, *Bøgeskov**. Mullerup Plovfab. Megen Eng og Mose. — Gaard: *Dalgaard*.

Skellerup²⁾ Sg. (654 Indb.). Skellerup-Ellinge Komm. Byer: *Skellerup* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Biskopstaarup*, *Skovballe* (Sk., Fors.-hus, Fattiggd.), *Søaderup*, ogsaa i Kullerup Sg., se dette. Mod N. Hindemæe Ml. Mod N. Ø. Grønne ml. (Ml. og Vml.). Ved Vestgrænsen *Vomme Sø*. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Hindemæe* (Hg., der kendes fra det 15. Aarh. Bøndergodset bortsolgtes i Beg. af 19. Aarh. Fra 1839 tilhører Gd. Familien Juel-Brockdorff. — Hovedbyggn. fra 18. Aarh.s Slutn.), *Biskopstorp*. — Anneks: Ellinge.

Ellinge Sg. (584 Indb.). Skellerup-Ellinge Komm. Anneks til Skellerup. Byer: *Ellinge* (K., Sk., Fors.-hus, Kro, And.-Mejeri, Motorfab., Ml.), *Bækstrup*, *Paarup*. Mod S. Kildeml. (Vml.). Nogen Skov, Eng og Mose. En Enklave i Kullerup Sg.

Kullerup Sg. (498 Indb.). Kullerup-Refsvindinge Komm. Byer: *Kullerup* (K., Pg., Sk., Hospital), *Søaderup*, ogsaa i Skellerup Sg. (Kbm.). Lidt Skov, Eng og Mose. En Enklave i Refsvindinge Sg. — Gaard: *Juelskov* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh. Bøndergodset bortsolgtes o. 1800. — Hovedbyggn. fra 17. Aarh.s Beg.). — „Juelsskovstøtten“, et fra Gulland hidbragt Stenkors m. Aars-tallet 1445, er ødelagt Aar 1800 og sporløst forsvundet. — Anneks: Refsvindinge.

Refsvindinge Sg. (888 Indb.). Kullerup-Refsvindinge Komm. Anneks til Kullerup. Byer: *Refsvindinge* By og Stationsby (Stationsbyen 90 Indb., K., Sk., Kbm., Haandv., Hospital, Bryggeri, Cementvarefab., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Stenhøve**. Mod S. Ø. Lilleml. og Aasml. (Vmlr.). Lidt Skov Eng og Mose.

Vindinge Sg. (1364 Indb.). Vindinge Komm. Byer: *Vindinge* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Hospital), *Rosilde*, *Lamdrup* (Kbm., Jbst. n. ø. f. Byen, Posteksp., Tlgst.), *Sulkendrup* (Garnfab., Vml.), *Kogsbølle* (Sk., Kbm., And.-Mejeri, Vml.), *Dyrehøve Hø**. Mod N. *Hjulby Sø*. Mod V. *Bynkel* Jbhpl. Mod Ø. *Holckenhavn* Fjord og *Holckenhavn* Kapel m. meget rigt Barokinventar fra Fru Ellen Marsvins Tid (1634). Mod S. Ø. *Kogsbøllebakker* (65 m). En Del Skov, deriblandt Koskov og Kajberg Skov m. S. Ø. En Del Eng

¹⁾ eller Flødstrup. ²⁾ eller Skjellerup.

og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Storebelt* (Nyborg Fjord). Det er efter Areal (3053 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Holckenhavn* (Hg., der under Navnet Kogsbølle kendes fra Slutn. af 14. Aarh., og som indtil 1616, fra 1580'erne dog under Navnet Ulfeldsholm, tilhørte Slægten Ulfeld. Derefter ejedes Gd. af Fru Ellen Marsvin, der kaldte den Ellensborg, Fru Kirstine Munk og Eleonore Christine Ulfeld og fra 1671 af Slægten Holck. 1672 oprettedes heraf Baroniet Holckenhavn. — Hovedbyggn. fra 1580'erne af Jakob Ulfeld med Tilbygninger fra 1630'erne af Ellen Marsvin), *Kogsbøllegaard* (under Baroniet Holckenhavn). — *Forh. M.*: Under Sulkendrup Mølle er undersøgt og derefter fredet en Høj med Jættestue, tilligemed 2 andre fredede Høje: Trillinghøje; smst. endnu en fredet Høj. „St. Madses Kilde“ ved Kogsbølle, med Kildemarked, var i ældre Tid stærkt søgt, især St. Hans Aften.

Frørup Sg. (1604 Indb.). Frørup Komm. Byer: *Frørup* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bagerier, Handelsgartneri, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Stude* (Jbhpl., Posteksp.), *Langæble**, *Taarup* (Filial-K., Sk., Fors.-hus, Haandv., Dansk Ler- og Teglinindustri), *Sentved*, ogsaa i Ørbæk Sg. Frederikshøj Sk. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Storebelt*. — Gaarde: *Frederikshøj* (under Holckenhavn Baroni), *Sludegaard*. — Paa Frørup Mark Regisses Kilde, i Middelalderen og senere en søgt Lægedomskilde. — *Forh. M.*: I Toruplund Skov er en fredet Langdysse. Ved Regisses Kilde ved Frørup har været et Kapel; søgt endnu til ca. 1800.

Ørbæk Sg. (835 Indb.). Ørbæk Komm. Byer: *Ørbæk* (406 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Diskontobanken i Nyborg, Den danske Landmandsbank, Læge, 2 Dyr læger, Kbm., And.-Mejeri, Kro, Dampbageri, Maskinsnedkeri, Maskinfab., Cyclefab., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Kastel**, ogsaa i Herrested Sg., *Æble* (Vml.), *Sentved*, ogsaa i Frørup Sg. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Ørbækklunde* (Hg., der kendes fra Beg. af 16. Aarh., da den af Kong Hans solgtes til Biskop Jens Andersen Beldenak. Efter Reform. ejedes den af Slægten Friis indtil Slutn. af 17. Aarh. og fra Slutn. af 18. Aarh. af Slægten Lange. — Hovedbyggn. fra Slutn. af 16. Aarh.), *Æblegaarden*. — *Forh. M.*: Et Dyssekammer ved Sentved og 3 Høje ved Ørbæk er fredede.

Ellested Sg. (483 Indb.). Gislev-Ellested Komm. Anneks til Gislev. Byer: *Ellested* (K., Skr., Kbm., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Magelund**, *Kullerup*, en Del af Fjellerup Stationsby, Resten i Ryslinge Sg., se dette, *Lindeskov*. Mod Ø. 2 Vmlr. og nogle Smaasøer. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Lykkesholm* (Hg., der under Navnet Magelund kendes fra Beg. af 14. Aarh., men som all. fra Slutn. af samme Aarh. kaldes L. Fra 1769 ejes den af Slægten Lindegaard. — Hovedbyggn. fra 16. Aarh. og Slutn. af 18. Aarh.). — Ved Lykkesholm Voldsted af Magelund Slot. — *Forh. M.*: Adskillige, fredede Stenmindesmærker, deraf i Lindeskov Hestehave 2 Langdysser, 47 og 41 m lange, den førstn. med 2 Kamre, en Runddysse og et udgr. Kammer, i Lykkesholm Nyhave en Langdysse, en Høj i Højløkken og ved Lindeskov en aaben Jættestue, samt et Dyssekammer og 2 Langdysser, den ene den længste kendte, ca. 160 m lang, med 126 Randsten, den anden med 4 Kamre.

Herrested Sg. (1191 Indb.). Herrested Komm. Byer: *Herrested* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Sehesteds Hospital), *Kragelund* (Sk., Kbm.), *Villumstrup* (Kbm.), *Kastel**, ogsaa i Ørbæk Sg., *Maare* (Fors.-hus, Kbm., Haandv., Ml., Brsml.), *Maareskov** (Sk.), *Dalshuse**. Kapel (Ravnholt). Herregaardsmejeri

Lykkesholm (Vindinge Herred).

Hindemæ (Vindinge Herred).

Rørbæk (Vindinge Herred).

Juelsberg (Vindinge Herred).

Risinge (Vindinge Herred).

Juelskov (Vindinge Herred).

SVENDBORG AMT

Ørbækklunde (Vindinge Herred).

Hellerup (Vindinge Herred).

Ravnholt (Vindinge Herred).

Rynkebygaard (Gudme Herred).

Tidselholt (Gudme Herred).

Tøjstrup (Gudme Herred).

(Ravnholt). Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Ravnholt* (Hg., der kendes fra Midten af 14. Aarh., og som i 15. og 16. Aarh. tilhørte Slægten Bild. Senere ejedes den i 17. Aarh. bl. a. af Holger Rosenkrantz den lærde og oprettedes 1752 til et Stamhus for Slægten Sehestedt-Juel. — Hovedbyggn. ombygget i 1860'erne), *Holmegaard*, *Sophienlund*, begge under Stamhuset Ravnholt.

Hellerup Sg. (420 Indb.). Søllinge-Hellerup Komm. Anneks til Søllinge. *Hellerup K.* ved Herregaarden Hellerup. Byer: *Havndrup* (Sk., 2 Fors.-huse, Kbm., Haandv., Asyl), *Nørremark**. En Skovridergd. m. S.V. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaard: *Hellerup* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som i 17. Aarh. ejedes af Slægten Lykke, deribl. den bekendte Kaj Lykke. 1838 indlemmedes den i Stamhuset Ravnholt. — Hovedbyggn. fra 17. Aarh. og c. 1800). — Ved Hellerup et Voldsted.

Søllinge Sg. (619 Indb.). Søllinge-Hellerup Komm. Byer: *Søllinge* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Kbm., Elektv., Ml.), *Eskildstrup* (Kbm.). En Del Skov. — Gaard: *Stubbenrupgaard*. — I Tolshave Skov et fredlyst Voldsted. — *Forh. M.*: Paa Eskildstrup Mark er i en Banke fremdraget et rigt Gravfund fra Folkevandringstid, med Bronzekar, Guldringe m. m. — Anneks: Hellerup.

S. Højrup Sg. (582 Indb.). S. Højrup Komm. Byer: *S. Højrup* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Pederstrup* (Kbm., And.-Mejeri, Elektv., Savværk, Jbst., Posteksp., Tlgst.). Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Højrupgaard*. — Ved Pederstrup et Voldsted. — Anneks: Aarslev.

Aarslev Sg. (765 Indb.). Aarslev Komm. Anneks til S. Højrup. By: *Aarslev* (K., Sk., Fors.-hus, Dyrslæge, Kbm., Haandv., Gæstg., Havebrugssk., Maskinsnedkeri, Kalkbrænderi, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod N. Statens Forsøgsstat. f. Planteavl og 2 Mr. Lidt Eng og Mose. — Gaard: *Aarslevgaard*. — *Forh. M.*: Nær Kirken fandtes 1820 2 rigt udstyrede Grave fra Folkevandringstid, med Bronzekar, rige Guld- og Sølvsmykker, en Kugle af Bjergkrystal med magisk Indskrift m. m.

GUDME HERRED

Ringe Sg. (3679 Indb.). Ringe Komm. Byer: *Ringe* (1680 Indb., Bitingsted f. Dommerne i Nyborg Købstad m. m., i Sunds-Gudme Herreder og i Faaborg Købstad m. m., K. m. flere adelige Gravmæler og det Eichstedtske Gravkapel, indrettet 1776, Pg., Skr., M. og Rsk., Tekn. Sk., Miss.-hus, 3 Læger, Dyrslæge, Ap., Banken f. Ringe og Omegn, Filial af Vends m. fl. Herreders Landbospk., 2 Sagfr., Kbm., Haandv., Amtssygehus, Industri- og Haandv. Forening, Hott., Hospital, Fattiggd. og Arbejdsanstalt, Elektv., Gas- og Vandv., And.-Mejeri, Kalkbrænderi, mekanisk Værksted, Savværk samt Fabb. f. Cementtagsten, Cykler, Korkvarer, Lervarer, Maskiner, Skotøj, Stormvoks m. m., Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Rynkeby* (Sk., Kbm., Ml. s. ø. f. Byen), *Rynkebyghede** (Kbm.), *Sødinge* (Sk., Haandv., Bryggeri og Malteri), *Sødingehede**, *Brangstrup* (Sk., Kbm., Værktøjsfab.), *Lambjerg**, *Kjellerup*, *Boltinge* (Savværk og Stolefab., Ml. og Vml. s. v. f. Byen), *Bolteskov*, *Volstrup*. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Rynkebygaard* (Hg., der kendes fra 14. Aarh.s Midte. — Hovedbyggn. fra 1858), *Boltinggaard* (Hg., der er kendt fra 16. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1854), *Lammehave* (Hg., der nævnes i Beg. af 15. Aarh., og som i 15. og 16. Aarh. ejedes af Slægten Skinkel. Bøndergodset bortsolgetes i Beg. af 19. Aarh. — Hovedbyggn. fra o. 1750). — *Forh. M.*:

Grave fra Folkevandringstid er fundne ved Ringe. Ved Brangstrup opløjedes 1865 en rig Guldskat fra ca. 400 efter Kr. (Metalværdi 2692 Kr.), Hængesmykker, svære Ringe og 46 romerske Kejser-Guldmonter (fra 250—350), vist af et Halsmykke.

Ryslinge Sg. (1562 Indb.). Ryslinge Komm. Byer: *Ryslinge* (593 Indb., K., Pg., Valgmenighedspræsten v. Nazareth Kirken s. f. Byen, ved denne K. Mindestøtte f. Vilhelm Birkedal, Skr., Folkehøjsk., Dyrlæge, Kbm., Haandv., Højskolehjem, And.-Mejeri, Rullegardinsfab., Ryslinge Savværk, Ryslinge Tglv., Elektv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Fjellerup Stationsby* (157 Indb., deraf i Ellested Sg. 48, Kbm., Haandv., Bryggeri, Jbst., Posteksp.), *Lørup* (Sk., Kbm., animalsk Fodermelsfab.), *Løruphede**. Krumstrup Ml. Lørup Ml. I Ryslinge en Høj m. Mindesmærke f. Fr. VII og Krigsmindestene. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Tøjstrup* (Hg., der kendes fra Beg. af 14. Aarh. — Hovedbyg. fra 1893), *Krumstrup* (Hg., der nævnes i Beg. af 16. Aarh. — Ældre Hovedbyg.).

Gislev Sg. (1955 Indb.). Gislev-Ellested Komm. Byer: *Gislev m. Holme* (475 Indb., K. m. sentkatolske Kalkmalerier, Pg., Skr., 2 Fors.-huse, Læge, Ap., Kbm., Haandv., Kro, Gislev Sogns And.-Mejeri, Ml, Brsml., Tlfst.), *Fjellerup* (Stationsbyen i Ryslinge Sg.), *Sandager* (Sk., Kbm., Ml. s. f. Byen), *Strarup**, *Ravndrup*, *Sølt** (Sk.), *Dong*, *Lamdrup* (ogsaa i Svindinge Sg., Vml.). *Herbæk Hse**. Mod S. *Grønbanke* (120 m). Mod N. V. *Fjellerup Sø*. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *Raastrup*, *Gislev Præstegaard*. — Anneks: Ellested.

Svindinge¹⁾ Sg. (819 Indb.). Svindinge Komm. Byer: *Svindinge* (K., anselig, ombygget af Rigshofmester Christoffer Walkendorf 1577—78, interessant Inventar og Gravminder fra Bygherrens Tid, Pg., Skr., Fors.-hus, Læge, Kbm., Haandv., Stiftelse, Brsml.), *Lamdrup*, ogsaa i Gislev Sg., se dette. Mod N. Lundeml. og Rødeml. (Vmlr.). Mod S. Ø. Fls.-Mejeri (Glorup). Mod S. en Skovridergd. En Del Skov m. S. og N. V. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Glorup* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh., og som til 17. Aarh.s Midte ejedes af Slægten Walkendorf, deribl. Rigshofmester Christoffer W. 1762 købtes G. af A. G. Moltke og har siden været i Slægtens Eje. Af G., Anhof og Rygaard oprettedes 1793 Stamhuset Moltkenborg, der 1916 substitueredes med en Fideikommisskapital. — Hovedbyg. fra o. 1760 med Rester af Christ. Walkendorfs Bygn. fra Slutn. af 16. Aarh.), *Anhof* (Hg., der indtil o. 1700 hed Overskov; blev udskilt fra Glorup i Beg. af 18. Aarh. — Hovedbyg. fra 1885). — Ved Glorup et middelald. Voldsted. Ved Kongshøj Aa to fredlyste Voldsteder. — *Forh. M.*: Et Dyssekammer ved Svindinge er fredlyst. Ved Elsehoved fundet 2 smukke Guldarmringe fra Folkevandringstid. Den nu forsvundne Risekilde ved Rødemølle var endnu ca. 1800 besøgt som Sundhedskilde.

Langaa Sg. (493 Indb.). Langaa-Øksendrup Komm. By: *Langaa* (K., i Korbuen Kalkmalerier fra ca. 1525, Pg., Sk., Kbm, And.-Mejeri, Uldspinderi og Væveri, Savværk, Rygaard Jbst., Posteksp.). Mod S. *Skovbakker* (74 m). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Rygaard* (Hg., der kendes fra 14. Aarh.s Midte, og som 1765 købtes af A. G. Moltke. Fra 1793—1916 hørte R. under Stamhuset Moltkenborg. — Hovedbyg. fra 16. Aarh.s Beg.). — *Forh. M.*: I en Grav paa en Plads med Brandpletter fra førrom. Jernalder fremdroges Dele af en Vogn, i en anden et stort (fragm.) Bronzekar, klassisk Arbejde, med Silenhoved. — Anneks: Øksendrup.

¹⁾ eller Svinninge.

Øksendrup¹⁾ Sg. (467 Indb.). *Langaa-Øksendrup Komm.* Anneks til *Langaa By: Øksendrup* (237 Indb., K., Sk., Kbm., Kro, Jbst., Posteksp., Tlgst., Mod N. *Tangaa ML* (Vml.) og *Kongshøj ML* m. *Bageri*, Lidt Skov m. N. Sognet er baade efter Indb.-Antal og Areal (744 ha) det mindste i Herredet. — I *Tangaa* Ruin af *Hovedgaarden Tange*.

Hesselager Sg. (1828 Indb.). *Hesselager Komm.* Byer: *Hesselager By* og *Stationsby* (Byen 271, Stationsbyen 380 Indb., K., udvidet af *Kansler Johan Friis* og hans Slægt, ejendommelige *Gravmæler*, Pg., Skr., Læge, Dyrlæge, Politiasistent, Ap., Østfyns Landbrugsbank, Kbm., Haandv., Hot., *Hesselager store* og lille *Hospital*, *Hesselager Drengehjem*, *Fls.-Mejeri*, *Bryggerier*, *Margarinefab.*, Vml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Vormark* (Skr., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Vml.), *Boholt*, *Fiskeholt*, *Askebæk Hse**, *Revsøre* (Kbm.), *Bessere*, *Klintholm*, *Trappedal Hse**, *Stokkebæk Hse**. Mod S. *Skovml.* (*Hesselagergd.*). Mod V. *Damestenen*. *Nogen Skov*, *Eng* og *Mose*. Sognet begrænses m. Ø. af *Storebelt*. *Øen Vresen* m. *Holmen Langesand* i *Beltet* hører til Sognet. — Gaarde: *Hesselagergaard* (Hg., der nævnes i *Kong Valdemars Jordebog*, og som fra *Slutn. af 14. til Midten af 17. Aarh.* tilhørte *Slægten Friis*, deribl. *Kansleren Johan Friis*. — *Hovedbyggn. fra 1538*, opført af *Johan Friis*), *Strandgaard*. — *Forh. M.*: I *Tvedskoven* fandtes 1843 en *Guld-Halsring* (*Metaltværdi 500 Kr.*). Ved *Vormark* en *freden Langdysse*.

Ovre²⁾ Sg. (1149 Indb.). *Ovre-Vejstrup Komm.* Byer: *Ovre* (325 Indb., K., Pg., Sk., Kbm., Kro, And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Albjerg* (Sk.), *Bolsmose Hse**, *Grønneskov Gde**, *Lundeborg* (*Fiskerleje*, *Ladeplads*, 250 Indb., *Filial-K.*, Sk., *Gæstg.*, *Invaldestiftelse*, *Havn*, *Toldassistentstat*, *Anløbssted f. Dampskibe*, *Fyr*, *Brsmll.*). Mod Ø. *Knarreborg Vml.* Mod S. Ø. *Elsehoved Fyr*. En *Del Skov*. Sognet begrænses m. Ø. af *Storebelt*. — Gaard: *Tangegaard*. — *Forh. M.*: *Paa Marken Enemærket* er fremdraget den største kendte *Guldskat* (1833, *Metaltværdi godt 7000 Kr.*): 3 *Halsringe*, 4 *Armringer*, *Brakteater*, et *Spænde*, *Barrer*, *afhugne Fragmenter*, fra efterrom. Tid (ca. 600 efter Kr.). Desuden flere mindre *Guldfund*. — Anneks: *Vejstrup*.

Vejstrup Sg. (739 Indb.). *Ovre-Vejstrup Komm.* Anneks til *Ovre By: Vejstrup* (423 Indb., K., *Valgmenigheds K.*, *Valgmenighedspræst*, Sk., *Højskole* ø. f. *Byen*, *Vejstrup Pige hjem* n. ø. f. *Byen*, *Haandv.*, *And.-Mejeri*, *Bryggeri*, *Cementtagstensfabriken* *Granhøj*, *Tglv.*, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). *Nogen Skov*. Sognet begrænses m. S. Ø. af *Storebelt*. — Gaarde: *Tidseholt* (Hg., der kendes fra *Beg. af 16. Aarh.* — *Hovedbyggn. fra 1875*), *Vejstrupgaard* (Hg., der nævnes i *Slutn. af 14. Aarh.* — *Hovedbyggn. fra 1754*). — Ved *Tidseholt* *Voldsted*. Ved *Vejstrup* *Aa Voldsted*.

Gudme Sg. (1132 Indb.). *Gudme-Brudager Komm.* Byer: *Gudme* (K. m. *Kulkmalerier* fra 1488 og rigt *Inventar*, Pg., Sk., *Fors.-hus*, *Dyrlæge*, Kbm., *Haandv.*, *Hot.*, *Stubbeshoved And.-Mejeri*, *Hospital*, *Elektv.*, *Savværk*, *Stubbehoved Ml.*, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Gjaldbjerg* (Kbm.), *Kohave Hse**. Mod Ø. *Broholm* og *Tange Vmlr.* Mod V. *Gudme Sø*. *Nogen Skov*. En *Del Eng* og *Mose*. — Gaard: *Broholm* (Hg., der kendes fra *Beg. af 14. Aarh.*, og som i 17. Aarh. var i *Slægten Skeels* og fra *Beg. af 18. Aarh.* har været i *Slægten Sehesteds Eje*, deribl. i 19. Aarh. den som *Arkæolog* bekendte *N. F. B. Sehested* og *Ministeren Hannibal S.* 1750 oprettedes *B.* til et *Stamhus*. — *Hovedbyggn. fra 1642*). —

¹⁾ eller Øksendrup. ²⁾ eller Oure.

Forh. M.: Egnen har været en vigtig Oldtidsbebyggelse, nøje studeret og omhyggelig oplyst ved N. F. B. Sehested, der tillige foretog omfattende Forsøg til Oplysning om Stenalderen; med Stenredskaber byggedes et Hus, der endnu staar ved Broholm, hvor ogsaa de betydelige Samlinger opbevares. Talrige Mindesmærker fra Sten- og Bronzealder, mange Aabenmarksgrave og Guldfund fra Jernalder (paa Møllegaardsmarken 381 Urnegrave og Brandpletter). — Anneks: Brudager.

Brudager Sg. (541 Indb.). Gudme-Brudager Komm. Anneks til Gudme. Byer: *Brudager* (K., Skr., Fors.-hus, Kbm., Ml. s. v. f. Byen), *Gravvænge**, *Kilen**, ogsaa i Gudbjerg Sg. Nogen Skov, Eng og Mose. — *Forh. M.*: Ved Brudager er fredlyst en Langdyse, henimod 60 m lang, med dobbelte Randsten.

Gudbjerg Sg. (1787 Indb.). Gudbjerg Komm. Byer: *Gudbjerg* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Tglv., Ml., Vml., Brsml.), *Ellerup* (Sk., Kbm., Brsml.), *Brenderup*, *Sejet**, *Brændeskov** (Sk., Kbm., Savværk, Fls.-Mejeri, Brændeskov Vml.), *Lakkendrup* (Sk., Kbm.), *Kilen**, ogsaa i Brudager Sg. Mod S. Ø. Sortebro Kro og Brsml. Mod V. *Højbjerg* (113 m). Tglv. og Savskæreri (Mullerup). Megen Skov. Nogen Eng og Mose. Sognet er efter Areal (4385 ha) det største i Herredet. — Gaard: *Mullerup* (Hg., der kendes fra 15. Aarh., og som i 16. Aarh. bl. a. ejedes af Kansleren Johan Friis. — Hovedbyggn. fra 1880'erne). — I Øghave Skov fredlyst Ruin af en lille, middelald. Bygning. — *Forh. M.*: Af 5 fredede Langdysser ved Gudbjerg-Lakkendrup er én ca. 100 m lang, med 93 Randsten.

SUNDS HERRED

Kværndrup¹⁾ Sg. (1781 Indb.). Kværndrup Komm. Byer: *Kværndrup* (569 Indb., K., anselig Bygning m. Gravkapel f. Slægten Ulfeld, Gravsten bl. a. over Rigsmarsken Frans Brokkenhus; † 1569, Pg., Sk., Fors.-hus, Dyrslæge, Kbm., Haandv., Kro, Krag's Hospital, And.-Mejeri, Bryggeri og Malteri, Cementstøberi, Savværk, Elektv., Falle Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Trunderup* (Sk., Haandv., Savværk, And.-Mejeri), *Trunderup Dong**, *Gultved* (Kbm.), *Kværndrupvænge** (Sk., Kbm., Bageri), *Vanmose Hse**, *Egeskov** (Skovriderbolig, Dyrslæge, Kbm., And.-Mejeri, Bageri, Ml.). En Del Skov. Nogen Eng og Mose. Sognet er efter Areal (3117 ha) det største i Herredet. — Gaard: *Egeskov* (Hg., der kendes fra o. 1400, og som ejedes i 15. Aarh. af Slægten Skinkel, i 16. af Slægten Brokkenhus, deribl. den bekendte Rigsmarsk Frans B., i 17. og 18. af Slægten Krag og i 19. Aarh. af Slægten Bille-Brahe. 1811 oprettedes E. til et Stamhus. — Hovedbyggn. opført 1554 af Frans Brokkenhus; restaureret 1884).

Stenstrup Sg. (1887 Indb.). Stenstrup Komm. Byer: *Stenstrup* (555 Indb., K., Pg., Skr., Fors.-hus, Læge, Dyrslæge, Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, And.-Bageri, Maskinfabrikken Fyn, Tglvr., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *L. Løjtved**, *Hundtofte* (Sk., Kbm., Fattiggd., Ml. s. ø. f. Byen), *Løgeskov** (Sk., Miss.-hus), *Snevrens Hse**, *Rødme* (Ml.), *Staagerup*, ogsaa i Ollerup Sg. Mod S. V. Højerup Ml. (Ml. og Vml.) og en Ml. m. S. Stenstrup Frugtplantage. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Skjoldemose* (Hg., der kendes fra det 16. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1662, restaureret 1868), *Løjtved* (Hg., der nævnes i Slutn. af 14. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1842), *Kroghehlund* (Hg., der blev op-

¹⁾ eller Kværndrup.

Broholm (Gudme Herred).

Mullerup (Gudme Herred).

Glorup (Gudme Herred).

Vejstrupgaard (Gudme Herred).

Boltinggaard (Gudme Herred).

Lammehave (Gudme Herred).

SVENDBORG AMT

Løjtved (Sunds Herred).

Skjoldemose (Sunds Herred).

Bjørnemose (Sunds Herred).

Hvidkilde (Sunds Herred).

Valdemars Slot (Sunds Herred).

Faarevejle (Langeland).

rettet ca. 1800 af Gods, der tidl. havde hørt under Løjtved, og som fik sit Navn efter den daværende Ejer. — Hovedbyggn. fra Beg. af 19. Aarh.). — *Forh. M.*: En Dysse i Kroghenlund Fredskov, er fredet. — Anneks: Lunde.

Lunde Sg. (841 Indb.). Lunde Komm. Anneks til Stenstrup. Byer: *Lunde* (K., bygget 1852, Sk., Haandv.), *Høje* (Sk., Kbm., And.-Mejeri), *Bobjerg* (Kbm., Ml.), *Høsehøve**, *Bøllepose Hse**, *Højes Dong**. Sundshøj Børnehjem. Sundshøj Ml. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaard: *Langkildegård*.

Kirkeby Sg. (1454 Indb.). Ollerup-Kirkeby Komm. Anneks til Ollerup. Byer: *Kirkeby* (K., Skr., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Bageri, Savværk, Tglvr. n. v. f. Byen, Jbhpl. s. ø. f. Byen, Posteksp., Tlgst.), *Dongshøjrup* (Kbm., Haandv., Maskinfab.), *Raarud*, *Sløbæk**, *Kirkebysand**, *Egebjerg* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Tglv., Ml. s. v. f. Byen). Mod N.Ø. *Højbjerg* (112 m). Megen Skov. Nogen Eng og Mose.

Ollerup Sg. (1211 Indb.). Ollerup-Kirkeby Komm. Byer: *Ollerup* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Gymnastik Højsk., Folkehøjsk. ø. f. Byen, Haandv., Børnehjem, Aakilde And.-Mejeri, Bageri, Jbst., Posteksp.), *Skovmark**, *Lysebjerg**, *Staaerup*, ogsaa i Stenstrup Sg., *Knarrebjerg Hse**. Mod S.Ø. *Nielstrup Sø* og en Vml. Mod N.Ø. *Skovbakke* (109 m). Mod S.V. *Aakilde Jbhpl.* Mod S.Ø. støder Sognet til *Hvidkilde Sø* i Egense Sg. og m. S.V. til *Ollerup Sø* i Ø. Skjerlinge Sg. Megen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Nielstrup* (Hg., der nævnes i Beg. af 14. Aarh., og som bl. a. har været ejet af den bekendte Righovmester Poul Laxmand († 1502). Siden 1749 har den været forenet med Hvidkilde og fra 1781 hørt under Baroniet Lehn. — Hovedbyggn. fra 19. Aarh.s Beg.). — Ved *Nielstrup Voldsted*. — Anneks: *Kirkeby*.

Tved Sg. (1178 Indb.). Tved Komm. Byer: *Tved* (K., Gravkapel f. Walkendorfer m. fl., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Hospital, Ml.), *Heldager*, *Byhaver**, *Skovhaver**. Nogen Skov. Lidt Eng og Mose. Sognet har nogle Enklaver m. S. Ø., nemlig to paa Svendborg Markjorder og én s. ø. f. disse ved *Svendborg Sund*. I den sidste: *Bjørnemose Vml.* og lidt Skov. — Gaarde: *Bjørnemose* (Hg., der 1618 bortmageskiftedes fra Kronen. — Hovedbyggn. fra 1745—56), *Heldagergaard*. — Tæt n. ø. f. Svendborg det anselige Voldsted *Ørkil* m. enkelte Bygningsrester. Ved *Heldagergaard* et mindre Voldsted.

Skaarup Sg. (2024 Indb.). Skaarup Komm. Byer: *Skaarup* (620 Indb., K., Pg., Skr., Statsseminarium, Landbrugssk., Læge, Kbm., Haandv., Gæstg., Hospital, Fattiggd. m. Alderdomshjem, And.-Mejeri, Bageri, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Ø. Aaby* (Kbm., Haandv.), *Holmdrup* (Kbm., Børnehjem), *Holmdrup Stævning**, *Brohave**, *Aabyskov** (Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Skaarupøre* (Landingssted). Mod N. *Klingstrup Ml.* og *Vml.* Mod S. *Holmdrup Jbhpl.* og *Skovml.* (Vml.). Mod S. Ø. en Ml. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. Ø. af *Storebelt* (Skaarup Sund). Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Klingstrup* (Hg., der kendes fra Midten af 14. Aarh., og som ved Reformationen blev et kgl. Len. 1577 kom den i privat Eje; af Ejere nævnes Slægten Walkendorf i 17. og 18. Aarh. — Hovedbyggn. fra Beg. af 19. Aarh.), *Ny Klingstrup* (udskilt fra *Klingstrup* 1853. — Hovedbyggn. fra 1852), *Juliegaard*, *Bøgeskovgaard*, *Vindmøllegaard*, *Maegaard*, *Nøjsomhed*.

Sct. Jørgens Sg. (1837 Indb.). Sørup-Sct. Jørgens Komm. Byer: *Sct. Jørgensbjerg Forstad* (Forstad til Svendborg, 1416 Indb., K., Pg., Sk., Hospital, Gasværk), *Kogtved*, *Kogtved Strandhuse** (Fiskerleje, Fiskerikontrol, Lodseri, Kogtvedstrands Badepensionat og Rekreatiønshjem, Baadebyggeri), *Pasop*

(Forstad til Svendborg, 271 Indb.). En Del Skov. Sognet støder m. S. til *Svendborg Sund*. Det er efter Areal (346 ha) det mindste i Herredet. — Anneks: Sørup.

Sørup Sg. (1970 Indb.). Sørup-Sct. Jørgens Komm. Anneks til Sct. Jørgens Sg. Byer: *Sørup* (K., Skr., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Jbhpl., Posteksp.), *Rødskebølle*, *Tordengde**, *Pasop-Belvedere* (Forstad til Svendborg, 1346 Indb.). Hannelund Arbejdsanstalt, Maskinfabriken Pasop. Mod V. *Sørup Sø*. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Lehnshøj*.

Egense Sg. (1080 Indb.). Egense Komm. Byer: *Egense* (K., Pg., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp.), *Skovsbo* (Fors.-hus, Jbhpl. s. ø. f. Byen), *Fiskophuse*, *Rantzausminde* (Sk., Baadebyggeri, Ml., Udskibningssted), *Lehnsskov Hse**. Mod N. en Skovriderbolig. Mod V. Rødeml. (Vml.) og *Hvidkilde Sø* m. tre skovbevoksede Øer. Mod S. Ø. en Vml. Megen Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *Hvidkilde* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh., og som i 15. og 16. Aarh. ejedes af Slægten Rønnov, i 17. af Slægten Bille. H. er Hovedsædet i det i 1781 oprettede Baroni Lehn. — Hovedbyggn. fra 1742), *Lehnsskov* (Hg., hed opr. Lindskov og nævnes i Beg. af 15. Aarh. Siden 1727 har den hørt sammen med Hvidkilde og fik sit nuværende Navn ved Baroniet Lehns Oprettelse. — Hovedbyggn. fra 1885). — Søbo Voldsted. — *Forh. M.*: En anselig Høj i en Korsvej ved Egense er fredlyst.

Ø. Skerninge¹⁾ Sg. (545 Indb.). Ø. Skerninge Komm. Byer: Ø. *Skerninge* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Maltgøreri, Ml.), *Aamark**, *Ballen*. Mod N. *Olle-rup Sø*. Mod S. V. et Landingssted. Lidt Skov. Sognet begrænses m. S. Ø. af *Lillebelt*. — Gaard: *Ullemose*. — Anneks: Hunstrup.

Drejø Sg. (535 Indb.). Drejø Komm. Bestaar af 4 større Øer *Drejø*, *Skaarø*, *Hjortø* og *Birkholm* samt de ubeboede Holme *Flæskholm*, *Grydholm*, *Græsholm*, *Vibeholm*, *Hjelmshoved*, *Mejlholm* og *Odden*. Øerne er ved Højvande udsatte for Oversvømmelse. *Drejø*, ca. 6 km lang fra Ø. til V. og højst ca. 2 km bred, bestaar af en mindre vestlig Del m. *Skoven** og højeste Punkt 17 m, forbunden ved den smalle Tange, *Drejet*, m. den større østl. Del. Paa denne ligger *Drejø By* (K., bygget i 16.—17. Aarh., Pg., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Ml. n. f. Byen, Dampskibsbro ø. f. Byen, Brsml., Statstlfst.). En Del Eng og Mose paa Øen. *Skaarø*, ca. 2¹/₂ km lang fra Ø. til V. og ca. 2 km bred, højeste Punkt 9 m. *Skaarø By* (Kapel og Ml. s. v. f. Byen, Sk., And.-Mejeri, Dampskibsbro n. f. Byen, Landingssted v. f. Byen, Statstlfst.). *Hjortø* m. *Hjortø By* (Sk., And.-Mejeri, Ml. v. f. Byen, Statstlfst.), *Birkholm* m. *Birkholm By* (Sk., Statstlfst.) og et Landingssted m. S. V. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet.

Strynø Sg. (694 Indb.). Strynø Komm. Bestaar af *Strynø* og *Strynø Kalv* samt de mindre, ubeboede Øer og Holme *Vogterholm*, *Bondeholm*, *Græsholm*, *Bodiken*, *Bredholm* og *Grensholm*. Paa *Strynø* ligger *Strynø By* (K., ombygget 1867, Pg., Sk., Læge, Kbm., And.-Mejeri, Ml. v. f. og Dampskibsbro ø. f. Byen, Toldkontrolsted, Brsml., Statstlfst.). Mod V. og N. V. Landingssteder. Højeste Punkt 10 m.

Bjerreby Sg. (1420 Indb.). Bjerreby Komm. Det sydligste Sg. paa Taa-singe. Byer: *Bjerreby* (K., ombygget 1903, Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeriet Damkilde, Bageri, Ml., Brsml., Statstlfst.), *Vemmenæs* (Sk., Kbm., Kro, Færge til Rudkøbing s. ø. f. Byen, Statstlfst.), *Nye Vemmenæs*, *Stavolt**,

¹⁾ eller Ø. Skjerninge.

Tranekjær (Langeland).

Stensgaard (Langeland).

Nedergaard (Langeland).

Hjortholm (Langeland).

Stjovl (Haandv.), *Vaare, Søby* (Sk., Ml. n. v. f. Byen, Gjesinge Statstlfst.), *Hellev, Gjesinge* (Kbm.), *Skovballe* (Kro, Færge til Hjortø). And.-Mejeriet Kragekær. Mod S. Ø. de ubeboede *Hohne St.* og *L. Rallen*. Nogen Skov, især m. Ø. Nogen Eng og Mose, især m. S. V. (Maanen). Sognet begrænses m. V., S. og Ø. af *Lillebelt* og *Storebelt* (Lunke Bugt).

Landet Sg. (978 Indb.). Landet Komm. Det midterste Sg. paa *Taasinge*. Byer: *Landet* (K., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Bageri, Ml., Brsml., Statstlfst.), *Lundby* (Pg., Sk., And.-Mejeriet Thorskilde), *Nørreskov Hse**, *Holstengde**, *Mclby, Strammelse* (Ml.), *N. Vornæs* (Sk., Statstlfst.), *S. Vornæs, Bækkehøve Gde* (Ml., Udskibningssted). Mod N. V. Bukkehøve Ml. En Del Skov. Nogen Eng og Mose, især m. V. Sognet begrænses m. V. af *Lillebelt* (Svendborg Sund), m. Ø. af *Storebelt* (Lunke Bugt).

Bregninge Sg. (1602 Indb.). Bregninge Komm. Det nordligste Sg. paa *Taasinge*. *Bregninge* (K., ombygget 1883, Gravsten m. Runer, Pg., Sk., Kbm., Gæstg., Ml.), *Knudsbølle, Bjernemark, Nyby* (Arbejdsanstalt, Fattiggd. m. Alderdomshjem), *Ny Nyby, Vindeby* (Kbm., Kro, Savskæreri, Færge til Svendborg, Statstlfst.), *Troense* (614 Indb., Ladeplads, Skr., Læge, Kbm., Haandv., Troense Badehot., Kro, Bageri, Skibsbyggerier, Havn, Anløbssted f. Dampskibe, Toldkontrolsted, Lodseri, Postk., Tlgst., Statstlfst.), *Pederskov Hse** (Vml.). Mod Ø. Skovriderbolig og Kapel (Valdemars Slot). Mod N. Ø. Ventepose Vml. *Bregninge Kirkebakke* (74 m). Megen Skov. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Svendborg Sund*, m. Ø. af *Turø Sund* og *Storebelt*. Til Sognet hører de ubeboede *Øer Iholm* og *Marholm* i Svendborg Sund og *Kidholm* i *Turø Bund*. — Gaard: *Valdemars Slot* (Hg. — Borgen Kjørstrup, der kendes fra Beg. af 14. Aarh., og som fra Slutn. af 14. Aarh. hørte under Odensebisp, blev ved Reformationen et kgl. Len, der 1573 kom i privat Eje, og som i det 17. Aarh. ejedes af Ellen Marsvin, Kirstine Munk og Prins Valdemar Christian. 1636—39 lod Christian IV K. nedrive og opførte i Stedet derfor V., opkaldt efter den førnævnte Søn. 1678 købte Søhelten Niels Juel V., der blev Hovedsædet i det 1711 oprettede Stamhus Thorseng. — Hovedbyggn. fra 1639—43, ombygget af Niels Juel, restaureret i Slutn. af 19. Aarh. — Kjørstrup Voldsted overpløjet. I Troense flere maleriske Bygninger fra Tiden ca. 1800. — *Forh. M.*: Den anselige Ingershøj, 7 m h., ved Ny Nyby, er fredlyst. — Ialt kendes fra Taasinge ca. 40 Mindesmærker, nu mest forstyrrede. Paa Iholm et Sølvfund fra ca. 1000, bl. a. med ca. 450 Mønter, 4 Armringe, m. m.

Turø Sg. (1672 Indb.). Turø Komm. En Ø. Byer: *Turø* (K., bygget 1639—40, Altertavle og Prædikestol fra Svendborg Graabrødre K., Pg., Skr., Læge, Kbm., Haandv., Turø Kro og Badehot., And.-Mejeri, Bagerier, Elektv., Skibsbyggeri, Fiskerøgeri, Ml., Færge over Skaarup Sund, Dampskibsforb. m. Svendborg, Toldopsyn, Brsml., Tlgst., Tlfst.), *Grasten** (Sk., Kbm., Grasten Badehot.). En Del Skov, Eng og Mose. Mod V. skyder *Turøbund* sig dybt ind i Øen. Sognet begrænses i øvrigt m. N. af *Skaarup Sund*, m. V. af *Turø Sund* og m. S. og Ø. af *Storebelt*.

LANGELANDS N. HERRED

Stoense Sg. (546 Indb.). Snøde-Stoense-Hov Komm. Anneks til Snøde. Byer: *Stoense* (K., i Murene flere romanske Granitrelieffer, rigt udskaaet Inventar fra 1644, Sk., Kbm., Haandv.), *Skattebølle*. Mod N. Ø. Stensgaards Ml. Sognet begrænses m. V. af *Storebelt*. Det er baade efter Indb. Antal og Areal (778 ha) det mindste i Herredet.

Snøde Sg. (973 Indb.). Snøde-Stoense-Hov Komm. Byer: *St.* og *L. Snøde* (360 Indb., K., ejendommelig romansk Granitkvaderbygning, Pg., Sk., Miss.-hus, Læge, 2 Dyrslæger, Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Bageri, Ml., Brsml., Tlfst.), *Ennebølle* (Kbm., Ml.), *Hesselbjerg Hse** (Kbm.), *Tressebølle* (Kbm.). Mod S. V. *Høgebjerg* (32 m). Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Storebelt*, m. Ø. af *Langelands Belt*. — Gaard: *Stensgaard* (Hg., der opr. hed Krogagergaard, og som kendes fra Slutn. af 15. Aarh. I 16. Aarh. var K. et kgl. Len, der ved Mageskifte 1577 kom i Slægten Steensens Eje, og som o. 1580 fik sit nuværende Navn. — Hovedbygn. fra 1835). — *Forh. M.*: En lille Langdysse er fredlyst ved Tressebølle. — Anneks: Stoense.

Hov Sg. (1212 Indb.). Snøde-Stoense-Hov Komm. Byer: *Hov* og *Skiften* (K., bygget 1872—73, Pg., Skr., Kbm., And.-Mejeri, Ml.), *Lohals* (Fiskerleje, Ladeplads, 609 Indb., Miss.-hus, Kbm., Haandv., Badehot., Badepensionater, Kro, Elektv., Fiskeeksport, Bagerier, Savværk, Trævarefab., Bryggeri, Sydfynske Dampskibsselskab, Havn, Fyr, Toldassistentstat., Postk., Tlgst., Statslftst., Tlfst.), *Vestrehse**, *Østrehse** (Badehot.), *Hov**. Mod S. V. Badepensionat (Nygaard). Mod N. Ø. Hov Fyr. Mod N. Frankeklint Fyr. Megen Skov. Nogen Eng og Mose m. N. Til Sognet hører den lille Holm *Smørstakken* m. V. Det er det nordligste Sogn paa *Langeland* og omgives paa 3 Sider af *Storebelt*. — Gaard: *Nygaard* (fra 1712 under Grevskaftet *Langeland*). — *Forh. M.*: En Boplads fra Bronzealderen er undersøgt ved Ø. Stigehave.

Bøstrup Sg. (1298 Indb.). Bøstrup Komm. Byer: *Bøstrup* (K., i Murene flere romanske Granitrelieffer, Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Asyl, Brsml.), *Svalebølle* (Hospital, Ml.), *Dagelykke* (Udskibningssted, Kbm., Gæstg., Tglv., Toldkontrolsted, Sydfynske Dampskibsselskab, Havn), *Fæbæk* (Sk., Savskæreri), *Hovgde**, *Milleskov Hse**, *Næstebølle**, *Sønderskov Hse**, *Emmerbølle*, *Helletoft* (Sk., Ml.), *Lejbølle* (Kbm., Haandv., Bageri, And.-Mejeri), *Sletø**. En Del Skov. Megen Eng og Mose. Til Sognet hører Øen *Sjø* m. *Skovø* og *St.* og *L. Fuglø*. Paa *Sjø* en Ml. Sognet begrænses m. V. af *Storebelt*, m. Ø. af *Langelands Belt*. Det er efter Areal (2509 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Nedergaard* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som fra o. 1700 har været i Slægten Kaas' Eje. 1775 blev den oprettet til et Stamhus. — Hovedbygn. fra 1867), *Egelykke* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som fra Slutn. af 17. Aarh. har været i Slægten Steensens Eje. — Hovedbygn. fra 1845), *Svalebøllegaard*. — Ved *Hovgde* et Voldsted. — *Forh. M.*: Af 30—35 kendte Stenmindesmærker er fredet en Langdysse med 2 à 3 Kamre ved *Egelykke*, samt en noget forstyrret Langdysse med 1 velbevaret Kammer, Dele af mindst endnu et.

Tranekær¹⁾ Sg. (1076 Indb.). Tranekær-Tullebølle Komm. Byer: *Tranekær* (407 Indb., K. m. Gravkapel f. Slægten Ahlefeldt, Pg., Sk., Rsk., Skovriderbolig, Læge, Dyrslæge, Kbm., Haandv., Gæstg., Bageri, Børneasyl, Tranekær And.-Mejeri, Elektv., Postk., Tlgst., Statslftst., Tlfst.), *Strandby*, *Aasø* (Udskibningssted, Anløbssted f. Dampskibe), *Tevlesø Hse**, *Botofte* (Sk., Kbm.), *Bammeskov**. Tranekær Fodermestersk. Mod Ø. Fyr m. Sirene. Mod N. *Borre Sø* ved Tranekær Slot og en Ml. Megen Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Storebelt*, m. Ø. af *Langelands Belt*. — Gaarde: *Tranekær Slot* (Hg. T., der all. nævnes som Krongods i Kong Valdemars Jordebog, horte i Beg. af

¹⁾ eller Tranekjær.

16. Aarh. til Dronning Kristines Livgeding og blev 1534 i Grevefejden erobret af Lybækkerne, men 1535 tilbageerobret af Peder Skram. Senere i 16. og 17. Aarh. var T. et Len under Kronen, fra 1645 dog pantsat til Lensmanden Chr. Rantzau, der 1659 overdrog det til sin Svigersøn, den senere Storkansler Fr. Ahlefeldt. 1672 ophøjedes T. Amt til Grevskab Langeland for Slægten Ahlefeldt. — Hovedbyggn. indeholder Rester af en romansk Bygning, men skylder Restaureringer i 18. Aarh. og i 1862—68 sit nuv. Udseende), *Korsebøllegaard, Pæregaard* (begge under Grevskabet).

Tullebølle Sg. (1315 Indb.). Tranekær-Tullebølle Komm. Byer: *Tullebølle* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Bageri, Fattiggd., 2 Mr., Brsml., Tlfst.), *Lidsmose**, *Klavsebølle*, *Frellesvig*, *Stengade* (Haandv.), *Lykkeby*, *Skebjerg**. Mod S. Ø. *Oldenbjerg* (39 m). En Del Skov, Egn og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Storebelt*, m. Ø. af *Langelands Belt*. Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Blegholm*, *Bjerrebjerggaard*, *Oldenbjerggaard*, *Skebjerggaard*. — Paa Klavsebølle Mark Voldstedet „Kong Holms Slot“. — *Forh. M.*: Ved Skebjerg er fredet en Langdysse med 2 Kamre, ved Klavsebølle 2 anelige Dyssekamre, ved Lykkeby en anelig Langdysse. Der kendes ca. 25 Stenmindesmærker.

Simmerbølle Sg. (620 Indb.). Simmerbølle Komm. Byer: *Simmerbølle* (K., Pg., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Brsml.), *Kulepile** (Ml.), *Pigelykke**, *Strandhse*, *Rifbjerg*, *Kassebølle* (Sk.). Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. Vest af *Storebelt*. — Gaard: *Biskopstorp* (Hg., der blev oprettet i Slutn. af 17. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1795).

Skrøbelev Sg. (1012 Indb.). Skrøbelev Komm. Byer: *Nye og Gl. Skrøbelev* (K., i Murene flere romanske Granitrelieffer, Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Fattiggd., Jbst., Posteksp.), *Mølle-mose Hse**, *Pudselykke**, *Torpe*, *Vindeltorp** (Haandv.), *Henninge* (Bageri, Ml.), *Kragholm* (Sk., And.-Mejeri), *Blangshave**. And.-Mejeriet Midtlangeland. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Storebelt* (Rudkøbing Løb, Lindelse Nor). — Gaarde: *Faarevejle* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1868), *Søvertorp*, *Pedersgaard*, *Svendstrupgaard*.

LANGELANDS S. HERRED

Longelse Sg. (1094 Indb.). Longelse-Fuglsbølle Komm. *Longelse K.* nordlig i Sognet. Sk. Byer: *N. og S. Longelse* (Pg., Sk., Kro, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, 2 Mr., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Assemose**, *Pederstrup* (Kbm., Krogsbjerg Jbst.), *Spodsbjerg* (224 Indb., Kbm., Badehot., Gæstg., Optagelseshjem f. Plejebørn, Sydfynske Dampskibsselskab, Færge til Taars paa Lolland, Toldkontrolsted, Jbst., Posteksp.), *Barager**, *Nebbehus**, *Sønderskov**. *Assemose Savværk*. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Langelands Belt*. — Gaarde: *Møllegaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1880), *Havgaard*. — Anneks: *Fuglsbølle*.

Fuglsbølle Sg. (450 Indb.). Longelse-Fuglsbølle Komm. Anneks til Longelse. Byer: *Fuglsbølle* (K., Sk., Kbm., Hospital), *Vesterby*, *Statene Hse** (Kbm.), *Østerby**. Mod Ø. *Snare-mose Jbhpl.* og *Grebjerg* (41 m). Nogen Eng og Mose, mest m. V. Sognet berører m. Ø. paa et lille Stykke *Langelands Belt*. Det er efter Areal (818 ha) det mindste i Herredet. — Gaarde: *Skovsbo* (Hg., der kendes fra Midten af 15. Aarh. — Hovedbyggn. fra Beg. af 19. Aarh.), *Snare-mosegaard*.

Langeland. Ved Nakskovdamperens Ankomst til Spodsbjerg.
(M. Lundbo fot.)

Lindelse Sg. (1399 Indb.). Lindelse Komm. Byer: *Lindelse* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Bageri, Ml., Jbst., Posteksp.), *Herslev*, *Klæse Gde**, *Kumlehøj**, *Illebølle* (Sk., Kbm., Haandv., Bageri, Ml., Jbst., Posteksp.), *Polleskov Hse**, *Vindeby* (Kbm., Jbhpl. n. f. Byen), *Hennetved* (Sk., Kbm., Tlfst.), *Paagø Hse**. Mod Ø. *Gillebjerg* (25 m). Nogen Skov. En Del Eng og Mose. Sog- net begrænses m. Ø. af *Langelands Belt*, m. N. V. af *Lindelse Nor*, hvori ligger nogle til Sognet hørende Smaaøer, hvoriblandt *Lindø*, *Eskildsø* og *Kværnen*. — Gaarde: *Mariendal*, *Polleholm*, *Olesminde*. — Paa Klæse ved Lindelse Nor er der Spor af Bebyggelse, maaske af en forsvunden, middelalderlig Handels- plads Lavindskøbing. — *Forh. M.*: En ikke helt bevaret Jættestue er fredet ved Vindeby. Paa Lindø er fundet mange Vidnesbyrd om Stenalderens Befolkning.

Humle¹⁾ Sg. (2297 Indb.). Humle Komm. Byer: *Humle By* og Stationsby (Stationsbyen 363 Indb., K. n. ø. f. Byen, Pg., Kapellanbolig, Skr., Fors.-hus, Læge, Dyr læge, Ap., Humle Bank, Afdeling af Langelands Bank, Kbm., Haandv., Kro, Afholdshjem, And.-Mejeri, Bagerier, Elektv., Maskinsnedkeri, Motor- og Maskinfabrikken Langeland, Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Humle Kohave**, *Hesselbjerg* (Sk., Kbm., Bageri, Ml.), *Ristinge* (Kapel, Sk., Kbm., Korn- magasin, Færgestedet Ramshøj m. Overfart til Ærø), *Ristinge Hale**, *Helsned* (Kbm.), *Helsned Møllevænge**, *Aalemose Hse**, *Kjædeby* (Skr., Kbm., Elektv.; Bryggeri, Maskinfab., Jbst., Posteksp.), *Kjædebyhas**, *Kjædebyhaver** (Kapel, Sk.), *Harbølle* (Kbm., Ml.), *Brandsby m. Hverkenby* (Kbm.). Løvenholm Mejeri. Lidt Skov. Megen Eng og Mose. Sognet, der har to Enklaver m. S., begrænses m. V. og N. af *Storebelt* (Marstal Bugt, Lindelse Nor). Til Sognet hører *Store- holm*, skilt fra det ved *Ristinge Løb*, samt *Langø* og *Bukø* i Lindelse Nor. Sog- net er efter Areal (3727 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Skovsgaard* (Hg., der kendes fra Midten af 15. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1889), *Vestergaard* (Hg., der kendes fra Midten af 16. Aarh., og som siden 1765 har hørt under Stam- huset Ahlefeldt. — Hovedbyggn. fra 1894), *Frederiksberg*, *Bogøgaard*. — I Heste- have ved Skovsgaard et Voldsted. — *Forh. M.*: Ved Humle er fredet „Kong Humbles Grav“, anselig og smuk, ca. 100 m lang, med 77 bevarede Randsten (afb. Bd. I, S. 239), samt en Langdysse med 4 Kamre, 2 og 2 Dyssekamre ved

¹⁾ eller Humble.

Hesselbjerg, et Dyssekammer ved Ristinge og en delvis bev. Jættestue ved Hanbølle. Der kendes ca. 40 Mindesmærker. Paa Harnebjerg er undersøgt en stor Gravplads med Brandpletter fra førromersk og romersk Jernalder.

Fodslette Sg. (370 Indb.). Tryggelev-Fodslette Komm. Anneks til Tryggelev. Byer *Fodslette* (K., Sk., Kbm.), *Ore*. Mod Ø. Hjortholm Fls.-Mejeri. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Langelands Belt*. Det er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaarde: *Hjortholm* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1789), *Rødbjerghavn*.

Tryggelev Sg. (743 Indb.). Tryggelev-Fodslette Komm. Byer: *Tryggelev* (K., Pg., Sk., Læge, Dyr læge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, Fattiggd, Savværk, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Østerskov* (Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Nørballer*, *Kinderballer* (Ml.). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet støder m. V. til *Storebelt*, m. Ø. til *Langelands Belt*. — Gaarde: *Lykkesholm* (Hg., der kendes fra Slutn. af 15. Aarh., og som fra 1765 har hørt under Stamhuset Ahlefeldt. — Hovedbyggn. fra Slutn. af 19. Aarh.), *Tryggelevgaard* (under Grevskabet Langeland), *Nørreballegaard*. — Paa Skovtofte Mark ved Lykkesholm et Voldsted. — *Forh. M.*: 1886 fandtes i Rørykkemose 2 Lurer. — Anneks: Fodslette.

Magleby Sg. (2351 Indb.). Magleby Komm. Sognet er det sydligste paa Langeland. Byer: *Magleby* (K., Pg., Sk., Kbm., Brolykke And.-Mejeri, Brolykke Jbhpl.), *Bøsselykke**, *Nordenbro* (Skr., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Elektv., Bryggeri, Ml., Jbst., Posteksp.), *Sædballe*, *Vesteregn**, *Munkegade**, *Østeregn**, *Vognsbjerg Hse* (Kbm.), *Søndenbro* (Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml. s. f. Byen, Jbst., Posteksp.), *Bagenkop* (894 Indb.; Filial-K., Sk., Kbm., Haandv., Gæstg., Bageri, Fiskeeksport, Cementvarefab., Toldkontrolsted, Jbst., Havn, Fyr, Dampskibeksp., Posteksp., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Gulstav** (Kbm.). Mod S. *Fakkebjerg* (37 m), *Kjeldsnor*, 2 Fyr, *Dovnsklint* og *Gulstav Klint*. En Del Skov. Megen Eng og Mose. Sognet er m. V., S. og Ø. omgivet af *Østersøen*. Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Brolykke* (Hg., der kendes fra det 17. Aarh., og som er Hovedsæde i det 1765 oprettede Stamhus Ahlefeldt. — Hovedbyggn. fra 1758 og 1873), *Holmegaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh., og som ligeledes hører under Ahlefeldt Stamhus), *Søgaard*, *Nordenbrogaard*, begge under Grevskabet Langeland, *Magleby Præstegaard*. — Paa Nordenbro Mark ved Stranden Kalveborg Voldsted. — *Forh. M.*: Sognet har været rigt paa Stenmindesmærker, ialt 55—60. Fredet er en Langdysse og en aflang Høj med udgravet Jættestue ved Nordenbro og en Dysse ved Søndenbro.

ÆRØ HERRED

Marstal Landsg. (2920 Indb.). Marstal Landsg.s Komm. Byer: *Ommel* m. *Strandby* (Filial-K. til Marstal s. f. Byen, Sk., Miss.-hus, Kro, Toldkontrollørstat., Havn, Statstlfst.), *Vesterskov**, *Bondeby* (Forstad til Marstal Handelsplads, 974 Indb., Sk., Sygehus, Skibsværft), *Kragnæs* (Ml., Statstlfst.), *Ronæs**, *Græsvænge* (Sk.), *Rolpested** (Mlr.), *Trogstykke**, *Midtmark**, *Knastebjerg**, *Trappeskov*, *Nørremark** (Sk.). *Ærø Sommerlyst*. Marstal Sølyst. Kapellanbolig (Gudsgave Præstegaard). Børnehjemmet Guds Gave. En Del Eng og Mose, især m. V. Mod N. Ø. Halvøen *Skovland*, der ender i *Ommels Hoved* og m. V. begrænses af Indskæringen *Kløven*. Mod S. Ø. *Erikshale*. Til Sognet hører Øerne *St. Egholm*, *L. Egholm*, *Halmø*, *Langholm* og *Langholm Hoved* i Lillebelt samt *Nørreholm* i Bugten ved *Ærøskøbing*. Sognet er m. N. og Ø. omgivet af *Lillebelt* (Bugten v. *Ærøskøbing*, *Kløven*, *Halmø Sund*), m. S. af *Østersøen* (Marstal Bugt).

Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — *Forh. M.*: Af de ikke faa Oldtidsminder er fredet 2, en Jættestue i Høj ved Kraghnæs, en Dysse ved Bondeby.

Rise Sg. (1878 Indb.). Rise Komm. Byer: *St. Rise* (K., Pg., Sk., Spk., Elektv., Tlfst.), *Olde* (Ml., Brsml.), *Stokkeby*, *Lameshse**, *L. Rise*, *Torup*, *Dunkjær* (Sk., Dyrslæge, Kro, 2 Mr.), *Lindsbjerg**, *Bro* (And.-Mejeri), *Helle**, *Æske*, *Vejsnæs**, *Skovbrink**, *Dunkjærmark**, *Risemark**. Mod Ø. *Galgehøj* (53 m). En Del Eng og Mose, især m. S. Ø. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen* og støder m. N. paa 2 Steder til *Lillebelt* (Revkrog, Bugten ved *Ærøskøbing*). Det er efter Areal (2981 ha) det største i Herredet. — Den saakaldte Sct. Albans Kirkegaard er vistnok en tidligt middelalderlig Ringvold. Andre Voldsteder ved Drejet og paa Stokkeby Mark. — *Forh. M.*: Af de talrige Oldtidsminder er paa Risemark fredet 2 Langdysser, ved Stokkeby Dyssen „Brynkehøj“, paa Rise Præstegaardsjord en Langdysse, henimod 60 m lang, med 54 Randsten, ved Hellegaard en Langdysse og 2 Jættestuer i én Høj.

Tranderup Sg. (807 Indb.). Tranderup Komm. Byer: *Tranderup* m. *Ornum* og *Vindeballe* (K., Pg., Sk., Spk., Dyrslæge, Haandv., Kro, And.-Mejeri, Elektv., Strandkontrollørsted, Statstlfst.), *Vodrup*, *Bornæs**, *Strandhse**. Mod N. V. en Vml. Mod S. *Lykkeshøj* (35 m). En Del Eng og Mose, især m. N. Ø. Sognet begrænses m. S. og N. af *Lillebelt* (Revkrog). Det er efter Indb. Antal det mindste i Herredet.

Bregninge Sg. (1324 Indb.). Bregninge Komm. Byer: Ø. og V. *Bregninge* m. *Tværby* (K. m. Kalkmalerier fra 1513, Pg., Sk., Læge, Kro, And.-Mejeri, Ml., Brsml., Statstlfst.), *Skovby* (Sk., Kbm., Bageri, And.-Mejeri), *Leby* (Dyrslæge, Tglv., Brsml.), *Vorbjerg**. Et Fors.-hus. Mod Ø. *Synneshøj* (68 m). Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. Ø. og S. V. af *Lillebelt*.

Søby Sg. (1257 Indb.). Søby Komm. Byer: *Søby* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Badehot. og Kro, Bageri, And.-Mejeri, Toldassistentstat., 2 Mr., Havn, Overfart til Mommark paa Als, Brsml., Statstlfst.), *Haven* (Tglv.), *Havrekobbelt* (2 Mr. s. f. Byen), *Skjelhave**, *Snorlykke*, *Albertslykke** (Spk., Margarinefab., Skjoldnæs Stenkomp., Statstlfst.). En Ml. m. S. V. Mod N. V. Skjoldnæs Fyr. En Del Eng og Mose, især m. S. Mod S. i Bregninge Sg. en Enklave m. *Lebykobbelt**. Sognet er m. V., N. og Ø. omgivet af *Lillebelt*. Det er efter Areal (1211 ha) det mindste i Herredet. — Ved Søbygaard to Voldsteder, det ældste højtliggende og meget anseligt. — *Forh. M.*: Af Oldtidsminderne er fredet en Dysse ved Søby.

SALLING HERRED

Avernakø Sg. (308 Indb.). Avernakø Komm. Sognet bestaar af en større vestlig Del, *Avernakø*, og en mindre østlig Del, *Korshavn*, forbundne ved en lang, meget smal Landtange, *Drejet*, og tilsammen med en Længde af ca. 7¹/₂ km. Ved Højvande staar Drejet under Vand. *Avernakø*: Byer: *Avernakø By* (K., grundlagt paa Reformationstiden, Pg., Sk., And.-Mejeri, Brsml., Statstlfst.), *Munkeby*. Mod N. V. en Dampskijsbro. En Del Eng og Mose. *Korshavn*: By: *Korshavn* (Sk., Kbm., And.-Mejeri, Landingssted, Statstlfst.). Mod Ø. *Ravnbjerg* (33 m). En Del Eng og Mose. Sognet er efter Areal (599 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: „Høje Stene“ paa Korshavn er antageligt Oldtids-Bautastene. Flere Stenaldersgrave er forstyrrede. I 1685 fandtes ved Munkeby 6 Guld-skaale fra yngre Bronzealder.

Lyø Sg. (395 Indb.). Lyø Komm. En Ø, ca. 3¹/₂ km lang fra Ø. til V. og ca. 2 km bred. By: *Lyø By* (K., Pg., Sk., Gæstg., And.-Mejeri, Ml., Toldopsyn, Brsml., Statstlfst.). Mod N. en Dampskijsbro. Mod S. *Askovs Banke* (21 m).

Rødkilde (Salling Herred).

Fjellebro (Salling Herred).

Damsbo (Salling Herred).

Vejlegaard (Salling Herred).

Arreskov (Salling Herred).

Stensgaard (Salling Herred).

Mod N. V. *Vestersjø* og m. Ø. *Østersjø*. En Del Eng og Mose. — *Forh. M.*: Af 16 kendte Stengrave er 3 fredlyste, deraf „Klokkestenen“. En større Stenalderboplads er undersøgt af Nationalmuseet.

H o r n e S g. (2526 Indb.). Horne Komm. Byer: *Horne* (K., Kirkebygningens ældste Del er en Rundkirke, den eneste bevarede paa Fyn, Pg., Sk., Missus, Kbm., Haandv., Hospital, And.-Mejeri, Tglv., 2 Mr., Brsml., Tlfst.), *Bøjden* (341 Indb., Ladeplads, Kapel, Sk., Kbm., Bageri, And.-Mejeri, Fiskeeksport, Toldassistentstat., Landingssted, Statslfst.), *Bjerne* (Sk., Statslfst.), *Dyreborg* (231 Indb., Fiskerleje, Kapel, Badehot., Lodseri, Fiskeeksport, Dampskibsbro, Ml. n. v. f. Byen, Statslfst.). *Tostbjerg* (62 m). Mod V. *Noret*. Mod S. *Halvøen Knolden*. Nogen Skov. Lidt Eng og Mose. Sognet omgives af *Lillebelt* (Helnæs Bugt, *Lyø Krog*, *Faaborg Fjord*). — Gaarde: *Hvedholm* (Hg., der nævnes i Slutn. af 15. Aarh., og som siden har været i Slægterne *Hardenbergs*, *Billes* og *Brahes Eje*. 1751 oprettedes af H., *Stensgaard* og *Østrupgaard Stamhuset Hvedholm*, der 1798 blev ophøjet til Grevskabet *Brahesminde*. — Hovedbyggn. fra Slutn. af 17. Aarh., retstaureret o. 1880), *Hornemøllegaard*. — I *Bøjden Voldsted*. — *Forh. M.*: Af ca. 60 kendte Stenmindesmærker er 4 Langdysser, 2 Runddysser, 21 Dyssekamre og 2 større Kamre, samt ca. 4 Jættestuer, de 3 usikre, højdækkede, fredlyste ved *Horne*, *Bøjden*, *Bjerne* og *Dyreborg*; desuden 3 Høje ved *Bjerne*.

S v a n n i n g e S g. (2202 Indb.). Svanninge Komm. Byer: *Svanninge* (K. m. Bronzerelief af Thorvaldsen til Minde om Sognepræsten *Hans Madsen*, bekendt fra *Grevens Fejde*, Pg., Sk., And.-Mejeri, Hospital, Vml.), *Østerby*, *Nørremark* (Sk.), *Millinge* (Sk., Haandv., Bageri, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Stensgaard** (Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Falsled* (Sk.; Kro, And.-Mejeri, Maskinsnedkeri, Vml. s. ø. f. Byen, Baadehavn, Statslfst.), *Sandegyde* (Forstad til *Faaborg*, 240 Indb.). Mod N. *Hanneslund Skovridergd.* Mod S. Ø. *Lerbjerg* (126 m). Mod V. *Grubbemlr.* (Vml., Ml.). En Del Skov, Eng og Mose. *Øerne Ilumø*, *Horsehoved* og *Vigø* i *Helnæs Bugt* hører til Sognet. Dette støder m. N. V. til *Lillebelt* (*Helnæs Bugt*), m. S. til *Faaborg Fjord*. — Gaard: *Stensgaard* (Hg., der kendes fra Beg. af 14. Aarh., og som 1751 blev en Del af *Stamhuset Hvedholm*, nu *Grevskabet Brahesminde*. — Hovedbyggn. fra 16. Aarh.s Midte). — Ved *Grubbemlr. Voldstedet Grubbesholm*. — *Forh. M.*: Sager fra ældre Stenalder er fundne paa *Ilumø*. Af opr. mindst 12 Stengrave er ved *Svanninge* fredet „*Skjerningehøj*“ med *Jættestue*, en *Dysse* paa *Ilumø*; desuden 3 Høje. *St. Olufs Kilde* ved S. har været *Helligkilde*.

F a a b o r g K ø b s t a d s L d d., *Øen Bjørnø* (63 Indb.). *Faaborg Købstads Ldd.s* Komm. I gejstlig Henseende under *Faaborg*. By: *Bjørnø By* (Sk., Ml., Landingssted, Statslfst.). Højeste Punkt 24 m. — *Forh. M.*: Paa *Bjørnø* er fundet Sager fra ældre Stenalder.

D j e r n i s s e S g. (1015 Indb.). Djernisse Komm. Anneks til *Faaborg*. Byer: *Djernisse* (K., Sk., 2 Hospitaler, And.-Mejeri, Tglv.), *Svanninge Hse**, *Kalleko* (Vml., *Faaborg Vandværk*), *Katterød* (Sk., Hospital, Savværk, Jbst., Posteksp., Tlgst.). *Finstrup Traktørsted*. Mod N. *Kongehøj* (116 m). Mod S. *Heleneml.* og en *Skovridergd.* *Megen Skov*. Nogen Eng og Mose. Sognet støder m. S. til *Faaborg Fjord*. — Gaard: *Holstenschus* (Hg., der opr. hed *Finstrup*, og som kendes fra Beg. af 14. Aarh. Siden 1707 har den været i Slægten *Holstens Eje*. 1723 oprettedes F. med tilhørende Gods til *Stamhuset Holstenschus*, der 1779 blev ophøjet til *Baroni*. — Hovedbyggn. fra 1643, stærkt ombygget i 1860'erne). —

Finstrup Kirkeruin. — *Forh. M.*: Der kendes ca. 20 Stenmindesmærker. Fredlyst; 3 Langdysser og et Kammer i Gl. Kohave, 1 Runddysser og 2 Kamre i Ene-mærket, en trekamret Langdysser og 3 sammenbyggede Langdysser (6 Kamre) tilligemed 13 Høje i Pipstorn. Desuden et Kammer i en stor Høj ved Djernisse.

V. A a b y Sg. (1205 Indb.). V. Aaby Komm. Byer: V. Aaby (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Hospital, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, Maskinfab. [brændt i 1921], 2 Mr., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Pejrurp* (Sk., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Fjællebro* (ogsaa i Ulbølle Sg., Udskeibningssted, Kbm., Kro, Bageri, Skibsbyggeri, Motorfab., Toldassistentstat., Havn, Brsm.). Skovriderboligen Ditlevlyst. Mod S. V. *Nakkebølle Jbhpl.* Mod N. *Brendegaard Sø*. Mod S. Lindevadsm. (Vml.). Megen Skov, især m. N. Nogen Eng og Mose. Sognet berører *Lillebelt m. S.* (Nakkebølle Fjord). — Gaarde: *Brendegaard* (Hg., der blev oprettet 1588 af den bekendte Statholder Henrik Rantzau, og som siden har været forenet med Rantzausholm; fra 1672 har den hørt under Brahetrolleborg. — Hovedbyggn. fra o. 1880), *Pilegaard*, *Lindevadsmølle*. — *Forh. M.*: Et Dyssekammer ved V. Aaby er fredet; desuden, paa Præstegaardsjorden, en Høj og en Runddysser — *Anneks: Aastrup.*

A a s t r u p Sg. (833 Indb.). Aastrup Komm. Anneks til V. Aaby. Byer: *Aastrup* (K., Sk., Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Ml. n. og Ml. s. v. f. Byen), *Nab*, *Dybskrog Hse**. Mod S. Ø. *Nakkebølle Sanatorium f. Kvinder. Balksbjerg* (48 m) og sydligere *Storebjerg* (36 m). Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Lillebelt* (Nakkebølle Fjord). Til Sognet hører *St.* og *L. Svelmø, Kidholm* og *Skoldholm*. — Gaard: *Nakkebølle* (Hg., der kendes fra Midten af 15. Aarh., og som i 1828 blev indlemmet i Baroniet Holstenschus. — Hovedbyggn. opført af Jak. Brokkenhus 1559). — Ved Skoven Enemærket det fredlyste Voldsted „Herregaardsholmen“, hvor Nakkebølle før har ligget.

U l b ø l l e Sg. (954 Indb.). V. Skerninge-Ulbølle Komm. Anneks til V. Skerninge. Byer: *Ulbølle* (K., Skr., Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml. m. Bageri, Jbst., Posteksp.), *Højtved**, *Fjællebro* (ogsaa i V. Aaby Sg., se dette), *Strandhse*, *Lillemark** (Sk.), *Langemark** (Ml.). Ellehøj Savværk. Mod N. *Stempelbjerg* (52 m). Mod V. Rødkilde Vml. Sognet begrænses m. S. af *Lillebelt*. — Gaarde: *Rødkilde* (Hg., der nævnes i Beg. af 14. Aarh., og som i 16. Aarh. ejedes af Slægten Hvide, i 17. bl. a. af Kaj Lykke, i 18. af den dygtige Landmand Jens Lange. — Hovedbyggn. fra 1850'erne), *Margrethesminde*.

V. S k e r n i n g e¹⁾ Sg. (951 Indb.). V. Skerninge-Ulbølle Komm. Byer: V. *Skerninge* (477 Indb., K., Pg., Skr., Fors.-hus, Læge, Dyrlæge, Ap., Kbm., Haandv., Kro, Bageri, Gasværk, Hospital, Elektiv., Vesterml., Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Søndermark** (Sk.). Nogen Skov m. S. Sognet begrænses m. S. af *Lillebelt*. — *Forh. M.*: Et Stenkammer ved V. Skerninge er fredet. — *Anneks: Ulbølle.*

H u n s t r u p²⁾ Sg. (841 Indb.). Hunstrup Komm. Anneks til Ø. Skerninge. Byer: *Hunstrup* (K., Skr., Kbm., Haandv., Fattiggd.), *Mynderup* (Kbm., Savml.), *Støreby**, *Gundestrup* (And.-Mejeri, Vml.), *Pilshse**, *Galtelykkerne**, *Siberien**. Mod S. V. *Elleskov Vml.* Megen Skov. — Gaarde: *Flintholm* (Hg., der kendes fra 16. Aarh.s Beg., og som i 17. Aarh. ejedes bl. a. af Kaj Lykke, i Slutn. af 18. Aarh. af den driftige Jens Lange til Rødkilde og i 19. Aarh. af Slægten Lange. — Hovedbyggn. fra 1843), *Langeskov* (Hg., der blev oprettet i 1770'erne af og opkaldt efter Jens Lange). — Voldstederne Bøhoved og Fløjstrup.

¹⁾ eller V. Skjerninge. ²⁾ eller Hundstrup.

Brahetrolleborg Sg. (2608 Indb.). Brahetrolleborg Komm. *Brahetrolleborg K.* (en Fløj af Herregaarden af samme Navn) var i Middelalderen Klosterkirke f. Cistercienserabbediet Holme Kloster. Brahetrolleborg Familiehus og Vml. Byer: *Korinth* (367 Indb., Landbrugssk., 2 Læger, Klinik, Dyrslæge, Politiassistent, Haandv., Kro, And.-Mejeri, Plantesk., Cementvarefab., Garveri, Maskinsnedkeri og Stolefab., Savværk, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Fleninge*, *Haagerup* (Pg., Sk., Kbm., Haandv., Cementtagstensfab., Ml. n. v. f. Byen, Jbst., Posteksp.), *Brende Lydinge* (And.-Mejeri), *Mellemhave**, *Bernstorffsminde* (Dyrslæge, Kbm., Fattiggd.), *Nybo Hse**, *Fagsted**, *Spanget** (Barkml., Garveri), *Grønderup* (Sk., Ml., Jbhpl.), *Sølbjerg**, *Nybygtaarde**, *Gjerup* (Sk., Tglv.). Mod Ø. *Nørresø*. Mod S. V. *St. Øresø*. Mod V. *Arreskov Sø*. Megen Skov. En Del Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (4639 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Brahetrolleborg* (Det gamle Holmekloster (Insula Dei), grundlagt o. 1172, kom ved Reformationen under Kronen og solgtes 1568 til Statholderen Henrik Rantzau den lærde, der heraf oprettede Stamhuset Rantzauholm, blandt hvis Besiddere i 17. Aarh. kan nævnes Kaj Lykke. 1661 kom det igen under Kronen, der 1668 mageskiftede det til Fru Birgitte Trolle, Enke efter Manderup Brahe, som 1672 af det og flere Gønderup oprettede Baroniet Brahetrolleborg. Efter at Slægten Trolle 1722 var uddød, blev B. forlenet til Grev Chr. Dittl. Reventlow og har siden været i denne Slægts Eje. — Hovedbyggn. indeholder Rester af Holmekloster og er om- og tilbygget 1585, 1620, 1768, 1870), *Egneborg*, *Høbbetgaard*, begge under Baroniet Brahetrolleborg. — Ved Nørresø Voldstedet „Sorteslot“. — Anneks: Krarup.

K r a r u p Sg. (828 Indb.). Krarup Komm. Anneks til Brahetrolleborg. Byer: *Krarup* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri), *Lydinge* (Kbm., Lydinge Ml. og Vml. n. f. Byen), *Snarup* (Sk., Kbm.), *Søfelde** (Ml. og Savværk), *Tange**. En Del Skov, Eng og Mose, især m. S.

H e r r i n g e Sg. (489 Indb.). Herringe Komm. Byer: *Herringe* (K., Pg., Sk., Hospital, Kbm., Haandv., Tagstensfab., 2 Mlr.), *Rudme* (Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Bageri, Elektv., Ml. s. v. f. Byen, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Pensylvanien**, ogsaa i Espe Sg. En Del Skov. Lidt Eng og Mose m. S. — Gaard: *Fjellebro* (Hg., der kendes fra Slutn. af 15. Aarh., og som 1818 blev oprettet til et Stamhus for Familien Holck-Winterfeldt. — Hovedbyggn., dels fra Slutn. af 16. Aarh., dels fra 1622, ombygget i 1720'erne, restaureret i 1860'erne). — Anneks: Gestelev.

E s p e Sg. (888 Indb.). Espe Komm. Byer: *Espe* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Møbelfab., Savværk, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Findinge*, *Espe Højlodder**, *Pensylvanien**, ogsaa i Herringe Sg. En Del Skov. Lidt Eng og Mose. — *Forh. M.*: Ved Espe er fundet en Grav fra rom. Jernalder, rigt udstyret, bl. a. med 2 romerske Glasskaale. — Anneks: Vantinge.

V a n t i n g e Sg. (302 Indb.). Vantinge Komm. Anneks til Espe. By: *Vantinge* (K., Sk., Kbm., Haandv., Tlfst.). Mod S. V. Dalsml. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Ved Torbygaard fredlyst Voldsted.

H i l l e r s l e v Sg. (1409 Indb.). Hillerslev Komm. Byer: *Hillerslev* (øvre og nedre, K., Pg., Sk., Hospital, Haandv.), *Sallinge* (Kbm., Kro, And.-Mejeri), *Sallingelunde* (Ml. og Vml.), *Nybølle* (Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Cementvarefab., Bageri), *Højrup* (259 Indb., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Gæstg., Vegetabilmargarinefab., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod Ø. Fls.-Mejeri (Nybøllegd.) og *Galgebakke* (87 m). Lidt Skov m. V. En Del Eng og Mose. —

Gaarde: *Gjelskov* (Hg., der nævnes i det 16. Aarh., og som i 17. Aarh. ejedes bl. a. af Kirstine Munk og Kai Lykke. Siden 1784 har den hørt under Muckadell Grevskab. — Ældre Hovedbyggn.), *Nybøllegaard*, *Lykkenssæde*. — *Forh. M.*: I en Høj ved Møllemosegaard er fremdraget et sjældent Gravfund fra Vikingetid, bl. a. med forgyldte Bronzebeslag til Mankestole til 2 Køreheste.

Ø. Hæsing e Sg. (530 Indb.). Ø. Hæsing e Komm. Byer: Ø. *Hæsing e* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Hospital), *Kistrup Skovhse* (Sk.). Mod S. Ø. Ml. og Vml. (Arreskov) Mod S. *Arreskov Sø*, hvorfra *Odense Aa* udspringer. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Arreskov* (Hg., der kendes fra Midten af 13. Aarh., da den tilhørte Kong Abel; 1264 blev den nedbrudt. Senere nævnes den paany fra det 16. Aarh. og blev 1784 Hovedsæde i det da oprettede Grevskab Muckadell. — Hovedbyggn. fra 16. Aarh.s 2. Halvdel), *Sollerup* (under Stamhuset Sandholt). — Ved Arreskov findes to ældre Voldsteder, det ældste vistnok lagt øde 1264. Desuden er der Voldsteder ved Sollerup og i Kistrup Skov. — *Forh. M.*: Et stort Møntfund fra ca. 1258, med ca. 5650 Mønter, fremdroses 1840 ved Ø. Hæsing e.

Sandholts Lyndelse¹⁾ Sg. (404 Indb.). V. Hæsing e-Sandholts Lyndelse Komm. Anneks til V. Hæsing e. By: *Sandholts Lyndelse* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml.). Mod S. V. en Vml. (Sandholt). Mod V. *Galgebakke* (58 m). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Sandholt* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som ejedes bl. a. af Poul Laxmand o. 1500. 1726 oprettedes S. til et Stamhus. — Hovedbyggn. er dels fra Beg. af 16. Aarh., dels fra o. 1600; i sin nuværende Skikkelse fra o. 1790). — Ved Sandholt Voldstedet Løvborg.

V. Hæsing e Sg. (1160 Indb.). V. Hæsing e-Sandholts Lyndelse Komm. Byer: V. *Hæsing e* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, Elektv., Savværk, Ml. n. v. f. Byen, Brsmll.), *Gl.* og *Nye Stenderup* (Sk., Kbm., Ml.). Nogen Skov, Eng og Mose. Mod N. V. støder Sognet til *Søbo Sø*. — Anneks: Sandholts Lyndelse.

Haastrup Sg. (721 Indb.). Jorløse-Haastrup Komm. Anneks til Jorløse. Byer: *Haastrup* (K., Skr., Fors.-hus, Hospital, Bagerier, And.-Mejeri, Savværk, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Tappenøje**, ogsaa i Jorløse Sg., *Radby**, *Østrup**, *Kalovn**. Mod V. Hattebæks Vml. Mod Ø. Trenteml. Vml. m. Savskæreri, *Trebjerg* (128 m). Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaard: *Østrupgaard* (Hg., der nævnes i Beg. af 15. Aarh., og som i 17. og 18. Aarh. tilhørte Slægten Brahe, deribl. den bekendte Karen Brahe. 1751 blev Ø. en Del af Stamhuset Hvedholm, der 1798 ophøjedes til Grevskabet Brahesminde. — Hovedbyggn. dels fra 1572, dels fra 17. og 18. Aarh.).

Jorløse²⁾ Sg. (1130 Indb.). Jorløse-Haastrup Komm. Byer: *Jorløse* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Hospital, Kbm., Haandv., Afholdshot., Gæstg., Bageri, And.-Mejeri, Ml. n. ø. f. og s. f. Byen, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Trunderup* (Sk., Kbm., And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Søbolækker**. Mod N. Ø. *Søbo Sø*. En Del Skov, især m. S. V. Lidt Eng og Mose, mest m. S. Sognet begrænses m. S. V. af *Lillebelt* (Helnæs Bugt). — Gaarde: *Damsbo* (Hg., der blev oprettet i 1550'erne af Jakob Brokkenhus, og som i 17. Aarh. bl. a. ejedes af Rigsmarsken Anders Bille. 1758 blev D. indlemmet i Stamhuset Hvedholm, der 1798 ophøjedes til Grevskabet Brahesminde. — Hovedbyggn. fra 1656), *Søbo* (Hg.

¹⁾ eller Lyndelse. ²⁾ eller Jordløse.

der kendes fra Slutn. af 15. Aarh., og som i 17. Aarh. ligeledes ejedes af Anders Bille. — Hovedbyggn. fra 17. Aarh.s Midte), *Dorthealund*. — *Forh. M.*: En Runddysse er fredlyst ved Jorløse, 3 Mindesmærker i Fuglehaven. — Anneks: Hastrup.

S. B r o b y S g. (1121 Indb.). S. Broby Komm. Byer: *S. Broby* (259 Indb., K., Pg., Sk., Kbm., Elektv., Vml.), *Brobyværk* (306 Indb., Læge, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Kro, And.-Mejeri, Jbst. n. f. Byen, Postk., Tlgst., Tlfst.), *Tørringe* (Sk., Miss.-hus, Læge, Kbm.), *Brobykov**, *Allerup* (Sk., Kbm.), *Ølsted* (Sk., Kbm.). Mod V. *Grenbjerg Jbhpl.* og Købmandshandel. En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Brobygaard* (Hg., der kendes fra Midten af 14. Aarh., og som siden 1784 har hørt under Grevskabet Muckadell. — Hovedbyggn. fra Slutn. af 17. Aarh.), *Ølstedgaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh., og som ligeledes fra 1784 har hørt under Muckadell Grevskab. — Hovedbyggn. fra 1850).

N. B r o b y S g. (1848 Indb.). N. Broby Komm. Byer: *N. Broby* (613 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Filial af Den danske Landmandsbank, Kontorer f. Banken f. Faaborg og Omegn og Sydfyns Diskontobank, Kbm., Haandv., Gæstg., And.-Mejeri, Bageri, Elektv., Cementvarefab., Plov- og Maskinfab., Vogn- og Trævarefab., Savskæri, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Vøjstrup* (Sk., Kbm., Ml.), *Holbraad**, *Abelskov**, *Staabby* (Kbm., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Vittinge* (Sk., Kbm.). Mod N. Ø. Lundegaards Stiftelse, Ml. og Vml. Mod V. *Synejbjerg* (82 m). Nogen Skov. Megen Eng og Mose. — Gaard: *Lundegaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh., og som i 17. Aarh. bl. a. ejedes af Ellen Marsvin, Kirstine Munk, som blev gift her 1615 med Chr. IV, og Hannibal Sehested. I Følge testamentarisk Bestemmelse oprettedes af L. 1754 Lundegaards Stiftelse, af hvis Kapital der aarlig udbetales Pensioner. — Hovedbyggn. fra 18. Aarh.). — Ved Vøjstrup Voldstedet Ranildsholm. — *Forh. M.*: Et smukt Gravfund fra rom. Jernalder, bl. a. med romerske Bronzekar, Spejl m. m. er fremdraget ved N. Broby.

V e j l e v¹⁾ S g. (712 Indb.). Allested-Vejlev Komm. Anneks til Allested. By: *Vejlev* (K., Sk., Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Tglv., Ml. og Vml. n. v. f. Byen). Et Fors.-hus. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Vejlegaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 15. Aarh., og som i 17. Aarh. ejedes bl. a. af Caspar Markdanner, Ellen Marsvin, Kirstine Munk og Hannibal Sehested; i Slutn. af 18. Aarh. bortsolgtes Bøndergodset. — Hovedbyggn. fra 1854). — Ved Vejlegaard Tomten af C. Markdanners Bygning samt et ældre Voldsted.

A l l e s t e d S g. (585 Indb.). Allested-Vejlev Komm. Byer: *Allested* By og Stationsby (Stationsbyen 152 Indb., K., Pg., Sk., Læge, Haandkøbsapotek, Kbm., Haandv., Politiassistent, Hospital, And.-Mejeri, Bageri, Elektv., Savværk, Mlr., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Radby* (Sk.). Et Fors.-hus. Lidt Skov. En Del Eng og Mose. — Anneks: *Vejlev*.

H e d e n S g. (404 Indb.). Heden Komm. Anneks til N. Søby. By: *Heden* (K., Sk., Dyrlæge, Kbm., Hospital, And.-Mejeri, Elektv.). En Del Eng og Mose. — Gaard: *Hedengaard*. — I Vollehave et Voldsted.

G e s t e l e v²⁾ S g. 644 Indb.). Gestelev Komm. Anneks til Herringe. Byer: *Gestelev* (K., Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri), *Gestelevlund**, *Haarvænge** (Ml.), *Palleshavehede**. Palleshave Sk. Palleshave Børnehjem. Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Nordskov* (Hg., der kendes fra o. 1500. — Hovedbyggn. fra 16. Aarh., stærkt restaureret 1900).

¹⁾ eller Vejle. ²⁾ eller Gjestelev.

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Svendborg Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Aarslev	Salling Herreds	Vindinge
2	Aastrup	Faaborg	Salling
3	Allested	Salling Herreds	Salling
4	Avernakø	Faaborg	Salling
5	Avnslev	Nyborg	Vindinge
6	Bjerreby	Svendborg	Sunds
7	Bovense	Nyborg	Vindinge
8	Brahetrolleborg	Faaborg	Salling
9	Bregninge (Taasinge)	Svendborg	Sunds
10	Bregninge (Ærø)	Ærø	Ærø
11	Brudager	Gudme Herreds	Gudme
12	Bøstrup	Langelands nordre	Langelands nordre
13	Djernisse	Faaborg	Salling
14	Drejø	Svendborg	Sunds
15	Egense	Sunds Herreds	Sunds
16	Ellested	Gudme Herreds	Vindinge
17	Ellinge	Nyborg	Vindinge
18	Espe	Salling Herreds	Salling
19	Faaborg Kbst.s Landd. (Bjørnø)	Faaborg	Salling
20	Fløstrup	Nyborg	Vindinge
21	Fodslette	Langelands søndre	Langelands søndre
22	Frørup	Nyborg	Vindinge
23	Fuglsbølle	Langelands søndre	Langelands søndre
24	Gislev	Gudme Herreds	Gudme
25	Gestelev	Salling Herreds	Salling
26	Gudbjerg	Gudme Herreds	Gudme
27	Gudme	Gudme Herreds	Gudme

	Sogn	Skyldkreds	Herred
28	Haastrup	Salling Herreds	Salling
29	Heden	Salling Herreds	Salling
30	Hellerup	Salling Herreds	Vindinge
31	Herrested	Salling Herreds	Vindinge
32	Herringe	Salling Herreds	Salling
33	Hesselager	Gudme Herreds	Gudme
34	Hillerslev	Salling Herreds	Salling
35	Hjulby (Nyborg Lands.)	Nyborg	Vindinge
36	Horne	Faaborg	Salling
37	Hov	Langelands nordre	Langelands nordre
38	Humle	Langelands søndre	Langelands søndre
39	Hunstrup	Sunds Herreds	Salling
40	Jorløse	Salling Herreds	Salling
41	Kirkeby	Sunds Herreds	Sunds
42	Krarup	Salling Herreds	Salling
43	Kullerup	Nyborg	Vindinge
44	Kværndrup	Sunds Herreds	Sunds
45	Landet	Svendborg	Sunds
46	Langaa	Gudme Herreds	Gudme
47	Lindelse	Langelands søndre	Langelands søndre
48	Longelse	Langelands søndre	Langelands søndre
49	Lunde	Sunds Herreds	Sunds
50	Lyø	Faaborg	Salling
51	Magleby	Langelands søndre	Langelands søndre
52	Marstal Landsogn	Ærø	Ærø
53	Nørre Broby	Salling Herreds	Salling
54	Ollerup	Sunds Herreds	Sunds
55	Ovre	Gudme Herreds	Gudme
56	Refsvindinge	Nyborg	Vindinge
57	Ringe	Gudme Herreds	Gudme
58	Rise	Ærø	Ærø
59	Ryslunge	Gudme Herreds	Gudme
60	Sandhols-Lyndelse	Salling Herreds	Salling
61	Skt. Jørgens	Sunds Herreds	Sunds
62	Simmerbølle	Langelands søndre	Langelands nordre
63	Skaarup	Sunds Herreds	Sunds
64	Skellerup	Nyborg	Vindinge

	Sogn	Skyldkreds	Herred
65	Skrøvelev	Langelands søndre	Langelands nordre
66	Snøde	Langelands nordre	Langelands nordre
67	Stenstrup	Sunds Herreds	Sunds
68	Stoense	Langelands nordre	Langelands nordre
69	Strynø	Svendborg	Sunds
70	Svanninge	Faaborg	Salling
71	Svindinge	Gudme Herreds	Gudme
72	Søby	Ærø	Ærø
73	Søllinge	Salling Herreds	Vindinge
74	Sønder Broby	Salling Herreds	Salling
75	Sønder Højrup	Salling Herreds	Vindinge
76	Sørup	Sunds Herreds	Sunds
77	Tranderup	Ærø	Ærø
78	Tranekær	Langelands nordre	Langelands nordre
79	Tryggelev	Langelands søndre	Langelands søndre
80	Tullebølle	Langelands nordre	Langelands nordre
81	Turø	Sunds Herreds	Sunds
82	Tved	Sunds Herreds	Sunds
83	Ulbølle	Faaborg	Salling
84	Ullerslev	Nyborg	Vindinge
85	Vantinge	Salling Herreds	Salling
86	Vejlev	Salling Herreds	Salling
87	Vejstrup	Gudme Herreds	Gudme
88	Vester Aaby	Faaborg	Salling
89	Vester Hæsinge	Salling Herreds	Salling
90	Vester Skerninge	Faaborg	Salling
91	Vindinge	Nyborg	Vindinge
92	Øksendrup	Gudme Herreds	Gudme
93	Ørbæk	Nyborg	Vindinge
94	Øster Hæsinge	Salling Herreds	Salling
95	Øster Skerninge	Sunds Herreds	Sunds

SOGNEKOM-

STATI-

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/9 1921	Skatteydere til Staten 1920/21				Formuekat
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Nyborg Lds. (Hjulby).....	1014	76	419	140	519119	16170	2 816200	14978
Avnslev-Bovense.....	2438	506	2593	855	3 028271	101808	12 293100	42097
Fløstrup-Ullerslev.....	3343	464	2145	595	1 731722	43506	6 946100	18359
Skellerup-Ellinge.....	2024	259	1238	350	847133	13758	3 915900	8489
Kullerup-Refsvindinge.....	1949	309	1386	352	1 083103	24848	4 679000	8609
Vindinge.....	3053	276	1364	521	1 412584	29641	7 735100	60848
Frørup.....	2840	348	1604	555	1 320716	24655	5 078500	9683
Ørbæk.....	1423	177	835	292	807186	16303	4 012300	14061
Gislev-Ellested.....	4545	517	2438	496	1 368185	26422	6 005500	10215
Herrested.....	2564	229	1191	410	1 319965	96681	13 268300	166896
Søllinge-Hellerup.....	1963	209	1039	321	795323	16308	3 483800	7300
Sønder Højrup.....	768	131	582	147	412106	6986	1 820000	2694
Aarslev.....	736	159	765	223	541402	9212	2 216200	3611
Ringe.....	3455	649	3679	1168	3 187169	63901	10 584300	25349
Ryslinge.....	1488	280	1562	386	1 038659	21284	4 447000	10824
Svindinge.....	2146	144	819	280	785813	23770	2 831300	9962
Langaa-Øksendrup.....	1795	203	960	319	911439	20341	3 922500	8580
Hesselager.....	2690	386	1828	609	1 615357	39731	7 963600	50386
Ovre-Vejstrup.....	2513	402	1888	358	981491	17405	5 331600	10344
Gudme-Brudager.....	2556	378	1673	385	1 024641	25147	6 990900	41759
Gudbjerg.....	4385	346	1787	551	1 493924	41156	9 310200	64687
Kværndrup.....	3117	317	1781	535	1 452446	52621	10 407300	97248
Stenstrup.....	2487	382	1887	445	1 278359	28642	4 819500	15407
Lunde.....	1787	161	841	261	533049	6740	3 182600	10861
Ollerup-Kirkeby.....	3162	435	2665	623	1 535620	25808	7 076700	19423
Tved.....	1566	237	1178	386	824947	11187	3 233600	7345
Skaarup.....	2758	415	2024	559	1 288967	20318	5 891700	12657
Skt. Jørgens-Sørup.....	1309	562	3807	1193	4 160265	155452	16 707300	108874
Egense.....	2143	196	1080	317	959267	43818	7 661400	63505
Øster Skerninge.....	959	102	545	153	366366	5895	2 090700	4588
Drejø.....	822	152	535	224	455887	5200	1 967600	2138
Strynø.....	583	187	694	206	545349	9471	1 693100	1590
Bjerreby.....	3032	311	1420	428	923885	11804	4 948400	8849
Landet.....	1914	259	978	348	662646	6882	2 919100	3672
Bregninge.....	2017	424	1602	480	1 469090	51597	12 833300	136568
Turø.....	739	376	1672	514	1 973698	57799	9 357200	30805
Snøde-Stoense-Hov.....	2883	690	2731	782	2 313853	51527	11 564800	29877
Bøstrup.....	2509	296	1298	360	1 146156	30648	7 559500	37898
Tranekjær-Tullebølle.....	4646	535	2391	598	2 427218	161955	23 755700	322278
Simmerbølle.....	888	139	620	162	488319	10561	2 279900	3633
Skrøvelev.....	2008	214	1012	335	1 159733	44091	5 282700	21034
Longelse-Fuglsbølle.....	2431	349	1544	415	1 258685	52078	4 751100	12978
Lindelse.....	2740	347	1399	321	1 175325	30826	5 918500	14922
Humble.....	3727	502	2297	694	2 292350	65282	9 654300	31444
Tryggelev-Fodslette.....	2202	232	1113	224	974553	55046	5 376300	35321
Magleby.....	3515	552	2351	578	1 759903	33047	6 232300	9274

MUNERNE

STIK

Gaarde 1916										Huse 1916									
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha		med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha.		
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.						Kr.	Kr.	Kr.	Kr.		
1	8	7	»	16	514000	1616	311000	978	16	»	»	»	16	103000	3029	34000	1000		
22	50	46	4	122	4 898000	1507	3 266000	1004	80	33	»	»	113	701000	2314	321000	1059		
32	39	37	5	113	4 343000	1572	2 812000	1018	110	37	2	2	149	916000	2202	408000	981		
29	36	16	2	83	2 444000	1640	1 555000	1044	64	31	2	2	97	625000	2148	305000	1048		
31	38	17	1	87	2 327000	1532	1 681000	1107	81	36	»	»	117	736000	2337	366000	1162		
14	17	54	2	87	3 701000	1586	2 515000	1078	63	14	»	»	77	390000	2143	195000	1071		
30	31	47	3	111	3 690000	1492	2 690000	1087	64	13	»	»	77	445000	2392	214000	1151		
8	13	19	2	42	1 789000	1501	1 235000	1036	53	9	»	»	62	401000	2970	169000	1252		
35	57	37	3	132	4 867000	1454	2 887000	862	115	82	2	2	199	1 321000	2071	552000	865		
18	32	18	2	71	2 780000	1747	1 698000	1067	46	28	2	2	76	613000	2482	249000	1008		
12	25	22	2	61	2 478000	1668	1 985000	1336	39	21	»	»	60	415000	2531	243000	1482		
12	13	8	1	34	980000	1526	676000	1053	23	13	»	»	36	215000	2087	101000	981		
11	13	6	»	30	853000	1676	551000	1083	39	21	»	»	60	394000	2251	184000	1051		
49	51	21	3	124	4 207000	1707	2 503000	1016	122	79	2	2	203	1 470000	2300	579000	906		
17	17	12	2	48	1 875000	1604	967000	827	56	34	»	»	90	596000	2084	219000	766		
7	7	32	2	48	2 539000	1510	1 260000	749	31	7	»	»	38	187000	2200	75000	882		
16	12	33	1	62	2 031000	1503	1 169000	865	25	13	»	»	38	263000	2287	104000	904		
22	24	45	2	93	3 335000	1488	1 902000	849	73	15	»	»	88	462000	2200	183000	871		
20	31	28	3	82	3 178000	1647	1 596000	827	75	19	»	»	94	570000	2436	198000	846		
31	31	30	1	93	2 951000	1525	1 699000	878	101	35	»	»	136	780000	2149	306000	843		
15	37	37	1	90	3 573000	1259	2 133000	752	61	60	3	3	124	848000	1808	335000	714		
23	32	27	3	85	3 884000	1453	2 022000	757	42	34	»	»	76	503000	2131	170000	720		
12	17	17	3	49	2 398000	1329	1 478000	819	69	69	»	»	138	872000	1916	329000	723		
19	18	18	1	56	1 951000	1363	1 096000	766	26	32	1	1	59	411000	1877	167000	763		
27	33	32	1	93	3 005000	1469	1 742000	851	80	46	1	1	127	860000	2222	319000	824		
10	21	12	2	45	1 606000	1465	769000	701	56	41	»	»	97	724000	2306	229000	729		
22	37	26	8	93	3 236000	1557	1 695000	816	87	35	1	1	123	766000	2176	280000	795		
16	25	11	1	53	1 538000	1925	929000	1163	45	17	»	»	62	515000	3259	199000	1259		
5	16	25	2	48	2 409000	1633	1 564000	1060	62	13	1	1	76	488000	2940	189000	1139		
10	16	14	1	41	1 336000	1616	687000	831	22	11	»	»	33	214000	2578	73000	880		
12	35	»	»	47	699000	1059	382000	579	40	7	1	1	48	190000	1743	57000	523		
14	35	1	»	50	775000	1566	450000	909	18	2	»	»	20	99000	2750	32000	889		
14	39	67	»	120	3 612000	1427	2 211000	874	71	13	»	»	84	424000	2220	163000	853		
15	13	44	»	72	1 989000	1574	1 267000	1002	59	11	»	»	70	375000	2301	159000	975		
»	16	21	1	47	1 773000	1561	1 139000	1003	85	12	»	»	97	509000	2844	189000	1056		
»	23	1	»	24	588000	1539	302000	791	49	14	»	»	63	481000	3064	133000	847		
29	50	32	2	113	4 461000	1654	2 698000	1000	79	54	1	1	134	914000	2161	397000	939		
9	18	32	4	63	3 576000	1759	2 068000	1017	38	13	»	»	51	292000	2195	137000	1030		
35	36	40	8	119	5 489000	1654	3 443000	1038	87	47	»	»	134	847000	2150	409000	1038		
7	19	10	1	37	1 308000	1685	945000	1318	16	25	»	»	41	392000	2926	185000	1360		
9	17	16	4	46	2 981000	1681	2 235000	1261	38	15	»	»	53	355000	2399	185000	1250		
15	18	18	4	55	2 988000	1669	2 222000	1241	57	49	2	2	108	825000	2285	444000	1230		
13	35	39	1	88	3 692000	1702	2 622000	1209	35	25	»	»	60	450000	2514	210000	1173		
25	52	42	4	123	5 269000	1618	3 648000	1120	54	51	»	»	105	773000	2241	406000	1177		
7	13	14	5	39	2 836000	1708	2 021000	1217	47	25	1	1	73	563000	2631	272000	1271		
26	23	37	5	91	4 270000	1788	2 941000	1232	98	41	»	»	139	904000	2490	463000	1275		

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/2 1921	Skatteydere til Staten 1920/21				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formueskat
Marstal Landsogn.....	ha 1546	806	2920	756	Kr. 2 810812	Kr. 116658	Kr. 14 445000	Kr. 65501
Rise.....	2981	463	1878	399	1 138822	18726	7 469200	11698
Tranderup.....	1229	212	807	203	507971	8047	3 657700	7604
Bregninge.....	1589	353	1324	365	809527	11385	4 894400	7816
Søby.....	1211	319	1257	336	718773	11624	3 961700	8088
Avernakø.....	599	93	308	107	180076	1491	995600	928
Lyø.....	614	90	395	110	203179	2187	1 403000	1754
Horne.....	3862	548	2526	701	1 635345	25185	9 258000	19697
Svanninge.....	3581	511	2202	703	1 742131	35881	11 948400	74848
Faaborg Købstads Landdistrikt	152	17	63	27	74079	1269	289000	381
Djernisse.....	1861	215	1015	317	910842	41378	11 052400	134154
Vester Aaby.....	2293	236	1205	346	833189	14915	3 468300	5846
Aastrup.....	1230	118	833	199	418857	6643	1 716900	2293
Vester Skerninge-Ulbølle.....	2315	449	1905	632	1 365762	24777	8 312300	36563
Hunstrup.....	1626	165	841	235	464506	6412	1 946200	3779
Brahetrolleborg.....	4639	408	2608	679	2 079366	118395	21 912100	315433
Krarpup.....	1606	174	828	226	475454	5372	2 380300	3793
Herringe.....	1091	86	489	197	485682	12083	1 560100	3595
Espe.....	1406	174	888	285	613557	8504	3 083600	5545
Vantinge.....	718	63	302	128	248950	3036	1 225000	2442
Hillerslev.....	2521	249	1409	475	1 122391	22891	4 258100	9943
Øster Hæsinge.....	2046	81	530	202	668793	41983	9 509900	128220
Vst. Hæsinge-Sandholts-Lyndelse	2700	349	1564	443	918174	10893	4 220600	7392
Jorløse-Haastrup.....	4009	398	1851	550	1 171650	17874	5 047000	9180
Sønder Broby.....	2311	217	1121	349	830917	19093	3 840200	8859
Nørre Broby.....	3020	370	1848	543	1 185519	15920	5 036800	8443
Allested-Vejlev.....	1952	285	1297	418	892513	11271	4 283300	8591
Heden.....	770	87	404	141	300655	4167	1 554300	3166
Gestelev.....	1097	145	644	218	491375	10517	2 876600	18479

Flintholm (Salling Herred).

Klingstrup (Sunds Herred).

Gaarde 1916										Huse 1916						
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderingssum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderingssum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
44	17	3	»	64	1 572000	2018	822000	1055	98	76	1	175	1 628000	2912	651000	1165
60	82	32	1	175	4 874000	1989	2 758000	1126	89	29	»	118	884000	3080	351000	1223
16	32	10	»	58	1 742000	1818	865000	903	50	15	»	65	482000	2663	178000	983
27	44	6	»	77	2 041000	1874	1 130000	1038	63	59	1	123	1 035000	2458	430000	1023
30	17	3	»	50	1 288000	1905	883000	1306	72	42	1	115	931000	2551	464000	1271
3	20	2	»	25	480000	1212	339000	856	26	8	1	35	213000	2130	92000	920
6	4	18	»	28	529000	1208	332000	758	25	4	»	29	118000	1639	55000	764
13	25	75	2	115	4 978000	1503	3 172000	958	74	31	»	105	671000	2551	263000	1000
18	33	42	1	94	3 363000	1327	2 264000	893	45	38	2	85	667000	2124	296000	943
»	3	3	»	6	139000	1149	100000	826	7	»	»	7	30000	2143	12000	857
21	25	12	2	60	2 590000	1474	1 416000	806	63	11	»	74	410000	2303	184000	1034
17	18	21	3	59	1 939000	1546	1 160000	925	57	18	»	75	572000	3109	190000	1038
12	14	18	1	45	1 661000	1402	1 119000	944	31	10	»	41	219000	2066	109000	1028
49	37	26	4	116	3 450000	1766	2 338000	1197	96	38	»	134	872000	2667	407000	1245
12	15	14	2	43	1 556000	1376	953000	843	46	33	»	79	525000	2197	224000	937
14	28	47	3	92	4 138000	1535	2 482000	921	82	25	»	107	601000	2404	236000	944
20	16	18	»	54	1 526000	1540	903000	911	39	28	»	67	449000	2180	194000	942
4	8	8	1	21	1 434000	1566	908000	991	18	15	»	33	218000	2202	98000	990
14	15	23	»	52	1 585000	1408	1 146000	1018	28	28	»	56	383000	2037	180000	957
3	4	15	»	22	736000	1138	477000	737	16	2	»	18	75000	2027	32000	865
11	4	43	3	61	2 833000	1366	2 108000	1016	49	26	»	75	442000	1831	217000	923
3	»	26	2	31	1 602000	1166	1 037000	755	16	11	»	27	121000	1729	58000	829
21	24	34	1	80	2 606000	1290	1 663000	823	58	40	1	99	549000	1743	235000	746
35	43	29	4	111	3 446000	1135	2 311000	761	67	49	»	116	677000	1875	248000	687
11	9	33	2	55	2 062000	1122	1 654000	900	49	10	»	59	296000	2085	129000	908
17	33	39	1	90	2 826000	1180	1 864000	779	55	50	»	105	721000	1981	293000	805
21	14	30	2	67	2 318000	1584	1 531000	1046	61	28	1	90	602000	2181	246000	891
4	10	12	1	27	981000	1424	618000	897	17	8	»	25	157000	2309	55000	809
20	15	8	1	44	1 466000	1576	935000	1005	45	12	»	57	300000	2013	139000	933

Svend Rode.

Biskopstorp (Langeland, Nørre Herred).

Sandholt (Salling Herred).

**FORTEGNELSE OVER
GAARDE M. M. I SVENDBORG AMT
VURDERET I 1920 TIL MINDST 120000 Kr. EJENDOMSSKYLD**

**UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET**

Rygaard.
(C. A. Begtrup-Christiansen fot.)

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Søgn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord
Svendborg Skyldkreds						
1	Svendborg Købstad....	Svendborg	Svendb. Mkj. 10 b m. fl.	2 ¹ / ₂	—	—
2	»	»	Gl. Hestehauge	7 ¹ / ₂	53	»
3	Bjerreby.....	Bjerreby	Tvedskov	2 ¹ / ₄	»	5
4	Landet.....	Landet	Vornæs Skov	6	»	»
5	Bregninge.....	Bregninge	Valdemars Slot	79	560	38
6	»	»	Nørreskov	1 ¹ / ₂	»	2
Sunds Herreds						
7	Kværndrup.....	Kværndrup	Egeskov Hvdgd.	118	979	109
8	»	»	Egeskov Hvdgd. 1 em. fl.	22	»	»
9	»	»	Trunderupgaard	11	114	»
10	Stenstrup.....	Stenstrup	Krogthelund Hvdgd.	25	220	3
11	»	»	Løjtved Hvdgd.	36 ¹ / ₂	294	»
12	»	»	Stenstrup 5 a m. fl.	11	55	»
13	»	»	Stenstrup 53 b m. fl.	4 ³ / ₄	42	»
14	»	»	Skjoldemose Hvdgd.	52	375	»
15	Lunde.....	Lunde	Langkildegård	21 ³ / ₄	154	36
16	Ollerup-Kirkeby.....	Ollerup	Nielstrup Hvdg.	39 ¹ / ₄	278	38
17	»	»	Ollerup 1 a m. fl.	4 ³ / ₄	—	—
18	Tved.....	Tved	Bjørnemose	17	145	5
19	»	»	Heldagergaard	16	225	»
20	»	»	Tved 58 a m. fl.	13 ¹ / ₄	—	—
21	Skaarup.....	Skaarup	Klingstrup Hvdg.	29 ¹ / ₄	263	12
22	»	»	Ny Klingstrup	16 ¹ / ₂	160	5
23	»	»	Maegaard	12 ¹ / ₄	98	26
24	»	»	Jullegaard	12 ¹ / ₄	96	12
25	»	»	Bøgeskovgaard	12 ¹ / ₂	132 ¹ / ₄	1
26	»	»	Nøjsomhed	12	100	»
27	»	»	Vindmøllegaard	12 ¹ / ₂	123	»
28	St. Jørgens-Sørup.....	Sørup	Lehnshøj	16 ¹ / ₄	137	»
29	»	»	Sølyst	11 ³ / ₄	105	¹ / ₂
30	»	St. Jørgens	Skov	13 ³ / ₄	—	—
31	Egense.....	Egense	Skov	11	»	»
32	»	»	Hvidkilde Hvdg.	99 ¹ / ₂	595	29
33	»	»	Lehnsskov Hvdg.	26 ¹ / ₂	256	3
34	Øster Skerninge.....	Ø. Skerninge	Ullemose	16 ¹ / ₄	149 ¹ / ₄	13 ¹ / ₄
35	Hunstrup.....	Hunstrup	Flintholm Hvdg.	20 ³ / ₄	190	»
36	»	»	Langekov	31 ¹ / ₂	260	6
37	»	»	Skov	1 ¹ / ₂	—	—
38	Øen Turø.....	Turø	Skov	6 ¹ / ₄	»	»
Gudme Herreds						
39	Ringe.....	Ringe	Boltinggaard Hvdg.	29 ¹ / ₂	240	14
40	»	»	Lammehave Hvdg.	27 ¹ / ₄	260	20
41	»	»	Rynkebygaard	32 ¹ / ₄	340	18

¹) Stamhuset Thorseng, herunder hører Hovedgaarden Valdemars Slot, ca. 280 Tdr. Hartkorn af alle Vilh. Baron Juel Brockdorff. ²) Stamhuset Egeskov, herunder hører Hovedgaarden Egeskov med Besidder: F. P. Greve Ahlefeldt-Laurvig-Bille. ³) Baroniet Lehn, herunder hører Hovedgaardene Hvid-Slags. Jordtilliggendet udgør 1917 Tdr. Ld., Skovarealet 2280 Tdr. Ld. Besidder: Lensbaron C. E. J.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jordværdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
—	—	—	—	22	12	—	160000	58000	95300	Enkefru K. Marssmann...	1
58	»	»	»	111	61	250000	350000	103200	233883	S. Weber	2
133	»	»	3	141	78	94500	127500	72700	10700	Stamhuset Thorseng ¹⁾ ...	3
261	»	»	5	266	147	172700	257000	145200	—	»	4
»	»	»	40	638	352	1007500	1090000	497000	870639	»	5
311	»	»	11	324	180	—	312600	173400	—	»	6
26	98	»	62	1274	702	1729000	2020000	826425	649300	Stamhuset Egeskov ²⁾	7
797	»	»	»	797	440	—	575000	238000	—	»	8
»	1	»	3	118	65	124800	125000	63400	98000	Knudsen og Jacobsen ...	9
»	»	»	12	235	130	247500	260000	182600	199500	H. Hansen	10
70	15	»	20	399	220	330000	450000	267600	346600	C. J. Andersen	11
»	4 ^{1/2}	3	28	90 ^{1/2}	50	—	390000	68025	380100	A. P. Andersen	12
»	»	»	11	53	29	—	290000	47700	351395	A/S De foren. Teglværker	13
400	5	15	5	800	441	500000	674000	370650	386370	S. Ulrich	14
42	2	10	»	244	135	170000	225000	125200	90000	H. Langkilde	15
»	»	»	10	326	180	340000	362000	206800	255500	Baroniet Lehn	16
—	—	—	—	716	395	382400	534200	219400	63300	»	17
20	»	5	»	175	97	150000	170000	88700	127300	M. J. Kromann	18
—	7	»	13	245	135	150000	195000	127050	68000	Baroniet Lehn	19
—	—	—	—	61 ^{1/2}	34	—	130000	93000	87500	M. Jensen	20
102	10	10	»	397	219	260000	342000	197950	—	P. Tvede	21
5	5	»	5	180	99	220000	195000	121500	175000	P. Jacobæus	22
4	»	»	2	130	72	91000	125000	78700	80000	V. Th. Krarup	23
8	4	»	5	125	69	110000	142000	88400	70000	M. Fick	24
9	1 ^{1/2}	»	2 ^{1/4}	145	80	123000	159000	104600	170000	A. P. M. Petersen	25
4	2	»	1	107	59	90000	123000	85400	80000	Lars Larsen	26
1	2 ^{1/2}	»	2	128 ^{1/2}	71	110000	145000	80700	120000	P. Pedersen	27
»	»	»	4	141	77	134000	197400	122700	106000	Baroniet Lehn	28
»	»	»	1 ^{1/2}	107	59	105000	130000	80000	77000	H. P. Jensen	29
—	—	—	—	273	150	136500	180500	77760	41600	Baroniet Lehn ³⁾	30
724	—	—	—	724	399	1262600	474500	204400	101030	»	31
»	3	»	80	707	390	—	980400	442750	607400	»	32
»	»	»	»	259	143	240000	313000	208100	193100	»	33
8 ^{1/2}	»	»	7 ^{1/2}	179	99	158000	200000	115350	113500	K. Jessen	34
85	»	»	8	283	156	203900	215000	171200	397840	E. F. Saurbrey	35
174	20	»	5	465	257	295000	305000	144200	516965	H. Blichfeld	36
—	—	—	—	205	113	124900	141300	60900	15490	Baroniet Lehn	37
175	»	»	»	175	97	—	165920	61000	—	Turs Skovejere	38
68	»	»	15	337	186	290000	370000	171100	118000	Enkefru K. Lauesen	39
75	13	»	29	397	219	335000	440000	214600	315600	L. Hansen	40
18	»	»	7	384	212	320000	470000	246000	684700	Schaffalitzky deMuckadell	41

Slags, Jordtilliggendet udgør 540 Tdr. Ld. Skovarealet ca. 1550 Tdr. Ld. Besidder: Carl Fr. Sophus ca. 175 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 898 Tdr. Ld. Skovarealet 901 Tdr. Ld. kilde, Nielstrup, Lehnkov, Heldagsgaard og Gaarden Lehnshøj med ca. 306 Tdr. Hartkorn af alle Greve Ahlefeldt-Laurvig-Lehn.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr. Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjerd
Gudme Herreds: (fortsat)						
42	Ryslinge	Ryslinge	Krumstrup Hvdg.	17 ¹ / ₄	131	16
43	»	»	Forhaabningslund	8 ¹ / ₄	80	»
44	»	»	Tøistrup Hvdg.	27 ¹ / ₂	215 ¹ / ₂	20
45	»	»	Højstrup	11 ¹ / ₂	84	5
46	»	»	Sørup 3 a m. fl.	10 ¹ / ₂	96	3
47	Gislev-Ellested	Gislev	Præstegaard	13 ¹ / ₄	96	»
48	»	»	Skov	7 ³ / ₄	6	»
49	»	»	Hestehavegaard	11 ³ / ₄	123	1
50	»	»	Eskelund	11 ³ / ₄	140	2
51	»	»	Raastrup	14 ³ / ₄	135	5
52	»	Ellested	Lykkesholm Hvdg.	82	645	20
53	Svindinge	Svindinge	Glorup Hvdg.	102 ³ / ₄	515 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂
54	»	»	Anhof Hvdg.	25 ³ / ₄	216	25
55	Langaa-Øksendrup	Langaa	Rygaard Hvdg.	49 ¹ / ₂	386 ¹ / ₂	25
56	Hesselager	Hesselager	Hesselager Hvdg.	58	450 ¹ / ₂	25
57	»	»	Hesselager 4 c m. fl.	—	—	—
58	»	»	Strandgaard	16 ¹ / ₂	149	6
59	Ovre-Vejstrup	Ovre	Broholm Hvdg. 2 a Skov	—	—	—
60	»	»	Tangegaard	12 ³ / ₄	114 ¹ / ₂	8
61	»	Vejstrup	Vejstrupgaard Hvdg.	34	277	»
62	»	»	Tidseholdt Hvdg.	37	288	3
63	Gudme-Brudager	Gudme	Broholm Hvdg.	56 ³ / ₄	421	30 ¹ / ₂
64	Gudbjerg	Gudbjerg	Mullerup Hvdg.	70 ¹ / ₄	527	73 ¹ / ₂
65	»	»	Brænderupgaard	9 ³ / ₄	178	»
66	»	»	Brænderup Vænge	5	»	6
Nyborg Skyldkr.						
67	Nyborg Kbst.	Nyborg Kbst.	Nyborg Kbst. 1aa	32 ¹ / ₂	—	—
68	Nyborg Ldsogn (Hjulby)	Nyborg Ldsogn	Dyrehavegaard	7 ³ / ₄	82	»
69	Avnslev-Bovense	Avnslev	Juelsberg Hvdg.	75 ¹ / ₂	529	53
70	»	»	Borgeskov	40	310	39
71	»	»	Rabenlyst	13	140	18
72	»	Bovense	Lysemose	16 ¹ / ₄	170 ¹ / ₄	»
73	Fløstrup-Ullerslev	Fløstrup	Rørbæk Hvdg.	48 ¹ / ₂	367	10
74	»	»	Hannesborg	41	336 ¹ / ₂	15
75	»	»	Risinge Hvdg.	29	240	45
76	»	»	Kissendrupgaard	12 ¹ / ₂	—	—
77	»	Ullerslev	Dalgaard	14	104	12
78	Skellerup-Ellinge	Skellerup	Hindemae Hvdg.	30 ¹ / ₄	189	47
79	»	»	Biskopstorp Hvdg.	23 ¹ / ₄	162	14
80	Kullerup-Refsvindinge	Kullerup	Juelskov Hvdg.	37	275	»
81	Vindinge	Vindinge	Holckenhavn Hvdg.	74 ¹ / ₂	549	69
82	»	»	Krogsbøllegaard	14 ¹ / ₄	102	5
83	»	»	Holckenhavn Skovdistr.	7	20	»
84	Frørup	Frørup	Frederikshøj	30 ³ / ₄	257	1
85	»	»	Sludegaard	25	165	36

¹) Stamhuset Broholm omfatter Hovedgaardene Broholm og Tangegaard samt Avisgaarden Brænderup Tdr. Ld. Besidder: H. Sehested. ²) Stamhuset Juelsberg omfatter Juelsberg Hovedgaard med Avisarealet c. 330 Tdr. Ld. Besidder: H. R. Juel. ³) Det den 9/12 1921 ophævede Baroni Holckenhavn omfatter Kogsbøllegaard med c. 301 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgjorde c. 1100 Tdr. Ld.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jordværdi Kr.	Bygningsassurance Kr.		
»	1	»	10	158	87	154500	205000	94400	253400	V. Eggersen.....	42
10	»	»	4 ¹ / ₂	94 ¹ / ₂	53	77000	120000	45900	80000	A. C. D. Petersen.....	43
53	»	6	»	294 ¹ / ₂	162	300000	420000	200700	283500	P. Pedersen.....	44
7 ¹ / ₂	2	»	1 ¹ / ₂	100	55	93000	120900	71000	101100	Chr. Andersen.....	45
6	1	»	2	108	60	81000	120000	64500	84900	Aa. Højvang.....	46
27 ¹ / ₂	1	»	8	132 ¹ / ₂	73	90000	142000	83400	89800	Præsteembedet.....	47
242	2	»	4	254	140	153000	191000	72000	7400	H. Hansen m. fl.....	48
1	»	»	2	127	70	95000	124000	82700	60000	N. Jensen.....	49
18	»	»	7	167	92	133000	165000	105900	168000	C. P. Rasmussen.....	50
5	»	»	5	150	83	95000	147000	87000	188000	K. V. Knudsen.....	51
331	19	15	29	1059	584	995700	1267000	647400	1195750	Sehested-Juul.....	52
860	1	»	113	1522	839	770000	1802630	711230	1326900	Grev Moltke.....	53
»	»	»	9	250	138	315000	300000	150000	339500	J. Villumsen.....	54
»	»	»	27 ¹ / ₂	439	242	455700	420000	270769	279100	Rygaard Gods.....	55
»	»	»	24 ¹ / ₄	499 ³ / ₄	276	520000	540000	275000	728500	A. Blixen Finecke.....	56
—	—	—	—	209	115	94200	161350	86200	—	»	57
—	7	»	6 ¹ / ₂	168 ¹ / ₂	93	110000	168000	96425	79300	»	58
—	—	—	—	709	394	—	529600	273700	—	Stamh. Broholm ¹⁾	59
»	»	»	6	128 ¹ / ₂	71	110000	150000	75300	57300	»	60
»	»	»	5	282	155	299700	370000	199500	168000	Pedersen og Gislinge....	61
89	»	9	»	889	215	349000	470000	233850	199025	F. Garde Jørgensen.....	62
»	6	»	46	503 ¹ / ₂	277	500000	630000	380000	310855	Stamh. Broholm.....	63
783	»	»	48 ¹ / ₂	1432	789	978000	1318000	579400	993200	Mullerup Gods.....	64
»	»	»	6	184	101	90000	120000	85500	89965	A. Pedersen.....	65
267	»	»	1 ¹ / ₂	273 ¹ / ₂	151	173000	218400	93600	4400	C. Due m. fl.....	66
—	—	—	—	346	192	—	350000	288700	128800	Nyborg Kommune.....	67
3	»	»	4	89	49	110000	135000	65000	141500	P. J. N. Holm.....	68
»	»	»	41	623	344	1040000	1020000	420000	1497700	Stamh. Juelsberg ²⁾	69
»	»	»	153	502	277	415000	415000	240000	419700	»	70
2	3	»	6	169	93	115000	155000	105000	67600	A. Buck.....	71
19	1 ¹ / ₄	»	5 ¹ / ₂	195	108	145000	195000	145000	113400	C. Thingberg Rasmussen.	72
150	»	2 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	537	296	500000	741000	459500	441000	Fru Salicath.....	73
25	4	»	8	388 ¹ / ₂	214	330000	443000	287800	407300	Aa. Lützen.....	74
45	»	»	7	337	186	300000	432300	263600	240500	K. Kattrup.....	75
—	—	—	—	112	62	110000	154000	97100	110000	J. C. Thomsen.....	76
5	5	»	1	127	70	95000	129000	79500	168100	V. Andersen.....	77
»	8 ¹ / ₂	6	1 ¹ / ₂	252	139	235000	290000	180000	224300	Juel Brockdorff.....	78
6	»	»	4	186	103	170000	221000	150000	262800	Reedtz-Thott.....	79
66	»	»	6	347	191	260000	400000	256000	407800	H. B. Ahlefeldt-Lauervig.	80
»	51	17	33	719	397	850000	900000	400700	1760000	M. C. C. Holck ³⁾	81
2	»	»	2	111	61	100000	130000	81600	127300	»	82
560	1	»	23	604	333	457500	552000	202700	20000	»	83
6	23	»	9	296	163	250000	340000	206400	313200	»	84
20	15	»	18	254	140	155000	208000	137800	200000	E. Laub (Frøken).....	85

Skov med ca. 127 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 825 Tdr. Land, Skovarealet 814 jaarden Borgeskov, c. 172 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør c. 1000 Tdr. Ld., Skovtattede Hovedgaarden Holckenhavn med Conradslund og Dyrehaven samt Avlsgaardene Frederikshøj ikovarealet c. 550 Tdr. Ld. Besidder var: Lensbaron M. C. C. Holck.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
Nyborg Skyldkr. (fortsat)						
86	Frørup.....	Frørup	Lundsgaard	11 ¹ / ₂	112	19
87	Ørbæk.....	Ørbæk	Ørbæklund Hvdgd	56 ¹ / ₂	400	45
88	»	»	Æblegaarden	17	142	9
Salling Herreds Skyldkr.						
89	Herrested.....	Herrested	Ravnholt Hvdgd.	61 ¹ / ₂	550	10
90	»	»	Sofienlund	16	215	29
91	»	»	Skov	36 ¹ / ₂	»	31
92	»	»	Holmegaard	20 ³ / ₄	190	6
93	Søllinge-Hellerup.....	Søllinge	Stubbendrupgaard	26 ¹ / ₄	3 01 ¹ / ₂	»
94	»	Hellerup	Hellerup Hvdgd.	66 ¹ / ₂	491	25
95	Sdr. Højrup.....	Sdr. Højrup	Højrupgaard	15 ¹ / ₂	140	2
96	Aarslev.....	Aarslev	Aarslevgaard	12 ¹ / ₄	110	»
97	Gestelev.....	Gestelev	Nordskov	55	438	21 ¹ / ₂
98	Heden.....	Heden	Hedengaard	16 ¹ / ₂	128	»
99	Allested-Vejlev.....	Allested	Allested 4 a m. fl.	14 ¹ / ₄	95	4
100	»	»	Allestrup 29 m. fl.	15 ¹ / ₂	125	4
101	»	Vejlev	Vejlevgaard	16	135 ¹ / ₂	7
102	Nr. Broby.....	Nr. Broby	Lundegaard Hvdgd.	31 ³ / ₄	208	112
103	Sdr. Broby.....	Sdr. Broby	Brobygaard Hvdgd.	64 ¹ / ₄	368	38
104	»	»	Ølstedgaard Hvdgd.	20	144	7
105	Jorløse-Haastrup.....	Jorløse	Damsbo Hvdgd.	82 ¹ / ₂	468	23
106	»	»	Søbo Hvdgd.	24 ¹ / ₄	240	»
107	»	»	Dorthealund	15 ¹ / ₄	140	»
108	»	Haastrup	Østrupgaard Hvdgd.	39 ¹ / ₄	350	10
109	V. Hæsing-Sandholt-Lyndelse.....	Sandholt-Lyndelse	Sandholt Hvdgd.	80	427	149
110	Øster Hæsing.....	Ø. Hæsing	Arreskov Hvdgd.	46 ³ / ₄	299	68 ¹ / ₂
111	»	»	Sollerup Hvdgd.	22 ³ / ₄	140	40
112	Hillerslev.....	Hillerslev	Gjelskov Hvdgd.	55 ¹ / ₄	384	73
113	»	»	Nybøllegaard	22	170	17
114	»	»	Lykkenssæde	16 ³ / ₄	112	30 ¹ / ₂
115	Herringe.....	Herringe	Fjellebro Hvdgd.	90 ³ / ₄	632 ¹ / ₂	16
116	Krarup.....	Krarup	Skov	13 ¹ / ₂	—	—
117	»	»	Skov	14	7	»
Faaborg Skyldkr.						
118	Brahetrolleborg.....	Brahetrolleborg	Brahetrolleborg Hvdgd.	63 ¹ / ₂	413	80
119	»	»	Egneborg	34 ³ / ₄	274	40
120	»	»	Høbbetgaard	22 ¹ / ₂	265 ¹ / ₂	4
121	»	»	Storskoven	66 ¹ / ₄	—	—
122	V. Skerninge.....	V. Skerninge	Skerninggaard	11 ¹ / ₂	82	»
123	Ulbølle.....	Ulbølle	Rødkilde	57 ³ / ₄	358	19
124	»	»	Margrethesminde	24 ¹ / ₂	174	»

1) Stamhuset Ravnholt, Hellerup og Nislevgaard omfatter Hovedgaardene Ravnholt, Hellerup og Ferritslevgaard med 369 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør c. 2700 Tdr. Ld. Skovgaard med Sollerup c. 131 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør c. 650 Tdr. Ld. Skov. Brobygaard, Gjelskov og Ølstedgaard c. 249 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør c. 4) Baroniet Brahetrolleborg omfatter Godserne Brahetrolleborg, Sølyst, Egneborg, Høbbet og Brænde Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve C. E. F. L. E. Reventlow.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Lebe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.		
»	11	»	5	147	81	110000	150000	88700	166400	A. Jensen.....	86
»	»	»	19	464	256	515000	550000	292000	655100	R. Lange	87
»	»	»	5	156	86	100000	160000	100000	72800	»	88
11 ³ / ₄	»	»	39 ³ / ₄	611 ¹ / ₂	337	825000	950000	395800	1057800	Stamh. Ravnholt ¹⁾	89
»	»	»	4 ¹ / ₂	248 ¹ / ₂	137	180000	225000	147200	99700	»	90
949	5	»	22	1007	555	570000	842000	403000	—	»	91
»	»	»	5	201	111	135000	160000	125500	56400	»	92
»	»	»	9 ¹ / ₂	311	172	220000	310000	167000	269500	Stamh. Hellerup ¹⁾	93
503	8	»	41	1068	589	860000	782000	562000	762150	»	94
4	»	»	8	154	85	110000	140000	99300	79050	D. Boserup	95
3	8	»	2	123	68	100000	130000	86200	111550	M. Christoffersen	96
»	»	»	25	484 ¹ / ₂	267	490000	506300	296300	501650	Sporon Fiedler	97
16 ¹ / ₂	10	»	1	155 ¹ / ₂	86	130000	152000	110000	70000	Fru C. Hansen	98
9	11	»	7 ¹ / ₂	126 ¹ / ₂	70	—	131500	93500	41900	J. C. Johansen	99
1	2	»	1	133	73	118000	158000	108300	54400	C. Christoffersen	100
»	10	»	25	177 ¹ / ₂	98	120000	165000	97900	215000	Dahlkild	101
»	7	»	3	330	182	185000	254700	184700	283100	Lundegaards Stiftelse..	102
315	»	»	28	749	413	560200	673000	378500	777049	Grevsk. Muckadell	103
»	6	2	1	160	88	132200	148000	98600	250455	»	104
761	14	»	16	1282	706	836000	1140000	695700	518756	Grevsk. Brahesminde..	105
62	4	»	56	362	200	210000	290000	192400	87900	L. C. Petersen	106
13	2 ¹ / ₂	»	6 ¹ / ₂	162	89	120000	167000	97200	94000	H. P. la Cour Rasmussen	107
»	1	»	29	390	215	250000	340000	215500	262647	Grevsk. Brahesminde..	108
119	12	»	20	727	401	626000	860000	387700	471660	Stamh. Sandholt ²⁾	109
261	41 ¹ / ₂	»	25	695	383	713300	992000	571500	1465836	Grevsk. Muckadell	110
180	16	»	6	382	211	241000	265000	136600	96435	Stamh. Sandholt	111
»	37	»	22	516	285	392000	500000	303400	686545	Grevsk. Muckadell ³⁾ ...	112
25	2	»	8	222	123	210000	265000	135400	156955	H. Smidt	113
7 ¹ / ₂	5	»	2	157	87	130000	165000	112200	110860	V. Schroll	114
233	3	»	44 ¹ / ₂	929	512	794000	1035000	572850	766498	Ahlefeldt-Laurvig-Bille	115
—	—	—	—	360	198	144400	183000	80000	—	Stamh. Egskov	116
218	»	»	»	225	124	156000	178000	90000	—	Baroniet Brahetrolleb..	117
»	»	»	»	493	273	840000	1086000	306400	1639306	Baroniet Brahetrolleb. ⁴⁾	118
»	»	»	7	321	177	220000	306000	197420	211194	»	119
»	»	»	5 ¹ / ₂	275	152	170000	215700	150700	184353	»	120
—	—	—	—	2017	1112	158000	1500000	830000	28717	»	121
16	¹ / ₂	»	1 ¹ / ₂	100	55	81000	120000	81100	119000	L. Pedersen	122
28	8	14	»	427	236	445000	530000	318000	566172	Baron L. Schaffalitzky de Muckadell	123
14	»	4	3 ¹ / ₂	195 ¹ / ₂	108	171000	257000	162300	190660		124

Vislegaard (i Odense Amt) samt Gaardene Stuppendrup, Østrupskovgaard, Holmegaard, Sophienlund realet 2000 Tdr. Ld., Besidder: C. Sehested Juul. ²⁾ Stamhuset Sandholt omfatter Sandholt Hovedrealet c. 380 Tdr. Ld. Besidder: A. Lund. ³⁾ Grevskabet Muckadell omfatter Godserne Arreskov, 280 Tdr. Ld., Skovarealet 678 Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve A. C. C. L. Schaffalitzky de Muckadell. ⁴⁾ nærd c. 351 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 1453 Tdr. Ld., Skovarealet c. 3000

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjærd
Faaborg Skyldkr. (fortsat)						
125	Vester Aaby	V. Aaby	Brændegaard Hvdg.	47	296	60
126	»	»	Pilegaard	14 ¹ / ₄	97 ¹ / ₂	17
127	»	»	Lindevadsmølle	12	60	30
128	Aastrup	Aastrup	Nakkebølle Hvdgd.	77	444	51
129	Djernisse	Djernisse	Holstenshuus Hvdgd.	113 ¹ / ₄	603	106
130	Svanninge	Svanninge	Stensgaard	73 ³ / ₄	469	36
131	Horne	Horne	Hvedholm	66 ¹ / ₄	497	32
132	»	»	Hornemøllegaard	21 ¹ / ₄	149	6
Langelands nordre Skyldkr.						
133	Snøde-Stoense-Hov ...	Snøde	Stensgaard Hvdgd.	57	441	70
134	»	Hov	Nygaard Hvdgd.	23	132	»
135	Bødstrup	Bødstrup	Nedergaard Hvdgd.	54	373	40
136	»	»	Sjø	13	178	28
137	»	»	Egelykke Hvdgd.	39 ³ / ₄	347	20
138	»	»	Svalebøllegaard	15 ¹ / ₄	96	»
139	»	»	Emmerbølle 1 m. fl.	8 ³ / ₄	81	3
140	»	»	Ellsenlund	10 ¹ / ₄	105	1 ¹ / ₂
141	»	»	Lejbølle 15 a m. fl.	13 ³ / ₄	120	12 ¹ / ₂
142	Tranekær-Tullebølle..	Tranekær	Tranekær Hvdgd.	77 ¹ / ₄	256 ¹ / ₂	95
143	»	»	Korsebøllegaard	63 ¹ / ₄	496 ¹ / ₂	149 ¹ / ₂
144	»	»	Pæregaard	25	238	9
145	»	Tullebølle	Blegholm	28	182	71
146	»	»	Bjerrebygaard	16 ¹ / ₄	120	4 ¹ / ₂
147	»	»	Oldenbjerggaard	14 ¹ / ₄	121	12
148	»	»	Skebjerggaard	13 ¹ / ₂	100	4
149	»	»	Grønslettegaard	10 ¹ / ₂	131 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂
Langelands søndre Skyldkr.						
150	Simmerbølle	Simmerbølle	Biskopstorp Hvdgd.	24	184	»
151	Skrøvelev	Skrøvelev	Faarevejle Hvdgd.	53	529 ¹ / ₂	67 ¹ / ₂
152	»	»	Pedersgaard	19	145	70
153	»	»	Søvertorp Hvdgd.	30 ¹ / ₂	260	60
154	»	»	Skrøvelev 4 a m. fl.	19 ¹ / ₂	180	»
155	»	»	Svendstrupgaard	19	177	»
156	»	»	Møllergaard	10	100	»
157	Longelse-Fuglsbølle ..	Longelse	Møllegaard Hvdgd.	28	224 ¹ / ₂	40
158	»	»	Havgaard	31 ³ / ₄	256	10
159	»	»	Bønnelykke	5 ³ / ₄	70	8
160	»	Fuglsbølle	Skovsbo Hvdgd.	28 ¹ / ₄	225	12
161	»	»	Snaremosegaard	20	183	7
162	Lindelse	Lindelse	Olesminde	11	85	1 ¹ / ₂
163	»	»	Mariendal	22	188 ¹ / ₂	2

¹⁾ Baroniet Holstenshus omfatter Godserne Holstenshus og Nakkebølle med Øerne Lys, Bjørne tilliggend det udgør 1540 Tdr. Ld., Skovarealet c. 2250 Tdr. Ld. Besidder: Lensbaron A. C. Berner-gaard samt Øerne Avernakø og Drejø c. 430 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jordtilliggend det udgør huset Nedergaard omfatter Hovedgaarden Nedergaard med Svalebøllegaard c. 87 Tdr. Hartkorn af alle skabet Langeland omfatter Godserne Tranekær, Korsebølle, Pæregaard, Blegholm, Bjerrebygaard Slags. Jordtilliggend det udgør c. 3174 Tdr. Ld., Skovarealet c. 2000 Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskylværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Møse	Hede	Andre Arealer.	Tdr. Ld.	Hektar	1916	1920	Jordværdi Kr.	Bygnings-assurance Kr.		
						Kr.	Kr.				
796	»	»	3	1155	637	680000	923000	496000	339847	Reventlow	125
»	»	»	3	117 ¹ / ₂	65	127000	130000	77650	134025	H. Madsen Skønaa . . .	126
1	1	»	4	96	53	100000	120000	63100	55133	M. S. M. Lange	127
98	»	22	113	728	402	533500	678800	435800	519264	Baroniet Holstenshuus ¹⁾	128
841 ¹ / ₂	»	»	86	1636 ¹ / ₂	903	1280900	1609500	775400	1123203	»	129
601	38	»	31	1175	649	872500	908400	583000	909188	Grevsk. Brahesminde ²⁾	130
18	»	»	61	608	335	1096000	1140000	401900	1897662	»	131
»	1	»	3	159	88	181500	188000	120000	170940	»	132
310	»	»	25	846	467	700000	1000000	532900	743100	V. Steensen de Leth . .	133
543	»	»	2	677	373	463600	554500	255900	72900	Grevsk. Langeland . . .	134
140	»	15	»	568	313	550000	741000	411600	248500	Stamh. Nedergaard ³⁾	135
»	»	»	34	240	132	125000	200000	139100	102500	A. C. Duborg	136
78	24	19	»	488	269	480000	644000	335200	382200	Lerche (Grevinde) . . .	137
»	1	»	4	101	56	115000	136000	76900	62972	Stamh. Nedergaard . . .	138
»	1	»	4	89	49	90000	120000	65200	45500	H. C. Hansen	139
1	3 ¹ / ₂	»	3 ¹ / ₂	114 ¹ / ₂	63	95000	138000	78500	58500	A. C. Johansen	140
1	4 ¹ / ₂	»	6	144	79	95000	159000	103900	64700	G. Jeppesen	141
1298	22	»	107 ¹ / ₂	1779	982	1554800	2072000	922100	1471000	Grevsk. Langeland ⁴⁾	142
4	»	»	18 ¹ / ₂	668 ¹ / ₂	368	529000	720000	420000	468700	»	143
1 ¹ / ₂	»	»	25 ¹ / ₂	274	151	250000	325000	187800	211800	»	144
»	16	»	16	285	157	200000	260000	159500	189700	»	145
»	7	»	9	140 ¹ / ₂	78	140000	180000	116000	132100	»	146
3	2	»	4	142	79	120000	150000	99000	99000	D. Rasmussen	147
12	1 ¹ / ₂	»	5 ¹ / ₂	122	67	110000	140000	90400	50000	G. Hansen	148
»	»	»	5	147	81	153000	165000	77800	255600	Grevsk. Langeland . . .	149
40	2	»	2	228	126	208000	295000	183300	210950	N. Andersen	150
163	»	»	48	808	446	868200	963000	548700	661400	J. de Neergaard	151
»	»	»	17	232	128	200000	200000	140300	77150	»	152
55	»	»	5	380	210	300000	410000	254100	326000	F. Andersen	153
8	»	»	7	195	108	180000	220000	141800	181645	N. Hansen	154
»	»	»	3	180	99	160000	210000	135600	84550	Dienes Larsen	155
1 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	103	57	103000	120000	82800	85650	A. Hansen	156
39 ¹ / ₂	2	»	42	348	192	270000	355000	231800	314800	Enkefru Petersen	157
62	»	»	10	338	186	275000	385000	258600	289300	A. F. Duborg	158
40	»	»	2	120	66	112000	130000	80200	100000	R. Jørgensen	159
12	1	»	9	259	143	234000	310000	207600	263620	K. Kromphardt	160
6	»	»	3	199	110	166000	225000	153100	100900	Enkefru M. Clausen . . .	161
11 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	»	13 ¹ / ₂	112	62	100000	130000	85275	39850	H. E. Nielsen	162
46	7	»	4 ¹ / ₂	248	137	215000	290000	194260	92050	Enkefru Michelsen . . .	163

og Svelnø i Svendborg Amt og Godset Langøse i Odense Amt c. 355 Tdr. Hartkorn af alle Slags. Jord-Schilden-Holsten. ³⁾ Grevskabet Brahesminde omfatter Godserne Hvedholm, Stensgaard og Østrup-2334 Tdr. Ld., Skovarealet c. 1481 Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve H. Bille-Brahe-Selby. ²⁾ Stam-Slags. Jordtilliggendet 540 Tdr. Ld., Skovarealet 140 Tdr. Ld. Besidder: G. M. C. V. O. Kaas. ⁴⁾ Grev-og Nygaard, Nordenbro, Tryggeløvsgaard og Søgaard samt Øen Birkholm c. 672 Tdr. Hartkorn af alle F. L. V. Ahlefeldt-Laurvig.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Grønsletjord
	Langelands søndre Sk. (fortsat)					
164	Lindelse	Lindelse	Bjerggaard	9 ¹ / ₄	91	1
165	»	»	Polleholm	13 ¹ / ₂	130	10
166	Humle	Humle	Skovgaard Hvdgd.	50 ¹ / ₂	323	34
167	»	»	Vestergaard Hvdgd.	20 ¹ / ₄	156	30
168	»	»	Humle 1 c m. fl.	10	91 ¹ / ₂	3
169	»	»	Frederiksberg	34 ³ / ₄	287	17
170	»	»	Bogøgaard	19	127	160
171	Tryggelev-Fodslette...	Tryggelev	Lykkesholm Hvdgd.	37	285	12 ¹ / ₂
172	»	»	Tryggelevgaard	34	294	23 ¹ / ₂
173	»	»	Rolighed	11	104	8
174	»	»	Kindeballegaard	8	87	8
175	»	»	Nørreballegaard	14 ¹ / ₄	98	18
176	»	Fodslette	Hjortholm Hvdgd.	71	531	50 ¹ / ₄
177	»	»	Rødbjerghavn	22 ³ / ₄	195	36
178	Magleby	Magleby	Brolykke Hvdgd.	32 ¹ / ₄	275	43
179	»	»	Nordenbrogaard	37 ¹ / ₂	266 ¹ / ₂	32
180	»	»	Præstegaard	15 ¹ / ₂	107 ¹ / ₂	»
181	»	»	Holmegaard Hvdgd.	28 ¹ / ₂	204 ¹ / ₂	11
182	»	»	Søgaard Hvdgd.	38 ³ / ₄	287 ¹ / ₂	64
	Ers Skyldkreds:					
183	Rise	Rise	Graasten 14 m. fl.	13	91	11

¹⁾ Stamhuset Ahlefeldt omfatter Hovedgaardene Holmegaard, Brolykke, Lykkesholm og Vesterland, Skovarealet c. 235 Tdr. Land. Besidder: Lensgreve F. L. V. Ahlefeldt-Laurvig.

Alfabetisk Register

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Aarslevgaard	96	Brolykke Hvdgd.	178	Faarevejle Hvdgd.	151
Allested 4 a m. fl.	99	Brændegaard Hvdgd. ...	125	Fjellebro Hvdgd.	115
Allestrup 29 m. fl.	100	Brænderupgaard	65	Flintholm Hvdgd.	35
Anbof Hvdgd.	54	Brænderup Vænge	66	Forhaabningslund	43
Arreskov Hvdgd.	110	Bøgeskovgaard	25	Frederiksberg	169
		Bønnelykke	159	Frederikshøj	84
Biskoptorp Hvdgd.	79				
Biskopstorp Hvdgd. ...	150	Dalgaard	77	Gislev Præstegaard	47
Bjerggaard	164	Damsbo Hvdgd.	105	Gjelskov Hvdgd.	112
Bjerrebygaard	146	Dorthealund	107	Glorup Hvdgd.	53
Bjørnemose	18	Dyrehavegaard	68	Graasten 14 m. fl.	183
Blegholm	145			Grønslettegaard	149
Bogøgaard	170	Egelykke Hvdgd.	137		
Boltinggaard Hvdgd. ...	39	Egeskov Hvdgd.	7	Hannesborg	74
Borgeskov	70	Egeskov Hvdgd. 1 e m. fl.	8	Havgaard	158
Brahetrolleborg Hvdgd.	118	Egneborg	119	Hedengaard	98
Brobygaard Hvdgd. ...	103	Elisenlund	140	Heldagergaard	19
Broholm Hvdgd.	63	Emmerbølle 1 m. fl. ...	139	Hellerup Hvdgd.	94
Broholm Hvdgd. 2 a ...	59	Eskelund	50	Hesslager Hvdgd.	56

Tdr. Ld.		Andre Areal		Samlet Areal		Ejendoms skyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Areal	Tdr.	Hektar	1916	1920	Jordværdi	Bygningsassurance		
				Ld.	tar	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.		
3	3	»	3	101	56	90000	138000	83575	68900	I. Hansen	164
1/2	15	»	8	163 1/2	90	110000	185000	116200	65550	J. O. Jørgensen	165
119	20	24	»	520	287	500000	580000	317300	411300	H. L. Møller	166
31	»	»	9 1/2	226 1/2	125	200500	260000	164950	186700	Stamhuset Ahlefeldt ¹⁾	167
»	»	»	3	97 1/2	54	93000	120000	71900	40000	C. Madsen Nielsen	168
21	7	4	3	339	187	318000	425000	266650	352250	H. J. R. Bech	169
»	»	»	13	300	165	160000	250000	141500	115690	J. Christensen m. fl.	170
165	11	»	18 1/2	492	271	405400	548000	315260	231400	Stamh. Ahlefeldt	171
»	22	»	5 1/2	345	190	305000	445000	272550	180550	Grevske. Langeland	172
6 1/2	7	»	4 1/2	130	72	110000	135000	81900	54300	J. A. Hansen	173
3 1/2	1 1/2	»	4	104	57	98000	122000	79450	77800	K. C. Hansen	174
5	4	»	3	128	71	110000	130000	80250	93000	M. N. Madsen	175
150 1/2	»	8	3 1/4	743	410	724800	999500	551775	772400	H. Ahlefeldt-Laurvig	176
41	»	»	3	275	152	215000	320000	187400	211050	Enkefru A. Staun	177
»	»	6	12	336	185	440000	528600	242150	479450	Stamh. Ahlefeldt	178
»	»	»	20 1/2	319	176	290000	375000	253200	200200	Grevske. Langeland	179
»	4	»	»	111 1/2	62	118000	135000	93350	96700	Præsteembedet	180
»	»	»	5	220 1/2	121	300000	313000	185000	183850	Stamh. Ahlefeldt	181
»	»	»	4	355 1/2	196	295000	375800	253800	204750	Grevske. Langeland	182
»	»	»	5	107	59	100000	130000	74900	125000	M. A. Hansen	183

gaard samt Øerne Stryns og Stryns Kalv c. 132 Tdr. Hartkorn. Jordtilliggendet udgør c. 1160 Tdr.

til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Hesselager 4c m. fl.	57	Juelskov Hvdgd.	80	Lundsgaard	86
Hestehauge Gl.	2	Juliegaard	24	Lundegaard Hvdgd.	102
Hestehavegaard	49			Lykkenssøde	114
Hindemæe Hvdgd.	78	Kinderballegaard	174	Lykkesholm Hvdgd.	52
Hjortholm Hvdgd.	176	Kissendrupgaard	76	Lykkesholm Hvdgd.	171
Holckenhavn Hvdgd.	81	Klingstrup Hvdgd.	21	Lysemose	72
Holckenhavn Skovdistr.	83	Klingstrup Ny	22	Løjtved Hvdgd.	11
Hølmegaard	92	Korsebøllegaard	143		
Hølmegaard Hvdgd.	181	Krogenlund Hvdgd.	10	Maegaard	23
Hølstenshuus Hvdgd.	129	Krogbøllegaard	82	Magleby Præstegaard	180
Hornemøllegaard	132	Krumstrup Hvdgd.	42	Margrethesminde	124
Humle 1c m. fl.	168			Mariendal	163
Hvidholm	131	Lammehave Hvdgd.	40	Mullerup Hvdgd.	64
Hvidkilde Hvdgd.	32	Langskov	36	Møllegaard Hvdgd.	157
Høbbetgaard	120	Langkildesgaard	15	Møllergaard	156
Højrupgaard	95	Lehnshøj	28		
Højstrup	45	Lehnaskov Hvdgd.	33	Nakkebølle Hvdgd.	128
		Lejbølle 15a m. fl.	141	Nedergaard Hvdgd.	135
Juelsberg Hvdgd.	69	Lindevadsmølle	127	Nielstrup Hvdgd.	16

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Nordenbrogaard	179	Rærbæk Hvdgd.	73	Sørup 3a m. fl.	46
Nordskov	97	Sandholt Hvdgd.	109	Søvertorp Hvdgd.	153
Nyborg Kbst. 1aa	67	Siø	136	Tangegaard	60
Nybøllegaard	113	Skebjerggaard	148	Tidselholdt Hvdgd.	62
Nygaard Hvdgd.	134	Skerninggaard	122	Tranekjær Hvdgd.	142
Nøjsomhed	26	Skjoldmose Hvdgd.	14	Trunderupgaard	9
Nørreballegaard	175	Skovgaard Hvdgd.	166	Tryggelevgaard	172
Nørreskov	6	Skovsbo Hvdgd.	160	Tved 58a m. fl.	20
Oldenbjerggaard	147	Skrøvelev 4a m. fl.	154	Tvedskov	3
Olesminde	162	Sludegaard	85	Tøistrup Hvdgd.	44
Ollerup 1a m. fl.	17	Snaremosogaard	161	Ullemose	34
Pedersgaard	152	Soffenlund	90	Valdemars Slot	5
Pilegaard	126	Sollerup Hvdgd.	111	Vejlegaard	101
Polleholm	165	Stensgaard	130	Vejstrupgaard Hvdgd. .	61
Pæregaard	144	Stensgaard Hvdgd.	133	Vestergaard Hvdgd.	167
Raastrup	51	Stenstrup 5a m. fl.	12	Vindmøllegaard	27
Rabenlyst	71	Stenstrup 53b m. fl. .	13	Vornæs Skov	4
Ravnholt Hvdgd.	89	Storskoven	121	Æblegaarden	88
Risinge Hvdgd.	75	Strandgaard	58	Ølstedgaard Hvdgd. ...	104
Rolighed	173	Stubbendrupgaard	93	Ørbækluunde Hvdgd. ...	87
Rygaard Hvdgd.	55	Svalebøllegaard	138	Østrupgaard Hvdgd. ...	108
Rynkebygaard	41	Svendborg Mkj. 10b m. fl.	1		
Rødbjerghavn	177	Svendstrupgaard	155		
Rødkilde	123	Søbo Hvdgd.	106		
		Søgaard Hvdgd.	182		
		Sølyst	29		

Sophienlund (Vindinge Herred).

Kroghenlund (Sunds Herred).

MARIBO AMT

Ved Maribo Sø.
(M. Lundbo fot.)

Fra de inddæmmede Arealer af Rødby Fjord.
(M. Lundbo fot.)

INDLEDNING

AF MAG. SCIENT. J. O. BØVING-PETERSEN

Amtets to naturlige Omraader, Lolland og Falster, nævnes altid i Sammenhæng — med Bindestreg — og altid Lolland først. Baade Bindestregen og Rangforordningen svarer godt til de virkelige Forhold, thi begges Natur er nær beslægtet, og Lolland er ikke blot den største, men ogsaa den mest karakteristiske af de to Øer.

Baade geografisk og i trafikmæssig Henseende er *Falster* Forbindelsesøen mellem Sjælland og Lolland. Ligesom den kun skilles derfra ved smalle Sundé, hvorover der delvis er slaaet Bro, har ogsaa dens Natur samme, lidt vage og udviskede Præg, der karakteriserer ethvert Mellemed. Den er en af Danmarks mindst udprægede Øer. Mellem den og de tilgrænsende Dele af Lolland er Forskellen ikke iøjnefaldende; og kommer man dertil fra Sjælland, synes Øen vel nok mindre bakket og Markhegnene mere stive, — flettede, som de er, til Risgærder, der gennemvæver Landet som et ternet Mønster, — men noget overraskende nyt frembyder Øen ikke. Smaaskov, frugtbare Marker og hyggelige Landsbyer afløser hinanden her som der. Det karakteristiske for Øen bliver — saa paradoksalt det end lyder — dens Mangel paa Karakter.

Dog — *noget* er der naturligvis, værd at opspore; en milelang Strækning ude paa Falsters Østkyst, Skovene fra Grønsund til Korselitze, hører endog til Danmarks skønneste Egne; men dette aner kun faa, thi endnu ligger disse Skove udenfor Alfarvej, drømmende i uforstyrret Blund ved Østersøens Bred — næsten urskovsagtige, naar dette Begreb lempes efter jævne danske Forhold.

Smukkest bliver Førsteindtrykket af Falster, hvis man i Stedet for at følge den traditionelle Færge- og Jernbanerute gaar ombord i den lille Damper, der løber mellem Masnedsund Station og Stubbekøbing. Sejladsen paa Masnedsund — og i det hele paa de bugtede Sunde mellem Falster, Sjælland og Møen — kan vel i Skønhed ikke maale sig med Farten paa Svendborgsund, men er til Gengæld af større Udstrækning og rigere Afveksling — og forud for den berømte Øresundsfart har den sin komplette, uforstyrrede Idyl. *Idyl* er vel overhovedet det Ord, der bedst rammer Falsters og dets Sundes Karakter. Idyllisk bugter Masnedsund sig som en bred, solblank Flod mellem Falsters fede, hvedegyldne Marker og Sydsjællands blødt afrundede Skovaase; — idyllisk er Indtrykket, naar vi lader Kikkerten følge Falsters Nordkyst fra *Orenæs* forbi *Gaabense* Færgegaard, hvis hvide Længer under den lille Skov dvæler i uforstyrret Ro ved Minderne fra de Dage, da Hovedfærdselen mellem Sjælland og Falster gik over dens Gaardsplads' topede Stenbro — og idyllisk er Sejladsens Maal, det venligt-smilende *Stubbekøbing*, Byen der blev Askepot, da Banen lagdes langt uden om den og førte al Trafik i Favnen paa Søsterstaden Nykøbing.

Efter en Forfriskning under Hotelhavens store, ærværdige Morbærtræ med den mægtige, skyggefulde Krone drager vi ad Landevejen mod Øst, forbi *Næsgaard*, Danmarks ældste og højt ansete Landbrugsskole — med *Korselitze-Skovene* som Maal. Under Bakken her ved Grønsund var det, at Marie Grubbe levede sine sidste, trælsomme Aar som Søren Færgemands Kone; men for længst nedrevet er det fattige Hus, hvorhen J. P. Jacobsen lod den unge Magister Ludvig Holberg fly for Pesten og tage Ophold hos Marie Grubbe. Endnu en Gang lader vi Blikket glide ud over det skønne Panorama, som blev Baggrunden for en tragisk Kvindeskæbnes Afslutning — over Masnedsund og Grønsund, over Bogø og Fanefjord, langt ind i Møens Sydland, hvis Natur synes en direkte Fortsættelse af Falsters — og lader saa *Skoven*, den rigtige Højskov med tæt Underskov mellem ranke Stammer og hemmelighedsfulde Kløfter og Slugter, lukke sig over og bag os — — milelangt og mere til. Dette er Korselitze Skoven, det rige Classenske Fideikommis' Ejendom, Falsters Urskov! Time efter Time kan man gaa herinde mellem alle

Fra Voldstedet „Dronning Margrethes
Borg“ ved Maribo.

Udsigt fra Anlægget „Trekanten“ til
Maribo Sø.

Fra Lysemose ved Maribo.
(Fotografier af M. Lundbo.)

Slags Træer og Buske uden at møde et Menneske, og kommer man ud til Stranden, hvis Brusen toner i eet med Løvkronernes dæmpede Sus, møder man samme storladne Ensomhed. Og med Ensomheden er Skønheden forlenet. Her er en Rigdom og Afveksling i Vegetationen som i faa andre danske Skove, og Bakker, Dale og stejle Skovskrænter ud mod Havet gør det helt svært for Vandreren at tro sig paa det ellers saa skikkelig jævne Falster. I *Pomlenakke* kulminerer Kystens Skønhed. Disse høje, bratte Klinter, hvorover Skoven knejser, og i hvis Vægge Hav, Kildevæld og Frostsprængning har furet dybe Kløfter, skulde blot være af Kridt i Stedet for Ler, og Falster vilde have en Østkyst lige saa vidunderlig og landskendt som den, hvoraf man fra *Pomlenakkes* Tinde i klart Vejr skimter et Glimt mod Nordøst — Møens Klint.

Forbi Herregaarden med det vendiske Navn Korselitze og forbi Ourupgaard's Mønsterbrug snor Vejen sig gennem smilende Marker og velhavende Landsbyer, men over et lidet særpræget Land til Falsters „Hovedstad“, Nykøbing. Mellem den og Gedser passerer vi et lavt Eng-Land, udtørrede Vandarealer, værnede mod Havet ved Diger; — men lignende Strækninger genfinder vi i større Stil paa Lolland og vil derfor fare over dem med samme Hast som Berlin-Ekspressen, naar den iler mod Gedseroddes Dampfærgeleje — Danmarks aabne Dør ud mod „det sydlige Udland“.

*

*

*

At *Lolland* rimer paa *Holland*, er en Tilfældighed, der ser ud som en Tanke. I det mindste paa to meget væsentlige Punkter er der Lighed mellem Navnefrænderne: *Lollands Jord* er Danmarks laveste, fladeste og fedeste — og *Digesagen* er for *Lolland* som for *Holland* en Livssag. Som *Hollænderen* har ogsaa *Lolliken* maattet værges sit Land mod Havets Angreb — og for dem begge gik den oprindelige Forsvarskamp efterhaanden over til at blive et Erobringstog mod den tilbagetrængte Fjende. Thi ogsaa *Lollikerne* har ved Digeanlæg, Inddæmning, Kanalisering og Afvanding indvundet nyt Land fra det graadige Hav — det Hav, der dog stadig ligger paa Lur bag det lave *Sydlands* lange Dige, pønsende paa en Gentagelse af det skæbnesvangre Stormløb i 1872.

Et enkelt Tal viser, hvor lav *Øen* er. *Bavnehøj* i dens nordvestlige Del naar det lidet imponerende Tal 29,5 m og er endda *Lollands* betydeligste „Bjerg“; — for Cyklisten er *Øen* derfor ligefrem ideel, og man ser da ogsaa ofte Malkepigen cykle med sin Spand ind over Græsmarken lige hen til den røde Ko, der med spændt Yver venter hende længsels-

Fra en lollandsk Landsby — Engestofte ved Maribo.
(M. Lundbo fot.)

Rødby Fjords Sluse ved Kramnitze.
(M. Lundbo fot.)

fuldt. En saare lav, næsten flad Slette af fedt Moræneler, dækket med frugtbart Muld — saaledes er Lolland. Men det har ikke Slettelandets aabne Præg, ikke den fri Horizont, der lader Øje og Sind frydes ved milevide Fladers vekslende Lysspil og fine Farvetoninger ud mod en fjern, blaanende Himmelrand. Saadanne Strækninger findes vel — men de er ikke typiske for Øen.

Kommer vi med Banen fra Nykøbing over det bugtede, flodlignende Guldborgsunds Bro, er det første Indtryk af Øen Billedet af et tæt Skovland. Hvorhen Øjet glider, møder det tilsyneladende Skov og atter Skov. Og man undrer sig, thi man ved jo fra sin Skolelærdom, at Lolland først og fremmest er *Hvedens og Sukkerroernes Ø* — hvor er da *Markerne*? Efterhaanden som Toget fører os mod Vest, over Saksø og Maribo, løses Gaaden. Noget af det, der paa Afstand former sig som et sammenhængende Skovtæppe, glider paa nærmere Hold fra hinanden og opløses i et Net af Hegn og Poppelrader — de lollandske „Pile“ — hvis snorlige Rækker inddeler det flade Land i firkantede Rubrikker, regelmæssige som Felterne i et Skakbræt, vekslende i Farver, eftersom det er Korn, Kløver eller Roer, der dyrkes i Rubrikken.

Trods Gentagelsens Ensformighed vækker Synet af disse frodige Marker en vis Tilfredshedsfølelse, en Fornemmelse af Velvære selv hos den fremmede, der ikke er direkte interesseret i deres rige Afgrøde. Hvor meget mere da ikke hos Øens egne Beboere. Sindig, tryk Livsglæde er da ogsaa et gennemgaaende Karaktertræk hos Lolliken. Aar ud og Aar ind ser han jo Hvedens rødgyldne Aksbølger duve tungt hen over sine Marker, vekslende med Sukkerroens frodiggrønne Bladrosetter, der lover godt for Muldets saftstruttende Rod. Og er der noget Sted i Danmark, hvor „Kvien staar i Græsset over Knæ“, saa er det paa Lolland! Det skal imidlertid siges til den lollandske Landmands Ære, at er hans Jord end af Naturen god, saa lægger han ikke derfor Hænderne i Skødet. Ingen anden dansk Landsdel har i Forhold til Størrelsen saa mange Mønsterbrug; og faa Steder ser man saa „rene“ Agre som Lollands radsaaede og omhyggelig ukrudtrensede Marker. Blomstervennen vil ikke finde mange blaa Kornblomster, røde Valmuer eller megen gul Agerkaal og Ager-sennep isprængt Markens Grøde.

I alt dette er der imidlertid ikke meget, der kan interessere den fremmede Turist, og noget Turistland er Lolland da heller ikke og bliver det sikkert aldrig, — dertil er dets typiske Natur for prosaisk. Alligevel, Øen er Besøg værd for sine mange *Herregaardes*, *Parkers* og gamle *Egeskoves* Skyld. Og for den, der sværmer mere for Naturens Poesi end for Jordens Økonomi, er der smaa, sjællandsk fredelige Idyller at finde

ved den skovkransede Sø bag Maribos ærværdige Klosterkirke, — og kommer man ud til Egnen omkring Herregaarden *Lidsø* mellem Rødby og Østersødiget, overraskes man endog ved at møde en Natur, der virker stærkt og betagende som et Pust af vestjydsk, storslaaet Ensomhed, parret med en hollandsk Marskegns Frodighed.

For faa Aartier siden var denne aabne Flade en Del af Østersøen; nu er den forvandlet til frugtbar Marskeng med Kanaler og Vindmotorer til Afvanding, og over Engfladernes grønne Græshav, der er isprængt gule, røde og hvide Blomsterøer, hæver sig frodige Hvede-, Roe- og Luzernemarker. Følger man deres Ejer rundt i Mark og Eng og lader ham fortælle og vise, hvorledes han har indvundet nyt Land og Aar efter Aar gjort det mere frugtbart, faar man et levende Anskuelsesbillede af den Kamp, der her har staaet mellem Havet og Mennesket — en Kamp, der afspejler den tilsvarende store Kamp i Holland.

Ogsaa her kunde man anvende Hollændernes Mundheld: „Gud skabte Havet; men vi skabte Kysten.“ — —

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Amtet er ikke særlig gunstigt for en geologisk Beskrivelse; de nyere Aflejringer er saa godt som ikke undersøgt og frembyder sandsynligvis ogsaa meget lidt Afveksling, og de ældre Dannelser kendes kun fra Boringer. Nærheden af Tyskland giver sig til Kende i en mærkelig Analogi med dette Land, idet den for Danmark særlig ejendommelige Formation, det nyere Kridt, slet ikke er udviklet, saa at Tertiæret hviler umiddelbart paa Skrivekridt.

Skrivekridtet danner Undergrunden af langt den største Del af Amtet, idet det kun i enkelte Dele af det sydlige af begge Øerne dækkes af Tertiær. Kridtets Overflade ligger næsten overalt under Havets Overflade, men er i øvrigt en Del varierende. Paa Falster, hvor den dog i det hele synes at være forholdsvis regelmæssig, ligger den i Dybder, der varierer fra 17 (Nr. Alslev) til 38 m (Stubbekøbing), og først i den sydligste Del bliver Forholdene mere uregelmæssige, idet man her har saavel en særlig høj Beliggenhed (Botø Nor 14 m under Havet) som en overordentlig dyb, nemlig ved Gedser ca. 120 og 2 km nord for Gedser ca. 85 m u. H.; paa begge disse Steder dækkes Kridtet af Tertiær.

For Laalands Vedkommende er Kridtoverfladen bedst kendt i det nordøstlige, Egnen fra Fuglsang til Taars Vig og videre over Øerne i

Smaalandsøhavet, hvor den paa mange Steder naar over $\div$ 10 m Højde, ja paa enkelte Steder (Saxkøbing, Vaabensted, Nagelsti) end-ogsaa over Havfladen. Men at der ogsaa i dette Omraade forefindes store Uregelmæssigheder, viser en Boring ved Hyllehus ved Taars Vig, hvor Kridtet endnu ikke er truffet ved en Dybde af 108 m. Længere mod Vest ligger Kridtet gennemgaaende dybere, men er kun truffet faa Steder; ved Rødby og Nakskov ligger det paa Dybder mellem 20 og 30 m, men andre Steder har man boret langt dybere uden at træffe det, ved Horslunde f. Eks. over 100 m. (Majbølle se nedenfor).

Mens det nyere Kridt, som ovenfor nævnt, ikke findes, træffer man paa to Steder ganske smaa Omraader med Tertiær. *Paleocænet* er truffet faststaaende ved Gedser, hvor det opnaar en overordentlig Mægtighed, idet det naar fra 7 til 119 m Dybde; allerede to km nordligere gaar det kun fra 19 til 88 m. I Modsætning til hvad der ellers er Tilfældet, udgøres næsten hele Formationen af det kalkfri Ler underlejret af lidt Grønsandskalk, mens Kertemindeleret, der andre Steder er saa karakteristisk for det danske Paleocæn, synes at mangle. Grønsandskalken er ogsaa truffet ved en Boring ved Gedsergaard paa 30 m Dybde. I Klinten langs Falsters Sydspids træffes mægtige løse Flager, saavel af Grønsandskalk som af Kridt; man har forsøgt at benytte den førstnævnte Bjergart til Kalkbrænding, men har maattet opgive det igen. Gedser Rev angives i Danske Lods at bestaa af en Kalkmur, om hvis nærmere Beskaffenhed der dog ikke vides noget, ligesaa lidt som om den Kalkbund, der siges at optræde mellem Nykøbing og Hasselø.

Det plastiske Ler er truffet ved en enkelt Boring, nemlig ved Majbølle i en Dybde af fra 71 til 188 m; dette vil andsynligvis give en overordentlig dyb Beliggenhed af Skrivekridtets Overflade, som er ganske ejendommelig, naar man tager Hensyn til, at Nakskov (se ovenfor) kun er ca. 7 km borte.

Istidsdannelserne bestaar i højere Grad end i noget andet dansk Amt af Moræneler, idet de lagdelte Dannelser, saavidt vides, er indskrænkede til ganske smaa Arealer. Paa Grund af det særdeles flade Terræn, der paa de fleste Steder har fuldstændig Karakter af Moræneflader, kan man ikke vente at finde udprægede Randmoræner eller Aase, og saadanne er heller ikke med Sikkerhed paaviste.

Alluvialdannelserne har ogsaa kun ringe Udbredelse; Tørvemoserne indtager mindre Plads end i de andre Amter undtagen Bornholm, og Flyvesand mangler saa at sige helt. Da Landet ikke efter Istiden har ligget kendeligt lavere end nu, har man ikke nogen hævet Havbund,

Klint af Moræneler. Falsters Sydspids.
(Victor Madsen fot.)

Klinten ved Gedser paa Falsters Vestside, set mod Nord.
(Victor Madsen fot.)

og naar der alligevel findes forholdsvis store Arealer, der er udvundet fra Havet, skyldes dette dels en naturlig Udfyldning af Fjorde med Sand og Dynd og dels de betydelige Digeanlæg og derefter følgende Udpumpning af Vandet. De store Forandringer, der i den Retning er sket efter den store Stormflod i 1872, hører imidlertid ikke hjemme i en geologisk Oversigt og skal derfor ikke omtales nærmere her.

KLIMA

AF AFDELINGSCHEF MAG. H. HANSEN

Maribo Amt.

Maaned	Middeltemperatur C°				Gennemsnitligt Antal Frostdage			Middelnedbør mm			Antal Døgn med Ned- bør paa Maribjerg
	Maribjerg	Orebygaard	Sd. Alslev	Gedser	Maribjerg	Orebygaard	Nykøbing	Maribjerg	Fuglsang	Gedser	
Januar	0.0	-0.4	-0.2	-0.2	21	22	21	36	44	32	12
Februar	0.2	-0.3	0.1	0.0	20	21	20	30	34	25	11
Marts	1.9	2.0	1.9	1.4	17	20	16	39	45	34	12
April	5.9	6.1	5.5	5.0	4	7	6	30	35	33	11
Maj	10.6	11.1	10.0	9.4	0	1	0.3	41	40	35	11
Juni	14.9	15.3	14.8	14.3	0	0	0	47	47	43	9
Juli	16.5	16.9	16.6	16.5	0	0	0	65	76	64	13
August	15.9	16.1	16.0	16.5	0	0	0	74	76	64	15
September	13.1	13.2	13.3	13.9	0	0.1	0	55	60	52	13
Oktober	8.3	8.3	8.4	9.2	1	2	2	72	79	69	17
November	4.5	4.1	4.6	4.6	8	10	8	49	53	42	14
December	1.3	1.1	1.4	1.5	16	18	16	44	50	38	15
Aaret	7.8	7.8	7.7	7.7	87	101	89	582	639	531	153

Aarets Middeltemperatur er overalt mellem $7\frac{1}{2}^{\circ}$ og $7\frac{3}{4}^{\circ}$; Januar har den laveste Middeltemperatur, c. $\div \frac{1}{3}-0^{\circ}$, Juli den højeste med c. $16\frac{1}{2}-17^{\circ}$; i Foraarsmaanederne April og Maj er Middeltemperaturen forholdsvis lav langs Falsters Østkyst, hvilket hidrører fra, at Østersøens Vand endnu er temmelig koldt. Om Foraaret ophører Frosten gennemsnitlig c. 20. April; om Efteraaret begynder den gennemsnitlig atter c. 25. Oktober—5. November. Det aarlige Antal Frostdage varierer paa de forskellige Steder mellem 80 og 100. Den aarlige Mid-

Fra Borgø ved Maribo Sønderø.
(M. Lundbo fot.)

Fra Lysemose ved Maribo.
(M. Lundbo fot.)

delnedbør er for Amtet som Helhed 590 mm; den er størst — noget over 600 mm — paa Strækningen Nakskov—Maribo—Nykøbing og mindst, 530 mm, ved Gedser. De regnrigeste Maaneder, August og Oktober, har omtrent samme Middelnedbør, der i de forskellige Egne varierer mellem c. 65 og 80 mm; i Februar og April er Nedbøren mindst — gennemsnitlig c. 25—35 mm.

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR, DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Lolland og Falster med tilhørende Smaaøer danner en naturlig Helhed, hvis Plantevækst har sit særegne Præg, selv om den i mangt og meget ligner Plantevæksten paa Møen og langs Sjællands Sydkyst.

Øerne er jo gennemgaaende lidet kuperede og Jordbunden er godt og frugtbart Moræneler. Det er derfor intet Under, at Øerne er vel-dyrkede. Foruden Kornavl spiller Sukkerroedyrkningen en Hovedrolle.

I ældre Tid var rimeligvis det meste af Øerne dækket af Skove,

hvori Egen var den herskende Træart, og Nutidens Skove maa betragtes som Rester af hine, dog stærkt ændrede ved forstlig Drift. Alligevel udgør Skovene sammen med Kysterne og de smaa Mosestrækninger de Steder, hvor man skal søge hen for at finde de af Kulturen mindst berørte Plantesamfund.

Øernes lange *Kystlinje* kan deles i flere naturlige Afdelinger efter Kystens Art. Mod den aabne Østersø træffer vi langs Falsters Østkyst først et Parti med ret stejle, lave Lerklinter, dernæst kommer en lang sandet Strækning fra Tromnæs til Gedserodde, hvor en lille Klint danner Øens sydligste Forpost mod Havet. Forskellig fra disse to Dele er Øens Vest- og Nordkyst, som er mere beskyttet. For Lollands Vedkommende ligner Østkysten og Nordkysten de sidstnævnte falsterske Kyster, medens Sydkysten fra Albuen til Hyldekrog er lav og garneres af en smal Sandstrand med et mægtigt Dige. Der bliver saaledes i botanisk Henseende hovedsagelig tre forskellige Slags Kyst: Sandstrand, Strandklint og den beskyttede Kyst med afvekslende Smaaskrænter, Marker og Engdrag, bræmmede af en gruset og stenet Forstrand med rigelig opskyllet Aalegræs og Tang.

Sandstranden er yderst mod Havet ret nøgen; blot spredt voksende Planter findes her i Havstokken. Indenfor møder den egentlige Sandstrandvegetation os med Marehalm, begge Hjælmearter (*Psamma arenaria* og *Ps. baltica*), Sand-Star (*Carex arenaria*), samt paa Falster Strand-Hestehov (*Petasites spurius*) og Strand-Ært (*Lathyrus maritimus*); denne Plantevækst gaar mange Steder over i en Sandmarksvegetation med Sandskæg (*Corynephorus*), Gul Evighedsblomst (*Gnaphalium arenarium*), Mark-Bynke (*Artemisia campestris*), Høgeurt (*Hieracium umbellatum*) o. m. fl., paa Lollands Sydkyst tillige den sjældne klæbrige Limurt (*Silene viscosa*). Sandmarksplanter er ellers ikke hyppige i disse fede Egne; de findes kun hist og her i smaa Bevoksninger paa Bakker og Kæmpehøje.

Det er gerne de kilometerlange Digers ydre Skraaninger og deres Ryg, som bærer Sandstrands- og Sandmarksvegetationen. Indenfor dem kommer ofte en Fordybning, som skyldes Bortgravning af den til Digets Dannelse nødvendige Jord. Her har adskillige ejendommelige Planter fundet et Fristed i den forholdsvis fugtige og stærkt sandede Jordbund. Nævnes kan saaledes de sjældne Bregner: Kongebregne (*Osmunda*) og to Arter af Maanerude (*Botrychium matricariæ* og *B. simplex*) samt Alm. Ulvefod (*Lycopodium clavatum*), Liden Ulvefod (*L. inundatum*) o. fl. Planter, som ellers ikke hører disse sydlige Øer til.

Strandklinerne langs Falsters Østkyst har yderst en smal, ofte stenet Forstrand med spredt staaende Strandplanter, saasom Strand-sennep (*Cakile*), Melder (*Atriplex*), Sodaurt (*Salsola*) o. fl., samt hvor Klinerne Ler træder frem Følfod (*Tussilago*), Ager-Tidsel (*Cirsium arvense*), Ager-Svinemælk (*Sonchus arvensis*) og andre Ukrudtsplanter. Selve Klintebrinken er gjerne ret ubevokset, da Havet ved Vinter-tid bryder den ned; ovenpaa naar Skoven lige ud til Randen, saaledes at der ikke er Tale om egentlig Strandflora. Paa Steder, hvor Vandet siver ud af Leret, findes dog en særlig Plantevækst, hvis ejendommeligste Medlem er den store Elfenbens-Padderokke (*Equisetum maximum*).

De mere beskyttede Kyster paa Lolland og Falster begynder gjerne yderst med en stenet Forstrand, hvorpaa følger en Brømme af opskyllet Tang, der delvis er bevokset med Melde, Strandsennep, Lugtløs Kamille, Kvik og Strand-Svingel (*Festuca arundinacea*), og indenfor disse ofte i store Bestande den giftige Skarntyde (*Conium*) samt hist og her Strand-Stenkløver (*Melilotus dentatus*), Bredbladet Karse (*Lepidium latifolium*), Rosen-Katost (*Malva alcea*) og Læge-Stokrose (*Althæa officinalis*). Denne Plantevækst gaar over i græsklædte Skrænter, i Strandenge, i Græsmarker eller i mere tørre græsklædte Strækninger, alt eftersom Forholdene er.

Egentlige Strandenge med Harrilgræs (*Juncus Gerardi*), Hvene (*Agrostis alba*) etc. træffes som sædvanlig i Vige og Fjorde, men indtager ikke store Arealer. Vel udviklede træffer vi dem f. Eks. ved Ny-sted, omkring Naskov Fjord, Vaalse Vig o. fl. Steder. Til de karakteristiske Planter paa Strandengene hører Kællingetand (*Lotus tenuifolius*), Mangleblomstret Ranunkel (*R. polyanthemus*) og Udspærret Star (*Carex extensa*).

Ude i Havet vokser dels Alger, dels Aalegræs (*Zostera*); navnlig den sidste danner store undersøiske Enge i Smaalands-havet, Sundene o. s. v. Inde paa lavt Vand træder Havgræs (*Ruppia*) og Vandkrans (*Zannichellia*) i Stedet, og i Fjordene og Sundene kan Børsteblandet Vandaks (*Potamogeton pectinatus*) dække store Arealer.

Strandsumpe af Tagrør og Kogleaks (*Scirpus Tabernæmontani* og *S. maritimus*) findes naturligvis ogsaa; mægtigt udviklede er de i Rødby Fjord, hvor de iøvrigt delvis er Ferskvandsrørsumpe, idet f. Eks. Dunhammer (*Typha*) træder til.

Lolland og Falster har ikke mange egentlige Søer, derimod talrige smaa Vandhuller, Mergelgrave o. lign. Paa Lolland ligger de fleste Søer i et Bælte fra Nordvest til Sydøst, med Maribo Sø i Midten. Paa

Falster findes blot nogle Smaasøer omtrent midt paa Øen. Søerne er gennemgaaende forsynede med rig Plantevækst, baade egentlig Vandvegetation af Vandaks, Tusindblad, Aakande o. s. v. og store Bælter af Rørsumpe med Tagrør, Brudelys (*Butomus*), Gifttyde (*Cicuta*) og mange andre. Særegne Planter huser de dog næppe.

Engene er gjerne tørveholdige Enge med frodig Græsvækst og mange blomstrende Urter. Røde Gøgeurter (*Orchis*) er hyppige i dem.

Mere ejendommelige er Mosestrækningerne. Paa Falster findes tre Moser med særegen Plantevækst, nemlig Horreby Lyng, Virket Lyng og Mosen ved Liselund ved Stubbekøbing; paa Lolland findes Mose- drag mellem Sakskebøbing og Flintinge, omkring Stokkemærke o. fl. Steder. Adskillige af Moserne, f. Eks. Horreby Lyng, har lignende Plantevækst som Holmegaardsmose i Præstø Amt. Vi træffer her Lyng (*Calluna*) med Tormentil (*Potentilla erecta*) og Bølget Bunke (*Deschampsia flexuosa*) og Krat af Birk, Pil o. fl. Buske. Rigtige Moseplanter som Butfinnet Mangeløv (*Dryopteris cristata*), Børstebledet Siv (*Juncus squarrosus*), Kæruld (*Eriophorum vaginatum*), Tranebær (*Oxycoccus*), Næbfrø (*Rhynchospora alba*), Rosmarinlyng (*Andromeda polifolia*) o. fl. har til Huse her. De er ellers Sjældenheder paa Lolland og Falster, og mange af dem findes kun paa et enkelt eller faa Steder, saaledes f. Eks. Mose-Pors (*Myrica*) alene ved Systofte paa Falster, Tyttebær kun i Horreby Lyng paa Falster og i en lille Mose ved Vignæs paa Lolland.

De fleste af Lollands og Falsters Skove er Muldbundskove, og Mordbund træffes kun pletvis og i Skovrande, der er aabne og udsatte for Vind, saaledes f. Eks. langt Østersøen i det store Skovterræn paa Falster fra Grønsund til Tromnæs. Alligevel er der flere Typer af Skov. Fattigst er de østfalsterske Skove, som er rene Bøgeskove, hvor kun ganske enkelte gamle Ege, Avnbøge og Navr staar indblandede. I Skovbundsfloraen i disse mangler omtrent Skovmærke (*Asperula*) og Barsvælg (*Lamium galeobdolon*), og den blaa Anemone er ikke almindelig, ej heller Lærkespore (*Corydallis cava*). Alle disse træffes hyppigt i de andre falsterske Skove og i Skovene i Østlolland. Til Gengæld huser de østfalsterske Skove en Skovlilje (*Cephalanthera longifolia*), som ellers ikke findes paa Falster og Lolland.

De vestfalsterske og østlollandske Bøgeskove er Typer paa frodige Muldbundsskove med slanke og velvoksne Træer, og deres Skovbundsflora er rig og afvekslende. Foruden de nævnte Arter, der mangler eller er sjældne i de østfalsterske Skove, er i begge Skovtyper baade Hvid og Gul Anemone almindelige, endvidere Lungeurt (*Pul-*

Gammel Tjørn paa Vigsø, Guldborgland, Lolland.
(C. H. Ostenfeld fot.)

Bestand af gamle Tjørne paa Vigsø, Guldborgland, Lolland.
(C. H. Ostenfeld fot.)

monaria), Skov-Viol, Skov-Syre, Sanikel, Skov-Salat, Haaret Frytle og de sædvanlige Græsser; dertil kommer Dansk Ingefær (*Arum*), Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*) o. fl., samt senere hen paa Forsommeren Bjærg-Ærepris (*Veronica montana*), Rederod (*Neottia*), Skov-Hullæbe (*Helleborine latifolia*), Skov-Burre (*Arctium nemorosum*) o. s. v. I adskillige Skove er ogsaa Ramsløg (*Allium ursinum*) og Tandrod (*Dentaria*) til Stede.

Foruden Bøg træffes Avnbøg og Navr; den sidste er især almindelig i Udkanten, hvor den sammen med Hassel, Tjørn, Benved, Ulvrøn, Roser og Brombær danner en tæt Underskov. I saadanne Skovkanter kan der findes flere for disse Landsdele karakteristiske Planter, særlig i de fugtige Strandskove, saaledes den flere Meter høje Kær-Svinemælk (*Sonchus paluster*), Kær-Storkenæb (*Geranium palustre*), Eng-Skær (*Serratula tinctoria*) og Læge-Stokrose (*Althæa officinalis*).

Nogle af Skovene er ejendommelige ved Forekomst af Ælm (*Ulmus glabra*) og Lind (*Tilia cordata*); dette gælder særlig Strandskovene i det nordøstlige Lolland. Paa den lille Ø Vigsø findes en større Bevoksning af en mærkelig blankbladet Ælm (*U. glabra*, var. *nitida*), og i flere Skove i det østlige Lolland vokser Storbladet Lind (*Tilia platyphylla*), som ellers ikke kendes vildvoksende i Danmark undtagen paa Thurø og Æbelø.

Den tredje Skovtype er de Skove, som findes paa det flade og lave Land i Lollands sydvestlige Fjerdedel. Her har Egen holdt sig længere end i det øvrige Land, rimeligvis fordi den bedre har kunnet klare sig i Kampen med Bøgen paa den lave og fugtige stive Lerbund. Egeskoven her har en tæt, ofte uigennemtrængelig Underskov af Hassel og Tjørn. Foruden Egen, der paa Lolland og Falster altid er Stilk-Egen (*Quercus robur*), træffes naturligvis nu til Dags Bøg, endvidere Lind (*Tilia cordata*), Ælm, Ask, Bævresp og Navr, samt i flere af Skovene vilde Pæretræer (*Pirus communis*), som synes at være ganske vildtvoksende her. Underskoven bestaar foruden af de to nævnte Hovedarter af de sædvanlige Kratbuske. I Skovbunden paa de mere aabne Steder findes om Sommeren en Mængde Urter, hvoraf flere er mindre almindelige, saaledes den for Vest-Lolland særegne Betonie (*Stachys officinalis*), Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*), Eng-Skær, Lodden Perikon (*Hypericum hirsutum*), Firkantet Koføde (*Melampyrum cristatum*) o. s. v.

Lolland og Falster er kendte for deres Pilehegn af „stynede“ Træer. Disse Træer er hovedsagelig Kanadisk Poppel (*Populus virgi-*

Gammel Ælm i Kohaven ved Oreby
paa Lolland.
(C. H. Ostenfeld fot.)

„Adam“, en tusindaarig Eg i
Christianssæde Skov paa Lolland.
(M. Lundbo fot.)

niana), i mindre Grad Sølv-Pil (*Salix alba*). Langs Hegnene træffes mange Smaabuske og Urter, omend disse Hegn ikke er saa rige som de sydjyske levende Hegn. Hyppig i mange Egne af Øerne er paa saadanne Steder den store Kartebolle (*Dipsacus silvester*), Toaarig Høgeskæg (*Crepis biennis*) og Bittermælk (*Picris*), og i Hegnene ved Landsbyerne kommer flere fra Haverne udvandrede Arter til, saaledes f. Eks. Hjærtensfryd (*Melissa*), Læge-Alant (*Inula Helenium*), Matrem (*Chrysanthemum parthenium*), Jærnurt (*Verbena officinalis*) og den for Lolland ejendommelige Stortandet Hjertespan (*Leonturus marrubium*).

De lollandske og falsterske Marker var navnlig tidligere kendte for de for dem særegne Ukrudtsplanter, men med deres Hyppighed er det i den senere Tid gaaet stærkt tilbage. Det er saadanne Planter som Rundskulpe (*Vogelia*), Ager-Ranunkel (*R. arvensis*), Korn-Ridderspore (*Delphinium consolida*), Jomfrukam (*Scandix pecten*), Løvemund (*Antirrhinum orontium*), Ager-Rævehale (*Alopecurus agrestis*) og de to smaa Torskemund-Arter (*Linaria elatine* og *L. spuria*), af hvilke den ene kun findes paa Vest-Lolland. —

De smaa Øer nord for Lolland, *Fæmø, Fejø, Askø og Vejrø*, har en ret rig Flora. De er alle skovløse, med Undtagelse af en lille Skovplet paa *Vejrø*, og er veldyrkede. Ejendommeligt for dem er de store Strandhegn af Bukketorn (*Lycium*), endvidere den hyppige Forekomst af Tornstænglet Tidsel (*Carduus acanthoides*), en Ukrudtsplante, der er almindelig paa Sjælland, men mangler paa Lolland. —

Sjældne Planter i Amtet. Der er i det foregaaende gjort Rede for en Række Ejendommeligheder i Amtets Plantevækst. Her skal blot tilføjes nogle faa Bemærkninger: Sortagtig Rævehale (*Alopecurus ventricosus*, var. *exserens*), der ellers blot vokser ved Vordingborg og paa Bogø, findes ogsaa i Strandkanten mellem Stubbekøbing og Sortsø. — Ager-Guldstjerne (*Gagea arvensis*) vokser baade paa Falster og Lolland paa adskillige Steder. — Den sjældne lille Lav Kogleaks (*Scirpus parvulus*) er fundet dels ved Guldborgsund, dels ved Nakskovfjord, paa hvilket sidste Sted ogsaa Blaa Iris (*Iris spuria*) tidligere voksede. — Bredvinget Fladbælg (*Lathyrus heterophyllus*), en rimeligvis forvildet Art, er fundet ved Raahave paa Lolland, fra hvilken Ø den allerede nævnes af Kylling i det syttende Aarhundrede. —

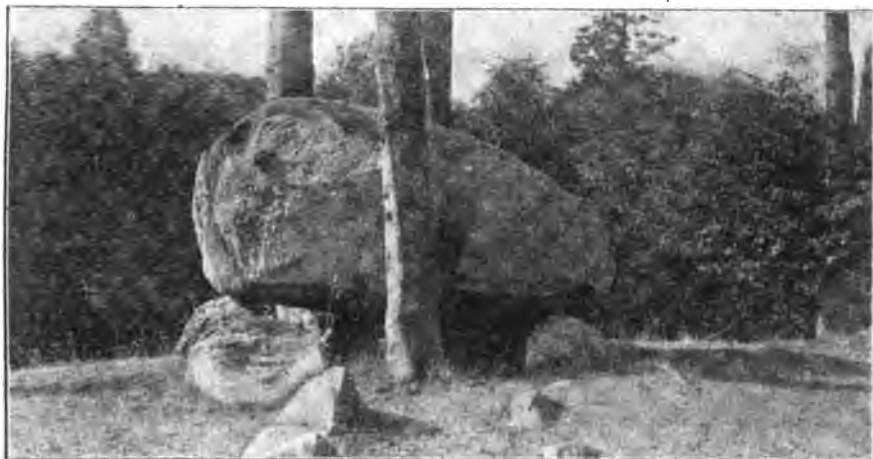
Her er maaske Pladsen at anføre, at de ejendommelige Frugter af Hornnødden (*Trapa natans*) er fundne i Mængde i Tørvemoser ved Stokkemarke, et Vidnesbyrd om, at denne Plante tidligere har vokset her.

„Høj mølle“.
(Karen M. Klein fot.)

Blomstrende Hyld ved Østersøen.
(Karen M. Klein fot.)

Dysse fra Vaalse Vesterskov, Falster.
(Fot. i Nat. Mus.)

OLDTIDSMINDESMÆRKER OG OLDTIDSBEBYGGELSE

AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

Paa Forhaand skulde man tro, at Maribo Amt, Lolland, Falster og de mange omgivende Smaaøer, maatte falde lettere at skildre i arkæologisk Henseende end de fleste andre. Dette Amt danner jo virkelig et afsluttet Hele; vandomgrænset paa alle Sider, aabent mod Havet i Syd og Øst, sammensluttet med Sjælland i Nord. Imidlertid er der dog nogen Vanskelighed, og helt sikre Linier faar Billedet ikke. Dette er nu ikke just, fordi der mangler de Enkeltheder, som Fundene giver, heller ikke fordi der fattes jordfaste Mindesmærker. Tværtimod, Oldtidsminder findes i stort Tal, mange er tiltrækkende, og de kan paa en Del Steder sammenfattes til Provinser eller Kolonier. Her som paa Fyn og til Dels paa Sjælland ligger der kun tilsyneladende Mindesmærker overalt. I Virkeligheden er der, saasnart man ser nøjere til, ikke blot Sogne, men hele Strøg, som er rige, andre, hvor Tallet er lille, eller som synes i Oldtiden at have været næsten folketomme. Naar dog hidtil Lolland-Falster ikke kan siges at have været Genstand for særligt Studium, ligger det i to Aarsager, som gør Billedet usikkert. Den rige Jordbund har medført, at Agerbruget her vistnok stærkere end i de fleste andre Egne har borttaget Mindesmærker, ikke blot Jordhøje, men ogsaa Stengrave. Selv en meget nøjagtig Undersøgelse i Terrænet kan derfor nutildags vanskelig naa helt til Bunds. Og en saadan Undersøgelse er derhos hidtil ikke foretaget, eller dog kun paa nogle af Omraaderne. Til største Delen af Terrænet foreligger kun Undersøgelser, som er 40—50 Aar gamle, og

som ikke mere tilfredsstillende. Stikprøver har vist, at der har været for store Møsker i Nettet. Talrige Mindesmærker, navnlig Smaahøje, er ikke fundne og mangler altsaa paa de arkæologiske Kort. Falster Nørre Herred er det eneste, som er gennemgaaet i ny Tid, men det er et af de mindre rige, i alt Fald paa Stenmindesmærker.

Det er dog klart, at Øerne gennem største Delen af Oldtiden har været af megen Betydning; dette gælder de to vigtigste Stenalderafsnit, vistnok ogsaa Bronzealderen, samt i særlig Grad den romerske Jernalder; ogsaa Vikingetiden synes at have været en rig Periode. Selv om Materialet ligger ujævnt, er der, naar alt kommer til alt, saa mange Bidrag til Belysning af Befolkningens Fordeling og Stilling gennem Tiderne, at Billedet skiller sig noget fra de fleste andre Egnes og tegner sig forholdsvis rigt.

Det kunde ventes, at allerede i *Fastlandstiden* just disse Øer vilde bringe særlig vigtige Vidnesbyrd, om end ikke Mindesmærker i Terrær. I Denne Tid, med den ældste, hidtil kendte danske Bebyggelse, staar jo uden al Tvivl i Sammenhæng med Kulturen paa Østersøens søndre Bred, Nordtyskland og Østersøprovinserne. Der mangler da heller ikke Tegn, som tyder paa, at de „første Mennesker“ paa et tidligt Tidspunkt kom hertil, dog næppe paa det allertidligste. Der kendes hidtil ikke nogen Boplads fra saa tidlig en Periode som Mullerup—Sværdborg Bopladserne paa Sjælland. Dog er der paa Lolland fundet et Par af de Benodde, som anses for de ældste, og der blev i 1902 ved *Skotte-marke* fundet en lille Boplads, som er ikke ret meget senere, med Dyrebene, som næsten udelukkende er af Elsdyr, der jo sammen med Uroksen karakteriserer Fastlandstiden, samt med 14—16 fintakkede Benodde. Afstanden, Fremskridtet viser sig navnlig i den større Rigdom af Flint og deri, at de ældste Benodde mangler. Ligeledes er der i *Godsted Mose* fundet nogle Eksemplarer af de smaa, fintformede Flintsager, som man plejer at kalde „Mikroliter“. Men de ligger her blandt Tusinder af Sager, som tilhører den følgende Periode, Kystbopladsernes Tid. Fra Kystbosættelsens Tid kendes vel ingen egentlige „Køkkenmøddinger“, men dette har sin egen Aarsag, som netop giver denne Periode særlig Interesse paa Lolland-Falster. Der findes nemlig andre tilsvarende Bopladser, just fra samme Periode, og disse Bidrag er ikke alene af arkæologisk Art, men belyser det vidtrækkende Spørgsmaal om vore sydlige Landsdeles Sænkning fra den ældre Stenalder Tid til ny Tid. At Øerne har haft en udstrakt Kystbosættelse, fremgaar af Fund af Stensager langs det meste af Kysten, oftest i selve Strandkanten; utvivlsomt stammer disse fra Bopladser, som er udskyllede af Havet. Og i alt Fald om to saadanne Bopladser er det klart, at de ligger paa Steder,

som vel nu er under Havfladen, men som i Stenalderens tidlige Aarhundreder var tørt Land.

Den ene er fundet paa Storholmen i *Vaalse Vig*, N. Vedby Sogn, paa Nordkysten af Falster. Efterat Bugten var inddæmmet, fandt man Bopladsen (1874—77), i godt 1 m Dybde. Man fandt Stenlag og nedstukne Stager med Greneværk imellem. Alt var overdækket med Sand og Dynd, uforstyrret af det her kun svage Bølgeslag. Der optoges paa Pladsen mere end 2000 Oldsager af Flint og Ben, Lerkarskaar, samt talrige brudte og spaltede Dyreben. At Skaller af Østers ikke kunde give dette Bosted Køkkenmøddingernes sædvanlige Karakter, ligger sikkert i, at Østersøen ikke bød Skaldyrene Livsbetingelser.

Paa dette Sted er der altsaa siden den ældre Stenalder foregaaet en Sænkning af $1-1\frac{1}{3}$ m i det mindste. Fra Sydkysten foreligger Tegn til, at den snarest var en Del større. Ved Opmudring af Indløbet til *Nysted* fandt man paa Østsiden Sager liggende ca. $2\frac{1}{2}$ m under dagligt Vande; Flintsagerne viste, at der ogsaa her var en Boplads fra ældre Stenalder. — Og fremdeles er ved *Thorsø Strand* gjort Iagttagelser i lignende Retning. Ved en lille fordums Indsø tæt indenfor Hyllekrogbugten er der fundet Pladser, hvor Flinttilhugning er foregaaet i den ældre Stenalder; et tyndt Sandlag har dækket dem og holdt Sagerne paa Plads. En af dem laa 1,07 m under dagligt Vande. Ved Sænkningen brød Havet igennem; først i ny Tid er Terrænet ved Inddæmningen atter tørtlagt.

I Maribo Amt er det fremdeles særdeles tydeligt, at Kystbopladsernes Folk ogsaa bosatte sig inde i Landet, et Forhold, der ellers kun kendes meget spredt, selv om Oldsager jævnlig findes langt fra Kysten og vidner om, at man i alt Fald strejfvist kunde komme langt frem. I *Godsted Mose* er fundet rige Bopladser paa 2 Holme; adskillige Smaaøer og Holme i *Maribo Sø* har været Tilholdssteder. Et særlig betydeligt Bosted er undersøgt i *V. Ulslev Vestermose* ved Lollands Sydkyst. Atter her er det en Holm i den fordums Sø, som har været beboet. Over 5000 Oldsager, deraf 1426 Pilespidser, optoges paa en Plet af ca. 235 Kvadratmeter. Der var Ildsted, Lag af Kul og Aske, Skaar af Madkarrene, dels flade Skaale, dels spidsbundede Krukker, Ben af Krondyr, Raadyr og Vildsvin, samt Fisk, og flere Steder store Hobe af Nøddeskaller.

Gennemgaaende er de lolland-falsterske Flintsager store og godt tilhugne; særlig gælder dette det sidst anførte Fund, som ganske vist anses for at være blandt de yngste i sin Art.

Den yngre, bofaste Stenalder, den, som først gav vor gode Jord sin rette Brug, kendes næsten udelukkende fra Stenmindesmærker, Dysser og Jættestuer. De er mange i Tal, og nærmere kendes de fra ikke faa gode og lærerige Fund. Mangfoldige er der, som virker umiddelbart tiltræk-

kende. Der er navnlig blandt Langdysserne mange baade smukke, velbyggede og velbevarede Mindesmærker; Jættestuerne er skiftende i Form, nogle mindre, aflangt rundagtige, andre lange og smalle, saaledes at de i Formen minder om de vestmønske; blandt dem er Danmarks længste Stenkammer, „Kong Svends Høj“ ved Pederstrup. En af de smukkeste Langdysser er „Kæmpegaarden“, paa Egholms Jorder i Herritslev Sogn, „lige ved Stranden, hvor den gør en liden Bugt ind“; den opførtes allerede paa den gamle Cancellifredningsliste 1809—10; først i 1919 fredlystes den ved Deklaration lovformeligt. Allerede ved sin Størrelse, 76 m i Længden, er den mærkbar; men dens Præg som Mindesmærke bestemmes dog fortrinsvis af de mange, tætstillede og store Randsten; mindst 109 er endnu paa Plads. Tætte Randsten har ligeledes en Langdysse under Soesmark i Majbølle, den anseligste blandt tre paa Bymarken; en anselig Dysse ved Radsted har Tværrækker af større Sten; velbevaret er 2 Langdysser i Frejlev By og i Frejlev Skov; et mægtigt Kammer med kolossal Dæksten ved Flintinge har næsten Jættestuekarakter. Særligt for Dysserne er, at der især paa Dækstenene over Kamrene meget ofte findes flere eller færre „skaalformede Fordybninger“. Som Dysserne er ogsaa Jættestuerne særdeles ofte velbyggede. Et Kammer ved Nørregaard, som af Dyrkningshensyn skulde sløjfes, blev, endskønt det ikke mere var fuldstændigt, paa Grund af sine svære, omhyggelig udvalgte Bæresten og regelmæssige Plan anset for egnet til som udmærket Type i sin Art at overføres til Nationalmuseet.

Medens Fundene fra Dysserne ikke er mange — 2 ret vigtige Fund er dog fremdragne ved Raagelunde i Kjettinge Sogn og Thorupgaarde i Bregninge Sogn — har Jættestuerne ydet Arkæologien betydeligt mere, saaledes Kamre i Flintinge Byskov og 4 i Rødby Landsogn. „Kong Svends Høj“ ved Pederstrup, ca. 13 m lang, lidt under 2 m bred, med 7 Dæksten, aabnedes allerede 1780. Det er dog uvist, om den helt er udgravet. I den fantastiske Beretning omtales kun Fund af nogle Ben og forraadnet Træ; Gang er ikke fremdraget.

Sammenfattes Tallet af jordfaste Mindesmærker paa Lolland-Falster, naas ret anselige Tal, der dog af de foranførte Aarsager maa anses for Minimumstal. Paa Lolland maa regnes 14—1500, hvoraf ca. halvtredje Hundrede Stenmindesmærker, paa Falster henholdsvis 800 og 80. Allerede disse Tal viser Ujævnhed, og meget ejendommeligt fremtræder den uligelige Fordeling navnlig paa Lolland. Hele Sønder H. talte kun 100 Mindesmærker (30 Stengrave) mod Musse Herreds 825 (170). Nørre og Fuglse H. har tilsammen ca. 500 med 50 Stengrave. Overvejende ligger i Øst Mindesmærkerne i Egnene langs Guldborgsund, især i det lolland-

ske. Kjettinge Sogn alene tæller 370, Frejlev 120, Majbølle 135. Sikkert betegnes herved en Stenalderbosættelse udgaaet fra Sundkysten, fastholdt og udbredt videre frem gennem de senere Stenaldertrin og Bronzealderen. Lignende, men ikke saa udpræget forholder sig Falsterkysten. En anden lollandsk „Koloni“ ligger i Nørre Herred, nærmest Øens nordvestre Hjørne, hvor 3 Sogne, Birket, Horslunde og Vesterby, tæller 200 Oldtidsminder, et mindre Centrum er i Stokkemarke Sogn og Omegn, Sønder H., medens en mærkelig Kile fra Østersøkysten skyder sig frem mod Maribo: Krønge, Taagerup, Olstrup og Errindlev (120). Til Gengæld er der i Fuglse H. Sogne, som er ganske tomme. De Strøg, som nu opviser det store Tal af Mindesmærker, var da de Egne, som bød Oldtidsfolket de bedste Livsvilkaar. Gruppevis frembyder de ofte en stor Ensartethed; 7 Høje under Cypressesgaard var saaledes alle Bronzealderhøje, væsentlig ens i Tidsforhold.

I Skovene ligger endnu ofte Mindesmærker, navnlig Høje, i store, samlede Grupper paa 20—30—40. Smukkest ses det maaske ved Godsted, hvor en Indhegning omslutter ca. 40 velbevarede Høje. Ogsaa de fleste af de smaa Øer var befolkede, om end kun faa af Mindesmærkerne nu kendes.

Hovedmængden af Højene tilhører utvivlsomt *Bronzealderen*. Gennem Gravfundene fremtræder dog denne Periode forholdsvis svagt. At dette dog næppe er det rette Billede, synes i hvert Fald i de senere Afsnit at fremgaa af andre Fund. Fra ældre Bronzealder skal nævnes et prægtigt Sværd, sydeuropæisk Arbejde, fundet i en Mose ved Thorupgaarde, Musse H., fra yngre Tid kun nogle faa af et større Tal: 3 af de mærkelige store Bronzeskjolde, hvoraf der i alt kun kendes 6, er fundne paa Falster, 2 i 1920 i Sørup Mose, 1 i 1836 kun 1 Mil derfra i Lommelev Mose, hvor man tillige i Nærheden fremdrog Dele af 2 Lurer samt 2 Bronzesværd. Skjoldene anses for fremmed, italiensk Arbejde og maa sikkert ligesom de øvrige Sager være gemte hen af religiøse Grunde. Et andet Lurpar er i Forbindelse med Dyreben fundet ved Radbjerg. Et mærkeligt Fund blev optaget i Gangen til en Jættestue ved Gjedesby, Sydfalster. Der fandtes her henstillet et Lerkar fra den yngre Bronzealder og deri 3 Hængekar af Bronze, Smykkeringe, Bøjlenaale, Segl, Naal, Syle m. m., noget nyt, andet gammelt og slidt, men dog endnu brugeligt. Andre større Fund er fra Hellinge, Halsted S. o. fl. St. Fra disse Øers Bronzealder er ogsaa den største og bedst bevarede Halsring med Spiraler, i et Fund fra Mariboegnen.

Medens den *fjrromerske Stenalder* kun er lidet kendt — et smukt Bronzekar bør dog nævnes, fra Hoby, Vestlolland, fremtræder den

romerske Jernalder gennem de senere Aars Fund ualmindelig prægtigt. navnlig i Nakskovegnen. Maaske vil Fremtiden vise, at dette kun er et tilfældigt Udsnit af en over Øerne i større Udstrækning udbredt rig Kultur; ogsaa ved Stangerup, Falster, er den i hvert Fald kendelig ligeartet. Men sjælden er fremdraget saa smukke Fund som i de 4 Grave ved Juellinge; et lignende Tal, knap saa rige, er kendte fra Munkehøjgaard, og alt overstraales af den i 1920 trufne Grav ved Hoby, med dens Bronzekar: Spand med svær Hank, Fad med Relief, Kande med Akanthusdekoration, alt Sager, som vilde være af de bedste i deres Hjemland, Syditalien, Vidnesbyrd om den rige Kunstindustri bl. a. i Capua, hvorfor ogsaa det fjerde Kar, den svære Vinøse, paa Hanken bærer Fabrikantens Navn, dertil talrige Smaagenstande, hjemlige Lærkar og saa de 2 *Sølvbægere med Relieffremstillinger* fra de homeriske Kvad, værdige at staa paa en romersk Rigmands Bord paa Kejser Augustus' Tid. En mærkelig Befolkning, der kunde tillade sig saadan Luksus og ejede saadan Smag.

Men i Terrænet tegner heller ikke saadanne rige Grave sig, saa lidt som den jævne Mands Urnegrave, som Gravpladsen ved Errindlev viser. Selv om ogsaa *Folkevandringstidens* Grave kendes, er Indtrykket endnu meget spredt. Heller ikke *Vikingetiden* fremtræder mere end glimtvis — nævnes skal dog nogle Sølvfund, deraf Vaalsefundet paa 6½ kg, samt et Sæt af Bægere fra Fæmø, det største af dem med fremmed Ornamentik, begge som Tegn paa den fortsatte Velstand — men som Karaktertræk bør fremhæves de mærkelige Vidnesbyrd, som Runestenene bringer. Vældig er Tirstedstenen; rejst over Frode af Asraad og Hildulv er den vel senere end den egentlige Vikingetid, men dog en udpræget Vikingesten. Den nævner Frode som død i Sverige, hvor han omkom i Frégérs Vikingskare. Han var Mændenes Fører, siger Stenen; men Frégérs Mænd var af svensk Byrd. Den lidt ældre Sdr. Kirkebysten taler om Askel, som døde paa Gotland. Jude hed den Mand, over hvem Asraad rejste Skovlængestenen; Aase satte Sten for Toke, sin og Toke Haklangsons Søn, og atter udpræget lyder Tonen fra Taagerupstenen, den som Brødrene ca. 950 rejste efter Sparle, Sømand hos Asbjørn Næb, eller i Sæddingestenen, som Tyre lod gøre efter Viking, sin Ægtefælle, ham, som kom sydpaa til Nordlandet over Havet, den bedste og eneste mest trofaste af Sydsveerne, uforglemmelig. — Vel er dette spredte Træk, men de tilhører et Billede af en ganske anden Karakter end den, som males af den tidlige Middelalders Krøniker.

Af Mindesmærkerne er fredlyst henimod halvfjerde Hundrede, deraf 8 Runddysser, 31 Langdysser, 13 Dyssekamre o. l., 19 Jættestuer og ca. 280 Høje.

Guldborgsund ved Guldborg Færgested.
(M. Lundbo fot.)

FOLK OG FÆRD GENNEM TIDERNE

AF AMTSFORVALTER AXEL HOLCK

Gemt hen i en Udkant af Landet, paa lave, frugtbare, men lidt sejge og lerstive Jorder har Befolkningen — til Tider trægt og nølende — levet med i Landets fælles Udvikling. Ude fra har Øerne ikke stærkt fanget Opmærksomheden; ikke mindst Lolland har længe staaet ret fjernt for Bevidstheden, i en Afsondrethedens uldne Taage, man ikke kunde komme til Bunds i — som naar Folkeviddet deler Menneskene i de gode, de onde og dem fra Lolland. Den danske Histories Tildragelser har dog ikke blot i Dønninger naaet herved til. Atter og atter drog Rigets Østersøkampe som Uvejr hen netop over disse udsatte lave Øer; Vender, Holstener, Lübecker og Svensker hærgede det af Naturen lidet krigerske Øfolk, der vel følte Krigens Byrder saa meget tungere, som det selv var uden Lod i den Politik, som bragte Ulykkerne over dets Hoved. De to vigtige Færdselslinier til det sydlige Udland, Gedsø—Warnemünde-Vejen og den over Rødby—Fehmern, som der nu arbejdes paa, var jo begge Virkelighed i gamle Dage, den første saa stærkt brugt i 16. og 17. Aarh. (Peter den Store fulgte den 1716), den anden og ældgamle Færgesfart over Rødby (som Zarens Gemalinde valgte) endnu i 1807 benyttet til Troppetransport; ad Vejen over Falster—Guldborg—Soesmarke til Rødby og Dragsminde var Falstring og Lollænder da gennem Tiderne i Føling med og knyttet til mangt og meget i Rigets Tildragelser og Liv. Her var Vejen ikke blot for Krig, men for Kultur;

gik meget vel kun gennem Øerne og videre ud, satte dog adskilligt sine Aflejringer hernede. Og samfundsøkonomisk kom Lolland-Falster i Nutiden, i Pagt med Udviklingen ogsaa Syd fra, under Udnyttelsen af Jordens rige Muligheder ikke sjældent til at spille en førende Rolle og blev Velhaverlandet.

Længe inden Jordens Frugtbarhed fristede, i Fastlandsperiodens fjerneste Stenalder (Skottemarke-Fundet) og senere under den ældre Stenalder, Skaldyngernes Tid, slog Jæger- og Fiskerfolk sig ned her; de rige Bopladser i V. Ulslev og Godsted Moser, Fundene fra Maribo Sø, Nysted Havn og Vaalse Vig vidner herom; Vaalse-Bopladsen fandtes to Alen under dagligt Vande paa Grund af Landets Sænkning; adskillige andre Bopladser ligger da sagtens gemt i eller er skyllet bort af Havet. En Bræmme af Dysser og Jættestuer langs Falsters Østside, Lollands sydøstlige Egne (Toreby, Kettinge, Bregninge) og Nordvestkysten (Horslunde, Birket, Stokkemarke) minder om vore første Agerdyrkere. Bronzealderhøje ligger som Smaabakke-Drag rundt om; Fund som Bregninge-Sværdet (Lolland), de falsterske Lurer og Bronzeskjolde viser Datidens høje Kultur. Lollands Sønder Herred synes at være kommet sent med i Udviklingen; men til Gengæld synes Livet her at have udfoldet sig rigt i de første Aarh. efter Chr., under den „romerske“ Jernalder: det enestaaende skønne Hoby-Fund. Et Par Mil Nord paa droges Juellinge-Fundet op. — Oldtidsminderne fører os paa Spor til de gamle Færdselsaarer. Følger vi Hovedvandskejslinien fra Taars Vig over Birket, S. om Maribo Sø og Ø. for Radsted, kommer vi forbi Hovedgruppen af Lollands Oldtidsminder, men ogsaa forbi de tre gamle Herredsbyer Horslunde, Fuglse og Musse. Men her som andensteds synes man snart at have skudt Genvej over Aærnes Vadesteder, over Huns Aa (senere Maribo) til Saxkøbing, fra Vestlolland over Halsted og Ryde Aa sydpaa mod Rødby-Kanten, hvor en Klynge tætliggende Kirker: Tirsted, Vejleby m. v. vidner om rig Bebyggelse i Middelalderen. En falstersk Vandskejslinie i S. og N. fører fra Gedser over S. og N. Kirkeby (vistnok Herredsbyer) til Grønsund; ved Overgangsstedet over Tingsted Aa, Skellet mellem Falsters to Herreder, dannedes den senere Herredsby Tingsted, Stedet, hvor Kristoffer II 1325 forligedes med Marsk Ludvig Albertsen og fire Aar senere sluttede Fred med Grev Johan, og hvor Kong Hans vistnok selv skiftede Ret mellem Oluf Holgersen Ulfs-tand og Bisp Jens Andersen Beldenak; og ved Tingsted-Aaens Munding ud i Guldborg Sund blev Nykøbing til. — Stednavnene giver ogsaa Fingerpeg om Bebyggelsen. En Række Byer paa -inge (herunder de falsterske Magle- og Lillebrænde d. v. s. bregninge) fører os til fjerne Tider.

da der levedes i store Bysamfund med Fællesskab i Brug og Eje af Jord. Med de mange Høvdingbyer paa -lev — paa Lolland især langs Syd- og Nordvestkysten — er vi i Folkevandrings-tiden, med de talrige Byer paa -by i Vikingetiden, i hvis sidste, 10. Aarh., der — som bl. a. Sædinge-Runestenen, melder — har levet Sveer paa Lolland, og vi nærmer os Øernes historiske Tid.

Vendertiden blev skæbnesvanger. Medens Sven, Knud og Valdemar stredes — 1154 hastede Sven over Falster til Sachsen, et Par Aar senere stævnedes han sine Medbejlere til Mødet paa Lolland — laa Landet forsvarsløst hen. Det Billede, Saxo tegner af Lollænder og Falstringer under Valdemars og Absalons Togter, er ikke straalende. Venderne spillede Herrer paa Øerne. Lollænderne købte sig fri; vel gjorde Falstringerne en Tid tapper Modstand, støttet til et Værn — hvis Rester maaske endnu ses ved Virket —, slog Fjenden eller fik ham til at gaa med det gode; men det hedder ogsaa, at begge en Tid var saa upaalidelige, Lollænderne i Venskabsforhold til Venderne og villige til Underkastelse, Falstringerne endog venskabelig passende Vendernes Fanger, at de først i sidste Øjeblik, for at de ikke skulde røbe Planen til Fjenden, fik Befaling om at slutte sig til den fælles Flaade, og der paatænkte endog et Straffetog imod dem. I den afsluttende straalende Venderkamp under Kong Knud kæmpede ogsaa Lollændere og Falstringer med Hæder mod Fjenden. Saa let det skal have faldet Danske i Almindelighed at omgaas Venderne, saa meget naturligere maatte Tilknytningen blive her paa Øerne under den nære og stadige Forbindelse. Nogle Stednavne paa -itse, der skal være af utvivlsom vendisk Herkomst (som det falsterske Korse-litse, det lollandske Kuditse), peger ogsaa hen paa en formelig vendisk Bosættelse, skønt hastige Indfald og hurtig trækken sig tilbage uden Overvintring ellers hørte til Vendernes Krigsskik. Selv om Tilknytningen til Venderne, ogsaa under venskabelige Former, sikkert gjorde Lolland-Falster mere vender-præget end andre Landsdele, er det dog med tvivlsom Ret, man har villet paatrykke dens Befolkning et varigt vendisk Stempel, racemæssigt under Paavisning af dens ringe Højde og især Lollændernes mørke Haar og Lød, stavnmæssigt gennem de nysnævnte itse-Navne; af saadanne kendes kun en otte-ni, hvoraf flere synes i Tidens Løb maskerede og af god dansk Oprindelse.

Noget sær, stejl og holdende paa sit eget overfor det fællesdanske, saaledes havde vel de to Øers Befolkning taget sig ud ude fra under Vendertiden. Det kan ikke nægtes, at en snæver Optagethed af egen økonomisk Interessesfære og Ulyst til krigersk Daad ogsaa senere hen i Historien glimtvis kommer for Dagen hos Befolkningen, medens den

vel iøvrigt villigt stod Last og Brast med Helheden. Saaledes under Svensketiden ved Overgivelsen af Nakskov 1658, da man for enhver Pris vilde have Fred og taalelige Levevilkkaar, en Skam, der aftvættedes ved det heltemodige Forsvar næste Aar — og i 1807, da de falsterske og lollandske Landeværnsmand med Hænder og Fødder, trodsigt og udisciplinært, prøvede at stritte mod Overførselen til den ulige og lidet fristende Kamp med Englænderne paa Sjælland, ikke blot fordi deres Udrustning var saa elendig, men ogsaa fordi de kun var sat til at værne deres egne Øer. Men det var vel ikke underligt, om Befolkningen kunde blive stædig-træt og uvillig under Tidernes stadige Tryk, Trykket inde fra ogsaa i det foregaaende Aarhundrede, og saa de evindelige Tryk ude fra i tidligere Aarhundreder under skiftende Magthavere og Krigens Vekslen.

I 13. og 14. Aarhundrede gik begge Øerne eller den ene fra Haand til Haand i Køb og Pant. Lolland-Falster var længe i den holstenske Grev Johans Magt — det var hos ham, Kristoffer II maatte søge Ly i Sakskebing, hvor Sønnen Junker Otto snart efter en stakket Stund optraadte som Kronens Hævder, og hvorfra han førte Lollænderne med sig til den ulykkelige Kamp paa Tapshede —; holstenske Riddere og Svende oversvømmede Lolland, Ravnsborg byggedes. Snart efter var Hansestæderne over Landet, 1368 kapitulerede de fleste Borge paa Lolland-Falster. Lübeckerne stak Nakskov i Brand 1510 og plyndrede det aabne Land. Et halvandet Aarhundrede efter bragte Svenskekrigen Land og Folk i dyb Forarmelse; i Stubbekøbing f. Eks. var — saaledes melder Borgmesteren faa Aar efter — kun ti Mand overbleven, som havde Livs Middel, Resten var Stakkarler, som ved Døren maatte søge deres Brød, 34 Gaarde var nedbrudte, 37 øde og forladte. — Borger og Bonde rejste sig ikke sjeldent mod de stedlige Undertrykkere, baade de fremmede og deres egne. Saaledes under Kristoffer I, da Rævshaleborgen — paa Borgø i Maribo Sø — ødelagdes, i 1335 mod de forhadte Holstenere, under Frederik I, da lollandske Bønder gjorde Oprør paa Grund af ny Skatter, og under Grevens Fejde, i Adelsjagtens Tid, da Bønder og Borgere angreb Nielstrup. Maribo Indbyggere overfaldt Aarsmarke (Knuthenborg) og endog selve deres Kloster o. s. fr.

Efter Kirkernes Alder at dømme skulde Lolland-Falster være kommen ret sent med i den aandelige Udvikling. Men det er muligt, at man hernede har holdt fast ved Trækirkerne længere end andre Steder i Riget. De allerfleste Kirker — senromanske og i en Overgangsstil, der i nordfalsterske Kirker fører lige over i Gotikken — er af Tegl. Teglstensbygningskunsten har netop her nede sin særlig rige Udvikling og

Maribo Kirkegaard og Søen, set fra Kirken.

**Udsigt fra Maribo Kloster.
I Forgrunden Præstegaarden. Her laa
det gl. Munkekloster.**

**Kirkepladsen i Majbølle, Lolland.
(Fotografier af M. Lundbo.)**

har i de ofte smaa, beskedne og kullede Kirker skabt Værker af en egen Ynde i Rejsningen og i den rigt mønstrede Murdekoration. Den gotiske Klosterkirke i Maribo med det skønne og enkle treskibede Rum blev Stiftskirken efter Udskillelsen af Lolland-Falster som særligt Stift i Beg. af 19. Aarh. Klosterlivet grupperede sig om det fra Ringsted stiftede Benediktinerkloster i Halsted fra Slutn. af 13. Aarh., Nakskov Helligaandskloster, Graabrødreklostrene i Nykøbing og Nysted og Birgittinerklostret i Maribo, der blev Centrum for det aandelige Liv. Langsomt tilegnet veg Katolicismen ogsaa langsomt hernede for Lutherdommen. Maribo-Klostret gled under svære Trængsler og forargeligt Levned 1556 over i det lutherske Jomfru-Adelskloster, hvis udstrakte Gods 1621 kom under Sorø-Akademiet, indtil det efter dettes Nedlæggelse 1665 blev Krongods; mens det gamle Kloster nedreves, faldt der endnu historisk Glans over dets Grund, da Leonora Christina 1685 tog Ophold paa „Ny-kloster“ og Her henlevede sine sidste Dage. — Et Led i det religiøse Liv var Gilderne, Foreninger af gejstlige og Lægsmænd. Lollands Sønderherreds Kalende fra 1388 var særlig kendt, og betegnende nok for Datidens Tyskerkurs var næsten alle de læge Deltagere tyske. Dragende for Menigmand blev de hellige Kilder, der allerede fra Hedenskabets Dage var ompundet med Mystik; om det lægende Væld skaredes Folket i Andagts- og Markedsstemning. Rundt om var der saadanne Kilder, Krønge-Kilden, Magshøj-Kilden ved Halsted o. s. fr., ogsaa søgte højt op i Lutherdommen og Nutiden. Berømtest blev Kippinge-Kilden paa Falster. Det var dog oprindelig ikke Kilden, men det dryppende Blod i Kippinge Kirke, der øvede sin Tiltrækningskraft. Ikke blot fra Lolland og Falster, men fra hele Danmark tog man til Valfartskirken i Kippinge. Dens Kirkeblok blev til en lille Bank, hvorfra der laantes Penge — Christian II tappede den saaledes —; paa aarlige Markeder handlede Afladsbreve. Forarget pegede Hans Tavsens paa al denne papistiske Valfarten og Overtro: „Løb I ej fra Rom indtil St. Jakob (de Compostella i Spanien), fra St. Jakob til Stjernebjerg i Meklenborg, derfra indtil Kippinge . . .“. Men Folk blev dog ved med at valfarte: Kingo skal forstaaende have holdt sin Haand over Skikken, og baade Samfundets smaa og store (Kirstine Munk, Christian V) søgte til Kilde og Kirke.

De frodige Øer med den sejge og stive, ofte sure og vanddrukne Jord, som der maatte arbejdes tungt med, gav ikke alene deres Befolkning Brødet, men et Overskud af Afgrøde til Fordel for Handel og Skibsfart. Stubbekøbing drev i 16. Aarh. stor Handel paa England og Holland og var Falsters førende Handelsby, indtil den mod Aarhun-

Ved Maribo Sø. Udsigt fra Skovnæs.
(M. Lundbo fot.)

Torkildstrup Præstegaard (Falster). Ingemanns Barndomshjem.
(M. Lundbo fot.)

dredets Slutning maatte vige Pladsen for Nykøbing, hvor nu Enkedronningen raadede. Men Nakskov havde længe forinden overfløjet dem og var endnu i det næste Aarhundrede en af Rigets største Handels- og Søfartsbyer; Regeringen havde da ogsaa søgt at værne om dens Rigdomskilder, til saa liden Nytte overfor Lübeckerne ved Kong Hans' lille Borg paa Slotø ude i Fjorden, senere ved at forsyne den med Volde og andre Befæstninger, og paa Slotø byggede Christian IV et Skibsværft. 1656 skriver Arent Berntsen om Nakskov: „Byens formuende Borgerskab driver stor Handel til Søs, og udi deres egne Skibe store Partier af Landets gode Varer, Hvede, Rug, Byg, Havre og Ærter udføres til langt fraliggende Steder som Spanien, England, Holland og Tyskland, hvorved Borgerne har stor Nytte, saa de i Formue og Bygning tiltager.“ Men denne By som de andre havde mange Bekymringer ved al den megen Forprang, der bragte dem uberettiget Indgreb i deres Næring og blomstrede videre trods alle kongelige Forbud, som naar det 1576 indskærpes, at Udførselen af Øksne fra Lolland kun maa ske over Nakskov og Rødby. Det kunde, naar galt skulde være, dog gaa med Bøndernes Forprang, da det var forbudt dem at udskibe og handle ved Kysten. Værre var det med Adelen, der havde Ret til at handle med de Varer, de selv fremstillede paa deres Gaarde, og købe andre for dem; under dette Dække gik megen ulovlig Handel for sig, vel ikke mindst i 16.—17. Aarh. under Adelsvældens stærke økonomiske Opdrift. Og under Enkedronning Sofie, „Landets største Studeopdrætter“, der drev livlig Handel med Lübeck, tog vel Lensmænd og Fogder det ikke saa nøje med givne Handelsforskrifter.

Landbruget blev Tyngdepunktet i det økonomiske Liv i dette Hvedeland, der indtil ca. 1800 var saa godt som ene om Hveden, med et lille hollandsk Amager nede paa Bøtø. Paa Valdemarernes Tid havde Bønderne levet i Driftsfællesskab i Landsbyerne — Falsterlisten i Valdemar II's Jordebog har saa godt som alle de nuværende Bynavne paa denne Ø —, med Gaardene samlede inde i Byen og Tofterne her som Særeje, og udenfor strakte sig et Antal dyrkede Marker, som hver af Ejerlavets Medlemmer havde Andel i. Men Enkeltgaarde, som hævede sig over de andre og stod udenfor Byfællesskabet i Drift, var endnu sjældne. Man var begyndt at fordele Parthavernes Lodder i Ejerlavet anderledes end efter den gamle Bolskiftning, der var af militær Oprindelse; nu gav man Ejerne Andel i Vangen efter Solskiftet, saaledes at Bøndernes Agre ude i Agerskifterne fordelte sig i Rækkefølge efter Tofternes Plads inde i Byen, først Toften længst mod Øst, d. v. s. nærmest Solen, og saa fremdeles — det var denne Agerfordeling, der senere

Fra en gammel Bondegaard i Nørre Ørslev paa Falster.
(M. Lundbo fot.)

Fra en gammel Bondegaard i Nørre Ørslev paa Falster.
(M. Lundbo fot.)

hen, under Bestræbelserne for at give hver Gaard lige god Jord, blev til en Partering af Jorden i Strimler, som naar en Gaard med 26 Tdr. Land i Vaalse 1683 havde denne Jord spredt paa 51 forskellige Steder i Bymarken. Paa Matrikulingens Tid i 17. Aarh. kunde man da, som en nylig foretagen Undersøgelse har paavist, finde de enkelte Sognes og Byers Agerfordeling ret forskellig, efter som den var mere eller mindre bevaret fra ældre Tid; Bregninge By paa Falster rent solskiftet, Horbelev sammesteds med Solskifte dels inden for Bolet, dels inden for Bymarken, medens der paa Vestlolland, saaledes i Vindeby, saas Uregelmæssigheder i Agerfordelingen, der muligvis viser hen til ældgamle Fordelinger forud for Bolskiftningen. — Under Valdemarerne var Trevangsbruget raadende, og denne Driftsform holdt sig hele Riget over op mod 19. Aarh., om end med Afskygninger, der træder tydelig frem paa Lolland-Falster; her kunde i 17. Aarh.s Slutning, især paa Vestlolland, paavises et Firevangsbrug, der stod i Forbindelse med Dyrkningen af Bælgsæd, men ogsaa en Femmarksdrift, som i Søllested Landsby-mark. I Slutn. af 17. Aarh. havde 19 Hovedgaarde paa Lolland Trevangsbrug, 17 (for hele Riget i alt 20, disse 17 medregnede) 4 og 5 Marks Brug, og disse sidste laa næsten udelukkende i Nørre Herred.

Tidsrummet 1300—1800 blev væsentlig en Stilstands- og for Bøndernes Vedkommende en udpræget Nedgangsperiode. Dette gjaldt ikke mindst paa Lolland-Falster. Bevægelsen mod Enegaarde, der skilte sig ud af Bondehelheden, tog Fart. Storbrug ikke i Drift, men i Besiddelse blev almindeligere. Der trængtes da til større Arbejdskraft gennem Arbejdstvang og Fæstepligt. Det var lollandske Godsejere, der gennem Vedtægterne i „Lollands Vilkaar“ 1446 viste Vej til Vornedskabet: ingen, der var rask og egnet til at drive Gaard, maatte være Husmand, og det blev herigennem efterhaanden Pligt for Sønnerne paa Fæstegaardene at overtage en Gaard paa Godsherrens Ejendom. Selvejet trængtes stærkt tilbage. — Frederik II's Mageskiftepolitik synes at have været særlig skæbnesvanger for lolland-falsterske Bønders sociale Stilling, baade ved Udvidelsen af Stordriften gennem Sammenslutningen af flere Ladegaarde og ved Udvidelsen af den umiddelbart under de kgl. Avlsgaarde drevne Jorder; paa den Maade forsvandt f. Eks. 12 Fæstegaarde i Stadager. Den ovenfor berørte Udvikling af Enegaarde fortsattes. Hovedgaardene laa snart i Fællig med Landsbysamfundet, snart uden denne Driftstvang; c. 1682 laa af Lolland-Falsters 41 Hovedgaarde i alt Fald de 14 i Fællig, de 22 ude af Fællig. Der havde vel nok været to hinanden modsatte Strømninger. Adskillige af Lavadelens Gaarde var sunket ned til Bondekaar og -brug (som i Sløsserup). Men

**Gammel Stubmølle i Nebbelunde
ved Rødby.
(M. Lundbo fot.)**

**Skalkekorset ved Frejlev (Lolland).
(Jvf. Side 115).
(M. Lundbo fot.)**

**Ved Røgbølle Sø i Nærh. af Maribo.
(M. Lundbo fot.)**

**Gammel Lollandsk Bondegaard
i Kraarup ved Maribo.
(M. Lundbo fot.)**

den anden Bevægelse: at de store slugte de smaa, at Adel- og Krongods — som tidligere ogsaa Kirkegods — inddrog Bøndergaardene blev nu den ganske overvejende. Saaledes blev f. Eks. Krenkerup og Bramslykke til. Enkedronning Sofie nedlagde trods Bøndernes bitre Klager hele Byen Rudbjerg i Halsted Sogn. Fra ca. 1660 til 1730 nedlagdes, trods Lovens Forbud, 110 Bøndergaarde, samtidig udvidedes 7 og oprettedes 5 Hovedgaarde. Hoveriet blev mere trykkende baade det i Arbejde og i Ægt: Kørseler i det uendelige for Hof og Adel, ogsaa i alle mulige selskabelige Anliggender. Var man ikke Ugedagstjener ved Gaarden, var man Hovbonde; boede man langt fra Avlsgaarden, kunde man vel klare sig fri med Hoveripenge. Men heller ikke den jordegne Bonde, Selvejeren, slap fri; Enkedronning Sofie tog det ikke saa nøje, men tilsgavde ham til Arbejde, naar hun mente det behøvedes. Omkr. Midten af 17. Aarh. var omtrent en Sjattedel af Lollands Bønder Selvejere — det gik snart ned ad Bakke —, paa Falster i alt — 2 (paa Grund af Krongodset). Tør man tro Udsædsberegningerne, skulde der paa Falster have været omtr. 25,000 Tdr. Land under Plov i 13. Aarh. Men 1683 og et Hundredaar senere var man — saa stillestaaende var Forholdene — ikke naaet op til mere end ca. 33,500 Tdr. Land. Tidernes Ugunst og Bondens Ulyst til for fremmede Magthavere at dyrke en Gaard, der foruden al Hoveriets og Afhængighedens Plager maaske gav en Høst, der knap kunde dække Landgilde og Skatter, gav sig sit betegnende Udtryk i de mange øde Gaarde, som Herremænd og Lensmænd med Vold og Magt søgte at paatvinge deres Folk, og jo flere øde Gaarde, des mere Hovarbejde for de andre Bønder. Arent Berntsen, der ellers helst ser i Rosenskær, omtaler det meget Ugedagsarbejde for Herremændene henede, hvorfor Bønderne „i ikke ringe Grad udi deres Biering hindres, saa de Gaardene maa kvittere“. Efter en Opgørelse paa Grundlag af Matriklen 1688, da Svenskekrigens Følger dog vel endnu gør sig gældende, var der paa Lolland 3,6 pCt. Ødegaarde, paa Falster under Krongods-Æraen endog 11,2 pCt.

Efter Frederik II's Død fik Enkedronning Sofie Nykøbing Slot som Enkesæde — tidligere havde ogsaa Dronningerne Margrethe Sprenghest og Agnes siddet Enker dér — og som Livseje snart næsten hele Falster, Halsted Klosterods og Aalholm Løn m. v. paa Lolland. Livsejet fortsattes under Enkedronningerne Sofie Amalie og Charlotte Amalie til 1714; det falsterske Krongods solgtes herefter som Rytterods 1766. Dette Forhold satte Skel mellem falsterske Bønder og de lollandske, der levede under de mange Herremænd. Vel var Dronning Sofies dygtige Økonomiledelse saare streng og trykkende, den kgl. Vildtbane var en

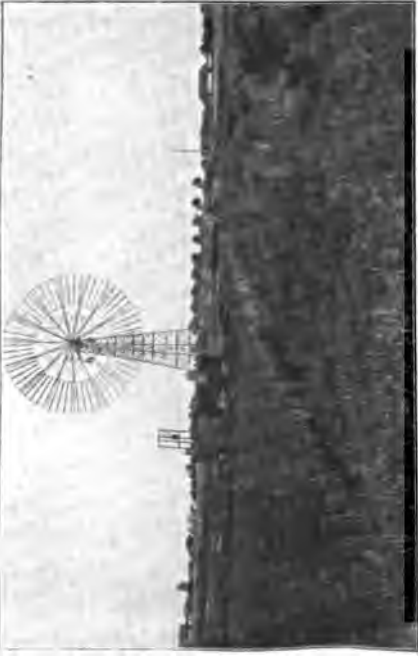
Køkken i en gammel Bondegaard ved Maribo.
(M. Lundbo fot.)

En Maskinsnedkers Værksted.
(M. Lundbo fot.)

evig Plage, Vildtet paa Falster kunde æde op mod en Trediedel af den opvoksende Sæd og gav Anledning til et Hoveri med Hø, som Bønderne selv saa haardt tiltrængte, og under Sofie Amalies ødsle Regimente var Bondekaarene dybt elendige; men man var dog fri for den lollandske Herremands Vilkaarlighed og private Luner. Med lidt Haan talte Falstringen om Lolland med de mange „Ravnereder“, Herregaarde. 1766. da Krongodset deltes i syv Hovedgaarde og der kun tilbødes Køb til en Sjettedel af Bønderne (der for en Del afslog Tilbudet), fik Falstringerne dog selv Kærligheden at føle, nu da de fik flere dygtige, men ogsaa bjærgsomme og haardhændede Godsejere over sig. Man var dog nu inde i friere Tiders Luftlag, og adskillige Bønder som de N. Ørslev Mænd under Ole Villumsens Ledelse viste i Kampen for deres Rettigheder ikke ringe Selvhævdelse og aandelig Rankhed. Men paa begge Øer var Kaarene usle, Mangel paa Sæde- og Fødekorn, Mangel paa Hø og Græsning, Korn maatte tages til Bæsterne og disse købes i dyre Domme, og man maatte have mange Heste til den vanskelige Bearbejdelse af den tunge Jord — „Lollands Pløjning og Helvedes Pine faar aldrig Ende!“ — Købstæderne var ogsaa paa et Lavpunkt. De maatte se Ærøboerne fage Skibsfarten og Profitten bort for Næsen af dem. Og ved det 19. Aarh.s Begyndelse kunde deres Omdømme tage sig saa lidet smigrende ud: Byerne er mest teglhængte Landsbyer (og dog var de langt fra altid teglhængte), privilegerede til at brænde Brændevin.

Litteraturen begyndte først mere omstændeligt at aftegne Lollænders og Falstrings Kaar og Karaktertræk paa de aandelige og økonomiske Dødvandes Tider, og Billedet, der tegnes, gengiver da ikke Trækene i de bedste Stunder. Allerede Vejene, der førte Betragterne rundt i Landet, virkede afskrækkende. Vejene er næsten ufremkommelige om Vinteren, siger Begtrup; i en Rejseskildring af Lolland 1801 hedder det: man kørte i et stadig vællingagtigt Dyb ind til Hjulnavet, langsomt Skridt for Skridt, saa der selv med Anstregelse brugtes 2 à 3 Timer til en Mil. Landet truede med sin tunge Luft og sin „lollandske Feber“, der i øvrigt ogsaa hærgede Falster, denne Koldfeber — udviklet ved stillestaende Vand og befordret ved tætte Pile- og Poppelhegn, hindrende Blæstens Strygning og Jordens Tørlægning —, der endnu i 1831 angreb næsten Halvdelen af Befolkningen, men nu efter Dræningen er ved at være en Saga. Det slette Drikkevand var en stadig Plage. J. A. Dyssel undersøger i „Danmarks og Norges økon. Magazin“ 1757 dette Vand, paaviser dets Usundhed og skriver muntert: „Hvo der uden Fare skulde drikke dette Slags Vand maatte være i høj Grad flegmatiske Personer, og tillægger jeg virkelig Vandet den gode Virkning, at jeg har

**Dige og Pumpeværk ved den tørlagte Rødby Fjord.
I Baggrunden t. v. Rødby.
(M. Lundbo fot.)**

**Vaabensted ved Sakskøbing.
(M. Lundbo fot.)**

**Et Husmandshjem paa Lolland.
(M. Lundbo fot.)**

**Et Husmandshjem paa Lolland i Nærheden af Oreby.
(M. Lundbo fot.)**

befundet dette at være Lollikernes Hoved-Temperament. Lyksalige Sjæle, hvis Legemes indvortes Vædsker stemmer saa overens med de udvortes.“ Forfatterne tillægger gerne Bondebefolkningen Mangel paa Arbejdslyst og Foretagsomhed; den har ikke Lyst til anden Gerning, staar der i Pontoppidans Atlas, og i Overensstemmelse hermed skriver Rhode: vi, som har Vandet om os, vide næppe det Navn en Fisker. Lollænderne er slidtrætte og svækkede af Herremandsvældet, Øernes Befolkning lidet haardfør paa Grund af Klimaet. Den er sejt og udholdende i Arbejdet, men madkær. Skønt Lolland vist er den frugtbareste Landsdel, skriver Rhode 1776, er den med Hensyn til den almindelige Velstand et af de fattigste paa Grund af Landets kostbare Levemaade og den nedarvede Fornødenhed at have drøjere Føde end i de andre danske Provinser, men ingensteds ædes Brødet mere i Ansigts Sved end paa Lolland. Om Falstringen hører vi, at han nyder 5—6 Maaltider om Dagen; Flæsk, Gaasekød, Hvedekage og gammelt surt Øl hører til hans Livsspiser hele Høsten igennem og ogsaa ved Aarets Gilder, Møggildet ikke at forglemme. Og overalt paa Øerne var Brændevinen en fast daglig Fornødenhed, allerede fra den tidlige Morgen; Børn fik ofte deres Dram. Et Træk, der anføres i alt Fald for Lollændernes Vedkommende, hører med i denne Sammenhæng. Naar han ved festlige Lejligheder fik den kære Mad paa Bordet, glemte han ikke den fattige. Allerede Niels Hemmingsen, der var fra Lolland, skrev: Ved Bryllupper og større Fester dækkede man Borde til Stodderne og beværtede dem med lige saa gode Retter som de øvrige Gæster.

Trængte man bag Indtryk og Skildringer af bosatte Embedsmænd og Rejsende ind til Folkeminderne, vilde man vel faa et klarere Billede af de blivende Træk hos disse overfor det fremmede selvhævdende og ofte mistænksomt afsluttede Øboere. Selv har de sejt og bondestolt holdt fast ved flere gamle Skikke. I Frejlev drager endnu hver Maj Oldermændene med sine Tredingsoldermænd med de gamle Dokumenter hen til det ny Aars Oldermann — det er Minderne om de svage Frihedsrester fra Fornedrelsestiden: Bystyre og Bystævne. I Vejringe og Virket tuder endnu Byhornet til „Bystævne“. Og helt ejendommelig er den faste Vedhængen ved gammel Navneskik. En Mængde Navne fra Adelen (Slente, Glob, Baad etc.) eller taget fra det Sted, hvorfra man er kommen (Lollike, Volsing, Myssing, Jejsing), efter Stand (Suder, Havmand, Nymand, Pilt) eller paa anden Vis er endnu bevaret som Kendingsnavne, der tilmed ofte kan hænge ved én og samme Gaard og Ejer uafhængigt af ny Husbonds Indflytten; Bylag og Ejer enedes om Navnet, som da optoges ved Tiltrædelsen af Gaarden under højtidelige Former.

Maribo Sukkerfabrik.
(M. Lundbo fot.)

Polakkvinder paa Gaden i Maribo.
(M. Lundbo fot.)

der f. Eks. i S. Kirkeby endnu i Midten af forrige Aarhundrede foregik saaledes, at Oldermændene, efter at Gaardmændene ved Byens Horn var blæst til Samling, bød den ny Gaardmand velkommen i Lavet, nævnte ham ved Navn og Tilnavn og saa lod Gammeløllet gaa rundt. — Medens Lollænder og Falstring gerne løber ud i ét for det fremmede Blik, bestod og bestaar der et ret tydeligt Skel mellem dem. Forskellige i Dragt, i Sprog (Lollandsk maaske det mest afslidte og for saa vidt mest moderne danske Folkemaal), i Smaating lige til deres Hjulfølges Bredde saa de tidt skævt til hinanden; Falstringen følte sig som den overlegne, han gik angrebsvis til Værks med Folkevid om Naboen, ofte af lidet høvisk Art, men Lolliken kunde da give igen med samme Mønt. Ogsaa Thorkild Gravlund sætter i sin Forskning af Folkekarakteren paa Grundlag af Folkeminderne et skarpt Skel ved Guldborgsund: Lollænderen med sin løndomsfyldte Tyngde, sin Fantasi og sin Naturfølelse (som den ogsaa ytrer sig i Festen om det blomstersmykkede Majtræ), i Pagt med Jyden, som han slægter paa i Handelsevne, Falstringen derimod med sin kølige Klarhed og Nøgternhed, sin Stil- og Lovsans (der faar sit samfundsmæssige Udtryk i Bylaget) nærmere knyttet til Sjælænderen.

Med 19. Aarhundrede og fremefter er der en stigende Opgangs- og Velstandslinie. Det blev et Held, at en af Førerne for Landboreformerne, selve Statsministeren Grev Reventlow havde sine Godser paa Lolland. Med ungdommelig Begejstring øvede han endnu som Olding her sit Velfærdsværk, varetog Skovenes Drift og Frødning, anlagde Diget ved Vejleby, forbedrede Husmandens Kaar og gav — ligesom i øvrigt Staten og det Classen'ske Fideikommis — sine Gaarde i Arvefæste. Ogsaa for Skolen blev han Banebryder. Hans Skoler paa Lolland, som han aarvaagent fulgte og forsynede med flinke Lærere, blev Mønstre, der kom Skolereformen 1814 til gode; Overleveringen fortsattes i Familien, og Sønnen indstiftede de endnu delvis bestaaende Eksaminer med Præmieuddeling paa Pederstrup og Christianssæde. Paa Stasministerens Tilskyndelse stiftede Vennen, Præsten og Biskoppen P. O. Boisen 1802 Vesterborg Seminarium, der vilde opdrage Lærerne til at være fornuftige Bønder mellem Bønder; præget af Boisens Aand og Nidkærhed blev Seminariet et Arnested for aandelig Kultur. Som Boisen hidrog Biskop Monrad langt senere paa sine kendte Visitatser i høj Grad til Udvikling af Stiftets Skolegerning. Kirkeligt virkede en rodfast, rationalistisk Livsopfattelse. i Pagt med Befolkningens Pligtsans og praktisk-økonomiske Interesse — og med et lidt vildt Sideskud oppe i Vaalse — som en ret stædig Gnidningsmodstand mod kraftige

Vækkelser. De to Højskoler paa Falster og Lolland (med Forløberen 1870 i Abed) blev vel aandelige Værdier for større Kredse, men voksede sig ikke store. Pinsemøderne i S. Kirkeby paa Falster fra 1870 og en Række senere Aar brød Vejen for de egentlige Folkemøder. Tales der stadig og maaske med nogen Ret, naar det gælder aandelige Interesser, om „Dødheden“ i Stiftet, bør dog fremhæves, at næppe mange Landsdele samler flere Tilhørere end dette Stift paa de aarlige Folkemøder i Christianssæde Skov, Nørrerod m. v. Og gælder det Politik, møder man op, men man har dog ofte ladet fremmede tage Rigsdagspladserne og Føringeren.

Falster fik Aar 1800 Danmarks første Landbrugsskole, den Classen'ske paa Næsgaard, med Landøkonomen og Forfatteren Olufsen som Leder. Men der mødte blot ingen Elever; først 1849 kom den skattede Skole i Gang. Allerede 1809 fik Amtet sin Landboforening, der 1835 som Maribo Amts økonomiske Selskab blev helt landbrugsmæssig. 1831 kom Stiftets og maaske hele Landets første Dyrskue. Tesdorps Gedsergaard blev 1852 Pioner for Dræningen (1866 var kun henved 7, 1896 ca. 59 pCt. af Amtets Agerland drænet). Erh. Frederiksen blev henede Danmarks første Planteforædler (Planteforædlingsstation senere, fra 1902 i Abed). Havde det somme Steder, særlig i Lollands Sønder Herred, gaaet trægt med Udskiftning og Udflytning, var lolland-falsterske Landmænd nu kommen paa Siden af og ofte i Spidsen for Udviklingen, med Talsmænd som Erh. Frederiksen, Godsejer Tesdorph, Kvægbrugets Forædler, og A. la Cour. Byggen, Hveden, Mælken og Flæsket bragte Rigdom til Huse. Og ikke mindst Sukkerroerne.

Færdes man paa Lolland, ser man overalt smalsporede Skinnebaner. Det er Vejene — ialt 410 Kilom. (de lollandske Jernbaner udgør kun 120,8 Km.) — der over Landmændenes Jorder fører ind til de fire Sukkerfabrikker og Saftstationer. Falster har sin Andelsfabrik i Nykøbing. Erhard og Broderen J. D. Frederiksens 1872 oprettede Sukkerfabrik „Lolland“ paa Højbygaard blev den Forpost, der med sit Liv bragte Sejren. Efter dens Fallit fik Aktieselskabet Sukkerfabrikkerne snart Fodfæste og overtog Fabrikken. Det var Sukkerindustriens rationelle Forbindelse med Landbruget, hvis Værdistoffer den ikke bortførte, men bragte tilbage som Affald, Kalkslam, Melasse m. v., og hvis Sædskifte nu kunde blive uden Brak, der gjorde den til Velstandskilden, ikke alene for den Sjette- eller Syvendedel af Lolland-Falsters Pløjejord, der er bevokset med Sukkerroer, men ogsaa for det øvrige Areal gennem det større Udbytte. Omtr. 8600 Arbejdere har f. T. direkte Sysselsættelse ved Roepasningen ude i Marken i henved fire Maaneder; de fem Fa-

brikker giver Arbejde til ca. 2800 under Kampagnen, til 800 udenfor denne. Tilsammen tjener de en aarlig Arbejdsløn paa ca. 12 Millioner Kroner, omtrent Halvdelen til hver af de to Grupper, Roemarkens og Fabrikkens. — Sukkeret industrialiserede Landbruget — ikke mindst i Lollands Nørre Herred —, gav Sæsonarbejde og dermed Vanskelighederne med Arbejdskraften. Efter at der som Tilskud til Arbejdsstyrken først var brugt svenske Piger og anden fremmed Hjælp, kom i Halvfemserne „Polakkerne“; 1914 var der ca. 5000 i Amtet, paa større Gaarde anbragt i lidet pyntelige „Polakkaserner“, adskillige overvintrende og bofaste. Nu er Polakkerne i Færd med saa smaat at tilpasse sig ogsaa i Klædedragt. Men kom man for faa Aar tilbage f. Eks. forbi Maribo katolske Kirke paa en Højtidsdag, naar Polakkerne samledes til Messe eller fylkedes i kirkelig Procession, havde man et farverigt galizisk Folkelivsbillede for sig.

Gang paa Gang havde Stormflod hærget Landet. De ikke faa Diger, der var anlagt inden 1872, var mangelfulde, for lave og svigtede, da Stormfloden brød ind 13. Novbr. I høj Bølgegang væltede Vandet op gennem Rødby Gader. Milevidt var Sydlolland i indtil en halv Mils Bredde et oprørt Hav. Nakskov og Rødby Fjords Vande mødtes ved Græshave. Gaarde og Huse omstyrtes og rev alt med sig; omtrent firs Mennesker omkom, Dyr i Tusindvis. Nye, kostbare og højere Diger — ni Mile lange paa Lolland — værner nu Øerne og gør den Forsvarstjeneste overfor Havet, som Lollændere og Falstringer Aarhundreder igennem øvede mod Fjenden som Strandvagt langs Kysterne.

VOLDSTEDER OG HERREGAARDE

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

En Langvold af ukendt Alder spores i Godsted Sogn paa Lolland, løbende i Retning NØ.—SV., mellem Hejrede og Røgbølle Søer, en anden i Veggerløse Sogn paa Sydfalster, løbende i Retning Ø.—V. mellem Guldborgsund og Bøtønors nordre, nu udtørrede Del og med Gravsænkning langs Sydsiden. Begge er sikkert ældgamle Spærringer af Øernes Hovedfærdslinjer. Et meget ejendommeligt, nu fredlyst Jordværk er den buede, to- eller tredobbelte Langvold i Hannenov Skov (Tingsted Sogn, Falster), hvis nuværende Længde er c. 100 m. Sandsynligvis kan Volden sættes i Forbindelse med den Folkeborg, det „fælles Virke“, hvori Falstringerne i Aaret 1158 søgte Ly mod Vender-

Voldstedet for „Dronning Margrethes Borg“, Lysemose ved Maribo.
(M. Lundbo fot.)

nes Angreb, og hvorom Saxo fortæller; i hans sirlige Latin synes man at genkende Navnet paa den nærliggende Landsby Virket.

Af de ret talrige *Kongsgaarde*, som i Middelalderen fandtes paa Lolland-Falster, er flere næsten sporløst forsvundne. I Valdemars Jordebog nævnes saaledes Egenseborg i Vaalse Sogn, men Borrebakken, hvor den har ligget, og hvor man har opbrudt middelalderlige Fundamenter og fundet Mønter fra Tiden c. 1250, er nu overpløjet til Ukendelighed. Vesterborg er endnu kendelig i Sognavnet (Lollands Nørre H.) og i en Borrebanke paa Præstegaardens Mark, men om en tilsvarende Østerborg ved man intet. Bedre bevaret er den „Rævshaleborg“, som blev ødelagt ved Kaadkarlenes Opstand 1256, og som sikkert genfindes i et rundet, ved Halsgrave værnede Voldsted paa Borgø i Maribo Sø, og en Levning af den gamle Gjedsgergaard er rimeligvis det firkantede Svinehave Voldsted (Gjedesby S.).

Af den senere Middelalders Kongeborge fremtræder *Ravnsborg* (Birket S., Lollands Nørre H.) som Øernes anseligste Voldsted. Ifølge Arild Hvitfeldts Danmarkskronike anlagt af den holstenske Grev Johan den milde, c. 1335 erhvervedes Borgen af Valdemar Atterdag og eksisterede til Kong Hans' Tid, da den skal være bleven afløst af Engleborg, eller maaske lidt senere i 16de Aarh.; først c. 1600 synes Lenet helt og holdent at være lagt under Halstedkloster. Den imponerende

Borgbanke ligger umiddelbart ved Kysten, med vid Udsigt over Smaalands-havet. Oprindeligt har den været helt omflydt af det salte Vand, og en Ringvold med Grav indenfor har værnet Øen indad mod Landsiden. Ved de senere Aars Udgravninger, der er bekostede af Grev Frijs, Juellinge, er afdækket en Del af de 1—2½ m svære Munkestensmure, der har staaet langs Bankens Kant, og som har omfattet tre Borggaarde. Indkørslen har været gennem den nordre Gaards vestre Ringmur, og Hovedtaarnet har vistnok ligget paa Grænsen mellem den nordre og den mellemste Gaard.

Et mindre, men ejendommeligt Anlæg er den sentmiddelalderlige, nu fredlyste *Engelborg* paa Slotø i Nakskov Fjord (Sandby S., Lollands Nørre H.), ifølge Hvitfeld anlagt 1510 til Forsvar mod Lübeckerne, men kun brugt et Par Aartier og derefter forladt, da Nakskov imidlertid var blevet befæstet. Bevaret er Ruinen af et cirkelrundt Murstenstaarn, c. 11 m i Tværmaal, hvorfra to 30—35 m lange Mure radialt løber ud mod Strandkanten, en gaadefuld Anordning, der maaske kunde sættes i Forbindelse med, at der her skal være bygget Skibe. Mod Landsiden er Taarnet omgivet af en vinkelbøjet Dobbeltgrav med en mellemliggende Vold.

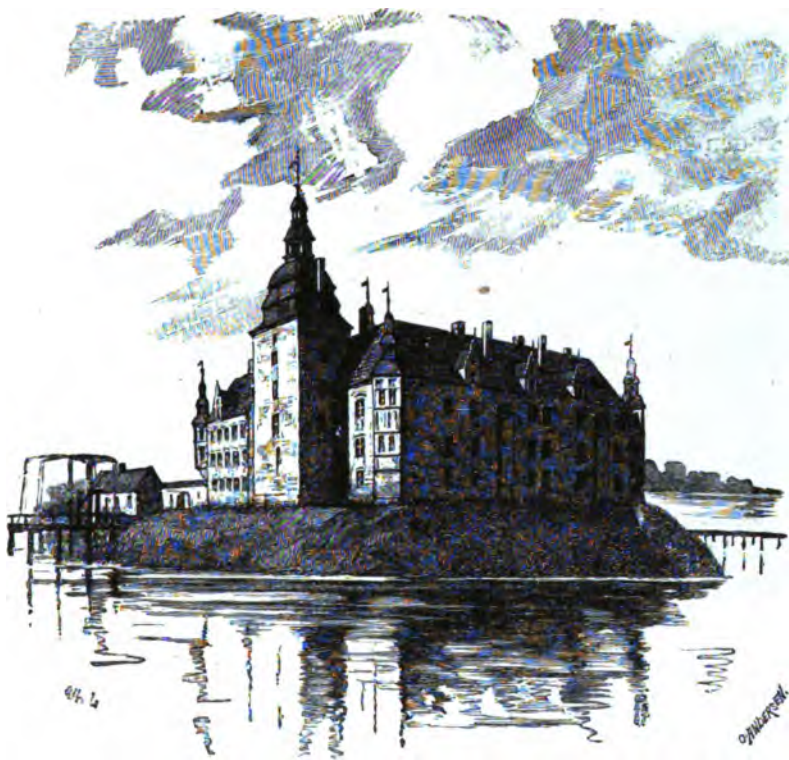
Blandt andre Voldsteder kan fremhæves det smukke, fredlyste Eriksvolde (Østofte S., Fuglse H.), der under dette Navn er ukendt i Historien, men dog muligvis har været Kongeborg, idet Østofte vides at have været Krongods; det bestaar af to lige store, omtrent kvadratiske Banker, hvoraf den ene dog er ret uregelmæssig, og som tilsammen omgives af en fælles Dobbeltgrav, hvis brede Mellemvold desuden har en svagere Gravsænkning i sin Ryg. En anselig Tvillingvold er ogsaa Gammelholm (Toreby S., Musse H.), identisk med det ældste Fuglsang, der nævnes i Slutningen af 1300'erne; Hovedborgen, hvori der nu er Gravsted for Slægten Neergaard til Fuglsang, er her rundet, Forborgen nærmest halvmaaneformet. Dobbelt Hovedbanke har ogsaa Grimstrup ved Maribo Nørresø (Hunseby S., Musse H.), der nævnes 1359 og snart efter erhvervedes af Dronning Margrete, som skænkede Godset til Oprettelsen af Maribo Kloster; Voldstedet, der ogsaa kaldes Højslottet eller Lysemose Slot, faar sit ejendommelige Præg derved, at det er anlagt paa en smal Bakketange mellem Sø og Eng og ikke blot ledsages af en lavere Ydervold udenfor Graven, men ogsaa paa de to Smalsider værnes ved Halsgrave; i det mindste den ene af Hovedbankerne har baaret Munkestensmure.

Paa et navnløst Voldsted i Skovlænge (Loll. Sønder H.), nævnt som Adelsgaard c. 1450—1500, er nu kun bevaret den ene af de rundede

Elliot Hjuler: Rudbjerggaard, Lolland

Nykøbing Slot paa Falster i Slutningen af det 16. Aarh.
(Efter Resen og danske Vitruvius.)

Banker, medens der paa Lundegaard (nu Christiansdal, Branderslev S., Loll. Nørre H.) er to rundede Banker.

Om en Bondeborg minder den med Grave og delvis bevaret Ringvold omgivne Tomt, hvorpaa Orebygaard (Sakskøbing Landsogn) senere er bygget; selv om Herregaarden nævnes allerede 1317, har Anlægget i det mindste ikke en almindelig Stormandsborgs Præg.

Andre lollandske Voldsteder er det uregelmæssigt rundede Galmindager i Holmeskov (Radsted S., Musse H.), Buntsehave paa en Halvø i Alsø (Fuglse S. og H., vistnok Bispegaard) samt ikke faa firkantede Tomter, saaledes Kjelstrup (c. 1650 lagt under Bremersvold), Kjærstrup (en Forgænger for den nuværende Herregaard) og det fredlyste Aalevad, en Bispeborg, hvis Tilliggende efter Reformationen kaldtes „Øen Len“ og siden kom under Ulriksdal (Godsted S., Musse H.).

Paa Falster, hvor Frederik II for at skabe sig et sammenhængende Jagtdistrikt købte og nedlagde ikke faa Herregaarde, kan fremhæves Tomterne af Bellingegaard (i 18. Aarh. lagt under Korselitse). Virket-

gaard og Bønnet, den sidstnævnte med Ruin af et Stenhus, der efter Kronens Køb 1585 endnu godt et Hundredaar bestod som et lille Jagt-slot.

Foruden de allerede nævnte havde Øerne i tidligere Tider endnu to betydelige Kongeslotte, men det største og vigtigste af disse, *Nykøbing Slot*, er næsten fuldstændigt forsvundet. Bortset fra en Staldgaardsbygning staar kun en enkelt større Ruinrest af et rundt middelalderligt Murstenstaarn, vistnok „Fars Hat“ i Slottets nordre Forgaard, medens den under Christian IV's Mindreaarighed (1588—94) omskabte Hovedbygning er helt nedrevet og Slotsgade ført hen over Tomten. Iøvrigt nævnes Borgen første Gang 1253, da den erobredes af Lübeckerne, og senere har det især været bekendt som „Enkesæde“ for flere Dronninger, først Sofie af Pommern, Enke efter Frederik I, derefter Sofie af Mecklenborg, Enke efter Frederik II, og senere de første Enevoldsdronninger; i Mellemtiden havde Christian IV's Søn, den udvalgte Prins Christian, holdt Hof paa Nykøbing. Ved de store Krongodssalg i 1760'erne blev Slottet afhændet og udstykket. Bevaret som Herregaard er derimod det middelalderlige *Aalholm* ved Nysted, Hovedsædet i Grevskabet Christiansholmi. Første Gang nævnes det i Historien 1329, da det pantsattes til den holstenske Grev Johan af Kong Kristoffer II, som to Aar senere maatte døje den Tort at blive ført fangen til Slottet. Under Valdemar Atterdag blev det 1368 med Held forsvaret mod Hanseaterne. Senere hørte det med til Enkedronningernes Livgeding, indtil det bortmageskiftedes 1725 og Grevskabet oprettedes 1734. Anlagt paa en lav Holm i Nysted Fjord har Slottet paa alle Sider været værnet af Grave, og kun tilgængeligt ad en Dæmning langs det salte Vand; nu er den søndre Grav fyldt. Bygningerne er gennemgribende ændrede ved en moderne Ombygning, men alligevel er der levnet betydelige Rester af den firlængede, middelalderlige Gaard, især den lange Nordfløjs Nordmur med de svære, firkantede, paa Frederik II's Tid forhøjede Taarne for Enderne og den korte Vestmur, der sammen med Nordvesttaarnet er Borgens ældste bevarede Del, sikkert fra 14. Aarh. I det sydvestlige Hjørnehus er dér fundet Kalkmalerier fra Tiden c. 1400, men iøvrigt er Sydfløjens Midtparti nedrevet, og Sydøsthjørnet blev ombygget allerede i 18. Aarh.

Oprunden af et middelalderligt Klosteranlæg er *Juellinge*, det gamle Halstedkloster (Halsted S., Lollands S. H.), men af det firlængede Klosteranlæg staar nu kun Kirken. Sydfløjen er vel gammel, men først bygget under Enkedronning Sofie 1591. Skønt Lolland rummer saa mange Herregaarde, er Øen dog fattig paa gamle Herregaardsbygning-

Vindeltrappe paa Berritsgaard.
(Fot.)

Hardenberg.
(M. Lundbo fot.)

Kjærstrup.
(M. Lundbo fot.)

Rudbjerggaard.
(Fot.)

Aalholm.
(Fot.)

ger. En Gaard som Nielstrup, der 1534 forsvaredes af Johan Oxe mod de oprørske Bønder, har nu ingen Hovedbygning, og ombygget med Undtagelse af enkelte Kældere er den ovennævnte Orebygaard, hvis Hovedbygning fra 1587 vistnok var opført af Bygmesteren Hans Stenwinkel. Blandt de bevarede Gaarde fra Renæssancetiden er den smukkeste den lille *Berritsgaard* (Taars S., Musse H.), opført 1586 af Jakob Hvitfeldts Enke Elisabet Friis; den enlængede, røde Murstensbygning med det ottekantede Trappetaarn minder i Anlægget noget om en „Herreborg“, men har dog ingen Forsvarsindretninger i sine Mure. En lignende Grundplan har *Rudbjerggaard* (Tillitse S., Loll. Sønder H.), bygget 1605 af Knud Rud; her er imidlertid kun Taarnet af Grundmur og den lange Længe, hvortil det slutter sig, af knægtbygget Bindingsværk (Billede Bd. I S. 360). Anseligst virker *Hardenberg* (Radsted S., Musse H.), der før Oprettelsen af Grevskabet 1815 hed Krenkerup. Den trefløjede Hovedbygning er opført til meget forskellige Tider; fra Middelalderen er vistnok Midtpartiet af Nordfløjen, bygget af Eskild Gøje c. 1500, men sit nuværende Omfang synes Bygningen at have faaet under hans Søn, den bekendte Rigshofmester Mogens Gøje, fra hvis Tid de to smaa runde Hjørnetaarne samt de sentgotiske Trappegavle stammer; 1631 forhøjedes Nordfløjen af Palle Rosenkrans, der ogsaa har bygget det ottekantede Taarn. Nu skjuler det forskelligartede Murværk sig dog under ensartet, hvid Pudsning, medens en Renæssancegavl i Staldgaarden (fra 1591) viser sine røde Mursten.

Fra 1633 stammer det ret stærkt ombyggede *Fredsholm* (Vestenskov S., Loll. Sønder H.). Fra Slutningen af 17. Aarh. er den enkle,

men karakterfulde Hovedbygning paa *Bramslykke* (Musse S. og H.), vistnok opført af Joachim Schack, et kort lille Hus, hvis knejsende Gavle endnu har bevaret noget af Renæssancens Karakter. Langt mere stilpræget er *Christianssæde* (Skørringe S., Fuglse H.), tidligere Tostrup, indtil Gaarden ved Grevskabets Oprettelse 1729 omdøbtes til Christiansborg og 1741 fik sit nuværende Navn. Jens Juel rejste 1690 det lille kraftige Hus i nederlandsk Stil, med røde Mure og Sandsten under Mansardtag; trods en haardhændet Istandsættelse i 1883 har i det mindste Façaden bevaret sine oprindelige Hovedtræk.

Selv Bygningerne fra 18. Aarh. er gennemgaaende stærkt ændrede og ombyggede, som f. Eks. *Kjærstrup* (Fuglse S. og H.), der opførtes 1765 af Bindingsværk over ældre Kældere, men senere beklædtes med en Murstensskal. Den eneste betydeligere Bygning fra denne Periode er *Korselitse* (S. Alslev S., Falster), opført af Joh. Fr. Classen i nyklas-sisk Stil, sikkert efter Tegning af Kirkerup.

Orebygaard, set fra Saksøbing Fjord.
(M. Lundbo fot.)

Nykøbing Kirke.
(Hude fot.)

KIRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

Et Blik paa Oversigtskortet vil straks vise, at Lolland-Falster rummer forholdsvis flere Teglstenskirker end nogen anden dansk Landsdel, og at Brudstenskirkene kun danner et forsvindende Mindretal mellem Øernes tidligt middelalderlige Kirkebygninger.

Blandt Brudstenskirkene er de lollandske ejendommeligt nok alle byggede af *Granitkvadre*, saaledes især den nydelige lille Kirke i Søllested, der kun bestaar af Skib og buefrisesmykket Apsis. Flere andre af Kvaderkirkene er stærkt ombyggede, men der kan dog mellem Stenene træffes Billedkvadre, saaledes i Halstedkloster en Døroverligger med en Fremstilling af Jomfru Marias Sjæl, som bæres til Himmelen af Engle, og en Tympanon i Ringsebølle med to kæmpende Krigere. I Hunseby er der en Portal, hvis Karmsten helt fyldes af latinske Indskrifter, hvoriblandt „Salomon me fecit monasterium“, d. v. s. Salomon gjorde mig, dette Kloster (eller Kirke). Den vestlollandske Kvaderstensgruppe synes snarest at have Sammenhæng med de langlandske og

Maribo Klosterkirke.
(Hude fot.)

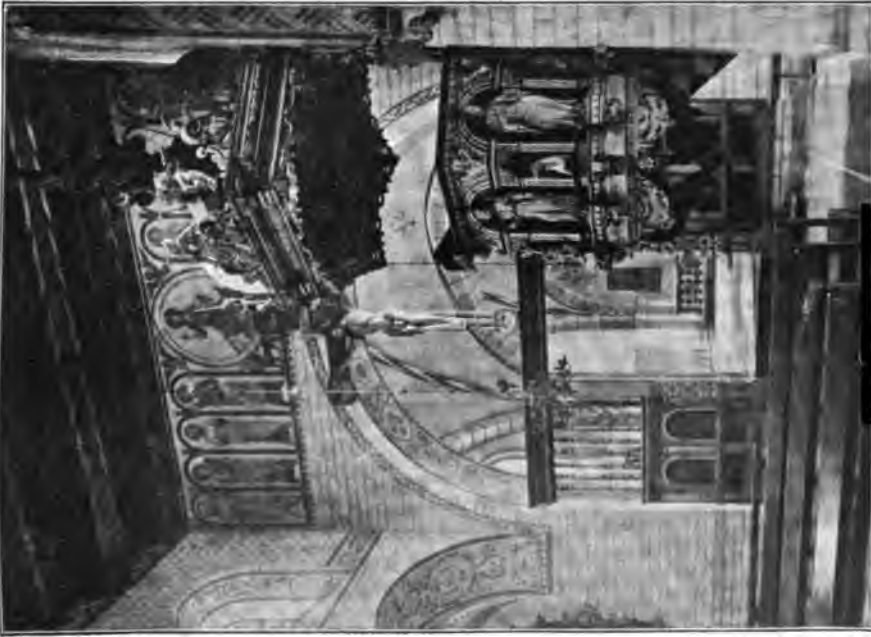
Ruinerne af Maribo Kloster. (Eleonora Kirstines Bolig).
(M. Lundbo fot.)

sydfynske Kvaderkirker og at nedstamme fra de sydslesvigske Bygninger af samme Materiale. Selv paa Falster, hvor de enkelte Granitkirker kan være af raa Marksten, er der dog flere Relieffer end paa det skulpturfattige Sjælland; paa Horbelev sidder en Sten med Hoveder, og fra den ret stærkt ombyggede S. Kirkeby er der til Nationalmuseet kommet et Par mærkelige, herhjemme ganske enestaaende Kridtstensrelieffer med Fremstillinger ikke blot af Kristus tronende mellem Petrus og Paulus, men dertil ogsaa en Præst ved Navn Conrad og en Lægmand, Toste, den første med en Kalk, den anden med en Mønt; desuden læses paa Stenene ogsaa Navnet Walter. Paa Falster findes ogsaa den eneste større *Kridtstensbygning* i Amtet, *Stubbe-købing* Kirke, der efter en stilkorrekt, men haardhændet Istandsættelse (1881—82; H. B. Storck) har tredelt romansk Skib med smukke, for Nordrækkens Vedkommende helt nye Arkader, hvis firkantede Piller prydes af Halvsøjler med Trapezkapitæler (af den i sjællandsk Teglstensarkitektur almindelige Form); Koret er lidt yngre, af røde Mursten, og Taarnet har faaet sin nuværende Form ved den nævnte Restauration.

Ikke blot i Mængde, men ogsaa i Kvalitet staar *Teglstenskirkerne* over Brudstenskirkerne; de nydelige, ofte dukkeagtigt smaa, men stundom særdeles anselige Bygninger udmærker sig ved rige, sirlige og mangfoldigt varierede Detailler. Gesimserne smykkes med enkelte eller dobbelte Rundbuefriser, som paa Nordlunde har fint dekorerede Konsoller, men desuden forekommer Spærstikfriser, ligeledes enkelte eller dobbelte, almindelige Tandsnit og især Savskifter. Rigt udstyrede er ogsaa Dørene, hvis pynteligt profilerede Karme regelmæssigt er anbragte i Portalfremspring, og hvoraf hver Kirke jævnlgt har haft tre, idet der til Skibets sædvanlige Nord- og Syddør gerne kommer en lille Præstedør paa Koret. Gavlenes Dekoration kan ved Savskiftelinjer efterligne Hovedtrækkene i Tagets Tømmerværk, men den kan ogsaa dannes af stigende Rundbuefriser og andre Blendinger, der sammen med de tre Tinder, en paa Toppen og en ved hver Gavlfod, er Forløbere for Gotikkens rige Trappegavle. Mange af de anvendte Prydformer, som i al deres Rigdom kan være noget smaatskaarne og gnidrede, viser os, at Øernes Murstenskirker gennemgaaende ikke er ældre end det 13. Aarh. og hører til det yngste romanske Kirkesæt herhjemme, og selv i Plan og Hovedlinjer gør „Overgangsstilen“ med dens begyndende Gotik sig gældende, bl. a. derved, at Tagene fra første Færd har været stejlere og Gavlene rankere end i de fuldtud romanske Bygninger. Udviklingen kan naa saa vidt i gotisk Retning, at

Maribo Klosterkirke.
(Hude fot.)

Stubbekøbing Kirke.
(Hude fot.)

det ikke altid er let at afgøre, hvilken Stilart en Kirke tilhører. Især Nordfalster er interessant i saa Henseende; „intetsteds — det skulde da være i Vestslesvig — er der som her paa et Par Kvadratmile Land samlet en tilsvarende Repræsentation af samtlige Stilformer fra senromansk til fuldt udviklet Gotik“ (Citat af M. Mackeprang: *Vore Landsbykirker*). Stadager er endnu enkelt, uforvansket romansk; derefter følger Maglebrænde med dens smukke Østgavl, Brarup med halvrund Apsis, men spidsbuede Døre, Eskildstrup med rundbuede Vinduer, men tresidet (gotisk) Apsis, Ønslev med romansk Plan, men spidsbuede Enkeltheder og tredobbelt Vindu i Østgavlen og endelig N. Alslev, som maa være opført c. 1300, Kildekirken Kippinge og N. Vedby, der ogsaa i Planerne er gotiske (Langhus med tresidet Kor), og af hvilke den sidstnævnte maaske er bygget af de meklenborgske Fyrster, som havde Øen i Pant 1326—48.

Af de lollandske Kirker, der gennemgaaende har et mere ublandet romansk Præg, kan særligt fremhæves Skovlænge og Nordlunde med deres fine Detailler, den anelige Stokkemark, den stærkt restaurerede Tirsted, der udmærker sig ved sit romanske Taarn,¹⁾ Hillested, Østofte og Fjelde.

Ogsaa et Par af *Købstadkirkerne* har oprindelig været romanske Murstensbygninger, men kun den stærkt restaurerede Saksøbing K. har i Hovedtrækkene bevaret sin oprindelige Karakter. I Nakskov skjuler de romanske Murrester sig oppe under Taget, men trods de gennemgribende gotiske Ombygninger betinger den oprindelige, enskibede Kirke den nuværendes ejendommelige Form, Modsætningen mellem det lave, brede Kor og den ved Taarnet opragende Højkirke over Skibet. Som helt gotiske Smaabygninger fremtræder nu Kirkerne i Rødby og Nysted, og gotiske er ogsaa Klosterkirkerne i Maribo og Nykøbing F.

Stiftskirken i *Maribo* er et af Landets ejendommeligste Bygværker fra den senere Middelalder. Birgittinerklosteret, hvortil den hørte, stiftedes 1416—18 af Erik af Pommern, efter at allerede Dronning Margrete havde forberedt den skandinaviske Ordens lollandske Hjem, og det førte efter Reformationen en hensygnende Tilværelse som Stiftelse for Adelens ugifte Døtre, indtil det helt nedlagdes 1621. Af de vidtstrakte Klosterbygninger staar nu kun en enkelt Ruinstump i Haveanlægget NV. for Kirken, der laa midt i Komplekset med Brødreklosteret i Nord og Søsterklosteret i Syd, og som sikkert har staaet fuldført ved Midten af 15. Aarh. Naar den paa Trods af de sædvanlige Regler har

¹⁾ Et andet romansk Taarn fandtes ved Godsted, der nu er kullet.

Fra Maribo Klosterkirke.
(M. Mackeprang fot.)

Gammel Tax, der staar i den tidligere
Klosterhave i Maribo. (Fot.)

Hjørnet med Eleonora Kirstines
Gravsted i Maribo Kirke.
(M. Lundbo fot.)

Nykøbing, Falster. Kirken og en
Fløj af det gamle Kloster.
(M. Lundbo fot.)

Kor mod Vest, mellem Skib og Taarn, skyldes dette den hellige Birgittes egne Forskrifter. Hæderspladsen i Øst var forbeholdt Nonnerne og deres Pulpitur, men Højalteret fandtes dog i Vest foran Munketoret, der efter Reformationen her i Maribo kaldtes „Jomfrukoret“ og nu tjener som Landemodesal. I Overensstemmelse med Ordensstifterindens Ønsker er det ogsaa, at Bygningen er spartansk udstyret, men i al sin Enkelthed er det mægtige Rum dog det bedste og lødigste danske Eksempel paa Sentgotikkens rummelige Prædikekirker, der varslede om den kommende Lutherdom. Det indre er formet som en Kirkehal med Sideskibe af samme Højde som Midtskibet, saaledes at Lyset kan strømme ind ad de høje spidsbuede Vinduer mellem de ottekantede Piller, der bærer Hvælvingerne, og Virkningen heraf fremhæves ved, at Murene efter Istandsættelsen 1891—92 (da ogsaa Taarnet genrejstes) atter staar hvidkalkede.¹⁾

Mindre arkitektonisk Interesse har Kirken i *Nykøbing*, en Levning af Byens 1419 stiftede Graabrødrekloster; den lille, oprindelig enskibede Bygning, der næppe er ældre end Tiden ved Aar 1500, har været den sydlige Fløj af Klosteret, hvoraf ogsaa Vestfløjen er bevaret, medens Omgangen langs Kirken paa Renæssancetiden er omdannet til et nordre Sideskib.

Foruden de nævnte falsterske Eksempler kan som *gotiske Landsbykirker* fremhæves Kappel, Avnede, Vesterborg, Birket, Askø og Engestofte, alle paa Lolland, og som sædvanligt spiller desuden de sentgotiske Tilbygninger en stor Rolle; den store, romanske Kirke i Toreby har saaledes ikke blot faaet sentmiddelalderlige Hvælvinger, men er desuden bleven forsynet med Sideskibe. I det hele og store er Indbygningen af gotiske Hvælvinger dog ikke slet saa almindelig Regel som paa Sjælland; der er en halv Snes Kirker, som helt dækkes af flade Bjælkelofter, og adskillige andre nøjes med overhvalvet Kor. Dette hænger maaske sammen med, at der hist og her tidligere har været buede Trælofter, saaledes som det endnu kan ses i Kippinge. Lolland har bevaret enkelte, meget ejendommelige, tømrede Klokkehuse, af hvilke det ved Birket sikkert er middelalderligt. En halv Snes lollandske Kirker er kullede, men paa den anden Side kan der mellem de sentgotiske Taarne træffes statelige og smukke Bygværker (som f. Eks. Stokkemarke, Østofte og Nørre Alsley). En ejendommelig Virkning i det flade Landskab gør de spaantækte *Spir*, som Renæssance-

¹⁾ I Østgavlen sidder en Sten med et Krucifiks i Relief, omgivet af Lidelsesredskaberne. Fra Klostertiden er iøvrigt kun bevaret et Krucifiks, hvori der har ligget en Del Relikvier, et Par Sidealtertavler og enkelte Smaagenstande, deribl. Rester af Broderier.

□ Kvæder. ○ Raa og kløvet Kamp. △ Tcgl. ♂ Limsten.

(Fyldte Signaturer betegner at Kirken har Apsis, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.)

Oversigt over Landsbykirkerne i Maribo Amt.

Forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.

3

og Barokstilen har rejst paa adskillige af Øernes Kirketaarne (Radsted 1621, Nysted 1650, Vaabensted 1674, Kippinge 1701, Engestofte). Ved Radsted findes desuden et Vaabenhus og et adeligt Gravkapel med svungne Renæssancegavle, opført 1616—21 af Elisabet Rosensparre til Krenkerup (Hardenberg).¹⁾

Kalkmalerier er fremdragne i ret stort Tal, men i god Overensstemmelse med selve Bygningerne forekommer der næppe et eneste romansk Maleri, medens malede Udsmykninger fra Unggotikkens og Højgotikkens Tid er hyppigere end i nogen anden Landsdel. Et af de ældste Malerier er sikkert Apsisdekorationen i Eskildstrup. I N. Alslev findes en Indskrift med Aarstallet 1300 (eller 1301), det ældste, der er fremdraget i Sammenhæng med noget dansk Kalkmaleri; foruden Figurer er der desuden Vaaben, henvisende til Grev Gerhard af Holsten, Erik Menveds Stedfader. Andre Billeder fra 14. eller Beg. af 15. Aarh. findes i Kippinge, Tirsted (gammeltestamentlige Scener og Navnet Henning Kabel), Stubbekøbing, Toreby, Vesterborg og Østofte

¹⁾ Kirkens andre Gavle er moderne.

(Skabelse og Syndefald). Sentgotiske Malerier fra Tiden c. 1500 ses bl. a. i Fæmø, Kettinge, Tingsted og Veggerløse foruden i nogle af de allerede nævnte Kirker.

Af *Kirkeinventaret* fra den katolske Tid stadfæster de romerske Granitdøbefonte ved deres Former, at Lolland-Falster i den ældre Middelalder havde Kulturforbindelser vesterpaa over de sydfynske Øer til Sydslesvig. Men endnu mere karakteristisk for Øerne er dog de gullandske Fonte, som her forekommer i forholdsvis større Tal end i nogen anden Landsdel, og som importeredes fra Gulland i færdig Stand. En af de ældste af disse er Sandstensfonten i Løjtofte, med Relieffer af Frelserens Barndomshistorie og Kristus som Verdensdommer, af den saakaldte „Magister majestatis“, og ogsaa enkelte andre har figurlig Udsmykning, saaledes de ottekantede Fonte i Horbelev og Skjelby paa Falster og de med Dyrefigurer smykkede Fonte i Birket og Kettinge. Flertallet af de gullandske Fonte er af Kalksten og ret enkelt dekorerede i Former, der præges af den begyndende Gotik. De hører da ogsaa ofte hjemme i Overgangsstilens Kirkebygninger.

Af andet Inventar fra den katolske Tid er der ikke særlig meget bevaret, omend der i ikke faa Kirker forekommer interessante Krucifikser eller Krucifiksgrupper fra 13.—14. Aarh. (f. Eks. i Toreby). I Maribo Klosterkirke hænger et Krucifiks, hvori der er fundet en ejendommelig Samling Relikvier (rimeligvis komne fra Vadstena 1416 og endnu bevarede i Kirken), samt to smaa Sideålttavler, den ene med en udskaaren Figur af Kirkefaderen Augustinus, den anden med et smukt Billede af Jomfru Maria, tegnet og malet paa en hvid Lærredsdug; det stammer fra Aartierne nærmest efter Klosterets Grundlæggelse og er det eneste middelalderlige Eksempel paa denne Teknik, der er bevaret i Landet. Klosterkirkens smukke Højaltertavle (fra c. 1510), blandt hvis Figurer ogsaa den hellige Birgitte ses, staar nu i Engestofte. Andre sentgotiske Fløjaltertavler findes i Saksøbing, Halsted og Sædinge (den sidste med nyere Ramme fra 1588).

Fra Tiden efter Reformationen er den tidlige Renæssancestil med dens Akantusornamentik repræsenteret af Snedkerarbejder som Alterbordspanelet i Vejleby og Prædikestolen i Fæmø Kirke samt Skriftsprogstavler i Græshave og Gloslunde fra 1581—82. Fra Tiden c. 1600 stammer en talrig Mængde Alttavler og især Prædikestole i Højrenæssancestil, som delvis synes beslægtede med de samtidige sydsjællandske Snedkerarbejder fra Næstved; et typisk Eksempel er Prædikestolen i Maribo fra 1606. Iøvrigt synes det, som om Snedkere fra Nykøbing By og Slot har haft Bestillinger ogsaa fra Kirkerne, og den

Maribo Klosterkirke.
(Karen M. Klein fot.)

Radsted Kirke ved Hardenberg.
(Karen M. Klein fot.)

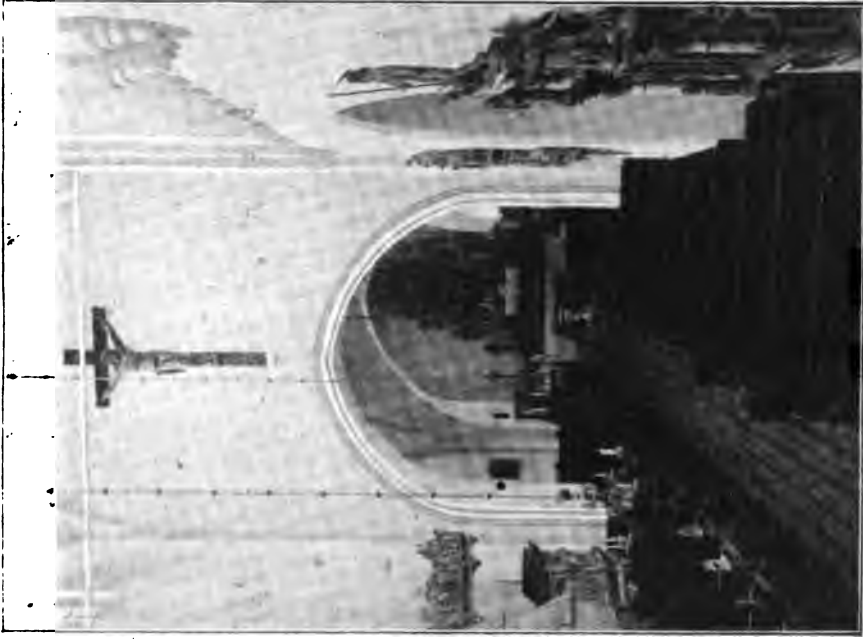

Lollandsk Landsbykirke: Godsted ved Maribo.
(M. Lundbo fot.)

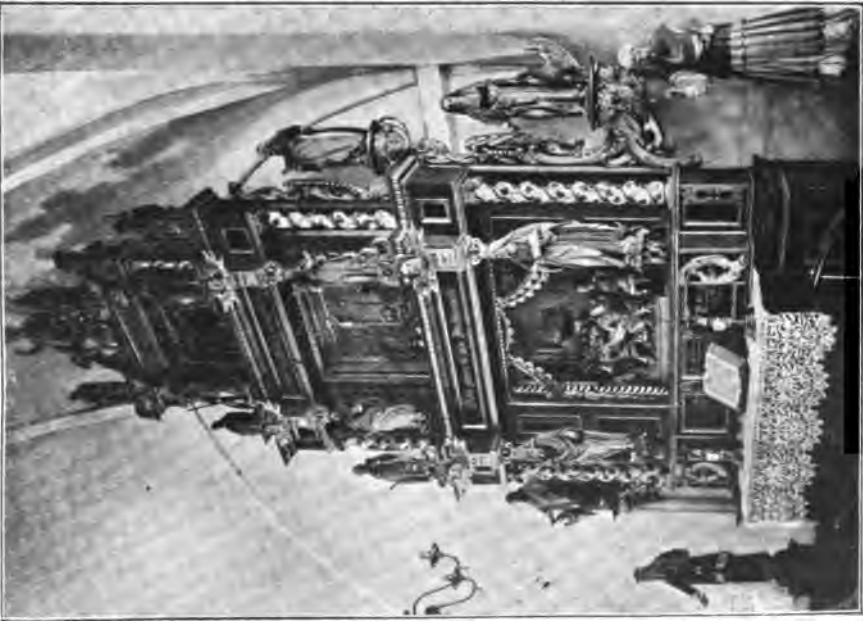
rige Senrenæssancestil i Bykirkens anselige, af Dronning Sofie skænkede Altertavle fra 1618, og i dens borgerlige Epitafier er gentaget og efterlignet i Landsbykirkerne. Sin mest produktive Billedskærer fik Lolland-Falster i 1630'erne, da Jørgen Ringnis, efter Navnet at dømme en Slesviger fra Ringenæs ved Flensborg Fjord, først leverede Prædikestolen og Pulpituret til Nakskov Kirke 1630 og siden tilvirkede en Mængde andre store og smukke Billedskærerarbejder. Fra hans Værksted er udgaaet Prædikestolene i Stubbekøbing (1634) og Nykøbing, næsten alt Inventaret (Altertavle, Prædikestol og Døbefont) i Kippinge og talrige andre Altertavler og Prædikestole især i de nordfalsterske Kirker (Vaalse, Tingsted, N. Vedby, N. Alslev, Gunslev, Eskildstrup, N. Kirkeby), men enkelte dog ogsaa paa Sydfalster (Systofte) og paa Lolland (Halsted, Ryde og Toreby). Naar der paa adskillige af disse Arbejder staar et kongekronet C5, hentyder det til Christian 4's Søn, den udvalgte Prins Christian, der som bekendt døde før Faderen. I Snitværkernes elegante Senrenæssancestil mærkes en tydelig Udvikling henimod Barokken, og inden Mester Jørgens Virksomhed sluttede (c. 1642), møder vi andre Arbejder i den vildeste Bruskarok. En Elev af Hans Gudwerth den yngre, muligvis identisk med den Lorentz Jørgensen, som senere bosatte sig i Holbæk, har i disse Aar skaaret et Epitafium i Nakskov, Inventaret i Sandby og det pragtfulde Gitterværk med de fire store Soldaterskikkelser foran det Rud'ske Gravkapel i Halsted Kirke. Meget virksom paa Øen var ogsaa Henrik Werner, der 1641 skar den store Tavle i Maribo og senere bl. a. Altertavlerne i S. Kirkeby, Arninge, Østofte og Majbølle (den sidste nu paa Berritsgaard) samt Korgitteret og et Par Epitafier i Halsted, stærkt outrerede, men pompøse Arbejder, hvis Ejendommeligheder efterlignedes af andre, saaledes som det f. Eks. ses paa Altertavlen i Nysted. Af en københavnsk Mester, Søren Ibsen paa Bremerholm, er Orgelet i Nakskov fra 1648, og en Elev af Anders Sørensen i Odense har skaaret den store Altertavle i samme Kirke.

Fra Beg. af 18. Aarhundrede kan fremhæves Altertavlen i Hunseby.

Gravminder fra den ældre Middelalder er næppe bevarede i Maribo Amt, og selv fra den yngre Middelalder er der kun ganske faa Sten (Maribo, Fuglse, Godsted). Gravsten fra 16.—17. Aarh. over Adelsfolk forekommer ikke blot i Maribo, hvor enkelte Sten minder om det adelige Jomfruklosters protestantiske Tid, men ogsaa i en Mængde Landsbykirker. Paa Falster kan nævnes Horbelev (Ulfstand), S. Kirkeby (Mogens Falster), Stadager (Venstermand) og Torkildstrup (Sparre), paa Lolland i Musse Herred Majbølle (Hvitfelder fra Berritsgaard),

Nakskov Kirke.
(Hude fot.)

Nakskov Kirke, Altertavle.
(Hude fot.)

Radsted (Marmorepitaf over Palle Rosenkrans til Krenkerup, † 1642), Slemminge (Hans Baden) og Vaabensted (Johan Oxe til Nielstrup, † 1534 under Forsvaret af sin Gaard), i Fuglse H. Sædinge (Mormand), i Nørre og Sønder Herred Halsted (Rud'er til Sæbyholm), Landet (Grubber til Aalstrup), Ryde (Sparre, Grubbe), Sandby (Lunge til Adserstrup) og Tillitse (Epitaf over Barnewitz til Rudbjerggaard, † 1626).

Fra senere Tider stammer den udskaarne Kapeldør i Fuglse fra Stiftamtmand H. U. Lützows Gravkapel († 1722), Epitafiet i Hunseby over Eggert Christoffer Knuth († 1697) og Søster Lerche († 1723) og et Wiedewelt'sk Marmormonument i Toreby (Catrine Margr. v. Walmoden, † 1788). Paa Kirkegaarden i Maribo findes et Par smukke Monumenter af H. E. Freund.

Maribo Klosterkirke, set fra Søndersø.
(M. Lundbo fot.)

KØBSTÆDER

MARIBO

De Planer som o. 1400 var oppe om Indstiftelsen af et Benediktinerkloster paa Lolland, lod sig af en eller anden Grund ikke gennemføre, skønt Dronning Margrethe støttede dem ved blandt andet Jordegods at skænke det nedlagte Grimstrup Slot ved Vestsiden af Maribo Nørresø. Gaven overførtes derfor 1408 til Birgittinerne, der grundede deres første Kloster i Danmark i Landsbyen *Skeminge* paa et Sted, hvor i Følge Sagnet en Ildslue viste sig lysende ved Nat, forkyndende som et Jærtegn, at her ønskede Jomfru Maria at bo. Spiren var dermed lagt til det berømte *Maribo Kloster*, liggende i en yndig Egn mellem 2 skovomkransede Søer, og Klosteret, som hurtig voksede i Rigdom, kunde i de følgende Aar iværksætte Opførelsen af Kirken, der laa som Skel mellem Brødrenes omgærdede Klostergaard mod Syd og Søstrenes mod Nord. Paven gav 1418 sin Stadfæstelse, og paa det gamle Skeminges Grund anlagdes tæt nord for Klosteret *Købstaden Maribo*, der 1421 fik sine grundlæggende Privilegier af Erik af Pommern. Landsbykirken blev Stadens Sognekirke, og Byens og Egnens spedalske fandt Optagelse i den nærliggende *St. Jørgensgaard* i Bregerup i Stokkemarke Sogn.

Født i Underdanighedsforhold til det mægtige Kloster vedblev Byen selv at være ubetydelig og afhængig ogsaa efter Reformationen, da Klosteret stadig stod ved Magt, opretholdt af Adelen som *Jomfrukloster* for dens ugifte Døtre. Usædelighed, Kiv og Strid gik her i Svang, og efter at nye Fundatser 1572 og 1596 forgæves havde søgt at skabe Orden, ophævedes Stiftelsen helt 1620—21. 1623—65 var den henlagt under Sorø Akademi, og efter dettes Ophør gled Godset tilbage under Kronen. Ødelæggelsen af Bygningerne skred i Løbet af 17. Aarh. rask fremad, idet Stenene af de afbrudte Huse i stort Omfang brugtes til Ubedring af Omegnens Kirker, og snart var kun Ringmuren om Søsterhaven tilbage, samt den tæt derved liggende Bygning „Nykloster“, der tjente som Bolig for Eleonore Kristine i hendes sidste Aar 1685—98. Foruden den skønne, stemningsfulde Klosterkirke er nu kun en Stump forvittret Murværk

nord for denne i „Aktiehaven“ de sidste Minder om det rige Kloster, der hørte til de største i Landet.

Fra 1596 blev Klosterkirken Byens Sognekirke, da en frygtelig Brand, som dette Aar rasede i Maribo, ogsaa ødelagde den gamle Bykirke, af hvilken der dog nord for Vestergade fandtes Ruiner endnu i 18. Aarh. Efter Klosterets Nedlæggelse kastede kun *Landstinget* en Smule Glans over Byen, der 1672 talte 444, 1769 504 Indbyggere, og som atter 1713 led haardt under Ildsvaade. Liggende inde i Landet, kun med Besvær drivende Søhandel over Ladepladsen Bandholm havde den lille By ret kummerlige Kaar, henvist til en Smule Handel med Oplandet og Udnyttelsen af sine Bymarker, og først i 19. Aarh. arbejdede den sig stærkere op, 1841 gjordes Begyndelsen til Havneanlægget ved Bandholm, 1871 kom Jærnbanen, og Anlægget af flere industrielle Virksomheder har i nyere Tid bragt Byen i Udvikling. Molbechs Ord om Maribo 1813: liggende i „et yderst venligt Landskab, blidt, stille, klart som den tidlige Morgen med et let romantisk Anstrøg“, gælder delvis den Dag i Dag; thi i fredfyldt Idyl fortøner Kirken og den smukke Kirkegaard sig mod Sø og Skov, og de smaa Stræder udenom Torvet, paa hvis Midte det 1857 opførte Raadhus ligger, har endnu de gamle, hyggelige Dages stilfærdige Stemning. De ældre Bygrænser, som nu forlængst er overskredne af Bebyggelsen, markeres endnu af 3 smaa Bomhuse ved Sønder-, Nørre- og Vestergade, og selvom Byen savner særlig interessante Bygninger, er den dog i sin afklarede, regelmæssige Plan, bestemt af det gennemløbende Landeveisstrøg, Øster- og Vestergade, og det store, dominerende Torv, tydeligt præget af sit middelalderlige Anlæg.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Maribo Købstad og Birk m. Rødby Købstad og Fuglse Herred samt Fejø Birk, Hovedtingsted Maribo, Bitingsteder og Kontorafdelinger Rødby og Fejø, Kontorafdeling f. Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Maribo og Hillested, den præsteviede Medhjælper, den præsteviede Kateket, Præsten ved den katolske K., Kredslægen i Midtllands Lægekreds, ander Læger, Branddirektøren f. Maribo, Bygnings- og Brandinspektøren, Lolland-Falsters Jærnbaneselsk., Amtstuen, Arbejds- og Fabrikstilsynets 11. Kreds, Lolland-Falsters Fængselselskab, Maribo Amts økonomiske Selskab, fl. Sagfr., 2 Dyr læger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En komm. M. og Rsk., en privat M. og Rsk., en Borgersk., en Handelssk., Stiftsbiblioteket, et land-

Mellemgade, set fra Torvet.

Smedegade, set fra Kirkegaarden.

Torvet Nr. 28.

Torvets Østside.

Maribo.
(Fotografier af H. M.)

kulturhistorisk Museum, et Rekonvalescenthjem, Friboligen Hvilehjemmet, et Epidemihus, Aktiehaven, fl. Hott., Frøkompagniet Lolland-Falsters Frøavl, Frøhandel og Sædekornkomp., Lolland-Falsters Sækkelager.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Fl. Bogtrykkerier, et elektroteknisk Laboratorium, fl. Farverier, et Kalkbrænderi, fl. Mejerier, en Mælkekondenseringsfab., et Uldspinderi, fl. Ølbryggerier samt Fabb. f. Cementvarer, Maskiner, Mineralvand, Sukkervarer, Trævarer m. m.

Byen har Statstlfst. og Telfst. En Del Skov, Eng og Mose s. og s. v. f. Byen paa Markjorderne. Nogle Smaaøer i Søndersø (Maribo Sø) s. f. Byen, deriblandt Hestø, Præstø og Fruerø. — Gaard: *Skovnæs*.

M. J. Darre.

MARIBO: STATISTIK

Areal (1916): 623 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	577
heraf Beboelseshuse:	560
Antal Lejligheder:	1003

Befolkning:

1801: 686	1901: 3838
1855: 1960	1916: 4196
1880: 2403	1921: 4442

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 1448	
disse samlede Indkomst:	Kr. 5.813558
heraf betales i Skat:	- 198865

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 800	
disse samlede Formue:	Kr. 12.722600
heraf betales i Skat:	- 54565

Folketingsvælgere (1920): 2273

Landstingsvælgere (1920): 1616

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	831	
Kvinder:	990	
		1821

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	22
uden — —	2

Toldindtægt (1920—21): Kr. 97223

Eksamensskoler (1916):

Antal:	2
Elever:	213

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 8134
- Ejendomsskatter:	- 28225
- personlige Skatter:	- 282280

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 56055
- Hjelpekassen og forsk. Bidrag:	- 13781
- Fattigvæsen:	- 20809
- Alderdomsunderstøttelse:	- 31347
- Forrentning af Gæld:	- 62046
- Afdrag af Gæld:	- 34423

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 1.075135
Andre Aktiver:	- 355992
	I alt Kr. 1.431127

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 1.321389

Skatteprocenten (1920—21): 8,247

Ligningsprocenten (1920—21): 10

Svend Rode.

NAKSKOV

Nakskov — *Nacaskogh* kaldet i Kong Valdemars Jordebog — viser i sin Grundplan Træk, der klart afspejler dens Betydning som Sø- og Handelsstad. Gunstigt liggende som Udskibningssted for et rigt Opland ved Snævringen af den lange Fjord er Byen blomstret op i Begyndelsen af 1200erne. I sit *Signet* fører den et Træ og en Fugleklo, og 1266 gav

Mellemgade og Spillemandskrogen.

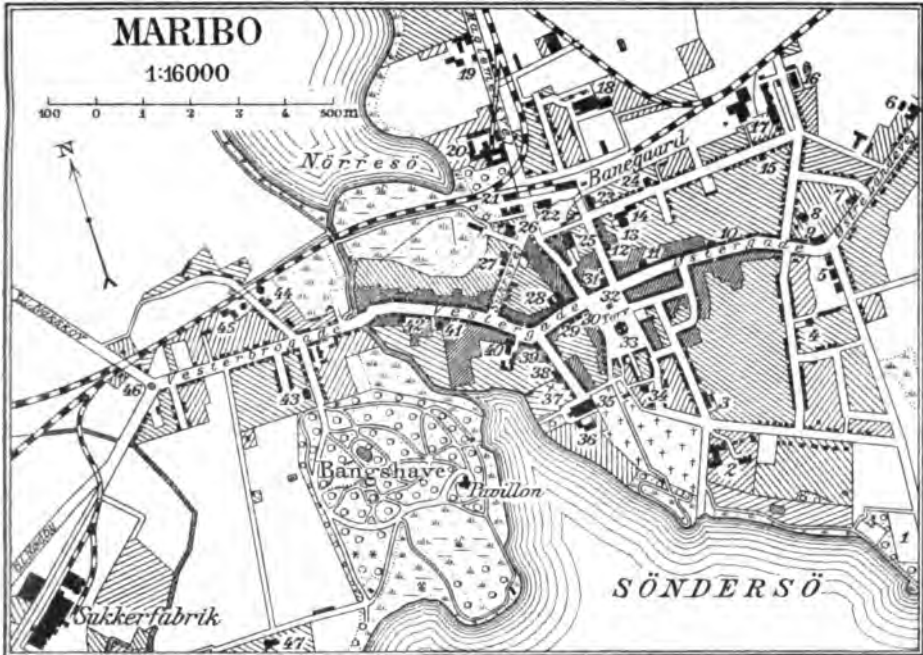
Klostersøen.

Maribo.

(Fotografier af M. Lundbo.)

Erik Glipping under et Besøg Staden Privilegier, som følgende Konger udvidede og bekræftede. Parallelt med Kysten beskriver Hærstrædet gennem Byen, *Sønder- og Vejlegade*, en Bue, langs hvis Sydside Købmandsgaard som Perler paa en Snor kunde strække sig med dybe Grunde ned til Stranden, hvortil en Række Smaastræder baner sig Vej. Syd for Bykirken, som er viet *St. Nicolaj*, de søfarendes Beskytter, mødes Sønder- og Vejlegade ved det centrale, trekantede *Torv*, og over dettes Vægge er Nordspidsen af den vifteformede Byplan regelmæssigt bygget op. Ved Klostergade nord for Kirken laa i Middelalderen et *Helligaandshus*, der 1420 fortæredes af Ild sammen med store Dele af Byen, men genrejstes og rigt udstyret o. 1470 omdannedes til *Kloster*. Som Hospital fortsatte det sin Tilværelse efter Reformationen, Bygningen brugtes under Christian IV som Tøjhus, Kirken forsvandt 1689, men Kirkegaarden var ved Magt langt op i det 18. Aarh. Det af Kong Hans paa Slotø i Nakskov Fjord opførte Fæstningsanlæg, Engelborg, af hvis svære Mure Ruiner er bevaret, formaaede ikke 1510 at hindre Lybækkerne i at overrumple og afbrænde Byen, og atter 1528 hærgedes den voldsomt af Ildsvaade. Uden Tvivl har den tidligere været befæstet, men efter 1539 byggede Christian III et nyt Voldbælte om den, ja 1551 var det paa Tale at opføre et Slot. Denne Tanke virkeliggjordes dog ikke, men fra Strædet Kongens Tofte i Vest førtes Fæstningsværkerne i en Bue Norden om Byen, og under Christian IV og Frederik III udvidedes og ombyggedes Voldbæltet efter moderne Principper med en Krans af Bastioner, medens mindre Jordanlæg paa Færgelandet beskyttede Byen mod Syd. Det vakte derfor Sorg og Forbitrelse, at Fæstningen i Februar 1658 uden Sværds slag overgav sig til Svenskerne, en Skamlet Nakskov-Borgerne dog allerede 1659 aftvættede ved under Joachim Kørbers Kommando helt modigt i 11 Uger at trodse Svenskernes Bombardement og Belejring og først i yderste Nød paa hæderlige Vilkaar at give op for Overmagten. Hærget af Kugler og Ild, øde og udpint af Brandskatter gik Nakskov ud af Krigen, men da Kongen 1667 gav den Stabelret og ved Skattelempelser søgte at bringe Borgerskabet paa Fode, blomstrede den ret hurtigt op igen, saa den 1672 talte 1920 Indbyggere. Dens Rolle som Fæstning var dog udspillet paa Christian V's Tid, 1705 overlodes Voldene til Borgerne, og de sidste svage Spor af dem er nu næsten helt udviskede.

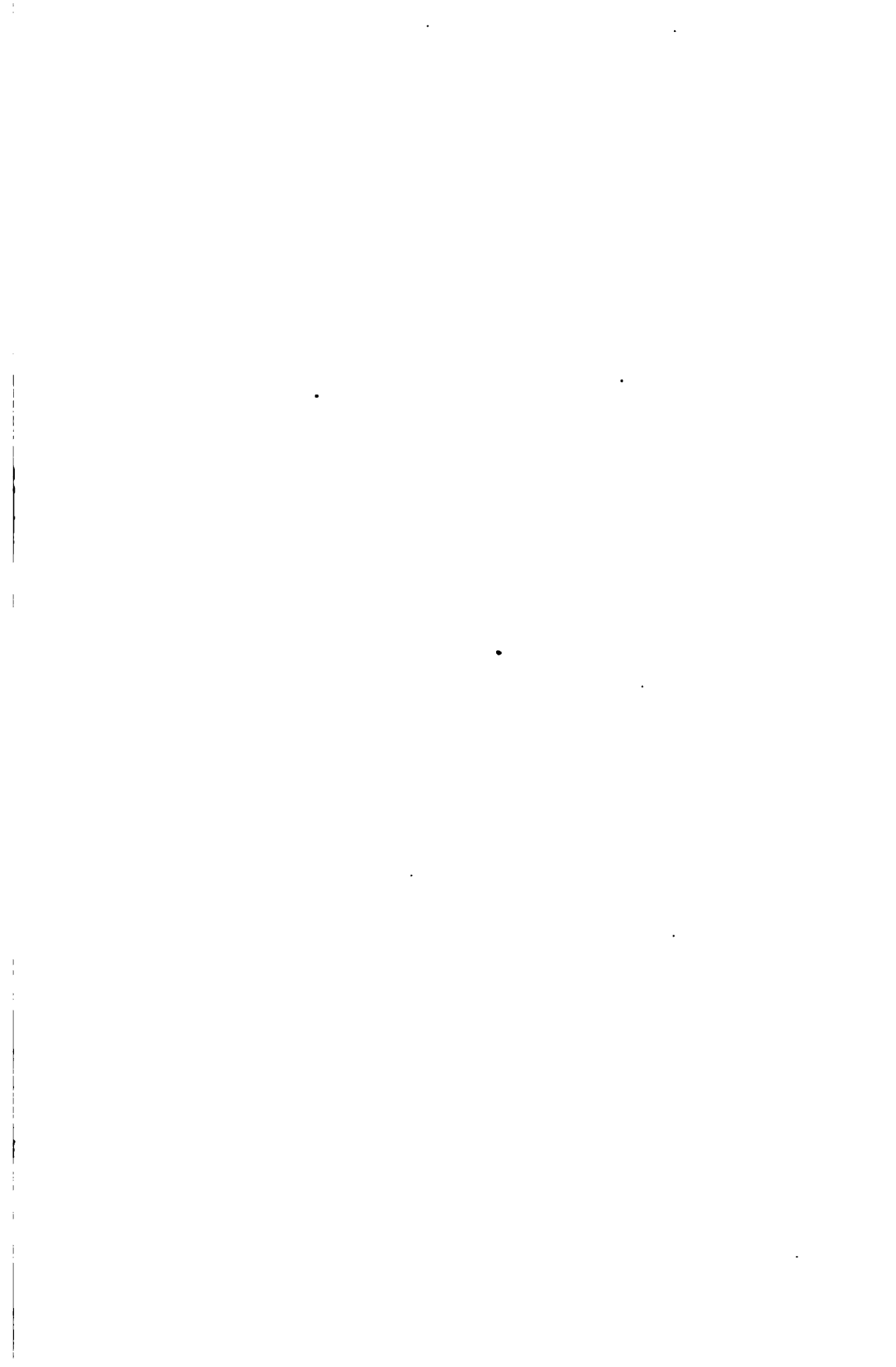
Det 18. Aarhundrede var en Nedgangstid, Skibsfarten tog mere og mere af, den før saa livlige Udenrigshandel sygnede hen, og Indbyggertallet daledede, saa Byen 1769 kun husede 1284 Mennesker, men i nyere Tid er den gamle, driftige Handelsaand vaagnet paany, Jernbanen 1874. Sukkerfabrikens Anlæg 1882 og de bedre Havneforhold lagde Grun-

Kjortel og reproduceret ved Statens-Geografiske Institut 1927

1 Sportsplads	13 Ring- og Arresthus	25 Frørenseri	37 Ruin
2 Sygehús	14 Aldershølle	26 Elektricitetsværk	38 Stiftelse (Paven 152)
3 Vattiggaard	15 Børnehjem	27 Hotel „Dana“	39 Den danske Handelsbanks Filial
4 Pundtaarn	16 Off. Slagtehus	28 Olsens Hotel m. Seater	40 Maskinfabrik „Pulken“
5 Børgers- og Realskole	17 Svineslagteri	29 Handels- og Landbrugsbank	41 Diskonto- og Laanbank
6 Mejeri	18 Spitalum	30 Sporek	42 K. F. u. H.
7 Katolsk Skole	19 Maskinfabrik	31 Landmandsbankens Filial	43 Alderdomshjem
8 Katolsk Kirke	20 Dampmølle	32 Mindestotte f. Fr. VII	44 Gasværk
9 Almstue	21 Boldkammer	33 Rådhus	45 Pundværk
10 Teknisk Skole	22 Posthus	34 Børneasyl	46 Mindest. f. E. Frederiksen
11 Hotel „Maribo“	23 Stiftsmuseum	35 Stiftskirke	47 Samle Skovræs
12 Julegræfstation	24 Missionshus „Ebenezer“	36 Sporstebøllig	

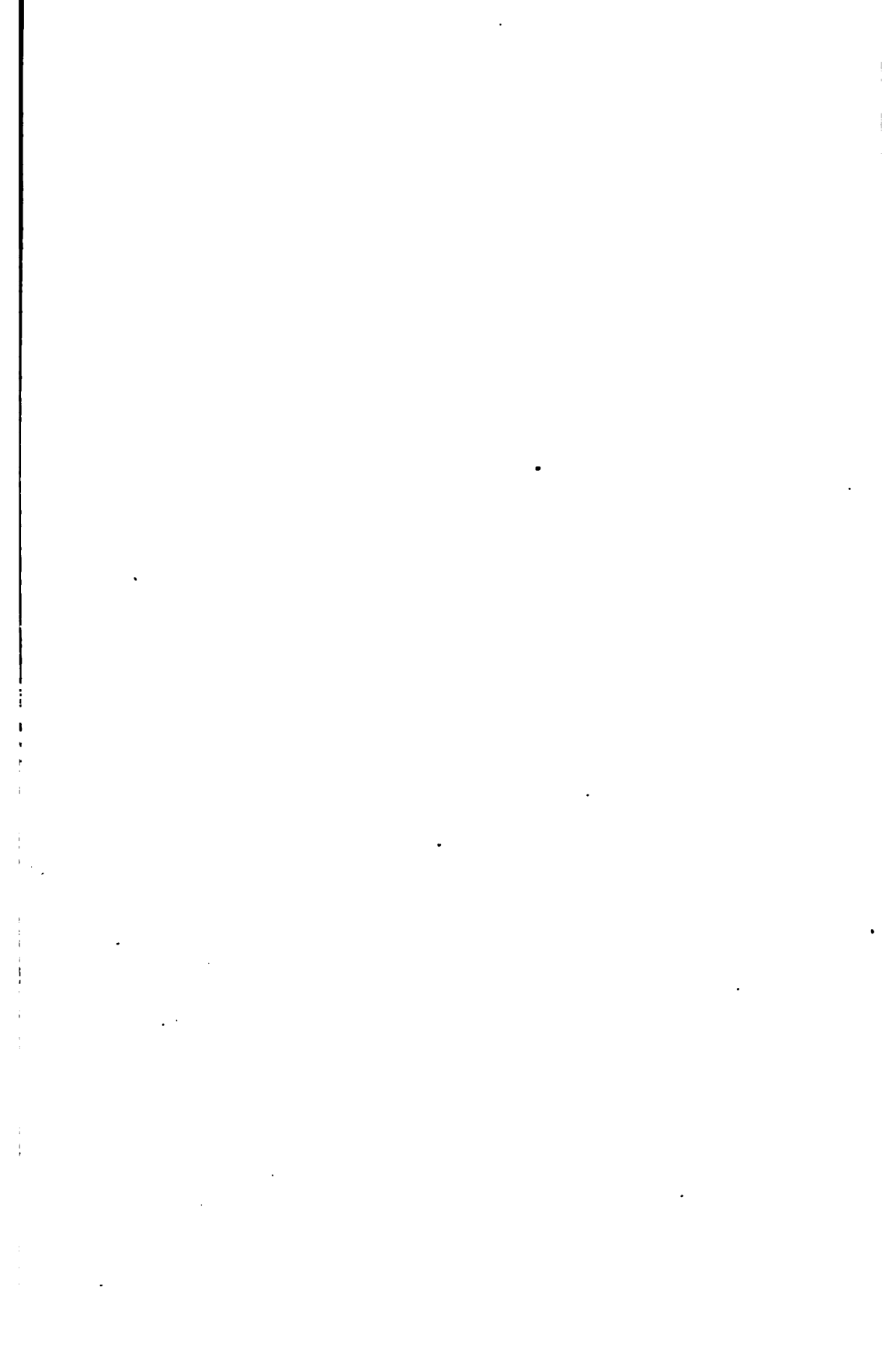

Signet og reproduceret ved Søværnets topografiske Afdeling 1921

1 Skovgaard, Børnehjem	16 Brtings Minde	30 Nye Skole og Laalands	44 Arbejds- og Fønstergelænsanstalt
2 Amisssygehus	17 Soldatbørner	Håndels- og Landbrugsbank	45 Skol- Koffen- og Borgerskole
3 Odd-Fellow Loge	18 Navnebygning	31 Soves Dampmølle	46 Komm. Skoleanstalt
4 Off. Stogrehuse	19 Karen Riegebøns Stiftelse	32 Laalands Bank	47 Elektricitetsværk
5 Svinestogteri	20 Sct. Nikolai Kirke	33 Høndeværkens Fribølg	48 Bryggeri
6 Vestre Anlæg	21 Rådhus og Vandtårn	34 Høghedsstøtten	49 Kalkbrænderi
7 Good-Samples Loge	22 Samle Skole	35 Børnely. Skole	50 Skole
8 Sukkerfabrik	23 Landmandsbankens Sital	36 Mindestøtte for faldne 1859	51 Sagsværk
9 Skole	24 Laalands Spare- og Laanebank	37 Sæstetation	52 Alderdomshjem
10 Epidemispygehus	25 Hønde- og Industriforening	38 Skole	53 Vestre Anlæg
11 Silopakhus	26 Hotel "Narmanien"	39 Katedral Kirke og Skole	54 Katedralens Skole
12 Rødtvævs Revillon	27 Nybro	40 "Mønstret", Hospital	55 Skole
13 Rødtvævsarbejdere	28 Rødtværk	41 Privat Skole	
14 Håndelskole	29 Ring- og Arræsthus med	42 Teknisk Skole	
15 Hotel "Skandinavian" m. Teater	Dammer- og Solitikonter	43 Missionshus "Mille"	

Nakskov. Havneparti.
(M. Lundbo fot.)

Nakskov, set fra Færgelandet.
(H. M. fot.)

den for den moderne Udvikling, som med det nye Skibsværft og Uddybningen af Sejløbet ventes yderligere at ville tage Fart.

Bebyggelsen har forlængst erobret og overskredet de gamle Voldlinjer, men indenfor disse har Bybilledet dog endnu bevaret en Del af Fortidens Præg med sit ret enkle, ensartede Bindingsværk fra 17. Aarh. og sine morsomme Gadenavne, der som Bybrostræde, Kongens Tofte, Badstuestræde, Kattesundet, Fruestræde og Tilegade malende bevarer Mindet om Købstadlivet i svunden Tid. Bag moderne Façader vil man endnu i Søndergade finde værdifulde Rester af de mange Gavlhuse, som forud dominerede Byen, saaledes Bindingsværket i Nr. 6, 23, 25, 28 og 33. Gaardene Præstegade 2 og Søndergade 40 vender derimod Langside mod Gaden ligesom den smukke Pakhuslænge ved Hjørnet af Badstuestræde og Havn. Godt bevarede Sidelænger af Renæssancebindingsværk findes i Gaardene til Torvet 2 og 3, meget maleriske er de noget yngre Gaardlænger i Søndergade Nr. 1 og Torvet 1 en saare pyntelig, 2 Etager høj, grundmuret Gaard fra 1786. Med stejle, røde Tage og Tavl og Tømmerværk dækket af tykke Hvidtelag holder en Række gamle Pakhuse Vagt langs Havnen, brugte den Dag i Dag knytter disse hærkede Veteraner paa en egen stemningsfuld Maade Traaden mellem Byens fordums Handelsflor og den voksende Virksomhed langs Kajerne, som nu atter sætter den i Blomst. — Det 1872—73 opførte Raadhus har Plads ved Østsiden af Torvet.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Nakskov Købstad m. Lollands Nørre samt Sønder Herreder, Tingsted Nakskov, Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten til Nakskov og Branderslev, den res. Kapellan, Præsten ved den katolske K., Kredslægen i Vestlollands Lægekreds, andre Læger, Branddirektørerne f. Nakskov og Lolland, Vicekonsuler f. Finland, Nederlandene, Norge og Sverrig, Stads- og Havneingeniøren, Jernbaneselskabet Nakskov-Kragenæs, Handelsforeningen, Kgl. oktr. Søassurance-Komp., fl. Sagfr. og Dyr læger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Lollands Handels- og Landbrugsbank, Lollands Landbostands Spk., en russisk Badeanstalt. en Filial af Nykøbing Hospital, Konsul Block og Hustrus Fribolig, Marie Hansens Stiftelse, Konsul Winchells Friboliger, Nakskov Handelskomp., Nakskov Kulimport, Dansk Saasædkomp., Vestlollands Frøavlskomp., Skandinavisk Frøkomp., Nordisk Sækkekomp., fl. Hott.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et And.-Mejeri, fl. Bogtrykke-

Havnegade Nr. 59—61.

Søndergade Nr. 6.

Bybrostræde.

Torvet Nr. 1.

Nakskov.
(Fotografier af H. M.)

rier, et Farveri, fl. Kalkbrænderier, Den danske Mælkekondenseringsfab., fl. Savskærerier, et Vand- og Kloakværk, fl. Ølbryggerier samt Fab. f. Cementvarer, Cykler, Fiskekonserves, Frugtsaft, Malt, Maskiner, Mineralvand, Skotøj, Sukkervarer, Tobak og Cigarer, Vogne m. m.

Byen har Dampskibsfart, Lodseri, Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne findes foruden de paa Byplanen nævnte Bydele, Byen Abildtorpe (Sk., Haandv., Garveri, Handelsgartnerier) samt en Del Eng og Mose.
— Gaard: *Abildtorpegaard.*

M. J. Darre.

NAKSKOV: STATISTIK

Areal (1916):	883 ha.
Faste Ejendomme (1911):	
Antal:	1319
heraf Beboelseshuse:	1281
Antal Lejligheder:	2319
Befolkning:	
1801:	1671
1855:	3375
1880:	5278
1901:	8310
1916:	10483
1921:	13000
Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):	
Antal:	4390
disses samlede Indkomst:	Kr. 16.658503
heraf betales i Skat:	430341
Formueskatteydere til Staten (1920—21):	
Antal:	1247
disses samlede Formue:	Kr. 26.192100
heraf betales i Skat:	113190
Folketingsvælgere (1920):	6091
Landstingsvælgere (1920):	4051
Kommunale Vælgere (1921):	
Mænd:	2322
Kvinder:	2680
	5002
Haandværk og Fabrikdrift (1914):	
Antal Bedrifter:	386
heraf:	
med mekanisk Kraft:	94
Samlet Personel:	1973
heraf:	
egentlige Arbejdere:	1386
Udskænkingssteder (1914):	
med stærke Drikke:	28
uden — — — — —	3
Toldindtægt (1920—21):	Kr. 279852

Handelsflaade (1918):	Antal	Reg.	Tons
Dampskibe:	7	677	
Motorskibe:	2	900	
Sejlskibe:	48	817	
	I alt	97	2394
Postkontoret (1919—20):			
Afsendte Breve o. l.:		1.666600	
Ankomne — — — — —		2.230202	
Postanvisninger og Postoprævninger:			
Udbetalte:		Kr. 5.435520	
Indbetalte:		9.640894	
Telegrafkontoret (1919—20):			
Ankomne Telegrammer:		20735	
Eksamenskoler (1916):			
Antal:		2	
Elever:		440	
Kommunens Indtægt (1918—19):			
af Erhvervsvirksomheder:		Kr. 358846	
- Ejendomsskatter:		40765	
- personlige Skatter:		825462	
Kommunens Udgift (1918—19):			
til Skolevæsen:		Kr. 190943	
- Hjelpekassen og forsk.			
Bidrag:		86210	
- Fattigvæsen:		62309	
- Alderdomsunderstøttelse:		86709	
- Forrentning af Gæld:		205429	
- Afdrag af Gæld:		662693	
Kommunens Formue (1918—19):			
Faste Ejendomme:		Kr. 4.876514	
Andre Aktiver:		1.690457	
		I alt	Kr. 6.566971
Kommunens Gæld (1918—19):			
		Kr. 4.930125	
Skatteprocenten (1920—21)		6,14	
Ligningsprocenten (1920—21):		9,3	

Svend Rode.

Rødby. Vestergade.
(H. M. fot.)

RØDBY

Den ude ved Kysten syd for Rødby 1912 anlagte *Havn* bragte atter Liv i tidligere Planer om at lade Postruten København—Hamborg følge Fugleflugtslinjen over Rødby—Femern. 1752—53 var disse Tanker stærkt fremme, og i ældre Tid havde Færgefarten mellem Rødby og Femern været meget betydelig. I de senere Menneskealdre har Landskabet om Rødby forandret sig stærkt, Fjordarmen Norden om Byen er omformet til fede Marskenge, og Diget ude langs Østersøen har rejst Mur langs Havet, hvor de gamle Sejlløb fordem gik gennem Revene. Truet af Stormflod paa den lave Flade, hvor Søfugle rugede i Mængde, var Rødby ved sin Fjord fordem et Vindue ud mod Verden. Som en oprindelig Bondeby nævnes *Rutby* i Kong Valdemars Jordebog; 1454 fik dens Indbyggere Ret til Handel paa Tyskland som Tak for deres Besvær med Færgefart i Kongens Tjeneste, og selvom dens Rettigheder efterhaanden udvidedes, regnedes den dog længe kun for Flække, halvt Landsby, halvt Købstad, der lige til 1735 havde Byfoged fælles med Maribo. Strømmen af rejsende, som denne Vej søgte mod Syd, førtes over Byens gamle Ladeplads *Dragsminde*, men da Indløbet her sandede til 1748—49 blev det vestligere liggende *Kramnitse* Udhavn i hvert Fald for mere dybtgaaende Skibe; thi indtil *Dragsminde-Løbet* fuldstændig lukkedes 1833, brugtes det — i alle Tilfælde

periodisk — til Færgefart. Rødby bærer et Skib i sit *Segl*, et Vidnesbyrd om den Rolle Skibsfarten spillede for Staden, men Søen var lunefuld, og mere trofast var det Rygstød, Borgerne havde i de gode Byjorder. Formet som en udpræget Langby over Landevejslinjen Østergade og Vestergade, hvori kun mindre Smaagader udmunder, lignede „denne over alle uanselige Købstad“ en god Bondeby, hvor endnu for 100 Aar siden „umælende Kreature“ drev om paa Gaderne mellem Møddingerne, der oprodedes af store Svin. Stormflod gæstede den hyppigt, Ildsvaade afsved store Dele af den 1551 og 1774, og længe bibeholdt den sit Landsbypræg, idet de fleste Huse endnu 1833 var tækkede med Straa. I moderne Dage har Byen skiftet Ham, ude ved Havn og Skibsværft er en Aflægger af den groet hurtigt frem, og nye Kvarterer har rejst sig mod Øst paa Ringsebølles Grund om den 1874 anlagte Banegaard. Stadig domineres Bybilledet dog af den lange Hovedgade, hvor Kirken, Torvet og det 1853 byggede *Raadhus* har Plads, nyere og ældre Avlsgaarde hist og her vidner om, at Jordbruget fremdeles spiller en Rolle, men om særlig gamle eller karakteristiske Bygninger vil man lede forgæves. En lav hyggelig Købmandsgaard med gammeldags Bod fra Empiretiden ligger ved Hjørnet af Raadhustorvet, og længere fremme paa Vestergade fanges Blikket af en et Stokværk høj Bindingsværksgaard med Mansardtag fra første Halvdel af 18. Aarh. (Matr. Nr. 25), der om ikke det ældste, dog i hvert Tilfælde er det stateligste af de gamle Huse i Byen.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Bitingssted og Kontorafdeling f. Dommeren i Maribo Købstad og Birk m. Rødby Købstad og Fuglse Herred samt Fejø Birk, Politimesteren i nævnte Omraade m. Kontorafdeling i Maribo og paa Fejø, Borgmesteren, Sognepræsten til Rødby og Ringsebølle, Kaldskapellanen, Branddirektøren f. Rødby, fl. Læger, Dyrlæger og Sagfr.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Et Vandværk, fl. Hott. og Gæstgiverier.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. And.-Mejeriet Sydlolland, et Bogtrykkeri, et Garveri, Rødby Ml., fl. Ølbryggerier.

Byen har Tlfst. Markjorderne støder m. N. paa et lille Stykke til Rødby Fjord og begrænses m. S. af Østersøen, mod hvilket det beskyttes ved Diger. Megen Eng og Mose m. V. Byer: Rødby Havn (1031 Indb., Sk., Kontor f. Banken f. Rødby og Omegn, Sydlollands Kulkomp., Kbm., Haandv., Grand Hotel Østersø, Gæstg., Rødby Havns Staal- og Jernindustri, Sydlollands Cementvarefab., et Træskibs- og Baadebyggeri, Dampskibsselskabet Rødby Havn, Rhederiet Syltholm, Rødby-Femern

Transport- og Bugerselskab, Havn, Toldopsyn, Lods, Jbst., Posteksp., Tlfst.), Rødby Fæland*, Mellem-, V.- og Ø.-Rødby Mark*. Rødby Udflytterskole. — Gaarde: *Strandholm, Lidsø, Bindernæs, Ottelundgaard.*

M. J. Darre.

RØDBY: STATISTIK

Areal (1916): 3099 ha.

Faste Ejendomme (1911):

<i>Antal:</i>	366
heraf Beboelseshuse:	263
<i>Antal Lejligheder:</i>	363

Befolkning:

1801: 776	1901: 1726
1855: 1545	1916: 2110
1880: 1796	1921: 3267

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

<i>Antal:</i> 1342	
disses samlede Indkomst:	Kr. 4.237642
heraf betaltes i Skat:	98239

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

<i>Antal:</i> 245	
disses samlede Formue:	Kr. 6.988200
heraf betaltes i Skat:	25880

Folketingsvælgere (1920): 1461

Landstingsvælgere (1920): 1018

Kommunale Vælgere (1921):

<i>Mænd:</i>	475
<i>Kvinder:</i>	483
	958

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	10
uden — —	2

Eksamensskoler (1916):

<i>Antal:</i>	1
<i>Elever:</i>	54

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 15772
- Ejendomsskatter:	8509
- personlige Skatter:	96705

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 21062
- Hjælpekassen og forsk. Bidrag:	6266
- Fattigvæsen:	14317
- Alderdomsunderstøttelse:	12440
- Forrentning af Gæld:	63214
- Afdrag af Gæld:	261617

Kommunens Formue (1918—19):

<i>Faste Ejendomme:</i>	Kr. 1.235669
<i>Andre Aktiver:</i>	373895
	I alt Kr. 1.609564

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 1.458088

Skatteprocenten (1920—21): 6,0

Ligningsprocenten (1920—21): 7,9

Rødby. Interiør fra en gammel Købmandsgaard paa Hjørnet af Vestergade og Raadhuspladsen.

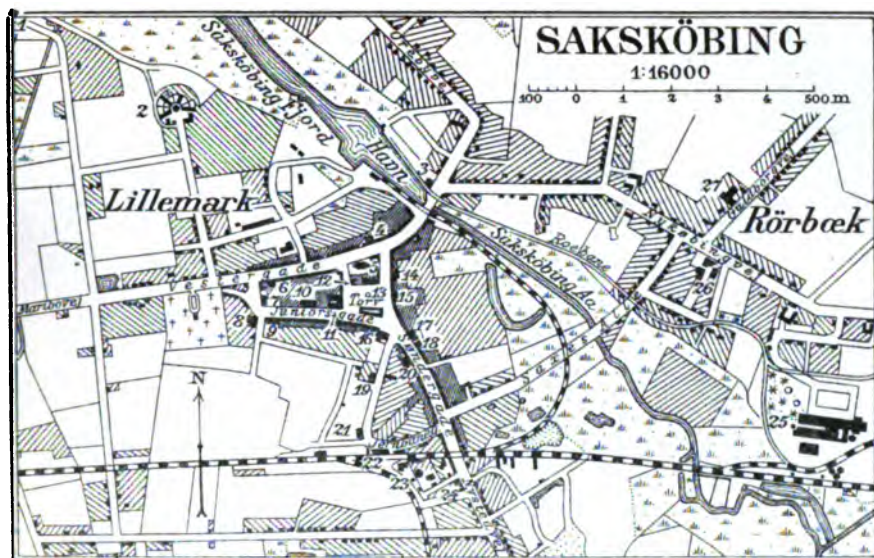
(H. M. fot.)

Saksøbing Fjord ved Oreby.
(M. Lundbo fot.)

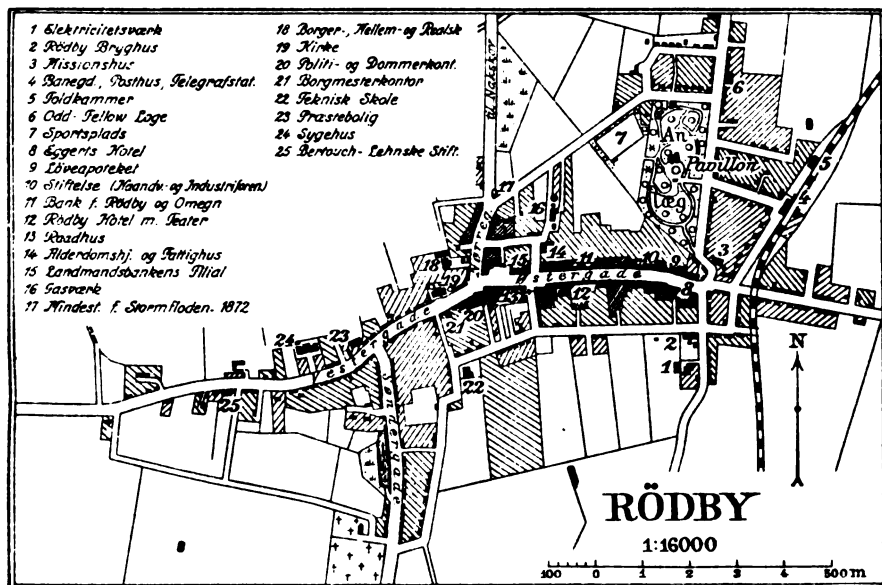
SAKSØBING

Vest for den inderste Krog af den smalle Fjord, hvori Hardenberg Aa udmunder, hæver Saksøbing sig paa en lav, jævn Højning i det flade Land. Paa Grunden her laa til midt i 13. Aarh. Landsbyen *Sakstorp*, der da forsvandt og opslugtes med Jorder og Gaarde af Torve- og Byanlægget *Saksøbing*. Fra Forgængereren tog dette Navnets Forled, uden Tvivl Mandsnavnet Sakse, i Arv, men den følgende Tids Fortolkning heraf fandt Udtryk i de 2 Uldsakse, Byen optog i sit *Signet*, et Mærke som ogsaa fordem fandtes indhugget i Stadsmarkens Skelsten. Købingen anlagdes med Omtanke i et Vejknudepunkt, hvor Laalands to gamle Hærstræder løb sammen ved et Vadested, og mellem disse — nu Vester- og Søndergade — breder Torvet sig stort og anseligt i Hjærtet af Byen Side om Side med den til *St. Poul* viede Kirke. Endnu i 17. Aarhundrede paaviste man Sporene af de Volde, som forhen havde omsluttet Byen, og i Begyndelsen af 14. Aarh. synes der at have været slaaet *Mønt* i Saksøbing. Nabobyernes Opkomst beskar dog hurtigt Betingelserne for Byens Udvikling, ringe og liden vedblev den at være, og af middelalderlige kirkelige Stiftelser synes kun et *Helligaandshus* at have været knyttet dertil. Da Landet helt var i Panthaveres Haand, henlevede Skyggekongen Christoffer II her sine sidste Dage, udsat for den Ydmygelse 1332 at blive overfaldet af Adelsmændene Henneke Breide og Joh. Ellemose i sin Bolig — et Stenhus man endnu i 16. Aarh. udpegede — og som Fange slæbt til Aalholm, hvor Johan den Milde dog atter lod ham løs. Fraset denne Begivenhed lukker Stilheden sig om Byen, som lille og upaaagtet laa ved de grønne

Signet og reproduktion ved Søværnsstatens topografiske Afdeling 1921

1 Epidemius	8 Sood-Tempel Løge	15 Landbostandens Sparekasse	22 Børggaard
2 Svøngsart- og Sindsygeanst	9 Sygehus	16 Road- Ring- og Færresthus	23 Sas- Vand- og Elektricitetsværk
3 Soidhammer	10 Juniors Stiftelse	17 Kpatak	24 Pandhuavn
4 Landmandsbankens Millal	11 Høtel „Saksköbing“ og Seater	18 Industri- og Landbrugsbank	25 Skvillon
5 Kirke	12 Teknisk Skole	19 Byllikontr	26 Subberfabrik
6 Realskole	13 Børgerskole	20 Landmandshotel	27 Skole
7 Industriforening ¹ Stiftelse	14 Centralhotellet	21 Posthus og Telegrafstation	28 Mejeri

Signet og reproduktion ved Søværnsstatens topografiske Afdeling 1921

1 Elektricitetsværk	18 Børg- Mellem- og Realsk
2 Rödby Bryghus	19 Kirke
3 Missionshus	20 Byllit- og Dømmekont.
4 Børged-, Posthus, Telegrafstat.	21 Børgmesterkontor
5 Soidhammer	22 Teknisk Skole
6 Odd- Fellow Løge	23 Færrebolig
7 Sportsplads	24 Sygehus
8 Eggeris Høtel	25 Børg- Lehnse Stift.
9 Löveaportel	
10 Stiftelse (Køndv. og Industriforening)	
11 Bank f. Rödby og Omegn	
12 Rödby Høtel m. Seater	
13 Roadhus	
14 Høderdomshj. og Føttighus	
15 Landmandsbankens Millal	
16 Sasværk	
17 Mindest. f. Stormfloden. 1872	

Bytromme paa Raadhuset.

Brogade.

**Juniorgade.
Sakskøbing.
(Fotografier af H. M.)**

Enge, medens Fjorden groede til og selv Brugen af Udhavnen ved Oreby besværliggjordes mere og mere. 1672 havde kun 272 Indbyggere hjemme i Staden, der forfulgtes af Brande 1728, 1784 og 1800, og for 100 Aar siden kunde man — efter hvad en samtidig Rejsende fortæller — fristes til at forveksle den med en Landsby, hvis ikke Byfogeden tilfældigvis omtaltes eller Markedstelte rejstes paa Torvet. Paa Hjørnet af Brogade og Brostræde knejser det anseligste ældre Hus (*Matr. Nr. 120 a*), opført i 18. Aarh. i to Stokværk glat Bindingsværk og kronet af et knækket, barokt Tag, det eneste Bygningsminde af nogen Interesse i den venlige, lille By, hvis hyggelige Smaastadspræg endnu raader om Gaasetorvet og Juniorgade, den tidligere Sladdergade, bag hvilken Havegærderne som et sammenhængende Lukke med gammel Hævd danner Skel mellem Byen og dens Jorder. Den nyere Udvidelse er trukket langs Landevejene, særlig mod Syd, hvor *Banegaarden* fandt Plads 1874. Det ved Juniorgade liggende *Raadhus* er opført 1888.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Saksjøbing Købstad og Musse Herred m. Nysted Købstad og Birk, Hovedtingsted Saksjøbing, Bitingsted og Kontorafdeling i Nysted, Politimesteren i samme Omraade m. Kontorafdeling i Nysted, Borgmesteren, Sognepræsten, Kredslægen f. Østlollands Lægekreds, andre Læger, Branddirektøren f. Saksjøbing, 3 Sagfr., 2 Dyrlæger, Østlollands Dampskibsselskab.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Maribo Amts Tvangs-Arbejds- og Plejeanstalt, et Asyl, fl. Hott., Lolland-Falsters Frø-Aktieselskab.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Bogtrykkeri, en Dampml., et Garveri, et Jernstøberi og Maskinfab., et Rørstøberi, et Savværk, et Skibsbyggeri, et Ølbryggeri samt Fabb. f. Cementvarer og Maskiner.

Byen har Statstlfst. og Tlfst. Paa Markjorderne en Del Eng og Mose.

M. J. Darre.

SAKSJØBING: STATISTIK

Areal (1916): ha 173

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	264
heraf Beboelseshuse:	249
Antal Lejligheder:	400

Befolkning:

1801: 549	1901: 1560
1855: 1058	1916: 1781
1880: 1485	1921: 1798

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 580	
disses samlede Indkomst:	Kr. 2.129950
heraf betaltes i Skat:	- 49056

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 453	
disses samlede Formue:	Kr. 5.454000
heraf betaltes i Skat:	- 15655

Folketingsvælgere (1920): 866

<i>Landstingsvælgere</i> (1920):	629	<i>Kommunens Udgift</i> (1918—19):	
<i>Kommunale Vælgere</i> (1921):		til Skolevæsen:	Kr. 18536
Mænd:	312	- Hjelpekassen og forsk.	- 3992
Kvinder:	387	Bidrag:	- 12221
	699	- Fattigvæsen:	- 2275
<i>Udskækningssteder</i> (1914):		- Alderdomsunderstøttelse:	- 23333
med stærke Drikke:	16	- Afdrag af Gæld:	- 13790
uden — — — — —	»	<i>Kommunens Formue</i> (1918—19):	
<i>Toldindtægt</i> (1920—21):	Kr. 13939	Faste Ejendomme:	Kr. 599348
<i>Eksamenskoler</i> (1916):		Andre Aktiver:	- 187526
Antal:	1		I alt Kr. 786874
Elever:	127	<i>Kommunens Gæld</i> (1918—19):	Kr. 659450
<i>Kommunens Indtægt</i> (1918—19):		<i>Skatteprocenten</i> (1920—21):	6,4
af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 23460	<i>Ligningsprocenten</i> (1920—21):	7,6
● Ejendomsskatter:	- 5951		<i>Svend Rode.</i>
- personlige Skatter:	- 102983		

NYSTED

Paa Østsiden af en lille Vig, som Østersøen skærer ind i Laalands Sydvestkyst, ligger Nysted yndefuldt lejret paa Skraaningene af en Bakke, som blødt glider af mod Stranden. Skovomkranset hæver Aalholm sin vejrbidte, røde Kolos inderst i Vigen, og opfostret i Skygge af denne mægtige Nabo vedblev Nysted længe at være ufri, tvungne som dens Bymænd var til at arbejde og skatte til Borgen. Saa uanselig den end var, husede den dog fra o. 1286 et *Graabrødrekloster*, der 1538 blev nedlagt, 1551 beordret nedbrudt. Til 1577 stod der dog endnu et Stenhus tilbage, men i den følgende Tid forsvandt Murene helt, og kun Gravninger i Terrænet øst for Klosterstræde har nu og da — sidst 1899 paa Højskolens Grund — bragt sparsomme Fundamenter for Dagen.

Først 1409 vandt Nysted Købstadret, da Erik af Pommern dette Aar løste Beboerne af deres Afhængighed af Aalholm, og liggende ved en god, naturlig Havn har den sikkert udnyttet sine Betingelser for Handel paa Rostock og Wismar, ligesom den lige til 1807 drev Færgesfart paa Heiligenhafen. Byen fører et Skib i sit *Signet*, og paa Søen maatte Bymændene for en stor Del bjerge deres Næring, særlig ved Fiskeri. En gammel Gade i den sydlige Udkant hedder stadig Fiskergade, og endnu ved Midten af 18. Aarh. blomstrede der i Byen et Fisker-Compagni, som gjorde Fangst „i stor Overflødighed“. Haardere hjemsogt af Ildsvaade end de fleste Byer, værst 1455, 1560 og 1654, sidst 1831, sled den lille Stad sig gennem Tidernes, afsides og gammeldags, indtil *Jærnbanen* 1910 holdt sit Indtog. Parallelt med Kysten, men

Kirketorvet.

. Algade Nr. 99—101.

Nysted.

(Fotografier af H. M.)

hævet et godt Stykke over denne paa Siden af Bakkeskraaningens løber den lange *Adelgade*, passerende et lille Torv med det 1852 byggede *Raadhus* og mundende ud syd for Kirkebakken i Gaasetorvet — Byens *Gammeltorv* — hvorom en Række Smaagader grupperer sig. Som et lyst Smil kigger den yndefulde Natur fra alle Sider ind gennem Stræderne, hvor rødtoppedede Huse holder Faddersladder og Blomster og Grønt klatter paa kalkede Mure; i *Fiskergade* Nr. 1 læses Aar 1649 paa et Dørtræ, som maa være undsluppet det Kæmpebaal, der 1654 lagde disse Kvarterer med det paa Gammeltorv frit liggende Raadhus i Ruiner, men iøvrigt har Byen ingen ejendommelige Bygninger ud over Kirken, som hævet paa Bakkesiden bag Adelgade løfter sit slanke Spir højt over Byen.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Bitingsted og Kontorafdeling f. Dommeren i Sakskøbing Købstad og Musse Herred m. Nysted Købstad og Birk, Kontorafdeling f. Politimesteren i samme Omraade, Borgmesteren, Sognepræsten, Branddirektøren f. Nysted, fl. Læger og Sagfr., en Dyrlæge.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Et Sygchus, et Epidemihus, fl. Hott., et Vandværk, et Hospital.

Nysted. Fiskergade.
(H. M. fot.)

Nysted.
(C. H. Ostenfeld fot.)

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Bryggeri, et Garveri, et Skibs- og Baadebyggeri, Det lollandske Sten- og Gruskomp.

Byen er Anlæbssted f. Dampskibe og har Lodseri og Tlfst. Paa Markjorderne, der mod S. og S. V. begrænses af Østersøen: Nystedmark*, Nystedskov*. En Ml. m. V. og en Pavillon m. S. V.

M. J. Darre.

NYSTED: STATISTIK

Areal (1916): 549 ha.		Toldindtægt (1920—21):	Kr. 8591
Faste Ejendomme (1911):		Eksamensskoler (1916):	
Antal:	307	Antal:	1
heraf Beboelseshuse:	260	Elever:	46
Antal Lejligheder:	340		
Befolkning:		Kommunens Indtægt (1918—19):	
1801:	690	af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 4503
1855:	1227	- Ejendomsskatter:	- 7811
1880:	1438	- personlige Skatter:	- 93833
1901:	1411		
1916:	1536	Kommunens Udgift (1918—19):	
1921:	1639	til Skolevæsen:	Kr. 17519
Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):		- Hjælpekassen og forsk.	
Antal: 578		Bidrag:	- 5498
disses samlede Indkomst:	Kr. 1.650490	- Fattigvæsen:	- 10087
heraf betales i Skat:	- 41255	- Alderdomsunderstøttelse:	- 16809
Formueskatteydere til Staten (1920—21):		- Forrentning af Gæld:	- 36996
Antal: 433		- Afdrag af Gæld:	- 59900
disses samlede Formue:	Kr. 3.856400		
heraf betales i Skat:	- 8960	Kommunens Formue (1918—19):	
Folketingsvælgere (1920):	866	Faste Ejendomme:	Kr. 559842
Landstingsvælgere (1920):	630	Andre Aktiver:	- 132998
Kommunale Vælgere (1921):			I alt Kr. 692840
Mænd:	336	Kommunens Gæld (1918—19):	
Kvinder:	352		Kr. 761934
	688	Skatteprocenten (1920—21):	5,5
Udskænkingssteder (1914):		Ligningsprocenten (1920—21):	6,5
med stærke Drikke:	8		
uden — — — — —	2		

Svend Rode.

Nysted. Algades søndre Del, set mod Nord.

(H. M. fot.)

Nykøbing F. og Guldborgsund med de to Broer. (I Baggrunden Lolland).
(M. Lundbo fot.)

NYKØBING

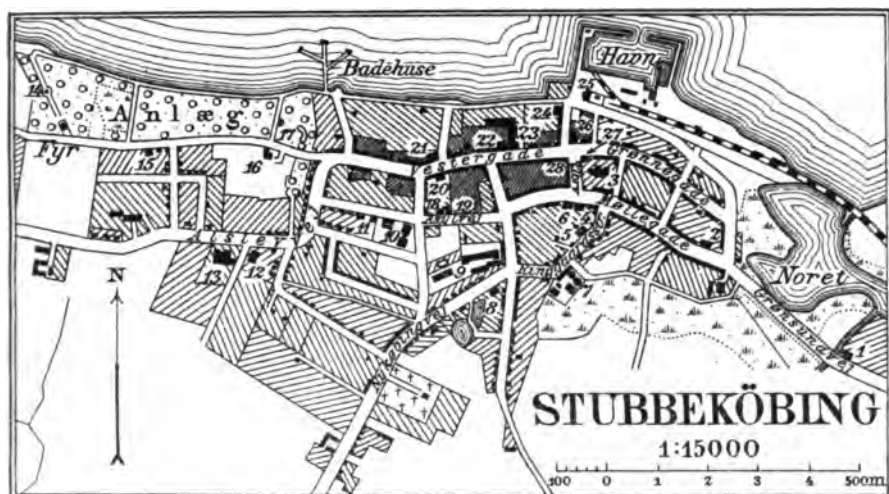
Nykøbing, som nævnes i Kong Valdemars Jordebog, hører ligesom Stubbekøbing til den Gruppe middelalderlige Byer, der dristigt er formet over den aabne Kyst, saaledes at dennes Linje bestemmer Byplanens Længdeakse; thi den lille Søkøbstad, der har et Fartøj med en Mand i sit *Signet*, er blomstret op i Dækning af det faste *Nykøbing Slot*, der laa ved Nordspidsen af Byen næsten paa en Ø, omflydt af Guldborgsund og den nu længst udtørrede Slotssø. Byen selv var i hvert Fald senere yderligere værnet af en Grav langs Stranden, samt Volde og Bastioner mod Syd, et Fæstningsbælte langs nuværende Voldgade, som fandtes i 17. Aarh., men hvoraf nu kun svage Spor gemmer sig i en Villahave syd for Frisegade. 1253 hærgedes Staden af Lybækkere og Holstenere, senere af Marsk Stigs Tilhængere, og Slottet, hvor Christoffer II lukkede sine Øjne 1332, var i Løbet af Middelalderen oftere Skueplads for vigtige Møder. Ved Torvet midt i Byen laa den gamle *Sognekirke*, der nedbrødes efter 1532, og hvorom nu kun Navnet „Gammel Kirkegaard“ er et Minde. Ved *St. Nikolaj Kapel* indstiftedes 1419 et *Graabrødre kloster*, hvortil Kongen skænkede en Kongsgaard i Nærheden, og da Munkene 1532 vandrede ud, indrettedes den endnu bevarede Fløj af Bygningen til Raadhus, medens Kirken omdannedes til Sognekirke i Stedet for den ældre ved Torvet. Det middelalderlige *Helligaandshus*, der laa Sonden for Klosteret, overlevede som *Hospital* Reformationen, og for ca. 100 Aar siden nedrev man dets mærkelige, gamle Bygninger, som afløstes af nye.

Slottet, som Frederik I's Dronning Sofie besad som Enke, gik under Frederik II og hans Enke, Dronning Sofie, der residerede her til sin Død

1631, sin mest straalende Tid i Møde, den gamle Borg ombyggedes 1588—94 af Filip Brandin, den rige Hofholdning vakte Liv og Virksomhed i Byen, hvor Renæssancegaarde rejste sig tæt langs Slots- og Langgade, og Blomstringen varede ved, da den udvalgte Prins Christian (d. 1647) var Herre paa Slottet. Nedgangen tog Fart under Svenskekrigene, og selv om baade Sofie Amalie og Charlotte Amalie havde Slottet til Enkesæde, var Byens gode Dage dog forbi for lange Tider. 1672 var Indbyggertallet 861, 1769 1038, men da var Slottet ophørt at eksistere; thi efter at det længe havde staaet tomt, bortsolgtes det 1767 og jævnedes med Jorden i den følgende Tid. Saa grundigt gik man under dette Ødelæggelsesarbejde til Værks, at kun en forvittret Murklods paa Margarinefabrikens Grund, samt sparsomme Levninger i en Villahave i Nærheden er bevaret til vore Dage foruden en til Slottets Udhuse hørende yngre, grundmuret Bygning i det gammeldags, krinkelkrogede Stræde, som bærer Navnet Staldgaarden. *Raadhuset* er 1873 opført paa Slotsgrunden.

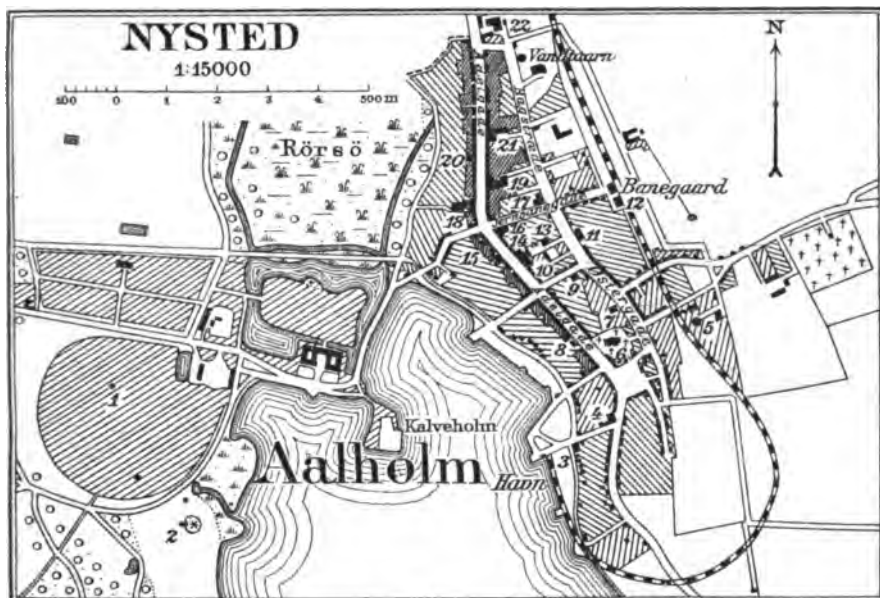
Ved Nordenden af Vestergade angiver en lille cul-de-sac „Gammel Toldbod“, hvor Landevejen fordem svingede udenom Slotsomraadet ind i Byen gennem Slotsgade forbi Torvet og videre mod Syd ad Lange- og Frisegade. Her laa de gamle Gaarde paa Rad med dybe Grunde ned mod Stranden, hvortil Gyder som Færgestræde, Badstuestræde og Trollestræde førte; thi de øvrige Gader var mere tyndt bebyggede og mod Øst begrænsedes Staden af Slottets anselige Haver. — Først i det 19. Aarhundrede arbejdede Byen sig atter kraftigt op takket være Jærnbaneanlægene, som siden 1872 har samlet sig med Nykøbing som Midte, medens Christian IX's Bro over Guldborgsund fra 1867 muliggjorde en kraftig Udnyttelse af det østlollandske Opland. Stærkt moderniseret, driftigt og hurtigt voksende er den forhen idylliske, lille By i nyere Tid undergaaet store Forandringer og vokset betydeligt i Omfang til alle Sider, men en Del solide Renæssancegaarde af Bindingsværk fra de gode Dage i 16. Aarh. er mere eller mindre ombyggede endnu i Behold og giver Bybilledet Dybde. Bedst bevarede er *Slotsgade 13*, *Langgade 18* med udskaarne Rosetter om Stolpefoden og Kerubhoveder i Fyldholterne, samt *Hjørnet af Langgade og St. Kirkestræde*, hvor en Længe mod sidstnævnte Stræde pranger med Tømmer i overdaadig Renæssanceskæring. Fra Tiden o. 1700 er det saakaldte „*Skæve Hjørne*“ eller „*Czar Peters Hus*“, saaledes kaldet fordi det 1716 gæstedes af Peter den Store under hans Ophold i Staden. Ejendommelige gamle Interiører gemmer sig i den nu istandsatte Bygning.

Hugo Matthiessen.

Tejnet af reproduceret ved Svanerådets topografiske afdeling 1927

1 Støtpehuset	8 Teknisk Skole	15 Karantænehus	22 Industri- og Landbrugsbank
2 Haandværk? Irbølg	9 Maskinfabrik	16 Skovløn	23 Freys Hotel m. Sealer
3 Kirke	10 Borger- og Realskole	17 Mindest. f. R. C. Andersen	24 Landboandens Sparek.
4 Præstebolig	11 „Bethania“	18 Silvers Minde, Stiftelse	25 Banegaard, Seldkammer
5 Fortragsgaard	12 Alderdomstjernet	19 Kyst	26 Rådhus
6 Posthus, Telegrafst.	13 Sygehus	20 Nordfalsters Bank	27 Landmandsbanken
7 Søs- og Elektricitetsværk	14 Mindesten f. Senforæningen	21 Apotek	28 Mindestotte f. Fr. VII

Tejnet af reproduceret ved Svanerådets topografiske afdeling 1927

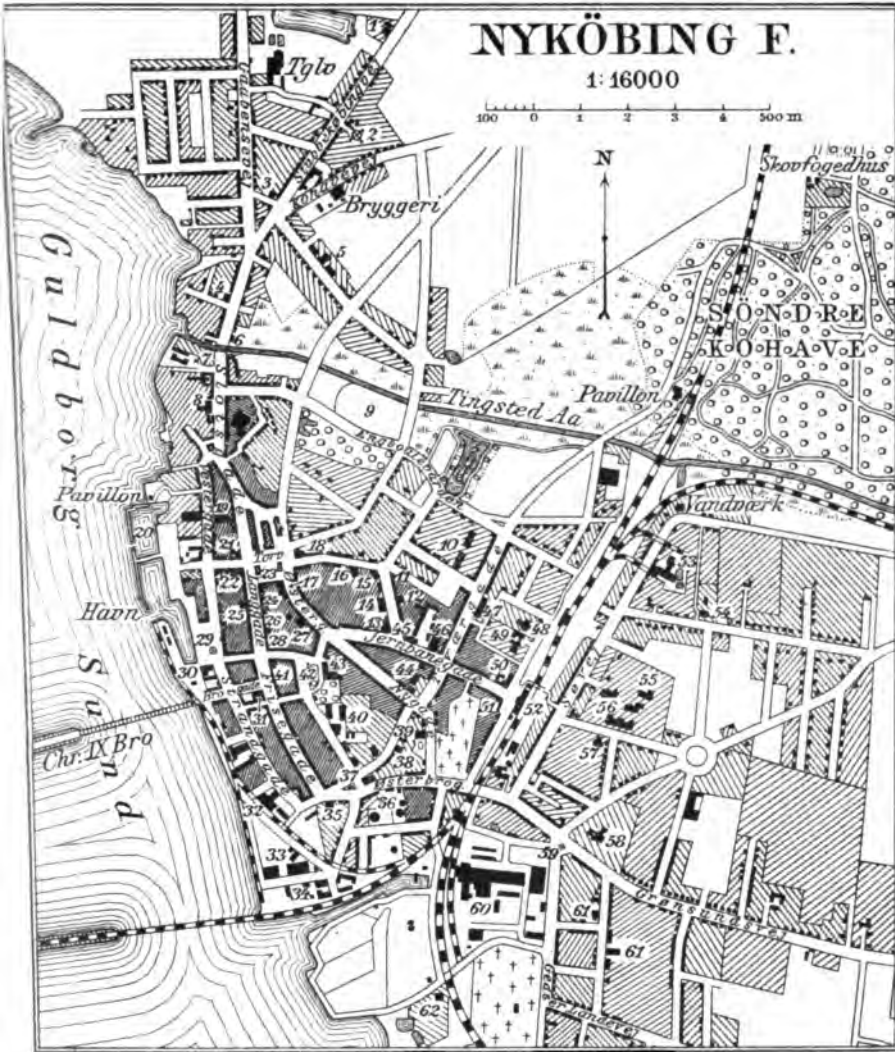
1 Mindestotte	7 Præstebolig	13 Kommuneskole	17 Højeri
2 Mindestotte	8 Borgmester- og Kæmnerkont.	14 Rådhus m. Dommerkont., Politistation og Arresthus	18 Hotel „Stad Nysted“
3 Seldkammer	9 Teknisk Skole	15 Alløer af Landmandsbanken og Landboandens Sparekasse	19 Hotel „Nysted“ m. Sealer
4 Fortragsgaard	10 Kellerskole	16 Industri- og Landbrugsbank	20 Apotek
5 Søs- og Elektricitetsværk	11 Borgerforen? Stiftelse		21 Landmandshotel
6 Kirke	12 Posthus og Telegrafst.		22 Støtpehuset

NYKÖBING F.

1:16000

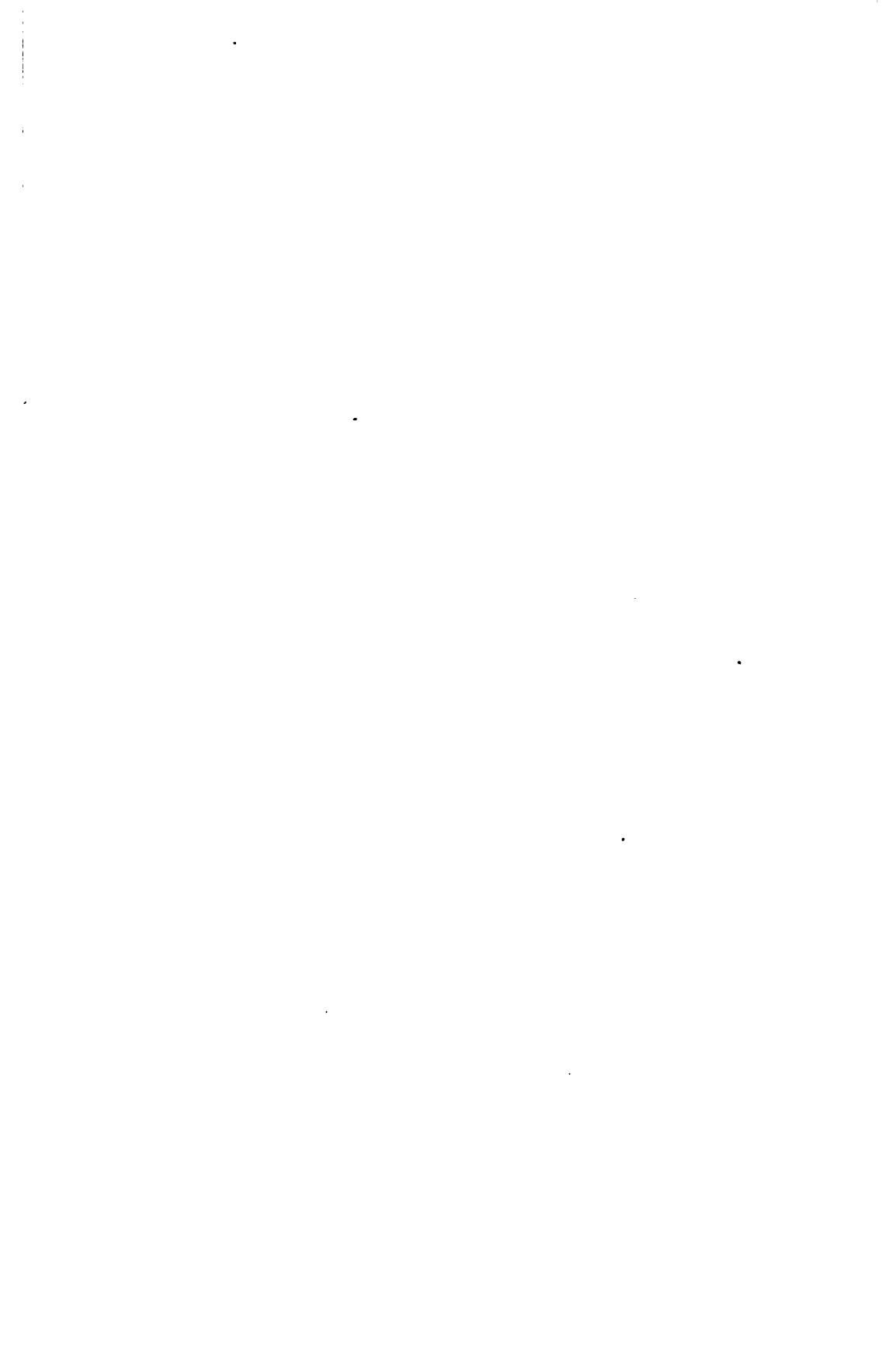
100 0 1 2 3 4 500 M

Signet og repræsentant ved Søværnsbådens topografiske afdeling 1921

1 Børnehjem	16 Nationalbankens Bilal	32 Høllehandelsanlæg	47 Borgerforen.'s Stiftelse
2 Mølle	17 Industribyggn. m. Teater	33 Markedshal	48 Primurenlage
3 Bathania	18 Slegestation	34 Off. Skattekasse	49 Almmandsbølg
4 Realskole	19 Karolinske	35 Handelskole	50 Jærnbanehoteller
5 Kommuneskole	20 Lystbadehavn	36 Sæsværk	51 Posthus
6 Slotsbro	21 Industri- og Landbrugsbank	37 Mindestøtte for Fr. VII	52 Danegaard
7 Ruin af Nykøbing Slot	22 Cæsar Peters Hus	38 Menighedsstue	53 Handelskøber
8 Sing- og Træsthus	23 Sparekasse	39 Elektricitetsværk	54 Sallinggaard
9 Sportsplads	24 Bæverportet	40 Hospital	55 Epidemisygehus
10 Alderdomshjem	25 Nye Skole	41 Hotel „Dania“	56 Amtssygehus
11 Dammerkontor	26 Landmandsbankens Bilal	42 Mindestøtte for E. Vedstrup	57 Katolsk Kirke
12 Luthersk Missionsforen.	27 Telefoncentral	43 Nykøbing Kirke	58 Bispegaard
13 Hotel „Månix“	28 Landbønderens Sparekasse	44 Provstebølg og	59 Mindestøtte f. R. Clausen
14 Kommuneskole	29 Mindestøtte f. E. C. Benzou	45 Teknisk Skole	60 Sukkerfabrik
15 Rådhus, Politistation og	30 Søldekammer	46 Laane- og Diskontobank	61 Kommuneskole
Administrationsbygning	31 Hotel „Stad Nykøbing“		62 Prinsholm

Gaasetorvet.

Czarens Hus. Interiør.

**Czarens Hus.
Nykøbing.
(Fotografier af H. M.)**

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Stiftamtmanden over Lolland-Falsters Stift, tillige Amtmand over Maribo Amt, Biskoppen over Lolland-Falsters Stift, Lolland-Falsterske Nævningekreds, Tingsted Nykøbing, hertil henhører Maribo Amt og Bogø, Dommeren i Nykøbing Købstad og Herred m. Falster Vester Herred, Tingsted Nykøbing, Politimesteren i samme Omraade samt Stubbekøbing Købstad og Herred m. Kontorafdeling i Stubbekøbing, Borgmesteren, Stiftsprovsten, tillige Sognepræst til Nykøbing og Systofte, den res. Kapellan, Præsten ved den katolske K., Amtslægen i Lolland-Falsters Amtslægekreds, tillige Kredslæge f. Falsters Lægekreds og Læge ved Nykøbing Hospital, andre Læger, Branddirektøren f. Falster, Amtsvevinspektøren, Stadsingeniøren, Amtstuefilialen, Konsul f. Tyskland, Vicekonsuler f. Nederlandene, Norge og Sverrig, Handelsstandsforeningen, Jernbaneselskabet Stubbekøbing-Nykøbing-Nysted, De samvirkende Lolland-Falsterske Landboforeninger, fl. Sagfr. og Dyrlæger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: Fl. private Skr., en Filial af Den danske Andelsbank, det Classenske Provinsbibliotek, en Odd Fellow Loge, det Wichfeldske Enkehus, en Sømandsstiftelse, en Bade- og Kuranstalt, fl. Hott., Gyldendalske Forlag, Dansk Andels-Ægeksport, Købmændenes Importkomp., skandinavisk-amerikansk Petroleumsselskab, en Markedshal.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Fl. Bogtrykkerier, Nykøbing Bryghus, en Dampml., et elektro-mekanisk Etablissement, engelsk-russisk Vulkaniseringsanstalt, et Farveri, en Forniklingsanstalt, et Garveri, et Jernstøberi, et Kalkbrænderi, en kemisk Fab., fl. Mejerier, et Saltværk, et Savværk, et Skibsbyggeri samt Fabb. f. Børster og Koste, Cementvarer, Elektromotorer og Dynamoer, Klædesko, Konserves, Lervarer, Madrasser, Margarine, Maskiner, Metalvarer, Møbler, Pølser, Skilte, Sukkervarer, Sæbe, Tobak og Cigarer, Vogne m. m.

Byen har Dampskibsfart, Lodseri, Statstlfst. og Tlfst. Chr. IX Bro og en Jernbanebro fører over Guldborgsund. Paa Markjorderne findes en Del Skov (Bangsebro Skov, S. Kohave og m. N. V. en Ml. (Ejegod). — Gaarde: *Ejegod, Vestenborg.*

M. J. Darre.

NYKØBING F.: STATISTIK

Areal (1916): 912 ha.

Faste Ejendomme (1911): 1635
heraf Beboelseshuse: 1571
Antal Lejligheder: 2757

Befolkning:

1801: 1079	1901: 7345
1855: 2608	1916: 11670
1880: 4560	1921: 12969

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 4878
disses samlede Indkomst: Kr. 17.131112
heraf betales i Skat: - 595281

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 2788
disses samlede Formue: Kr. 35.659800
heraf betales i Skat: - 157991

<i>Folketingsvælgere</i> (1920):	6318	
<i>Landstingsvælgere</i> (1920):	4393	
<i>Kommunale Vælgere</i> (1921):		
Mænd:	2356	
Kvinder:	2801	
		5157
<i>Haandværk og Fabrikdrift</i> (1914):		
Antal Bedrifter:	382	
heraf:		
med mekanisk Kraft:	91	
Samlet Personel:	2403	
heraf:		
egentlige Arbejdere:	1695	
<i>Udskænkingssteder</i> (1914):		
med stærke Drikke:	33	
uden — — — — —	6	
<i>Handelsflaade</i> (1918):		
	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	2	29
Motorskibe:	13	134
Sejlskibe:	28	639
	I alt 43	802
<i>Toldindtægt</i> (1920—21):		Kr. 396632
<i>Statsbanestationen</i> (1919—20):		
Antal Rejsende:	113099	
Indtægt af Billetsalg:	Kr. 393671	
- - Godsbefordring	- 889663	
<i>Postkontoret</i> (1919—20):		
Afsendte Breve o. l.:	1.888796	
Ankomne - - -	2.293538	

Postanvisninger og Postoprævninger:	
Udbetalte:	Kr. 8.877760
Indbetalte:	- 11.504649
<i>Telegrafkontoret</i> (1919—20):	
Ankomne Telegrammer:	22658
<i>Eksamensskoler</i> (1916):	
Antal:	3
Elever:	445
<i>Kommunens Indtægt</i> (1918—19):	
af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 125789
- Ejendomsskatter:	- 37840
- personlige Skatter:	- 897962
<i>Kommunens Udgift</i> (1918—19):	
til Skolevæsen:	Kr. 140096
- Hjælpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 37639
- Fattigvæsen:	- 107714
- Alderdomsunderstøttelse:	- 137510
- Forrentning af Gæld:	169492
- Afdrag af Gæld:	- 125331
<i>Kommunens Formue</i> (1918—19):	
Faste Ejendomme:	Kr. 3.231616
Andre Aktiver:	- 729119
	I alt Kr. 3.960735
<i>Kommunens Gæld</i> (1918—19):	
	Kr. 4.257958
<i>Skatteprocenten</i> (1920—21):	6,3
<i>Ligningsprocenten</i> 1920—21):	7,4
	<i>Svend Rode.</i>

STUBBEKØBING

Maaske allerede umiddelbart efter de store Vendertog, da Flaaderne samledes i Grønsunds Farvande, er Stubbekøbing anlagt vest for Indløbet til en lille, nu for Størstedelen udtørret Vig, der forud i en Bue skal være bøjet sønden om Byjorderne. Længst forsvundne Borganlæg har muligvis værnet Byen, hvis anselige, romanske *Kirke*, senere kaldet *St. Anna*, i Stil turde tyde paa, at Købstaden maa være noget ældre end 1282, da den nævnes for første Gang. 1289 ødelagde Marsk Stigs Tilhængere Byen, der saa dristigt havde lagt sig ud paa aaben Strand, et Skib staar fra gammel Tid som Mærke i dens *Signet*, og naar den i 1280erne af og til nævnes i nordtyske Hansestæders Bøger, vidner det om, at den tidligt har drevet Søfart og Handel, ligesom dens Borgere ivrigt tog Del i det store skaanske Sildefiske og ved Falsterbo havde eget Fed. Tre *Gilder*, viede Vor Frue, St. Peder og St. Gertrud, fandtes i Byen, der

1517 af Christian II lagdes ind under det kongelige Fadebur, og i hvert Tilfælde fra 1481 omtales en *St. Jørgensgaard*, et Hospital for spedalske, hvis Beliggenhed ikke mere kendes.

Efter Reformationen trængtes Stubbekøbing mere og mere i Skygge af Nabobyen Nykøbing med dens Slot og Hofholdning, Stormflod og Bybrande 1551, 1589, 1597 og 1639 ramte den, trange Aar fulgte under Svenskekrigene, Søhandelen sygnede hen, og da Baneanlægene i 19. Aarh. gik uden om den, henvistes Byen, der i 1840erne havde paabegyndt sit Havneanlæg, udelukkende til Forbindelserne til Søs, indtil den ved Banen til Nykøbing 1911 fik Tilknytning til Trafikruten.

I sin Plan giver Købstaden Indtryk af at være anlagt, bygget med Længdeakse i Øst—Vest langs Sundet om 2 parallelle Hovedstrøg — Vester- og Grønnegade mod Nord, Sønder- og Møllegade mod Syd — sammenholdte i Midten ved det smalle Torv med Kirken og det 1860 byggede *Raadhus*. Venligt ligger Byen ved den smilende Kyst, og naar den for 100 Aar siden roses for „et lyst, behageligt Udseende“, gælder denne Dom endnu; thi Gadernes lette Krumninger giver Bybilledet Ynde, og Husrækkerne i de ældre Dele af Staden beherskes af lave Længer fra 18. Aarh. af en egen lokal Type. De lange, lyse, pudsklædte eller kalkede Bindingsværksbygninger under høje, røde Tage bestemmer endnu den Dag i Dag delvis Vestergades Præg, og et Par af Gaardene, Matr. Nr. 11 b, samt 48 a, „Fortunen“, er med deres Rococodøre og Rester af gammeldags Stueinteriør karakteristiske Repræsentanter for de solide Stubbekøbing-Gaarde fra denne Periode.

Hugo Matthiessen.

I Byen findes følgende Myndigheder m. m.

Dommeren i Stubbekøbing Købstad og Herred, Tingsted Stubbekøbing, Kontorafdeling f. Politimesteren i Nykøbing Købstad m. m., Borgmesteren, Sognepræsten til Stubbekøbing og Maglebrænde, Branddirektøren f. Stubbekøbing, 2 Læger, 3 Sagfr., 2 Dyrslæger.

Foruden at henvise til Byplanen nævnes: En M. og Rsk., Borgerforeningens Stiftelse, et Svendehjem, en Haandv.- og Industriforening, fl. Hott., Stubbekøbing Ægekspert.

Endvidere af industrielle Anlæg m. m. Et Bogtrykkeri, et Bryggeri, et Garveri, et Jernstøberi, et Kalkbrænderi, et Fls.-Mejeri, et Savskæreri samt Fabb. f. Cementvarer, Gasmaalere, Lervarer, Møbler m. m.

Byen er Anløbssted for Dampskibe og har Statstlfst. og Tlfst. — Gaarde: *Christiansminde, Tvedegaard.*

M. J. Darre.

Vestergade. „Fortunen“.
(Fotografier af M. Mackeprang.)

Søndergade.
Stubbekøbing.
(H. M. fot.)

STUBBEKØBING: STATISTIK

Areal (1916): 290 ha.

Faste Ejendomme (1911):

Antal:	327
heraf Beboelseshuse:	322
Antal Lejligheder:	477

Befolkning:

1801: 467	1901: 1615
1855: 1191	1916: 2147
1880: 1509	1921: 2223

Indkomstskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 747	
disses samlede Indkomst:	Kr. 2.665862
heraf betaltes i Skat:	- 83975

Formueskatteydere til Staten (1920—21):

Antal: 375	
disses samlede Formue:	Kr. 6.615300
heraf betaltes i Skat:	- 24703

Folketingsvælgere (1920): 1096

Landstingsvælgere (1920): 835

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd:	454
Kvinder:	479
	933

Udskækningssteder (1914):

med stærke Drikke:	14
uden — — — — —	»

Toldindtægt (1920—21): Kr. 14568

Eksamensskoler (1916):

Antal:	1
Elever:	73

Kommunens Indtægt (1918—19):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. ÷3183
- Ejendomsskatter:	- 7084
- personlige Skatter:	- 124829

Kommunens Udgift (1918—19):

til Skolevæsen:	Kr. 29187
- Hjelpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 3420
- Fattigvæsen:	- 12846
- Alderdomsunderstøttelse:	- 18064
- Forrentning af Gæld:	- 21770
- Afdrag af Gæld:	- 17553

Kommunens Formue (1918—19):

Faste Ejendomme:	Kr. 637500
Andre Aktiver:	- 70949
I alt	Kr. 708449

Kommunens Gæld (1918—19):

Kr. 530364

Skatteprocenten (1920—21): 7,4

Ligningsprocenten (1920—21): 9,4

Svend Rode.

MARIBO AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:

km ²	1722
ha	172248

Veje:

Landeveje (1920)..... km	324
Biveje (1918)..... —	1894

Befolkning:

1801	46978
1855	71132
1880	78538
1901	79216
1916	87771
1921	88440

Befolkningstæthed:

1801	pr. km ² 27,8
1855	— 41,2
1916	— 50,9
1921	— 51,4

Indkomstskatteydere til Staten:

(1920—21)	23085
Disses saml. Indkomst	Kr. 80 664632
Herof betaltes i Skat	- 2 757718

Formueskatteydere til Staten:

(1920—21)	16023
Disses saml. Formue	Kr. 384 849400
Herof betaltes i Skat	- 2 006866

Folketingsvælgere (1920):..... 42184

Landstingsvælgere (1920):..... 31263

Kommunale Vælgere (1921):..... 36840

heraf Mænd	18656
— Kvinder	18184

Erhvervsfordeling (1911):

Landbrug o. l.	52265
Haandværk og Fabrikdrift..	15034
Handel	2533
Transport	2814
Andre Erhverv	11490

I alt... 84136

	1916	1904
<i>Faste Ejendomme</i>	18086	15669
Vurderingssum	Kr. 327 200000	205 495000
Jordværdi	192 338000	—
heraf:		
Gaarde	4689	4447
Hektar	136659	135835
Tdr. Hartkorn	26955,0	27167,3
Vurderingssum	Kr. 240 106000	151 051000
Jordværdi	164 577000	—
Huse	3864	4140
Hektar	11125	11012
Tdr. Hartkorn	1846,6	1827,6
Vurderingssum	Kr. 25 530000	17 914000
Jordværdi	13 157000	—
Statshusmandsbrug	182	37

<i>Arealets Benyttelse:</i>	1919 ha	1912 ha	1901 ha
Hvede	8932	10859	2003
Rug	5889	4686	6651
Byg	28601	29337	33666
Havre	13367	13982	13914
Blandsæd	6653	6948	8683
Kornarealer i alt	63442	65812	64917

	1919 ha	1912 ha	1901 ha
Kartofler	1328	833	622
Foderroer	7074	5786	4484
Sukkerroer	23319	19059	8278
Andre Rodfrugter	47	139	129
Rodfrugter i alt	31768	25817	13513

Andre Høstarealer	3032	960	2377
Brakarealer o. l.	5232	11441	15295
Grønfoeder- og Græsningsarealer	34803	36009	45050 ¹⁾
Haver	2261	2529	2768
Moser	1334	906	—
Skove	17856	17681	16752

<i>Høstudbyttet:</i>	1920		1912		1901	
	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha
Hvede	269209	28,9	211939	28,7	39168	19,6
Rug	94854	22,4	123772	26,0	129717	19,5
Byg	772650	24,6	812116	25,3	661173	19,4
Havre	361862	26,5	381525	25,9	245105	17,6
Blandsæd	178936	27,2	192653	24,7	162813	18,8

<i>Kapitelstakst:</i>		1920	1912	1901
	Kr. pr. hkg			
Hvede		42,84	12,51	11,16
Rug	—	40,33	11,69	9,76
Byg	—	34,08	14,32	10,33
Havre	—	29,37	11,63	9,90

¹⁾ herunder Moser.

Kreaturholdet:			
	1921	1914	1903
Heste.....	28444	28173	25903
Hornkvæg.....	117560	120909	96376
Svin.....	62570	128571	74063
Faar.....	12720	11509	26862
Høns.....	1136658	1 162205	775545
Mejeridrift:			
			1914
Mejerier.....			61
Mælkeleverandører.....			8380
Køer.....			67280
Indvejet Mælkemængde.....	1000 kg		179656
Produceret Smør.....	—	—	4730
— Ost.....	—	—	2042
— Fløde.....	—	—	4904
— Sødmælk.....	—	—	1904
Salg af Landejendomme:			
Gaarde:	1913—17	1905—09	1900—04
Antal.....	790	914	611
Tdr. Hartkorn.....	3908,3	4442,5	2656,4
Pris pr. Td. Htk:	1913—17	1905—09	1900—04
Jord og Bygninger..... Kr.	9404	5996	4923
Besætning og Inventar.....	2534	1441	1116
Huse:			
Antal.....	645	926	746
Tdr. Hartkorn.....	360,1	497,8	384,6
Pris pr. Td. Htk:			
Jord og Bygninger..... Kr.	15337	9367	8581
Besætning og Inventar.....	3554	2289	1607
Haandværk og Fabrikdrift:			
		1914	1906
Virksomheder med 0—5 Arbejdere.....		2507	2769
— — 6—20 —.....		84	78
— — over 20 —.....		11	12
I alt...		2602	2859
Samlet Personel.....		6111	5890
heraf:			
Egentlige Arbejdere.....		3251	2873
De vigtigste industrielle Brancher (1914):			
		Bedrifter ¹⁾	Personel ¹⁾
Møller.....		82	325
Bagerier m. m.....		135	516
Sukkerfabrikker og -raffinaderier.....		9	728
Slagterier.....		203	481
Mejerier.....		70	473
Tobaksfabrikker.....		7	310
Skrædderforretninger.....		461	877
Skomagerforretninger.....		313	442
Murerforretninger.....		263	1117
Tømrerforretninger.....		292	724
Snedkerforretninger m. m.....		208	576
Malerforretninger m. m.....		168	458
Teglværker m. m.....		16	318
Grovsmedeforretninger.....		302	676
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder.....		74	749

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

<i>Udskænkingssteder (1914):</i>			
med stærke Drikke			30
uden — — —			13
<i>Udsalgssteder med stærke Drikke (1914) .....</i>			
			321
<i>Amtsrepartitionsfonden:</i>			
	1918—19	1908—09	1898—99
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Indtægt	1889	636	585
Fonden ejede	2040	948	805
— skyldte	1626	352	446
<i>Amtsfattiggassen:</i>			
	1918—19	1908—09	1898—99
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Indtægt	100	33	14
Kassen ejede	182	175	180
— skyldte	”	”	”
<i>Amtsskolefonden:</i>			
Indtægt	1330	389	—
Fonden ejede	75	83	—
— skyldte	—	—	—
<i>Sognekommunerne:</i>			
Indtægt	5267	1663	1092
Kommunerne ejede	6025	3355	2713
— skyldte	3935	1188	769

Svend Rode.

NOGLE ERHVERV

LANDBRUG

De lolland-falsterske Øer, der hører til den østlige Øgruppe, er flade og lavtliggende, særlig gælder det Lolland, hvor intet Punkt hæver sig over 90 Fod, hvor de flade Kyster særlig mod Syd strækker sig med lange Grunde ud i Havet og gennem Smaaøer, Odder og Rev røber Bundens Nærhed. Skellet mellem Hav og Land var derfor tidligere ret udvisket, indtil man begyndte med Digeanlægene, der i Forening med store Pumpesystemer har medført Indvinding af store Strækninger dyrkbart Land. Falster er en Del højere liggende end Lolland, og dens Overflade er en Del bakket, hvorimod sidstnævnte Ø er meget flad.

Maribo Amt er efter Matriklen Landets frugtbareste Amt, idet der i Gennemsnit kun gaar 8,75 Td. Ld. pr. Td. Hartkorn, — paa Falster 8,5 og paa Lolland ca. 9 Td. Ld. pr. Td. Hartkorn. Paa Lolland bestaar Overlaget i Reglen af en fin, tung og fed Lerjord, der mere eller mindre er blandet med Muld; under Overlaget findes næsten overalt Mergel. En Del af Øen minder om Marsk, særlig den sydvestlige Del, hvor de yderste Enge, de saakaldte „Saltninger“ tidligere ofte overskylledes af

Havet. Paa Falster er Leret ogsaa fremherskende i Jordblandingerne. de højere Egne mod Nord og Nordøst har dog en større Bestanddel af Sand, end der findes i de helt lavtliggende Egne. Underlaget er Kridt og Kalk.

Ogsaa i klimatisk Henseende er dette Amt begunstiget, saa bedre Betingelser for Landbrugsvirksomhed træffer man kun pletvis i andre Egne af Landet, og Jorderne bliver ogsaa taget stærkt i Brug gennem en intensiv Driftsform. Sædskifterne er enten korte — 6 Marks Drifter med en Roemark — eller lange — 8 eller 9 Marks Drifter med to eller tre Roemark. Græsmarker er der faa af i Sædskifterne, idet man mest anvender en eller halvanden Aars Græsleje, i det hele er Græsarealet lille — ca. 18 p. Ct. af det samlede Agerareal. Brakareal er der heller ikke meget af, særlig ikke af Helbrak; dette hænger sammen med det store Roearreal, idet ca. 24 p. Ct. af Agerarealet er benyttet til Rodfrugt, hvori er medtaget Kartoffler, der dog kun spiller en ringe Rolle i dette Amt. Dette er derimod ikke Tilfældet med Sukkerroerne, der indtager de to Trediedele af hele Roeararealet og af det samlede Agerareal ca. 17 p. Ct., særlig er det de lollandske Herreder, ikke mindst Musse og Sønder Herred, som driver det vidt med Hensyn til at dyrke Sukkerroer. Fabrikationen af Roesukker begynder først at komme virkelig i Gang 1873—74 med Oprettelsen af de to Fabriker (ved Højbygaard og i Odense) og i 1882—85 oprettedes fire nye Fabriker, efter at de første vanskelige Aar særlig i Slutningen af 70erne var overvundne. og siden da har Udviklingen stadig taget større og større Fart. Nogle Tal, der angiver Antal Hektarer dyrket med Sukkerroer paa Lolland-Falster i Aarene 1896, 1907, 1912 og 1918 kan godtgøre dette, Tallene for de nævnte Aar er følgende: 7062, 10659, 19935 og 21493 ha.

Mod Dyrkningen af Sukkerroer hævdede sig i Begyndelsen mange Røster, og det kan nu, da denne Dyrkning og den dertil knyttede Industri har vist sig at være en mægtig Løftestang for Landbruget i Maribo Amt, maaske have sin Interesse at kende nogle af de Indvendinger, der rejstes mod den. Det blev anført, at Sukkerpriserne let vilde blive for lave, at Driften var for kostbar og Arbejdskraft ikke til at skaffe. at Toldforholdene stillede Udlandet for gunstigt, at Jorderne vilde blive udpinte og „roetrætte“, at Affaldet var meget lidt værd som Foder o. s. fr. Overfor disse Indvendinger kan det altsaa siges, at Produktionen har vist sig at være lønnende, Arbejdsvanskelighederne er bleven overvundne ved udstrakt Anvendelse af udenlandsk Arbejdskraft særlig af polske Piger, Roetrætheden har glædeligvis heller ikke vist sig endnu og med Hensyn til Jordens Udpining er denne bleven modvirket ved udstrakt Anvendelse af Kunstgødning, og man har konstateret, at

Fra de inddæmmede Arealer paa Syd-
Lolland. Pumpeværk ved Billitz.
(M. Lundbo fot.)

Gammel Stubmølle ved Torkildstrup
paa Falster.
(M. Lundbo fot.)

Kragenæs. Parti fra Havnen.
(M. Lundbo fot.)

Pederstrup.
(Fot.)

Jordernes Kultur og Gødningskraft i Steden for at gaa tilbage er gaaet frem og har budt gunstigere Betingelser for Korndyrkningen, tillige har Roeffaldet vist sig at være et godt Foder til Kvæget og svarer Pund for Pund lige med almindelige Foderroer.

Fra gammel Tid har Maribo Amt været stærkt korndyrkende, og er det endnu, idet ca. Halvdelen af det samlede Agerareal er anvendt til Korn, og det er særlig Dyrkning af toradet Byg og Hvede, man lægger Vægt paa, og i første Række Bygget, hvortil der anvendes ca. en Fjerdepart af Agerarealet. I gamle Beretninger angives det, at Bælg-sædsdyrkningen har været meget udbredt paa Lolland-Falster, ja, det opgives, at indtil en Fjerdedel af Arealet var dyrket med hvide og graa Ærter, nu i Tiden spiller denne Avl dog kun en ringe Rolle. Det kan ogsaa anføres, at Avl af Markfrø, særlig Rodfrugtfrø, drives en Del, særlig paa Lolland.

Maribo Amt har stadig været og er endnu de store Gaardes Amt, i intet andet dansk Amt finder man saa mange Herregaarde med saa stort Hartkornstilliggende, ligeledes træffer man der et stort Antal Bøndergaarde mellem 4—8 Td. Hartkorn og ligeledes mange større Husmandsbrug mellem $\frac{1}{4}$ —1 Td. Hartkorn.

Af det foranførte er det ret forklarligt, at Landmændene i Maribo Amt har haft megen Interesse for Plantebruget, og at Kreaturerne er kommen til at staa noget i anden Række, et Forhold, der dog i nogen Maade er bleven rettet gennem de senere Aar. Et stort Arbejde for Kvægbrugets Udvikling blev gjort af Foregangsmanden paa saa mange af Landbrugets Felter, Geheimekonferensraad Tesdorff, der paa Ou-

Engestofte.
(Fot.)

rupgaard paa Grundlag af indkøbt Anglerkvæg fik oparbejdet en af Tidens fineste Malkebesætninger, som ikke alene fik Betydning for Maribo Amt, men ogsaa for Besætningerne paa Sjælland. Angaaende Hesteavl hedder det i Konsulentberetningerne: „at den svære, jyske Hest har vist sig at passe godt til de lolland-falsterske Forhold“. I tidligere Tid forsøgte man ogsaa med andre Trækheste som Clydesdaler og Percheroner; men det blev alligevel Jyderne, der kom til at gaa af med Sejren. I 90erne virkede Oppenheim II med Held, senere har det særlig været Hingste af Munkedalslægten, som man har holdt sig til, og som har givet gode Resultater, og i alle Amtets Hesteavlsforeninger holdes der jyske Hingste. De stive Jorder lægger vel nok nogen Hindring i Vejen for i fuldt Maal at udnytte Plagene, og dette er vel ogsaa noget af Aarsagen til, at man sælger for mange ogsaa af de bedste af Føllene og Plagene, og det til Skade for Avlen.

Inden vi forlader Maribo Amt skal det nævnes, at Landets ældste Landbrugsskole ligger paa Falster, nemlig Næsgaard Landbrugsskole, der hører under det Classenske Fideikommis; den blev oprettet 1800 med Professor Olufsen som Forstander. Der mødte dog ingen Elever — Bondestanden, for hvilken Skolen var beregnet, var ikke moden til dens Undervisning, der maaske ogsaa led af en Del praktiske Fejl. 1849 forsøger man atter og da med Held. Skolen var beregnet paa 18 Elever, som ved et toaarigt Ophold erhverver sig teoretiske Kundskaber og praktisk Uddannelse. Den er stadig stærkt besøgt og mange dygtige Landmænd har faaet deres Uddannelse der og mindes med Taknemmelighed deres gamle Skole.

Niels Stgaard.

SKOVBRUG

Maribo Amt havde i 1907 et Skovareal af 17848 ha og en Skovprocent af 10.0. Der findes et Statsskovdistrikt, der dog kun er 701 ha, nemlig Falsters Skovdistrikt omkring Nykøbing. Amtets største Skovdistrikt findes ligeledes paa Falster, nemlig Corselitze (1714 ha), der tilhører „Det Classenske Fideikommis“. De største Skovbesiddelser er forøvrigt: Grevskabet Christianssædes, der er delt i to Distrikter, Pederstrup (688 ha) og Christianssæde (1045 ha), Grevskabet Hardenberg-Reventlows (1637 ha), Grevskabet Christiansholms (Aalholm) (1316 ha), Baroniet Guldborglands (1292 ha) og Grevskabet Knuthenborgs, der er 1200 ha, men hertil kan endvidere regnes en Del af Knuthenborg Park, der overvejende er bevokset med gamle Ege. I det hele udmærker Amtets Skove sig ved deres Rigdom paa prægtige Kæmpeege, der fredes af Besidderne.

Johs. Helms.

Gl. Kirstineberg (Falster Nørre Herred).

SOGNEBESKRIVELSER *)

AF OBERSTLØJTNANT M. J. DARRE

MED BISTÅND AF MAG. V. HERMANSEN, MAG. CHR. AXEL JENSEN OG
MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

FALSTERS N. HERRED

Maglebrænde Sg. (616 Indb.). Maglebrænde Komm. Anneks til Stubbekøbing. Byer: *Maglebrænde* (K., Sk., Fors.-hus, Haandv., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Fjenstrup* (Ml. n. ø. f. Byen), *Alkestrup*, *Stangerup* (2 Mr.). Mod S. Ø. *Aastrup Jbst.* Lidt Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Liselund*. — *Forh. M.*: Ved Stangerup er fundet 2 Grave fra rom. Jernalder, med romerske Bronzekar m. m.

Torkilstrup¹⁾ Sg. (895 Indb.). Torkilstrup-Lillebrænde Komm. Byer: *Torkilstrup* (K., Pg., Mindesten for B. S. Ingemann, Sk., Haandv., Ml., Tlfst.), *Gundslevmagle* (Ml. s. v. f. Byen), *Taarup*, *Unghave Hse**, *Sullerup*, *Torkilstrup Hse**, *Dukkerup*. Mod Ø. Magleholm Skovridergd. Nogen Skov, Eng og Mose. — Anneks: Lillebrænde.

Lillebrænde Sg. (432 Indb.). Torkilstrup-Lillebrænde Komm. Anneks til Torkilstrup. Byer: *Lillebrænde* (K., Sk.), *Barup*, *Blæsbjerg* (Ml.), *Porrehuse**, *Skovhuse**. Mod V. *Barup Sø*. Lidt Skov. Nogen Eng og Mose. Sognet støder m. N. til *Grønsund*. Det er baade efter Indb. Antal og Areal (824 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Blæsbjerggaard*.

Gundslev Sg. (1140 Indb.). Gundslev Komm. Byer: *Gundslev* (K. v. f. Byen, Pg., Sk., Fors.-hus, Pige hjem, And.-Mejeri, Bageri, Tlfst.), *Skjerne* (Miss.-hus, Kbm., Cementvarefab.), *Skovby* (Sk., Haandv., Ml.), *Havn sø*, *Sort sø* (Haandv., Udskibningssted, Tlfst.). Mod N. Ø. *Sort sø* Badehot. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. og Ø. af *Vordingborg Bugt* (Storstrøm, Sorte Gab). — Gaard: *Skovbygaard*. — *Forh. M.*: En Langdysse ved *Sort sø* er fredlyst.

N. Alslev Sg. (1366 Indb.). N. Alslev Komm. Byer: *N. Alslev By* og Stationsby (Byen 351, Stationsbyen 439 Indb., K., Pg., Sk., M. og Rsk., Kost- og Rsk., Fors.-hus, Kontor f. Laane og Diskontobanken i Nykøbing Falster, Afdeling af Lolland-Falsters Industri- og Landbrugsbank i Nykøbing Falster, Læge, 3 Dyr læger, Kbm., Haandv., Gæstg., And.-Mejeri, Savværk, Slagtehus, Dampml., Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Ravn sø*, *Bødstrupmark**, *Skjerris**. Mod N. Alslev Skov og Ravn sø Skov. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. af *Vordingborg Bugt* (Storstrøm, Havn sø Sund). — Gaard: *Holgershaab*. — *Forh. M.*: Ved „Bondens Nakke“ er to Høje fredlyste.

N. Vedby Sg. (1720 Indb.). N. Vedby Komm. *N. Vedby K.* sydlig i Sognet. Byer: *N. Vedby* (Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Ml.), *Orehoved* (193

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind. Indb. Antal efter Folketællingen 1921.

¹⁾ eller Torkildstrup.

Indb., Hot., Gæstg., Elektricitetsværket Nordfalster, Havn, Dampfærge til Masnedø, Fyr, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Gaabense* (Sk., Kbm., Udskeibningssted, Toldopsyn), *N. Grimmelstrup*, *Riserup* (Læge, Ap., Ml. n. f. Byen), *Egelev* (Sk., Kbm.). Mod N. *Gyldenbjerg K.*, *Nyskole Jbhpl.* og en Ml. Mod S. Falsters højeste Punkt *Bavnehøj* (44 m). En Del Skov m. N. En Del Eng og Mose, især m. V. Til Sognet hører de to Holme *Dyrefod* og *Skaaneholm* m. N. Sognet begrænses m. N. af *Vordingborg Bugt* (Vaalse Bugt, Storstrøm, Havnsø Sund). Det er efter Areal (2526 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Orenæs*, *Ulrikadal*, *Lenesgave*, *Egelevgaard*, *Gaabense Færggaard*. — *Forh. M.*: Af Sognets Oldtidsminder fredes 15 Høje i Orehoved Skov, under Orenæs, ved N. Vedby en Høj.

V a a l s e Sg. (751 Indb.). Vaalse Komm. Byer: *Vaalse* (K., Pg., Skr., Kbm., Haandv., Gæstg., And.-Mejeri, Bageri, Elektv., Brsml., Tlfst.), *Egense* (Dyrlæge), *Vaalse Vig** (Kbm.), *Mygget* (Sk.), *Broslunde**, *Hylleken**. Mod V. Resle Skovridergaard og Udskeibningsstedet *Dybhavn*. Mod V. Resle Skov. Mod N. Vaalse Vesterskov. En Del Eng og Mose. *Suders* m. N. V. hører til Sognet, der m. V., N. og N. Ø. begrænses af *Smaalandsfarvandet* (Guldborg Sund, Vaalse Bugt). — Gaard: *Valdnæsgaard* (Hg., der 1766 under Navnet Egensegaard blev oprettet af tidligere Ryttergods. — Bindingsværkshovedbygn.). — *Forh. M.*: Paa „Storholmen“ opdagedes ved Inddæmningen af Vaalse Vig en stor Boplads fra den ældre Stenalder. 1835 fandtes ved Vaalse en stor Sølvskat fra Vikingetidens Slutning (Smykker, hele og overbrudte, Barrer, 350 Mønter), ialt 6½ Kg. Fredede Mindesmærker i Vesterskoven: Jættestuen „St. Bondekirke“, Runddyssen „Lille Bondekirke“, samt 5 Høje, deraf Gruppen „Birkemosehøje“.

K i p p i n g e Sg. (596 Indb.). Kippinge-Brarup Komm. *Kippinge K.* midt i Sognet. Byer: *V. Kippinge* (Pg., Sk., Læge, Kbm.), *Ø. Kippinge* (Sk., Fors.-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Grøftstykker Hse**. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Guldborg Sund*. — Anneks: Brarup.

B r a r u p Sg. (1077 Indb.). Kippinge-Brarup Komm. Anneks til Kippinge. Byer: *Brarup* (K., Sk., Kbm., Alderdomshjem), *Lundby* (Sk., Kbm., Haandv., Fls.-Mejeri, Ml. s. ø. f. Byen), *Stubbehse**, *Alstrup* (Sk., Haandv., Ml.), *Guldborg* paa Falster (Kbm., Kro, Udskeibningssted, Anløbssted f. Dampskibe, Færge til Guldborg paa Lolland, Kornmagasiner, Lodseri, Brsml.). Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Guldborg Sund*. — Gaarde: *Vilhelmsdal*, *Lundbygaard*, *Steffensmidtde*.

S t a d a g e r Sg. (456 Indb.). Stadager-N. Kirkeby Komm. *Stadager K.* m. Ø. By: *Sundby* (Pg., Sk., Grandjeanske Legathus, Kbm.). Mod V. Skovridergaarden Rudegd. Mod S. V. et Landingssted. En Del Skov. Lidt Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Guldborg Sund* og *Hjelms Rende*. — Gaarde: *Venerslund* (Hg. — Stadagergaard, der i 15. og 16. Aarh. ejedes af Slægten Venstermand, kom i sidste Halvdel af 16. Aarh. under Kronen og hørte senere til Ryttergodset. Den ved dettes Bortsalg 1766 oprettede Hg. Stadagergaard fik kort efter Navnet Venerslund. 1847 oprettedes heraf Stamhuset V. — Hovedbygn. fra 1845), *Sundvedgaard*. — *Forh. M.*: 6 Høje i Nordskoven er fredlyste. — Anneks: N. Kirkeby.

N. K i r k e b y Sg. (433 Indb.). Stadager-N. Kirkeby Komm. Anneks til Stadager. Byer: *N. Kirkeby* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm.), *Lommelev*, *Bannerup* (Ml. s. f. Byen), *Ravnstrup*. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaard: *Nehøllegaard*.

Ønslev Sg. (1095 Indb.). Ønslev-Eskilstrup Komm. Byer: *Ønslev* (K. s. ø. f. Byen, Pg., Sk., Haandgerningssk., Kbm., Haandv., Bryggeri, Maltgørieri, Tglv., Ml. s. v. f. Byen, Tlfst.), *Thorebro Hse**, *Byskov* (Ml. ø. f. Byen), *Froens Hse**, *Klodskov* (Sk., Haandgerningssk., Haandv., Tglv., Tlfst.), *Strandhuse**, *And-Mejeriet Fælleshaab*. Mod N. Kro og Ml. (Højml.). Mod S. Landingssted (Pandebjerg). En Del Skov, især m. S. Lidt Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. V. af *Guldborg Sund*. — Gaarde: *Ny Kirstineberg* (Hg., der blev oprettet 1863 ved Deling af det fra Vennerslund i 1806 udskilte Kirstineberg Gods. — Hovedbyggn. fra 1876), *Boderupgaard*, *Pandebjerggaard*, *Klodskovgaard*, *Skovbjerggaard*. — *Forh. M.*: „*Svendshøj*“, 10 andre Høje og en Bautasten i Klodskov Skov, samt en lille Jættestue ved Ønslev er fredlyste. — Anneks: Eskilstrup.

Eskilstrup¹⁾ Sg. (1405 Indb.). Ønslev-Eskilstrup Komm. Anneks til Ønslev. Byer: *Eskilstrup* (622 Indb., K., Sk., Tekn. Sk., Haandgerningssk., Fors-hus, Læge, Dyrlæge, Filial af Den danske Landmandsbank, Kbm., Haandv., Kro, Alderdomshjem, Fls.-Mejeri, Bageri, Savværk, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Stødstrup*, *Nyby*, *Sørup* (Sk.). Mod S. Ø. Ovstrup Skov. Nogen Eng og Mose. — *Forh. M.*: I Sørup Mose fandtes 1920 to store sjældne Bronzeskjalde fra yngre Bronzealder; et lign. var fundet i Lommelev Mose 1848; 2 Lurer og 2 Sværd i 1836.

Tingsted Sg. (1994 Indb.). Tingsted Komm. Byer: *Tingsted* (K., Sk., Fors-hus, Kbm., Haandv., And-Mejeri, Alderdomshjem, Jbst. n. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Taaderup* (Pg., Haandv., Savværk, Tglv.), *Øverup* (Sk., Haandv., Bageri, Ml.), *Kraghave* (Forstad til Nykøbing, 697 Indb., Sk., Kbm., Haandv., Gummitjærefab., Trævarefab., Maskinfab., Ml., n. f. Byen), *Teglværkshse**, *Skoven**, *Stubberup*, *Bruntofte*. Mod N. Ø. Skovriderbolig (Egehus). Megen Skov. Nogen Eng og Mose m. N. Ø. Sognet er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaard: *Gammel Kirstineberg* (Hg., der oprettedes 1863 ved Deling af det fra Vennerslund i 1806 udskilte Kirstineberg Gods. — Bindingsværkshovedbyggn.).

FALSTER S. HERRED

Systofte Sg. (667 Indb.). Systofte Kommune. Anneks til Nykøbing. Byer: *Systofte* (K., Sk., Kbm., Haandv., And-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Hullebæk*, *Bjørup*. Nykøbing Vandværk. En Del Skov m. V. (Systofte Skov), m. S. V. (Ravnstrup Skov) og m. S. Ø. Lidt Eng og Mose. — Gaard: *Christiansmnde*. — *Forh. M.*: To Høje i Tokkekrog og 1 ved Systofte er fredlyste. I Systofte fandtes 1871 den største kendte Møntskat, over 30,000 „Borgerkrigsmønter (fra 1300—50).

N. Ørslev Sg. (754 Indb.). Karleby-Horreby-N. Ørslev Komm. Byer: *N. Ørslev* (K., Pg., Sk., Højskole, Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.), *Listrup* (Sk., Ml.) *Trellemosehse**, *Marnehse**, *Krølhse**, *Lynghse**. Lidt Eng og Mose.

Horreby Sg. (654 Indb.). Karleby-Horreby-N. Ørslev Komm. Anneks til Karleby. Byer: *Horreby* (K., Sk., Miss-hus, Dyrlæge, Kbm., Haandv., And-Mejeri, Bageri, Alderdomshjem, Ml., Tlfst.), *Eget* (Kbm., Haandv., Tglv.). Mod Ø. ved Sognegrænsen: *Karleby Jbst*. Mod N. Ø. Mosen *Horreby Lyng*.

Karleby Sg. (496 Indb.). Karleby-Horreby-N. Ørslev Komm. Byer: *Kar-*

¹⁾ eller Eskildstrup.

Valdnesgaard (Falster Nørre Herred).

Vennerslund (Falster Nørre Herred).

Ny Kirstineberg (Falster Nørre Herred).

Pandbjerggaard (Falster Nørre Herred).

Gl. Kirstineberg (Falster Nørre Herred).

Skjørringe (Falster Sønder Herred).

RIBO AMT

Carlsfeldt (Falster Sønder Herred).

Korselitse (Falster Sønder Herred).

Ourupgaard (Falster Sønder Herred).

Rosenlund (Musse Herred).

Fuglsang (Musse Herred).

Priorskov (Musse Herred).

leby (K., Pg., Sk., Haandgerningssk., det Classenske Fideikommis Plejehjem f. Børn og unge Piger, Kbm., Haandv., Jbst. n. v. f. Byen ved Sognegrænsen, Posteksp., Tlfst.), *Tunderup* (Haandv.), *Hjortebjerg* (Opdragelsesanstalt under det Classenske Fideikommis f. ældre, ukonfirmerede, forsømte Piger, And.-Mejeri), *Smalby**. Mod Ø. Sdr. Mellemskov og en Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. Ø. af *Østersøen*. Det er efter Areal (860 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Lindegaard*. — Anneks: *Horreby*.

H o r b e l e v S g. (1769 Indb.). Horbelev Komm. Byer: *Horbelev* (420 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-Bygn., Læge, Kbm., Haandv., Kontor f. Laane- og Diskontobanken i Nykøbing Falster, Hot., And.-Mejeri, Bageri, Ægpakkeri, Maskinværksted, Elektv., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Melse* (Kbm., Haandv., Ml. s. f. Byen), *Halskov*, *Skjolstrup*, *Bregninge* (Sk., Spk., Haandv., Ml., n. f. Byen), *Søle**, *Bønned*, *Sørslev* (Tglv.), *N. Tostrup*, *Kleppenhse*, *S. Grimmelstrup*. Mod Sydøst, S. og N. Mellemskov m. den høje Skrænt *Pomlenakke*. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. Ø. af *Østersøen*. — Gaard: *Eriksdal*. — *Forh. M.*: Dyssen „Disetingsten“ ved Melse, en Runddykke og en Høj ved Halskov, samt i Skovene 2 Langdykker, smukke, og 35 Høje er fredlyste. — Anneks: *Falkerslev*.

F a l k e r s l e v S g. (630 Indb.). Falkerslev Komm. Anneks til Horbelev. Byer: *Falkerslev* (K., Sk., Kbm., Haandv., Bageri, Ml., Tlfst.), *Virket* (Kbm.), *Truelstrup*. Mod V. *Mølleø*, *Hulsø*, *Virket Sø*. En Del Skov. Nogen Eng og Mose. — Gaarde: *Skjørringe* (Hg., der kendes fra Beg. af 15. Aarh., og som fra 1604—1766 hørte under Kronen. — Hovedbyggn. fra 1816, ombygget 1884), *Dalbygaard*.

A a s t r u p S g. (1779 Indb.). Aastrup Komm. Byer: *Aastrup* (K., Spk., Kbm., And.-Mejeri, Ml., Jbst. n. v. f. Byen ved Sognegrænsen), *Moseby* (Pg., Sk., Tlfst.), *Hesnæs* (Skovriderbolig, Kbm., Savværk, Havn, Toldkontrol), *Næsby*, *Vejringe* (Sk., Fors.-hus s. f. Byen, Ml. s. f. Byen), *Ore* (Kbm., Ml. og Vml. n. v. f. Byen), *Søborg Hse**, *Rodemark** (Ml.). Mod N. Ø. Næsgd. med det Classenske Fideikommis' Agerbrugssk., en Feriekolonibygning, Færge til Møen, Fyr. Mod S. Ø. Hestehoved Fyr. Megen Skov m. S. Ø. (*Østerskov*). En Del Eng og Mose, mest m. N. Sognet begrænses m. N. og Ø. af *Grønsund* og *Østersøen*. — Gaarde: *Carlsfeldt* (Hg., der blev oprettet 1766 af tidligere Ryttergods, og som 1768 købt af Generalmajor Joh. Fred. v. Classen. Fra 1792 hører den under det Classenske Fideikommis), *Moseby Præstegaard*. — *Forh. M.*: Talrige fredede Oldtidsminder, deraf 3 Jættestuer og 67 Høje i Skoven, samt Langdykker Ørnehøj med Jættestue, udgravede af Frederik VII som Kronprins, 1843.

S. A l s l e v S g. (361 Indb.). S. Kirkeby-S. Alslev Komm. Anneks til S. Kirkeby. By: *S. Alslev* (K., Sk., Haandv.). Mod N. *Korselitse* Børnehjem og Dyr-lægebolig. Megen Skov m. N. og N. Ø. (Hovedskov, Tromnæs Skov). Sognet begrænses m. Ø. af *Østersøen*. Det er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaard: *Korselitse* (Hg., der er kendt fra Beg. af 15. Aarh., og som indtil 1600 ejedes af Slægten Falster, derpaa var under Kronen til 1766 og 1768 købt af den bekendte Industridrivende Generalmajor Joh. Fred. v. Classen. Siden 1792 hører K. under det da oprettede Classenske Fideikommis. — Hovedbyggn. fra 1770'erne).

S. K i r k e b y S g. (505 Indb.). S. Kirkeby-S. Alslev Komm. Byer: *S. Kirkeby* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Børneasyl, Tlfst.), *Egebjerg* (Jbst. n. ø. f. Byen,

Posteksp.), *Ramsherred**. Læge (Bellinge). Lidt Skov m. N. Ø. — Gaarde: *Bellingegaard*, *Bjerregaard*, begge under det Classenske Fideikommis. — Anneks: S. Alslev.

I d e s t r u p Sg. (1981 Indb.). Idestrup Komm. Byer: *Idestrup* (K. Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Jbhpl., Tlfst.), *S. Vedby* (Sk., Kbm.), *S. Ørslev* (Kbm., Haandv., Elektv., Ml., Jbst., Posteksp.), *Hillestrup*, *Ulslev* (Sk., Haandv., Tlfst.), *Ulslev Strandhuse*, *Elkenøre**, *S. Tostrup* (Sk.), *Sillestrup*, *Tjæreby*, *Tjærebytang** (Kbm.). Mod N. V. en Skovridergaard. Mod S. V. *Pregehøj* (26 m). Mod S. Ø. Diger. En Del Skov m. N. V. Nogen Eng og Mose, mest m. V. Sognet begrænses m. Ø. af *Østersøen*. Det er efter Indb. Antal det største i Herredet. — Gaarde: *Ourupgaard* (Hg., der oprettedes 1766 af tidligere Ryttergods, og som i 19. Aarh. bl. a. ejedes af den bekendte Landmand, Gehejmekonferensr. E. Tesdorpf. — Hovedbyg. fra 1860'erne), *Kringelborg*, *Brændte Ege*, *Pallesminde*. — *Forh. M.*: En Høj paa Præstegaardsmarken er fredet.

V e g e r l ø s e¹⁾ Sg. (1666 Indb.). Vegerløse Komm. Byer: *Vegerløse* (K., Pg., Sk., Fors.-Bygn., Dyrslæge, Haandv., Bageri, Jbst. n. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Hasselø By* (Sk., Ml. s. ø. f. Byen), *Stovby* (And.-Mejeri, Ml. v. f. Byen), *Rabjerg*, *Højet* (Alderdomshjem), *Marrebæk* (Sk., Kbm., Haandv., Bageri, Bryggeri, Ml., Jbhpl., Tlfst.), *Bruserup*, *Bøtø By* (Sk., Kbm., Badehot. n. f. Byen). Mod S. Ø. *Bøtenor*, der forsøges tørlagt. Nogen Skov m. V. Mod Ø. langs Havet Diger og betydelige Plantninger. Megen Eng og Mose, især m. N. V. paa *Hasselø* og m. S. Ø. omkring *Bøtenor*. Til Sognet hører *Øerne Flats* og *Kalvø* samt *Barholme*, alle m. N. V. i *Guldborg Sund*. Sognet begrænses m. Ø. af *Østersøen*, m. V. af *Guldborg Sund*. Det er efter Areal (5310 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Bøtøgaard*, *Fynbogaard*. — *Forh. M.*: Paa *Bøtø* og *Hasselø* ingen Oldtidsminder. To Høje ved *Vegerløse* er fredede. Ved *Rabjerg* er fundet 2 Bronzelurur.

S k e l b y²⁾ Sg. (814 Indb.). Skelby-Gedesby Komm. Byer: *Skelby* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Haandv., Bageri, Ml., Tlfst.), *Fiskebæk* (Fis.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Tlgst.), *Stavreby* (Sk., Kbm., Landingssted v. f. Byen), *Nygaard Hse**. Mod S. *Gedesby Jbhpl.* Mod S. V. *Bavnehøj* (18 m). Lidt Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Guldborg Sund* og støder m. Ø. til *Bøtenor*. — Gaard: *Gedsergaard* (Hg., der blev oprettet 1766 af tidligere Ryttergods). — *Forh. M.*: En Dysse er fredet ved *Stavreby*, en Jættestue i *Fiskebæk* Fredskov, Høje ved *Gedsergaard* og *Skelby*. — Anneks: *Gedesby*.

G e d e s b y³⁾ Sg. (1915 Indb.). Skelby-Gedesby Komm. Anneks til Skelby. Byer: *Gedesby* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeriet Øborg, Bageri, Fattiggd. med Alderdomshjem, Ml., Jbhpl. n. v. f. Byen i Skelby Sg., Tlfst.), *Gedser* (1113 Indb., Filial K., Skr., 2 Læger, Kontor for Laane- og Diskontobanken i Nykøbing Falster, Afdeling af Lolland Falsters Industri- og Landbrugsbank i Nykøbing Falster, Kbm., Haandv., Gedser-Gedesby Elektv., Hott., Bageri, Havn, Toldkammer, Lodseri, Jbst., Dampfærge til Warnemünde, Fyrskib, Posteksp., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Gedesskov** (Ml.), *Birkemose**. Mod S. Ø. *Gedser Odde* m. Sk. og Fyr. Mod Ø. Diger. Mod S. Sømærker. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. V., S. og Ø. af *Østersøen*. — Gaarde: *Frisenfejlt*, *Ludvigsgave*. — *Forh. M.*: Fra en forsvundet Jættestue ved *Gjedesby* er Fund af *Stenaldersager*,

¹⁾ eller *Vigerløse* (*Veggerløse*). ²⁾ eller *Skjelby*. ³⁾ eller *Gjedesby*.

Hardenberg (Musse Herred).

Berridsgaard (Musse Herred).

Orebygaard (Musse Herred).

Nielstrup (Musse Herred).

Engestofte (Musse Herred).

Knuthenborg (Musse Herred).

ARIBO AMT

Bramslykke (Musse Herred).

Ulriksdal (Musse Herred).

Aalholm (Musse Herred).

Aalholm, Vestside (Musse Herred).

Lungholm (Fuglse Herred).

Højbygaard (Fuglse Herred).

samt (i Gangen) et Lerkar med talrige Genstande fra yngre Bronzealder, flere Hængekar, Hals- og Armringe m. m. (i Nationalmuseet).

MUSSE HERRED

Toreby¹⁾ Sg. (3415 Indb.). Toreby Komm. Byer: *Toreby* (K., Sk., Fors-hus, Skovriderbolig, Kbm., Haandv., Cementvarefab., Trævare- og Maskinfab., Ml.), *Grænge* (201 Indb., Sk., Kbm., Haandv., Bageri, And.-Mejeri, Tglvr. n. v. f. Byen, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Skibeholt**, *Sundby**, *Nagelsti* (Sk., Kbm., Haandv., Ml. n. v. og Ml. n. f. Byen, Tlfst.), *Strandby*, *Flintingegård* (Pg., Skr., Jbst., Posteksp.), *Sløsserup*, *Frostrup**, *Rykkerup*. Toreby østre Sk. Toreby And.-Mejeri. Grænge Skovskole. Nagelsti og Omegns Elektiv. Fuglsang Optagelseshjem. Spk. (Fuglsang). Mod N. Ø. flere Landingssteder. Mod Ø. *Chr. IX Bro* og *Jernbanebro* over Guldborg Sund. Mod S. Ø. i Guldborg Sund *Lillesø* og *Kejlssø*. Megen Skov m. N. Ø. og S. V. Megen Eng og Mose. Sognet begrænses mod Ø. af *Guldborg Sund*. Det er baade efter Indb. Antal og Areal (7049 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Rosenlund* (Hg., der under Navnet *Geltoftegaard* kendes fra o. 1400, og som i 17. Aarh. ejedes af Palle Rosenkrands til Krenkerup, af hvem den vistnok fik sit nuv. Navn. Med Krenkerup indlemmedes den 1736 i Stamhuset K. og 1815 i Grevskabet Hardenberg Reventlow), *Fuglsang* (H., der kendes fra 14 Aarh.s Slutn., og som 1661—85 ejedes af Dron. Sofie Amalie. — Hovedbyggn. fra 1868), *Priorskov* (Hg., der fra det 17. Aarh., har været forenet med Fuglsang), *Flintingegaard*, *Grængegaard*, *Langgaard*. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidsminder, deraf et halvt Hundrede Stengrave, en meget sjælden Rigdom, hvoraf 27 er fredlyste.

Radsted Sg. (1392 Indb.). Radsted Komm. Byer: *Radsted* (Nørre- og Øster-, K., Pg., Skr., Fors-hus, Haandv., Maskinfab., Elektiv., Ml., Tlfst.), *Krungerup* (Sk., Tglv. n. f. Byen, Jbhpl.), *Pogemosetofte**, *Radsted Langet*, *Hyderby**. Mod S. V. en Skovridergd. (Hardenberg). *Megen Skov* m. N. Ø. og S. V. Megen Eng og Mose, især m. S. (Radsted Mose). — Gaarde: *Hardenberg* (Hg., der under Navnet Krenkerup kendes fra 14. Aarh.s Slutn., og som i 15. og 16. Aarh. tilhørte Slægten Gjøe, deribl. den bekendte Rigshofmester Mogens G. K., der fra 1700 ejedes af Slægten Reventlow, blev 1736 en Del af det da oprettede Stamhus K., kom i Slutn. af 18. Aarh. ved Giftermaal i den præjssiske Førsteminister Hardenbergs Eje og har siden tilhørt Slægten Hardenberg Reventlow. 1815 oprettedes af Stamhuset K. m. m. Grevskabet Hardenberg Reventlow. — Hovedbyggn. med Dele fra Slutn. af 15. Aarh., Beg. af 16. Aarh. og 1631), *Idalund* (under Grevskabet). — *Forh. M.*: Der kendes ca. 70 Mindesmærker fra Oldtiden, deraf alene i Idalunds Indelukke 2 Langdysser, den ene ca. 55 m l., en Jættestue og 43 Høje. En anselig Langdysser ved Radsted er ca. 80 m l.

Majbølle Sg. (1247 Indb.). Majbølle Komm. Byer: *Majbølle* (K., Pg., Sk., Fors-hus, Haandv., Ml.), *Hjelm* (Sk., Haandv., Tlfst.), *Sosmark* (Sk.), *Guldborg* paa Lolland (283 Indb., Kbm., Haandv., Hot., Bagerier, Elektiv., Savværk, Ml., Lodsstation, Udskibningssted, Færge til Guldborg Falster, Told-assistentstat, Brsml., Tlgst., Tlfst.). Majbølle Sogns And.-Mejeri. En Del Skov m. N. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. og Ø. af *Guldborg Sund*

¹⁾ eller Thoreby.

(Hildesvig Bugt, Hjels Rende). Mod Ø. *Majballe Ø*, *Hjels Ø* og *Stenskær*, alle i Noret. — *Forh. M.*: Rigt paa Oldtidsminder. I Skovene til Guldborgland er fredet 6 Langdysser, 1 Dysse, 60 Høje og „Hindestenen“ med skaalformede Fordybninger, ved Sosmark 2 Langdysser. Ialt kendes 130—140.

V i g s n æ s Sg. (358 Indb.). Vignæs Komm. Byer: *Vignæs* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Ml., Tlfst.), *Vestermark**. Mod S. Ø. Hildesvig Skovridergd. Mod N. Øen *Vigsø* m. Sømærke. Megen Skov, især m. S. Nogen Eng og Mose. Sognet omgives m. V., N. og Ø. af *Vordingborg Bugt* (Taars Vig m. V., Guldborg Sund med Hildesvig Bugt m. Ø.). — Gaard: *Vignæs Præstegaard*.

T a a r s Sg. (894 Indb.). Taars Komm. Byer: *Taars* (K., Pg., Sk., Hospital), *Killerup*, *Kalø* (Sk., Ml., Tlfst.), *Kalø Skovby** (And.-Mejeri). Taars Sogns Fors.-hus. Mod S. Ø. Tglv. (Eremitagen). Megen Skov m. Ø. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. V. af *Vordingborg Bugt* (Taars Vig). — Gaard: *Berridsgaard* (Hg., der kendes fra det 15. Aarh., og som 1784 blev en Del af det da oprettede Baroni Guldborgland. — Hovedbyggn. fra 1586). — *Forh. M.*: I *Kalø Skov* og *Storskoven* er fredet 2 Dyssekamre, „*Splittorps Høj*“ med Jættestue, og 5 andre Høje.

S a k s k ø b i n g¹⁾ L a n d s g. (1906 Indb.). Saksikøbing Landsogns Komm. Hører i gejstlig Henseende til Saksikøbing. Sognet bestaar af en større Del n. f. og en mindre Del s. f. Saksikøbing. Byer: *Rørbæk* (Forstad til Saksikøbing, 1369 Indb., Sk., Miss.-hus, Hospital, 2 Dyrleger, Haandv., Kbm., And.-Mejeri, Bageri, Sukkerfab., Maskinfab., Møbelfab., Ml.), *L. Rørbæk*, *Oreby Skovby** (Arbejderboliger), *Oreby** (Ladeplads, Sk., Kbm., Haandv., Kro, Toldsted, Lodsstation), *Strandhuse**, *Rersø* s. f. Saksikøbing. En Del Skov m. N. V. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. V. af *Saksikøbing Fjord*, m. N. af *Vordingborg Bugt* (Taars Vig). — Gaarde: *Orebygaard* (Hg., der kendes fra 14. Aarh. Beg., og som 1784 sammen med *Berridsgaard* ophøjedes til Baroniet Guldborgland. — Hovedbyggn. fra 1587, stærkt ombygget i 1872—74), *Rodsnæs*, *Ødegaard*, begge under Baroniet, *Cypressegaard*. — *Forh. M.*: „*Syvbjergsgaarden*“, efter 7 Oldtidshøje, er det opr. Navn paa *Cypressegaard*. — Fredlyste Høje ligger ved *Cypressegaard* og ved *Oregaard* (med Jættestue), en Dysse ved *Rersø*.

V a a b e n s t e d Sg. (948 Indb.). Vaabensted-Engestofte Komm. Byer: *Vaabensted* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Haandv., Elektv., Tlfst.), *Budderup* (Ml.), *Kraarup*, *Rødeleds Hse**, *Kikophse**, *Kragvig Hse**. En Del Skov, især m. N. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. Ø. og N. af *Saksikøbing Fjord* (Kragvig). — Gaarde: *Nielstrup* (Hg., der kendes fra det 14. Aarh.s Slutn., og som 1815 blev en Del af det da oprettede Grevskab Hardenberg Réventlow), *Aggerupgaard*, *Trudstolpegaard*. — Anneks: Engestofte.

E n g e s t o f t e Sg. (300 Indb.). Vaabensted-Engestofte Komm. Anneks til Vaabensted. *Engestofte* K. Sk. Hospital. Ml. Byer: *Skovby** (Skovriderbolig), *Olstrup*, *Lymose**, *Forneby*. En Del Skov, især m. S. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Søndersø* (Maribo Sø) og *Hejrede Sø*. Den skovbevoksede *Ø Borg* i *Søndersø* hører til Sognet. Dette er efter Indb. Antal det mindste i Herredet. — Gaard: *Engestofte* (Hg., der kendes fra 15. Aarh.s Midte, og som 1799 sammen med *Ulriksdal* oprettedes til et Stamhus for Slægten Wichfeld. — Hovedbyggn. fra 1807).

¹⁾ eller Saksikøbing.

Hunseby Sg. (1784 Indb.). Hunseby Komm. Byer: *Hunseby* (K., Pg., Sk., Hospital, Haandv.), *Maglemer* (Sk., Karen Knuths Friboliger, Haandv., Bageri, Jbhpl. n. v. f. Byen, Tlfst.), *Grimstrup, Skelstrup* (Sk.), *Anderstrup* (Haandv., Tlfst.), *Lomose Hse**, *Aamose Hse**: Midtllands And.-Mejeri. Mod N. V. Knuthenborg Skovridergd. Mod N. Diger. Mod S. V. støder Sognet til *Nørressø* og til *Maribo*. Megen Skov m. N. V. Nogen Eng og Mose m. N. Sognet begrænses m. N. af *Vordingborg Bugt* (Bandholms Bugt). — Gaarde: *Knuthenborg* (Hg., der under Navnet Aasmarke kendes fra o. 1400, og som 1714 fik sit nuv. Navn, da den blev Hovedsædet i det da oprettede, efter Besidderen Grev A. C. Knuth opkaldte Grevskab Knuthenborg — Hovedbyggn. fra 1865), *Hasagergaard* med *Damsmosegaard, Saxhøj, Paarupgaard*, alle under Grevskabet, *Kirstinelund* og *Idasminde, Hunseby Præstegaard, Toftegaard, Skelstrupgaard*. — *Forh. M.*: I Skovene talrige Oldtidshøje, saaledes ca. 30 i Merritskov.

Maribo Købstads Landd. (163 Indb.). Maribo Købstads Landds Komm. Hører i gejstlig Henseende under Maribo. Distriktet bestaar af to Dele, én s. ø. og én n. v. f. Maribo. Den s. ø. Del begrænses m. S. af *Søndersø* (Maribo Sø) og har Byen *Refshale* og lidt Eng og Mose. Den n. v. Del m. Maribo Ladegd. støder m. Ø. til *Nørressø* og har m. N. og N. Ø. en Del Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Maribo Ladegaard* (Hg., under Grevskabet Knuthenborg).

Slemminge Sg. (888 Indb.). Slemminge-Fjelde Komm. Byer: *Slemminge* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Haandv., Elektiv., Tlfst.), *Udstolpe* (Sk., Haandv.), *Sletteskov**, *Kistofte, L. Slemminge** (Ml.), *Østerby** eller Ø. *Slemminge**, *Sorteby**, *Brandstolpe**, *Rode, Hejrede, Ettehave*. And.-Mejeriet Kildedal. Mod S. V. støder Sognet til *Hejrede Sø*. Nogen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Nørregaard* (Hg., der kendes fra o. 1475, og som vistnok har afløst en ældre Gd. Ughestorp, kendt fra 14. Aarh.s Slutn. 1736 indlemmedes N. i Stamhuset Krenkerup og 1815 med dette i Grevskabet Hardenberg Reventlow). *Fælleseje, Sølund*. — *Forh. M.*: En Jættestue fra Nørregaards Mark er undersøgt 1906 og derefter overført til Nationalmuseet. — Anneks: Fjelde.

Fjelde Sg. (333 Indb.). Slemminge-Fjelde Komm. Anneks til Slemminge. Byer: *Fjelde* (K., Sk.), *Kartofte*. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet er efter Areal (747 ha) det mindste i Herredet.

Døllefjelde Sg. (365 Indb.). Døllefjelde-Musse Komm. Byer: *Døllefjelde* (K., Pg., Sk., Haandv., Fls.-Mejeri, Tlfst.), *Døllefjelde Langet* (Maskinværksted). Nogen Skov, Eng og Mose. — Gaard: *Christiansminde*. — Anneks: Musse.

Musse Sg. (397 Indb.). Døllefjelde-Musse Komm. Anneks til Døllefjelde. Byer: *St. Musse* (K., Sk., Haandv., Bageri, Ml., Tlfst.), *L. Musse, Mussemader**. Nogen Skov m. N. Nogen Eng og Mose m. S. V. — Gaard: *Bramslykke* (Hg., der kendes fra det 15. Aarh., og som 1734 blev en Del af det da oprettede Grevskab Christiansholm, der ophævedes 1921. — Hovedbyggn. vistnok fra 17. Aarh.s Slutn.) — *Forh. M.*: Af Oldtidsminder er fredet en meget anselig Langdyse „Kæmpegaard“ under Egholm, 76 m l., med ca. 100 Randsten, en Langdyse ved St. Musse og en Høj ved Herridslev.

Bregninge Sg. (393 Indb.). Kettinge-Bregninge Komm. Anneks til Kettinge. Byer: *Bregninge, Grønnegade* (K., Sk.), *Underup, Kirkemark**, *Thorup Gde**, *Laagerup*. Lidt Skov, Eng og Mose.

Kettinge¹⁾ Sg. (1636 Indb.). Kettinge-Bregninge Komm. Byer: *Kettinge*

¹⁾ eller Kjettinge.

(125 Indb., K., Pg., Sk., Dyrlægge, Haandv., Elektiv., Maskinfab., Tglv., Fattighus, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Raagelunde* (Haandv.), *Tokkerup*, *Frejlev* (v. og ø. Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *N. Frejlev*, *Frejlev Østermark**, *Frejlev Enghave** *Bækkeskov**, *Sønderhave**, *Søby**. Mod Ø. Frejlev Skalkekor og Knækkeryg Sten. Mod S.V. en Del af *Markso.* Megen Skov m.Ø. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m.Ø. af *Guldborg Sund*. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidsmindesmærker; fredlyst er bl. a. „Store Guldhøj“ med Jættestue, knap 11 m l., og 2 andre Jættestuer, Langdysen „Kong Grøns Høj“, en Runddysse og et Dyssekammer. „*Skalkekorset*“ ved Frejlev, et højt Trækors med Aarstal 1533, minder om, at Bønderne her myrdede en kgl. Foged. (Billede Side 37.) — Anneks: Bregninge.

N y s t e d L a n d s g. (769 Indb.). Nysted Landsg.s Komm. Hører i gejstlig Henseende under Nysted. Sognet bestaar af to Dele, én ø. f og én v. f Nysted By m. dens Markjorder. Den ø. Del: Byer: *Vantore** (Kapel, Skr., Fors.-hus, Husflidssk., Haandv., And.-Mejeri), *Vantore Brøndholt**, *Strandhuse*, *Taagense** (Sk.), *Taagense Enge**. Mod S.V. *Storesø*. Mod N.Ø. Roden Skov m. Skovridergd. En Del Eng og Mose. Begrænsning m.Ø. *Guldborg Sund*, m. S. *Østersøen* m. Smaaholmene *St.* og *L. Skaane*. Den v. Del, hvori Herregarden *Aalholm*: Mod N. *Markso.* Megen Skov, Eng og Mose. Begrænsning m. S. *Østersøen*. — Gaarde: *Aalholm* (Hg., der kendes fra Beg. af 14. Aarh. som kgl. Slot og Len, og som i 16. og 17. Aarh. hørte under Dronningernes Livgeding. 1725 kom A. i privat Eje og blev 1734 Hovedsæde i det da oprettede Grevskab Christiansholm, idet den samtidig fik Grevskabets Navn; o. 1850 genoptoges dog det gamle Navn. 1921 overgik Grevskabet til fri Ejendom. — Hovedbyggn. stammer fra forskellig Tid, især fra 1580'erne; dens nuv. Udseende skyldes en gennemgribende Restaurering paabegyndt 1884), *Hæghsgaard*, *Bødkergaard*, *Annalyst*, *Køllevang*, *Stenvængegaard*.

H e r r e s l e v¹⁾ S g. (781 Indb.). Herreslev Komm. Byer: *Herreslev* (K., Pg., Sk., Elektiv., Haandv., Ml., Brsml., Tlfst.), *Skaarup*, *Brydebjerg* (And.-Mejeri), *Kalvehave Hse**, *Stubberup* (Sk.). Til Sognet hører Øen *Lindholm* i Østersøen. Lidt Skov m. S. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*. — Gaarde: *Egholm* (under det i 1921 afløste Grevskab Christiansholm fra dettes Oprettelse 1734), *Stubberupgaard*. — *Forh. M.*: Af Sognets faa Oldtidsminder er fredet en Høj ved Herreslev.

Ø. U l s l e v S g. (688 Indb.). Ø. Ulslev-Godsted Komm. Byer: *Ø. Ulslev* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Fls.-Mejeri, Fattiggd, Ml., Brsml., Tlfst.), *Ø. Ulslevskov**. En Del Skov, Eng og Mose m. S. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*. — Gaarde: *Høvængegaard*, *Louisegaard*. — *Forh. M.*: En Del Stenkredse og Smaahøje fra Oldtiden er fredlyste i Præstegaardens Skov. — Anneks: Godsted.

Godsted S g. (343 Indb.). Ø. Ulslev-Godsted Komm. Anneks til Ø. Ulslev. Byer: *Godsted* (K., Sk., Kbm.), *Kaarup Hse**, *Sømod Hse** (Blegerier), *Karleby*. En Del Skov, Eng og Mose. Sognet støder m. N. til *Søndersø* (Maribo Sø) og *Hejrede Sø*, m. S.V. til *Røgbølle Sø* (Alsø). — Gaard: *Ulriksdal* (Hg., der opr. hed Bispensø og var Bispegods, og som 1536 blev et kgl. Len: Øen Len. 1690 bortmageskiftedes den til Stiftamtmand Henrik Ulrik v. Lütow, efter hvem den fik Navn, og indlemmedes 1799 i Stamhuset Engestofte og Ulriksdal. — Hovedbyggn. fra 1860). — *Forh. M.*: I Godsted Mose er fremdraget

¹⁾ eller Herridslev.

et stort og vigtigt Fund fra den ældre Stenalder, andre i Maribo Sø (lave Holme), ved Borgø og Lindø. — 40 Høje samlede ved Godsted og en Høj ved Karleby fredes.

V. Ulslev Sg. (813 Indb.). V. Ulslev Komm. Byer: *V. Ulslev* (K., Pg., Sk., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Sløse* (Sk., Ml.), *Sørup* (Læge, Kbm.), *Øllebølle*, *Sandager** (Sk.), *Handermelle*. Lidt Skov. En Del Eng og Mose. Diger m. S. Sognet støder m. N. V. til *Røgbølle Sø* (Alsø). Til Sognet hører *Kalveholm* i *Østersøen*, der begrænser det m. S. — Gaard: *Skovgaard*. — *Forh. M.*: Et meget stort Fund fra den ældre Stenalder optoges paa en Holm i Vesterrose (6000 Genstande).

FUGLSE HERRED

Erindlev¹⁾ Sg. (1028 Indb.). Erindlev-Olstrup Komm. Byer: *Erindlev* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Spk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, And.-Bageri, Elektv., Ml., Brsml., Tlfst.), *Horskjær Hse**, *Torpe**, *Skovby**, *Sjælstofo* (Sk.), *Stenrøgle**, *Lundehøje**, *Sjælstofo Fælled**, *Skovbyskov**. Mod S.Ø. en Skovridergd. Diger m. S. En Del Skov, Eng og Mose. Til Sognet hører Øerne *Hylleholm*, *Tjørneholm*, *Storeager* og *Lilleager*. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*. — Gaarde: *Bremersvold* (Hg., der kendes fra Slutn. af 16. Aarh., og som fra 1725 har haft Ejere fælles med Aalholm. — Hovedbyggn. fra 1872), *Strognæs*. — *Forh. M.*: Oldtidsminder bevarede navnlig i Kjeld Skov, bl. a. en Langdysse og en Runddysse. Ved Erindlev er fundet en Urnegravplads fra Jernalderen. — Anneks: Olstrup.

Olstrup Sg. (500 Indb.). Erindlev-Olstrup Komm. Anneks til Erindlev. *Olstrup K.* m. N. Byer: *Assenbølle*, *Bjernæs* (Sk.), *Pilet**, *Bjernæs Fælled**, *Bjernæs Husby**. Diger m. S. Nogen Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*. — Gaarde: *Lungholm* (Hg., der blev oprettet 1629 af Bøndergods og en ældre Hg. Olstrupgaard, kendt fra det 15. Aarh.s Beg. L. hørte 1729—84 under Grevskabet Christianssæde og blev sammen med Højbygaard 1803 oprettet til et Stamhus, der 1819 ophøjedes til et Baroni, Sønderkarle B. — Hovedbyggn. fra 1856), *Piletgaard*, *Mariesminde*, *Lykkenssæde*.

Taagerup Sg. (682 Indb.). Taagerup-Torslunde Komm. Byer: *Taagerup* (K., Pg., Haandv., Hospital), *Hyldtofte* (Sk., Tlfst.), *Bjerremark**, *Hyldtofte Fælland**. Klakketsml. Lidt Skov, Eng og Mose. Til Sognet hører m. S.Ø. i *Østersøen* Øen *Hyllekrog* m. Fyr og *Friholme*. — Gaarde: *Højbygaard* (Hg., der kendes fra det 15. Aarh., og som i 16. Aarh. bl. a. ejedes af den bekendte Otto Krumpen. 1803 oprettedes af H. og Lungholm et Stamhus, der 1819 ophøjedes til et Baroni, Sønderkarle B.), *Darket*, *Taagerup Præstegaard*, *Saxfjedgaard*. — *Forh. M.*: I Sognet er fundet en Runesten, nu ved Kirken, fra ca. 950, over „Sparle, Skipper hos Asbjørn Næb“. Øjstens Sønner rejste den. — Anneks: Torslunde.

Torslunde²⁾ Sg. (373 Indb.). Taagerup-Torslunde Komm. Anneks til Taagerup. By: *Torslunde* (K., Sk., Haandv., And.-Mejeri, Savværk), en Del af *Holeby Stationsby*, Resten i Holeby Sg., se dette. Mod N. Højbygaards Sukkerfab. — Gaard: *Torslundegaard*.

Fuglse Sg. (1419 Indb.). Fuglse-Krønge Komm. Byer: *Fuglse* (K., Pg., Sk., Spk., Haandv., Restaurant, Tglv., Ml. ø. f. Byen, Tlfst.), *Hillestolpe*, *Ullede**,

¹⁾ eller Errindlev. ²⁾ eller Thorslunde.

GAARDE I MARIBO AMT

Bremersvold (Fuglse Herred).

Vaarskov (Fuglse Herred).

Christianssæde (Fuglse Herred).

Kærstrup. (Fuglse Herred).

Raahaugegaard (Fuglse Herred).

Fuglsebagskov*, *Bøsserup, Alsø**, *Skottemarke* (Kbm., Fattiggd.), *Flaarup* (Sk., Haandv.), *Flaarupmelle**. Sognet støder m. N. Ø. til *Røgbølle Sø* (Alsø). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet har en Enklave m. N. V. — Gaarde: *Kærstrup* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh. og i 15. og 16. Aarh. var i Slægten Gjæs Eje. — Hovedbygn. fra 1765), *Frederiksminde, Fuglse Præstegaard*. — *Forh. M.*: I en Mose ved Skottemarke er fremdraget et vigtigt Fund fra en tidlig Del af den ældre Stenalder. — Anneks: *Krønge*.

Krønge Sg. (352 Indb.). Fuglse-Krønge Komm. Anneks til Fuglse. By: *Krønge* (K., Sk., Haandv., Ml.). Mod N. Skovrider (Søholt) og Tglv. Megen Skov, Eng og Mose m. N. og Ø. Sognet støder m. S. Ø. til *Røgbølle Sø* (Alsø) og begrænses m. N. af *Søndersø* (Maribo Sø), hvor *Øerne Lindø, Askøerne* og *Langeland* hører til Sognet. Dette har en Enklave m. S. V. — Gaarde: *Søholt* (Hg., der kendes fra o. 1600, og som o. 1700 ejedes af Stiftamtmand H. U. v. Lützwow, der anlagde Haven. — Hovedbygn. fra 1868), *Marensminde*. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidshøje er bevarede i Søholt Fredskov og Storskoven.

Bursø Sg. (600 Indb.). Holeby-Bursø Komm. Anneks til Holeby. By: *Bursø* (K., Sk., Haandv., Tglv., Jbst. v. f. Byen, Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod N. Frøkompaniets Forsøgs- og Frøavlsgd. (Holtegd.). Nogen Eng og Mose m. N. Ø. Sognet begrænses m. N. af *Søndersø* (Maribo Sø), hvori *Lillesø*. — Gaarde: *Holtegaard, Søgaard, Vredeslund, Munchsgaard, Langagergaard*.

Holeby Sg. (1206 Indb.). Holeby-Bursø Komm. By: *Holeby* By og Stationsby (Stationsbyen 693 Indb., heraf i Holeby Sg. 623, i Torslunde Sg. 70, K., Pg., Sk., Fors.-hus, Filial af Den danske Andelsbank, Kontor f. Banken f. Rødby og Omegn, Dyrlæge, Kbm., Haandv., Gæstg., Elektv., Fls.-Mejeri, Bryggeri, Maskinsnedkeri, Dieselmotorfab., Træskofab., Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Mod S. *Højbygaard Jbhpl.* Nogen Skov. Lidt Eng og Mose. — Gaarde: *Nøbbellegaard, Raahaugegaard, Sophiehøj*. — Anneks: *Bursø*.

Ringsebølle Sg. (351 Indb.). Ringsebølle Komm. Anneks til Rødby. Byer: *Ringsebølle* (K. n. ø. f. Byen, Sk.), en Forstad til Rødby (148 Indb.), *Skovsmose**, *Lundegaarde*. En Del Eng og Mose m. N. Ø. Sognet støder m. N. V. til *Rødby*. — Gaard: *Ringseballegaard*.

*Sæddinge*¹⁾ Sg. (533 Indb.). Nebbelunde-Sæddinge Komm. Anneks til Nebbelunde. Byer: *Sæddinge* (K., Sk., Fors.-hus, Haandv.), *Sæddingeskov**. Sæddingegd. Fls.-Mejeri. En Del Eng og Mose m. S. Sognet støder m. S. til *Rødby*. — Gaard: *Sæddingegaard* (Hg., der kendes fra det 15. Aarh. — Hovedbygn. fra 1881). — *Forh. M.*: I Sæddinge er fundet en Runesten, nu ved Maribo Museum; fra 950—80; rejst af Tyre over sin Ægtefælle Viking, som berømmes. Han var kommet fra Sverrig.

Nebbelunde Sg. (529 Indb.). Nebbelunde-Sæddinge Komm. Byer: *Nebbelunde* (K., Pg., Haandv., Fls.-Mejeri, Ml.), *Bukkehave** (Sk., And.-Mejeri), *Norre, Norreskov*, Tofte*, Nasset**. Megen Eng og Mose m. S. V. Sognet begrænses m. S. V. af *Rødby Fjord*. — Gaarde: *Danstedgaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 15. Aarh. — Hovedbygn. fra 1858), *Norregaard, Bukkehavegaard*. — Anneks: *Sæddinge*.

Tirsted Sg. (774 Indb.). Tirsted-Skørringe-Vejleby Komm. Byer: *V. Tirsted* (K. n. f. Byen, Sk., Haandv.), *Ø. Tirsted**, *Brandstrup* (Rubbelykke Pg. samt Bolig f. Præsten i Skørringe Sg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Haandv., Bageri,

¹⁾ eller Sædinge.

Fattiggd, Ml. n. f. Byen), *Holle**, ogsaa i Vejleby Sg., *Næsodde**, *Viet* (Tlfst.), *Gjerringe*. En mindre Del af Sognet (Lang) ligger s. f. Rødby Fjord. Megen Eng og Mose m. S. V. Sognet støder m. S. V. til *Rødby Fjord*. — *Forh. M.*: Helligkilden „St. Hans Kilde“ var i Tirsted Skoles-Gaard. Den vældige Tirsted Runesten staar i Nationalmuseets Runehal, fra Tiden kort efter Aar 1000, med lang Indskrift; Asraad og Hildulv rejste den over Vikingehøvdingen Frode, Fører for Fregers Skade (som kendes fra svenske Sten), død paa Tog til Sverige. — Anneks: *Vejleby*.

Vejleby Sg. (472 Indb.). Tirsted-Skørringe-Vejleby Komm. Anneks til Tirsted. Byer: *Vejleby* (K. s. f. Byen, Sk., Kbm., Haandv., Asyl, Elektiv., Ml., Tlfst.), *Holle**, ogsaa i Tirsted Sg., *Vejlebyskov**. En Del Eng og Mose m. S., hvor Sognet støder til *Rødby Fjord*. — Gaarde: *Maglebjerggaard*, *Duesminde*. — *Forh. M.*: Ved *Vejleby* er undersøgt en stor Boplads fra den ældre Jernalder.

Skørringe¹⁾ Sg. (659 Indb.). Tirsted-Skørringe-Vejleby Komm. Byer: *V. Skørringe* (K., Sk., Haandv., Elektiv.), *Ø. Skørringe* (Ml.), *Skørringeskov**. Skørringe Tlfst. Megen Skov m. N. (Christianssæde Skov). — Gaarde: *Christianssæde* (Hg., der under Navnet Taastrup kendes fra 14. Aarh., og som 1729 blev Hovedsædet i det da oprettede Grevskab Christiansborg, fra 1741 kaldet Christianssæde. Af dets Besiddere nævnes den fra Bondefrigørelsen bekendte Grev Chr. Ditlev Reventlow. — Hovedbyggn. fra 1690), *Frihedsminde* (under Grevskabet), *Skørringgaard*.

Hillested Sg. (836 Indb.). Hillested Komm. Anneks til Maribo. Byer: *Hillested* (K., Sk., Kbm., Haandv., Tlfst.), *Raa* (Miss.-hus, Ml.), *Haared*, *Aagab**. Nogen Skov. Lidt Eng og Mose. — Gaard: *Binnitze*.

Østofte Sg. (1586 Indb.). Østofte-Bandholm Komm. Byer: *Østofte* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Nørreballe* (Haandv., Hospital, Fattiggd), *Paarup* (Ml. n. v. f. Byen), *Sørup* (Haandv.), *Havlykke* (Sk., Kbm.), *Langet* (Sk.), *Erikstrup*. Megen Skov. En Del Eng og Mose. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (3219 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Taa-gerudsgaard*, *Paarupgaard*, *Borresminde*. — *Forh. M.*: Paa *Nørreballe* Fattiggdaards Mark er fremdraget en stor Sølvskat, $4\frac{1}{6}$ kg., fra Vikingetiden, overvejende større Sølvbarrer.

Bandholm²⁾ Sg. (1381 Indb.). Østofte-Bandholm Komm. Byer: *Bandholm* (Ladeplads, 778 Indb., K. v. f. Byen, Pg., Sk., Vicekonsul f. England, Dyr-læge, Kbm., Haandv., Filial af Den danske Landmandsbank, Hott., Elektiv., Bageri, Bryggeri, Skibsbyggeri, Toldsted, Jbst., Posteksp., Havn, Lodsstation, Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Koholt*, *Rørsnæs* (Sk., Haandv., Ml.), *Grydehøj Hæ**, *Vridet**. Mod N. Ø. *Havnø* i Vordingborg Bugt og Sømærker. Megen Skov m. S. Ø. og N. V. Nogen Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. Ø. af *Vordingborg Bugt* (Svanevig). — Gaarde: *Havlykkegaard* (Hg., der under Navnet *Haverlykkegaard* kendes fra o. 1600, og som 1714 blev en Del af Grevskabet Knuthenborg), *Vaar-skov*, *Lerbjerggaard*, begge under Grevskabet.

Askø Sg. (187 Indb.). Askø Komm. Sognet bestaar af *Øen Askø* og den n. f. liggende *Ø Lilleø*. By: *Askø By* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., And.-Mejeri, Brsm., Statstlfst.). Anlæbssted f. Dampskibe. En Del Eng og Mose paa begge *Øerne*. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (366 ha) det mindste i Herredet.

¹⁾ eller Skjørringe. ²⁾ eller Banholm.

Lidse (Rødby Købstad).

Søholt (Fuglse Herred).

Danstedgaard (Fuglse Herred).

Christianssæde (Fuglse Herred).

Binnitze (Fuglse Herred).

Knuthenlund (Lolland Sønder Herred).

MARIBO AMT

Søllestedgaard (Lolland Sønder Herred).

Vilhelmsøj (Lolland Sønder Herred).

Gammelgaard (Lolland Sønder Herred).

Øllingsøgaard (Lolland Sønder Herred).

Ruddjærggaard (Lolland Sønder Herred).

Vindeholm (Lolland Sønder Herred).

F e m ø¹⁾ S g. (637 Indb.). Femø Komm. En Ø i Vordingborg Bugt, ca. 4 km lang fra N. til S. og ca. 4 km bred. *Femø K.* m. V. ved Kysten. Byer: *Nørreby* (Sk., Kbm., Haandv., Kro, Brsml., Statstfst.), *Sønderby* (Pg., Læge, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, Ml., Lodsstation). Filial af Den danske Andelsbank og af Lollands Handels og Landbrugsbank. Mod V. Havn og Færge m. Overfart til Fejø. Anløbssted for Dampskibe. Mod S. Ø. *Issemosebjerg* (22 m). En Del Eng og Mose. — *Forh. M.*: Øen har været beboet i Oldtiden; der kendes 3 Dysser paa Nørreby Marker.

F e j ø²⁾ S g. (1280 Indb.). Fejø Komm. Sognet bestaar af Øen *Fejø* i Vordingborg Bugt, skilt fra Femø ved Femø Sund, ca. 7 km lang fra Ø. til V. og ca. 2—4 km fra N. til S., samt de mindre Øer: *Skalø* m. N. V. med nogen Bebyggelse og forbunden m. Fejø ved en Dæmning, og *Vejrø* ca 6½ km n. i. Skalø m. Fyr m. N. Ø., Landingssted m. S. V. og nogen Bebyggelse m. Sk., Kbm. og Statstfst. Paa Fejø: *Fejø K.* m. S. V. ved Kysten. Bitingsted og Kontorafdeling f. Dommeren i Maribo Købstad og Birk m. Rødby Købstad og Fulgse Herred samt Fejø Birk. Kontorafdeling f. Politimesteren i samme Omraade. Byer: *Østerby* (Pg., Skr., Læge, Kbm., Haandv., Gæstg., Foreningsbygn. og Restaurant, Elektv., And.-Mejeri, Bageri, Bryggeri, Baadebyggerier, Ml., Havn s. f. Byen m. Anløbssted f. Dampskibe, Postk., Tlgtst., Statstfst.), *Sletterne** (Udskibningssted, Færge m. Overfart til Femø), *Andemose**, *Nørreherred**, *Skoven**, *Vesterby* (Skr., Kbm., Haandv., Kro, Bageri, Fattiggd., Ml., Færge m. Overfart til Krage-næs paa Lolland, Brsml., Statstfst.), *Sønderherred**. Filialer af Landmandsbanken og af Andelsbanken. Nogen Eng og Mose. — *Forh. M.*: Paa Østerby Mark er fundet et stort ornam. Sølvbæger og nogle mindre Skaale, fra Vikingetid. — Paa Skalø har der været en Langdysse.

LOLLANDS S. HERRED

Stokkemærke Sg. (2348 Indb.). Stokkemærke Komm. Byer: *Stokkemærke* (612 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyrslæge, Filialer af Landmandsbanken og Andelsbanken, Kbm., Haandv., Gæstg., Elektv., And.-Mejeri, Bageri, Hospital, Fattiggd., Saftstation, Ml., Brsml., Tlfst.), *Abed* (Sk., Kbm., Plan-teavlsstation, Fls.-Mejeri), *Brandmose**, *Tjennemærke* (Sk., Kbm., Haandv., Ml.), *Løjet*, *Kjeldernæsskov**, *Blangs* (Sk., Kbm.), *Kjeldernæs* (Sk., Kbm., Haandv., Bageri, Optagelseshjem, Ml., Brsml., Tlfst.), *Saltvig* (Sk., Kbm., Optagelseshjem), *Nissemose Hse**. Megen Skov. En Del Eng og Mose. Til Sognet hører Øen *Lindholm* m. Sømærker i *Vordingborg Bugt*, der begrænser Sognet m. N. Ø. Dette er baade efter Indb. Antal og Areal (4759 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Knuthenlund* (Hg., der blev oprettet 1729), *Ørbygaard* (Hg., der fra 1721 hørte under det i 1921 afløste Juellinge Baroni), *Stensgaard* Hg., der fra 1727 ligeledes hørte under Juellinge), *Bøllesminde*. — *Forh. M.*: Mange Oldtidsminder, deraf Jættestuer ved Kjeldernæs (fredet), ved Knuthenlund og i Ugleholt Skov. En Jernaldersgravplads ved Abed.

Søllested Sg. (1325 Indb.). Søllested Komm. Byer: *Søllested By* og Stationsby (Stationsbyen 741 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Lollands Højsk., Læge, 2 Dyrslæger, Filial af Lollands Handels- og Landbrugsbank, Kbm., Haandv., Gæstg., Elektv., Bagerier, Maskinsnedkeri og Bordfab., Maskinfab.,

¹⁾ eller Femø. ²⁾ eller Fæjø.

Cementværefab., Slagtehus, Ml., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Højreby* (Sk., Kbm., Haandv.), *Troelseby*. En Del Skov. — Gaarde: *Søllestedgaard* (Hg., der kendes fra d. 15. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1859), *Vilhelmshøj*, *Søndermark*, *Hørlandsgaard*.

Skovlænge Sg. (240 Indb.). Skovlænge-Gurreby Komm. Byer: *Skovlænge* (K., Pg., Kbm., Haandv., Tlfst.), *Langager Hse**. Sognet er efter Areal (548 ha) det mindste i Herredet. — *Forh. M.*: En Runesten er nu i Stiftsmuseet i Maribo, fra henimod Aar 1000; Astraad rejste den for sin Fader Rude. — Anneks: Gurreby.

Gurreby Sg. (231 Indb.). Skovlænge-Gurreby Komm. Anneks til Skovlænge. Byer: *Gurreby* (K., Sk. n. f. Byen, Fors.-hus, Ml. n. ø. f. Byen), *Vaalshave* (And.-Mejeri), *Kohaven**, ogsaa i Avnede Sg., *Hestehaven**. Nogen Skov m. S. Sognet er efter Indb. Antal det mindste i Herredet.

Ryde Sg. (765 Indb.). Landet-Ryde Komm. Anneks til Landet. Byer: *Ryde* (K., Sk., Kbm., Hospital, Ml.), *Nøbbølle* (Sk., Kbm., Elektiv.), *Thoreby* (Sk.), *Hovbølle**, *Stibanken*, *Ryde Oredrevshuse**, *Rydehede**, *Ryde Skov* (Kbm.), *Skidenstræde**, *Bjergeskovs Hse**, ogsaa i Landet Sg. Hvilested Fattiggd. Mod Ø. Ryde Savværk (Christianssæde), *Ryde Jbst.*, Posteksp. og Tlgst. Megen Skov m. Ø. (Christianssæde Skov). — Gaard: *Gammelgaard* (Hg., der blev oprettet i Slutn. af 16. Aarh. af en nedlagt Landsby; i 18. Aarh. ejedes den bl. a. af A. G. Moltke. — Hovedbyggn. fra 1884).

Landet Sg. (709 Indb.). Landet-Ryde Komm. Landet K. Sk. Landet Tlfst. Byer: *Askø* (Pg.). *Alminde*, *Skotsebølle*, *Bjergeskovs Hse**, ogsaa i Ryde Sg., *Opager*, *Opagerskov**, *Aageby*, *Kortrup* (And.-Mejeri), *Askø Føland**. Mod N. Ø. Trætteskov. Mod S. en Del Eng og Mose. Sognet berører m. S. paa et lille Stykke *Rødby Fjord*. — Gaard: *Aalstrup* (Hg., der kendes fra 15. Aarh., og som fra 1729 har hørt under det da oprettede Grevskab Christianssæde. — Hovedbyggn. fra 18. Aarh.). — Anneks: Ryde.

Græshave Sg. (637 Indb.). Gloslunde-Græshave Komm. Anneks til Gloslunde. Byer: *Græshave* (K., Sk., Kbm., Haandv., Saftstation, Elektiv., Ml., Tlfst.), *Ø. Skovby*, *Kohave Hse**. Lidt Skov m. N. Ø. — Gaarde: *Øllingsøgaard* (Hg., der kendes fra det 14. Aarh. — Hovedbyggn. fra 1869), *Baadesgaard* (Hg., der blev oprettet af tre i Svenskekrigene 1658—60 ødelagte Landsbyer, og blandt hvis Ejere i 18. Aarh. kan nævnes Prinsesse Charlotte Amalie, Datter af Frederik IV), *Kristinefeldt*, *Gabrielsminde*, begge udparcelleret 1791 af Baadesgaard, *Holmegaard*.

Gloslunde Sg. (852 Indb.). Gloslunde-Græshave Komm. Byer: *Gloslunde* (K., Pg., Sk., Læge, Kbm., Bryggeri, Ml., Brsml.), *Sidager**, *Gloslunde Hestehave**, *Hoby* (Kbm.), *Hobyskov**, *Pilehave* (Sk.), *Glukse**, *L. Skovland**, *Hummingen**, *Kramnitse* (Ladeplass, Fiskerleje, Toldassistentstat., Havn, Statstlfst.). *Tjørnebjerg**. Diger m. S. Lidt Skov m. Ø. Megen Eng og Mose m. S. og Ø. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*, m. S. Ø. af *Rødby Fjord* m. *Kramnitse Gab*. — Gaard: *Mosegaard*. — *Forh. M.*: Ved Hoby er fundet en rigt udstyret Grav fra rom. Jernalder med 2 Drikkeskaale af Sølv med Relieffer fra den homeriske Sagnkreds, forskellige Bronzekar m. m. — Anneks: Græshave.

Dannemare Sg. (813 Indb.). Dannemare Komm. Byer: *Dannemare* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Dyr læge, Kbm., Haandv., Elektiv., Bageri, And.-Mejeri, Brsml., Tlfst.), *Egebølle*, ogsaa i Tillitse Sg., *Husby**, *Charlottelund** (Sk.),

Gyldenbjerg*, *Dannemarehøje**, *Langholm**, *Amalieager**, *Mavlskov**. Mod S. V. Sønderkov. Diger m. S. En Del Eng og Mose m. S. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*. — Gaarde: *Nørre Gyldenbjerg*, *Vestergaard*, *Vibegaard*. — *Forh. M.*: Sognets eneste bevarede Oldtidsminde er en fredlyst Dysse ved Mavlskov. — Anneks: Tillese.

Tillese¹⁾ Sg. (1164 Indb.). Tillese Komm. Anneks til Dannemare. Byer: *Tillese* (K., Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, Alderdomshjem, Brsml., Tlfst.), *Støby**, *Egebølle*, ogsaa i Dannemare Sg., *Klynge*, *Følands Hse**, *Majbølle** (Kbm., Saftstation, Ml.), *Gammelby**, *Sølbjerg**, *Munkeby** (Sk., Elektv.), *Nygaards Hse*, *Raageskov**, *S. Egebølle**, *Rudbjerg**. Mod S. en Skovriderbolig. Megen Skov m. S. Diger m. S. Sognet begrænses m. S. af *Østersøen*. — Gaarde: *Rudbjerggaard* (Hg., der kendes fra Slutn. af 14. Aarh., og som i Beg. af 17. Aarh. en kort Tid ejedes af Kirstine Munk. Den følgende Ejer oprettede af nedlagt Bøndergods Hg. Fredsholm, der havde Ejere fælles med R. indtil Beg. af 19. Aarh. — Hovedbyggn. fra o. 1600); *Vindeholm*, *Rosenbjerggaard*. — *Forh. M.*: En stor Runesten fra tidlig Middelalder staar nu paa Kirkegaarden; den er fra 1070—85. Den lange Indskrift beretter at Eskel Sulkessøn rejste Stenen for sig selv. „Evig staa mens Stenen lever, Vidnesbyrd, som Eskel vandt“ og paa en anden Side: Toke ristede Runer for sin Stedmoder Tore.

Kappel Sg. (1204 Indb.). Kappel Komm. Byer: *Kappel* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Bageri, Elektv., Ml., Brsml., Statstlfst.), *Sjunkeby* (Kbm., Haandv.), *Krange**, *Knubbelykke* (Sk., Ml.), *Riddertofte*, *Vesternæs* (Kbm.), *Jordbjerg Ydø**, *Langø By* (Kapel, Sk., Kbm., Baadebyggeri, Statstlfst.). Lollands Tangrenseri. Mod N. *Dyborg Havn*. Mod N. V. en 5—6 km lang, smal Revle, ofte overskyttet, der ender i en bredere Del *Albuen* m. Sk., Fyr, Lods, Sømærker, *Albue Havn* og Statstlfst. Lidt Skov og Plantninger. En Del Eng og Mose m. Ø. og S. og paa *Albuen*. Diger baade m. N. og S. Sognet omgives af *Østersøen* og *Langelands Belt* m. S. og V., af *Nakskov Fjord* og *Søndernor* m. N. — Gaarde: *Gottesgabe* (Hg., der blev oprettet af Frederik IV og bortspillet i et Lotteri 1725. Navnet G. skyldes Vinderen, hvem Kongen havde befalet at tage 15 Lodder. — Bindingsværkshovedbyggn.), *Bogøgaard*, *Kallehavegaard*. — *Forh. M.*: Paa *Langø* findes, fredlyst, et stort Stenkammer med 3 Dæksten, i en nu delvis sløjftet, stenomsat *Langhøj*.

Vestenskov Sg. (1080 Indb.). Vestenskov Komm. Byer: *Vestenskov* (K., Pg., Sk., Ml.), *Raarup*, *Savnø* (Haandv.), *Brydebølle*, *V. Skovby**, *Læss* (Fors.-hus), *Hvidstensmark*, *Smalby Hse**, *Næsby* (Sk., Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Brsml., Statstlfst.), *Føland**. Mod N. Fls.-Mejeri (Fredsholm). Nogen Skov samt en Del Eng og Mose m. N. V. Diger m. N. og S. Til Sognet hører Øerne *Barneholm*, *Kaareholm* og *Smedeholm* i *Nakskov Fjord*, der begrænser Sognet m. V. — Gaarde: *Fredsholm*. (Hg., der blev oprettet i Beg. af 17 Aarh. — Hovedbyggn. fra 1634), *Savnøgaard*, *Bartoftegaard*, *Halmtoftegaard*, *Brydebøllegaard*, *Østergaard*, *Hovgaard*, *Stensøgaard*.

Arninge Sg. (692 Indb.). Arninge Komm. Byer: *Arninge* (K., Pg., Sk., Haandv., Elektv., Ml., Tlfst.), *Emb**, *Ore*, *Grønnegade*, *Kuditse*, *Tryghus*, *Holleby* (Kbm., Cementvarefab.). En Del Eng og Mose m. N. Sognet støder m. N. til *Indrefjord*. — Gaarde: *Suderballegaard*, *Hollebygaard*, *Duegaard*.

¹⁾ eller Tillitse.

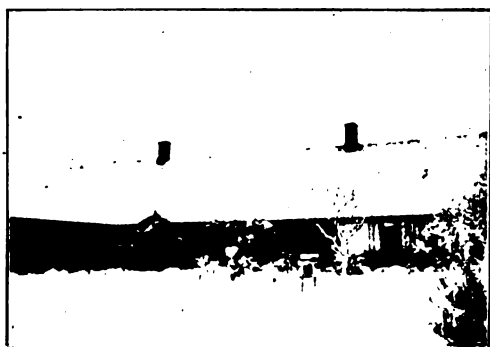
Avnede Sg. (713 Indb.). Halsted-Avnede Komm. Anneks til Halsted. Byer: *St. og L. Avnede* (K., Fls.-Mejeri, Cementvarefab., Jbst., Posteksp.), *Ullerslev* (Sk., Kbm., Haandv., Bageri, Maskinfab., Elektv., Ml., Tlfst.), *Kohaven**, ogsaa i Gurreby Sg., *Toirpe* (Haandv.). Nogen Skov. En Del Eng og Mose. Sognet støder m. V. til *Indrefjord*. — Gaarde: *Ullerslevgaard, Daltoftegaard*.

LOLLANDS N. HERRED

Halsted Sg. (1202 Indb.). Halsted-Avnede Komm. En mindre østlig Del af Sognet ligger i S. Herred. Byer: *Halsted* (K., Pg., Sk., Kbm.), *Kragemose**, *Tvede** (Ml.), *Skovby**, *Ø. Nordlunde* (Kragemose And.-Mejeri, Ml.), *Bulskov**, ogsaa i Herredskirke Sg., *Ø. Karleby*, ogsaa i Løjtofte Sg. (Kbm.), *Sølhuse**, *Sæby Hse**, *Hvilehse**, *Højfælde**, *Meltofte* (Miss.-hus), *Hellinge** (Fattiggd m. Alderdomshjem, Ml.). En Del Skov, Eng og Mose. — Gaarde: *Sæbyholm* (Hg., der opr. hed Sæbygaard og kendes fra o. 1350. 1673 oprettedes af S. og Wintersborg et Baroni, ved hvis Substitution 1801 S. kom under Grevskalet Hardenberg Reventlow. — Hovedbyggn. fra 1856), *Juellinge* (Hg. Det gamle Benediktinerkloster Halsted Kloster, der nævnes første Gang 1305, blev ved Reformationen et Len under Kronen, hørte til Dronning Sofies Livgeding og senere under Dronning Sofie Amalie og blev endelig 1719 bortmageskiftet af Frederik IV mod det i 1672 af Jens Juel oprettede Baroni Juellinge paa Sjælland. Klosteret fik da sit nuværende Navn og blev 1721 ophøjet til et Baroni; 1921 overgik det til fri Ejendom. — Hovedbyggn. stammer dels fra Klostertiden, dels fra 1847), *Heltingegaard, Gerdasminde, Halstedgaard, Karlebygaard*. — *Forh. M.*: Rige Grave fra rom. Jernalder er fundne ved Juellinge. Magshøj Helligkilde ved Halsted By søgtes endnu efter 1800. Et St. Olufs Kapel ved Kilden nedbrødes ca. 1564. Desuden St. Helene Kilde. — Anneks: Avnede.

Vesterborg Sg. (1182 Indb.). Vesterborg Komm. Den sydlige Del af Sognet ligger i S. Herred. Byer: *Vesterborg* (K., Pg., Sk., Læge, Ap., Kredssp., Kbm., Haandv., Hospital, Sygehus, Elektv., Bageri, Saftstation, Bryggeri, Brsml., Tlfst.), *Vedby**, *Bønnet* (Kbm., Tørvefab., Tlfst.), *Mageltving**, ogsaa i Birket Sg. (Sk., Dyrslæge, Kbm., Haandv., Ml.), *Langesø** (Sk.), *Bøgeskov Hse* (Ml.), *Hulbæks Hse** (Kbm.), *Smaahuse**, *Vesterborg Skovhuse** (Kbm.): Mod S. Skovridergaarden Søgaard og *Vesterborg Sø*. Megen Skov. En Del Eng og Mose. — Gaarde: *Pederstrup* (Hg., der er opstaaet af en Landsby P., og som fra o. 1350 var et Len under Kronen. 1576 bortmageskiftedes den herfra og blev 1729 en Del af Grevskalet Christianssæde. — Hovedbyggn. fra 1827), *Skjelstofte* (Hg., der blev oprettet i Slutn. af 17. Aarh. fra Pederstrup, og som sammen med denne kom under Christianssæde), *Vesterborggaard, Mageltvinggaard*. — *Forh. M.*: Ved Pederstrup ligger „Kong Svends Høj“, saa vidt kendt den længste danske Jættestue, 13 m l., knap 2 m br., med 7 Dæksten.

Birket Sg. (1415 Indb.). Birket Komm. Byer: *Birket* (K. s. f. Byen, Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Bageri, Elektv., Ml., Tlfst.), *Kragens* (195 Indb., Fiskerleje, Kbm., Hot., Savværk, Færge m. Overfart til Fejø, Havn, Jbst., Posteksp.), *Staalmoose Huse**, *Ravnby* (Bageri, Ml. n. v. f. Byen), *Hejringe* (Kbm.), *St. og L. Lindet* (Sk., Kbm., Haandv., Fls.-Mejeri), *Mageltving**, ogsaa i Vesterborg Sg., se dette, *Krangerne**, *Torrig** (Kbm., Træuldsfab., Tørvestrøelse- og Tørvefab., Fattiggd., Jbst., Posteksp.), *Hjelmholt* (Kbm.).

Gottesgæbe (Lolland Sønder Herred).

Fredsholm (Lolland Sønder Herred).

Sæbyholm (Lolland Nørre Herred).

Pederstrup (Lolland Nørre Herred).

Juellinge (Lolland Nørre Herred).

Fløj af Juellinge (Lolland Nørre Herred).

MARIBO AMT

Skjelstofte (Lolland Nørre Herred).

Haugaard (Lolland Nørre Herred).

Christiansdal (Lolland Nørre Herred).

Nakskov Ladegaard (Lolland Nørre Herred).

Frederiksdal (Lolland Nørre Herred).

Asserstrup (Lolland Nørre Herred).

Mod Ø. *Bavnehøj* (30 m). En Del Skov, Eng og Mose. Sognet begrænses m. N. Ø. af *Vordingborg Bugt*. — Gaard: *Slettemark*. — *Forh. M.*: Talrige Oldtidshøje, deraf den mægtige, fredlyste *Bavnehøj*. Fredet desuden 3 Høje ved *Birket*.

Horslunde Sg. (2246 Indb.). *Horslunde-Nordlunde Komm.* Byer: *Horslunde* (432 Indb., K., Pg., Sk., Rsk., Miss.-hus, Læge, 2 Dyrlæger, Hjelpeapotek, Filial af Landmandsbanken og af Lollands Handels- og Landbrugsbank, Kbm., Haandv., Kro, Fribolig, Bageri, Elektiv., Saftstation, Maskinfab., Bryggeri, Fattiggd., Ml., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Spinsbjerg* (Kbm., Maskinsnedkeri, Ml., Jbst., Posteksp.), *Nøbbet** (Filial K., Sk., Kbm., Haandv., Bryggeri, Bageri, Tlfst.), *Egholm, Urne** (Toldsted, Havn), *Tvede* (Sk., Kbm., Flis-Mejeri), *Ravnsholt, Nøbbøllehede**, *Buskebo Hse**, *Nøbbølle* (Kbm.), *Ørsløkke Hse** (Kbm.), *Orehave**. Mod V. Fattiggd. med Alderdomshjem (Bulbro). En Del Skov, Eng og Mose. Til Sognet hører Øerne *Raagø* m. Lodsstation og *Raagø Kalv*. Sognet begrænses m. N. Ø. af *Vordingborg Bugt* (Raagø Sund). Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (3518 ha) det største i Herredet. — Gaarde: *Tvedegaard, Katrinesminde, Egholm, Orehavegaard, Søndertofte, Karekrogs-gaard*. — *Forh. M.*: En anselig Jættestue paa *Horslunde Mark* er fredet. — Anneks: *Nordlunde*.

Nordlunde Sg. (228 Indb.). *Horslunde-Nordlunde Komm.* Anneks til *Horslunde*. Byer: V. *Nordlunde* (K., Sk., Kbm., Haandv., Fribolig, Ml. s. f. Byen, Tlfst.), *Husby**. Sognet er baade efter Indb. Antal og Areal (430 ha) det mindste i Herredet. — Gaard: *Mindelev*.

Utterslev Sg. (1202 Indb.). *Utterslev Komm.* Byer: *Utterslev* (K., Pg., Sk., Fors.-bygn., Kbm., Haandv., Bageri, And.-Mejeri, Cementstøberi, Kastager Jbst., Posteksp.), *Kjeldslykke**, *Bøjet** (Kbm., Bageri), *Kastager* (Sk., Kbm., Haandv., Elektiv., Ml., Tlfst.), *L. Kastager, Utterslevmader**, *Bjælkehoved Hse, Tjørneby**. Nogen Skov. En Del Eng og Mose. Diger m. N. Sognet begrænses m. N. af *Vordingborg Bugt*. — Gaarde: *Wintersborg* (Hg., der under Navnet *Utterslevgaard* kendes fra o. 1400. 1673 oprettedes af U., der da fik sit nuv. Navn, og Sæbyholm ef Baroni, der 1801 substitueredes med *Fjellebrø Hg.* og en Fideikommiskapital. — Hovedbygn. fra 1854), *Haugard, Tjørnebygaard, Alleenborg, Sofndal*.

Vindeby Sg. (715 Indb.). *Vindeby Komm.* Byer: *Vindeby* (K., Pg., Sk., Kbm., Haandv., Bageri, And.-Mejeri, Puggaards Stiftelse, Fattiggd. m. Alderdomshjem, Ml. v. f. Byen, Onsevig Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Vindebyskov** (Sk., Kbm.), *Onsevig** (Kbm., Onsevig Hot., Fiskesalgforening, Onsevig Bro), *Skredtorp**. Mod N. V. Indskæringen *Onsevig* og *Vindeby Skov*. Diger m. N. Sognet begrænses m. N. af *Vordingborg Bugt*. — Gaarde: *Vindebyggaard, Frederiksminde, Sejerlund, Birkemosegaard, Poulstrup, Skredtorpegaard*. — *Forh. M.*: En fredlyst Jættestue ved *Vindeby*.

Købelev¹⁾ Sg. (1290 Indb.). *Købelev Komm.* Byer: *Købelev* (K., Pg., Sk., Kbm., And.-Mejeri, Jbst. n. v. f. Byen, Posteksp., Tlfst.), *Jesby, Skovbølle* (Kbm., Bageri, Ml.), *Vesterbo* (Sk., Kbm., Ml. v. f. Byen), *Rolykke* (Dyrlæge, Kbm., Haandv., Fattiggd.), *Købelevskov** (Kbm.), *Købelevhede**, *Thorslunde**. Nogen Skov, Eng og Mose m. N. Sognet begrænses m. N. af *Langelands Belt* (Onsevig m. N. Ø.). — Gaarde: *Nøjsomhed, Lille Købelevgaard, Mariebjerg,*

¹⁾ eller *Kjøbelev*.

L. Kabell: En lollandsk Roesukkermark. Roerne optages.
(Motiv fra Heibygaards Marker.)

Skelstrupgaard, Rolykkegaard, Glostrupgaard, Købelevgaard, Skovbøllegaard, Nielstrup, Georgsdal, Magelundgaard, Marthasminde, Kathrinedal, Vesterbrogaard, Svenstrupgaard.

Herredskirke Sg. (484 Indb.). Herredskirke-Løjtøfte Komm. Kirken, Herredskirke, nordlig i Sognet. Byer: *V. Karleby* (Pg., Kbm., Haandv., Fls.-Mejeri og Mælkekondenseringsfab., Brsml.), *Ringseby, Karlelund**, *Bulskov**, ogsaa i Halsted Sg., *St. Løjtøfte* (Haandv.), *Bjerreby**. Lidt Skov. — Gaarde: *Gammeleje, Sannagaard, Ringsebygaard.* — Anneks: *Løjtøfte.*

Løjtøfte Sg. (290 Indb.). Herredskirke-Løjtøfte Komm. Anneks til Herredskirke. Byer: *L. Løjtøfte* (K., Sk., Miss.-hus, Haandv., Tlfst.), *Sandbjerg* (Kbm., Haandv., Ml.), *Ø. Karleby*, ogsaa i Halsted Sg., se dette. Sognet har nogle Enklaver m. S.

Branderslev Sg. (766 Indb.). Branderslev Komm. Anneks til Nakskov. Byer: *Branderslev* (K. n. ø. f. Byen, Sk., Kbm., Fattiggd. m. Alderdomshjem), *Helnæs**. Mod S. V. Herregaards Mejeri (Nakskov Ladegd.). Tglv. (Helgenæs). Mod N. Ø. Ml. (Adamsgave). Diger m. S. V. Lidt Skov. En Del Eng og Mose. Sognet begrænses m. S. V. af *Nakskov Fjord*, hvor den lille *Ø Kuddeholm* hører til Sognet. — Gaarde: *Christiansdal* (Hg., der kendes fra o. 1450 og opr. hed *Lundegaard*. 1743 oprettedes heraf Baroniet *Christiansdal*, der 1804 substitueredes med en Fideikommiskapital. 1814 indlemmedes C., hvorfra Bøndergodset var bortsolgt, i Grevskabet *Hardenberg Reventlow*), *Nakskov Ladegaard, Helgenæs, Holmegaard, Vennershaab, Adamsgave, Elmelund, Frihavegaard.*

Sandby Sg. (1473 Indb.). Sandby Komm. Byer: *Sandby* (403 Indb., K., Pg., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., And.-Mejeri, Fattiggd., Ml. n. v. f. Byen, Harpelunde Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Lindelse** (Anløbsplads), *Sletnæs** (Anløbsplads, Fiskeeksport), *Taars* (Fiskerleje, Fors.-hus, Kbm., Udskibningssted, Toldkontrolsted, Færge, Fyr), *Skovstræde Hse, Harpelunde** (Haandv.), *Høgsmarke** (Sk.), *Magelunde**, *Korsnakke Hse**. Nogen Skov, Eng og Mose. Til Sognet, der m. V. begrænses af *Langelands Belt* og *Nakskov Fjord*, hører *Enehøj Ø* og *Dueholm* m. Sømærker og *Slotø, Rommersholm* og *Vejlø*, alle m. S. i *Nakskov Fjord*, samt *Vensholm* m. N. i *Langelands Belt*, skilt fra Sognet ved *Vensholm Sund*. — Gaarde: *Frederiksdal* (Hg., der kendes fra o. 1400 under Navnet *Grimsted*, og som o. 1750 fik Navnet *F.* efter den daværende Ejer. — Hovedbygn. fra 1756), *Asserstrup* (Hg., der kendes fra o. 1350. — Hovedbygn. fra 1847), *Stensgaard* (Hg., der under Navnet *Laurentzesminde* oprettedes o. 1800 fra *Frederiksdal*), *Krageskovgaard, Softedal, Steffensminde, Strandgaard, Højsmarkgaard, Enehøjgaard.*

Stensgaard (Lolland Nørre Herred).

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Maribo Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Aastrup	Falsters østre	Falsters Sønder
2	Arninge	Nakskov	Lollands Sønder
3	Askø	Maribo	Fuglse
4	Avnede	Lollands Nørre Herreds	Lollands Sønder
5	Bandholm	Maribo	Fuglse
6	Birket	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
7	Branderslev	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
8	Brarup	Falsters nordre	Falsters Nørre
9	Bregninge	Sakskøbing	Musse
10	Bursø	Maribo	Fuglse
11	Dannemare	Nakskov	Lollands Sønder
12	Døllefjelde	Sakskøbing	Musse
13	Engestofte	Sakskøbing	Musse
14	Erindlev	Rødby	Fuglse
15	Eskilstrup	Falsters nordre	Falsters Nørre
16	Falkerslev	Falsters østre	Falsters Sønder
17	Fejø	Maribo	Fuglse
18	Femø	Maribo	Fuglse
19	Fjelde	Sakskøbing	Musse
20	Fuglse	Rødby	Fuglse
21	Gedesby	Falsters søndre	Falsters Sønder
22	Gloslunde	Nakskov	Lollands Sønder
23	Godsted	Rødby	Musse
24	Græshave	Nakskov	Lollands Sønder
25	Gundslev	Falsters østre	Falsters Nørre
26	Gurreby	Lollands Nørre Herreds	Lollands Sønder
27	Halsted	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
28	Herredskirke	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre

	Sogn	Skyldkreds	Herred
29	Herreslev	Rødby	Musse
30	Hillested	Maribo	Fuglse
31	Holeby	Maribo	Fuglse
32	Horbelev	Falsters østre	Falsters Sønder
33	Horreby	Falsters nordre	Falsters Sønder
34	Horslunde	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
35	Hunseby	Maribo	Musse
36	Idestrup	Falsters søndre	Falsters Sønder
37	Kappel	Nakskov	Lollands Sønder
38	Karleby	Falsters nordre	Falsters Sønder
39	Kippinge	Falsters nordre	Falsters Nørre
40	Kettinge	Sakskøbing	Musse
41	Krønge	Rødby	Fuglse
42	Købelev	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
43	Landet	Nakskov	Lollands Sønder
44	Lillebrænde	Falsters østre	Falsters Nørre
45	Løjtøfte	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
46	Maglebrænde	Falsters østre	Falsters Nørre
47	Majbølle	Sakskøbing	Musse
48	Maribo Kbst.s Landdist.	Maribo	Musse
49	Musse	Sakskøbing	Musse
50	Nebbelunde	Rødby	Fuglse
51	Nordlunde	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
52	Nysted Landsogn	Rødby	Musse
53	Nørre Alslev	Falsters østre	Falsters Nørre
54	Nørre Kirkeby	Falsters nordre	Falsters Nørre
55	Nørre Vedby	Falsters østre	Falsters Nørre
56	Nørre Ørslev	Falsters nordre	Falsters Sønder
57	Olstrup	Rødby	Fuglse
58	Radsted	Sakskøbing	Musse
59	Ringsebølle	Rødby	Fuglse
60	Ryde	Nakskov	Lollands Sønder
61	Sakskøbing Landsogn	Sakskøbing	Musse
62	Sandby	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
63	Skelby	Falsters søndre	Falsters Sønder
64	Skovlænge	Lollands Nørre Herreds	Lollands Sønder
65	Skørringe	Rødby	Fuglse
66	Slemminge	Sakskøbing	Musse
67	Stadager	Falsters nordre	Falsters Nørre

	Sogn	Skyldkreds	Hæred
68	Stokkemark	Maribo	Lollands Sønder
69	Systofte	Falsters nordre	Falsters Sønder
70	Sæddinge	Rødby	Fuglse
71	Søllested	Lollands Nørre Herreds	Lollands Sønder
72	Sdr. Alslev	Falsters nordre	Falsters Sønder
73	Sdr. Kirkeby	Falsters nordre	Falsters Sønder
74	Taagerup	Rødby	Fuglse
75	Taars	Sakskøbing	Musse
76	Tillese	Nakskov	Lollands Sønder
77	Tingsted	Falsters nordre	Falsters Nørre
78	Tirsted	Rødby	Fuglse
79	Toreby	Sakskøbing	Musse
80	Torkilstrup	Falsters østre	Falsters Nørre
81	Torslunde	Rødby	Fuglse
82	Utterslev	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
83	Vaabensted	Sakskøbing	Musse
84	Vaalse	Falsters nordre	Falsters Nørre
85	Vegerløse	Falsters søndre	Falsters Sønder
86	Vejleby	Rødby	Fuglse
87	Vestenskov	Nakskov	Lollands Sønder
88	Vesterborg	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
89	Vester Ulslev	Rødby	Musse
90	Vigsnæs	Sakskøbing	Musse
91	Vindeby	Lollands Nørre Herreds	Lollands Nørre
92	Ønslev	Falsters nordre	Falsters Nørre
93	Øster Ulslev	Rødby	Musse
94	Østofte	Maribo	Fuglse

Nørregaard (Musse Hæred).

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/10 1921	Skatteydere til Staten 1920 r.				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formueskat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Maglebrænde	1110	146	616	167	571773	28973	2 634900	1184
Torkilstrup-Lillebrænde	2536	322	1327	305	906004	17561	5 258500	1133
Gundslev	2257	272	1140	362	1 085917	23908	5 548900	1330
Nørre Alslev	1391	295	1366	343	1 034534	23490	4 599800	1284
Nørre Vedby	2526	359	1720	441	1 361976	31055	5 780500	1622
Vaalse	1937	169	751	202	556239	10331	2 930300	635
Kippinge-Brarup	2507	379	1673	352	1 077752	23329	5 838700	1323
Stadager-Nørre Kirkeby	2050	163	889	309	1 027542	56660	7 552200	7484
Ønslev-Eskilstrup	3654	520	2500	624	2 571311	201173	15 829900	12574
Tingsted	2452	435	1994	481	1 620590	41638	6 369800	1936
Systofte	1337	138	667	218	542387	10298	2 556000	629
Karleby-Horreby-Nørre Ørslev	3089	410	1904	471	1 287582	24042	6 690300	1587
Hørbelev	3027	403	1769	495	1 255107	18770	6 059600	1623
Falkerslev	2123	123	630	175	723503	48138	6 259400	5726
Aastrup	3775	377	1779	382	1 186180	23396	4 649400	834
Sønder Kirkeby-Sønder Alslev	2130	146	866	206	652879	16557	2 885800	929
Idestrup	3873	406	1981	616	1 844629	66356	8 860600	4921
Vegerløse	5310	420	1666	387	1 256176	26658	5 895500	1449
Skelby-Gedesby	3106	557	2729	690	2 214751	42031	5 835800	1249
Toreby	7049	681	3415	922	2 575560	69782	13 580900	812
Radsted	3648	250	1392	455	2 128994	141756	17 160800	2072
Majbølle	2109	281	1247	407	1 108133	18919	4 683500	1022
Vignæs	1181	66	358	95	303550	6372	1 585200	45
Taars	2264	172	894	260	935551	31527	3 134600	924
Sakskøbing Landsogn	2062	324	1906	535	1 951400	74935	13 211900	1394
Vaabensted-Engestofte	3307	207	1248	348	1 312314	74683	8 001900	537
Hunseby	2713	344	1784	356	1 413600	44356	5 554600	1923
Maribo Købstads Landdistrikt	630	20	163	27	158704	10571	675200	430
Slemminge-Fjelde	2661	276	1221	290	1 068558	32063	4 958100	1423
Døllefjelde-Musse	1640	157	762	192	639636	17425	2 720400	677
Kettinge-Bregninge	4085	484	2029	574	1 733417	34334	9 956200	2727
Nysted Landsogn	2393	141	769	214	1 326570	149356	12 446800	2162
Herreslev	1594	165	781	244	761072	17080	3 400200	924
Øster Ulslev-Godsted	2339	209	1031	295	977115	25955	4 029100	1253
Vester Ulslev	1641	191	813	265	817748	21442	2 906600	767
Erindlev-Olstrup	4469	328	1528	336	1 419422	56432	11 084600	919
Taagerup-Torslunde	2634	212	1055	341	1 096523	31612	3 549100	1127
Fuglse-Krønge	3696	315	1771	446	1 527665	56105	5 743500	2182
Holeby-Bursø	2116	325	1806	449	1 573825	40288	3 542900	859
Ringsebølle	518	67	351	128	548169	19795	2 819300	915
Nebbelunde-Sæddinge	2307	195	1062	329	1 283574	47398	6 828800	2272
Tirsted-Skørringe-Vejleby	4843	426	1905	473	1 726185	49617	6 714500	1748
Hillested	1553	157	836	194	745620	19397	2 988900	1153
Østofte-Bandholm	4700	562	2967	706	2 760754	101603	15 643400	11925
Askø	366	46	187	45	124150	2268	622300	168

UNERNE

IK

Gaarde 1916										Huse 1916					
med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 fdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha.	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	Ialt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha
				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
18	14	1	47	1 698000	1696	984000	983	11	8	»	19	115000	2130	52000	963
28	46	»	110	3 356000	1667	2 000000	994	51	45	»	96	688000	2309	294000	987
32	41	1	96	3 243000	1648	1 971000	1002	36	13	4	53	408000	2071	187000	949
15	25	1	50	2 053000	1779	1 310000	1135	39	5	»	44	247000	2744	98000	1089
18	35	6	86	3 848000	1277	2 301000	997	48	18	1	67	429000	2397	180000	1006
8	26	1	50	2 142000	1535	1 681000	1205	20	13	1	34	207000	1990	127000	1221
43	40	3	119	3 989000	1769	2 922000	1296	55	16	»	71	430000	2471	221000	1270
21	26	3	62	3 367000	1625	2 290000	1105	28	18	»	46	290000	1726	158000	940
43	32	4	109	5 076000	1825	3 449000	1240	48	53	»	101	796000	2495	368000	1154
20	35	1	70	2 999000	1844	1 939000	1193	59	15	»	74	493000	2833	220000	1264
16	16	1	42	1 715000	1872	1 261000	1377	22	10	»	32	193000	2539	95000	1250
24	49	3	104	4 223000	1816	3 178000	1366	79	29	»	108	720000	2667	362000	1341
42	48	»	125	3 933000	1763	2 480000	1112	57	34	»	91	588000	2420	257000	1058
7	27	2	49	3 187000	1490	1 994000	932	13	4	»	17	93000	2325	42000	1050
26	46	2	93	3 542000	1503	2 437000	1034	53	19	»	72	373000	2038	175000	956
7	23	3	42	2 578000	1719	1 912000	1275	16	2	»	18	89000	2472	43000	1194
28	62	4	121	6 847000	1971	4 425000	1274	50	26	»	76	478000	2203	243000	1120
30	47	2	107	4 562000	1208	3 034000	803	26	23	8	57	425000	1563	212000	779
27	40	4	101	4 516000	1626	3 186000	1147	23	19	1	43	281000	1735	150000	926
28	105	6	164	7 495000	1653	5 166000	1139	139	42	»	181	1 007000	2166	550000	1183
13	48	2	85	4 482000	1823	2 872000	1168	37	15	»	52	351000	2659	183000	1386
8	52	»	67	2 739000	1865	1 995000	1358	59	12	»	71	427000	2885	211000	1426
3	18	1	25	1 296000	1699	1 036000	1358	12	3	»	15	84000	2625	50000	1563
9	40	1	58	2 938000	1811	2 165000	1335	40	3	»	43	195000	2566	103000	1355
2	27	4	36	3 279000	1945	2 060000	1222	55	2	»	57	388000	3129	168000	1355
6	40	5	61	4 131000	1644	2 813000	1119	47	19	»	66	410000	2426	193000	1142
8	40	7	66	5 133000	2123	3 354000	1387	48	12	2	62	393000	2638	209000	1403
1	5	1	8	794000	1873	614000	1448	2	2	»	4	23000	1769	13000	1000
18	43	4	90	3 917000	1728	2 748000	1212	53	23	»	76	471000	2367	240000	1206
7	25	2	48	2 359000	1698	1 734000	1248	34	15	»	49	319000	2532	171000	1357
17	86	»	138	5 374000	1636	3 723000	1133	86	49	2	137	998000	2289	517000	1186
13	20	4	44	3 999000	2197	2 297000	1262	31	19	»	50	403000	2634	212000	1386
9	36	2	53	2 788000	1862	1 932000	1291	27	5	»	32	209000	3215	92000	1415
7	26	3	52	3 180000	1775	2 393000	1335	46	18	»	64	406000	2671	224000	1474
18	34	1	62	2 576000	1789	1 798000	1249	16	12	»	28	201000	2393	109000	1298
17	43	6	86	5 751000	1911	4 132000	1373	40	28	2	70	604000	2165	386000	1384
8	29	5	50	3 805000	1709	2 986000	1341	25	17	2	44	393000	2382	225000	1364
15	30	7	70	4 950000	1755	3 424000	1214	36	26	»	62	458000	2588	242000	1367
10	20	7	45	3 035000	1779	2 299000	1348	36	7	»	43	253000	2635	140000	1458
2	12	1	16	1 089000	2204	797000	1613	»	1	»	1	11000	2750	7000	1750
7	28	4	48	3 779000	1860	2 690000	1324	17	13	»	30	235000	2282	133000	1291
41	48	5	118	5 717000	1958	4 145000	1420	78	41	4	123	849000	2139	498000	1254
9	30	1	46	2 343000	1874	1 730000	1384	32	10	»	42	256000	2560	143000	1430
26	68	6	114	6 088000	1824	4 566000	1368	84	19	»	103	578000	2592	305000	1368
7	8	1	»	378000	1317	257000	895	7	5	»	12	55000	1618	29000	853

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde 1/4 1921	Skatteydere til Staten 1921:				
				Antal	Indkomst	Indkomsteftat	Formue	Formuestkat
Femø	1139	165	637	176	532922	10951	3 297500	707
Fejø	1862	348	1280	354	1 113405	23617	5 848000	1121
Stokkemarke	4759	478	2348	558	2 012394	60558	8 950300	2587
Søllested	1548	251	1325	388	1 259794	35843	7 322100	2690
Skovlænge-Gurreby	1168	97	471	109	422721	12131	1 827000	467
Landet-Ryde	3563	312	1474	350	1 298099	34762	4 776600	1687
Gloslunde-Græshave	3915	270	1489	322	1 254019	40893	4 651000	1500
Dannemare	1556	167	813	246	772788	15998	2 631000	1467
Tillese	2390	205	1164	270	1 222258	60941	5 217300	2976
Kappel	2859	237	1204	248	854750	20402	3 671500	726
Vestenskov	2260	176	1080	249	948562	28987	3 512300	1526
Arninge	1472	124	692	243	858725	26783	2 360700	569
Nakskov Landsogn ¹⁾	355	116	745	181	578970	10211	1 167400	629
Halsted-Avnede	4163	336	1915	514	2 008340	74047	6 697600	2717
Vesterborg	2539	218	1182	293	1 095463	38091	2 967700	802
Birket	2561	287	1415	371	1 359275	34858	5 192300	1556
Horslunde-Nordlunde	3948	538	2474	562	2 174361	70914	9 750600	2417
Utterslev	2249	250	1202	272	1 121693	34345	4 831800	1483
Vindeby	1167	139	715	217	644077	16965	2 251000	806
Købelev	2538	206	1299	256	1 274686	55047	4 869800	1942
Herredskirke-Løjtøfte	1493	134	774	213	744232	21356	3 056400	834
Branderslev	1555	109	766	170	705869	25687	1 669100	602
Sandby	2836	282	1473	371	1 612583	74896	8 751200	6034

¹⁾ Fra 1/4 1921 er Nakskov Landsogn indlemmet i Nakskov Købstad.

Maribo Ladegaard (Musse Herred).

Rodsnæs (Musse Herred).

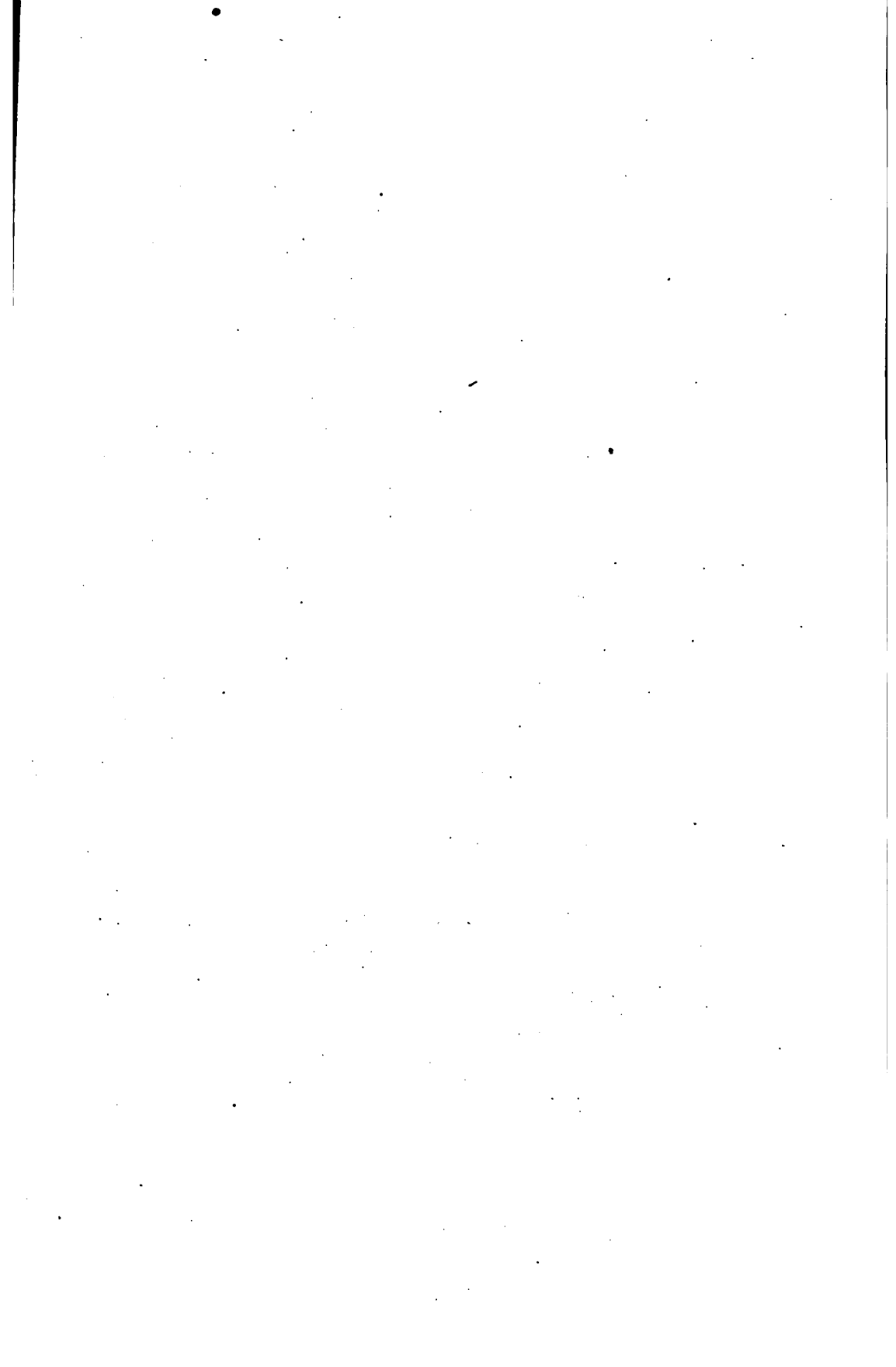
Gaarde 1916								Huse 1916								
Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vurderingssum	Vurderings-sum pr. ha	Samlet Jordværdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1	22	23	»	56	1 661000	1649	1 276000	1267	14	7	»	21	114000	2073	66000	1200
1	53	28	»	92	2 687000	1695	1 850000	1167	32	7	»	39	218000	2396	106000	1165
1	30	63	3	127	6 066000	1698	3 937000	1102	67	42	1	110	766000	2037	381000	1013
7	4	20	3	34	2 786000	1699	1 754000	1070	31	3	»	34	185000	2606	91000	1282
4	6	24	»	34	1 753000	1869	1 185000	1263	23	11	»	34	238000	2454	118000	1217
1	10	45	2	78	4 182000	1599	2 949000	1127	68	37	1	106	710000	2029	378000	1080
9	13	30	6	78	4 485000	1617	3 076000	1109	27	37	12	76	632000	1353	361000	788
2	7	22	3	54	2 414000	1930	1 871000	1496	27	21	»	48	352000	2228	224000	1418
3	11	32	3	59	3 712000	1648	2 625000	1166	36	17	1	54	387000	2529	210000	1373
6	8	39	3	66	3 401000	1350	2 531000	1005	21	22	1	44	311000	1767	184000	1045
3	9	21	8	51	3 761000	1673	2 775000	1234	24	10	2	36	223000	1956	141000	1237
8	6	24	3	41	2 510000	1902	1 942000	1471	13	10	1	24	205000	2330	126000	1432
2	3	4	1	10	578000	1908	387000	1277	6	5	»	11	77000	2750	42000	1500
23	14	58	7	102	6 932000	1932	4 392000	1224	74	17	1	92	608000	2587	287000	1221
4	7	25	5	41	3 648000	2065	2 163000	1224	54	14	»	68	416000	2552	211000	1294
4	11	53	»	68	3 058000	1679	2 077000	1141	70	12	»	82	441000	2520	213000	1217
30	35	69	8	142	5 858000	1822	3 964000	1233	98	27	»	125	794000	2521	380000	1206
9	19	30	6	74	3 750000	1869	2 439000	1215	22	22	»	44	313000	1994	167000	1064
8	4	7	7	26	1 986000	1961	1 264000	1248	13	11	»	24	187000	2527	94000	1270
19	12	21	15	67	4 837000	1916	3 288000	1303	27	19	»	46	318000	2304	182000	1319
10	7	22	3	42	2 408000	1947	1 589000	1383	17	10	»	27	203000	2388	98000	1153
6	3	6	7	22	2 700000	1823	1 791000	1209	22	6	»	28	173000	2883	83000	1383
23	18	24	11	76	4 644000	1895	2 972000	1212	38	17	»	55	339000	2404	177000	1255

Havlykkegaard (Fuglse Herred).

Dalbygaard (Falster Sønder Herred).

FORTEGNELSE OVER GAARDE M. M. I MARIBO AMT

VURDERET I 1920 TIL MINDST 120,000 KR. EJENDOMSSKYLD

UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET

Sollestedgaard (Lolland).
(M. Lundbo fot.)

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord
Falsters østre Skyldkreds.						
1	Stubbekøbing Købstad	Stubbekøbing	Christiansminde	17	106	9
2	»	»	Tvedegaard	15	120	15
3	Maglebrænde	Maglebrænde	Stangerup 2 a m. fl.	10 ³ / ₄	91	8
4	»	»	Liselund	38 ³ / ₄	312	14
5	Nr. Vedby	Nr. Vedby	Nr. Vedby 3 d m. fl.	10 ¹ / ₄	78	14
6	»	»	Nr. Vedby 12 a m. fl.	9 ¹ / ₂	62	26
7	»	»	Ulriksdal	23 ¹ / ₂	180	69
8	»	»	Stormkilde	10 ¹ / ₂	78	»
9	»	»	Egelevgaard	15 ³ / ₄	111 ³ / ₄	»
10	»	»	Lenesgave	16 ³ / ₄	131 ¹ / ₂	»
11	»	»	Gaabense Færgegaard	12 ³ / ₄	103	14
12	»	»	Orenæs	50 ¹ / ₄	152	81
13	Nr. Alslev	Nr. Alslev	Holgershaab	22	163 ¹ / ₂	»
14	»	»	Bøgeskovholm	11 ³ / ₄	98	»
15	»	»	Skovsoddegaard	10 ¹ / ₂	91	1 ¹ / ₂
16	Gundslev	Gundslev	Skovbygaard	17 ³ / ₄	118	2 ¹ / ₂
17	»	»	Skovby 12 d m. fl.	14	96 ³ / ₄	6 ¹ / ₄
18	Horbelev	Horbelev	Eriksdal	14 ¹ / ₄	102	8
19	Falkerslev	Falkerslev	Dalbygaard	51 ¹ / ₂	410	30
20	»	»	Skjerringe	87 ¹ / ₂	602 ¹ / ₂	113
21	Aastrup	Aastrup	Moseby Præstegaard	16 ³ / ₄	80	38
22	»	»	Næsgaard	58 ³ / ₄	312	238
23	»	»	Carlsfeld Hvdg.	15 ¹ / ₂	103	20
24	»	»	Carlsfeld Hvdg. 1 b m. fl.	24 ¹ / ₂	—	—
25	»	»	Skov	120 ³ / ₄	9 ¹ / ₂	200
Falsters nordre Skyldkreds.						
26	Vaalse	Vaalse	Vaalse 4 a m. fl.	8 ³ / ₄	45	55
27	»	»	Vaalse 21 a m. fl.	10 ¹ / ₄	61	15
28	»	»	Valdnæsgaard	66 ¹ / ₄	445	150
29	»	»	Reslev Skov m. fl.	66 ¹ / ₄	10	53
30	Kippinge-Brarup	Brarup	Lundby	20	108	»
31	»	»	Vilhemsdal	30 ¹ / ₄	—	—
32	»	»	Steffensminde	19 ³ / ₄	127	16
33	Stadager-Nr. Kirkeby..	Stadager	Sundvedgaard	23 ¹ / ₂	170	4
34	»	»	Vennerslund	125 ³ / ₄	640	324
35	»	Nr. Kirkeby	Nebøllegaard	19	—	—
36	Ønslev-Eskilstrup	Ønslev	Boderupgaard	42	279	22
37	»	»	Skovbjerggaard	12 ³ / ₄	24 ³ / ₄	42
38	»	»	Klodskovgaard	16 ¹ / ₄	—	—
39	»	»	Ny Kirstineberg	83	590	»
40	»	»	Pandbjerggaard	27 ³ / ₄	288	»
41	»	Eskilstrup	Fogedgaard	10 ¹ / ₂	81	4
42	Tingsted	Tingsted	Øverupvænge m. fl.	57 ¹ / ₄	405	»
43	»	»	Skov	60	—	—
44	Systofte	Systofte	Christiansminde	23 ¹ / ₄	165	7
45	»	»	Frisenlund	10 ³ / ₄	79 ¹ / ₂	»
46	»	»	Skov	17 ¹ / ₂	6	»

¹⁾ Stamhuset Vennerslund, herunder hører Hovedgaarden Vennerslund af Hartkorn ca. 120 Tdr.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916	1920	Jordværdi	Bygnings-assurance		
						Kr.	Kr.	Kr.	Kr.		
2	»	»	3	120	66	100800	205000	132150	104700	H. Koch	1
»	»	»	3	138	76	120400	180000	137300	56700	Chr. Nyholm	2
7	3	»	3	112	62	97000	142500	76800	98300	R. A. Hermannsen	3
40	»	»	26	392	216	315000	430000	288800	203300	J. Nyholm	4
»	»	»	4	96	53	160000	130200	75300	122000	P. Christensen	5
»	»	»	»	88	48	—	124000	71900	80000	H. P. Boesen	6
»	»	»	»	249	137	200000	300000	201700	214000	K. N. Møller	7
»	1	»	2	81	45	81500	126000	70000	41000	A. S. Olsen	8
»	1/2	»	1 3/4	114	63	117000	170000	109475	70400	H. Bahne Hansen	9
»	»	»	2	133 1/2	73	125000	188000	124925	86000	A. J. Nielsen	10
16	1	»	2 1/2	136 1/2	75	123000	164000	109500	67000	O. RasmussensArvinger	11
867	»	»	81	1181	652	403000	497700	255725	304480	Wilhelm	12
8	1 1/4	»	4	176 3/4	97	175000	242600	157850	212900	P. V. Bille Brahe	13
»	»	»	2	100	55	100000	135300	88400	92000	R. West	14
»	1/2	»	»	93	51	95000	130000	76812	78000	C. T. Jørgensen	15
7 1/2	»	»	4 1/2	132 1/2	73	116000	180000	105300	118200	A. J. B. Brandt	16
8	»	»	7	118	65	—	130000	87050	50800	J. Danielsen	17
»	»	»	7	117	64	77500	150000	101400	112300	J. N. Hansen	18
70	2	»	8	520	287	423000	550000	365800	320000	C. Thorsen	19
596	7 1/2	»	126 1/2	1445 1/2	798	1047900	1350000	764625	424007	Dinesen	20
5	2	»	6	131	72	75000	130000	98000	25500	Præsteembedet	21
5	»	»	60	615	339	592400	916000	431300	764600	Det Class. Fideikommis	22
»	»	»	9	133	73	537200	212000	117000	170000	P. Foged	23
—	—	—	—	207	114	—	300000	183400	178600	L. Nyholm	24
2652 1/2	16	»	185	3063	1690	1700000	2511100	1023600	330337	Det Class. Fideikommis	25
1	»	»	7	108	60	79000	128700	72300	101690	T. Belling	26
»	»	»	»	76	42	—	125000	66800	78330	H. Clausen	27
90	15	»	15	715	394	500000	825000	510000	452300	J. Diderichsen	28
516	»	1	47	626	346	241000	333000	148300	—	G. Wilhelm	29
»	»	»	41 3/4	149 3/4	82	160000	200000	139600	113510	A. Rasmussen	30
—	—	—	—	257	142	225000	290000	206250	146250	J. Overgaard	31
3	»	»	6	152	84	152000	203000	134100	142300	V. Larsen	32
»	»	»	13	187	103	172000	260000	180000	141000	O. Rasmussen	33
600	»	»	50	1614	891	1150000	1437000	914600	829210	Stamh. Vennerslund 1)	34
—	—	—	—	200	110	175000	250000	169200	110000	A. Keis	35
27	»	»	17	345	190	350000	478600	304100	344450	A. Tesdorff	36
2 3/4	25 1/4	1	14 1/4	110 1/2	61	100000	141000	91800	104000	J. Johansen	37
—	—	—	—	162 1/2	90	115000	210000	130000	135150	H. Nobel	38
282	»	»	18	890	491	775000	996000	628500	795600	A. Tesdorff	39
»	»	»	19	307	169	350000	475000	259000	847200	»	40
2	6 1/2	»	2	95 1/2	52	96000	140000	74600	72324	R. P. J. R. Foged	41
»	»	»	15	420	232	410000	587000	356000	566300	A. Hillerup	42
—	—	—	—	1234	680	—	901000	461400	—	Staten	43
»	»	»	3	175	97	215000	265000	158500	185170	P. Friis Thorsen	44
9	»	»	3 1/2	92	51	100000	130000	80500	99600	A. J. Hermansen	45
370	»	»	7	383	211	249200	326600	142500	—	F. Tesdorff	46

af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 950 Tdr. Ld., Skovarealet 659 Tdr. Ld. Besidder: J. L. Grandjean.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Area	
					Agea	Eng og vedvarende Græsningsjord
Falsters nordre Sk. (fortsat).						
47	Karleby, Horreby, Nr. Ørslev	Karleby	Lindegaard	18	128	7
48	»	Horreby	Horreby 1 a m. fl.	12 ¹ / ₄	96	3
49	»	»	Tørvemose og Skov	2 ¹ / ₄	»	6 ¹ / ₄
50	»	Nr. Ørslev	Lidstrup 1 e m. fl.	19 ¹ / ₂	137	7
51	Sdr. Kirkeby, Sdr. Alslev	Sdr. Kirkeby	Bellingegaard	38 ¹ / ₂	308	»
52	»	»	Bjerregaard	23	179	»
53	»	Sdr. Alslev	Corselitze	90	571	8
Falsters søndre Skyldkreds.						
54	Nykøbing Købstad.....	Nykøbing	Vesteborg	16 ³ / ₄	113 ¹ / ₂	5
55	»	»	Ejegod	30 ³ / ₄	215	»
56	»	»	Gustavsminde	9	70	3
57	Idestrup	Idestrup	Ourupgaard	141 ¹ / ₂	1005	90
58	»	»	Kringelborg	46 ¹ / ₄	338	25
59	»	»	Brændte Ege	41 ³ / ₄	290	79
60	»	»	Ourupgaards Skove	7 ¹ / ₂	18	»
61	»	»	Pallesminde	14 ¹ / ₄	135	3
62	»	Idestrup og Vegerløse	Norupgaard	10 ¹ / ₂	79	125
63	Vegerløse.....	Vegerløse	Kaaregaard	11 ¹ / ₂	70	35
64	»	»	Fynbogaard	12 ¹ / ₄	66	69
65	»	»	Matremark	7 ¹ / ₄	86	22
66	»	»	Bøtogaard	24 ¹ / ₂	300	600
67	Skelby-Gedesby	Skelby	Skelby 5 a m. fl.	9 ¹ / ₂	100 ¹ / ₂	33
68	»	»	Skelbygaard	10	—	—
69	»	»	Gedsergaard	73 ¹ / ₂	455	50
70	»	»	Fiskebæk Fællesmejeri	12 ¹ / ₄	87	»
71	»	Gedesby	Ludvigsgave	22 ¹ / ₄	168	69
72	»	»	Gedesby 14 a m. fl.	14	—	—
73	»	»	Frisenfeldt	34 ¹ / ₂	305	10
Sakskøbing Skyldkreds.						
74	Sakskøbing Købstad...	Sakskøbing	Sakskøbing 25 a m. fl.	6 ¹ / ₄	—	—
75	Toreby	Toreby	Toreby 40	18	190	»
76	»	»	Toreby Skov	6	23 ³ / ₄	138 ¹ / ₄
77	»	»	Grængegaard	12 ¹ / ₄	138	6
78	»	»	Hanemose	5 ³ / ₄	66	20
79	»	»	Priorskov Hovedgaard	40 ¹ / ₂	351	22
80	»	»	Flintingegaard	21 ¹ / ₄	107	118
81	»	»	Langgaard	12 ¹ / ₄	118	10
82	»	»	Rosenlund Hovedgaard	84 ¹ / ₂	696	5
83	»	»	Rykkerup Skov	7 ¹ / ₂	»	»
84	»	»	Fuglsang Hovedgaard	69 ³ / ₄	491	111
85	Radsted.....	Radsted	Hardenberg Hovedgaard	79 ¹ / ₄	593	94

¹⁾ Grevskaftet Hardenberg Reventlow, herunder hører Hovedgaardene Hardenberg med Idalund. Jordtilliggendet udgør ca. 5100 Tdr. Ld., Skovarealet 2840 Tdr. Ld. Besidder: Lensgreve H. C. L. E.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Ryg-ningss-assu-rance Kr.		
»	»	»	2 ¹ / ₂	137 ¹ / ₂	76	150000	190000	135725	126050	H. E. Betz	47
»	10	»	3	112	62	110000	160000	92950	177000	R. P. Petersen Palle ...	48
13 ³ / ₄	150	»	»	170 ¹ / ₂	94	110000	150000	150000	—	Det Class. Fideikommis	49
»	7	»	4	155	86	145000	190000	137800	70000	C. A. Jørgensen	50
»	»	»	19 ³ / ₄	327 ³ / ₄	181	315000	448000	286000	341990	Det Class. Fideikommis	51
»	»	»	5	184	102	170000	235000	154500	153410	»	52
»	»	»	30 ³ / ₄	609 ³ / ₄	336	550000	750000	550000	522590	»	53
»	»	»	6 ¹ / ₂	125	69	223000	306000	184000	280850	A. Thorsen	54
»	»	»	8 ¹ / ₂	223 ¹ / ₂	123	370000	492000	335500	204000	E. Bøckmann	55
»	»	»	2	75	41	94000	152500	107500	72350	Thorsen	56
»	»	»	64 ¹ / ₂	1159 ¹ / ₂	639	1500000	1970000	924000	1150434	F. Tesdorff	57
»	»	»	10 ¹ / ₂	373 ¹ / ₂	206	402000	500000	324550	198450	»	58
»	»	»	6	375	207	355000	450000	235800	226450	»	59
510	»	»	14 ¹ / ₄	542 ¹ / ₄	299	352500	460600	203500	12900	»	60
»	3	1	4	146	81	115000	160000	96200	75000	L. R. Palle	61
»	»	»	6	210	116	127000	190000	103780	149460	Thorsen	62
4	»	»	3	112	62	98600	121000	74900	56000	N. P. Østergaard	63
»	»	53	4	192	106	125000	145000	92500	48350	N. K. Føns Steffensen ..	64
6	»	»	3	117	65	90000	125000	70350	57770	H. C. Larsen	65
400	»	»	174	1474	813	310000	400000	288300	144050	F. Tesdorff	66
4 ¹ / ₂	»	»	2	140	77	94000	128700	78700	142600	C. Tennesen Lolle	67
—	»	»	—	127	70	85800	127000	77000	54320	N. P. Pedersen	68
60	»	»	150	715	394	635000	960000	587100	720060	A. Tesdorff	69
»	»	»	36	123	67	120500	172400	83400	190500	A. Danielsen	70
»	»	»	13	250	138	215000	305300	185300	182500	A. Tesdorff	71
—	»	»	—	125	69	120500	177200	109200	67400	J. Pedersen	72
»	»	»	14	329	181	328000	449600	—	296500	A. Tesdorff	73
—	»	»	—	86	47	—	350000	89900	381690	Maribo Amt	74
»	»	»	3	193	106	—	264200	187000	58423	B. Neergaard	75
1344	»	»	»	1506	831	762200	1030800	516200	25493	»	76
»	»	»	44	188	104	260000	319600	119600	588361	A/S Grængegaards Teglv.	77
»	»	»	75	161	82	165000	197300	79300	350000	H. A. og C. A. Jensen ..	78
18	»	»	44	435	240	275000	442000	292000	161858	B. Neergaard	79
»	»	»	3	228	126	153000	176000	123000	72216	»	80
2	»	6	4	140	77	108000	140000	100000	65250	A/SSkand. Frøkompagni	81
193 ¹ / ₂	49	»	14 ¹ / ₂	958	528	723100	1030300	598600	716700	Grevsk. Hardenberg Reventlow	82
169 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂	»	6	193	106	92200	120000	42400	21700	»	83
»	»	»	55	657	362	837000	1070700	545700	641291	B. Neergaard	84
21	16	»	88	812	448	1100000	1450000	560000	2263645	Grevsk. Hardenberg Reventlow ¹)	85

Christiansdal, Nielstrup, Rosenlund, Nørregaard og Sæbyholm, af Hartkorn ca. 711 Tdr. af alle Slags.
i. C. Haugwitz-Hardenberg-Reventlow.

Lebe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningssjød
Sakskøbing Skyldkr. (fortsat).						
86	Radsted.....	Radsted	Idalund Hovedgaard	49 ¹ / ₂	598	4 ¹ / ₂
87	»	»	Radsted 30 c m. fl.	10 ¹ / ₂	—	—
88	»	»	Radsted Mose	12 ¹ / ₄	»	183 ¹ / ₄
89	Majbølle.....	Majbølle	Skov	6 ¹ / ₄	4	»
90	Vignæs.....	Vignæs	Præstegaard	13 ³ / ₄	110	»
91	»	»	Skovkjærgaard	7 ¹ / ₂	78	10
92	»	»	Toftekjærgaard	11 ¹ / ₂	104	»
93	»	»	Skov	3 ³ / ₄	22 ¹ / ₄	»
94	Taars.....	Taars	Berridsgaard	83 ¹ / ₄	610	48
95	Sakskøbing Landsogn	Sakskøb. Ldsg.	Orebygaard	54	382	151
96	»	»	Skov	4 ¹ / ₄	»	»
97	»	»	Rodnæs	46	520	14
98	»	»	Rørbæk 9 a m. fl.	8 ³ / ₄	60 ¹ / ₂	13
99	»	»	Cypressegaard	18 ¹ / ₂	137	17
100	»	»	Rørbæk 1 b m. fl.	6 ³ / ₄	52	»
101	»	»	Ødegaard	36 ³ / ₄	302 ¹ / ₄	»
102	Vaabensted-Engestofte	Vaabensted	Aggerupgaard	40 ¹ / ₂	310	4
103	»	»	Trudstolpegaard	17 ¹ / ₂	141	»
104	»	»	Nielstrup	88	681	20
105	»	»	Skov	5 ³ / ₄	—	—
106	»	»	Stenstrupgaard	16 ¹ / ₄	166	12
107	»	»	Strandskovgaard	8 ¹ / ₄	—	—
108	»	Engestofte	Engestofte Hovedgaard	60 ¹ / ₂	400	43
109	»	»	Engestofte 5 m. fl.	9 ¹ / ₂	81	»
110	»	»	Frisenlund	11 ¹ / ₂	90	»
111	Slemminge-Fjelde.....	Slemminge	Nørregaard	68 ³ / ₄	535	»
112	»	»	Slemminge 7 a m. fl.	16 ¹ / ₂	120	»
113	»	»	Fælleseje	23 ¹ / ₄	162	51
114	»	»	Sølund	12 ¹ / ₄	93	10
115	»	Fjelde	Kirkhøjgaard	11	84	10
116	Døllefjelde-Musse.....	Døllefjelde	Christiansmøde	15 ³ / ₄	108 ¹ / ₂	20
117	»	»	Kristinelund	10 ¹ / ₄	88	»
118	»	Musse	Bramslykke	44 ³ / ₄	338	»
119	»	»	Engholm	10 ³ / ₄	97 ¹ / ₂	20
120	Kettinge-Bregninge ...	Kettinge	Skov	5 ¹ / ₂	3	»
121	»	»	Bukkeholm	10 ³ / ₄	112	2
Rødby Skyldkreds.						
122	Rødby Købstad.....	Rødby	Rødby Møllegaard	11 ³ / ₄	73 ¹ / ₂	»
123	»	»	Lidsø	16 ¹ / ₂	285	288
124	»	»	Gammelgaard	9 ¹ / ₄	113	19
125	»	»	Nygaard	6 ³ / ₄	71 ¹ / ₂	21
126	»	»	Rixø	6 ¹ / ₄	66	20
127	»	»	Strandholm	17 ³ / ₄	450	206

¹) Baroniet Guldborgland, herunder hører Hovedgaardene Orebygaard og Berritsgaard og Avis-Tdr. Land, Skovarealet 2361 Tdr. Land. Besidder: Lensbaron F. M. Rosenørn-Lehn. ²) Stamhuset Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 904 Tdr. Land, Skovareal et 675 Tdr. Land. Besidder: J. A.

Tdr. Ld.			Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Lebe-Nr.	
Skov	Mose	Hede	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.			
»	1	»	43	646 ¹ / ₂	356	461000	600000	380000	468250	Grevsk. Hardenberg Reventlow	86
—	—	—	—	1285 ¹ / ₂	709	710000	1046300	414300	154757	»	87
»	54 ¹ / ₂	»	6 ¹ / ₄	244	135	103000	122000	117000	9126	»	88
177 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	682	376	332500	453400	192200	21190	Baron. Guldborgland ..	89
11	»	»	2	123	68	110000	195000	123500	98400	Staten	90
»	»	»	2	90	50	78400	120000	83000	34827	C. Hansen	91
»	»	»	4	108	60	82000	169900	108400	133000	O. F. Rasmussen	92
162 ¹ / ₂	2	»	1 ³ / ₄	588 ¹ / ₂	325	287300	492700	202900	66129	Baron. Guldborgland ..	93
733	1	»	32	1424	786	945000	1368900	838300	824735	»	94
»	»	»	42	575	317	875500	1200000	464200	2224800	»	95
358	»	»	»	358	197	154000	206900	96500	—	»	96
»	»	»	36	570	314	432000	572000	436600	371120	»	97
»	»	»	3 ¹ / ₂	77	42	102100	130300	79300	61492	H. A. Clausen	98
1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	»	3	160	88	181000	236700	157500	78929	G. la Cour	99
»	2	»	2	56	31	119800	218000	68000	165330	F. Rasmussen	100
»	»	»	5 ³ / ₄	308	170	274600	344800	265800	183085	Baron. Guldborgland ..	101
40	»	»	16	370	204	300000	400000	296000	435885	C. B. Reventlow	102
16	»	»	4	161	89	150000	204300	146300	133240	J. Thomsen	103
181	»	»	43	925	510	695800	1096000	702800	677410	Grevsk. Hardenberg Reventlow	104
»	»	»	»	372	205	186000	280400	111600	37528	»	105
»	18	»	10	206	114	150000	200000	139500	118230	»	106
»	»	»	»	119	66	100000	126500	93700	45475	O. Christensen	107
315	»	»	25	783	432	705500	1081400	540500	752620	Stamhuset Engestofte ³⁾	108
»	1 ¹ / ₂	»	1 ¹ / ₂	82	45	85000	123500	77000	60000	C. Rasmussen	109
»	»	»	2	92	51	100000	140000	91600	80000	J. P. Jørgensen	110
»	43 ³ / ₄	»	14 ¹ / ₄	593	327	597000	842500	562000	617870	Grevsk. Hardenberg Reventlow	111
»	6	»	2 ¹ / ₂	128 ¹ / ₂	71	128000	190000	121800	100760	H. P. Rasmussen	112
35	4	»	12	264	146	219500	310100	210100	152584	M. P. Pedersen	113
»	8 ¹ / ₂	»	7	118 ¹ / ₂	65	114000	164300	105000	93000	H. Rasmussen	114
»	1	»	2 ¹ / ₂	97 ¹ / ₂	54	79000	134200	88200	115460	S. Brandt	115
»	»	»	1 ¹ / ₂	130	72	122400	160300	111100	79580	A. Arctander	116
»	»	»	5	93	51	84000	125500	86500	72830	V. Christensen	117
98	»	»	7 ¹ / ₂	443 ¹ / ₂	245	369500	532700	363000	243330	F. C. O. Raben-Levetzau	118
»	5	»	2 ¹ / ₂	125	69	110000	130000	95750	54000	M. P. Pedersen	119
244	»	»	5 ¹ / ₂	252 ¹ / ₂	139	105000	145000	77000	10800	F. C. O. Raben-Levetzau	120
»	4	»	2	120	66	100000	142000	106000	47400	K. Hansen	121
»	»	»	1 ¹ / ₂	75	41	94000	143400	79000	69000	S. Svendsen	122
20	»	»	26	619	341	409600	611000	304400	796120	C. Moesgaard Kjeldsen	123
»	»	»	2	134	74	134500	208300	124250	121375	R. Foged	124
»	»	»	3	95 ¹ / ₂	53	90400	127200	78438	91195	V. Pedersen	125
»	»	»	2 ¹ / ₂	88 ¹ / ₂	49	97200	129300	76087	106740	A. Nielsen	126
»	»	»	10	666	367	416900	508100	344650	224387	L. Messerschmidt	127

gaardene Ødegaard og Rodsnæs, af Hartkorn ca. 336 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 2295 Engestofte og Ulriksdal, herunder hører Hovedgaardene Engestofte og Ulriksdal, af Hartkorn ca. 124 Wichfeld.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Area.	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsgr.
	Rødby Skyldkr. (fortsat).					
128	Rødby Købstad	Rødby	Ottelundgaard	16 ¹ / ₂	—	—
129	»	»	Bindernæs	16 ¹ / ₂	393	100
130	Herreslev	Herreslev	Skaarup	11 ¹ / ₄	100	»
131	»	»	Egholm	21 ¹ / ₄	124	75
132	»	»	Stubberubgaard	14 ³ / ₄	115	21
133	Ø. Ulslev-Godsted	Ø. Ulslev	Præstegaard	9 ³ / ₄	66	1 ¹ / ₂
134	»	»	Ø. Ulslev Fællesmejeri	6 ¹ / ₄	44	2 ¹ / ₄
135	»	»	Ø. Ulslev 17 m. fl.	11 ¹ / ₂	95	12
136	»	»	Louisehøj	16 ² / ₄	131 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
137	»	»	Høvængegaard	27 ² / ₄	233	17
138	»	Godsted	Ulriksdal Hovedgaard	48 ¹ / ₂	402	50
139	»	»	Nyholm	6 ³ / ₄	55	23
140	»	»	Karleby 6 a m. fl.	8	77	»
141	Vester Ulslev	V. Ulslev	Præstegaard	10 ¹ / ₂	79	7
142	»	»	Skovgaard	31 ¹ / ₂	220	62
143	Nysted Landsogn	Nysted Ldsogn	Bødkergaard	14 ¹ / ₄	124	32 ¹ / ₂
144	»	»	Køllevang	13 ¹ / ₂	104 ¹ / ₂	»
145	»	»	Høeghsgaard	20 ² / ₄	150	»
146	»	»	Stenvængegaard	13 ¹ / ₄	100	160
147	»	»	Annalyst	13 ¹ / ₂	108	18
148	»	»	Aalholm	106 ¹ / ₂	608	15
149	Ringsebølle	Ringsebølle	Ringsebøllegaard	15	108	6 ¹ / ₂
150	Taagerup-Torslunde ..	Taagerup	Præstegaard	14	108	»
151	»	»	Saksfjedgaard	12 ² / ₄	266	»
152	»	»	Markersdal	9 ³ / ₄	105 ¹ / ₂	5
153	»	»	Darket	25	267	5
154	»	»	Højbygaard	113 ² / ₄	802	33
155	»	Torslunde	Torslundegaard	17	115	3 ¹ / ₂
156	Erindlev-Olstrup	Erindlev	Bremervold Hovedgd.	64	514	31
157	»	»	Strogæs	13 ² / ₄	131	80
158	»	»	Torpe 1 m. fl.	11 ² / ₄	87	4
159	»	Olstrup	Lykkenssæde	13	98	»
160	»	»	Mariesminde	14 ¹ / ₄	119	»
161	»	»	Bjernæs 10 m. fl.	7 ¹ / ₄	95	8
162	»	»	Lungholm	79 ¹ / ₂	489	»
163	»	»	Piletgaard	16 ² / ₄	117	3
164	Fuglse-Krønge	Fuglse	Præstegaard	13 ² / ₄	90	»
165	»	»	Fuglse 3 a m. fl.	10	74	»
166	»	»	Fuglse 7 a m. fl.	13 ² / ₄	96	»
167	»	»	Fuglse 10 m. fl.	25	179	»
168	»	»	Kærstrup	69 ¹ / ₂	491	20
169	»	»	Skottemarke 3 a m. fl.	15	112 ¹ / ₂	2
170	»	»	Alsøgaard	8 ¹ / ₂	74	3
171	»	Krønge	Marensminde	16 ¹ / ₄	104	»
172	»	»	Søholt Hovedgaard	92 ¹ / ₂	600	180
173	Nebbelunde-Sæddinge.	Sæddinge	Sæddingegaard	77 ² / ₄	555	76
174	»	Nebbelunde	Nebbelundegaard	8 ¹ / ₂	105	40 ¹ / ₂
175	»	»	Landøgaard	10 ¹ / ₂	220	35

¹⁾ Grevskabet Christiansholm er afløst den 1⁴/₂ 1921, herunder hørte Hovedgaardene Aalholm og det udgjorde 1434 Tdr. Land, Skovarealet 2386 Tdr. Land. Besidder var Lensgreve F. C. O. Raben-Avlsgaardene Raahaugegaard og Saksfjedgaard, af Hartkorn ca. 273 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendte

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyl- værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek- tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord- værdi	Byg- nings- assu- rance		
								Kr.	Kr.		
—	—	—	—	201	111	147700	259000	147000	186130	C. Justesen.....	128
»	»	»	18	511	276	338600	592300	332600	598333	C. Moesgaard Kjeldsen.	129
»	7	»	9	116	64	143200	171600	69200	103000	R. J. Høj	130
»	»	»	17	216	119	170900	197300	132500	61910	F. C. O. Raben-Levetzau	131
»	5	»	1	142	78	161500	176100	105100	190600	»	132
12	16	»	6 ¹ / ₂	101	56	92000	128000	76700	59000	Præsteembedet	133
»	»	»	4 ³ / ₄	51 ¹ / ₂	28	82000	120000	589000	87190	C. Dam	134
»	»	»	3	110	61	—	121500	83000	39800	L. Rasmussen	135
»	»	»	3	136	75	152000	182600	115600	97420	H. Hofmann	136
265	»	»	4	519	286	334000	537400	292900	172410	J. D. Friederichsen	137
252	»	»	5	709	391	588300	729800	382600	252550	Stamh. Engestofte.....	138
»	4	»	6	88	49	84000	120300	64300	43430	C. Pommer	139
»	»	»	1	82	45	90000	130000	68900	73500	H. Nielsen	140
»	»	»	2	88	49	92200	124000	88850	29920	Præsteembedet	141
»	»	»	»	282	156	262800	369300	228700	190640	H. Lindholm	142
2	»	»	14	172 ¹ / ₂	95	184000	192600	120600	142140	F. C. O. Raben-Levetzau	143
»	3 ³ / ₄	»	2 ¹ / ₂	110 ³ / ₄	61	120600	160000	107650	107700	C. Hansen.....	144
»	20	»	25	195	108	107200	225000	159500	107935	N. Høegh	145
»	»	»	3	263	145	163800	176000	141000	118815	F. C. O. Raben-Levetzau	146
»	»	»	2	128	71	130800	152500	112500	117100	D. Jespersen.....	147
1139	43	»	97	1902	1050	1035300	2865700	1085975	2196026	F.C.O. Raben-Levetzau ¹⁾	148
»	2 ¹ / ₂	»	»	117	65	129000	164600	123700	86230	G. Svendsen	149
»	»	»	6 ¹ / ₂	114 ¹ / ₂	63	122400	140000	111225	24769	Præsteembedet	150
1 ¹ / ₂	»	»	251	517 ¹ / ₂	285	318000	300000	240000	173700	Baroniet Sønderkarle ..	151
»	»	»	2 ¹ / ₂	113	62	111000	135600	98100	83410	Enkefru M. Markersen .	152
5	»	»	12	289	159	311000	360000	270000	213640	H. Hansen Darket.....	153
»	»	»	26	861	474	911000	1050000	847200	408780	Baroniet Sønderkarle ..	154
»	2	»	4 ¹ / ₂	125	69	138000	161500	111500	80000	C. Pedersen	155
442	»	»	34	1021	563	826300	1063700	671680	643860	Bremersvold Gods.....	156
»	»	»	14	225	124	145600	188400	148400	54790	»	157
»	3 ¹ / ₄	»	3 ¹ / ₄	95	52	100000	126300	89100	58000	H. P. Petersen.....	158
»	»	»	12	110	61	110000	157700	97700	89000	H. C. Schoppe	159
»	»	»	6	125	69	137000	184000	119000	101225	C. Christiansen	160
»	»	»	5	108	60	117000	148200	88200	59421	C. Hansen.....	161
»	»	»	41	530	292	884900	986600	516600	983430	Baroniet Sønderkarle ²⁾	162
»	»	»	2	122	68	126600	180000	121700	68000	H. Jørgensen	163
»	1	»	3	94	52	95000	141000	94600	52465	Præsteembedet	164
»	2	»	3	79	49	94000	122000	72500	70150	S. F. Christoffersen ...	165
»	3	»	1	100	55	111500	160000	99000	130870	H. Theil	166
4	3	»	6 ¹ / ₂	192 ¹ / ₂	106	225000	307000	194000	88870	H. Rasmussen	167
281	»	»	18	810	447	690000	1015100	628200	767730	M. V. Friederichsen ...	168
2 ¹ / ₂	8	»	»	125	69	127000	190000	119000	53570	Enkefru E. Danielsen ..	169
»	3	»	3	83	46	95000	127000	78200	39993	A. Jensen	170
»	»	»	2 ¹ / ₂	106 ¹ / ₂	58	120000	170000	111000	59760	A. Engel	171
568	105	»	64	1517	837	1102900	1645800	835200	1241314	P. O. Suhr	172
»	»	»	39 ³ / ₄	670 ³ / ₄	370	825000	1080000	668550	500000	J. Nymand	173
»	»	»	14	159 ¹ / ₂	88	148000	220000	126400	165260	H. Olsen	174
»	»	»	5	260	143	166000	260000	186700	67135	P. Andersen	175

Bramslykke samt Egholm og Stenvængegaarden, af Hartkorn ca. 254 Tdr. af alle Slags. Jordtilligen-
Levetzau. ²⁾ Baroniet Sønderkarle, herunder hører Hovedgaardene Højbygaard og Lungholm samt
udgør ca. 2000 Tdr. Land, Skovarealet ca. 421 Tdr. Land. Besidder: Lensbaron P. A. Bertouch-Lehn.

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningjord
Rødby Skyldkr. (fortsat)						
176	Nebbelunde-Sæddinge.	Nebbelunde	Norregaard	22 ³ / ₄	194 ¹ / ₂	»
177	»	»	Bukkehavegaard	18 ¹ / ₄	124	»
178	»	»	Dansted	36	265	»
179	Tirsted, Skørringe, Vejleby	Tirsted	Ø. Tirsted 4 a	13	92 ¹ / ₂	»
180	»	»	Gerringskov	6 ¹ / ₄	70	52 ¹ / ₂
181	»	»	Søgaard	5 ¹ / ₂	140 ¹ / ₂	80
182	»	Skørringe	Skørringgaard	13	86 ¹ / ₂	»
183	»	»	Christianssæde	79	554 ¹ / ₂	»
184	»	»	Frihedsminde	34 ¹ / ₂	266	»
185	»	»	Skov	9 ¹ / ₂	—	—
186	»	Vejleby	Magelebjerggaard	17 ³ / ₄	123	»
187	»	»	Vestervang	11 ³ / ₄	81	4
188	»	»	Duesminde	12 ¹ / ₂	97	»
Maribo Skyldkreds:						
189	Maribo Købstad	Maribo Kbst.	Skovnæs	31 ³ / ₄	204	20
190	Maribo Kbst. Landdstr.	Maribo Ldsogn	Maribo Ladegaard	52 ¹ / ₄	434 ³ / ₄	21 ¹ / ₂
191	»	»	Rævshale 5 a m. fl.	12 ¹ / ₄	103	20
192	Hunseby	Hunseby	Præstegaard	14 ¹ / ₂	94	»
193	»	»	Knuthenborg	89 ¹ / ₂	355 ¹ / ₂	396
194	»	»	Hasagergaard	32 ³ / ₄	267	24
195	»	»	Anderstrupgaard	11 ³ / ₄	84 ¹ / ₂	»
196	»	»	Skelstrupgaard	12	85 ¹ / ₂	1
197	»	»	Kirstinelund og Idasminde	25 ¹ / ₄	—	—
198	»	»	Sakshøj	10 ¹ / ₂	104 ¹ / ₄	»
199	»	»	Toftegaard	14	90 ¹ / ₂	»
200	»	»	Paarupgaard	14	119	»
201	Hillested	Hillested	Bennitze	35 ³ / ₄	252	4
202	»	»	Birkeholm	6 ¹ / ₄	81 ¹ / ₂	»
203	»	»	Haneholdtgaard	9 ³ / ₄	120	»
204	Østofte-Bandholm.....	Østofte	Østoftegaard	11 ¹ / ₄	98	4
205	»	»	Havrevængegaard	7 ³ / ₄	92	»
206	»	»	Østofte 13 a m. fl.	7 ³ / ₄	105 ³ / ₄	»
207	»	»	Paarupgaard	23 ¹ / ₂	196	2
208	»	»	Borresminde	12 ¹ / ₂	83	»
209	»	»	Taagerudgaard	26 ¹ / ₄	217	21
210	»	Bandholm	Lerbjerggaard	28 ¹ / ₂	224	12
211	»	»	Vaarskov	29	260	»
212	»	»	Havlykkegaard	43 ¹ / ₂	336	38
213	Stokkemarke	Stokkemarke	Stokkemarkegaard	9 ¹ / ₄	128	»
214	»	»	Surholtgaard	9 ¹ / ₂	76	»
215	»	»	Klauserogaard	9	102 ¹ / ₂	»
216	»	»	Abed Mejeri	9 ¹ / ₄	84	»
217	»	»	Maglebøge	7	110	2

Grevskalet Christianssæde, herunder hører Hovedgaardene Christianssæde, Aalstrup, Skjelstoftedø: 2516 Tdr. Ld., Skovarealet ca. 3000 Tdr. Ld. Besidder: Lehns greve C. E. F. L. E. Reventlow holmsgaard, Havlykke, Vaarskov samt Gaardene Hasagergaard, Damsmosegaard, Sakshøj, Lerbjerggaard arealet 2170 Tdr. Land. Besidder: Lehns greve F. M. Knuth.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.	
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916	1920	Jordværdi	Bygnings-assurance			
						Kr.	Kr.	Kr.	Kr.			
»	»	»	»	194 ^{1/2}	107	200000	288000	191000	151000	O. Hovmand	176	
»	»	»	»	8	73	136000	200000	128000	96040	N. Ploug	177	
25	»	»	»	5	163	317000	480000	294000	393500	N. Th. Skaftø	178	
»	»	»	»	3 ^{1/2}	96	53	120000	172000	105800	95000	H. P. Rasmussen	179
»	»	»	»	2	124 ^{1/2}	69	80000	130000	95600	74770	V. Edvardsen	180
»	»	»	»	21 ^{1/2}	242	133	186000	184200	189200	145780	J. P. Hovmand	181
»	»	»	»	3 ^{1/2}	90	50	87000	143000	92250	77400	C. Jørgensen	182
»	»	»	»	40 ^{1/2}	595	328	726000	1110000	598900	759370	Grevsk.Christiansøde ¹⁾	183
»	»	»	»	8 ^{1/2}	274 ^{1/2}	151	304000	412000	271800	227270	»	184
—	—	—	—	1851	1022	335200	1506800	766500	—	»	185	
»	»	»	»	5	128	71	137000	198000	141400	60000	M. P. Rasmussen	186
»	»	»	»	2	87	48	87000	130000	91500	34913	P. Mikkelsen	187
»	»	»	»	»	97	54	89000	150000	104000	94200	M. Larsen	188
46	29 ^{1/2}	»	»	33 ^{1/4}	332 ^{3/4}	184	1400000	2586000	356000	3567040	De danske Sukkerfabr..	189
»	»	»	»	4 ^{1/2}	441 ^{3/4}	243	493200	635000	485000	212260	Grevsk. Knuthenborg ..	190
»	»	»	»	»	123	68	—	152000	102600	65070	J. Wichfeld	191
»	»	»	»	2 ^{1/2}	96 ^{1/2}	53	119000	164000	97000	116605	Præsteembedet	192
274	»	»	»	69	1094 ^{1/2}	604	1322400	1880000	800000	1657778	Grevsk. Knuthenborg ²⁾	193
1	»	»	»	10 ^{3/4}	302 ^{3/4}	167	356000	500000	261700	382870	»	194
»	»	»	»	4	88 ^{1/2}	49	92000	161000	90000	50221	C. Pedersen	195
»	»	»	»	2 ^{3/4}	88 ^{1/2}	49	125900	160000	83300	82550	P. C. Grau	196
—	—	—	—	222	122	286000	387000	270000	170600	H. Skotte og L. Mogensen	197	
»	»	»	»	1 ^{3/4}	106	58	120000	175000	101400	81495	Grevsk. Knuthenborg ..	198
»	»	»	»	2	92 ^{1/2}	51	121200	165000	92600	85050	»	199
»	1 ^{1/2}	»	»	2 ^{1/2}	123	68	135000	192000	125000	90000	F. G. Nielsen	200
40	»	»	»	4	300	165	302800	525000	299000	248344	A. Nielsen	201
»	»	»	»	1	82 ^{1/2}	45	82800	128000	71000	62742	J. Nielsen	202
»	»	»	»	2	122	67	117600	160000	115000	60000	F. V. Larsen Badse	203
»	1 ^{1/2}	»	»	2 ^{1/2}	105	57	100400	145000	87500	60718	J. Petersen	204
»	»	»	»	4	96	53	92000	134000	85500	44082	A. Justesen	205
»	3 ^{1/4}	»	»	1 ^{1/2}	108	60	99200	145000	93200	46316	Enkefru M. Nielsen	206
»	»	»	»	3	201	111	217700	307000	196000	167200	Grevsk. Knuthenborg ..	207
»	»	»	»	3 ^{1/2}	86 ^{1/2}	48	93500	140800	88900	69000	F. Borre	208
60	5 ^{1/2}	»	»	6 ^{1/2}	310	171	282000	375000	242000	252600	K. Sunke	209
»	»	»	»	4	240	132	222400	300000	239000	114570	Grevsk. Knuthenborg ..	210
»	»	»	»	4	264	146	235200	350000	252000	217970	»	211
»	»	»	»	2	376	207	369400	531000	381000	215270	»	212
»	2	»	»	1	131	72	119400	183000	118500	93335	A/SDedanske Sukkerfabr.	213
»	»	»	»	2	83	46	85000	125000	67500	66400	C. Blak Rasmussen Sunke	214
1 ^{1/2}	»	»	»	1	105	58	105000	140000	89500	79000	C. E. Vested	215
»	»	»	»	»	84	46	108800	130000	82000	62656	J. P. H. Hansen	216
»	»	»	»	2	114	63	115000	165000	98600	93100	J. Vested	217

Pederstrup samt Parcelgaarden Frihedsminde, af Hartkorn ca. 414 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet
¹⁾ Grevskabet Knuthenborg, herunder hører Hovedgaardene Knuthenborg, Maribo Ladegaard, Band-
og Paarupgaard, af Hartkorn ca. 511 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgør 3020 Tdr. Land, Skov-

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Græsningsjord
Maribo Skyldkr. (fortsat):						
218	Stokkemærke	Stokkemærke	Bølleminde	12	100	»
219	»	»	Knuthenlund	59 ¹ / ₂	445	30
220	»	»	Ørbygaard	30 ¹ / ₄	230	10
221	»	»	Kogaard	10 ¹ / ₂	104 ¹ / ₂	»
222	»	»	Blands 5 a m. fl.	10 ³ / ₄	88	»
223	Holeby-Bursø	Holeby	Sophiehøj	13 ³ / ₄	97	»
224	»	»	Annasminde	11 ¹ / ₂	96 ¹ / ₂	»
225	»	»	Holebygaard	6 ³ / ₄	67 ¹ / ₂	»
226	»	»	Raahaugegaard	40 ¹ / ₂	304	»
227	»	»	Venslykke	10 ³ / ₄	81	»
228	»	»	Nybøllegaard	48 ³ / ₄	388	»
229	»	Bursø	Bursø 1 c m. fl.	10 ¹ / ₄	81	»
230	»	»	Søgaard	18 ¹ / ₂	143	15
231	»	»	Muncksgaard	14 ¹ / ₄	117 ¹ / ₂	»
232	»	»	Vredeslund	15	142	»
233	»	»	Holtegaard	22 ¹ / ₂	203	16 ¹ / ₂
234	»	»	Langagergaard	13	100	6 ¹ / ₂
235	Øen Fejø	Fejø	Østerby 22 a m. fl.	11	83	»
Lollands Nørre Hrd. Skkr.						
236	Branderslev	Branderslev	Helgenæs	44 ¹ / ₄	416	37
237	»	»	Adams gave	17 ³ / ₄	126	»
238	»	»	Gertrudsminde	10 ¹ / ₂	76	»
239	»	»	Elmelund	14 ³ / ₄	94	2
240	»	»	Vennershaab	20 ³ / ₄	143 ¹ / ₂	»
241	»	»	Holmegaard	27 ¹ / ₄	200	10 ¹ / ₂
242	»	»	Jarlstensgaard	11 ¹ / ₄	84	2
243	»	»	Søgaard	9 ¹ / ₂	83 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂
244	»	»	Frihavegaard	14 ¹ / ₄	47 ¹ / ₂	51
245	»	»	Christiansdal	71 ¹ / ₄	498	51
246	»	»	Nakskov Ladegaard	50 ³ / ₄	331	86
247	Sandby	Sandby	Krageskovgaard	19 ³ / ₄	164	9
248	»	»	Strandgaard	13 ¹ / ₄	90 ¹ / ₂	7
249	»	»	Steffensminde	13 ³ / ₄	88 ¹ / ₂	»
250	»	»	Ellemosegaard	9 ¹ / ₂	87	»
251	»	»	Højsmarkgaard	12 ² / ₄	79	»
252	»	»	Juulsminde	16 ¹ / ₂	119	»
253	»	»	Sofedal	19 ³ / ₄	143 ¹ / ₂	1 ¹ / ₄
254	»	»	Enehøjegaard	12 ¹ / ₂	132	20
255	»	»	Frederiksdal	77 ³ / ₄	556	6
256	»	»	Stensgaard	45 ¹ / ₄	297 ¹ / ₂	16 ³ / ₄
257	»	»	Asserstrup	46 ¹ / ₂	333	21
258	Købelev	Købelev	Lille Købelevgaard	38 ¹ / ₄	269	»
259	»	»	Glostrupgaard	31 ¹ / ₄	227 ¹ / ₂	»
260	»	»	Mariebjerg	36 ¹ / ₄	239 ¹ / ₂	30
261	»	»	Købelevgaard	22 ¹ / ₂	140	»
262	»	»	Nøjsomhed	43	363	6
263	»	»	Rolykkegaard	34 ³ / ₄	230 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
264	»	»	Svenstrupgaard	12	115	»
265	»	»	Vesterbogaard	12 ³ / ₄	106	»

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyl- værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek- tar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord- værdi Kr.	Byg- nings- assu- rance Kr.		
27	22	»	6	155	86	140000	190000	127000	76845	C. Schjelde	218
353	38	»	»	866	478	618700	892000	608000	194679	J. P. H. Hansen	219
»	»	»	7	247	136	215000	320000	200000	130115	F. Krag-Juel-Vind-Frijs	220
»	»	»	2	106 ¹ / ₂	58	98400	154000	104200	79966	R. F. V. Dalsby	221
»	1 ³ / ₄	»	»	89 ³ / ₄	49	91000	131000	90900	79272	O. Nielsen	222
»	»	»	5	102	56	130000	188000	102400	120925	Bertouch Lehn	223
1 ¹ / ₂	»	»	2	100	55	95200	156000	99000	79000	Lise Jørgensen	224
»	»	»	1	68 ¹ / ₂	38	99800	150000	71700	85090	P. V. Ebbe	225
25	»	»	26	355	196	282500	460000	334000	175985	Baroniet Sønderkarle ..	226
3	»	»	3	87	48	80000	132000	82100	—	S. Rasmussen	227
37	»	»	14	439	242	400400	665000	411800	358135	A/SDe danske Sukkerfab.	228
»	1	»	3	85	47	—	125000	84100	57391	J. P. Hansen	229
3	1 ¹ / ₂	»	3	164 ¹ / ₂	90	176200	262000	163700	75000	N. P. Christiansen	230
»	»	»	»	117 ¹ / ₂	65	140000	195000	117800	77700	C. P. Clausen	231
»	»	»	8	150	83	165000	240000	157100	101560	A. Nielsen	232
14 ¹ / ₂	»	»	3 ³ / ₄	237 ³ / ₄	131	218000	345000	216300	391511	A/S Frøkomp. Maribo ..	233
»	»	»	2 ¹ / ₂	109	60	117200	185000	108500	107600	O. C. Olsen	234
»	1 ¹ / ₂	»	4	87 ¹ / ₂	48	80000	140000	85200	35190	A. G. Hansen	235
22 ¹ / ₂	13	»	18	506 ¹ / ₂	279	440000	520000	373350	251529	S. Løppenthin	236
»	»	»	7	133	73	168500	230000	127000	229209	H. H. Nielsen	237
»	»	»	4	80	44	88000	120000	78000	85080	B. Ottesen	238
»	»	»	4	100	55	105700	148600	96450	82000	P. Ottesen	239
»	»	»	2 ³ / ₄	146 ³ / ₄	81	168000	228000	144000	133055	M. Ottesen	240
»	1 ¹ / ₂	»	9	221	122	243000	328000	212300	124680	P. H. la Cour	241
»	»	»	2	88	49	96800	120000	75200	87000	H. Marcussen	242
2	»	»	3	99	55	100000	130000	90375	72900	I. P. Petersen	243
4	4 ¹ / ₂	»	8	115	63	110000	143000	102000	85370	A. B. D. la Cour	244
3	16	»	22 ¹ / ₂	590 ¹ / ₂	325	593000	770000	504625	487977	Grevsk. Hardenberg- Reventlow	245
40	»	»	6	463	256	450000	520000	306000	457205	P. Hansen	246
5	»	»	12	190	105	177000	230000	158021	95031	J. H. Skafte	247
3 ¹ / ₂	»	»	4	105	58	92000	130000	97450	27300	J. Rasmussen	248
5	»	»	2 ¹ / ₂	96	53	100000	130000	90800	50000	N. C. Nørregaard	249
»	»	»	5	92	51	90000	120000	79000	69925	J. Rasmussen	250
5	»	»	3	87	48	92000	122000	83300	41624	E. Rasmussen	251
»	»	»	5	124	68	132000	175000	119075	65870	E. Jespersen	252
5	»	»	3 ¹ / ₄	152	84	152000	205000	146900	81200	G. Svendsen	253
»	»	»	28	180	99	102000	135000	93800	85326	M. Hansen	254
48	»	»	37	647	357	800000	1075000	575000	839534	D. le Maire	255
64	»	»	14 ³ / ₄	393	217	400000	530000	345675	247267	»	256
»	»	»	24	378	209	400000	530000	365625	260036	Enkefru Bentzen	257
7 ¹ / ₂	»	»	11 ¹ / ₂	288	159	325000	380000	363000	257133	A. Galsgaard	258
12	»	»	8	247 ¹ / ₂	136	250000	330000	230000	120400	C. Bramsen	259
»	»	»	6 ¹ / ₂	276	152	280000	370000	250000	229825	I. Zachoe	260
14	»	»	»	154	85	160000	225000	154500	93032	R. Hansen	261
4	4	»	20	397	219	390000	503000	343700	366270	N. C. Pedersen	262
5 ¹ / ₂	»	»	11	248 ¹ / ₂	137	270000	340000	250000	213000	V. Bay	263
»	»	»	3	118	65	126000	145000	100000	71851	C. F. Clemmensen	264
1 ¹ / ₄	»	»	3 ¹ / ₄	108 ¹ / ₂	60	120000	150000	100000	99760	J. A. Olsen	265

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Areal	
					Ager	Eng og vedvarende Grøningssort
	Lollands Nørre Hrd.Sk. (forts.)					
266	Købelev.....	Købelev	Marthasminde	13 ¹ / ₄	96	0
267	»	»	Kathrinedal	13	90	2
268	»	»	Skovgaard	11	85	0
269	»	»	Nielstrup	18 ¹ / ₂	138 ¹ / ₂	0
270	»	»	Skovbøllegaard	19 ¹ / ₄	174	1,4
271	»	»	Skelstrupgaard	35 ¹ / ₂	331	1
272	»	»	Magelundegaard	14 ³ / ₄	131	0
273	»	»	Georgsdal	15 ¹ / ₄	105	0
274	»	»	Ll. Skovbøllegaard	10	79	0
275	Vindeby.....	Vindeby	Frederiksminde	26	171	9
276	»	»	Poulstrup	13 ¹ / ₂	129	4
277	»	»	Vindebygaard	49	310	12
278	»	»	Seierlund	23	170	12
279	»	»	Birkemosegaard	17 ¹ / ₂	140	0
280	»	»	Odinsborg	9 ¹ / ₄	87	0
281	»	»	Bøgeskovgaard	7 ³ / ₄	—	—
282	»	»	Skredtorpegaard	13	91	0
283	Utterslev.....	Utterslev	Tjørnebygaard	22 ¹ / ₂	137 ¹ / ₂	6
284	»	»	Hedegaard	10 ¹ / ₂	90	3
285	»	»	Sofendal	19 ¹ / ₄	153	0
286	»	»	Alleenborg	22 ¹ / ₄	144	7
287	»	»	Vintersborg	58 ³ / ₄	396	22
288	»	»	Haugaard	30 ³ / ₄	232	0
289	Horslunde-Nordlunde..	Horslunde	Søndertoft	13 ³ / ₄	90 ¹ / ₂	0
290	»	»	Horslunde 12a m. fl.	12 ¹ / ₂	97	0
291	»	»	Knudstrup	11 ¹ / ₂	86	0
292	»	»	Skippergaard	10 ¹ / ₂	79	0
293	»	»	Orehavegaard	15 ¹ / ₄	84 ³ / ₄	0
294	»	»	Tvedegaard	23	180	15
295	»	»	Karekrogsgaard	13 ¹ / ₂	102	1
296	»	»	Kasbekholm	9	81	2 ¹ / ₄
297	»	»	Katrinesminde	20 ¹ / ₂	159	0
298	»	»	Egholm	20	123	15
299	»	»	Tvede Mejeri	8 ¹ / ₂	54	3
300	»	Nordlunde	Mindebo	14 ¹ / ₄	120	0
301	»	Horslunde	Nøbøllelunde Skov m. fl.	4 ¹ / ₂	»	»
302	»	»	Skov	1 ¹ / ₂	»	»
303	Herredskirke-Løjtofte	Herredskirke	Troldelund	10 ¹ / ₄	76 ¹ / ₂	0
304	»	»	Ringsebygaard	18 ¹ / ₄	133	0
305	»	»	Skævenggaard	7 ¹ / ₂	84	0
306	»	»	V. Karleby 10a m. fl.	7 ¹ / ₄	67	2 ¹ / ₂
307	»	»	Sannagaard	25 ¹ / ₂	190	0
308	»	»	Løjtoftegaard	11 ³ / ₄	78	0
309	»	»	Gammeleje	38 ¹ / ₂	257	0
310	Vesterborg.....	Vesterborg	Brunsvang	11	110	0
311	»	»	Vesterborggaard	20 ¹ / ₄	142 ¹ / ₂	25
312	»	»	Hvidkilde	10 ¹ / ₄	88	0
313	»	»	Bøgehvegaard	8 ¹ / ₄	79	9
314	»	»	Mageltvinggaard	15 ¹ / ₂	116	0
315	»	»	Langesø 3 m. fl.	14 ¹ / ₄	47 ¹ / ₂	0
316	»	»	Pederstrup Hovedgaard	107 ¹ / ₂	772	5
317	»	»	Skeltofte Hovedgaard	49 ¹ / ₄	370	9

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendoms-skyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hek-tar	1916 Kr.	1917 Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.		
5	»	»	»	101	56	120000	140000	90000	59309	K. Wiell	266
»	»	»	6 ¹ / ₂	98 ¹ / ₂	54	115000	140000	90000	77040	N. L. Nielsen	267
»	»	»	5	90	50	90000	125000	85000	43479	H. Quist	268
4	»	»	4 ¹ / ₂	147	81	145000	190000	140000	66146	C. Hansen	269
1 ¹ / ₂	»	»	7	183	101	200000	250000	175000	125000	N. Jessen	270
7 ¹ / ₂	1	»	5	345 ¹ / ₂	190	350000	410000	300000	302000	M. A. Frederiksen	271
»	»	»	6	137	76	138000	210000	130000	94209	R. Christensen	272
6	»	»	3	114	63	120000	156000	115000	80000	J. Nielsen	273
2	»	»	3 ¹ / ₂	84 ¹ / ₂	46	90000	120000	80000	44000	P. Marcussen	274
20	»	»	3	203	112	205000	290000	185000	100000	M. Frederiksen, Enke	275
9	»	»	6	148	82	148000	195000	125000	56070	J. Nielsen	276
19	2	»	39	382	211	405000	540000	340200	257720	H. C. Skotte	277
10	»	»	8	200	110	210000	280000	174350	215120	C. Koefoed	278
6	»	»	»	146	81	165000	220000	141000	87121	C. Borella	279
»	»	»	3	90	50	85000	140000	90000	78800	C. Henriksen	280
»	»	»	»	88	49	117000	133000	85450	63000	A. Hunson	281
»	»	»	2	93	51	107000	143000	91000	72025	C. Coulthard	282
8	1 ¹ / ₂	»	3	155	86	175000	233000	165000	118000	P. Christiansen	283
»	»	»	5	98	54	100000	125000	85000	53810	M. E. Larsen	284
»	»	»	»	158	87	163000	217000	170000	104709	Jacobsen og Nielsen	285
6	»	»	3	160	88	160000	212000	168000	52000	J. Schouboe	286
60	»	»	4	482	266	475000	650000	484000	285000	C. Olsen	287
»	»	»	»	232	128	320000	320000	215000	128332	C. L. Skeyby	288
»	»	»	5	95 ¹ / ₂	52	115000	155000	105000	—	A/S Dedans Sukkerfab.	289
»	»	»	2	99	55	104000	148000	94000	90000	L. Fabienhl	290
»	»	»	4	90	50	95000	125000	89000	67110	R. Clausen	291
»	»	»	4 ³ / ₄	83 ³ / ₄	46	100000	133000	84000	92452	H. C. Skotte	292
8	»	»	6 ¹ / ₄	99	55	105000	147000	100000	92981	E. Clausen	293
»	»	»	5	200	110	190000	255000	170000	88910	H. P. Friis	294
7	»	»	1	111	61	105000	148000	95000	72430	K. Rasmussen	295
22	»	»	3 ³ / ₄	109 ¹ / ₂	60	98000	137000	82000	103000	P. Rosendal Petersen	296
27	»	»	4	190	105	133000	255000	167000	107000	K. F. Theil	297
15	»	»	2	155	86	140000	192000	122000	46000	I. Friis	298
»	2	»	5	64	35	—	185000	58000	142308	P. Rasmussen m. fl.	299
2 ¹ / ₂	»	»	2 ¹ / ₂	125	69	122000	163000	112500	92730	Enkefru Iversen	300
233	»	»	11	244	134	159000	187500	110000	—	F.Krag-Vind-Juel-Frijs	301
206	»	»	3	209	115	—	146300	100000	—	Grevsk. Christianssæde	302
2 ¹ / ₂	»	»	1	80	44	-86000	120000	82500	55873	L. P. Frederiksen	303
»	»	»	2	135	74	160000	216000	148200	36000	H. Olsen	304
2	»	»	2	88	48	100000	135000	89000	49928	H. A. Christiansen	305
»	»	»	2 ¹ / ₂	72	40	85000	120000	84600	54865	L. Larsen	306
»	»	»	8	198	109	214000	290000	213400	185000	J. Bachevold	307
»	»	»	2	80	41	92000	134000	87850	60325	P. Due	308
20	»	»	8	285	157	285600	420000	299850	192580	E. Kragh Matzen	309
»	»	»	3 ¹ / ₂	113 ¹ / ₂	62	124300	161000	110200	100000	C. G. Conich Smith	310
1 ¹ / ₂	»	»	3	172	95	170000	250000	149500	134705	M. Chr. Molvig	311
»	»	»	4 ¹ / ₂	95 ¹ / ₂	52	100000	133000	99700	69812	S. Bonke	312
»	»	»	1	3	50	97000	129000	87800	59515	U. Jepsen	313
2	»	»	2	120	66	131000	180000	137600	100800	A. Thomsen	314
»	»	»	54 ¹ / ₂	102	56	102000	132000	103000	30077	A. C. Olesen	315
882	»	»	107	1766	975	1692000	2151100	1237500	1073382	Grevsk. Christianssæde	316
»	5 ¹ / ₂	»	13 ¹ / ₂	398	220	388000	465000	343800	251135	»	317

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Area.	
					Ager	Eng og vedvarende Grøning)
Lollands Nørre Hrd. Sk. (forts.)						
318	Birket	Birket	Dalbygaard	8 ³ / ₄	92	»
319	»	»	Egelund	10 ¹ / ₄	88 ¹ / ₂	»
320	»	»	Lindet Mejeri	7 ³ / ₄	60	»
321	»	»	Slettemark	14	102	5
322	»	»	Skove	30 ³ / ₄	»	38
323	Halsted-Avnede	Halsted	Juellinge	82 ¹ / ₄	465	117
324	»	»	Halstedgaard	15 ¹ / ₄	148	»
325	»	»	Hellingegaard	31	270	15
326	»	»	Svendstrup	10 ³ / ₄	95	»
327	»	»	Gerdasminde	16 ³ / ₄	127	2
328	»	»	Karlebygaard	13	91 ¹ / ₂	»
329	»	»	Søbyholm	105 ¹ / ₄	644 ¹ / ₂	164 ¹ / ₂
330	»	Avnede	Lønstrup	10 ³ / ₄	82	3
331	»	»	Dalstoftegaard	12 ¹ / ₂	101 ¹ / ₂	7
332	»	»	Højbogaard	8 ¹ / ₂	82	6
333	»	»	Ullerslevgaard	13 ³ / ₄	127 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
334	»	»	Torpegaard	7 ¹ / ₂	65	14
335	»	»	Grønnegaard	6 ¹ / ₄	90	13
336	»	»	Nygaard	10	128 ¹ / ₂	51
337	Skovlænge-Gurreby ...	Skovlænge	Frisenlund	6 ¹ / ₄	100	»
338	Søllested	Søllested	Søllestedgaard	71 ¹ / ₄	506 ¹ / ₂	39
339	»	»	Troelsebygaard	11 ¹ / ₄	177	»
340	»	»	Tranemosegaard	11 ¹ / ₂	92	»
341	»	»	Hørlandsgaard	13 ¹ / ₂	94 ³ / ₄	»
342	»	»	Søndermark	13 ³ / ₄	—	—
343	»	»	Vilhelmsvej	24 ¹ / ₄	381	22
Nakskov Skyldkreds.						
344	Nakskov Købstad	Nakskov Købst.	Øerne i Nakskov Fjord			
345	»	»	1 a m. fl.	7 ² / ₄	91	37
346	»	»	Nakskov 3 b m. fl.	5 ³ / ₄	—	—
347	»	»	Abildtorpegaard	20 ³ / ₄	144	14
348	»	»	Teglgaard	4 ³ / ₄	33	10 ¹ / ₄
349	»	»	Krukholm	8 ¹ / ₄	59	6
350	Landet-Ryde	Ryde	Nakskov Markj. 12 i m. fl.	10 ³ / ₄	—	—
351	»	»	Nøbølle 3 m. fl.	10 ¹ / ₄	—	—
352	»	»	Gammelgaard	81	596	30
353	»	Landet	Aalstrup Hovedgaard	57 ¹ / ₄	437 ³ / ₄	»
354	»	»	Toftegaard	8 ¹ / ₂	130	10
355	»	»	Nørregaard	6 ¹ / ₄	74 ¹ / ₂	2
356	»	»	Mosegaard	10	85	7
357	Gloslunde-Grøshave ..	Gloslunde	Gloslunde 19 a m. fl.	10 ³ / ₄	91 ³ / ₄	5
358	»	»	Mosegaard	20 ¹ / ₄	160	9
359	»	»	Hoby 1 a m. fl.	9 ³ / ₄	98	»
360	»	»	Hoby 2 m m. fl.	8 ¹ / ₄	120	26
			Hoby 3 e m. fl.	6	96	25

¹⁾ Under det den 14/6 1921 afløste Baroni Juellinge hørte Hovedgaardene Juellinge, Ørbygaard og arealet ca. 1290 Tdr Ld. Besidder var Lensbaron F. Greve Krag-Juel-Vind-Frijs.

Tdr. Ld.				Samlet Areal		Ejendomsskyldværdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1917 Kr.	Jordværdi Kr.	Bygningsassurance Kr.		
4	»	»	4	100	55	80000	135000	95000	88918	H. V. Larsen	318
2	2 ¹ / ₂	»	3 ¹ / ₂	96 ¹ / ₂	53	101000	134000	100000	48000	C. Koefoed	319
»	»	»	2	62	34	85000	120000	66000	96000	C. Petersen	320
»	»	»	8	115	63	87000	160000	117300	—	L. Skafte	321
455	»	»	11	504	278	—	330500	170900	—	F. Krag-Juel-Vind-Frijs ¹⁾	322
»	»	»	54	636	351	825000	1112100	601090	524255	»	323
»	»	»	5 ¹ / ₂	153 ¹ / ₂	84	160000	214000	149700	58700	A. Frederiksen	324
»	»	»	5	290	160	295000	402000	274250	119789	F. Krag-Juel-Vind-Frijs	325
»	1 ¹ / ₂	»	6	103	57	113000	150000	96350	50777	H. L. Ovesen	326
»	»	»	»	129	71	130000	172000	128000	105375	G. Esbensen	327
»	»	»	2 ¹ / ₂	94	52	110000	160800	100400	102335	H. A. Munk	328
2 ¹ / ₂	»	»	73 ¹ / ₂	884 ³ / ₄	488	850000	1190000	836625	490332	Grevsk. Hardenberg- Reventlow	329
»	»	»	2	87	48	91000	131400	86900	79940	O. Balck	330
»	»	»	6	114 ¹ / ₂	63	116000	162000	116100	93000	N. J. Pedersen	331
»	»	»	»	88	49	92000	127000	86700	92533	A. Pedersen	332
»	»	»	6 ¹ / ₄	138	76	140000	189000	134300	104101	K. Højgaard	333
»	»	»	4 ¹ / ₂	83 ¹ / ₂	46	88000	123000	76125	90470	A. Sten	334
»	»	»	4	112	62	97000	140200	97400	75000	C. Jakobsen	335
»	»	»	1 ¹ / ₂	181	100	133000	172700	122700	109760	C. V. Marcussen	336
»	»	»	»	100	55	100000	130000	104450	51837	H. Petersen	337
540	»	»	31 ¹ / ₂	1108	611	850000	1149000	772000	553230	T. Jørgensen	338
»	»	»	1	178	98	160000	214200	157050	128090	A. Zørsen	339
»	»	»	5	97	54	100000	145500	106700	69280	R. E. Petersen	340
»	»	11	»	105 ³ / ₄	58	106000	158600	110800	79939	R. Christiansen	341
—	—	—	—	110	61	—	165000	110000	99350	J. Bendsen	342
24	1	»	4	432	238	400000	604000	379800	301745	L. Zørsen	343
1/2	»	»	3 ³ / ₄	132 ¹ / ₄	36	165000	190000	120000	134380	L. C. Böttcher	344
—	—	—	—	71 ¹ / ₂	39	150000	230000	145000	114174	L. Rasmussen	345
»	»	»	2	160	88	160000	213300	154400	113129	C. Borella	346
»	9 ³ / ₄	»	2	55	30	75000	140000	46600	33515	Nakskov Kommune	347
»	»	»	1	66	36	75000	135000	62600	30575	»	348
—	—	—	—	742	409	—	235000	185000	—	»	349
—	—	—	—	82	45	—	130000	85600	67476	V. Juul	350
340	»	»	47	1013	559	803000	1000000	629400	525544	H. Konow	351
»	»	»	13 ³ / ₄	451 ¹ / ₂	249	420000	655000	466000	650500	Grevsk. Christianssæde	352
»	»	»	2	142	78	95000	170000	113200	66100	S. Paachsborg	353
»	»	»	3 ¹ / ₄	79 ³ / ₄	44	78000	125000	73200	57570	A. Clausen	354
»	»	»	4	96	53	85000	145000	91100	57499	M. Clausen	355
»	»	»	»	96 ³ / ₄	54	—	138000	94000	43000	A. Hansen	356
»	»	»	1	170	94	160700	240000	172500	108780	A. Ahm	357
2 ¹ / ₂	14	»	1	115 ¹ / ₂	63	106000	150000	98000	79933	N. P. Jørgensen	358
3	»	»	5	154	85	96800	145000	100000	52400	P. Larsen	359
»	»	»	»	121	67	92000	145000	76500	79300	R. Larsen	360

ellingegaard, af Hartkorn ca. 319 Tdr. af alle Slags. Jordtilliggendet udgjorde ca. 1500 Tdr. Ld., Skov-

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Area.	
					Ager	Eng og varedede Græsningssjod
	Nakskov Skyldkr. (fortsat).					
361	Gloslunde-Græshave ..	Gloslunde	Johannesminde	6 ¹ / ₂	104	20
362	»	»	Nørregaard	9 ¹ / ₄	96	12
363	»	Græshave	Baadesgaard	41 ¹ / ₄	280	»
364	»	»	Kristinefeldt	23 ¹ / ₄	208 ¹ / ₂	2
365	»	»	Gabrielsminde	14	118	»
366	»	»	Ø. Skovby 7 m. fl.	11 ¹ / ₄	100	»
367	»	»	Holmegaard	12 ³ / ₄	110	»
368	»	»	Rudergaard	6 ³ / ₄	76	»
369	»	»	Krogsgaard	6 ¹ / ₂	84	7
370	»	»	Øllingesøgaard	62 ¹ / ₂	470	8
371	Dannemare	Dannemare	Vibegaard	13 ¹ / ₂	155 ³ / ₄	»
372	»	»	Charlottenlund	7 ¹ / ₄	77 ³ / ₄	3
373	»	»	Nr. Gyldenbjerg	15	131	16
374	»	»	Sdr. Gyldenbjerg	10 ¹ / ₂	99	10
375	»	»	Vestergaard	14 ¹ / ₄	93	»
376	Tillese	Tillese	Rosenbjerggaard	14 ¹ / ₂	111 ¹ / ₄	10
377	»	»	Tillese 4 a m. fl.	12	39 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
378	»	»	Birkelund	11 ¹ / ₄	85	»
379	»	»	Tornevigshave	10 ¹ / ₂	80	»
380	»	»	Mensalgaard	6	134	»
381	»	»	Østerskovgaard	7 ¹ / ₂	145	»
382	»	»	Kløngegaard	10 ¹ / ₄	68	»
383	»	»	Rudbjerggaard	90 ¹ / ₂	584	»
384	»	»	Vindeholme	33 ¹ / ₂	180	15
385	»	»	Munkeby 12 m. fl.	8 ¹ / ₂	80	»
386	»	»	Munkeby 13 a m. fl.	8 ¹ / ₄	81	»
387	Kappel	Kappel	Kallehavegaard	20 ³ / ₄	258	»
388	»	»	Boggaard	28 ³ / ₄	508	»
389	»	»	Sinelund	8 ¹ / ₂	87	»
390	»	»	Knoppel 8 a m. fl.	11 ¹ / ₄	121	»
391	»	»	Stenstrupgaard	9 ¹ / ₂	54	10 ¹ / ₂
392	»	»	Gottesgabe Hvdgd.	40 ¹ / ₂	300	50
393	Vestenskov	Vestenskov	Hovgaard	13	91 ¹ / ₂	»
394	»	»	Saunsøgaard	29 ¹ / ₄	504	195
395	»	»	Bartoftegaard	27 ³ / ₄	200	»
396	»	»	Østergaard	14 ¹ / ₄	99	»
397	»	»	Næsby 12 a m. fl.	7 ¹ / ₂	89	»
398	»	»	Halmtoftegaard	18 ³ / ₄	145	»
399	»	»	Rydebøllegaard	16	117	4
400	»	»	Stensøgaard	12 ³ / ₄	132 ¹ / ₂	»
401	»	»	Fredsholm	58	650	180
402	Arninge	Arninge	Duegaard	13 ¹ / ₂	107	25
403	»	»	Solbjerggaard	11 ³ / ₄	121	23
404	»	»	Dalmosegaard	10	92	17
405	»	»	Emb 2 a m. fl.	9	90	9
406	»	»	Fredenslund	10 ¹ / ₄	131	3
407	»	»	Hollebygaard	13 ¹ / ₂	135	18
408	»	»	Bredelandsgaard	11 ¹ / ₄	86	10
409	»	»	Ore 4 a m. fl.	10 ³ / ₄	74	12
410	»	»	Suderballegaard	15 ¹ / ₂	106 ¹ / ₂	»

Tdr. Ld.			Samlet Areal		Ejendomsskyld-værdi		1920		Ejer	Løbe-Nr.	
Skov	Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	1916 Kr.	1920 Kr.	Jord-værdi Kr.			Byg-nings-assurance Kr.
4 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	130	72	83000	125000	80500	35000	P. C. Willadsen	361
»	»	»	2	110	61	96000	146000	94000	60000	R. Christoffersen	362
»	»	»	6	286	158	314000	470000	320000	302708	Enkef. A. Kromphardt	363
»	»	»	9 ¹ / ₄	219 ³ / ₄	121	230000	353000	220000	166400	K. F. Theil	364
»	»	»	1	119	66	120000	178500	127000	78499	H. Olsen	365
»	»	»	5	105	57	—	170000	96500	40000	V. Madsen	366
3	»	»	7	120	66	115000	167000	108000	81000	S. Hansen	367
»	»	»	1	77	42	76000	124000	73000	62140	L. Rasmussen	368
1	»	»	2	94	52	86000	132000	84200	79500	A. Due	369
»	»	»	23	501	276	770000	810000	479000	636666	L. Wilhjelmsen	370
»	»	»	3	158 ³ / ₄	87	170000	237000	150000	99900	C. Knudsen	371
»	»	»	2 ¹ / ₄	83	46	85000	120000	77800	40000	A. Jensen	372
»	»	»	3	150	83	158000	230000	134900	142060	A. Krarup	373
»	»	»	5	114	63	117000	160000	109100	52970	H. Hansen	374
»	»	»	2	95	52	110000	160000	98500	112200	A. Hansen	375
1 ¹ / ₂	»	»	3	125 ³ / ₄	69	116000	180000	128000	70065	H. Nielsen	376
36 ¹ / ₂	»	»	1 ¹ / ₂	81	45	89000	150000	90000	58100	V. Ploug	377
»	»	»	2	87	48	88000	125000	81600	32280	E. Sørensen	378
»	»	»	5	85	47	90000	127000	84600	63700	R. V. Hansen	379
»	»	»	2	136	75	125000	240000	157000	88800	O. Hansen	380
»	»	»	5 ³ / ₄	150 ³ / ₄	83	135000	230000	160000	115000	H. P. Madsen	381
»	»	»	1 ¹ / ₂	69 ¹ / ₂	38	79000	136000	75000	58630	J. Poulsen	382
374	»	»	27 ¹ / ₂	985 ¹ / ₂	543	752600	1280000	809000	734982	B. Reventlow, Grevinde	383
306	»	»	10	511	282	323500	465000	285000	321385	F. Reventlow	384
»	»	»	1 ¹ / ₂	81 ¹ / ₂	45	85500	125000	85500	70000	C. Jørgensen	385
»	»	»	4	85	47	85500	130000	89000	51000	J. P. Rasmussen	386
4	»	»	6	268	148	150000	200000	150000	77634	C. Jensen	387
50	»	»	14	572	316	420000	400000	270300	235000	C. Jørgensen	388
»	»	»	1 ³ / ₄	88 ³ / ₄	49	88000	138000	84400	72117	A. Poulsen	389
»	»	»	6	127	70	140000	170000	116000	57000	H. Olsen	390
2	»	»	107 ¹ / ₂	174	96	105000	128000	85500	92400	V. Jensen	391
27	»	20	7	404	223	290000	580000	332000	216808	C. Olsen	392
»	»	»	1 ¹ / ₂	93	51	102000	146000	89000	88600	L. Krogh	393
»	»	»	10 ³ / ₄	709 ³ / ₄	391	440000	655000	371000	233400	A/S De dans. Sukkerfab.	394
»	»	»	6	206	114	220000	280000	204000	74800	P. Christensen	395
»	»	»	»	99	55	103000	145000	100000	91000	L. Jacobsen	396
»	»	»	2	91	50	88000	136000	83500	125000	Th. Dichov	397
»	»	»	»	145	80	180000	242000	161000	113200	A. Vermer	398
»	»	»	4	125	69	125000	170000	124000	66300	L. Krogh	399
»	»	»	6	138 ¹ / ₂	76	158000	208000	138200	71000	I. Freisleben	400
110	»	»	12	952	525	841000	1125000	616000	552400	L. og P. Rasmussen	401
»	»	»	5 ¹ / ₄	137 ¹ / ₄	76	135000	196000	118000	98600	C. Madsen	402
»	»	»	3	147	81	110000	210000	124000	108165	P. Jørgensen	403
»	»	»	6	115	63	128000	172000	100000	78100	H. Hansen	404
»	2	»	2	103	57	96000	137000	80000	54253	H. Sørensen	405
»	»	»	5	139	77	136000	210000	132000	72000	H. Fabienke	406
»	»	»	3	156	86	168000	225000	154000	89230	J. P. Hansen	407
»	»	»	2	98	54	108000	142000	102000	49395	H. Marcussen	408
»	»	»	6	92	51	87000	132000	83000	53102	N. P. Nielsen	409
2	»	»	5	113 ¹ / ₂	62	135000	175000	120000	97900	J. Olsen	410

Alfabetisk Register til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Aalholm	148	Egelevgaard	9	Gerringskov	28
Aalstrup Hovedgaard	352	Egelund	319	Gertrudsminde	238
Abed Mejeri	216	Egholm	131	Gloslunde 19 a m. fl.	358
Abildtorpegaard	347	Egholm	298	Glostrupgaard	259
Adamsgave	237	Ejegod	55	Gottesgabe Hovedgaard	332
Aggerupgaard	102	Ellemosegaard	250	Grønnegaard	335
Alleenborg	286	Elmelund	239	Grængegaard	7
Alsøgaard	170	Emb 2 a m. fl.	405	Gyldenbjerg Nørre	375
Anderstrupgaard	195	Enehøjgaard	254	Gyldenbjerg Sdr.	374
Annalyst	147	Engestofte 5 m. fl.	109	Gustavsminde	34
Annasminde	224	Engestofte Hovedgaard	108		
Asserstrup	257	Engholm	119	Halmtoftegaard	398
		Eriksdal	18	Halstedgaard	234
Baadesgaard	363			Haneholdtgaard	213
Bartoftegaard	395	Dalbygaard	19	Hanemose	75
Bellingegaard	51	Dalbygaard	318	Hardenberg Hovedgd.	15
Bennitze	201	Dallosegaard	404	Hasagergaard	154
Berridsgaard	94	Daltoftegaard	331	Haugaard	204
Bindernæs	129	Dansted	178	Havlykkegaard	212
Birkeholm	202	Darket	153	Havrevængegaard	285
Birkelund	378	Duegaard	402	Hedegaard	234
Birkemosegaard	279	Duesminde	188	Helgenæs	236
Bjernæs 10 m. fl.	161			Hellingegaard	325
Bjerregaard	52	Fiskebæk Fællesmejeri	70	Hoby 1 a m. fl.	358
Blands 5 a m. fl.	222	Flintingegaard	80	Hoby 2 m m. fl.	359
Boderupgaard	36	Fogedgaard	41	Hoby 3 e m. fl.	360
Bogøgaard	368	Fredenslund	406	Holebygaard	225
Borresminde	208	Frederiksdal	255	Holgershaab	13
Bramslykke	118	Frederiksminde	275	Hollebygaard	407
Bredelandsgaard	408	Fredsholm	401	Holmegaard	241
Bremervold Hovedgaard	156	Frihavegaard	244	Holmegaard	367
Brunsvang	310	Frihedsminde	184	Holtegaard	233
Brændte Ege	59	Frisenfeldt	73	Horreby 1 a m. fl.	48
Bukkehavegaard	177	Frisenlund	45	Horslunde 12 a m. fl.	294
Bukkeholm	121	Frisenlund	110	Hovgaard	381
Bursø 1 c m. fl.	229	Frisenlund	337	Hunseby Præstegaard	192
Bødkegaard	143	Fuglsang Hovedgaard	84	Hvidkilde	312
Bøgehavegaard	313	Fuglse Præstegaard	164	Høeghsgaard	145
Bøgeskovgaard	281	Fuglse 3 a m. fl.	165	Højbogaard	332
Bøgeskovholm	14	Fuglse 7 a m. fl.	166	Højbygaard	154
Bøllesminde	218	Fuglse 10 m. fl.	167	Højsmarkgaard	251
Bøtøgaard	66	Fynbogaard	64	Hørlandsgaard	341
		Fælleseje	113	Høvængegaard	137
Carlsfeld Hovedgaard	23				
Carlsfeld Hvdg. 1 b m. fl.	24	Gaabense Færgegaard	11	Idalund Hovedgaard	86
Charlottenlund	372	Gabrielsminde	365		
Christiansdal	245	Gammeleje	309	Jarlstensgaard	242
Christiansminde	1	Gammelgaard	124	Johannesminde	361
Christiansminde	44	Gammelgaard	351	Juellinge	323
Christiansminde	116	Gedesby 14 a m. fl.	71	Juulsminde	252
Christianssæde	183	Gedsergaard	69		
Corselitze	53	Georgsdal	273	Kaaregaard	63
Cypressegaard	99	Gerdasminde	327	Kallehavegaard	387

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
ekrogsgaard	295	Mariesminde	160	Radsted Mose	88
leby 6 a m. fl.	140	Markersdal	152	Reslev Skov m. fl.	29
lebygaard	328	Marthasminde	266	Ringsebygaard	304
leby V. 10 a m. fl.	306	Matremark	65	Ringsebøllegaard	149
bekholm	296	Mensalgaard	380	Rixø	126
hrinedal	267	Mindebo	300	Rodnæs	97
hrinesminde	297	Moseby Præstegaard	21	Rolykkegaard	263
khøjgaard	115	Mosegaard	355	Rosenbjerggaard	376
stineberg, Ny	39	Mosegaard	357	Rosenlund Hovedgaard	82
stinel. og Idasminde	197	Muncksgaard	231	Rudbjerggaard	383
userogaard	215	Munkeby 12 m. fl.	385	Rudergaard	368
diskovgaard	38	Munkeby 13 a m. fl.	386	Rydebøllegaard	399
ngegaard	382			Rykkerup Skov	83
oppel 8 a m. fl.	390	Nakskov 3 b m. fl.	345	Rævshale 5 a m. fl.	191
rdstrup	291	Nakskov Ladegaard	246	Rødby Møllegaard	122
uthenborg	193	Nakskov Markj. 12 i m. fl.	346	Rørbæk 1 b m. fl.	100
uthenlund	219	Nebbelundegaard	174	Rørbæk 9 a m. fl.	98
gaard	221	Nebøllegaard	35		
geskovgaard	247	Nielstrup	104	Saksfjedgaard	198
ngelborg	58	Nielstrup	269	Sakshøj	74
stinefeldt	364	Norreggaard	176	Sakskebøing 25 a m. fl.	307
stinelund	117	Norupgaard	62	Sannagaard	394
gsgaard	369	Nybøllegaard	228	Saunsøgaard	151
tkholm	349	Nygaard	125	Seierlund	278
rstруп	168	Nygaard	336	Sinelund	389
ølevgaard	261	Nyholm	139	Skaarup	130
ølevgaard, Ll.	258	Næsby 12 a m. fl.	397	Skelby 5 a m. fl.	67
llevang	144	Næsgaard	22	Skelbygaard	68
		Nøbølle 3 m. fl.	350	Skelstrupgaard	196
ldøgaard	175	Nøbøllelund Skov m. fl.	301	Skelstrupgaard	271
lgagergaard	234	Nøjsomhed	262	Skeltofte Hovedgaard	317
lgesø 3 m. fl.	315	Nørreggaard	111	Skippergaard	292
lggaard	81	Nørreggaard	354	Skjærringe	20
lesgave	10	Nørreggaard	362	Skottemarke 3 a m. fl.	169
bjerggaard	210			Skovbjerggaard	37
lsehøj	136	Odinsborg	280	Skovbøllegaard	270
strup 1 e m. fl.	50	Ore 4 a m. fl.	409	Skovbøllegaard Ll.	274
sø	123	Orebygaard	95	Skovby 12 d m. fl.	17
døgaard	47	Orehavegaard	293	Skovbygaard	16
det Mejeri	320	Orenæs	12	Skovby Ø. 7 m. fl.	366
elund	4	Ottelundgaard	128	Skovgaard	142
lviygave	71	Ourupgaard	57	Skovgaard	268
ldby	30	Ourupgaards Skove	60	Skovkjærgaard	91
lgholm	162			Skovnæs	189
tkenssæde	159	Paarupgaard	200	Skovsoddegaard	15
toftegaard	308	Paarupgaard	207	Skredtorpegaard	282
strup	330	Pallesminde	61	Skævenggaard	305
		Pandebjerggaard	40	Skørringgaard	182
gebjerggaard	186	Pederstrup Hovedgaard	316	Slemminge 7 a m. fl.	112
geltvinggaard	314	Piletgaard	163	Slettemark	321
gelundegaard	272	Poulstrup	276	Sofiedal	253
glebøge	217	Priorskov Hovedgaard	79	Sofindal	285
rensminde	171			Solbjerggaard	403
ribo Ladegaard	190	Raahaugegaard	226	Sophiehøj	223
riebjerg	260	Radsted 30 c m. fl.	87	Stangerup 2 a m. fl.	3

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Steffensminde	32	Teglgaard	348	Vedby Nr. 3 d m. fl.	24
Steffensminde	249	Tillease 4 a m. fl.	377	Vedby Nr. 12 a m. fl.	24
Stenstrupgaard	106	Tirsted Ø. 4 a.	179	Vennershaab	24
Stenstrupgaard	391	Tjørnebygaard	283	Vennerslund	24
Stensgaard	256	Toftegaard	199	Venslykke	24
Stensgaard	400	Toftegaard	353	Vestensborg	24
Stenvængegaard	146	Toftekjærgaard	92	Vesterbogaard	24
Stokkemarkegaard	213	Toreby 40.	75	Vesterborggaard	31
Stormkilde	8	Toreby Skov	76	Vestergaard	31
Strandgaard	248	Tornevigshave	379	V. Ulslev Præstegaard	31
Strandholm	127	Torpe 1 m. fl.	158	Vestervang	31
Strandskovgaard	107	Torpegaard	334	Vibegaard	31
Strognes	157	Torslundegaard	155	Vigsnes Præstegaard	31
Stubberubgaard	132	Tranemosegaard	340	Vilhelmsdal	31
Suderballegaard	410	Troelsebygaard	339	Vilhelmsøj	31
Sundvedgaard	33	Troldelund	303	Vindebygaard	31
Surholtgaard	214	Trudstolpegaard	103	Vindeholme	31
Svendstrup	326	Tvedegaard	2	Vintersborg	31
Svendstrupgaard	264	Tvedegaard	294	Vredeslund	31
Sæbyholm	329	Tvede Mejeri	299		
Sæddingegaard	173	Tørvemose og Skov	49		
Søgaard	181			Ødegaard	31
Søgaard	230	Ullerslevgaard	333	Øllingesøgaard	31
Søgaard	243	Ulriksdal	7	Ørne i Nakskov Fjorde	31
Søholt Hovedgaard	172	Ulriksdal Hovedgaard	138	Ørbygaard	31
Søllestedgaard	338	Ulslev Ø. 17 m. fl.	135	Østerby 22 a m. fl.	31
Sølund	114	Ulslev Ø. Fællesmejeri	134	Østergaard	31
Søndermark	342			Østerskovgaard	31
Søndertofte	289	Vaalse 4 a m. fl.	26	Ø. Ulslev Præstegaard	31
		Vaalse 21 a m. fl.	27	Østofte 13 a m. fl.	31
Taagerudsgaard	209	Vaarskov	211	Østoftegaard	31
Taagerup Præstegaard	150	Valdnæsgaard	28	Øverupvænge m. fl.	31

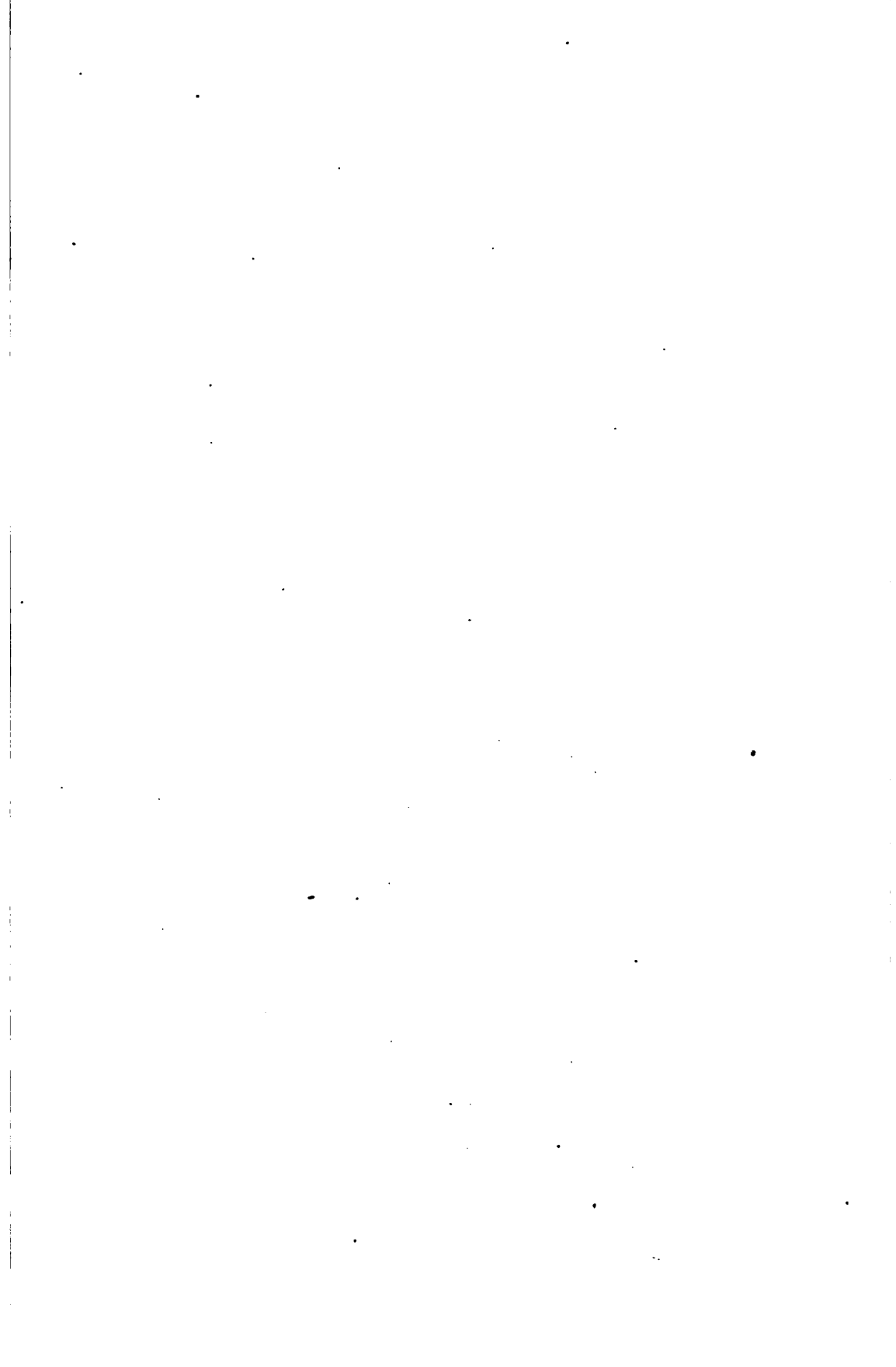
Skjørringe (Falster Sønder Herred).

FÆRØ AMT

Parti af Kvivig, Strøme.
(O. B. Bøggild fot.)

Suderø.

Store Dimon. Lille Dimon.

Færøerne i Sigte.

(Teg. efter Skitse af D. B.)

FÆRØ AMT

INDLEDNING

AF KAPTAJN DANIEL BRUUN

Hen imod 325 Sømil vest for Norge og c. 160 Sømil fra Shetlandsøerne, ude i det mægtige Verdenshav, ombruset af dettes Bølger, rager en lille Gruppe Klippeøer op af Atlanterhavet. Øboerne selv kalder dem *Föroyar* (udtales Føerjar): „Faareøerne“ (oldn. Færejar), paa Dansk benævnes de *Færøerne*. Befolkningen udgør 21,352 Mennesker (1921).

Færøerne bestaar af 18 beboede og nogle mindre, ubeboede Øer, Holme og Skær. De fleste af dem er langstrakte i NV.—SØ. Deres samlede Areal udgør 1400 □ km og Gruppens Udstrækning i N.—S. er godt 113 km; i Ø.—V. c. 75 km. Talrige Sunde, Fjorde og Dale furer Øernes Basaltplateauer, hvis Fjelde ud mod Havet for største Delen er lodrette eller meget stejle; men hvis Affald mod Sundene flere Steder er mere bølge- og terrasseformede; men Havet slider voldsomt løs paa Øerne. De lodrette Fjeldvægge ud mod dette, de talrige Huledannelser, i hvilke Brændingen tordner og de maleriske fritstaaende „Drenge“ (drangar eller stakkar) neden for Kysterne er Vidnesbyrd om Havets Ødelæggelsesværk.

Færøernes Plateau har en gennemgaaende Højde over Havet af fra 300 til 500 m, men der ud over hæver adskillige Rygge og Tinder sig til ret betydelige Højder, især mod Nord; saaledes er den højeste Tinde *Slættaratind* paa Østerø 882 Meter.

Særlig ejendommelig er Fjeldenes terrasseformede Karakter, idet de danner Afsatser eller Hamre („hamrar“), den ene over den anden, ofte med store Flader imellem.

Prægtige er Færøernes Rygge og Tinder at skue, naar de dukker op over Horisonten for den Tilrejsende. Alt eftersom Kursen er bleven sat mod *Sumbø* (Fyr) paa Suderøens Sydende eller mod *Nolsø* (Fyr) faar man Landet i Sigte lidt mere sydlig eller nordlig.

Under Sejladsen faar man et første, flygtigt Indtryk af disse Øer. I al deres tiltalende Skønhed er de nøgne at se til, thi der findes paa dem ingen Træer og næppe Buske, naar undtages i nogle Haver, men Græsset gror mange Steder frodigt op ad Fjeldsiderne til Føde for de Tusinder af Faar, som strejfer rundt paa Fjeldene, og som man maaské kan faa Øje paa hist og her. Hornkvæg findes ogsaa, men Faareavlens er dog et fremtrædende Træk i det færøske Erhvervsliv paa Landjorden. Agerbruget er primitivt og staar tilbage, thi paa *Havet* søger Færingen sin væsentligste Føde. Dette vrimler af Fisk, og stundom kommer store Flokke af Grindehvaler til Kysterne og lader deres Liv for Færingernes Spyd. Ogsaa Storhval er Genstand for Fangst fra Dampere, som udgaar fra Hvalstationer og som strejfer viden om efter Bytte. Vi har maaske mødt en saadan Fangstbaad paa vor Færd, kommende ind med sin Fangst; men sikkert har vi truffet Motorbaade paa Fiskeri, stundom langt fra Land, og vi har haft Lejlighed til at se Færingerne i deres smukke Robaade, som minder om Nordlandsbaadene fra Norge, og som kan føre Latinersejl. Ogsaa Fiskekuttere kan vi have truffet i Færø-Farvandet, altsammen Vidnesbyrd om, at Fiskeriet er Færingernes Hovederhverv. At ogsaa *Handelen* er et vigtigt Led i Erhvervslivet, faar man straks et Begreb om, naar man ser de store Etablissementer f. Eks. i Trangisvaag og Thorshavn.

Færøernes Befolkning bor saa godt som udelukkende i samlede *Bygder*, hvilke i et Antal af ca. 100 er spredte over de 18 beboede Øer. Da Bygderne ligger ved Kysten, er Søvejen den, der i de fleste Tilfælde lettest fører den rejsende fra den ene beboede Plads til den anden.

Naar man i smukt Vejr rejser mellem Øerne, har man let ved allerede paa lang Afstand at afgøre, hvor der ligger en *Bygd* (býgd) eller *Byling* (býlingur), thi overalt hvor saadanne findes, skelner man en indgærdet lys, grøn Flade nederst paa Fjeldskraaningens ved Havet. Det er Ind-

Klippekyst paa Nolsø.
(F. Bergesen fot.)

Tindholmen paa Vaagø.
(Generalstaben fot.)

Gjoven ved Gjøv, Østero.
(O. B. Bøggild fot.)

Strandklipper ved Gjøv, Østero.
(O. B. Bøggild fot.)

marken, den saakaldte *Bø* (böur), medens Udmarken, den udyrkede saakaldte *Have* eller *Havge* (hagi), strækker sig vidt og bredt op ad Fjeldene til alle Sider. Nogle nyopdyrkede „Trøer“ skærer sig ofte ind i Haugen. Ser man nøjere til ved Stranden, opdager man *Baadskur* eller *Nøster* (neyst), til hvilke Baadene kan hales op, ofte ad meget besværlig Vej og i enkelte Tilfælde med særlige Indretninger, for at beskyttes mod Brændingen. Dette er saaledes Tilfældet paa de saakaldte Brændingspladser. Paa Klipperne øjnes desuden ofte Tørrepladser for Fisk. Naar de er fyldte, ser man paa lang Afstand de gule Flader, der dannes af Fisken. Husklyngerne grupperer sig langs Stranden eller op langs Siderne af et Vandløb, der maaske i Sommertiden kan være sparsomt nok forsynet med Vand, men som ved indtrædende Tøbrud eller paa Regndage kan blive fyldt af rivende Strøm.

Blandt Husene med deres Stenmure eller mørke, tjærede eller malede Trævægge og grønne Græstørvtag bemærker man Boligerne, Huse til Opbevaring og Tørring af Fisk, Kød, Oplagsrum for Tørv, Kostalde, Høhuse og Høgaarde og maaske en lille Kirke.

Landeveje mellem Bygderne ser man næppe eller ganske undertagelsesvis, kun Stier over Fjelde og gennem Dale, mærkede med Stenvarder.

Færøernes Udforskning. Den første, der gav en samlet Beskrivelse af de ejendommelige Naturforhold og Indbyggernes Levevis paa Færøerne, var den danskfødte *Lucas Jacobsen Debes* (f. 1623, † 1673), der var Præst, siden Landsprovst i Thorshavn og Rektor ved Latinskolen. Han kendte sit nye Fædreland ud og ind og havde saa godt som nogen Færing lidt under de ulykkelige Forhold paa Øerne, og selv om han langt fra var frigjort fra sin Tids Overtro og vrang Forestillinger, saa han dog i det hele og store klart paa alle praktiske Forhold. Han var den første af en Række Præster, der med indgaaende Kendskab til Landet har givet en Beskrivelse af dette og Folket. Det varede dog længe, inden den næste Færøebeskrivelse saa Dagens Lys. Præsten *J. Landt* skrev en Bog ved Aar 1800; senere har bl. a. *P. A. Holm*, *Th. Sørensen* og *Jørgen Falk Rønne* givet stemningsfulde Beskrivelser af Øerne.

Den danske Generalstabs Opmaaling af Færøerne, som blev gennemført i Aarene 1895 til 1899, medens daværende Oberst *A. L. le Maire* var Chef for den topografiske Afdeling, har med Rette vundet stor Anerkendelse baade i Ind- og Udland. Resultatet af Maalingerne blev: 75 Maalebordsblade i Maalestok 1 : 20,000, og i 1917 er der paa Basis af dem

**En Brændingsplads: Bygden Skard paa Kunø. I Baggrunden Skards Gjov.
(Johs. Klein fot.)**

**Sløttardtind, set fra Eldevig paa Østerø.
(O. B. Bøggild fot.)**

bleven udarbejdet et Oversigtskort: Færø Amt i 2 Blade og i Maalestok 1 : 100,000.

Søopmaalingerne ved Øerne har faaet ikke mindre Betydning end Landopmaalingen, ikke blot for Sejladsen, men ogsaa for Fiskerierne og Havundersøgelserne. Opmaalingerne er i Aarene 1899 til 1903 foretagne af danske Søofficerer. „*Det kgl. Søkortarkiv*“ har udgivet 2 Søkort over Færø-Farvandet: 1 i Maalestok 1 : 100,000 (2 Blade) og 1 i Maalestok 1 : 300,000 (1½ Blad). Hertil slutter sig et Kort over *Havne- og Ankerpladser* samt den af Søkortarkivet udgivne „*Færøske Lods*“ (ny Udgave 1917), der indeholder alle Anvisninger for Sejladsen, bl. a. ogsaa vedrørende de mærkelige og voldsomme Strømforhold. Bogen er forsynet med en Mængde Landtoninger.

En Række danske og fremmede Videnskabsmænd har givet Bidrag paa deres specielle Omraader til Øernes Udforskning.

Siden 1903 har „Kommissionen for Havundersøgelser“ foretaget *Fiskeri- og andre Havundersøgelser ved Færøerne*.

Meteorologisk Institut udgiver aarlig en *Meteorologisk „Aarbog“*, i hvis andet Bind der stedse findes Oplysninger fra Færøerne, Island og Grønland, baseret paa Iagttagelser i de nævnte Lande.

Hule paa Vestsiden af Kollen ved Ejde paa Østerø.
(O. B. Bøggild fot.)

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

I geologisk Henseende udgør Færøerne et Led af den store nord-atlantiske Basaltformation, der strækker sig fra de britiske Øer over Færøerne, Island og til Østgrønland, hvilke forskellige Lande og Øer er forbundne indbyrdes ved en undersøisk Højderyg, som ogsaa, i det mindste for største Delen, bestaar af Basalt, og der er vel næppe nogen Tvivl om, at disse nu adskilte Dele tidligere har staaet i Forbindelse med hinanden. I den geologiske Opbygning ligner Færøerne fuldstændig de andre Dele af Omraadet og frembyder i sig selv meget lidt Variation, saa at man maaske vanskelig vilde kunne finde nogen Egn paa Jorden af tilsvarende Størrelse med et saa ensartet Præg.

Øernes faste Bjergarter udgøres udelukkende af *Basalt*, der for største Delen er lejret i Bænke med mellemliggende tynde Tuflag og paa enkelte Steder noget mægtigere Lag af forskellige Sedimenter, hvoriblandt ogsaa Brunkul. Der findes ikke et eneste Sted Spor af nogen anden vulkansk Bjergart end Basalt, der i øvrigt paa forskellige Steder kan være af noget varierende Beskaffenhed, selv om der næppe er Grund til, som man tidligere har gjort, at adskille den i to Serier, af hvilke den ene skulde ligge under, den anden over Kullaget. Der er maaske nok en gennemgaaende Forskel paa de to Slags Basalt, for saa vidt som den første maaske er noget mere storkornet, men til Gengæld som Regel ikke saa porfyrisk som den anden; men der gives fra denne Regel uhyre mange Undtagelser. Foruden i de nævnte Henseender er der ogsaa Forskel paa Basalterne fra forskellige Bænke, ved at de undertiden kan være olivinrige, undertiden helt eller næsten helt mangle det Mineral, men Fordelingen af disse Varieteter synes ogsaa at være ret tilfældig. Af Farve er den friske Basalt oftest sort, men graalige Varieteter forekommer ogsaa.

Som nævnt forekommer den meste Basalt i Bænke, der ofte er af betydelig Mægtighed og kan strække sig kilometervidt i horizontal Retning. Hver af disse Bænke maa repræsentere eet Vulkanudbrud af en saa storslaaet Karakter, som man ikke har haft Lejlighed til at iagttage i Nutiden; det er absolut umuligt i den enkelte Strøm at se, hvor den er kommet fra, de svage Heldninger, som Lagene oftest har, er sikkert frembragt ved senere Bevægelser i Jordskorpen. Karakteren af den enkelte Bænk som Lavastrøm fremgaar meget tydelig paa saadanne

Steder, hvor Bølgeslaget har skyllet dens Overflade ren; man ser da ganske det samme Billede som paa en moderne Lavastrøm med de ejendommelig vredne Flader o. s. v.

Foruden som Bænke forekommer Basalten ogsaa som Gange, der igen maa inddeles i to Slags, de almindelige, lodrette, og Laggangene (Intrusivgange). Den første Slags forekommer i uhyre Mængde, vistnok i Hundredvis; Dimensionerne er oftest smaa, idet Bredden oftest er mindre end 10 m, mens Længdeudstrækningen kan være ret betydelig. Basalten i Gangene er altid ganske tæt, men kan i mange Tilfælde indeholde Strøknorn. Ofte findes udpræget Søjlestruktur med liggende Søjler. I de fleste Tilfælde findes Gangene i Bunden af Kløfter, begrundet i, at de i det hele er knyttet til Svaghedslinier i Jordskorpen, men man har dog ogsaa Eksempler paa, at de rager i Vejret, saaledes som en Gang i Gjøv, der ligner en Række Brændestabler, ligesom man ogsaa, baade i dette og andre Tilfælde kan se, at Gangen gaar paa tværs af en Kløft.

Den anden Slags Gange, *Intrusivgange*, er forholdsvis sjældne, men spiller langt større Rolle i Landskabet paa Grund af deres betydelige Dimensioner, idet Mægtigheden kan være 100 m eller derover. De udmærker sig altid ved en iøjnefaldende lodret Søjlestruktur i Modsætning til Lavabænkene, hvor en saadan altid er meget svagt fremtrædende og i alle Tilfælde kun er synlig i deres nedre Del. De to mægtigste Intrusivgange er en der findes paa Østerø indenfor Selletræ og Øre, og hvis højeste Del danner Toppen af Reydafells Tindur, og en anden paa Strømø mellem Nordredal og Leinum, skærende igennem Skellingfjeld og Satan. Ligesaa ejendommelige disse Masser tager sig ud i de lodrette Skrænter, ligesaa paafaldende et Billede frembyder de, hvor de danner Jordoverfladen; Enderne af de talrige Søjler minder om en mægtig Brolægning, og Regnvandet siver let ned mellem Søjlerne, hvorved næsten enhver Vegetation paa disse Arealer er udelukket. Intrusivgange følger paa store Strækninger Mellemmrummene mellem to Lavabænke, men kan dog ogsaa paa Steder skære gennem disse; andre Steder tager de et mere uregelmæssigt Forløb, hvorved man faar vredne og buede Søjler, saaledes som man navnlig ser i det meget afbildede Parti nær Frodebø.

Som allerede omtalt, giver selve Lavabænkene ikke nogen Antydning af, hvor *Udbrudsstedet* har været, men man finder dog flere Steder Spor af saadanne. Gamle Kraterrør, der saavidt man kan se har kredsformet Tværsnit, findes f. Eks. nær Viderejde og i større Mængde i Dalsnypens lodrette Skrænt. De kan være fyldt med Basalt, som man

**„Risen“ paa Nordspidsen af Østerø.
(O. B. Bøggild fot.)**

**Fuglebjerg paa Nordsiden af Østerø.
(O. B. Bøggild fot.)**

**Kullag paa Vestsiden af Grønnefjæld,
Sudør.
(O. B. Bøggild fot.)**

**Troldhovedet paa Nordkysten af
Østerø.
(O. B. Bøggild fot.)**

undertiden kan se staa i Forbindelse med en overliggende Lavabænk, men oftest er de fyldt med en breccieagtig Masse af Lavabrudstykker, der har været slynget op i Luften og igen er faldet ned i Krateret. I saadanne Tilfælde har man altsaa en Slags Vulkanvirksomhed, der kan sammenlignes med Maarerne i Eifel og ikke en saadan, der kan frembringe de store Lavabænke. Ofte indtager saadanne Breccier en stor horizontal Udstrækning, saaledes som det navnlig er Tilfældet med en Del af Kyststrækningen mellem Frodebonypen og Kvalbø paa Suderø, hvilken Kyst umiddelbart giver Indtrykket af, at der en Gang i Fortiden har været en meget livlig vulkansk Virksomhed.

Mellem Basaltbænkene findes oftest tynde *Tuflag*, der meget ligner Teglsten i Konsistens og Farve, idet de er brændte af den ovenliggende Lava. De tykkere Lag er dog kun røde i den øverste Del, men ellers graa Paa enkelte Niveauer findes flere Meter mægtige Lag af forskellige Sedimenter (Sandsten, Skifer) mellem Basaltbænkene, og mellem dem kan der ogsaa forekomme enkelte Kullag. Det største af disse, der findes i den nordlige Del af Suderø, er knap en halv Meter mægtigt, men ledsages af sorte Skifere, hvad der gør, at man umiddelbart faar Indtrykket af betydelig større Mægtighed. Det benyttes af Beboerne i Kvalbø, og ved Trangisvaag har man til forskellige Tider forsøgt regelmæssig Bjergartsdrift i det, som man dog snart igen har maattet opgive.¹⁾ Kullene er kun Brunkul og disse kan i det hele vanskelig lønne en Brydning, naar Mængden af dem ikke er større. Paa Myggenæs og Vaagø med tilliggende Øer (Gaasholm, Tindhalm) findes ganske tynde Kullag i flere, vistnok langt fra hinanden liggende Niveauer; om noget af dem er en Fortsættelse af det paa Suderø, kan man ikke sige noget om. I Nærheden af Kullagene findes ofte tynde Lag eller Linser af Lerjernsten.

Det er alt, hvad der er af faste Bjergarter paa Færøerne, men her skal dog nævnes enkelte af de i dem forekommende *Mineraler*. Berømtest er de saakaldte Zeoliter, forskellige hvide Mineraler, der sidder i Hulrum i Basalten, og som i Retning af store og smukke Krystaller vistnok kun overgaas af Forekomsten Teigarhorn paa Island; paa samme Maade hører den færøiske Kalcedon til det smukkeste, man har af den Art. Desuden kan findes Opal, ikke alene den almindelige, men ogsaa halvædel, med smukt Farvespil, som man tidligere har samlet for at anvende til Smykker, navnlig nær Kollefjord. Desuden findes Kalkspat- og Kvartskrystaller og, paa Nolsø, Kobber i Basalten.

¹⁾ Under Krigen brødes her Kul for Staten.

Hedeparti nord for Sand paa Sandø.
(C. H. Ostenfeld fot.)

Mængden af dette sidste er dog ganske forsvindende, hvad der ogsaa gælder om nogle papirtynde Plader af samme Mineral, der forekommer nær Famién paa Suderø.

Ensartetheden i Øernes Geologi viser sig ikke alene i den liden Afveksling i Bjergarter, men nok saa meget i deres *regelmæssige Opbygning*, som mere end noget andet giver Øerne et storslaaet, monumentalt Præg. Lagene ligger vandret eller næsten vandret; kun paa Myggenæs hælder de indtil 10° . Lodrette Forskydninger forekommer kun i ganske ringe Maalestok, saa at man kan forfølge samme Lag tvers over Sundene fra den ene Ø til den anden.

Angaaende *Lagenes Alder* ved man meget lidt. Man har baade paa Suderø og Myggenæs fundet Planteforsteninger i Skiferen, baade af Løv- og Naaletræer, blandt hvilke sidste et enkelt (*Sequoia*) har kunnet bestemmes; det kendes fra hele Tertiærperioden. Efter Analogi med de andre Omraader af den nordatlantiske Basaltformation er det rimeligt at antage, at Færøerne er fra den ældste Tertiærtid.

Terrænformerne er for største Delen afhængige af Erosionsgraden. Hvor denne er kraftigst, som ud imod det aabne Hav, findes ofte fuldkommen lodrette Skrænter, delvis af svimlende Højder. Saadanne Klinte som Myling paa Strömø (623 m) og Enniberg paa Nordspidsen af

Kolter.
(Koefoed-Jensen fot.)

Lille Dimon.
(Koefoed-Jensen fot.)

Viderø (ca. 725 m) siges at være de højeste lodrette Skrænter, der eksisterer, noget som dog vanskelig kan bevises. Paa Steder, hvor Nedbrydningen er lidt mindre kraftig, repræsenteres Tuflagene af smalle Hylder, begrænsede af lodrette Skrænter for oven og for neden, og som kan passeres, naar man ikke er svimmel, og endelig viser Skraaningerne mod Fjordene og Dalene en mere jævn Form, hvor Basaltbænkene danner mere stejle Partier, hvad der giver en saadan Bjergside en trappeagtig Karakter. Formen af Fjordene, Sundene og Dalene er i Hovedsagen bestemt ved Erosionen af Gletscherne i Istiden, og deres Profil er derfor overvejende u-formet; ind i de stejlere, øverste Dele af Bjergsiderne er indgraveret en Mængde Cirkusdale (Botner), der hver for sig har givet Plads for en Gletscher. Ejendommeligt er, at en Mængde af de større Dale kun højner sig meget lidt over Havets Niveau og ofte gaar tvers igennem Øerne, ligesom ogsaa Fjorde fra to Sider kan naa meget nær ind til hinanden og kun være adskilte ved et smalt „Ejde“.

Af mindre Terrænformer maa inde i Landet særlig mærkes et Utal af stejle Kløfter („Gjov'er“), som ofte forløber retlinet over store Strækninger og igen fortsættes af andre. Ved Kysterne forekommer en Mangfoldighed af Former, som isolerede Skær, smaa Halvøer, Bugter o. s. v. Særlig ejendommeligt er det overordentlig store Antal Huler, som findes indgravede der hvor Svaghedslinierne naa ned til Stranden. De er ofte meget pragtfulde og kan være saa dybe, at Dagslyset absolut ikke naa ind i dem; lejlighedsvis kan de gaa tvers igennem en Pynt eller en mindre Ø, hvorved dannes en Klippeport.

Huledannelse paa Nolsø.
(Koefoed-Jensen fot.)

Hule paa Østsiden af Kollen ved
Ejde, Østerø.
(O. B. Bøggild fot.)

Hvad Øerne indeholder af løse Aflejringer, er forsvindende i Sammenligning med hele deres Masse. Isen har i Istiden dækket største Delen og har haft enorm Betydning ved at udforme Terrænet. Efter Skuringsstriberne at dømme, som findes paa mange Steder i stor Mængde, f. Eks. ved Thorshavn, har Isen bevæget sig „radiært“, d. v. s. fra Midten udefter; men det meste af det, den paa denne Vej har bort-eroderet, har den ført med ud i Havet og de ret talrige Moræner, der findes, er af ganske smaa Dimensioner.

Ogsaa *Alluvialdannelserne* spiller kun ringe Rolle. Mest udbredt er Tørven, som indtager store Strækninger af de lave Egne, men for det meste kun er af ringe Mægtighed (henved 1 m); den spiller imidlertid stor Rolle for Beboerne. Flyvesand er ikke meget udbredt, men paa Sandø findes der dog en Del deraf. Marint Alluvium mangler, da Øerne i Modsætning til alle andre Egne af det nordatlantiske Omraade aldrig har ligget lavere end nu; man finder ikke mindste Spor af hævede Skallag og heller ikke Huler over Havfladen. Om Landet til Gengæld er Sænkning underkastet, har man ikke noget direkte Bevis for, men selv om det holder sig paa det nuværende Niveau, gaar det sin sikre Undergang i Møde, hvortil dog heldigvis vil kræves saa lange Tider, at de første 1000 Generationer neppe endnu vil faa kendelig mindre Plads at røre sig paa end den nuværende.

KLIMA

AF AFDELINGSCHF MAG. H. HANSEN

Færøerne omskylles af den varme Golfstrøm; Havets Overfladetemperatur er ved Thorshavn i Maanederne Januar—Marts gennemsnitlig c. $5\frac{1}{2}^{\circ}$ og i Juli—September c. 10 — $10\frac{1}{2}^{\circ}$; i Maanederne Juni—August er den c. $\frac{1}{2}^{\circ}$ lavere end Luftens Middeltemperatur, medens den i alle de øvrige Maaneder er højere end denne; i Maanederne fra Oktober til Marts endog mellem 2 og 3° højere. Is paa Havet er ukendt ved Færøerne og selv det indre af Vigene fryser kun yderst sjældent til.

Klimaet er udpræget oceanisk, mildt, fugtigt, ustadigt, taaget og stormfuldt.

Temperatursvingningerne er meget smaa saavel i Aarets Løb som i de forskellige Aar. I Vintermaanederne — December—Marts — er Middeltemperaturen mellem 3 og $3\frac{1}{2}^{\circ}$, medens den i Juli og August er mellem $10\frac{1}{2}$ og 11° . Den laveste Middeltemperatur, der i Tidsrummet 1876—1915 er forekommet i en Maaned er 0.2° (Marts 1891), den højeste 13.1° (Aug. 1880). Forskellen mellem Lufttemperaturen med sydlige—sydvestlige Vinde og med nordlige Vinde er gennemsnitlig $4\frac{1}{2}^{\circ}$; Forskellen er størst — c. $6\frac{1}{2}^{\circ}$ — i Marts og mindst — c. $1\frac{1}{2}^{\circ}$ — i Juli. I Januar, Februar og Marts naar den laveste Temperatur gennemsnitlig ned til c. $\div 6\frac{1}{2}^{\circ}$, medens den højeste Temperatur i Juli og August gennemsnitlig naar op til c. $16\frac{1}{2}^{\circ}$. Den gennemsnitlige Forskel mellem Aarets højeste og laveste Temperatur er kun $26\frac{1}{2}^{\circ}$.

Den absolut laveste Temperatur, der i Tidsrummet 1876—1915 er maalt i Thorshavn er $\div 11.6^{\circ}$, den absolut højeste 21.2° . Kun hvert sjette Aar naar Temperaturen op til 20° eller ned til $\div 10^{\circ}$.

Frost forekommer i Thorshavn gennemsnitlig paa 69 Dage om Aaret; Juli og August har været helt frostfri, medens hver Vintermaaned gennemsnitlig har 12 Frostdage; fra 1876—1915 er der i Juni forekommet Frost i 4 Aar, i September i 10 Aar. Middeldatum for sidste Frost om Foraaret er 9. Maj og Middeldatum for første Frost om Efteraaret 5. Oktober; de absolute Frostgrænser har i Tidsrummet 1876—1915 været 11. Juni og 3. September.

Den gennemsnitlige Barometerstand er ved Færøerne 757 mm; den er lavest, 751—754 mm, i Vintermaanederne og højest, 761 mm, i Maj og Juni. Da Øerne ligger tæt ved Hovedbanerne for de lave Lufttryk, der i østlig Retning bevæger sig hen over den nordlige Del af Atlanter-

Thorshavn (1876—1915).

Maaned	Middellufttryk mm	Lufttemperatur, Celsius					Det gennemsnitl. Antal Dage med Frost
		Middel- temperatur	Højeste Maanedes- og Aarsmiddel	Laveste Maanedes- og Aarsmiddel	Absolut højeste Temperatur	Absolut laveste Temperatur	
Januar	753.6	3.3	5.3	0.3	12.3	— 10.4	12
Februar	753.6	3.2	6.1	0.7	10.8	— 10.9	12
Marts	754.8	3.1	5.7	0.2	13.5	— 11.6	12
April	758.2	5.2	7.9	3.1	14.0	— 8.5	6
Maj	760.9	7.0	9.3	5.0	18.0	— 4.0	3
Juni	761.0	9.5	11.2	8.2	19.7	— 0.9	0.1
Juli	758.8	10.8	12.3	9.1	21.2	1.1	0.0
August	757.7	10.7	13.1	8.5	20.6	1.1	0.0
September	758.1	9.4	10.9	8.2	16.7	— 3.9	0.3
Oktober	756.4	6.9	9.8	4.2	14.4	— 5.6	4
November	754.5	4.8	7.4	1.9	13.1	— 9.6	8
December	751.4	3.5	5.5	0.3	11.8	— 10.5	12
Aaret	756.6	6.5	7.3	5.5	21.2	— 11.6	69

Maaned	Middelfugtighedsgrad %	Middelskydække %	Middelnedbør mm	Det gennemsnitlige Antal Dage med Nedbør	Det gennemsnitlige Antal Dage med Sne	Det gennemsnitlige Antal Dage med Taage	Havets Overfladetemperatur, C°
Januar	84	78	173	28	8	2	5.7
Februar	81	76	139	24	8	1	5.4
Marts	79	74	129	26	9	2	5.5
April	81	73	94	22	4	4	6.4
Maj	81	77	85	20	2	7	7.6
Juni	83	76	63	17	0.1	11	9.1
Juli	85	80	78	19	0.0	12	10.1
August	86	81	94	19	0.0	10	10.5
September	85	74	118	22	0.1	7	10.1
Oktober	85	77	155	25	3	4	8.9
November	84	78	164	26	4	2	7.5
December	84	77	169	27	7	2	6.4
Aaret	83	77	1461	275	45	64	7.8

havet, er Lufttrykket underkastet hyppige og store Forandringer. Et Fald eller en Stigning i Barometerstanden paa 20 mm eller endog mere i Løbet af et Døgn kan forekomme i de fleste Maaneder; den største Variation, der er iagttaget i Løbet af et Døgn er $43\frac{1}{2}$ mm. Forskellen mellem Aarets højeste og laveste Barometerstand er gennemsnitlig 62 mm. Som Regel er Lufttrykket mest foranderligt om Vinteren og roligst om Sommeren; Forskellen mellem den højeste og laveste Barometerstand er gennemsnitlig omtrent dobbelt saa stor i Januar som i Juli. Den absolut højeste Barometerstand, der er iagttaget i Thorshavn er 789.3 mm, den absolut laveste 706.7 mm og begge disse absolute Ekstremer er indtrufne i Januar Maaned.

I Aarets Løb er de sydvestlige Vinde de hyppigst forekommende; herefter følger i Hyppighed vestlige og nordlige Vinde, medens nordvestlige Vinde er temmelig sjeldne; i Marts, April, Maj og Oktober er dog Vinde fra Nord de hyppigste. Vindstille indtræffer ofte i Sommermaanederne, men varer som Regel kun en kort Tid.

Middelvindstyrken er stor, især i Efteraars- og Vintermaanederne, da den gennemsnitlig er frisk-stiv Kuling; de sydvestlige og vestlige Vinde er gennemgaaende de stærkeste.

Stormende Vinde kan forekomme til alle Tider af Aaret, men indtræffer dog hyppigst i Efteraars- og Vintermaanederne, især i December, Januar og Februar, i hvilke 10—15 % af alle Vinde er stormende. Stormene blæser hyppigst fra Sydvest eller Vest; i Løbet af 40 Aar har saaledes lidt over Halvdelen af samtlige stormende Vinde blæst fra disse to Retninger; i Januar og Februar har gennemsnitlig 21 % af de sydvestlige og 18 % af de vestlige Vinde blæst med stormende Kuling.

Vindstyrken forøges paa mange Steder paa Færøerne ved, at Vinden presses ind mellem Fjeldene, hvorfra den med voldsomme Kast eller Stød, Fjeldkast, føres ned over Fjordene.

Skydækket er stort paa Færøerne; paa Halvdelen af Aarets Dage er Himlen saaledes helt overtrukket, medens der gennemsnitlig kun forekommer 6 Dage aarlig med Skydækket mindre end 20 %.

Taae forekommer i Thorshavn gennemsnitlig paa 64 Dage om Aaret; den er hyppigst i Sommermaanederne, der hver har 10—12 Taagedage, herefter følger Maj og September hver med 7 og April og Oktober med 4, medens Maanederne fra November til Marts gennemsnitlig kun har 1—2 Taagedage hver. I Thorshavn forekommer Taaen som Regel med østlige og sydlige Vinde, men meget sjældent med Vinde fra Nord og Nordvest. Taaen ligger i Reglen paa Luvsiden af

Øerne, medens der paa Læsiden kun ligger Dis paa Toppen af Fjeldene.

Den aarlige Nedbørsmængde er i Thorshavn gennemsnitlig 1460 mm. Middelnedbøren er størst i Efteraars- og Vintermaanederne og mindst i Sommermaanederne; Januar har den største Middelnedbør, nemlig 173 mm, Juni den mindste — 63 mm —. Det gennemsnitlige Antal Dage med Nedbør er særlig stort i Vintermaanederne; Maanederne fra Oktober til Marts har saaledes hver fra 25 til 28 Nedbørsdage. I hele Aaret falder der gennemsnitlig Nedbør paa 275 Dage, eller paa c. 75 % af alle Aarets Dage. Paa 40 % af samtlige Nedbørsdage falder der mere end 5 mm Nedbør.

Det aarlige Antal Snedage er gennemsnitlig 45; i Juli og August er der fra 1876—1915 ikke faldet Sne i Thorshavn og i Juni og September kun nogle faa Gange. Sneen falder ofte i store Mængder, men bliver sjældent liggende over en halv Snes Dage i Dalene.

Torden er et sjældent Fænomen paa Færøerne; fra 1876—1915 har der ialt kun været 109 Dage med Torden, altsaa kun 2—3 Dage aarlig. Torden forekommer hyppigst i Maanederne fra November til Februar og ledsages ofte af stærke Haglbyger. Vinden er under et Tordenvejr hyppigst sydlig til vestlig med stiv til stormende Kuling.

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Landvegetationen. Et Lands Vegetation er altid præget af dets geografiske Beliggenhed, dets Klima, dets Jordbund og dets Kultur. Saaledes ogsaa for Færøernes Vedkommende: den nordlige Beliggenhed, det udprægede Øklima med den ringe Sommervarme og den milde Vinter samt den stadige Regn, den dels tørveagtige, dels klippehaarde Jord og det store Faarehold — alle disse Forhold virker paa Vegetationen, saaledes at der fremkommer et Resultat, der er lige saa egent, som Kaarene er udprægede. Enhver Antydning af Skov eller Krat mangler; der findes saa at sige kun urteagtige Planter samt en Del Dværgbuske, saasom Hedelyng, Klokkelyng, Blaabær etc.; Enen, der er fundet paa nogle faa Steder, optræder stedse i en mere eller mindre nedliggende Form; det samme er Tilfældet med et Par Pile-Arter (*Salix glauca* og *S. phylicifolia*), der iøvrigt ogsaa er sjældne. Og dermed er Rækken af Ved-Planter udtømt.

Forholdet har rimeligvis været det samme i forhistorisk Tid, thi de færøske Moser indeholder, saa vidt man kender dem, kun Vedstykker af Enen (ganske vist tykkere end Nutidens smaa Enebuske); der er derfor paa Færøerne ikke Tale om, at Befolkningen ved Skovhugst har odelagt Skov og Krat.

Har saaledes Mennesket selv ikke gjort Vegetationen Skade, snarere ved sin Virken gavnet dens Udvikling omkring Bygderne, saa har dets vigtigste Husdyr, *Faaret*, meget paa sin Samvittighed. Man kan uden Overdrivelse sige, at Faareholdet virker paa den færøske Vegetation som en Græsslaamaskine paa en Græsplæne; det holder Plantevæksten tæt og kort og forhindrer for en stor Del Planterne i at sætte Blomst og Frugt. Paa Suderø findes en mindre Dal, *Vatnsdal*, i hvilken der ligger en Sø med en lille Holm, som Førf. i 1897 undersøgte, fordi den paa Afstand saa saa mærkelig ud med en Mængde hvide Smaapletter i den grønne Bundfarve. Holmen ligger ikke længere ude i Søen, end at man kan vade derud, men den er fuldstændig adskilt fra Land, saaledes at der ingen Faar kan komme derover. Og det var den Omstændighed, den skyldte sit ejendommelige Udseende, thi de hvide Pletter var ved nærmere Eftersyn ikke andet end Kæruldtoppe, som her havde faaet Fred til at udvikle sig, medens Kærulden inde ved Søens Bredder var afnavet og kort. Foruden Kærulden dannede Stor Frytle og Tonervet Star (*Carex binervis*) Hovedmassen af Vegetationen paa Holmen, og de vare alle trekvart Meter høje (over alenhøje), medens de samme Arter inde paa Land ikke naaede en Tredjedel af denne Højde. Dette Eksempel, der kunde forøges med mange andre, vil give en Forestilling om den Betydning for Vegetationen, som Faareavlens har. De Steder, hvor man i Almindelighed finder den bedst udviklede og rigeste Vegetation, er Klippekløfterne, de saakaldte *Gjove*; denne Rigdom skyldes ganske vist for en Del de gode Livskaar (passende Fugtighed, godt Sollys og Læ), men en vigtig Omstændighed derved er dog den, at Faarene paa Grund af de stejle Klippesider ikke kan naa Planterne. Endelig er den indhegnede Marks, *Bøens*, Frodighed ogsaa for en stor Del betinget af, at Faarene holdes borte, og den vilde uden Tvivl være endnu større, hvis Faarene var banlyste derfra hele Aaret, ikke som nu kun om Sommeren.

De Vegetationsformationer, der optræder paa Færøerne, er hovedsagelig følgende: Fjeldmark, Fjeldhede, Græsli, Græshede, Lynghede. Kær, Klippe- og Gjovvegetation, Vandvegetation og Strandvegetation, samt de af Menneskets Virken prægede Plantesamfund: Græseng (Bø), Korn- og Kartoffelagre og Ukrudtsvegetation omkring Husene.

**Frodig Vegetation i Kløften ved
Vestmanhavn.
Bregner, Storkenæb, Kvanner osv.
(F. Børgesen fot.)**

**Løn i en Have i Thorshavn.
I Toppen ses døde Grenespidsler.
(F. Børgesen fot.)**

**Little Vatn ved Næs paa Østerø.
(E. Warming fot.)**

Fjeldene er jo som foran omtalt oftest ret flade ovenpaa, saaledes at der kan tales om Fjeldplateauer. Vegetationen paa disse Plateauer, der ligger i meget forskellig Højde (fra 100 til ca. 800 m o. H.), er for det meste ussel og forkrøblet; Stormene hersker her med usvækket Kraft og fejer alle fine Partikler bort, saaledes at der kun bliver den bare Klippe eller Stene og Grus tilbage. Planterne staar langt fra hverandre og er nedliggende og lave; de hyppigste Arter paa saadanne golde Strækninger — den Vegetationsform, som man kalder *Fjeldmark* — er en Fjeld-Kalkkarse (*Arabis petræa*), en Hønsetarm (*Cerastium nigrescens*), en Limurt (*Silene acaulis*), et Par Arter Stenbræk (*Saxifraga cæspitosa*, *hypnoides* og *stellaris*), en klæbrig, rød blomstret Stenurt (*Sedum villosum*), en ejendommelig enaarig lille Plante (*Koenigia islandica*), der hører til Skedeknæfamilien, nogle Græsser og græslignende Planter, samt hist og her en lille Dværgbusk (Krækling, Timian eller lignende); pletvis findes Mostuer, og paa nogle Steder, hvor Stormen ikke har kunnet virke ødelæggende endnu, er disse rykkede tættere sammen, og har dannet et mørkt Tæppe, ofte af ret stor Udstrækning — en *Fjeldhede*; den bestaar næsten udelukkende af en enkelt Mosart, Uld-Graamos (*Grimmia hypnoides*), og spredt i dens tykke Polster sidder en Del Planter, beskyttede mod det ublide Klima. En rigtig Fjeldhede findes kun paa de Fjeldplateauer, der ligge mindst 300—400 m o. H. I de lavere liggende Heder er Graamossets Herredømme ikke saa udelt; der kommer en Del andre fremtrædende Arter til; det er navnlig Børstestraaet Siv (*Juncus squarrosus*), Tue-Kogleaks (*Scirpus cæspitosus*) og Katteskæg (*Nardus stricta*), som spiller Hovedrollen i de fugtigere Heder fra 300 m o. H. til Stranden — *Græshederne* —, og saaledes, at jo længere ned man kommer, desto mindre Graamos er der i Heden, og desto fugtigere er den oftest; herved dannes der en jævn Overgang til Kærene. De tørrere Heder, der dog aldrig bliver tørre i samme Forstand som vore danske Heder, er, hvis Beliggenheden er god for Solvarmen, *Lyngheder*, hvori vor Hedelyng og en Art Klokkelyng (*Erica cinerea*) samt Blaabær er de fremtrædende Planter. Naturligvis er der saavel i Græshederne som i Lynghederne en Mængde Urter og Græsser, der i Antal hører til de underordnede, men ved deres Blomster er iøjnefaldende, saaledes f. Eks. Tormentil (*Potentilla erecta*), Mælkurt (*Polygala serpyllacea*), Høst-Borst (*Leontodon autumnale*), Djævlebid (*Succisa pratensis*), Faareleger (*Statice Armeria*) o. s. v.

I *Kærene*, der findes overalt i de lavere Egne, hvor Vandet har daarligt Afløb, og hvor det derfor bliver staaende og gør Jordbunden humusur (tørveagtig), er Halvgræsser de mest fremtrædende Planter; de al-

mindeligste Arter er Kæruld (*Eriophorum polystachyum*) og flere Star-Arter (*Carex panicea*, *C. Goodenovii*, *C. Oederi* og *C. stellulata*), desuden forekommer Hunde-Hvene (*Agrostis canina*) og nogle Siv-Arter (*Juncus lamprocarpus*, *J. supinus* og *J. effusus*); af iøjnefaldende Urter kan nævnes den gulblomstrede Benbræk (*Narthecium*), Kær-Ranunkel (*R. flammula*), Øjentrøst (*Euphrasia*), Vibefedt (*Pinguicula*), Trævlekrone (*Lychnis flos cuculi*) o. m. fl. I Bunden mellem Planterne findes en Mængde forskellige Mosser. Disse Kær er overordentlig udbredte og spiller en stor Rolle, da de danner Hovedmassen af Udmarken, „Haugen“; de afgræsses af Kreaturerne og i dem graves Tørv. Det er endelig af dem, den indhegnede Mark, „Bøen“, har udviklet sig; ved Afgrøftning, Bearbejdelse og nogen Gødningstilførsel forbedres Jordbunden saa meget, at man i Stedet for Halvgræsserne faar de mere værdifulde Græsser til at dominere. En færøsk Bø er en blomsterrig *Græseng*, hvis vigtigste Græsarter er Gulaks (*Anthoxanthum odoratum*), Rød Svingel (*Festuca rubra*), Fløjelsgræs (*Holcus lanatus*), Hestegræs (*H. mollis*), Fioringræs (*Agrostis alba*), Alm. Hvene (*A. vulgaris*) og Eng-Rapgræs (*Poa pratensis*). De blomstrende Urter er Hvidkløver, Smørblomst, Hønsetarm, Skjaller, Øjentrøst, Syre-Skræppe, Tusindfryd o. m. fl.

Paa Fjeldenes skraanende Sider dannes der undertiden græsklædte Partier, der paa Grund af gunstige Afløbsforhold for Vandet bærer en Vegetation, som i meget minder om Bøens, men er fattigere paa Arter og ringere i sin Udvikling; det er, hvad man kalder en *Græsli*, og disse Lier er særlig søgte af Faarene. Det er blevet nævnt ovenfor, at den frodigste Vegetation finder man i Gjove eller paa gunstigt vendte Klippeafsats; det er derfor berettiget at tale om en særlig *Klippe- og Gjovevegetation*, der bestaar af dels en Del Planter, der næsten altid holder til i Klipperevner, f. Eks. Rosenrod (*Sedum rhodiola*), Rød Stenbræk (*Saxifraga oppositifolia*) o. a. Arter, Fjeldsyre (*Oxyria*) o. fl., dels en Mængde Planter, der ogsaa forekommer under andre Forhold, men her har Lejlighed til at udvikle sig fuldtud; næsten alle Færøernes Blomsterplanter er fundne i Gjove, og adskillige af de sjældnere kun der.

De andre Former for Vegetation, som man træffer paa Færøerne, er uden større Betydning. *Vandvegetationen* i Søer og Vandløb er meget fattig; langs Stranden især i Bunden af Fjordene findes Bræmmer af *Strandvegetation* med Marehalm (*Elymus*), Strand-Sennep (*Cakile*) og Strand-Arve (*Honckenya peploides*), og paa Sandø er der endog en lille Klit, bygget som herhjemme af Klittag (*Psamma*).

Korn- og Kartoffelagrene, der nærmest omtales under Landbrug, saavel som Haver og Husenes nærmeste Omgivelser indeholder en frodig

Ukrudtsvegetation, hvori Hanekro (*Galeopsis tetrahit*), Fuglegræs (*Stellaria media*), Kilde-Arve (*Montia*), Krybende Smørblomst (*Ranunculus repens*) og Alm. Rapgræs (*Poa trivialis*) hører til de almindeligste Arter.

Havvalgevegetationen. Færøernes Beliggenhed ude i det aabne Atlanterhav er i høj Grad gunstig for en rig Havvalgevegetations Trivsel, og fra højeste Vandstandsmærke — ja paa Steder, hvor Brændingen er stærk, langt højere op — til henimod 30 Meters Dybde er Øernes Sokkel klædt af en tæt Vegetation. Det øvre Vegetationsbælte, der i Almindelighed blottes ved Lavvande, kendetegnes især ved sin Bevoksning af Klørtang (*Fucus*-Arter), Buletang (*Ascophyllum*) og Remmetang (*Himantalia*) — allesammen Brunalger, samt en hel Del Rødalger, f. Eks. Koraltang (*Corallina*) og Karaghen-Tang (*Gigartina manillosa*). Af det nedre Bæltets Planter er især Anledning til at nævne de indtil mandshøje Bladtang-Arter (*Laminaria* og *Alaria*), der danner hele Skove, i Ly af hvilke der lever en Mængde smukke smaa Rødalger. — Foruden Hav-alger findes der i Havet paa et enkelt Sted (det indre af Vaagfjord paa Suderø) en Bevoksning af Aalegræs (*Zostera*).

Flora. Færøernes Flora omfatter omtrent 300 Arter af Blomsterplanter og Karsporeplanter og er saaledes forholdsvis fattig, hvad der sikkert staaer i Forbindelse med Øernes afsides Beliggenhed og de ret haarde Livskaar for Plantevæksten.

Størstedelen af disse Plante-Arter træffes ogsaa i det egentlige Danmark; men et ikke ubetydeligt Antal er Fjeldplanter, der selvfølgelig ikke lever i det danske Sletteland. Disse Fjeldplanter har Færøerne tilfælles med Norge og med Skovland med tilliggende Øer, samt med Island, og de er gennemgaaende vidt udbredte Fjeldplanter. Adskillige af dem er nævnte i det foregaaende.

Af mere ejendommelige Arter kan nævnes en Løvefod (*Alchemilla færøensis*), der kun findes paa Færøerne og Øst-Island. Endvidere flere vesteuropæiske Arter, saaledes som en lille Bregne (*Hymenophyllum peltatum*), en Scilla (*S. verna*), en Klokkelyng (*Erica cinerea*), en lille Anagallis (*A. tenella*) o. fl., hvoraf de fleste genfindes paa Norges Vestkyst, men ellers ikke i de skandinaviske Lande.

De rigtige nordiske Fjeldplanter findes særlig paa Øernes højere Fjelde. Det er saadanne Planter, som den arktiske Valmue (*Papaver radicum*), en lille Evighedsblomst (*Gnaphalium supinum*), en Dværg-Azalea (*Loiseleuria procumbens*), Alpe- og Fjæld-Ærenpris (*Veronica fruticans* og *V. alpina*), nogle Dueurter (*Epilobium anagallidifolium*, *E. alsinifolium* og *E. lactiflorum*), flere Stenbræk-Arter (*Saxifraga*), og flere Græsser og Halvgræsser, for blot at nævne et lille Udvalg.

DYRELIVET

AF OVERLÆGE O. HELMS OG PROF. C. H. OSTENFELD

Af *Land-Pattedyr* findes ingen andre end de, der er komne i Menneskets Følge som Husdyr, samt Rotter og Mus foruden nogle indførte Harer. *Padder* og *Krybdyr* mangler, og den *lavere Land-fauna* er kun lidt kendt; men paa stærke Vinger har Tusinder og atter Tusinder, for ikke at sige Millioner af *Fugle* fundet Vej til disse af-sides Øer.

Færøernes *Fuglefauna* slutter sig i det hele og store til *Fuglefaunaen* i den øvrige Del af Nordeuropa især i de Egne, som ligger Færøerne nærmest, Norge og Skotland og fremfor alt Øgrupperne nord for Skotland. Til Islands *Fugleverden* findes vel talrige *Tilknytningspunkter*, men *Forskellighederne* er ogsaa store. Hvorledes iøvrigt Øernes *Beliggenhed*, *Klima* og øvrige *Naturforhold* har *Indflydelse* paa deres *Fugleverden*, skal kortelig omtales i det følgende.

Antallet af de *Arter*, der hidtil er trufne paa Øerne, er omtrent 170; heraf c. 50 *Spurvefugle*, c. 10 *Skrigefugle* (incl. *Duer*), c. 13 *Royfugle*, 1 *Hønefugl*, c. 35 *Vadefugle* og c. 65 *Svømmefugle*, af de to sidstnævnte *Grupper* altsaa tilsammen 100 eller langt over Halvdelen af alle trufne *Arter*. Den langt overvejende Del af de paa Øerne iagttagne *Fugle* yngler imidlertid ikke der; kun omkring en *Fjerdedel* er fundet ynglende, og blandt disse er der endda en stor Del, der kun yngler der højest uregelmæssig og i yderst sparsomt *Tal*. Resten er *Fugle*, der kun paa *Gennemrejse* eller ved en ren *Tilfældighed* besøger Øerne. Man kan herefter skelne mellem *Ynglefugle* og *besøgende Fugle*.

Ynglefugle. Hvad der skal henregnes til *Ynglefugle* paa Færøerne, er lidt vanskeligt at afgøre; thi som omtalt hænder det ikke sjældent, at nogle af de besøgende *Fugle* en enkelt Gang bygger *Rede* og udrunder deres *Æg* paa Øerne; her omtales imidlertid væsentligst de *Arter*, der til *Stadighed* og i større *Tal* yngler der.

Aarsagerne til, at Tallet af ynglende *Arter* i det hele ikke er stort, er dels saadanne, som rammer enkelte *Grupper* af *Fugle*, hvilke nedenfor vil blive anført, dels mere almindelige, som rammer den overvejende Del af Øernes *Fugle*. Vigtigst blandt de sidste er vel Landets ringe *Område*, som dels gør det vanskeligt for *Fugle*, der er henvist til *Landjorden*, at skaffe sig *Næring*, dels bevirker, at *Arter*, der efterstræbes af *Menneskene* enten for deres *Køds* eller *Fjers Skyld*, eller fordi de gør

Skade, let udryddes eller hindres i at fæste blivende Bo, forsaavidt de ikke ved at bygge paa utilgængelige Steder er beskyttede mod Udryddelse. Et Eksempel herpaa er *Graagaasen*, der i tidligere Tid har ynglet i ret stort Tal, men nu er fuldstændig forsvunden; Storkjoven kunde let have kommet til at afgive Eksempel paa det samme.

En Ejendommelighed ved Færøernes Fuglefauna er, at en Del Ynglefugle, som er Trækfugle i Lande, der ligger under samme Breddegrad, ja langt sydligere f. Eks. Danmark, forbliver Vinteren over paa Færøerne, selvfølgelig paa Grund af det overordentlig milde Vinterklima. Eksempler herpaa er *Stær* og *dobbelt Bekkasin*.

Den fuldstændige Mangel paa Træer og Buske paa Øerne bevirker, at saavel Rovfugles som Spurvefugles Tal er meget indskrænket; thi Ynglepladser for dem mangler. Kun saadanne Arter findes derfor, som enten i Almindelighed bygger paa andre Steder end i Træer eller kan lempe sig efter Forholdene og tage til Takke med andre Ynglepladser. Og ser man paa den Rolle, Trævæksten andetsteds spiller for Smaafuglene, dels ved at yde dem Ly mod Fjender og Uvejr, dels ved at skaffe dem Føde, direkte gennem deres Frugter eller indirekte ved de Insekter, de giver Ophold for, vil man let forstaa Spurvefuglenes ringe Tal paa Øerne. For de Rovfugle, der væsentligst skal søge deres Føde paa Land, er Færøerne ogsaa kun et lidet indbydende Sted; af Pattedyr findes kun Rotter og Husmus, af Landfugle forholdsvis faa, af lavere Hvirveldyr (Fisk undtagne) ingen. Den eneste *Rovfugl*, der yngler paa Øerne, er *Dvergfalken*, der ikke er sjelden; den anbringer sin Rede paa stejle Fjelde.

Af *Spurvefugle* yngler *Digesmutte*, *Engpiber* og *Skærpiber* almindelig, de to første overalt paa Øerne, den sidste kun i Nærheden af Stranden. Ved beboede Steder, ofte i Udhusenes Stenmure, ruger almindelig *Gærdesmutter*; sjeldnere yngler *den hvide Vipstjert*. *Stæren*, der er en almindelig Fugl, ruger rundt om i Klipperevner, *Ravnen* og *Kragen*, af hvilke navnlig den sidste findes i Mængde, paa stejle Klippevægge, Kragen dog paa mindre utilgængelige Steder end Ravnen. Endnu maa nævnes *Skovspurven*, der først i 1869 kom til en af Øerne (Skuø) og nu her og paa Sandø har formeret sig i overordentlig Grad. Af *Duefugle* findes kun *Klippeduen*, der yngler i Klippehuler, af *Hønsfugle* slet ingen. Ej heller for *Vadefuglene* kan Færøerne i det hele siges at byde gunstige Forhold; flad Strand med Sand, Dynd og deri indeholdt Næring findes saa godt som ikke; lave Holme, der andetsteds tjener Vadefuglene til Yngleplads, er der kun faa af. De Arter, man finder, er da væsentligst saadanne, som ogsaa andetsteds yngler under

Fra Kirkebøholm og Kirkebø (Fotografier af Koefoed-Jensen).
1. Udsigt fra Kirkebøholm mod Kirkebø. 2. Kirkebørejns Affald. 3—4. Rugende Edderfugle omgivne af unge Kvanner, Trævlekrone, Dag-Pragtstjerne, Eng-Kabeleje og Skræpper. 5. Edderfuglerede med 4 Æg. Fuglen har lige forladt Reden. 6. Edderfugle: Et Par enkelte Hanner (hvide) ses. Resten er Hunner.

lignende Vilkaar, som de færøske Højsletter og Dale frembyder: dels nøgne Sten- eller Grusmarker, dels Lyngheder undertiden af moseagtig Karakter med Smaasøer, dels grønne Engstrøg langs Elvene. I Mængder yngler *Hjejlen*, der holder sig til den tørre Lyngslette; *Præstekrave* og *Strandskade*, der i andre Lande yngler ved Strandbredden, lægger her deres Æg paa de nøgne Grussletter, Strandskaden oftest ved Bredden af en lille Sø. Strandskaden, paa færøsk *Tjaldur*, kommer til Færøerne, efter d. 12. Marts, „Grægasismessa“; den er fredet og er at betragte som *Færøernes nationale Fugl*. Hvor Strandkanten er lav og sandet, navnlig i Bunden af Fjordene, høres dens ejendommelige Piben. medens den samler Føde med sit lange, spidse, røde Næb, vadende paa sine stærke, røde Ben. En anden for Færøerne karakteristisk Fugl er den lille *Regnspove*, hvis melodiose Skrig høres vidt og bredt. Det er en af de almindeligste Fugle paa Øerne, den holder sig især til græsbevoksede Steder med Tuer, den dobbelte *Bekkasin* til de mere sumpede Steder og til Engstrøgene langs Elvene. Mindre almindelige er den *sortgraa Ryle* og *Odinshanen*; den sidste yngler ved Smaasøerne; i sparsomt Tal yngler ogsaa den almindelige *Ryle*.

For ingen Gruppe af Fugle byder Færøerne saa gode Betingelser som for *Svømmefuglene*. For dem er Landets ringe Omraade væsentligst en Fordel, idet der overalt kun er kort til Havet, der ved sin Fiskerigdom yder dem rigelig Næring; fortrinlige Ynglepladser findes i Mængder paa de stejlt ned i Havet gaaende Fjelde. Dog er Forholdene mindre gunstige for de Arter, der ikke er fiskeædende eller bygger ved Smaasøer inde i Landet eller paa Holme ved Stranden. Af *Andefamilien* yngler derfor kun faa Arter: *Graaanden* rundt om ved Smaasøer, dog ikke i stort Tal, ligesaa den *toppede Skallesluger*, medens *Ederfuglen* yngler overalt, endog paa ret høje Fjeldtoppe, paa enkelte Holme i større og mindre Kolonier. Af *Lommer* træffes den *rødstrubede Lom* almindelig ved Smaasøer. Af *Maagefamilien* yngler paa sumpede Steder inde paa Øerne nogle af Landets ejendommeligste Fugle, *Kjoven* og *Storkjoven*: den sidste fandtes tidligere i uhyre Tal, men var paa Grund af Efterstræbelse aftaget saa stærkt, at dens Undergang i en ikke fjern Fremtid kunde imødeses; ved Lov blev der imidlertid skabt Fred for denne ejendommelige Fugl, der foruden paa Færøerne kun yngler paa Island og i ringe Tal paa Shetlandsøerne. *Kystternen*, der er en yderst almindelig Fugl, yngler kolonivis saavel paa lave Holme ved Stranden som oppe paa Fjeldsletterne. Af de egentlige Maager yngler paa Fjelde og Fjeldsletter inde i Landet *Sildemaagen*, *Svartbagen* og *Havmaagen*; de træffes dog ogsaa kolonivis paa Fuglefjeldene, hvilket

Nedenfor Fuglebjærgene paa Fugløs Nordside. I Baggrunden Viderø.
(Johs. Klein fot.)

navnlig gælder Svartbagen. Ved Smaasøer inde paa Øerne findes i ringe Tal *Hættemaagen*. Den talrigste af alle Maagerne er den paa Fuglefjeldene ynglende *Ride*, *tretaaet Maage*.¹⁾ Af de *Aarefodede* yngler *Sulen* kolonivis paa Fuglefjeld, dog kun et enkelt Sted (*Myggenæsholm*); endvidere *Skarven* og *Topskarven*, den første paa Fjelde ved Havet oftest enkeltvis, den sidste i Stenrøs. Af *Stormfugle* yngler *Isstormfuglen*, *Mallemuken* enkelte Steder paa stejle Klipper, *Skraapen* og *Stormsvalen* i Huller i Stenrøs eller under Grønsvær, den sidste endog i Stengærder. Endelig har vi *Alkefuglene*, hvis Individantal maa ske er større end alle Øernes andre Fugles tilsammen. Det er da navnlig *Søpapegøjen* (*Lunden*) og *Lomvien*, der findes i uhyre Mængder; mere sparsomt findes *Alken*, medens *Tejsten* nu næsten skal være udryddet. Til Alkefuglene hørte ogsaa den i Aarhundredets Begyndelse udryddede *Gejrfugl*, der paa Færøerne havde et af sine Opholdssteder.

Besøgende Fugle. Gennemgaar man Færøernes Fuglefauna, forbavses man straks over det store Antal Fugle, saavel Arter som Individder, der gæster Øerne uden at yngle der.²⁾ Forklaringen maa søges i, at

¹⁾ De paa Fuglefjelde ynglende Arter, som er Genstand for Fuglefangst, omtales under denne (Side 59—62).

²⁾ Her skal dog gøres opmærksom paa, at til besøgende Fugle ogsaa regnes saadanne, der sjældent eller i meget ringe Tal yngler paa Øerne f. Eks. *Sangtærke*.

Færøerne i det nordlige Atlanterhav i ikke altfor stor Afstand fra Europas Kyst danner den eneste Hvileplads for alle Fugle, der færdes paa denne Del af Oceanet. Og færdes da mange Fugle her? ja, utvivlsomt. Færøerne ligger paa en stærkt befærdet Trækvej for Fugle og kun lidt borte fra en anden maaske endnu stærkere befærdet. Den første Vej er mellem Europa og Island, den Vej som sikkerlig alle Islands Trækfugle tager og de af Grønlands, der kommer fra Europa; der er intet mærkeligt i, at en Del af disse Fugle undertiden gør kortere eller længere Ophold paa Øerne. Den anden store Trækvej, hvorom Talen er, gaar langs en Del af Storbritanniens Østkyst helt op til Shetlandsøerne, fra denne Strækning tværs over Nordsøen til Norge. Ad denne Vej kommer Trækfuglene om Foraaret til Skotland og Norge, om Efteraaret drager de den modsatte Vej tilbage. Færøerne ligger vel ikke paa selve denne Trækvej, men dog ikke længere borte derfra, end at man let forstaar, at de jævnlig gæstes af Arter, der er Trækfugle i Skotland eller Norge. Til de her omtalte Fugle, der selvfølgelig væsentligst lader sig se Foraar og Efteraar, hører den langt overvejende Del af de besøgende Fugle, fremfor alt en overordentlig stor Mængde Spurvfugle. Som Eksempler kan nævnes *Snеспurven* og *Sangsvanen*, hvilke Arter ses flokkevis i Træktiden, navnlig om Foraaret.

Om Vinteren gæstes Øerne af adskillige Arter, der fra Island eller nordligere Egne drager mod Syd og for en Del ikke kommer længere end til Færøerne f. Eks. *Havlit*.

Endnu maa nævnes, at der paa Færøerne er truffet adskillige Arter, hvis Hjem ligger i meget fjerne Egne, og som kun ved en ren Tilfældighed gæster Øerne. Som Eksempler herpaa kan nævnes *Rosenmaagen*, hvis Opholdssted ellers er de circumpolare Egne, hvor ogsaa dens til for nogle Aar siden ukendte Ynglepladser findes, og den sortbrynede *Albatros*, af hvilke et Individ i 34 Aar opholdt sig blandt Sulerne paa Myggenæsholm, medens dens Opholdssted ellers er Havene paa den sydlige Halvkugle, dens Ynglepladser Falklandsøerne og enkelte Øgrupper ved Ny-Zealand.

Den lavere Dyreverden ser man kun lidt til; der mangler, som ovenfor nævnt, aldeles Krybdyr og Padder; derimod er der adskillige Spindler (Edderkopper) og Insekter; de er næsten alle smaa og uanselige; af mere iøjnefaldende Arter er dog en ret stor Løbebille (*Carabus*) og nogle mindre graalige Natsommerfugle hyppige. Egentlige Dagsommerfugle hører ikke til paa Færøerne; enkeltvis er dog truffet Admiral-Takvingen og Tidsel-Takvingen (*Vanessa atalanta* og *V. cardui*).

Der findes endvidere adskillige Landsnegle (store og smaa nøgne og

skalbærende) og Regnorme; og at der rimeligvis forekommer talrige Protozoer o. a. smaa, mikroskopiske Dyr, er sandsynligt, men man ved intet derom, desværre.

Dyreliv i Indsøer og Vandløb. I Søerne og Smaaelvene findes en Mængde Ørred (*Salmo trutta*), som før Verdenskrigen var Genstand for ivrig Sport, særlig ved Englænderne. Desuden fanges undertiden Fjæld-Ørreden (*Salmo alpinus*), og ogsaa Laksen (*S. salar*) skal en enkelt Gang være taget. Af andre Fisk i de ferske Vande er der kun fundet to, nemlig Aalen og Hundestejlen, og saavel disse som Laksefiskene kan jo ikke kaldes egentlige Ferskvandsfisk i den Forstand som f. Eks. Karpefiskene. Næringen for Fiskene synes mager nok, da den hovedsagelig er Myg, men der findes dog ogsaa Smaakrebs, Hjuldyr og nogle smaa Ferskvandsmuslinger og -snegle.

Dyrelivet i Havet omkring Øerne er rigt. Der er en stor Mængde Fisk og lavere Dyr, og der færdes mange forskellige Hvaler samt nogle Sæler. Foruden mere tilfældige Gæster kendes af Sæler *Graasælen* og *den spættede Sæl*, der begge yngler i Huler i Kystklipperne; de er imidlertid blevne meget sjældnere i de senere Aar.

Blandt Hvalerne er jo særlig *Grindehvalens* Navn knyttet til Færøerne. Grindehvalen er en Delfin-Art paa 6—7 Meters Længde; den har et kort og but Hoved og er sort med Undtagelse af en smal lys Stribe langs Bugen; den kommer i større eller mindre Flokke (indtil 1000 Stykker), saakaldte Grind, til Færøerne, hvor der drives ivrig Jagt paa den. Af andre Tandhvaler kan nævnes *Springeren*, *Marsvinet* og *Døglingen* (Bottlenose) samt *Kaskelotten*; den sidste er dog en sjælden Gæst. Foruden Tandhvaler trækker mange store Bardehvaler forbi Færøerne, hvor der er oprettet adskillige Hvalfangststationer med Fangsten af dem for Øje. De hyppigste er de forskellige *Finhvaler* (Finhvalen, Blaa-hvalen og Sejshvalen) og *Knølhvalen*, men der er ogsaa fanget enkelte Eksemplarer af den store *Nordkaper*, Grønlandshvalens Slægtning.

De almindeligste *Fisk* ved Færøerne er Torsk, Sej, Lange, Brosme, Havkat, Tangspræl og Tobis samt Sild; desuden findes adskillige Fladfisk, saaledes Helleflynder, Rødtunge, Rødspætte o. fl., endvidere Kuller, Hvilling, Stenbider, Ulk, Rødfisk samt af Bruskfisk Havkal, Pighaj, Sildehaj og Skade. De smaa Sejer optræder i Sommertiden i store Stimer ved Kysten, hvad der ligeledes er Tilfældet med Tobisen; ogsaa Sildestimer forekommer ikke sjældent, navnlig ofte i Kollefjord. Færingernes Fiskeri omtales jo senere, saa her skal ikke gaas ind paa denne Side af Dyrelivet.

Paa Stenene i Strandkanten og i den rige Algevegetation lever en

Mængde lavere Dyr, særlig *Krebsdyr*, *Snegle* og *Muslinger*. Ved laveste Vandmærke ser man saaledes gerne paa Klipperne et hvidt Bælte af Balaner; paa Stenene sidder ofte i Massevis Albuskæl (*Patella*), Strand-snegl (*Litorina*) og Purpursnegl (*Purpura*); nedenfor dem træffer man Blaamuslinger (*Mytilus* og *Modiola*), Aktinier o. m. a. Dyr. Der er mange Pighude, saaledes Søstjerner, Søborrer og Slangestjerne. Paa Algerne vokser Goplepolyer og Mosdyr o. s. v.

Af fritsvømmende lavere Havdyr er der særlig Grund til at nævne *Blæksprutterne*, som undertiden optræder i store Stimer. Endelig er det mikroskopiske Dyre- og Planteliv, der lever fritsvævende i selve Vandet, det saakaldte Plankton, meget righoldigt baade i Mængde og i Arter, hvad der giver en Forstaaelse af, at der kan være Føde nok for de store Masser af andre Havdyr.

FÆRØFOLKET GENNEM TIDERNE

AF KAPTAJN DANIEL BRUUN

Tolv Hundrede Aar er forløbne siden Mennesker første Gang (omkring 725) fandt Vej til Færøerne.

Den irske Munk *Dicuil* forfattede nemlig Aar 825 et Værk „*De mensura orbis terræ*“, i hvilket han skriver, at nogle Irer af Lyst til Eneboerlivet havde boet paa Øerne i omkring 100 Aar; „men“ hedder det: „disse fra Verdens Skabelse ubeboede, navnløse Øer er nu paa Grund af de normanniske Sørovere forladte af Eneboerne“. Ad anden Vej ved man, at *Grim Kamban* var den første Viking, som fæstede Bo paa Færøerne, allerede forinden den store Udvandring fra Norge begyndte efter Slaget i Hafursfjord (872). — Det varede derefter næppe længe før alle beboelige Pladser var optagne paa hine Øer.

„*Færeyingasaga*“ indeholder navnlig Fortællingen om de Kampe, som de to Høvdinger *Sigmund Brestesson* paa *Skusø* og *Trond i Gøte* paa Østerø iværksatte om Herredømmet paa Øerne.

Sigmund blev dræbt, og saa længe *Trond* levede, blev Færøerne i Realiteten ikke Skatland under Norge, men efter hans Død skete dette (Aar 1035), fra hvilken Tid Færøerne hørte under Norge. De kom 1380 med dette Rige til Danmark; men de regeredes som en norsk Landsdel lige til 1709, da Kong *Frederik IV* lagde dem ind under Sjællands Stift. Da Norge 1814 løsreves, forblev Øerne danske.

I den ældste Tid stod en *Lagmand* i Spidsen for Styrelsen; han

Færinger.
(Johs. Klein fot.)

var Formand i *Lagtinget*, Øernes øverste Domstol og det Sted, hvor alle vigtige offentlige Anliggender forhandlede. Tinget holdtes i *Thorshavn* og var en Institution, der gjorde Gavn ved at værne Beboerne mod hensynsløse Fogder og Købmænd. Senere delte Lagmanden sin Magt med Biskopperne; efter Reformationen maa Lagmanden igen anses som Øernes øverste Styrende i indre Forhold lige til *Lagtingets* Ophævelse (1816). Kun i Gabels-Tiden (17. Aarh.) var *Lensmænd* de styrende paa Øerne.

I Vikingetiden og den nærmest følgende Periode stod Færingerne i livlig Forbindelse med Omverdenen, navnlig med Norge, hvorfra Hovedmassen af Befolkningen jo var udvandret, men ogsaa med Shetlandsøerne, Orknøerne og Island.

„Men efterhaanden indsnevredes alle Forhold. Den Udvikling, som fandt Sted i Norge og deltes af Island, lod Færøerne blive mere og mere tilbage; og da Sagatidens Storhed var bleven et Minde om henfarne Slægter, da ogsaa Island efterhaanden maatte opgive sin Deltagelse i det aldrig hvilende evropæiske Kulturliv, medens selve Norge havde mere og mere ondt ved at følge med, da sank disse Slægter hen i den lydlose Tilværelse, som er betegnende for enhver af Verdenslivet glemte Almue; den finder sin tungsindige Glæde i Sange fra Fortiden, medens Døgnets

Liv er smaaligt, og kun den større Inderlighed i de personlige Forhold vidner om, at der her findes en Gren af en rigere Stamme.“ (A. D. Jørgensen: „Den nordiske Kirkes Grundlæggelse“, Kbhvn. 1874—78).

De første Landnamsmænd havde med stor Møje ved Foden af Fjeldene ryddet sig Jord, som de dyrkede; de holdt Faar i Mængde paa de vidtstrakte Fjeldgræsgange, desuden Køer og Heste. Fisk fangede de i Havet og Fugle i Fjeldene. De levede det samme brydsomme og farefulde Liv som Færingerne i vore Dage. I denne den ældste Periode af Færøernes Historie var Forholdene gode paa disse Øer, Befolkningen trivedes vel; men efter „den sorte Død“, som i det 14. Aarh. hærgede Øerne, fandt der en uhyre Tilbagegang Sted i alle Forhold. Afsondret som Øerne laa fra de store Kulturlande, blev de ikke delagtige i de Goder, som førte de nordiske Folk fremad i Kultur. Befolkningen levede sit eget snevre Liv i Aarhundrede efter Aarhundrede, og gik tilbage i aandelig og materiel Forstand, og Modstandsdygtigheden mod Angreb svandt.

Fra de ældste Tider havde Færingerne været udsatte for *Røveri og Plyndringer af fremmede Søfolk*, som uden stor Risiko kunde hærge paa de fjerne Øer, der som oftest var uden Beskyttelse fra Moderlandet, og hvis Befolkning dels boede for spredt til at kunne iværksætte et virksomt Selvforsvar, og dels efterhaanden ganske mistede den krigeriske Aand, som oprindeligt havde været et Særkende for Nordboerne.

Efterhaanden tabte de, som Lucas Debes siger, „deris gammel Hedske Modighed oc Haardhed: endog de ideligen hafve været anfæctede aff Franske, Iriske og Engelske Sø-Røvere. Mens efftersom deris Formufve bestoed udi Land-Gods Quæg, oc vilde Faar, hvor paa Fienden kunde gjøre dennem liden Skade, hafve de beskiermet sig paa de høye Fielde.“

Det er ikke Stedet her ved historiske Undersøgelser at paapege, til hvilke Tider og af hvem Færingerne saaledes blev plyndrede, kun skal mindes om, at paa Mogens Hejnesøns Tid florerede Sørøveriet endnu højt. Den første protestantiske Biskop forlod endog Øerne som Følge af røverske Overfald, og Frederik II nødsagedes til at sende et Skib til Øerne mod Tyrker.

Det følgende Aarhundrede, det 17de, har utallige Røverier at opvise, forøvet baade af Tyrker, algierske Sørøvere, Skotter, Irer, Engelskmænd, Folk fra Orknøerne, Franser og Dynkerker.

Værst gik det under Danmarks og Hollands Kamp mod Frankrig i 1675—79, den saakaldte „*Fransatid*“.

Det var ikke blot egentlige Sørøvere, som forulempede Øerne; men

fremmede Fiskere færdedes ved Kysterne og gjorde samtidig Landgang for at plyndre, ligesom de forhindrede Beboerne i at benytte Fiskeriet, deres bedste Erhverv; thi disse vidste ikke, hvad Øjeblik de kunde blive overfaldne og bortførte i Slaveri. Mange Færinger endte deres Liv som Slaver i Tyrkiet eller Barbareskerne, og mange udsatte sig for i bedste Tilfælde at blive snappet af Engelskmænd, naar de paa Rejsen til Island for at fiske passerede Færøerne. De maatte da Sommeren igennem fiske for de fremmede under Island og blev da atter satte i Land paa Hjemvejen et eller andet Sted paa Færøernes Kyst.

Regeringen sendte af og til Krigsskibe op til Færøerne, saaledes især under Christian IV, og disse Skibe gjorde selvfølgelig Gavn; men aldrig saa snart var de borte, før Røverierne atter begyndte. Man forsøgte at væbne Indbyggerne, og det blev paabudt dem blandt andet at anskaffe Skydevaaben; men de var uvante med at bruge saadanne, og der var tilmed for faa af dem. Opbyden af det forsvarspligtige Mandskab tyngede dem, hvorfor de ansøgte om at faa Lov til igen at indskrænke sig til Brugen af deres gamle Vaaben: „Hvalspyd, Økse og Fjeldstav“.

Meget betegnende udtalte Befolkningen ved den Lejlighed (1690), at det, der bedst tjente dem, var „Fødderne til Klippernes Højhed“. — Det var det gamle Middel, som de fra Arilds Tid havde anvendt: at flygte op i Fjeldene.

Mindet om disse Ufredstider har fæstet sig dybt i Erindringen hos Befolkningen, og mange er de Sagn, som knytter sig hertil. Men det er jo heller ikke saa lang Tid siden, at Røverierne ophørte. „Franser“ hærgede lige til Begyndelsen af det 19. Aarh., og Hollænderne flakkede om som Handelsmænd til i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Det var ikke blot paa Grund af Røveri og Plyndring, at fremmede Søfolk var frygtede af Færingerne, men ogsaa fordi disse frygtede for, at Søfolkene skulde medbringe Smitte af farlige Sygdomme, som kunde hærge Landet. Endnu haves i frisk Minde, at Kopperne blev bragt til Lervig i 1736 af fremmede Smuglere (der var paa den Tid kongelig Monopolhandel). En ung Mand, som skulde have Bryllup, købte nemlig den Gang af Smuglere en Frakke, som smittede Befolkningen.

Traditionen har opbevaret mange Træk af Livet i de omtalte Ufredstider, og rundt paa Øerne paavises, ofte højt oppe i Fjeldene, Tilflugtssteder, hvortil Befolkningen flygtede, naar Sørøverne kom. I ikke faa Tilfælde var der her indrettet Hytter med Proviant, hvor de midlertidig kunde friste Livet.

Igennem hele Middelalderen var *Handelen* fri paa Færøerne, og den kom tilsidst i Hænderne paa hanseatiske Købmænd i Bergen; men fra

sidst i det 16de Aarhundrede var der *Monopolhandel*, som gik fra Haand til Haand, indtil 1709, da Staten selv overtog den, uden at Forholdene blev væsentlig bedre. Indtil 1836 var der f. Eks. kun ét Udsalgssted paa Øerne, nemlig Thorshavn, hvor de langvejs fra kommende ofte maatte ligge hele Uger, for at faa Adgang til at handle. Først 1856 ophævedes det kgl. Monopol, og Handelen blev atter fri.

I vore Dage har Færøerne under de sikrere Erhvervsforhold, Lagtingets Genoprettelse, Monopolhandelens Ophævelse og den politiske Frihed faaet noget af den gamle fribaarne Aand og Selvstændighed tilbage, uden hvilket intet Fremskridt er muligt. Færøerne har dog, selv i Nedgangsperioden, til Tider fostret Folk, i hvilke den gamle Vikingeaand levede, som Fribytteren *Mogens Hejnesøn*, der med Kong Frederik II's Billigelse rensede de færøske Farvande for Kapere, men som til Slutning paa Grund af Søroveri blev dømt og halshugget, for dog Aaret efter at blive frikendt i sin Grav og hæderlig stedt til Hvile i Kirken paa Ørslevkloster ved Limfjorden.

I 1816, da Lagmandsembedet og Lagtinget ophævedes, blev Øerne gjort til et eget Amt, og der udnævntes en Amtmand. I 1852 genoprettedes *Lagtinget* som et Amdsraad, dog med Ret til at foreslaa Love for Øerne. Til Folketing og Landsting sender Øerne Repræsentanter — én til hvert Ting.

Indtil Reformationen var Færøerne et *Bispedømme* under Trondhjems Ærkebiskop, derefter et *Provsti*. Bispesædet var paa Kirkebo (paa Sydspidsen af Strømø). Her var ogsaa en Præsteskole. I Thorshavn var derefter en Latinskole (indtil 1804), nu er der en Realskole. *Folkeundervisningen* har haft ret ublide Kaar og gennem lange Tider været baseret paa Hjemmeundervisning. Nu er der Almueskoler rundt paa Øerne.

Færøefolket udgør nu, som bemærket, over 21,000 Mennesker, et ringe Antal, sammenlignet selv med Danmarks Befolkning; men det lille Samfund paa de fjerne Klippeøer har dog formaaet at henlede Opmærksomheden paa sig i særlig Grad ved de fortrinlige Egenskaber, dets Medlemmer har vist i Kampen for Tilværelsen under de haarde Eksistensbetingelser, som Naturforholdene og deres Lands Afstængethed har frembudt, saaledes som vi tidligere har forsøgt at skildre Forholdet.

Mændene, unge som gamle, er som Regel smukke Folk, høje og vel-skabte, stærke og smidige i deres Bevægelser. De springer fra Sten til Sten saa let, saa utvungent, frit og sikkert, at det altid vækker den fremmedes Beundring. Fysikus *Boeg* siger: „Man kunde fristes til i adskil-

Færing.
(Fot.)

lige Tilfælde at kalde den Maade, hvorpaa en Færing løfter sin fikse Hvergarnshue til Hilsen, elegant. Hovedet holder han rankt. Han har en kraftig Nakke, som han skylder en fra Fædrene nedarvet Skik, at bære selv den tungeste Byrde paa Ryggen, ophængt i Hestehaarsreb, der er knyttet til en strikket, ulden Gjord paa hans Pande.“

Drengene opdrages til deres farefulde Gerning ved alskens Idræt. De tumler sig fra ganske smaa i Baadene, de bærer tunge Byrder, de iler lette som Geder op i Udmarken efter Køer og Heste, de lærer tidlig at færdes over Hamre og Fjeldskrænter, baade Sommer og Vinter, og de maa ofte, naar de er halvvoxne, som vi har hørt, ud i Linen for at fange Fugle, og deres Mod og Kappelyst ægges paa mange andre Maader, ikke mindst, naar de skal udøve deres Gerning paa det forræderiske Hav, hvor de maaske i dagevis maa bruge Aarerne hen og hjem fra Fiskepladserne, dog har Motorbaadenes Indførelse bidraget til at gøre Fiskeriet noget mindre farefuldt.

Kvinderne er dygtige i Hjemmene, og de deltager ogsaa i Arbejdet ude. De maa vaske Fisken, brede den ud til Tørring og samle den igen i Bunker, naar det truer med Regn eller forinden Natten; de maa malke, hjælpe med at bære Byrder over Fjeldene, grave Tørv, og i den lange Vintertid maa de karte og væve; derimod plejer det at være Mandens Arbejde at spinde. Ulden forarbejdes endnu mange Steder ved Husflid, mest til Trøjer („islandske“), Strømper og Vanter.

Kvinderne er, i alle Tilfælde i yngre Aar, som Regel tiltalende Skikkelser; hertil bidrager foruden deres medfødte velformede Legeme og deres regelmæssige Ansigtstræk, tillige deres elastiske Bevægelser og deres smukke Klædedragt, som dog nu er ved at forsvinde. Mændene derimod bærer som oftest deres ældgamle Dragt: sribet Hue, brun Trøje af Uld, sorte, snævre Knæbenklæder, graa eller brune Strømper og Sko af Lammeskind eller Oksehud, formet af ét Stykke, sammensyet paa Vristen og fastholdt ved Tvinger, saa Skoen fuldstændig danner sig efter Foden. Til Højtidsbrug haves en mørkeblaa, sølvknappet Trøje samt en sid, sort Kofte.

Den Bevægelighed, som Færingen har i legemlig Henseende, er han stundom blottet for i aandelig Forstand. Han kan, er det sagt, være stædig og trodsig, om noget gaar ham imod, hvad enten det er stort eller smaat. Man maa derfor helst tage ham med det gode; thi hans Sind kan, som det ogsaa er sagt, være kærligt, mildt og blødt som et Barns. — Den stadige Færden i Naturen har i det hele taget sat sit Stempel paa Folkekarakteren.

Boeg siger, idet han sammenligner Færingen med Nordmanden, som

han mere end en Gang har set bruge Kniven, naar Skibe fra Norge kom i Havn paa Færøerne, og særlig naar Brændevinen var gaaet Besætningen til Hovedet: „Ingensinde har jeg derimod oplevet, at Færinger, selv drukne, er blot saa meget som gaaet hinanden paa Næven løs. Mod mangler han ikke. Færingen er endog ikke sjeldent, saavel til Søs som til Fjelds, dumdrstig, men stridbar er han ikke — ligner heri hverken sine norske Frænder eller sine første Forfædre paa Øerne, hvis Bedrifter, som Föringasaga fortæller, bestod i Rov og Mord. Maaske det er et atavistisk Træk, der i vor Tids Færinger ytrer sig ved Grindedrab, hvor det unægteligt gaar vildt til. Men er den sidste Hval dræbt, er Bersærkergangen Slut. Til daglig er Færingen ikke blot af Karakter omgængelig, men tillige i sit Væsen beleven.

De „fromme“ er Færingerne blevne kaldte. Men Betegnelsen er misvisende. Hvad der igennem Aarhundreder fra Slægt til Slægt har blidnet Færingens Karakter, er ikke Kirkens Lære. Det er selve Kampen for Tilværelsen. Under de givne Naturforhold har den affødt en Følelse af gensidig Trang til Hjælp. Af denne Trang til Hjælp og den hermed følgende *gensidige Afhængighedsfølelse* har der udviklet sig tillige en gensidig Hengivenheds- og en *almindelig Lighedsfølelse*.

Nøjsomhed har dertil paa Færøerne været en Dyd af Nødvendighed.“

Boligerne var tarvelige og Føden ligesaa. Nøjsomhed i Levemaaden var stedse et fremtrædende Træk. Fisk, Lammekød, Søfugle og stundom Hvalkød har været deres Spise. I Almindelighed spistes hjemmebagt Bygbrød af færøsk Korn eller i Mangel deraf indført Korn. Brødet bagtes i Gløder paa Arnestedet, paa noget lignende Vis som i sin Tid i Jylland, hvor det bagtes i Jydepotter („Potbrød“), dog er det nu paa Færøerne mere Brug at spise Rugbrød. Mælk spillede en betydeligere Rolle i Husholdningen før i Tiden. Derom vidner bl. a. alle de gamle Mælkeretter, som nu kun bruges lidt (saasom: Blonda, dravli, skyr, fleytir m. fl.).

Boligen. Skønt der overmaade mange Steder er opført nymodens Træhuse, bor Færingerne som oftest dog paa gammeldags Vis i Huse med faa Bekvemmeligheder og med indskrænket Plads. I den ældste Tid dannedes Boligen, under mindre Forhold, rimeligvis kun af det ene Hus, *Røgstuen* (roykstova). Det var baade Sove-, Opholds- og Arbejdsrum samt Køkken. Paa større Gaarde var der flere Stuer og Rum, idet man har bygget flere Røgstuer, der enten dannede særskilte Huse eller var bygget i Forlængelse af hverandre. Røgstuens Vægge var af Sten og Jord. Taget var i sin simpleste Form et Aastag, senere blev Spærretaget almindeligt. Røgstuen havde intet Loft. Som Tagdække over Spær og

Rafter tjente før Halm og derover Grønsvær. Senere er „Næver“ (Birkebark) almindelig traadt i Stedet for Halmen, stadig med Grønsvær som Yderdække. Dette kan ofte være bevokset med en frodig Græsvækst, saa frodig, at man endog af og til skærer Græsset til Foder.

Røgstuens er nu ofte forsynet med Vinduer, men i tidligere Tid fik den kun Lys gennem en firkantet Aabning i Tagryggen, „Ljoren“, hvorigennem ogsaa Røgen fra Ildstedet trak ud. Ljoren tildækkedes af et tyndt, i en Karm eller Ramme udspændt Skind, der tjente som Rude. I Stedet for denne Skindrude bruges nu hyppig en Træluge, som dækker over Ljoren, naar den skal være lukket.

Røgstuens Gulv var af faststampet Ler eller Muld, nu er det dog ofte fjælet. Paa Gulvet fandtes Arnen eller Ildstedet, den saakaldte *Grua* (grúgva), der tidligere bestod af en Stensætning af flade Stene; men nu bruges almindelig et opmuret Ildsted, indfattet i en Træramme, der som oftest er anbragt paa Ben. Gryden over Ilden hænger i en til et Tværtræ fæstet „*Skerding*“, en Jernstang med flere Indsnit samt en Krog, som kan flyttes op og ned ved Hjælp af Indsnittene.

I de ældste Røgstuer var der langs Væggene *Bænke af Sten* til Sidde- og Soveplads. Ovenpaa Stenene laa Hø og paa det igen anbragtes Sengetøjet. I disse gamle Røgstuer manglede ofte Brædebeklædning; men under bedre Forhold blev der anbragt en saadan paa Yderstolperne, saa der blev et aabent Rum (*Skot*) mellem Ydervæg og Beklædningen. Bænkene blev efterhaanden af Træ, og der indrettedes *Sengesteder i Alkover* med bevægelige Skodder eller Døre for, langs Røgstuens Langvægge indenfor Stolperne.

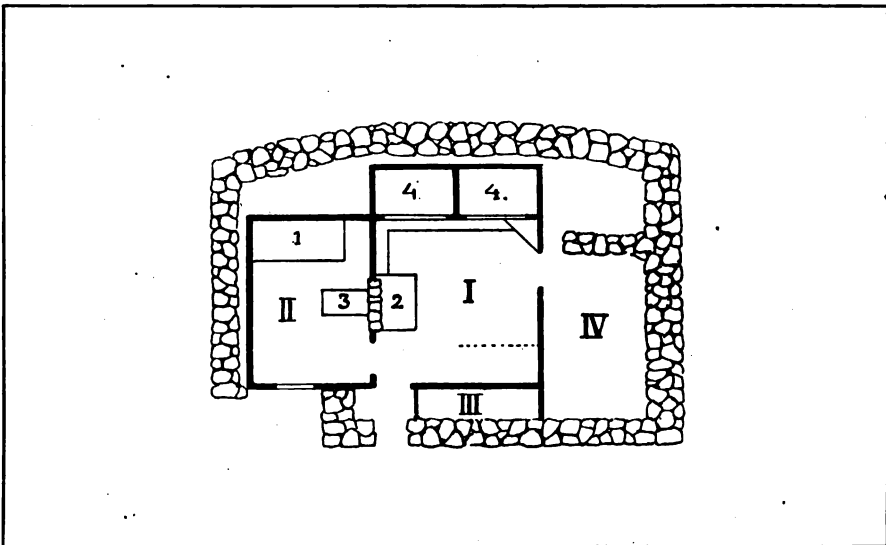
Af mere nymodens Indretninger skal anføres, at man over Gruen ofte har anbragt et *Røgfang* med tilhørende Skorstenspipe, hvorved Røgen bortledes denne Vej i Stedet for gennem Ljoren, der i saa Tilfælde kun er Lysgiver. I Røgstuens, hvor man opholdt sig, lavede Maden, sov og foretog alt indre Arbejde, var der fuldt op af al Slags Redskab og Husgeraad spredt rundt paa Gulvet. Naar Ljoren var lukket, og der ikke brændte Ild paa Gruen, kunde der jo være mørkt og uhyggeligt nok; men saa tændte man den saakaldte *Kola*, en lille skaalformet Tranlampe af Jern med Væge af Plantemarv. Nu bruges den sjældent.

Røgstuens var langt fra et saa usundt Opholdssted, som man skulde synes, skønt Røgen kunde være slem. Her sad Mænd og Kvinder sammen om Vinteraftenerne og arbejdede med Ulden, medens der blev sunget eller fortalt gamle Sagn og Sagaer eller man lyttede til Kvadene. Da mindede Livet om det tilsvarende i de jyske „Bindestuer“.

Til Røgstuens ene Ende slutter sig ofte et *Fæhus* (fjós), hvorved man

Gammeldags Kælde i Fuglefjord paa Østerø.
(D. B. fot. 1914.)

Hus i Skibenæs paa Østerø. 1898. Grundplan.

I. Røgstue med to Sengekøjer (4), Arne uden Røgfang (2), faste Bænke langs de to Sider samt Plads til en Kalv. II. Glasstue med Seng (1) og Bilæggerovn (3). III. Køve ved Siden af Forstuen. IV. Kostald. Jævnfør de efterfølgende Billeder.
(Johs. Klein teg. 1898.)

opnaar at have Kærne tæt ved sig, saa Malkningen kan foregaa let. Sjældent er en Kæld bygget sammen med Røgstuen, derimod har man Eksempler paa to sammenbyggede Røgstuer for Enden af hinanden. De ældste færøske Røgstuer, som endnu staa, er mellem et og to hundrede Aar gamle. Vistnok i Slutningen af det 17. Aarhundrede begyndte der at opkomme en særlig Tilbygning til Røgstuen, den saakaldte *Glasstue*, et lille, bedre udstyret Rum, hvor man kunde byde Gæster ind, og som havde Loft og Lysaabninger (senere Glasvinduer) paa Siderne. Der anbragtes en Bilæggerovn med Indfyring fra Røgstuens Grue; stundom tog Husherren med Familie Ophold her. „*Blokstuer*“, byggede paa norsk Vis af Tømmerstokke, fandtes kun undtagelsesvis; endnu er to saadanne bevaret, en i *Thorshavn* og en paa *Kirkebø*.

Efterhaanden som Adgangen til at erholde Tømmer er bleven lettere, er større og større Dele af Væggene i Røgstuen og i Glasstuen blevne af Træ. Ofte er der som antydnet sat Vinduer ind i Røgstuen. Er der tillige Røfgang og Skorsten, har den dermed fuldstændig tabt sin oprindelige Karakter, idet Ljoren, om den i det hele taget findes, nu hverken er Lyshul eller Aabning for Røg. Røgstuen har i Tidernes Løb faaet mange Tilbygninger: Glasstuer, Kamre o. s. v.

Af Udhusene skal, foruden *Fjøset*, nævnes *Kælden* (kjadlur, oldnordisk hjallr), et Tremmehus, gennem hvilket Vinden kan trække. Det svarer nærmest til det norske Stabur. Kælden bruges til Vindtørring af Kød og Fisk. *Baadnøstet* (neyst) er et Skur til Værn for Baadene; dets Ender er ofte aabne. De andre Udhuse er *Gróthuset*, til Opbevaring af Tørv, *Sodnhuset*, hvor Kornet tørres, *Høhuset* samt smaa *Kværnmøller* ved Vandløb.

Endnu skal omtales *Bygdekirkerne*.

Ni Hundrede Aar er forløbne siden Kristendommen vandt Indpas paa Færøerne; og dog er der ingen Landsbykirker i Brug, der er hundrede Aar gammel, naar undtages den lille Stenkirke i Kirkebø, der stammer fra Katolicismens Tid, og som blev ombygget i 1874. Her hjemme i Danmark er vi saa vant til, naar vi færdes paa Landet, at have Landsbykirker for Øje, hvilke er samtidige med Begivenheder, der tilhører de ældste Tider af vor Historie. Paa Færøerne er det anderledes, skønt Kristendommen er lige saa gammel der som i Danmark. Der findes ingen Levninger af romanske Kirker, og kun den skønne Ruin paa Kirkebø bringer Bud fra Katolicismens og Gotikens Tid (jvf. Side 44).

Bygdekirkerne paa Færøerne er smaa og simple, „men vanskelig dyrkes Gud flittigere og inderligere i nogen Kirke paa Jorden“, siger

Hus i Skibenæs. Røgstuens Væg, lige for Indgangsdøren med Køjer, hvori Sengesteder. Til Højre ses en Dør til den opr. Kostald.
(Johs. Klein fot. 1898.)

Hus i Skibenæs. Røgstuens Væg ind mod Kostalden, til hvilken Døren staar aaben. I Røgstuen er opstillet en Kalv. Paa Væggen hænger Hjulet til en Rok.
(Jvf. Grundplanen Side 41.)
(Johs. Klein fot. 1898.)

Provst *P. A. Holm*. Skønt Bygdekirkerne saaledes hører en sen Tid til, er de dog for en stor Del Repræsentanter for gammel Bygningsskik. Ganske vist er en ny Tid med Fremskridt i alle Retninger ved at gry over Færøerne, og paa mange Steder bærer Bygningsskikkene Vidnesbyrd herom, ogsaa naar der er Tale om Kirkerne. Flere Steder har man saaledes bygget Kirker af Sten, og paa andre har man opført mere nymodens Trækirker; men i mange Tilfælde har Kirkerne endnu et gammelt Præg, skønt de i saa Henseende langt fra kan maale sig med de gamle islandske Græstørvkirker, med hvilke de færøske Kirker fra den ældste Tid sandsynligvis har haft stor Lighed.

I vore Dage er Stenmurene uden om de gammeldags Kirkers Panelvægge forsvundne, og disse Kirker er nu saa at sige udelukkende byggede af Træ paa et Fundament af Kampesten.

Det indre bestaar af et stort, rektangulært Rum, der er delt i Kor og Skib og til hvilket der ofte er knyttet et Forrum. Kirkevæggene er opførte af Tømmer, beklædte med Brædder indvendig og udvendig. I Sidevæggene sidder en Mængde Vinduer; men ogsaa i Gavlen ved Alteret findes stundom saadanne. Kirkerne har derfor et lyst og venligt Præg. De har som Regel aaben Tagstol. Taget hviler paa Spær og bestaar af „Rafter“ og Brædder, over hvilke der er lagt Birkebark, hvilket atter er dækket af Jordtørv, paa hvilke Græsset frodigt spirer. Træværket i Kirkerne er ofte umalet, andre Steder er det derimod malet; udvendig er Kirkerne tjærede eller malede. Som Regel danner Koret intet særligt tilbygget Hus ved Kirkerne. Korrummet er højst adskilt fra Skibet ved en Skranke eller ved et Slags Ballusterværk. Her er anbragt et tarveligt Alterbord, uden om hvilket der som Regel er et Knæfald. Paa Væggen overfor Alterbordet ses stundom en malet Altertavle.

Kirkeinventaret bestaar af Stolestader, der enkelte Steder er udstyret med smukke Hoveder, hvilke i høj Grad minder om de udskaarne Stolestader fra Kirkebø (i Nationalmuseet). Iøvrigt findes næsten ingen Ornamentik i de nuværende Færøkirker, naar undtages, at der i flere af dem paa Skranken, som markerer Korets Adskillelse fra Langhuset, og paa enkelte andre Steder findes ganske ejendommelige Ornamentter med *udsavede* Figurer i umalede, høvlede Brædder af Fyrretræ. Hverken Prædikestol, der i Almindelighed er anbragt paa søndre Side, eller Døbefont (om den findes) frembyder særlig Interesse. De er som Regel yderst tarvelige. En Undtagelse, hvad Udsmykningen angaar, danner *Kirken i Vaag* paa Suderø, hvor der langs Væggene findes Konsoller, paa hvilke man ser Gibsfigurer af Kristus og Apostlene. Deres Oprindelse er ret ejendommelig. De er at betragte som en Slags Votivfigurer,

Strender Kirke.
(Johs. Klein fot.)

Kirken i Vaag paa Suderø.
(D. B. fot.)

eftersom de er forærede af Personer, der har været i Nød (paa Havet, under Sygdom, i Barselseng o.l.), og som har aflagt det Løfte, at om de blev frelste, vilde de give saa og saa meget til Kirken. Mange af Figurerne ere af ganske ny Dato. En anden ejendommelig Skik var, at man her, naar Bygdefolkene var gaaet ud i særlig ondt Vejr, lod Kirkedørene staa aabne — hvilket mentes at have en heldbringende Virkning og forhindre Skibbrud. Naar Døren var aaben, havde man lettere Adgang til det hellige og til Gud.

En ganske smuk ny Trækirke er rejst i Tveraa.

I Kirkerne paa Færø findes overhovedet ikke meget gammelt *Kirkeinventar*. Som Regel er det dog ældre end selve Kirken og flyttet fra en tidligere Kirke til den nye, ganske som paa Island.

Kirken i Thorshavn er af Træ, opført 1789 og restaureret 1866 samt forsynet med et lille Spir. Dens Ydre gør et ret anseligt Indtryk. Den er i Retning af indre Udstyr ganske naturligt bedre stillet end de andre Færøkirker. Den har bl. a. et Orgel, der er skænket i 1824 af Dronning Maria, endvidere to Messing Lysekroner fra 1673 og 1757.

Endelig skal anføres, at samtlige Bygdekirker paa Færøerne har *Klokker*, der som Regel hænger i et lille Taarn med Spir, dækket for Vejrliget af dettes Bræddevægge. De er sjældent ret gamle.

Kirkegaardene paa Færøerne er i Sammenligning med dem, vi er vant til at se herhjemme, meget tarvelige; græsgroede Tuer, hvorover Vinden har frit Spillerum, er som Regel alt, hvad man øjner. I Thors-havn og enkelte af Bygderne ved de større Handelspladser træffer man Mindestene og Kors, som her i Danmark; men i mere afsides liggende Bygder er der intet, som fortæller Beskueren, hvem der hviler i Gravene. Ofte er disse dog forsynede med smaa Stokke eller Pløkke, i hvilke der er indridset et lille Kors og et Nummer (Fuglefjord, Nordre Gøte, Strænder o. s. v.):

I gamle Dage var det oftest kun Præste-, Købmands- og Embedsmandsfamilier el. lign., over hvilke der blev lagt Ligsten eller hvis Grave blev prydede med Kors; men kun ganske faa af disse er bevarede.

Færøerne er fra ældre Tid inddelte i 8 Præstegæld, hver med fra 5 til 7 Sogne. Præstegældene falder sammen med Syslerne undtagen for Strømøs Vedkommende, der er delt i Nord- og Syd-Strømøs Præstegæld. Paa Suderø er Forholdet et lignende. Ialt er der 8 Præster til 41 Kirker. Man forstaar derfor, at Præsterne ikke ofte kan komme til deres Kirker. Men naar dette sker, prædikes, forrettes Altergang, døbes, begraves, vies, kort sagt, forrettes al forefaldende Præstegering. Man

forstaar, at Præsten under disse Forhold som oftest ventes med Længsel og at en ufrivillig Bortebliven paa Grund af daarligt Vejr kan berede bitre Skuffelser. I nogle Præstegæld foretager Præsten om Sommeren Omrejser fra Bygd til Bygd, fra Ø til Ø, for at forrette Præstegerning. Hverdagene maa da tages til Hjælp, saa man stundom kan høre Klokkerne ringe til Gudstjeneste paa en saadan Dag.

For nu at bøde lidt paa de uheldige Forhold, er der ved hver Kirke to Værger, ansete Folk, som er Præstens Medhjælpere, og hos hvilke han vekselvis tager til Huse, naar han kommer paa Stedet. De oppebærer herfor en ringe Løn. Den ene af dem er Klokker, den anden Degn. Paa de Søndage, da Præsten ikke kommer til Kirken, forretter sidstnævnte Messefaldstjeneste og læser en Prædiken op. Men hverken Kollekt, Epistler eller Evangelier eller nogen Prædiksamling foreligger paa Færøsk, ligesaa lidt som nogen samlet Salmebog. Der findes kun 38 Salmer paa Færøsk, væsentlig oversatte fra Dansk.

Paa *Store Dimon*, den stejle, ofte i Maaneder utilgængelige Ø, der er Hjemsted for Tusinder af Søfugle, og paa hvilken der ligger en Kongsgaard flere hundrede Fod over Havet, kommer der kun Præst en eller to Gange om Aaret, og Bonden forretter her selv Præstegerningen i den lille Miniatur-Kirke med Græstørsvæggene, hvilken er den mindste Kirke paa Øerne.

Den færøske Folkekarakter er som Regel præget af dyb Religiositet. Befolkningens farefulde Erhverv er vel egnet til at nære en saadan, ligesom Naturen i det hele taget har sat sit alvorfulde Stempel paa den.

Glæderne var kun faa; men stundom fornøjede man sig dog ret af Hjertens Lyst, navnlig ved store Højtideligheder, som Bryllup o. l.

Bryllupperne var storstilede i gamle Dage, efter Svabos Beretning: 60 til 80 Gæster var intet Særsyn, og et Bryllup varede i 2 Dage i det mindste. Der slagtedes stundom 1 à 2 Okser, foruden Faar og Gæs, og man drak ofte $\frac{1}{2}$ til 1 Tønde Brændevin, ligesom man sørgede for at forskaffe sig Vin og godt Øl fra København. Til at indbyde Folk og i det hele forestaa Anretningen havde man særlige Følgesvende.

Endnu i vore Dage kan det hændes, at Bryllupper holdes paa ikke mindre storstilet Maade og paa gammel Vis med et Par Hundrede Gæster eller flere: Paa Kirkebø stod der saaledes et Bryllup i 1916 som varede i 3 Dage og ved hvilket der var 250 Gæster, af hvilke flere endog blev 4 à 5 Dage. Der medgik til Festerne 35 Faar og 2 Okser. I Vinteren 1919—1920 var der endvidere et 3 Dages Bryllup paa Østerø med over 300 Gæster. „Man regner, at der medgaar 1 Pot stærk Drik pr. mandlig Gæst pr. Døgn“ skrives der til Forfatteren heraf..

Dans og Kvad. I Røgstuerne samledes Beboerne som sagt om Vinteren til den saakaldte *kvoldseta* („Aftensæde“), hvor unge og gamle hver med sit Arbejde skiftedes til at fortælle Sagn, foredrage Kvad o.l. Disse Sammenkomster har haft stor Betydning for Aandslivets Udvikling, og de har bidraget til Bevaringen af de gamle *Sagn* og *Kvad*, der udgør Færingernes ejendommelige Litteraturskat. At de er bevaret lige ned til vore Dage, skyldes dog især *Dansen*, Færingernes bedste, ja eneste Fornøjelse, navnlig i de lange Vinteraftener, men ogsaa ellers naar Lejlighed bydes. Thi til *Dansen* benyttes ingen anden Musik end Sang af Folkeviser og Kvad, en Skik, som ifølge *Chr. Thuren* vistnok i det 13.—14. Aarhundrede var i fuld Blomstring i Europa og derfra kom til de fjærne Øer.

Den færøske Nationaldans danses i Kæde. Deltagerne tager hinanden i Hænderne og danner en Rundkreds, Mænd og Kvinder, unge og gamle, i tilfældig Orden. Er Ringen for stor til Stuen, bøjes en eller flere af Siderne indad, saa at den hyppig faar en højst uregelmæssig Form.

De dansende synger nationale Kvad eller danske Folkeviser, og da disse Sange selvfølgelig har forskelligt Tempo, maa *Dansen* snart blive hurtigere, snart langsommere. Færingerne søger gennem deres Bevægelser og Mimik saa vidt muligt at udtrykke de Stemninger, Kvadet hensætter dem i.

I enkelte Bygder var det Skik ikke at synge en Vise mer end én Gang om Aaret, hvilket har været let at praktisere, da Kvadenes Tal er legio. — Medens al *Dans* afskaffedes paa Island i det 18. Aarhundrede, fordi den medførte saa mange Udskejelser, har der altid, siges der, raadet en uskyldig, barnlig Stemning ved de færøske Sammenkomster.

Mellem Jul og Faste falder den egentlige Dansetid, der forhen altid afsluttedes med Afsyngelsen af Oluvakvadet, hvis vemodigt klingende Omkvæd: „Gud maa raade, hvor vi drikke næste Jul“, henledte Tanken paa den glade Tids Ophav. Det er Melodien til dette Dansekvad *Henrik Rung* benyttede i sin smukke Romance: „Paaskeklokken kimed mildt“, til Ord, som *Carl Ploug* har skrevet om Slaget ved Slesvig.

Den 29. Juli „*Olai*“- eller *Olavsmesse* (Kong Olaf den Helliges Dødsdag) er der altid i Thorshavn stort Folkestævne, og da danses der paa Kraft.

Kong Olaf den Hellige var Færøernes Skytspatron og derfor har denne Dag altid været fejret med Gudstjeneste i Kirken, Lagtingets Aabning, Præstemøde, færøsk Dans osv.

Historisk set, frembyder den færøske Folkeviser den største Interesse.

For os Danske har den færøske Folkesang særlig Værdi, idet en Mængde af vore Folkeviser for Aarhundreder har fæstet Rod paa Øerne og synges den Dag i Dag til Dansen. Den Litteraturskat, som disse Folkeviser rummer, er heldigvis bevaret. Paa det kgl. Bibliotek i København findes Kvadene afskrevne i 16 Kwartbind ved *Svend Grundtvig* og *Jørgen Bloch*.

Foruden de mere alvorlige Folkeviser ejer Færingerne en Række Spotteviser (Taatter). Navnlig i tidligere Tid var det almindelig Skik at digte en Spotteviser om sin Uven og synges den ved en Lejlighed, hvor den besungne var tilstede.

Dyb og ægte er Færingens Vedhængen i det hele taget ved alt, hvad hans Forfædre holdt af, og med Uvilje ser han paa, at noget af det berøves ham, der er ham dyrebart.

Han elsker sine Klippeøer, paa hvilke han maa stride saa haardt for Udkommet, og vil ikke bytte sin Tilværelse bort for bedre og lettere Udkomme andetsteds. Hans Kærlighed til sin Ø, sin Bygd, sit Hjem er af reneste Vand. Som han holder af sit Land, elsker han sit *Sprog*, i hvilket han kun forstaar at udtrykke sine Tanker med Flugt og Varme.

Nogen Oldtidslitteratur har Færingerne ikke haft, saaledes som Islænderne; man nøjedes med, hvad man fik andetsteds fra.

I Færøsproget har der i de senere Aar udviklet sig en Litteratur, som forholdsvis ikke er helt ringe. Færingerne udgiver nogle Blade og Tidsskrifter paa Færøsk, og Undervisningen i dette Sprog drives med Kraft. Færøsk og Dansk er nu to helt forskellige Sprog. Indbyrdes taler Færingerne ikke Dansk, det er absolut ikke deres Modersmaal; men de lærer dette Sprog i Skolerne; det bruges i Retten og (som Regel) i Kirken. I Lagtinget benyttes under de mundtlige Forhandlinger i Reglen Færøsk.

Administration. Færøerne udgør er særligt Amt, der i gejstlig Henseende hører under Sjællands Stift. Øernes øverste Embedsmand er Amtmanden, der bor i Thorshavn. Han er Formand i *Lagtinget* (Lov ¹⁵/₄ 1854 jvfr. Lov ²⁸/₄ 1916), som iøvrigt bestaar af Provsten samt 20 fra Præstegældene valgte Medlemmer. Lagtingets Sæde er i Thorshavn i Lagtingsbygningen. Det har Ret til at gøre Indstilling over Love for Færøerne. Ligeledes i Thorshavn bor en Landfoged, der er Politimester, Foged samt Varetager af Fæstegodset — samt en Sorenskriver, der er Dommer, Retsskriver, Skifte- og Auktionsforvalter, Notarius publicus og Overformynder samt Formand i Overlandvæsenskommissionen. Paa Øerne findes desuden 6 Sysselmænd, beskikkede af Justitsministeriet. De har Tilsyn med Politivæsenet samt bistaar Amtmand, Landfoged og

Sorenskriver i deres Embedsforretninger. De er endvidere Notarii publici. Dommere i visse mindre Politisager og Formænd i Landbovæsenkommissionerne, ligesom de leder og fordeler Grindefangsten og afholder Grandestævne.

Postvæsen. I Thorshavn findes et Postkontor med en Postmester. Rundt paa Øerne er 3 Postekspeditioner, 32 Brevsamlingssteder og en Del Udvekslingssteder. Foruden at Dampbaaden „Smiril“ medtager Post paa sin faste Rute, udgaar samtlige Land- og Baadposter 2 Gange ugentlig, alene med Undtagelse af Posterne Sand—Skuø, der om Vinteren kun udgaar 1 Gang ugentlig. Sørvaa—Myggenæs 1 Gang ugentlig Vinter og Sommer og Skuø—Store Dimon 1 Gang om Maanedene hele Aaret.

Telegraf- og Telefонтjeneste. Den forbedrede Skibsfart havde allerede bragt Færøfolket under betydelig Paavirkning udefra; men da der den 25. Juli 1906 blev landet et Telegrafkabel paa Øerne kom Færingerne den store Verden paa nært Hold. Hoved-Telegraf- og Telefonstationen findes i Thorshavn, hvorfra Telefonnettet breder sig til Øerne. Forbindelsen med Suderø har ofte været afbrudt som Følge af Kabelbrud, og der er nu indrettet en traadløs Telegraf-tjeneste med Radiostationer i Thorshavn, hvor Masterne rejser sig N. Ø. for Byen og i Tveraa. Det Store nordiske Telegraf-selskab ejer og driver Kabler, Kabelstationen og Radiostationen i Thorshavn samt driver den traadløse Forbindelse Thorshavn—Tveraa. Radiostationen i Thorshavn er Kyststation og har en Rækkevidde af 100 Sømil. Radiostationen i Tveraa ejes af Staten. Telefonvæsenet (med Ledningsnet og Kabler) ejes og drives af Færø Amtskommune.

Pengevæsen. Dansk Mønt er selvfølgelig gældende paa Øerne. I Thorshavn findes: „Færø Amts Sparekasse“ og „Færø Bank“ (Föroya Banki).

Lægevæsen. Amtslægen for Færøerne og en Sanatorielæge bor i Thorshavn; desuden findes Kredslæger i Vestmanhavn, Trangisvaag og Klaksvig samt praktiserende Læger i Ejde paa Østerø og Sand paa Sandø. Færø Amts Tuberkulosehospital ligger i Højvig ved Thorshavn. I Thorshavn, Klaksvig og Trangisvaag findes mindre Hospitaler. I Thorshavn er under Bygning et Amtshospital (med Statsstøtte). Kongen nedlagde i Sommeren 1921 Grundstenen hertil. Iøvrigt er der oprettet en Stilling som Kommunelæge paa Vaagø, men Stillingen var endnu ikke besat i Beg. af 1922.

Apothek findes i Thorshavn, iøvrigt uddeler Lægerne Medicin.

En *Dyrlæge* bor i Thorshavn.

Gejstlighed. Øernes øverste gejstlige er en Provst (en af Præsterne), der sorterer under Sjællands Stift. *Præstegældene* er følgende: Sydstrømø, Nordstrømø, Østerø, Norderøernes, Vaagø, Sandø, Suderø nordre og Suderø søndre Præstegæld.

Skolevæsen. Færøernes Seminarium uddanner Lærere for den færøske Folkeskole. Førstelæreren ved Thorshavn Melleml- og Realskole er tillige Seminariets Forstander. Folkeskoler findes i Thorshavn og alle lidt større Bygder.

Navigationsskoler findes i Thorshavn og paa Glibre.

En *Landbrugs-Forsøgsstation* er af Staten oprettet i Højvig ved Thorshavn.

Baadnøster i Fuglefjord. I Baggrunden Agerrender.
(D. B. fot.)

NOGLE ERHVERV

AF DANIEL BRUUN

Landbrug og Husdyravl. Af de 1400 □ km, som udgør Færøernes Areal, menes kun Halvdelen at være anvendelig til Jordbrug og Græsgange, og selv deraf er kun 4 å 5 Procent opdyrket Land. Dette ligger i Reglen — som omtalt — i en Hjemmemark, *Bø* (bøur), omgivet af Stengærder. Benævnelsen „bøur“ svarer til det norske og islandske „tún“ (Hjemmemark), medens „bær“ (udtales „bajr“) paa Island ikke blot betegner de paa en Ejendom værende Bygninger, men ogsaa Jorden. Dette tyder paa, at der paa Færøerne oprindeligt kun var én Gaard paa hvert af de Steder, hvor der senere kom til at ligge en hel Bygd, med andre Ord, Gaarden blev delt og atter delt, eftersom Befolkningen tiltog i Antal.

Kun en ringe Del af den dyrkede Jord i Bøen anvendes til Korn (mest Byg) og Kartofler samt andre Rodfrugter, Resten til Græs til Vinterfoder og Vintergræsning for Husdyr.

Agerbruget foregaar endnu som oftest paa en meget primitiv Maade,

Ulden tages af Faarene.
(John. Klein fot.)

Det Indre af et Sodnhus.
(John. Klein fot.)

Et Hvil. Manden k. v. hører en Torveløb.
(John. Klein fot.)

Kvæstmølle.
(John. Klein fot.)

Ungdommen øver sig.
(Johs. Klein fot.)

Kvinder arbejder med Fisken.
(Helene Dahl fot.)

Blokstuen i Thorshavn. Gavl ind mod Land.
(Johs. Klein fot.)

Ungdom.
(Johs. Klein fot.)

og da med Spade. Kun faa Steder anvendes Metoder og benyttes Redskaber som her i Danmark. En gammeldags Ager (teigur) er i Almindelighed fra knap 3 til 4 Meter bred. Den ene Side er omtrent lodret afskaaret ned mod den derværende Agerrende, medens Overfladen skraaner jævnt over til Agerrenden paa den modsatte Side. Dette er en Følge af en ejendommelig Behandlingsmaade, hvorved Jorden, som det hedder, „væltes“. Agrene ligger paa Fjeldene eller i Lavningerne, i krumme, skæve og smalle Strimler. Det ser stundom ud, som om mægtige, uregelmæssige Trappetrin dækkede Fjældets nederste Del.

Straks udenfor Bøen ligger *Havgen*, Fællesgræsgangene eller Overdrevet, med andre Ord det uopdyrkede paa Fjeld og Dal. Det bruges til Græsning for Faar, Køer og Heste, til Tørveskær for Bygdefolkene o. s. v. *Medens Selvejernes Jord i Bøen er udstykket*, som oftest i meget smaa Dele, hvilke ved Arv er fordelte saaledes, at *ingen har nogen samlet Mark*, men en Mængde paa forskellige Steder beliggende Smaalodder (en enkelt Mand i Bygden Sand har f. Eks. 95 saadanne), er *Fæstegodset ikke i samme Grad delt, selv om dets Indmark ofte bestaar af flere Smaalodder*. At et rationelt Landbrug under saadanne Forhold ikke kan drives paa Selvejersjorden, vil fremgaa alene deraf, at der ikke paa nogen samlet Selvejendomsjord kan holdes mere end et Par Køer — uanset at der nu er fastsat et Minimum for Deling af Jordegods.

Selvejerbønderne, ogsaa benævnt *Odelsbønder* (en *óðalsbóndi*), er derfor meget uheldigt stillede, hvorimod Kongsfæsterne eller som de benævnes *Kongsbønder* (en *kongsbóndi*) kan drive Landbrug i noget større Stil.

Udmarken, *Havgen* (hagi), eller den uopdyrkede Jord ligger i Fællig mellem visse Ejerlag og er i Reglen delt i flere Havgeparter (hagapartar), der hver for sig hører til visse Marker i Bøen. *Nybyggersteder*, som f. Eks. er opstaaede paa gode Handels- og Landingssteder, har ingen Andel i Udmarken og kan ikke holde Køer, Faar o. s. v., om Folkene der ikke tillige ejer Lodder i Indmarken.

Paa Færøerne fandtes i 1909 c. 100,000 Faar, c. 4000 Stykker Hornkvæg og godt 600 Heste, hvilket viser den fremtrædende Rolle, *Faareavl* fremdeles spiller. Faarene er i Reglen fælles Ejendom for Ejere af vedkommende Havgepart, saaledes at saavel Udbytte af Uld som af Slagtefaar deles mellem Ejerne efter den Andel, de besidder; undertiden ejer dog hver Mand sine Faar. Faarene er mærkede i Ørene, eftersom de jo græsser sammen med andre Mænds Faar. Baade Faar og Heste gaar Sommer og Vinter løse i Havgen, førstnævnte under Tilsyn af en eller flere *Søjdemænd*, som vælges paa det aarlige *Grande-*

1. Ulden tages af Faarene. 2. Søjdemand. 3. Fjerkræ paa Hustaget. 4. Hvalen harpunerer. 5. Hvalen mærkes til Afhentning. 6. Paa Hvalstationen.

(Efter Fotografier af Georg Jensen og Koefoed-Jensen.)

stævne, der afholdes af vedkommende Sysselmand, og hvor der i det hele taget affattes Vedtægter mellem Bygdemændene til Ordning af fælles Anliggender.

To Gange om Aaret samles Faarene af Bygdemændene under Ledelse af Søjdemændene og drives hjem til Bygden, ind i store Folde; den ene Gang drives saaledes „*Faar i Rat*“ (rætt), naar Ulden skal aftages i Forsommeren, den anden, naar Slagtefaarene skal udtages om Efteraaret. Da udfolder der sig livlige Scener, naar Folk og Hunde kommer drivende med de store Faareflokke ned fra Fjeldene og modtages af Gamle og Unge. I nogle af Vintermaanederne bliver Faarene drevne ned paa Bøen for at græsse i Fællig.

Faareavlens er en ganske overordentlig vigtig Indtægtskilde for Øboerne. De slagtede Faarekroppe giver Føde, og Ulden sælges eller forarbejdes til Klæder.

Naar Vinteren er streng og Foraarsstormene, pludselig indtrædende Frost og Snefald og tæt med Regntykning falder i, omkommer stundom en Mængde Faar, bl. a. fordi de styrter i Havet. I de første fem Maaneder af Aaret 1913 omkom saaledes ikke mindre end 8947 Faar og 10,823 Lam til en samlet Værdi af c. 200,000 Kr. — af en Bestand paa 99,900 Faar.

Køerne holdes paa Stald om Vinteren og græsser om Sommeren i Havgen nærmest Bøen, hvor Kvindfolkene gaar ud og malter dem. *Hestene* spiller ikke nogen videre Rolle, de benyttes sjældent til Ridebrug og anvendes bl. a. til Transport af Varer, Bygningsdele, Gødning o. a., idet der anbringes Bærekurve paa Siderne af dem. *Svin* findes kun i rent forsvindende Antal, *Fjerkræ* holdes i stedse større Antal.

Landbruget staar i det hele taget paa et primitivt og lavt Standpunkt. For en Snes Aar siden paapegede *P. Fejlberg* med Styrke, at det, der først og fremmest trængtes til, var Jordens Udskiftning. I 1908 blev der nedsat en *Landbokommission* under Forsæde af dav. Amtmand *Bærentsen* og med dav. Sorenskriver *Chr. Helms* som Sekretær. Den udarbejdede „*Forslag og Betænkning*“ til en Nyordning af de slette Jordejendomsforhold, og nys har Helms i „*Atlanten*“ gjort Rede herfor og igen tilraadet, at Staten, som ejer Halvdelen af al færøsk Jord, skal tage Initiativet til reorganisatoriske Landboreformer, „*fremfor alt Udskiftning af Indmarksfællesskabet*“. Det er at haabe, at slige Reformer ikke vil lade vente længe paa sig. Der trænges i høj Grad til dem, thi selv om Hovederhvervet er Fiskeri, bør Landbruget ikke forsømmes, da det dog giver en væsentlig Del af Føden.

Fiskerierne. *Færingerne* har lige siden Landets Bebyggelse, under en stadig Kamp med Naturkræfterne, søgt deres *Hovederhverv paa Havet* til Trods for Storme, Brænding mod Kysterne, som vanskeliggør Baadens Udsætning i Vandet og Landing, den vældige Strøm, som veksler med Tidevandet, Taage o. a. Op mod 40 Procent af Befolkningen lever udelukkende af Fiskeri, og mange af Landbrugerne driver tillige Fiskeri i stort Omfang.

Færøbaadene er fortræffelige, vel egnede til Naturforholdene, og større og mindre, lige fra 4 Mands- til 12 Mands-Baade. Fra de aabne Baade fiskes med *Haandline*, en lang Snøre med 2 Kroge og Lod, der bruges af Enkeltmand, eller med *Langline*, en ofte flere Kilometer lang Line forsynet med korte Tømmer, anbragte i regelmæssig Afstand og hver forsynet med en Krog. — I Halvfjerdserne begyndte Færingerne at anvende *Fiskeri fra Kuttere* fra Februar til Oktober, først under Øerne, senere paa Aaret under Island. I Vintermaanederne ligger Skibene afriggede.

I de senere Aar er der blevet indført en Mængde *Motorbaade*, der har bevirket en meget gavnlig Forøgelse af det færøske Fiskeri.

Men til Motorfiskeriet behøves *Fiskerihavne*. En Robaad kan paa Brændingspladserne hales langt op paa Klippen, men det kan en Motorbaad nemlig ikke. Allerede før Verdenskrigen var der (1913) af Rigsdagen bevilget Penge til Anlæg af Fiskerihavne, i Thorshavn (Statshavn), Trangisvaag, Skopen, Sørsaag, Midvaag og Kvivig, saaledes at Staten skulde afholde $\frac{4}{5}$ af Udgifterne. Der blev imidlertid ikke bygget noget paa Grund af Krigen, og i 1920—21 forhøjedes Overslagene, hvorhos der bevilgedes Penge til en Pier ved Vaag, alt ialt til en samlet Overslagspris af over 5 Millioner Kroner, hvoraf Staten skulde afholde $\frac{4}{5}$. En Lov er desuden vedtaget, ifølge hvilken Thorshavns Statshavn, paa visse Betingelser, kan blive kommunal Havn. Anlæggene skal paabegyndes i Foraaret 1922. Det menes, at Overslagssummen ikke helt vil medgaa til Anlægget.

Udbyttet af Fiskeriet er næsten udelukkende Torsk. Det meste af Fisken tilberedes som Saltfisk (*Klipfisk*), kun lidt tørres i usaltet Tilstand (*Stokfisk*). — I 1915 var der 146 Kuttere med 10,590 Reg.-Tons, 192 Motorbaade til en Værdi af 660,000 Kr. samt 1442 Robaade til en Værdi af 151,000 Kr. *Totaludbyttet af Fisken, som solgtes til Købmændene var 3,672,000 Kr.*, hvoraf Kutternes Udbytte var Hovedparten, hvilken hentedes dels paa Færøerne, dels paa Islands Fiskebanker. Udbyttet har i de senere Aar i det hele taget været uregelmæssigt. I 1919 var Fiskeriet steget og Priserne, der opnaaedes, meget høje; men fra

1920 var Udbyttet af Sommerfiskeriet ved Island unormalt ringe, idet Skibene kom hjem før Tiden som Følge af nogle Miners Tilsynekomst.

Fremmede Nationers Fiskerier ved Færøerne foregaar ved Damptrawlere og Langline-Dampskibe, mest fra England (Grimsby, Hull, Aberdeen o. s. v.); men ogsaa tyske og norske Skibe fisker her. Disse krænkede tidligere ofte det danske Søterritorium, men efter at „Beskytteren“ er bleven sendt op for at forrette Polititsyn, har Forholdet bedret sig.

Ikke saa farefuld som Fuglefangsten, men ikke mindre spændende er Drabet af Grindehvaler, en Delfinart, der stundom i store Flokke kommer til Øerne i Juli eller August Maaneder fra det nordlige Atlanterhav. Det interessante og blodige Skuespil foregaar under Udfoldelsen af Færingernes Fyrighed og Behændighed, men ogsaa med en egen Vildhed, ganske som for Hundreder af Aar siden. Hvalerne drives flokkevis ind i Fjorde og Vige med flad Strand, hvor de da dræbes. I en enkelt Bugt (Vestmanhavn), stænger man foreløbig Hvalerne inde ved Hjælp af svære, stormskede Garn, der spændes tværs over Bugten. Efter at Telefonerne er bleven indført paa Færøerne og Motorbaadenes Antal samtidig er steget, er Grindefangsten bleven lettere at udøve.

Fordelingen af Fangsten, der foretages af Sysselmanden, er underkastet visse Regler, der forekommer en fremmed ret indviklede. Naar Drabet er endt, er det endnu Skik, at alle de mange Mennesker, som er kommet sammen rundt om fra Øerne, tilbringer Tiden, inden Grinden er udskiftet og Byttet kan føres hjem, med den gamle færøske eller rettere nordiske *Dans*.

Udbyttet af Grindefangsten er fra Aar til andet meget vekslende, ligesom Sildefiskeri og alt andet Fiskeri, der er baseret paa store Fiskevandring, som afhænger af de øjeblikkelige Tilstande i Havet. Af Grinden spises Kødet og Spækket, eller der udvindes Tran af det sidste.

Den moderne *Fangst af Storhvaler* blev først paabegyndt ved Færøerne i 1894 af en Nordmand — dreves senere fra 6 Stationer og nu, efter at Hvalernes Antal er taget af som Følge af Jagten, kun fra 3 Stationer. Fangsten foregaar efter norsk Mønster fra smaa kraftige Dampere, i hvis Forstavn findes en drejelig Kanon. De dræbte Hvaler gøres fast ved Skibssiden og bugseres saaledes til Stationen, hvor de afspækkes. Spækket „winches af Dyret med Staalwire“ for at smeltes til Tran i Trankogeriet. En Del af Kødet sælges i Almindelighed til Færingerne for en billig Pris eller koges og tørres til Guano. Benene eksporteres for at males til Benmel (Gødningsmel). Barderne renses.

Grindefangst i Midvaag.
(Efter Illustrierte Zeitung.)

Efter Grindefangsten. Byttet fordeles.
(Efter Illustrierte Zeitung.)

vaskes og tørres. Hvalfangsten begynder i April og slutter i Løbet af September.

Fuglefangst. Hvor Fjeldene staar med stejle, som det ofte synes med lodrette Sider ud mod Havet, der yngler „Bjergfuglene“ (Søfuglene) enten paa de mangfoldige smalle Afsatser og Hylder, som fremkommer i den af vekslende blødere og fastere Lag dannede Klippemasse, eller i Stenskred og Jordskraaninger. Blandt „Bjergfuglene“ indtager *Alkefuglene* den fornemste Plads, idet deres Individantal vistnok er større end alle Øernes andre Fugles tilsammen. Det er da navnlig *Søpapegøjen* eller *Lunden* og *Lomvlen* (den langnæbbede Tejste), der findes i Mængde, den førstnævnte dog i størst Antal; mere sparsomt findes *Alken* (*Alka Torda*), medens den almindelige *Tejste* nu næsten skal være udryddet.

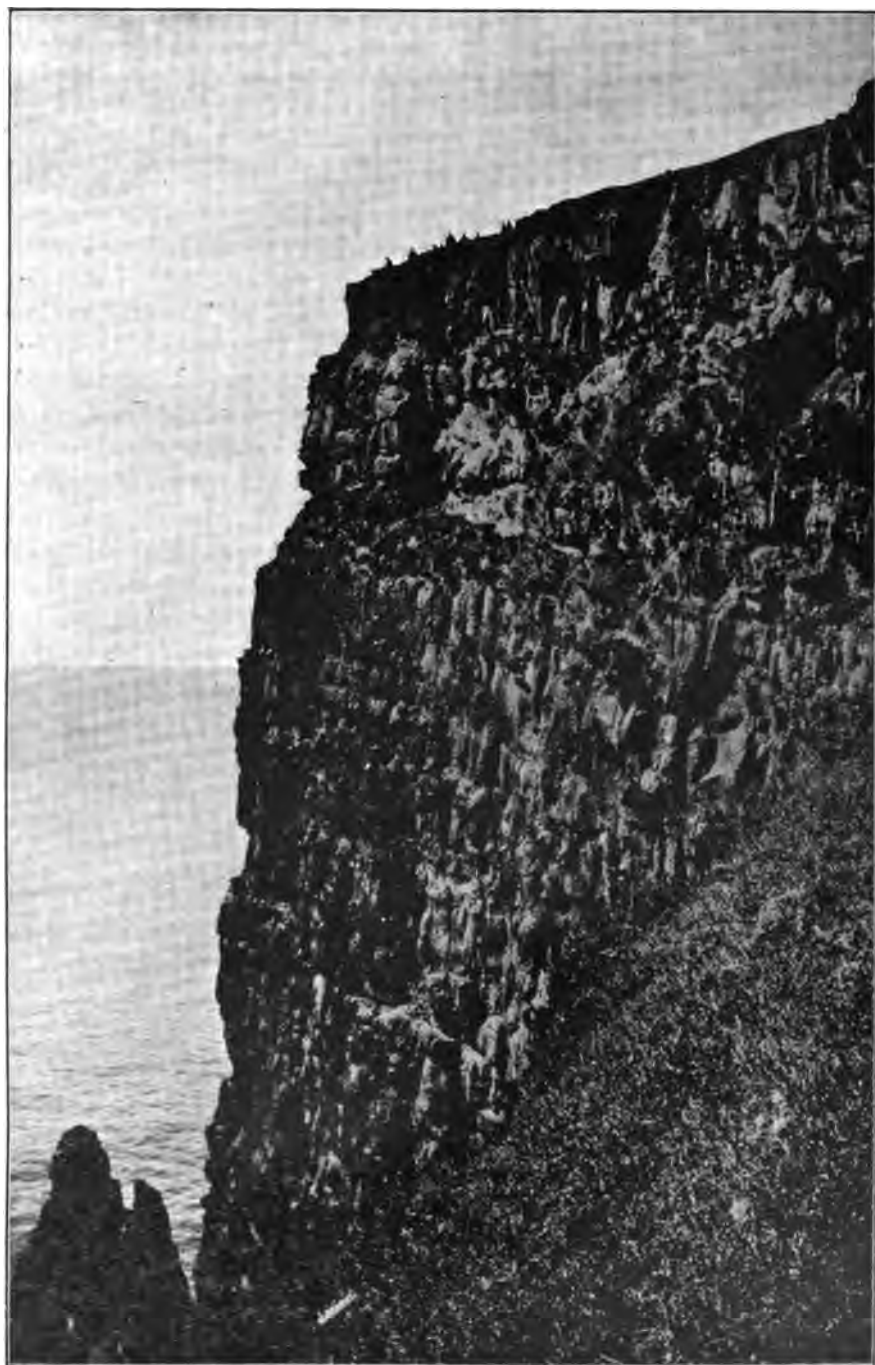
Udenfor de egentlige Fuglebjerge findes enkelte Steder, hvor der er indrettet Ynglepladser, „Varp“ for *Ederfugle*, og hvor der samles Dun, saaledes paa en Holm ved *Kirkebo*. *Ederfuglen* yngler iøvrigt mange Steder, og Fuglene er ofte saa tamme, at de uden Frygt færdes helt i Nærheden af menneskelige Boliger, f. Eks. ved Thorshavn.

Fuglebjergene er noget af det interessanteste, den fremmede kan se paa Færøerne, og for Færingen selv gemmer disse farefulde Fjeldsider store Tilløkkelser. Her henter han Forraad til Nedsaltning for Vinteren samt Æg og Fjer, under Udfoldelsen af al sin Energi, Behændighed og Dristighed. *Fuglefangsten* højner hans Selvtillid og udvikler hans Æresfølelse. Den drives enten ved at stige op i Fjeldene eller ved at lade sig fire ned i dem fra oven.

Enten opsøges Fuglen paa sin Rugeplads, hvor Nættet lægges over den (fygling), eller den fanges i Flugten (fleyging). En tredje Maade at fange Fugl paa er *omanfleyg*, hvor man fra Baad skræmmer Fuglene, der sidder lavest i Fjeldet, hvorpaa de styrter sig i Vandet — og ned i Fuglenættet.

En god Fanger kan paa en Dag fange flere hundrede Fugle — ja man har Eksempler paa op til 1000 Stykker. „Flejemanden“ svinger fra sit Sæde Stangen op under og bag om Fuglen, thi ellers vilde den rive Nættet itu. Han maa passe godt paa, at han kun flejer de unge Fugle, thi „*Sildebæreren*“ bør han ikke tage; den skal jo hjem til sine Unger med Føde.

Saadan en Dag, tilbragt paa Randen af Havet med Afgrunden ved Foden, medens Fuglene kommer forbi, som var de en Bisværme, kan rigelig veje op mod Anstrængelserne, der tilmed først føles, naar Fangsten er forbi. Ofte fires indtil 8 Mand ned i Bjerget for at blive der i

Villingaberg Fuglefjæld paa Vestkysten af Suderø.
Fra den øverste Rand („Eggen“) er en Mand firet ned i Line for at fange Fugle.
(Generalstaben fot.)

flere Dage paa Fangst. De har Ild og Tørv, Mad og Drikke med, og de indretter sig Nattely i en Hule eller i Læ af en stor Sten. Stundom maa de dog binde sig fast om Natten for ikke at falde i Havet.

Det er et alvorligt Øjeblik, naar den unge Knøs for første Gang skal ud i Line. Han er paa samme Tid ængstelig og stolt over at skulle vise sig som Mand. Linen bindes om ham, og han skal nu ud over „Eggen“ (Klipperanden), hvor han vil komme til at hænge med det brusende Hav dybt nedenfor.

Det er ogsaa ofte med vemodige Følelser, at de tilbageblevne ser deres nærmeste forsvinde i Fuglefjeldet. Afdøde Sysselmand *Müller* fortæller, hvorledes han engang bivaanede Nedfiringen i et „Lundeland“ ved Bygden „Saxen“, hvilket havde ligget ubesøgt i 30 Aar, fordi en Mand var blevet slaaet ihjel ved Nedstyrtning af Sten. Afskeden fra de paa „Eggen“ forsamlede Venner og Familie var rørende: Hver Mand modtog, naar han var „ibunden“ (bunden i Linen), et Kys og en Velsignelse, inden han gik ud over Randen. En 75 Aar gammel Mand var fulgt med den besværlige 6 km lange Vej til Eggen, der laa 500 Meter over Havet, for som kendt Mand at bistaa under Nedfiringen. Da han havde sagt Farvel til sin eneste Søn, overvældede hans Følelser ham: han kastede sig næsegrus paa Jorden og brast i Graad. — Fuglefjeldene gemmer hver især deres Dramaer. Det er simple Historier, som de, der færdes i Fjeldet, fortæller fra Slægt til Slægt.

Efter Fuglefangsten.
(Koefoed-Jensen fot.)

FÆRØ AMT: STATISTIK

Areal: km ²	1399
ha	139855
Faste Ejendomme: (1916)	Antal Værdi
	1000 Kr.
Thorshavn:	417 1944
Landdistrikterne:	3028 7436
I alt:	3445 9380

Befolkning:	Thorshavn.	Landdistr.	I alt
1801:	554	4711	5265
1840:	714	6600	7314
1880:	984	10236	11220
1901:	1656	13574	15230
1916:	2303	17314	19617
1921:	2496	18868	21364

Befolkningstæthed:	
1801.....	pr. km ² 3,8
1880.....	» 8,0
1921.....	» 15,3

Erhvervsfordeling (1911):	
Landbrug:	3315
Fiskeri:	9515
Haandværk og Fabrikdrift:	1871
Handel og Samfærdsel:	1435
Andre Erhverv:	1864
I alt	18000

Folketingsvælgere: (1920)	9.593
---------------------------	-------

Skattemarker:	Antal
Kongsjord:	1905
Beneficeret Jord:	257
Odelsjord:	2097
I alt	4259
Afgift: Kr.	23091

Kreaturhold:	1919	1914
Heste:	602	641
Hornkvæg:	3625	4456
Faar:	68628	112187
Svin:	»	6

Handels- og Fiskeflaade (1920):	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	8	383
Motorskibe:	150	1935
Sejlskibe:	152	9117
I alt	310	11435

Fiskeri (1916):	
A. Skibs fiskeri:	
Skibe:	144 Stkr.
disses Drægtighed:	10183 Reg. T.
Mænd:	3400
disses samlede Antal	
Fiskedage:	386306
Udbytte i Tørfisk:	4.0 Mill. Kr.

B. Baadfiskeri:	
Robaade:	1442 Stkr.
Motorbaade:	192 -
Samlet Udbytte:	1.2 Mill. Kr.

Hvalfangst:	1920	19 ^{10/14} gnnst.
Storhvaler:	347	215
Grindehvaler:	800	795

Udbytte af Fiskeri	{ i 1918: 10,1 Mill. Kr.
	{ i 1919: 13,1 - -

Vare-Indførsel (1916):	Tons
Madvarer af Dyr:	265,5
Uformalet Korn:	52,9
Formalet Korn:	2119,7
Brød, Kiks m. m.	423,3
Kartofler:	407,2
Ris og Sago:	151,6
Kaffe:	92,7
Te:	29,2
Sukker og Sirup:	690,4
Cigarer og Cigaretter:	9,7
Røg- og Skraatobak m. v.:	63,2
Spindestoffer og Manufakturv.:	206,3
Skind, Huder, Horn o. lign.:	34,2
Talg, Olie, Tjære o. lign.:	259,1
Trævarer:	73,6
Papir:	104,5
Farver:	43,6
Kemisk-tekniske Artikler:	74,9
Kul og Kokes:	8,378,0
Salt:	8,655,0
Cement:	251,8
Mursten:	165,2
Metaller:	348,7

	1915—16	1000 Liter.
Brændevin o.l.:		47,8
Vin:		3,3
Skattepligtigt Øl:		12,2
Skattefrit Øl:		36,8

Vare-Udførsel (1919):	Tons
Klipfisk, Saltfisk m. m.:	18,229,0
Øvrige Fisk og Fiskeriprod.:	161,6
Fiske- og Hvaltran:	451,4
Lamme- og Faareskind:	2,3
Uld:	122,5
Uldgods, Trøjer o. lign.:	3,6

Værdien af Vareomsætn. med Danmark:	1919	1920
	1000 Kr.	1000 Kr.
Indførsel af danske Varer	3950	4979
— af fremm. Varer	1478	2468
Udførsel til Danmark	3631	2854

Postvæsenet: (19²⁰/31)
 Afsendte Breve o. l.: 290549
 Ankomne — - 278185

Postanvisninger og Postoprævninger:
 Udbetalte: Kr. 2504615
 Indbetalte: - 3880510

Telegrafvæsenet (1920—21):
 Afsendte Telegrammer: 9076
 Ankomne — 6680

Telefonvæsenet (1918—19):
 Abonnenter: 229
 Samtaler, indenbys (19¹⁸/19): 154800
 — , mellembys: 121497

Færø Bank (1916):
 Aktiekapital: Kr. 300000
 Reservefond: - 35000
 Indlaan: - 1637148
 Balance: - 2285077

Færø Amts Sparekasse (1915—16):
 Antal Konti: 2543
 Indestaaende Beløb: Kr. 1271654
 Sikringsfonds: - 71648

Thorshavn Bykommune (1916):
 Indtægt: Kr. 68354
 heraf:
 Bygningsskat: - 10355
 Formue- og Lejlighedsskat: - 27724

Udgift: Kr. 68354
 heraf:
 til Skolevæsen: - 6844
 - Fattigvæsen: - 1763
 - Alderdomsunderstøttelse: - 3140
 - Forrentning af Gæld: - 5298
 - Afdrag af Gæld: - 5076

Formue:
 Faste Ejendomme: Kr. 184061
 Andre Aktiver: - 16823

Gæld:
 I alt 200884
 112840

Sognekommunerne (1/10 17—²⁰/18):

Indtægt: Kr. 510609
 heraf:
 paalignet Beløb: - 171990
 til Dyrtidshjælp: - 102634
 Beholdning: - 62160

Udgift: Kr. 510609
 heraf:
 til Skolevæsen: 31904
 - Fattigvæsen: - 7721
 - Alderdomsunderstøttelse: - 10504
 - Dyrtidshjælp: - 257907
 - Afdrag paa Gæld: - 18843
 Beholdning: - 66743

Amtsrepartitionsfonden (1917—18):

Indtægt: Kr. 168756
 heraf Skatter: - 24348

Amtets økonomiske Fond (1917—18):

Indtægt: Kr. 9202
 heraf fra Hvalfangst: - 7518
 Formue: - 42334

Amtets Skolefond (1917—18):

Indtægt: Kr. 19370
 Formue: - 48967

Amtsfattigkassen (1917—18):

Indtægt: Kr. 8275
 Formue: - 51553

Amtets Jordebogskasse (1919—20):

Indtægt: Kr. 950479
 heraf
 Tilskud fra den danske
 Statskasse: - 832556

Udgift: Kr. 950479
 heraf:
 Administration: - 194812
 Skolevæsen o. lgn.: - 113903
 Dyrtidstilskud til Kom-
 muner: - 312556

Svend Rode.

Flaget vajer, naar Damperen kommer.
(D. B. fot.)

SYSSELBESKRIVELSER

AF KAPTAIN DANIEL BRUUN

STRØMØ SYSSEL

Det Omraade, som hører ind under dette SysseL, omfatter Øerne *Strømø, Nolsø, Hestø* og *Kolter*. SysseLmanden bor i Vestmanhavn paa Strømø og SysseLlet deles i to PræstegæLd:

Sydstrømø PræstegæLd (Præsten bor paa Sandegærde ved Thorshavn). Det omfatter følgende Sogne: *Thorshavn, Thorshavn Landdistrikt* (med Bygden Højvig og Hvidenæs mod Nord, Arge mod Syd og Gaarden Sydredal og de 2 Gaarde Nordredal mod Vest), *Kalbak Sogn* (med Kalbak og Sund ved Kalbak Fjord), *Nolsø Sogn* (med Bygden af samme Navn). *Kirkebø Sogn* (med Kirkebø og Velbestad paa Strømø, desuden Hestø og Kolter samt Troldhoved ved Sandø).

Nordstrømø PræstegæLd (Præsten bor i Kvivig paa Kirketaj). Det omfatter: *Kvivig Sogn* (med Kvivig Bygd, Lejnum, Skjøelling samt Bylingerne Solitude eller Stykket, Næsset og Vaalen), *Vestmanhavn* og *Saxen Sogne, Haldersvig Sogn* (med Bygderne Haldersvig og Tjørnevig

samt Nybygden Langesand eller Nybo), *Kvalvig Sogn* (med Bygden Kvalvig og Bylingen Strømnæs, endvidere Bygden Thorsvig) og *Kollefjord Sogn* (med Bygden Kollefjord, hvortil hører Kjælnæs, Midfjord, Todnæs og Sjøv paa Fjordens Nordside, Bylingerne Øreenge og Høj i Fjordbunden og Bygden Signebø paa Fjordens Sydside).

Strømø (Streymoy), paa hvis sydøstlige Side Færøgruppens Hovedstad, *Thorshavn*, ligger, har en Udstrækning i N. V.-S. Ø. af ca. 45 Km. Den største Bredde er kun en Tredjedel heraf. Øen skilles fra Vaagø i Vest ved *Vestmannasund*; syd derfor ligger *Vaagø Fjord* og sydligst paa Vestkysten *Hestø Fjord*, mellem Hestø og Strømø. Mod Øst haves følgende Farvande: *Nolsø Fjord* mellem Nolsø og Strømø, *Tangeffjord* og dens Fortsættelse mod Nord *Sundene* mellem Østerø og Strømø. Sundenes smalleste Del har en rivende Strøm og kan kun passeres af Baade og mindre Fartøjer ved Strømskifte. Medens Øens Vestside kun har et Par dybe Indskæringer: *Vestmanhøvn*, der er en ypperlig Havneplads, og *Saxhavn* længere mod Nord — er Østkysten dybere indskaaret af følgende Fjorde og Bugter: *Kalbak Fjord* (sydligst), *Kollefjord*, der fortsættes gennem Landet i *Kollefjord-Dalen*, samt Bugten ved *Øvalvig*, som fortsættes i *Saxen-Dalen*. Øens Nordspids og Vestkyst er stejle ud mod Havet, medens Østkysten som oftest falder noget jævner mod Vandet. Det nordvestlige Forbjerg er *Myling* (Mylingur, 564 m), et meget imponerende Fjeldparti. Sydligere paa Vestkysten og nord for Indløbet til Vestmannasund ligger Forbjerget *Mulen*, ligesom *Dalsnypen* (348 m) ligger syd for nævnte Sund. Strømmens Sydspids dannes af *Kirkebø Næs*, et lavt Forbjerg, der er Udløber fra *Kirkebø Reyn*, hvis Højde kun er 350 m. Nordligere ligger forholdsvis lave Næs, særlig ved Fjordindløbene.

Øens indre Højland hæver sig i *Skjælling Fjeld*, som ligger i Højde med Kollefjord, til 768 m. Nordligere ligger *Sneis* (745 m) midt inde paa Øen, *Ørvitsfjeld* (784 m) og *Kopsenni* (790 m), sidstnævnte syd for Saxen-Dalen.

THORSHAVN

Færøernes Hovedstad *Thorshavn*, paa 60° 0' 30" n. Br. og 6° 45' 40" v. L. fra Gr., ligger paa Strømøens sydøstlige Kyst og er et betydeligt Trafikcentrum.

Den lille By huser 2496 Mennesker ($\frac{1}{2}$ 1921). Byen grupperer sig om de 2 Vaage (Bugter) *Østervaag* og *Vestervaag*, mellem hvilke *Tingnæs* (Tinganes) skyder sig ud. En mindre Elv, *Havneaa*, udmunder i *Østervaag*; over den er flere Broer, hvoraf en nær Havnen. Terrænet hæver sig fra Byen jævnt til Højderne bag ved.

Af *Færeyinga Saga* fremgaar det, at der i Sagatiden var Tingsted ved Thorshavn, aabenbart paa det nuværende Tingnæs. Her foregik Begivenheder, som omtales i Sagaen, og vi ser baade at *Sigmund Brestesson* og *Trond fra Gøte* (Gata) optraadte der, ligesom Kristendommens Indførelse paa Øerne blev forkyndt sammesteds.

Thorshavn. I Baggrunden Noisø.

Thorshavn, set fra Skansen.
(Fotografier af A. Brend.)

Selv om der i den ældre Tid blev handlet i Thorshavn, varede det dog længe, inden der opstod en By her. „Munkestuen“ paa Tingnæs er vel et Minde fra den katolske Tid; men først efter Reformationens Indførelse begyndte Byen at vokse op, og der blev Skole og Præstegaard.

Da *Mogens Hejnesøn* i Slutningen af det 16. Aarh. rensede Færøernes Farvande for Sørøvere, anlagde han en *Skanse* øst for Thorshavn paa Pynten, hvor den endnu ligger; men den kunde ikke skærme Byen. Senere i Christian IV's Tid blev en ny anlagt paa Tingnæs. Da *Christoffer Gabel* blev sendt op til Færøerne som Befalingsmand, søgte han at ordne Forsvaret, og der byggedes nye Skanser paa de gamles Plads, bemanded med hvervede Folk; men under den skaanske Krig (1675—79), i „*Fransatiden*“, led Thorshavn som Øerne i det hele taget meget. 1677 ødelagde de fremmede Skansen og udplyndrede Byen. Heller ikke i 1808 kunde Skansen holde Stand over for den engelske Brig „*Clio*“. Tilslidst, i 1865, nedlagdes det Detachment, som under Kommandantens (Amtmandens) Styre skulde værge Skansen og Byen, og der oprettedes et Politikorps, som dog ophævedes i 1902, saa at Byen og Øerne nu er uden Landforsvar. Nu bruges Bygningerne i Skansen som Arrester.

Efter at Handelsmonopolet i 1855 var blevet ophævet, og efter at der i 1866 var givet en kommunal Lov, voksede Thorshavns Betydning som Handelsby. Den er nu Sædet for Færøernes øverste Administration; her bor saaledes Amtmanden, Amtslægen for Øerne, der tillige er Kredslæge for Thorshavn Distrikt, Sorenskriveren, Landfogden samt Sognepræsten for Sydstrømø Præstegæld (paa Sandegærde) o. s. v., og her holdes Lagtinget.

Byens Huse er for største Delen af Træ, byggede paa almindelig færøsk Vis med Tagbelægning af Græstørv, hvilket giver Byen et karakteristisk, ejendommeligt Udseende. Husene i den ældre, Stranden nærmest liggende Del er grupperede paa Klipperne, hvor det har været praktisk at anbringe dem, og Gaderne eller Gyderne er uregelmæssige og alle snævre. De nyere, lidt fjernere Kvarterer er derimod mere regelmæssigt byggede. Flere Steder ses indhegnede Haver med Træer og bagved Byen den smukke Plantage. Ikke langt fra Østervaags Bund ligger *Amtmandsboligen*, der er bygget af Basaltsten (Arkitekt Prof. H. C. Amberg). Den ligger smukt, forholdsvis højt med vid Udsigt og er omgivet af en Have. Ved Indgangen til Amtmandsboligen er oprejst et smukt *Mindesmærke* for den verdensberømte Læge *Niels R. Finsen*, som fødtes (1860) i den gamle Amtmandsbolig († 1904). Han var Søn

**Thorshavn. Fra Østre Vaag. Husrækker paa Tinganes.
(O. B. Bøggild fot.)**

**Thorshavn. Fra Bunden af Østre Vaag. I Baggrunden t. v. Amtmandsboligen.
(O. B. Bøggild fot.)**

af Amtmand Hannes Finsen, en født Islænder. Sønnen blev Student fra Reykjavik Latinskole. I Thorshavn findes: Post- og Telegrafstation, Dampskibsekspeditioner, Færø Bank (Fóroya Banki) Færø Amts Sparekasse, Apotek, Hospital, Vandværk, forskellige Skoler (Mellem- og Realskole, Folkehøjskole, Navigationsskole, Seminarium), Lagtingshus, engelsk, norsk, fransk og hollandsk Konsulat, endvidere et Amtsbibliotek og et lille Museum med færøske, gamle Dragter, Brugs- og Kunstgenstande samt Mineralier. Kirken, der er af Træ, ligger nærmest Vestervaag og er bygget 1789.

Paa *Tingnæs*, hvortil Vejen fra „Kongebroen“ gaar over Havneaa-broen og videre gennem den karakteristiske Passage „*Gongin*“ (Gangen) med Huse, hvis Gavle vender ud til Gyden, findes en gammel *Bloktue*, der bruges som Pakhus. Den hørte oprindeligt til det Komplex af Bygninger, som dannedes af den Kongelige Monopolhandels Etablissement. Endvidere findes den saakaldte *Munkestue*, en muret Bygning, hvor vistnok de Munke boede, som havde Opsigt med de ærkebispelige og pavelige Intrader, for hvilke der var Oplagssted sammesteds.

Tæt udenfor Byen i „*Skansen*“, som en Gang var forsynet med Forsvarsmidler, findes et Fyr, der er slukket i Sommertiden.

Lidt ovenfor Byen knejser en Obelisk, *Kongemindet*, oprejst til Erin-dring om Kong *Christian IX's* Besøg i 1874. Han var den første Konge, som besøgte Færøerne. Dog havde *Frederik VII* som Prins været paa Øerne. Kong *Frederik VIII* besøgte senere dette Sted 1907 og *Christian X* i 1921. Herfra er en vid og smuk Udsigt over Byen, Reden til Nolsø og Sydstrømø m. m. Grønne, af Stengærder indhegnede Bøstrækninger ses at omgive Thorshavn mod Nord, Vest og Syd.

Navnlig den 29. Juli, *Olaj-Dagen*, kommer der en Mængde Færingier til Thorshavn, og man har da rig Lejlighed til at se færøsk Folkeliv samt Mænd og maaske ogsaa Kvinder i deres Nationaldragter. Paa denne Dag er der Gudstjeneste i Kirken, ved hvilken Lejlighed Øernes 7 gejstlige ofte alle er til Stede, saaledes at en af dem prædiker efter Tur. Efter Gudstjenesten aabnes Lagtinget af Amtmanden. Det varer til midt i September. Om Aftenen er der færøsk Dans i Forsamlingshuset m. m.

Thorshavns Red er, paa Grund af den Sø og Dønning, der med haard Kuling af N. Ø. og S. Ø. sætter ind, en af de mindst gode Ankerpladser paa Færøerne. Mod østlig Kuling beskyttes Reden noget af Nolsø. — I *Kongshavn* paa Østerø eller i *Kollefjord* er de nærmeste gode Ankerpladser. Indsejlingen til Thorshavn sker for Dampere, der kommer

Syd fra, som Regel gennem Nolsø Fjord, men kan ogsaa finde Sted Nord om Nolsø. Thorshavn er tillige Lodsstation.

En Havnemole er under Bygning fra Skansen mod Sydvest, saaledes at Skibe kan gaa ind og ligge i Sikkerhed i Østervaag. Her, ved den saakaldte „Kongebro“, lander i Reglen Baade fra de opankrede Skibe.

Efter at et af Marinens Skibe i vore Dage er sendt op for at forrette Polititjeneste paa Søterritoriet, ses dette Skib (som Regel „Beskytteren“) af og til paa Thorshavns Red. Det samme gælder Rutebaadene mellem Færøerne, Danmark, Norge og Island. Fisketrawlere og Fiskeskuttere tager ogsaa herind. Her kan faas Kul, Vand og Provisioner, og her kan foretages smaa Reparationer paa Skibene; men noget Maskinværksted findes ikke.

Trafikken mellem Thorshavn og Øerne opretholdes med lokale Dampere, Motorbaade o. l. Man kan saaledes bl. a. gøre *Udflugter til Sundelaget og forskellige Bygder paa Strømø og Østerø med en lille Dampbaad* for Passagerer og Mælketransport.

Syd for Thorshavn ligger *Sandegærde*, hvor Sandaa løber ud. Den danner et lavt Vandfald, ikke langt fra Stranden. Her findes en lille Kværnmølle og et Uldspinderi, som drives af Elven, og tæt ved ligger *Sandegærde Præstegaard* med en smuk Have. Her bor Thorshavns Sognepræst. *Telegrafkablet*, som forbinder Færøerne med Shetlandsøerne og Island, lander ved Sandegærde; Landingsstedet er mærket med Kabelbaaker.

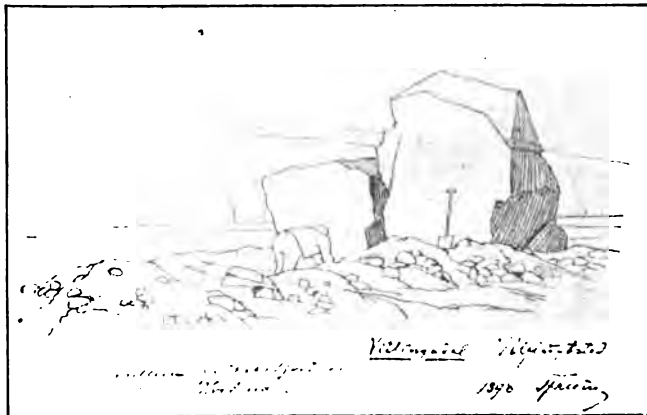
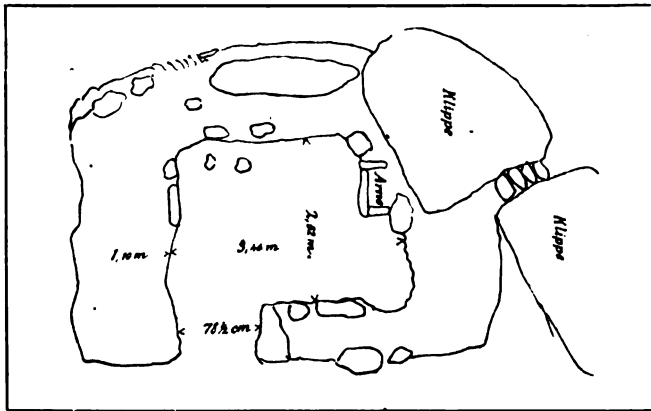
Sydligere ligger den lille By *Arge*, der hører til Thorshavns Landsogn, og hvor der fra gammel Tid findes et Hospital; her hører Vejen op, og der begynder en Sti. Man kan nu langs Kysten fortsætte til *Glivurnæs*. Her er en lille Gjøv. Stedet er bekendt som Findested for Mineralier (Zeolither, Opaler), der i Mængde findes som farvede Mandler i Basalten, og ofte træffes i Nedstyrtninger og Elvelejer.

Til *Tuberkulose-Sanatoriet* nord for Thorshavn ved *Højvig* (Höyvik), der er bygget med Tilskud af Amtskassen, naar man ved at gaa: enten forbi Kongemindet Nord paa med smuk Udsigt over Sundelaget til Nolsø og Østerø, eller ad Sanatorievejen, passerende *Plantagen*, som Det danske Hedeselskab har taget Vare paa, og endvidere ses paa Afstand *Svartafos*, et til Tider smukt Vandfald, der dog stundom kan være næsten helt tørt. Ud for Kysten ligger en lille Ø, *Højvig Holm*, omkring hvilken Brændingen bruser. Paa selve Strømø's Kyst hæver sig en smuk Fjeldpynt, *Kyrberg*.

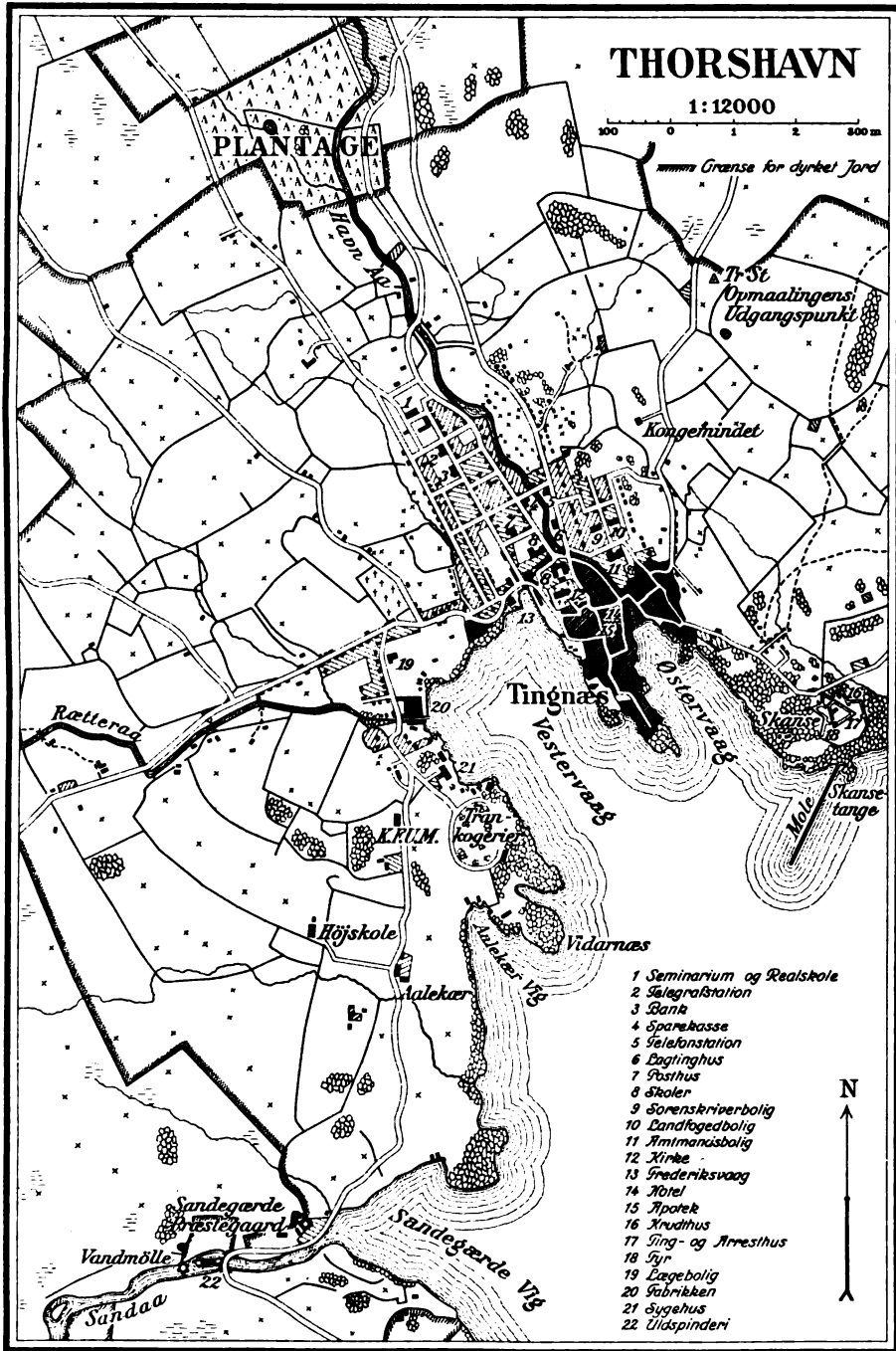
Fra Højvig kan man langs Kysten gaa videre Nord paa til *Hvidenæs* Bygden ved Indløbet til *Kalbaksfjord* (Kalbaksfjörður), paa hvis Nord-

side den stilfærdige Bondebygd Kalbak med Kirke ligger. I Havgen findes nogle Smaasøer med Foreller. Paa Fjordens Sydside ligger Bygden Sund. Til denne sidste gaar en Fjeldsti fra Thorshavn forbi Plantagen i N. V. over Fjeldet. Undervejs kan gøres en Afstikker i Vest til *Villingedal* og *Gellinga-Klettur* (343 m). Her findes et gammelt Tilflugtssted, hvortil Beboerne fra Thorshavn flygtede i Ufredstider. Der ses Ruiner af en gammel Røgstue, hvis ene Gavl støtter sig til en stor Sten. Ved en Udgravning, der foretoges i 1898, fandtes et Arnested i Husrummet.

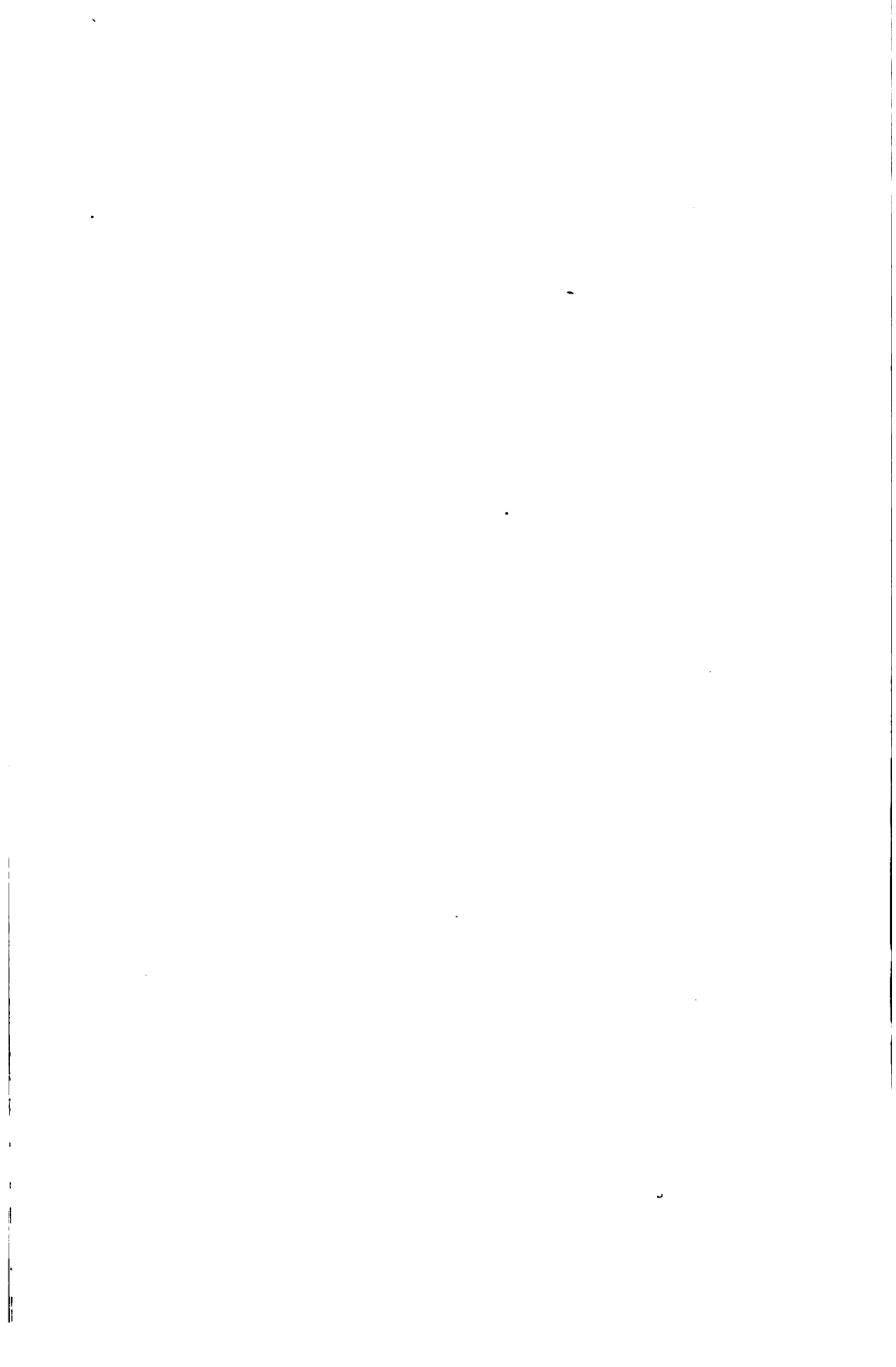

Tilflugtssted paa Fjældene i Villingedal mellem Kalbakfjord og Hvidenæs.
(Johs. Klein teg.)

Tegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1921.

Til Nolsø (Nólsoy), Anneks til Thorshavn, kommer man fra sidstnævnte Sted over Nolsø Fjord (6 km bred), hvis Strømforhold er ejendommelige. Den Strøm, der ellers paa Færøerne kaldes „Vestfald“, løber Syd efter gennem Nolsø Fjord i Modsætning til andre Fjorde paa Færøerne. Under Vestfaldet dannes meget betydelige Ider.

Nolsø Bygd med Kirke ligger paa det lave, flade Nordland, *Stangen* (Ston-*gin*), medens den langt større sydlige Del af Øen hæver sig kuppelformet med stejlt Affald paa flere Steder. *Eggeklettur* paa den nordlige Del af Højpartiet hæver sig til 371 m.

Ved *Kornedal S.* for Bygden findes Ruiner af en Gaard (9 Huse) af Sten og Jord; her boede, ifølge Overleveringerne, en Datter af en skotsk Konge, Jacob, gift med en Færing.

Nolsøens Østside er udsat for en vældig Brænding, hvorom mange Huler bærer Vidnesbyrd. En af disse er meget stor. Ikke langt fra Bygden findes Urer med Lunder; i det hele taget er der *Fuglebjerger* paa Østkysten.

Sydligst paa Østkysten ligger *Nolsø Fyr* (hvidt Blinkfyr), hvortil man kan gaa fra Nolsø Bygd langs Vestaffaldet ad *Langabrekka*. Fyret ligger inden for den fritstaaende Klippe *Kabeln* (Kápulín). Herfra er Sti til *Borin Fyr* paa S.V. Kysten (farvet Blinkfyr). Paa Nolsøens Sydspids er Fjeldet helt gennembrudt ved Havoverfladen, saaledes som ovenfor omtalt. *Øens Vestkyst* er ikke saa stejl som Østkysten. Ved *Skútín*, umiddelbart ved Havet, findes et berømt Findested for Mineralier, nemlig en Zeolithule med smukke Drypstensformationer.

KIRKEBØ

Til Kirkebø (Kirkjubö) med den berømte Domkirkeruin kommer man fra Thorshavn ved at benytte „*Landavegur*“ i S. V., langs hvilken Basismaalingen foregik til Øernes Opmaaling ved Generalstaben. Den gaar i lige Retning mod *Velbestad*, der er almindelig Landingsplads for rejsende fra de vest og syd derfor liggende Øer; men da Stedet er udsat for Brænding, benyttes hyppigt det sydligere liggende Kirkebø, hvor man altid har sikker Landingsplads. For Trafiken til og fra Sandø er sidstnævnte Sted det naturligste Tilknyningspunkt. Naar man, kommende fra Thorshavn, har passeret Sandaa, stiger Terrænet og Vejen deler sig mod *Velbestad* og Kirkebø. Vi vælger den sidste og faar efterhaanden en prægtig Udsigt til Hestø, Kolter, Vaagø m. m., idet vi følger Stien i S. Ø. Tilsidst, efter i alt $1\frac{1}{2}$ à 2 Timers Gang, øjner man Kirkebø fra Kammen ovenfor.

Man kan selvfølgelig ogsaa fra Thorshavn gaa i Baad til Kirkebø rundt *Kirkebø Næs*. Det er en smuk Tur. Naar man fra Farvandet ud for Strømøens sydvestligste Parti nærmer sig Kirkebø, ser man nedenfor den stejle Skrænt, som danner Affaldet fra *Kirkeboeyn*, en Gruppe større Bygninger paa det smalle Underland. Vestligst ligger en stor, nymodens Hølade af Sten, saa følger i Retningen Vest—Øst de mørkebrune, lavere Beboelseshuse med grønne Tagflader, hvilke dækker over Rester af middelalderlige Bjælkehuse, og nærmere Stranden en lille, meget gammel, hvidkalket Kirke af Sten med et Trætaarn, og som endnu bruges; endelig længst mod Øst en større, graa Bygning uden Tag og med store, smalle Spidsbue-Vinduer. Dette er *Ruinerne af den berømte gotiske Domkirke*, der aldrig er bleven fuldført. Ved Stranden ses Baadeskur, og en lille *Holm* (Kirkeboholm) ligger i kort Afstand fra Land; her yngler

Ederfugle, til hvilke der er indrettet Rugepladser, og her ses Rester af gamle Forraadshuse (Kælde) med Stenvægge. En lys, graa Flade strækker sig mod Vest inde paa Land langs Stranden; det er den til Stedet hørende Bø.

Kirkebø danner saaledes en meget anselig Gaard, der nu bruges af Kongsbonden, fhv. Landstingsmand *J. Patursson*. En Del af Gaarden hører til Sysselmandsembedet.

I ældre Tid var Kirkebø kun én Gaard, og den var længe *Sædet for de katolske Biskopper*.

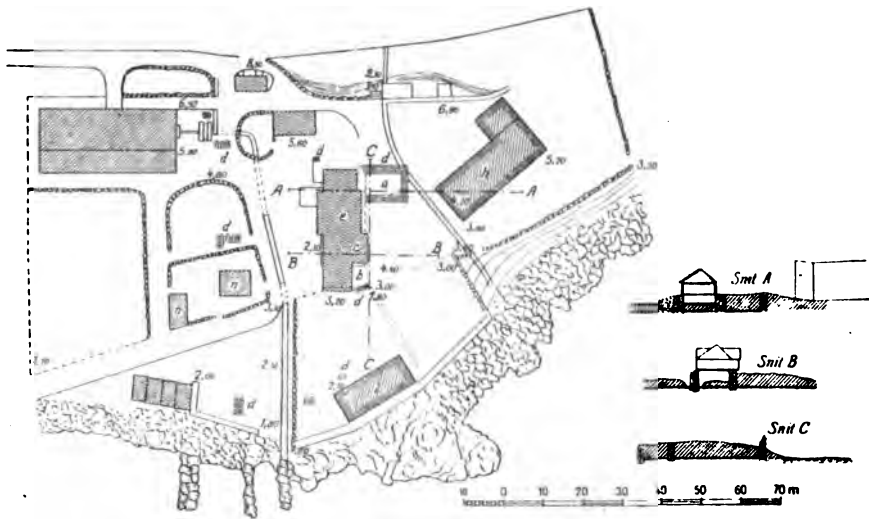
At der i *ældre Tid* hørte en Del flere Bygninger til Gaarden end nu, er udenfor al Tvivl. Et og andet Sted har man truffet paa Forhold, der kunde tyde herpaa. Jvf. Grundplan Side 75.

Tidligere vidste man ikke ret meget andet, end at *Bisperne* havde boet paa Stedet og at der havde været *Præsteskole*. Dertil kom nogle mer eller mindre tvivlsomme Sagn, som for ikke længe siden er bleven rensede for det upaalidelige, saa vidt det har ladet sig gøre. Dette gælder f. Eks. *Sagnet om Kong Sverre*, der blev opdraget her paa Præsteskolen. Man viser endnu det Hul i Fjeldet ovenfor Kirkebø, hvor, efter Sagnet, Moderen, der var i Tjeneste hos Biskoppen, skjulte det nyfødte Barn en hel Sommer for Gaardens Folk. Denne interessante Overlevering er dog, som Professor *Gustav Storm* har ment, ikke rigtig. Kong Sverre blev vel opdraget paa Kirkebø, men han fødtes ikke her. Iøvrigt blev der i Begyndelsen af f. Aarh. i en af Kældrene under det nuværende Beboelseshus fundet et *Brudstykke af en Runesten*, som nu beror i Nationalmuseets 2. Afdeling i København.

Gennem hele Middelalderen er det kun yderst faa Meddelelser om Forholdene paa Færøerne, som haves. Den færøske Bisperække kendes dog nu vistnok fuldtallig.

I vore Dage har enkelte Forfattere givet Oplysning om Kirkebø og Bispetiden paa Færøerne, men først efter Professor *Alexander Bugges* Udgivelse af *Erkebiskop Henrik Kalteizens Kopibog* er det lykkedes Færingen Dr. phil. *Jacob Jacobsen* at kaste Lys over Tiden fra Domkirkens Bygning. Tyskeren Kalteisen var i Aarene 1452—1458 paa Erkebiskopstolen i Trondhjem, hvorunder den Gang Færøernes Bispestol hørte. Han efterlod flere Haandskrifter, der opbevares dels i hans Fødeby Koblenz, dels i Universitetsbiblioteket i Bonn.

Heri omtales *Biskop Erlend* paa Færøerne (1269—1308). Det, som meddeles, er dog ikke forfattet af Kalteisen selv, men af den færøske *Biskop i Kirkebø Johannes Theutonicus* (b: Tysker), der var Biskop her c. 1400 og som ses at have været virksom for at faa Erlend kanoniseret — om det lykkedes vides dog ikke. Det siges, at Erlend, hvis Lig blev opgravet, havde gjort en Mængde Mirakler i sit Liv og en umaadelig Mængde efter sin Død. Der gives den højst interessante Meddelelse, at ved Opgravningen af Erlends Ben, blev der i hans Grav fundet en *Mindetavle af Bly*, indeholdende en latinsk Indskrift, skreven med Runer. Det siges heri bl. a., at paa Erlends Tid: „blev Bispekirken og Bispestolen ødelagt ved en forræderisk paasat Ildebrand“, medens Erlend var i Bergen, og det hedder videre: „Denne Mand var den første, som derefter begyndte at bygge Huse af Sten i Bispegaarden; men han lagde ogsaa Grunden til en Domkirke af Sten, og bragte Arbejdet paa den saa vidt, at Væggene i det mindste blev næsten færdige lige til Koret.“ Det siges derefter, at han havde lidt „svare Forfølgelser“.

Grundplan af Kirkebø ved Kongsbonde J. Patursson.

Nærmest Vandet ligger (østligst) den nuværende Kirke (i) og vestligere 4 sammenbyggede Baadeskur (Nøster). Længere tilbage ses Kongsgaarden (i Midten) (e), Domkirkeruinen øst derfor (h) og en stor ny Stald- og Ladebygning i N. V. — Nye Vaaningshuse findes ved n. Udgravede Kældervægge findes ved a, b, c, d og e. — A—A og B—B er Snit gennem Vaaningshuset med Blokstuerne. Et Sneskred er i sin Tid skudt ned over Pladsen. Dets Højde er gennemsnitlig 3 m over den almindelige Jordoverflade. Et Stykke øst for Domkirkeruinen „å likhusi“ ses Rester af, som det menes, den aller ældste lille Kirke med Kirkegaard paa Stedet.

Kirkebø, set fra Kirkebøholm.
(Koefoed-Jensen fot.)

Man sporer iøvrigt i Indskriften paa Mindetavlen — saaledes som Dr. Jacobsen har gjort opmærksom paa — Efterdønningerne af en stor Kamp, som den aabenbart haarde, nidkære og stridbare Biskop Erland har haft at bestaa imod et Oprørsparti paa Færøerne, som har villet ham til Livs for at faa ham fordrevet. Nu skal den fordrevne Biskop vaskes ren. Om det lykkes at faa ham kanoniseret vides, som sagt, ikke. Iøvrigt synes forskellige Sagn at kunne henføres til Biskop Erlend. De bekræfter Historiens Dom over ham som en Mand, der søgte at vinde Gods for Kirken, og som derfor kom i Strid med Indbyggerne. Biskop Erlend er saaledes, efter al Sandsynlighed, identisk med den i gamle færøske Sagn omtalte Biskop med Øgenavnet „Mus“, som pinte Skatter ud af Færingerne for at faa Stenkirken i Kirkebø saa prægtig som mulig, hvorfor de gjorde Oprør mod ham, saa at han maatte flygte efter et tabt Slag.

Gasasagnet fortæller om en stor *Godsbesidderinde* paa Kirkebø ved Navn *Asa* eller *Gasa*. Hun var lige saa hovmodig, som hun var rig, og kastede en Guldring i Havet med de Ord, at lige saa lidt som denne Ring kunde komme tilbage, lige saa lidt kunde hun blive fattig. Men Ringen kom hende i Hænde igen: En Fisk sluger den, bliver fanget og bragt til Gasa. Saa kommer Omslaget i hendes Skæbne, hun bliver overbevist om at have begaaet Helligbrøde — spist Kalveryg i Fasten — og al hendes Ejendom forbrødes til Kirken og lægges til Bispestolen i Kirkebø. Dermed lagdes, efter Sagnet, Grundvolden til Bispestolens Rigdom og Magt. Her er, efter Dr. Jacobsens Mening, en Sæmnessmeltning af to Sagn: dels et hjemligt færøsk, og dels den bekendte vandrende Myte om Guldringen, der kommer igen (Polykrates Ring). Den Biskop, som erhvervede Gasas betydelige Ejendomme, har da sandsynligvis været Erlend.

Til Trods for al sin Iver for at skrabe Gods sammen til Bispestødet, og skønt han sikkert gjorde alt for at faa Domkirkens Bygning til at skride fremad, lykkedes det ham dog aabenbart ikke at faa den fuldendt. Oppositionen og Uviljen mod at yde Arbejde og Penge var rimeligvis for stærkt hos Beboerne. Efter Erlends Død er da aabenbart Byggearbejdet snart standset. Færingerne hverken evnede eller vilde fuldføre den, og da Øerne kort Tid efter hærgedes voldsomt af den sorte Død, efter hvilken Befolkningen svandt frygtelig ind, blev der ikke mere for Alvor Tale om at genoptage Arbejdet. I senere Overleveringer nævnes dog, at Biskop *Hilarius* († 1511) skal have ladet bygge den store Kirkemur, ligesom Biskop *Vigbald* (Slutn. 14. Aarh.) efter Sagnet nævnes som Bygherre. Hvis der overhovedet ligger noget til Grund for Sagnene, har de to Bisper formodentlig bidraget til yderligere at fremme Bygningen af Domkirken.

Domkirkeruinen er det skønneste og interessanteste Fortidsmindesmærke paa Færøerne. Datidens Haandværkere har af det paa Øerne forefundne Stenmateriale (Trapporfyrr) forstaaet at skabe jævne Murflader, der endnu for største Delen staar godt. Vinduer og Døre er indfattede af Sandsten med Ornamenter, som dog har lidt overmaade meget af Tidens Tand.

„*Kirkemuren*“ bestaar af et *Langhus* med Kor ($26\frac{1}{2}$ m langt og $10\frac{1}{4}$ m bredt samt knap 9 m højt i udvendig Maal), og et *Sakristi* ($9\frac{3}{4}$ m $\times$ $5\frac{3}{4}$ m) paa dens nordlige Side. Murene er henved $1\frac{1}{2}$ m tykke. Bindemidlet er Kalkmørtel af fortrinlig Beskaffenhed, fremstillet af knuste Muslingskaller og groft Skælsand.

Vestgavlen har en stor, spidsbuet Indgangsabning, hvilket i høj Grad er

Kirkebo Domkirkeruin. Façade mod Syd.
(Koefoed-Jensen fot.)

Kirkebo Domkirkeruin. Østgavlen.
(Koefoed-Jensen fot.)

karakteristisk for denne Kirke. Udvendig paa Gavlen ses Fortanding til et projekteret, men ikke opført Taarn.

Som Udsmykning har der indvendig i Kirkens Kor og Skib paa Murfladerne været anbragt 12 firkantede Tavler af Klebersten med Ornamenter (c. 40 cm i Firkant). Seks af dem findes endnu paa Plads, én beror i Nationalmusæet i København.

Paa den østlige Kirkemur (Korvæggen) sidder, nord for Vinduet samme-steds og i en Højde af c. 2 Meter over Jorden, en indmuret *Tavle af Klebersten* (c. 65 cm i Firkant). Paa den ses i højt Relief Kristus paa Korset, mellem to Kvindeskikkelser (Marie og Magdalene) under gotiske Buer som Ornament. Langs Randen findes en latinsk Indskrift med gotiske Bogstaver, hvilken fortættes paa en nedenfor Stenen anbragt smal Klebersten, der slutter sig umiddelbart til Stenpladen. Det er forbavsende at se, hvor godt denne, der dog sikkert i 600 Aar har været udsat for Vejr og Vind, har holdt sig. Indskriften lyder:

1) øverste Linie:

HEC : EST : HABITACIO : HARVN : S(an)C(t)A

2) til højre:

RVM : RELIQVIARVM : DE : LIGNO : DOMINI:

3) til venstre:

DE : HOSTIO : ECCE : I(lla) VIRGO : MARIA : S(an)cta

4) nederst i to Linier:

— — — OSSA : B(eat)I : MAGNI : M(ar)tyR(is) — — —
DE : TVMVLO S(anc)TI PORLACI.

I Oversættelse:

„Her er Boligen for følgende hellige Relikvier: fra Herrens Kors, fra Offerlammet; se her den hellige Jomfru Maria — — og Benene af den salige Martyr Magnus — —, fra den hellige Torlacius' Grav.“

Pladens Bagside gemmer *Relikvier*.

Da det forekom Forf. heraf, at Indskriften tydede paa, at de i samme omtalte Relikvier maatte være indmurede i Væggen, formaaedes Nationalmusæet til i 1905 at lade Arkitekt *Koefoed-Jensen* udtage Pladen. Det viste sig, at der i *Bagsiden af Stenen*, der var 42 cm tyk, fandtes en *Fordybning dækket af en Stenplade*. I Fordybningen fandtes en *Blyæske* med Laag, og i denne nogle Relikvier indsvøbte i Skind, Træsplinter m. m.

Relikvierne blev, efter at deres Tilstedeværelse var konstateret, atter indmurede, og Pladen opsattes paany. Nøjere Undersøgelse blev opsat til senere, da der paa Øen rejste sig en Opposition mod at nedsende dem til Danmark til Undersøgelse, hvorved de kunde forsvinde paa Rejsen.

Paa en Læderstrimmel mente Arkitekten at kunne læse bl. a. Ordet „*Maria*“ —. Rimeligvis staar der paa andre Strimler, som forefandtes, Indskrifter, svarende til den paa Tavlen udenom.

Det er meget betegnende for det aandelige Samkvem, der i den ældre Middelalder herskede mellem Færøerne, Island og Øerne ved Skotlands Nordkyst — disse Norges Bilande — at Relikvier af Lokalhelgener fra de to Bilande — *Magnus for Orknøerne* (myrdet 1116) og *Thorlacius for Island* († 1193) — anbragtes i den tredje Landsdels Domkirke. Man kan saa godt forstaa dette; Færøerne havde endnu ingen Skytshelgen eller Lokalhelgen, hvad var da naturligere end at knytte Helgene fra de Lande, med hvilke Færøerne dengang stod

Forstykker til Stolestader paa Kirkebø, udskaarne i Fyrretræ, nu i Nationalmus.
2. Afdeling i København.
(Johs. Klein fot.)

Kleberstenstavlen paa Domkirke-
ruinens Østgavl.
(Johs. Klein fot.)

Stolestader fra Kirkebø, nu i Nat. Mus.
i Kbh.
(Johs. Klein fot.)

i nær Forbindelse, til Hovedkirken. — Relikvietavlen er efter al Sandsynlighed indmuret samtidig med den østlige Kormurs Opførelse. Ornamentikken paa Tavlen passer godt til Tiden om Aar 1300.

Skønt der senere af og til har været Tale om at fuldføre Biskop Erlends Bygning, skete det dog aldrig.

Den *nuværende Kirke*, der var indviet til Jomfru Maria, frembyder ikke nogen særlig Interesse. Den er opført af utilhugne, færøske Sten. Den ombyggedes i 1874, og Murene forhøjedes. Der anbragtes takkede Gavle og Trætaarn. Kirke (godt $11\frac{1}{2}$ m lang, c. $7\frac{1}{2}$ m bred), Skib og Kor er i ét Rum og dækket af en Tøndehvælving. Kirken, som efter Traditionen anses for den ældste paa Øen, ogsaa ældre end Domkirkeruinen, maa ifølge de paa Mindetavlen over Biskop Erlend givne Oplysninger snarest antages at være bygget af ham eller hans nærmeste Efterfølgere til Erstatning for den Kirke, som blev afbrændt. Mulig er dog denne sidste kun bleven restaureret.

Fra Kirken blev i 1876 til Nationalmusæet i København indsendt 14 rigt udskaarne Forstykker til Stolestader, en Skriftestol og to Sider af en Bedepull samt et lille Egekors, belagt med Kobberblik. Stolestaderne er af Fyrretræ og prydet med Apostelfigurer og Helgenbilleder samt med forskellige Vaaben, blandt hvilke Færo-Vaaben (en Vædder), det norske, svenske (Unionsmærket) o. s. v. En bærer Kong Erik af Pommerns og hans Dronning, Filippas Vaaben. — De stammer altsaa aabenbart fra Tiden mellem 1406 og 1430 og er rimeligvis anskaffede i Biskop Johannes 'Theutonicus' Tid.

Øst for Domkirken ved Stranden ligger Rester af et lille *Kapel* eller sligt. Det er mulig ældre end baade Domkirken og den nu brugte Kirke.

Blokstuekomplekset. Den nordre Ende af Beboelseshuset paa Kirkebø indeholder, som antydtes, et Blokstuekompleks i to Afdelinger: en *Røgstue* og de saakaldte *Bispestuer* — byggede paa norsk Maade af vandret paa hinanden lagte Bjælker —, hvilke staar paa meget svære Mure af Kamp, af lignende Bygningsmaade som i Domkirkeruinen, og rimeligvis byggede i Biskop Erlends Tid. De danner 3 Kælderrum, der oprindelig har faaet Lys gennem 4 Muraabninger. Et mindre Rum i den mellemste Kælders sydvestlige Hjørne benævnes *Fangekælder*en, fordi Bisperne, ifølge Traditionen, benyttede det til Fængsel. *Røgstu*en er et prægtigt Stykke Bygningsværk, $6\frac{1}{2}$ m i Firkant med knapt $2\frac{1}{4}$ m høje Vægge. I Taget ses det oprindelige Røghul, som nu er forsynet med en Glasrude. I et Hjørne af Stuen var Arnestedet. Paa Stuens Nordvæg findes en Lem eller Dør, der fører ud til en Gang. Denne Røgstue er dog næppe den oprindelige Bygning paa Kældermurene. Dette er derimod snarest Tilfældet med de nord for den, under samme Tag liggende 2 andre Stuer, der er adskilte fra Røgstuen ved den omtalte Gang. Disse Stuer er rimeligvis kun Rester af en længere Bygning. De er forsynede med Loft og er ikke „Røgstuer“. Over disse Stuer findes Loftskamre. Nu har man, saa godt det lod sig gøre, restaureret Bygningerne, som Kongsbonden med Kærlighed værner om.

*

*

*

Nord for Kirkebø ligger, som omtalt, *Velbestad* (Velbastaður) ved Mundingen af *Fosdal Aa*. Paa Kysten i N. V. har man Lejlighed til at iagttage Havets voldsomme Virkninger paa Fjeldene. Paa Strækningen fra Velbestad nord efter ser man fra Havet den ene efter den anden af de for Færøerne karak-

Kirkebø. Kongsgaarden fra Øst.
(Sverre Patursson fot.)

Kirkebø. Kongsgaarden fra Vest.
(Sverre Patursson fot.)

Indløbet til Saxen, Strømø.
(Generalstaben fot.)

teristiske Cirkusdale, som her aabner sig ud mod Havet, og som falder mod dette i stejle Hamre med Nedstyrtninger. Fosdal Aa kommer saaledes ned gennem en slig Istidsdal. Bygden Velbestad bruges som Landingssted for Baade, der kommer Nordvest og Syd fra, og hvis Mandskab vil videre til Thorshavn, ligesom Stedet gerne benyttes af dem, der vil besøge Hestø og Kolter, kommende fra Strømø. De lejer da Baad her over *Hestø Fjord*.

Hestø (Hestur) er 6 □ km stor og naar mod Nord i *Eggerok* (Eggjarók) en Højde af 421 m. I den lille *Hestø Bygd* paa Østsiden er Husene som flere andre Steder paa Færøerne til Dels forankrede med Jernkæder af Hensyn til de voldsomme Storme.

Kolter (Koltur) er mindre end Hestø og bestaar af en lavere og mindre, sydlig Del, paa hvis Østende en lille Bygd ligger. Den nordlige Del hæver sig i *Kolter Hammer* til 478 m. Herfra haves en fortræffelig og vid Udsigt til Vaage, Myggenæs og op langs Strømøens Vestkyst. Paa Sydenden af Hestø, Hælen, findes et lille Fyr (Lynfyr).

Baade Kolter og Hestø, især dog førstnævnte, har prægtige Brændingskyster mod Vest. Her er ogsaa Fuglefjelde paa de stejle Klippeskraenter; men disse er „raadue“ og farlige at færdes i for Fuglemændene. Fra Havet ser man, at de er i høj Grad forvitrede og gennemhullede.

Strømø, Kysten rundt til Søs. Er man fra *Thorshavn* til Søs gaet Syd om Strømø og har passeret Øens Sydspids *Kirkebø Næs*, svinger man i Nordvest op gennem *Hestøfjord*. *Kirkebø* og siden *Velbestad* ligger paa Kysten t. h., medens Øerne *Hestø* og *Kolter* ses t. v. Man sejler nu videre langs Strømøens Kyst med de mange Grydedale og passerer her Gaarden *Sydredal* (Syðridalur), der ligger i en stejlt opstigende Dal, hvortil der fra Vandet fører tre Terrassetrin. Gaarden hører til Præsteembedet i Thorshavn. Et Vandløb, *Sandaa* (Sundsá) kommer ned gennem Dalen.

Nord for Sydredal ligger Bugten *Paa Dölunum*, som mod Nord begrænses af Forbjergene *Dalsnypen* (Dalsnípa) og i hvis inderste Vig de to Gaarde *Nordredal* (Norðridalur) ligger; den ene er Kongsfæstegaard; den anden tilhører Sydstrømø Præstekald som Anneksgaard.

Ved Nordredal findes den 1,4 km lange *Dalgjov* (Dalagjov), der er en af de længste Kløfter paa Færøerne. Forvitrede Basaltsejler fra en stor Gang dækker et mægtigt Omraade ved Foden af Fjeldet. *Núgván*, vest for hvilket *Nypaa* med *Aasli Fos* kommer ned. Ved *Dalsnypen* findes — ifølge *Rudolphi* — et lokalt Eruptionspunkt, dog af underordnet Betydning. Over en Væg stiger man derfra op i et mærkværdigt vidtstrakt Bækken, *Omanfyri Stigar*, som til alle Sider er omgivet af Hamre og mægtige Grusnedstyrtninger. Brændingen har allerede borttaget Vestsiden af den store Kedel, som mod Havet ender i en 348 m høj Væg. Nordsiden af Bækkenet dannes af *Samfelli* og *Fjeldet mellem Botnar* (Fjallid millum Botnar) (690 m), to af de mærkeligste paa Færøerne hyppigt forekommende Bjerge, hvis konkave Sider afskæres i tre eller fire skarpe Kanter, og som ligner en afstumpet Pyramide. Den 395 m høje *Vandals Egg* (Vatndals Egg) paa Vestsiden af *Omanfyri Stigar*, afgiver et udmær-

Dalagjogv paa Strøme.
(Generalstaben fot.)

ket Eksempel paa de stærke Stormes ødelæggende Virkning, derved at de løsriver Overfladen og blotter Undergrunden. Fra *Skordals Eggens* stejle Væg har man en storartet Udsigt til *Skjælling-Fjeld*. I det omtalte Bækken ligger en lille Sø med Foreller, oven for Dalsnypen.

Efter at have passeret *Dalsnypen* med den nedenfor liggende, fritstaaende Klippe *Steyrrur*, fortsætter man Farten Nord paa op i *Vestmannasund*, der gerne benyttes af Skibe paa Farten til og fra Island. Man har en prægtig Udsigt dels til *Vaagø*, hvis sydøstlige Pynt med Troldkonefingeren omtrent ligger lige over for Dalsnypen, dels til Fjeldtinderne paa *Strømø*. Man øjner saaledes *Skjælling-Fjeld* (Skalings Fjall) (768 m), et af de mest typiske Bjerge paa Øen. Det er et til alle Sider i mange Hamre stejlt affaldende Plateau, og det ansaas forinden Generalstabsmaalingerne for Færøernes højeste Bjerg. Fjeldets Midtparti dannes af en Væg af kæmpemæssige Basaltsejler.

Den lille Boplads *Skjælling* (Skalingur) ligger ved Fjeldpartiets nordvestlige Fod. Forude øjner man Bygderne Lejnum og Kvivig i smaa Bugter paa *Strømø*. Bag dem hæver Fjeldene sig.

Ved Bygden *Lejnum* (Leynar) styrter en stor Elv ned i en ret anelig Fos (*Leynafossur*) i Havet. I Bugten her har Vestmannasundets Bølger allejret store Mængder af Sand, som om Vinteren af Vind og Brænding føres langt ind i Landet. — Ved *Lejnum* ender et stort Dalføre, *Kollefjords Dal*, som strækker sig fra Nordvest mod Sydøst i en mod Syd aaben Bue tværs gennem *Strømø*. Det afgiver en bekvem Forbindelsesvej gennem Øen.

Lejnum ligger øst for Elven, medens den lille Bygd *Solitude* — som oftest kaldet *Stykket* — støder umiddelbart til samme vest for Elven. Fra *Stykket* til *Kvivig* er en Vej med henrivende Udsigt til *Skjælling-Fjeld*, *Kolter*, *Hestø*, *Sandø*, *Syderø*, *Vaagø*.

Bygden *Kvivig* (*Kvivik*) ligger i en lille Vig, ovenfor hvilken *Egilsfjeld* (-fjall) hæver sig i N. V. (617 m). *Kvivig* har Kirke (med Altertavle af Fru *Ingemann*), Præstegaard og Skole. Over Elven er bygget en Bro. Stedet er af Naturen en af de saakaldte „Brændingspladser“; man har i Sinds at raade Bod herpaa ved Anlæg af en lille Bølgebryder. Stedet anses for en god Fiskeplads. Paa Elvens østre Side, nær Havet, ligger Kirken og Præstegaarden, hvilken 1667 flyttedes hertil fra *Kjælnæs*; den hedder *Kirketaj* (Kirkjuteig; teigur, svensk „teg“, er en Ager). Her boede Præsten *Landt*, som udgav en Beskrivelse af Færøerne Aar 1800. Han plantede Træer i Haven, som en senere Præst, der kom i Forlegenhed for Brændsel, „skovede“.

Farten fortsættes op gennem *Vestmannasund*, hvor Strømmen kan være meget haard. Undervejs passerer paa Strømsiden to store Gjove: *Søndre Gjov* og *Nordre Gjov*, ligesom der paa *Vaagø*siden ogsaa ses lignende Kløfter. Efter at have passeret *Egilsnæs*, aabner der sig pludselig en Bugt, hvis Indløb mod Nord begrænses af Klippevæggen *Stien* (*Stiggjur*). Bugten er omgivet af Fjeldhammere, især mod Øst. Vi har naaet *Vestmannahavn* (*Vestmannahafn*), der ligger overordentlig smukt. Rundt hele Bugten, hvis inderste Del bøjer i Øst, ses opdyrkede Bøer med Huse, Handelsetablissementer, Kirke m. m. Indsejlingen finder Sted gennem en over 20 m dyb Rende til Bugtens indre Del, der danner den bedste naturlige Havn paa Færøerne; dog er der den Ulempe, at det kan „glave“ voldsomt med pludselige, stærke Vindstød, ligesom Tidevandet er meget fremtrædende. Folkemængden er i rask Stigning som Følge af den ud-

mærkede Havn, der anløbes af de større Postbaade og lokale Skibe og desuden jævnligt af Fiskefartøjer, der dels søger Havn for Uvejr, dels vil proviantere, eller lægge op til Reparation paa den derværende Bedding.

Vestmanhavn menes at have faaet sit Navn efter „*Vestmændene*“ (Irerne), som først benyttede Havnen og formodentlig fæstede Bo her. Bugten benyttes, ifølge Grindereglementet, som en af Havnene for Grindedrab.

En stor Elv, *Fosaa* (Fossá), kommer ned i Bunden af Bugten i en prægtig Fos. Nogle mindre Elve som *Heljareygaá* og *Breiða* udgyder ligeledes deres Vand i Bugten. Nogle Haver og Plantninger forskønner Stedet, nær ved Fosaa. En særlig smuk „Gjov“ (Kløft) ligger bag Kirken ($\frac{1}{2}$ Times Vej). I Vestmanhavn bor en Kredslæge og en Sysselmand, og der findes flere store Forretninger.

Turen videre Nord paa fra *Vestmanhavn* til *Saxen* (c. 8 Sømil) bør helst foretages i en større Baad. Fra Vestmanhavn ros gennem de nordligste Dele af *Vestmannasund*, som snævres lidt ind og ender ved *Slettenæs*, et lille Fiskerleje paa Pynten af *Vaagø*. Det første Næs paa højre Haand er *Mulen* (Múlin) paa Strømø; naar der er stærk Strøm, kan det være vanskeligt nok at passere Næsset. Naar dette er sket, begynder de smukke, stejle *Saxen-Fuglefjælde* med *Gjove* og *Fjeldtinder*, nedenfor hvilke der i Havet staar løsevne „*Drangar*“. Man ror frem langs Fjeldene, til man har naaet omtrent midtvejs til *Saxen*; nu kan man enten fortsætte videre langs Yderkysten eller ogsaa tage en meget interessant Vej mellem Klipperne, gennem smalle Rander og stundom gennem store Porte, idet man ror ud og ind for at nyde det prægtige Skue. Kun paa faa Steder kan dog Baad lande.

Strømøens Vestkyst viser i det hele taget i udpræget Grad, hvor voldsomt Havets og Vindens Erosion kan tumle med Landet. Talrige Huler med fantastisk Udseende træffes mange Steder. I gamle Dage rugede der Sæler i dem.

Lige forinden man naar Indløbet til *Saxhavn* (Saxhövn) springer et lille Næs frem; tværs gennem det gaar „*Hullet*“, som man kan passere i stille Vejr. I Midten af samme er der ret mørkt. I Munden af *Saxhavn* kan større Skibe ankre, og smaa Skibe kan gaa ind i Bugten, hvis indre Del nu er tilsandet. Der skal tidligere have været en god Havneplads. Den menes at være tilsandet i anden Halvdel af 17. Aarh. under et voldsomt Uvejr, „den haarde Kyndelmisse“. Gennem det smalle Indløb var i 1828 et forladt Fregatskib, der havde villet søge Havn der, drevet ind. Bugten *Saxhavn* ligger mellem høje Bjerge, der næsten lukker Indsejlingen. Til Dalbunden, hvor der ligger en Bygd, er der et smalt, til Dels tilsandet Indløb (*Ósin*), der inderst breder sig til den forholdsvis større rundagtige „*Poddli*“ („*Pollur*“), hvis Bredder er omgivne af store Sandmasser. I denne „*Poddli*“ fiskes Laks (Tilladelse hertil faas hos Kongsbønderne paa Stedet). Sandsynligvis er *Ósin* en Gjov, som Brændingen har udvidet. Tidligere kunde man ro med Baade lige ind i *Poddlen*; men Kanalen er i senere Aar tilsandet saa meget, at man nu ved Ebbe kan gaa lige fra *Saxhavn* til Bopladsen *Saxen* (Saxun). Man lander paa en sandet Strand, hvor man maa bæres i Land. Fra Landingsstedet op til Bygden er der c. 2 km; kun ved *Højvande* kan man ro videre ind paa *Poddlen* til lige nedenfor den *Hammer*, paa hvilken Bygdens 3—4 Gaarde med Kirke ligger, paa begge Sider af Elven. — *Saxens* Omgivelser er storartede. Alt er aabenbart præget af Istidens Virksomhed. *Cirkusdale* hænger over *Hoveddalens* Bund og over *Dalranden* styrter sig prægtige Vandfald ned i *Dybet*. *Dalsá*, der kommer fra en lille

Indsø, *Saxen Søen* (Saxunar Vatn), sydøst for Bygden, skærer sig dybt ned i en Tærskel, der lukker for den brede *Saxendal* (Saxunar Dalur), som i S. Ø. gaar tværs gennem Landet til Kvalvig. Søens Højde over Havbunden er 25 m.

Fra Saxen kan man i godt Vejr gaa videre Nord paa langs den stejle Kyst, der stadig har samme Karakter som syd for Saxhavn, og hvis Fjelde beboes af utallige Fugle. Til sidst naar man det prægtige Forbjerg *Myling* (Mylingur) (564 m), som mod Vest staar med lodrette Vægge, men mod Øst skraaner mere jævnt. Ved Foden staar de løsrevne (indtil 24 m høje) Klipper *Skeiðin* og øst derfor *Navarin*. Her ved Strømøens Nordende er der stundom Malstrømme, der i daarligt Vejr er farlige for Baade.

Har man passeret Myling, bøjer man Øst paa langs Nordenden af Strømø, forbi Bugten *Sjeynda* mod *Stakken* (-ur), en ejendommelig fritstaaende Klippe (133 m), hvis Top bruges til Græsning for nogle Faar. Man faar samtidig en prægtig Udsigt til Østersøens Nordkyst, og bøjer ind i Sundet mellem Strømø og Østerø. Snart naas Bugten med Bygden Tjørnevig (-nuvík), der ligger i Bunden af en Cirkusdal som i en Gryde, omgivet af vilde Fjelde. Tjørnevig regnes for en god Fiskeplads.

Over Fjeldene er Sti til Saxen. Endvidere gaar en saadan langs Kysten til Haldersvig. Sidstnævnte er ret vanskelig at befare. Ikke langt fra Tjørnevig passerer *Lundegjov*, hvor Stien er brat. Her kommer ofte Sten rullende ned. Paa Baadturen fra Tjørnevig til Haldersvig passerer man, omtrent midtvejs, en dyb Hule, hvorom Traditionen beretter, at den gaar gennem Fjeldene til Saxen. Stejle Fjeldsider hæver sig op fra Kysten, og Bække styrter sig ned fra store Højder.

Haldersvig (Haldorsvík) eller blot *Vig* (Vík) ligger smukt paa en Terrasse. Udenfor er en god Ankerplads. Kirken er af Træ og ottekantet og minder om den paa Frederiksberg. Over Fjeldene er Sti til Saxen, ligesom en saadan gaar syd paa langs Sundene helt til Kvalvig.

Fra Haldersvig til Kvalvig gennem *Sundelaget* eller *Sundene* gaar man pr. Baad; Strømøens Østside er til at begynde med ret stejl. (Paa Østerøsidens ser man Bygden *Lysaa*). Omtrent 3 km fra Haldersvig passerer *Fosaa* (Fossá) med et smukt Dobbeltvandfald i en lille Vig. Ved Sundet findes flere *varme Kilder* med en Varmegrad, der Aaret rundt er c. 12° C. En af disse Kilder findes lidt nord for *Langesand* (Langisandur) eller *Nybo*, en lille Bygd med 5 Huse paa en halvrund Sandflade nedenfor et højt Plateau.

Lidt syd for Langesand ligger Hvalstationen *Gjovenøre* (Gjánoyri) ved Munden af to Slugter: den snorlige *Nordregjov* (Nordarargjógv) og *Søndregjov* (Sunnargjógv), gennem hvilke der flyder Elve. Nordslugten hører til en 18 km lang Kløft, som kan forfølges videre over Østerø til Gøtevig. (Lige overfor Gjovenøre ligger paa Østerø Bygden Svinaer og sydligere Nordskaale). Fra Langesand er der Sti i vestlig Retning op over Fjeldene mod Saxendalen. Nu kommer man gennem det smalleste Parti af Sundelaget, der — som tidligere anført — ikke er til at passere med Skibe, da Dybden kun er 3½ m. Da der tilmed gennem Sundet, som paa sit smalleste Sted er 160 m bredt, gaar en rivende Strøm — indtil 23 km i Timen — som veksler med Tidevandet, maa Baade, som vil passere, benytte det Moment, da Strømmen kæntrer, for at komme igennem her. Man naar saa Bugten, i hvilken Bygderne *Kvalvig* (Hvalvík) og *Strømnes* (Streymnes) ligger. Kvalvig er Anneks til Kvivig

og har en Kirke (bygget 1839) og Skole samt Lærerbolig. Prædikestolen, der er fra Thorshavn Kirke, bærer Mærker af de franskes Sabelhug fra 1677 (i Skaanske Krigen 1675—79). Kvalvig ligger ved Mundingen af *Storaa* (Storá), en af de længste og mest vandrige Elve paa Færøerne, som her danner et Delta. Den kommer fra *Sazendalen* (Saxunar Dalur), der gaar i N. V. gennem hele Øen til Saxen. Bugten er flad. Baadebroen ligger derfor langt fra Bygden med en god Vej dertil. I Kvalvig-Bugten er en tryk og god Ankerplads. Stedet har et Par Gange ugentlig Motorbaadsforbindelse med Ejde gennem Sundelaget. (Lige over for Kvalvig ligger paa Østerø Bygden Øre.)

Fra Kvalvig Syd paa: Hvalfangerstationen *Thorsvig* passeres, senere Bygden *Thorsvig* (omtrent lige over for paa Østerøsidens ligger Bygden Selletræ). Endelig naar man *Kjalnæs Tange* (Moskernæs Bygden ligger lige overfor paa Østerø) ved Indløbet til *Kollefjord* (Kollafjørður), en godt 4 km lang og ret smal Fjord. Bygden Kollefjord ligger meget spredt paa Nordsiden og bestaar (fra Vest til Øst) af *Sjov* (við Sjógv) med Kirke og Skole med Lærerbolig, *Hamre* (Hamrar), *Todnæs* (Torvnes), *Midtjord* (Miðgerði) og Nordstrøms Præsts Anneksgaard *Kjalnæs* (Kjalnes), hvortil kommer Nybygden *Gjoven* (Gjógvín), den eneste Bebyggelse paa Øerne, der ligger oppe i Fjeldene uden Udsigt til Havet.

Bylingen *Høj* (Heyggjur, Hejgur) ligger inderst i Fjorden paa Nordsiden og *Øreenge* (Oyrareingir) (-engi) paa Sydsiden af Fjordbunden. (Herfra kan Skjælling Fjeld bestiges). Dertil kommer Bygden *Stgnebø* paa Fjordens Sydside, som har temmelig høje Fjelde, der tillige er temmelig bratte. Her ligger endvidere en nedlagt Hvalfangerstation.

Fra Kollefjords Bund udgaar den store *Kollefjordsdal* (Kollafjarðardalur) i N. V. gennem hele Øen til Kvivig. Gennem Dalen strømmer *Dalaa* (Dalá), der fører meget Slam og Sand ud i Fjorden.

Fra *Kollefjord* fortsættes Syd paa gennem *Tangefjord*, med smuk Udsigt til Østerø, Nolsø o. s. v. *Kalbak Næs* paa den nordlige Side af Indløbet til *Kalbaksfjord* (Kalbaksfjørður) med Bygderne *Kalbak* og *Sund* passeres. Paa Strækningen fra Kalbak Fjord og videre Syd paa kommer man forbi Hvidenæs, Højvigholm, op ad hvis Klipper Brændingen som oftest bruser, og Højvig, hvorpaa man naar *Thorshavn*.

Fjeldstier paa *Strømø*. Som det fremgaar af Kortet gennemskæres *Strømøens* Indre af Fjeldstier, som forbinder Kysterne. En af de vigtigste er den gamle *Øvej* („efter oynni“) eller *Dale-Vej*, som fra Thorshavn fører gennem de højereliggende Dele af Øen til Bygderne ved Kysterne. Denne Fjeldsti er for største Delen afmærket med Varder og ad den kan man fra Thorshavn bl. a. naa Skjælling, Lejnum og Kvivig (24 km). Fra den har man ofte en prægtig vid Udsigt, og ved en Sideudflugt kan man foretage en Bestigning af Skjælling Fjelde, fra hvis Top (768 m) der er en prægtfuld Udsigt.

Færø Land ligger i Fugleperspektiv for en.

Mellem Kalbak Fjord og Skjællingfjeld ligger en Dal, *Mannafellsdal* (-ur), hvortil Sagnet knytter Erindringen om et stort Slag mellem Nordlændingerne, som stod paa Biskop Mus' Parti, og Sydlændingerne, og i hvilke de første sejrede. Man vil paa Stedet paavise mange Gravhøje, paa hvilke der vokser „rødt Græs“. Slaget stod nord for Dalen, og her vises en stor Sten, hvor Nordlæn-

dingerne holdt Sejrsmaaltid; oven paa Stenen ligger en anden Sten, som enhver, der vilde deltage i Striden, maatte kunne løfte. I et nyt Slag ved Kollefjord sejrede Sydlændingerne under Anførsel af Bonden fra Akrahjerg, der var af frisisk Herkomst. Bispnen flygtede til Kirkebo, hvor han blev dræbt.

Paa Strømø er der navnlig en Sænkning, som gaar fra Kollefjordens Bund gennem *Kolleffjordsdalen* (Kollafjarður Dalur) i N. V., hvilken som ovenfor antydet danner en fortræffelig Fodvej tværs gennem Øen (c. 8 km lang).

Kolleffjordsdalen er en af Tertiærtidens store Dale, som udformedes i Istiden og da blev uddybet. Det er en lav Dalsænkning, nærmest et Ejde.

Man gaar fra Kollefjordens Bund op gennem Dalen langs Vestsiden af *Dalaa* (Dalsá). Efter $\frac{3}{4}$ Times Vandring op over Vandskellet naar man to smaa Søer, *Mjavusøerne*, hvorfra Dalen bøjer mere i Vest. Man følger Vandløbets Sydside i denne Retning til den større *Lejnum Sø*, som man ligeledes passerer Syd om, ad en smal Sti nedenfor bratte Klipper. I de nævnte tre Søer findes Foreller og stundom Låks. Fra *Lejnum Sø* fortsættes i S. V. i den dybt ned-sænkede Dal med *Lejnum Aa* til en Bro over Elven, hvorfra aabner sig den skønneste Udsigt til Vestmannasundet og dets Omgivelser. Bygden *Lejnum* ligger paa *Østsiden* af Elven og *Solitude* (Stykket) paa sammes Vestside. Langs Sundet — hvorfra en prægtig Udsigt — fortsættes til *Kvivig*.

Gennem Kollefjordsdalen har man en ganske naturlig Forbindelseslinie mellem de nordvestlige og sydøstlige Dele af Strømø; der er da ogsaa bevilget Penge til Vejanlæg her.

En anden (ca. 10 km) lang Dalsænkning er *Saxen Dalen* (Saxunar Dalur), der er en Fortsættelse af Kvalvig-Fjorden. Den gennemstrømmes af *Storaa*. Fra *Saxen-Dalen* kommer man over et bredt, kun 70 m højt liggende Vandskel mellem Vest og Øst. Overgangen fra det ene Vandssystem til det andet er saa umærkelig, at Dalen baade syd og nord for Vandskellet bærer det samme Navn. Man naar *Saxen Søen* (Saxunar-Vatn), der er meget dyb. Dens Højde over Vandfladen er 25 m. Vejen gaar langs Nordsiden. I Søen er store Låks. Derfra videre til *Saxen*.

ØSTERØ (EYSTUROY) SYSSEL

Østerø er den næststørste Ø i Færøgruppen. Paa den ligger Øernes højeste Fjeld, *Slættaratinde* (Slættaratindur, 882 m), og i det hele taget er Øen et smukt Højland. Dens Længde i N.—S. er op mod 40 km, i Ø.—V. er den halvt saa bred.

Ved to Fjorde deles Østerø i omtrent lige store Halvdele. Fra Syd skærer den lange *Skaaleffjord* (Skálafjörður) sig ind og fra Nord kiler *Fundingffjord* (Funningsfjörður) sig ind. Mellem disse to Fjorde er et kun lavt Ejde, som man har paatænkt at benytte som Vejforbindelse mellem Øens to Halvdele; dens Længde vil blive godt 7 km. Foruden disse to Hovedfjorde skyder et Antal mindre Vige og Fjorde sig ydermere ind i Landet, som det fremgaar af Kortet.

Farvandene som skiller Østerø fra Nabøerne er følgende: *Sundene* eller Løbet mellem Strømø og Østerø. Det bliver umiddelbart N. for

„Risen“ og „Køllingen“ i Forgrunden, neden for Kollen. Længst tilbage Nord-
enden af Kalsø.

(Teg. efter Skitse af D. B.)

Ejde, Østere.

(O. B. Beggild fot.)

Bygden Øre og Østerø saa smalt, og dertil saa opfyldt af Skær, at kun mindre Skibe kan passere det paa en Strækning af $1\frac{1}{2}$ Sømil. *Sundelaget* er Navnet paa denne Snævring. Her er en rivende Strøm og Løbet indsnævres tilmed af Skær, saa Passage kun er mulig ved Strømskifte. *Djupene* og *Lervig Fjord* benævnes Farvandene mellem Østerø og Kalsø, henholdsvis nord for Fuglefjord og syd for samme.

Østerø har ialt 4878 Indbyggere paa 287 □ km (1921). I 1801 var Indbyggerantallet 1214, i 1860 2220, i 1890 3008. *Østerø Præstegæld* (Præsten bor paa Næs) bestaar af Sognene: *Næs* (Næs, Tofte, Glibre, Lamhavge og Solmundefjord), *Sjov* (Sjov, Skaale, Strænder, Selletræ, Moskernæs), *Ejde* (Ejde, Nordskaale, Øre), *Funding* (Funding, Gjov). *Andefjord* (Andefjord, Eldevig, Fundingsbotn), *Fuglefjord* (Fuglefjord, Lervig), *Gøte* (Nordregøte, Gøtegjov og Sydregøte).

Østerø. Kysten rundt til Søs. Gaar man fra Thorshavn nord paa gennem *Tangefjord* og videre op i *Sundene*, passerer man følgende Bygder paa Østerø: *Næs* (Nes), meget smukt beliggende ved Indløbet til Skaalefjord, *Moskernæs* (Morskranes), *Selletræ* (Sellátur), *Øre* (Oyri), *Nordskaale* (Nordskáli) — Nord herfra gaar Telegrafkabelet mellem Strømø og Østerø over Sundelaget — *Svin-aær* (Svínáir), *Lysaa* (Ljósá) og endelig *Ejde* (Eið, Eiði) paa Øens Nordvest-hjørne. De sidste 5 Bygder danner Ejde Sogn, der er Anneks til Næs.

Paa Farten gennem Sundene har man haft Lejlighed til at se Hvalstationen paa *Gjanoyri* og de smukke Terrasser ved *Haldorsvig* (begge paa Strømø).

Fra Thorshavn til *Ejde* er $20\frac{1}{2}$ Sømil. I godt Vejr kan Skibe ankre ud for Ejde, men i stiv Kuling fra N. til V. kan det grundbryde over hele Fjorden, og da søges Ankerplads ved Haldorsvig paa Strømø. Som Navnet antyder, ligger Bygden paa en ca. 1 km bred og indtil 16 m høj Tange (et Ejde) mellem de Fjeldpartier som krones af *Slættaratinde* og *Halvøen Kollen* (Kollur). Ejde er en smukt beliggende Bygd; lige nord for den ligger Indsøen *Tjærnen*, hvis Vandspejl ligger 4 m over Havet. Den er adskilt fra dette ved en Strandvold af Rullesten, den saakaldte *Mole* (Mölin). I Søen findes Foreller. Ejde har en nyere Stenkirke, bygget i romansk Stil efter Tegning af Professor *H. C. Amberg*. I den hænger en Model af Skibet „Den norske Løve“, som har tilhørt Thorshavns Kirke. Paa Ejde bor en Læge og der er flere Handelsetablissementer. Husene er gode, Gaderne fra gammel Tid brolagte med store Basaltfliser og Kirken den største og smukkeste paa Færøerne.

Kollen (348 m), falder jævnt af mod Ejde. Derimod staar Fjeldet stejlt mod Havet. Ud for dette staar de to løsevne „Drenge“, *Risen* (Risín) (75 m) og *Kællingin* (Kellingin) (73 m), sidstnævnte nærmest.

Fra Terrænet paa Kollen er en vid og smuk Udsigt ikke blot over Kystegnene, men ogsaa Syd paa ned gennem Sundelaget, som og til Østerøens og Strømøens Bjergtinder, saaledes til *Slættaratinde* og *Sneis* (Strømø). Fra Ejde kan en Bestigning af *Slættaratinde* finde Sted.

Fra Ejde langs Nordkysten af Østerø til Gjov (7 Sømil). Denne prægtige Tur bør foretages i Motorbaad, som kan lejes paa Ejde, derimod ikke i Gjov. Vil man foretage Turen omvendt, kan man telefonere til Ejde efter Baad.

Man passerer rundt om Kollen, forbi Risen og Kællingen, saa gaar man over Bugten N. for Mölin, passerer Forbjerget *Nøven* og videre langs en Række Fuglebjerger, foran hvilke der staar en høj, cylindrisk „Dreng“, *Bigven* (Bügvin), paa hvilken der fanges Fugle (Lomvier og Rider) ved Opstigning fra nedan; derefter passerer Østerøens Nordøstpynt, *Rivtange*, et lavt Næs, og man fortsætter i S. Ø. langs Kysten med smuk Udsigt til Kalsøens Fjeldrække.

Vi naar dernæst *Gjov* (Gjógv), en lidt større Bygd, der har Navn efter en smal Kløft (Gjov) med stejle Sider, som danner Indløbet til Bygden, der iøvrigt ligger smukt, og hvorfra en lang, frugtbar Dal fører ind i Landet ned til Bygden Funding.

Et lille Fuglefjeld, paa hvilket der ruger Maager, ligger lige nord for Bygden; man kan let stige op til „Eggen“ (Randen) (227 m) og derfra se ned i Fjeldet.

Fra Gjov naar vi langs Kysten Forbjerget *Mulen* (Múlin) ved Indløbet til *Funding Fjord* (Funnings Fjörður). Denne er i Mundingen bred, men sender en smal, dyb Arm ned til *Fundingsbotn* (Funningsbotnur), hvorfra der er Overgang over Ejdet til Skaalebotn. I Fundingsbotn findes en Hvalfangerstation paa Vestsiden, nær Fjordbunden, hvor der ligger en Nybygd, fra hvilken Vejen over Ejdet til Skaalebotn udgaar.

Paa Fundingfjordens Vestside ligger Bygden *Funding* (Funningur) med Kirke (Anneks til Næs). Det er en „Brændingsplads“.

Paa Sydsiden af Fjorden ligger Bygden *Eldevig* (Elduvík), ogsaa en Brændingsplads. Herfra gaar en berygtet Sti langs Kysten i Retning af Andefjord. Ved Vintertid, naar der er Isslag, er den yderst farlig at passere. — I gamle Dage flygtede Beboerne fra Eldevig og Andefjord op paa Fjeldtoppene oven for Bygderne, naar Søroerne kom.

Efter at have passeret Fundingfjord kommer man til Bygden *Andefjord* (Oyndarfjörður), paa hvis Nordside Bygden af samme Navn ligger. Her findes en Kirke (Anneks til Næs). Paa Stedet boede Mogens Hejnesøns Fader, *Heine Havreki*, som var Øernes første protestantiske Provst. Ved Stranden ligger en saakaldet *Rokkesten* (Rinkisteinur), der er i stadig Bevægelse, den er (ifølge *Lomholt*) over Vandet 8 m lang og 5—6 m bred samt 3 m høj. Den stikker 6 à 10 m dybt i Vandet. Dens angulære Bevægelse er 1 cm.

Paa Sydsiden af Andefjord ligger den lille Byling *Hellerne* (Hellur), ogsaa en Brændingsplads med vanskelig Opstigning. Herfra er der Sti over Fjeldet til Bygden *Fuglefjord* (Fuglafjörður), der er den næste Fjord, vi kommer til. Den er Færøernes næstbedste Havneplads, omgivet af prægtige Fjelde og helt lukket for Søen. Den har en Bro paa Østsiden, hvor Dampere kan fylde Vand og Korn. I Fuglefjord bor Sysselmanden for Østerø. Her findes en Kirke bygget af Sten med Tag af Grønsvær. Fuglefjord er et vigtigt Knudepunkt for Om sætning af Fiskeriprodukter. Fra Fuglefjord flygtede Beboerne i Ufredstider bl. a. „op under Borgen“ (Fjeldet mod Øst), hvor der endnu tæt under Toppen ses Rester af et Hus, som da blev benyttet som Tilflugtssted. Herfra rullede Færingerne Sten ned paa Forfølgerne, og herfra saa de Søroerne føre det Kvæg

bort over Vandet, som Færingerne ikke havde kunnet drive til Fjelds i Tide. Ogsaa til Fjeldene paa Bugtens Vestsida flygtede Folk, naar Ufredsmænd landede paa deres Enemærker.

Fuglefjord adskilles fra Gøtebugten ved en knap 3 km bred af Isen slidt Landtunge, over hvilken man kan naa Nordregøte.

Fra Fuglefjord gaar man Syd paa gennem Lervig Fjord. Her ligger Bygden *Lervig* (Leirvík) lige over for Kalsøens Sydende paa Nordsiden af Halvøen, der ender i *Gøtenæs* (Götunes).

Lervig hærgedes 1736 af Kopper, og der døde en Mængde Mennesker. Sygdommen var indført af Smuglere. En ung Mand, der skulde have Bryllup, købte en Frakke, som bragte Snitten. I Lervig fandtes et katolsk Bønnehus. Nu er der en Kirke.

Gøtenæs passeres og man naar *Gøtevig* (Götuvík), der ligger aaben for S. Ø. Vinde. Den er omgivet af smukke Fjelde, og inderst i Vigen, paa mere fladt Underland, ligger *Gøte*-Bygderne: *Nordregøte* (Norðragöta), *Sydregøte* (Syðragöta) og mellem dem *Gøtegjov* (við Götugjógv), som kun bestaar af nogle faa Huse. En ganske god 2 km lang Vej forbinder disse tre Grupper. Den har Bro over Eiðisá, som udmunder tæt ved Nordregøte og som langsomt fylder Bugten med sine Sandmasser; endvidere er der Bro over *Gøtegjov-Slugten*, hvilken fortsættes 2 km i vestlig Retning. Den hører til en Række af Slugter, som med Afbrydelser strækker sig i næsten snorlige Retning fra Strømø og videre tværs gennem Østerø, begyndende ved Nordaragjov i Nærheden af Gjanoyri.

I Gøte boede Gøteskeggernes (d. e. Gøtemændene, Gøtekarlene) berømte Slægt, og her paavises endnu Fundamentet til *Tronds* Bolig, hvor han blev overmandet af Sigmund Brestesson og tvungen til at antage Kristendommen, hvilket sidstnævnte kom til at undgælde for.

I Nordregøte findes en gammeldags Kirke, bygget 1833, som er Anneks til Næs. Oprindeligt laa der en Kirke i Sydregøte, som menes at have været opført af Trond.

Oven for Nordregøte, paa en Afsats nær Toppen af Fjeldet, over hvilket der er en stejl Sti fra Nordregøte til Lervig, findes en Afsats, benævnt *Fransafleten*, hvortil Folk flygtede for „Franskmænd“ (Belgiere, Hollændere m. fl.), som siges at have hærget Bygderne lige til det 19. Aarhundredes Begyndelse.

Ifølge Sagnet om *Floskmændene* foregik visse Begivenheder paa Gøte. Blandt de ældre Norderørsagn fremhæver *Jacob Jacobsen* det om „Floskmændene“ (Banden, Oprørerne) fra Fuglø, som forsøgte at vinde Tilhængere og gradvis at underlægge sig Øerne. Hvor de mødte Modstand gik de frem med Vold, og Folk flygtede ind i Kirkerne for at redde Livet. Tilsidst blev de overmandede i den endnu ikke indviede Kirke paa Svinø, hvorpaa de blev førte til *Gøte* paa Østerø, hvor en af dem, *Sigurd*, oplever den Ydmygelse som dødsdømt Fange at gense sin Kæreste. Hun siger grædende: „Jeg ser du kommer paa en anden Maade i Dag end for et Aar siden.“ Den allerede i Forvejen fældede Dom lød for de fire Hovedmænds Vedkommende paa, at de skulde dræbes ved Nedstyrtning fra Fjeldet *Valaknúkur* paa Østerø (ved det ældgamle Rettersted). *Sigurd* bliver i sidste Øjeblik benaadet paa Mængdens Forbøn, men ønsker selv hellere at dø sammen med de andre. — *Lucas Debes* omtaler 1673 Oprøret paa Norderøerne som foregaaet „for en rum Tid siden“, *Jacobsen* an-

Fuglefjord paa Østerø.
(D. B. fot.)

Sydre Gøte.
(Johs. Klein fot.)

tager, at Floskmændenes Oprør falder i Tidsrummet 1400—1500, dog efter den sorte Død.

Syd for Gøte Vig ligger en temmelig stor og dyb men aaben Bugt, *Lamba-vig* (Lamba vik) mellem Forbjergene *Mjovnæs* (Mjóvanes) og *Nev* (Nevidd). Inderst i Bugten ligger Bygden *Lamhavge* (Lamba, Lambi). Saa kommer den lille aabne Bugt *Ridevig* (Rituvik, b: Maagevigen) med Bygden af samme Navn. Her strandede, ifølge en gammel Østerøtradition, Sigmund Brestesson, da han paa Olav Tryggvasons Bud skulde føre Trond som Fange til Norge, men blev dreven tilbage af Uvejr. Sydligere ligger Bygden *Avevig* (Æðuvik, b: Edderfuglevig). Her paa vises langs Stranden nord for Bygden en flad Klippestrækning: „*Tinghellen*“, hvor det siges, at Trond og hans Mænd holdt Ting for Østers. Igennem den gamle Del af Forbjerget gaar en Aabning, *Sigmundshullet* (Sigmundarhollið), gennem hvilken Sigmund Brestesson undflyede Trond ved en Sammenkomst.

Østerøens sydligste Forbjerg er *Østnæs* (Eystnes); vest derfor begynder Indløbet til den 8 m dybe, smalle *Skaalefjord* (Skala Fjörður), hvis sydlige Del, inden for *Saltnæs*, benævnes *Kongshavn*. Den har gode og trygge Ankerpladser og benyttes i Uvejr af Skibe, der tvinges til at forlade Thorshavns aabne Red. Skaalefjord er smuk og vel bebygget. Langs Fjordens Østside findes en næsten kontinuerlig Strækning af opdyrket Land (Bø) lige til Skibenæs. Her ligger i Rækkefølge Syd—Nord Bygderne og Bylingerne: *Næs* (Nes), der ligger overordentlig smukt. Her findes Præstegaard og Kirke af den gammeldags Slags (opf. 1843). Kirkens Indre har smukke Udskæringer i Balusterværket, som adskiller Kor fra Kirkerummet. *Tofte* (Toftir). Ovenfor Bygden ligger paa Fjeldet *Toftevandet*. Her yngler Terner. *Saltnæs*, *Saltangeraa* (Heiðarnar), *Glibre* (Glivrar), *Solmundefjord* (Solmundarfjörður). Denne sidste Bygd blev, ifølge Sagnet, anlagt af Brødrene Skegge og Solmundur. Sidstnævnte dræbte sin Broder ved at styrte ham ned ad en Klippe, *Skeggjanov*, som vender ud til Gøtevig, og maatte derfor gaa i Landflygtighed. Ved *Skibenæs* (Skípanes) N. for Solmundefjord findes en udmærket Landingsplads. Herfra gaar en ret stejl Sti op over *Gøteejdet*. Fra dettes højeste Punkt (136 m o. H.) overser man saavel Skaalefjord som den brede Gøtebugt, til hvilken Vejen gaar ned. Korte Fjeldstier fører fra Skaalefjords-Bygderne over til Bygderne paa Øens Østside.

Langs Vestsiden af Skaalefjord ligger i S.—N. Bygderne *Strender* (-ur) med gammeldags Kirke og Bylingerne: *Sjov* (við Sjógv, hvorefter Sagnet har Navn), *Seblende* (Sevlendi) og *Gjerdum* (Gerðar), dernæst *Skaale* (Skáli), hvor der findes en Ophalingsbedding. — Bonden *Orm paa Skaale* var en rig og mægtig Bonde, men tillige en stor Ransmand og Faaretyv. Han dømtes til Døden paa Tingstedet *Stevnuvalur* for Drab paa Ørebonden *Jon*.

Langt inde i Fjorden ligger *Skaalebotn* (Skálabotnur). Vest for Skaalebotn ligger en Høj, *Kurlendingaheggjur*, hvori efter Sagnet 3 Mænd fra et kurlandsk Skib, som var flygtet i Land, blev jordet efter at være skudte som Desertører. Et Par Kilometer fra Skaalebotn inde i Dalen ligger ved Elvens venstre Side en gammel Tinghøj, den saakaldte *Stevnuvålur*, d. v. s. Stævnehøj, den er 6 à 7 m høj og en Snes Meter i Diameter. Her holdtes Østerøens Hovedting (Vaarting) og hertil knytter sig Overleveringer baade om Floskmændene og Ørebonden. Floskmændene skal saaledes være begravne ved en stor Klippeblok. Den ligger nedenfor Fjeldet *Valaknukur*, hvorfra de nedstyrtedes.

Fjeldstier paa Østerø. Som det ses paa Kortet er der næsten overalt Stier, som over Fjeldene forbinder Bygderne med hverandre.

En Opstigning til Færøernes højeste Fjeld Slættaratindur (882 m) finder bedst Sted fra Fjeldstien mellem Ejde og Gjøv lidt forinden (1 km) man naar Ejde Skar.

Blandt Ruterne paa Østkysten skal særlig nævnes Fjeldstien: *Fundingsbotn—Skaalebotn* (7 km), langs Vesterdals Aa over Vandskellet til Fjordaa.

Et Vejanlæg over dette Ejde vilde i høj Grad lette Samfærdselen mellem den sydlige og den nordlige Del af Østerø. Paa Ejdet findes desuden en Mængde Tørv og store Strækninger med god Græsmark, som ved Vejen vil blive tilgængelig for Opdyrkning. Anlægget er projekteret til en Længde af 7300 m.

Østerøens gamle Tingsted og Rettersted paa *Støvnuvålur* („Stævnehøj“), en rund, toppet Høj, hvor Retshandlingen foregik, ligger, som tidligere omtalt, i Dalen et Par Kilometer fra Skaalebotn og ved Fjordaa. Hertil knytter sig Begivenheder, som har holdt sig i Folkemunde.

En anden Rute af Betydning er: *Fugleffjord—Nordregøte* (7 km), passerende *Varmekilde*, Færøernes eneste vulkanske Fænomen.

Vandet holder 19° C.; det menes at have lægende Kraft, og Sct. Hansnat mødes mange Færinges her ifølge ældgammel Sædvane, dels for at læges af det varme Vand, der siver ud mellem Stenene, dels for at danse paa den flade Helle ved Kildens Udspring. Tidligere samledes man her Natten mellem 4. og 5. Juni gammel Stil, nu er det som sagt Sct. Hansdags Nat efter ny Tid.

Gøte er en af de betydeligste Bygder paa Østerø. Til og fra denne Bygd foregaar der en meget betydelig Trafik saavel over *Gøteejdet til Skaaleffjord* som *nordover til Fugleffjord*, der jo er en af de bedste Havne paa Øerne og et vigtigt Knudepunkt for Omsætning af Fiskeriprodukter. En *Vejforbindelse fra Skaaleffjord over Gøte til Fugleffjord* vil nu blive iværksat.

NORDERØERNES SYSSEL

Norderøernes Syssel (Sysselmanden bor i Klaksvig) omfatter de 6 Øer: *Kalsø, Kunø, Bordø, Viderø, Fuglø og Svinø* — for største Delen langstrakte i N.—S. og smalle i Ø.—V. Mellem dem er snævre Sunde med rivende Strøm. Øernes Kyster er som Regel stejle og mange af Bygderne er *Brændingspladser*, hvor Baadene ved Gangspil trækkes op paa Klipperne til Steder, hvor de ikke naas af Brændingen. Det er et farligt og brydsomt Erhverv Befolkningen har, og mange er de Ulykker, som Havet har bragt over Baadbesætninger i Uvejr, ikke mindst i de senere Aar, hvor enkelte Bygder har mistet et væsentligt Antal af deres Erhververe.

Norderøernes samlede Areal udgør 241 □ km med en Befolkning paa 2459 Mennesker (1921). Disses Erhverv er hovedsagelig Fiskeri. I 1916 var der 217 Robaade og 20 Motorbaade, og Baadfiskeriet indbragte 265,677 Kr., hvoraf den langt overvejende Del for Torsk. Land-

bruget har paa de stejle og ret nøgne Øer kun ringe Udsigt til at trives. Af Husdyr holdtes kun 6 Heste, 551 Stykker Hornkvæg, 2 Svin, 3 Geder, men 15,519 Faar. Fuglefangsten drives paa Kalsø og Kunø, men navnlig paa Fjeldene nord for Viderejde. Handel er, navnlig i *Klaksvig*, en væsentlig Indtægtskilde.

Norderøernes Præstegæld omfatter følgende Sogne:

Husum (Husum og Sydredal). *Mygledal* (Mygledal og Troldnæs). *Kunø* (Kunø, Haraldsund og Skard). *Klaksvig*. (Klaksvig, Vaag, Aaerne, Strond, Skaaletofte, Nordøre og Arnefjord). *Viderø* (Viderejde, Kvanesund, Nordtofte, Deble (Depil), Norddeble og Mule). *Fuglø* (m. Bygderne Hattervig og Kirke). *Svinø* (m. Bygden af samme Navn).

Kalsø (Kallsøy), den vestligste af Norderøerne er en lang og smal Klippe, som mod Vest staar med stejle forrevne Fjeldsider, der nu ikke mere er bebyggede. Her laa Bygden *Blankeskaale* (Blankskáli) sydligst. Den ødelagdes af Sneskred i Begyndelsen af forrige Aarhundrede, og Beboerne flyttede derefter til *Sydredal* (Syðridalur) paa Kalsøens Sydøstkyst, hvor der nu findes en Annekskirke til Viderø. *Kalsø Fyr* ligger syd for denne Bygd.

Paa Østsiden af Kalsø, hvor der findes flere Cirkusdale, som aabner sig ud mod *Kalsø Fjord* (mellem Kalsø og Kunø), findes fra Syd til Nord følgende Bygder: *Sydredal*, som allerede nævnt, dernæst *Husum* (Húsar) med Kirke (Anneks til Viderø). I Mygledal fødtes *Poul Fange*, som i det 17. Aarhundrede huserede paa Kalsø, og som siden har været omgivet af en eventyrlig Glans i Folkemunde.

Den nordligste Bygd paa Kalsø er *Troldenæs* (Tröllanes), en af de værste Brændingspladser paa Norderøerne. Om Vinteren kan Beboerne slet ikke have Baad paa Stedet, men maa fiske fra Mygledal. Der bor paa Troldenæs to Kongsbønder og en Husmand.

Kunø (Kunoy) adskilles, som berørt, fra Kalsø ved *Kalsø Fjord* og fra den østligere beliggende Ø *Bordø* ved *Haraldsund*. I ingen af disse Fjorde findes Ankerpladser for Skibe. Øens Nordende *Kunø Nakke* (Kunoyar Nakkur) dannes af en 828 m høj og brat Fjeldvæg (den højeste og bratteste paa Færøerne). Ved Foden ses flere „Drenge“. Midt paa Vestkysten ligger *Kunø Bygd* (Kunoy) med Kirke, meget smukt. Nordlig paa Østkysten laa Bygden *Skard* (Skarð), nedenfor en højst ejendommelig Fjeldkløft (Skarðs Gjógv), gennem hvilken der gaar en halsbrækkende Sti over Øen til Kunø paa den anden Side. Ad denne 6 km lange Vej tog Folkene paa Skard til Kirke paa Kunø, hvor der holdtes Gudstjeneste 6 Gange aarlig. Paa Skard maatte Baadene hales højt op til Nesterne ovenfor Brændingspladsen for at være beskyttede. For Tiden er Bygden øde.

Sydlig paa Østkysten af Kunø ligger Bygden *Haraldsund* smukt. Den sydligste Del af Kunø dannes af det prægtige *Kunø Næs* (Brattunes) med smukke Hamre op til 703 m.

Bordø (Borðoy) er den største af Norderøerne (73 □ km) med 1170 Indbyggere (1921). Dens største Længde i N.—S. er c. 25 km. Øens Nordende dannes af *Mulen* (537 m), et stejlt Forbjerg. Noget nord for Øens Midtparti ligger den højeste Fjeldryg: *Lokka Növ* (Lokki) (755 m). Mod Vest beskylles Bordø af *Haraldsund*, mod Øst af *Kvannesund*. Vestkysterne er overalt stejle og Hammer paa Hammer rejser sig, den ene over den anden. *Vaagen* (Vágur) eller *Klaksvig* (Klaksvík) er den eneste Bugt paa Vestsiden af Øen; den er af den største Betydning som et Centrum for Kommunikation og Handel. (17¹/₂, Sæmil fra Thorshavn). Østkysten er mere indskaaret, og trugformede Dale og Gjove ses overalt. Fra Sydøst skærer *Arnefjord* (Arnafjörður) og *Bordøvig* (Borðoyarvík) sig ind. Mellem *Klaksvig*, der jo vender mod Nord, og *Bordøvig*, der vender mod Syd, er et smalt og fladt *Ejde* (³/₄ km bredt og indtil 18 m højt). Til begge Sider hæver Fjeldene sig stejlt. Ejdet er, ifølge Geologen *Rudolphi*, Rester af en Dalbund, over hvilken der i Tertiærtiden flød en Isstrøm. Særlig i Ejdets sydøstlige Parti ligner Terrænet da ogsaa et Morænelandskab med Grusaflejring. *Gravaraa* kommer i et Vandfald fra N. Ø. ned i *Bordøvig* og aflejrer ved Stranden røde, brune og graa Tuf- og Basaltmasser med store grønne og hvide Mandler. *Klaksvig* skærmes mod Vest og Øst af Fjelde; mod Syd ligger Ejdet og mod Nord skærmes Vigen af Sydenden af *Kunø* (Kunø Næs). Kun naar Nordenvinden stryger lige ned gennem *Haraldsund* er Ankerpladsen noget udsat, ligesaa kan Søndenvinden stryge slemt hen over Ejdet til *Vaagen*. — Iøvrigt er *Klaksvig* det regnfuldeste Sted paa Færøerne (1700 mm aarlig). Begge Sider af *Klaksvig* (*Vaag*) i Forbindelse med Ejdet danner en sammenhængende Bø med Bebyggelse: Vestsiden udgøres af *Klaksvig* (Klaksvík), Østsiden af *Biskopstø* (Biskupsstøð) og *Mørkenøre* (Myrkianoyri). I Bunden af *Vaagen* ligger *Vaag* (Vágur) med Kirke; hertil kommer Bylingerne *Upsalon* (Uppsalir) og *Gjerdum* (Gerðir), nærmest *Bordø Vig*. Sidstnævnte Sted er i det 17. og 18. Aarhundrede 3 Gange bleven ødelagt af Fjeldskred. — *Klaksvig* er det vigtigste Punkt paa Norderøerne, et Kommunikations- og Handelscentrum af stor Betydning. Her bor Sysselmanden for Norderøerne samt en Kredslæge, og her er et Sygehus, flere Handelsetablissementer og Rederier, Post- og Dampskibsekspeditioner, Telefonstation, 2 Gæstgiverier, Forsamlingshus m. m. *Klaksvigs* Betydning er betinget af den gode Havneplads, *Vaagen*, der dog er for lille til Trafikken, især naar der ligger mange Trawlere, som ofte søger hertil. Men denne Mangel opvejes ved, at der udenfor *Vaagen* er god Ankerplads paa *Poddlen* (Pollur) ø: Farvandet mellem *Kunøens* Sydende og *Bordø*.

Bordøens sydvestre Hjørne dannes af en lang smal Halvø med mange Hamre og stejle Skrænter, især mod Vest. Ved Ejdet staar denne Halvø i Forbindelse med *Bordøens* Hovedparti. Nordenden af Halvøen dannes, som omtalt, af Fjeldet *Klakken* (Klakkur) (414 m), derpaa følger i sydlig Retning Toppen *Haløgafjeld* (Halgafelli) (503 m) og *Højfjeld* (Háfjall) (646 m). (Opstigning til dem er ikke vanskelig). Sydenden dannes af *Bordønæs* (392 m). Op paa denne Halvø flygtede Beboerne af *Vaag*, naar Søroverne kom. Her var man godt gemt og her kunde man let forsvare sig. Særlig egnet til Skjulested var en smal Kløft *Ridegjav* (Ritugjógv), der c 1400 m Syd for *Højfjeld* gaar ned mod Stranden i Vest. Landing paa Halvøens Vestside, som Brændingen har dannet Huller i, er næppe mulig, maaske dog under heldige Omstændigheder et enkelt Sted, som ikke let findes.

Ruiner af et Tilflugtssted findes da ogsaa ved Ritugjógv paa et meget vanskelig tilgængeligt Sted. Det har været benyttet længt ned i Tiden.

Ogsaa paa Halvøens Østside ud mod Bordøvig skal findes en Ruin, der menes at have været benyttet som Førraadshus for Opholdsstedet i Ridegjøv, fordi man ikke kunde bære tunge Byrder ad den omtalte Sti vest for Halvøen. Mulig var Husdyrene ogsaa anbragte her.

Øst for Klaksvig ligger *Mørkenøre Fjeld*.

Fra Klaksvig passerer man sydpaa over Ejdet forbi *Gjerdum* og videre langs Østsiden af *Bordøvig* til Bygden *Nordøre* (Oyri), hvor man kan se gammeldags byggede Huse. Noget sydligere, ligeledes paa Østsiden af *Bordøvig*, findes Rester af, som det maa antages, et Overvintringssted for Islændere paa Vej til Norge — de saakaldte *Islendingatofthir*. Her ses Grundplanen af en lille Røgstue samt et endnu mindre Bur og et Baadnøst.

En Sejlads fra Klaksvig nordpaa gennem Haraldsund er en pragtfuld Tur med Fjeldrækker tæt til begge Sider. Man passerer paa Bordøsiden tre Bygder: *Aærne* (Áirnar) (f. T. øde), *Strond* og *Skaaletofte* (Skálatofthir), alle beliggende nedenfor de stejle Fjelde. (Paa Kunosiden øjner man Haraldsund og Skard). Denne Passage benyttes ofte af Rutebaadene, som skal nord paa til Island eller som kommer derfra med Klaksvig som Maal. Bordøens Nordende *Mulen* (Múlln) (537 m) er et smukt Forbjerg. Her findes en *prægtig Hule* ind under Fjeldet — *Mulegjoven* — med Indgang fra Haraldsund.

Bordøens Østside. Ved *Kvannesund* ligger, fra Nord til Syd, følgende beboede Pladser: *Mule* (Múll), *Norddeble* (Norðdepil), en ganske betydelig Bygd med en i Øjeblikket nedlagt Hvalfangerstation (oprettet 1898) — lige over for Bygden *Kvannesund* paa *Viderø* — *Deble* (Depil) og *Nordtofte* (Norðtoftir), mellem hvilke Bygder der er Fodstier.

Halvøen mellem *Kvannesund* og *Arnefjord* er et ubeboet Fjeldparti (620 m). Inderst i sidstnævnte Fjord ligger den lille Bygd *Arnefjord* (Arnafjörður).

Halvøen mellem *Arnefjord* og *Bordøvig* hæver sig til 562 m. I *Arnefjord* ligger et Par Steder paa Fjordens Sydvestside, *Hellisdal* og *Kviingadal*, der stundom benyttes som Landingspladser, og hvorfra man over Land kan naa Bygden *Nordøre* i *Bordøvig*.

Viderø (Viðoy) skilles ved det smalle *Kvannesund* (Hvanna Sund) fra *Bordø*, med hvilken Øen en Gang var forbundet med et Ejde, men da Øerne sænkedes, Ismasserne i sin Tid skurede løs og Strømmen arbejdede videre, blev de adskilte. Sundet er nu paa det smalleste Sted 160 m bredt og $3\frac{1}{2}$ m dybt. *Viderø* hæver sig til meget betydelige Højder, og paa dens stejle Vestkyst ses kilometerlange Hamre, medens *Bordøens* Østkyst lige over for er furet af dybe Grydedale. Noget lignende er Tilfældet paa *Viderøens* Østkyst, og her findes den eneste fjordlignende Bugt *Vedvig* (Viðvík). *Svinø Fjord* (Svínöyafjörður) adskiller *Viderø* fra *Svinø*. *Viderøens* Nordende dannes af *Villingadals Fjall* (844 m) med dets nordligste Udløber *Enniberg*, der er et meget stejlt Fuglebjerger, nedenfor hvilket der staar flere Pynter og løsrevne Klipper, saasom *Drangur* (128 m), *Skuø* (Skúvoy) (13 m), *Riven* og *Settorva* (80 m). Yderligere Vidnesbyrd om Havets voldsomme Virkning paa Fjeldkysten er Naaleøjne gennem Klipperne, Grotter og Huler. Syd for *Villingadals Fjeld* hæver sig et andet prægtigt Fjeld i 24 smukke Hamre op til 751 m; det er *Malinsfjeld*

Klaksvig.
Bordøvig ses hinsides Ejdet. Til højre Højfjæld.
(Fot.)

(Malinsfjall). Mellem de to Fjeldpartier er et smukt Ejde ($1\frac{1}{2}$ Kilometer bredt og indtil 36 m højt), som gennemskærer Øens Nordende. Ved Ejdet's Vestside ligger Bygden *Viderejde* (Viðareiði), der er Færøernes nordligste Bygd. Ved Ejdet's Østende ligger Landingsstedet *Óstvig* (Eiðisvík), som ofte maa benyttes, da Viderejde er en slem Brændingsplads. I Slutningen af det 17. Aarh. blev saaledes den daværende Kirke, som laa en Snæs m over Havet og c. 70 m fra Stranden, ødelagt af Brændingen, som gaar op til 100 m fra Kysten. Det hænder ikke sjældent, at man i Uger ikke kan sætte Baad i Vandet fra Viderejde, hvilket bl. a. er meget uheldigt for Præsten, som har hele 7 Kirker at passe. Præstegaarden hedder *Onegærde* (Onagerði). Paa Stedet findes desuden

Handelsetablissementer ved Klaksvig.
(D. B. fot.)

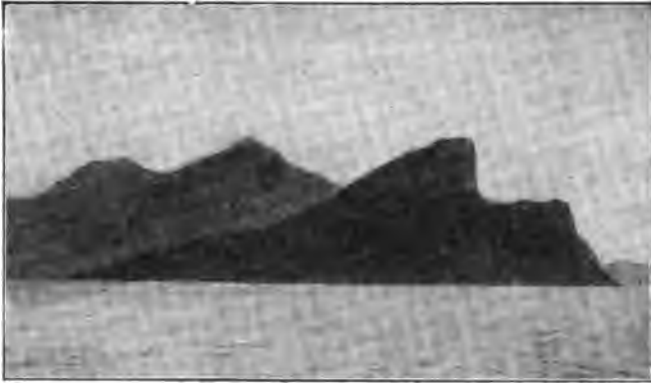
Skole og Lærerbolig. Kirken er af Sten med Skifertag. Alterkarrene er skænket af den engelske Regering som Tak for Gæstfrihed og Hjælpsomhed udvist mod Skibbrudne fra Briggen „Marwood“, som strandede i Januar 1847. Et Krucifiks er skænket af Thomas Köppen 1551. Han var en hamborgsk Købmand, som i en Periode havde Eneret paa Handelen paa Øerne. Viderejde er et meget smukt og meget interessant Sted. Mod Vest øjner man Nordpynterne af Borde, Kunø og Kalsø og i østlig Retning ser man over Tangen til Fuglø og Svino. „Der er frit og lyst, Sol fra tidlig Morgen til sildig Aften“. En *Opstigning til Villingedals Fjeldpartiet* fra Sydvestsiden er meget lønnende, men ret stejl.

Fuglefjeldene ved Viderejde gemmer for Befolkningen mange Tilløkkelser, og til dem er knyttet Fortællinger om Fortidsbegivenheder. Medehs Fuglemændene gaar ned i selve Fjeldet fra oven paa sædvanlig Vis, benytter de i Drenge en anden Metode. De stiger op fra neden, efter at der er bleven anbragt en Line over Toppen, som de kan benytte ved Opstigningen. Den anbringes ved, at den ene Ende fastholdes fra Klipperanden i Land, den anden dirigeres fra en Baad paa Havet. Fangstperioden varer adskillige Uger, og stundom ligger Fuglemændene paa Fangstedet hele denne Tid. De sover da paa Stedet, i en Hule eller hvor der ellers er Læ. Mad sendes hveranden Dag med Baad, hvorfra den hales op paa Fjeldafsatsen, hvor Fuglemændene har deres Kogeapparat, saa de kan varme Maden. Fangsten kastes i Vandet og opsamles fra Baade. — Viderøens Østkyst, i hvilken *Vedvig* (Viövik) skyder sig ind, som og Sydkysten, er ubeboede og har det samme Præg som overalt paa Øerne, hvor Fjeldene staar ud mod Havet og er udsatte for dettes sønderbrydende Virksomhed. Paa Sydvesthjørnet af Viderø ligger Bygden *Kvannesund* paa det smalleste Sted af Sundet af samme Navn. Denne Bygd blev i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede ødelagt af Fjeldskred.

Fuglø (Fugloy) er den nordøstligste af Norderøerne. Stejle, høje og udmærkede Fuglefjelde staar ud mod Havet mod Øst og Nord. Nedenfor det nordøstlige Fjeld ligger den 45 m høje Klippeø *Bispen*. Øens højeste Punkt er *Klubben* (620 m). Paa Sydsiden ligger Bygderne *Kirke* (Kirkja), hvor der tidligere var Kirke (deraf Navnet), og *Hattervig* (Hattarvík), sidstnævnte i en Bugt og med Kirke.

Svino (Svínøy) bestaar af to Fjeldpartier, 587 m og 462 m, forenede ved *Svino Ejde*. Paa dette ligger Bygden *Svino* (Svínøy) i Bunden af *Svino Vig*, der aabner sig mod Øst. Stedet er en Brændingsplads. Man kan ogsaa lande paa Ejdets Vestside. Bygden har Kirke (Annekts til Viderø).

Paa Svino boede i Sagatiden Bonden Bjarne, kaldet Svino Bjarne. Han havde meget Gods og var Broder til Trond i Gøte.

Nordenden af Kalsø.
(Johs. Klein fot.)

Udsigt fra Viderejde mod Vest.
(Johs. Klein fot.)

Kystparti, Fugle.
(D. B. fot.)

VAAGØ SYSSEL

Dette Sysse, hvis Syssemand bor i Sørvaag, omfatter Øerne *Vaagø* og *Myggenæs* med dertil hørende Smaaøer og Holme. De udgør tilsammen 189 □ km med et Indbyggerantal af 2018 (1921), hovedsagelig paa *Vaagø*. Syslet er i det hele taget i Opkomst, Baadfiskerierne giver godt Udbytte, saaledes i 1916 244,707 Kr., udelukkende ved Torskefiskeri. Af Motorbaade fandtes der 55, af Robaade 100. Husdyrholdet var saaledes fordelt: 135 Heste, 561 Stykker Hornkvæg og 13,583 Faar.

Vaagø Præstegæld har følgende Sogne: *Midvaag* (med nogle Bylinger), *Sandevaag* (med nogle Bylinger), *Sørvaag*, *Bø* (med Gaasedal og Vigum) og *Myggenæs*, der alle er Annekser til *Midvaag*, hvor Præsten bor.

V a a g ø (*Vágar*, *Vágoy*) ligger sydvestlig i Færøgruppen og adskilles fra *Strømø* ved *Vestmannasund*, fra *Kolter* ved *Vaagø Fjord* og fra *Myggenæs* ved den for sine Strømforhold berygtede *Myggenæs Fjord*. Øens Fjelde er, især mod Øst, afskurede af Isen, mod Vest træffes smukke Tinder. Øens højeste Punkter er *Malinstinde* (-ur) (683 m) mod Sydøst, og *Arnefjeld* (*Arnafjall*) (722 m) mod Nordvest. Paa *Vaagø* ligger Færøernes største Indsø, den lange *Sørvaag Sø* (*Sörvágs Vatn*), som har Aflob mod Syd gennem *Bøsdala Fos*. En anden Sø er *Fjeldsø* (*Fjallavatn*) paa Nordlandet med Aflob mod Nord.

*Vaagø*s nordøstlige Hjørne dannes af *Slettenæs Tange* (*Slættanes*), en ikke videre høj (129 m), bebygget Pynt ved Indløbet til *Vestmannasund*. Kysten langs dette sydøst efter er gennemskaaret af en Del Kløfter og Gjove, dog findes der her nogle Punkter, som benyttes som *Landingssteder* for Trafik mellem *Vaagø* og *Strømø*. Nordligst ligger *Slettenæs*, og sydligere navnlig *Øregjov* (*Örgusgjógv*) og *Fútaklettur*. *Vaagø*s sydøstlige Del krones af *Malinstinde*. Fjeldene falder stejlt af mod *Vaagø Fjord* og de er forrevne og sønderlidte, især i Sydøst-Pynten af *Vaagø*, *Stakkene* (*Stakkarnir*) som har Navn, fordi Fjeldene ligner Høstakke set fra en bestemt Side. Vest for *Stakkene* hæver *Troldkonefingeren* (*Tröllkonufingur*) sin slanke Obelisk (313 m). Den kaldes ogsaa „*Kongespiret*“: et Navn Kong Frederik VII gav den, da han som Prins besøgte Færøerne. I *Vaagø*s Sydøstkyst skyder en Bugt sig ind og forgrener sig i to Vige: *Sandevaag* og *Midvaag*, i hvilke der ligger Bygder af samme Navn, hvis Bøer staar i Forbindelse.

S a n d e v a a g (*Sandavágur*) ligger østligst ved en sandet Strand i Bunden af *Vigen*. Her findes ingen Ankerplads for Skibe. Her er Kirke. I *Sandevaag* boede tidligere Lagmanden for Færøerne, hvilket gav Bygden Betydning: nu er kun Lagmandens Gaard, *Stegaard*, tilbage som Minde om denne folkelige Indretning. Til *Sandevaag* Sogn hører *Slettenæs* ved det nordre Indløb til *Vestmannasund* samt nogle Fuglebjergje paa *Vaagø*ens Nordkyst, vest for *Slettenæs*.

M i d v a a g (*Míðvágur*) med flere Bylinger ligger rundt *Midvaag* Bugt (18 Sømil fra Thorshavn, 9 Sømil fra *Velbestad*), i hvilken der findes en god Ankerplads, som skal forsynes med en Bølgebryder for Motorbaade. Et Havnefyrtændes i Mørketiden paa *Vigens* Nordside. Dette Sted er da ogsaa det vigtigste Sted paa *Vaagø*, og et betydeligt Handelscentrum, hvorom Handelsetablis-

menter, Baadebroer, Lossebroer, Ophalingsbedding for Baade m. v. vidner. En Mængde Motorbaade har hjemme her. Paa Bugtens Sydside laa tidl. Præstegaarden *Jensegårde*, i Bunden af Vigen en Kirke. Den nye Præstebolig ligger nu ved Siden af Lægeboligen paa Bugtens Nordside. En Seværdighed i Midvaag er den af den gamle Kongsbonde Hans Kristoffer Jónsson paa *Ryg* anlagte *botaniske Have*, hvor der, efter færøske Forhold, findes mange sjældne Planter. I Midvaag, som er et af de autoriserede Steder for *Grindedrab*, finder saadanne ikke sjældent Sted. Da Kong Frederik VII som Prins i 1844 besøgte Færøerne, overværede han et stort Grindedrab her, af hvilket der foreligger et Maleri af Kloss. I et Gærde ses en Mængde Kranier af Grindehval indmurede, til Vidnesbyrd om det indbringende Erhverv, der ofte finder Sted her.

Midvaag er en vakker Plads. Den er ikke omgivet af høje Fjelde; Udsigten er skøn; man ser over mod Troldkonefingeren, Strømø og Kolters høje Nordende m. m. Baade fra Midvaag og Sandevaag er udmærket Fiskeri, og der findes, som sagt, en Mængde Motorbaade her, som i væsentlig Grad letter Havfiskeriet.

N. N. V. for Midvaag ligger Fjeldpartiet *Vørduklettur* (272 m), hvorfra der er en prægtig Udsigt i Vest gennem Sørvaag Fjord til Myggenæs, i Syd ned over Sørvaag Sø o. s. v. Fra Bunden af Midvaag kan *Sørvaag Sø* (Sørvags Vatn) besøges; man vandrer gennem Bøen til *Growthus Tange* ved Søens Østside (2 km). Derfra kan man gaa langs Søbredden i Syd til *Bøsdala Fos* (-Fossur), i hvilken Søen har Afløb til Havet fra en Højde af 30 m. Lige øst for Fossen ligger Forbjerg *Trællenypen* (Trælanípa) (146 m), der er et Fuglebjerg. Man kan fra Fjeldranden se ned i Fuglebjerg og har iøvrigt en smuk Udsigt langs Vaagøes Sydkyst til Myggenæs. Man kan nu ad en mere direkte Sti vende tilbage til Midvaag.

I Sørvaag Sø fiskes Foreller. En anden, men betydelig fjernere Sø, i hvilken der ogsaa fiskes Foreller, og tilmed større end i Sørvaag Sø, er *Fjeldsøen* (Fjallavatn), som har Afløb mod Nord, og som ligger en halv Snes Kilometer N. V. for Midvaag. Adgangen til Søen er kortest fra *Sørvaag*.

Sydvestkysten. Fra Vaagøes sydligste Forbjerg, *Trællenypen*, løber Kysten i V. N. V. med stejle, nøgne Klippevægge med Huler, Gjove og dybe Kløfter, hvor Sælerne kastede deres Hvalpe, den Gang, der var mange af dem — forbi *Sælbjerg* (Selberg) *Fugleffelde* mod Indløbet til Sørvaag Fjord.

Vestkysten. Indløbet til *Sørvaag Fjord*, der fra Vest skyder sig ind i Vaagø, er paa Sydsiden opfyldt af prægtige Øer og Skær, der danner en Fortsættelse af Halvøen mellem Havet og Sørvaag Fjord. Yderst mod Vest ligger *Gaasholm* (Gáshólmur), en aflang, foroven flad lille Ø med stejle Bredder, dernæst kommer *Tindholm* (Tindhólmur), kronet af Rækker af spidse Toppe (262 m). Mellem disse to Øer ligger *Gaasholm Sund* (hvori Strømraser). Øerne brugtes tidligere til Græsning for Okser, hvis Kød blev overordentlig fint og saftigt. Paa Tindholmen finder der nogen Fuglefangst Sted. Mellem Tindholm og Pynten af Vaagø ligger *Dragasund* med flere *Drangar*, hvoraf en med en smuk Port, gennem hvilken man i fint Vejr kan gaa med Baad. Ved Tindholm ligger det saakaldte *Eriksskær*, hvortil der knytter sig et Sagn om to Brødre Simon og Erik, af hvilken den sidstnævnte dræbte førstnævnte for at komme i Besiddelse af et Jordstykke. Deres Søsters Mand vilde hævne Drabet; men Erik skyndte sig bort og fik Tilgivelse hos Bispem paa Kirkebø mod gode Bøder; men han

druknedede ved Tindholm paa Hjemturen fra Kirkebø, da han glemte at takke Gud, som havde ført ham hjem over Havet i en lille Baad, eller at bede ham om Tilgivelse for Drabet.

Bygden Sørvaag (Sörvágur)*) ligger hyggeligt og smukt i Bunden af Fjorden, paa hvis Sydside ses *Selvig* Hvalfangerstation, som i mange Aar ikke har været i Drift. I Bygden er en Kirke. Udsigten ud af Fjorden mod Myggenæs er meget smuk. En Anlægsbro for Motorbaade er under Bygning. Sysselmanden for Vaagø bor her. Paa Sørvaagsfjordens Nordside, der har stejle Fjeldsider, ligger Bygden Bø (Böur) med Kirke.

Nordvest for Bø og lige ud for Myggenæs Fjord ligger Bugten *Gæsedal* (Gásadalur), hvor Brændingen er saa faretruende, at Baadene tidligere var op-hængte saa højt, at Vandet ikke kunde naa dem, og saaledes at de kunde fires ned, naar det var Magsvejr. *Dalsaa* kommer ned ved Bygden i Fosser.

Vaagøens Nordvestpynt dannes af *Baren* (Barönös), et lavt, forrevet Fjeldparti med løsrevne Klipper forned. Efter at have passeret denne Pynt vender vi os mod Øst hen langs *Vaagøens Nordkyst*, og efter her at have passeret *Tjørnenæs* (Tjörnunes) kommer man over Bugten *Vig*, hvor man faar Øje paa den forladte Bygd *Vigum* (Vikar), og i hvilken noget østligere *Rebsaa Fos* (Reipsá Fossur), hvis Vand kommer fra *Fjeldsøen*, udgyder sig i Havet. Bugten afsluttes mod Øst af *Ritunøv*, en Fjeldpynt. Nu følger en Række Fuglebjerger til hen imod Slettenæs. Nedenfor dem ses Nedstyrtninger og i dem Kløfter o. l. Folkene fra Midvaag har Fuglefangst her paa Nord siden af Vaagø. I gamle Dage fangedes mange Sæler her, især dog paa Nordvestkysten. Endnu er der nogle tilbage.

Fjeldstier fører, som angivet paa Kortet, gennem Vaagøens Indre. Mellem Sørvaag og Midvaag er der ikke saa lidt Færdsel, som for en Del foregaar pr. Baad over Sørvaag Sø.

Myggenæs Fjord, eller Farvandet mellem Vaagø og Myggenæs, er berygtet for sine voldsomme Strømraser, hvori Vandet staar flere Fod lige i Vejret, og i hvilke ethvert aabent Fartøj vilde være redningsløst fortabt. Sejlskibe bør kun nødtvungent gaa gennem denne Fjord — siger „Den Færøske Lods“ — da de altid er udsat for fuldstændigt og i lang Tid at miste Styret. Sagen er, at da Dybden i Fjorden er ringe, sammenlignet med Dybderne nord og syd for den, forekommer her let, og særlig med stiv Kuling eller Storm, voldsomme Strømraser.

Myggenæs (Mykjunes), den vestligste Ø i Færøgruppen, er vel lille (11 □ km), og det Antal Mennesker, som lever her, er ikke stort (i 1916 170); men Øen har altid været omgivet af en Eventyrglans og haft stort Ry paa Grund af de ejendommelige Naturforhold, i hvilke Befolkningen frister Livet i denne lille afstængede Del af Verden. Øens Navn „Myggenæs“ har intet med „Myg“ at gøre; dens rette Navn er Mykjunes eller „Møgenæs“, og det har den rimeligvis faaet som Følge af den Mængde „Møg“, Guano, som Fuglene har opdyngt paa visse Dele af Øen. Paa Myggenæs, hvor der findes noget Kul, ligesom paa Syderø, er Klippeformationerne meget storstiledede. Geologen Dr. *Grossmann* udtaler: „De tykke Lag af afvekslende Lava og Tuf har en større Hældning paa

*) egentlig *Seyrvágur*: den „side“, „bløde“ eller „dyndede“ Bugt.

Christian Blache: Udsigt fra Sørvaag Fjord paa Vaagø mod Vest. I Baggrunden Myggenæs Holm.

Myggenæs end paa nogen af de andre Øer, den andrager 18° i den vestlige Del. Disse Klipper danner næsten lodrette Vægge, hvad der gør Landing umulig. Mange smukke 200 til 300 Fod høje Drengesteatter staar som Forposter i kort Afstand fra Klipperne, og som Vidnesbyrd om den Ødelæggelse, som ustandselig finder Sted."

Præsten *Jørgen Falk Rønne* skriver: „Paa den lille Ø Myggenæs findes der Huler, som i Skønhed skal overgaa den berømte Fingalshule paa Staffa. Der ser man hele Bundter af vældige Basaltstøtter, indtil 180 Fod høje, der staar som et Kæmpeorgelværk. I Folkemunde bærer de Navnet „den forstenede Skov“, et Navn, der ikke passer ilde, naar man tænker paa en gammel Granskov med nøgne Stammer, højere og sværere end Rundetaarn.“

Øens Vestende, hvor Bygden *Myggenæs* eller *Mykjunes* ligger, er betydelig lavere end Østenden, hvilken i *Knukur* hæver sig til 560 m. *Myggenæs Holm* (133 m) er en Ø for sig med stejle Kyster, adskilt fra Hovedøens Vestende ved Kløften *Holmgjov* (*Hólmgjógv*), over hvilken der er en Bro. Der findes hverken Ankerpladser eller Stoppesteder ud for Myggenæs Kysten, hvorfor de Dampere, som stundom i godt Vejr ankommer til Øen, ikke kan stoppe saa længe, at der levnes Passagerer Tid til at se sig om i Land. Turisten maa derfor benytte Baad for at kunne gøre et Ophold paa Myggenæs.

Fra *Sørvaag* paa *Vaagø* gaar 1 Gang ugentlig *Postbaad* til Myggenæs, om Vejret tillader det. Farten tager gennemsnitlig et Par Timer. (9½ Sømil). Motorbaad kan mulig lejes til Turen i *Sørvaag*; men vel som Regel i *Midvaag*, hvorfra der er 17 Sømil.

Fra *Thorshavn* til Myggenæs er der 31 Sømil, fra *Velbestad* paa *Strømø* 22 Sømil.

Landingsstedet paa Myggenæs er paa Sydsiden nedenfor Bygden; men det er kun muligt at lande i godt Vejr. Med sydlig og vestlig Vind kan man daarlige slippe i Land, selv om Vinden kun er svag. Man lander i en lille Bugt, fra hvilken der atter udgaar en ganske lille Vig; men denne afsendes fra Bugten ved Lavvande ved en Tærskel, som Baade ved Højvande kan flyde over. Er der ikke Vand nok over Tærskelen, trækkes Baadene over den ned i det indre Bassin, hvor der er god Baadplads. Men stormer det, overskyldes ogsaa den af Brændingen, og derfor er der Ophaling for Baadene til Nøsterne ovenfor. Man ser ikke Bygden, før man er steget op forbi Nøsterne, eftersom den ligger i en Lavning bag ved. Den omfatter ca. 30 Huse, grupperede omkring en smuk lille Kirke. Her bor hele Øens Befolkning. Bøen strækker sig vidt om ad Fjeldsiderne, til Kysterne i Nord og Syd og Øst paa op ad Fjeldet. I lange Tider er Øen stundom afskaaren fra Omverdenen, og det er hændet, at Folk andetsteds fra, som var komne i Land, maatte blive paa Øen i Maaneder, siges der. Er det ikke muligt at lande ved Bygden, kan man nemlig lande nedenfor de stejle Fjelde paa Øens Østende, saaledes ved *Aalebjerg* (*Alaberg*) nord for Østpynten. Herfra maa man da op over Fjeldet for igen at komme ned til Bygden tværs over Øen — en Afstand af 6 km. Opgangen fra Landingsstedet ved *Aalebjerg* sker ad en 30 Favne brat Fjeldvæg, ned ad hvilken der er lagt et snoet Jerntov. Til yderligere Sikkerhed er stundom Folk, som skal op og ned, bundne i en Line.

Fra Myggenæs Bygden gaar man til Vestspidsen af Øen gennem et Terræn, der er ganske undergravet af Lunder, som var det af Rotter. Disse Fugle sidder

foran Hulerne og stirrer paa den ankommende i et Par Meters Afstand. Græsset er fedtet og gror frodigt i dette Lundeland, hvor der hersker en stram Lugt. Ad en Sti, der et Stykke af Vejen er hugget langs „Eggen“ paa Nordsiden af Øen og forsynet med Rækværk, naar man gennem Lundelandet til Broen, der fører en over den dybe Holmgjov til *Myggenæsholm*. Her er bygget et *Fyr*, men det kostede ikke ringe Møje at faa det fast funderet. Brændingen tumler her voldsomt med vældige Klippestykker og slynger Sten højt op i Kløfterne, og den vaskede Cementen bort i Fyrvæsenets Konstruktioner, helt op til en Højde af 20 Meter. I det hele taget er Kysten præget af voldsomme Angreb fra Havet, men den holder stærkt imod. Dog vidner de mange Huler og løsrevne Klipper eller „Drenge“, paa hvis øverste Flader Sulerne yngler, om, at Brændingen har vundet Sejr, om end langsomt.

Folkene paa *Myggenæs* har i deres Udlændighed dog faaet Gaver, som letter dem Erhvervet: „Paa *Myggenæsholm* var det, at Døglingen i sin Tid løb paa Land, indtil man havde den til bedste paa Grund af dens ene Øje; som Troidens anden Gave kom saa hvert Aar et Stykke Drivtømmer til Holmen, indtil man en Gang beklagede sig over, at det ikke var ganske lige, saa blev ogsaa det borte; nu er kun den tredje Gave tilbage: Sulen eller Tossefuglen. Med sine brede, hvide Vinger ligner den i Afstand en Stork, kun at dens Flugt er sikrere. Som et Lyn skyder den højt oppå fra ned efter Fisken, der har nærmet sig Havets Overflade, og forfejler sjældent sit Maal. Men aldrig sætter den sin Fod noget andet Sted paa Øerne end paa *Myggenæsholm*. Her yngler den og her fanges hvert Aar Masser af dens fede Unger; omhyggeligt vaager *Myggenæsmændene* over, at ikke ogsaa denne Gave skal tages fra dem. Sammen med Sulerne bebor *Myggenæsokserne* Holmen. De tilbringer her 3 til 4 Aar baade Sommer og Vinter og bliver da saa fede og velsmagende, at deres Kød er vidtberømt“ (*Th. Sørensen*).

Paa *Strandbredden* yngler i Sommertiden en Ternekoloni paa en bred Klippeafsats nede ved Vandet. Om Vinteren er denne overskyttet. Mærkeligt for *Færøernes* Vedkommende er det store Antal besøgende Fugle, som altsaa ikke yngler paa Øerne, og blandt dem er et Eksempel paa, hvorledes Arter, hvis Hjem ligger i meget fjerne Egne, ved en Tilfældighed gæster Øerne. En *Albatros* opholdt sig saaledes 34 Aar blandt Sulerne paa *Myggenæsholm*. Denne af *Færingerne* saakaldte „*Sulekonges*“ Opholdssted er ellers Havene paa den sydlige Halvkugle; deres Ynglepladser er *Falklandsøerne* og enkelte Øgrupper ved *Ny-Zealand*.

SANDØ (SANDØY) SYSSEL

der er forenet med *Sydstrømø* Sysse (Sysselmanden bor i Sand), omfatter Øerne *Sandø*, *Skuø* og *Store Dimon*, ialt 125 □ km med 1443 Indbyggere (1921). Der findes 128 Heste og 13,162 Faar. Af Robaade findes 122, af Motorbaade 3. Baade-Fiskeriudbyttet androg 83,132 Kr., udelukkende af Torskefiskeri.

Sandø Præstegæld (Præsten bor i *Todnæs* paa Sand) omfatter Sognene: *Sand* (Sand, Skopen), *Skaalevig*, *Husevig* (Husevig, Dal, Skarvenæs), *Skuø* og *Store Dimon*.

Sandø (Sandoy) med sine godt 112 □ km og 1294 Indbyggere har ikke noget særligt fremtrædende eller særligt højt Fjeldparti. Øens største Højde er 479 m. Dens Overflade gør et afrundet Indtryk; men flere Steder er Kysterne stejle og bestaar af Fuglebjerger.

Kommer man Nord fra, efter at have passeret Kolter og Hestø, sejler man over *Skopen Fjord*, eller Farvandet mellem disse Øer og Sandø. Her træffer man først paa *Troldhoved* (Tröllhöddi) (60 m), en lille Ø med stejle Sider og Fuglebjerger, der hører til Kirkebø Kongsgaard, og som ved et smalt Sund, *Høvdasund* (Höddasund), er adskilt fra Nordenden af Sandø.

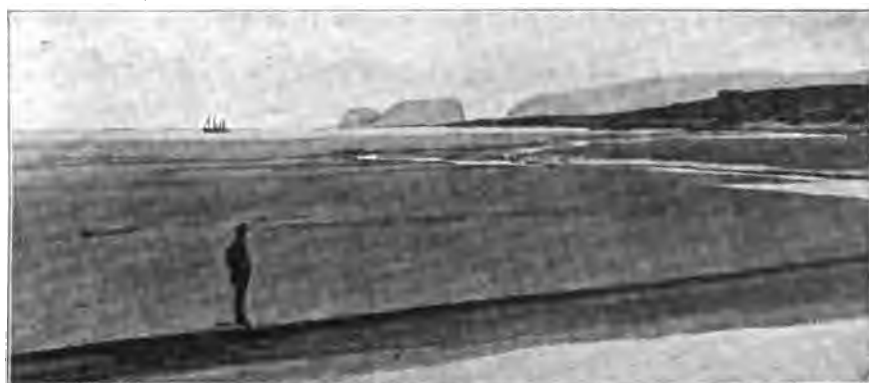
Man stryger nu fra Troldhoved Syd paa langs Sandøens bratte Vestkyst med Fuglebjerger, paa hvis Hylder man ser Søfuglene sidde i Sommertiden, man passerer *Saltvig*, paa hvis Skær og Holme Sælerne i tidligere Tid holdt til. Ved *Forbjerget Salthoved* (Salthöddi) forandrer Forholdene sig, og man nærer ind i *Skuø Fjord*, fra hvilken en stor tvedelt Bugt skyder sig ind mod Nord, og her ligger Øens Hovedpunkt *Sand* (Sandur, á Sandi), delvis paa en lav Tange mellem Grotvig (*Grótvík*) i Vest og *Sandsvaag* (*Sandsvágur*) i Øst. I disse Vige udmunder Vandløb fra den lille Sø *Gróthús Vatn* og fra den 2 km lange *Sands Vatn* (hvori Ørreder). Sidstnævnte gennemstrømmes af *Dalsøa*, som har sit Udspring fra et Par Fjeldsøer i Nærheden af Skopen, førstnævnte af *Fossamyrásá*. Søerne var en Gang, siger Geologen Rudolphi, de øvre Ender af Bugterne Grotvig og Sandsvaag; men nu er de bleven afskaarne af Brændingen, som har dæmmet for dem og gjort dem til Strandsøer.

Landskabet ved Sand har i det hele taget en ejendommelig Karakter fremfor i det øvrige Land. Her er fladere og lavere, og her ses vidtstrakte dyrkede Agre, hvor Foderurter, Kartofler og Korn trives vel. Paa Sand findes en Kirke (gammeldags), og en Præstegaard, *Todnæs*, og her bor foruden Præst tillige Sysselmand og Læge. Her er Handelsetablissementer, Post-, Telegraf- og Dampskibsekspedition o. s. v. I godt Vejr er her venligt og kønt.

Ved Sand findes en Naturmærkværdighed, „*Spruthullet*“, hvor man ude i Bøen selv i godt Vejr hører en øredøvende Larm af Havet, der ruller frem og tilbage i den underjordiske Grotte undernedens og sender sit hvide Skum op gennem Hullet. — Sandøens sydligste Forbjerg er *Dalsnypen* (Dals Nipa). Østkysten, som i Hovedsagen danner et nøgent mod Havet stejlt skraanende Fjeldparti, er afbrudt af en Del Vige og beboede Smaabugter med fremspringende Forbjerger. *Dal* (Dalur), en lille Bygd, den sydligste paa Østkysten. I Nærheden af den findes dybe Grotter, i hvilke Sælerne yngede. Saa passerer Bugten ved Bygden *Husevig* (Húsavík), hvor vi træffer en Kirke. Her boede, ifølge Sagnet, „Husfruen i Husevig“, en rig og mægtig, men tillige hovmodig og ond Kvinde, som lod to af sine Tjenestekvinder levende begrave, fordi de havde mishaget hende. Hun byggede en stor „Blokstue“, havde en Mølle og et stort Nøst, af hvilke der skelnes Rester. Sagnets „Husfrue“ er, mener *J. Jacobsen*, identisk med en historisk Person, *Guðrun Sigurdsdatter i Husevig*, som omtales 1403—1405, og som var rig paa Gods ogsaa i Norge og paa Shetland. Da den sorte Død havde lagt Husevig øde, sendte Kongen, siger Sagnet, en Nordmand, „Nev“, til Færøerne for at genopbygge Bygden, og denne Mand var gift med „Husfruen“, menes der udtrykkelig. — I Husevig landede den norske Student *Heine* med Tilnavnet *Havreki* („den fra Havet ilanddrevne“), som blev Færøernes første lutherske Præst. Han giftede sig med en ung Pige ved Navn *Her-*

**Landingspladsen paa Myggenæs.
(Johs. Klein fot.)**

**Sand paa Sandø.
I Baggrunden Lille Dimon, Store Dimon og en Del af Skuø.
(Effersee fot.)**

borg, og deres Søn blev *Joen Heinesen*, siden Lagmand paa Færøerne. Efter Herborgs bratte Død hentede Heine, som nu var Præst paa Østerø, sig en anden Kone (*Gyrid* eller *Gyrda*) fra Bergen. Deres Søn var den berømte *Mogens Hejnesøn*.

Øens Østpynt er det karakteristiske Forbjerg *Skaalhoved* (Skálhöddi) (203 m), nord for hvilket Bygden *Skaalevig* (Skálavík) ligger. Her findes en nyere Kirke (Anneks til Sand). Fra Skaalhoved er hele Kysten Nordvest paa øde og gold. *Skopen* (Skopun) nær ved Sandøens nordvestlige Hjørne er et vigtigt Kommunikationspunkt. Over dette Sted gaar nemlig Færdslen fra de „søndenfjords“ Øer: Sandø, Suderø, Dimon og Skuø til Øgruppen „nordenfjords“. Her er derfor ogsaa projekteret en Havn, støttet til Smaaøer og Skær. Med Thorshavn har Skopen Motorbaadsforbindelse.

En Naturmærkværdighed har *Skopen*, det er en mægtig Stenbro højt oppe i Luften over et gabende Svælg — den saakaldte *Sodngjov*.

Den lille *Skuø* (Skúvoy) er ca. 10 □ km stor med 139 Mennesker (1921) og hæver sig i den nordlige Ende; det højeste Punkt er Knukur (393 m). Vestkysten har flere Fuglebjerger, og paa Østkysten ligger *Bygden* med Kirke. Den er Anneks til Sand. Skuø har Navn efter „Skuen“ (Skúgvur) eller Stor-Kjoveu, som i ældre Tider fandtes i Mængder her. Det er navnlig de historiske Minder, som har gjort Skuø berømt. Her boede Brester og Beiner og fødtes sidstnævntes Søn Sigmund, Færøernes Nationalhelt, som kristnede Øerne, og som opførte en Kirke her, som *Tangbrand* benyttede. *Sigmunds* Grav vises sydlig paa Bøen: En Sten, hvori et Kors er indridset.

Store Dimon (Stóra Dimun). Omtrent midtvejs mellem Sandø og Suderø ligger *Store Dimon* med stejle Kyser, som kun paa et enkelt Sted lader sig bestige. Den lille Klippeø (3 □ km), hvis Grundplan danner en i N.—S. aflang Trekant, har sit højeste Punkt, *Højø* (Högoy) (396 m), mod Nord. Mod Syd er der en lavere Højslette, aaben mod Havet og iøvrigt omgiven af Fjelde. Her ligger synlig ude fra Havet en Gaard — den eneste paa Øen, til hvilken Adgangen er yderst vanskelig og stundom umulig. Her bor en Kongsbonde, som med sin Familie og Husstand, ialt 10 Mennesker (i 1921), fører en ensom Tilværelse; men som til Gengæld kan glæde sig ved ypperlige Livsbetingelser.

Øen blev allerede tidligt taget i Besiddelse, og vi ved fra „*Færeyinga Saga*“, at her foregik betydningsfulde og dramatiske Begivenheder allerede i Sagatiden: *Brester* og *Beiner* paa Skuø ejede jo tillige Lille Dimon, og paa en stejl Klippe ved Kysten blev de dræbte af deres Modstandere, medens deres Sønner, Sigmund og Tore, to Dreng, saa derpaa. Her faldt ogsaa *Hafgrim* fra Suderø, hvis Søn, *Óssur*, fik Skuø og Store Dimon i Mandebod for Faderen. Ved Nordvestkysten af Store Dimon staar to fritstaaende „Dreng“ (*Óssurs Drangar*) et lille Stykke fra den stejle Fjeldkyst. Paa den største af disse skal Óssur ligge begravet. Da Sigmund havde saaret Óssur dødeligt, bad denne sin Banemand begrave ham paa Drangen, som staar udenfor „Grönuskaaret“ (den græsklædte Afsats i Fjeldet. — Dette skete, ifølge Saghet. Paa Store Dimon, der i sig selv var saa utilgængelig, havde Óssur befæstet Gaarden; men det hjalp ikke, thi Sigmund var bleven voksen og ubemærket kom han til Øen med sine Mænd. I al Hast maatte Óssur nu berede sig til Forsvar. Han forsøgte forgæves at faa

Forlig med Sigmund, idet han dog ikke vilde gaa ind paa, at denne — som han foreslog — selv skulde dømme dem imellem. Sigmund begyndte saa Angrebet, klatrede op ad Virkets Træværk og fældede Össur. Dermed var Kampen forbi, og den 30 Mands Besætning overgav sig kort Tid efter. *Slutningskatastrofen* i Kampene mellem *Sigmund* og *Trond* fandt ogsaa Sted paa Store Dimon; den endte jo med, at Sigmund og 2 trofaste Mænd, *Torer* og *Ejnar*, kastede sig i Havet for ved Svømning at naa Suderø, hvilket blev deres Endeligt; Sigmund naaede vel i Land, men blev her dræbt, de andre druknede. Sagaen siger vel, at Overfaldet fandt Sted paa *Skuø*; men i en mundtlig bevaret Vise om Sigurd siges, at det fandt Sted paa Store Dimon, og dette er sikkert det rette. Opgangen til *Skuø* er ingenlunde saa vanskelig som den, der skildres i Sagaen; derimod passer dens Ord ypperligt paa Store Dimon. Her paavises ogsaa i Nærheden af Opgangen (Kleivin) et Sted ved Navn *Leifs Lop* („Leifs Spring“). Her siger Lokalsagnet, at *Leif Ösursson* og Tronds Brodersøn *Sigurd Torlaks-son* sprang ned under Kampen.

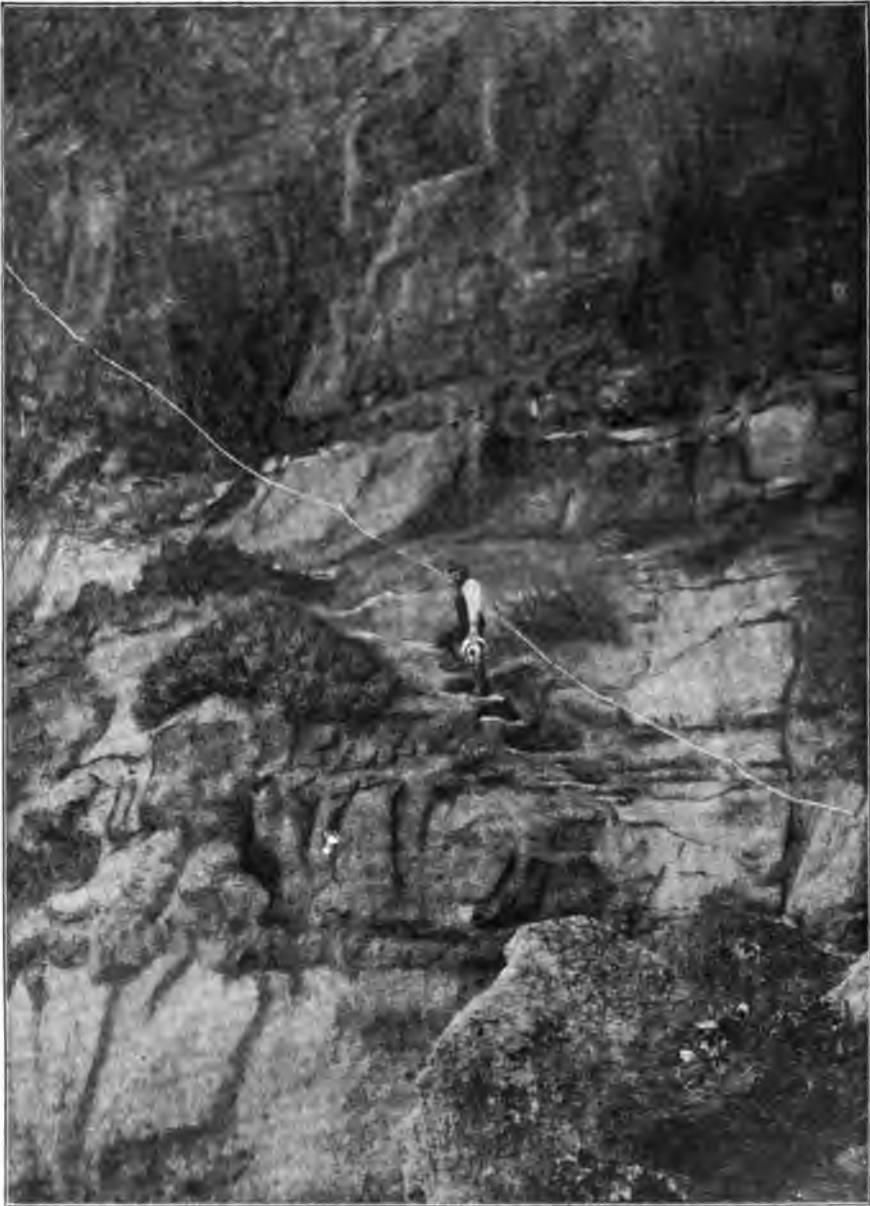
Forfatteren heraf besøgte Store Dimon i Sommeren 1896, hvorom jeg skrev: „Havfladen laa blank og hvid, og Lunderne med de røde Papegøjene laa og boltrede sig paa Vandet, medens vi sejlede forbi med den lille Damper „Smiril“ paa Vej fra Trangisvaag paa Syderø til *Store Dimon*, om hvis Utilgængelighed der har gaaet saa stort et Ry. Vi passerede *Lille Dimon*, den afstumpede Kegle, der er ubeboet og Hjemsted for halvvilde Faar og Søfugle. Kun Toppen og Foden øjnedes. Resten laa hyllet i Taagen. Efter en Times Sejlads var vi tæt under Kysten af Store Dimon, der nu traadte frem af Taagen. Over den hundrede Meter høje Kystmur saa vi en Klynge Huse paa en græsklædt graa Afsats. Det var Kongsbondens Gaard, den eneste, som findes paa Øen, paa en Gang et Fængsel og et Fristed. Vi gik fra Borde ved Øens Sydvestspids. Baaden gled sagte ind mellem Skærene ved Foden af Fjeldvæggen, medens Damperen holdt det gaaende i Farvandet udenfor. Luften fyldtes af øredøvende Skrig fra Tusinder og atter Tusinder af Fugle: Maager (Rider), Alker og Lomvier, der dels sværmede i Luften, dels sad Side om Side i lange Rækker paa Hylderne eller i Kolonier paa Steder, hvor der var Beskyttelse mod Vejrliget. Fuglene hvide Ekskrementer plettede den mørke Fjeldvæg i lange Striber.

Det var en af disse saa sjældne Dage, hvor Brændingen ikke larmer mod Kysten. Dønningen hævede sagte Baaden op mod Landgangsstedet og i et Nu sprang en af Selskabet i Land — efterfulgt af endnu en, næste Gang Vandbølgen steg. Snart stod vi alle paa Strandbredden. Over os ludede den 100 m høje Skrænt med Fuglene. Ned ad den fires Bondens Kvæg og Varer, naar de skal sendes bort til Salg, og op ad den hejses alt, hvad man ikke kan bære paa Ryg ad den smalle, farlige Sti, som ogsaa vi skulde benytte, og som ligger et Par Kilometer længere mod Øst. Skal Bonden f. Eks. have sig en ny Tyr, maa den gøre Luftreisen paa de hundrede Meter — sikkerlig en enestaaende Transport. For at naa Opgangen vandrede vi under kyndig Ledelse den uhyre besværlige Vej langs Fjeldmuren mellem nedstyrkede Klippemasser, over hvilke Havet larmer og bruser i Stormvejr. Brændingens skummende Sprøjt kan da naa 40 m op ad Klippen. Efter $\frac{3}{4}$ Times Vandring naaede vi Opgangen (Kleivin). Her kan under særlig gunstige Forhold Baade lægge til. Man fortalte os, at Kong Frederik VII som Prins engang var landet her. Da han saa den farlige Opgang vilde han ikke gaa op, men blev liggende i Baaden, medens Folkene

hentede Tykmælk til ham. — Svimmelhed maa man ikke lide af, om man vil bestige Store Dimon, ellers gaar det galt, det faar man straks et Indtryk af ved at se op efter. Nogle udhuggede Fodtrin, et Par Jernringe med Reb imellem og en lille Stige øverst oppe er anbragt paa de værste Steder; man maa strække Armene frem fra det ene Holdepunkt til det næste og anbringe sine Fødder forsigtigt. Helst uden at se til Siden over den gabende Afgrund stiger man nu op. — En af Selskabet bliver svimmel, heldigvis forinden det vanskeligste Sted. Han bliver tilbage, klyngende sig til Klippen med lukkede Øjne. — Vi andre fortsætter Opstigningen. Paa et af de farligste Steder, hvor det gælder at have alle sine Nerver i Orden, diventerer Følgemanden os med: „Her faldt Præsten“ (og slog sig selvfølgelig ihjel) — og lidt efter: „Her faldt Elias“ — saa nogle Skridt: „Her faldt Jacob“ — „Ja saa!“ — og vi klatrer videre. — Endelig er vi oppe. Vi ser tilbage og tænker paa dem, der faldt: Pastor *Jensen* var i 1874 i Embedsmedfør kommen til Øen og havde sin Hustru med. Gudstjenesten var endt, og de skulde nu ned til Baadene. En Mand gik foran med Præsten, der var en kæk Fjeldgænger; maaske lidt for dristig. Ved en Omdrejning af Stien snublede han — og faldt uden at sige et Ord ud over Skrænten og slog sig ihjel paa Stedet. Hans stakkels Hustru var længere tilbage lige ved Begyndelsen af Nedgangen og saa ikke, at Manden faldt. — Bonden skyndte sig nu opad og fik hende under et eller andet Paaskud til at vende om. Da hun var naaet op, fik hun den sørgelige Efterretning at vide — hun bar Ulykken med Fatning. Imidlertid havde Folkene lagt Præstens Lig i Baaden og dækket det til. Nu først førtes hans Hustru ned; men Manden fik hun ikke Lov at se, før hun kom hjem til Præstegaarden paa Sandø. — Betænksomt og roligt, men derfor med ikke mindre Alvor, tager Færingen den Slags Begivenheder. — Den daglige Fare har lært ham det.

Er Opgangen paa Store Dimon vanskelig om Sommeren, er den det selvfølgelig endnu mere om Vinteren, naar der ligger Is paa Stien; men saa vover ingen at betræde den — og dog!

Det var Lørdag efter Jul i 1895, Præsten *Jørgen Falk Rønne*, den bekendte Forfatter, som var Præst paa Sand., havde midlertidig Bestyrelsen af Suderø Præstegæld og var nu paa Vej hjem til Sand i en Baad med 8 Roere foruden Baadstyreren. Det var Frostvejr, der laa lidt Sne paa Fjeldene, og Vinden var nordlig. Da de kom forbi Store Dimon, fik de imidlertid en voldsom Snetykning. Baadfolkene roede nu til for at naa Skuø; men de saa stadig ikke Land; Stormen var frygtelig, Søen tog til, og Baaden tog Vand over sig. Snart kunde Folkene ikke ro mod Stormen. De troede, deres sidste Time var kommen. Det gjaldt nu at redde Livet. Baaden blev vendt, og de søgte ind mod Store Dimon. Først tænkte de at sejle, og Masten kom op; men det viste sig snart umuligt at bruge Sejl, saa tog Baadfolkene til Aarerne igen. Det varede længe, før de fik Landkending — ej heller saa de Fugle. Endelig fik de Store Dimon i Sigte, og de strandede paa Læsiden af Øen ikke langt fra Opgangen. Nu var imidlertid det værste tilbage. Det var stadig tæt Snefog med Storm og Isslag. Alle var gennemfrosne, og man vilde ufejlbarlig omkomme, om det ikke lykkedes at komme op ad Skrænten til Gaarden. Først gik en Mand og Præsten opad, men de maatte snart opgive Forsøget; saa prøvede andre med lige saa daarligt Resultat. Langt om længe lykkedes det dog to raske Mænd at klatre op med en Line imellem sig; idet de huggede Fodtrin i den isbelagte Flade, kom de op og ilede til Kongsgaarden.

Den nederste Del af Opgangen paa Store Dimon.
(Fot.)

Det var en Bedrift!

De fik selvfølgelig Folk alarmerede paa Kongsbondens Gaard, og nu hjalp disse Præsten og de andre op; det var paa høje Tid; thi de var allerede meget forkomne. Om Natten brændte Dimonbonden Blus for at kundgøre, at der var hændt noget usædvanligt, og for derved at lade forstaa, at Præsten og hans Folk var frelste. Men ingen observerede Ilden. Næste Dag, Søndag, holdt Bonden selv Gudstjeneste som sædvanlig. Alle var i Kirke for at takke for Frelsen, og Mandag Morgen afrejste Præstebaaden.

Dimonbonden *Jens Ole Jakobsen*, som havde modtaget og hjulpet de skibbrudne saa godt, og som i alle Maader havde gjort sig fortjent dertil, blev Dannebrogsmænd. De to Redningsmænd, *Niels Pouli Ziskason* og *Niels Peter Thomsen*, fik derimod intet — de havde jo kun kæmpet for Livet.

Vender man fra Skrænten Blikket indefter, ser man halvandet hundrede Meter borte en stor Gaard og lidt derfra et lille i Jorden nedgravet Hus med Vægge af Sten og Græstørv, det er Kirken.

Øen ejes af Staten, men er fæstet bort til Kongsbonden: en prægtig Type. Han er gift, og hans Kone, *Anne Margrethe*, er fra Østerø. De har to Sønner, den ældste paa 4 Aar; i øvrigt udgøres Øens Befolkning af 8 Mandfolk og 6 Kvinder. De lever et ensomt Liv her paa dette Sted, der halve Aar ad Gangen ikke er tilgængeligt.

Vi træder ind i det rene og pæne Hjem. I „Glasstuen“ trakterer Husmoderen os med dejlig nymalket Mælk. Hun beklager, — og vi da ogsaa — at Manden har benyttet det gode Vejr til at foretage en Forretningsrejse til Trangisvaag, hvor vi iøvrigt senere træffer ham. „Glasstuen“s Møblement, der alt sammen har gjort Luftfarten paa de 100 Meter med, er helt pænt, og paa Væggen hænger bibelske Billeder (Nadveren *Ecce Homo* og *Kaulbachs „Adam og Eva“*) og desuden Litografier af Kejser Napoleon og Kong Christian IX.

Ligesom Beboelseshusene er vel indrettede og store, saaledes ogsaa Udhusene — alt tyder paa Velstand og Orden. Græsgangene paa Indmarken (Bøen) er særdeles frodige. Imellem Græsset ses Masser af *Bellis*. En Mængde Faarestier i Bjergskraaningen ovenfor vidner om, at disse Dyr færdes frygtløse paa Grænsen mellem Hav og Klippe. Her som overalt paa Øerne gaar de ude hele Aaret rundt. Paa Grund af det aromatiske Græs faar Mælken en egen Smag, som gaar igen i Ostene. „Dimon Oste“ er berømte vidt og bredt paa Færøerne. — Man studser ved at se den store Bedrift, det frugtbare Agerland og den store Velstand paa denne Klippe, der rager lige ret op af Havet. Her trives aabenbart Folk og Kvæg godt.

Dyb Alvor og Religiositet præger disse Eneboeres Liv. De er dem selv nok og med deres 30 Køer og 4—500 Faar samt den store Rigdom i Fuglefjeldene har de fuldt op til Livets Ophold. Fiskeri drives ikke fra Øen — af gode Grunde: thi Baad kan næsten ikke holdes — der findes intet Sted, hvor den kan være i absolut Sikkerhed. Om Sommeren findes den ved Landingsstedet og om Vinteren anbringes den ca. 25 m over Havfladen paa østre Side af Øen; — og dog hænder det, at Brændingen tager den. I Løbet af 27 Aar mistede Dimonbondens Fader 28 Baade. Til Brændsel bruges Tørv. I gamle Dage, da man ingen Tændstikker havde, maatte man altid sørge for at have Gløder og at Ilden ikke gik ud; thi skete det, maatte der hentes ny Ild fra Naboerne. En Gang for et halvt hundrede Aar siden hændte det imidlertid; man bredte da

hvide Lagener ud paa Klipperne for at hidkalde Folk — eftersom man ikke selv kunde sætte Baad ud. Vanskeligheden ved at komme bort fra Øen er selvfølgelig størst for Kvinder og Børn, og det er en hel Begivenhed, naar det sker. — Børnene maa bæres ned ad Klippen og Kvinderne hjælpes. Siden Bonden for ni Aar siden blev gift, har hans Hustru kun været et Par Gange fra Øen — et Fængsel vilde vi snarere mene — hun synes, at der ingen Steder er saa skønt som paa Store Dimon.

Kun sjældent kommer Præsten til Øen; Bonden maa derfor være Præst for sig og sine. Hver Søn- og Helligdag samles de faa Mennesker i Miniatur-Kirken, hvor der er Plads til godt en Snes Mennesker. Væggene er udvendig af Sten og Græstørv, indvendig beklædte med Træpanel. Græsset gror op for Vinduerne; og uanselig og tarvelig er den; Alteret ligner et Sybord. Kalk og Disk er af Tin, — og Døbefadet staar paa en Bænk, naar det skal bruges. Altertavlen er ny, men tarvelig. Vand kan det stundom knibe med at faa paa Øen, saa det er hændt, at man maatte vaske sig i Mælk. Uden om Kirken er en lille indhegnet Kirkegaard, hvor græsgroede Tuer angiver Gravenes Plads. Det gaar gammeldags til i denne Kirke. — Man synger endnu efter Kingos Salmebog, — saadan som Fædrene gjorde.

Paa Store Dimon findes flere Fuglebjerge, der ganske ligner de øvrige paa Øerne. Tidligere var det forholdsvis let at komme ind i dem, nu er den Herlighed forbi, efter at et Fjeldskred har borttaget Indgangen, og nu maa Fuglemændene gaa en lang og farlig Vej over Ryggen paa Øen. — Ingen anede dengang, hvad der vilde ske. Klippen havde aldrig vist Tegn paa, at den vilde revne; men for et Par Aar siden løsnede der sig pludselig tre—fire Gange efter hinanden store Stykker, der styrtede ned under tordenlignende Brag. Første Gang var en tidlig Morgen, men sidste Gang var om Natten ved Totiden, da alle var i Seng. Det var mørkt og taaget men stille Vejr — dog ikke Frost. Bonden og hans Kone vækkedes pludselig ved, at Sengen rystede, og de hørte gentagne Tordenbrag. Det var det største Skred. — I alt har Havet slugt et Stykke Klippe paa over 300 m Længde og ca. 24 m Bredde, og Enden er ikke endda, mener Bonden.

Det var et stort Tab. Thi nu er Ægindsamlingen og Fuglefangsten vanskeliggjort, og den gav tidligere store Resultater. 6—7000 Lunder, ca. 2000 Lomvier, ca. 200 Alker, ca. 1100 Mallemukker og ca. 5000 Rider foruden ca. 5000 Æg var Udbyttet; men Kongsbonden betaler ogsaa mange Penge i Fæste efter færøske Forhold, nemlig 630 Kroner foruden Tiende af Faar, Køer og Fugle.

Efter Sommeren med Fuglefangst kommer den lange Vintertid. Fra deres høje Stade ser Folkene ud over Havet til Nabøerne; men Forbindelse med dem er ikke til at tænke paa. Da sniger den ene Dag sig hen efter den anden, og om Aftenen, naar Stormen tuder frygteligt udenfor og river i Græstørvstagene, er der lunt og godt inden Døre. Man hører Brændingen brøle i det fjerne og Stormen larme, Lamperne tændes. Mandfolkene spinder Uld — saaledes som det er Skik paa Øerne, — og Kvinderne strikker Skibstrøjer; thi al Uld laves i Varer til Salg. De fleste sidder i Røgstuen, der, som vi har hørt, er Færingens Arbejdsstue. Om Aftenen læses der højt og en sjælden Gang synger man Folkeviser. Man følger med og er slet ikke ukendt med, hvad der foregaar ude i den vide Verden, hvor man selv ikke kommer.

„Smiril“s Signalføjte lød, nu maatte vi komme, om vi vilde være sikre paa at naa velbeholdne ud. Vi skyndte os ned mod det brusende Hav. —“

I 1914 gensaa jeg Dimonbonden ved Bryggen i Trangisvaag, hvor han var ankommen med en Baad fuld af dejlige Fugleæg, som der var stor Efterspørgsel efter. Hans Syn var dengang ødelagt, og hvad det betød for en Mand, der skulde op og ned ad Skrænten paa Store Dimon, vil enhver kunne forstaa. Det blev da aabenbart ogsaa en medvirkende Aarsag til hans Død, som indtraf i 1918. Han havde trods Blindhed været til Fuglefangst ved Søkanten sammen med flere Folk, og var oppe paa Fjeldet og passede Fortøjningen af Linen, hvori der hang en 15-Aars Knøs fra Husevig, en Søn af en bekendt Odelsbonde *Ole Johannesen*. — Saa er Grønsværet skredet ud, og den blinde Mand, der ikke vilde slippe sit Tag, er styrtet ned sammen med Knøsen; hans ældste Søn og Datter skal have været i Livsfare, da de søgte at redde deres Fader.

Pastor *Falk Rønne* udtalte ved den Lejlighed (jvf. „Nationaltidende“, 13. Juli 1918):

„Saa er han død, den brave Mand!

De ved ikke, hvor intelligent og tiltalende han var, klog i sin Tale og ivrig efter Kundskaber. Han var min gode Ven og ofte — efter Forholdene ofte — besøgte vi hinanden, og han laante Bøger hos mig hver Gang.

Alt det, han har gaaet igennem — — — Jeg begravede en lille Søn for ham; Drengen var faldet i et Vandhul og kvaltes i Slam. Havde der været Lægehjælp paa Øen, kunde han saamænd nemt være bleven bragt til Live igen, men paa Store Dimon er der jo ingen Hjælp af nogen Slags, og *Jakobsens* første Hustru døde af en ukendt Sygdom, den anden i Barselseng.

En anden af Sønnerne druknede for Faderens Øjne. De sejlede til Suderø, og den unge Mand blev slaet over Bord af Storsejlet. Ja, der var Sorger nok, men *Ole Jakobsen* bar det som en Mand. Ære være hans Minde.“

Den ældste Søn, *Ole Jacob Jensen*, er nu Fæster af Øen.

SUDERØ (SUDUROY) SYSSEL

Suderø eller *Syderø* omfatter et Sysse for sig, (Syssemanden bor i Tveraa), hvortil den lille ubeboede Ø *Lille Dimon* hører. Fjeldene hæver sig til 610 m i *Gluggerne* SV. for Tveraa og til 574 m i *Borgknap* SØ. for *Famien*. Øens Østside er indskaaret af flere Vige og Fjorde, af hvilke navnlig to (*Trangisvaag* og *Vaag*) spiller en betydelig Rolle for Handel og Skibsfart. Paa Vestkysten findes ingen Havne.

Suderø danner to Præstegæld: *Suderø nordre Præstegæld* (Præsten bor paa Lejre i *Kvalbø*), der bestaar af følgende Sogne: *Kvalbø* (med Bygden *Kvalbø* og *Sandevig*), *Frodebø* (*Frodebø*, *Trangisvaag* med *Tveraa* og *Hvidenæs*, *Punthavn* og *Ørdevig*), *Famien* (med Bygden af samme Navn); *Suderø søndre Præstegæld*, (Præsten bor i *Vaag*) der bestaar af Sognene: *Porkere* (*Porkere*, *Hove*), *Vaag* (*Vaag*, *Marknøre*) og *Sumbø* (*Sumbø*, *Vigerbirge*, *Øgrum* og *Lopra*). Syslet er 167 □

Dimonbonden (øverst til Venstre) er ankommen til Trangisvaag med Fugleæg til Salg.
(D. B. fot.)

Fjældkyst paa Vestsiden af Suderø.
(D. B. fot.)

Fra Bygden Vaag paa Suderø.
(D. B. fot.)

km stort med 4863 Indbyggere (1921). Lille Dimon er 1 □ km stor. Husdyrholdet var 71 Heste, 690 Stykker Hornkvæg og 17,865 Faar. Skibsfiskeriet dreves af 70 Skibe med en Besætning af 959 Mand, som i Tørfisk fik et Udbytte af c. 2 Millioner Kroner. — Baadfiskeriet dreves af 417 Robaade og 68 Motorbaade og indbragte for 213,000 Kr., næsten udelukkende Torsk. Man vil klart se, at der udfoldes en meget stor Virksomhed paa Øen i saa Henseende. For Færøerne iøvrigt fiskedes der fra 74 Skibe for 1,966,390 Kr. Tørfisk af 1049 Mand. Med andre Ord Udbyttet for Suderø var lidt større end for alle de andre Øer tilsammen. Hertil kom at Handelen gav et stort Udbytte. De vigtigste Punkter paa Øen er *Vaag*, *Tveraa* og *Kvalbø*.

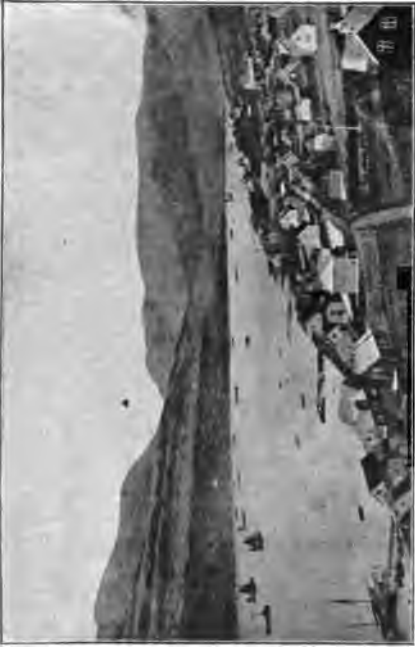
Over *Suderøfjorden* naar man den nordligste Pynt paa Suderø, der krones af Borgen (430 m); den ender i *Mulen*, hvor *Sigmund Brestesson* drev i Land, og hvor han blev dræbt af *Torgrim Ille* (?: „den Onde“) og hans Sønner fra Gaarden *Sandvig*, der ligger syd for Borgen i en sandet lille aabne Bugt, som nu igen kaldes Sandvig (Sandvik), men som indtil for nylig førte Navnet *Kvalvik*. Fra Sandvig udgik tidligere et Telefonkabel til Skravenæs paa Sandø. Straks syd for Sandvig aabner sig en større Bugt, *Kvalbø Fjord*. Næsset mellem de to Bugter er *Mjovenæs* (*Mjóvanes*). Herfra siges *Hafgrim* at have holdt Udkig efter Brødrene Brestes og Beiners for at kunne overmande dem paa deres Rejse til Dimon.

Kvalbø (Hvalbøur) Bygd med Bylingen *Næs* (Nes) ligger smukt omkring Bunden af *Kvalbø Fjord*. Her er Kirke, og i Præstegaarden *Lejre* (Leirar) bor Præsten for Suderøens nordre Præstegæld. Her er en stor flad Indmark og et stort og smukt Sand. Bygden har ligesom *Vaag* (jvf. nedenfor) en Landingsplads for Baade paa Vestkysten, hvortil man kommer over *Kvalbø Ejde* (2 km). Her bliver Baadene halet paa Land ved en Tovbane. Ovenfor Bygden i *Præstefjeldet* mod Syd ser man højt oppe Indgangene til *Kulbruddene*, der siden Slutningen af det 18. Aarhundrede har været noget benyttede. Men Kulene er lejret mellem haarde Basaltbanke. Lagene er ikke videre mægtige og Kullene ikke af videre god Kvalitet, hvorfor Brydningen har været indskrænket til hjemligt Forbrug. Under Verdenskrigen har det offentlige drevet et nyt Brud paa Vestkysten, 130 m o. H. med tre Indgange.

I *Kvalbø* siges *Irene* at have boet, og Stedet har ofte været udsat for Søroveri, selv af *Tyrker*, men Sagnet siger, at de kom saa slet fra deres Søroverfærd, at to Skibe strandede og 300 Lig drev i Land.

Kaaregjov (Káragjógv) er en Klippespalte, over hvilken der gaar en Fjeldsti Syd paa. Oven for denne Gjov staar 4 Sten, de saakaldte *Sigmunds Stene*, som *Sigmund Brestesson* og 3 af hans Mænd siges at have baaret derop.

Til *Kvalbø* er knyttet Sagnet (fra 17. Aarh.) om *Snebjørn*, en Tjenestekarl, der for Smugleri idømtes en haard Straf paa Ørdevigtinget (Suderøens gamle Tingsted i *Trangisvaag*). Han søgte forgæves at dræbe Dommeren og levede siden som en Slags Fredløs i Huler o. l., saaledes i *Snebjørnshulen* ved *Kvalbø*.

Tveraa og Trangisvaag.

Vaag og Vaag Fjord.

Basaltformer ved Frodebø.

Porkere.

(Efter Carl Kähler: Die Færøer)

Syd for Store Dimon og udfor Kvalbø Bugten paa Suderø i 8 Sømil's Afstand derfra ligger en af denne Bygds Herligheder: den ubeboede Ø Lille Dimon (Lilla Dímun), der som en afstumpet Kegle hæver sig op til 414 m. „En Mængde Søfugle og Faar er Øens Beboere. Den faar kun Besøg, naar man vil fange Fugle, og naar Ulden skal tages af Faarene, eller de skal indfanges til Slagtning. Indtil for 30 Aar siden [nu 60 Aar] holdt sig her en zoologisk Mærkværdighed, som nu er gaaet til Grunde, en ejendommelig, fra de færøske og alle andre tamme Faar helt afvigende Race med sort, meget kort og temmelig strid Uld. Faarene var smaa, overordentlig fint byggede, i Stand til at gøre utrolig lange Spring og med Kattens Evne til altid at komme med Benene nedad. Man har ment, at de oprindelig var opstaaede ved en Blanding af Faar og Geder. De var fuldstændig vilde, kunde ikke fanges levende, men maatte skydes. Nu er de hensynsløst udryddede. Et Eksemplar findes udstopet paa Zoologisk Museum i København. En Flok stærkt blandede med tamme ejes af en Godsejer i Skotland.

(Th. Sørensen.)

Lille Dimon ejedes i Sagatiden af *Brester* og *Beiner*, og her havde de Faar og Ungkvæg gaaende. Det var paa Rejse tilbage herfra til Store Dimon, at de blev overfaldne og dræbte paa sidstnævnte Ø. Senere fandt der et Sammenstød Sted paa Lille Dimon, hvor *Trond* havde passet *Sigmund Brestesson* op, og søgte at overfalde ham, medens han var beskæftiget med at hente Slagtekvæg hjem; men Sigmund opdagede, hvad der var paa Færde, skyndte sig med sine Mænd bag om Trond og hans Mænd, som var gaaet i Land, og naaede Landingsstedet. Sigmund slap nu bort baade med sit eget og med Tronds Fartøj. Det endte med, at sidstnævnte maatte hidkalde Hjælp ved at tænde Ild.

Fra Kvalbø Fjord løber *Fjeldkysten* i SØ. til den følgende store Fjord, *Trangisvaag* (*Trongisvágur*), der er en af de vigtigste og bedste Havnepladser og Ankerpladser paa Færøerne. Til at anduve *Trangisvaag* yder Lille Dimon og de høje Pynter *Akraleift* og *Frodebønypen* nord for Indløbet Vejledning. Paa den nordlige Side af Indløbet til *Trangisvaag* ligger *Frodebø* (*Froðbøur*), vistnok den ældste Bygd paa Øen. Sagnet siger, at en dansk Konge ved Navn Frode efter lang Tids Omflakken paa Havet landede her. Siden lod han Folk og Faar komme og indrettede en Gaard *á Laði* paa Frodebø, hvilken endnu eksisterer. Ved Frodebø ses pragtfulde *Basaltøjer*, som danner tykke Lag. Frodebø danner den oprindelige Hovedbygd i Frodebø Sogn.

Sejler man videre ind i Fjorden, aabner sig mod Syd en Bugt *Ørdevig* (*Öravík*) med en Bygd, ovenfor hvilken *Øernes tidligere Tingsted* endnu paavises et Stykke oppe i Dalen ved „Tingstuen“.

Efter at have passeret *Galgetange* med det lille Fyr (paa Sydsiden), og *Panthavn* (*Punthavn*) ligeledes paa Sydsiden, hvor Hanseaterne en Gang havde Tilhold, og hvor Rester af deres Handelsboder endnu skal kunne ses, kommer man til det indre af *Trangisvaag*, og her træffer man først Nybygden *Tveraa* (*Tvöroyri*) paa Fjordens Nordside; den danner det vigtigste Punkt. 2 km længere inde ved Fjordbunden ligger Bygden *Trangisvaag* (*Trongisvágur*) og mellem dem Bylingen *Hvidenæs* (*Hvítanes*). Disse Bygder staar i indbyrdes Forbindelse ved en forholdsvis god Vej, og det hele danner et Kommunikations- og Handelscentrum af den største Betydning. Det er Færøernes største Han-

**Kirken i Tveraa, bygget af Arkitekt Viggo Bertram.
(Efter „Architekten“.)**

**Udsigt fra Tveraa over Trangisvaag mod Ørnefjeld.
(F. Bergesen fot.)**

delsplads. Bygderne ved Trangisvaagbugten — med Tveraa som det centrale Punkt — er i rask Udvikling, og der findes her et Liv og en Virksomhed, som ikke er almindelig paa Færøerne. Tveraa anløbes af rutegaaende Dampskibe, der besøger Forbindelsen med Skotland og Danmark; hertil kommer at det besøges af mange fremmede Fiskere, hvorfor der her hersker en livlig Trafik. Her bor Sysselmanden for Suderø Syssel, samt en Kredslæge og her er et Sygehus. Her findes Post- og Dampskibsekspeditioner, Rhederier og store Handelsetablissementer. Her er en Ophalingsbedding for Fiskefartøjer, et lille Skibsværft og en Del private Lossebroer, hvortil vil komme en Dampskibsbro. En smuk ny Kirke af Træ knejser paa Skraaningerne. Endvidere findes en Radiostation til telegrafisk Forbindelse med Thorshavn. Endelig skal omtales, at der inderst i Fjorden, ovenfor Bygden, i Fjeldene findes de saa ofte omtalte *Kulbrud*, under lignende Forhold som ved Kvalbø, c. 200 m o. H., men hvis Brændselsværdi er mindre god. Lagenes Mægtighed er ca. 2 m og Brydningen er kostbar. Dog har man paa Øerne benyttet dem; men ellers var og er Tørv almindelig Brændselmateriale.

Syd for Trangisvaag skærer *Hove Bugt* (Hovsvík) sig ind i Suderø. Den er ganske aaben, og udsat for Søgangen fra Havet. Her ligger i Bunden Bygden *Hove* (Hov), hvor man paaviser Sagahelten *Hafgrims* Gaard og hans Grav. Et hedensk Gudehus (Hov) skal have ligget i Nærheden. Efter at have passeret *Porkere Næs* (Porkeris Nes) kommer Indløbet til *Vaag Fjord* (Vágs Fjöður), paa hvis Nordside ligger Bygden *Porkere* (Porketi) med Kirke, hvortil (vestligere) slutter sig Bylingen *Næs* (Nes). Vest for sidstnævnte ligger Bylingen *Markøre* (Marknoyri), og Bunden af Fjorden udgøres af Bygden *Vaag* (Vágur) med Kirke og Præstegaard (for Præsten i Suderøens søndre Præstegæld), Post- og Dampskibsekspeditioner. Vaag er et ret betydeligt Handelscentrum. Der er god Havneplads ved Vaag; men da det væsentligste Fiskeri drives fra *Vestkysten*, har Bygden ogsaa *Landingsplads* paa denne Side af Øen. Hovedbygden er adskilt fra Landingspladsen ved et lavt *Ejde*, over hvilket der fører en Vej. „I Suderøagnet om *Regin i Tofte* (Regin i Toftum) i Bygden Vaag omtales to Brydekampe, i hvilke han sejrede. Det var dengang (14.—15. Aarh.) endnu Skik at afgøre Jordtrætter ved Brydekamp, kaldet „Holmgang“ som i Oldtiden, og det var ikke blot personlige Mellemliværender, som paa denne Maade afgjordes, men ogsaa Stridigheder imellem Bygder. Regin i Tofte brødes for Bygden Vaags Indbyggere mod Regin i Hørg (Sumbø), der er valgt af Sumbøs Indbyggere. Sagen drejede sig om Græsgangene paa Lopransholm.“

(J. Jacobsen.)

Over *Vaags Ejde* (1 km) kommer man forbi en lille Sø til *Landingsstedet* paa *Vestkysten*, hvor Baadene ved en Tovbane føres op og ned fra og til Nesterne. Sceneriet her er pragtfuldt og vildt, særlig naar Brændingen staar paa. Udsigten langs Kysten med de stejle, forrevne Fjeldsider, der er sønderdelte af Vandet, er altid imponerende. Paa Vaags Ejde brænder om Vinteren et Fiskefyr, naar Baadene er paa Havet.

Vaag Fjord udskyder mod Syd den smalle *Lopra Fjord*, ved hvis østlige Indløb Bylingen *Ögrum* (Akrar) ligger. Fjordbunden optages af Bylingen *Lopra*. Her ligger en Hvalfangerstation med Fabrik. Sceneriet er smukt. Man ser Fjel-

Hvidenes i Trangisvaag.

Tveraa i Trangisvaag.
(Fotografier af Brend.)

dene hæve sig jævnt i Syd op mod *Beinesvere* eller *Beinisvördi* (469 m) ved Vestkysten, hvorfra der er en pragtfuld Udsigt langs Vestkystens Fuglebjerge i Nord og Syd. Man ser ned mod *Sumbø*, hvor *Sumbø Holm* ligger, og langt borte i Syd træder *Munken* frem ombrust af Brændingen. I Nord ser man ned mod en stor Del af *Suderø* og til Havet Nord derfor, hvor Lille Dimon m. m. skelnes. Lopra Fjord er ved det smalle *Lopra Ejde* skilt fra Havet i Vest.

Vi fortsætter nu fra Vaag Fjord videre Syd paa langs Østkysten efter at have rundet *Grønnetanger*, det sydlige Næs ved Indløbet til Vaag Fjord. Syd derfor ligger en lille Bugt, *Vigerfjord* (*Vikarfjörður*), i hvis Bund en lille Bygd. Ud for Bugtens søndre Begrænsning ligger en lille Holm, *Baglaholm* (*Baglahólmur*), hvor efter al Sandsynlighed før Nordbotiden *Irer* har holdt til. (Paa irsk betyder Ordet „*bachall*“ en gejstlig Krumstav, en Bispestav, ifølge *Jacobsen*). Herfra til *Suderøens* Sydende er Kysterne høje og stejle. Paa den sydligste Pynt, *Akrabjerg* (*Akrabyrgi*), staar *Sumbø Fyr* (hvidt Blinkfyrt). Ogsaa paa *Akrabjerg* siges *Irer* at have holdt til. $3\frac{1}{4}$ Sømil S. for *Akrabjerg* ligger Klippen *Munken* (*Sunnbiar Steinur*); den ragede tidligere 35 m op over Havet; men er nu delvis styrtet ned, saa dens Højde kun er 12 m. — Der hersker stærk Strøm i Sundet mellem *Munken* og *Suderø*. Tidligere antog man, at der var en Malstrøm.

Hele *Suderøs Vestkyst* fra *Akrabjerg* i Syd til *Kloratange* i Nord er en stejl Fjeldkyst, forrevet og ugæstmild. Der findes ingen Havnesteder eller Ankerpladser, og kun paa to Steder har Mennesket fæstet Bo; men baade *Sumbø* nær Sydspidsen af *Øen* og *Famien*, længere mod Nord, er Brændingspladser. Iøvrigt er der mange *Fugleffelde* paa denne Kyst, som sjældent befares af Dampere.

Bygden *Sumbø* (*Sunnbōur*) med sine ca. 300 Mennesker er, hvad Kommunikationsforhold angaar, yderst uheldig stillet, da Stedet ligger meget udsat for Havet og saa godt som jevnlige er udsat for Brænding. Forøvrigt har Bygden ganske gode Udviklingsmuligheder, idet store Strækninger dyrket Land hører til dets Omraade. Bygdens eneste sikre Forbindelse med Omverdenen gaar *over Land til Lopra*, hvorfra man som oftest kan naa *Vaag pr. Baad*. Paa den udenfor *Sumbø* i Havet liggende lille *Sumbø Holm* (*Sunnbiar Hólmur*) yngler Ederfugle og Terner. Turen fra *Sumbø* langs Kysten med de mange Fuglebjerge forbi *Lopra Ejde*, *Skuvanæs*, *Vaags Ejde* og videre er overordentlig interessant. Efter at have passeret *Fløtenæs Tange*, naar man en lille Vig, i hvilken den lille Bygd *Famien* (*Fámjin*) ligger. Den tæller kun faa Indbyggere, men har en Kirke og er meget isoleret. Over de bratte Fjelde er der Stier til *Tveraa*, *Ørdevig*, *Vaag* m. m.; Vejene er besværlige for Transport af Varer. Ifølge Traditionen har Bygden Navn efter to Kvinder („*femmes*“), som blev røvet fra et Skib.

KØBENHAVN OG FREDERIKSBERG

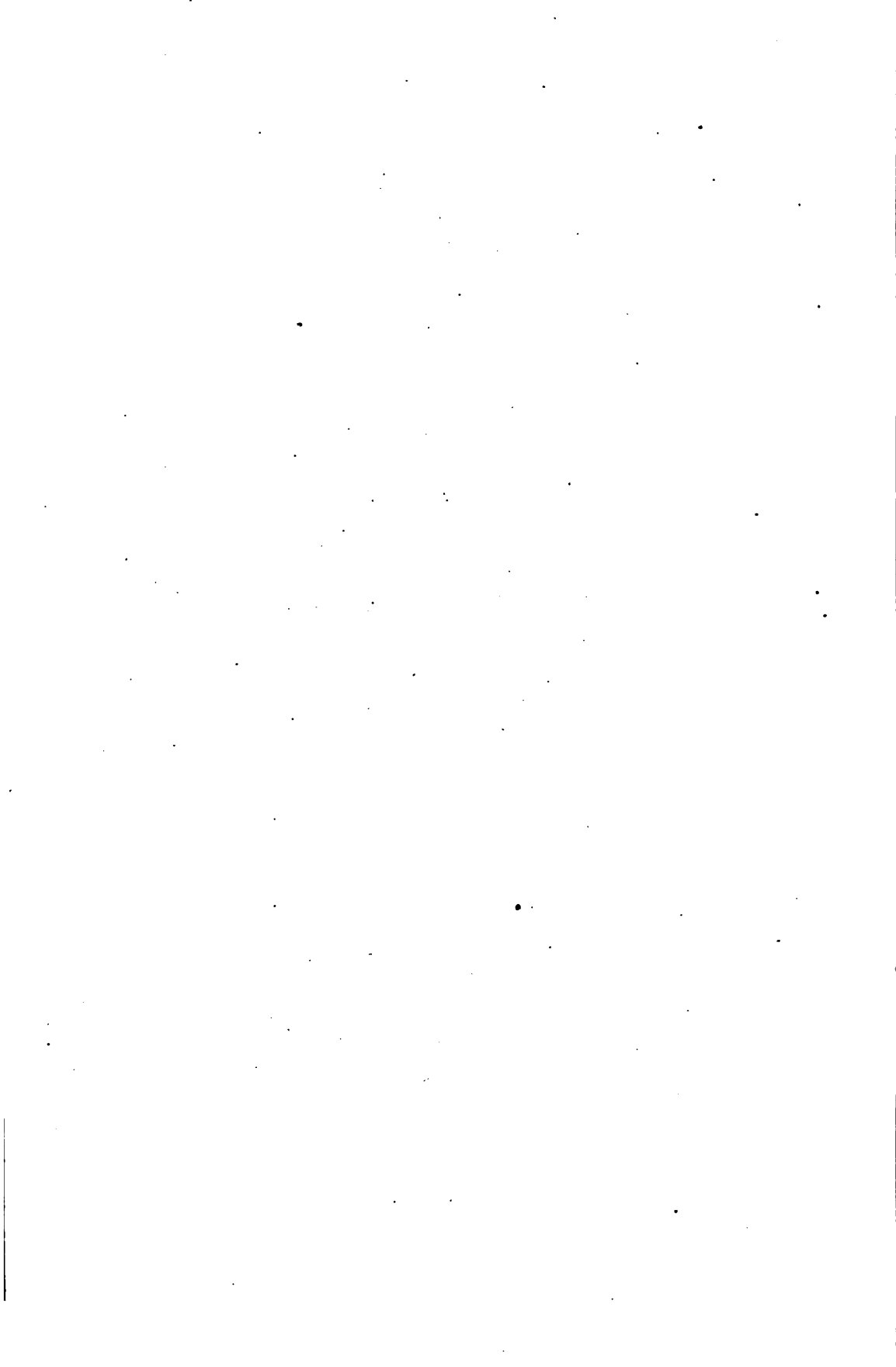

Udsigt fra Kristiansborg Slotsspir mod Amagertorv,
Nikolai Kirke t. h.
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)

Udsigt fra Marmorkirkens Kuppel over Amalienborg Plads til Havnen og Orlogsværftet. I Baggrunden: Kongedybet.
(M. Lundbo fot.)

KØBENHAVN OG FREDERIKSBERG¹⁾

AF C. C. CLAUSEN

I

Naar man skal anskueliggøre Københavns dominerende Stilling inden for Danmark, sammenligner man gjerne med Paris og Frankrig. Og der er dem, der gyser og er ængstelige ved Sammenligningen.

Og saa er endda Paris ikke saa alsidigt dominerende indenfor Frankrig, som København er det i Danmark. Paris er talmæssigt kun 3 Millioner Mennesker af de 40 Millioner, der boer i Stamlandet, og de 100 Millioner, der huses i hele det franske Imperium. Altsaa en Trettendedel af det egentlige Frankrig og en Tredivtedel af hele Riget. Men Storkøbenhavn — København, Frederiksberg, Gentofte Kommune —

¹⁾ I „Danmark“s andet Bind findes Dr. phil. Villads Christensen: Københavns Oprindelse, Udvikling og Vækst, Museumsinspektør Chr. Axel Jensen: Københavns Arkitektur. Om Københavns Handel, Industri og Haandværk se Kapitlet: Byerhverv, Industri, Handel og Trafik i samme Bind.

huser med sine 700,000 Indvaanere mellem en Fjerdedel og en Femtedel af alle Danske. Og Paris er kun en Landstad, selv om den ogsaa staar i Slæbefartsforbindelse med Havet. Den oversøiske Handel, der i vore Dage er den beherskende i den store Trafik, maa nødvendigvis søge andre Centrere, Marseille, der har over en halv Million Indbyggere, Bordeaux, Le Havre, for blot at nævne nogle af de største, hvor store Rederier har Hjemstavn, og hvorover de store Varemængder vælder. København er tillige Danmarks store, saa langt den største Ind- og Udførselshavn, hvor saa godt som alle de store Dampskibsselskaber og Handelselskaber har Domicil. Af Danmarks 334,000 Dampskibstons ved Udgangen af 1919 hørte de 282,000 hjemme i København, og af de 82,000 Motorskibstons de 68,000. I 1919 androg Skibsfarten paa København 2,354,000 Registertons, medens Tallet fra Aarhus var 654,000 og fra Aalborg 420,000.

Ogsaa Pengevæsenet er koncentreret i København som intet andet Lands i dets Hovedstad. Ikke blot ligger den seddeludstedende Nationalbank der, men alle Landets Storbanker har Sæde der, Landmandsbanken med en Aktiekapital i 1920 paa 100 Mill., Privatbanken (60 Mill.), Handelsbanken (50 Mill.), Disconto- og Revisionsbanken (48 Mill.), Andelsbanken (13½ Mill.). Og disse Banker gør, gennem deres talrige Filialer, Forretninger hele Landet over, medens Provinsbankerne er rent lokale og med smaa Aktiekapitaler. Kun en enkelt Bank i Odense har en Aktiekapital paa 9 Mill., en i Aarhus ligeledes 9 Mill. Resten er ganske smaa, nogle med en to eller tre Millioner i Aktiekapital, de fleste kun med nogle faa Hundredtusinder eller endog derunder. Og deres Omsætning staar i Forhold dertil. Betydning for Landets Pengevæsen i det hele har kun de københavnske Banker. Ogsaa Forsikringsvæsenet samles mere og mere i København. Der har saa godt som alle de landsomspændende Selskaber Hoveddomicil, og der lægger de udenlandske Selskaber deres Hovedkontorer.

Selv om Industrien har mere Tilbøjelighed til at sprede sig, bl. a. for at faa billigere Grundarealer til sine store Anlæg og af Hensyn til Raamaterialer, som Cementfabrikerne, er dog ogsaa de fleste af vore store industrielle Virksomheder knyttet til København eller dens nærmeste Omegn. Eller Hovedkontoret ligger i København. Ikke mindst gælder det de store Sammenslutninger af monopolagtig Karakter som Spritfabrikerne eller Sukkerfabrikerne, der, selv om de har Fabriker og maaske deres største ude i Provinsen, dog har Hovedsæde og store Virksomheder i København. Eller de store Provinsfabriker lægger Kontorer og Filialer ind til Hovedstaden.

Og i hvert Fald i én vital Henseende har København hidtil langt overfløjet Paris, i militær Betydning for Landets Bestaaen. Ikke blot saaledes, at Paris selvfølgelig ikke som København er Orlogshavn, hvor hele Landets Flaade er hjemmehørende, hvor dens Arsenaler, Forsyninger og Værfter findes. Men ogsaa tillands er København, saaledes som vort Forsvar hidtil har været ordnet, selv efter Landbefæstningens Nedlæggelse, Landets Livspunkt. Paris kunde, saaledes som Verdenskrigens første Maaneder viste det, være bleven rømmet, den var ogsaa bleven det, hvis ikke Marneslaget havde vendt Felttoget i Frankrig. Den franske Hær var da gaaet tilbage til Loirelinjen og havde kæmpet videre der. Men var først København i Fjendehaand, vilde hidtil al videre Krigsførelse til Lands have været umulig fra dansk Side, Hæren havde da mistet sin eneste mulige Basis med de nødvendige Beholdninger. Hvordan Fremtiden vil stille sig i saa Henseende, skal vi ikke spaa om.

II

Men er Københavns Overvægt afgørende paa alle de materielle Omraader, er den det endnu mere paa de aandelige. Middelalderen igennem er det aandelige Liv endnu spredt, rundt om i Klostre, ved Domkirker og Domskoler, paa de store Gaarde leves der mange Steder et rigere Liv end i København. Selv om Absalon bygger sin Borg til Forsvar for „Havn“, skriver Saxo sin Danmarks Historie ude paa Sjælland. Og Folkeviserne har Eng og Skov, Lind og grønne Vold i sig, men intet af Byens trange Gader. Men ved Middelalderens Slutning forandrer det sig. 1479 aabnedes Københavns Universitet i Frue Kirkes Skygge. Træet er plantet, og det gror, til det skygger ud over det hele Land. Mere og mere suger København til sig, det tager alt det nye, og det lader sig villigt tage, fordi Betingelserne dog er bedst i København, hvor der er saa meget i Forvejen.

Fra Universitetet gror nye Institutioner ud. Der er de store Hospitaler, som Rigshospitalet, med tilhørende Læreanstalter som Kirurgisk Akademi, der er Polykliniker, Hjemmet for Vanføre, Blindeinstituttet, Aandssvageanstalten, selv om man ogsaa netop paa dette Punkt søger at sprede Virksomheden, ved at lægge Sindssygehospitaler, Døvstummeinstitutter, Rekonvalescenthjem, Tuberkuloseanstalter og lignende rundt i Landsdelene, hvor der er Trang til dem og frisk Luft. Men hele den højere medicinske Uddannelse foregaar dog endnu i København. Der er endvidere den zoologiske Undervisning med zoologisk Museum, den botaniske med Botanisk Have, Geologi og Mineralogi med

deres Musæum, Observatoriet, Seruminstitutet, Lysinstitutet. Der er polyteknisk Lærestalt med hele dens mangesidede Undervisning, Farmaceutisk Lærestalt, Tandlægeskolen. Selv Landbrugets højere Undervisning er lagt til København i Landbohøjskolen ude paa Bülowsvej med dertil hørende Forsøgsvirksomheder.

I nøje Forbindelse med Lærdomsvirksomheden staar de to store Biblioteker, Universitetsbiblioteket, liggende ved Siden af Universitetet, med dets 400,000 Bind foruden 150,000 fremmede Disputatser og Haandskrifterne, og det kongelige Bibliotek paa Slotsholmen, groet frem af Frederik III.s Bibliotek, den eneste danske Konge, der har haft virkelig Sans for Bøger, nu rummende op ved 800,000 Bind, 20,000 Haandskrifter og ca. 3000 Incunabler. Desuden rundt om ved de forskellige Institutioner en Række Specialbiblioteker. Ikke mindst disse store Bibliotekers Beliggenhed i København bevirker, at denne By er den eneste i Landet, hvor videnskabelige Studier i strængere Forstand kan drives. Man kan lægge en stor Handelsvirksomhed i en Provinsby eller en stor Fabrik ude i Landdistrikterne, men videnskabeligt Arbejde kan saa godt som udelukkende kun gøres i København, hvor man har Bøgerne og Samlingerne. Og dette vil i Fremtiden blive Tilfældet i forstærket Grad. Jo flere Bøger, der skrives, og især jo flere store og dyre Tidsskrifter, der kommer, vil det i et mindre Land blive vanskeligere at have dette store Apparat mere end et Sted. Hvor rigtigt det end var, at danne et Statsbibliotek i Aarhus, dets Bogmasse vil altid være begrænset, af den gamle Litteratur er der meget, der ikke mere er i Markedet, og den ny er for omfattende og dyr. Selv et stort Provinsbibliotek vil altid mere tjene den almindelige Folkeoplysning end den egentlige videnskabelige Forskning. Og noget lignende vil gælde et Universitet i Provinsen. Det vil kun kunne blive en Embedsmandsskole, en Anstalt for Uddannelse af Jurister og Læger, mere en Række Fakulteter end et fuldstændigt Universitet. Den højeste videnskabelige Kultur kan kun gro mellem Københavns Brosten. Denne By har nu en Gang faaet et saadant Forspring, at det ikke vil kunne indhentes.

Ogsaa fordi alle de store Landssamlinger findes der, og enhver Mulighed for Dannelse af nye er udelukket, selv om man stod med Pengene i Haanden. Vel vor fineste Samling er Nationalmuseets forhistoriske Del, Sten-, Bronze- og Jernalderen. Der var en Tid, da Danmark med C. J. Thomsen og Worsaae var det førende og banebrydende Land inden for den forhistoriske Videnskab, hvor grundlæggende Inddelinger fastsloges. Og endnu er „Oldnordisk Museum“ en Verdenssamling. Vort etnografiske Musæum, der ligeledes huses i Prinsens

Glyptoteket med Dantes Plads i Forgrunden og „Tivoli“ t. h.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

Palæ, ogsaa det i altfor smaa og mørke Stuer, var endnu for en 50—60 Aar siden en Verdenssamling. Der, hvor det gælder de primitive eller udeneuropæiske Folkeslag, har dog de store Lande med deres Kolonier, med Opdagelsesrejsende og offervillige Pengemænd foruden de store Statsmidler, for længst overfløjet os. Man behøver jo blot at minde om Musæum für Völkerkunde i Berlin. Men takket være Grønland har vi endnu paa det arktiske Omraade et smukt Speciale. Og fra gammel Tid, da vi stod i den livlige Forbindelse med Indien og Østasien, har vi pragtfulde Ting derfra. Det er derfor endnu stadig et Musæum, man maa regne med. Antiksamlingen er derimod, trods enkelte gode Stykker, kun en lille Lokalsamling. Men der er det saa heldigt, at en Enkeltmand, Brygger Carl Jacobsen, er kommen det offentlige til Hjælp og i Glyptotekets antike Afdeling har skabt en Samling, der med Rette nyder Verdensry. For at konstatere det, behøver man blot at tage en antik Kunsthistorie i Haanden og se, under hvor mange af Billederne Københavns Glyptotek anføres som Opbevaringssted. Det er med den dybeste Forbavselse og egentlig med undrende Uforstaaen man ser, hvorledes en enkelt Mæcen i vor Tid har kunnet samle saa megen ægyptisk, græsk, romersk, etrusk Kunst. Men det var sikkert ogsaa i sidste Øjeblik, Jacobsen samlede. Sligt gøres ikke om igen, især ikke efter at

Amerika og Dollaren er optraadt paa Kunstmarkedet. Glyptoteket rummer tillige de store Samlinger af moderne Sculptur, særlig fransk, og nogen dansk Billedhuggerkunst, samt en Repræsentation af fransk Malerkunst, saaledes at moderne fransk Kunst ikke skal være fyldigere repræsenteret noget andet Sted udenfor Frankrig.

Og hvad dansk Kunst angaar, kan den, naar man undtager ældre Kirkekunst og Herregaardsarkitekturen, der selvsagt er stedfæstet andet Steds, kun studeres i København. Der ligger Kunstakademiet, der foregaar den kunstneriske Undervisning, der afholdes Udstillingerne, og der findes Maleri- og Skulptursamlingen i den lidet heldige Bygning ved Sølvgade. Der er ganske vist nogen Kunst rundt i de større Provinsbyers Museer, og der er et Specialmuseum for „den fynske Skole“ i Faaborg. Men alt det er kun spredt. Den danske Kunst fra Slutningen af det 18. Aarhundrede op til Nutiden kan kun ses i Sammenhæng i København, særlig i Kunstmuseet og paa den Hirschsprungske Samling i Østre Anlæg. Ogsaa det meste af, hvad der findes af god udenlandsk Kunst i Danmark — det er desværre ikke saa meget, vore Konger havde ingen Kunstforstand, ikke en Gang Samlerlyst dengang, da man kunde købe store Samlinger for en ringe Pris, og da langt mindre tyske Byer blev Kunststeder — er samlet i København. Foruden i Glyptoteket og Kunstmuseet, hvor særlig Nederlænderne fra det 17. Aarhundrede er godt repræsenterede, i nogle Privatsamlinger som den Moltkeske Samling, der blev skabt i det 18. Aarhundrede, Generalkonsul Hansens Samling og Samlingen af moderne fransk Kunst paa Ordrupgaard.

Formidlende mellem dansk og fremmed Kunst staar Thorvaldsen og hans Museum, født i Danmark, men levende sine frugtbare Aar i Rom, væsentlig virkende for fremmede Bestillere. Og hvor stolte vi end er af vor berømte Landsmand, gaar vi dog kun sparsomt paa hans Museum. At det for en væsentlig Del er Udlændinge, der søger det, kan ses af, at medens Besøget i 1913 var 66,300, i 1914 endog 71,000, var det i 1917 kun 35,000, uagtet man dog skulde tro, at Lukningen af Udlandet for Rejser vilde bringe os til at gaa paa vore egne Museer.

En Samling paa Grænsen af Kunsten, men mere over ad Kunsthaandværket til er de danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg. Selv om vore Konger ikke havde Forstand paa den egentlige Kunst, var de dog pragtelskende og holdt af dyre og sjældne Sager i Møbler, Service, Guldsmedesager, Vaaben, Dragter. De købte, og de fik forærende, hobede op, og en Dag kunde kunstforstandige Mænd lave en enestaaende Samling ud deraf. I vor Tid er som Supplement af en mere borgerlig Karakter Kunstindustrimuseet skabt, og Dansk Fol-

kemuseum er samlet, illustrerende danske Borgeres og Bønders Liv fra Slutningen af det 17. Aarhundrede, en Fortsættelse af den yngre Del af Nationalmuseet i Prinsens Palæ. I Forbindelse med det staar Landbrugsmuseet i Lyngby.

De kunstindustrielle og kunsthaandværksmæssige Bestræbelser har da ogsaa saa godt som udelukkende hjemme i København. Der ligger de to verdenskendte Porcellænsfabrikker, der hamres i Sølv og Guld, der snedkereres efter kunstneriske Tegninger, der bindes Bøger ind i smukke Bind, der er de store Trykkerier, og de store Forlag. Der er maaske næppe noget Land i Verden, hvor én By i den Grad staar som Trykkestedet paa alle Landets Bøger af almen Karakter. En enkelt kunstfærdig Bogtrykker her og der i Provinsen gør i den Henseende ikke meget til eller fra. Og gennem de store Forlag er saa godt som alle vorø skønlitterære Forfattere knyttede til København, selv om enkelte, vistnok nærmest af Sparsommelighedshensyn, fordi danske Honorarer er smaa, i kortere eller længere Tid kan bo udenfor Hovedstaden, som Regel dog i nær Jærnbaneforbindelse med den.

Hvad København betyder teatermæssigt, med det kgl. Teater og de andre store københavnske Teatre, og musikmæssigt, fremgaar alene deraf, at man kan skrive dansk Teater- og Musikhistorie udelukkende paa københavnsk Stof.

Maaske kan man bedst samle Københavns centrale og overvældende Stilling indenfor dansk Kultur i et barokt Tankeeksperiment: Hvis ved en eller anden Naturkatastrofe Danmark nu sank i Havet og om nogle Tusind Aar atter dukkede op, dog med Undtagelse af de faa Kvadratkilometer, som København ligger paa, og en Oldforsker til den Tid kom hertil og paa Grundlag af sine Udgravninger og Fund vilde give en Skildring af Landet og dets Kultur omkring ved Aar efter Kristi Fødsel 1921, hvilket ufuldstændig Billede vilde det da ikke blive?

III

Til den materielle og kulturelle Centralisation kommer som den tredje den administrative. Den er Enevældens Værk, og den er bleven fortsat under den konstitutionelle Forfatning. Der kunde fornuftsmæssig ikke være Tale om at samle Rigsdagen i nogen anden By end den, hvor Ministerierne og Centraladministrationens Arkiver fandtes. Og hvor meget man end, gennem det lokale Selvstyre, har decentraliseret, er der maaske i de to sidste Menneskealdre bleven centraliseret nok saa

meget. Det hænger ganske simpelt sammen med de moderne Trafikmidfers Udvikling. I Enevældens Tid, da man ikke havde andet end Postheste over daarlige Veje og Sejlskibe, der maatte ligge undertiden Uger for Modvind i Kattegat, var der langt fra Centraladministrationens Sæde blot over til Fyn, for ikke at tale om Jylland. Regeringen kunde nok saa meget forordne og anordne, ude i Provinsen sad fjærne Embedsmænd og lokale Storheder og gjorde ofte, som de vilde. Men med Jærnbaner, Post, Telegraf, Dampskibe, kan man sidde paa Slotsholmen, lovgive og bestemme, og fra Skagen til Aabenraa, Gedser og Nekso virker Apparatet hurtigt og sikkert. Den moderne Administration er ganske anderledes ensartet end Enevældens. Danmark er derfor ogsaa i den Henseende samlet i København som ingensinde før.

Denne Københavns centrale Stilling giver sig selvfølgelig stærkt Udslag i Sammensætningen af dens Befolkning, selv om Statistiken kun delvis formaar at oplyse den. De saakaldte immaterielle Erhverv — herunder regnes Undervisning og kirkelig Virksomhed, Forvaltning, Domstole, Sagførere, Sundhedsvæsen, Forsvarsvæsen, kunstnerisk og litterær Virksomhed af forskellig Art, — talte ved Folketællingen i 1916, den seneste Opgørelse af den Art, der i Øjeblikket haves — i København-Frederiksberg 70,000 Personer — Forsørgere og Forsørgede — af en samlet Befolkning da paa 600,000 Mennesker. Eller omtrent en Ottendedel. Og endda er deres Tal ikke udtømt dermed. Der skjuler sig en hel Del i den Gruppe paa 34,000, der rummer Pensionister, Rentiens o. l. Ogsaa i den store Gruppe: Transport og Trafikvirksomhed, som omfatter Post, Telegraf, Telefon og Jærnbane, og som talte 67,000 Individuer, er den centraliserede Stats Embedsvæsen stærkt repræsenteret. Og i Haandværk og Industri med deres 246,000 og i Handelen og Pengeomsætningen med dens 105,000 sætter Centralisationen selvfølgelig de dybeste Spor.

Der er bleven talt og skrevet saa meget om det uheldige i denne Centralisation, om den altfor store Hovedstad, „det altfor store, tunge Hoved paa den spinkle Krop“. Det har dog saa godt som altsammen været almindelige Betragtninger, Kendsgerninger og positive Beviser har der ikke været deri. Indrømmes maa det, at Københavns Beliggenhed i Rigets østligste Udkant er noget uheldig, det havde i og for sig været mere bekvemt for det nuværende Danmark, hvis Frederik III havde faaet Held til at gøre Fredericia til en stor Stad og Rigets Midtby. Og den Gang kunde det maaske endnu være gjort. Men nu vil der aldrig mere kunne skabes en stor By i Danmark ved Siden af København. Landet er dog heller ikke større, end man med en Nats Sejlsads eller Jærnbane kørsel alle vegne fra kan naa ind til København. Saa hurtigt

**Udsigt fra Kristiansborg Slots Spir over Gammelstrand til den indre Bydel
med Frue Kirke, Helligaandskirken og Rundetaarn.
(C. A. Begtrup Christiansen fot.)**

**Partiet om Raadhuspladsen med den indre Bydel. Øverst i venstre Hjørne:
Nørre Boulevard.
(Det danske Luftfartselskab fot.)**

naar man ikke alle europæiske Hovedstæder. Og det er da endelig heller ikke Københavns Skyld, at den nu ligger i Udkanten af et Rige.

Men iøvrigt har det for Danmark sikkert været en Lykke at have denne store, livlige og driftige Stad. Det er maaske i den Sammenhæng ingen Skade til, at minde om nogle Ord af den gamle, kloge Goethe. I Maj 1827 sagde han, ud af et langt Livs Erfaring, til Eckermann, da der var Tale om Paris og dets Betydning for fransk Aandsliv og Kultur: Vi Tyskere fører i Grunden et isoleret, fattigt Liv, idet vore gode Talenter og gode Hoveder er spredte ud over Tyskland. Der sidder en i Wien, en anden i Berlin, en i Königsberg, en i Bonn eller Düsseldorf, alle skilte fra hinanden ved halvtreds eller hundrede Mile, saa at personlig Berøring og personlig Udveksling af Tanker hører til Sjældenheder. Hvad det vil sige, føler jeg, naar Mænd som Alexander v. Humboldt kommer herigennem og paa én Dag bringer mig videre i det, jeg søger og har Behov at vide, end jeg paa min egen ensomme Vej vilde have naaet i Aaringer. Tænk saa som Modsætning paa en By som Paris, hvor et stort Riges fortrinligste Hoveder er samlet paa en Plet, hvor de i daglig Samkvem, Kamp og Væddestrid belærer hinanden og driver hinanden frem.

Naar den danske Kultur, der endnu i det 18. Aarhundrede stod saa langt tilbage for de store Landes, i det 19. Aarhundrede og vor Tid, er gaaet saa stærkt frem, er bleven saa alsidig og dyb, har det sikkert kun været muligt, fordi Danmark havde den Lykke at eje en stor By, hvor den aandelige Atmosfære kunde skabes, som Kulturen alene kan gro i. Der har de frugtbare Aander kunnet mødes og paavirke hinanden. Hvis de gode Hoveder havde siddet spredte ud over Landet, hver i sin By eller sit Sogn, vilde Farten være bleven ulige langsommere. Sammenslutning. Samvær er nu en Gang en af Lovene for Kulturens hurtige og sunde Vækst.

Selv den Kultursæd, der gror op ude over Landet, stammer i Reglen fra en københavnsk Planteskole. Det var i København, at Grundtvig udkastede Ideen til Højskolen, en af de frugtbareste Tanker i moderne dansk Kulturbevægelse. Og det, der læres paa Højskolerne, er for en væsentlig Del en Popularisering af Videnskab og Livssyn, der er udformet først inde i Hovedstaden. Saa mange af Højskolens bedste Mænd har tilbragt deres modtageligste Aar, Ungdommens Studieaar, inde i København, ved Universitetet eller andre Læreanstalter. I det hele gaar saa mange Danskes Livsvej en kortere eller længere Tid over København. Maaske er de sig ikke altid Paavirkningen bevidst, men den er der, fordi ingen ung Mand kan modstaa Ungdomsaarenes stærke Indtryk. Eller vil nogen paastaa, at vort Hovederhverv, det danske Land-

brug, vilde staa saa højt, hvis ikke Landbohøjskolen paa Frederiksberg havde været? Det var ogsaa herfra, at Fjord og hans Efterfølgere planlagde og ledede deres Forsøg. Han søgte herind med det sikre Instinkt, at kun her kunde han gøre sit Livsværk. Og saadan har Hovedstaden draget Hundreder og Tusinder af de bedste. En Del er vendt tilbage til Landet, klogere, dygtigere, mere vidende. At adskillige er gaaet til Grunde herinde, er givet, men det har for Størstedelen været Folk, som ikke var saa meget værd for vort Folk som Folk. De var maaske ogsaa sunken tilbunds derude. Der kræves en større Modstandskraft for at slaa sig igennem i en stor By, men de, der bestaar Ildprøven, bliver Iødigere Malm derved.

Og det kan utvivlsomt siges, at København har udøvet en gavnlig Indflydelse paa den danske Folkekaracters Udvikling. Naar det danske Folk nu som Helhed af Sind er lysere, lettere, kvikkere, muntre, elskværdigere, end man egentlig skulde vente det efter sin nordlige Beliggenhed med de lange Vintre og den altfor ofte skyede Himmel, skyldes det for en ikke ringe Del den Sum af Livsmod og godt Humør, af elastisk og ukuelig Tapperhed, som København har sat ind som sin Islæt. Der gaar gennem Københavns Historie en Strøm af Gladsind og Uforknythed, som man ikke finder i vore Provinsbyers eller Landets Annaler. Der er mere Smil i denne By end i det øvrige Land. Den har baaret sine ofte tunge Skæbner med en beundringsværdig Tapperhed, et bøjeligt Sind, der selv i Ulykken kunde svinge sig op over den med en Vits, et muntert og tappert Ord, der var lige langt fra Hovmod og Haabløshed. Livet er lettere at leve der end vel noget andet Steds i dette Land. Ikke blot saaledes at forstaa, at der i København som i alle store Byer er lettere Adgang til at more sig og adspredde sig. Den, der kommer fra Bondelandets Ensomhed eller den lille Bys stille Gader, gør der let København Uret, som man gør Paris Uret, naar man kun kender den som Turister, efter Aftenens Forlystelsesliv. Men der ligger i den store By et lysere Skær over selve Arbejdet og Hverdagene. Arbejdstempoet er i København ikke blot hurtigere, men Arbejdet glider tillige lindere og muntre fra Haanden. Og for den, der duer, er der større Maal baade i Retning af Arbejdets Omfang og Vækst, af Ry og Rigdom. Det giver lettere Sind og frejdigere Humør. Og i Tidens Løb spredes det ud over Landet dels ved de udvandrede Københavnere dels, og endnu mere, gennem dem ude fra, der kortere eller længere lever med i Storbyens Liv og Arbejde.

Og København er jo ikke nogen særlig, selvsupplerende Del af Riget, som man kan sætte udenfor som noget for sig. Det er en By, der

stadig suger til sig fra alle Landets Egne, og som derved bliver ligesom en Generalnævner for alt Dansk, den højere Enhed, hvori de forskellige Provensindividualiteter gaar op. Af Storkøbenhavns 600,000 Indbyggere i 1916 var kun de 340,000 fødte i København og paa Frederiksberg. Godt 150,000 stammede fra Øerne og noget over 80,000 fra Jylland. Og hvor mange af de 340,000 havde mon to Københavnere til Forældre, hvor ofte var ikke Faderen eller Moderen eller begge indvandrede. De Københavnere, der har blot to Forældre og fire Bedsteforældre fødte i København, altsaa er rene Københavnere blot i tre Slægtled, er sikkert snart talte. Alle danske Egenskaber er derfor kastede i Smeltediglen i København, den Komposition, der kommer ud deraf, er, under Storbysens Paavirkning, bleven lysere og gladere, end man efter Bestanddelenes Art rent kemisk kunde vente.

IV

Lige saa skarpt som Københavns Sjæl tegner sig; fast og ensartet i Linjerne, lige saa vigende og vegt bliver det pludselig, naar man vil trænge dens Ydre ind i karakteriserende Ord. Det er ikke til at fange i én Formel. Det er, lige som Byen opløser sig i seks-syv Byer, og endda har kun en enkelt af dem, Kristianshavn, et udpræget Ansigt. Men saadan gaar det jo forøvrigt med alle store Byer, der er vokset stærkt. En Landsbykirke, der blev bygget i et fattigt Sogn, hvor Menigheden ikke blev større, kan endnu, syv-otte hundrede Aar efter sin Byggetid, staa ren og klar i sin oprindelige Stil. Men med Byer er det som med de gamle Stiftskirker, paa hvilke der blev bygget i Aarhundreder, og som groede med Byen, hvor der til Hovedskibet kom Sideskibe, saa Kapeller, hvor det flade Bjælkeloft blev bygget om til Murstenshvælvinger, hvor Taarnene forhøjedes og fik Spir, hvor hver Slægt byggede sit og i sin Stil, efter den romanske Stil den gotiske, saa Barok og Rokoko og Empire. Det er kun Byer, der bliver standset i Væksten, som Rothenburg ob der Tauber eller herhjemme delvist Ribe, der gør et sluttet Indtryk. Arkitekter, der er stive i Kunsthistorie, forarges over Stilarternes Blanding i Kirkerne og fører dem, naar de kan faa Lov dertil, tilbage til den oprindelige Stil, hvorved det hele oftest bliver dødt og kedsommeligt. Heldigvis lader den Slags Eksperimenter sig ikke gøre med Byer. De har den levende Væksts Krav paa at være forskelligartede, selv om det nok kan ærgre en lidt, naar man skal karakterisere dem.

Københavns flade Beliggenhed paa en saa godt som jævn Strandlette gør det yderligere vanskeligt at faa et samlet Indtryk af den, som

Rosenborg Slot med Kongens Have og Statens Museum for Kunst.
 I Baggrunden: Søerne med „Fredens Bro“.
 (Det danske Luftfartselskab fot.)

Parti af den indre By. I Forgr. (lidt t. v.) Petri Kirke, Frue Plads (i Midten)
 og Gammeltorv (yderst t. h.). Kongens Have ses øverst t. v.
 I Baggr. t. h.: Ved Stranden.
 (Det danske Luftfartselskab fot.)

man faar det over Paris oppe fra Det hellige Hjertes Kirke paa Montmartrehøjen. Set oppe fra en saadan Høj samler en By sig i de store Linjer, Detaillerne forsvinder.

Endnu i det 19. Aarhundredes første Halvdel, inden Demarkations- tvangen ophævedes, kunde man dog fra Valby eller Frederiksberg Bakke overse den. Bag aabne Marker, Haver og Allétræer, bag de lave en- eller to-etages Huse i Forstæderne laa den med sin skarptegnede Profil, løftende sig over Voldbæltets Kroner og dets Møller. Yderst mod Syd, nær hinanden, de to Taarne paa Kristianshavn, saa Bryghusets høje Tag og Slottets kompakte, firkantede Masse, Nicolajtaarns Ruin, Helliggejsts lille forknytte Spir, Frue Kirke med sit massive Taarn og det gyldne Kors og St. Petri yndefulde Spir. Der var noget varmt og rødt over denne voldindhegnede By med de smukke Teglstenstag og de mange rygende Smaaskorstene, næsten noget landligt med alt det grønne, der laa om den og groede paa Volden.

Siden da er der kommen mange Taarne, der rager op over Byens Tage, men samtidig har Byen bredt sig altfor stærkt ud mod Udsigtpunkterne. Forstæderne gaar helt ud til Bakkerne, op over dem og bag dem. Selv fra Bellehøj ude ved Brønshøj, hvor man længst bevarede Udsigten, kan man nu ikke overskue Byen eller samle den i et stort Vue. Der ligger kun derinde en uhyre Masse af Huse, af et uendelig graat og trist Udseende formedelst de hæslige Skifertag. Der er kommen over Storstaden denne snævsede Taage, der udvisker alle Linjer, og i hvilke Taarnene mere skimtes end ses. Kun en Mandag Morgen, naar Fabriksskorstenene ikke har røget om Søndagen, og helst, naar det har været Storm og Regn den foregaaende Dag, saa Luften er rensset og Støvet gaaet tilbunds med Regndraaberne, kan man faa noget af en Profil ud af det.

Bedst tager Byen sig ud fra Søsiden, selv om man heller ikke der kan faa noget Overblik over den. Men kommer man en tidlig Solskinsmorgen sejlene ned ad Sundet, modtager man dog et festligt Indtryk. Det første man skimter, naar man staar med Hjemstavns længsel og spejder efter sin By, er Marmorkirkens brede Kuppel, som det første, man ser af Rom, er St. Peders Kuppel, og det første af Konstantinopel Sofiamoskeen. Taarne er dog kun tynde Streger, der først gør sig gældende paa nærmere Hold, men en Kuppel er som et Bjærg, synlig viden om. Strandvejskvarteret indefter og Østerbro er det sædvanlige kedsommelige Forstadskvarter, men Frihavnen selv, med dens høje Pakhuse er lysere og skønnere end nogen Frihavn i Verden, liggende paa sin Baggrund af grønne Træer. Man kan egentlig daarlig forstaa, at det er

Elliot Hjuler: Københavns Raadhustaarn.

en Arbejdshavn, og hen over dens Pakhuses Tage gaar da ogsaa en af Europas skønneste Promenader. Ud efter ligger Trekrøner med dets græsklædte Volde som en militær Idyl, næsten som en Sommerbolig for veltjente Veteraner. Saa Langelinje med dens Træer og Kastellet med andre Træer og Grønningen med nye Træer og længere borte de høje Trækupler i Amalienborgs Haver. Er det virkelig en Handelsstad, man kommer til, og ikke en landlig Residens eller en Rekreatiønsby. Selv de gamle, smukke Pakhuse ser mere ud som Dekorationsgenstande end Nytterum. Og ovre paa Orlogsværftet ser man Træer og skimter grønne Marker. Først naar man kommer helt ind til Havnegade, er man klar over, hvor man er, at dette er Rigets største Handelsstad og Søfartsby.

Men Billedet af København har man heller ikke grebet, selv om man kommer denne kønne Vej. Der er ikke andet for at gøre end gaa Byen igennem Kvarter for Kvarter og saa sammenstykke Indtrykkene. Og der skal man saa begynde med at stille sig paa det Sted, hvorfra Byen tager sig skønnest ud, nemlig paa Børsbroen, hvor den gaar ud fra Børgade, og se indefter. Helst en Sommeraften ved Solnedgang, naar Vestenhimlen er gylden, og Helligaandskirken tegner sit gennembrudte Spir sort paa den gule Grund.

Under sig har man det levende, rindende Vand, det, der er Byens Moder, det, der fyldte den Havn, der gav Byen Navn, „Havn“, der først senere blev til Købmændenes Havn. Der er ligesom noget varslende i dette, at den blev kaldt slet og ret „Havn“ uden nogen nærmere Karakterisering ved et Stednavn eller Personnavn. Det er, ligesom den fra først af var betegnet som Landets Havn, den store Dør ud mod Omverdenen. Der er mindre Vand nu i København end i gamle Dage. Kanalerne omkring Slotsholm er nu kun smalle, mellem stensatte Kajer, hvor der en Gang var et bredt Løb. Og der var før Kristian IV et stort aabent Vand mellem Sjælland og Amager, der, hvor nu Kristianshavn og Værfterne er opfyldte. Alligevel er det, som mærker man overalt i det indre København Søens Nærhed og Pustet fra den. Selv hede Sommerdage sender Søen sin Luftning op til Københavns centraleste Promenade „Strøget“, op over Nyhavn, ind over Amagertorv. Ved næsten hvert Gadehjørne vejrer man Vandet og dets Aande. Ingen kan være i Tvivl om, at det er en Søstad. Man kan se det alene paa Kvindernes Teint, alt dette skære røde og hvide. Saadan ser Kinden kun ud i Søens Byer, aldrig i Indlandets. Det er den samme Inkarnation, som vi ser paa Tizians Billeder af det 16. Aarhundredes Venezianerinder. Den skabes kun af den fugtmættede Søluft.

Til venstre har man Børsens lange røde Façade, rolig i al sin Af-

veksling ved den faste Gentagelse, med de kraftige Kviste, og kronet over det irgrønne Tag med det fantastiske Dragespir, vel det eneste æventyrlige i denne nøgterne By. Det er Stadens skønneste Hus, saa helt tænkt og støbt i én Form, stærkt, solidt, velhavende borgerligt, det bedste Symbol, en reel Købmandsby kan forlange. Lige overfor, paa Kanalens anden Side, det lange Kapel, rejsende sig umiddelbart op af Vandet, med Trægrenene over sig, og bag ved den lave Kirke med den maleriske og uregelmæssige Form. Videre frem til venstre løfter det nye Christiansborg sig med Grundlovens Giver magelig ridende foran sig. Der bagved igen Slotskirkens Kolonnade og den lave Kuppel. Ovre paa den anden Side Kanalen rider en ung Kriger paa en utaalmodigt springende Hest, med Øksen i sin Haand, Absalon, Byens Grundlægger. Saa Højbroes og Gammelstrands Huse og op over dem Helligaandskirkens Spir i Midten, Nikolaj Taarn til højre og ude i Billedets venstre Udkant Frue Kirkes Taarn og St. Petri Spir. Vand og Børs og Slot og Kirker og Taarne og Borgerhuse og Torve og Byens største Søn, ung og frejdig, rede til Kamp og Daad. Det er, som overskuer man hele det gamle København, ser alt, hvad der rager op over denne By, og ser ind i dens Hjærte. Det er Byens skønneste Sted.

V

Og saa gaar vi Byen igennem.

Først Slotsholmen, der med Undtagelse af nogle faa Privathuse helt er et Stats-Kvarter, rummende Rigets øverste Myndigheder. Og nede i det underjordiske Museum i Kristiansborgs Slotsgaard finder vi tillige de ældste Sten, der endnu er os bevarede i denne By. Det er Resterne af den Ringmur, som Absalon byggede om sin Borg. Det kan vistnok ikke bevises for sikkert, at det er hans Værk. Men naar man ser den smukt hugne Kalkstens Form, er man tilbøjelig til at tro derpaa. Det maa have været ham, der lod denne Sten hugge, han, der var Kultur og Skønhed i et barbarisk Land. Hvordan senere Slot er fulgt paa Slot paa den af ham valgte Byggeplads, er fortalt andet Steds, hvor Borgens Historie og dens Arkitektur er skildret. Foruden Slottet, der er beregnet paa at være Rigsborg, husende Konge, Rigsdag og Højesteret, ligger paa Slotsholmen Centraladministrationens Kontorer, Ministerierne, særlig i Slotsholmsgade, dels i den af Frederik IV opførte Kancellibygning, dels i en Række købte Privatgaarde. I Forbindelse med Ministerierne staar Rigsarkivet, indrettet i Frederik III.s desværre stærkt ombyggede Biblioteksbygning. Det nye kongelige Bibliotek er lagt ned mod Havnen. Mellem Arkivet og Biblioteket og med Tøjhuset og Generalstabsbygning-

Slotsholmen med Kristiansborg Slot m. m.
(Luftfotografi af Hans Wange.)

gen paa de to andre Sider er der i de sidste Aar anlagt „Bibliotekshaven“, et af de smukkeste Interiører i København. I Hjørnet mellem Kristiansgade og Frederiksholms Kanal ligger det gamle Bryghus med sit høje, røde Tag. Af Kristian VI.s Slot staar endnu Bygningerne omkring Ridebanen, fra hans Tid stammer ogsaa Marmorbroen og de to yndefulde Rokokopavilloner. Af Frederik VI.s Slot er tilbage Slotskirken. Bag den Thorvaldsens Museum. Midt i Byens Larm ligger Slotsholmen hen den Dag i Dag med en fornem Ro over sig. Færdselen strejfer kun dens Yderkanter. Inde i de store Gaarde, i Haverne, paa Ridebanen er der tyst, ved Aftentid, naar Kontorerne er lukkede, øde. Og dog er det særlig i Maaneskinsnætter, naar de grønne Tage lyser stilfærdigt, vel Byens smukkeste Kvarter, hvor Aarhundrederne og deres forskellige Byggestil har groet sig sammen til en Enhed ved den Patina, som Tiden lægger.

Gaar man over Kanalen, er man i det gamle København, København indenfor Voldene, det København, hvor hele Byens Historie og Liv udfoldede sig lige op til vore Bedstefædres, ja vore Fædres Tid. Det er rummæssigt kun en meget ringe Plads, kun 243 ha, medens den moderne københavnske Kommune med Indlemmelserne og Frederiksberg breder sig over næsten 8000 ha. Alene Brønshøjdistriktet har et Areal af 2034 ha, eller otte-ni Gange saa meget. Og endda er det egentlige København endnu mindre. Et eneste Blik paa et Kort siger os, at dette København indenfor Voldene bestaar af to skarpt forskellige Dele. Den ene, som omsluttet af Kongens Nytorv, Holmens Kanal, Slotsholmens Kanaler, Vandkunsten, Vestervoldgade, Nørrevoldgade og Gotersgade, tegner sig med smalle, korte, krummede Gader. Det er det oprindelige, stedgroede, middelalderlige, borgerlige København, det, der for os er København i egentlig Forstand, det, der har uddannet Typen Københavner og skabt den specifikke københavnske Sjæl. Nord og Øst derfor anlagde saa Enevælden, efter at Kristian IV havde revet den gamle Vold ned, der, grovt udtrykt, gik langs Gothersgade og over Kongens Nytorv, og ført Befæstningen ud til Kastellet og Sundet, Nystaden, Frederiksstaden med lige og brede Gader, der skærer hinanden i rette Vinkler, saadan som de anlagte Byer nu en Gang er, som Fornuften og især den enevældige Fornuft ridser op paa en Grundplan. Endelig som et lille Anneks Gammelholmskvarteret, der blev bygget i 60-erne og 70-erne af forrige Aarhundrede, efter at Orlogsværftet helt var flyttet over paa Værftsøerne.

Man skal se det ældste København oppe fra Rundetaarn. Derfra ser man det ligesom ind i Sjælen. Intet Steds kommer man denne gamle,

hyggelige By med de røde Tage, de venlige Gaarde, de skjulte Haver intimt nærmere. Og det er vel ogsaa i en instinktiv Følelse heraf, at enhver god Københavner har Rundetaarn saa kær. Det er Byens populæreste Bygning. Det præsenterer sig som en jovial Borgermand med velrundet Mave, og man fornemmer ligesom ud af dets vejrslagne Mure det lune Københavnersmil. Der er intet himmelstræbende ved dette Taarn, men det staar fast og bredt paa Jorden, det lader sig ikke forbløffe. Og som det er er den By, man ser ned paa og ud over.

Det er en ganske borgerlig By, man kan endog sige en smaaborgerlig By, der hygger sig ved et beskedent Velvære. De, der trængte til større Format, har efterhaanden søgt andre Kvarterer. Adelen havde haft sine Gaarde der, men den flyttede ud i den ny By om Kongens Amalienborg. Senere flyttede Storbørgerne bort til Voldkvarterernes brede Gader, til Frederiksbergs og Omegnens Villaer. Tilbage blev Smaafolk og Mellemstand, og saa naturligvis Kontorer og Butikker som i enhver Storbys City. Men de har dog væsentlig kun taget Hoveddaarerne i Brug, bag dem ligger de mange, smaa Gader med de beskedne Façader og de beskedne Beboere, Københavnerne med K.

Denne gamle By er snæver og med krumme Gader, men der er dog intet mørkt og skummelt ved den som ved saa mange andre gamle Bykærner. Der er nemlig ingen Middelalder i Københavns Bygninger. Som vi kender København, er den højst to hundrede Aar gammel. De to store Bybrande 1728 og 1795 i Forening med Bombardementet 1807 lod praktisk talt intet tilbage af det ældre. Først brændte den nordlige Del fra Vestervold over til Gothersgade, og anden Gang den sydlige. Kun en lille Stump København omkring Østergade slap begge Gange; og det har den sidste Menneskealders Ombygninger for det meste skabt om. Kun den sydlige Side af Lille Kongensgade og især den smalle, ikke vel ansete Del af Holmensgade kan nu give os en Forestilling om, hvorledes Københavnerne boede før 1728. Efter Brandene blev Byplanen noget reguleret, den blev fra middelalderlig sammenklinet til smaaborgerlig sammentrængt. Og i disse lidt bredere og lidt mindre krogede Gader byggede man hurtigt, for det meste fattig efter Brandene. Det blev nøgtern Arkitektur, hvor det først og fremmest galdt om at faa Tag over Hovedet, uden Prunk og Kruseduller, men ofte med en rolig Fordeling af Murfladerne, der i al sin Tarvelighed virker fornemt. Og hvor synes disse Smaagader os ikke hyggelige, især i Skumringen, naar det svindende Lys er blidt og skaansomt mod Brøst og Forfald.

Men selv om Byen brændte, opstod det gamle paa de gamle Steder

med den sædvanlige Sejghed. Derfor er Kvarteret vesten for Rundetaarn stadig det lærde Kvarter. Thi her laa i Middelalderen Byens fornemste Kirke, Frue Kirke. Skolen og Lærdommen var et Annex til Kirken, og derfor ligger den Dag i Dag, hvor Videnskaben dog har frigjort sig, Kirke og Universitet lige overfor hinanden, medens Skolen danner Pladsens tredje Side. Og ud i Kvarteret har Universitetet plantet sine Aflæggere, Biblioteket, Zoologisk Museum, Professorgaarde, Studenterboliger, en hel lille, stilfærdig Lærdommens Bydel, hvis Fred er dybere end ellers Freden i denne By.

Handelen og Færdselen gaar Sonden derfor, ned mod den gamle Havn, der var Kanalerne omkring Slotsholmen. Oprindeligt har „Strøget“, der gaar fra den gamle Bys Centrum, Kongens Nytorv, til den moderne Bys Midtpunkt, Raadhuspladsen, været en bedre beskyttet, lunere Strandgade end de Længdegader, der laa Havnen nærmere. Der nede var der plumpere, med Søfolk og Havnesjovere, med grovere Varer i Pakhus. Heroppe var der fornemmere, med finere, ædlere Varer i Butikker. Det blev en Promenade, en Salon under aaben Himmel, Stedet, hvor man mødtes og hilste Bekendte i Forbifarten, hvor Damerne havde Ærinde, hvor det ny Tøj blev vist frem. Ogsaa det, at Københavns Samlingssted, den daglige Promenade, er en kort og snæver Passage, hvor man næsten kan veksle Ord over Gaden, har bidraget til at give Byen og Beboerne deres Præg. Der er noget intimt og hyggeligt over Strøget, vi er vant til at løbe hverandre paa Ærmet paa de smalle Fortov, vi rystes derved sammen i en næsten indendørs Passiar. Og da Strøget er den eneste Promenade, holder det Byen sluttet, trods dens Vækst ud i Bredden med nye Kvarterer. Det er Baandet, der knytter os sammen, om ikke til en Familie, saa dog til en Bekendtskabskreds eller dog til et Bysbørnssamfund.

De aabne Pladser i denne Bydel er som Byen selv, smaa, trange, intime. Eftersom Butikshandelen har udviklet sig, har de fleste tabt deres Karakter af Torv, helt eller delvist. Det første gælder saaledes Byens egentlige Axeltorv, Gammeltorv. Man behøver dog ikke at være fyrretyveaarig, for at kunne huske Valbykonerne og Hønskræmmerne, der holdt ud her som de sidste, eller Vognene med de hvide Svinekroppe, der i Rader holdt paa Nytorv. Selv udvidet med Nytorv er dette vort første Torv ikke af nogen imponerende Størrelse. Og Byens andre gamle Torve, som Graabrødretorv, Kultorvet, Hauserplads, Vandkunst, er blot smaa Firkanter mellem Huskareerne. Kun Højbro, der er af ret sen Oprindelse, har hævdet sig som Blomstertorv, og sammen med den tilstødende Gammelstrand, hvor Fiskekonerne endnu holder Stand

Partiet om Marmorkirken.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

Kongens Nytorv.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

mod alle Forsøg paa at bygge en lukket Fiskehalle, repræsenterer det den maleriske Gadehandel. Graabrødretorv er nu et Gartneranlæg, Kultorget kun en Gennemgang. Paa Vandkunsten og Hauserplads, som man har skæmmet ved en altfor voldsom Beplantning, holder kun i enkelte af Dagens Timer nogle faa Vogne. Vort Klima er ikke til Gadehandel og Torve, den Oplandsomsætning, der stadig maa finde Sted, er derfor med Rette henvist til lukkede Rum som ude paa Kvægtorget eller omkring ved Godsbanegaarden. Alene Grøntsagerne og Blomsterne har deres store Morgentorv paa det ny Grøntorv i Voldkvarteret. Gaden bliver mindre morsom derved, men Varerne appetitligere.

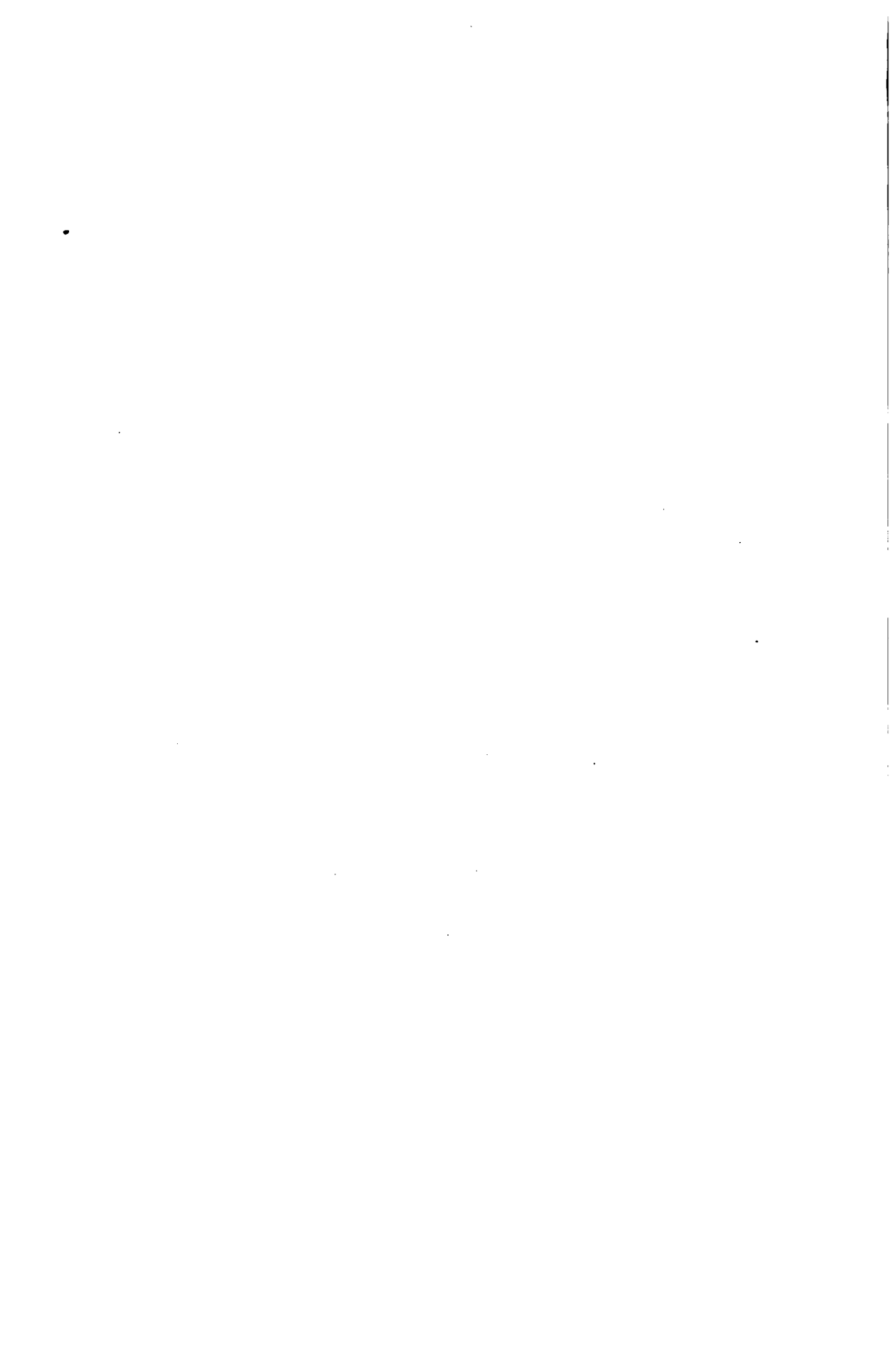
Paa Overgangen mellem det ældste København og Enevældens København ligger Byens eneste store Plads, Kongens Nytorv med sin Rytterstatue af Kristian V. Det var før Voldenes Nedrivelse og Broernes Vækst Byens Centrum. Og det fortjente egentlig vedblivende at være det. Thi trods det, at det arkitektonisk er Sildesalat, spændende fra det Thottske Palæs Adelsgaard og Charlottenborgs Slotsbygning til det moderne Stormagasins og det moderne Forsikringsselskabs Ejendomme, er det dog saa stort, at to Aarhundreders Stilarter ved Afstanden kan stemmes sammen. Og trods dets uregelmæssige Form virker det dog sluttet og helt. Det er virkelig en stor Plads, og den gør godt i en By, hvor Forholdene ellers er saa lidet pompøse. Derfor er det urimeligt, at man i sin ulyksalige Trang til at plante Alleer og Skove ind paa Brostenene, har gjort det mindre ved, uden om det oprindelige Anlæg, at plante en hel Mængde Træer.

Fra Kongens Nytorv gaar Bredgade som Hovedaaren, Strøgets Fortsættelse, ud gennem Enevoldskongernes regelmæssige København. Selv om det var en Slotsbrand, der bevirkede, at Amalienborg blev Kongesæde, er der dog herude alt, hvad der knyttede sig til Hoffet og Enevælden, Adelspalæerne, Gesandtskabsbygningerne, de fornemme Borgerresidenser, offentlige Bygninger, som det tidligere Frederikshospital, Fødselsstiftelsen, Operahuset (senere Kaserne, midlertidig Rigsdagsbygning, nu Retslokale), og Kaserne. Og som Midte Byens fornemste og skønneste Plads, Amalienborg Plads, omgivet af de fire ensartede Rokopalæer og med den elegante Rytterstatue som Centrum, alt skabt i én Form, præget af én Aand, fornemt, diskret, et fuldgyldigt Udtryk for en Epoke, hvor der er opnaaet en let og yndefuld Harmoni efter Lenstidens saftfulde Vildskab og før Demokratiets udviskede Formløshed.

København og Riget var dog ikke store nok til at fylde hele denne Bydel med Fornemhed og Rigdom. Vesten for Kongens, Adelens og

C. A. Begtrup Christiansen : Gamlе Huse paa Christianshavn.

Storborgernes Gader løber Proletariatets, Borbergade og Adelgade med deres Tværgader, oprindelig nærmest et Smaaborgerkvarter, der efterhaanden sank til at blive de fattiges Rønner og Baggaarde. Og øst for Palæerne, ud mod Havnen, tog Handelen Pladsen ind til Pakhuse, Kontorer, Kajer og Toldbod. Og som en Bræmme om det hele ligger Rosenborg Slot med dets Slotshave, Kasernekvarteret, Nyboder, bygget for Holmens Mandskab, og Citadellet, som den unge Enevælde opførte dels som et Led i Københavns Forsvar, dels som en Art Bastille, en Borg mod København. Herud blev Griffenfeld bragt, og endnu eksisterer Statsfængslet, hvor bl. a. Struensee sad. Men iøvrigt er Citadellet nu et uskyldigt Garnisonssted midt inde i den store By, en lun Promenade uden om dets indre Grav og først og fremmest Langelinje, vel den herligste Promenade i Nordeuropa, det eneste Sted, hvor selve København faar Lov til direkte at hilse paa Vandet i Søndagstøj.

Den tredje Bestanddel af det gamle København indenfor Voldene er Kristianshavn, i Tid liggende mellem det ældste København og Enevældens København, grundlagt som den er af Kristian IV. Alligevel er det den Bydel, der virker ældst. Den har nemlig været forskaanet for de store Bybrande og Bombardementet 1807. Og den moderne Udvidelse tog senest fat paa den Kant og endda med Overspringen af det egentlige Kristianshavn, for at brede sig paa de flade Marker udenfor Voldene. Derfor er denne Bydel den, der virker mest historisk, den, der har mest Patina over sig. Der er ganske vist omkring Torvegade og Torvet bygget moderne Huse, men gaar man uden derfor, vandrers man overalt gennem Fortid og Minder, forbi gamle Gaarde og Pakhuse, der stirrer paa en gennem blinde Ruder og Luger, langs Kanaler, hvor Skibe ligger dødt hen, og Bolværkerne har grønlig Skimmel af Ælde og Forfald. Især skal man gaa derover en Sommeraften, naar Dagens Lys og Arbejde ebber ud i det dæmpede, milde Lys, naar Skomageren staar i sin Kælderhals og ryger sin Pibe og snakker med Genboen, der ligger i Skjortæærmer i Vinduet, naar gamle Koner holder Faddersladder paa Bolværket, og Børnene danser i Ring i de stille Gader. Da er man hundrede Mile og hundrede Aar borte fra København paa den anden Side Vandet, i en stille Provinsby, hvor det endnu kan dufte af Tovværk som i Sejlskibenes Tid. Det er, som har denne By sovet en Tornerose-søvn, siden de store Ostindiefarere lagde ind med deres dyre Laster ved Østasiatisk Kompagnis Plads. De ligger der endnu i Strandgade, de store Palæer og Huse, som Kompagnier og Storkøbmænd byggede, og ud mod Kanalerne staar deres gamle Pakhuse. Men Livet er veget fra dem, og de Rige er flyttet andet Steds hen; Smaafolk og Fattigfolk er

derimod, her som andet Steds, mere trofaste, mere stedbundne. For en Menneskealder siden var Københavns dybeste Nød tilhuse her, hvor Mennesker levede som Dyr i Huler. Og selv om der er ryddet en Del op, ligger der endnu paa Kristianshavn Byens usleste Vaaninger, man møder der flere Pjalter og flere Ansigter, sløvede af Drik og furede af Nød, end noget andet Sted i København. Saadant synes overalt at være Betalingen for de maleriske Bydele. Og lykkeligere Mennesker skyder dem hurtigst muligt af deres Tanker, for uforstyrret at kunne nyde den Stemning af Fortid, som hviler over denne gamle Bydel, hegnet af sine Volde, med de grønne Spir ragende mod Himlen og Freden om de lange Kanaler. —

Saadan er den gamle By, i Areal kun en lille Brøkdæl af Storkøbenhavn, alligevel det, der præger Staden, det, der giver den Sjæl. Alt det, der senere er kommen til, kan synes ligesom tilfældigt, „Forstæder“, der er uden Særpræg, forskelsløse Masser, der er for nye til at have Historie, og som endnu ikke har taget Form.

Den voldsomme Vækst kom desværre over København i en Tid, hvor Arkitekturen var nede paa et Lavmaal, og hvor Væksten kom bag paa Smaaborgere, der savnede Storsyn. Man bevarede ganske vist Stumper af det gamle Voldterræn i Ørstedsparken, Botanisk Have og Østreanlæg, men man beskar dem dog efter Evne, endog i den allernyeste Tid, hvor Partiet omkring Jarmerstaarn er bleven udlagt til Byggegrunde. Og man synes ligefrem at have næret et sandt Had til de gamle Volde. Man har revet dem ned over alt, hvor man kunde. Istedet for, at der kunde have været et grønt Voldbælte med de smukke gamle Alleer mellem Byen og Forstæderne, er der kun i forsprængte Rester nogle Smaaparker. Man var bange for Afstandene, man vilde derfor bygge saa tæt ind paa den gamle By som muligt. Derfor opstod i 70'erne det skrækkelige Frederiksborggade-Nansensgade Kvarter.

Bedre er den senere Bebyggelse af den sydvestlige Del af Voldkvarteret omkring Vestre Boulevard. Og her ligger ved Raadhuspladsen Nyrops Raadhus, den moderne Bygning, der er vort Hjerte nærmest. Desværre staar Pladsen ikke Maal med Raadhuset. Ikke blot fordi de fleste af Bygningerne omkring den er saa meget ringere, men fordi Pladsen som Helhed mangler den sluttede Karakter, der præger Byens gamle Centrum, Kongens Nytorv. Den har især ingen rigtig Afslutning mod Vest, hvor Vesterbros Passage er altfor bred i Forhold til Pladsens Rum. Men hvordan den end er, er den nu Byens Midte, Pladsen foran Byens Hus, og som Københavns Terræn er, vil den sandsynligvis til evige Tider blive ved at være det, ikke risikere som Kongens Nytorv

at blive afsat og sat hen i en Krog. Byens Færdselslinjer er, dels naturligt, dels kunstigt, gennem Sporvejene, førte over denne Plads. Deraf dens intense Liv, stærkere end Livet ellers er i vor By. Paa Raadhuspladsen er der for en Gang Skyld virkelig Storstad i denne ellers saa hyggelige By, der saa vel har bevaret sit Provinspræg, Travlhed og Hast, der virker dobbelt stærkt mod Roen og det sindige Tempo ellers.

Raadhuspladsens Nabo er Tivoli, for 80 Aar siden lagt herud udenfor Byen, paa et landligt Terræn, nu midt i Byen. Og det er vel denne Forlystelseshave, der har bevirket, at Egnen deromkring er bleven Københavns egentlige Forlystelseskvarter, med fem Teatre, Circus, Kabbaretter, Musikrestaurationer, Kafeer. Tivoli havde nu en Gang vendt den glade Strøm den Vej. Endelig ligger Hovedbanegaarden her, det Sted, hvor de fleste kommer til og forlader København, hvorfor ogsaa Hotellerne mere og mere samler sig herude. Selve Beliggenheden, Færdselslinjerne, Raadhuset, Forlystelserne, Banegaarden og Hotellerne danner tilsammen den solide Basis for Raadhuspladsens Hjærtstilling i Storkøbenhavn.

Ud ad vælter sig mod Vest Vesterbros Husmasser, værre endnu end Voldkvarterets, fordi de mest blev bygget for Smaafolk, de lange Kaserne-gader, hurtigt smurte op, slet byggede, snavsede, graa, Forstædernes uhyggeligste Kvarter. Paa Vesterbros Torv har Nyrop bygget Eliaskirken, der er en lille Springvandsdreng, saa den gamle Skydebanes lave Længer, det er saa nogenlunde alt, hvad Øjet kan glædes ved. Og længere ud fortsættes Vesterbro i Valby, en Gang en hyggelig Landsby, nu væsentlig Storstadshuse. Men udenfor dem begynder, som ogsaa mange andre Steder ude i Københavns yderste Periferi, de nye Arbejderkvarterer med Smaahusene og Haverne at dukke frem, det nye og bedre Fremtidens København, hvor man ved Hjælp af elektriske Sporvogne har overvundet Afstanden. Og et andet glædeligt Fænomen, Kolonihaverne, der ligeledes lægger deres grønne, venlige Ring omkring København og forøvrigt kiler sig ind overalt, hvor der er et aabent Terræn, som det endnu ikke kan betale sig at bebygge.

Ved Siden af det ydre Vesterbro ligger Frederiksberg, en egen Kommune, der stejlt holder paa sin Selvstændighed, uagtet København efter de sidste Indlemmelser helt har omsluttet den. Det ældste Frederiksberg laa omkring Allegade, Bredegade og Smallegade. Ind til København var der Landevejen, Gl. Kongevej og Frederiksberg Allé, og imellem dem Gaarde med Marker, senere Villaer i store Haver. Ved Midten af forrige Aarhundrede havde Sognet endnu kun 3000 Indbyggere, det var et Sted, hvor man tog ud om Søndagen, og hvor man laa paa Landet

om Sommeren. Nu er det væsentlig en By med høje Huse, men her og der har dog de gamle Villakvarterer holdt sig som samlede Enklaver. Og der er trods den bymæssige Bebyggelse ligesom friere, friskere, lysere i denne Velhaverkommune end i det egentlige København. Selv en Arbejdersgade er der venligere og renligere end ellers i Forstæderne. Og endnu breder de to Parker, Frederiksberg Have og Søndermarken, de skønneste Parker i Danmark, sig paa begge Sider af Frederiksberg Bakke.

Mellem det indre af Frederiksberg, Nørrebro og delvis Østerbro og Voldkvarteret drager Søerne deres smalle Rad, kantede af nogle smalle Alleer, forresten husindhegnede, med Husene altfor tæt op mod de lige afstukne Bredder. Skønsomt udnyttede kunde denne Sørække have præget store Dele af det ydre København med Skønhed, nu virker de egentlig kun smaat. Og naar det gamle Jernbaneterræn bliver bebygget, svinder det sidste aabne og frie. Saa er Søerne helt klemt ind mellem Stenene.

Udenfor Søerne ligger Arbejderforstaden Nørrebro, der nu snart er groet sammen med den tidligere Landsby Brønshøj. Næsten altsammen Gader og Huse uden Særpræg, Masseproduktion til Massebeboelse. Dens Hovedaare, Nørrebrogade, har dog sit eget pulserende Liv, det er virkelig en Storstadsgade, hvorigennem Menneskefloden strømmer hurtigt og voldsomt. Særlig en Lørdagften, naar Arbejderne vender hjem, og Konerne gør Indkøb, giver denne Gade, næst Raadhuspladsen, mest Indtryk af, at København dog er en stor By. Men tillige af Livets Haardhed og Arbejdets Slid. Her synes Menneskene at ældes og fures tidligere, man ser kun sjældent et kønt Ansigt, der er over alt og alle ligesom noget graat og trist. Det er Vrangsiden af Byens glade „Strøg“, hvor København viser sit Smil og de straalende Øjne og det godt siddende Tøj.

Nørrebros Skønhed er en Kirkegaard, Assistens, lagt uden for Byen, da man i sin Tid indsaa det fordærvelige i Kirkegaardene inde i Byens Gader, nu selv liggende midt i en Bydel og bestemt til at gaa over til en Park. Forhaabentlig lader man dog til den Tid de mange smukke Gravmæler fra omkring ved Aaret 1800 staa, og man skaaner de Stores Grave herude. Her hviler jo, for blot at tage et Par enkelte Navne, Rasmus Rask, Søren Kierkegaard, H. C. Andersen, H. C. Ørsted, Madvig, Martensen; ingen anden dansk Kirkegaard huser Legemerne efter saa megen Aand.

Forøvrigt har Nørrebro nu, paa Grænsen ud mod Østerbro, faaet sin store, aabne Park, med vide Plæner, hvor Ungdommen kan tumle

sig frit, Fælledparken, der indtager Hovedparten af de gamle Militærfælleder, medens en mindre Del er benyttet til Rigshospitalet og andre offentlige Bygninger samt til Idrætsparken.

Østerbro er den mest velhavende og bedst bebyggede af vore Forstæder. Inderst inde, ved de to store gamle Kirkegaarde, Holmens og Garnisons, endog et udpræget Rigmandskvarter, med fornemme Villæer og store Huse. Derpaa et Mellemstandskvarter, og uden for det Arbejdersgader.

Længere Nordpaa fortsættes København, ud langs Strandvejen, i Hellerup. Selve Strandvejen bliver mer og mer en Kasernegade, en Hullevej mellem to høje Husrækker; men ud paa Siderne strækker Villakvarterer sig, dels ned mod Sundet, dels ind efter, hvor navnlig den inderste Del omkring Svanemøllevej af Kommunen er stykket ud til Villabebyggelse for Storskatteydere, som det er rart at have indenfor Bygrænsen. Desværre har man ikke ment at kunne paalægge disse en ensartet Byggeplan. Derfor virker Kvarteret, hvor Træerne endnu ikke har faaet Tid til at gro op og danne en samlende Ramme, uendelig uensartet med sin besynderlige Stilblanding.

Midt paa Strandvejen, lidt forbi Tuborgs Fabrikker, hører det egentlige København op, endda saaledes, at Tuborg, der hører til Hellerup, gaar ned et Stykke langs Vandet udenfor København. Derefter følger længere mod Nord Hellerup, Charlottenlund og Villabebyggelsen videre op ad Sundet. Den hører ikke med til København kommunalt, men de, der bor derude, er Københavnerne, har deres Næring herinde, deres Interesser og Glæder. De er kun Udflyttere fra Storbyen, der egentlig strækker sig helt op paa den anden Side af Helsingør og mod Vest lige til Roskilde. Men det kommer os ikke ved i denne Forbindelse.

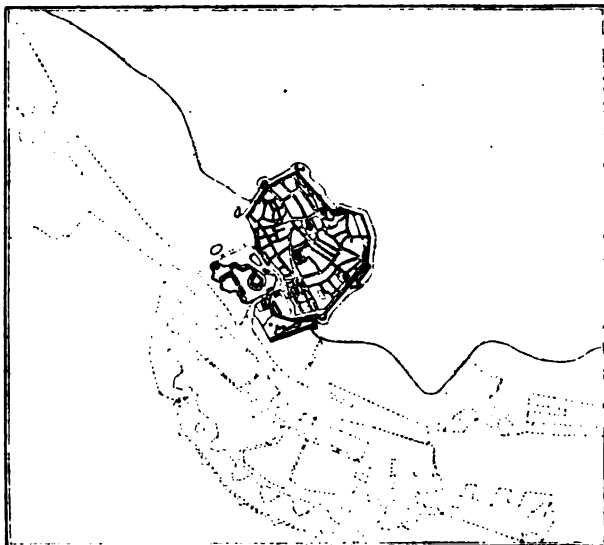
Raadhuspladsen.
(Fot.)

KØBENHAVNS HAVN

AF FHV. HAVNEDIREKTØR, BORGMESTER H. C. V. MØLLER

I sin Afhandling om *Københavns Oprindelse, Udvikling og Vækst*¹⁾ har Dr. phil. *Villads Christensen* givet en saa udførlig Fremstilling af selve Havnens Vækst fra Tidernes Morgen til Udgangen af det 17. Aar-

Københavns Havns Udvikling fra ca. 1600—1900.
(Efter H. C. V. Møller.)

hundrede, at der her ene skal tages Sigte paa Havnens paafølgende Udvikling.

Havnen var paa det Tidspunkt enkelte Steder blevet reguleret, saaledes under Frederik V paa Strækningen mellem Toldboden og Kvæsthusgade, hvor de store Pakhuse: Vestindisk, Gule og Blaa Pakhuse senere opførtes. Men Kristianshavnssiden var dog

i lang Tid i Forhaand med Skibsværfter, Oplagspladser og Pakhuse for de store oversøiske Kompagnier, lige som der paa denne Side af Havneløbet fandtes forskellige industrielle Anlæg; man havde nemlig her en Vanddybde af ca. 3 m ved Bolværkerne, medens den tilsvarende Dybde paa Byens Side kun var det halve heraf, saa at Varerne her maatte lægtes til Bolværk fra Skibene, der laa fortøjede ved Duc d'Alber i det 6 m dybe Strømløb, der strakte sig ind til Nyhavn. Herfra og til Knippelsbro var der ca. 5½ m i Sejlløbet og mellem denne Bro og den i 1686 opførte Langebro kun ca. 4 m i Løbet hen til Havfrugrunden. Syd for sidstnævnte Bro førte en stærkt bugtet, smal og ca. 2 m dyb Rende ud til Køge Bugt.

I de paafølgende halvandet hundrede Aar lagdes fra Statens Side Hovedvægten paa Udvidelsen af Flaadens Leje, medens driftige Køb-

¹⁾ Jvf. „Danmark“ II Side 75.

C. V. Eckersberg: Udsigt fra Wilders Plads (1822).

Chr. Blache: Havnen, set fra Brohovedet ved Bommens Vagt (1885).

mænd udvidede Havneanlægene paa Kristianshavnsiden. Først ind i det 19. Aarhundrede fik man $4\frac{1}{2}$ m Dybde ved Søndre Toldbods Bolværker, og fra 1848—50 udførtes Anlægget af Sct. Annæ Plads og Kvæsthusbroen i dennes første, meget beskedne Skikkelse som en 13 m bred og 130 m lang, aaben Træbro.

Den stedse voksende Trafik paa den i geografisk Henseende saa udmærket beliggende Havn med større og mere dybgaende Skibe — Dampskibene havde ogsaa holdt deres Indtog i 1819 — gjorde imidlertid Manglen paa dybt Vand i Sejløb og ved Bolværk mere og mere følelig, og efter at et storstilet Projekt til Havnens Udvidelse med et 6,3 m dybt Gennemsejlingsløb til Køge Bugt, paa hvis Udførelse der i 1859 var givet d'Herrer A. W. Andersen og W. Murray Koncession, var strandet, blev der i 1862 af Københavns Havneforvaltning udarbejdet en Plan til en gennemgribende Forbedring af Havnen, som realiseredes fra 1865—1880 og i væsentlig Grad forandrede Havnens Udseende.

Sejlløbet fra Kroneløbet til Larsens Plads uddybedes til 6,9 m og derfra mod Syd til Vestre Gasværkshavn til 6,3 m, den opgravede Fyld udnyttedes til Dannelsen af Revshaleøen og Regulering af Gammelholm, Partiet mellem Knippelsbro og Langebro samt til Fremstilling af den første, senere tilkastede Vestre Gasværkshavn syd for sidstnævnte Bro. Frederiksholms Kanal reguleredes (1879—80). Det trange Bomløb udvidedes til 40 m og Broforbindelserne forbedredes, saaledes ombyggedes Knippelsbro (1869), Børnehusbroen (1870), Langebro (1875) og Holmensbro og Højbro (1879), medens følgende nye Broer udførtes: Nyhavnsbro (1874) og Børsbro og Frederiksholmsbro (1880), lige som Kvæsthusbroen udvidedes til sin nuværende Størrelse (1878).

Men Dampskibenes dybtgaende tog stadig til, saa man allerede i 1880—82 maatte forøge Dybden af Sejlløbet gennem Reden og den nordlige Del af Havnen ind til Larsens Plads til 7,5 m, og den udgravede Fyld anvendtes dels til Færdiggørelse af Revshaleøen dels til Landvindinger paa Inderredens Vestside ved det senere nedlagte Kalkbrænderifort.

For at imødekomme de stedse voksende Krav til yderligere Anlægs-kaj ved dybt Vand og tilstrækkelig brede Kajgader fastsloges i 1884 en ny Havneplan, som omfattede Anlæg paa Inderredens Vestside af et større Havnebassin (der senere indgik i Frihavnen) med 7,5 m Vanddybde og en mindre Trælasthavn (senere tilkastet) med 4,3 m Dybde. Disse betydelige Havnearbejder afsluttedes 1890, men den transatlantiske Trafik, som havde sin Anlægs-kaj ved Larsens Plads,

**Prospekt af Reden indenfor Kalkbrænderierne før
Frihavnsanlægget.**
(Efter Maleri i privat Eje.)

**Dæmnings- og Sluseanlæg i Kalvebodstrand, set mod
Frederiksholm.**
(Jul. Aagaard fot. 1906.)

Dæmning og Sluseanlæg i Kalvebodstrand, set mod Amager.
(Jul. Aagaard fot.)

paakrævede i de nærmest følgende Aar en Uddybning til 8,1 m Dybde nordfra ind til denne Kaj.

Man var nu efterhaanden naaet op til en samlet Bolværkslængde af ca. 20 km i Københavns Havn, men den stadig voksende Trafik, som i den gamle Havn inden for Toldbodbommen navnlig led under Manglen paa tilstrækkelig brede Kajgader til Anbringelse af Jernbanespor, Pakhuse, Skure, Kraner m. m., gjorde det paatrængende nødvendigt, at man resolut maatte skride til en omfattende Udvidelse af de københavnske Havneforhold, og hertil kom, at det paabegyndte Anlæg af Nord-Østersøkanalen, som ventedes afsluttet i 1895, lod befrygte, at København vilde miste meget af den transiterende Trafik paa Østersølandene, om man ikke her kunde byde denne Trafik de størst mulige Lettelser.

I Marts 1891 vedtoges derfor Anlægget af en Frihavn paa Inderredens Vestside, indrettet til Handels- og Industrivirksomheder. Dette Anlæg omfattede et ca. 24 ha stort Vandareal med Vanddybder fra 7,5 m til 9,1 m og et ca. 36,5 ha stort Landareal, hvoraf ca. 4,5 ha indgaar i det til Frihavnen knyttede Dampfærgeanlæg. Længden af Frihavnskajerne udgjorde ca. 3770 m og Indlandskajen paa Østsiden af Langeliniemolen ca. 950 m. Driften af Frihavnen blev paa visse nærmere Betingelser overdraget til et privat Selskab — Københavns Frihavns Aktieselskab —, som samtidig med Frihavnsarbejderne udførte de første Pakhuse, Skure, Kraner, Jernbanespor m. m. Ved et forceret Arbejde fra alle Sider lykkedes det at kunne aabne Frihavnen for Trafikken den 9. November 1894; den havde paa det Tidspunkt kostet Havnevæsenet i Anlægsudgifter ca. 10 Millioner Kroner og det private Selskab ca. 4 Millioner Kroner. Samtidig hermed anlagdes Bølgebryderne mellem Trekroner og Lynetten (1892) til Dækning af Yderhavnen (den tidligere Inderred), lige som Toldindlandet udvidedes imod Nord ved Anlægget af Kalkbrænderihavnen (1893).

I Inderhavnen (den tidligere saakaldte Gamle Havn, c: Havnen syd for Toldbodbommen) foretoges ogsaa forskellige Forbedringer, bl. a. førtes fra Østerbro Station et Havnespor gennem Kastellet til Larsens Plads (1898—99), og ved Statsbanernes Foranstaltning anlagdes den nuværende Vestre Gasværkshavn (1895—97) samtidig med Anlægget af Godsbanegaarden ved Kalvebod Strand. Langebro ombyggedes (1900—1903) som Svingbro, hvorved bl. a. Gennemsejlingsvidden forøgedes fra 13,2 m til 22 m.

I Henhold til Lov af 3. April 1900 bragtes følgende større Arbejder til Udførelse: Bølgebryderen mod Nord til Dækning af Yderhavnen

Langebro.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

Børsen og Knippelsbro.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

(1900—04), Spærredæmningen og Sluseanlægget i Kalvebod Strand ud for Frederiksholms Teglværk (1901—04) og en haardt tiltrængt Regulering af Kystlinierne ved Knippelsbro i Forbindelse med denne Bros Ombygning (1906—08), hvorved dens Gennemsejlingsvidde forøgedes fra 17 m til 25 m.

Da Frihavnen kun i stærkt begrænset Omfang kunde optage Industrivirksomheder inden for sin Ramme, og man forment imod Nord at maatte holde Farvandet frit til Frihavnens forventede senere Udvidelse, blev Inderhavnen syd for Langebrø udpeget som Operationsbasis for Kajanlæg tjenlige til Fremme for den indenlandske Industri, og efter at man ved Spærredæmningen i Kalvebod Strand havde gjort sig til Herre over Strømforholdene gennem Inderhavnen, kunde man paabegynde de store Uddybnings- og Opfyldningsarbejder paa det dengang brede og meget grunde Vandareal syd for Langebro. Det første Anlæg af denne Art var den betydelige Landvinding inden for Islands Brygge (1903—07) og Bygningen af den ca. 1000 m lange Kajstrækning ud for samme, lige som man ogsaa paa Byens Side i Aarene 1906—07 udførte en Landvinding ved Enghave Brygge syd for Vestre Gasværkshavn.

Den mægtige Udvikling af Staden og særlig af dens Havn i Tidsrummet fra ca. 1600 til ca. 1900 fremgaar af Kortet, Side 30, paa hvilket efter det ældste foreliggende Kort over København Sjællandskysten er angivet med fuldt optrukne Linier, medens Konturerne i 1908 er indtegnede med punkterede Linier. For Havnens Vedkommende er de foran omtalte Arbejders betydelige Indflydelse paa dens Kontur illustreret paa den hosstaaende Plan over Havnens Udvidelse i Kong Kristian IX.s Regeringstid fra 1863—1906, hvor de mørkt farvede Partier angiver Nydannelserne.

Fortidens Idyl maatte naturligvis paa flere Steder vige Pladsen for Trafikudviklingens Krav, se saaledes det vedfojede Perspektiv af Kysten inden for Kalkbrænderierne før Frihavnsanlægget, men man tilstræbte dog saa vidt muligt ved Nyanlægene ogsaa at tage æstetiske Hensyn, saaledes ved Anlægget af den løftede Langeliniepromenade paa Frihavnens Østmole, ved Bevarelsen af den østlige Kastelsvold m. m. Spærredæmningen i Kalvebod Strand med dens Strømregulerings- og Gennemsejlingsssluse, til hvis elektrisk drevne Maskiner Kraften fremstilles af en Vindmotor, er vist i Perspektiv paa omstaaende Billeder. Paa den anden Side muliggjorde de stedfundne Havneudvidelser en stærkt voksende Trafik med en kraftig Udnyttelse af de nye Terrainer saa vel i Handels- som i Industriøjemed. Paa den sidstnævnte Anven-

Vestbassinet i Frihavnen, set ud efter mod Indløbet.
(Ingeniør Agerskov fot.)

Frihavnens Mellembassin med Kulsiloerne.
(J. J. Danielsen fot.)

Frihavnen, set indefter imod Midtkajen med Silopakhuset og Vestkajen.
(Ingeniør Agerakov fot. 1906.)

delse afgiver den sydlige Del af Islands Brygge et meget talende Eksempel med de betydelige Fabriksanlæg, som paa det Østasiatiske Kompagnis Initiativ er skabt dersteds, lige som den intensive Trafik paa Frihavnen, der er illustreret paa de vedføjede Billeder, medførte, at man efterhaanden stod over for en nødvendig Udvidelse af denne Handelshavn.

I 1911 afsluttedes mellem Kommunen, Statsbanerne og Havnevæsenet en Overenskomst, gaaende ud paa for Kommunen at tilvejebringe dels en meget betydelig Landvinding i Kalvebod Strand bag Enghave Brygge til derpaa at opføre det af Kommunen projekterede store elektriske Centralværk (det nuværende H. C. Ørsted-Værk) og dels en stor Landvinding i Svanemøllebugten til Villabebyggelse og til Anlæg af den stærkt paaønskede Strandpromenade langs Kysten mod Nord. Øjemedet med sidstnævnte Landvinding medførte imidlertid, at man maatte ændre den i sin Tid projekterede Udvidelse af Københavns Havn imod Nord, som sluttede sig til den gamle Kystlinie, idet Havneudvidelsen i Henhold til Overenskomsten skal holdes i en nærmere bestemt Afstand fra den nye Strandpromenade. Havnens Interesser maatte her vige for Kommunens økonomiske og æstetiske Hensyn, navnlig derved, at de store nye Havneanlæg, som man tør forvente vil paakræves nord paa til Udvidelse af Frihavnen og af den vest for denne projekterede Indlandshavn, vanskelig kommer i tilstrækkelig intensiv Forbindelse med Statsbanesporene.

Det af Havneforvaltningen udarbejdede Forslag til Frihavnets Udvidelse mod Nord paabegyndtes i 1915, da den stærke Stigning af Trafikken under Verdenskrigens Begyndelse gjorde Pladsmangelen følelig, og det nye Anlæg indlemmedes efter Haanden, som det fremstillede, i Københavns Frihavn. Det kom ved sin endelige Gennemførelse, der mødte store Vanskeligheder ved Fremskaffelsen under den vedvarende Krig af de fornødne Materialier, til at omfatte det saakaldte Kroneløbsbassin med 9,5 m Vanddybde. Der var derved tilført Frihavnen en Udvidelse paa ca. 12,5 ha Landareal og ca. 9 ha Vandareal med ca. 1000 m Kajlængde.

Senere er Arbejderne med Udvidelse nord paa fortsat saavel af Toldhavnen som af Anlæg, der formentlig vil komme til at indgaa som Led af Frihavnen, saaledes som vedføjede Plan nærmere angiver.

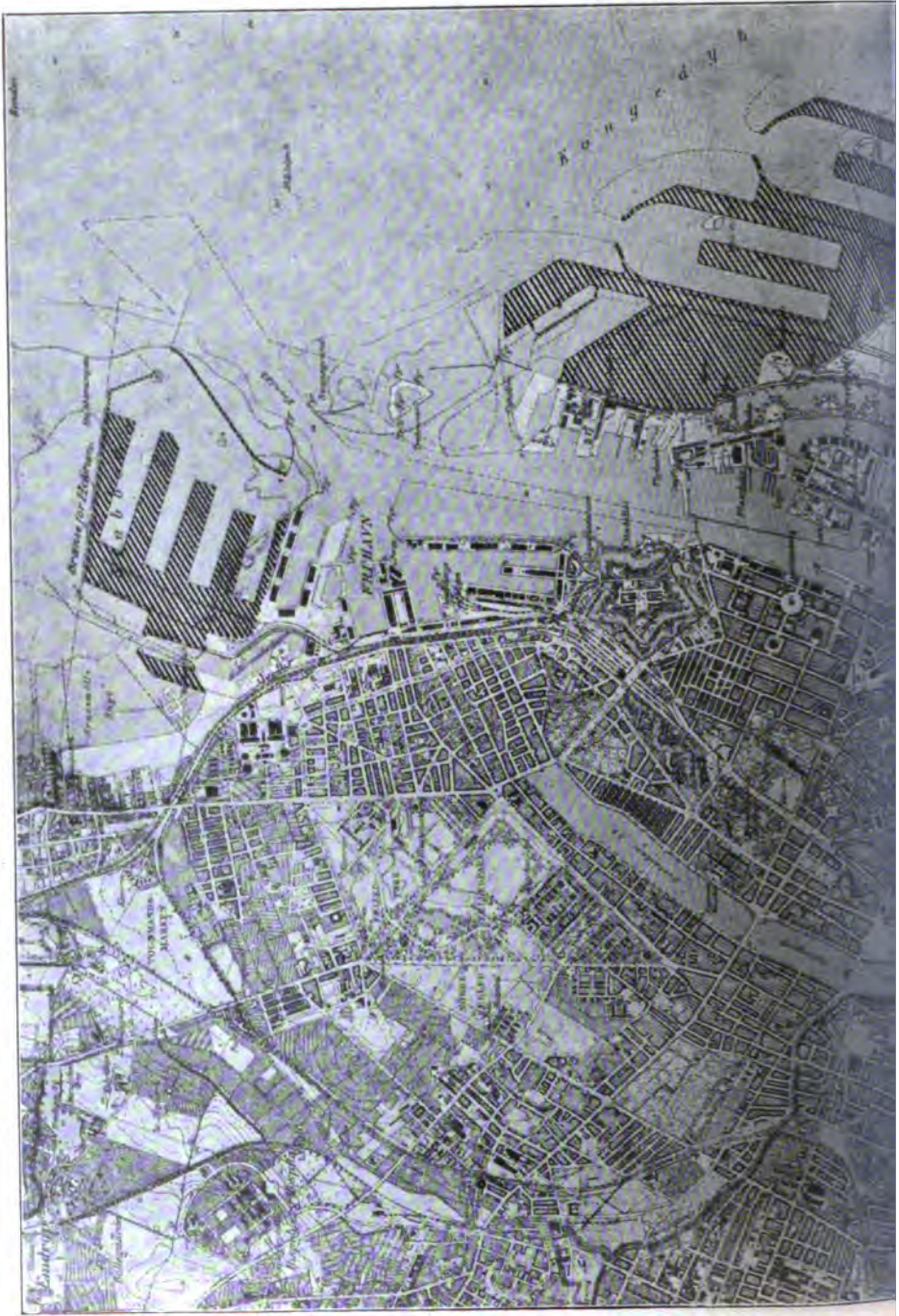
Samtidig med de her nævnte Havnearbejder mod Nord, som kun vil medføre en forholdsvis ringe Udvidelse af Toldhavnets Omraade, maatte man ogsaa imødekomme de stærke Krav, som — særlig under Krigssituationen — fra Industriens Side fremsattes om Erhvervelse af

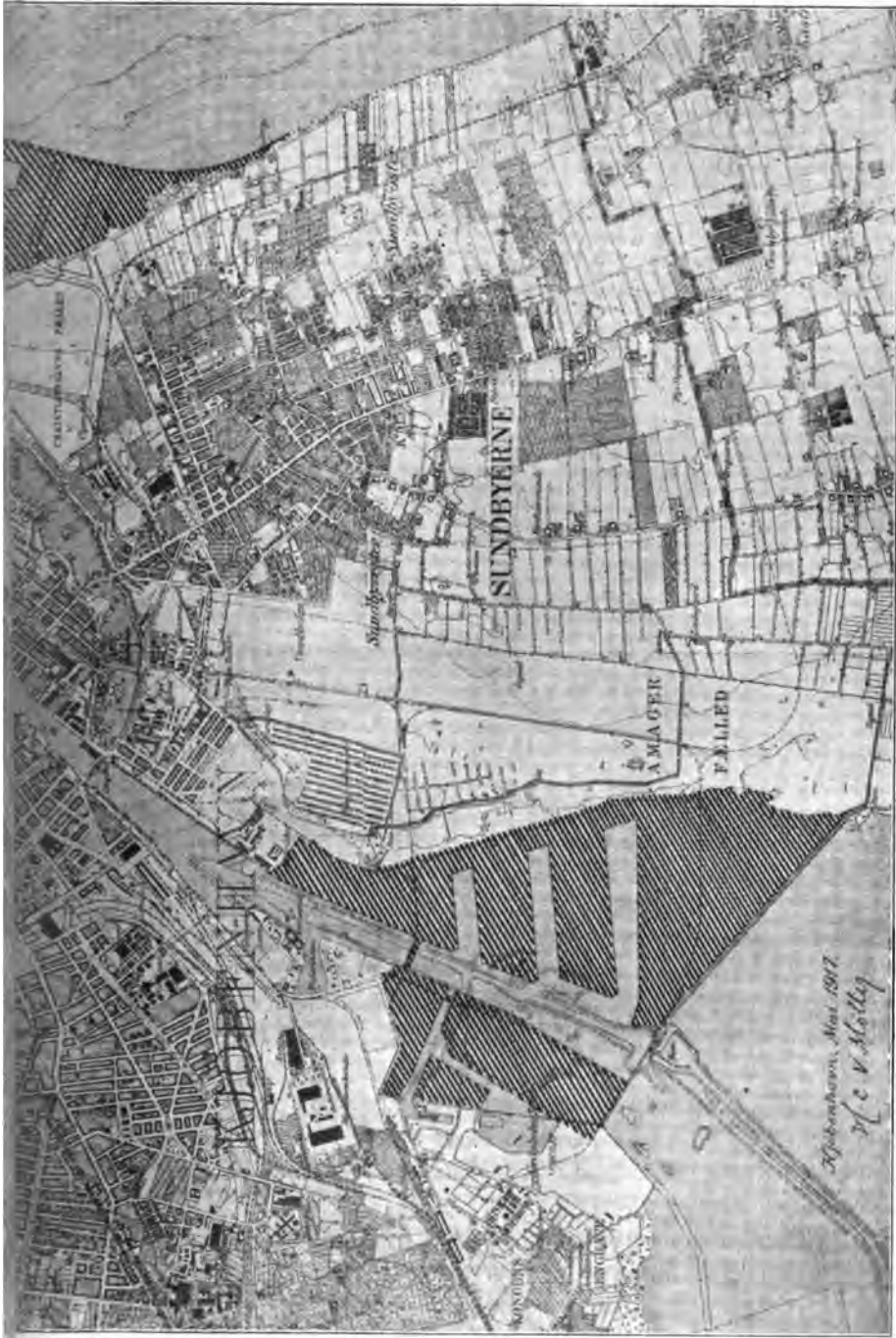

Frihavnen.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

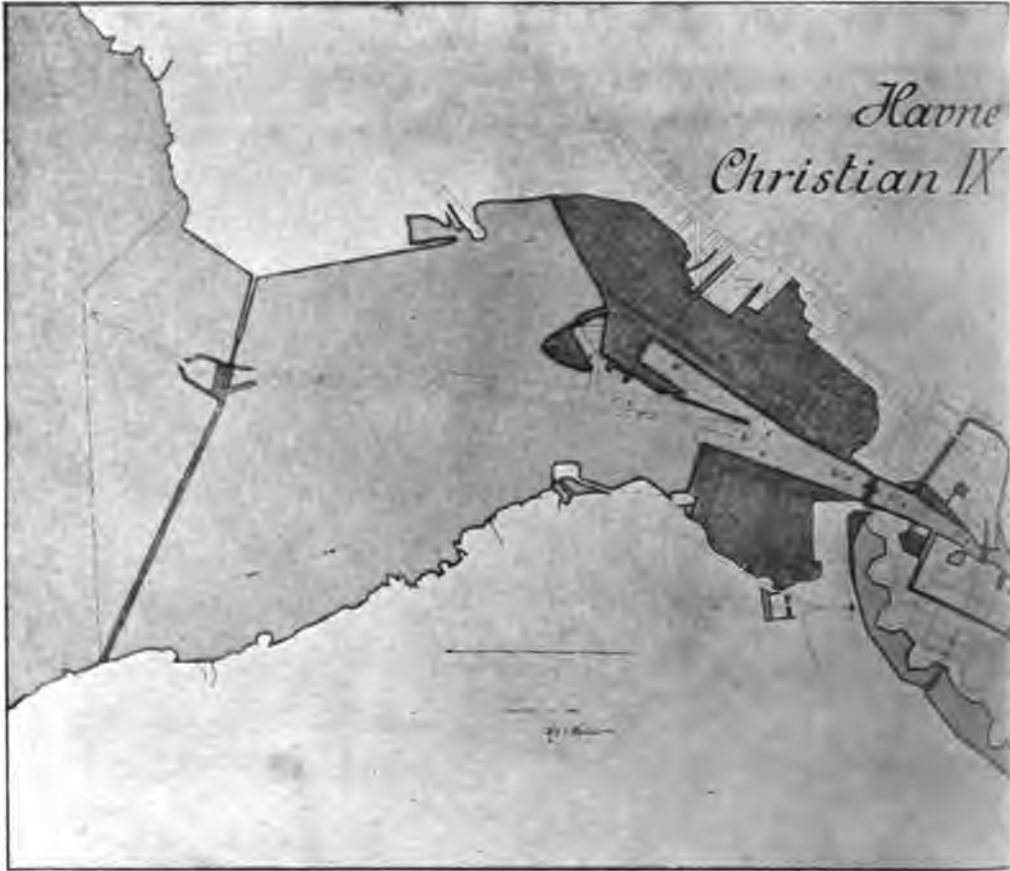
Parti af Frihavnen.
(Det danske Luftfartselskab fot.)

København Havn.

projekt. Haarnemæg

Københavns Havn.

Arealer i Nærheden af Havnen; og hertil egnede det brede Vandareal syd for Vestre Gasværkshavn og Islands Brygge sig i særlig Grad. I 1916 paabegyndte man med at omdanne Frederiksholms Tegl- og Kalkværkers store, nedlagte Lergrav til et Havnebassin med 5 til 7 m Vanddybde og de bag ved liggende Landarealer til Brug for en mangesidig Industri, bl. a. de to Skibsværfter „Københavns Flydedok og Skibsværft“ og „Baltica“. Senere er Udvidelserne syd paa fortsatte saa vel paa Sjællands- som paa Amagersiden, saaledes som det fremgaar af den vedføjede Plan.

Som det vil ses, er der rige Muligheder for Havnens Udvidelse baade mod Nord for den transiterende og oversøiske Trafik og mod Syd særlig med Industriens Udvikling for Øje. For i fuldt Maal at udnytte

Udvidelse i Regjeringstid 1863-1906.

Opfyldt Areal

(H. C. V. Møller.)

Havnen maa der med Tiden tilvejebringes et dybt Havneløb gennem hele Havnen, lige som de to ved Havnen adskilte Bydele maa forbindes med yderligere Færdselsled (Broer eller Tunneler) end de nuværende to Broer — Knippelsbro og Langebro —, der allerede nu er overbelastede med Trafik.

Foruden de her omhandlede Udvidelsesomraader har man imidlertid ogsaa tænkt sig, at der for den oversøiske Handelstrafiks Udvikling vil kunne etableres et Havneanlæg øst for Revshaleøen og Amagers østlige Kystlinie, hvor man er i nær Berøring med det dybe Farvand — Kongedybet —, som her omgiver Staden, saaledes som skitseret paa den vedhæftede Genpart af en i 1917 udarbejdet Plan til Havnens fremtidige Udvidelse gennem lange Tider.

Alderdomshjemmet. Portalen.
(De gamles By).
(Fot.)

Portal i Belysningsvæsenets Bygning.
(Fot.)

KØBENHAVNS KOMMUNES ADMINISTRATION

AF SEKRETÆR VED KØBENHAVNS BORGERREPRÆSENTATION N. ANDREASEN
MED BIDRAG AF DE FORSKELLIGE INSTITUTIONER

Københavns Kommunalbestyrelse består af Magistraten og Borgerrepræsentationen, der i Forening har den besluttende Myndighed i alle Kommunens Anliggender i Overensstemmelse med de gældende Love og Anordninger. Det Staten tilkommende Tilsyn med Kommunalforvaltningen udøves gennem Overpræsidenten, der er Formand for Magistraten og fører Forsædet i dens Møder. Magistraten består iøvrigt af 5 Borgmestre og 5 Raadmænd, der vælges af Borgerrepræsentationen efter Forholdstalsvalg. Valget gælder for 8 Aar. Borgerrepræsentationen består af 55 Medlemmer, der vælges efter de i Lov af 20. April 1908, jfr. Lov af 21. Februar 1913 givne Regler. Valget gælder for 4 Aar.

Der skal nedenfor gives en kort Oversigt over de vigtigste af de Institutioner, der henhører under Københavns Kommune.

SKATTEVÆSENET (MAGISTRATENS 2. AFDELING)

Det københavnske Skattevæsen ledes af en Direktør og to Vicedirektører. I skattemæssig Henseende er Byen inddelt i 42 Ligningsdistrikter og 61 Oppebørselsdistrikter. For hvert Ligningsdistrikt udnævner Borgerrepræsentationen 4 Ligningsmænd blandt Distriktets Beboere. Disse Ligningsmænd sammentræder under Le-

delse af et af Skatteraadets Medlemmer og foretager en foreløbig Ansættelse af den skattepligtige Indtægt. Denne Ansættelse kan indankes for Skatteraadet, eventuelt for Landsoverskatteraadet. Skattekvitteringen præsenteres for Borgerne af Rode-mestrene, hvoraf der findes en i hvert Oppebørselsdistrikt. Desuden har man for at opnaa Besparelser i Udgifterne til Skatteoppebørselen og bekvemmere Indbetalingsforhold oprettet 6 Oppebørselskontorer, beliggende paa centrale Steder i Byen. Paa disse Kontorer modtages tillige Betaling for Gas- og Elektricitetsforbrug.

En Gennemgang af Kommunens Regnskaber for Tiden fra 1915 til 1921 viser interessante Forskydninger i Københavnernes økonomiske Forhold. I dette Tidsrum er Skatteydernes Antal steget fra 125.811 til 222.392. Antallet af Skatteydere, der havde under 2000 Kr. i Indtægt, er dalet fra 96.741 til 74.235. Samtidig er Antallet af Skatteydere med Indtægter mellem 2000 Kr. og 10.000 Kr. steget fra 26.141 til 138.519. For Indtægter mellem 10.000 Kr. og 20.000 Kr. er Antallet steget fra 1.685 til 5.817. For de øvrige Indtægtsgruppers Vedkommende er Antallet paa det nær-meste fordoblet, og medens ingen Københavner i 1915—16 naaede op til en Indtægt af 1 Mill. Kr., var der i det følgende Aar 8, der naaede at komme til Millionen eller derover, i 1917—18 24, i de to følgende Aar 14 og endelig i Regnskabsaaret 1920—21 13. I det sidstnævnte Aar var der endda to Skatteborgere, der naaede en Indtægt af henholdsvis 3 Mill. Kr. og 3.591.400 Kr.

I det anførte Tidsrum er den ansatte Indtægt, hvorefter den kommunale Ind-komstskat beregnes, steget fra 311.435.250 Kr. til 1.017.917.000 Kr., og den gennem-snitlig ansatte Indtægt pr. Skatteyder er steget fra 2.475 Kr. til 4.577 Kr., hvilket repræsenterer en Stigning pr. Indbygger fra 625 Kr. til 1811 Kr. Indkomstskatten til Kommunen er steget fra 12.851.356 Kr. 50 Øre til 81.897.072 Kr. 80 Øre. I Tiden fra 1919—20 til 1920—21 steg Indkomstskatten med 44.352.295 Kr. 85 Øre, hvilket er mere end en Fordobling.

Langt de fleste Skatteydere i København angiver selv deres Indtægter. Erfarinen viser, at disse Selvangivelser ikke altid er helt udtømmende, men at en ind-gaaende Kritik fra Skattevæsenets Side er nødvendig. At Skattevæsenets Revision af Selvangivelserne kan have endogsaa meget stor Betydning for Kommunens Kasse, viser et enkelt Eksempel fra Aaret 1920, hvor en Skatteborger paa Grund af denne Revision kom til at betale 1.781.000 Kr. mere i Skat, end han vilde være kommen til, hvis man straks havde godkendt hans Selvangivelse.

KØBENHAVNS FORSØRGELSESVÆSEN (MAGISTRATENS 3. AFDELING)

Den det Offentlige efter Lovgivningen paahvilende Pligt til at hjælpe trængende Medlemmer af Samfundet udøves i København gennem *Magistratens 3. Afdeling* under Borgmesterens Ledelse med Bistand af en talrig Stab af Tjenestemænd, dels i Centralkontorerne (6) paa Raadhuset, dels spredte i de Kredse (4) og Distrikter (14), hvori Byen er delt med Hensyn til Forsørgelsen i Hjemmene, og dels endelig i de Stiftelser, som Forsørgelsesvæsenet raader over til Optagelse af Trængende, som ikke godt kan forsørges paa anden Maade.

Forsørgelsesvæsenets *Udgifter* udgjorde i Regnskabsaaret 1919/20 c. 14½ Mill. Kroner. De *Understøttedes* Tal var c. 31.500 eller 5,67 % af Befolkningen. Største-parten, nemlig c. 18.000 Personer, modtog Hjælp i Henhold til Loven om *Alder-domsunderstøttelse* til værdige Trængende over 60 Aar; c. 6.700 var *Enker*, der nød Understøttelse til deres Børn i Henhold til Lov Nr. 124 af 29. April 1913; Resten understøttedes efter Fattiglovens Regler, dels med Hjælp uden Fattighjælps Vir-king (c. 2.600), dels med egentlig Fattighjælp (c. 4.200).

Forsørgelsesvæsenet bestræber sig for at opretholde de Trængendes Tilknytning til Hjem og Paarørende og foretrækker at yde Hjælp til deres Underhold i Form af Tilskud af Penge, Mad, Klæder o. s. v. — Kun de vanskeligst stillede, der kræver særlig Pasning og Pleje, som ikke kan skaffes i Hjemmet, og navnlig gamle uar-bejdsdygtige enlige Personer uden Tilholdssted, modtages til Forsorg i de til For-sørgelsesvæsenet knyttede Stiftelser. En Undtagelse danner dog yngre arbejdsdue lige Personer, som har vist Tilbøjelighed til Vagabondering og Spiritus. Saadanne Individuer hjælpes som Regel kun ved Optagelse i Arbejdsanstalten paa Sundholm.

Forsørgelsesvæsenets Stiftelser har i det sidste Par Aar været under en Om-dannelse, som ikke er helt gennemført endnu. Der er indenfor Forsørgelsesvæsenet

Alderdomshjemmet. Haveparti. (De gamle By).

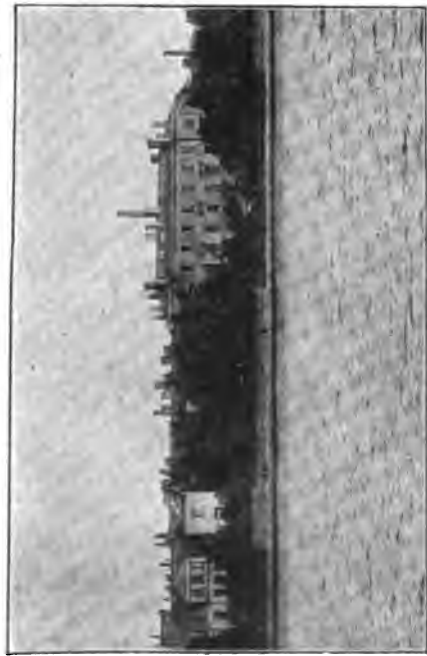
Alderdomshjemmet. Gaarden. (De gamle By).

De gamle By.

Almindelig Hospital (Sygehuset).

Almindelig Hospital. Bygningen mod Sortedamsøen.

Sundholm.

Folkekøkkener. Køkken i Møllegade.

Jacob Michaelsens Minde.

(Fot.)

en stadig Bevægelse i Retning af en Forøgelse af de Alderdomsunderstøttedes Tal og en Tilbagegang eller Stilstand indenfor Fattigforsørgelsen. En Følge heraf har det været, at det hidtidige Alderdomshjem, der optog de Alderdomsunderstøttede, som trængte til Anstaltsophold, var blevet for lille for Behovet, medens Almindelig Hospital, der husede de gamle arbejdsdygtige „Fattiglemmer“, havde mere end rigelig Plads. I Henhold til en af Borgmester *Viggo Christensen* udarbejdet og af Kommunalbestyrelsen godkendt Plan skal Alderdomshjemmet og Almindelig Hospital, d. v. s. hele det Kompleks af Bygninger, der er beliggende paa Grunden mellem Guldbergsgade, Tagensvej og Nørre Allé, anvendes som Alderdomsasyll under Navnet „De Gamles By“. Den Bygning, der tidligere rummede Almindelig Hospitals Sygeafdeling, er dog udskilt og efter delvis Omdannelse og med Tilknnytning af et Areal ud mod Tagensvej indrettet som Plejehjem for Tuberkulose. — Almindelig Hospital er henflyttet til Ryesgade i den tidligere St. Johannes Stiftelse, der er nedlagt. Af sidstnævnte Stiftelse, der omfattede 3 Afdelinger, nemlig Arbejds huset, Sygehuset og Børneoptagelsesansalten, eksisterer nu kun Sygehuset under den gamle Form, men kaldes nu Almindelig Hospitals Sygehus. Dette Sygehus modtager i begrænset Omfang Patienter ogsaa fra Byen. Egentlige Sygehuse raader Forsørgelsesvæsenet ellers ikke over. De Patienter udenfor Stiftelserne, som Forsørgelsesvæsenet maa skaffe Kur og Pleje, behandles paa Kommunens Hospitaler, der administreres af Magistratens 2. Afdeling. — De i Arbejds huset indlagte overflyttedes til Arbejdsanstalten Sundholm som en særlig Afdeling under Betegnelsen St. Johannes Stiftelses Afdeling paa Sundholm. — Børneoptagelsesanstalten har endnu ikke fundet en endelig Afløser. 2 Villaer, Strandvejen Nr. 26 og 28, er midlertidig indrettede til nævnte Øjemed under Navnet „Kildevang“.

Forsørgelsesvæsenets Stiftelser er herefter følgende:

De Gamles By til Brug for Alderdomsforsørgelsen med Plads til c. 1500, delt i en almindelig Afdeling, en Plejeafdeling og en Sygeafdeling.

Tuberkuloseplejehjemmet med c. 80 Pladser og statsanerkendt i Henhold til Tuberkuloselovgivningen.

Almindeligt Hospital til Brug for Fattigvæsenets Klientel af uarbejdsdygtige, med Plads til c. 1000, delt i en almindelig Afdeling, en Plejeafdeling og et Sygehus.

Sundholm, Afløser for den gamle Ladegaard, delt i en Arbejdsanstalt, St. Johannes Stiftelses Afdeling, et Sygehus og en Tvangsarbejdsanstalt. Den sidste anvendes som Straffsoningssted for Tiggere, Alfonsoer o. l. — Arbejdsanstalten kan rumme 600 Mænd og 120 Kvinder, Sygehuset har 62 Senge, Tvangsarbejdsanstalten har Plads til 244 Mænd og 96 Kvinder.

Kildevang, der er bestemt til at huse de Børn, Fattigvæsenet midlertidig maa tage sig af, har c. 100 Pladser, et Tal, der dog langtfra opfylder Behovet. Der er midlertidig indrettet mindre, lejede Hjem for Børn paa Frederiksholm (c. 50) og i Snekkersten (23), og i en Del private Børnehjem er et ikke ringe Antal Børn indlagte for Fattigvæsenets Regning.

Nærumgaard Børnehjem i Nærum, skænket Kommunen af D. B. Adler og Hustru Arvinger, med Plads til 100 Børn.

Jacob Michaelsens Minde i Skodsborg (tidligere Lyststedet Aggershvilø), skænket Kommunen til Børnehjem af Direktør Ernst Michaelsen og Hustru. Gaven er først modtaget i 1920 og Bygningerne, der vil kunne rumme c. 50 Børn, er endnu ikke helt færdige til den ny Anvendelse.

Desuden drives for Kommunens Regning 4 *Daghjem* (Vuggestuer og Børnehave). Børnene afleveres om Morgen og afhentes om Eftermiddagen af Forældre eller Forsørgere mod et Vederlag, der for en Del dækker Udgiften.

En særlig Gren af Forsørgelsesvæsenets Virksomhed udgør *de faste Plejebørn*, der i et Antal af c. 350 er spredt i private Plejehjem over hele Landet under Tilsyn af en lokal Værge med Inspektion fra Forsørgelsesvæsenets Centraladministration. Børnene forbliver efter Konfirmationen under Fattigvæsenets Tilsyn og Myndighed til deres 18. Aar. De konfirmerede Tilsynsbørns Tal var d. $31/3$ 1920 271.

Udenfor det egentlige Forsørgelsesvæsen administrerer Magistratens 3. Afdeling Lovene om *Underholdsbidrag* til Ægtebørn og Børn udenfor Ægteskab, en Virksomhed, der udenfor København er underlagt Politimestrene. — De forskudsvis udlagte Bidrag udgjorde i 19^{19/20} c. 2.300.000 Kr. — De paagældende Børns Tal var mellem 14 og 15.000.

Folkekøkkener. Køkkenet i Møllegade.

Spisesalen i Møllegade.
(Fot.)

Den store Krig, der paa saa mange Maader har skabt abnorme Situationer og nødvendiggjort ekstraordinære Foranstaltninger, har særlig paa to Omraader, der ganske vist ikke direkte vedrører det offentlige Forsørgelsesvæsen, men dog har en saa nær Tilknytning dertil, at Administrationen er henlagt til Magistratens 3. Afdeling, i høj Grad lagt Beslag paa Afdelingens Kræfter, nemlig Indkvarteringen af Husvilde og de kommunale Folkekøkkener.

Bolignøden, der væsentligst skyldes Standsningen af Opførelse af Nybygninger og et usædvanlig stort Antal af Tilflyttede, voksede allerede i 1916 i en saadan Grad, at det var nødvendigt at træffe ganske ekstraordinære Foranstaltninger og medførte bl. a., at Kommuneskolerne i betydeligt Omfang maatte tages i Brug til Bolig for Husvilde. De af Kommunen iværksatte Byggearbejder har ikke kunnet holde Skridt med Bolignødens Vækst, og det er derhos en Kendsgerning, at der finder en Sammenhobning af Personer og Husstande Sted i en Mængde Lejligheder, der normalt kun er beregnet paa at huse en enkelt Familie. D. 31. Marts 1920 var Tallet af indkvarterede Familier 1.468, bestaaende af 2.548 Voksne og 3.237 Børn.

Oprettelsen af kommunale Folkekøkkener skete i Marts 1917 under Hensyn til Dyrtiden og særligt til de forhaandenværende Brændselsvanskeligheder, der nødvendiggjorde Kommunalbestyrelsen til at foretage vidtgaaende Indskrænkninger i Befolkningens Forbrug af Kogegas. Virksomheden tog til at begynde med alene Sigte paa Tilberedning af Middagsmad, men er i den seneste Tid udvidet til at omfatte Servering af Frokost- og à la carte-Retter, Smørrebrød, The, Kaffe o. a. — Prisen er beregnet saaledes, at Institutionen skal kunne bære sig selv, hvad den ogsaa i det væsentlige har kunnet gøre. Folkekøkkenerne er nu installerede i særlig til Øjemedet indrettede Bygninger, indeholdende Køkkener, Spisesale, Lagerrum m. v. i Møllegade og i Suhmsgade 4. I Regnskabsaaret 19¹⁹/₂₀ udleveredes c. 2³/₄ Millioner Portioner Middagsmad. Regnskabet balancerede med c. 3 Mill. Kroner.

A. H. Rasch.
Kontorchef.

HOSPITALSVÆSENET (MAGISTRATENS 2. AFDELING)

Af københavnske kommunale Hospitaler findes der 9, nemlig:

Kommunehospitalet,	Sundby Hospital,
Øresundshospitalet,	Balders Hospital,
Blegdamshospitalet,	Bispebjerg Hospital,
Rudolph Berghs Hospital,	Børnehospitalet paa Fuglebakken,
Boserup Sanatorium,	

Det samlede Antal Sengepladser udgør 3338, men desuden kan Hospitalsvæsenet regne med ca. 300 Sengepladser paa forskellige private Hospitaler og Kliniker og paa de under Hospitalsvæsenet hørende Rekonvalescent- og Plejehjem. Under Københavns Kommune hører endvidere St. Hans Hospital ved Roskilde og Røntgenklinikkerne, samt en Klinik for Fnatbehandling, Hertil kommer endelig de under Forsørgelsesvæsenet hørende Sygeafdelinger (Sygehuse) paa De Gamles By, Almindelig Hospital og Sundholm.

Paa de egentlige Hospitaler behandles der i Regnskabsaaret 1920—21 ialt ca. 33.000 Patienter. Prisen for Fællestuepatienter er for udenbys 10 Kr. daglig, for indenbys 1 Kr. 20 Øre daglig og for Sygekassemedlemmer 60 Øre daglig. Prisen for udenrigs, udenbys og indenbys Enestuepatienter er for Tiden (Decbr. 1921) henholdsvis 20 Kr., 15 Kr. og 10 Kr. Den Indtægt, Hospitalerne herigennem opnaar, udgør kun en ringe Brøkdel af de samlede Udgifter, og følgelig maa Kommunen yde et meget betydeligt Tilskud — ifølge Regnskabet for 1920—21 over 20 Mill. Kr. — til Hospitalsvæsenet.

I administrativ Henseende henhører Hospitalsvæsenet under Magistratens 2. Afdeling. Den øverste Ledelse er overdraget til en Direktør, der har Kontor paa Kommunehospitalet. Et stort Antal Tjenestemænd, Læger, Lønarbejdere, Husmedhjælperer o. s. v. besørger det daglige Arbejde paa Hospitalerne. Ialt er der ansat ca. 2.800 Personer under Hospitalsvæsenet.

Bispebjerg Hospital: Sygebygninger med Haver. I Baggrunden østre
Operationsbygning med Forbindelsesgange.

(Fot.)

BRANDVÆSENET (MAGISTRATENS 4. AFDELING)

Den nuværende Ordning af Brandvæsenet hviler paa Lov af 15. Maj 1868, hvorved Brandvæsenet i København henlagdes under Kommunens Bestyrelse. Samtidig ophævedes det tidligere Brandkorps og den kongelige Brandkommission, og i Stedet for „Brandmajoren“ og „Vicebrandmajoren“ ansattes en „Højstkommanderende“ og en „Næstkommanderende“, der nu benævnes henholdsvis Brandchef og Vicebrandchef. Brandchefen vælges af Borgerrepræsentationen efter Indstilling af den samlede Magistrat, Vicebrandchefen vælges af den samlede Magistrat. Valget af Brandchef skal dog stadfæstes af Kongen. Brandvæsenets Styrke bestaar iøvrigt (31. Marts 1922) af 7 Brandinspektører, 3 Sprøjtemestre, 1 Munderingsmester, 1 Telegrafmester, 4 Maskinmestre, 44 Sprøjteførere, 6 Overtelegrafister, 1 Staldmester, 10 Maskinpassere, 242 Brandmænd (heraf 12 Telegraf- og Depotarbejdere), 4 Hornblæsere, 70 Kuske og Chauffører, 9 andre Tjenestemænd, der er ansatte ved Brandvæsenets Kontor, samt 1 Læge og 1 Dyrlæge.

Brandstyrken gør Vagtjeneste paa Byens 8 Stationer, hvoraf Hovedbrandstationen er beliggende bag Raadhuset. Stationerne er forbundne ved Telefon- og Telegrafledninger. Desuden findes der 127 offentlige og 114 private Brandalarmer.

Det til Udrykning og i Reserve værende Materiel bestaar af 8 Motorsprøjter, 7 Motortendere, 2 Motorførselsvogne, 3 Personautomobiler, 8 mekaniske Stiger (til Hestetræk), 1 Slangetender, 1 Oprydningskøretøj og 6 Færdselsvogne, ligeledes med Hestetræk, og 8 Motorambulancevogne, samt i Reserve 3 Dampsprøjter, 3 Tendere og 1 Personvogn, alt til Hestetræk.

Som det vil ses, er Brandvæsenet i Færd med helt at overgaa til Motordrift, der saavel i Driftøkonomi som i Effektivitet i Henseende til Brandslukning efter de her og i Udlandet gjorde Erfaringer betegner et Fremskridt fremfor den hidtil anvendte Hestedrift.

De aarlige Udgifter til Københavns Brandvæsen beløber sig for Tiden til ca. 3 Mill. Kr.

KØBENHAVNS KLOAKANLÆG (MAGISTRATENS 4. AFDELING)

Indtil Midten af forrige Aarhundrede havde København ikke noget egentlig Kloaksystem; Spildevandet fra Huse, Gaarde og Gader løb til aabne Rendestene og derfra for en stor Del til aabne Grøfter, som udmundede paa forskellige Steder i Havnen og paa de tilstødende Kyststrækninger.

Omkring Aaret 1860 paabegyndtes Lægning af lukkede Kloaker i Gaderne, til hvilke efterhaanden alt Spildevand lededes, saavel som Regnvandet fra Gader, Gaarde, Tage m. m. De aabne Rendestene kunde derefter for største Delen bortfalde. Kloakerne udmundede direkte i Havnen eller i de tilstødende Vandarealer nord og syd for samme.

Efterhaanden som Byen voksede og dermed den Mængde Urenheder, der tilførtes Havnen gennem Kloakerne, opstod der betydelige Ulemper ved at bibeholde Kloakudløbene i Havnen, idet Vandet i denne til Tider var stærkt stinkende og gærende. Dertil kom, at man, saalænge Kloakerne havde Udløb i Havnen, ikke kunde tænke paa at gaa til almindelig Indførelse af Vandklosetter, hvilket ved Byens Vækst maatte anses for et uafviseligt Krav.

I Tidsrummet fra 1892 til 1902 skred man derfor til en fuldstændig Omordning af Kloaksystemet efter en af daværende Stadsingeniør Ambt udarbejdet Plan. Man lagde nye Kloakledninger langs med Havnen paa begge Sider af denne — de saakaldte „afskærende Ledninger“ — som ved hvert Krydsningspunkt med et af de allerede eksisterende Kloakudløb sattes i Forbindelse med dette, saa at Kloakvandet i Stedet for at løbe i Havnen opfangedes i den afskærende Ledning. De afskærende Ledninger er ført til en Kloakpumpestation paa Kløvermarksvej, hvorfra Vandet pumpes ud i Kongedybet paa 11 m Vanddybde, idet der under Havbunden er nedlagt en Pumpeledning, der udmunder et Stykke nordøst for Fortet Prøvestenen i ca. 1450 m Afstand fra Land.

For det yderste Vesterbro og Frederiksberg byggedes en Hjelpepumpestation i Ingerslevsgade, og for Østerbro en Hjelpepumpestation i Østbanegade. Fra Hjelpestationerne pumpes det til disse ledede Kloakvand op i de forannævnte afskærende Ledninger, og føres altsaa ogsaa til Pumpestationen paa Kløvermarksvej.

Ved disse Anlæg er Havnen befriet for den daglige Tilførsel af Spildevand, og Vandet i Havnen er derved bleven langt renere. Udløbet i Kongedybet virker ikke generende, da Urenhederne her blandes med store Mængder Søvand og føres hurtigt bort af Strømmen.

Da Nedbøren under en stærk Tordenregn kan være meget betydelig, endog saa stor, at Kloakerne under en saadan Regn skal bortlede en Vandmængde, der er 50—100 Gange saa stor som Spildevandsmængden i Torvej, har det naturligvis ikke været muligt at indrette Pumpeværkerne saa store, at alt Regnvand kan pumpes. Man nøjes derfor med at oppumpe de hyppigt forekommende smaa Regnfald, medens Regnvandet ved stærke Regnskyl ledes i Havnen ad de tidligere Kloakudløb i denne. Under saadanne Regnskyl modtager Havnen altsaa fremdeles Afløbsvand fra Kloakerne, men dette er stærkt opspædt af Regnvandet, og den derved foranledigede Forurening er kun ganske forbigaaende og af kort Varighed.

Ved det her omtalte Kloaksystem er der tilvejebragt gode Afvandingsforhold for hele den tæt bebyggede Del af København og Frederiksberg.

De ydre Bydistrikter, der er indlemmet i Københavns Kommune omkring Aaret 1901, kan derimod ikke afvandes til Pumpestationen paa Kløvermarksvej, men Afvandingen er her ordnet ved selvstændige Kloaksystemer, hvoraf nogle endnu er under Udførelse.

Mod Syd findes et Afvandingssystem for Sundbyerne med 4 Pumpestationer, der oppumper Kloakvandet til en Udløbsledning i Kongedybet paa dybt Vand af ganske lignende Konstruktion som Udløbsledningen fra Pumpestationen paa Kløvermarksvej.

Nord for Havnen findes to lignende Udløbsledninger i Svanemøllebugten, hvorfra den sydligste, der er beliggende lige ud for Svanemøllebroen, modtager Spildevandet fra den nye Bydel i Bryggervangen, og den nordligste udfor Scherfigsvej afvander et meget stort Distrikt omfattende Lygtekvarteret, Utterslev, en Del af Brønshøj og Husum, Emdrup, Svanemøllekvarteret og store Arealer af Gladsaxe og Gentofte Kommuner. For disse to Distrikters Vedkommende er Pumpning ikke paakrævet undtagen for et lille Areal omkring Strandvejen.

Da Kalvebodstrand kun har ganske ringe Vanddybde, kan man ikke her udløse større Mængder Spildevand, uden at det maa befrygtes, at der kan fremkomme generende Forurening af Stranden. Det har derfor ved de tre vestlige ydre Systemer været anset for nødvendigt at rense Kloakvandet i Rensningsanlæg (Septic Tanks), forinden det udledes i Stranden. Saadanne Rensningsanlæg er allerede indrettet i Kongens Enghave og for Gaasebæksrendens Opland.

Udformningen af Byens ovennævnte ydre Kloaksystemer er foretaget af Stadsingeniør J. J. Voigt og Afdelingsingeniør O. K. Nobel.

A. E. Lund,
Afdelingsingeniør.

TORVE- OG SLAGTEHALLERNE (MAGISTRATENS 4. AFDELING)

Københavns Kvægtorv blev taget i Brug i November 1879 til Forhandling af levende Kreaturer. Det er beliggende ved Halmtorvet og har en Bredde af 119,3 m og en Længde af 282,5 m.

I Torvets Midterparti er til Forhandling af store Kreaturer opført en Øksnehal 72 m l., 76 m br.

I Midterpartiet findes ligeledes Salgshaller for Kalve og Faar. Langs Torvets Ydergrænser findes Staldbygninger.

Torvet afgiver Plads i Stalde og Haller til 2100 Øksne, 1800 Kalve, 8000 Faar, Torvets Benyttelse stiller sig saaledes:

Paa Stade:	1914—15	1915—16	1916—17	1917—18	1918—19	1919—20	1920—21
Øksne	91,074	128,202	83,184	134,041	86,894	84,888	77,002
Kalve	51,452	45,903	30,622	33,818	25,428	24,746	28,762
Faar og Lam.	52,267	35,307	29,602	32,712	26,530	29,458	31,978
Svin	3,174	590	1,410	1,403	1,288	846	568
Heste	6,514	1,870	2,996	3,023	2,932	5,449	6,583
Gæs	"	"	170	"	"	"	"

De offentlige Slagtehuse var færdige til Brug 1. Jan. 1888. De indtager et Areal af 3,034 ha, beliggende vest for Kvægtorvet, og grænsende umiddelbart op til dette. 3 Bygninger er indrettede efter Cellesystem med 5 Cellér i hver Bygning. De øvrige Bygninger er indrettede efter Hallesystem med Slagtepladser paa 19,7 m². Hallerne er ved en 3,14 m bred Gang delte i 2 Langskibe med Hejseapparat fælles for 2 Slagtepladser. I Kølehuset holdes Temperaturen paa 4° C.

I Slagtehusene er slagtet følgende Antal Dyr:

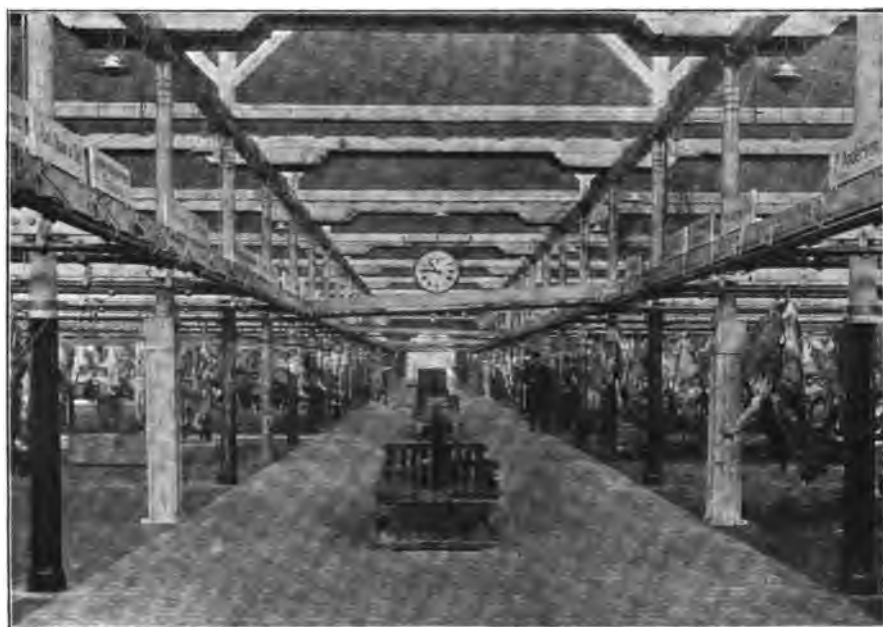
	1914—15	1915—16	1916—17	1917—18	1918—19	1919—20	1920—21
Øksne	95,205	102,349	50,521	117,164	76,806	49,552	61,829
Kalve	53,689	47,105	31,184	33,383	26,238	25,745	31,066
Faar og Lam.	47,609	33,303	23,816	28,312	19,126	26,560	29,472
Svin	16,384	6,128	5,219	4,341	2,672	3,630	8,953
Heste	2,433	2,575	3,650	3,742	2,701	3,737	4,232

Til *Destruktionsanstalten* udføres det Kød, der er utjenligt til Menneskeføde. Kødet bliver her uskadeliggjort ved at koge under 3—5 Atmosfærers Damptryk.

Salgshallen for Flæsk m. m. blev taget i Brug i April 1910. Bygningen er delt i 3 Afdelinger: Administrationsbygning, selve Salgshallen samt Kølehuset. Hele Bygningen bedækker en Overflade af 6557 m². Salgshallen er 78,99 m lang, 55,56 m bred og 6,55 m høj under Tagrygningen; den afgiver Plads til 2000 Svinekropper, som ved Glidesystem føres fra Perroner og ud af Kølerummene — stadig hængende paa samme Krog. I Hallen er tillige indrettet Kødkontrol og Staldepladser. Langs begge Ydermure er opstillet Bordvægte med Billetafstempling.

Kølehuset er en 1 Etages Bygning med 2 Etages Midtparti. I Stueetagen findes 2 Kølerum, der tilsammen rummer 1300 Stkr. Svinekropper. Kroppene er ophængte i Kroege paa et Glidesystem, der er i direkte Forbindelse med Glidesystemet i Hallen.

Paa Grund af de stedse stigende Tilførsler har det nuværende Kølehusanlæg vist sig for lille, og Kommunalbestyrelsen har derfor i 1920 besluttet at udvide Kølehuset med 50 % af det nuværende Anlæg. Det nye Anlæg forventes i den nærmeste Fremtid at kunne tages i Brug.

Midtergangen paa Kommunens Flæskehal, opført og taget i Brug 1910.

**Indkørselen til Kvægtorvet.
(Fot.)**

I Flæskehallen, der er henlagt under Kvægtorvets og Slagtehusenes Administration, foregaar en gros Forhandling af indført Kød og Flæsk, efter at det er godkendt af den derværende Kontrol.

Kontrollen i Flæskehallen bortfalder, naar Varerne er kontrollerede overensstemmende med Lov om indenrigs Kødkontrol, ligesom Trikinokontrollen bortfalder, naar Varerne ved andetsteds foretagen Undersøgelse, der enten er godkendt af Københavns Sundhedskommission eller foretagen paa Grundlag af Sundhedsvedtægtsbestemmelser (jvf. Lov af 6. April 1906 § 7) er fundet fri for Trikiner og forsynet med Mærker, der angiver dette.

	Der tilførtes i:						
	1914—15	1915—16	1916—17	1917—18	1918—19	1919—20	1920—21
Øksne	18,459	16,685	28,792	66,900	54,471	65,744	61,334
Kalve	66,986	55,495	46,134	78,947	96,967	95,772	89,758
Faar og Lam.	31,830	34,133	26,861	36,492	53,183	48,926	57,130
Svin	368,173	278,906	339,108	371,239	94,263	167,645	186,444
Heste	2,694	2,405	2,073	2,355	2,576	3,051	2,326

BELYSNINGSVÆSENET (MAGISTRATENS 5. AFDELING)

Den offentlige Gadebelysning i København gaar tilbage til Aar 1680, da de første Gadelygter opsattes paa Strækningen fra Højbro ad Købmagergade til Nørreport. Det var Olie- eller Tranlamper af Kobber, opsatte paa malede Stolper. Fra 1814 begyndte man at indrette Gaslygter fra smaa private Gasapparater og i 1854 vedtog Kommunalbestyrelsen at anlægge et offentligt Gasværk (det nuværende „Vestre Gasværk“) ved Kallebodstrand. Den 4. December 1857 tændtes Gassen første Gang paa Københavns Gader.

Samtidig med Anlægget af det første Gasværk begyndte det *elektriske Lys* at vise sig. Det lyste første Gang en Aften i August 1857 fra en Lygtepæl paa Kristiansborg Ridebane. Det første kommunale Elektricitetsværk, Stationen i Gothersgade, blev bygget i Aarene 1890—92.

De Værker, som nu sørger for Byens Belysning, er følgende 4 Gasværker og 5 Elektricitetsværker:

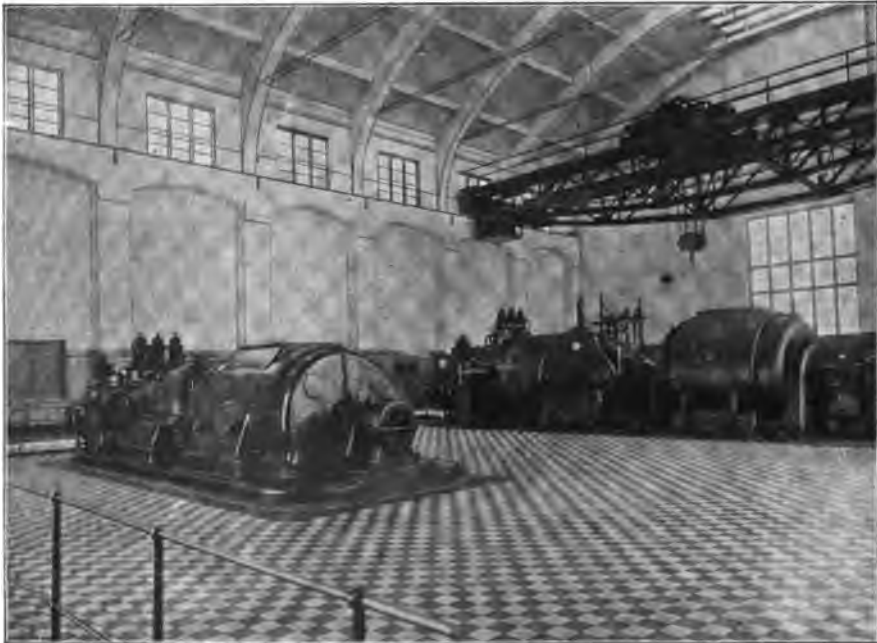
Københavns Gasværk paa Vesterbro, anlagt	1855—57
Gasværk paa Østerbro	— 1876—78
Sundby Gasværk	— 1898—1900
Valby Gasværk	— 1903—07
Gothersgades Elektricitetsværk	— 1890—92
Vestre Elektricitetsværk	— 1897—98
Østre Elektricitetsværk	— 1901—02
Understationen i Bragesgade.....	— 1914—16
H. C. Ørsted-Værket	— 1916—20

I 1920—21 afsattes af Gas, som blev indledt gennem Maaler, 54,813 Mill. m³, og af Gas til Lygter antoges Forbruget at være 3,403,135 m³. Forbruget af Elektricitet udgjorde 45,928,995 k Wh. Antallet af offentlige Gaslygter var 31. Marts 1921 7,979 og af elektriske Buelamper 68 samt 919 diverse Glødelamper.

Belysningsvæsenet ledes af en Direktør og har Kontorer i Administrationsbygningen i Vognmagergade 8.

H. C. Ørsted-Værket, set fra Gaden.
(Fot.)

Maskinhallen paa H. C. Ørsted-Værket.
Turbinen i Forgrunden er 6000 K.W. (ca. 9000 Heste Kraft).
Turbinen i Baggrunden er 10,000 K.W. (ca. 13000 H.K.)
Kranen kan bære 5000 Kg.
(Fot.)

Valby Gasværk.
(Fot.)

Belysningsvæsenets Kulkran i
Frihavnen.
(Fot.)

SPORVEJENE, (MAGISTRATENS 5. AFDELING)

I Aaret 1911 overtog Københavns Kommunalbestyrelse Driften af de københavnske Sporveje. Nogle Aar senere (1919) afsluttede Kommunalbestyrelsen Overenskomst med Frederiksberg Kommunalbestyrelse og det frederiksbergske Sporvejselskab om Indførelse af Enhedsdrift for de københavnske og frederiksbergske Sporveje og Omnibusser. Forholdet overfor Aktieselskabet er ordnet saaledes, at Selskabet formelt bestaar indtil 1938, men Københavns Kommune forpagter Sporvejs- og Omnibusvirksomheden af Selskabet.

Der findes her i Byen 18 Sporvejslinier, heri indbefattet Motoromnibussen gennem Strøget. Paa disse 18 Linier befordrede Sporvejene i Aaret 1920—21 157,953,404 Passagerer eller gennemsnitlig 432.749 Passagerer pr. Dag. Det største Passagerantal i det nævnte Aar faldt paa 2. Pinsedag 1920, hvilken Dag der befordredes over 550.000 Passagerer. Gennemsnitlig kører hver Indbygger i København i Sporvogn ca. 250 Gange i Løbet af et Aar. Passagerantallet er iøvrigt svingende efter Aars-tiden og Vejret. En mild og tør Vinter er Sporvognsdriftens værste Fjende. København er jo fremfor nogen anden By i Verden Cyklernes By. Naar Vejret og Føret er godt, cykler baade Arbejdere og Kontorfolk til deres daglige Virksomhed, hvilket betyder, at Indtægterne for Sporvejene formindskes med mange Tusinde Kroner om Dagen.

Til at besørge Trafikken af dette store Passagerantal raader Sporvejene over 426 Motorvogne og 440 Bivogne med henholdsvis 16.090 og 18.669 Pladser samt 13 Automobilomnibusser. En Undersøgelse af Rentabilitetsforholdet mellem Kørsel med Motorvogne og Bivogne viser, at Københavnerne foretrækker Bivognene for Motorvognene, hvilket vel for en Del kan skyldes, at forholdet flere af Bivognene er forsynede med Tværsæder og andre moderne Indretninger.

De københavnske Sporvogne, Bivogne og Motoromnibusser iberegnet, kører til-sammen ca. 30 Mill. km i Løbet af et Aar, og den samlede Spørlængde udgør over 170 km.

I administrativ Henseende er Sporvejene henlagt under Magistratens 5. Afdeling og ledes af en Direktør.

KØBENHAVNS VANDFORSYNING (MAGISTRATENS 5. AFDELING)

København blev i ældre Tid forsynet med Vand fra Brønde. Fra Slutningen af det 16. Aarh. blev denne Vandforsyning ikke længere tilstrækkelig, og der dannedes derfor private Vandkompagnier; disse indledede gennem Træledninger ufltreret Overfladevand fra de udenfor Staden liggende Søer. Brøndene opretholdtes, væsent-

Højdereservoir paa Brønshøj Bakke.

(Fot.)

lig som Reserve i Ildebrandstilfælde. 1812 ophævedes samtlige Vandkompagnier, og der oprettedes en „Commission for Vandvæsenet“. Selve Forsyningsmaaden vedblev dog at være den samme, hvorimod der førtes et bedre Tilsyn med Søer og Ledninger. Da Beskaffenheden af Vandet, trods bedre Vedligeholdelse og det bedre Tilsyn, ikke blev tilfredsstillende, udskrev Kommunalbestyrelsen 1849 en Konkurrence om en Forbedring af Vandforsyningen. Det antagne Forslag gik ud paa gennem aabne Løb at indlede Overfladevand fra den udenfor Staden liggende Damhussø, blandet med Vand fra artesiske Boringer til den i Staden liggende Sct. Jørgens Sø, her filtrere Vandet i Sandfilter og ved Pumper, drevne af Dampmaskiner, indpumpe det i Ledningsnet af Støbejernsrør, hvori Trykket var stort nok til at forsyne selv de højest liggende Huse med Vand i alle Etager.

Det derefter udførte Anlæg blev taget i Brug 1859. Efterhaanden som Vandforbruget steg, blev der anbragt flere artesiske Boringer langs Harrestrupdalen, ligesom der anvendtes Pumpning paa Boringerne, hvorved den afgivne Vandmængde kunde forøges betydeligt, saaledes at det til Staden indledede Vand kom til at bestaa af ca. $\frac{2}{3}$ Overfladevand og ca. $\frac{1}{3}$ Vand fra Boringer. Forbruget voksede, og 1871 erhvervede København den ca. 18 km. N. V. for Staden liggende vandrige Sønder sø, hvor der anlagdes en Pumpestation, og dampdrevne Pumper løftede Vandet fra Søen op til en højereliggende Beholder, hvorfra dette gennem en Gravitationsledning af Beton tilførtes det aabne Løb, i hvilket Vandet fra Boringerne i Harrestrupdalen — de saakaldte Kildepladser — indlededes i Damhussøen.

Vandet i Sønder sø var imidlertid ikke altid af god Beskaffenhed; man an-

Værket ved Borups Allé.

(Fot.)

lagde derfor flere Kildepladser i Harrestrupdalen for ad denne Vej at forøge Vandforsyningen, og da der ligeledes med heldigt Resultat var anlagt en artesisk Boring ved Sønderse, paabegyndtes der i 1886 en systematisk geologisk og hydrologisk Undersøgelse af Københavns Omegn med det Maal for Øje udelukkende at forsyne København med Vand fra dybtliggende Jordlag, idet denne Forsyningsmaade vilde frembyde store hygiejniske Fordele. Disse Undersøgelser, der stadig fortsattes, førte til et heldigt Resultat.

For nu fuldt ud at udnytte Grundvandet, anlagdes flere Kildepladser i Harrestrupdalen, og det ved Sønderse eksisterende Anlæg for Overfladevand omdannedes til et Anlæg for Grundvand. I Aaret 1893 var Maalet naact: udelukkende at forsyne København med Grundvand, og det har senere, trods den stærke Stigning i Vandforbruget, været muligt at opretholde denne Forsyningsmaade.

Alt Vand bliver siden Aar 1900 tilført Staden gennem lukkede Betonledninger. Paa Grund af den stærke Stigning i Vandforbruget maatte Staden i 1908 tage de vandrige Egne i Vejleaadalen i Brug. 1912—13 maatte disse Anlæg udvides, 1916 paabegyndtes endnu en Udvidelse gennem et Vandindvindingsanlæg ved Taastrup Valby. Efter 1916 paabegyndtes nye Vandindvindingsanlæg ved Nybølle og ved Sønderse (Bogøgaard og Kildedal).

Vandværksanlæggene i Staden bestaar dels af *Filtrerpladserne ved Borups Allé, St. Jørgens Sø og Islebro*, dels af Anlæg til Oppumpning af Vandet i Ledningsnettet, nemlig Pumpestationerne ved *Borups Allé (C), Gl. Kongevej (B) og Aksetorv (A)* samt Reservoarer til Udligning af det vekslende Forbrug til Døgnet's forskellige Tider, *Søndermarksbasstnet (D) og Højdereservoaret paa Brønshøj Bakke (E)*.

I de udenom Staden liggende nu indlemmede Distrikter fandtes selvstændige Vandforsyningsanlæg. Disse er dog nu af ringe Betydning, idet Ledningsnettet i disse Distrikter er sat i Forbindelse med Stadens øvrige Ledningsnet.

I Stadens Ledningsnet opretholdes der ved Hjælp af Pumpning og et Højdereservoir paa Brønshøj Bakke et konstant Tryk, søm normalt andrager 48 m over daglig Vande.

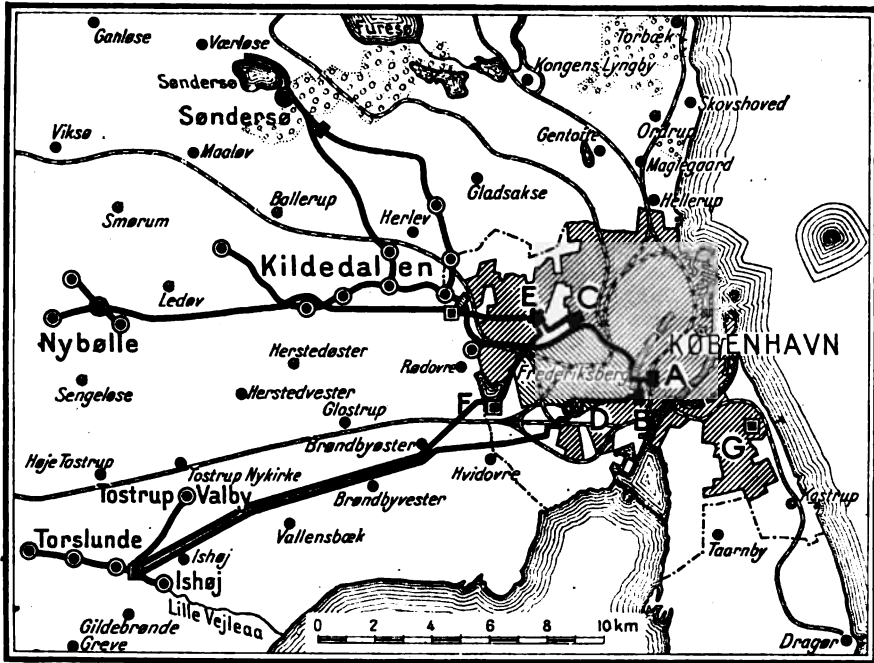
Stadens Gader ligger — bortset fra en Højdezone i Brønshøj — i en Højde af 2—15 m over daglig Vande, Ledningsnettet havde 1919 en samlet Længde af 420 km.

Paa Ledningsnettet er anbragt 1700 Skyderhaner, ca. 2900 Brandhaner og ca. 70 offentlige Vandopstandere.

Til Fordelings- og Stikledninger anvendes Støbejernsrør, til indvendige Husledninger Smedejernsrør.

I nedenstaaende Tabel er angivet Vandforbrugets Størrelse og Stigning siden 1860.

Aar	Folke- mængde	Total Vand- forbrug for hele Aaret	Gennem- snitsfor- brug pr. Døgn	Gennem- snitsfor- brug pr. Døgn pr. Indbygger	Største Forbrug pr. Døgn
		m ³	m ³	Liter	m ³
1860	155,000	2,496,600	6,800	44	8,900
1870	181,300	3,460,200	9,500	52	13,700
1880	234,900	5,364,500	14,700	63	20,800
1890	316,100	7,163,400	19,600	62	27,200
1900	358,300	11,311,200	31,000	87	43,500
1910—11.	459,800	19,701,300	54,000	117	75,600
1915—16.	500,700	22,790,100	62,270	124.4	85,440
1918—19.	541,000	19,499,300	53,400	99	67,100
1919—20.	554,000	22,924,080	62,630	113.05	76,650
1920—21.	562,000	23,852,580	65,350	116.28	82,060

 Vandindvindingsanlæg og Vandleddning.

- A. Værket ved Vesterfarimagsgade, Axeltorv.
- B. Værket ved Gl. Kongevej.
- C. Værket ved Borups Allé.
- D. Reservoir i Søndermarken.
- E. Højdereservoir ved Brønshøj.
- F. Valby Lokalvandværk.
- G. Sundby Lokalvandværk.

Københavns Vandforsyning.
(Udarbejdet af Københavns Vandvæsen.)

KØBENHAVNS POLITI

I Spidsen for Københavns Politi staar Politidirektøren, der under sig har en Vicepolitidirektør. Ved Retsplejelovens Ikrafttræden overgik Opdagelsespolitiet til Statspolitiet. Der er herefter kun tre Politiinspektører; 1ste Politiinspektør, under hvem Ordenspolitiet sorterer, 3die Politiinspektør, der leder Sundheds- og Sædelighedspolitiet, og 4de Politiinspektør, under hvem er henlagt familieretlige Sager, Automobilsager, Huslejesager og andre offentligretlige Sager. Byen er iøvrigt i politimæssig Henseende delt i 9 Politikredse, hver med sin Politiassistent og sin Politistation. Ved Retsplejeloven blev der til Hjælp for Politidirektøren ved Udførelse af Paatalen i Straffesager udnævnt 12 Politiassessorer. Af de nævnte Embedsmænd har Politidirektøren, Vicepolitidirektøren og de 12 Politiassessorer kgl. Udnævnelse og lønnes af Statskassen, hvorimod de øvrige udnævnes af Justitsministeriet efter Politidirektørens Indstilling og lønnes af Kommunen.

Den egentlige Politistyrke bestod ved Udgangen af Aaret 1920 af 955 mandlige og 4 kvindelige Betjente, der ansættes af Politidirektøren og ligeledes lønnes af Kommunen. Kommunens Udgifter til Politiet beløb sig i sidste Regnskabsaar (1920—21) til ca. 10 Mill. Kr.

De fleste af Politiets Kontorer findes nu paa Domhuset paa Nytorv; men i 1919 bevilgede Kommunalbestyrelsen ca. 10 Mill. Kr. til Opførelse af en Bygning for Københavns Politi. Bygningen, der skal benævnes Politigaarden, er nu under Opførelse og er beliggende paa et Areal mellem Soldenfeldtsgade, Niels Brocksgade og Hambrosgade.

KØBENHAVNS KOMMUNALE SKOLEVÆSEN

Ved Københavns Kommuneskoler undervises 59,274 Børn i 2109 Klasser. Skolevæsenet er delt i Afdelinger efter Undervisningens forskellige Formaal og Omstændigheder. Hovedafdelingen er den 7-klassede *Folkeskole* med *Afgangsklasser* (50,160 Børn) og tilsluttede *Hjælpeklasser* (3,399 B.) for Børn, der er kommen tilbage; svagt begavede Børn overgaar i *Værneskolen* (543 B.). *Mellemskolen* omfatter 62 Rækker med 4,349 B., som efter bestaaet Eksamen enten kan gaa i *Realklasser* (341 B.) for at tage Realeksamen eller i *Gymnasier*, hvoraf Kommunen har 3 med 226 Elever, for at tage Studentereksamen. — Efter at have gennemgaaet Folkeskolen kan unge Mennesker af begge Køn optages i de kommunale *Præliminærkursus* (230 Elever) for at tage Alm. Forberedelseseksamen. — Mænd og Kvinder i Alderen 14—25 Aar kan om Vinteren læse paa *Fortsættelseskursus* (5,687 E.) i alm. Skolefag, Sprog, praktiske Fag, Kjølesyning eller Husgerning. — Der er ordnet særlig Undervisning og Behandling for Børn med svag Hørelse (79 B.) eller med Talefejl, ligesom en *Kurskole* staar aaben for tuberkuløse Børn (30 B.). — Paa *Internatet* beskæftiges (35) Børn med Tilbøjelighed til Vagabondering, og paa 2 *Dagarbejdsskoler* er (92) Børn anbragt af Værgeraadene.

I de nyere Skoler og delvis i en Del ældre findes Lokaler indrettede og monterede til Undervisning i Gymnastik, Sløjd, Fysik med Kemi, Naturhistorie, Tegning, Haandarbejde og Husgerning, ligesom der findes Værelser for Skolelæge og Skoleplejerske, til varme Bade og Bepisning af Børn. Boldspil o. l. øves paa Fællederne, paa Kommunens egne eller paa lejede Baner og Svømning paa 2 kommunale og 2 lejede Badeanstalter.

Hver enkelt Skole ledes af en *Skolekommission*, det samlede Skolevæsen af *Skoledirektionen*, hvilke Forsamlinger virker som Institutioner uden selvstændige Beføjelser for de enkelte Medlemmer; den daglige Ledelse af en Skole forestaas af en *Skoleinspektør*, medens Overledelsen og Overtilsynet foretages af *Skoledirektøren* og 3 *Viceskoleledere*.

H. A. Svane.
Viceskoleledetør.

Kommunalskolen ved Nybøder.
(Fot.)

Slejdlokale.

Undervisning i Naturhistorie.

Fysisk-Kemisk Laboratorium.
(Efter Fotografier.)

1. Børnebespisning. 2. Klasseværelse. Paa Væggene hænger Billeder og Kort fra Børnenes Fodture i forskellige Landsdele. 3. Skolekøkken. 4. Tegnesal. 5—6. Tunghøreskolen (Hørelsen maales, Ørebehandling).
(Efter Fotografier.)

1.—2. Gymnastiksal. 3—4. Drengene fra Raadmandsgades Skole paa Fodtur (over Raabjerg Mile ved Skagerak), 5. Drengene spiller Komedie. 6. Liggehal ved „Kurskolen“.

Sportsplads.
(Fot.)

Kvindelig Badeanstalt.
(Fot.)

Vestre Kirkegaard.
(Fot.)

Bispebjerg Kirkegaard.
(Fot.)

KØBENHAVNS BEGRAVELSESVÆSEN

Indtil Midten af det 18de Aarhundrede begravedes i København de fleste Lig paa de Kirkegaarde, der fandtes ved Kirkerne eller andet Steds indenfor Stadens Volde, eller bisattes i Kirkene eller disses Kapeller. Kun de militære Sogne og det mosaiske Trossamfund havde allerede den Gang Begravelsesplads udenfor Fæstningsværkerne.

I Aaret 1757 blev et Stykke af Stadens Fællend udenfor Nørreport indtaget til Assistens Kirkegaard for samtlige Kirkesogne i København, og samtidig blev en Del af de indenbys Kirkegaarde nedlagte. Andre bestod endnu i en kortere eller længere Aarrække, og først i 1851 blev det forbudt at nedsætte Lig paa nogen Kirkegaard indenfor Københavns Volde.

Den første Del af Assistens Kirkegaard blev taget i Brug i 1760. Den er senere flere Gange blevet udvidet og indtager nu et Areal af ca. 21 ha. Paa Assistens Kirkegaard maa ikke nedsættes Lig længere end til Udgangen af 1960, saaledes at Arealet efter 1980 kan anvendes paa anden Maade. Oprindeligt var Kirkegaarden delt imellem de forskellige Kirkesogne, og hver Del administreredes af vedkommende Kirkes Bestyrelse. Denne Tilstand vedvarede indtil 1. Januar 1880, da Styrelsen af Kirkegaardene og Begravelsesvæsenet i København blev overdraget Kommunen og underlagt en Kommission bestaaende af vedkommende Borgmester som Formand, 2 af Stadens Provster og 2 af Kommunalbestyrelsen valgte Medlemmer.

Foruden Assistens Kirkegaard findes der nu følgende kommunale Kirkegaarde i København.

Vestre Kirkegaard blev taget i Brug i Aaret 1870. Efter gentagne Udvidelser omfatter den nu ca. 52 ha. Kirkegaardens Varighed er foreløbig fastsat til Aar 2100.

Bispebjerg Kirkegaard blev taget i Brug i 1903. Den indtager et Areal af ca. 41 ha og der kan her sælges Gravsteder indtil Aar 2150.

Brønshøj Kirkegaard, ca. 2,5 ha, og *Sundby Kirkegaard*, ca. 4 ha. Paa disse to Kirkegaarde kan sælges Gravsteder indtil 2003.

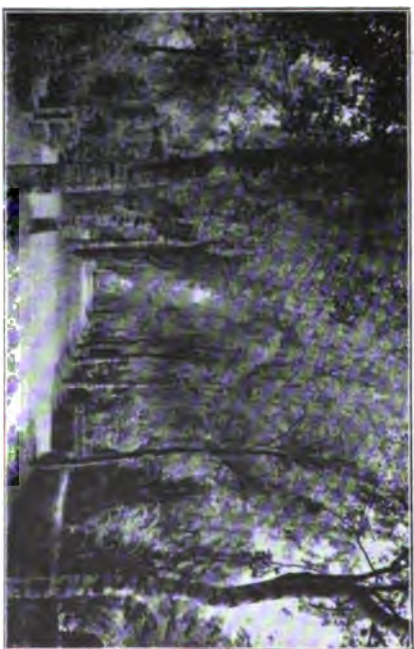
Krematoriet, Bispebjerg.

Assistens Kirkegaard.

Vestre Kirkegaard.

Allé paa Vestre Kirkegaard.

(Fot.)

Foruden de foran nævnte Kirkegaarde, der hører under det kommunale Begravelsesvæsen, findes følgende Kirkegaarde i København.

Holmens Kirkegaard, anlagt 1666. Den er Begravelsesplads for Beboerne i Holmens Sogn og for Søværnets faste Personale. Den er ca. 5,5 ha stor og skal nedlægges i 1967, hvorfor der ikke maa finde Begravelser Sted paa den længere end til 1947. Det samme gælder *Garnisons Kirkegaard*, der er anlagt i 1711 og omfatter ca. 4,5 ha. Denne er Begravelsesplads for Beboerne i Garnisons og Citadellets Sogne.

Frelsers Sogns Kirkegaard er anlagt 1790. Den er ca. 1,7 ha. De tre sidstnævnte Kirkegaarde administreres af vedkommende Kirkebestyrelser.

Katholsk Kirkegaard er anlagt i 1888 paa et af Begravelsesvæsenet købt Areal ved Vestre Kirkegaard. Den er ca. 1 ha stor og ejes af den katolske Menighed. Endelig findes der 2 *mosaiske Kirkegaarde*, som ejes af det mosaiske Trossamfund, en ældre paa Nørrebro, der er anlagt i 1694 og indfager et Areal af ca. 1,3 ha, og en i 1889 anlagt ved Siden af katolsk Kirkegaard, der er ca. 4 ha stor.

A. Berg.

Direktor for Københavns
Begravelsesvæsen.

Kommunal Badeanstalt

(Fot.)

FREDERIKSBERG KOMMUNES ADMINISTRATION

VED S. A. JUNG, KONTORCHEF I FREDERIKSBERG KOMMUNES
JURIDISKE FORVALTNING

Ved Lov af 29. December 1857 ophævedes den kommunale Forbindelse mellem Frederiksberg og Hvidovre Sogne, og Frederiksberg blev nu en selvstændig Kommune med en særlig Forfatning, medens Hvidovre levede videre som almindelig Landkommune. Hermed begyndte en Udvikling, der mere og mere har nærmet Frederiksberg til en Købstads Stilling.

Ved Lov af 7. April 1899 blev Forbindelsen med Københavns Amtsrådskreds ophævet, og Udviklingen, hvorefter Frederiksberg praktisk talt maa anses for en Købstad, selv om Navnet endnu mangler, er foreløbig afsluttet ved Lov af 1. Marts 1919 om Ændringer i og Tillæg til Lov om Købstadskommunernes Styrelse m. v. af 26. Maj 1868, den saakaldte Borgmesterlov, der i sin § 12 udtaler, at Frederiksberg, for saa vidt angaar de i Loven fastsatte Bestemmelser, bliver at anse som en Købstad, og at den nærmere Ordning under Hensyntagen til Kommunens særlige Forhold skal fastsættes i en af Kommunalbestyrelsen vedtagen, af Indenrigsministeren stadfæstet Vedtægt.

En saadan Vedtægt for Styrelsen af de kommunale Anliggender i Frederiksberg Kommune blev vedtaget den 17. Marts 1919 og stadfæstet den 6. Oktober s. A. Samtidig udkom der et Regulativ for den kommunale Forvaltning, og den 13. Oktober s. A. vedtog Kommunalbestyrelsen sin nu gældende Forretningsorden. Den 3. Maj 1920 vedtog Kommunalbestyrelsen endelig en Vedtægt for Kommunens Tjenestemænd og andre Funktionærer, hvorefter disse i Henseende til Ansættelse, Afskedigelse, Pensionsret og Arbejdsforhold i det væsentlige er stillede paa samme Maade som tilsvarende Personale i Københavns Kommunes Tjeneste.

Det siger sig selv, at den sociale Udvikling og navnlig Krigs- og Dyrtidens mangfoldige offentlige Foranstaltninger har gjort det ogsaa i sig selv nødvendige Samarbejde med den store Nabokommune endnu snævrere, men Frederiksberg søger dog vedblivende sin Eksistensberettigelse

som selvstændig Kommune i sine særlige, traditionelle Forhold, hvis Pleje og Udvikling man anser for truet, hvis Frederiksberg blot var et Yderdistrikt i en moderne Storstad, der dog ikke er stor nok til, som Verdensbyerne, at være delt i Underkommuner.

Kommunens Administration var i Begyndelsen af 1922 indrettet paa følgende Maade.

Kommunens Anliggender styres af en af 19 Medlemmer bestaaende *Kommunalbestyrelse*, som af sin Midte vælger sin Formand, der benævnes *Borgmester*, samt en Næstformand til at fungere i Borgmesterens Forfald. Sagerne forelægges Kommunalbestyrelsen fra en Række staaende *Udvalg*, til hvem ogsaa den umiddelbare Bestyrelse af de dem underlagte Anliggender kan være endelig eller midlertidig overdraget, eller fra særlig nedsatte *Udvalg* eller fra *Magistraten*, der er et staaende regerende *Udvalg*, bestaaende af Borgmesteren og 4 af Kommunalbestyrelsen blandt dens Medlemmer valgte *Raadmænd*. Saavel *Udvalg* som *Magistrat* vælges af Kommunalbestyrelsen efter Forholdstal.

Borgmesteren, der erholder et aarligt Vederlag af Kommunen, har Indseende med hele Administrationen, underskriver alle fra Kommunalbestyrelsen udgaaende Skrivelser og forpligtende Dokumenter og udfører desuden forskellige tidligere statslige Øvrighedshverv, saaledes Foretagelse af borgerlig Ægteforening.

Den nødvendige Bistand ved Styrelsen af Kommunens Anliggender og ved Udførelsen af de kommunale Hverv ydes af *den kommunale Forvaltning*. Denne ledes af 5 *Direktører*, blandt hvilke Kommunalbestyrelsen for 4 Aar ad Gangen vælger een til *Kommunaldirektør*, der som saadan erholder et særligt, aarligt Honorar, drager Omsorg for Udførelsen af Magistratens Beslutninger og i det hele er Mellemedlet mellem den folkevalgte Styrelse og Administrationen. idet dog hver enkelt *Direktør* selvstændigt og paa eget Ansvar bestyrer sin Forvaltning.

Over de forskellige Forvaltningers Omraade meddeles i det følgende en kort Oversigt, der kun omfatter det Arbejde, der udføres i selve Forvaltningen, men ikke al den offentlige Virksomhed, der løvrigt foregaar i Kommunen, og hvori denne er mere eller mindre medvirkende, saaledes Politi-, Sundheds- og Næringsvæsen, Udskrivningsvæsen, de selvejende Sognekirker, det selvstændige Begravelsesvæsen og de forskellige Raad, Kommissioner o. s. v. Denne sidste Virksomhed sker efter Regler, svarende til Købstædernes.

Den juridiske Forvaltning varetager Øvrighedssagerne, Forsørgelsesvæsenet samt Alderdoms- og Enkebørnsunderstøttelsen, Valgvæsenet, saavel Statens som Kommunens, de almindelige Sager angaaende det kommunale Politi, Kirke- og Begravelsesvæsenet, Hjelpekassen, Arbejdsanvisningen og Huslejenævnene, Ekspeditionerne vedrørende Beværterbevillingsnævnet, Autorisationer af Vand- og Gasmestre samt Elektro-Installatører, Sager om Tilskud til Sygekasser, Hjelpekassen, Arbejdsledskasser og andre lovfæstede eller private Institutioner med lignende socialt Formaal, Legatsager, Sager om offentlige Tilskud til Udførelse af større Arbejder og til Boligbyggeri samt om Forbud mod Nedrivning m. m., Udarbejdelsen af alle Kommunalbestyrelsens skriftlige Udfærdigelser, alle Anliggender af juridisk Natur og i det hele de Sager, der ikke er henlagt til nogen af de andre Afdelinger.

Den kulturelle Forvaltning bestyrer Skolevæsenet, saavel de højere Skoler som Folkeskolen, hvilken sidste i det væsentlige er organiseret som Købstædernes, alt i Overensstemmelse med Lovgivningen og den af Undervisningsministeriet stadfæstede Skoleplan.

Frederiksberg Kommuneskole omfatter Undervisning paa ethvert Trin: Folkeskole, Mellem- og Realskole, Pigeskole og Gymnasium.

Desuden deltager Forvaltningen i Bestyrelsen af Kommunebibliotekerne, den tekniske Undervisning, det kommunale Præliminærkursus, de kommunale Fortsættelseskursus, Skolebørns Bospisning, Skoletandklinikken og andre offentlige Foranstaltninger til Fremme af Børns Oplysning eller Beskyttelse.

Den tekniske Forvaltning bestyrer alle tekniske Anliggender undtagen Belysningsvæsenet, der udgør en selvstændig Forvaltning, og Sporvejene, der drives af Københavns Kommune. Brandvæsenet styres af den tekniske Direktør som Brandinspektør. Efter Overenskomst med Københavns Kommune modtager Frederiksberg største Delen af sin Vandforsyning fra denne. En for Frederiksberg Kommune ejendommelig Institution er Forbrændingsanstalten til Destruktion af Dagrenovationen. I Forbindelse hermed drives til Udnyttelse af den producerede Varmemængde et Dampanlæg og et lille Elektricitetsværk, væsentlig til nærliggende kommunale Virksomheders egen Forsyning.

Endnu skal det anføres, at den offentlige Myndighed i Bygningssager samt Matrikulvæsenet forventes at ville overgaa fra Staten til Kommunen, saaledes som Forholdet er i København.

Den økonomiske Forvaltning varetager de almindelige økonomiske Anliggender, saasom Skattevæsenet, baade Statens og Kommunens, Sager angaaende Lønninger, Pensioner og Gratialer, Udarbejdelsen af det aarlige Budget og Regnskab, Bestyrelsen af Formue og Gæld og det almindelige Kasse- og Regnskabsvæsen, endvidere Førelsen af Mandtalsregistret, Bestyrelsen af Hospitaler og lignende Anstalter, Administrationen af Kommunens til Udlejning bestemte Beboelsesejendomme tilligemed de ubebyggede Grunde og iøvrigt ethvert økonomisk Anliggende, der ikke er henlagt under nogen anden Afdeling.

Belysningsvæsenet administrerer Elektricitetsværkerne med Undtagelse af det ovennævnte, i Forbindelse med Forbrændingsanstalten anlagte, og Gasværket har Tilsyn med alle herhen hørende Anlæg og Installationer.

Frederiksberg Politistation.
(Efter »Architekten«.)

KØBENHAVN: STATISTIK

Areal ($\frac{1}{4}$ 1921):	ha.
Indenbys Kvarterer:	243
Kristianshavn og Amagerbro:	469
Voldkvarteret:	336
Forstæderne:	1373
Frihavnskvarteret:	47
Valbydistriktet:	1227
Brønshøjdistriktet:	2034
Sundbyerne:	1414
	<u>I alt 7143</u>

Faste Ejendomme (1921):	med	uden
	Beboelseskarakter	
Kbhvn. u. Indlemmelser:	15184	965
Valbydistriktet:	1896	53
Brønshøjdistriktet:	2739	67
Sundbyerne:	2420	99
	<u>I alt 22239</u>	<u>1184</u>

Beboelsesejendomme:	
heraf med 1 Etage:	752
- - 2 Etager:	2574
- - 3 -	3256
- - 4 -	2289
- - 5 -	6900
- - 6 -	3910

med uang. Antal Etager:	
Villaer:	2126
Andre Ejendomme:	432

Beboelseslejligheder (1921):	
med 1 Værelse:	16537
- 2 Værelser:	66261
- 3 -	34165
- 4 -	23672
- 5 -	7979
- 6-10 -	7771
- 11-15 -	371
- 16-20 -	46
- ov. 20 -	33
Hotel, Klinik o. l. i privat Beboelse:	48
	<u>I alt 156883</u>

Aarlig Lejeværdi (1916): 88,2 Mill. Kr.

Ejendomsskyld og Jordvurdering:

Samlet Vurderingssum:	1706,2 Mill. Kr.
heraf Jordværdi:	649,9 - -
Jordværdi pr. m ² :	
i Toldbodens Skyldkreds:	24,73 Kr.
i Børsens -	199,98 -
i Voldkvarterernes -	61,95 -
i Vesterbro -	5,66 -
i Nørrebro -	26,82 -
i Østerbro -	15,04 -
i Brønshøj -	1,66 -
i Sundby -	2,85 -
	<u>I alt 11,30 Kr.</u>

Befolkning:	1801: 101975
	1855: 143591
	1880: 234850
	1901: 378235
	1916: 506390
	1921: 561344

De enkelte Kvarterers Folketal (1921):

Indenbys Kvarterer:	66104
Kristianshavn og Amagerbro:	39318
Voldkvartererne:	42869
Østerbro:	76083
Nørrebro:	139809
Vesterbro:	84820
Valbydistriktet:	26507
Brønshøjdistriktet:	32677
Sundbyerne:	51788
Skibe i Havnen:	1369
	<u>I alt 561344</u>

Erhvervsfordeling (1916):

Immateriel Virksomhed:	57789
Landbrug o. l.:	3956
Haandværk og Fabriksdrift:	210624
Varehandel:	48297
Anden Handel og Omsætning:	37576
Transport:	49480
Andre Erhverv:	98668
	<u>I alt 506390</u>

Indkomstskatteydere til Kommunen:

med en Indtægt af	19 ^{11/16} gnstl.	1919
under	800 Kr.:	7022 1974
fra 800 - 950 -		22577 16048
- 1000 - 1950 -		63721 69250
- 2000 - 5950 -		20423 82304
- 6000 - 9950 -		2423 6795
- 10000 - 19950 -		1577 4041
- 20000 - 39950 -		672 1869
- 40000 - 99950 -		283 1075
- 100000 - 199950 -		59 351
- 200000 - 500000 -		24 172
- 500000 - 1 Mill. -		5 26
- 1 Mill. Kr. og derov.		1 14
		<u>I alt 118787 183919</u>

disses samlede Skatteindtægt (Mill. Kr.):	266,9	725,7
heraf betales i Skat til Kommunen (Mill. Kr.):	10,3	37,5
Ligningsprocent:	3,83	5,17
Antal Selvangivelser:	140692	193650
heraf:		
forkastedes:	14452	23040
blev forbigaede (und. 800 Kr.):	32120	23040

Folketingsvælgere (1920):

Mænd:	127804
Kvinder:	162055
I alt:	289859

Landstingsvælgere (1920): 192244**Kommunale Vælgere (1921):**

Mænd:	98931
Kvinder:	111972
I alt:	210903

Haandværk og Fabriksdrift (1914):

Antal Bedrifter:	
med 0— 5 Arbejdere:	10084
- 6— 20 —	1228
- 21—100 —	510
- over 100 —	121
I alt:	11941

heraf med mekanisk Kraft: 2046

Samlet Personel:	104451
heraf egentlige Arbejdere:	77392

De vigtigste Fag (1914):

	Be- drifter	Samlet Personel
Bagerier o. l.:	442	3054
Slagterier o. l.:	334	1515
Ølbryggerier o. l.:	20	1948
Tobaksfabriker:	138	4858
Spinderier:	2	527
Væverier:	18	1242
Trikotagetilvirkning:	44	1838
Herreskrædderforretninger:	591	5666
Dameskrædderforretninger:	1298	4248
Hattemagerforretninger:	127	1226
Skotøjsvirksomheder:	1069	4361
Vaskerier o. l.	950	2664
Barber- og Frisørforretninger:	731	1403
Jordarbejdsvirksomheder:	46	3398
Murerforretninger:	233	1938
Tømrerforretninger:	135	952
Snedkerier:	822	2361
Malerforretninger o. l.:	581	2316
Metalvarefabriker o. l.:	55	2295
Smedeforretninger:	326	1967
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder:	173	11964
Bog- og Stentrykkerier o. l.:	254	4472

Vandforsyningen (1920—21):

Samlet årlig Vandforbrug:	23,85 Mill. m ³
Forbrug pr. Dag:	66350 m ³
— pr. Individ:	42,8 m ³

Gasforsyningen (1920—21):

Gas indledet gennem Maaler:	54813729 m ³
Gasforbrug i samtlige Lygter:	3403135 m ³
Antal Lygter, offentlige:	7979 Stk.
— private:	700 —

Elektricitetsforsyningen (1920—21):

	K. W. T.
Samlet Strømforbrug:	49455368
heraf:	
til privat Belysning:	13950824
- Motorer:	17829031
- fælles Brug:	2618098
- Sporvejsdrift:	11531042
- Gadebelysning:	466309
Buelamper, installerede:	c. 500
Glødelamper,	1743660
Buelamper til Gadebelysning:	68
Glødelamper til —	919
Motorer (ekskl. Værkernes):	17903

Sporvejstrafikken (1920): Kbhvn. og Frbg.

Antal Passagerer:	163514000
Antal Sporvejsrejser årlig	
pr. Individ:	246
Årlig Udgift til Sporvejskørsel	
pr. Individ:	42 Kr.
Sporvejenes:	
Antal kørte Kilometer:	24041000
Brutto-Indtægt af Kørselen:	Kr. 27941000

Droskevæsenet (1920):

Hestedrosker:	} 448
Motordrosker:	
Droskeejere:	252
Droskeholdepladser:	85

Automobiler m. m. (1921):

Personautomobiler:	3606
Lastautomobiler:	2107
Motorcykler:	2603

Brandvæsenet (1920—21):

Brandalarmringer:	
paa Kommunens Grund:	870
heraf falske:	34
udenfor Kommunens Grund:	7

Statstelegraf og -telefonvæsenet (1920—21):¹⁾

Afsendte Telegrammer:	
til Indlandet:	498733
- Udlandet:	961899
I alt:	1460632

¹⁾ Under København er indbefattet ogsaa Frederiksberg, Gentofte, Dragør og Kastrup.

Ankomne Telegrammer:	
fra Indlandet:	537090
- Udlandet:	1122718
	<u>I alt 1659808</u>

Telefon Samtaler:	
forlangt i Kbhvn. m. Indlandet:	414750
- - - - Udlandet:	224278
	<u>I alt 639028</u>
forlangt med København i Ind-	
landet:	404820
forlangt med København i Ud-	
landet:	267671.
	<u>I alt 672491</u>

Københavns Telefonselskab (1/1 1921):

Centraler:	57
Ledningslængde (km):	336729
Abonnenter:	76150
Apparater:	96008
Samtaler (Mill.):	153

Postvæsenet (1920—21):¹⁾

Postkontorer m. v.:	46
Postkasser:	597
Personale:	2360
Ankomne Breve (Mill.):	
lokale:	71,1
andre:	34,5
	<u>I alt omdelt 105,6</u>
Afsendte Breve (Mill.):	121,7
Postanvisninger og Post-	
opkrævninger:	
udbetalte (Mill. Kr.):	245
indbetalte - - -	119

Handelsflaade (1920):

	Antal	Reg. T.
Dampskibe:	319	320303
heraf med over 6000 Reg.		
Tons:	3	19599
Motorskibe:	208	77499
heraf med over 500 Reg.		
Tons:	21	69545
Sejlskibe:	347	34797
heraf med over 500 Reg.		
Tons:	17	24151
	<u>I alt 874</u>	<u>432599</u>
Baade (paa 4 Reg. Tons og		
derunder):	1252	

Skibsfart (1920):²⁾

	Toldhavnen		Frihavnen	
	Antal	Reg. T.	Antal	Reg. T.
Dampskibe:	9614	2243503	1456	925502
Sejlskibe:	3750	319225	369	37829
	<u>I alt 13364</u>	<u>2562728</u>	<u>1825</u>	<u>963331</u>

Banker³⁾ (1920):

Antal:	17
Aktiekapital:	Kr. 334329000
Reservefond:	- 167022657
Indlaan:	- 3105073964
Balance:	- 4295341446

Sparekasser (1920—21):

Antal ^{1/1} 1921:	6
Konti do.	375489
heraf:	
paa under 50 Kr.:	193723
- 2000 Kr. og derover:	36175
Indestaende paa Konti:	274163599 Kr.
heraf:	
paa Konti under 50 Kr.:	1496024 -
- - paa 2000 Kr.	
og derover:	196339451 -
Aktie- og Garantifond:	42080 -
Reservefond m. v.	8687469 -

Tilførsel til Grønttorvet (1920):

	Antal	Gennemsnits- Pris, Øre
Kartofler ⁴⁾ : 100 kg	100509	1857
Hvidkaal: Snese	94749	499
Rødkaal: -	45183	595
Grønkaal: -	63329	227
Blomkaal ⁴⁾ : kg	154598	725
Agurker ⁴⁾ : -	327926	230
Gulerødder ⁴⁾ : -	1584500	21
Løg ⁴⁾ : -	253790	54
Radiser ⁴⁾ : 100 Stk.	393263	58
Rabarber: -	129312	365
Ærter: kg	262783	75
Ribs: -	357850	93
Stikkelsbær: -	333047	120
Jordbær ⁴⁾ : -	668307	2,81
Æbler: -	1581840	106
Pærer: -	358520	134

Tilførsel til Kvægtorvet og off. Slagtehus (1920—21):

	Antal Dyr
Øksne:	85936
Kalve:	32037
Faar og Lam:	31978
Svin:	6946
Heste:	10831

Tilførsel til Flæskehallen (1920—21):

	Antal Kroppe
Øksne:	61334
Kalve:	89758
Faar og Lam:	57130
Svin:	186444
Heste:	2326

¹⁾ Ved Københavns Overpostmesterembede, der foruden København omfatter Frederiksberg, Gentofte, Amager og en Del af enkelte andre Sogne.

²⁾ I Tabellen er indbefattet Farten paa Tuborg, Kastруп og Dragør.

³⁾ Tallene omfatter ogsaa Frederiksberg.

⁴⁾ Frilands.

Udskænkingssteder (1920):

med stærke Drikke:	984
: pr. 10000 Indb.:	17.6
uden stærke Drikke:	128
: pr. 10000 Indb.:	2.2

Udsalgssteder (1920):

med stærke Drikke:	3588
: pr. 10000 Indb.:	64.2

Kommunens Indtægter: 1914-15 1920-21

	1914-15 1000 Kr.	1920-21 1000 Kr.
I alt:	37569	123459
heraf:		
Skatter og Afgifter:	22014	110602
Faste Ejendomme m. v.:	1477	285
Gasværkerne:	1167	÷ 1411
Elektricitetsvær- kerne:	3542	4806
Sporvejene:	485	÷ 5462
Renter ¹⁾ :	4364	÷ 2473

Kommunens Udgifter:

Løbende Udg. I alt:	39635	128507
heraf:		
Administrationen:	1667	} 7227
Pensioner og Under- støttelser:	1325	
Forsørgelsesvæsen m. m.:	7309	26253
Hospitals- og Sund- hedsvæsenet:	4354	26227
Skolevæsenet:	5536	23070
Politivæsenet:	2731	9726
Vej- og Kloakanlgn.:	3543	13598
Forrentning af Gælden:	7529	— ¹⁾

Kommunens Formue:

	pr. ²⁾ /s 1915 1000 Kr.	pr. ²⁾ /s 1921 1000 Kr.
I alt:	240870	569620
heraf:		
Faste Ejendomme:	164079	256436
Sporvejene:	22045	28181
Obligationer o. a. Fordringer:	17167	41845
Varebehold- ninger m. v.	4413	13589
Indtægtsrestancer:	11733	121975
Kassebeholdning:	12421	53478

Kommunens Gæld:

I alt:	202529	522471
heraf:		
Stadens Laan:	184390	361286
Prioritetsgæld m. v.:	5526	33134
Udgiftsrestancer:	3262	53823

De vigtigste Skatter til Kommunen:

	1914-15 1000 Kr.	1920-21 1000 Kr.
Ejendomsskatter:		
Arealsskat:	4215	4671
Grundskat:	1982	2941
Ejendomsskyld:	1215	2005
Klosetafgift:	763	1281
Personlige Skatter m. v.		
Indkomstskat:	10833	90639
Skat af Vandforbrug:	1149	2814
- Handel og Udsk. af stærke Drikke:	489	2099
Dyrtidstillæg til Ind- komstskat:	»	12379

FREDERIKSBERG: STATISTIK

Areal (¹⁾/s 1921):

	ha.
Bydistriktet:	440
Landdistriktet:	433
I alt	873

Faste Ejendomme (1921): med Beboelseskarakter

	med	uden
heraf med 1 Etage:	4300	187
- 2 Etager:	66	
- 3 -	344	
- 4 -	339	
- 5 -	458	
- 6 -	1676	
- 410		
med uang. f. Villaer:	981	
Ant. Etg. { andre Ejend.:	26	

Beboelseslejligheder (1921):

med 1 Værelse:	1540
- 2 -	6660
- 3 -	6654
- 4 -	7348
- 5 -	3452
- 6-10 -	3099
- 11-15 -	99
- 16-20 -	6
- ov. 20 -	2
- uang. Antal Værelser:	15
I alt	28875

Aarlig Lejeværdi: 17,6 Mill. Kr.

¹⁾ Kommunens Rentekonto viste i 1920-21 en Indtægt i 1000 Kr. af 15550 og en Udgift af 18022

Ejendomsskyld og Jordvurdering:

Samlet Vurderingssum: 305,8 Mill. Kr.
heraf Jordværdi: 104,1 -
Jordværdi pr. m²: 14,24 Kr.

Befolkning: 1801: 1172
1855: 4342
1880: 20510
1901: 76231
1916: 99382
1921: 104815

Erhvervsfordeling (1916):

Immateriel Virksomhed: 11904
Landbrug o. l. 822
Haandværk og Fabriksdrift: 36080
Varehandel: 11331
Anden Handel og Omsætning: 7925
Transport: 7578
Andre Erhverv: 23742
I alt 99382

Indkomstskatteydere til Kommunen:

med en Indtægt af	1917	1919
under 700 Kr.:	3010	2431
fra 700— 799 -	3958	2759
- 800— 999 -	6046	7318
- 1000— 1999 -	16033	14823
- 2000— 5999 -	12120	19250
- 6000— 9999 -	1822	2592
- 10000— 19999 -	1208	1748
- 20000— 39999 -	656	774
- 40000— 99999 -	435	406
- 100000—199999 -	20	137
- 200000 og derover	83	52
I alt	45391	52290

disses samlede Skatteindtægt (Mill. Kr.): 197,8 215,1
heraf betales i Skat til Kommunen (Mill. Kr.): 7,1 11,1

Folketingsvælgere (1920):

Mænd: 26369
Kvinder: 36556
I alt 62925

Landstingsvælgere (1920): 44358

Kommunale Vælgere (1921):

Mænd: 19093
Kvinder: 26722
I alt 45815

Haandværk og Fabriksdrift (1914):

Antal Bedrifter:
med 0— 5 Arbejdere: 1702
- 6— 20 — 175
- 21—100 — 66
- over 100 — 25
I alt 1968
heraf med mekanisk Kraft: 384

Samlet Personel: 15909
heraf egentlige Arbejdere: 10935

De vigtigste Fag (1914):

	Be-	Samlet
	drifter	Personel
Bagerier o. l.:	85	576
Slagterier o. l.:	28	113
Ølbryggerier o. l.:	19	441
Tobaksfabriker:	17	295
Væverier:	7	598
Trikotagetilvirkning:	4	230
Hereskrædderforretninger:	87	507
Dameskrædderforretninger:	187	402
Hattemagerforretninger:	12	31
Skotøjsvirksomheder:	211	834
Vaskerier o. l.:	286	675
Barber- og Frisørforretninger:	113	200
Jordarbejdsvirksomheder:	11	515
Murerforretninger:	35	681
Tømrerforretninger:	34	281
Snedkerier:	102	638
Malerforretninger o. l.:	103	404
Metalvarefabriker o. l.:	10	285
Smedeforretninger:	55	316
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder:	32	686
Bog- og Stentrykkerier o. l.	17	182

Vandforsyningen (1920—21):

Samlet Vandforbrug: 4,25 Mill. m³
Forbrug pr. Dag: 11644 m³
- pr. Individ: 40,6 m³

Gasforsyningen (1920—21):

Gas indledet gennem Maaler: 8312821 m³
Gasforbrug i samtlige Lygter: 265751 m³
Antal Lygter, offentlige: 1614 Stk.
- - private: 20 -

Elektricitetsforsyningen (1920—21):

K. W. T.
Samlet Strømforbrug: 11000347
heraf:
til privat Belysning: 2730432
- Motorer: 1293184
- Fremmede Kommuner: 1056810
- Transformatoranlæg: 1515653
- Sporvejsdrift: 2137131
- Gadebelysning: 12056
Buelamper, installerede: 74 Stk.
Glødelamper, — 389069 —
Glødelamper til Gadebelysning: 11 —
Motorer (ekscl. Værkernes): 2121 —

Droskevæsenet (1920):

Hestedrosker:	»
Motordrosker:	68
Droskeejere:	41
Droskeholdepladser:	15

Automobiler m. m. (1921):

Personautomobiler:	732
Lastautomobiler:	201
Motorcykler:	592

Brandvæsenet (1920—21):

Brandalarmeringer:	229
heraf falske	16

Banker, se København.

Sparekasser (1920—21):

Antal ²¹ / _s 21:	1
Konti do.:	6099
heraf:	
paa under 50 Kr.:	3166
- 2000 Kr. og derover:	479
Indestaaende paa Konti:	4012924 Kr.
heraf:	
paa Konti paa under 50 Kr.:	26478 -
- - - 2000 Kr. og	
derover:	2759205 -
Reservefond m. v.:	20003 -

Udskækningssteder (1920):

med stærke Drikke:	118
: pr. 10000 Indb.:	11,2
uden stærke Drikke:	22
: pr. 10000 Indb.:	2,1

Kommunens Indtægter: 1914—15 1920—21

	1000 Kr.	1000 Kr.
Driftsindtægt. I alt:	5530	20076
heraf:		
Paalignede Skatter:	4142	18331
Indtægt af Ejendomme:	77	149
Vandværket:	372	196
Elektricitetsværket:	531	1161
Renter:	151	796

Kommunens Udgifter: 1914—15 1920—21

Driftsudgift. I alt:	5524	18496
heraf:		
Administrationen:	357	1035
Pensioner og Understøttelser:	83	289
Forsørgelsesvæsenet m. m.:	850	2040
Hospitals- og Sundhedsvæsenet:	823	3140
Skolevæsenet:	1007	2418
Politi- og Retsvæsenet:	328	813
Vej- og Kloakvæsenet:	334	1174
Renter af Gæld:	1023	1625

Kommunens Formue:

	pr. ²¹ / _s 1915 1000 Kr.	pr. ²¹ / _s 1920 1000 Kr.
I alt:	28612	57975
heraf:		
Grunde og Anlæg:	21894	26374
Obligationer og andre Fordringer:	979	1592
Varebeholdninger:	396	1618
Indtægtsrestancer:	780	6080
Kassebeholdning:	1273	1030

Kommunens Gæld:

I alt:	25155	46385
heraf:		
Laan:	21531	37161
Ejendomsgæld:	2335	2805
Udgiftsrestancer:	»	2151

De vigtigste Skatter til Kommunen:

	1914—15 1000 Kr.	1920—21 1000 Kr.
Ejendomsskatter:	1877	2452
heraf Klosetafgift:	224	337
Personlige Skatter m. v.:		
Indkomstskat:	2362	15587
Vandafgift:	369	556
Dyrtskatter:	»	1852

Svend Rode.

FORKORTELSER

Af Forkortelser er navnlig anvendt følgende:

* efter en „Bys“ Navn betyder, at det ikke er en egentlig Landsby, men en Samling af smaa spredt liggende Gaarde og Huse med fælles Navn.

And. = Andels.	Msk. = Mellemskole.
Ap. = Apotek.	M.- og Rsk. eller MRSk. = Mellem- og Realskole.
Avlsg. = Avlsgaard.	N. = Nørre.
Brsm. = Brevsamlingssted.	Ndr. = Neder, Nedre.
Brugsf. = Brugsforening.	Ov. = Over.
Elektv. = Elektricitetsværk.	Pg. = Præstegaard, Præstebolig.
Fab. = Fabrik; Fabb. = Fabrikker.	Posteksp. = Postekspedition.
Fls. = Fælles.	Postk. = Postkontor.
Fors. = Forsamlings.	Pottemgr. = Pottemageri (ogsaa i Flertal).
Gasv. = Gasværk.	Rdst. = Redningsstation.
Gl. = Gammel.	Rsk. = Realskole.
Gæstg. = Gæstgivere, Gæstgivergaard.	S. = Sønder.
Herr. = Herred.	Sagf. = Sagfører.
Hg. = Hovedgaard.	Savsk. = Savskæreri.
Hot. = Hotel; Hott. = Hoteller.	Sct. = Sanct.
Hpl. = Holdeplads.	Sdg. = Sædegaard.
Haandv. = Haandværker, Haandværksdrift.	Sg. = Sogn.
Indb. = Indbyggere (i Aaret 1916).	Sk. = Skole (Landsbysk., Frisk. o. l.).
Jb. = Jærnbane.	Spk. = Spare- (og Laane)kasse.
Jbhpl. = Jærnbaneholdeplads.	St. = Store.
Jbst. = Jærnbane-station.	Stat. = Station.
K. = Kirke.	Statstlfst. = Statstelefonstation.
Kbm. = Købmandshandel (ogsaa i Flertal).	Tekn. Sk. = Teknisk Skole.
Kresl. = Kreslæge.	Tglv. = Teglværk.
Ldg. = Ladegaard.	Tlfst. = Telefonstation.
L. = Lille.	Tlgst. = Telegrafstation.
Læge = Læge(bolig).	Vandv. = Vandværk.
Markedsplds. = Markedsplads.	V. = Vester.
M. = Mellem.	Vml. = Vandmølle; Vmlr. = Vandmøller.
Miss. = Missions.	Ø. = Øster.
Ml. = Mølle; Mlr. = Møller.	

